BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—Nos 900, 908, 915, 918, 921, 927, 935, 943, 955, 960, 975, & 977.

THE TATTVA-CINTĀMANI

BY

GAṆGEÇA UPĀDHYĀYA

PART IV.—VOLUME II.

ÇABDA-KHAṆḌA

FROM VIDHIVĀDA TO PRAMANA-CATUṢṬAYA-PRĀMĀṆYAVĀDA

WITH THE COMMENTARIES OF

MATHURANATHA TARKAVAGIÇA

AND

JAYADEVA MIÇRA;

AND WITH

THE ĀKHYATAVĀDA

AND

THE NAÑVĀDA

OF

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA RAGHUNATHA ÇIROMANI.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KĀMĀKHYĀNATHA TARKAVĀGIÇA,
Professor, Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1901.

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दखण्डं ।

विधिवादादिप्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादान्तं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमद्गङ्गेशविरचितं ।

महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचित-
रहस्यनामकटीकया महामहोपाध्याय-श्रीजय-
देवमिश्रविरचितालोकाख्यटीकया
महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथ-
शिरोमणिकृतेन आख्यात-
वादेन नञ्वादेन
च सहितं ।

एसियाटीकसोसाइटीसमाजानुमत्या संस्कृतविद्यालयाध्यापक-
महामहोपाध्याय-श्रीकामाख्यानाथ-तर्कवागीशेन
परिशोधितं ।

कलिकाताराजधान्यां
वाप्तिस्तमिसनयन्त्रे मुद्रितं ।
शकाब्दाः १८२२ ।

ॐ नमो गणेशाय ।

तत्त्वचिन्तामणौ

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः ।

आचारमूलत्वं* वेदस्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन भव-

शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादरहस्यं ।

उच्छन्नप्रच्छन्नग्रन्थेन वेदस्याचारमूलत्वनिरूपणानन्तरं प्रवर्त्तकज्ञानं निरूपयितुं, प्रवर्त्तकज्ञाने आचारमूलत्वस्योपपादकत्वरूपामुपोद्घातसङ्गतिं दर्शयन् शिष्यावधानाय प्रतिजानीते, 'आचारेति, 'आचारः' प्रवृत्तिः, तन्मूलत्वं तत्प्रयोजकत्वं, 'प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन' जनकतासम्बन्धेन प्रवर्त्तकज्ञानवत्त्वेन, तेन प्रवर्त्तकज्ञाने सङ्गतिलाभः[१]

---

(१) अन्यथा प्रवर्त्तकज्ञानजनकतायामेव सङ्गतिलाभः स्यादिति भावः ।

---

* उपोद्घातसङ्गतिमाह, 'आचारेति, प्रसङ्ग एवात्र सङ्गतिरित्यन्ये । 'तत्रापीति, तत्राभिधा लिङाद्यर्थः सैव प्रवृत्तिहेतुरिति भट्टाः । तथाहि

तीति प्रवर्त्तकज्ञानं निरूप्यते। तत्राभिधा-सङ्कल्पा-

'भवति' निर्व्वहति, 'निरूप्यते' वेदस्याचारमूलत्वनिरूपणानन्तरं निरूप्यते। एतेन प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वस्य स्वरूपसत एवाचारमूलत्वनिर्व्वाहकत्वात्तन्निर्व्वाहार्थं तन्निरूपणमनुपयुक्तं। न च प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं विना नाचारमूलत्वज्ञानं अतस्तज्ज्ञानार्थं प्रवर्त्तकज्ञाननिरूपणमिति वाच्यं। प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानं(१) विनाप्याचारमूलत्वज्ञाने विरोधाभावात् तथासत्याचारमूलत्वज्ञानं वेदस्य प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वज्ञानेन भवतीत्येव वक्तुमुचितत्वाच्च इति पूर्व्वपक्षाभासो निरस्तः। सङ्गतिप्रदर्शनपरोऽयं ग्रन्थो न निरूपणप्रयोजनप्रदर्शनपर इति ध्येयं।

अत्र भट्टाः प्रवृत्तिजनने विधिव्यापारीभूतो विधिसमवेतो भावनापरनामा अतिरिक्तपदार्थविशेषोऽभिधा तस्या एव ज्ञानं प्रवर्त्तकं तस्यैव च भावनात्वरूपेण विधिशक्तिः, सा च जन्यत्वसम्बन्धेन एक-

---

(१) आचारमूलत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्याशयेन समाधत्ते प्रवर्त्तकज्ञानेति।

लिङादेस्तावदभिधानामकः स्वनिष्ठो व्यापारोऽवश्याभ्युपेयः व्यापारभिन्नस्य परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारा यथा दण्डस्य स्वनिष्ठस्पन्दादर्शन-द्वारा चक्रनिष्ठस्पन्दजनकत्वं, अत्र व्यापारे व्यभिचारवारणाय व्यापारभिन्नस्येति, व्यापारस्य स्वनिष्ठव्यापारजनने न व्यापारापेक्षा अनवस्थापत्तेरित्यत उक्तं परनिष्ठेति, ज्ञानद्वारैव लिङादि प्रवृत्तिं जनयत्विति शब्दाश्रिता सा नायात्यतीत्यत उक्तं स्वनिष्ठेति, सा च शब्दाश्रितत्वाच्छब्दभावनेत्युच्यते,

पदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या(१) वा आख्यातसामान्यशक्तित्वलभ्ये कृतिरूप-
व्यापारे विधेरर्थान्तरे विशेषणतयान्वेऽति, प्रकृत्यर्थोऽपि विषयितया
व्यापारे विशेषणं, तथाच यागविषयकभावनाजन्यव्यापारवान् पुरुष-
इत्यन्वयः। न चैतादृशबुद्धावपि प्रयोजनाज्ञाने कुतः प्रवृत्तिः
प्रयोजनज्ञानस्याहेतुत्वे "विश्वजितेत्यादौ फलकल्पनानुपपत्तेः इति
वाच्यं। यागविषयकव्यापारेऽभिधाजन्यत्वस्यान्वये व्यापारनिष्ठेष्टसाध-
नत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताबलादेव व्यापारे
तज्ज्ञानात्। यद्वा विधित एव स्वर्गादिसाधनत्वग्रहः तच्च प्रवृत्तिरूप-
व्यापारे आख्यातार्थेऽन्वेति प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं।
न चैवं न्यायमताविशेषः इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वादिति वाच्यं।
क्रियागतेष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः अपि तु प्रवृत्तिगतमिति विशेषात्
अभिधाभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यामपि विशेषसम्भवाच्च। न चैवं तादृ-
शाभिधायां मानाभाव इति वाच्यं। विधिः प्रवृत्तिजनकधर्म्मसम-
वायिकारणं तज्जनकद्रव्यत्वादात्मवत् इत्यनुमानादेव तत्सिद्धेः पर-
मते शब्दस्य द्रव्यत्वासिद्धिः। न च प्रवृत्तिजनकशरीरे व्यभि-
चारः, तस्य शरीर-प्राणसंयोगोपादानत्वात्। न च विधिर्न प्रवृत्तौ

---

(१) स्वप्रतिपादकवाक्यप्रतिपाद्यत्वरूपप्रत्यासत्त्येत्यर्थः।

अपरार्थविषयत्वेनार्थभावनेत्युच्यते, सा च सर्व्वाख्यातवाच्या तदुक्तं, "अभि-
धाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्व्वाख्यातेषु
गम्यते"। 'अर्थात्मत्वं' अर्थविषयत्वं, अर्थभावना च कर्म्म करणमिति-
कर्त्तव्यताञ्चापेक्षत इत्यंशत्रयवती भवति, अन्यथा फलं स्वर्गादि सा न भाव-

कारणं प्रवृत्तिसामान्ये तस्य व्यभिचारादिति वाच्यं। वैधधीजन्य-प्रवृत्तौ तद्धेतुत्वात् ज्ञानवत् प्रवृत्तावपि वैलक्षण्यसम्भवाच्च। तच्च जातिरूपमखण्डोपाधिरूपं वा इत्यन्यदेतत्। नन्वस्तु अभिधा तथापि तद्धीर्न प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये तस्या व्यभिचारात् प्रत्यक्षादि-नेष्टसाधनत्वग्रहेऽपि प्रवृत्तेः। नापि यागादिविषयिकायां, यागस्तु स्वर्गसाधनमित्याप्तवाक्यादितोऽपि प्रवृत्तेः। नापि विधिजन्यायां, तज्जन्यतावच्छेदकस्यैव दुष्परिचयात्। नापि जातिविशेषविशिष्टायां, गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति, चेत्, न, विधिजन्यतावच्छेदकाखण्डो-पाध्यवच्छेदेनैव तद्धेतुत्वात्। न च भावनादिपदादपि तादृशप्रवृ-त्त्यापत्तिरिति वाच्यं। विधिजन्यभावनाज्ञानस्यैव विलक्षणशक्तिमत्त्वेन तादृशप्रवृत्तिविशेषे हेतुत्वादित्याहुः।

परे तु सङ्कल्पज्ञानं प्रवर्त्तकं, सङ्कल्प इच्छा, तत्रैव विधिशक्तिः, याग इच्छाविषय इत्येवान्वयबोध इत्याहुः।

अन्ये तु वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ अपूर्व्वज्ञानं प्रवर्त्तकं, नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन तथा कल्पनात् नित्यापूर्व्वस्य पण्डस्य तथापि स्वीकारात्[१] विधिशक्तिरपि तत्रैव, यागजन्यमपूर्व्वमित्ये-वान्वयबोध इत्याहुः।

---

(१) न च नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ फलाभावेन व्यभिचार इति वाच्यं। नित्यापूर्व्वस्य तथापि स्वीकारादिति ख॰।

येत् तस्यैवस्थितपाधीनत्वात्, एवञ्च शब्दभावनापि भावनात्वात् किं केन कथमित्यंशत्रयवती भवति, तदिदमाह, "लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्या पुरुषप्रवृत्ति। सम्बन्धबोध कारणं तदीयं प्ररोचना चाङ्ग-

पूर्व्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकं, तस्मिन् सत्यपि अ-

केचित्तु भावनाज्ञानं वैदिके प्रवर्त्तकं, भावना च प्रयत्नो न लिङ्थसाधनताज्ञानं नित्ये तदभावात्, विधिशक्तिरपि तत्रैव आख्यातसामान्यस्य तदर्थत्वात् अन्वयश्चास्य पचतीत्यादिवदित्याहुः[१]।

तदेतन्मतचतुष्टयं एकेनैव ग्रन्थेन दूषयति, 'तत्राभिधेति, 'तत्र' निरूपणे, विषयत्वं सप्तम्यर्थः, अन्वयश्चास्य 'प्रवर्त्तकमित्यनेन, तथाच तन्निरूपणविषयीभूतं प्रवर्त्तकमिदं नेत्यन्वयः, अभिधात्वञ्च विधिसमवेतपदार्थत्वं अभिधापदवाच्यत्वं वा तेनास्मन्मते नाप्रसिद्धिः अस्मन्मते शब्दशक्तेरेव अभिधापदवाच्यत्वात्।

केचित्तु 'तत्र' प्रवृत्तौ, 'न प्रवर्त्तकं' नोत्पादकं न जनकमिति यावदित्याहुः।

'तस्मिन् सतीति विनेष्टसाधनताज्ञानं तेषां ज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेरित्यर्थः, इदञ्च सङ्कल्पापूर्व्व-भावनाज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यत्रैव हेतुः अभिधायां मानाभावेन तज्ज्ञानसत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। 'असत्य-

(१) तथाच यागानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोध इति भावः।

तयोपयुज्यते" ॥ इति, किमित्याकाङ्क्षायां प्रवर्त्तनीयपुरुषप्रवृत्तिर्भाव्या सैव कर्म्म, केनेत्याकाङ्क्षायां सम्बन्धबोध इति, व्युत्पन्नस्य लिङ्पदादप्यप्रवृत्तेः सम्बन्धबोधेन तच्छक्तिग्रहरूपेण सहकारिणा स्म प्रवर्त्तयतीत्यर्थः, कथमित्याकाङ्क्षायां 'प्ररोचनेति, 'प्ररोचना' स्तुत्यर्थवादः, स च कर्म्मणः प्रशस्तत्वज्ञानमन्तरेणावसीदन्तीं प्रवृत्तिमप्रापयन्तीं विधिशक्तिं प्राशस्त्यज्ञानद्वारा प्रवृत्तिजननीं करोति, अतएव यत्र प्ररोचना न श्रूयते

प्रवृत्तेः असत्यपि प्रवृत्तेश्च । कार्य्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति

पौति, इदञ्च सर्व्वत्रैव हेतुः वैदिकविधिजन्यज्ञाने विधिसमवेत-पदार्थसङ्कल्पापूर्व्व-भावनादिविषयकत्वेऽसत्यपि क्रियेष्टसाधनत्वज्ञानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं वस्तुतस्तु एतादृशाभिधायामेव माना-भावः । न चोक्तानुमानमेव मानं, शब्दस्य प्रवृत्तिसामान्ये शाब्दप्रवृत्तौ वा व्यभिचारात् अन्यथासिद्धत्वाच्च अकारणत्वात् शब्दस्य द्रव्यत्वा-सिद्धेः अप्रयोजकत्वाच्च[१] । एवं सङ्कल्पज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं माना-भावात् इच्छात्मकस्य तस्य स्वरूपसतो हेतुत्वेन तदभावे तज्ज्ञानाद-प्रवृत्तेः, एवमपूर्व्वज्ञानमपि वैदिकविधिजन्यप्रवृत्तौ न कारणं अपू-र्व्वादिपदादपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अतएव भावनाज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं भावनापदादपि तदापत्तेरित्यपि बोध्यमिति सङ्क्षेपः । 'कार्य्यत्वा-ज्ञानमिति कृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः । न च कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि घट-याग-पाकादिकर्त्तुस्तदुपायकपाल-हविस्तण्डुलादिसिद्ध-

---

(१) ननु शब्दान्यतरत्वमेव हेतुर्वाच्य' अतो नासिद्धिरत आह, अप्र-योजकत्वाच्चेति ।

तत्रापि कल्प्यत इति तस्या विध्यविनाभाव इति । इदमत्र तत्त्वं, अभि-धापि न तत्त्वेन ज्ञाता स्वरूपसती वा हेतुरतिप्रसङ्गादिति प्रवर्त्तनात्वेन भावनात्वेन च ज्ञाता तथा, तथाच यज्यादिपदसमभिव्याहारेण यागादि-जनकप्रवृत्तिजनकत्वग्रहे समानसंवित्संवेद्यतया यागादावपि कृतिसाध्य-त्वभानं, साध्यानुपस्थितौ च भावनात्वेन भानमसम्भवीति समभिव्याहृतफलं प्रति भावनात्वेन ज्ञायते, अतएवाश्रुतफले विश्वजिदादौ फलं कल्प्यते,

गुरवः। तथा हि ज्ञानस्य कृतौ जन्यायां चिकी-

विशेष्यकप्रवृत्तिदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यं। प्रवृत्तेर्हि विषयताद्वयी एका साध्यत्वाख्यविषयता, सा च यन्निष्ठकृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षादिना प्रवृत्तिस्तन्निष्ठा, तच्च घट-याग-पाकाद्येव न तु तज्जनकीभूतकपालादिसिद्धनिष्ठा, अतएव घटं करोति यागं करोतीत्येवानुव्यवसाय-व्यवहारौ न तु कपाल-हविरादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति हविः करोतीत्यनुव्यवसायो व्यवहारो वा कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयायाः साध्यत्वाख्यविषयतार्थकत्वनियमात्। न च साध्यत्वाख्यविषयताया एव कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयार्थत्वनियमे कपाल-तन्त्वादेः सिद्धतादशायां कपालं करोति तन्तुं करोतीत्यादिव्यवहारवत् कपालं घटवन्तं करोति तन्तुं पटवन्तं करोतीत्यादिव्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यं। साध्यवैशिष्ट्यबोधकपदासमभिव्याहृतकृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया एव तथा नियमात्तच कपालादिपदोत्तरद्वितीयाया आधेयत्वमर्थः, घटादिपदञ्च घटत्वादिपरं, मतुवर्थः आश्रयत्वं, धात्वाख्यातयोर्व्यापार-प्रयत्नौ यथा

तथाचाभिधागतमिष्टसाधनत्वमपि भासते तच्च क्रियागतमिष्टसाधनत्वं विना नेत्याक्षिप्ततदिष्टसाधनत्वबोधोऽपि, तथाच प्रवर्त्तनात्व-भावनात्व-यागानुकूलाप्यपरा शक्तिर्लिङादिपदएव, अतएवैका प्रवृत्त्यनुकूला अपरा यागानुकूला इति शक्तिचतुष्टयमिति। अन्ये तु व्यवहारेण व्युत्पित्सुर्बालः स्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारिते शक्तिं कल्पयति, तादृशोच्छैवेति, सैव लिङर्थ-इत्याहुः। अपरे तु अपूर्व्वमेव विध्यर्थो वैदिके तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वा-

योग्यमर्थः, तथाच कपालवृत्तिघटत्वाश्रयानुकूलव्यापारजनकयत्नवा-नित्यन्वयः, कपाले घटं करोमीत्यादिवत् कपालं घटं करोमी-त्यादिप्रयोगोऽपीष्यत एवेत्यपि वदन्ति। अपरा च उपादानतापर-नाम्नी सिद्धत्वाख्यविषयता सा च सिद्धकपाल-हविस्तण्डुलाद्युपाय-निष्ठा कपालेन घटं करोमि हविषा यागं करोमीत्यनुव्यवसायात् तत्र च उपादानत्वाख्यविषयताया एव तृतीयार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थे कृतावन्वयात्। न च तत्र जन्यत्वं विषयत्वं(१) वा तृतीयार्थः, तस्य च घट-यागादावेवान्वय इति वाच्यं। सर्व्वत्र तृतीयार्थस्य धात्वर्थ-एवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। अन्यथा तण्डुलावयवेन तण्डुलं पचतीत्यपि व्यवहारापत्तेः। अन्या च उद्देश्यताख्यविषयता, सा च यत्साधन-ताज्ञानाधीना चिकीर्षा तन्निष्ठा, तच्च जलाहरण-स्वर्गोदनादिरूपं फलमेव जलाहरणार्थितया घटं करोमि स्वर्गार्थितया यागं करो-मीत्यनुव्यवसायात् जलाहरणमुद्दिश्य घटं करोमि स्वर्गमुद्दिश्य यागं करोमीत्याद्यनुव्यवसायाच्च। इत्थञ्च तत्तत्साध्यतावच्छेदक-तत्तत्सा-ध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्साध्यतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकक-

---

(१) आधेयत्वमित्यर्थः, क्वचित्तथैव पाठः।

दित्याहुः। इतरे तु प्रवृत्तिरूपभावनाख्यानं प्रवर्त्तकमिति सैव विध्यर्थ इति वदन्ति। तदेतत् सर्व्वं दूषयति, 'वक्ष्यमि'ति, इदञ्च हेतुद्वयं यथायोग्यं बोध्यं अभिधायां मानाभावेन तत्र तस्मिन् शक्त्यादिहेतोरनन्वयात्। इदमत्राकूतं पदार्थसम्बन्धभिप्रायमभिधायां मानाभावः व्यवहाराधीन-व्युत्पत्तिबलेन शब्दस्य ज्ञानमात्रजनकत्वावधारणेन प्रवृत्तिजनकत्वाभावात् भावे वा आवश्यकेष्टसाधनताज्ञानमात्रव्यापारकत्वेनोपपत्तावभिधालक्षण-

सत्त्वसाध्यविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति न व्यभिचारः । एवं चिकीर्षाया अपि हेतुत्वमवसेयं, तेन तस्या अपि कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपायकप्रवृत्तौ[१] न व्यभिचारः, अन्यथा नैयायिकनयेऽपि व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात् तैरपि कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोर्हेतुलोपगमादिति भावः ।

यत्तु प्रवृत्तेर्विषयताचैविध्ये मानाभावः, किन्तु कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपायएव प्रवृत्तिविषयः प्रवृत्तिविशेष्यत्वमेव चोपादानत्वं । न चैवं घटं करोति यागं करोति पाकं करोतीत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतार्थकत्वनियमादन्यथा कपालत्वं करोतीत्यादिव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं । अत्र घट-याग-पाकादिपदस्य कपाल-हविस्तण्डुलादौ लाक्षणिकत्वात् कृतिवाचिधातुयोगे द्वितीयाया विशेष्यतानुकूलत्वान्यतरार्थकत्वनियमेनानुकूलत्वं वा तत्र द्वितीयार्थइति प्राचीननैयायिका वदन्ति । तदसत् । लक्षणया शब्दप्रयोगरूपव्यवहारसमर्थनेऽपि घटादिविशेष्यकत्वावगाहित्वेनानुभूयमानायाः घटं करोतीत्यादिमात्यचिकप्रतीतेरनुपपादनात् लक्षणायां मानाभावाच्च । किञ्च जलाहरण-स्वर्गादिरूपफलस्य उद्देश्यताख्यविषयतायाः घट-याग-पाकादेश्च साध्यताख्यविषयताया अनभ्युपगमे इष्टसाधनताज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञान-

(१) कपाल-हविस्तण्डुलाद्युपादानविषयकप्रवृत्ताविति ख॰ ।

व्यापारकाले मानाभावात् । न चोक्तनियमात् तत्कल्पनं, सन्निष्ठत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकतया कर्म्मविशेषकत्वात् अनुमित्यादिकरणव्याप्तिस्मृत्यादौ

र्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्ति तत्सत्त्वे कृतिविलम्बो-

चिकीर्षाणां कार्य्य-कारणभावोऽपि दुर्व्वार इत्युक्तप्राय एव वक्ष्यामश्चोपरिष्टात्[1] इति दिक्। अत्र च तत्प्रकारक-तद्विशेष्यक-तत्साधनताज्ञानत्वं तत्साध्यतावच्छेदकतत्साधक-तदर्थिप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकं न वा तदर्थिप्रवृत्तित्वं तत्साधनताज्ञानजन्यवृत्ति न वेत्यादिविप्रतिपत्तयः, तेन नैयायिकैरपि कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। तदर्थित्वञ्च तदुद्देश्यकत्वं, न त्विष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं न वा तत्साधनताज्ञानं तदर्थिप्रवृत्तिकारणं न वेत्यादिविप्रतिपत्तिः परैरपि हविराद्युपादाननिष्ठयागादिरूपचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य यागादिगोचरप्रवृत्तौ हेतुत्वोपगमात् इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालम्बनस्य प्रवृत्तिहेतुत्वाभ्युपगमाच्च इति ध्येयं। 'चिकीर्षातिरिक्तं न कर्त्तव्यमस्तीति, 'कर्त्तव्यं' द्वारं, चिकीर्षावश्यं द्वारमिति समुदितार्थः, तथैव प्रकृतोपयोगात्। न चैवं प्रवर्त्तकज्ञानव्यापकचिकीर्षाव्यापारकत्वं इति फलितं तच्चायुक्तं उपादानप्रत्यक्षे व्यभिचारात् तस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वादुपादानेच्छायामस्य द्वारत्वमतेऽपि चिकीर्षाया अद्वारत्वाच्च इति वाच्यं। 'ज्ञानस्येत्यस्य प्रवृत्तिं प्रति साक्षादसाधनीभूतज्ञानस्येत्यर्थात्

---

(१) वक्ष्यमाणश्चोपरिष्टादिति ग०।

व्यभिचाराच्च। इच्छापि न त्विष्टार्था तस्याः साक्षादसत्त्वा एव प्रवर्त्तकत्वेन ज्ञानप्रकारप्रत्येकत्वज्ञानात् स्वर्गकामादिपदवैयर्थ्याच्च। अपूर्व्वज्ञानमपि न

उपादानप्रत्यक्षञ्च न साक्षादसाधनं उपादानप्रत्यक्षविरहेऽपि प्रवृत्त्यनुदयात् उपादानेच्छायास्तद्व्यापारत्वमतेऽपि तस्य साक्षात्साधनत्वावश्यकत्वात् । न च तथापि फलज्ञाने व्यभिचारः फल-चिकीर्षयोः प्रवृत्तावहेतुत्वादिति वाच्यं । फलज्ञानस्य फलेच्छाद्वारा उपायेच्छामात्रसम्पादकत्वेन अन्यथासिद्धतया प्रवृत्तिजनकत्वस्यैव तत्रासिद्धेः । यदि च फलज्ञानमपि प्रवृत्तिजनकं तदा उपायचिकीर्षाया एव तद्व्यापारत्वेनैव चिकीर्षाव्यापारकत्वरूपसाध्यस्यापि तत्र सुतरां सत्त्वाच्च । न हि स्वसमानविशेष्यकचिकीर्षाव्यापारकत्वपर्य्यन्तं साध्यं, अनुपयोगादिति ध्येयं । ननु चिकीर्षारूपव्यापारसत्त्वेऽपि कुतो न क्वचित् कार्य्योत्पाद इत्यत आह, 'तत्रत्व इति, 'हेत्वन्तरेति, हेत्वन्तरं दण्डकपालाद्युपादानलौकिकप्रत्यक्षं प्रतिबन्धकाभावश्चेति भावः । ननु तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानकप्रवृत्तित्वेन तत्तदुपादानतावच्छेदकप्रकारक-तत्तदुपादानविशेष्यकलौकिकसाक्षात्कारत्वेनोपादानप्रत्यक्ष-तत्तदुपादानप्रवृत्त्योर्हेतु-हेतुमद्भावाद्दण्ड-कपालाद्युपादानप्रत्यक्षाभावे तदुपादानकप्रवृत्तिर्मास्तु घटादिसाध्यकप्रवृत्तिस्तु कथं न जायते तत्र चिकीर्षासत्त्वात् घटादिसाध्यकप्रवृत्तिं विनापि संयोगादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तौ दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वसत्त्वेन तत्तदुपादानकप्रवृत्तिसामग्र्या घटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामग्र्य-

---

प्रवर्त्तकं धर्म्मपूर्व्वपदादिना तद्ज्ञानेऽप्रवृत्ते तदज्ञानेऽपीष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्तेश्च । भावनाज्ञानमपि सर्व्वाख्यातसाधारण्यान्न प्रवर्त्तकमिति 'ज्ञानस्येति, साक्षादसाधनस्येति शेषः । तेन प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षे न व्यभिचारः, मनमानन्तु न प्रवर्त्तकमित्युक्तं प्रत्यक्षप्रकाश इतिप्रकाशः ।

दानकप्रवृत्तिवारणाय दण्डोपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्यापि घटादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति न्यायनये परनये च विशेषकारणत्वावश्यकत्वात् तदेव चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानमुपादानांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकं हेतुरुपेयते कार्य्य-कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवात्। न च घटादिसाध्यककपालोपादानक-घटध्वंससाधकदण्डोपादानकसमूहालम्बनप्रवृत्तौ दण्डनिष्ठघटसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वात् तच्च व्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नसाध्यतानिरूपितदण्डत्वावच्छिन्नोपादानताशालिप्रवृत्तित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकमुपेयं तथाच दण्डत्वावच्छिन्नोपादानतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नसाध्यताशालिप्रवृत्तित्वमादाय विनिगमनाविरहात् तथापि गुरुतरकार्य्य-कारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं। दण्डाद्युपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयघटादिसाधनताज्ञानस्य घटादिसाध्यकदण्डाद्युपादानकप्रवृत्तिं प्रति विशेषकारणत्वावश्यकतया विनिगमनाविरहात् तादृशकार्य्य-कारणभावद्वयस्य सर्व्वसम्मतत्वात् इत्यस्य विशेषसामग्रीविरहादेवोपादानप्रत्यक्षाभावदशायां न घटादिसाध्यकप्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः[१]। एतेन घटादिनिष्ठचिकीर्षाविरहेऽपि दण्डगोचरप्रत्यक्षात् दण्डनिष्ठसाधनताज्ञानात्मकविशेषसामग्रीसहकृताद्दण्डोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिस्तदवच्छिन्नसामग्रीसत्त्वादिति द्वितीयातिप्रसङ्गोऽपि निरस्तः। केवलदण्डोपादानकप्रवृत्तित्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् घटादिसाध्यक-दण्डाद्युपादानकप्रवृत्तेव घटादि-

---

(१) प्रवृत्त्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति ग०।

हेत्वन्तराभावात्, चिकीर्षा च* कृतिसाध्यत्वप्रकारिका

सिद्धविषयिणीमत्त्वघटादिसाध्यकप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेवा-प्रमाणादिति प्राञ्चः।

अथ प्रत्यक्षविषयकपालप्रत्यक्षे इदं न कपालमित्यसंसर्गग्रहस-त्त्वेऽपि कपालत्वप्रकारेण कपालं घटसाधनं इति कपालत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकक-तत्कपालविषयकलौकिकप्रत्ययात् कपालत्व-प्रकारेण तत्कपालोपादानकप्रवृत्त्यापत्तिः। न च कपालत्वप्रकारेण तद्बुद्धौ प्रवृत्त्याविरहापत्तिरिति वाच्यं। अनुभवविरोधादिति चेत्, न, तत्तदुपादानतावच्छेदकांशे इदन्त्वधर्मितावच्छेदकक-तत्तदुपा-दानविशेष्यकप्रत्ययस्य इदं कपालमित्याद्याकारस्य कपालमिदं घट-साधनमित्याकारकस्य वा तत्तदुपादानतावच्छेदकक-तत्तदुपादानक-प्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वेन निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्याहेतुत्वात्। न चैवमिदं घटसाधनमिति लौकिकप्रत्ययात् इदन्त्वप्रकारेणैतद्घटानु-पादानकप्रवृत्तिर्न स्यात्। तत्रेदन्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकत्वादिति वाच्यं। उपादानतावच्छेदकभेदेन कार्य-कारणभावभेदात् इदन्त्व-रूपे निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यापि हेतुत्वात् इदमिदं नेत्यसंसर्ग-ग्रहाप्रसङ्गेन तथातिप्रसङ्गविरहादित्यास्तां विस्तरः।

---

* व्यापारीभूता चिकीर्षा नष्टा यदि, 'चिकीर्षा' चेति, अतएव क्रिया-विषयत्वं फलान्यविषयत्वं विशेषणं फलोपधायकतादृशेच्छाया अप्रवर्त्तकत्वात् अतएव कृतिसाध्यक्रियायां तादृशेच्छासत्त्वेऽपि न कृतौ व्यापार इति क्रिया कृतिसाध्यत्वेन ज्ञातेन विशेषितेत्याहुः, तच्चिन्त्यं गुरुतरभारो-त्तोलनादौ कृतिसाध्येऽपि तादृशेच्छाया कृतौ व्यापारत्वात् अतएव

कृतिसाध्यक्रियाविषयेच्छा पाकं कृत्या साधयामीति

'चिकीर्षा चेति, व्यापारीभूता चिकीर्षा चेत्यर्थः, अन्यथा चिकीर्षासामान्यस्य लक्ष्यत्वे लक्षणे फलचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारकं कृतिसाध्यक्रियाविषयत्वविशेषणं व्यर्थं स्यादित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यति, 'कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेति, अत्र फलचिकीर्षाया व्यापारत्वाभावेनालक्ष्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय 'कृतिसाध्यक्रियाविषयेति, 'क्रियापदं धर्म्मिमात्रपरं, कृतिसाध्यत्वञ्च साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालित्वं, तथाच साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिधर्म्मिविषयकेत्यर्थः, फलञ्च न तथाविधविषयताशालीति भावः।

केचित्तु 'क्रियापदमेव साध्यत्वाख्यफलीभूतकृतिविषयताशालिपरं। न चैवं पृथक् कृतिसाध्यत्वं क्रियाविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यं। कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य व्यापारीभूता या चिकीर्षा सैव प्रकृते लक्ष्या सा च संवादिनी चिकीर्षैव विसंवादिचिकीर्षायां तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे अन्यथाख्यात्यापत्तेः, तथाच दृष्ट्यादिविषयकविसंवादिचिकीर्षायामतिव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणस्यावश्यकत्वादित्याहुः।

'पाकमिति, पाकं कृत्या साधयामीत्याकारिकायां तस्यां तदनुभवात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीति तदनुव्यवसायसत्त्वादिति भावः। 'इच्छाया-

---

तत्र कृतिजन्य एव श्रम इति वक्ष्यते, तस्मात् काचित्कामिप्रायेण स्वरूपनिर्व्वचनमेतत् इति मन्तव्यं। तत किमित्यत आह, 'स्वेति, स्वपदमत्र

तदनुभवात्, सा च स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वनियमात् । अतएव स्वकृति-

---

इत्यादि, 'इच्छायाः' स्वप्रकारकसंवादीच्छायाः, तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकधीजन्यत्वनियमादिति फलितार्थः । गुरुमते रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां रजतादिप्रकारकज्ञानाजन्यायां व्यभिचारवारणाय संवादित्वोपादानं, कूटलिङ्गस्थलेऽप्यनायत्या[१] तदिच्छाया विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादः कल्प्यते । न चैव मन्वादिचिकीर्षायां तज्जन्यप्रवृत्तौ च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि चिकीर्षासामान्ये प्रवृत्तिसामान्ये च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वासिद्धिरिति वाच्यं । मन्वादिचिकीर्षादौ कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे यद्विशेषयोरिति न्यायात्[२] चिकीर्षादिमात्रं प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति भावः, एवमग्रेऽपि ।

केचित्तु या यत्प्रकारिकेच्छा सा तद्विषयकज्ञानसाध्येति नियमः न तु प्रकारतापर्य्यन्तप्रवेशः, मूलेऽपि 'स्वप्रकारके'त्यस्य स्वविषयकेत्यर्थः, एवञ्च रजतादिप्रकारकविसंवादीच्छायां न व्यभिचारः ।

---

(१) कूटलिङ्गं दुष्टलिङ्गं यथा वह्नेः साध्यताया कुहत्वादिकं ।

(२) यद्विशेषयोः कार्य्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपीति न्यायादित्यर्थः ।

प्रवर्त्तकज्ञानं तादृशप्रमितिं कृत्वा प्रकृते तु तदनन्तर्भावेऽप्यदोषादिति ध्येयं । 'इच्छाया इति, ज्ञानेच्छाया. स्वप्रकारप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमादित्यर्थं इतिप्रकाशः ।

नच तन्नये इच्छाविशेष्यविशेष्यक-रजतप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि स्वातन्त्र्येण रजतोपस्थितेरवश्यं हेतुत्वात्। न च तन्नये विसंवादीच्छायामुपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुतया रजतज्ञानं[1] तत्र कारणतावच्छेदकमेव न तु कारणमिति व्यभिचारो दुर्वारएवेति वाच्यं। कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणप्रयोज्यत्वरूपसाध्यत्वस्य नियमघटकत्वात्। न चैवं प्रकृतेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानस्यैककालावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वसम्बन्धेनेष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतावच्छेदकत्वमेवायातु कुतः कारणत्वमिति वाच्यं। वक्ष्यमाणक्रमेण तन्नये इष्टसाधनताज्ञानस्य इच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वासम्भवात् परिशेषेण जन्यतारूपस्यैव कृतिसाध्यताज्ञानप्रयोज्यत्वस्य चिकीर्षायां सिद्धेः। न चेष्टसाधनताज्ञानस्याजनकत्वेऽपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञाननिष्ठजनकतावच्छेदकत्वमेव आयात्विति वाच्यं। बलवद्द्वेषस्यैव इच्छाविरोधितया तज्ज्ञानस्यापि चिकीर्षाहेतुत्वासिद्धेः। वस्तुतस्तु विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात् उपस्थितेष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहवदगृहीतासंसर्गकेष्टतावच्छेदकोपस्थितेरपि तन्नये विसंवादीच्छाजनकतया जन्यत्वरूपसाध्यत्वमेव नियमघटकमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः।

'अतएवेति, चिकीर्षायाः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्यत्वादेवेत्यर्थः, 'स्वकृतिसाध्ये' स्वकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते, इच्छापाततः, वस्तुतोलाघवात् पाको मे कृतिमान् भवत्वित्याकारिका साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रका-

[1] उपस्थितः उपस्थितिविषयीभूतः ज्ञानविषयीभूत इति यावत्, तत्र ज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वं।

साध्ये पाके प्रवर्त्तते, न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्या स्वकृत्यसाध्ये* चिकीर्षापत्तेः, स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमिति चेत्, न, तदभावकारणत्वे गौरवात्।

रिकैवेच्छैव व्यापारो न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिका गौरवात्, अतएव ज्ञानमपि साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकमेव हेतुरिति तत्त्वं। यद्यप्युक्तनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वं साधितमेव तथापि पूर्वपक्षोद्धाराय पुनरनुवदति, 'न त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्या' कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानसाध्या, यथाश्रुतेऽपि मन्देव-सङ्गतेः, 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'स्वकृत्यसाध्यत्वज्ञानमिति स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयइत्यर्थः, कृतिसाध्यतासंशये प्रवृत्तेरनुभवात् यथाश्रुतासङ्गतेः। न च कृतिसाध्यतासंशयेऽपि प्रवृत्तिस्वीकारे गङ्गाविलङ्घनाद्यसाध्येऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तत्रेच्छा-प्रवृत्त्योरभावादिति ध्येयं। 'तदभावकारणत्व इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवादित्यर्थः। न चाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितकृतिसाध्यताज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकृत्यसाध्यत्वनिश्चयाभावत्वमेव लघ्विति वाच्यं। कृतिसाध्यताज्ञानस्याप्रामाण्यनिश्चये बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानोदयादेव प्रवृत्त्यभावसम्भ-

---

* 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन ज्ञाते, अतएवाह, 'स्वेति, 'लाघवावतारादिति। यद्यप्येवंविधवाक्यावतारे स्वमते भेदाग्रहो न प्रवृत्तिहेतु-

वात् तत्र च तदनास्कन्दितत्वस्याप्रवेशात् स्वकृत्यसाध्यतानिश्चयवत् तदभावव्याप्यादिनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वावश्यकतया बहुतरकार्य्य-कारणभावकल्पनागौरवाच्चेति भावः ।

केचित्तु ननूक्तनियमबलादस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः तथापि कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन तस्य न हेतुत्वमपि तु इष्टसाधनताविषयक-ज्ञानत्वेन सर्व्वत्रेष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वोभयविषयकसमूहालम्बनादेव चिकीर्षेत्यत्राह, 'न त्विष्टसाधनताज्ञानसाध्येति न त्विष्टसाधनता-ज्ञानत्वावच्छिन्नकृतिसाध्यताज्ञाननिष्ठकारणताकेत्यर्थः, 'स्वकृत्यसाध्ये' स्वकृत्यसाध्यत्वेन निश्चिते, 'चिकीर्षापत्तेः' केवलेष्टसाधनताज्ञाना-च्चिकीर्षापत्तेः, कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वादिष्टापत्तौ चोक्तनि-यमभङ्गप्रसङ्गादिति भावः[१] । 'तदभावकारणत्वे गौरवादिति, इद-मुपलक्षणं कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि यत्र कारणान्तरा-भावादिष्टसाधनताज्ञाने न कृतिसाध्यताभानं तत्र केवलेष्टसाधनता-ज्ञानात् चिकीर्षापत्तेर्दुर्व्वारत्वाच्चेत्यपि बोध्यं । उक्तनियमस्यैव[२] तटस्थः शङ्कते, 'अथेत्यादीत्याहुः ।

---

(१) व्यभिचारेण कृतिसाध्यताज्ञानस्याहेतुत्वे चिकीर्षाया न कृतिसाध्य-ताज्ञानजन्यत्वमिति भाव ।

(२) उक्तनियमस्यैवेति ग॰ । या यत्प्रकारिका इच्छा सा तत्-प्रकारकज्ञानसाध्येति नियममित्यर्थ ।

रभेदग्रहापेक्षया गुरुत्वात्, तथापि सङ्केतोरेवेति न्यायादतिरिक्तविभिन्न-ज्ञानकल्पनागौरवाच्च, युगपदुपस्थित्यभावेन तत्र तथा यत्र युगपदुपस्थितौ

अथाभाव उभयसिद्धः कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यतो न लाघवावसर इति चेत्, न, यत्र शब्दादनुमानाद्वा दैवात् सा तत्र लाघवावतारादिच्छायाः स्वप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वज्ञानस्यावश्यकत्वाच्च

'अभावः' कृतिसाध्यतानिश्चयाभावः, 'उभयसिद्धः' चिकीर्षापूर्व्वमुभयसिद्धः, 'असिद्धा' चिकीर्षापूर्व्वमुभयासिद्धा,[1] 'न लाघवावसर' इति कृतिसाध्यताज्ञानत्वस्य यद्यपि लाघवं न कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकमित्यर्थः, लघु-गुरुधर्म्मावच्छिन्नं यदि फलपूर्व्वमुभयसिद्धं तदैव लाघवस्य कारणतावच्छेदकतायां विनिगमकत्वमिति भावः। 'दैवात्' प्रतिबन्धकसामग्रीविरहात्, 'सा' चिकीर्षापूर्व्वं कृतिसाध्यताधीः, 'लाघवावतारादिति कृतिसाध्यताज्ञानत्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नस्य चिकीर्षापूर्व्वमुभयमते सत्त्वादित्यर्थः। ननु तथापि कृतिसाध्यताज्ञानस्य नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं कस्य मम त्वनन्यथासिद्धत्वमात्रं परो लाघवमत आह,[2] 'इच्छाया इति तत्प्रकारकसंवादीच्छायाः, 'स्वप्रकारकज्ञानसाध्यत्वनियमेन' तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेनेत्यर्थः, 'आवश्यकत्वाच्च' चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वाच्च। अपि च कृतिसाध्यताज्ञानप्रतिबन्ध-

(१) कृतिसाध्यतानिश्चयाभावस्य हेतुत्वं स्वीकुर्व्वतोमते चिकीर्षापूर्व्वं कृतिसाध्यताधीरसिद्धेत्यर्थः।

(२) नन्वित्यादिः आहेत्यन्तः पाठः ग-पुस्तके नास्ति।

लाघवावतार इति भाव। 'साध्यत्वनियमेन' अयोन्यत्वनियमेनेत्यर्थ इति प्रकाशः।

जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा अनुमितिप्रतिबन्धकानैकान्तिकज्ञानवत् ।

कत्वान्यथानुपपत्त्यैव कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वसिद्धिरित्याह, 'जनकज्ञानमिति, तज्जनकीभूतज्ञानविघटकस्यैव ज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वाच्चेत्यर्थ । अत्र व्याप्तौ दृष्टान्तमाह, 'व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारेति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानविघटकेत्यर्थ , तथाच यत् यत्प्रतिबन्धकज्ञान भवति तत् तज्जनकज्ञानविघटक भवति यथा व्यभिचारज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकज्ञान भवति अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानघटकमपि भवतीति सामान्यतोव्याप्त्या कृत्यसाध्यतानिश्चयस्य चिकीर्षाप्रतिबन्धकज्ञानत्वेन हेतुना चिकीर्षाजनकज्ञानविघटकत्वसाधने पक्षधर्मताबलात्[१] कृतिसाध्यताज्ञानस्यैव चिकीर्षाजनकत्वसिद्धिरिति भाव । न च जनकज्ञानविघटकत्वेनान्यथासिद्धतया तदभावस्याहेतुत्वात् स्वरूपासिद्धिर्दृष्टान्तासिद्धिश्च इति वाच्य। प्रतिबन्धकत्व हि न कारणीभूताभावप्रतियोगित्व, किन्तु प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्व, प्रयोजकत्वञ्च कारणकारणव्याप्तान्यथासिद्धिचतुष्टयरहितत्वे सति नियतपूर्व्ववर्त्तित्व कारण-तत्कारणसाधारण, हेतौ ज्ञानपदोपादानादेव च विषयान्तरसञ्चारादौ न व्यभिचार, साध्ये च ज्ञानपद स्वरूपकथन, विघटकत्वञ्च प्रतिबन्धकत्वमेव न त्वेककालावच्छेदेन तदधिकरणावृत्तित्वरूप विरोधित्व, गुरुनयेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया

---

[१] कृत्यसाध्यतानिश्चय' चिकीर्षाजनककृतिसाध्यताज्ञानेतरविघटकत्वाभाववानित्याकारकबाधनिश्चयबलादित्यर्थ ।

कृत्यसाध्यताज्ञानस्यापि कृत्यसाध्यताज्ञानाभावस्य ज्ञानात्मकस्य[1] विरोधितया सिद्धसाधनापत्तेः। न चासाधुत्वज्ञाने साधुत्वज्ञानाजन्यशाब्दधीप्रतिबन्धके व्यभिचार इति वाच्यं। अनाकाङ्क्षत्वरूपासाधुत्वज्ञाने आकाङ्क्षाज्ञानमादाय साध्यस्यापि सत्त्वात् अन्यादृशासाधुत्वज्ञानस्य च प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च तथापि सिद्धौ व्यभिचार इति वाच्यं। गुरुमते सिद्धेरप्रतिबन्धकत्वात् तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया एव वा हेतौ निवेशात्। अतएवासिद्धत्वज्ञानाजन्येच्छाप्रतिबन्धके सिद्धत्वज्ञानेऽपि न व्यभिचारः। तद्व्यावृत्तप्रतिबन्धकताया एव हेतौ निवेशादसिद्धत्वनिश्चयस्यापि इच्छाहेतुत्वाभ्युपगमाद्वा। अथ तथापि बाध-सत्प्रतिपक्षादौ व्यभिचारः। न च तद्व्यावृत्तापि प्रतिबन्धकता हेतौ निवेशनीयेति वाच्यं। कृत्यसाध्यताज्ञानाभाव-व्यभिचारज्ञानाभावयोरपि बाधाभाववत्त्वेन चिकीर्षानुमित्योः प्रयोजकतया स्वरूपासिद्धि-दृष्टान्तासिद्ध्योरापत्तेः। न च साक्षादविरोधित्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं। साक्षादविरोधित्वं हि न बाधाभाव-तद्व्याप्याद्यनवगाहित्वं प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः कृत्यसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाप्रकारीभूतकृतिसाध्यत्वाभावावगाहित्वात्, अतएव न कारणीभूताभावाप्रतियोगित्वमपि प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः पूर्वपक्षिणा कृत्यसाध्यताधियः साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात्। न च हेतौ प्रतिबन्धकज्ञानत्वपदेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताशालित्वं विवक्षितं बाध-सत्प्रतिपक्षादेश्च निश्चयत्वेन

(१) अधिकरणज्ञानात्मकस्येति ख०।

अन्यथा स्वकृत्यसाध्यत्वानिष्टसाधनत्वोपेक्षणीयत्व-

प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यं । प्रकृतेऽपि तदसिद्धेः उक्तयुक्त्या[1] कृत्यसाध्यतानिश्चयस्यैव पूर्व्वपश्चिमते प्रतिबन्धकत्वात् इति चेत्, न, हेतौ स्वग्राह्यविरोध्यनवगाहिज्ञानभिन्नत्वेन यत्पदार्थविशेषणात् स्वपदं प्रतिबन्धकज्ञानपरं, चिकीर्षायाश्च ज्ञानभिन्नत्वादेव सङ्ग्रहः, स्वग्राह्यविरोध्यनवगाहित्वन्तु स्वं यत्र यदभाव-तद्व्याप्य-तदवच्छेदकान्यतममवगाहते तत्र तदवगाहित्वं संवादित्वेनापि हेतौ यत्पदार्थो विशेषणीयः तेनेष्टभेदपक्षे प्रवृत्त्यादिप्रतिबन्धके तन्नये न व्यभिचारः[2] संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानमेव हेतुरिति साध्यसत्त्वादेव न तमादायैव व्यभिचारः । न च तथापि कूटलिङ्गस्थले लिङ्गासंसर्गाग्रहेण लैङ्गिकासंसर्गाग्रहाधीनसंवादीच्छा-प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेष्टभेदपक्षे जनकीभूतविशिष्टज्ञानविघटकत्वाभावाद्व्यभिचार इति वाच्यं। विशिष्टज्ञानस्य संवादीच्छा-प्रवृत्तिहेतुत्वेन अनाथत्या तत्रापीच्छा-प्रवृत्त्योर्विषयान्तरविषयकत्वकल्पनेन विसंवादित्वस्य तैः स्वीकारादिति दिक् । 'अन्यथा' एतादृशव्याप्त्यनङ्गीकारे, 'कृत्यसाध्यत्वमिति दृष्टान्तार्थं यथा तथा कृत्यसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं तथैतेषामपि स्यादित्यर्थः, 'अनिष्टसाधनत्वं' बलवदनिष्टानुबन्धित्वं,

(१) कृतिसाध्यतासंशयदशाया चिकीर्षोत्पत्तेः कृत्यसाध्यतानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति भाव. ।

(२) गुरुमते तत्र बाधनिश्चयाभावकालीनस्य धर्म्म-धर्म्मिणोर्ज्ञानद्वयस्यैव कारणत्वान्न तत्र जनकज्ञानविघटकत्वमिति भाव ।

निष्फलत्वज्ञानं प्रतिबन्धकं क्रियाज्ञानमेव प्रवर्त्तकं कल्पेरत ।

ननु सनोधात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् लाघवाच्च कृतीच्छा चिकीर्षा सा च इष्टाविवेष्टसाधनताज्ञानादिति चेत्, न, वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या

'उपेक्षणीयत्वं' इष्टसाधनतावच्छेदकरूपशून्यत्वं, 'निष्फलत्वं' इष्टफलोपधानशून्यत्वं, 'प्रतिबन्धकं' चिकीर्षाप्रतिबन्धकं, 'क्रियाज्ञानमेवे'त्येवकारेण इष्टसाधनतादिज्ञानव्यवच्छेदः ।

सोन्दडः प्राहुरिति[१] 'नन्विति, 'सन इति, 'वाचित्वात्' बोधकत्वात्, एतच्च चिकीर्षापदस्य यौगिकत्वपक्षे, चिकीर्षापदस्याखण्डरूढत्वपक्षे त्वाह, 'लाघवादिति कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य लघुत्वादित्यर्थः, 'चिकीर्षा' चिकीर्षापदवाच्या, 'इष्टाविवेति तृप्तिर्भवत्वितीच्छेवेत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानात्' इष्टसाधनताज्ञानप्रभवात् कृतिसाध्यताज्ञानं विनापीष्टसाधनताज्ञानादिति यावत्, तच्च कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारतया कृत्यसाध्यतानिश्चयस्याप्रतिबन्धकतया च कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावादिति भावः । अत्र तृप्तिर्भवत्वितीच्छेवेति प्रमाण्याङ्ककोदृष्टान्तः[२] गुरुमते तृप्तिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छेव विशेषणतया सुखत्वमिव तृप्तित्वमपि विषयीकरोति न तृप्तिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येणेच्छा कृतिसाध्यत्वा-

---

(१) सोन्दडमतमग्राह्य निराकरोतीति ख० ।

(२) उभयवादिसिद्ध इत्यर्थः ।

साधयामीतीच्छायाः कृतेः पूर्व्वमनुभूयमानायाः सनन्तावाच्यत्वेन गौरवेण च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । किञ्च पाकं चिकीर्षतीत्यत्र प्राधान्येन पाकस्येच्छाविषयत्वमनुभूयते न तु कृतेः, धातोश्च सन्प्रत्ययाभि-

---

प्रकारकेच्छां प्रति सुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानयोर्हेतुत्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपायेच्छाया अलीकत्वात् कृतिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायान्तु सुखे कृतिसाध्यत्वज्ञानमेव हेतुरिति मन्तव्यं । 'वह्निना साधयामीतिवदिति साध्यत्वप्रकारिकाया इति शेषः, 'अनुभूयमानायाः' नियमतोऽनुभूयमानायाः, 'सनन्तावाच्यत्वेन' सनन्ताप्रतिपाद्यत्वेन, 'गौरवेण' प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण, 'प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादिति कारणतायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थः, तथाच चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायाश्चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यत्वमिति यदुक्तं तदपि दूषयति, 'किञ्चेति, 'प्राधान्येनेति विशेष्यतयेत्यर्थः, अप्राधान्येन विषयत्वस्य तत्र द्वितीयार्थत्वे पाकत्वं चिकीर्षतीत्यपि प्रयोगापत्तिरिति भावः । 'न तु कृतेरिति, अतो न कृतीच्छा चिकीर्षाप्रतिपाद्येति भावः । ननु पाकं चिकीर्षतीत्यत्र पाकस्य विशेष्यतया इच्छाविषयत्वमनुभूयतइत्ययुक्तं सन्प्रत्ययसमभिव्याहृतधातोरिच्छाविशेष्यवाचित्वेन धात्वर्थस्यैव विशेष्यत्वादित्यत आह, 'धातोश्चेति, 'इच्छाप्रकारवाचित्वमिति, न तु विशेष्यवाचित्वमिति शेषः, प्रकारश्च कृतिसाध्यत्वं साध्यतासंसर्गेण कृतिर्वा आद्ये तु लक्षणादिकानुसरण-

धेयेच्छाप्रकारत्वाचित्वं, ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविशेष्यतयौदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात्। इष्टसाधनत्वेन इष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रवर्त्तिका किन्तु स्वकृतिसाध्येच्छैव, घटं जानाति चिकीर्षति करोतीतिज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेकविषयत्वा-

मित्यन्यदेतत्[१]। 'भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यतयेत्यर्थः, ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाश्च इत्यन्वयबोधादिति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्व्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अवच्छेदकगौरवात् किन्तु कृतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन तस्या अपि प्रवृत्तिपूर्व्वं सम्भवात्। न चैवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात्, अन्यथा तवापि कृतेरिष्टजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टसाधनत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह, 'इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसाधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'इष्टाविवेति, प्रवृत्तिपूर्व्वमिति शेषः। 'करोतीति तादृशानुव्यवसायेनेत्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामिति, प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः समानविशेष्यकत्वविषयीकरणादित्यर्थः। इदमुपलक्षणं अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वाच्यत्वात् पाकानुकूलस्वकृतीच्छा-

(१) स्वकृत्यादिकं प्रत्यक्षमित्यन्यदेतदिति ख०, ग०।

नुभवात्। अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत्, न ह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्य्यते, प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तल्लिप्साया अनिवृत्तेरिति चेत्, न, स्वविषयसिद्धत्वस्य*

त्व-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समशरीरत्वेन लाघव-गौरवमपि नास्तीति ध्येयं। 'कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः, 'सा' चिकीर्षा, 'चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'अन्यतः सिद्धौ' अन्यतः सिद्धत्वपक्षे, 'सा' पाकत्वप्रकारिका, 'नापगच्छेत्' न जायेत न तदापि जायेतेति यावत्, 'उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः, 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'प्रीत्या धनलाभेऽपीति धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः, 'अनिवृत्तेः' उत्पत्त्यनिवृत्तेः उत्पत्तेरिति यावत्, तथाच तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः। 'स्वविषयसिद्धत्वस्येति, स्वविषयतावच्छेदका-

---

* 'स्वविषयेति स्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थ', ज्ञानातिरिक्तेच्छाया तज्ज्ञानस्य तथात्वादित्याह। वस्तुत सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किन्तु विरोधिगुणान्तरमेव, परन्तु तदा सिद्धज्ञानाभावेन हेत्वभावादग्रिमेच्छा न जायते, एवञ्च धनादावुत्पन्नेऽपि तदसिद्धत्वभ्रमसम्भवान्नेच्छाविच्छेद इति

धेयेच्छाप्रकारत्वाचित्वं, ओदनं बुभुक्षत इत्यत्र भोजनविशेष्यतयौदनस्येच्छाविषयत्वानुभवात् । इष्टसाधनत्वेन इष्टाविव कृताविच्छासम्भवेऽपि कृतीच्छा न प्रवर्त्तिका किन्तु स्वकृतिसाध्येच्छैव, घटं जानाति चिकीर्षति करोतीतिज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेकविषयत्वा-

---

मित्यन्यदेतत्(1) । 'भोजनविशेष्यतयेति भोजनप्रकारकेच्छाविशेष्यतयेत्यर्थः, ओदनविशेष्यकभोजनप्रकारकेच्छाश्रय इत्यन्वयबोधादिति भावः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया नियमतः कृतिपूर्व्वमनुभवसिद्धत्वेऽपि न सा प्रवृत्तिहेतुः अवच्छेदकगौरवात् किन्तु कृतीच्छैव इष्टसाधनताज्ञानेन तस्या अपि प्रवृत्तिपूर्व्वं सम्भवात् । न चैवं क्रियाया इष्टसाधनतादिज्ञानेन विनापि कृतेरिष्टोपायत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात्, अन्यथा तथापि कृतेरिष्टाजनकत्वादिज्ञानदशायामपि क्रियाया इष्टसाधनत्वादिज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यत्वादित्यत आह, 'इष्टसाधनत्वेनेति इष्टसाधनत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'इष्टाविवेति, प्रवृत्तिपूर्व्वमिति शेषः । 'करोतीति तादृशानुव्यवसायेनेत्यर्थः, 'ज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामिति, प्रवृत्त्या सह प्रवृत्तिकारणज्ञान-चिकीर्षयोः समानविशेष्यकत्वविषयीकरणादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं अतिप्रसङ्गभङ्गाय तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलस्वकृतीच्छा-

---

(1) कृत्यादिकं प्रत्यक्षमित्यन्यदेतदिति ख०, ग० ।

नुभवात्। अथ यदि कृत्या साधयितुमिच्छा सा तदा चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धौ सा नापगच्छेत्, न ह्युपायविशेषसाध्यत्वेनेच्छोपायान्तराधीनफललाभेन निवार्य्यते, प्रीत्या धनलाभेऽपि प्रतिग्रहेण तल्लिप्साया अनिवृत्तेरिति चेत्, न, स्वविषयसिद्धत्वस्य*

त्व-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वयोः समशरीरत्वेन लाघव-गौरवमपि नास्तीति ध्येयं। 'कृत्या साधयितुमिति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः, 'सा' चिकीर्षा, 'चिकीर्षितस्य पाकस्येति चिकीर्षाविषयतावच्छेदकपाकत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'अन्यतः सिद्धौ' अन्यतः सिद्धत्वग्रहे, 'सा' पाकत्वप्रकारिका, 'नापगच्छेत्' न जायेत न तदापि जायेतेति यावत्, 'उपायविशेषसाध्यत्वेनेति एकोपायसाध्यत्वप्रकारिकेत्यर्थः, 'उपायान्तराधीनेति, उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'प्रीत्या धनलाभेऽपीति धनलाभस्य प्रीत्या सिद्धत्वज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'प्रतिग्रहेणेति प्रतिग्रहसाध्यत्वप्रकारकधनलाभेच्छाया इत्यर्थः, 'अनिवृत्तेः' उत्पत्त्यनिवृत्तेः उत्पत्तेरिति यावत्, तथाच तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छां प्रति तदुपायतः सिद्धत्वज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञानेऽपि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छोत्पत्तौ न बाधकमिति भावः। 'स्वविषयसिद्धत्वस्येति, स्वविषयतावच्छेदका-

---

* 'स्वविषयेति स्वविषयसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, ज्ञानातिरिक्तेच्छायां तज्ज्ञानस्य तथात्वादित्याहुः। वस्तुतः सिद्धत्वज्ञानं नेच्छाविरोधि किन्तु विरोधिगुणान्तरमेव, परन्तु तदा सिद्धत्वाबाधाभावेन हेत्वभावादपीच्छा न जायते, एवञ्च धनादावुत्पन्नेऽपि तदसिद्धत्वभ्रमसम्भवान्नेच्छाविच्छेद इति

फलेच्छाविच्छेदस्य चोपायेच्छाविरोधित्वात्। अस्ति

वच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, यथाश्रुते पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया अन्यतः सिद्धपाकाविषयतया तत्सिद्धौ तन्निवृत्तेरनुपपादनात्[१]। न च तस्याः[२] अन्यतः सिद्धपाकोऽपि विषयः व्यधिकरणप्रकारकेच्छाया अभ्युपगमादिति वाच्यं। तथापि पाकत्वरूपेणान्यतः सिद्धपाके सिद्धत्वज्ञाने तेन रूपेणासिद्धपाकाभावे तदापत्तेस्तादवस्थ्यात् भिन्नप्रकारकस्यापि सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वापाताच्च[३]। सिद्धत्वञ्च क्वचिदुत्पन्नत्वं क्वचित् स्वत्वभागित्वं[४] क्वचिच्च क्षेमसाध्यताविरोधित्वरूपं ज्ञानादौ ग्रामादौ दुःखप्रागभावादौ यथाक्रमेण बोध्यं। प्रतिबन्धकाभावकूटस्य हेतुत्वाच्च नाननुगमो दोषाय। न चैवं सिद्धग्रामादौ कथमिच्छेति वाच्यं। तत्र ग्रामादिलाभस्यासिद्धस्यैवेच्छाविषयत्वान्न तु ग्रामादेरिति भावः। 'उपायेच्छाविरोधित्वात्' उपायेच्छानुत्पादप्रयोजकत्वात्, फलेच्छा-

---

(१) उपायान्तराधीनसिद्धत्वज्ञाने पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया निवृत्तेरुपपादयितुमशक्यत्वादिति भाव।

(२) 'तस्याः' पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाया इत्यर्थः।

(३) क्रियाः सिद्धा इत्याकारकसिद्धत्वज्ञानस्य पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छाप्रतिबन्धकतापातादित्यर्थः।

(४) क्वचित् विद्यमानत्वमिति ख०, ग०।

सिद्धत्वज्ञाने फलेव विच्छेदः न तथा ज्ञाने अनुमितिज्ञाने तु जाते तदभावात् तत् स्वरूपसदेव तन्निवृत्तिप्रयोजकं, अतएव सिद्धत्वज्ञानमपि स्वरूपसदेवेति भावः। 'अस्ति चेति, पाके सिद्धतया स्वविषयसिद्धत्वं, ओदनसिद्धतया फलेच्छाविच्छेद इति भाव इति प्रकाशः।

च तत्र पाकौदनयोः सिद्धत्वं, अन्यौदनेच्छायां पाक-

विच्छेदस्य प्रतिबन्धकत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, 'तत्र' चिकीर्षितस्य पाकस्यान्यतः सिद्धत्वज्ञानस्थले, 'सिद्धत्वं' सिद्धत्वग्रहः, पाकस्य सिद्धत्वज्ञानात् स्वविषयसिद्धत्वज्ञानं ओदनस्य सिद्धत्वज्ञानात् फलेच्छाविच्छेद इति भावः। ननु स्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे स्वत्वान्तर्भावादननुगमः। न च तद्धर्मप्रकारकतद्धर्माश्रयविशेष्यकेच्छां प्रति तादृशसिद्धत्वज्ञानं विरोधीति वाच्यं। विसंवादीच्छाया असङ्गत्वात्। अथ तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि। न चैवं शूद्रादिपाके सिद्धत्वज्ञाने ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं। तदानीं स्वीयपाकत्वादिरूपेणैव ब्राह्मणस्य पाके चिकीर्षोत्पादात् पाकत्वरूपेण तदनुत्पादादिति चेत्, न, ग्रामे स्वत्वं मे भवत्वित्यादिसिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां ग्रामत्वरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां व्यभिचारात् कपालत्व-हविष्ट्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानेऽपि जायमानायां कपाल-हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचाराच्च, सिद्धत्वज्ञानदशायां तदनभ्युपगमे तदानीं प्रवृत्तेरप्यपलापप्रसङ्गात् उपादानेच्छायाः प्रवृत्तौ हेतुत्वात्। अतएव तद्धर्मप्रकारकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकेच्छां प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानं विरोधि नातो ग्रामे स्वत्वं मे भवत्विति सिद्धग्रामादिगोचरेच्छायां व्यभिचार इति कस्यचित् प्रलपितमप्यपास्तं, कपाल हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचारात् पाकत्वादिरूपेण सिद्ध-

त्वज्ञानदशायां मम कृतिसाध्यः पाको भवत्विति चिकीर्षाया अनुपा-
दयद् घटत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायामपि नीलो घटो भवति-
त्वीच्छाया अनुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति । नैवं । तद्धर्मोद्देश्यतावच्छे-
दकेच्छां प्रति तद्धर्मप्रकारकसिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् उद्दे-
श्यत्वञ्च भवत्वित्यादिपदाभिलप्यमानो विषयताविशेषः, पाके खलु
भवत्वित्यादौ तु पाकादिर्नोद्देश्यः किन्तु तत्र स्वत्वमेव, एवं कपाल-
द्वितयाद्युपादानगोचरेच्छायामपि कपालादिर्नोद्देश्यः किन्तु घट-
यागादिः, उद्देश्यतावच्छेदकत्वस्य तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेन घटत्वा-
दिरूपेण सिद्धत्वज्ञानदशायां न नीलो घटो भवत्वितीच्छानुपपत्तिः,
अतएव च यस्यां पाकादिविषयकचिकीर्षायां पाकत्वादिमात्रेण
उद्देश्यता सा पाकत्वादिरूपेण सिद्धत्वज्ञानादेवापैति यस्यान्तु
स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण(१) सा तु स्वकृतिसाध्यपाकत्वादिरूपेण
सिद्धत्वज्ञानादेवापैतीति विभागः । तादृशविलक्षणविषयतानङ्गीकारे
तु तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबध्यता प्रतिबन्धकता तु तत्तद्व्यक्तित्वेन सामा-
न्यतस्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धत्वज्ञानत्वेन वेत्यन्यदेतत् ।

केचित्तु यद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानाधीना इच्छा तद्धर्म-
प्रकारकसिद्धत्वनिश्चयो विरोधी इष्टसाधनत्वञ्च यत्र पाकत्वरूपेण
गृहीतं तत्र पाकत्वप्रकारकसिद्धत्वधियैव सापगच्छति यत्र कृति-
साध्यपाकत्वादिना तदवगतं तत्र तदवच्छिन्नसिद्धत्वधियैवेति
विभागः । तेन प्रतिग्रहसाध्यधनलाभत्वस्य इष्टसाधनतावच्छेदकत्वात्
प्रकारान्तरेण तल्लाभेऽपि न तदपगमः । न च सिद्धत्वज्ञानदशायां

---

(१) उद्देश्यतेति पूर्व्वेणान्वयः ।

जायमानायां घट-यागादिसाध्यकप्रवृत्तिजनककपाल-हविराद्युपादानेच्छायां व्यभिचार इति वाच्यं। गुरुनये उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य साक्षादेव प्रवृत्तिहेतुत्वेन तादृशेच्छायां मानाभावात् तच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति, एवं न्यायनयेऽपि। न च तथापि यथा पाकत्वरूपेणेष्टसाधनताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् पाकः कृतिसाध्यो भवत्वितीच्छा तथा ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धग्रामादाविष्टसाधनताज्ञानात् स्वीयत्वप्रकारकज्ञानसहकृतात् ग्रामो मे स्वत्ववान् भवत्वित्याकारकसिद्धग्रामादिविशेष्यकेच्छोत्पत्तौ बाधकाभावात् तत्र व्यभिचारः ग्रामत्वादिरूपेण सिद्धत्वग्रहेऽपि तदुत्पत्तेरिति वाच्यं। स्वकृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलार्थीच्छायां तत्प्रकारकफलसाधनताग्रहस्य फलत्वेन हेतुतया ग्रामत्वरूपेण इष्टसाधनताज्ञाने तादृशेच्छाया एवासिद्धेरित्याहुः। तदसत्। गुरुनये नित्यविषयकेच्छाया असङ्ग्रहात्[१] घटादिसाध्यकप्रवृत्तौ घटादिचिकीर्षावत् कपालाद्युपादानकप्रवृत्तौ कपालादीच्छाया अपि हेतुत्वेन कपालाद्युपादानकेच्छायां व्यभिचारस्य दुर्वारत्वाच्च। अन्यथा चिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य लौकिकप्रत्ययस्य चाविशिष्टत्वेऽपि यत्रेच्छा तत्रैवोपादानतया प्रवृत्तिर्यत्र नेच्छा तत्र नेति नियमानुपपत्तेः न्याय-मीमांसासिद्धान्तस्य च युक्तिविरुद्धत्वेनानुपादेयत्वादिति सङ्क्षेपः।

---

(१) कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्थले तत्प्रकारकफलसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन तादृशज्ञानाभावेन नित्यविषयकेच्छाया असंग्रह इति भावः।

सिद्धौ हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवेन तदिच्छेदो न स्यादेव । वस्तुतस्तु*

सिद्धत्वज्ञानमित्यत आह, 'अन्यथेति प्रातिस्विकरूपेण(१) सर्व्वासु व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्वविषयसिद्धेरिति स्वोद्देश्यतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु प्रातिस्विकरूपेण सिद्धत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'असम्भवेन' युगपद्रूपेणाप्यसम्भवेन, 'तदिच्छेदो न स्यादेवेति सिद्धत्वज्ञानप्रयुक्तपाकत्वादिसामान्यधर्मोद्देश्यतावच्छेदककेच्छाविच्छेदः क्वापि न स्यादित्यर्थः ।

गुरुचरणास्तु(२) ननु सामान्येच्छां प्रति सामान्यधर्मप्रकारेण सामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु सिद्धत्वज्ञानमेव विरोधीत्यत आह, 'अन्यथेति यावतीषु व्यक्तिषु सामान्यधर्मप्रकारकसिद्धत्वग्रहस्यैव विरोधित्वे इत्यर्थः, 'सकलस्वविषयसिद्धेरसम्भवेनेति स्वविषयतावच्छेदकपाकत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नासु यावतीषु व्यक्तिषु सिद्धत्वस्य साधितत्वेनेत्यर्थः, 'तदिच्छेद इति, अन्यथाख्यातिपक्ष्या सर्व्वत्र सिद्धत्वज्ञानस्यासम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

---

(१) तत्तद्व्यक्तित्वादिनेत्यर्थः । (२) केचित्त्विति ग० ।

---

* ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छां विनापि कृतीच्छाकाले प्रवृत्तेरनुभूयमानत्वेन व्यभिचारादनन्यथात्वा भिन्नविषयकेच्छाया अपि हेतुत्वं वक्तव्यमित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, ननु कथं मानम् इत्यत आह, 'क्रियमाणैवेति,

क्रियानुकूला कृतिरिष्टोपाय इति ज्ञाने क्रियायाः

ननु कार्य्य-कारणभावापन्नानां ज्ञानेच्छा-कृतीनां एकविशेष्य-कत्वानुभवोऽसिद्धस्तथाच लाघवात् स्वकृतीच्छात्वेनैव कारणत्वं । न चातिप्रसङ्गभङ्गाय[१] तद्विशेष्यककृतौ तदनुकूलकृतीच्छाया एव हेतुताया वक्तव्यत्वात् पाकानुकूलस्वकृतीच्छात्व-स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकेच्छात्वयोः समशरीरत्वान्न लाघव-गौरवमिति वाच्यं । तावतापि विनिगमनाविरहेण तत्त्वेन हेतुताया दुर्व्वारत्वात् । न च पाकानुकूलकृतीच्छाया हेतुत्वे न्यायनये इच्छाद्वारा प्रवृत्तिं प्रति पाकानुकूलकृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वप्रसक्तौ प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य्य-कारणभावे कारणतावच्छेदकगौरवं पाकेष्टसाधनताज्ञानत्वापेक्षया पाकानुकूलकृतीष्टसाधनताज्ञानत्वस्य गुरुत्वादिति वाच्यं । प्रवृत्तिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि व्यतिरेकविरहात् इच्छयैव[२] उपक्षीणत्वात्[३] कृतीच्छां प्रति च[४] कृतीष्टसा-

(१) एकसाध्यककृतौ अन्यसाध्यककृतीच्छाया हेतुत्ववारणायेत्यर्थः ।

(२) ननु कृतिं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे कृताविष्टसाधनत्वज्ञानकाले तव प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, इच्छयैवेति, कृताविष्टसाधनताज्ञानकाले कारणाभावादिच्छैव न जायते कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य जनकीभूतस्य सत्त्वे कृताविष्टसाधनताज्ञानस्यासम्भवादिति भाव ।

(३) इच्छाद्वारोपेक्षणीयत्वादिति ख० ।

(४) नन्विच्छां प्रति इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वे व्यतिरिक्तकारणत्वकल्पनं तव मते स्यादित्यत आह, कृतीच्छां प्रति चेति ।

साक्षात्साधनताबाधे परम्परासाधनतामादायैव साधनत्वप्रतीतिरिति सिद्धान्तात् क्रियाद्वारत्वमाने तदुभयं भाति, तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वस्यैव

कृतिसाध्यत्वमिष्टोपायत्वञ्च भातं क्रियाद्वारैव कृतेरि-

धनताज्ञानस्य हेतुतायामत्रापि सत्त्वात् तत्र पाकेष्टसाधनताज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि प्रवृत्तिं प्रति स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यापि पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवाच्च। न च तथापि स्वकृतिविशेष्यकपाकानुकूलत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात् तत्र तुल्यत्वमिति वाच्यं। तस्य पृथक्हेतुत्वविरहात् पाकानुकूलकृतित्वप्रकारेण तादृशकृतिविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वादिष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतायामेव तस्य प्रवेशात्, यदि च तथापि स्वकृतिसाध्यपाकत्वप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु स्वकृतिसाध्यतायास्तस्य पृथक्हेतुत्वं तदा तु तावच्छेदकलाघवसत्त्वेनापि स्वकृतिसाध्यपाकेष्टसाधनताज्ञानत्व-पाकानुकूलस्वकृतीष्टसाधनताज्ञानत्वयोः समशरीरत्वादित्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्टोपायत्वञ्च भातमिति। न च स्वमते इष्टोपायत्वभानाभिधानमनुपयुक्तमिष्टसाधनत्वज्ञानस्य स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छायामहेतुत्वादिति वाच्य। न्यायमते तुल्यता-

---

हारत्वादित्येके, 'क्रियानुकूला कृतिरित्यत्र समासवाक्यविशेषणतया कृतिसाध्यत्वभानमित्यपरे। 'तथापीति, स्वकीयादृष्टविशेषज्ञानवत् कृतिसाध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानोपक्षीणमिति भावः। 'तर्हीति, अनन्यथासिद्धान्वयाद्यनुविधायित्वादिति भावः। 'जीवनयोनीति, ननु यद्धेतोरेवेति न्यायात् प्राणपञ्चकसञ्चारो जीवनादृष्टजन्य एव न तज्जन्य इति चेत्, अत्र वदन्ति, वायुद्वारकत्वेन प्रकारान्तरजन्यस्यापि यत्नजन्यत्वानुमानात्। न च बाह्यवायुद्वारकत्वे व्यभिचारः, तस्यापीश्वरयत्नजन्यत्वादिति, तन्न, एवं हीश्वरयत्नेनैव प्रसक्तेऽप्यर्थान्तरं स्यात् यदि अन्यत्र साध्य तदोक्तव्यभिचारानुद्धार एव

ष्टसाधनत्वादिति तद्बोधात् कृताविव कृतिसाध्यत्वेन क्रियायामपि सैवेच्छेति चिकीर्षायां कृतिसाध्यत्वप्रकारनैयत्यमतः कृतिसमानविषयचिकीर्षात्वेन चिकीर्षायाः कृतिकारणत्वं न तु कृतीच्छात्वेन भिन्नविषयतया

मयोक्तत्वसम्पादनाय तदभिधानात् स्वमतेऽपि इष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुताया इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकत्वेनापेक्षितत्वादिति ध्येयं। कुतोभातं तदाह, 'क्रियाद्वारैवेति, इष्टं प्रति कृतेः साक्षात्साधनत्वस्य बाधात्तज्जन्यक्रियायामिष्टोपायत्वमगृहीत्वा तस्य दुर्ग्रहत्वादिति भाव.। 'तद्बोधात्' इष्टसाधनताबोधात्, 'चिकीर्षायां' प्रवृत्तिपूर्व्ववर्त्तिक्रियानुकूलकृतीच्छायां, 'कृतिसमानविषयेति पाकादिविशेष्यकेत्यर्थः, 'चिकीर्षात्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छात्वेन, 'कृतीच्छात्वेन' पाकानुकूलकृतीच्छात्वेन, 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेष्यकत्वलक्षणगौरवादित्यर्थः। न च समान-

---

ईश्वरस्य परेणानङ्गीकाराच्च। अन्ये तु धावत प्रयत्नोत्पत्त्यैव श्वासक्रियात्वावच्छेदेन प्रयत्नजन्यत्वं सुषुप्त्यादिकाले च प्रयत्नान्तराभावात्तज्जन्यत्व। किञ्च समाधिस्थानां श्वासधारणे श्वासक्रियाप्रतिबन्ध इत्यविवादं जीवनादृष्टन्तु तदापि समस्त्येव तथाच जीवनयोनिकृतिव्यतिरेकादेव तत्र श्वासक्रियाविरह इति तत्र तज्जन्यत्वमिति वदन्ति। यद्यपि सुखोद्देशेन प्राणे प्रवृत्तिरापाद्या सा च प्राणातीन्द्रियतया न सम्भवति, प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षस्य तद्धेतुत्वात्तथापि तन्मते प्राणस्य प्रत्यक्षत्वादिदमुक्तमसम्मते तु प्राण-

विशेष्यकत्वभिन्नविशेष्यकत्वलक्षणलाघव-गौरवं न कारणतायां विनिगमकं किन्त्ववच्छेदकलाघव-गौरवं कल्पनालाघव-गौरवञ्च तथेति वाच्यं । एकत्रावच्छेदकलाघवादेरसत्त्वेऽपि अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन(1) समानविशेष्यकत्व-भिन्नविशेष्यकत्वलक्षणलाघव-गौरवस्यापि कारणतायां विनिगमकत्वात् लाघव-गौरवस्य कारणतायां विनिगमकत्वे मानिकाणां व्यवहारस्यैव नियामकत्वात्, अन्यथा(2) अनुमितिं प्रति वह्निव्याप्यो धूमः पर्वते इत्यादि पक्षविशेषणकपरामर्शहेतुताया दुर्वारत्वप्रसङ्गात्(3) घटादिविशिष्टज्ञान

(1) अणुरपि किञ्चिदपि विशेषो वैलक्षण्यं अध्यवसायकरः कारणतायाः प्रतिबन्धकतायाश्च विनिगमक इत्यर्थः ।

(2) भिन्नविशेष्यकत्व-समानविशेष्यकत्वरूपलाघव-गौरवस्य कारणताया-मविनिगमकत्वे ।

(3) एतन्मते पक्षविशेष्यकपरामर्श एवानुमितिहेतुरिति भावः ।

स्त्वनाप्त्यातिप्रसङ्गो बोध्यः । न च मनोवह्न्यादिनाऽऽजीवनोपेक्षापत्तिः, फलबलेन तत्रैव तथाभावात् अस्त्वाश्च फलाभावेन फलवत्प्रवृत्तिविषयत्वायोग्यत्वादित्याहुः । ननु विषभक्षणादिव्यावर्तकं सविशेषणबलवदनिष्टाननुबन्धिजन्यत्वं कार्यताज्ञाने विशेषणमावश्यकं तथाच तत्र एवोक्तातिप्रसङ्गनिरासे चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं व्यर्थमिति चेत्, न, अयं कृतिसाध्यप्राणपञ्चसञ्चारो जीवनादिष्टसाधनमत एव अन्येऽप्यतिप्रसङ्गवारणाय विशेषणोपादानमिति भावः । न च यत् कृतिसाध्यताज्ञानं तत्र सा कृतिरिति जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञानात् सैव कृतिरिति नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तादृशज्ञानं विनापि जीवनयोनिकृत्युत्पादेन व्यभिचारात्तस्यास्तज्ज्ञानाजन्यत्वात् तत्साध्यत्वविशिष्टकृतिविशेषं प्रत्येव तज्ज्ञानस्य हेतुत्वात् तत एवातिप्रसङ्गवारणाय चिकीर्षाधीनत्वं विशेषणमावश्यकं । अथ वदन्ति

प्रति भूतले घटाभाव इत्यभावविशेष्यकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतापत्तेश्च अवच्छेदकलाघव-गौरवविरहादिति भावः।

केचित्तु 'भिन्नविषयतया गौरवादिति भिन्नविशेष्यतया कार्य्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया हेतुत्वे साध्यतासंसर्गेण स्वकृतिप्रकारकेच्छात्वेन हेतुत्वं स्वकृतित्वेन च कार्य्यत्वं तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नसमानविशेष्यता च प्रत्यासत्तिः। न च पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। तत्पुरुषीयत्वेनापीच्छाविशेषणात् स्वत्वान्तर्भावेन प्रतिपुरुषं कार्य्य-कारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् स्वकृतीच्छाया हेतुत्वे तु भिन्नविशेष्यकतया समानविशेष्यकत्वस्य प्रत्यासत्तित्वासम्भवात्(१) अतिप्रसङ्गभङ्गाय विशिष्य तत्तत्क्रियाविशेषस्यापि कार्य्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयत्वाद्गौरवमिति भाव इत्याहुः। तदसत्, ममापि स्वकृतीच्छात्वेनैव हेतुत्वं कृतित्वेनैव कार्य्यत्वं, किन्तु कार्य्यदिशि तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वं कारणदिशि चानुकूलत्वसंसर्गेण स्वकृत्यंशे तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारतायाः प्रत्यासत्तित्वमिति तुल्यत्वादिति दिक्।

(१) तथाच समवाय एव प्रत्यासत्तिः एवञ्च यागानुकूलकृतीच्छासत्त्वे पाकसाध्यकप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तत्साध्यकृतौ तदनुकूलकृतीच्छायाएव हेतुत्वोपगमात् कारणतावच्छेदक-कार्य्यतावच्छेदकयोर्गौरवमिति समुदितार्थः।

कृतिसाध्यताधीरेव हेतुत्वं तु कृत्यानुकूलविशेष्यत्वापेक्षा तथा हि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रकृते चिकीर्षाधीना कृतिर्योग्यैव विषयस्वभावादित्येव बीजं, तथाच कृतिसाध्यताधीरेव चिकीर्षाधीनकृतौ

गौरवात्। तथापि येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन प्रकारेण तत्रेच्छा यथा स्वकेदारवृष्टित्वेन इष्टसाधनत्वात् तथैवेच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वमतः कृतिसाध्यत्वेन तत्रेच्छा भवतीति, कृतौ कृतिविषये वा चिकीर्षायां न वृष्टीच्छा, विलक्षण-

---

ननु भवतु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा तथापि तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः किन्तु इष्टसाधनताज्ञानमेव। न चैवं कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरिति वाच्यं। तत्प्रकारकेच्छां प्रति तद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन कृत्यसाध्यताज्ञानदशायां कृतिसाध्यत्वावच्छेदेन पाकस्येष्टसाधनताज्ञानाभावादेव तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेरित्याशङ्कते, 'तथापी'ति, 'येन रूपेणे'ति यद्रूपावच्छेदेनेत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वं' इष्टसाधनत्वग्रहः, 'तेन प्रकारेण' तत्प्रकारेणैव, 'स्वकेदारवृष्टित्वेन' स्वकेदारवृष्टित्वावच्छेदेन, 'इष्टसाधनत्वात्' तज्ज्ञानात्, 'इष्टसाधनत्वं' इष्टसाधनत्वग्रहः, 'अतः' तस्मात्, 'इति'शब्दानन्तरं न कृत्यसाध्यताज्ञाने चिकीर्षेति शेषः। 'कृतिविषये वेति, 'वा'शब्द इवार्थे कृताविव्यनन्तरं योज्यः, तथाच कृताविव कृतिविषय इत्यर्थः, 'वृष्टीच्छे'ति चिकीर्षाविषयप्रयत्नसंयोगाद्युद्देश्यक-

---

कार्यं तथाच तथा ज्ञानेऽप्युक्तज्ञाने चिकीर्षाधीनकृतेरयोग्यत्वादेव नोत्पद्यते। न चान्वयव्यभिचारः, सादृश्यविषयविलक्षणादेव विलक्षणान्यथा ध्वंसेच्छा चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षायामपि प्रागपक्वसत्त्वारे प्रतप्तापसेवंस्थलेपायमानत्वात्। ननु चिकीर्षाधीनत्वं न ज्ञातं तत्त्वं येन चिकी-

सामग्र्यन्तरकल्पनमिति चेत्, भवेदेवं, यदि कृति-साध्यत्वेन पाकस्य ओदनसाधनता स्यात्, न चैवं, गौरवात्, किन्तु पाकत्वेन, स तु कृतिं विना नेत्य-न्यदेतत्। वह्निना साधयामीतिवत् कृत्या साधया-मीतीच्छा इष्टसाधनताज्ञानादेवेति चेत्, तर्हि तत्र वह्निसाध्यताज्ञानवद्यापि कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारण-मावश्यकं कृतौ चानुभवसिद्धचिकीर्षाधीनत्वं विशेषः

सिद्धदृष्टिगोचरेच्छेत्यर्थः, तत्र जलसंयोगादिसाधनताग्रहस्य परेणापि हेतुत्वोपगमादिति भावः। 'गौरवात्' कृतिसाध्यपाकत्वस्य कारण-तावच्छेदकत्वे गौरवात्, 'सः' पाकः, 'कृतिं विनानेति परम्परया-कृतिं विनानेत्यर्थः। 'वह्निना साधयामीतिवदिति, उपायविशेष-साध्यत्वप्रकारिकेति शेषः, 'इष्टसाधनताज्ञानादेवेति न तु तदव-च्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानादित्यर्थः, 'कारणमावश्यकमिति, अन्यथा कृत्यसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षापत्तिरित्युक्तत्वादिति भावः। ननु प्राणपञ्चकसञ्चारादौ जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञानेऽपि चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिरित्यत आह, 'कृतौ चेति, 'विशेषः' विशेषणं, तथाच

र्षाधीनकृत्यसाध्यमपि तादृशकृतिसाध्यत्वेन बुध्येतेति कथं भ्रमनिबन्धनो-ऽतिप्रसङ्ग इति चेत्, न, चिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षितकृतिविधेयासाध्यस्य प्रा-णपञ्चकसञ्चारादेस्तत्साध्यत्वभ्रमसम्भवात् अन्यथा सुखेऽतिप्रसङ्गभङ्गायोपाय-विषयत्वविशेषणप्रवेशायासस्ते, न वाप्यव्यभिचारः, सिद्धे इच्छाभाव इव विषय-योग्यताविरहादेव विरहात्। न च तथासिद्धत्वज्ञानविरहादितिवाच्यम्, तद-

तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये न

चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः जीवनयोनिकृतिश्च न तथेति भावः। 'जीवनयोनी'ति जीवनयोनियत्नत्वेन कृतित्वेन वा जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, इदमुपलक्षणं निवृत्तित्वेन कृतित्वेन वा निवृत्तिसाध्यताभ्रमे चेत्यपि बोध्यं। न च प्राणसञ्चारे था प्रवृत्तिरापद्यते तस्या. प्राण एवोपादानं भविष्यतीत्युपादान-प्रत्यक्षाभावादेव न प्रवृत्तिरिति वाच्यं। प्राणपवनाद्या अपि तदु-पादानत्वसम्भवात्तस्या अभ्यभिघातद्वारा प्राणसञ्चारजनकत्वात् तस्मिन् प्राणस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमाच्च। न च नित्यातिरिक्तस्थले इष्ट-साधनताविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य विशेषसामग्रीत्वेनापि वाच्यतया तदभावादेव न तत्र चिकीर्षा-प्रवृत्ती इति वाच्यं। तस्यापीष्ट-

---

दिष्टापि तादृशकृतिविषययोग्यताज्ञानहेतुत्वौचित्यात् एवञ्च भ्रमेऽतिप्रसङ्ग-वारणाय स्वरूपयोग्यतायाश्च तस्य तादृशकृत्ययोग्यत्वादिति, यत्र भ्रम', स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्र स्फुटं, स्वेच्छाधीनत्वञ्च न ज्ञानं तत्त्वं किन्तु स्वरूपसत् एवञ्च वस्तुगत्या स्वेच्छाधीना या कृतिस्तत्साध्यता-ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे प्राणपञ्चकसञ्चारस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धतया तद्भ्रमा-सम्भवेन तद्विषयकातिप्रसङ्गाभावात् एवञ्च यथाश्रुतेनैवोपपत्तौ कृतिसाध्य-ताज्ञाने स्वावच्छेदकत्वस्यैवातिप्रसङ्गनिराकरणायोपयुज्यते न तु तादृशकृति-विषययोग्यज्ञानरूपहेतुत्वस्वरूपस्य गौरवात् इति सन्तार्थः। न च सर्वेऽपि-प्रसङ्गवारणाय तस्यावश्यकत्वमिति वाच्यं। उपायेच्छाधीनकृतिस एव सुख-सम्भवे तथापि स्वेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशज्ञानासम्भवेनातिप्रसङ्गा-भावात् यथा च परज्ञानं परेच्छा वा न प्रवर्त्तिका तथोक्तं प्रत्यक्षप्रकाशे इति प्रकाशः।

साधनत्वेन तद्भ्रमेण वा तल्लिङ्गककार्य्यताज्ञानस्यापि सम्भवात्। न चेष्टापत्तिः, जीवनयोनिकृत्यादिसाध्यताज्ञानदशायां चिकीर्षा-कृत्योः सर्व्वानुभवविरुद्धत्वादिति भावः।

अत्र मिश्राः प्राणपञ्चकसञ्चारस्य चिकीर्षाधीनप्रवृत्तिविषयत्व-स्वरूपायोग्यत्वात् प्राणपञ्चकसञ्चारवत्त्वरूपविशेष्यतावच्छेदकान्तर्भावेन चिकीर्षा-प्रवृत्ति-कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य्य-कारणभावस्य क्वचिदप्यकल्पनात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य विषयनिष्ठतया हेतुत्वपक्षेऽपि स्वरूपायोग्यविशेष्यव्यावृत्तविशेष्यताया एव कारणतावच्छेदकत्वा-भ्युपगमात् जीवनयोनिकृत्यादिसाध्यताज्ञानेऽपि न प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्तिरिति चिकीर्षाधीनत्वविशेषणं नोपादेयमेव, अन्यथा चिकी-र्षाधीनत्वविशेषणोपादानेऽपि तदधीनकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्रवृ-त्त्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वादित्याहुः। तदसत्, कृतौ चिकीर्षाधीनत्वाविशेषणे एवंरूपेण प्राणपञ्चकसञ्चारे प्रवृत्त्यभावोपपादनेऽपि घटादौ कृतित्वेन जीवयोनिकृत्यादेः साध्यताभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् घटाद्यन्त-र्भावेन कार्य्य-कारणभावस्यावश्यं क्लृप्तत्वात्तन्निष्ठविशेष्यतायाः स्वरूपा-योग्यव्यावृत्तत्वाच्च। न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, अन्यथा प्राण-पञ्चकसञ्चारेऽपीष्टापत्तेः सम्भवात्, न हि तस्य स्वरूपायोग्यत्वे अनु-भवातिरिक्तं प्रमाणमस्ति, आचार्य्यमतलक्ष्यश्वासप्रश्वासदशायां प्राण-सञ्चारेऽपि चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरनुभूयमानतया प्राणपञ्चकसञ्चारस्य स्वरूपायोग्यत्वविरहाच्च। न चैवं चिकीर्षाधीनत्वविशेषणेऽपि तदधी-नकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्व्वारेति वाच्यं। तथानाथत्या दृष्टापत्तेरेव शरणत्वाज्जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञान-

प्रवृत्तिः, अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानेऽपि तत्र प्रवर्त्तेत। ननु* चिकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणत्वे उपलक्ष्य-

---

दशायामिष्टापत्तेः सर्व्वानुभवविरुद्धत्वेनाशक्यत्वात्, अन्यथा एतादृशानुभवविवादे कार्य्य-कारणभावव्यवस्थैव न स्यात्। न च कृतित्वेन कृतिसामान्यसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं जीवनयोनिकृत्यादिसाध्यताव्यावृत्तप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तित्वाच्च नोक्तातिप्रसङ्ग(१) इति वाच्यं। तथा सति लाघवात् ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वौचित्येन कृतिसाध्यत्वविषयकत्वान्तर्भावस्यापि व्यर्थतापत्तेः जीवनयोनिकृत्यादिसाध्यताव्यावृत्तकृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमेनैवातिप्रसङ्गभङ्गसम्भवात् प्रवृत्तिसाध्यताभ्रमात् प्राणसञ्चारे प्रवृत्तेरुत्पादस्य तथापि दुर्व्वारत्वात्, कृतिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वसम्भाव्येव कृतिसाध्यताविषयकत्वान्तर्भाव इति चेत्, तर्हि प्रवृत्तित्वावच्छिन्नप्रवृत्तिसाध्यतानिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः प्रत्यासत्तित्वसम्भाव्य चिकीर्षाधीनत्वोपादानस्यापि सार्थकत्वादिति कृतं पल्लवितेन।

'कृतिसाध्येति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वपक्षेऽपीत्यर्थः। ननु वस्तुगत्या या चिकीर्षाधीना कृतिस्तत्साध्यताज्ञानं हेतुः चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तत्साध्यताज्ञानं वेति विकल्प्य दूषयति, 'नन्विति, 'उपलक्षणत्वे' परिचायकमात्रत्वे ज्ञान-

---

(१) न प्राणसञ्चारे प्रवृत्तिरित्यर्थः।

---

*अस्तु वा सुचिकीर्षाधीनत्वं विशेषणं सुखचिकीर्षाजन्या च कृतिरित्यस्यापि स्फुटत्वादिति तटस्थ आशङ्कते, 'नन्विति, ननु लक्षणमात्रकत्वाज्ञात्यभिमत आह,

मात्रगतानतिप्रसक्तधर्म्माभावात् कृतिमात्रस्य चातिप्रसङ्गात् तत्तत्कृतिविशेषा उपलक्ष्याः, तथाच तदननुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः, विशेषणत्वे चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च चिकीर्षाज्ञानकारणत्वे गौरवं प्रमाणाभावश्च।

विषयतया कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्व इति यावत्, 'उपलक्ष्यमात्रगतेति चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यमात्रनिष्ठेत्यर्थः, 'मात्रशब्दोयावदर्थकः, अतः प्रमेयत्वादिवारणाय 'अनतीति, 'कृतिमात्रस्य' कृतित्वस्य, 'अतिप्रसङ्गात्' जीवनयोनियत्नसाधारणत्वात्, 'तत्तत्कृतिविशेषाः' तत्तत्कृतित्वेन कृतिविशेषाः, 'उपलक्ष्याः' कारणतावच्छेदकप्रविष्टतया चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्याः, अन्यथा[१] प्रमेयत्वादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्गादिति[२] भावः। 'तदननुगमात्' तत्तत्कृतित्वानां नानात्वात्, 'प्रवृत्त्यननुगमः' प्रवृत्तिसामान्ये व्यभिचारः,[३] 'विशेषणत्वे' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे, प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'प्रमाणाभावश्चेति। ननु यथोक्तातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेव[४] मानमित्यरुचेर्दोषा-

(१) तत्तत्कृतित्वेन कारणतावच्छेदककोट्यप्रविष्टत्व इत्यर्थः।

(२) अतिप्रसङ्गात् पाकः प्रमेयसाध्यत्वादिज्ञानात् चिकीर्षा-प्रवृत्ती स्यातामित्यर्थः।

(३) तत्कृतिसाध्यताज्ञानं विनापि प्रवृत्त्युत्पत्तेरिति भावः।

(४) प्रायपचककसारे प्रवृत्त्यापत्तिरूपातिप्रसङ्गवारणान्यथानुपपत्तिरेवेत्यर्थः।

'प्रमाद्येति, 'विरोधेनेति, तत्साध्यत्वमाने समानसंवित्संवेद्यतया साधन-

किञ्च चिकीर्षासाध्यावस्थायाः कृतेः सिद्धावस्थसाधनत्वविरोधेन कृतिसाध्यता पाकादौ न स्यादिति चेत्, न, अस्ति हि कृतिविशेषो मानसप्रत्यक्षसिद्धो जीवनयोनियत्नव्यावृत्तश्चिकीर्षोपलक्ष्यः यत्र चिकीर्षा कारणत्व

न्तरमाह, 'किञ्चेति, 'साध्यावस्थाया' साध्यत्वविशिष्टाया, 'सिद्धावस्थसाधनत्वेति सिद्धतादशायामवर्त्तिपाकादिनिष्ठसाध्यतानिरूपकत्वेत्यर्थ, साधनत्ववत् साध्यतानिरूपकत्वेनापि साध्यताश्रयत्वस्य विरोधादिति भाव । 'कृतिसाध्यता' चिकीर्षासाध्यकृतिसाध्यता, उपलक्षणमात्रगतानतिप्रसक्तधर्मो नास्तीति यदुक्तं तद्दूषयति, 'अस्ति हीति, 'कृतिविशेष' कृतिनिष्ठो विशेष, 'चिकीर्षोपलक्ष्य' चिकीर्षाधीनयत्नप्रतिपाद्यमात्रनिष्ठ, 'यत्रेति यदवच्छिन्ने इत्यर्थ, 'जातिरूप इति प्रवृत्तित्वाख्यजातिरूप इत्यर्थ । न चैकस्मिन् समूहालम्बनयत्नेऽनिष्टार्थे निवृत्तिरूपे इष्टार्थे प्रवृत्तिरूपे निवृत्तित्वमादाय साङ्कर्यं दुर्वारमिति वाच्य । रागद्वेषयोर्यौगपद्याभावादेकस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिरूपत्वासम्भवात्[१] । न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकमिष्टानिष्टसाधनत्वादिविषयकसमूहालम्बनमेकं ज्ञानं तत क्रमेण फलेच्छा-फलद्वेषौ तत क्रमेणोपायेच्छोपायद्वेषौ तदेष्टानिष्टोभयविषयकप्रवृत्ति निवृत्त्यात्मकसमूहालम्बनयत्नसम्भव इति वाच्य । अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयाव-

---

(१) तथाच इष्टसाधनत्वानिष्टसाधनत्वोभयविषयकसमूहालम्बनं तत फलेच्छा तत फलद्वेष तत्समये च ज्ञानाभावात् न समूहालम्बनप्रयत्नसम्भव इति भाव ।

ग्रहः स च तव जातिरूपो मम त्वनुगतकारणोपाधि-
रूपः, एवञ्च चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतेन कृतिविशेषा-

स्थायितया उपायेच्छाकाले तन्नाशात् उपायेच्छाकाले[1] उपाय-
द्वेषोत्पत्त्यसम्भवेन तत्राप्युभयात्मकयत्नासम्भवात् उपादानप्रत्यक्षस्य[2]
प्रवृत्तिं प्रति साक्षात्साधनस्य विलम्बेनापि तत्रोभयात्मकयत्नासम्भवाच्च
ज्ञानेच्छा-द्वेषाणां यौगपद्याभावेन तत्राव्यवहितपूर्व्वमुपादानप्रत्यक्षा-
सम्भवात् । न च तथापि ज्ञानेच्छयोः राग-द्वेषयोर्वा यौगपद्याभ्युपगमे
साङ्कर्य्यं दुर्व्वारमिति वाच्यं । तथा सति तत्र युगपत्प्रयत्नद्वयाभ्युप-
गमेन साङ्कर्य्यविरहात् प्रयत्नयौगपद्यस्यापि एकदोत्पन्नपरस्परवि-
लक्षणविंशत्यङ्गुलिचेष्टास्थले क्लृप्तत्वात् प्रयत्नभेदं विना तदनुपपत्ते-
रिति भावः । 'अनुगतकारणेति प्रवृत्तोऽस्मि प्रवृत्तोऽस्मीत्यनु-
गतप्रत्ययकारणेत्यर्थः, 'उपाधिरूप इति अखण्डोपाधिरूप इत्यर्थः,
गुणगतजात्यनभ्युपगमादिति भावः । 'चिकीर्षाधीनत्वेनेति, चिकी-

---

(१) ननु चतुर्थक्षणपर्य्यन्तस्थायित्वोपगमेनैव तत्र प्रयत्नोत्पत्तिसम्भव इत्यत-
आह, उपायेच्छेति ।

(२) पञ्चमक्षणपर्य्यन्तस्थायित्वोपगमेऽपि न तादृशप्रत्युत्पादसम्भव इत्याह,
उपादानप्रत्यक्षस्येति ।

समानमिति भावः । ननु को धर्म्मस्तत्र कार्य्यतावच्छेदक इत्यत आह, 'स चेति,
'ममेति गुणगतजात्यनङ्गीकर्त्तुरित्यर्थः, 'अनुगतेति, अनुगते कार्य्ये चिकी-
र्षासाध्ये, 'उपाधिरूपः' तत्साधारणत्वरूप इति यावत्, कार्य्यतावच्छेदकाननुग-
मस्यादोषत्वात् न त्वनुगतकारणघटित उपाधिश्चिकीर्षाजन्यत्वलक्षण इत्यर्थः,

णामुपलक्ष्याणां अनुगतत्वमपि। यथा गोत्वेन तटस्थेनोपलक्षिता महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्मव्यक्तिविशेषाः धेनुपदेनोच्यन्ते न तु गोत्वमपि, तथा चिकीर्षापि,

र्षाजन्यतावच्छेदकेनेत्यर्थः, 'अनुगतेन' सर्व्वसाधारणेन, 'उपलक्ष्याणां' चिकीर्षाधीनपदप्रतिपाद्यानां, 'अनुगतत्व' सर्व्वसाधारणानतिप्रसक्तधर्म्मावच्छिन्नत्व, 'यथेति स्वमते दृष्टान्तः,[1] 'तटस्थेन' शक्यविषयेण, 'उपलक्षिता' प्रमिताः, 'धेनुपदेनोच्यन्ते' धेनुपदजन्यबोधविषया इत्यर्थः, 'न तु गोत्वमपीति, तज्जन्यबोधविषय इति शेष । शक्यतावच्छेदकन्तु धानकर्म्मत्वमेव गोत्वस्य प्रयोगोपाधित्वात्[2] तच्च महिष्यादिसाधारणेऽपि न महिष्यादिबोध इति भावः। 'तथा चिकी-

(१) गोत्वविशिष्टधानकर्म्मत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेन शक्तिविषयत्वात् न व्यापकत्वसाधारण्य ।

(२) तत्पदशक्यविषयत्वे सति स्वाश्रयभिन्नस्य तत्पदजन्यशाब्दबोधस्याव संकाद्यादित्यर्थः ।

शक्यत्वे शक्ते तज्जन्यत्वस्यावच्छेदकत्वादिति । यत्तु अनुगतकारणमयोज्यानुगतोपाधिरूप इत्यर्थ इति तन्न, तस्यैवानुगतत्वे चिकीर्षाधीनत्वेनानुगतत्वभित्यभिमतत्वविरोधात् ।

एवञ्च पूर्व्वोक्तानुगममुद्धरति, 'एवञ्चेति, यथा धूमत्वाद्यवच्छेदेन वह्निजन्यत्वग्रहेऽपि धूमालोकादीनां वह्निजन्यत्वमनुगतं तथा तत्तत्कृतित्वाद्यवच्छेदेन चिकीर्षाजन्यत्वग्रहेऽपि चिकीर्षाजन्यत्वं सर्व्वानुगतमित्यर्थः । नन्वेवं चिकीर्षापि लिङादिपदशक्या स्यादित्यत आह, 'यथेति

एवं जीवनयोनियत्नव्यावृत्तकृतिविशेषाणां कृतित्वेन ज्ञानं कारणमिति नाननुगमः। ननु कृतिसाध्ये न कृतिर्विशेषणमसत्त्वात् सत्त्वे वा कृतौ सत्यां ज्ञानं ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः, नोपलक्षणमतिप्रसङ्गादिति चेत्, न, कृतिर्हि ज्ञाने विषयतया विशेषणमेव साध्ये

र्षापीति एवं चिकीर्षाजन्यत्वमपीत्यर्थः, न कारणीभूतज्ञानविषय इति शेषः, किन्तु चिकीर्षाधीनत्वेन प्रमिता व्यक्तिविशेषा एव कारणीभूतज्ञानविषया इति भावः। क्वचित् 'एवं चिकीर्षापीति पाठः, 'कृतित्वेन' कृतिविशेषत्वेन, 'नाननुगम इति न व्यभिचार इत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तित्वरूपेण प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुरिति भावः। 'कृतिसाध्य इति कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यत्र कृतिसाध्यताज्ञाने इत्यर्थः, 'न विशेषणमिति न तदन्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्विते-त्यर्थः, 'असत्त्वादिति कृतेः प्रवृत्तिपूर्व्वमसत्त्वादित्यर्थः, 'सत्त्वे वा' प्रवृत्तिपूर्व्वं सत्त्वाभ्युपगमे वा, 'कृतौ सत्यां' कृतावुत्पन्नायां, 'ज्ञानं' कृतिविशिष्टज्ञानं, पूर्व्ववर्त्तीति शेषः, 'ज्ञाने' कृतिविशिष्टज्ञाने, 'नोपलक्षणमिति न ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिहेतुत्वेनान्वितेत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्गादिति, ज्ञानमात्रात् कृत्यसाध्यत्वेन निश्चितेऽपि प्रवृत्ति-प्रसङ्गादित्यर्थः। कृतौ यथोक्तोपलक्षणत्वसत्त्वेऽपि कृतिविशेषत्वेन कृतिविशेषविषयकसाध्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वात् ज्ञानमात्रव्यावृत्तिरिति समाधत्ते, 'कृतिर्हीति, 'ज्ञाने' कारणीभूतज्ञाने, 'विषयतया' विषयतासम्बन्धेन, 'विशेषणमेव' तद्विषयकज्ञानाद्यावर्त्तकमेव, 'साध्ये

च परिचायकतयोपलक्षणं अन्यथा इष्टसाधनेऽपीष्टं न विशेषणमसत्त्वात् नोपलक्षणमतिप्रसङ्गात्, लिङ्गज्ञानादौ वा का गतिः। नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा स्यात्तस्यापि चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वात् अत्र वदन्ति।

चेति किन्तु प्रवृत्तिरूपकार्य्ये इत्यर्थः, 'परिचायकतया' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकतया, कारणत्वाभावेनेति शेषः, 'उपलक्षणमिति ज्ञानान्वयिना प्रवृत्तिकारणत्वेनानन्वितेत्यर्थः, विशेषणत्वोपलक्षणत्वयोर्विरोधेऽपि व्यावर्त्तकत्वोपलक्षणत्वयोर्विरोधाभावादिति भावः। 'इष्टसाधने' इष्टसाधनताज्ञाने, 'लिङ्गज्ञानादाविति, तत्रापि लिङ्गं न विशेषणं अतीतानागतलिङ्गस्थलेऽनुमितिपूर्व्वं तदसत्त्वात् नोपलक्षणं ज्ञानमात्रादनुमितिप्रसङ्गादिति भावः। 'नन्वेवमिति, 'एवं' एवमपि प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपीति यावत्, 'श्रमेऽपीति, 'श्रमः' शारीरीयकदुःखविशेषः,[1] 'चिकीर्षा स्यादिति श्रमत्वरूपेण चिकीर्षा स्यादित्यर्थः, अन्यथा सुखत्वादिरूपेण तत्र चिकीर्षायामिष्टापत्तेः, तेन रूपेण प्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यं, 'चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वादिति स्वजनकक्रियाहेतुप्रवृत्तिसाध्यत्वादित्यर्थः। ननु श्रमे चैत्यवन्दनादिवदिष्टसाधनताज्ञानाभावादेव न चिकीर्षाप्रवृत्ती तैरपि नित्यातिरिक्तस्थले इष्टसाधनतालिङ्गकृतिसाध्यता-

---

[1] दुःखविशेष इति ख०।

'लिङ्गज्ञानादाविति अतीतलिङ्गज्ञानादावित्यर्थः। नन्वेवं श्रमेऽपि चिकीर्षा

श्रमस्तु भोजनादिक्रियासाध्यो न तत्कृतिसाध्यः अचिकीर्षितत्वात् कृतेः स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्ते

ज्ञानस्यैव चिकीर्षा-प्रवृत्तिविशेषसामग्रीत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । न च मल्लादीनां सार्थकश्रमे रोगनाशादिरूपेष्टसाधनताज्ञानमपि वर्त्तत इति वाच्यं । तत्रापि श्रमहेतुक्रियाया एव रोगनाशादिसाधनत्वेन श्रमस्येष्टसाधनत्वाभावादिति चेत्, न, इष्टसाधनत्वभ्रमेण तस्मिन्नकृतिसाध्यताज्ञानसम्भवात् भ्रमस्तु ज्ञानद्वयमेकं वा अन्यदेतत्, यत्र श्रमात्मकदुःखध्वंसे उत्कटेच्छा तत्रेष्टसाधनताप्रमाया अपि सम्भवाच्च । न च तदानीं तत्र चिकीर्षा-प्रवृत्त्योरिष्टापत्तिरिति वाच्यं । दुःखत्वादिरूपेण दुःखस्येच्छा-प्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावेन अङ्कुर-जनने शिलाशकलस्येव दुःखत्वादिरूपेण दुःखमपीच्छा-प्रवृत्ति-विषयत्वस्वरूपायोग्यमिति सिद्धान्तात् । न चैवं मल्लादीनां व्यायामादिश्रमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यं। तत्रापि तद्धेतु-क्रियायामेव चिकीर्षा-प्रवृत्त्युत्पत्तेर्न तु श्रम इति भावः । 'स्वध्वंसेति स्वध्वंससाक्षात्कारातिरिक्तं यत् स्वजनकचिकीर्षाया अविषयस्तदजनकत्वनियमादित्यर्थः, अत्र 'स्वध्वंसः' स्वजन्योध्वंसः न तु

धीनकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवर्त्ततेत्यत्र कस्यचित् समाधानमाह, 'श्रमस्त्विति, नन्वचिकीर्षितमपि तथास्तु इत्यत आह, 'कृतेरिति, कृतित्वेन जनकत्वे नियमोऽयं इत्यत्र स्वध्वंसेत्यादेस्तात्पर्य्यं तेन स्वपूर्व्ववर्त्तिगुणान्तरध्वंसे विरोधिगुणत्वेन कृतेर्जनकत्वेऽपि न दोष, यद्यप्येवमप्यदृष्टादिकं प्रति तत्त्वेन कृतेर्जनकत्वाद्व्यभिचार एव, तथापि तद्भिन्नत्वेनापि विशेषणीयमिति भाव । 'चिकीर्षितेति स्वजनकचिकीर्षाविषयमात्र इत्यर्थः, व्यप्रयोजकत्व-

चिकीर्षाविषयमात्रे जनकत्वात्, न हि भोजनचिकीर्षाधीनकृत्या गमनं साध्यते इति केचित्, तन्न, गुरुतरभारोत्तोलने कृत्यसाध्ये भ्रमात् प्रवृत्तस्य निगड़निश्चलदेहस्य वा कृतौ सत्यामुत्तोलन-चलनक्रियानुत्पादेऽपि श्रमानुभवात् कृतेरेव कारणत्वात्। न तु तज्जन्यक्रियायाः सुखे व्यभिचाराच्च। न हि सुखं

स्वप्रतियोगिकः, तेन विरोधिगुणतया गुणान्तरनाशकालेऽपि न क्षतिः, ध्वंसमात्रात्कारातिरिक्त इति तु न्यायः, ध्वंसवच्छेदस्तु न्यायनयमाश्रित्य तस्यातेऽतिरिक्तस्य तथात्वानुपगमात् चिकीर्षितजनकव्यापारान्तेऽपि विशेषणाच्च चेष्टायां व्यभिचारः, अपूर्वकरणापाटवजन्यमन्दयोश्चाक्षमते कृत्यजन्यत्वात्[१] यान-दोषयोरेव तज्जनकत्वादिति भावः। 'निगड़निश्चलदेहस्येति, चलने भ्रमात्[२] प्रवृत्तस्येति शेषः। ननु तत्रापि नाडीक्रियात एव श्रम इत्यस्वेराह, ''सुख इति निमित्तसप्तमी सुखमादायेत्यर्थः, 'व्यभिचाराच्च' स्वध्वंसेत्यादिनियमस्य व्यभिचारात्, व्यभिचारमेव विवृणोति, 'न हीति। केषाञ्चित् समाधानमाशङ्क्य निराकरोति, 'चिकीर्षाजन्य-

(१) न तत्र व्यभिचार इति शेषः। (२) कृतिसाध्यत्वभ्रमादित्यर्थः।

निरासायाह, 'न हीति, ननु तत्राप्युत्थापनक्रियाजन्यः श्रम इत्यस्वेराह, 'निगडेति' व्यापकाभावनाडीकलेवरस्योत्थानुकामस्यापि चौर्यं, उन व्याप्तौ व्यभिचारमाह, 'सुख इति' तस्य सुखचिकीर्षाविषयत्वाभावादि।

कृतिकारणचिकीर्षाविषयः, उपायचिकीर्षाजन्या हि कृतिः न तु सुखचिकीर्षाजन्या। चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वं न श्रमे द्वेषयोनिप्रयत्नादपि तदुत्पत्तेरित्यपरे। तन्न। शत्रुवधस्येष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा-

कृतिसाध्यत्वमिति, चिकीर्षाजन्यकृतित्वेन चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमित्यर्थः, प्रकृते तथैव विवक्षितत्वादिति भावः[१]। 'द्वेषयोनिप्रयत्नादिति, द्वेषस्य योनिः कारणं यो यत्न इत्यर्थः, शत्रुगोचरद्वेषजन्यशत्रुवधगोचरप्रवृत्तितोऽपीत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, चिकीर्षाविषयतयेति शेषः, 'यत्नाजनकत्वादिति प्रवृत्त्यजनकत्वादित्यर्थः,

(१) तथाच प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वस्यागं हेतुरिति भावः।

भावः। तदेवाह, 'न हीति, तत्रैवान्येषां समाधानमाह, 'चिकीर्षेति, 'शत्रुवधस्येति, प्रतियोगिविषयकद्वेषस्य भिन्नविषयतया गौरवेणाप्रवर्त्तकत्वात् किन्तु लाघवेन समानविषयकेच्छाया एव, नन्वेवं तन्निवृत्तौ द्वेष एव हेतुरस्त्वित्युक्तेरिति चेत्, न, इष्टत्वात् तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ "राग-द्वेषाविनाभावोऽप्यौत्यादि। न च निवृत्तिप्रयत्नतोऽपि श्रमे पूर्व्वपक्षतादवस्थ्यमिति वाच्यं। निवृत्तिप्रयत्नस्य क्रियां प्रत्यजनकत्वेन तज्जनकत्वस्य प्रवृत्तावस्तुतया प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव द्वेषे शङ्कितत्वादित्याहुः। वस्तुतस्तु प्रवृत्तिविरह एव निवृत्तिरिदाच प्राचीनमतेऽनुभयप्रकाश एवायं ग्रन्थस्तत इति विवेचितमस्माभिरनुमानप्रकाशे। उभयमपि दूषयति, 'तन्नेति, 'इच्छान्तरात्' गौरवदोषप्रसङ्गात्

जन्यकृतिसाध्यत्वात् द्वेषस्य यत्नाजनकत्वात्, द्वेष-सिद्धिस्तु यत्नं द्वेष्मीत्यनुभवबलात्।

यत्तु श्रमः कृतित्वेन कृतिसाध्यो न चिकीर्षाधीन-

भिन्नविषयत्वात्[१] प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गादिति भावः। नन्वेवं श्रमद्वेषप्रवृत्तिपूर्वे श्रमौ द्वेषे किं मानमित्यत आह, 'द्वेषसिद्धिस्त्विति, मदात्मीमिति शेषः। न च द्वेषस्य प्रवृत्त्यजनकत्वे निवृत्तिजनकत्वमप्यस्त्वेवेति तज्जन्यश्रमे व्यभिचारात् श्रमस्य न तेन रूपेण कृतिसाध्यत्वमिति वाच्यं। निवृत्तेर्भिन्नविषयतया क्रियां प्रत्यजनकत्वेन श्रमाजनकत्वात्, पलायनादिक्रियायाश्च तद्द्वेषवर्जन-रूपेष्टसाधनताज्ञानाधीनप्रवृत्तिजन्यत्वादिति भावः[२]।

'यदिति, तथाच चिकीर्षाविषयत्वमेव तादृशकृतिजन्यताव-च्छेदकमिति भावः। नन्वेवं भोजनादावपि चिकीर्षा न

---

(१) अजनकत्वे हेतुमाह, भिन्नविषयत्वादिति, तथाच श्रमविशेष्यकद्वेषात् श्रमध्वंसगोचरप्रवृत्तिरिति भाव, यदि चिकीर्षां विना प्रवृत्त्युत्पादः स्यात्तदा प्रवृत्तौ चिकीर्षाया व्यभिचारप्रसङ्गाच्चिकीर्षां विना तत्र प्रवृत्त्युत्पाद इति समुदिततात्पर्यं।

(२) तथाच चिकीर्षाविषयत्वधर्मावच्छिन्नं प्रति चिकीर्षाधीनकृतित्वेन हेतुत्वं श्रमत्वस्य चिकीर्षाविषयतावच्छेदकत्वाभावात् तदवच्छिन्नं प्रति कृतित्वेनैव हेतुत्वमिति भाव।

उभयत्र हेतुमाह, 'जीवनयोनीति, यद्यपि चिकीर्षाधीनकृतिमात्रादपि न श्रम इति कृतिविशेषस्यादृष्टोवाच्यत्वात्तथाच जीवनयोनिकृतिविशेष एव तथास्त्विति वाच्यं परिहारस्तथापि चिकीर्षाधीनकृतौ क्रियाविशेषत्व

कृतित्वेन, यद्यचिकीर्षितेऽपि श्रमे चिकीर्षाधीन कृतित्वेन कारणता स्यात् तदा चिकीर्षितमेव भोजनं कृत्या साध्यते नाचिकीर्षितं गमनादीति न स्यात्, श्रमवद्गमनेऽपि तज्जन्यत्वप्रसङ्गात्, भोजनादेश्च चिकीर्षाधीनकृतिविशेषात्, स हि कृतिमात्रं व्यभिचरति जीवनयोनिकृतेस्तदनुत्पादात्। यद्वा श्रमो न भोजनकृतिसाध्यः किन्तु तन्निरन्तरोत्पन्नाज्जीवनयोनिप्रयत्नादेवेति। तन्न। न हि कृतित्वेन तच्छ्रमजनकत्वं, नापि कृत्यन्तरादेव श्रमोत्पत्तिः, जीवनयोनिप्रयत्ने सत्यपि भारोद्वहनादिकमकुर्व्वतस्तादृशश्रमानु-

---

स्यात् तस्यापि श्रमवत् कृतिमात्रजन्यत्वादित्यत आह, 'भोजनादेश्चेति, जीवनयोनियत्नसाधारणकृतित्वेन श्रमं प्रति जनकत्वमुक्त्वा जीवनयोनियत्नत्वेन तदाह, 'यद्वेति, तदुभयं दूषयति, 'तन्नेति, 'तच्छ्रमजनकत्वं' तस्याः श्रमजनकत्वं, 'कृत्यन्तरात्' जीवनयोनियत्नात्,

---

विषयवैलक्षण्यात्ततः श्रम', न च जीवनयोनियत्ने तथेति वैधर्म्यमित्याशयः, 'तादृशेति सम्पातायातं, श्रमाननुभवेनेत्येव विवक्षितं, 'तस्येति जीवनयोनियत्नस्येत्यर्थः', श्रमहेतुत्वे किं बाधकमत आह, 'व्यन्यथेति, 'तदनुवृत्तौ' स्वेदानुवृत्तौ, 'श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गात्' स्वकार्य्यीभूतश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, जीवनयोनिप्रयत्नानुवृत्तौ तज्जन्यश्रमानुवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः, इत्यन्ये। एकदेशिनां समाधानं निरस्य स्वयं समाधत्ते 'नैवमिति। श्रमश्चेति इष्टसाधने स्फूर्ति इत्यर्थः।

भवेन तस्य श्रमाजनकत्वात् तस्मात् भोजनादिवत् श्रमविशेषणामपि भोजनादिकृतिसाध्यत्वमनन्यगतिकत्वात्। सुप्तस्य स्वेदाद्यनुमितः श्रमः तज्जन्य इति चेत्, न, स्वेदादेः श्रमान्यहेतुकत्वात् अन्यथा जागरेऽपि तदनुवृत्तौ श्रमानुवृत्तिप्रसङ्गात् इति नैवं, स्वेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वात्, श्रमस्य नियमतो-

---

'तस्य' जीवनयोनियत्नस्य, 'श्रमविशेषाणां' भोजनादिनान्तरीयकश्रमाणां, 'भोजनादिकृतिसाध्यत्वमिति, न तु जीवनयोनिकृतिसाध्यत्वमिति शेषः। 'तज्जन्य इति जीवनयोनियत्नजन्य इत्यर्थः, तथाच श्रमसामान्यस्य तस्य जनकत्वमेकत्र क्लृप्तत्वादित्यभिमानः, 'श्रमान्येति, शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वान्निद्रायामव्याहतगतिना वायुना चालीतबहिःस्थतेजोभागेन शरीरस्थो वह्निः प्रज्वाल्यते तेन च फेनायितं जलं रोमादिसन्धिना निर्गच्छतीति सिद्धान्तादिति भावः। 'तदनुवृत्ताविति जीवनयोनियत्नानुवृत्तावित्यर्थः, एतच्चम्बं समाधिलौकर्याद्युक्तं। वस्तुतस्तु श्रमस्य चिकीर्षाधीनकृतित्वेन तादृशकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि तदुभ्रमाच्चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। न चेष्टापत्तिः, स्वरूपायोग्यत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यपि बोध्यं। 'स्वेच्छाधीनत्वस्येति स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्येत्यर्थः, 'स्वपदं चिकीर्षा-प्रवृत्तिप्रकारीभूतधर्मपरं, 'कृतिविशेषणत्वादिति, चिकीर्षाधीनपदोपस्थापिते प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने

इष्टसाधनीभूतमल्लादे श्रम स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यप्रवृत्तिविषय इति भाव
न च मलेच्छाया हेतुत्वात् तां विना कथं श्रमे प्रवृत्तिरुपपद्यत इति वाच्यं

ऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यः श्रमे दुःखत्वेनेच्छाविरहादत-

विशेषणत्वादित्यर्थः, तथाच प्रवृत्तित्वप्रकारकस्वप्रकारकेच्छाधीन-प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भाव । 'अन्येच्छा' अन्यप्रकारकेच्छा, एवमग्रेऽपि, 'दु.खत्वेन' दु.खत्वप्रकारेण, 'अधीनत्वं' प्रयोज्यत्वं, न तु जन्यत्वं, तेन सुखत्वप्रकारकेच्छाया फलेच्छात्वेन प्रवृत्तावहेतुत्वेऽपि न सुखे सुखत्वप्रकारेण चिकीर्षानुपपत्तिः । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेऽपि तादृशकृतिसाध्यत्वस्यैव भ्रमात् श्रमत्वरूपेण श्रमे चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्व्वारा इष्टापत्तौ च स्वरूपायोग्यताव्याघातात् विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च यथोक्तस्थलेऽपीष्टापत्ते सम्भवादिति वाच्य । स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं हि न ज्ञात प्रयोजक किन्तु वस्तुगत्या या स्वप्रकारकेच्छाधीना प्रवृत्तिः प्रवृत्तित्वेन तत्साध्यताज्ञान हेतुरिति श्रमत्वप्रकारकेच्छाधीनकृतेरप्रसिद्धतया तादृशभ्रमासम्भवात् । अतएव स्वविषयकत्वमपहाय स्वप्रकारकत्वपर्य्यन्तानुधावनं श्रमेऽपि सुखत्वाद्यारोपे स्वेच्छाधीनवृत्ते सौलभ्येनारोपसम्भवात् । न च स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसतो विशेषणत्वे प्रवृत्तिपर्य्यन्तानुधावनमफलं तावतैव जीवनयोनियत्नादिव्यावृत्ते किन्तु कृतित्वेन स्वप्रकारकेच्छाधीनकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमस्तु लाघवाभावेऽपि विनिगमनाविरहेण

साधनताग्रिहोपस्थाप्यत्वेनाहेतुत्वात् अन्यथा सम्मते नित्ये प्रवृत्तिर्न स्यात् इच्छायास्तत्राभावादिति भाव । 'स्वचिकीर्षेति, यद्यपि प्रवर्त्तकज्ञानं न च्छाधीनत्व चिकीर्षाधीनत्वं नावगाहते किन्तु तदुपलक्षितकृतिविशेष

अन्ये तु कृतिगतं धर्म्मान्तरमेव उद्देश्यत्वं तद्विशिष्ट-कृतिसाध्यस्य न श्रमः अचिकीर्षितत्वात् किन्तु कृति-

---

तदवच्छेदकताख्यप्रकारतापरं तेन श्रमत्व-सुखत्व-दुःखाभावत्वानां त्रयाणामेव निरासः सुख-दुःखाभावयोः साध्यतया प्रवृत्तिविषयत्व-स्वरूपायोग्यत्ववत् सुखत्व दुःखाभावत्वाभ्यां उपायतयोद्देश्यत्वेनापी-च्छाविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वादिति चेत्, तथापि स्वत्वस्यानुगतस्या-भावात् प्रातिस्विकयागत्व-पाकत्वाद्यन्तर्भावेणैव कार्य्य-कारणभावो निर्वक्तव्यः तथाच श्रमादिस्थले प्रवृत्तेरलीकतया याग-पाकादिस्थले कृप्तयागविशेषणमहिमाबाधादेव श्रमादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणसम्भवा-दिति प्राञ्चः ।

मीमांसकैकदेशिमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'धर्म्मान्तरमेवेति तद्विशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकतया गुरोरभिमतमिति भव' 'तद्विशिष्टेति उद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन उद्देश्यत्वविशिष्टकृतिसाध्यस्ये-त्यर्थः, यथाश्रुते भोजनादिकृतेरेव श्रमजनकतया भोजनादिव-च्छ्रमस्याप्युद्देश्यत्वाश्रयकृतिजन्यत्वादसङ्गतिः, 'अचिकीर्षितत्वादि-चिकीर्षितं यत्तेव तेन रूपेण कृतेः कारणत्वेन कार्य्यतावच्छेदक-त्वाकाङ्क्षत्वादिति भावः । 'कृतिमात्रसाध्य इति प्रवृत्तित्वेन प्रवृ-

---

मनियं, 'अचिकीर्षितत्वादिति चिकीर्षितस्यैव तादृशकृतिसाध्यत्वरूपप्र-दिति भाव । 'धात एवेति यत एव कृतिमात्रसाध्य श्रमोऽत एव, कदाचित्सं कर्थं श्रमसम्बलितमिति सार्व्वलौकिकानुभव इति भाव' । ध

मात्रसाध्यः। अतएव कष्टं कर्म्मेत्यनुभवोलोकानां। एवं चिकीर्षायां ममैकं कृतिसाध्यत्वं प्रयोजकं तव तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति च-

मात्रसाध्य इत्यर्थः, यथाश्रुते जीवनयोनियत्नादपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्। ननु यदि श्रमस्य नोद्देश्यत्वविशिष्टकृतित्वेन कृतिसाध्यता तदा तादृशप्रयत्नात् श्रमानुत्पत्त्या प्रवृत्तिमात्रस्य श्रमजनकत्वानुभवो न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति यत एव प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिमात्रसाध्यता अतएव, 'कर्म्म' प्रवृत्तिमात्रं, 'कष्टं' श्रमजनकं इत्यनुभवोलोकानामित्यर्थः, कारणतावच्छेदकस्य प्रवृत्तित्वस्य उद्देश्यत्वविशिष्टप्रयत्नसाधारणतया ततोऽपि श्रमोत्पत्तेरिति भावः। यद्येदमस्वरसबीजं तथा सति भोजनाद्यवपि चिकीर्षा प्रवृत्तिश्च न स्यात् तथापि तथा जनकत्वे मानाभावात् उक्तक्रमेणैव उपपत्तेस्तादृशधर्म्मे मानाभावात्लाघवेन कारणतावच्छेदकतया तत्कल्पने साक्षादुपपादकतया ज्ञान एव तत्कल्पनौचित्यात् एककारणपरिशयापत्तेः। किञ्च श्रमे तादृशकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि तद्भमात् चिकीर्षा-प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्व्वारा इष्टापत्तौ स्वरूपायोग्यत्वव्याघातादित्यनुसन्धेयं। इदानीं मीमांसकः स्वमते नैयायिकनयापेक्षया लाघवमुपसंहारव्याजेन दर्शयति, 'एवमिति, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकं, 'तव तु' नैयायिकस्य तु, 'कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमिति कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्चेत्यर्थः, तेन न

¹न्तरकल्पने गौरवमिति विपरीतं तदाह, 'एवमिति, 'चतुष्टयमिति, सत्यन्तं

तुष्टयं, इच्छाप्रयोजकन्तु मम सुखत्वं दुःखाभावत्वञ्चेति द्वयं, इष्टिसाध्ये सुखे हीच्छाइष्टिमपि विषयीकरोति, न त्विष्टसाधनत्वेन तदिच्छा साधनत्वस्येच्छाविरोधि-

---

चतुष्टयत्वानुपपत्तिः, सति सुखे भोगस्यावश्यकत्वाच्च तस्य काम्यत्वमिति न भोगत्वमादायाधिक्यं, यदि च सोऽपीच्छाविषयस्तदा तदादाय पञ्चत्वं बोध्यं, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वे विवादात्तन्नोक्तं, 'इच्छाप्रयोजकञ्चेति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, 'द्वयमिति, भोगस्येच्छाविषयत्वे भोगत्वमादाय त्रयं बोध्यं। नन्वेवं इष्टिर्भवत्विति कृतिसाध्यत्वाप्रकारिका इष्टाविच्छा न स्यादत आह, 'इष्टीति इष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्याकारिका इष्टिसाध्यत्वप्रकारिका सुखेच्छेत्यर्थः, 'इष्टिमपीति, विशेषणतयेति शेषः, 'इष्टसाधनत्वेन' इष्टसाधनताज्ञानेन, 'तदिच्छेति इष्टिर्भवत्विति स्वातन्त्र्येण तदिच्छेत्यर्थः, 'साधनत्वस्येति साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मतया तज्ज्ञानस्येच्छाविरोधित्वादित्यर्थः, तथाच इष्टिर्भवत्वित्याकारिकेच्छायाः सर्व्वथैवापलापः। न च तथापि कपाल-हविराद्युपादानेच्छा कथं स्यात्तस्या अपि कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादिति वाच्यं। गुरुनये उपादानेच्छायाः प्रवर्त्तकत्वानभ्युपगमेन तादृशेच्छाया अप्रसिद्धेः, तस्यै

सर्व्वत्रान्वितं, कृतिसाध्यत्वमादायैव चतुष्टं बोध्यं, भोगेऽपि चिकीर्षासम्भवात्तमादाय चतुष्टयमित्यन्ये, 'द्वयमिति, भोगेच्छाभ्युपगमे भोगत्वमपि बोध्यं। नन्वेवं इष्टाविच्छा न स्यादित्यत आह, 'इष्टीति, सुखेच्छायां सुखत्वमिवावच्छेदकतया इष्टिरपि विषय इति भावः।

त्वात् । तव तु चयं, विषभक्षणे तु कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वेन चिकीर्षा नास्तीति कृतौ चिकीर्षाजन्यत्वं विशेषणमिति कश्चित्, तत्तुच्छं, एवं हि

चिकीर्षाविषयसाधनत्वेनोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षादेव प्रवर्त्तकत्वादिति भावः । 'तव' नैयायिकस्य, 'चयमिति, इष्टसाधनत्वमादाय भोगस्य काम्यत्वे भोगत्वमादाय चतुष्टयं बोध्यं, तदयं निष्कर्षः मीमांसकनये चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेच्छां प्रति च सुखत्व-दुःखाभावत्वज्ञानं सुखत्व-दुःखाभावत्वातिरिक्तरूपेण कृतिसाध्यत्वाप्रकारिकेच्छायाः तन्मते अलीकत्वादिति कार्य्य-कारणभावचयं, नैयायिकनये सामान्यतस्तत्तद्धर्मेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति तत्साधनत्वज्ञानत्वेन सुखत्वप्रकारकेच्छां प्रति सुखत्वप्रकारकज्ञानत्वेन दुःखाभावत्वप्रकारकेच्छां प्रति दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानत्वेन चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्य्य-कारणभावचतुष्टयमिति भावः । चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तच चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् केचिद्वदन्ति तदुपन्यस्य दूषयति, 'विषेति, 'इतीति, तच चिकीर्षाप्रसङ्गवारणायेति शेषः, 'विशेषणमिति, विषभक्षणस्य न चिकीर्षा-

---

प्रवर्त्तकज्ञाने चिकीर्षाधीनत्वविशेषणप्रयोजनं यत् केचिदुक्तं तदुपन्यस्य निराकरोति, 'विषेति । 'एवं हीति, द्वेषणाया नियमतस्तु नास्त्येव तत्सत्त्वे वा ततोऽपि तदनुत्पत्तेस्तस्य निवृत्तिरूपत्वादिति भावः । तथापि विषभक्षणव्यावृत्त्यर्थं नैतद्विशेषणं तत्रस्वाध्यावृत्त्यभावादिति भाव इति प्रकाशः ।

विषभक्षणं कृतिसाध्यमेव न स्यात् जीवनयोनिकृते-स्तस्यानुत्पत्तेरिति व्यर्थं विशेषणं।

स्यादेतत् इष्टसाधनताभ्रमात्*विषभक्षणे चैत्यवन्दने च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यत्वमस्ति ज्ञानप्रयुक्तत्वात् कार्य्यत्वस्य, तथाच सञ्जातबाधोऽपि तत्र कार्य्यत्वज्ञानात् प्रवर्त्तेत तथा तृप्तोऽपि भोजने।

धीनकृतिसाध्यमित्यभिमानः। अभिमानं निराकरोति, 'एवं चेति, चिकीर्षाजन्यकृत्यसाध्यत्वे चेत्यर्थः', 'जीवनयोनिकृतेरिति, निवृत्तेश्चेति शेषः, 'व्यर्थं विशेषणमिति, कृतिसाध्यत्वाभावेनैव तत्रातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् भ्रममादायातिप्रसङ्गस्य विशेषणदानेऽप्यविशेषादिति भावः।

नैयायिकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टसाधनताभ्रमादिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमादित्यर्थः', उत्तरमिति शेषः, तेनोभयमतसाधारण्यं, भ्रमश्च न्यायनये विशिष्टज्ञानं तन्मते चागृहीतासंसर्गकज्ञानद्वयमित्यन्यदेतत्। 'विषभक्षण इति, विषभक्षणे बलवदनिष्टानुबन्धित्वभ्रमात् कृतिसाध्यत्वे, चैत्यवन्दने च इष्टसाधनताभ्रमादिति बोध्य। 'कृतिसाध्यत्वमस्ति स्वकृतिसाध्यत्व-

---

*'भ्रमादिति, नैयायिकस्य मते शोभन इति। न च मतेच्छाविच्छेदप्रतिबन्धक इति वाच्यं। तस्या प्रवर्त्तकज्ञानोपजीव्यत्वादन्यथा तन्मते नित्यप्रवृत्तिर्न स्यादित्याशयादिति प्रकाश।

नन्वस्त्वकृतिसाध्यतानुभवस्तथा, अन्यथेष्टसाधनतास्मरणे विषभक्षणेऽपि प्रवर्त्तेत, न चेष्टसाधनताज्ञानं

मस्ति, 'ज्ञानप्रयुक्तत्वात्' इष्टसाधनताज्ञानप्रयुक्तत्वात्, 'कार्य्यत्वस्य' कृतेः, प्रयुक्तत्वस्य तन्मये कारणतावच्छेदकविधया[१] अस्मन्मते च कारणविधयेत्यन्यदेतत्। 'कार्य्यस्येति पाठे कृतिरूपकार्य्यस्येत्यर्थः, 'अज्ञातबाधोऽपीति इष्टसाधनत्व-बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानपीत्यर्थः, 'तत्र' विषभक्षण-चैत्यवन्दनयोः, 'कार्य्यत्वज्ञानादिति स्वकृतिसाध्यत्वस्मरणादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं पाकादावपि अज्ञातबाधदशायां तथा प्रसङ्गो बोध्यः, 'कृप्तोऽपीति। न च फलेच्छाविरहादेव न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं। फलेच्छाया नित्यस्थले व्यभिचारेण भिन्नविषयकत्वेन[२] चाजनकत्वादिति भावः।

अत्र कस्यचित् समाधानं शङ्कते, 'स्वकृतीति, 'तथा' गुरुमते प्रवृत्तिहेतुः, 'अन्यथा' कृतिसाधारणज्ञानमात्रस्यैव गुरुमते प्रवर्त्तकत्वे, 'इष्टसाधनतास्मरण इति निर्धर्म्मितावच्छेदकप्रमुष्टतत्ताकेष्टसाधनतास्मरण इत्यर्थः, अज्ञातबाध इति शेषः, 'प्रवर्त्तेतेति तन्मते चैत्यवन्दनादौ प्रवर्त्तेत, अनुभवस्य हेतुत्वे च पक्षतावच्छेदकप्रकारेणेष्टसाधनत्वरूपलिङ्गज्ञानाभावे कृतिसाध्यतानुभवाभावादेव न विषभक्षणादौ प्रवृत्तिरिति भावः। 'न चेति, प्रकृत इति शेषः,

(१) इष्टसाधनतालिङ्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्टसाधनताज्ञानस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति तात्पर्य्यं।

(२) ननु काम्यगोचरप्रवृत्तित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं वाच्यमतो न व्यभिचार इत्यत आह, भिन्नविषयकत्वेन चेति।

वेदोवाऽनुभावकमस्तीति चेत्, न, वस्तुतस्तत्र* कृतिसाध्यत्वे लिङ्गान्तरेणाप्तवाक्येन वा तदनुभवसम्भवात् लिङ्गाभासाच्छब्दाभासाद्वा अप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च, भेदाग्रहवादिनस्तत्र तव तदनुभवाभावात्, मैवं, स्वविशे-

---

'इष्टसाधनताज्ञानमिति पक्षतावच्छेदकचैत्यवन्दनत्वादिप्रकारेणेष्टसाधनतारूपलिङ्गज्ञानमित्यर्थः, 'अनुभावकं' कृतिसाध्यतानुभावकं, आद्यतनपानस्य प्रवृत्तौ व्यभिचारसत्त्वेऽपि प्रौढ्या दूषणान्तरमाह, 'वस्तुत इति वस्तुगत्येत्यर्थः, 'तत्र' विषभक्षणादौ, 'तदनुभवसम्भवादिति अज्ञातबाधतादशायामपि कृतिसाध्यतानुभवसम्भवादित्यर्थः, अनुभवस्य हेतुत्वे व्यभिचारमप्याह, 'लिङ्गाभासादिति, 'अप्रवृत्तिप्रसङ्गादिति कृत्यसाध्ये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यप्रसङ्गादित्यर्थः, 'भेदाग्रहवादिन इति स्वकृतिसाध्यताभेदाग्रहमात्रवादिन इत्यर्थः, अन्यथाख्यातेरनङ्गीकारादिति भावः । 'तदनुभवाभावादिति, तथाच स्वकृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमेव प्रवृत्तिहेतुर्न तु तदनुभवमात्रमिति तत्र स्वकृतिसाध्यतास्मरणात् प्रवृत्त्यापत्तिर्दुर्वारेति

---

* दूषणे सत्येव दूषणान्तरमाह, 'वस्तुत इति, भेदाग्रहेति, तथाच स्मृतिसाधारणं कृतिसाध्यताज्ञानमेव हेतुः तच्चात्रास्त्येवेति प्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः । न च भाविपौवनराज्यातिप्रसङ्गवारणायेदानीन्तनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं स्मरणे चानुभवागोचरकालविशेषस्याभावात् कथं तत्र प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । स्मृत्यापि स्वकालस्यानुभवागोचरस्यैव ज्ञानसामान्यसामग्रीमहिम्ना विषयीकरणात् अतीतबाधागोचरज्ञानस्य वर्त्तमानसमयविष-

भावः। यद्यपि सञ्जातबाधस्य स्वकृतिसाध्यतास्मरणात् कथं प्रवृत्त्यापादनं भाविथौवराज्ये प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गवारणाय इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन तदभावात् इदानीमन्त्यभाविण कृतेः प्रागननुभूतत्वेन स्मरणायोगात्। न च तन्मते अतीतत्वाद्यगोचरज्ञानस्य विषयनिष्ठवर्त्तमानत्वविषयतानियमादनुभवागोचरस्यापीदानीन्तनत्वस्य कृतौ भानमिति[१] वाच्यं। प्रमुष्टतत्ताकज्ञाने मुख्यविशेष्यनिष्ठवर्त्तमानताभानस्यैव तैः स्वीकारादिदानीन्तनकृतेः पूर्वाननुभूतत्वेन पूर्वानुभूतकृतावेव इदानीन्तनत्वभानाभ्युपगमे अन्यथाख्यात्यापत्तेश्च। किञ्च इदानीन्तनकृत्यनुत्पादेन इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वस्य[२] बाधात् तच्च तादृशकृतिसाध्यत्वस्मरणाभ्युपगमे अन्यथाख्यात्यापत्तिस्तथापि स्वकृतिसाध्यतास्मरणादेव आद्यस्तनपानप्रवृत्त्यनुरोधात् यच्च चिकीर्षायामपि न भोजनादौ कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् प्रवृत्तिस्तत्र इदानीन्तनकृतेरप्रसिद्ध्या तत्साध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षाया असम्भवाच्च कृतावुपस्थितेदानीन्तनत्वासंसर्गाग्रहसहकृतस्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव तन्मते प्रवर्त्तकं तथाच प्रकृतेऽपि ज्ञानमात्रस्यैव स्वोत्पत्तिक्षणविषयकत्वनियमेन स्मृतितः उपस्थितस्य इदानीन्तनत्वस्य[३] कृतावसंसर्गाग्रहात्सामान्यतः स्वकृतिसाध्यताविशिष्टस्मरणाच्च प्रवृत्त्यापत्तिरित्यभिप्राय. ।

गुरुचरणास्तु इष्टसाधनताज्ञानस्याहेतुत्वे सञ्जातबाधदशायामपि

---

(१) कृतौ स्मृतौ भानमितीति क, ग॰।

(२) इदानीन्तनवस्त्वन्तरसाध्यकृतिसाध्यत्वस्य।

(३ उत्पत्तिक्षणत्वमेव इदानीन्तनत्वं।

णवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं हि कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तथा हि काम्ये पुरुषविशेषणं कामना ततः काम्य-साधनताज्ञानेन याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं, नित्ये

शब्दाभास-लिङ्गाभासादिना इदानीन्तनकृतिसाध्यताभ्रमात् चैत्य-वन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तिः वस्त्वन्तरविषयकतादृशप्रवृत्त्यन्तरमादाय अनुभूयमानारोपसम्भवात्। न च तन्मते तादृशकृतिसाध्यताविशिष्टज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति न भ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। तथा सति निगडनिबद्धदेहस्य कल्यसाध्ये गुरुतरभारोत्क्षेपणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन विशिष्टज्ञानाभावात्। किञ्च इदानींपदेन स्थूलकालस्यैव प्रवर्त्तकज्ञाने निवेशादसञ्जातबाधकाले कृतिद्वयेन तत्कालवर्त्तमानस्वकृतिसाध्यताप्रमापि सञ्जातबाधदशायां लिङ्गान्तरादिना सम्भवतीत्येव दूषणं द्रष्टव्यमिति प्राञ्चः।

‘स्वविशेषणेति स्वं प्रवर्त्तमानः पुरुषः तस्य यद्विशेषणं तद्विशिष्टोयो-धर्मस्तद्वत्ताज्ञानजन्यमित्यर्थः, ‘पुरुषविशेषणं’ पुरुषवृत्तिधर्मः, ‘ततः’ तदनन्तरं, ‘कार्य्यताज्ञानं’ कार्य्यतानुमानं, स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धा-

---

यताविषयमादित्याशयादित्याहुः। ‘स्वविशेषणेति स्वस्य प्रवर्त्तमानपुरुषस्य यद्विशेषणं कामनादि तस्य या तद्वत्ता वर्त्तमानता तत्प्रतिसन्धानजन्यमित्यर्थः। नन्वाद्यप्रवृत्तौ कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वात् तस्य च तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वाभा-वादव्यभिचारः, एवं मेदायज्ञकारिणो विसंवादिप्रवृत्तावपि तथा। न च परम्परया पूर्व्वानुभवद्वारा तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वान्न तथेति वाच्यं। एवं हि ज्ञानबाधस्यापि कार्य्यताज्ञानात् विषभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेत्, न।

च काल-शौचादि स्वविशेषणं, तथाचैतत्सन्ध्यायामहं

नजन्यमिति शेषः, अनुमानप्रकारश्च अग्रे वाच्यः । ननु[१] काम्यसाधनताज्ञानात् याग-पाकादौ कार्य्यताज्ञानं कथं कामनावत्ताज्ञानजन्यं स्वकाम्यसाधनताज्ञानेनैव तज्जननादिति चेत्, न,[२] तद्वत्ताज्ञानं हि पक्षे तत्सम्बन्धज्ञानं भवति च काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः स्वविषयसाधनतात्मकसम्बन्धज्ञानं, वस्तुतस्तु तद्वत्ताज्ञानं तत्सम्बन्धज्ञानं तज्ज्ञानमेव वा न तु पक्षोऽप्यन्तर्भूतः तथाच काम्यसाधनताज्ञानमपि कामनायाः तत्सम्बन्धस्य च ज्ञानं भवत्येव कामनायाः स्वविषयतात्मकतत्सम्बन्धस्य च विषयीकरणादिति भावः। एवं सति यथा नातिप्रपञ्चस्तदनुपदमेव विवेचयिष्यामः। 'कालेति तत्तत्कर्मविहितकालेत्यर्थः', 'शौचादीत्यादिना द्विजातित्वादिपरिग्रहः, तेन शूद्रादौ न व्यभिचारः। 'स्वविशेषणं' प्रवर्त्तमानपुरुषनिष्ठधर्मः, तत्तत्कालस्यापि जीवित्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठत्वादिति भावः । 'तथाचेति तेन चेत्यर्थः, अन्वयश्चास्य कार्य्यताज्ञानमित्यनेन, 'एतत्सन्ध्याया-

(१) न चेति ग० । (२) इति वाच्यमिति ग० ।

तदतिरिक्तस्थले तस्य हेतुत्वादित्येके। अन्ये तु अनाद्यप्रवृत्तौ तद्धेतु विसंवादिप्रवृत्तिस्थलेऽपि स्वतन्त्रकार्य्यत्वस्मृतिरूपभ्रमस्येष्टसाधनत्वभ्रमरूपतत्प्रतिसन्धानाधीनत्वादित्याहुः, । अपरे त्वाद्यप्रवृत्तावपि स्मरणरूपेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानाधीनं यत् कृतिविशेषसाध्यमिति ज्ञानं प्रवर्त्तकं तच्च न स्मृतिरूपं पूर्व्वं तादृशानुभवाभावात् किन्तु व्याप्त्यादिस्मृतौ सत्यामिष्टसाधनतालिङ्गकमेव तत्र कार्य्यताज्ञानं । न चैवमपि मणिग्रन्थविरोध, तस्य मतान्तरेणाभिधानादित्याहुः। नन्वहं कृतिसाध्यविषमदाय· पुरुषत्वादित्यादिना

शेषणज्ञानजन्यं, तदुक्तं, स च कार्य्यविशेषः पुरुषविशेषणावगतः प्रवृत्तिहेतुरिति। संजातबाधस्य च विषभक्षणे चैत्यवन्दने च भ्रमदशायामिव नेष्टसाध-

नतौ मदंशाप्रकारकत्वात् तथापि सन्ध्यावन्दनमिदानीं मत्कृतिसाध्यं मत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति शौचादिमतो ममेदानीं कृतिसाध्यत्वेन वेदबोधितत्वादित्यनुमाने ग्रन्थतात्पर्य्यं(१)। अत्र मीमांसकग्रन्थसंवादमाह,(२) 'तदुक्तमिति, 'स च कार्य्यविशेष इति स च कार्य्यनिष्ठोविशेष इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्वरूप इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषणावगत इति पुरुषविशेषणेन कामनादिलिङ्गेनावगत इत्यर्थः, 'पुरुषविशेषेणावगत इति पाठे विशिष्यतेऽनेनेति विशेषो विशेषणं कामनादि तेनावगत इत्यर्थः, 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्तिप्रयोजकः। एवञ्चोक्तातिप्रसङ्गमुद्धरति, 'सञ्जातबाधस्येति, 'भ्रमदशायामिवेति बलवद-

(१) इत्यनुमानोत्तरानुमानान्तरं प्रवर्त्तकं द्रष्टव्यमिति ग्रन्थतात्पर्य्यमिति ख०। इदानीं शौचादिमतो मम इदानीं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकशून्यत्वे सति मम कृतिसाध्यत्वादित्युत्तरभाव्यं प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तकं द्रष्टव्यमिति ग०।

(२) अत्र मीमांसकसम्मतिमाहेति ग०।

सति अननुष्ठाने पापाव्याप्ति पुरुषत्वादिकन्तु तथेति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याहुस्तदपि चिन्त्यं, इष्टहान्यादेरननुगमेन विशेषणस्याननुगमात् यदि चान्यतरत्वादिना तदनुगमस्तदा कामनाद्यन्यतरप्रतिसन्धानजन्यत्वमेवास्तु लाघवात्, यदि वान्यतरत्वं न कारणतावच्छेदकप्रविष्टं अन्यथा द्रव्याद्यन्यतमत्वेनापि हेतुत्वं स्यादिति मन्यसे तदा तुल्यमिति। वस्तुत स्वविशेषणा-

नताज्ञानमस्ति येन तज्जन्यकार्य्यताज्ञानात् प्रवर्त्तेत तृप्तस्य च कामनाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानाभावात् न तथा बोधः ।

निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभ्रमदशायामित्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञान-मिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमित्यर्थः । यद्यपि विष-भक्षणे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानाभावेऽपि तज्जन्यसुखे इच्छा-सत्त्वात्[1] इष्टसाधनत्वरूपस्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानं सम्भवत्येव, तथापि स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धाने बलवदनिष्टाननुब-न्धित्वविषयकत्वमपि विशेषणं देयमित्यभिप्रायः । 'इष्टसाधनताज्ञा-नाभावादि'ति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः, 'न तथा बोधः' न तज्जन्यबोधः । न चैवमतीतशौचादिलिङ्गाभावजन्य-कार्य्यताज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । इदानीन्तनत्वेनापि

---

(१) इच्छासत्त्वादित्यनेन इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य सत्त्वं सूचितम् ।

स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वेन हेतुत्वमिति न प्रकृतग्रन्थार्थः किन्तु तज्जन्यमित्येव तथाच प्रवृत्तिसामान्ये कार्य्यताज्ञानत्वेन हेतुता काम्य-नित्यविशेषयोश्च वि-शेषसामग्रीदयमिति व्यवस्थायां स्वेच्छाधीनत्वेन उभे समाधानमभ्युपगम-वादेनेति मन्तव्यं । नित्ये चेत्युपलक्षणं नैमित्तिकेऽपि शौचादिमत्त्वे सति निमित्तवत्त्वं तथेति ध्येयं, 'एतत्सन्ध्यायामिति । इदन्तु प्राथमिकमनुमानं न तेनैव प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । किन्तू-क्तानुमाने सति एतत्सन्ध्योपासनमिदानीं मत्कृतिसाध्यं मत्कृतिविशिष्ट-

स्वविशेषणविशेषणात्। न चैवं कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदादनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इति वाच्यं। नैयायिकनयेऽपि प्रवृत्तिविषयविशेष्यकेदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्वेदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्वादिज्ञानस्य चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च हेतुत्वेन कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावस्याविशिष्टत्वात् । अतएव वक्ष्यमाणक्रमेण नित्य-काम्यभेदेन कार्य्य-कारणभेदेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यं। न [redacted] स्वप्रवृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानमात्रस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे इष्टसाधनत्वाद्यज्ञानेऽपि इदं स्वेच्छाधीनेदानीन्तनमत्कृतिसाध्यं स्वेच्छाधीनेदानीन्तनमत्कृतिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् अन्यत्वे सति तादृशकृत्यघटितसामग्र्यजन्यत्वादेत्यादिना कार्य्यतानुमानात् प्रवृत्त्यापत्तिः तथापि तादृशप्रवृत्त्यघटितसामग्र्यजन्यत्वादिरूपस्वप्रवृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यत्वात्(१) इति वाच्यं। स्वविशेषणपदेन विशिष्य तदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्व-तदानीन्तनशौचादिमत्त्वरूप(२) स्वप्रवृत्तिधर्म्मस्य विवक्षितत्वात् ।

(१) तथापि तादृशकृतिजन्यत्वे सति तादृशसामग्र्यजन्यत्वादिरूपस्वप्रवृत्तिधर्म्मप्रतिसन्धानजन्यत्वादिति ख० ।

(२) तदानीन्तनशुचित्व-जीवित्वरूपेति ग० । इदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्वेदानीन्तनशौचादिमत्त्वरूपेति ख० ।

हेतुताप्रतियोगिककार्य्यताधिकरणत्वादित्यनुमानं। न चासिद्धि, एकवित्तिवेद्यतया प्रथमानुमानेन तद्ग्रहात्, अतएव प्राक् तदपेक्षा, उक्तानुमानानन्तरं तद्विशेष्यकं मानसमेव वा ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्याह, तद्भिन्नं, तस्य स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानाजन्यत्वेनाप्रवर्त्तकत्वात् परम्परया तज्जन्यत्वस्यातिप्रसक्तत्वात्

नचैवमननुगमः इष्टसाधनताज्ञानेऽपि शौचादिमत्प्रतिबन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानात्[१] काम्ये प्रवृत्त्यापत्तिश्चेति वाच्यं। काम्यगोचरप्रवृत्तौ इदानीन्तनस्वेच्छाविषयसाधनत्व-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानजन्यकार्य्यताज्ञानं हेतुः नित्यगोचरप्रवृत्तौ च इदानीन्तनशौचादिमत्प्रतिबन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानमिति विशिष्य हेतु-हेतुमद्भावात् प्रवृत्तिमात्रे च कार्य्यताज्ञानसामान्यं हेतुः नित्य-काम्यभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदेऽपि यथा न दोषस्तथोक्तं प्राक्। नित्यपदञ्च इदानीं तत्पुरुषेण नित्यत्वेन ज्ञायमानपरं, तेन नित्यस्य काम्यत्वभ्रमेण शौचादिविशिष्टककार्य्यताज्ञानमात्रात् प्रवृत्तिः, काम्यत्वञ्च तदानीं तत्पुरुषेण नित्यत्वेनाज्ञायमानत्वं तेन काम्यस्य नित्यत्वभ्रमे शौचादिमत्ताज्ञानजन्यकार्य्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिः, नित्यत्वञ्च प्रत्यवायजनकीभूताभावप्रतियोगित्वं।

केचित्तु तादृशोभयविशेषणाधीनकार्य्यताज्ञानानामेकशक्तिमत्त्वेन प्रवृत्तिसामान्यं प्रति हेतुत्वं[२] इति वदन्ति, तदसत्, तथापि भोग-

---

(१) शौचादिमत्त्वाप्रतिबन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानेष्टसाधनत्वप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानादित्यर्थः।

(२) अतः प्रातिस्विकरूपेण तत्तद्विशेषणस्य कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽपि न परस्परं व्यभिचार इति शेषः।

तस्मादेतन्मते ज्ञानमात्रस्यैवात्मविशेष्यकतया भिन्नविशेष्यकस्यापि प्रवर्त्तकत्वमित्येव तत्त्वमिति, 'सत्येति, यथा हेतुर्न व्यभिचारी तथा कार्य्यं। न च नित्ये वेदाधीनज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया नैतदनुमानापेक्षेति वक्तव्यं, तस्य स्वविशेष्यकवत्ताप्रतिसन्धानाजन्यत्वेनाप्रवर्त्तकत्वात् इदानीन्तनत्वादेस्तत्राभावाच्च। एवञ्च नित्ये वेदाधीनकार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति मतान्तरेण बोध्यं। 'पुरुषेति पुरुष-

नादौ शौचादिलिङ्गककार्य्यताज्ञानमात्रात्[१] प्रवृत्तिवारणाय विशेषणसामग्या आवश्यकत्वे तथोपगमस्य प्रयासमात्रत्वात् ।

केचित्तु फलार्थिचिकीर्षा-प्रवृत्ती प्रति फलसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः, फलं स्वर्गादि, तदर्थित्वं तदुद्देश्यकत्वं । न चैवं स्वर्गाद्यविच्छाविरहेऽपि स्वर्गादिसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षादिप्रसङ्ग इति वाच्यं। स्वर्गाद्युद्देश्यकेच्छां प्रति[२] स्वर्गादीच्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् शौचादिमत्ताप्रतिसन्धानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्य नित्यस्वलीयचिकीर्षा-प्रवृत्ती प्रति हेतुः, नित्यस्वलीयत्वञ्च चिकीर्षाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकनित्यत्वज्ञानविशिष्टत्वं, वैशिष्ट्यञ्च क्षणद्वयसाधारणाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं । न चैवं काम्यताद्शायामपि शौचादिमत्ताप्रतिसन्धानविशिष्टकार्य्यताज्ञानान्नित्यस्वलीयचिकीर्षापत्तिरिति वाच्य। नित्यस्वलीयचिकीर्षादिकं प्रति समानविशेष्यकनित्यत्वज्ञानस्यापि हेतुत्वादित्याहुः। तदसत्, प्राचीननैयायिकानां गुरूणाञ्च शौचादौ तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकतया कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य कारणभावभेदस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे नित्यस्वलीयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे नित्यत्वज्ञानस्य

(१) सन्ध्यावन्दनादौ च नित्यताद्शायामिष्टसाधनताप्रतिसन्धानजन्यकार्य्यताज्ञानमात्रादित्यर्थः ।

(२) स्वर्गार्थीच्छां प्रतीति ग० ।

विशेषणं कामनादि, क्वचित् 'पुरुषविशेषेति पाठस्तदा स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानवत्त्व पुरुषे विशेष इति प्रकाश ।

पृथक्हेतुत्वे च गौरवाच्च, सर्वत्र तज्जन्यत्वं तद्विशिष्टत्वमेव वैशिष्ट्य एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं, जन्यत्वप्रवेशे गौरवात् बालकस्याद्य स्तनपानप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यतास्मरणस्य तैरपि हेतुत्वेन वक्ष्यमाणतया व्यभिचाराच्च स्मरणस्येष्टसाधनतादिज्ञानाजन्यत्वात्। न जन्यत्वपदेन प्रयोज्यत्वं विवक्षितं तथा च तच्च तत्स्मरणमपि जन्मान्तरीणतादृशकार्य्यत्वानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यं भवत्येवेति न व्यभिचार इति वाच्यं। तथा सति सञ्जातसाधस्य जन्मान्तरानुभूतकार्य्यतास्मरणाद्विषभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तेः तृप्तस्यापि कालान्तरानुभूतकृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजनादौ प्रवृत्तेरापत्तेश्च इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकार्य्यताज्ञानस्य तथात्वेन बालकस्य स्तनपानजन्यसुखविशेषसाधनतास्मरणात् तत्सुखविशेषे तदानीमिच्छासत्त्वाच्च स्वरूपसत्तदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्यापि तदानीं सत्त्वेन स्मरणस्यापि तद्विशिष्टत्वात्। अतएवेष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे लिङ्गान्तरात् कार्य्यताज्ञानेऽपि प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, न वा लिङ्गसंशयस्यानुमित्यहेतुत्वेऽपि इष्टसाधनतासन्देहात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना। न चैवं फलकामनाविशिष्टकार्य्यताज्ञानमेव काम्ये प्रवर्त्तकमस्तु इति वाच्यं। फलकामनायां सत्यां तद्विषयसाधनत्वाज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः। न चेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकार्य्यताज्ञानं कार्य्यताज्ञानविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं वा हेतुरित्यत्र विनिगमनाविरहादिष्टसाधनताज्ञानस्यापि हेतुत्वं दुर्व्वारमिति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञाननाशेऽपि चिकीर्षासत्त्वे प्रवृत्त्यनुभवेन व्यभिचारात्। न च चिकीर्षैव तस्य व्यापारः चिकीर्षां प्रत्यपि विनिगमनाविरहेण उभयोर्हेतुत्वादिति वाच्यं। इच्छायाः

अन्ये त्वात्मनो जीवित्वप्रतिसन्धानजन्यं श्रमे कृति-साध्यताज्ञानं सम्भवतीति जीवनव्यतिरिक्तत्वं स्व-

---

समानप्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुताया-आवश्यकत्वात्तच विनिगमनाविरहानवकाशात्। न च तथापीष्टसा-धनताज्ञानविशिष्टत्व-स्वकृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहो दुर्व्वार इति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञा-नविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानामेकत्र द्वयमिति रीत्या व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्तादृशविनिगमनाविरहानवकाशात्, इष्टसाधनताज्ञानस्य उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतासंसर्गकेष्टसाधन-तादिज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं, तथा सति भ्रमस्य विशिष्टज्ञानत्वानभ्युपगमेन इष्टसाधनतादिभ्रमाश्चैत्यवन्दनादौ कदा-चित् प्रवृत्तिर्न स्यात्, एवं कार्य्यताज्ञानमपि उपस्थितप्रवृत्तिविष-यागृहीतासंसर्गककार्य्यताज्ञानं बोध्यं, न तु प्रवृत्तिविषयविशेष्यकं, तथा सति कृत्यसाध्ये गुरुतरभारोत्तोलनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन तत्र विशिष्टज्ञानासम्भवात्। न चैवमसंस-र्गाग्रहप्रवेशे गौरवमिति वाच्यं। तावता अन्यथाख्यातिसिद्धावपि इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वासिद्धेरित्यास्तां विस्तरः।

महार्णवकारीयमतमाह, 'अन्ये त्विति, 'जीवित्वप्रतिसन्धानेति जीवित्वादिप्रतिसन्धानेत्यर्थः, आदिना शरीरित्व-ज्ञानवत्त्वादिपरि-ग्रहः, 'श्रमे' जीवित्वमात्रसाध्यनान्तरीयकश्रमे, 'सम्भवतीति, अह-मिदानीं कृतिसाध्यतत्कर्म्मजन्यश्रमकः जीवित्वादित्यादिना रूपेणेति

विशेषणे विशेषणमिति, तन्न, श्रमे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावात्। इष्टसाधनतालिङ्गकं कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं इत्यपरे, तन्न, नित्ये* तदभावात्।

भावः। 'इतीति, नित्यत्वेन ज्ञायमाने तादृशश्रमे जीवित्वप्रतिसन्धानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमादाय प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणायेति शेषः। 'जीवनव्यतिरिक्तत्वमिति स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्येत्यत्र स्वविशेषणपदं जीवनभिन्नस्वविशेषणपरमित्यर्थः। 'स्वेच्छाधीनेति, स्वविशेषणपदस्य जीवित्वरूपविशेषणभिन्नपरत्वेऽपि इष्टसाधनत्वस्पर्शित्वादिभ्रमेण तल्लिङ्गककार्य्यताज्ञानेऽपि तथाप्रवृत्त्युपपादनाय स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति भावः[1]। 'प्रवर्त्तकमिति प्रवृत्तिसामान्यकारणमित्यर्थः, 'नित्य इति, नित्ये फलानभ्युपगमात् पण्डापूर्व्वस्य च[2] स्वतः पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः। 'विषभक्षणाद्यव्याप्तमिति विषभक्षणादिष्वव्याप्तमित्यर्थः, आदिपदात् चै-

---

(१) स्वेच्छाधीनत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन तावतैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवे एतादृशविवक्षाया मानाभावादिति भाव इति ग०।

(२) ननु पण्डापूर्व्वमेव तथेष्टं तत्साधनत्वं सन्ध्यावन्दनादावक्षतमेव इत्यत आह, 'पण्डापूर्व्वस्य चेति, तथाच पण्डापूर्व्वस्यान्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वरूपेष्टत्वाभावादभ्रान्तस्य कस्यचिदपि तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भाव।

---

* 'नित्य इति, पण्डापूर्व्वं नेष्टमिति भाव। 'लघुत्वादिति, नित्यमपि सफलमिति भाव। 'किञ्चेति, पक्षे हेतौ च जन्यपदं बोध्यं। उपायपद भोगचिकीर्षाया व्यभिचारवारणाय। 'गुरुत्वमिति इष्टसाधनत्वधीरपि कृति-

ननु विषभक्षणव्यावृत्तमिष्टसाधनत्वमेव कृतिसाध्यताज्ञाने विषयतया विशेषणमस्तु स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षया लघुत्वात् । किञ्चोपायविषया

ध्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वमेवेति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'विशेषणमस्तु' विशेषकार्य्य-कारणभावे विशेषणमस्तु, तथाच प्रवृत्तिविषयविशेष्यकबलवदनिष्टाननुबन्धित्वेष्ट-साधनता-कृतिसाध्यताप्रकारताशालिज्ञानत्वेन अन्यथाख्यात्यनङ्गी-कारे च उपस्थितप्रवृत्तिविषयागृहीतसंसर्गकताद्वयखचितयावगाहि-ज्ञानत्वेन काम्यस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वमिति भावः । इदमुपलक्षणं नित्य-स्थलेऽपि शौचादिमत्त्वं विषयतया कृतिसाध्यताज्ञाने विशेषणमस्तु इत्यपि बोध्यं । 'स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यत्वापेक्षयेति इष्टसाधनता-ज्ञानविशिष्टत्वापेक्षयेत्यर्थः, एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपवैशि-ष्ट्यस्य उभयत्र[१] प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्व-ज्ञानत्वयोश्च[२] प्रवेशेन तस्य गुरुत्वात् । न चेष्टसाधनताविषयकत्व-कृतिसाध्यताविष-यकत्व-ज्ञानत्वानां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावात् तथापि बहुतरकार्य्य-कारणभावकल्पनागौरवमिति वाच्यं । एकत्र द्वयमिति रीत्या तेषां व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमात्[३] अन्यथा तथापि

---

(१) इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यताज्ञाने चेत्यर्थः ।

(२) उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य उभयत्र ज्ञानत्वयो-श्चेति क०, ग० ।

(३) इष्टसाधनत्वविषयकत्व-कृतिसाध्यत्वविषयकत्व-ज्ञानत्वानां परस्पर-संसृष्टानामेव व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति ख० ।

चिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् इष्टी-

इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्व-कृतिसाध्यताविषयकत्व-ज्ञानत्वानां विशेषण-विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तथात्वप्रसङ्गात्(१)। न चैवं पृथगिष्टसाधनतादिज्ञानसत्त्वे तद्विषयककार्य्यताज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। लाघवादेवंरूपेण हेतुत्वकल्पने तत्र तदुत्तरं समूहालम्बनज्ञानकल्पनात्। न च तथापि निश्चिताव्यभिचारकं रूपं परित्यज्य सन्दिग्धव्यभिचारकेण रूपेण हेतुत्वकल्पनमयुक्तमिति वाच्यं। निश्चिताव्यभिचारकगुरुरूपस्य एव तथात्वादिति भावः(२)। 'उपायविषयेति सुख-दुःखाभावेतरविषयेत्यर्थः', 'इष्टसाधनताज्ञानसाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रय इत्यर्थः, 'उपायेच्छात्वादिति सुख-दुःखाभावत्वाप्रकारकेच्छात्वादित्यर्थः, पक्ष-हेत्वोर्जन्यत्वं विशेषणं देयं तेन ईश्वरेच्छायां नांशतो बाध-व्यभिचारौ, 'इष्टीच्छावदिति इष्टिर्भवतितीच्छावदित्यर्थः। इदमुपलक्षणं कृतिसाध्यत्वप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः। अयञ्च मताभ्युक्तो दृष्टान्तः, परेण तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपायोद्देश्यकेच्छानभ्युपगमेन इष्टिर्भवत्वितीच्छायास्तन्मतेऽसिद्धेः इष्टिसाध्यं सुखं भवतु इतीच्छायां सुखे इष्टिसाध्यत्व

(१) गुरुतरकार्य्यकारणभावाङ्गस्य दुर्व्वारत्वादिति ख॰ ग॰।

(२) तथाच निश्चिताव्यभिचारकलघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं न तु सन्दिग्धव्यभिचारकलघुरूपावच्छेदेनेति नियमो यत्र तस्य सत्त्वं तत्रैव सम्भवति यत्र तन्नास्तीति भावः।

च्छावत्। भोगचिकीर्षायां तदभावादप्रयोजकमिष्टसाधनत्वमिति चेत्, न, तवापि स्वविशेषणधीजन्यत्वाभावेन तच तस्याप्रयोजकत्वात्। कृतिहेतुचिकीर्षायां तत् प्रयोजकं, न च भोगचिकीर्षा तथा, उपायचिकीर्षात एव कृतिसम्भवात् इति चेत्, तुल्यमिति, मैवं, साध्यत्व-साधनत्वयोर्व्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्य-

ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् न लिष्टसाधनताज्ञानस्येति ध्येयम्। शङ्कते, 'भोगचिकीर्षायामिति सुख-दुःखाभावचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तदभावात्' इष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाभावात्, 'अप्रयोजकमिति उपायचिकीर्षायामपि विषयतया कारणतानवच्छेदकमित्यर्थः, 'तवापीति, भोगचिकीर्षाकारणीभूतकार्य्यताज्ञानइति शेषः, 'तच' तचापि, उपायचिकीर्षायामपीति यावत्, 'तस्य' स्वविशेषणज्ञानजन्यत्वस्य, 'अप्रयोजकत्वात्' कारणतानवच्छेदकत्वप्रसङ्गात्। शङ्कते, 'कृतीति चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुचिकीर्षायामित्यर्थः, 'तत्' स्वविशेषणधीजन्यत्वं, 'तथा' चिकीर्षात्वेन कृतिहेतुः, तेन भोगचिकीर्षायाः फलेच्छात्वेन कृतिहेतुत्वपचेऽपि नातिप्रसङ्गः, 'तुल्यमिति[1] ममापि उपायचिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमित्यर्थः। प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्याशयेन समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साध्य-

(१) तव मते कृतिहेतुचिकीर्षायां स्वविशेषणधीजन्यत्व ममापि उपायचिकीर्षायां इष्टसाधनत्वं प्रयोजकमिति तुल्यमित्यर्थः।

हेतुचिकीर्षायामेव हेतुरित्यर्थः। 'मैवमिति, तथाच प्रामाणिकं गौरवं न

त्वात्। असिद्धावस्थस्य हि साध्यत्वं सिद्धतादशायां तदभावात्, सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वं असिद्धावस्थावतः कार्य्यानुत्पत्तेः तथाच पाकादेरसिद्धत्व-सि-

---

द्ध-साधनत्वयोरिति कृतिसाध्यत्व-कालान्तरभाव्युद्भवादिसाधनत्वयोरित्यर्थः, कालान्तरभावित्वं स्वध्वंसाधिकरणक्षणभावित्वं,(१) 'विरोधेन' एकावच्छेदेनैककालावर्त्तमानत्वेनेत्यर्थः,(२) 'एकत्र' पाकादौ, 'ज्ञातुं' एकेन निश्चयेन विषयीकर्त्तुं। विरोधमुपपादयति, 'असिद्धावस्थस्येति आ-द्यक्षणविशिष्टपाकादेरित्यर्थः, 'साध्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं, कृतिसाध्यत्वस्य तदधीनसमयसम्बन्धस्वरूपत्वादिति भावः। 'सिद्धतादशायामिति आद्यसमयसम्बन्धविनाशदशायामित्यर्थः, 'तदभावात्' पाकादौ कृति-साध्यत्वाभावात्, आद्यक्षणसम्बन्धस्यैव कारणाधीनत्वादिति भावः। 'सिद्धतादशायाञ्च साधनत्वमिति आद्यक्षणसम्बन्धविनाशदशायामेव कालान्तरभाव्युद्भवादिसाधनत्वमित्यर्थः, 'असिद्धावस्थावत इति आ-द्यक्षणावस्थायिनो यागादेरित्यर्थः,(३) 'कार्य्यानुत्पत्तेः' कालान्तरभा-विकार्य्यानुत्पत्तेः। यद्यपि उत्पत्तिकालीनात्कालान्तरभाविकार्य्या-नुत्पादेऽपि कारणतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपं कारणत्वमुत्पत्तिक्षणेऽप्यनी-

---

(१) स्वं कृतिसाध्यत्वाधिकरणकालः स चाद्यक्षण इति।

(२) एकस्मिन् एकदा विरुद्धेनेति क०।

(३) उत्पत्तिकालीनात् कारणादित्यर्थ इति ग०।

दोषायेति भावः। विरोधमेव स्फुटयति, 'असिद्धेति, प्रश्नते किमायातमत-आह, 'तथा चेति, ननु साध्यत्वं साधनत्वञ्च पाकादेः स्वरूपमेवास्तो न विरोध-

द्धत्वज्ञाने साध्यत्व-साधनत्वग्रहः। न चैकमेकेनैकदा

ति कथं विरोधः तथापि स्वरूपयोग्यमिदं न फलं जनयिष्यतीति ज्ञाने प्रवृत्त्यनुत्पादात् फलोपधानात्मकेष्टसाधनत्वस्यैव संशयसाधारणं ज्ञानं हेतुर्वाच्यः तच्च यागादावाद्यक्षणे न सम्भवति तस्य कालान्तर एव फलोपधायकत्वादिति भावः(१)।

केचित्तु गुरुनये फलसमयवर्त्तिन एव(२) कारणतया फलसमयवर्त्तित्वस्यापि कारणताघटकत्वाद्याद्यक्षणे न तत्सम्भव इत्यभिप्रायः। इत्यत्र साधनत्वपदं सामान्यत ओदनादिसाधनतापरमेव, न तु कालान्तरभावित्वेन ओदनादिकं विशेषणीयं, 'सिद्धतादशायाश्चेत्यत्र कार्य्यकालवर्त्तित्वविशिष्टदशायाश्चेत्यर्थः, 'असिद्धावस्थावतः कार्य्यानुत्पत्तेरित्यस्य उत्पत्तिकाले कार्य्यसत्त्ववर्त्तित्वघटितस्य कारणत्वस्याभावादित्यर्थ इत्यप्याहुः।

विरोधं व्युत्पाद्य एकनिश्चयविषयत्वासम्भवं व्युत्पादयति, 'तथा-चेति, 'असिद्धत्व-सिद्धत्वज्ञान इति असिद्धत्वसिद्धत्वोभयावगाहिज्ञाने इत्यर्थः, 'साध्यत्व-साधनत्वग्रहः' कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वप्रकारकग्रहः, विभिन्नावच्छेदकद्वयविषयकज्ञानस्यैव एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनियमादिति भावः। 'न चैकमिति भावा-

(१) तादृशस्य कालान्तरभाव्योदनसाधनत्वमुत्पत्तिक्षणे न सम्भवतीति भाव इति ग०। (२) कार्य्यकालवर्त्तिन एवेत्यर्थः।

इत्याह, 'न चेति, नन्वेकनिरूपितयोस्तयोर्विरोधेऽपि कृतिनिरूपितं सा-

सिद्धमसिद्धञ्च इति श्रूयते। न च स्वरूपगतता साध्यत्व-साधनत्वयोरतो न विरोध इति वाच्यं। यदि हि स्वरूपनिबन्धनं तदुभयं तदा तत्स्वरूपं सदैव सिद्धमसिद्धञ्च स्यात्, भिन्ननिरूपितत्वेऽपि तयोः सिद्ध-

---

भाववत्त्वज्ञानद्वयञ्च सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोरपि परस्परं विरोधित्वादित्यभिमानः, 'असिद्धत्वमुत्पत्तिकालीनत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्धध्वंसाभावाधिकरणक्षणवृत्तित्वमिति यावत्, 'सिद्धत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्धध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तित्वं यागादेर्व्यापारसम्बन्धेन स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वक्षणेऽपि वृत्तेः, 'न विरोध इति नैकावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वमित्यर्थः। स्वरूपगतत्वं तादात्म्यसम्बन्धेनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नत्वं विभिन्नावच्छेदकावच्छेदेनैकस्मिन्नधिकरणवर्त्तमानत्वं वा नाद्य इत्याह, 'यदि हीति, 'स्वरूपनिबन्धनं' तादात्म्येनाधिकरणस्वरूपावच्छिन्नं, 'तत्स्वरूपं' पाकादिस्वरूपं, 'सिद्धमसिद्धञ्चेति, तयोः साध्यत्व-साधनत्वव्यापकत्वादिति भावः। अन्त्ये आह, 'भिन्ननिरूपितत्वेऽपीति विभिन्नावच्छेदेनैकत्राधिकरणे वर्त्तमानत्वे चेत्यर्थः,

---

ध्यत्वं दृष्टनिरूपितञ्च साधनत्वं न विरुद्धमित्यत आह, 'भिन्नेति। केचित्तु स्वगतत्वं यदि स्वरूपावच्छिन्नत्वं तदाह, 'यदीति, अथ स्वरूपेऽन्यावच्छेदेन सत्त्वं तदा तदवच्छेदकमुक्तमेवेत्युक्तदोषानिवृत्तिरित्याह, 'भिन्नेतीत्याहुः। 'सिद्धत्वेति, तदवगमे च विरोध एवेति भावः। 'तस्मादिति, तथाच समयभेदेनोभयज्ञानं सम्भवति न त्वेकदेति भावः। 'इदानीमिति प्रागाद्यवच्छेदेन वृक्षे संयोग-तदत्यन्ताभावग्रहवत् समयभेदावच्छेदेन तदुभय-

त्वासिद्धत्वे अनवगम्याज्ञानात्, तस्मात् समयभेदोपा-

विरुद्धतयेति शेषः, 'सिद्धत्वासिद्धत्वे इति, 'अनवगम्य' अविषयीकृत्य, 'अज्ञानादिति, पाकादौ कृतिसाध्यत्वौदनादिसाधनत्वयोः समूहालम्बनज्ञान एव तथा नियमादिति भावः[१]। उपसंहरति, 'तस्मादिति,[२] 'समयभेदोपाधिकः' विभिन्नसमयनिरूपितः, 'तदुभयसम्बन्ध इति कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वात्मकसम्बन्धः पाकवृत्तिरित्यर्थः, न विषयतया कृतिकारणतावच्छेदक इति शेषः ।

केचित्तु 'समयभेदोपाधिकः' सिद्धत्वासिद्धत्वदशारूपसमयभेदावच्छिन्नः, 'तदुभयसम्बन्धः' कृतिसाध्यत्वौदनसाधनत्वयोः सम्बन्ध इति व्याचक्षुः । तत्तु 'भिन्ननिरूपितत्व इति पूर्व्वमेवाभिधानात् सन्दर्भविरुद्धमिति ध्येयं ।

ननु धर्म्मिणि विभिन्नावच्छेदकद्वयवत्तावगाहित्वमेकधर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारतायां न तन्त्रमपि तु प्रकारीभूतविरुद्धोभयधर्म्मे विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहित्वमेव तन्त्रं वृत्ते मूलावच्छिन्नमनवगम्यापि वृत्तेऽग्रे कपिसंयोगो न मूल इति विरुद्धोभयप्रकारकप्रत्ययोदयात् तथाच प्रकृतेऽपि पाकादौ सिद्धत्वासिद्धत्वमनवगम्यैव सिद्धत्वासिद्धत्वदशावच्छेदेन कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वग्रहः स्यादित्यभि-

---

(१) विभिन्नावच्छेदकान्वयविषयकसमूहालम्बन एव एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धोभयप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः ।

(२) ननु विरुद्धयोस्तयोरेकत्र समावेश एव कथमित्यत आह, 'तस्मादितीति ख०, ग० ।

धिकएव तदुभयसम्बन्धः पाके । इदानीं साध्यत्वं अग्रे साधनत्वं ज्ञायत इति चेत्, न, इदानीमग्रिमप-दार्थयोर्नानात्वादननुगमेन व्याप्तिग्रहात् शब्देन तथा प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् गौरवाच्च । न च कृतितः सिद्धमिष्टसाधनमितिज्ञानात् चिकीर्षा, न हि सिद्धं

प्रायेणाप्रकृते, 'इदानीमिति, अनुमानात्तादृशं ज्ञानं विधितो वा नाद्य इत्याह, 'इदानीमग्रिमेति प्रकृत्याधिकतयोत्पत्तिक्षणध्वंसे-त्येदानीपदार्थत्वात् तद्ध्वंसाधिकरणक्षणस्य चाग्रिमपदार्थत्वादिति भावः । 'अननुगमेनेति इदानीं तदानींसाधारणस्य तदग्रिम-क्षणसाधारणस्य चानुगतानतिप्रसक्तव्यापकतावच्छेदकस्याभावेनेत्यर्थं, 'व्याप्तिग्रहादिति व्याप्त्यन्तरे इदानीन्तनकृतिसाध्यत्वाद्यनिवेशपद्धत्यां व्याप्तिग्रहासम्भवादित्यर्थः, नान्त्य इत्याह, 'शब्देनेति, अननुगततया च तेन रूपेण शक्त्यभावादिति भावः । ननु अननुगतरूपेणैव विधिशक्तिरित्यत आह, 'गौरवाच्चेति । 'कृतितः सिद्धमिति कृत्य-धीनसमयसम्बन्धध्वंसविशिष्टमित्यर्थः, सिद्धत्वेष्टसाधनत्वयोर्विरोधा-भावादिति भावः । 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं, दूषणान्तरमाह,

---

ग्रहोऽपीति भाव । ननु व्याप्तिग्रहेऽनुमानाभावेऽपि शब्दात्तद्ग्रह स्यादत-आह, 'शब्देनेति, शक्यतावच्छेदकैकरूपाभावादिति भाव । अस्तु वा कथ-ञ्चित्तद्ग्रहस्तथापि साधनत्वादिविषयत्वेन कार्य्यताज्ञानस्य हेतुत्वे गौरव-मित्याह, 'गौरवाच्चेति, पदार्थैकस्य साधनत्वमपरस्य स्वविशेषणतयाप्रति-सन्धानजन्यत्वमिदानीमन्तर्भावश्चोभयत्र तथाप्ययं पदार्थान्तर्भावादेर्गौरव

कश्चित् चिकीर्षति, कृतेः पूर्व्वं कृतितः सिद्धमिति ज्ञानाभावाच्च । न च कृतिसाध्यत्वेन पाकादेरिष्टसाधनत्वात् साधनत्वमपि साध्यं । न हि कृतिसाध्यत्वेन पाकस्यौदनसाधनता, इत्युक्तं तस्मात् कृत-क्रियमाण-विलक्षणं कृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपं कृतिसाध्यत्वं चि-

---

'कृतेरिति, 'ज्ञानाभावादिति, सर्व्वत्र तादृशलिङ्गाभावादिति भावः । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टतादशायामेव कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्वेनौदनादिसाधनत्वादोदनादिसाधनत्वदशायामपि कृतिसाध्यत्वमित्याशङ्कते, 'न चेति, 'साधनत्वमपि साध्यमिति साधनतादशायामपि कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः । 'उक्तमिति, लाघवात् पाकत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणं कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वरूपस्य कृतिसाध्यत्वस्य पाकादावोदनाद्युपधायकत्वदशायामसम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं । 'कृत-क्रियमाणविलक्षणमिति अतीतत्वानाद्यक्षणवर्त्तित्वदशाव्यावृत्तमित्यर्थः, 'कृत्यनन्तरेति कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वमित्यर्थः, 'साधनत्वविरोध्येवेति ओदनादिसाधनत्वदशायां पाकादावसत्त्येवेत्यर्थः । ननु यथोक्तसिद्धत्वासिद्धत्वज्ञानयोः परस्परं विरोधित्वे मानाभावात् पाकादौ युगपत् सिद्धत्वासिद्धत्वज्ञाने

बोध्यं । ननु कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्ने कारणत्वमिति कृतिसाध्यत्वविशिष्टेसाधनत्वमतः साध्यधर्म्म एव साधनत्वमिति न विरोध इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'साध्यमिति साध्यधर्म्म इत्यर्थः । वैलक्षण्यमेवाह, 'कृत्यनन्तरेति, मन्वेकावच्छेदेनोभयग्रहाभावेऽप्येकत्र धर्म्मिणि तदुभयग्रहे न

कीर्षाप्रयोजकं तादृशञ्च साधनत्वविरोध्येव। किञ्च साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छा-विरोधि, न हि कश्चित् सिद्धमिच्छतीत्युक्तं। एतेन

बाधकाभावः, किञ्चास्तु तयोः परस्परविरोधित्वं तथाप्यवच्छेदकम-वगाह्यैव विरुद्धयोरेकत्र प्रतीतिरिति नियमे प्रमाणाभावः अव-च्छेदकविनिर्मोकेणापि वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति प्रत्ययदर्श-नादित्यस्वरसादाह, 'किञ्चे'ति, 'साधनत्वस्य' स्वर्गादिसाधनत्वस्य, 'सिद्धमात्रधर्मत्वात्' सिद्धत्वव्याप्यत्वात्, सिद्धत्वं स्वनिष्ठसमयसम्बन्ध-ध्वंसवत्त्वं क्षणिकपदार्थे स्वर्गादिसाधनत्वविरहात् कृतिसाध्यत्वस्य(१) च तादृशसिद्धत्वव्याप्यं उत्पत्त्यात्मकक्षणिकपदार्थेऽपि तत्सत्त्वादिति भावः॥

केचित्तु 'साधनत्वस्य' तन्निष्ठसाधनत्वस्य, 'सिद्धमात्रधर्मत्वात्' तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यमात्रवृत्तित्वात् कालिकसम्बन्धेन तन्निष्ठसिद्धत्व-व्याप्यत्वादिति यावत्, तन्निष्ठसिद्धत्वस्य तदीयसमयसम्बन्धध्वंसवत्त्वं साधनत्वस्य फलसमयवर्त्तित्वघटितत्वेन उत्पत्तिकाले साधनत्वविर-हादिति भाव इत्याहुः।

'इच्छाविरोधी'ति उद्देश्यतया इच्छोत्पत्तौ विरोधीत्यर्थः। ननु सिद्धत्वज्ञानस्येच्छां प्रत्यविरोधित्वात्तद्व्याप्यत्वज्ञानस्येच्छाविरो-

---

(१) नन्वेवं कृतिसाध्यत्वमपि साधनत्वव्याप्यं तज्ज्ञानस्य इच्छाविरोध्येव कथमिच्छाकारणमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह, 'कृतिसाध्यत्वस्येति।

विरोधः वृक्षः संयोगी तदभाववांश्चेतिवदित्यस्वरसादाह, 'किञ्चे'ति, 'एतेने'ति साधनत्वस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, एवञ्च पूर्वोक्तानुमाने दृष्टान्तासिद्धिरिति

धित्वे मानाभावः सिद्धत्वस्यापि सिद्धत्वव्याप्यत्वादित्यत आह, 'न हीति, 'सिद्धं' सिद्धत्वेन ज्ञातं। न चैवं भवन्मते कथमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानात् चिकीर्षा साधनत्वज्ञानसेच्छाविरोधिनः सत्त्वादिति वाच्यं। अस्मन्मते अनायत्या इष्टसाधनताज्ञाननाशे सति विनश्यदवस्थादिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टात्कृतिसाध्यताज्ञानादेव चिकीर्षा कारणतावच्छेदकपूर्व्वत्वस्यानपेक्षितत्वात् एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया चिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानमादाय नातिप्रसङ्गः। यदि च फलसमयवर्त्तिन एव कारणत्वं तदा स्वाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यतया इष्टसाधनताज्ञाननाशकालोत्पन्नात् कृतिसाध्यताज्ञानादेव सर्व्वत्र चिकीर्षा, स्वाव्यवहितोत्तरत्वञ्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वध्वंसाधिकरणत्वं। न चैवमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यत्वपक्षे यत्र प्रथममिष्टसाधनताज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टसाधनताज्ञाननाशस्ततइष्टासाधनत्वज्ञानं तत्रापि तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः कारणतावच्छेदकपूर्व्वत्वस्यानपेक्षितत्वात्, फलसमयवर्त्तिन एव कारणत्वमते यत्रेष्टसाधनताज्ञाननाशकालेऽपेक्षाबुद्ध्यात्मकं कृतिसाध्यताज्ञानं तत इष्टासाधनताज्ञानं तत्र तदनन्तरमपि चिकीर्षापत्तिः अव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वस्य वैशिष्ट्यस्य सत्त्वात् फलसमये कृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वाच्चेति वाच्यं। मम मते द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यत्वानभ्युपगमेनापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वासिद्धेरिति भावः। इदन्त्ववधेयं साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधात्

इष्यादाविष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाकारणत्वेन क्लृप्तमिति निरस्तं। कथं तर्हि स्वतोऽसुन्दरे इष्यादाविच्छा, तत्साध्येष्टज्ञानादिति गृहाण।

अन्ये तु सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेष्विच्छाप्रयोज-

काम्यसाधनताविषयकं कार्यताज्ञानं[1] काम्ये हेतुरस्तु नित्ये मोक्षादिमत्ताविषयककार्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु लाघवान्न तु तद्बोधजन्यमिति प्राभाकराणां दुःसमाधेयमिति। 'एतेनेति, साधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधित्वेनेत्यर्थः, 'इष्यादाविति कृतिसाध्यत्वाप्रकारकेष्टादौ इच्छायामित्यर्थः, 'उपायेच्छाकारणत्वेनेति उपायेच्छासामान्यकारणत्वेनेत्यर्थः, लाघवादिति भावः। 'निरस्तमिति, तथापीष्टसाधनताज्ञानस्योक्तयुक्त्या हेतुत्वाभावादिति भावः। 'तत्साध्येति सुखादौ कृतिसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, कृतिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छायामेव सुखत्वस्येव कृतेरपि विषयत्वादिति भावः।

'सुख-दुःखाभावेति सुख-दुःखाभावत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वेन ज्ञातेष्वित्यर्थः, सुखत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यमिति

---

(१) कृतिसाध्यताज्ञानमिति ग०।

भावः। 'तदिति, तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छा भवन्ती सुखत्वमिवावच्छेदकतया कृतिमपि विषयीकरोतीति भावः। एतदज्ञाने सिद्धत्वादिकं न भासते इत्यभिमानः। 'तदेवेति, कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञाने सतीति शेषः। न च बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिः, उद्देश्यत्वज्ञाने तादृशज्ञानाभावादिति भावः। बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वज्ञानं तथेत्यन्ये। ननु सुख-

कमनुगतमुद्देश्यत्वं पुरुषार्थपदवेदनीयं धर्म्मान्तरमस्ति अनुगतकार्य्यस्यानुगतकारणनियम्यत्वात्। तदेव दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं सुख-तत्साधनादौ चिकीर्षाप्रयोजकमिति। न च दुःखविरोधित्वमेव तथास्तीति वाच्यं। सहानवस्थाननियमविरोधस्यासम्भवात्, बध्य-घातक-

शेषः, तेन इष्टसाधनताद्यज्ञाने न प्रवृत्तिरिति ध्येयं। 'इच्छा-प्रयोजकमिति ज्ञायमानं सदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थः, 'उद्देश्यत्वमिति तत्तत्पुरुषीयोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'पुरुषार्थपदवेदनीयमिति पुरुषार्थ-पदप्रतिपाद्यमित्यर्थः, 'धर्म्मान्तरं' पदार्थान्तरं, 'अनुगतकार्य्यस्येति तत्तत्पुरुषेच्छासामान्यलक्षणानुगतकार्य्यस्येत्यर्थः। 'तदेवेति, ज्ञायमानं सत् कृतिसाध्यताज्ञानसहितमिति शेषः, 'दुःख-तत्साधनव्यावृत्तं' दुःखत्वेन दुःखसाधनत्वेन च ज्ञाताद्व्यावृत्तं, 'चिकीर्षाप्रयोजकमिति, अतएव चैत्यवन्दन-विषभक्षणादौ सज्ञातबाधदशायां न प्रवृत्तिस्त-दानीमिष्टसाधनत्वादिज्ञानाभावेनोद्देश्यत्वाभावात् तज्ज्ञानस्यासम्भ-वादिति भावः। उद्देश्यत्वञ्च कारणीभूतेष्टसाधनत्वादिज्ञानमात्रनाश्यं तेन इष्टसाधनत्वादिज्ञाननाशे तज्ज्ञानमात्रान्नेच्छेति मन्तव्यं[1]। 'तथास्तीति इच्छाप्रयोजकमस्तीत्यर्थः। 'असम्भवादिति, सुखादेरपि

(१) इति द्रष्टव्यमिति ग॰।

दुःखयोः स्वसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्त्यत्वात्तयोर्बध्य-घातकभावो न शङ्कास्पद-

भावस्यैकसमये समानाधिकरण्याभावस्य च यत्नादिसाधारण्यादिति। तन्न। तद्‌ज्ञानेऽपि सुखत्वज्ञानादिच्छोत्पत्तेः, न हि सुखत्वे ज्ञाते धर्मान्तरज्ञानं विना नेच्छेति, तथात्वे स्वतः प्रयोजनहान्यापत्तेः, तदेव हि स्वतः प्रयोजनं यदवगतं सत् स्ववृत्तितयेष्यते। किञ्चा-

---

दुःखसमानाधिकरणत्वादिति भावः। 'एकसमय इति एकदेशकालावच्छेदेनेत्यर्थः, तेन शिरः-पादावच्छेदेन एकक्षणे एकात्मनि सुख-दुःखोत्पादेऽपि न क्षतिः, 'सामानाधिकरण्याभावस्येति एकस्मिन्नधिकरणे अनुत्पद्यमानस्येत्यर्थः, अन्यथा सुख-दुःखयोरपि एकस्मिन्नधिकरणे एकक्षणावस्थानादसङ्गतेः, 'यत्नादीति, इदमुपलक्षणं सुखसाधनाभ्यामिरपि द्रष्टव्या। 'यदवगतमिति येन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽवश्यं तेन रूपेण इच्छा भवति तत् तेन रूपेण ज्ञातं स्वतः प्रयोजनमित्यर्थः,[1] 'स्ववृत्तितयेति स्वरूपकथनं

---

[1] येन रूपेण ज्ञाने सत्यसति प्रतिबन्धकेऽप्यवश्यं तेन रूपेण इच्छा भवति तद्रूपा स्वत प्रयोजनत्वमित्यर्थ इति ग०।

मयेति विशेषपदार्थमाह, 'स्वकेति, 'यत्नेति, यत्नविशेषो बोध्य, स्वरूपसत्त्वकथनेऽतिप्रसङ्ग इति ज्ञातस्यैव तथात्वं वाच्यमेवं सत्याह, 'तद्‌ज्ञानेऽपीति, 'यदवगतमिति येन रूपेण ज्ञानं यदिच्छाप्रयोजकमित्यर्थ, पाकादिकस्तु पाकत्वादिना ज्ञातं न तथा किन्त्विष्टसाधनत्वेनेति भाव। धर्म्येव भोगोऽपि स्वत प्रयोजनं स्यादिति चेत्, इष्टापत्तेरित्येके। भोगे

नुगतधर्मकल्पनापि कारणे। न च सुखादि इच्छा-कारणं अनागतत्वात्, किन्तु तदवगमः, तर्हि सुखा-दिज्ञाने तत् स्वरूपसदेवेच्छाप्रयोजकमस्त्विति चेत्,

---

बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽसति प्रतिबन्धकेऽवश्यमि-च्छोदयेऽपि इष्टसाधनत्वस्य तत्राप्रकारत्वात्[1] न तेन रूपेण यागा-दीनां स्वतः प्रयोजनत्वं भोगस्याप्येवंरूपत्वे तस्यापि लभ्यत्वमिति भावः। नन्वन्येच्छानधीनेच्छाविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वं स्वतः पुरु-षार्थत्वमस्त्वित्यत आह, 'किन्त्विति। 'न च सुखादीति लुप्त-प्रथमान्तं। प्रकृते, 'तर्हीति, 'सुखादिज्ञान इति, 'आदिना इच्छाविषयान्तरपरिग्रहः, सुखत्व-दुःखाभावत्व-बलवदनिष्टाननुब-न्धित्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानसमानकालीने इति शेषः, तेन सज्ञा-नबाधस्य विषभक्षणादिव्युदासः। तद्धर्मस्य नित्यत्वे समवेतत्वे च जातित्वापत्त्या साक्षात्कारत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् जन्यमेव तत् वाच्यं तज्जनने च तादृशसुखादिज्ञानानां प्रत्येककारणत्वे व्यभिचा-रादन्यतमत्वेन तृणारणिमण्यादेरिव एकशक्तिमत्त्वेन वा तादृ-शसुखादिज्ञानानां हेतुत्वं वाच्यं तथाच इच्छां प्रत्येव तादृश-सुखादिज्ञानानां तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु किं धर्मान्तरकल्पनयेति

---

(1) तच्च प्रकारत्वानभ्युपगमादिति ग०।

इच्छा नास्त्येव इत्यन्ये। तद्भिन्नत्वेन विशेषणादित्यपरे। 'तर्हीति अनुगत-

न, यथा ह्युद्देश्यत्वं सुखज्ञानादिषूत्पद्यते अन्यतरत्वात् तृणारणि-मणिन्यायाद्वा तथैवेच्छैव जायतां, कृति-

---

परिहरति, 'यथा हीति, 'अन्यतमत्वादिति पाठः, 'अन्यतरत्वादिति पाठस्तु प्रामादिकः, तद्धर्म्मस्य बहुतरनिष्ठत्वेनान्यतरत्वेन हेतुत्वे व्यभिचारात्, 'तथैवेच्छेति धर्म्मान्तर-तत्कार्य्य-कारणभावादिकल्पने गौरवादिति भावः । न च तज्ज्ञानव्यतिरिक्तनित्यमखण्डं धर्म्मान्तर-मस्त्विति वाच्यं । तथापि तदपेक्षां प्रति कार्य्य-कारणभावकल्पन-मपेक्ष्य विषयज्ञानविधया क्लृप्तकारणभावेषु सुखादिज्ञानेष्वेव इष्ट-साधनत्वादिज्ञानविरहकालीनसुखादिज्ञानव्यावृत्तधर्म्मान्तरस्य का-रणतावच्छेदकत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादिति हृदयं(१) । ननु कृति-साध्यत्वप्रकारकेच्छाया श्चिकीर्षात्वे तव मते कलञ्जभक्षणप्रागभावे निषेधापूर्व्वरूपफलजनके ध्वंसादिचिकीर्षाधीना कथं प्रवृत्तिः प्राग-भावस्य कृतिपूर्व्वमपि सत्त्वेन कृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधादित्यत-

---

(१) इति ध्येयमिति स० ।

त्वेनावच्छेदकतया तत्प्रयोजकमित्यर्थः, 'अन्यतरत्वादिति । यद्यपि बहूनां प्रकान्तत्वादन्यतमत्वादित्यर्थ इति तथापि द्वौ भावमभिप्रेत्य तदुक्तं 'तेषां मोह० पापीयानितिवदिति भाव । 'इच्छेति एकशक्तिमत्त्वादित्यर्थ, एत-च्चोपलक्षणं सुखादेर्न्नित्यधर्म्मानाश्रयत्वात् व्यक्त्यमेव इत्यपि बोध्यं । यद्यपि नित्यधर्म्मसत्त्वे न दोषस्तथापि तादृशपदार्थे प्रमाणमेव नास्तीति तात्पर्य्यं । नन्वेव दुःखानुत्पादार्थितया प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिर्न स्यात् अनुत्पादस्य प्रागभाव-

साध्यत्वञ्च कृतौ सत्यां अग्रिमक्षणे स्वरूपं न कृतिं विना, क्षेमसाधारणञ्चैतत्। कृतिसाध्यत्वञ्च न कृतेः पूर्वं। ननु कृतौ नष्टायां सन्नपि धर्म्मो न कार्य्यः तथाच

आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, 'कृतौ सत्यां' अस्मिन् क्षणे कृतौ सत्यां, 'अग्रिमक्षणे' एतदग्रिमक्षणे, 'स्वरूपं' साध्यतयाभिमतस्य स्वरूपं, 'न कृतिं विना' नास्मिन्क्षणे कृतिं विना, तदग्रिमक्षणे तस्य स्वरूपमित्यनुषज्यते, कृत्यधीनसमयसम्बन्धवत्त्वमिति तु समुदयार्थः। अधीनत्वञ्च अव्यवहितक्षणसम्बन्धोऽस्याधीन इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेष इति भावः। एतच्च प्रागभावेऽप्यस्तीति दर्शयति, 'क्षेमेति, एतच्च क्षेमसाधारणमिति योजनीयं, कृतिपूर्व्वं वर्त्तमानो यः कलञ्जभक्षणादिप्रागभावस्तत्साधारणमित्यर्थः। नन्वेवं कृतेः पूर्व्वमपि तत्र कृतिसाध्यत्वव्यवहारः स्यादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति, तथाच धर्म्मिणः पूर्व्वं सत्त्वेऽपि धर्म्मस्य तदानीमभावान्न तत्कालावच्छेदेन तद्व्यवहार इति भावः। 'नन्विति, एतादृशस्य कृतिसाध्यत्वरूपत्वे इति शेषः, 'सन्नपि धर्म्मोति स्वर्गादेरव्यवहितपूर्व्व

रूपत्वेन कृत्यसाध्यत्वादित्यत आह, 'कृतिसाध्यत्वञ्चेति। 'क्षेमं' दुःखप्रागभावादिकं, एतच्च प्रत्यक्षप्रकाशे विपञ्चितं। ननु यदि कृत्यग्रिमक्षणघटितं कृतिसाध्यत्वं तदा कृतिपूर्व्वं कृतिकाले च तदभावात् पाकादौ कृतिसाध्यत्वव्यवहारो न स्यादित्यत आह, 'न कृतेः पूर्व्वमिति एतच्चोपलक्षणं कृतिकालेऽपि द्रष्टव्यं, तथाचोक्तकृतिसाध्यत्वं तदा नास्त्येवेति तत्तदा न व्यवह्रियत एव किन्तु कृत्यर्हत्वं कृतिजननस्वरूपयोग्यत्वं व्यवह्रियत इति भावः। कृतेर्विंशेष्यत्वमादाय शङ्कते, 'नन्विति, यद्यपि नैयायिकमतसाधा-

कथं कार्य्येऽपूर्व्वे कामिनोऽन्वयः क्षणिकत्वेन क्रियातुल्यत्वादिति चेत्, न, यद्वृत्तिकाम्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यता-

---

विद्यमानोऽप्यपूर्व्वरूपो धर्म्मीत्यर्थः, 'न कार्य्ये' न यथोक्तकृतिसाध्यताविशिष्टः, कृत्यधीनसमयसम्बन्धस्याघटत्वात् एव सत्त्वादिति भावः। 'कामिनोऽन्वय' इति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागविषयकं स्वर्गकामकार्य्यमिति कामिकार्य्यत्वान्वयबोध इत्यर्थः, 'क्षणिकत्वेन' विशिष्टस्य फलाव्यवहितपूर्व्वमसत्त्वेन, 'क्रियातुल्यत्वादिति' यथा यागादावस्थिरत्वेन साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वात्परम्पराघटकस्य चानुपस्थितेः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्वमात्रं न सम्भवति तथा कृतिसाध्यत्वविशिष्टापूर्व्वेऽपि साक्षात्साधनत्वबाधात् स्वर्गसाधनत्वमात्रासम्भवादित्यर्थः,(१) कामिकार्य्यतान्वयबोधे च भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यत्वादिति भावः। तस्मात् कृतिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव कृतिसाध्यत्वं वाच्यं तच्च न प्रागभाव इति हृदयं। काम्यसाधनत्वमात्रं कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिप्रयोजकं, न तु कार्य्यताविशिष्टोभय काम्यसाधनत्वमिति समाधत्ते, 'यद्वृत्तीति, 'तत्र कार्य्यताबुद्धेरिति कर्म्मणि षष्ठी

---

(१) विशिष्टस्वर्गसाधनतामात्रासम्भवादित्यर्थः इति क०।

त्वमिदं तथापि प्रकाशमात्रमेतदिष्टेके। तटस्थाश्रयमित्यपरे। उपलक्षणमात्रस्य परिहरति, 'यद्वृत्तीति, 'न स्थितिं, गौरवादिति भाव। न इष्टत्वेन बोधेति शेष। 'पाको मत्कृतिसाध्य इति प्रकारौ पाक भोक्तारो मत्कृतिसाध्य इति बोधं, तेन प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पाद्यते। वस्तुतस्तु मत्

बुद्धेः प्रयोजकत्वात् न तु कार्य्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनतेति व्याप्तिः। ननु पाकादौ कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रत्यक्षेण कृत्यनन्तरं पाके सति कृतिसाध्यताज्ञानं तस्मिन् सति कृतिरित्यन्योन्याश्रयात् कृतिसाध्यतोत्तीर्णे चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवाच्चेति चेत्, न, पाको

तत्र कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिं प्रति विधेर्हेतुत्वादित्यर्थः, 'काम्यसाधनतेति कामिकार्य्यतान्वयबुद्धिप्रयोजिकेति विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते, 'इति व्याप्तिः' इत्यभ्युपगमः। 'पाके सतीति तदैव विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षसम्भवादिति भावः। 'कृतिसाध्यताज्ञानं' स्वकृतिसाध्यताप्रत्यक्षं। नन्वन्यगोचरकृत्या नान्तरीयकतया उत्पन्ने पाके कृतिसाध्यताज्ञानं भविष्यतीति अन्यगोचरकृतौ तन्निष्ठकृतिसाध्यताप्रत्यक्षस्याहेतुत्वेन तत्रान्योन्याश्रयाभावादित्यत आह, 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णे' इति कृतित उत्पन्नपाकादावित्यर्थः, तत्र कृतिसाध्यताज्ञानसम्भवेऽपि

कृतिसाध्यत्वं न प्रसिद्धं एतदनुमानावतारकाले अनुमानकर्त्ता इदानींपदार्थतया अभिमतेन कालेन विशिष्टस्य साध्यस्य क्वचिदप्यग्रहादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न ह्यीदानींपदार्थस्य व्यापकतावच्छेदकप्रविष्टत्वेनानुमितिविषयत्वमनुमन्यामहे, किन्तु यथा यत्र हेतुस्तत्र साध्यमिति दैशिकव्याप्त्या यत्र देशे हेतुग्रहः तद्देशीयत्वं साध्यस्य पक्षधर्म्मताबलात् सिध्यति तथा यदा हेतुस्तदा साध्यमिति कालिकव्याप्त्या यत्र काले हेतुग्रहस्तत्कालीनत्वं साध्यस्य सिध्यति पक्षधर्म्मताबलादेव न त्वन्यतरस्यापि साध्यकोटिप्रवेशः, प्रकृतेऽपि व्याप्तिप्रदर्शकेऽयिमग्रन्थे 'यदा तदेति यदोपादानात् कालिकव्याप्तिरभिमता, तथाच तत्कालावच्छिन्नपाकस्य पक्षत्वपर्य्यवसानात् पक्ष-

मत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं विना असत्त्वे सति मदिष्ट-

चिकीर्षा-कृत्योरसम्भवात् विह्वलधियः प्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादि-त्यर्थः,(१) तथाच यत्र चिकीर्षाधीनकृतिस्तत्र कृतिसाध्यताज्ञानम-न्योन्याश्रयग्रस्तमेवेति भावः। 'मत्कृतीति इदानीन्तनस्वेच्छाधीन-मत्प्रवृत्तिसाध्य इत्यर्थः, पुरुषान्तरीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानेऽप्रवृत्ते-स्स्वप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तल्लाभाय 'मदि'ति, बाल्य-दशायां भाविर्यौवराज्ये प्रवृत्तिवारणाय एतत्कालीनप्रवृत्तिसाध्य-ताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तल्लाभाय इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं, पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च परकृतपाके

(१) सत्त्वादिति भाव इति ख०।

धर्मितावच्छेदकेन तल्लाभ इति बोध्यम्। नन्वेवं एतत्काले पाके कृतिसाध्य-इति ज्ञानेऽपि इदानीन्तनी या मत्कृतिः तत्साध्यताज्ञानं यत् प्रवर्तकं तत्र स्यादिति चेत्, न, व्याप्यस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्यस्य तथात्वे इदानीन्तनत्वस्य कृतिविशेषणत्वेन साध्यप्रवेशे 'पचेत्याद्यभिमोदाहरणस्यान्यथाकारस्यापत्तेः। नन्वेवमिदानीन्तनकृत्या चिरकालसाध्ये भाविनि राज्यादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् एतत्काले कृतिसाध्यमिति ज्ञानाभावादिति चेत्, न, तत्र हि तदुपाय-देवताराधनादौ प्रवर्त्तते तत्र च तज्ज्ञानमस्त्येव, अतएव यत्र तदुपायेन तादृशं ज्ञानं तत्र तदा न प्रवर्त्तते एव। केचित्तु व्याप्तावपि न कालप्रवेश-स्तदानीं कृतिसाध्यताधीस्तु वर्त्तमानकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वादप्यनुमिता-विषेत्याहुः। अन्ये तु इदानींकालस्य साध्यप्रवेश एव तथाच तत्प्रवेशो हेतावपि। न चैवं साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं। पूर्व्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ जातायां तत्र व्याप्तिग्रहे जाते पक्षतानुमानकाले पूर्व्व-प्रसिद्धस्य कालविशेषस्य विशेषणतयैव पूर्व्वसिद्धसाध्यसाधारण्येन व्यापकता-

साधनत्वात् दैवाद्यनधीनत्वे सति मदिष्टसाधनत्वाद्वा

स्वीयकालान्तरकृतपाके वा अंशतो बाधः, जीवनयोनिकृत्यादिसाध्यताज्ञाने प्रवृत्त्यसाध्यताज्ञाने च प्रवृत्तेरनुदयात् प्रवृत्तित्वेन प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमतस्तत्सम्पत्तये कृतित्वं विहाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेशः, सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया तत्सौलभ्याय

वच्छेदकरूपेण सिद्धिसम्भवात् विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वात् न्यायमते सामान्यलक्षणया पर्व्वतीयवह्निभानवत् कालविशेषस्यापि भानाच्च । न च पूर्व्वमिदानीम्पदार्थस्यापि भानस्याधुनेदानीम्पदार्थस्यैवैकरूप्याभावात् कथं पूर्व्वसाध्यसाधारण्यमेकं व्यापकतावच्छेदकं स्यादिति वाच्यं । इदानीम्पदस्य हि प्रवृत्तिनिमित्तमनुगतमवश्यं वाच्यं अन्यथा तस्य नानार्थतापत्तेः तथाच तदेवैकमनुगतं व्यापकतावच्छेदकं स्यात्, अन्यथा पर्व्वतोऽयमिदानीन्तनधूमवत्त्वात् इत्यनुमितिरपि न स्यात् । अतएवेदानीं मत्कृतिसाध्य इति शाब्दबोधोऽपि अन्यथाननुगमेन सङ्केतग्रहात् तदनुपपत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यं, 'इदानीमग्निमपदार्थयोर्नानार्थत्वादननुगमेन व्याप्यग्रहादिति पूर्व्वग्रन्थविरोधात् । पाके कृतिसाध्यत्वं सिध्यत् सिद्धे बाधादित्यग्रिमग्रन्थविरोधाच्च, इदानीन्त्वस्य पूर्व्वकालसाधारण्यत्वेन तत्रापीदानीं कृतिसाध्यत्वस्याबाधात् अन्यथाननुगमस्यैव वचलेभायमानत्वात् । साध्ये हेतौ च कालप्रवेशे 'यदा तदेति कालिकव्याप्त्युपदर्शनविरोधाच्च कालस्याधेयकोटिप्रविष्टत्वेन कालेऽधिकरणे हेतु-साध्यसामानाधिकरण्याग्रहात् अन्यथा दैशिकव्याप्तावपि तत्तद्देशीयत्वस्य साध्याद्यन्तर्भावापत्तेः, यच्चोक्तं पूर्व्वमिदानीं मत्कृतिसाध्य इति क्वचिदनुमितौ व्याप्तिग्रह इत्यादि, तन्न, तत्रापि साध्याप्रसिद्धा तादृशानुमित्यसम्भवात् ।

ष्टेतरविष्टसाधनताप्रवेशस्यावश्यकत्वेन तत्सार्थक्याय स्वेच्छाधीनेति स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थः। यत्तु भ्रमे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीना या प्रवृत्तिस्तत्साध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अतः स्वेच्छाधीनेति स्वविषयकेच्छाधीनेत्यर्थकं इति, तत्तुच्छं, भ्रमे प्रवृत्तिवारणाय स्वेच्छाधीनत्वस्य स्वरूपसत एव(१) कारणतावच्छेदकतया तज्ज्ञानस्यानुपयुक्तत्वात्तदर्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वस्यैव(२) प्रवृत्तिविशेषणत्वाच्च, स्वपदं

(१) अन्यथा स्वेच्छाधीनत्वस्य ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वे भोग-नेच्छाया स्वविषयकत्वभ्रममादाय भ्रमे प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति भावः।
(२) भ्रमे प्रवृत्तिवारणार्थं स्वप्रकारकेच्छाधीनत्वं कारणतावच्छेदककोटौ निवेशितं प्रागेवेति भावः।

यदि धोत्कराव्या कालिकव्याप्त्या तत्रानुमितिस्तदा प्रकृतेऽपि तदस्तु इदानीम्पदे च कालपदे प्रतियोगिसहकारितया स्वरूपसदेवोपादानकालत्वमन्यदा धीनियामकं यथाद्यमादिपदे उच्चारयितृत्वादिकं नियमतस्तस्यैव बोधकत्वात् न शाब्दबोधानुपपत्तिः। न च तस्य नानार्थता तद्वदेव, अत एवानुमाने शाब्दस्वभावोऽन्यासक्त्याप्रयोजकत्वादिति ग्रन्थकृता प्रागुक्तं। इदानीं वह्निमान् इत्यनुमितिरपि कालिकव्याप्तिग्रहे सत्युत्पन्नैव यत्र एतत्कालीनधूमस्तत्र एतत्कालीनवह्निरिति विशेषकालघटितहेतु-साध्ययोर्दैशिकव्याप्तिग्रहे क्वचिदन्यथापि। न च प्रकृतेऽपि तथा व्याप्तिरस्त्विति वाच्यं। सर्वत्र तथा व्याप्त्यग्रहात् तथा सत्यतीतपाकादौ व्यभिचारप्रसङ्गाभावेनाग्रे तन्निरासग्रन्थासङ्गतत्वापाताच्चेति दिक्। 'मत्कृतिं विनेति इच्छाधीनमत्कृतिं विनेत्यर्थः, तेन प्राणपञ्चकसञ्चारे न व्यभिचारः, अन्यथा तत्रैव व्यभिचारवारणाय। 'मत्कृतिं विनेत्यत्र मत्पदं परकृतेः मदिष्टसाधने व्यभिचारवारणाय। सत्यन्तमात्रोपादाने भ्रमे व्यभिचारादुत्तरप्रतीकं। 'मदिष्टेत्यत्र मत्पदं तत्रैव

प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकधर्म्मपरं । 'मत्कृतिं विनेति, वृष्ट्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थकं, प्रयुक्तत्वञ्च कारणाभावात् कार्य्याभाव इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, साध्ये इदानीन्तनत्वस्य प्रवृत्तिविशेषणतया(१) भाविसौवराज्ये व्यभिचारवारणाय इदानीन्तनेति प्रवृत्तिविशेषणं, इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वञ्च इदानीन्तनमत्कृतिव्यक्तिर्यस्य(२) फलोपधायिका तत्रैव वर्त्तते, न तु तत्स्वरूपयोग्यमात्रे तेन न तद्दोषतादवस्थ्यं, प्रवृत्ति-

(१) इदानीन्तनप्रवृत्तिघटितसाध्यस्यैव तत्रासत्त्वं न तु तदघटितस्येति [भाव ।

(२) यस्य पाकादिरूपफलस्य ।

व्यभिचारवारणाय, तस्यापि मदीयश्रमार्थि-मदीयश्रमेरिष्टसाधनत्वात् । ननु श्रमवदन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्ये मदिष्टसाधने जलसंयोगादौ व्यभिचार । न स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विनेति विवक्षितं, तथा सति तत एव श्रमे व्यभिचारवारणे मदिष्टेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्, न, अन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्य मदिष्टसाधनान्यत्वे सतीत्यस्यापि विशेषणत्वात् । यद्यप्यन्येच्छाधीनमत्कृतिसाध्यान्यत्वे सति इत्येव कृते श्रमेऽपि व्यभिचारवारणादुत्तरप्रतीकं व्यर्थमेव तथापि तस्य हेत्वन्तरतया प्रकृते न दोष इति ध्येय । ननु वस्तुतो यद्बलवदनिष्टाननुबन्ध्येव तदनुबन्धित्वेन, मत्कृतिं विना सदैव ता विना व्यसत्त्वेन, मदिष्टसाधनमेव मदिष्टासाधनत्वेन भ्रमविषयस्तदा तत्र वस्तुतो निरुक्तहेतुरस्ति कृतिसाध्यत्वं नास्तीति कालिकव्याप्तौ व्यभिचारात् । न च तत्त्वेन ज्ञायमानत्वं प्रकृतहेत्वर्थं, तच्च तत्र दोषान्नास्तीति वाच्य । तत्त्वेन ज्ञायमानेऽपि निगडनिश्चलदेहस्यामवातजडीकृतकलेवरस्य वा क्रियानुत्पादेन व्यभिचारतादवस्थ्यादिति चेत्, न, उक्तभ्रमादेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धे त[illegible]

साध्यत्वस्य साध्यतया जीवनयोनियत्नसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारे व्यभिचारवारणाय कृतित्वं विहाय प्रवृत्तित्वेन प्रवेशः। न चेदं प्राग्दुर्घटं तादृशप्रवृत्तेरप्रसिद्धत्वात् यत्तद्भ्यां सामान्यतोव्याप्तिग्रहे पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वेऽपि हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतुप्रसिद्धेरावश्यकत्वादिति[1] वाच्यं। अन्ततया शब्दादिना कथञ्चित् प्रसिद्धिसम्भवात् साध्ये स्वेच्छाधीनत्वस्य प्रवेशात् हेतौ च तदप्रवेशादन्यविषयकप्रवृत्त्या नान्तरीयकतयोत्पन्ने रुग्णभोजनादौ व्यभिचार इत्यतो विशेष्यदलं, तदानीन्तनमदिच्छाविषयसाधनत्वं तदर्थः, यथोक्तभोजनादिषु न तथा तत्फले कालान्तरे इच्छा-

(१) सामान्यव्याप्तिग्रहे प्रकृतसाधनान्यसाधनसजातीये प्रकृतसाध्यान्यसाध्यसजातीयव्याप्तिग्रहसहकृतस्य पक्षे प्रकृतसाधनवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वेन हेतुज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः।

स्यानिर्व्यूढतया तेनेष्टाजननादिष्टसाधनत्वस्यैव तदाभावेन हेतुसत्त्वात् 'बलिष्ठद्वेषाविषयाप्रतिबन्ध्यशोकघ्नतया साधनपदस्य फलोपहितपरत्वाभावात्, अत एव सम्प्रति मदिष्टसाधनतायोग्ये चिरभाविविपाकादौ न व्यभिचारः। न चेष्टसाधनत्वस्य क्षतिं विना व्याप्तत्वस्य विरुद्धासिद्धधर्मतया विरोधादेकदा एकधर्मिगतत्वेन भान न स्यादिति वाच्यं। एकत्र मूलकाले द्वयोरवच्छेदभेदमादाय तदुपपादात्। नन्वेवमिष्टसाधनत्वेनैव सामञ्जस्ये किं बलवदनिष्टानुबन्धित्वोपादानेन। न च तदनुपादेयमेवेति वाच्यं। 'बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्येत्याद्यमयन्थविरोधादिति चेत्, न, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य साध्येऽपि विवक्षिततया अशक्तौ मधु विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारकत्वेन तदुपयोगात्। न च साध्ये तदुपादान विफलमिति वाच्य। स्वेच्छयैव कृतिसाध्यत्वेन ज्ञायमाने मधु विषसम्पृक्तान्नभोजने बलवदनिष्टजनकत्वग्रहदशायां न

सत्त्वेऽपि तदा तत्पुरुषस्येच्छाविरहात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिरतो न भागासिद्धिर्दोषाय । नन्वेवमपि आनुषङ्गिकेच्छाविषयसुखसाधने पिष्टकादिमध्यस्थितमीनभोजनादौ नान्तरीयके व्यभिचारो दुर्व्वारस्तत्र विशेष्यदलस्यापि सत्त्वात् स्वेच्छाधीनत्वघटितसाध्यस्य चासत्त्वात् । न च फलेच्छासत्त्वे तद्विषयकेच्छाधीनकृतेरावश्यकत्वात् तत्र तादृशसाध्यमप्यस्तीति वाच्यं । फलेच्छासत्त्वेऽपि तत्साधनताज्ञानाभावादुपादानप्रत्यक्षस्य कृतिहेतुतया तदभावाच्च मीनभोजनादौ कृत्युत्पादासम्भवात् । न च हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया अन्येच्छाधीन-मत्कृतिसाध्यान्यत्वे सतीत्यनेन वा हेतुर्विशेषणीय इति वाच्यं । विशेष्यदलवैयर्थ्यापत्तेः । न च धूमप्रागभाव-धूमविशिष्टप्रमेयत्वयोरिव धर्म्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यं । तथापि साधनताघटकपूर्व्ववर्त्तित्वादेरेव सार्थकत्वेनान्यस्य वैयर्थ्यात् आनुषङ्गिकेच्छाविषयसाधने नान्तरीयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारवारणाय वक्ष्यमाणबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेश्च । न च तन्मते बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवृत्ति-

---

प्रवृत्तिरिति तद्विषयत्वेनापि तस्य प्रवर्त्तकत्वात् । न च तावता तज्ज्ञानाभावहेतुतास्त्विति वाच्यं । तदभावकारणत्वे गौरवाज्जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादत एव न्यायनयेऽपि तद्विषयतया ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं । अन्ये तु सज्ञातसाधस्य मधु विषसम्पृक्तान्नभोजने कृतेरनुत्पादात् यथाश्रुतसाध्ये व्यभिचारात्तद्वारणायैव तद्विशेषणमिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं, तदा तस्यानिष्पन्नत्वेनेष्टाजनकतया इष्टसाधनत्वस्याभावेन अत एव तद्वारणात्

हेतुतया तत्सम्पत्तये हेतौ तदुभयोपादानमिति वाच्यं । तथापि व्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वेन व्यर्थविशेषणत्वात्तादवस्थ्यादिति, मैवं, अन्ये-च्छाधीनकृतिसाध्यं यद्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीदानीन्तनमदि-च्छाविषयसाधनं यत् तदन्यत्वे सतीत्यनेन हेतुविशेषणात् अतो न यथोक्तनान्तरीयकमौनभोजनादौ व्यभिचारः, यथोक्तनान्तरी-यकदुग्धभोजनादेर्यथोक्तनान्तरीयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनादेरपि तादृशविशिष्टान्यत्वेन तद्वारकतयैव विशेष्यदल-बलवदनिष्टाननुबन्धि-त्वदलयोर्न वैयर्थ्यं । न च प्रतियोगिकोटौ बलवदनिष्टाननुबन्धि-त्वेष्टसाधनत्वयोः कथमुपादानमिति वाच्यं । बलवदनिष्टाननुबन्धी-ष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वेन हेतौ तदुभयोपा-दानस्यावश्यकतया तत्सार्थक्याय तदुपादानात् अखण्डाभावघटक-तया च वैयर्थ्याभावादिति गुरुचरणाः ।

निष्पन्नत्वे स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वान्मौनयोर्मिलितैकवस्तु-त्वे, अन्यथा बलवदनिष्टाननुबन्धिनि भोजनादौ तदनुबन्धित्वभ्रमदशायां कृतेरनुत्पादेन तद्विशेषणदाने व्यभिचारस्य वक्तव्यत्वादिति सङ्क्षेप । ननु पिष्टकादिमध्यस्थितविषभक्षणे कृतिसाध्येष्टसाधने स्वेच्छाधीनकृत्यसाध्ये यथा-श्रुते व्यभिचार इति तद्विशेषणमिति, तत्तुच्छं तन्मध्यस्थितमौनादिभोजने तथापि व्यभिचारात् । 'दैवादौ'ति, आदिपदेन परकृत्यादिपरिग्रहः, तदन-धीनत्वञ्च तदनधीनोत्पत्तिकत्वं, तेन न नित्येष्टसाधने व्यभिचारः, यद्यपि पाकस्याप्यदृष्टजन्यतया दैवाधीनत्वमसिद्धं तथापि इच्छाधीनकृत्यव्यव-हितसामग्र्यनधीनोत्पत्तिकत्वे सतीत्यत्र तात्पर्यं, एवञ्च वृष्टौ व्यभिचार-वारणाय, अन्यत्र सर्वं पूर्वोक्तं बोध्यं इति प्रकाशः ।

अन्ये तु यस्मिन् काले नान्तरीयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा तादृशकाल एव इष्टसाधनताघटकीभूतेच्छाविशेषणत्वेनोपादेयः, यद्वा यस्य पुरुषस्य नान्तरीयककृतिसाध्यस्य फलेनेच्छा स एव मत्पदेनाभिधेयः, तथाच हेत्वभावादेव नान्तरीयकमौनभोजनादौ न व्यभिचारः। न च तथापि तादृशपुरुषस्य तादृशकाले च प्रवर्त्तकज्ञानानुपपत्तिर्यथोक्तव्यभिचारादिति वाच्यं। तत्र स्वविषयकेच्छाधीनतदातनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वात्[1] इच्छायां स्वविषयकत्वान्तर्भावादेव नान्तरीयके व्यभिचाराभावात्, साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वमप्रवेश्य तदातनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव वा तत्र लिङ्गत्वात्। अथेष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्य्यताज्ञानस्यैव काम्ये प्रवर्त्तकत्वात् तत्र उक्तहेतुना कार्य्यताज्ञानात् प्रवृत्तिरनुपपन्ना। न च तन्मये इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वपर्य्यन्तं नापेक्षितं किन्तु कामनाज्ञानजन्यत्वं तदिच्छाया लिङ्गे प्रवेशादेव सम्भवतीति वाच्यं। तथा सति इष्टासाधनत्वज्ञानेऽपि उक्तहेतुना कार्य्यताज्ञाने प्रवृत्त्यापत्तिरिति चेत्, न, उक्तयुक्त्या स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यपदेन तादृशप्रतिसन्धानविशिष्टस्यैवाभिहितत्वात् हेत्वन्तरजन्यकार्य्यताज्ञानस्यापि कथञ्चित्तादृशत्वसम्भवेन प्रवर्त्तकत्वात् वक्ष्यमाणसामान्यमुखव्याप्तौ च तत्तत्कालातिरिक्तत्वेन कालः तत्तत्पुरुषातिरिक्तत्वेन पुरुषो वा विशेषणीयः तेन न तदसङ्गतिरपीति प्राहुः।

---

[1] तत्र स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य तदातनीत्तनमत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वादिति क॰।

मद्भोजनवदित्यनुमानात् स्वकृतिसाध्यताज्ञानं यस्य* य-

केचित्तु हेतावपि स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया साध्य एव वा स्वविषयकेच्छाधीनत्वेन प्रवृत्तिर्न विशेषणीया तेन नान्तरीयकमीनभोजनादौ न व्यभिचारः। न चैवं विशेष्यदलादि-वैयर्थ्यमिति वाच्यं। तस्य हेत्वप्रविष्टत्वात् किन्तूक्तक्रमेण बलवद-निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्यैव कार्य्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तक-तया तज्ज्ञानावश्यकत्वप्रदर्शनाय तदभिधानात्। अस्तु वा हेतुप्रवेश-स्तथापि न क्षतिः परार्थं हि नेदमनुमानं किन्तु प्रवृत्तिप्रयोजकीभूतं स्वार्थमेवेति व्यर्थविशेषणत्वादेरदोषत्वात्[१] प्रयोजनन्तु बलवदनि-ष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वसम्पत्तिरेवेत्याहुः। तदसत्, बलवदनिष्टाजनकत्वस्य लिङ्गविशेषणं तेन 'मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने न व्यभिचार' इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः यथाश्रुतेऽपि व्यभिचाराभावा-दिति सङ्क्षेपः।

'इष्टेति, कृष्यादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, इदानीन्तन-तत्पुरुषप्रयत्नाघटितसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वं तदर्थः, तेन पाकादेरप्य-दृष्टाधीनत्वान्नाव्याप्तिर्न वा नित्ये इष्टसाधने आत्मादौ व्यभिचारः, अन्यत् सर्व्वं पूर्ववत्। तत्तत्काल-तत्तत्पुरुषस्य साध्य-हेतुघटकतया साध्यस्य स्वत्वघटिततया च विशेषतो व्याप्तिग्रहस्यासम्भवात् यत्तज्ज्ञां सामान्यतो व्याप्तिमाह, 'यस्येति, 'यदा तदेति क्वाप्यन्वयि यदा-

---

(१) व्यर्थविशेष्यत्वादेरदोषत्वादिति क०, ग०।

---

* 'यस्येति एतच्चोपलक्षणं व्याप्तिमहेतावपि एवमेव योज्यमिति भावः।

ष्टसाधनं यत्कृतिं विना यदा न सम्भवति तत् तदा तत्कृतिसाध्यं इति व्याप्तेः। असिद्धस्येष्टसाधनत्वाभावात्, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च लिङ्गविशेषणं तेन न मधु-विषसंपृक्तान्नभोजने व्यभिचारः। अतीतपाके च

तन-तदातनेत्यर्थः, तथाच यस्य यत् मत्कालीनेच्छाविषयसाधनं यदातनेच्छाधीनयत्प्रवृत्तिं विना न सिध्यति तत् तदातनस्वेच्छाधीनतत्प्रवृत्तिसाध्यमिति व्याप्त्यर्थः,(१)। नन्वलीकस्याप्यभावाधिकरणत्वाभ्युपगन्तृनये अलीके व्यभिचारस्तत्र प्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादित्यत आह, 'असिद्धस्येति अलीकस्येत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वाभावादिति, सत्यन्तदलाभावाच्चेत्यपि बोध्यं। तथाचालीकस्याप्यभावाधिकरणत्वाभ्युपगन्तृनये तत्र साध्याभावाधिकरणत्वसत्त्वेऽपि हेतोरसत्त्वादेव न व्यभिचार इति भावः। 'बलवदिति इदानीन्तनमदीयबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्येत्यर्थः, 'मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजन इति इदानीं मरणजन्यदुःखे बलवद्द्वेषवतः पुरुषस्यान्यविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्ये नान्तरीयकमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने तदातनेच्छाविषयमधुभोजन-

(१) यत् यत्कालीनयत्प्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वविशिष्टयदातनयदिच्छाविषयसाधनं भवति तत् स्वेच्छाधीनतत्कालीनतत्प्रवृत्तिसाध्यं भवतीति पर्य्यवसितोऽर्थः।

व्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह, असिद्धस्येति तथाचेष्टसाधनत्वदर्शनादेव सिद्धत्वसिद्धे विशेषणनिषेधात् परिशिष्टकृतिसाध्यत्वं पर्य्यवस्यति इत्यर्थः, 'सामा-

कृतिसाध्यतोत्तीर्णे न व्यभिचारः सामान्यतस्तस्यापि कृतिसाध्यत्वात्, अतीततादृशायाञ्चातीतौदनेच्छाविरहेणेष्टसाधनत्वाभावात्। अतएव निदाघदूनदेहोऽपि वारिदे तोयदात्तोयलाभसम्भावनायां वा सरोऽवगाहने न प्रवर्त्तते इष्टसन्तापशान्तिसाधनतोयसम्बन्धस्य

न्यसुखसाधने इत्यर्थः, तस्य स्वविषयकेच्छाधीनप्रवृत्तिसाध्यत्वाभावादिति भावः। 'भोजनं' गलाधःसंयोगजनकक्रिया, गलावच्छिन्नव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्। 'कृतिसाध्यतोत्तीर्णे' इति वर्त्तमानपाक इत्यर्थः, यत्तद्धर्मसामान्यव्याप्तौ व्यभिचारः विशिष्य इदानीमनवघटितविशेषव्याप्तौ वा, आद्ये 'सामान्यत' इति तस्यापि सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वात् यदातनप्रवृत्तिव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वं यत्र वर्त्तते तदातनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादिति यावत्। द्वितीये 'अतीतेति, 'इष्टसाधनत्वाभावादिति इदानीन्तनेच्छाविषयसाधनत्वाभावादित्यर्थः, इदमुपलक्षणं एतत्कालीनप्रवृत्तिघटितसाध्यत्वाभावादित्यपि द्रष्टव्यं। 'अतएवेति यत एव इदानीन्तनप्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीति विशेषणमतएवेत्यर्थः, 'सरोऽवगाहने' दूरस्थसरोवृत्तितोयसम्बन्धे, 'निदाघदूनदेह' इति इष्टसाधनत्व-

---

न्यत इति यदा हेतुरस्ति तदा साध्यमप्यस्तीति कालगर्भव्याप्तौ न व्यभिचार इत्यर्थः, यदा चातीतदशायां साध्याभावस्तदा हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति। 'अतीतेति, प्रवृत्तिं विनाऽसत्त्वमपि वाच्यमित्यपि बोध्यं। प्रवृत्तिं विना

स्वकृतिं विनापि सिद्धिप्रतिसन्धानेन लिङ्गाभावेन स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात्। यदा च मत्कृतिं विना न सम्भवतीति प्रतिसन्धत्ते तदा प्रवर्त्तते।

यस्य सन्तापशान्तिमात्रमिष्टं स सरोऽवगाहनस्येष्टसाधनत्वमेव न प्रतिसन्धत्ते उपस्थितवृष्टितोऽपि तत्सम्भवादिति कश्चित्, तन्न, तोयसम्बन्धत्वेन सन्ताप-

---

सम्पत्तये, 'लिङ्गाभावेन' लिङ्गविशेषणसत्यन्तनिश्चयाभावेन, इदमुपलक्षणं बलवदित्यादिविशेषणनिश्चयाभावेनेत्यपि बोध्य[1]। 'मत्कृतिं विना' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिं विना।

विशेष्यभागज्ञानाभावादेव न तत्र कृतिसाध्यत्वज्ञानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'उपस्थितेति, तथाच व्यभिचारान्न कारणत्वप्रतिसन्धानमिति भावः। 'तोयसम्बन्धत्वेनेति न तु तत्तत्तोयसम्बन्धत्वेन येन व्यभिचारः स्यादिति भावः।

केचित्तु इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिं विना असत्त्वे सतीदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वानुमाने लिङ्गं तावतापि नान्तरीयकदुःखभोजने व्यभिचारवारणात् तत्फले तदानीमिच्छाविरहेण

---

(१) सरसो दूरस्थत्वात् तदुत्पत्तितोयसम्बन्धजन्यसुखे बलवद्द्वेषो भवतीति भाव'।

धरात्वे सतीत्यस्य प्रयोजकत्वमाह, 'अतएवेति, विशेष्यभागाप्रतिसन्धानादेव। तत्र लिङ्गाप्रतिसन्धानमित्येकदेशिमतमुपन्यस्य दूषयति, 'यस्येति, 'तोयेति तोयविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थं, सैकदेशिमतं दूषयति, 'कार्य्येति कृति-

भ्रान्तिसाधनत्वं तस्य च सरोऽवगाहनेऽपि सत्त्वात् अन्यथा वृष्टिरपि तत्साधनं न स्यात् सरोऽवगाहनादपि तत्सिद्धेः ।

कार्य्यसाधनत्वस्य कृतिसाध्यत्वे न लिङ्गं पाकादिवदोदनादेरपि[1] प्रवृत्तेः पूर्व्वं कृतिसाध्यत्वज्ञाने हेत्वभावात् ।

तदानीन्तनप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यापि विरहादिति प्रलपन्ति, तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'कार्य्येति, 'कार्य्यसाधनत्वं' सत्यन्तघटितमिदानीन्तनतत्प्रवृत्तिसाध्यसाधनत्वं, 'हेत्वभावादिति, इदमुपलक्षणं नान्तरीयकत्वस्नभोजनजन्यफले तदानीमिच्छाविरहेऽपि नान्तरीयकविधया अन्यगोचरप्रवृत्तिसाध्यत्वस्यैव तत्र सत्त्वेन तद्भोजने व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् "प्रक्षालनाद्धीति" न्यायेन साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य हेतौ तत्प्रवेशस्यान्याय्यत्वात्[2] इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वस्य[3] तावताप्यनिर्व्वाहाच्चेत्यपि बोध्यं ।

---

(१) पाकादाविव भोजनादावपीति ग० ।

(२) कृतिसाध्यसाधनत्वप्रवेशस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः ।

(३) ननु तथापि साध्ये स्वविषयकेच्छाधीनत्वं प्रवेश्य इष्टसाधनत्वं साध्ये प्रवेशितमिति तुल्यमित्यत आह, इष्टसाधनत्वेति ।

साध्येत्यर्थः, ननु सामग्र्येव मानमत आह, 'प्रवृत्तीति, तथाच सामग्र्येव नेति भावः । 'तत्प्रकारकेति, यद्यपि गुरुमते शुक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकेच्छाया अतथाभूतज्ञानसाध्यतया व्यभिचारस्तथापि यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिनीति नियमोऽस्ति च भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकतया रजतत्वप्रकारकज्ञानं

नन्वेवं[1] लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकं अस्तु प्राथमिकत्वात् आवश्यकत्वाच्च। न च लाघवात् कृतिसाध्यत्वज्ञानं तथा, कृतिसाध्यतानुमितौ तदा मानाभावेन युगपदुपस्थित्यभावात् प्रवृत्तिसामग्र्या अनुमितिप्रतिब-

---

'लिङ्गज्ञानं' कृतिसाध्यत्वानुमापकलिङ्गज्ञानं, तथाच इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमायातमिति भावः। 'प्राथमिकत्वादिति, यद्यपि प्राथमिकत्वं[2] न तर्कः किन्तु प्रथमोपस्थितत्वमेव, तथापि तन्मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया प्राथमिकत्वे प्रथमोपस्थितत्वमपीति भावः। स्वमते हेतुमाह, 'आवश्यकत्वादिति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्व्ववर्त्तिताकत्वादित्यर्थः, तथाच क्लृप्तनियतपूर्व्ववर्त्तिताकस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्पनीयमिति लाघवमिति भावः। 'लाघवादिति अवच्छेदकलाघवादित्यर्थः, 'तथा' प्रवर्त्तकं, यद्यपि इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लावच्छेदकलाघवं, तथापि प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने प्रवृत्तिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति मताभिप्रायेणेदं, 'तदा' प्रवृत्तिपूर्व्वं, 'युगपदुपस्थित्यभावादिति प्रवृत्तिपूर्व्वमुभयवादिसिद्धत्वाभावादित्यर्थः। ननु अनुमितिसामग्र्येव मानमित्यत आह, 'प्रवृत्तिसामग्र्येति तथाचानुमितिसामग्र्येव नास्तीति भावः[3]। यद्यपि यत्र परामर्शकाले नोपादानप्रत्यक्षं तत्रैव न प्रवृत्तिसामग्री, तथाप्यत्र

---

(१) एतच्च नैयायिकेनाशङ्कितं।

(२) प्राथमिकत्वं प्रथमोत्पत्तिकत्वं, न तर्कं इत्यत्र न तत्त्वमिति पाठान्तरं।

(३) प्रतिबन्धकाभावस्यापि सामग्रीघटकत्वादिति भावः।

न्याश्चेति चेत्, न, लिङ्गज्ञाने कृतिसाध्यत्वाप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात्। अतएव लिङ्गान्तरज्ञानमपि न प्रवर्त्तकं। ननु पाकादिः कृतः क्रियमाणोवा न पक्षः तस्य कृतिसाध्यत्वे बाधात्, नाप्यनागतः, भाविपाके मानाभावेनाश्रयासिद्धेः, पाकत्वं

प्रवृत्तिपदं चिकीर्षापरं, चिकीर्षां प्रति च कोपादानप्रत्यक्षं कारणं मानाभावादिति भावः। 'कृतिसाध्यत्वाप्रकाश इति कृतिसाध्यत्वाविषयक इत्यर्थः, 'तस्याहेतुत्वादिति तस्य हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः, तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वावश्यकत्वादिति भाव.। 'अतएव' चिकीर्षायां तस्य हेतुत्वासम्भवादेव, 'लिङ्गान्तरज्ञानं' नित्यत्वले शौचादिमत्त्वज्ञानं, 'तस्य कृतिसाध्यत्व इति तस्येदानीन्तनकृतिसाध्यत्व इत्यर्थः, 'मानाभावेन' तदा मानाभावेन,(१) परैः सामान्यप्रत्यासत्तेरनभ्युपगमादिति भावः। 'आश्रयासिद्धेरिति आश्रयस्य पक्षत्वेनाभिमतस्य भविष्यत्पाकस्यानिश्चयादित्यर्थः, तथाच तत्पक्षकानुमितिं प्रति तज्ज्ञानस्य

---

(१) भविष्यत्पाकेऽपि कालान्तरे चक्षुसंयोगादिसत्त्वात्मानाभावेनेत्यसङ्गतमत पूरणसम्बलितार्थमाह, तदा मानाभावेनेति।

तत्रापि प्रयोजकमिति भाव'। 'अतएवेति, तत्रापि कृतिसाध्यत्वाप्रकाशान्यथा सिद्धसाधनापत्तेरिति भाव। 'बाधादिति कालिकव्याप्य पक्षधर्मतावलात् तत्काले कृतिसाध्यत्वं सिध्यति इतस्च तत्र बाधितमित्यर्थं,

भविष्यद्वृत्ति सामान्यत्वात् गोत्ववत् इति मानमिति चेत्, न, मानाभावेन गोत्वेऽपि तस्याप्रसिद्धेः । पाकमात्रं पक्ष इति चेत्, न, मात्रार्थो यदि पाकत्वं तदा बाधो लिङ्गासिद्धिश्च । सर्व्वपाकपरत्वे च तस्य सिद्धभागे बाधोऽनागतभागे चाश्रयासिद्धिः । वर्त्तमानाद्युदासीनः

हेतुतया तज्ज्ञानं विना कथं तत्पचकानुमितिरिति भावः । 'भविष्यदिति एतत्कालीनप्रागभावप्रतियोगिवृत्तीत्यर्थः, न तु प्रागभावप्रतियोगिवृत्तित्वमात्रं[१] यदा कदाचिद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिवृत्तितया सिद्धसाधनापत्तेः, 'सामान्यत्वादिति, यद्यपि सामान्यत्वं जातित्वं तच्चात्म-मनस्त्वादौ अतीतचैत्रादिमात्रवृत्तिचैत्रत्वादिजातौ च व्यभिचारि समानकालीनानेकानित्यसमवेतत्वे सतीत्यनेन विशेषितेऽपि कुलालविशेषादिजन्यतावच्छेदकातीतघटादिमात्रवृत्तिजातौ व्यभिचारि, तथापि स्वाश्रयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिवृत्तिधर्मत्वादित्यर्थः, 'यदि पाकत्वमिति, पाको मीयते इतरभिन्नत्वेन प्रतीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्येति भावः । 'तस्य' पाकस्य, निर्द्धारणे षष्ठी[२] । 'वर्त्तमानाद्युदासीन इति वर्त्तमानत्वादिकं पचता-

---

(१) न तु वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रमिति ख॰ ।

(२) तन्मध्ये यः सिद्धभागस्तत्रेत्यर्थः ।

'चाप्रसिद्धेरिति, एतच्चोपलक्षणं चात्मत्व-चैत्रत्वादौ व्यभिचारोऽपि बोध्यः । 'वर्त्तमानेति विशिष्य यदि पक्षः क्रियते तदैव दूषणावकाशो नान्यथेत्यभि-

15

पाकः पक्षः पाकसामान्ये च कृतिसाध्यत्वं न बाधितमित्यपि न, सिद्धस्य पक्षत्वं नासिद्धस्येत्यनुमितेः सिद्धविषयत्वे बाधात् भिन्नविषयत्वे वा सिद्धविषयेच्छा-प्रवृत्त्याद्यनुत्पादकत्वाच्च। कृत-क्रियमाणसाधारणकृतिसाध्यत्वज्ञानादेवासिद्धविषया चिकीर्षा कृतियोत्पद्यते, अनन्यगतिकत्वेन तथाकारणस्वभावकल्पनादिति चेत्,

---

वच्छेदकेऽसिद्धेरित्यर्थः, 'पाकः' पाकत्वेनैव पाकः, 'पाकसामान्ये' पाकत्वावच्छिन्ने, तत्तत्पाकत्वरूपेणैव सिद्धपाके बाधज्ञानात् तथाच पाकत्वरूपेण पाके बाधज्ञानाभावात् पाकत्वावच्छिन्नपाकविषयकैवानुमितिरिति भावः। 'सिद्धस्य' ज्ञातस्य, 'अनुमितेः' उक्तानुमितेः, 'सिद्धविषयत्वे' पाकत्वरूपेण सिद्धपाकविशेष्यकत्वे, 'बाधात्' बाधितविषयकत्वप्रसङ्गात् अन्यथाख्यातित्वप्रसङ्गादिति यावत्, अन्यथाख्यात्यभ्युपगमे दूषणमाह, 'भिन्नविषयत्व इति' सिद्धमात्रविशेष्यकत्वे इत्यर्थः, 'अनुत्पादकत्वादिति' समानविशेष्यत्वेनैव तयोः कार्यकारणभावादिति भावः। शङ्कते, 'कृत-क्रियमाणसाधारणेति' इदानीन्तनत्वाद्यविषयककृतिसाध्यताज्ञानादेवेत्यर्थः, तथाच प्रवृत्तिसाध्यत्वमात्रं साध्यमतो नान्यथाख्यातिरिति भावः। ननु तथापि अन्यविषयकज्ञाने कथमन्यत्र चिकीर्षा स्यादित्यत आह, 'अनन्येति',

---

मान', सामान्यस्य यावद्विशेषनियतत्वादसिद्धस्याभावात् सामान्येन रूपेण — सिद्धस्यैव पक्षत्वादुक्तदोषवादस्यासम्भवात्, 'सिद्धस्येति', 'कृतेति', यद्यपि — प्राचीनैः समानविषयत्वं प्रागुक्तं तथापि भिन्नवादिमतेनेदं। 'यादृशमिति

तर्हि यादृशं कृतिसाध्यत्वं चिकीर्षायां प्रकारः तादृशं ज्ञाने नास्तीत्यन्यप्रकारकज्ञानादेव चिकीर्षा स्यात् । तथाच लिङ्गज्ञानमेव प्रवृत्तिहेतुरस्तु प्राथमिकत्वात् ।

यत्तु स्मृतपाके कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिः स

'तथाकारणस्वभावेति' समानप्रकारकत्वेन कार्य्य-कारणभावकल्पनादित्यर्थः, 'तादृशमिति' इदानीन्तनमत्प्रवृत्त्युत्तरभविष्यत्त्वरूपमित्यर्थः, 'नास्ति' विषयो न भवति।

'स्मृतपाके' पाकत्वरूपेण स्मृते सिद्धपाके, 'कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादिति' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहादित्यर्थः, स्मरणात्मकेदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहसञ्जातादिति शेषः, तथाचानुमानाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः। न चैवं तत्प्रकारकसंवादीच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमभङ्ग इति(1) वाच्यं। यत्त्वत्वादेरननुगमात् कृतिसाध्यत्वातिरिक्तस्थल एव तथा नियमात्। न चैवं लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्त्विति(2) वाच्यं। सर्व्वत्र प्रवृत्तिपूर्व्वमनुमानानभ्युपगमेन लिङ्गज्ञानस्य पूर्व्ववर्त्तिताया एवासिद्धेरिति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वे सञ्जातबाधदशायां

---

(1) या यत्प्रकारिकेच्छा सा तत्प्रकारकज्ञानजन्येति नियमभङ्ग इत्यर्थः।

(2) प्रवृत्तिसाध्यताज्ञाने तादृशनियमसत्त्वाभिप्रायेणैव लिङ्गज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं निराकृतमिति भावः।

कृत्यनन्तरं भविष्यत्तारूपमित्येके, इदानीं कृतिसाध्यत्वरूपमित्यन्ये, 'सिद्धत्वेन' सिद्धत्वज्ञानेनेत्यर्थः।

चासंसर्गाग्रहः इष्टसाधनताग्रहादिति । तन्न, स्मृतपाकस्य सिद्धत्वेन तत्र कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहेऽनुमान-

---

चैत्यवन्दनादौ कथं प्रवृत्तिवारणमित्यत आह, 'स चेति, 'इष्टसाधनताग्रहादिति इष्टसाधनताज्ञानाधीनः स च प्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः, अधीनत्वञ्च एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं क्षणद्वयसाधारणाव्यवहितोत्तरकालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं वा । न चैवं असंसर्गाग्रहस्याभावरूपतया अनादित्वेन चिरकालीनेष्टसाधनताज्ञानमादायातिप्रसङ्गः(१) समानप्रकारकसाधनत्वज्ञानस्य इच्छाविरोधितया इष्टसाधनताज्ञानविशिष्टस्य पूर्व्वसत्तायास्तन्मतेऽपेक्षितत्वादिति वाच्यं। इहनयेऽभावस्याधिकरणज्ञानरूपतया असंसर्गाग्रहस्याप्युत्पादाद्यविनाशशालित्वादिति भावः ।

केचित्तु ननु सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिवारणाय इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कथं स्मरणात्मकेदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वादिज्ञानसहकृततदसंसर्गाग्रहात्प्रवृत्तिरित्यत आह, 'स चेति, 'असंसर्गाग्रहः' अगृहीतासंसर्गक इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वग्रहः, 'इष्टसाधनताग्रहादिति तद्रूपोद्बोधकादित्यर्थः, तथाच स्मरणात्मकतज्ज्ञानमप्युद्बोधकविषयेष्टसाधनताज्ञानजन्यमिति भाव इति व्याचख्युः ।

'सिद्धत्वेन' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनेन, 'कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहे' इदानीन्तनमत्प्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहे, 'अनुमानबाधादिति इदानीन्त-

---

(१) सञ्जातबाधदशायां चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

बाधात्। स्मृतपाकस्य सिद्धत्वं तदा न गृह्यते इति चेत्, तर्हि स्मृतपाकस्य सिद्धत्वग्रहे ओदनार्थी पाके न प्रवर्त्तेत सिद्धौदनोऽपि पाके तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत, तत्र पाकादौ सिद्धत्वग्रहात्तदसंसर्गग्रह इति चेत्तुल्यं। अपि च स्मृतपाके कार्य्यत्वासंसर्गाद्यिमाना-

नमतप्रवृत्तिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहविरहादित्यर्थः। 'सिद्धत्वग्रहे' सिद्धत्वग्रहदशायां, 'पाके' पाकान्तरे, 'सिद्धौदनोऽपि' सिद्धौदनमात्रकोऽपि, सिद्धपाकातिरिक्तपाकरहितोऽपीति यावत्, ओदनकाम इति शेषः, 'तृप्तोऽपि' सिद्धभोजनातिरिक्तभोजनरहितोऽपि, तृप्तिकाम इति शेषः, 'प्रवर्त्तेत' इयन्त एव पाका इयन्त्येव भोजनानि इत्यवधारणदशायां प्रवर्त्तेत, 'पाकादौ' सिद्धपाकादौ, 'सिद्धत्वग्रहात्' सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात्, 'तुल्यमिति' असिद्धपाकादिसत्त्वस्थलेऽपि सिद्धत्वरूपविशेषदर्शनात् सिद्धपाकादौ तदसंसर्गज्ञानं तुल्यमित्यर्थः। ननु किञ्चित्पाकादेरसिद्धत्वस्थले सिद्धपाके सत्तत्पाकत्वरूपेण तादृ-

'तर्हीति, तत्र कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहादिति भावः। तथापि यदि न तद्ग्रहस्तत्राह, 'सिद्धौदनोऽपीति, ननु विशेषरूपेणासंसर्गग्रहेऽपि सामान्येन रूपेणासंसर्गाग्रहः स्यादित्यरुचेराह, 'अपि चेति, विद्यमानासंसर्गाग्रहे हेतुमाह, 'कार्य्यत्वेति। 'किञ्चेति, यद्यप्यनिष्टापत्ति समानप्रकारकतया च नातिप्रसङ्गस्तथापि समानविषयके हेतौ सम्भवति भिन्नविषयको न कल्प्यते इति भावः। 'अत्रेति प्राभाकराभिप्रायं ब्रूम इत्यर्थः, 'पक्षतेति, पक्षतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिज्ञानस्यैव पक्षज्ञानत्वमात्रयासिद्धिरिति भावः। नन्वेवं पक्षधर्म्मताज्ञानस्यानुमितिहेतोरनुपपत्तिः अप्रसिद्धस्यैव पक्षस्यानुमितिविषयताभ्युप-

नमत्कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहसत्त्वेऽपि पाकत्वरूपेण तदसंसर्गाग्रहसत्त्वात् तेन रूपेण प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना पाकत्वरूपेणैव सिद्धत्वज्ञाने तु प्रवृत्तिरेवासिद्धा इष्यत एव पाकादत्यवधारणन्यायाच्च पाकत्वरूपेणैव तदसंसर्गाग्रहाच्च प्रवृत्तिः फलबलेन तथैव कल्पनात्। न चैवं सिद्धपाके सामान्यतः(१) तदसंसर्गाग्रहादसिद्धपाक इव नियमतः सिद्धपाकेऽपि सामान्यत इच्छा-प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। असिद्धविषयत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकतया सिद्धे तयोरनुत्पत्तेरित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, 'कार्य्यत्वासंसर्गात्' इदानीन्तनमत्कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्य विद्यमानत्वात्, 'विद्यमानासंसर्गाग्रहादिति कारणीभूतज्ञानविषये धर्म्मिणि विद्यमानो यः कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्तदग्रहा-

(१) सामान्यधर्म्मप्रकारेणेत्यर्थः।

तत्तेन पूर्वं तद्वृत्तितया हेतोरग्रहात्। न च पक्षधर्म्मताज्ञानमहेतुरेव परन्त्वतएव तद्गुपदर्शना उपनयोऽपि न तेनेष्यत इति वाच्यं। तस्य हेतुवचनेनैव लाभादत एव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानं तत्प्रकारकव्याप्तिस्मरणे तस्य परामर्श इति चेत्, अत्र वदन्ति, पक्षताकाङ्क्षोभूयोपस्थितस्य हेतोरसंसर्गाग्रह एव तस्यानुमितिहेतुत्वाभिमतः, अस्ति च पाकत्वावच्छेदेन प्रकृतहेतोरसंसर्गाग्रहः सिद्धपाके तदसंसर्गग्रहेऽपि पाकत्वावच्छेदेन तद-भावात् अन्यथा पाको न मत्सिद्धसाधनमित्याद्यभिलापोऽपि स्यात् एवञ्च यदवच्छेदेन हेतोरसंसर्गाग्रहस्तद्धर्म्मावच्छिन्नविषयानुमितिर्भवतीत्येव सकल-साधारण्यं भवति प्रकृते पाकत्वं, 'तथेति तदवच्छिन्नज्ञानायत्तपाकविषयानुमिति', इयांस्तु विशेषो यत्राविद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहस्तत्रानुमिति' प्रमा यत्र विद्यमानस्य लिङ्गासंसर्गस्याग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रहभ्रमलैङ्गिकासंसर्गाग्रहमात्रं। न च भिन्नप्रकारकविरोधिज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् सिद्धपाकत्वेन इति-

संसर्गाग्रहाद्विसंवादिनी प्रवृत्तिः स्यात् । तुलावच्छकत्वादिति पाकज्ञानादज्ञातेऽसिद्धे पाके इच्छा-प्रवृत्ती स्याताम् । निय-

---

दित्यर्थः, 'विसंवादिनी' कृत्यसाध्यविषयिणी, कारणीभूतज्ञानविषये धर्मिण्यविद्यमान-विद्यमानयोः कृतिसाध्यत्वासंसर्गयोरग्रहस्यैव प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे(१) प्रयोजकत्वादिति भावः । ननु प्रवृत्तिविषये कृतिसाध्यत्वासंसर्गस्याविद्यमानत्व-विद्यमानत्वमेव प्रवृत्तेः कृतिसाध्यत्व-तदभाववद्विषयकत्वे प्रयोजकं, न तु कारणीभूतज्ञानविषये तदविद्यमानत्वादिकमित्यरुचेराह, 'सिद्धेति, 'सिद्धपाकज्ञानात्' सिद्धपाकज्ञानादेव, 'इच्छा-प्रवृत्ती' संवादीच्छा-प्रवृत्ती,

---

(१) द्वन्द्वात् परं इति न्यायात् कृतिसाध्यत्ववद्विषयकत्वे तदभाववद्विषयकत्वे चेत्यर्थः ।

साध्यत्वासंसर्गे अगृहीतेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकस्यानुमितौ मानमस्तीति वाच्यं । असदसंसर्गाग्रहस्य भ्रमानुमितौ कारणत्वेन कल्पनीयस्य यवाङ्कुर-इव भ्रमानुमितावसामर्थ्यात् सिद्धपाकविषयत्वेऽनुमितेर्भ्रमत्वौचित्यात् । नन्वेवं यत्र सन्निकृष्टे पर्वते धूमासंसर्गेऽगृहीतेऽपि व्यवहिते धूमवति तदग्रहात् पर्वतत्वावच्छेदेन स न गृहीत इति यथोक्तसामग्रीसत्त्वादसन्निकृष्टपर्वतविषयानुमितिः स्यादिति चेत्, न, तत्र साकाङ्क्षीभूय हेतोरभावात् घट-घटत्वे इत्यादि समूहालम्बनवैलक्षण्येनायं घट इत्यत्र यथा साकाङ्क्षीभूय घटत्वभानं तथेहापि लिङ्गभानं विवक्षितमिति । तच्चिन्त्यं, पक्षसाकाङ्क्षीभूयोपस्थितत्वं किं पक्षोपस्थितयोपस्थितत्वमुत पक्षेण सममगृहीतासंसर्गीभूयोपस्थितत्वमन्यद्वा, नाद्यः प्रकृतेऽनागतस्य पक्षत्वेन तदभावात् अन्यथा असंसर्गाग्रहहेतुत्वोपवर्णनानुपपत्तेः, न द्वितीयः असन्निकृष्टपर्वतविषयानुमि-

प्रवृत्तिसाध्यत्वाऽभ्युपगते ज्ञातामित्यर्थः, तथाच पाकत्वादिप्रका रे
तेन ,दीच्छा-प्रवृत्तौ प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य समानविशे-
ष्यत्वेन कार्य्य-कारणभाव इति भावः । यद्यपि उक्तनियमबलात्(१)
पाकत्वादिप्रकारकसंवादीच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतु-
त्वेऽपि तत्रापि तस्य समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वे मानाभावः
लाघवात् समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या पाकत्वादि-
प्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवात् । न
चैवं पाकत्वादिप्रकारकपाकज्ञाने तद्रूपेण पाकेच्छोत्पत्तिदशायां
नियमतः पाकत्वादिप्रकारकघटादीच्छाप्रसङ्गः विनिगमकाभावात्
गुरुनये दण्डादिप्रकारकज्ञानं विनापि जायमानायां दण्डादि-
प्रकारकविसंवादीच्छायां व्यभिचारश्च दण्डादिप्रकारकेच्छायामपि

(१) या यत्प्रकारिकेच्छेत्यादिनियमबलादित्यर्थः ।

व्याप्तेः, मान्य तदनियतेः । किञ्चासंसर्गाग्रहस्यानुमितिविरमप्रयोजे हेत्वभा-
वेन अन्यथाख्यातिनिराकरणं तस्य न स्यात् असंसर्गाग्रहस्य विशेषानुमिति-
द्वैविध्यसम्भवात् अतएव प्राभाकरैः प्रायुक्तं, न च शब्दानुमानाभावात् सा यो-
ग्यतादिमत्तया शब्दस्य लिङ्गत्वतया पक्षस्य ज्ञानाच्छाब्दानुमितौ, न चासति
तज्ज्ञानं सम्भवति हेत्वभावादेवेति । अपि च लाघवात् पक्षे लिङ्गसंसर्गग्रहस्यै-
वानुमितिहेतुत्वं, एतेन पाकत्वं मदिष्टसाधनत्वसमानाधिकरणमिति प्रकारेण
वस्तुगत्यानागतं पाकं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्य प्रत्यक्षेण गृह्यते इति तद्ग्रह-
एव पक्षधर्मताग्रहो विवक्षितः । न चैवं पक्षधर्मताग्रह एवानागतस्य पाकस्य
विषयत्वादप्रसिद्ध एव पाकः पक्षधर्मताबलात् सिध्यति इत्यपि मयप्रवि-
रोध इति वाच्यं । विशेष्यतया स्वात्मन्येव तदन्तर्भावसिद्धिरित्यभिप्रायात् । न च
समानाधिकरण्यमित्यत्राधिकरणं विशेषणमतस्तदुपस्थितिं विना कथं विशिष्ट-

संकेतनियमबलेन दण्डादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वावश्यकत्वादिति वाच्यं । तत्प्रकारकसंवादीच्छाया एव तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन पाकत्ववद्विशेष्यकत्व-दण्डवद्विशेष्यकत्वादिरूपस्य संवादित्वस्यापि कार्य्यतावच्छेदके निवेशात् । न च तथापि पाकत्वप्रकारकघटादिभ्रमात् पाकत्वप्रकारकपाकेच्छापत्तिरिति वाच्यं । परैः भ्रमानभ्युपगमात् तदभ्युपगमे च पाकत्वादिमद्विशेष्यकत्वादिरूपसंवादित्वं कारणतावच्छेदकेऽपि प्रवेशनीयं घटत्वादिप्रकारक-यत्किञ्चिद्घटादिज्ञानात् घटत्वादिरूपेण घटाद्यन्तरे इच्छोत्पत्तेश्च प्रकृतवदिष्टत्वात्, तथाप्युक्तनियमबलात् पाकत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति पाकत्वादिप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे ध्रुवे उक्तातिप्रसङ्ग-व्यभिचारयोर्वारणाय पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पाकविशेष्यकज्ञानत्वेन पाकत्वप्रकारक-तत्तत्पा-

---

धीरिति वाच्यं। गुरुनये विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेषणान्तरबोधादेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपूर्वं विशेष्यविषयत्वस्वीकारादित्यपास्तं। असन्निकृष्टपर्वतविषयानुमित्यापत्तेः तत्रापि पर्वतत्वं धूमसमानाधिकरणमिति प्रकारेणासन्निकृष्टं पर्वतं वैशिष्ट्यकोटावन्तर्भाव्य पक्षधर्म्मताग्रहसम्भवात्। अन्ये तु सिद्ध एव पाके पाकत्वावच्छेदेन पक्षधर्म्मताभानं समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया विशेषतो व्यतिरेकग्रहेऽपि सामान्यतोऽन्वयधीसम्भवात् असंसर्गाग्रहवत्। न चैवं पक्षधर्म्मताभ्रमादनुमितिभ्रमापत्त्या विसंवादिप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्वाधिकरणाधिकरणत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य विद्यमानस्यैव विषयीकरणेन प्रतीतेरभ्रान्तत्वात्। अतएव चैकाकारमपि लोहितः स्फटिक इत्यादिज्ञानं संसर्गभेदेन प्रमा अप्रमा चेति सर्वदर्शनसिद्धान्तविषयाबाधेन पक्षधर्म्मताभ्रमेऽप्यनुमितिप्रमात्वाच्च। न चैवं साध्यभागमपि परम्परासम्बन्धेन सिद्धपाकविषयकमेवास्तु तत् कुतोऽनागतलाभ इति वाच्यं। यत्सम्बन्धपुर-

कविशेष्यकेच्छात्वेन कार्य्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः । यद्वा तत्पुरुषीयपाकत्वप्रकारकज्ञानत्वेन तत्पुरुषीयपाकत्वप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्ववद्वृत्तिविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिः इत्यादिक्रमेणैव कार्य्य-कारणभावः कल्प्यते, न तु समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या पाकत्वप्रकारकज्ञानत्व-पाकत्वप्रकारकपाकत्वाश्रयविशेष्यकेच्छात्वादिना, भिन्नविशेष्यकज्ञानव्यावृत्तकारणत्वे सम्भवति तत्साधारणकारणत्वकल्पनानुदयेन लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात्, अन्यथा जितं स्वेष्टसाधनताज्ञानहेतुत्ववादिनेत्यभिप्रायः । यद्यप्ययं पाकः पाकपूर्व्ववर्त्ती पाकत्वात्, अयं कालः पाकप्रागभाववान् सृष्टिकालत्वात्, अयं प्रागभावः पाकप्रतियोगिकः पाकेतराप्रतियोगिकत्वे सत्यभाववत्त्वात्[1] इत्यनुमानात् पाकः प्रमेय इत्यादौ

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भाव ।

स्वारेश्च हि व्याप्तिज्ञाने सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्यं विषयकव्याप्तिधीजन्यायामनुमितौ तेनैव सम्बन्धेन पक्षे साध्यं भासतेऽन्यथानुमितौ सम्बन्धभाने नियमो न स्यात् प्रकृते च स्वनिसाध्यत्वेन साक्षात्सम्बन्धेन व्याप्तिर्गृहीतेति कथं तत्परम्परासम्बन्धोऽनुमितिविषयस्तथा च सिद्धे साधनत्वेऽर्थनागतसिद्धिः । न च परम्परासम्बन्धघटकानागतत्वादेरभाने दोषसाद्रूप्यमिति वाच्यं । वैशिष्ट्यस्याज्ञातस्यैव विशिष्टज्ञानविषयत्वाभ्युपगमादिति वदन्ति । तदपि चिन्त्यं, सम्मते हेतोरपि कालघटितसम्बन्धप्रसिद्धत्वेन परम्परासम्बन्धेनापि तद्विशिष्टबुद्ध्यसम्भवात् विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासम्भवात् । किञ्चैवमसन्निकृष्टपर्वतानुमित्यापत्तिर्दुर्वारा तत्रापि सन्निकृष्टे पर्वते धूमाभावग्रहेऽपि पर्वतत्वाधिकरणाधिकरणत्वपर-

ति। अत्र ब्रूमः। पाके कृतिसाध्यत्वं सिद्धत् सिद्धे बाधात् अनागतपाकमादाय सिध्यति। पक्षतावच्छे-

---

पाकादिपदाच्च अनागतपाकस्यापि ज्ञानं सम्भवति परनये पक्षधर्म्मतावललभ्यसाध्यव्यक्तिप्रसिद्धेः योग्यताबललभ्यसाध्यव्यक्त्युपस्थितेश्चानुमिति-शाब्दबोधयोरनङ्गत्वात्, तथापि यत्र न तादृशानुमानाद्यवतारस्तत्र प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारमाह, 'अत्र ब्रूम इति, 'पाके' पाकत्वविशिष्टे, 'सिद्धे बाधात्' सिद्ध एव बाधज्ञानात्, अनागतपाके बाधज्ञानविरहादिति यावत्, 'अनागतपाकमिति अज्ञातमप्यनागतपाकमित्यर्थः, 'सिद्धे बाधादिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते पाकत्वरूपेण अनागतपाकभाने सिद्धे बाधज्ञानस्यानुपयोगात्। न चानागतपाकमात्रविशेष्यकज्ञानार्थं तदुपयोग इति वाच्यं। तन्मात्रविशेष्यकज्ञानाभावेऽपि क्षतिविरहात्। किञ्च सिद्धे बाधज्ञानं तत्तत्पाकत्वेन पाकत्वेन वा, नाद्यः, तत्सत्त्वेऽपि पाकत्वेन सिद्धपाकज्ञानसम्भवात्, न द्वितीयः नव्यमते भिन्नधर्मिकस्यापि समानधर्म्मि-

---

म्परासम्बन्धेन धूमविशिष्टप्रत्ययसम्भवात्। नचेष्टापत्तिः, तदा तत्र वह्न्यर्थिप्रवृत्त्यापत्तेः। अथ यत्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिग्रहे सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया हेतुभानं तेन सम्बन्धेन पक्षधर्म्मताज्ञानमनुमितिप्रयोजकमन्यथातिप्रसङ्गात् धूमे च संयोगरूपसाक्षात्सम्बन्धस्तथा तथाच परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति चेत्, हन्तैवं प्रकृतेऽपि हेतुसाक्षात्सम्बन्धपुरस्कारेण व्याप्तिग्रह इति परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानमकिञ्चित्करमिति तुल्यं। यदपि च सिद्धपाके परम्परासम्बन्धेन यदि हेतुभानं तदा समानप्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वमित्यभिधानं व्यर्थं सिद्धपाकत्वावच्छेदेनापि परम्परासम्बन्धेन

दकधर्म्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य लिङ्गेन सिद्ध्यतीत्यनुमाने क्लृप्तत्वात् यथा प्रसिद्धवह्निबाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितं इत्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति तथा प्रसिद्धपाके क्षतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधित-

---

तावच्छेदककबाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तस्मिन् पाकत्वेनानागतपाकभानस्याप्यसम्भवादिति ध्येयं। ननु पक्षतावच्छेदकरूपेण तदुपस्थितिं विना कथं तत्रानुमितिरित्यत आह, 'पक्षेति पक्षतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यमित्यर्थः, 'साध्यमानस्य' साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, 'इत्यनुमाने क्लृप्तत्वादिति इत्यस्यैव अनुमानक्लृप्तत्वादित्यर्थः, न तु पक्षतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते साध्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थितस्य वैशिष्ट्यं सिद्ध्यतीति क्लृप्तमिति भावः। इदञ्च 'यथेत्यादौ हेतुः, 'पाकमात्रे' पाकत्वावच्छिन्ने, तथाच पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुः [illegible] तत्पक्षकानुमितौ तज्ज्ञानमिति भावः। ननु तथापि सुख-हेतुमत्तापरामर्शः सिद्धे इदानीन्तनत्वघटितहेतोर्बाधात् अनागते

हेतुमत्त्वसम्भवात् तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावग्रहस्यैव तत्सम्बन्धविषयकतज्ज्ञानविरोधित्वात्। अतएव साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नलौहित्याभावनिश्चयेऽपि परम्परासम्बन्धविषयकं लोहितः स्फटिक इत्यादि ज्ञानं सर्व्वसिद्धं तस्मात् प्रसिद्धपाकसिद्धिरिति चिन्ता। यत्तु सुखत्वप्रकारकसिद्धसुखज्ञानादिच्छाया आद्यादनागते सुखे इच्छासमानप्रकारकत्वस्यैव तन्मते नियामकत्वात् ततस्तदिच्छाग्राहिणा मनसा तद्विशेष्यतया अनागतसुखज्ञानं ततस्तद्-पक्षकभोजनसाध्यत्वानुमित्या पक्षधर्म्मताबलादनागतभोजनसिद्धौ तत्पक्ष-कौदनसाध्यत्वानुमानान्तरं तत्पक्षकपाकसाध्यत्वानुमानेनोक्तदोषानागत-

च ज्ञातुमशक्यत्वात् तदिन्द्रियसन्निकर्षविरहात् । न चायं पाकः पाकप्रागभावकालीनः पाकत्वात् अयं कालः पाकप्रागभाववान् कालत्वात् इत्याद्यनुमित्या पक्षधर्मताबलादनागतपाकसिद्धौ तत्रैव हेतुमत्ताग्रहसम्भव इति वाच्यं । तस्य ज्ञानेऽपि तत्र लिङ्गवैशिष्ट्य-ग्रहासम्भवात् परैर्ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् 'अज्ञातमप्यनागतं पाकमादाय सिद्ध्यतीति मूलोक्तासङ्गतेश्च पक्षधर्मताज्ञानानुरोधे-नानागतपाकज्ञानस्यावश्यकत्वात् । अथ सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वेन हेतोर्बाधग्रहेऽपि पाकत्वप्रकारेण तत्रैव हेतुमत्त्वज्ञानं स्यात् समान-प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधित्वात् । न चैवमनुमितिरपि सिद्ध एव स्यात् न त्वनागतपाके तथाच तज्ज्ञानाभावेन तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति[1] वाच्यं । समानप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानस्यैव अनुमिति-

(१) तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकप्रवृत्तिं प्रति तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भाव ।

पाकसिद्धौ इष्टसाध्यत्वानुमानं । यद्वा इष्टसाधनत्वहेतुत्वानुरोधेन तादृश-सुखोपस्थित्यावश्यकत्वे तत्सुखं पाकसाध्यौदनसाध्यभोजनसाध्यमित्यनुमित्या एकदैवावच्छेदकतया अनागतपाकादिभानमिति तच्चिन्त्यं, ज्ञानस्याप्रत्यास-त्तित्ववादिनां गुरूणामिच्छाप्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमात् न्यायनयेऽपि तदनङ्गी-कारात् कथं तर्हि सुखमिच्छामीति धीः । न च गुरूणां विशिष्टवैशिष्ट्य-निर्वाहाय विशेषणतावच्छेदकधीध्रौव्ये तत एव तदुत्पत्तिरिति वाच्यं। विशेषणतावच्छेदकज्ञानेन हि नेच्छाविषयो विषयीकृत इति सिद्धसुखविषयं सुखमिच्छामीति ज्ञानं स्यान्न त्विच्छाविषयसुखविषयं तथात्वे वा अन्यथा-ख्यात्यापत्तेरिति चेत्, पाककृतौ मानसप्रत्यक्षायां पाकस्यैवेति तदभिधाना-

हेतुतया सिद्धवदसिद्धेऽप्यनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावात् सामग्र्याश्चविशिष्टत्वात्। न च समानप्रकारकहेतुमत्तापरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वे द्रव्यत्वरूपेण पर्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्वरूपेण ह्रदादौ वह्नेरनुमित्यापत्तिः इष्टापत्तावन्यथाख्यातिस्वीकारापत्तिरिति वाच्यं। द्रव्यत्वादिप्रकारकपरामर्शस्य हि द्रव्यत्वादिप्रकारकतत्तद्व्यक्तिपक्षकानुमितित्वं कार्य्यतावच्छेदकं तत्तद्व्यक्तिभेदेनानन्तकार्य्य-कारणभावस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्ववादिनामपि समानत्वात् कारणतावच्छेदकेऽपि तन्मते तत्तद्व्यक्तिप्रवेशस्य पुनरधिकत्वात् प्रामाणिकतया अनन्तकार्य्य-कारणभावस्यादोषत्वाच्च तथाच ह्रदादिव्यक्त्यन्तर्भावेन तन्नये कार्य्य-कारणभावस्याकल्पनादेव द्रव्यत्वादिरूपेण ह्रदादौ न वह्न्यनुमितिरिति चेत्, न, पाकत्वरूपेणापि सिद्धपाके हेतोर्बाधपक्षे प्रवृत्तिविरहापत्तेः तच सामान्यरूपेणापि

रिच्छायां न विषयविशिष्टानुभव इच्छा कृत्योस्तुल्यत्वात्, किन्तु तदस्य विशेषणतावच्छेदकभागोपस्थितसिद्धसुखासंसर्गाग्रहमात्रमिति नेच्छाप्रव्यासक्तिदत्तो भीतप्रकारः। न्यायनये तदंशविशेषणज्ञानोपस्थितासिद्धसुखासंसर्गाग्रहतया धी। यस्तु वा ज्ञानच्छाया प्रत्यासक्तिरियञ्च ज्ञानमदस्य सविषयपरतया इच्छादिकमपि प्रत्यावर्ति, गुरुत्वान्तु ॥ तथा स्वयसिद्धान्तारिति। कथन्तु भ्रम, मीमांसकानां नैयायिकानां वा अनागतगोचरज्ञानप्रत्यक्षत्वविवादं, भविष्यति पाको भविष्यति वृष्टिरित्यनुभवात् तदुपाय सामान्यलक्षणा वानुमानं वा तदप्यतीतानागतविषयकव्याप्तिज्ञानजन्य प्रसिद्धमात्रविषयकव्याप्तिग्रहजन्यं वेति विवादः, एवञ्च वर्त्तमान पाकं पाकपूर्ववर्त्ती पाकत्वादय वा वर्त्तमानदिनं पाकप्रागभाववदित्यादिना पक्षधर्मताबलादनागतपाकसिद्धौ इतिसाध्यत्वानुमानं। न च प्रथमपाकादौ

मित्यप्रसिद्धं पाकमादाय तत्सिध्यति, अप्रसिद्धयोः पक्ष-साध्ययोः सिद्धावविशेषात्, तस्मात् असिद्धस्य क्वचित्

परामर्शासम्भवात्[१] सिद्धपाके इदानीन्तनत्वघटितहेतुमत्ताज्ञाना-भ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापत्तेश्च। किञ्च यत्र सिद्धपाकोऽपि न सन्नि-कृष्टस्तत्र सिद्धपाकेऽपि परामर्शासम्भवात् प्रवृत्तिविलयापत्तेरिति। नैवं, तन्मते हि पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं पक्षतावच्छेदकाव-च्छिन्नमाकाङ्क्षीभूय हेतुतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतयोपस्थितस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेणासंसर्गाग्रहस्य[२] पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्ष-

(१) समानप्रकारकबाधनिश्चयस्य सत्त्वादिति भावः।

(२) पक्षतावच्छेदकरूपेण यो बाधनिश्चयस्तदभावस्येत्यर्थः।

व्यभिचारः, परेषां महाप्रलयानङ्गीकारेण चरमत्वासिद्धेः तद्विशेषस्य वा हेतुत्वं अन्यथा न्यायनयेऽपि तदनुमानं न स्यात् सामान्यलक्षणा च यद्यस्ति तदोभयत्र मते नास्ति चेत्तदाप्युभयत्र, न ह्यभ्युपगमाधीनं तस्याबोधकत्वं, एवञ्च कथञ्चिदनागतसुखानुमितौ तत्र भोजनसाध्यत्वाद्यनुमित्याप्यनागतभोजना-दिसिद्धौ न कोऽपि दोषः अन्यथैतत्सन्ध्यायामहं कृतिसाध्यसन्ध्यावन्दन-इत्याद्यनुमितावप्यनागतसन्ध्यावन्दनमानं न स्यात्, यदि च विशेषणतावच्छेद-कप्रकारापूर्व्वसिद्धिः समानप्रकारकत्वेनेति मन्यसे तदा तुल्यं, एवञ्चानागत-ज्ञानसम्भवे पक्षधर्म्मताग्रहसम्भवादसंसर्गाग्रहाद्यनुमितिसामग्र्यन्तरकल्पन-मप्रामाणिकमित्यप्रसिद्धमित्यसङ्गतमेवेति संक्षेपः। 'प्रतिद्धपाक इति, यद्यपि तथाभूतं साध्यं न तत्र बाधितं, तथापि कालिकव्याप्त्या तदा कृतिसाध्यत्वा-नुमितौ बाधः, अतएव तदा तत्र पक्षधर्म्मताग्रहानुपपत्तिरपीति भावः। 'तस्मादिति, 'असिद्धस्य' पर्व्वतीयवह्नेः, 'सिद्धस्य' गोत्वादेः, तृतीयमुदाहरणं प्रकृतमेव बोध्यं इति प्रकाशः।

तावच्छेदकाश्रयेऽनुमितौ हेतुर्न तु विशिष्टपरामर्शः प्रकृतान्यथानुपपत्त्या गौरवस्यापि स्वीकारात्, समूहालम्बनवारणाय पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याकाङ्क्षीभूयेत्युपस्थितिविशेषणं, आकाङ्क्षा च लभ्यते समूहालम्बनव्यावृत्तमनुपस्थितिनिमित्तं पदार्थान्तरं, तच्चासंसर्गाग्रहकालीनोपस्थितावपि नैरूप्येयते आतोऽसंसर्गाग्रहोपादानवैयर्थ्यं। न चैवं पर्वतत्वरूपेण एकस्मिन् पर्वते वह्निव्याप्यधूमसंसर्गग्रहे पर्वतत्वरूपेण पर्वतान्तरेऽप्यनुमितिर्न स्यादिति वाच्यं। भिन्नधर्मिकस्यापि समानधर्मितावच्छेदककासंसर्गग्रहस्य प्रतिबन्धकतया विशिष्टपरामर्शाभावेन नैयायिकैरपि तत्रानुमित्यनभ्युपगमात्। अस्तु वा पक्षतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तद्धर्मिसाकाङ्क्षीभूय हेतुतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतया उपस्थितस्य हेतोः पक्षतावच्छेदकरूपेण तद्धर्मावसंसर्गाग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपेण तद्धर्मावच्छिन्नानुमितौ हेतुः, तेन भिन्नधर्मिकासंसर्गग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि न क्षतिः। न चैवं सामग्र्यभावेनान्यथाख्यातिनिराकरणमसङ्गतं स्यात् ह्रदेऽप्येतादृशवह्न्याद्यनुमितिसामग्रीसम्भवादिति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धादिभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदात् ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकसंयोगसंसर्गकवह्न्यनुमितेः परनयेऽस्वीकृततया तदन्तर्भावेन कार्य्य-कारणभावकल्पनाविरहादेव तन्मते ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमित्यनुत्पत्तेः। न च तथापि ह्रदादौ द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदकक-वह्न्याद्यनुमितिप्रसङ्गो दुर्वारः द्रव्यत्वादिपक्षतावच्छेदककपर्वतादिपक्षकवह्न्यनुमित्यनुरोधेन तदन्तर्भावेन कार्य्य-कारणभावस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं। एतन्मते पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतद्धर्मिपक्षका-

नुमितिलस्यैव कार्य्यतावच्छेदकतया तदतिप्रसङ्गस्यापि निरासात् । यद्वा वह्निविशिष्टबुद्धिं प्रति वह्निमत्त्वेनैव कारणत्वाभ्युपगमादिति[१] न काप्यनुपपत्तिः ।

मिश्रास्तु सिद्धपाके साक्षात्सम्बन्धेन हेतोर्बाधेऽप्येककालीनत्वादिरूपयथाकथञ्चित्सम्बन्धेन पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके हेतुमत्ताज्ञानादेवासिद्धपाकेऽनुमितिर्हेतुमत्तापरामर्शस्यानायत्या समानप्रकारतामात्रेणैवानुमितौ हेतुत्वात्, न तु समानविषयत्वेनापि प्रकृतानुपपत्तेः द्रव्यत्वरूपेण पर्व्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शात् द्रव्यत्वरूपेण ह्रदे वह्न्यनुमित्यापत्तेस्तोक्तक्रमेणैव निरासात् । न च येन सम्बन्धेन हेतोर्व्याप्यता गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुतया कथमेककालीनत्वादिसम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानादनुमितिः तत्सम्बन्धस्य सिद्धपाके सत्त्वात्तेन सम्बन्धेन हेतोर्व्यभिचारितया साक्षात्सम्बन्धेनैव हेतोर्व्याप्यत्वग्रहादिति वाच्यं । गुरुनये येन केनापि सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् व्याप्यताघटकसंयोगसम्बन्धेन धूमस्य पर्व्वते बाधग्रहेऽपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्व्वते वह्निव्याप्यधूमवत्तापरामर्शादनुमितेरिष्टत्वात् । न चैवं संयोगेन धूमे वह्निव्याप्यत्वज्ञाने समवायेन तस्य धूमावयवे परामर्शे बाधानवतारदशायां धूमावयवेऽपि संयोगेन वह्न्यनुमित्यापत्तेर्बाधदशायामपक्षधर्मो हेतुरनैकान्तिको वेतिन्यायेन भ्रमानुमितेर्व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरांशे भ्रमजन्यत्वनियमादन्यथाख्यात्यापत्तेश्च तच्चेष्टापत्तेरसम्भवादिति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकभेदेन साध्यतावच्छेदकसम्ब-

(१) यद्वेत्यादि पाठः क०-ग०-घ० पुस्तकेषु नास्ति ।

सिद्धे सिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् । अप्रसिद्धस्य चासिद्धे

अभेदेन चानुमिति-परामर्शयोः कार्य्य-कारणभावभेदादेवोक्तक्रमेण[१] तन्निरासात् । न च भिन्नधर्म्मिकस्यापि परामर्शस्य हेतुत्वे गौरवात् लाघवात् समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्यैवोचितत्वेन पक्षतावच्छेदकभेदेन न कार्य्य कारणभावभेद इति वाच्यं । अन्य-थाख्यात्यापत्तिभयेन गौरवस्यापि स्वीकारात् समानविशेष्यतावच्छे-दकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेऽप्रामाण्यज्ञानाभाववैशिष्ट्यस्यापि निवेशनस-म्भवाच्चेत्याहुः । तदसत्, व्याप्तताघटकसम्बन्धेन पक्षे बाधसत्त्वदशायां सम्बन्धान्तरेण हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारेऽनुभवविरोधापत्तेः यत्र पिठरपाकोऽपि न पक्षिकृष्टस्तत्र यत्किञ्चित्सम्बन्धेनापि पक्षधर्म-ताज्ञानासम्भवाच्च । किञ्च हेतोरयोग्यघटितत्वेन भाविप्रवृत्तिघटि-तत्वेन च परम्परासम्बन्धेनापि[२] पिठरपाके कथं तद्विशिष्टप्रत्यक्षं स्यात् उपनीतभानस्य परैरनभ्युपगमात् पाकत्वेन हेतुना पिठरपाके परम्परासम्बन्धेन तद्वत्तानुमानस्य सर्व्वथावश्यकत्वे मानाभावादिति समासः ।

'असिद्धस्य क्वचित्सिद्ध इति, यथा पर्व्वतो वह्निमान् धूमादि-त्यादौ सिद्धे पर्व्वतेऽसिद्धस्य पर्व्वतीयवह्नेः सिद्धिरिति भावः । 'सिद्धे

---

(१) धूमावयवत्वावच्छिन्नपक्षक-संयोगसंसर्गक-वह्न्यनुमितेस्तन्मतेऽस्वीकत-या तदन्तर्भावेन कार्य्य-कारणभावाकल्पनादेव तन्नये न तादृशानुमि-त्यापत्तिरित्युक्तक्रम इत्यर्थः ।

(२) तदधिकरणकालवृत्तित्वादिरूपसमानकालीनत्वादिसम्बन्धेनापीत्यर्थः

सिद्धिस्तेनानुमा त्रिधा॥ अन्यथा* कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपि पाकादौ कृतिसाध्यत्वं कथमवगम्येत। किञ्च तवापीष्टसाधनताज्ञानात् कथं दृष्ट्यादाविच्छा सिद्ध-

---

सिद्धस्य च क्वचिदिति, यथायं गौः सास्नावत्त्वादित्यादौ सिद्धे पुरोवर्त्तिनि सिद्धस्य गोत्वस्य सिद्धिरिति भावः। 'असिद्धस्य चासिद्ध इति, यथा प्रकृतेऽसिद्धेऽनागतपाकेऽप्रसिद्धस्य उक्तसाध्यस्य सिद्धिरिति भावः। इदमुपलक्षणं अप्रसिद्धे सिद्धस्य च क्वचित् सिद्धिः यथा इदानीं देवदत्तगृहं देवदत्तवत् देवदत्तगृहत्वादित्यादौ ज्ञातेषु देवदत्तगृहेषु पक्षतावच्छेदकैतत्क्षणावच्छेदेन देवदत्तस्य बाधात्तत्रैव एतत्क्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टदेवदत्तत्वप्रकारेण एतत्क्षणावच्छिन्नाधिकरणतासम्बन्धेन वा देवदत्तस्यानुमित्यभ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापत्त्या तदितरेष्वेवाज्ञातदेवदत्तगृहादिषु तेन प्रकारेण तेन सम्बन्धेन वा सिद्धस्य देवदत्तस्यानुमितिरिति चतुर्थप्रकारोऽपि द्रष्टव्यः। न्यायनये तु प्रकारद्वयमेव तृतीयप्रकारस्तु नास्ति सामान्यलक्षणया सर्वत्र सिद्ध एव साध्यसिद्धेरिति द्रष्टव्यं। 'अन्यथा' उक्तप्रणाल्या अनागतपाके कृतिसाध्यत्वज्ञानानभ्युपगमे, 'कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षेऽपीति कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोर्हेतुतापक्षेऽपीत्यर्थः,

---

* 'अन्यथेति, सामान्यलक्षणा नास्तीयभिमानः। यदि कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकं इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति ब्रूयात् तत्राह, 'किञ्चेति। 'तर्हीति। यद्यपि सिद्धपाकविषयकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं नेच्छाप्रकारीभूतकृत्यवच्छेदकविषयत्वाद्यपक्षकृतिसाध्यत्वप्रकारकमिति तद्भिन्नप्रकारक-

त्वस्येच्छाविरोधित्वात् अनागतस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्। अतएव सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन सुखादिज्ञानात् फलेऽपि नेच्छेति न दृष्ट्यादाविष्टसाधनतापि। न च दृष्ट्यादिसाध्येष्टज्ञानात् दृष्ट्यादाविच्छा, इच्छायाः सिद्धासिद्धदृष्ट्यादितत्फलविषयत्वविकल्पग्रासात्। अथ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या दृष्ट्यादित्वेन सुखादित्वेन च सिद्धासिद्धदृष्ट्यादि-तत्फलविषयकं ज्ञानमुत्पन्नं तेन सिद्धं विरोधिनं त्यक्त्वा असिद्धविषयेच्छोत्पद्यते, यदि च सामान्यलक्षणा नास्ति तदा येन रूपेणेष्टसाधनत्वग्रहः तेन रूपेण ज्ञाते सिद्धे वेच्छोत्पद्यते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशज्ञानस्य तादृशेच्छाजनकत्वावधा-

---

'पाकादौ' अनागतपाकादौ। 'सिद्धासिद्धेति' भावकर्मेण इच्छाया, सिद्धासिद्धविषयत्वनिरासेन इत्यर्थः, अतएव साध्येष्टफलज्ञानमिच्छाहेतुरिति मतान्तरमपि न सम्भवतीत्याह, 'न चेति' न चेत्यर्थः, 'सिद्धासिद्धेति' तत्फलेऽप्यन्वितं, 'ग्रासादिति' सिद्धे सिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वेनासिद्धस्य च ज्ञानाभावेन इच्छाविषयत्वासम्भवादिति भावः। 'नास्ति' प्रत्यासत्तिर्न भवति, 'तादृशज्ञानस्य' भिन्नविशेष्यकस्यापि तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'तादृशेच्छेति तत्प्रकारकेच्छेत्यर्थः, 'पाक-

---

तया तस्येच्छाजनकत्वानुपपत्तिरन्यथा धर्मिसद्भावाविशेष्यकत्वसिसाधयिषा-
नुसरणमनर्थकं। तथापि चिकीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं

रणात् सुखेच्छायामप्येवं इति चेत्, तर्हि ममापि पाकत्वावच्छेदेन कृतिसाध्यताज्ञानादनागते चिकीर्षा तच्च ज्ञानं सकलपाकविषयं सन्निकृष्टपाकविषयं वेत्यन्यदेतत् । बालस्य व्याप्त्याद्यग्रहेणाद्या प्रवृत्तिर्जीवनादृष्टोद्बोधितजन्मान्तरसंस्कारजन्यात् स्तनपानं कार्य्यमिति स्मरणात् तत्रापीष्टसाधनतास्मरणात् तच्च

त्वावच्छेदेनेति पाकत्वप्रकारेणेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' इदानीन्तनमत्कृतिसाध्यत्वासंसर्गाग्रहात्, यथाश्रुते सामान्यतः कृतिसाध्यत्वज्ञानं न प्रवर्त्तकं किन्तु इदानीन्तनमत्कृतिसाध्यत्वज्ञानमेव तच्च पाकत्वप्रकारेण सिद्धपाके भविष्यति असिद्धपाके वा, नाद्यः अन्यथाख्यात्यापत्तेः, नान्त्यः असम्भवादित्यसङ्गत्यापत्तेः, 'तच्च ज्ञानं' तथासंसर्गाग्रहसहितं ज्ञानं, 'सकलेति, सिद्धपाके तत्तत्पाकत्वरूपेण विशेषदर्शनात् तदसंसर्गग्रहसत्त्वेऽपि सामान्यतोऽसंसर्गाग्रहसत्त्वे बाधकाभावात् तद्रूपावच्छेदेन विद्यमानासंसर्गाग्रह एव विसंवादिप्रवृत्तिहेतुरिति नात्र विसंवादिप्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं बालस्य स्तनपाने कथं प्रथमा प्रवृत्तिस्तस्य व्याप्त्यादिज्ञानाभावेन स्तनपाने कृतिसाध्यत्वज्ञानासम्भवात् इत्यत आह, 'बालस्येति, 'स्मरणादिति । स च स्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तस्य

कृत्या साधयामीत्याकारेति मतेनेदं बोध्यं । 'स्तनपानमिति, स्मरणस्य सविशेषणत्वप्रतिसन्धानजन्यत्वाभावात् ततः कथं प्रवृत्तिरित्यत्रोक्तमधस्तात् इति प्रकाशः ।

पूर्वजन्मनि कृतिसाध्यत्वेनाननुभवात् तथा च तस्मात् कथमनागत स्तनपाने प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। पूर्वजन्मनि स्तनपानेऽनुमानात् कृति-साध्यत्वसिद्धदुष्कर्मणामागतस्तनपानेऽपि तत्सिद्धेः । ननु तथापि तादृशस्मरणं कथं प्रवर्त्तकं कृताविदानीन्तनत्वान्तर्भावेन ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् स्मरणस्य च पूर्वाननुभूतेदानीन्तनत्वविषयत्वासम्भवात्, किन्त्विष्टसाधनताज्ञानजन्यं कार्य्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं, न च स्मरणं तज्जन्यं। न च तज्जन्यत्वं तत्प्रयोज्यत्वं स्मरणमपि जन्मान्तरीयकार्य्य-तानुभवद्वारा तत्प्रयोज्यमिति वाच्यम्। तथा सति सञ्जातबाध-स्यापि कालान्तरानुभूतकार्य्यतास्मरणाच्चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्त्यापत्तेः, तृप्तस्यापि कालान्तरानुभूतकृतिसाध्यतास्मरणाद्भोजने प्रवृत्त्यापत्ते-श्चेति, नैव, कृतावुपस्थितेदानीन्तनत्वासमर्थोपहितकृतसम्प्रवृत्तिसा-ध्यताज्ञानस्यैव परमते प्रवृत्तिहेतुत्वात् तच्च मतेऽप्यस्ति तन्मते ज्ञानमात्रस्यैव स्वोत्पत्तिकालविषयत्वनियमेन ज्ञानसामान्यसामग्री-मर्यादया उपस्थितस्य इदानीन्तनत्वस्य कृतावसमर्थोपहितात् केवल-कृतिसाध्यतास्मरणाच्च, न वा द्वितीयोऽपि दोषः, इष्टसाधनताज्ञान जन्यपदेन प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाश्रितासमर्थेष्टसाधन-ताज्ञानविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात्, वैशिष्ट्यञ्च एकक्षणावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वं तच्च मतेऽप्यस्ति बालस्य जन्मान्तरानुभूतस्तनपानेष्ट-सुखविशेषसाधनतास्मरणसत्त्वेन तत्सुखविशेषे इदानीमिच्छासत्त्वेन च स्वरूपसदिदानीन्तनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः।

केचित्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तदानीन्तनतत्-पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताधीः तादृशप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा च हेतु-

प्रवृत्तिः अनन्यगतिकत्वात्। न च जन्मान्तरेऽपि पर्य्ये-

रिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा-कृतिसाध्यताज्ञानयोः कार्य्य-कारणभावभेदादाद्यप्रवृत्तिस्थले चिकीर्षायां कृतिसाध्यताज्ञाने च कृताविदानीन्तनत्वविशेषणं नोपादेयं गौरवान्मानाभावाच्च किन्तु तत्कालीनस्तनपानगोचरप्रवृत्तौ स्वकृतिसाध्यताज्ञानं तत्प्रकारकेच्छा च हेतुर्लाघवात्, एवं तत्कालीन-तत्पुरुषीयस्तनपानगोचरप्रवृत्तिं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानस्य कारणतायामिष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वमिष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वं वा विशेषणमपि कृतिसाध्यताज्ञाने नोपादेयं मानाभावाद्गौरवाच्च, तथाच बालकस्य इष्टसाधनताज्ञानाभावेऽपि न क्षतिः। न चैवं चिकीर्षास्थलेऽपि तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताबुद्धेरेव(१) हेतुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानं विना कथं तत्र चिकीर्षेति वाच्यं। चिकीर्षास्थलेऽपि तत्कालीन-तत्पुरुषीयचिकीर्षां प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानं हेतुरिति कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदादाद्यचिकीर्षास्थले इदानीन्त्वस्य अन्यान्तस्याप्यनुपादेयत्वात्(२)। न चैवं ज्ञानमात्रमेव तत्र हेतुरस्तु किं कृतिसाध्यतास्मरणकल्पनेन इति वाच्यं। प्रवृत्तिसामान्यं प्रति सामान्यतः प्रवृत्ति-

---

(१) न च तथापि चिकीर्षां प्रति तादृशज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्यैवेति ख०, ग०।

(२) तादृशविशेषणस्यानुपादेयत्वादिति ख०।

नुयोगः। जन्मधारायाः अनादित्वात् प्रत्यक्षानुमान-मूलकत्वाच्च नान्धपरम्परा। वस्तुतस्तु* शुष्ककण्ठतया बालो दुःखमनुभवन् विरोधितया सुखं स्मरति, ततः

साध्यताबुद्धेर्हेतुत्वात्। न च फलेच्छायाः चिकीर्षां प्रति पृथगेव हेतुत्वादिष्टसाधनताभिन्नकृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति कारणत्वाभावेन न कार्य्य-कारणभाव इति वाच्यं। तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छात्वेन फलेच्छा कारणतावच्छेदिकैव न तु पृथक्कारणमिति प्राचीननैयायिकस्येव मीमांसकस्यापि सिद्धान्तादिति प्राञ्चः।

'तत्रापीति, 'तत्र' नैयायिकस्य, 'इष्टसाधनत्वस्मरणात्' कृतिसाध्यताविशिष्टेष्टसाधनतास्मरणात्, न तु व्याप्तिस्मरणस्य कल्पनं गौरवप्रसक्तत्वादिति भावः। ननु जन्मान्तरेऽपि स्तनपाने कथं प्रथमं कार्य्यताज्ञानमित्यत आह, 'जन्मान्तरेऽपीति, 'जन्मधारायाः' इति, तथाच तथापि जन्मान्तरानुभूतकार्य्यत्वस्मृतिरेव मूलमिति भावः। नन्वाद्यप्रवृत्तेः सर्व्वत्रैव स्मरणमूलकत्वे प्रमाणमूलकत्वमप्रयुक्तं स्मरणस्यानुभवान्यत्वेनाप्रमाणत्वादित्यत आह, 'प्रत्यक्षेति स्मरणस्य प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षन्तु आद्यप्रवृत्त्यनन्तरं स्तनपाने सति बोध्यं। 'नान्धपरम्परा' न प्रमाणमूलकता। वस्तुतस्तु प्रवर्त्तकतया तवाभिमतमिष्टसाधनताज्ञानमेवाद्यप्रवृत्तौ व्यभिचारीत्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'विरोधितया' द्वेषविरोधिविषयतया इच्छाविषय-

---

* अनिष्टसाधनतास्मरणमेवा कार्यं तच्च न प्रवर्त्तकमिति विनिगमकमाह, 'वस्तुतस्त्विति। 'विरोधितयेति, विरोध एव सम्बन्ध

सुखत्वज्ञानात् सुखवृत्तिकार्य्यत्वं सुखवृत्तितया, अन्तरङ्गत्वात् न तु स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणं, सुखावृत्तित्वेन वहिरङ्गत्वात् सुखकार्य्यत्वञ्च स्तनपानद्वारा जन्मान्तरानुभूतमिति कार्य्यत्वस्मरणे स्तनपानमपि

तयेति यावत्, 'सुखत्वज्ञानात्' सुखत्वप्रकारकसुखज्ञानात्, 'सुखवृत्तिकार्य्यत्वं' सुखनिष्ठकृतिसाध्यत्वं, 'स्मरतीत्यनुषज्यते, 'अन्तरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षात्सम्बद्धत्वात्, 'न त्विति न तु प्रवर्त्तकतया नैयायिकाभिमतं स्तनपानत्वावच्छिन्नविशेष्यकं स्तनपानमिष्टसाधनमिति स्मरणमित्यर्थः, 'सुखावृत्तित्वेनेति, इष्टसाधनत्वविशिष्टस्तनपानस्येति शेषः, 'वहिरङ्गत्वात्' उपस्थिते साक्षादसम्बद्धत्वात् । नन्वेवं स्तनपाने कथं प्रवृत्तिः सुखे कृतिजन्यत्वस्मरणेऽपि वहिरङ्गतया स्तनपाने कृतिसाध्यत्वास्मरणादित्यत आह, 'सुखकार्य्यत्वञ्चेति सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वञ्चेत्यर्थः, 'स्तनपानद्वारेति स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वान्तर्भावेनेत्यर्थः, सुखस्य हि स्तनपानद्वारैव कृतिजन्यत्वं न तु साक्षात्, स्तनपानद्वारा कृतिजन्यत्वञ्च कृतिनिष्ठान्यथासिद्धानिरूपकत्वे सति कृतिसाध्यस्तनपाननिष्ठकारणतानिरूपकत्वं लाघवादतः सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्य स्तनपाननिष्ठचेमसाधारणकृतिसाध्यताघटितत्वादिति भावः। 'कार्य्यत्वस्मरणे' सुखनिष्ठकृतिजन्यत्वस्मरणे, 'स्तनपानमपीति स्तनपाननिष्ठ-

---

संस्कारोद्बोधक इति भावः। 'अन्तरङ्गत्वात्' साक्षात् सम्बद्धत्वात्, 'वहिरङ्गत्वात्' परम्परासम्बद्धत्वात्। नन्वेवमपि स्तनपानकार्य्यत्वं न स्मृतं प्रवृत्तिप्रयोजकस्य तदित्याह 'सुखेति, 'कार्य्यत्वस्मरणे' सुखकार्य्यत्वस्मरणे, 'स्तनपान-

विषयः तेन स्तनपाने कार्य्यत्वज्ञानादेव प्रवृत्तिः, इष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीं सामग्र्यभावात् एवञ्चाद्यप्रवृत्तौ

कृतिसाध्यत्वमपीत्यर्थः, 'कार्य्यताज्ञानादेवेति प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकस्तनपानत्वावच्छिन्नागृहीतासंसर्गकसुखविशेषात्मकेष्टसाधनतास्मरणविशिष्टात् कृतिसाध्यतास्मरणादेवेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' आद्यप्रवृत्तिः। न च सुखीयकृतिजन्यत्वस्मरणे सिद्धस्तनपानमेव विषयः न त्वनागतस्तनपानं तस्य प्रागननुभवादिति कथमनागतस्तनपाने तस्मात् प्रवृत्तिरिति वाच्यं। परमते विशेषणतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्म्मावच्छिन्ननानाविशेषणतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतया व्यापकतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण यत्किञ्चिद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव एकधर्म्मावच्छिन्ननानाविधेयतावच्छेदककानुमितिहेतुतया च अज्ञातस्याप्यनागतस्तनपानस्य जन्मान्तरीयसुखनिष्ठनिरूपकतत्कृतिजन्यत्वानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया भानसम्भवात् समानप्रकारतामात्रेण कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुतामते सिद्धगोचरज्ञानादेवासिद्धे इच्छा-प्रवृत्त्योरुपपत्तेश्चेति भावः। 'इष्टसाधनताज्ञानस्येति प्रवर्त्तकतया नैयायिकाभिमतस्य प्रवृत्तिविषयस्तनपानमुख्यविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः, सुखीयनिरूपककृतिजन्यतास्मरणे स्तनपानस्य सुखात्मकेष्टसाधनतांशे विशेषणतयैव भानादिति भाव.। यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते सुखीयनिरूपककृतिजन्यतास्मरणे तद्घटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसा-

---

मपीति, कार्य्यत्वेनेति शेष। 'तदानीमिति सुखकार्य्यत्वस्मरणसमय इत्यर्थः।

कार्य्यत्वज्ञानं प्रयोजकं क्लृप्तमित्यग्रेऽपि तदेव प्रवर्त्तकं क्लृप्तत्वात्।

नवीनास्तु ममेदं कृतिसाध्यमिति ज्ञानं न प्रवर्त्तकं अनागतविषये प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवात्, किन्तु

ध्यत्ववत् स्तनपाननिष्ठसुखसाधनत्वस्यापि भानात् अन्यथा प्रवृत्ति-विषयागृहीतासंसर्गकेष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानाभावा-न्मीमांसकनयेऽपि प्रवृत्त्यसम्भवादिति ध्येयं। 'कार्य्यत्वज्ञानं' कार्य्यत्वज्ञानमेव, 'अग्रेऽपि' अनाद्यप्रवृत्तावपि, 'तदेवेति कृतिसाध्यताज्ञानमेव, नेष्टसाधनताज्ञानमक्लृप्तत्वादिति भावः। एतच्चापाततः सुखीयकृतिजन्यताघटकतया स्तनपाननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मृतेः स्तनपाननिष्ठसुखसाधनताविषयकत्वेन चिकीर्षाजनकत्वासम्भवात्, परमये साधनत्वज्ञानस्येच्छाविरोधित्वात् पृथक्स्तननिष्ठकृतिसाध्यत्वस्मरणाभ्युपगमे च किमपराद्धं पृथक्स्तनपानविशेष्यकेष्टसाधनतास्मृत्या। न चेच्छाविषयविशेष्यकसाधनताज्ञानमेवेच्छाविरोधीति वाच्यं। तथा सति साधनताभ्रमस्येच्छायामविरोधित्वापत्तेरिति ध्येयं।

'ज्ञानं न प्रवर्त्तकमिति अनागतविशेष्यकं मदंशान्तर्भावेन ज्ञानं न प्रवर्त्तकमित्यर्थः, 'प्रत्यक्षेति, सामान्यलक्षणानङ्गीकारात् न

'नवीनास्त्विति, इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रयोजकत्वाभ्युपगमेन विषमद्यावत् दृष्टभोजनस्यापि व्यवच्छेदे तद्व्यवच्छेदाय कामनाज्ञानस्याप्यधिकस्य प्रयोजकत्वाभ्युपगमो नवीनमते बोध्यं। न चेष्टसाधनताज्ञानं तत्रान्यथेव तृप्तिसाधनतायास्तत्राप्यवगतत्वादिति वाच्यं। न हि यदा कदाचिदिच्छाविषयीभूत-

यादृशस्य पुरुषस्य कृतिसाध्यं यदृष्टं तादृशत्वमात्मनः प्रतिसन्धाय तत्र प्रवर्त्तते, तथाह्योदनकामस्य तत्साधनताज्ञानवतश्च तण्डुलाद्युपकरणवतः पाकः कृतिसाध्यः अहमपि च तादृश इति ज्ञानात् पाके प्रवर्त्तते। एवञ्चान्यकृतपाके[1] कृतिसाध्यताज्ञानं आत्मनः पाके कृतिसाध्यत्वप्रयोजकविशेषणवत्त्वज्ञानञ्च प्रवर्त्तकं। अन्यथापि प्रवृत्तिरेवमेवेत्यनादितैव। अतएव सञ्जातबाधस्यैत्यवन्दने विषभक्षणे च न प्रवर्त्तते इष्टसाधनताज्ञानवतो हि तत् कृतिसाध्यं। न च सञ्जातबाध-

प्रत्यक्षं मानुमानं पक्षापरिचयादिति भावः। 'अन्यकृतपाक इति, पाकत्वप्रकारेणेति शेषः। 'कृतिसाध्यताज्ञानमिति कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानमित्यर्थः। इदमुपलक्षणं परस्य ओदनकामनावत्त्वविशिष्टानुबन्धीष्टसाधनताज्ञानयोः ज्ञानमित्यपि बोध्यं। 'पाके कृतिसाध्यत्वेति पाकनिष्ठकृतिसाध्यत्वेत्यर्थः, 'विशेषणवत्त्वज्ञानमिति, तच्च विशेषणं ओदनकामनावत्त्वमेव पाकत्वप्रकारकबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानञ्चेति भावः। 'अन्यथापीति अन्यकृतपाकेऽपीत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' अन्यस्य प्रवृत्तिः, 'सञ्जातबाध इति इष्टासाधनत्व-

(१) अन्यकृतिसाध्ये पाक इति क०।

फलसाधनत्वं तत् किन्तु विद्यमानेच्छाविषयीभूतसाधनत्व तच्च तदानीं तृप्तिकामनाविरहेण नास्त्येवेत्याशयः। बलवदनिष्टे वक्ष्यमाणं गौरवादिकमेव

स्तत्र इष्टसाधनताज्ञानवान् । एवं तृप्तीच्छावतोऽपि भोजनं कृतिसाध्यं तृप्तश्च न तृप्तीच्छावत्त्वमात्मन्य- वैतीति न भोजने प्रवर्त्तते ।

अतिनवीनास्तु यादृशस्येत्यादौ अविगीतत्वं तत्- कृतौ विशेषणमाहुः । सञ्जातबाधस्तु विषभक्षणं चैत्य-

---

बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानवानित्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानवतः' बलवद्- निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवतः, 'तत्' चैत्यवन्दन-विषभक्षणादि, 'इष्टसाधनताज्ञानवान्' बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानवान्, आत्मनस्तद्वत्त्वं प्रतिसन्धत्तीति शेषः विषयबाधादिति भावः[१] । 'तृप्तीच्छावतः' वर्त्तमानतृप्तीच्छावतः, 'तृप्तीच्छावत्त्वं' वर्त्तमानतृप्ती- च्छावत्त्वं, अत्र स्फुटतरोऽस्वरसः सिद्धान्तग्रन्थे स्वयमेव प्रकटयिष्यते[२] इति मन्तव्यं ।

'अविगीतत्वमिति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, तच्च स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं तेन चैत्यवन्दनस्यापि निरासः

---

(१) विरोधादिति भाव इति क० ।

(२) विवेचयिष्यत इति क० ।

नवीनमते बोध्यं । 'अतिनवीनास्त्विति, अत्रापि यथा तृप्तस्य भोजने अविगीत- कृतिसाध्येऽपि तृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनत्वज्ञानाभावान्न प्रवृत्तिस्तथैव विषभक्षण-चैत्यवन्दनयोरप्यप्रवृत्तिसम्भवात् अविगीतविशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यति- नवीनमते बोध्यं । इयानेव विशेषो यदेकत्र फलेच्छाविरहादिष्टसाधनताज्ञान-

वन्दनञ्च विगीतकृतिसाध्यत्वेनैव जानातीति तत्र न प्रवर्त्तते।

प्रवृत्तिविषयश्च सामान्यतः कालासम्भिन्नः पाकादिर्ज्ञायते, प्रवृत्तिमहिम्ना चानागतपाकसिद्धिः, चि-

---

तच्चान्येष्टाभावादिति भावः। 'विगीतकृतौति' यथोक्तविगीतभिन्नपरकीयकृतीत्यर्थः, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वप्रयोजकतया यादृगीत्यनेनैव पृथक्सज्ञानबाधवारणात्[1] तद्विशेषणं व्यर्थमित्यस्वरसोऽतिनवीनत्वेन सूचितः।

ननु भवन्मते उक्तदिशा भाविपाकस्य ज्ञानेऽपि न भाविपाकत्वेन ज्ञानमिति कथं तत्र प्रवृत्तिरित्यत आह, 'प्रवृत्तीति कालासम्भिन्नः सन्[2] प्रवृत्तिविषयः, 'पाकादिः' भाविपाकत्वाद्यप्रकारेण प्रवृत्तिविषयीभूतः पाकादिः, 'सामान्यतः' पाकत्वादिप्रकारेण, 'ज्ञायते' इत्यन्वयः, 'प्रवृत्तिमहिम्ना च' प्रवृत्तिस्वाभाव्याच्च, 'अनागतपाकसिद्धिः' अनागतपाकमात्रविषयकत्वसिद्धिः, तयाच भाविपाक-

---

(१) यादृक्पदेनैव विगीतत्वस्यापि लाभादिति भा०।

(२) भविष्यत्त्वाद्यनवच्छिन्न सन्नित्यर्थः।

विरुद्धोऽन्यत्र [illegible] तत्साधनत्वाविरहादिति। नन्वनागते प्रवृत्तिस्तथापि न स्यात् अनागतत्वाज्ञानादित्यत आह, 'प्रवृत्तीति पाकत्वेन रूपेण सिद्धपाकज्ञानादेव समानप्रकारकतया प्रवृत्तिस्वाभाव्यादनागतपाकसिद्धिरित्यर्थः,

कीर्षा च कालासम्भिन्नविषया न तु भाविनं कृत्वा साधयामीत्याकारैवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादपूर्व्वपक्षः॥

त्वादिप्रकारकज्ञानं(१) नोपयुक्तमिति भावः। ननु प्रवृत्त्यर्थं तादृशज्ञानं मा स्मर्यतां चिकीर्षा तु तादृशज्ञानं विना कथं स्यादित्यत आह, 'चिकीर्षा चेति चिकीर्षापीत्यर्थः, तथाच तत्रापि तादृशज्ञानं नापेक्षितमिति भावः।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादपूर्व्वपक्षरहस्यं ॥

---

(१) भाविपाकमात्रविषयकत्वादिप्रकारकज्ञानमिति क॰ ।

'चिकीर्षा चेति, 'न तु भाविनमिति, तत्प्रकारकज्ञानासम्भवात् इति भावः इति प्रकाशः ।

विधिवादसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते। विषभक्षणादिव्यावृत्तं* कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषयतयावच्छेदकं लाघवात्, न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं गौरवात्। न च

विधिवादसिद्धान्तरहस्यं ।

'विषभक्षणादीति, 'आदिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वमिति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'अवच्छेदकं' उपायचिकीर्षाकारणतावच्छेदकं, 'न त्विति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनताज्ञानविशिष्टत्वमित्यर्थः, 'गौरवादिति एककालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यप्रवेशे ज्ञानत्वस्य वारद्वयप्रवेशे उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य प्रवेशे च(1) गौर-

---

(१) एककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यप्रवेशेन ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य च द्वयप्रवेशेन उभयत्र प्रवृत्तिविषयविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य च प्रवेशेन चेति ख० ।

---

* 'विषेति, आदिपदग्राह्यं चैत्यवन्दनादि। न चोभयसिद्धतया तत्प्रतिसन्धानजन्यत्वमेवावच्छेदकं न त्विष्टसाधनत्वविषयकत्वं कल्पनीयत्वादेव युगपदुपस्थित्यभावेन लाघवावतारोऽपीति वाच्यं। यत्र शब्दादनुमानाद्वा दैवादिष्टसाधनत्वोपस्थितिस्तत्र तदवतारसम्भवात्, 'गौरवादिति। न च साधनत्वस्य'

सिद्धासिद्धावस्थयोः साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधः, निर्विशेषितयोस्तयोरविरोधात्। पाकोऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनञ्चेत्यनुभवात्। तदा साध्यत्वं हि तदा साधन-

---

वादित्यर्थः। न चैवं पृथगिष्टसाधनताज्ञानसत्त्वे तदविषयककार्य्यताज्ञानात् चिकीर्षा न स्यादिति वाच्यं। इच्छा-तद्विषयसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताज्ञानानां त्रयाणामेकदावस्थानासम्भवेन सर्व्वत्र समूहालम्बनस्यैव हेतुत्वात् लाघवात्तेन रूपेण कारणत्वकल्पने क्वचित् समूहालम्बनकल्पनायाः फलमुखत्वेनादोषत्वाच्चेति भावः। ननु कृतिसाध्यत्वकालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोर्विरोधेन कथमेकत्र युगपत्तयोर्ग्रह इत्यत आह, 'न चेति, 'सिद्धासिद्धावस्थयोः' वर्त्तमानकृतिसाध्यत्वकालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वयोः, 'विरोधः' एकाधिकरणावृत्तित्वमित्यर्थः, यथायोगमन्वयः, 'निर्विशेषितयोः' एककालाविशेषितयोः, साध्यत्व-साधनत्वावच्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरप्यविशेषितयोर्न विरोध इति दर्शयितुं 'असिद्धः सिद्ध इत्युक्तं। ननु तर्हि कीदृशयोस्तयोर्विरोध इत्यत आह, 'तदेति तत्कालावच्छिन्नं कृतिसाध्यत्वं, तत्कालावच्छिन्नस्य कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनत्वस्य विरोधीत्यर्थः, एतच्च कृत्यधीनसमयसम्बन्धित्वं साध्यत्वं फलोपधानरूपं साधनत्वमभिप्रेत्य, कार्य्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपसाध्यत्वस्य कारणतावच्छेदक-

---

नियमानन्यथासिद्धिघटिततया गौरवं तुल्यमिति वाच्यं। तज्जन्यत्वस्यापि तत्कारणत्वपर्य्यवसन्नतया तत्प्रवेशस्य तुल्यत्वे स्वविशेषणत्वेऽप्यधिकभागप्रवेशेन गौरवात्। यदि चाद्यप्रवृत्तौ सामग्र्यन्तरं तदा तदपि गौरवं बोध्यं, यद्यपि

त्वस्य विरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपेण सहानवस्थाननियमात्, न तु साधनत्वस्यान्यदा साधनत्वस्य वा, तयोरप्रतिक्षेपात्। अन्यदा साधनत्वेऽपि साधनत्वमस्त्येव सामान्याभावे विशेषाभावप्रसङ्गात्। एवन्तदा

धर्मवत्त्वरूपसाधनत्वेन एककालावच्छेदेनाप्यविरोधादिति द्रष्टव्यम्[1]। विरोधमुपपादयति, 'नियमत इति, 'तेनैव' तत्कालावच्छिन्नकृतिसाध्यत्वेनैव, 'तस्य प्रतिक्षेपेणेति तत्कालावच्छिन्नस्वर्गादिसाधनत्वाभावस्य व्याप्यत्वानुभवेनेत्यर्थः, 'सहानवस्थाननियमात्' तयोस्तत्सहानवस्थाननियमादित्यर्थः। 'साधनत्वस्य' साधनत्वसामान्यस्य, 'अन्यदा साधनत्वस्य वेति, 'तदा सिद्धत्वं विरोधीत्यनुपपद्यते, 'अप्रतिक्षेपात्' परस्पराभावव्याप्यत्वात्। ननु तत्कालीनसाध्यत्वस्यान्यदा साधनत्वाविरोधित्वेऽपि साधनत्वसामान्यस्य विरोधित्वमस्त्येवेत्यत आह, 'अन्यदेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्यस्याभावे, 'विशेषस्यान्यदा साधनत्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः। साध्यत्व-साधनत्वावच्छेदकयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरपि कीदृशयोर्विरोधस्तदाह, 'एवमिति,

---

(१) इत्यपि बोध्यमिति ग०।

तत्कालीनत्वं प्रवर्त्तकज्ञाने न विषय इति गौरवं न, तथापि कारणतायामवच्छेदकतया तदवश्यं ग्रहीतव्यमिति गौरवावतारो बोध्यः। ननु विरोधादिरूपसाधनत्वविषयकत्वं न कुत्रापीति न युगपदुपस्थितिविरोधप्रसक्तिः विराकरोति, 'न चेति, 'सामान्याभावे' साधनत्वसामान्याभावे, 'विशेषस्यान्यदासाधन-

असिद्धत्वस्य तदा सिद्धत्वं विरोधि नियमतस्तस्यैव प्रतिक्षेपात्, न तु सिद्धत्वमात्रं, अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात्, निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोरन्यतरदेव पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्युभयं। न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं, अतएव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र यागस्य करणा-

---

'नियमत इति, तदधिकरण इति शेषः, 'प्रतिक्षेपात्' अभावात्। दूषणान्तरमाह, 'निर्विशेषितयोरिति। नन्वेवमपि तदा कृतिसाध्यत्वतदेष्टसाधनत्वयोर्विरोधस्य त्वयाप्यभ्युपगतत्वात् तदुभयविषयकैकज्ञानासम्भवात् कथं प्रवृत्तिरित्यत आह, 'न चेति, 'तदादयं साध्यत्वसाधनत्वान्वितं। ननु साध्यत्व-साधनत्वयोः सामान्यतश्चेत्र विरोधस्तदा 'वाजपेयेन यजेतेत्यत्र 'वाजं' अन्नं, 'पेयं' पानयोग्यं, तृतीयार्थोजन्यत्वं[१] इत्युक्तौ वाजपेयजन्यत्वेनोपस्थिते यागे विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य विरोधात् प्रतीत्यनुपपत्त्या वाजपेयेति कर्मनाम तृतीया चाभेदार्थिकेति कल्प्यते तन्न स्यादित्यत आह, 'अतएवेति एककालावच्छेदेन तयो-

---

(१) तृतीया च जन्यत्वार्थिकेति ख० ।

त्वस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः', यादृशस्य ज्ञानं विरोधादसम्भवि तादृशं न प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयमेवेत्याह, 'न चेति, 'अतएवेति एककालीनसाध्य-साधनत्वविरोधादेव, तत्र वाजपेयपदस्य यागरूपकर्मनामधेयत्वं कल्प्यते, अन्यथा वाजपेयसाध्यत्वेनोपस्थिते यागे लिङादिना इष्टसाधनत्वान्वयबोधापत्तौ

वस्थायां सिद्धत्वेन न वाजपेयस्य साध्यता एकदा तयोर्विरोधादिति कर्मनामधेयत्वं, न तु करणस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् ।

विरोधादेवेत्यर्थः, 'करणावस्थायां' इष्टोपधायकतादशायां, 'करणस्य' यागस्य, 'साध्यत्वविरोधः' सामान्यतः साध्यत्वविरोधः । न च एककालावच्छेदेन तयोर्विरोधादेककालावच्छेदेन तयोरेकत्र प्रतीतिर्मास्तु अवच्छेदकविनिर्मोके तयोरेकत्र प्रतीतौ च विरोधाभावात् कथं कर्मनामधेयत्वमिति वाच्यं । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वस्य विधेयसंसर्गमर्यादया भाननियमाद्वाजपेयजन्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वान्वयासम्भवात् एककालावच्छेदेन तयोर्विरोधात् वेदे च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्परित्यागानौचित्यस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धत्वात् । न चैवं 'सोमेन यजेते'त्यत्रापि उक्तयुक्त्या कर्मनामधेयता स्यादिति वाच्यं । तत्र द्रव्याकाङ्क्षानिवर्त्तकप्रमाणाभावेन औत्सर्गिकस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य त्यागात्, अत्र तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायेन सोमीय-

---

विरोधः स्यात् एकविशेषणावच्छिन्ने विशेष्ये विशेषणान्तरबोधस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वेन तत्र विशेषणयोरेककालतासमानियमात्, अतएव गन्धप्रागभावावच्छिन्ना पृथिवी गन्धवतीत्यत्र बाधकत्वमुक्तं, तथाच तृतीयया करणताभिधाने वाजपेयनामकयाग इष्टसाधनं करणत्वेनान्वय, प्रयोगसाधुत्वं तृतीयेत्यन्ये । ननु वाजपेयनाम्ना यागस्य वाच्य-वाचकभाव एवान्वयो वाच्यः तद्बोधनञ्च न वाजपेयपदोपस्थितिं विना अन्वयप्रतियोग्यनुपस्थितावन्वय-

द्रव्यान्वयेनैव द्रव्याकाङ्क्षानिवृत्तेरिति भावः। इदमापाततः विधेये विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विषयीकृत्यैव विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधो जायते न तु तदविषयीकृत्येति नियमाभावात्, किन्तु यत्र विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं न विधेये बाधितं तत्र तदवश्यं भासते इति नियमः, तथाच प्रकृते बाधात् तदविषयीकृत्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे बाधकाभावात्[१]। न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे द्रव्याकाङ्क्षाविरहात् तस्य विध्यन्तरानुपपत्तिरिति वाच्यं। वाज-पेययागे स्वतन्त्रद्रव्यविधेरभावात् किन्तु प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्या-यात् सोमीयद्रव्यस्यैवान्वयः। न च वाजपेयपदस्य द्रव्यपरत्वे प्रकृति-वद्विकृतिरिति न्यायात् सोमस्यापि द्रव्यत्वेन प्राप्तौ व्रीहि-यववद्वि-कल्पापत्तिः वाक्यभेदश्च आपद्येत इति वाच्यं। विकृतौ साक्षाद्द्रव्यविधौ प्रकृतिवदिति न्यायस्यानवतारात् द्रव्यस्य लब्धत्वेन निराकाङ्क्षत्वात्,

(१) विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवादिति ख०।

बोधाभावात् तदुपस्थितिर्न तत्पदेन शक्त्या तस्य यागरूपार्थशक्तत्वात् स्वपदत्वे लक्षणाभ्युपगमाच्च, न लक्षणया तदा तत्र शक्यग्रहे सम्यक्य सम्बन्धित्वेन स्मरणायद्यादिति चेत्, न, वाजपेयपदस्य सामान्यतः क्वचि-च्छक्तिग्रहे तद्ग्रहसम्भवात् शक्तिभ्रमेण सोमोपस्थितिसम्भवाच्च, अतएव वक्ष्यति स्वार्थसम्बन्धग्रहे स्वरूपोपस्थितिः शक्तिभ्रमादिति। ननु यदि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तुल्यकालताभानं तदा वह्निना पचेतेत्यत्रापि वह्नि-साध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्युगपद्भानं न स्यादिति चेत्, न, तत्र वह्निसाध्यत्वस्यो-पलक्षणत्वेनैकस्य इष्टसाधनत्वेऽन्वयात्। न यत्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं। विधे-यत्वे सम्भवति उपलक्षणत्वस्य अन्याय्यत्वादिति वदन्ति।

अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादाय एकत्र प्रतीतिः स्यात्। न च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादायैकत्र प्रतीतिरस्ति, तथा लिङ्गाभावादिति चेत्, न, साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात्, एवं सिद्धत्वा-

---

परमार्थतस्तु वेदे कर्मनामधेयत्वे सम्भवति द्रव्यनामधेयत्वं न कल्प्यते इति नियमस्य सकलवैदिकसम्प्रदायसिद्धस्य, भङ्गप्रसङ्गादेव कर्मनामधेयत्वं, तदनादरे च सकलशिष्टव्यवहारविलोपापत्तेरित्येव तत्त्वं।

केचित्तु वेदे विधेयनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्याग-गादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सम्भवति तत्त्यागानौचित्यस्य सकलवैदिक-सम्प्रदायसिद्धत्वात् कर्मनामधेयत्वमित्यप्याहुः। तदसत्, विधेयित्व-रूपस्य जन्यतावच्छेदकधर्मान्तररूपस्य वा जन्यत्वस्य तृतीयार्थतया द्रव्यनामधेयत्वेऽपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधसम्भवात् तादृशजन्यत्वेन समं साधनत्वस्य विरोधाभावात्।

'अथेति, विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यैव एकत्राधिकरणे युगपदवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमादिति भावः। 'अस्ति' सम्भवति, 'तथा लिङ्गाभावादिति अवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्य तदुभयसाधकानुमितिजनकलिङ्गाभावादित्यर्थः। मम तु इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यं अपि मदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति समयभेदमादायैव तयोरेकत्र क्रमेण प्रतीतिरिति भावः। 'अविरोधस्येति कालभेदेन एकधर्म-

---

'साध्यत्वसाधनत्वयोरिति, यद्यपि साध्यत्व-साधनत्वयोर्द्रव्यत्व-पृथिवीत्ववदविरोधे एकसमयावच्छेदेनापि प्रतीत्यापत्तिरिति संयोग-तदभाववदवच्छेदभेदमादाय विरोधो वाच्यस्तथापि तद्देशावच्छेदभेदमादायैव प्रतीतिः स्यादिति

सिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्म्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात् । तस्मात् संयोग-तदभावयोरिव येन प्रकारेण ययोर्विरोधः तेन तयोरेकधर्म्मिगतत्वं न प्रतीयते, न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधस्तदा तवापीष्टसाधनत्वेन

वृत्तित्वरूपविरोधाभावश्चेत्यर्थः । 'भावाभावेति, आद्यक्षणसम्बन्धित्वमसिद्धत्वं, तद्ध्वंसावच्छिन्नकालसम्बन्धित्वं सिद्धत्वमिति भावः । नन्वेकधर्म्मिवृत्तित्वरूपविरोधाभावेऽपि एककालावच्छेदेन एकधर्म्मिवृत्तित्वरूपो विरोधोऽस्त्येवेत्युक्तं दूषणमुपसंहारव्याजेन प्रकारान्तरेण परिहरति, 'तस्मादिति, 'येन प्रकारेण' यदवच्छेदेन, 'विरोधः' एकधर्म्मिवृत्तित्वं, 'तेन' तदवच्छेदेन, 'न तु रूपान्तरेणापि' न त्ववच्छेदकान्तरेणैव, अवच्छेदकभेदमादायैवेति यावत्, 'प्रतीयत' इत्यनुषज्यते । न च घटादौ सिद्धत्वासिद्धत्वग्रहः अवच्छेदकग्रहं विनानुपपन्नः अवच्छेद्यग्रहे अवच्छेदकग्रहस्य हेतुत्वात् तथाच कालस्वरूपावच्छेदकग्रहाभावेन स न स्यादिति वाच्यं । त्रसरेणौ सौरालोकसंयोग-तदभावयोः प्रत्यक्षे व्यभिचारादिति, तथाच यत्रावच्छेदकग्रहसामग्री नास्ति तत्रावच्छेदकग्रहं विनाप्यवच्छेद्यग्रहः, अतएव प्रत्यक्षेणावच्छेद्यग्रहे प्रायशोऽनवच्छेदकग्रहः तदानीं

यद्वा न यथाश्रुतेनोत्तरेण परिहर्त्तुं शक्यते, तथापि प्रत्यक्षप्रतीतौ सामग्रीसमाजसत्त्वेऽवच्छेदकग्रहनियमेऽपि शाब्दादिप्रतीतौ न भिन्नावच्छेदेना-

कार्य्यसाधनत्वेन वा कार्य्यत्वं नानुमीयेत हेतु-साध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्त्यसिद्धेः पक्षे साध्य-साधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्ध्योरन्यतर-प्रसङ्गाच्च। न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यमग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुः दैवाद्यनधीनत्वे सति यदग्रे मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तिः, तथाच समयभेदमादाय साध्यत्व-साधनत्वयोरवगम इति, इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभावेन व्याप्तेरग्रहात्, पाकन्यायेनान्यथापि तत्तत्समया-

---

तद्ग्रहसामग्र्याः समवधानादिति भावः। निर्विशेषितयोः साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधे पाकोऽसिद्ध इत्यादिना अनुभवं बाधकमुक्त्वा दूषणान्तरमप्याह, 'अपि चेति, 'कार्य्यसाधनत्वेनेति प्रागुद्भावितैकदेशिमतेन, 'बाधासिद्ध्योरिति साध्यसत्त्वे हेतोरभावात् स्वरूपासिद्धिः हेतुसत्त्वे साध्याभावाद्बाध इत्यर्थः। ननु विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमन्तर्भाव्यैव एकत्राधिकरणे युगपद्व्यवधानेन वा प्रतीतिरिति नियमे दूषणान्तरमाह, 'न च वाच्यमिति न वा वाच्यमित्यर्थः, 'अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुरिति दैवाद्यनधीनत्वे सति अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुरित्यर्थः, 'अवगम इति एकत्र क्रमेणावगम इत्यर्थः, 'व्याप्तेरग्रहादिति तथाच विरुद्धयोरवच्छेदकभेदमादायैव एकत्र प्रतीतिरिति

वच्छेदग्रहनियमः, अतएव वृक्षः संयोगवान् तदभाववांश्चेति प्रत्ययादुभयधीरनुभवसिद्धेत्यत्र तात्पर्य्यं। एकदेशिमतमाह, 'कार्य्यसाधनत्वेन चेति।'

न्तर्भावेन साध्यत्व-साधनत्वयोरप्रतीतिः, प्रतीतौ वा ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे इष्टसाधनमिति ज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु। न च पाके साध्येष्टकत्वेन* कृतिसाध्यत्वमनुमेयं, असिद्धावस्थावतो हि पाकादिष्टानुत्पत्तेः

निधने तत्रापि कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः साध्य-हेतुभूतयोः क्रमेणैकत्र प्रतीतिर्न स्यादवच्छेदकान्तर्भावेन साध्य-हेतुकरणासम्भवादिति भावः। ननु पाककालीनस्तथाविधोऽन्योऽस्तु दृष्टान्तः तथाच पाकाधिकरणकाल एव विशिष्टव्याप्तौ प्रविष्ट इत्यत आह, 'पाकन्यायेनेति। नन्विदानीमन्तर्भावस्य उभयमतेऽप्यविशेषात् तुल्योऽयमनुयोग इत्यत आह, 'प्रतीतौ वेति, 'ज्ञानमिति, संशयसाधारणमिति शेषः, तेन 'तथा लिङ्गाभावादिति पूर्व्वोक्तपूर्व्वपक्षनिरासः। ननु निर्विशेषितयोरेव साध्यत्व-साधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनत्वं न हेतुः कार्य्यत्वज्ञाने किन्तु साध्येष्टकत्वं, तथाच न व्याप्यत्वासिद्धिर्न वा बाधासिद्ध्योरन्यतरावकाशः[1] इत्याशङ्कते, 'न चेति, साध्येष्टकत्वज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानमेव च काम्ये प्रवर्त्तकमिति भावः। 'इष्टानुत्पत्तेरिति, तत्साध्यकत्वस्य[2] तथिष्ठसिद्धत्वघटितत्वादिति शेषः।

(१) बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्ग इति ख॰, ग॰।

(२) तन्निष्ठसिद्धत्वव्याप्यसाधनताकेष्टकत्वस्येत्यर्थः।

---

* 'साध्येष्टकत्वेनेति, तथाच मोहविरोध इत्यभिमानः, 'तर्हीति, इच्छाकारणत्वज्ञानादेरिच्छाकारणत्वमात्रस्य लघुत्वादिति भावः। एवञ्च

पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगत्यर्थमसिद्धत्वञ्चावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्व्विरोधोऽपि दुर्व्वारः। अपि च स्वविशेषणधीजन्यकार्य्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं चिकीर्षा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा, सञ्जातबाधस्य विषभक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात्। अथोपायचिकीर्षायां तत्कारणं इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति इयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत्, तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-

---

यथाश्रुते 'सिद्धत्वमवगम्ये'त्यग्रिमोक्तेः व्याप्यबुद्धिं प्रति व्यापकबुद्धेर्हेतुत्वात्। 'अथे'ति, तत्रापि उपायचिकीर्षां प्रत्येव कृतिसाध्यताविषयकेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः। 'इयमेवे'ति उपायचिकीर्षां प्रति तादृशधीजन्यकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन स्वतःसुन्दरचिकीर्षां प्रति(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः। 'तर्ही'ति साधनाविचिकीर्षामात्र एव कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन हेतुता वाच्यामित्यर्थः। नन्वेतावतापि कथमिष्टसाधनता-

---

(१) अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वं स्वतःसुन्दरत्वं।

फलेच्छायां फलज्ञानमुपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति सामग्रीभेद एव, परेणापि तत्र तद्भेदाङ्गीकारात् फलसाधारणचिकी॰

मित्येव सुख-तदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्, सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात्। अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति तत्र चिकीर्षा न तु दृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छामात्रं, सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात्। अन्यथा तत्र

पृथुद्वेर्हेतुत्वमित्यत आह, 'सुखत्वेति, इदञ्च स्वमतावष्टम्भेनोक्तं। 'सुखचिकीर्षायामिति सुखचिकीर्षास्थले इत्यर्थः, 'चिकीर्षाजनकत्वेति सामान्यतश्चिकीर्षामात्रं प्रत्येव जनकत्वावधारणादित्यर्थः। 'अन्यथा' कृतिसाध्यत्वविषयकेच्छाकारणज्ञानाभावे, 'तत्र' सुखे, तवमतेऽपीति शेषः, पूर्व्वमते उपायचिकीर्षात्वं कार्य्यतावच्छेदकं, इष्टसाधनताप्रकारककृतिसाध्यताज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं, 'अपि चेत्यादिमध्यमते च सामान्यतश्चिकीर्षात्वं जन्यतावच्छेदकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकमित्युक्तमिदानीन्तूपायचिकीर्षायां कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन इष्टसाधनताज्ञानत्वेन च पृथक् पृथगेव हेतुत्वं परन्तु इष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकमुपायेच्छात्वं कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकमुपायचिकीर्षात्व-सुखचिकीर्षात्वादिकं। कारणसमाजादुपायचिकीर्षात्मकवि-

---

च कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाजनकज्ञानहेतुतेति सामग्र्यैक्यमिति लाघवमित्यत्र तात्पर्य्यं। 'उपायचिकीर्षेति इष्टोपायत्वज्ञानविषयीभवद्गोचरजन्य-

चिकीर्षानुत्पत्तेः। वस्तुतस्तूपायचिकीर्षा इष्टसाधनता-

विशिष्टकार्य्योत्पत्तिरिति निष्कृष्टमतमाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्ट-साधनताज्ञानसाध्येति इष्टसाधनताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियो-गिककार्य्यताश्रय इत्यर्थः। न चैवं कार्य्य-कारणभावद्वयापत्त्या प्रथममतमेव सम्यगिति वाच्यं। तस्मिन् मतेऽपि कृतिसाध्यताप्रका-रकोपायेच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनता-ज्ञानस्य पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् उपायचिकीर्षाकारणताव-च्छेदककोटाविष्टसाधनताविषयकत्वप्रवेशे च गौरवं वैयर्थ्यञ्च पुन-रधिकमिति। न च तस्मिन्मते इष्टसाधनताज्ञानत्वेन कॢप्ताया उपायेच्छासामान्यकारणताया एव कृतिसाध्यत्वरूपावच्छेदकत्वमि-[1] कल्प्यते इति लाघवं कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुत्वे चातिरिक्तं कारणत्वं तदवच्छेदकञ्च कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्यं। अव-च्छेदकभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात्, अतएव 'अपि चेत्यादि-मध्यमतमपि सदुक्तं, कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपाय-सुखादीच्छानुरोधेन उपायेच्छात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन सुखेच्छात्वाद्यव-च्छिन्नं प्रति सुखत्वादिज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् चिकीर्षायाः कारणतावच्छेदककोटाविच्छाजनकत्वप्रवेशे गौरवाद्-वैयर्थ्याच्च। अन्येषां मीमांसकनये उपायोद्देश्यकेच्छां प्रतीष्टसाधनता-ज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वात् कार्य्य-कारणभावैक्यं तत्र च कार्य्य-कारणभावद्वयमिति गौरवं। न च तन्मतेऽपि कृति-

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वरूपावच्छेदकत्वमिति क०।

ज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टीच्छावत्। न च भोग-चिकीर्षावत्तेन विनापि स्यादित्यप्रयोजकत्वं, उपा-

साध्यत्वप्रकारकोपायेच्छानुरोधेन उपायोद्देश्यकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन पृथक्हेतुताया आवश्यकत्वात् कार्य्य-कारण-भावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं। तैः कृतिसाध्यत्वप्रकारकोपायो-द्देश्यकेच्छानभ्युपगमात् दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छैव विशेषणतया सुखत्वमिव दृष्टिमपि विषयीकरोतीत्येव तस्य सिद्धान्तादिति चेत्, न, पाको भवतु दृष्टिर्भवतु इत्यादिकृतिसाध्यत्वप्रकारको-पायोद्देश्यकेच्छाया अनुभवसिद्धत्वेनापलापासम्भवात् ,इष्टसाधनता-ज्ञान-कृतिसाध्यताज्ञानयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावेन कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वाच्च अवच्छेदकगौरवं पुनरधिकं। न च तत्प्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वनियमात् कृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वावश्यकत्वमेव विशेष्य-विशेषण-भावे विनिगमकमिति वाच्यं। यत्न-तत्त्वयोरननुगतत्वात् चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि क्षतिविरहादिति भावः। 'दृष्टीच्छावदिति दृष्टिर्भवत्वितीच्छावदित्यर्थः, इदमुपलक्षणं कृति-साध्यत्वप्रकारकपाकादीच्छापि दृष्टान्तो बोध्यः, अयञ्च प्रसाध्याङ्गको-दृष्टान्तः[१] परेण दृष्टिर्भवतु पाको भवत्वितीच्छानभ्युपगमात्, दृष्टि-साध्यं सुखं भवत्वितीच्छायान्तु सुखत्वरूपेण दृष्टिसाध्यत्वज्ञानस्यैव

(१) उभयवादिसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः।

चिकीर्षेत्यर्थः, एवं हेतावपि बोध्यं। 'दृष्टीच्छावदिति स्वमतावष्टम्भेन।

येच्छायास्तदन्वय-व्यतिरेकानुविधानात् इष्टेश्च स्वतोऽसुन्दरत्वेनेच्छानुत्पत्तेः अनुगतोपायेच्छायां अनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च। न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वं इच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं, गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च। एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनत्वज्ञाने ध्रुवेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वनिर्व्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्व-

---

हेतुत्वं च निष्टसाधनताज्ञानस्यावधेयं। 'तेन विना' इष्टसाधनताज्ञानेन विना, अन्वयाद्यनुविधानमेव विवृणोति,'इष्टेरिति, 'स्वतोऽसुन्दरत्वेन' सुखादिभिन्नत्वेन, इष्टसाधनताज्ञानं विनेति शेषः। 'इच्छात्वं वेति, अत्रापि चिकीर्षान्यत्वे सतीति सम्बध्यते, 'तज्जन्यत्वे' इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वे, 'प्रयोजकं' अवच्छेदकं, क्रमेण दूषयति, 'गौरवादित्यादिना, 'उपायचिकीर्षायामिति, उपायेच्छात्मलक्षणकार्य्यतावच्छेदकसत्त्वादिति शेषः, 'ध्रुवे' सामान्यकारणे ध्रुवे, 'अतिप्रसङ्गवारणार्थमिति कृत्यसाध्यताज्ञानदशायामपि इष्टादौ चिकीर्षाप्रसङ्गवारणार्थमित्यर्थः, 'निर्व्वाहार्थञ्चेति, तत्प्रकारकेच्छायास्तत्प्रका-

---

श्याद्ये दोषमाह, 'गौरवादिति, अन्त्ये तमाह, 'सुखेच्छायामिति, 'अति-प्रसङ्गो इष्टादौ, 'निर्व्वाहार्थमिति। ननु यदि जनकज्ञानप्रकारस्यैवेच्छायां प्रकारत्वं तदा फलेच्छायां कथं स्वरसितत्वं प्रकारः स्यात्, न हि स्वरसितत्वेन ज्ञातमेव सुखादि स्वरसितत्वेनेष्यते, सर्व्वत्र तथा सामग्रीविरहादयापि स-रसितत्वबाधावतारस्तथापि दुर्लभवस्तुनि स्वरसितत्वप्रकारकेच्छानुभवाच्च। न च

मपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं, क्लृप्तकारणं विना कार्य्यानुपपत्तेः। अतएव स्तनपानप्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनत्वज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कल्पनायाः। ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्म्मत्वात्

रकज्ञानजन्यत्वनियमादिति भावः। 'विषयतया' ज्ञानविषयतया, 'अवच्छेदकमस्त्विति स्वातन्त्र्येण चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कारणतावच्छेदकमस्त्वित्यर्थः, चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनापि हेतुत्वमस्त्विति फलितार्थः, 'तद्विहाय' कृतिसाध्यताज्ञानं विहाय, 'तन्मात्रं' इष्टसाधनताज्ञानमात्रं, चिकीर्षोपधायकमिति ध्येयः। 'स्तनपानप्रवृत्तावपि' तत्स्थलेऽपि, 'दृष्टानुरोधित्वादिति क्लृप्तकार्य्य-कारणभावानुरोधित्वात्, 'कल्पनाया इति कारणकल्पनाया इत्यर्थः। 'साधनत्वं' साधनत्वज्ञानं, 'इच्छाविरोधि' उद्दे-

---

श्यवृत्तित्वमिच्छायां प्रकार एव नेति वाच्यं। अनुभवविरोधात् 'स्ववृत्तित्वेनेष्यत इति पूर्व्वग्रन्थस्य तत्र साधितत्वात्। न च क्वाचित्को धर्म्मोऽसाधारणसामग्रीसापेक्षः स्ववृत्तित्वप्रकारकत्वन्तु सार्व्वत्रिकमिति सामान्यसामग्रीनिर्व्वाह्यमेवेति वाच्यं। कारुणिकस्य परदुःखप्रहरणेच्छायां स्ववृत्तित्वस्याप्रकारत्वेन तस्यापि क्वाचित्कत्वात्, अतएव निरुपधिपरदुःखप्रहरणेच्छा रूपेयुज्यते, तस्मात् तत्र समाधानं चिन्त्यं। 'तद्विहाय' इष्टसाधनत्वं विहाय, 'तन्मात्रं' कृतिसाध्यत्वमात्रं। बालस्येत्यादि दूषयति, 'अतएवेति। 'दृष्टेति, तथाच सुखादृष्टित्वेन बहिरङ्गस्यापीष्टसाधनत्वस्य स्मरणं कल्प्यत इति भाव'।

सुखादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत्, न, निर्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोर-

---

स्वतात्पर्यविषयतया इच्छोत्पत्तौ विरोधि, 'सिद्धधर्मत्वात्' असिद्धत्वविरोधिनः सिद्धत्वस्य व्याप्यत्वात्, तथाच विरोधिव्याप्यवत्ताज्ञानविधया इच्छाजनकीभूतासिद्धत्वज्ञानविघटकत्वेन इच्छाविरोधित्वमिति भावः। 'सिद्धत्वं अखिलं वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वमिति यावत्, असिद्धत्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमिति मन्तव्यं। नन्वेव-मिष्टसाधनताज्ञानादिच्छादौ कथमिच्छेत्यत आह, 'सुखादाविति, 'तत्साध्येष्टज्ञानादिति सुखादौ तुष्टिसाधनताज्ञानादित्यर्थः, तुष्टिसाध्यं सुखं भवत्वितीच्छयामेव सुखत्ववत्तुष्टेरपि विषयीकरणात् स्वातन्त्र्येण तुष्टिर्भवत्वितीच्छायास्त्वसिद्धत्वादिति भावः। असिद्धत्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'निर्विशेषितयोरिति, 'सिद्धत्वासिद्धत्वयोरिति वर्त्तमानत्वविशेषितमात्रात्मकसिद्धत्वासिद्धत्वयोरित्यर्थः, वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्व-वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वयोरेव परस्परं विरुद्धत्वादिति भावः। 'इच्छासाधनत्वयोः' इच्छासाधनत्व-

---

अत्र सम्प्रदायविदो नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं विषयत्वात् किन्तु तज्जन्या इष्टसाधनतानुमितिः प्रवर्त्तिकेति वदन्ति। नवीनास्तु सर्वं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यं सर्वस्य स्वकृतिसाध्यताज्ञाने सति तन्मात्रविषयिणी कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितिरेवकृतवृक्षणावविषयिणीति तज्जन्यप्रवृत्तौ हेतुस्तत्पदकोपदमिति वदन्ति। 'दृष्टेति, तथाच सुखादेरिष्टत्वेन यदि तत्स्यापीष्टसाधनत्वं स्वरूपं यस्य इति भाव। तर्हि कथं सुखादा विच्छेत्यत आह, 'सुखादाविति।

सिद्धेष्टत्त्यसिद्धक्रियाविषयत्वनियमादिति चेत्तुल्यं।
तस्मात् स्वकृतिसाध्यत्वं विधिरिष्टत्वं सहकारीति, मैवं,
इष्टसाधनताज्ञानस्योपायेच्छायां हेतुत्वावधारणात्त-
स्यास्तज्जन्यत्वनियमादिच्छायाः स्वविषयेच्छानुत्पादक-

शेषः। सिद्धकारणकेति च उपादानप्रत्यक्षसत्त्वसम्पत्तये, 'तुल्यमिति भोगस्यापि क्रियात्वाभावेन भोगत्वनिष्ठप्रकारत्वान्तर्भावेनापि कृति-साध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्यर्थः, क्रियात्वञ्च दुःख-तदभाव-सुखभोग-परमापूर्वाद्यन्यत्वं, 'स्वकृति-साध्यत्वमिति स्वकृतिसाध्यत्वमेवेत्यर्थः, 'विधिः' प्रवर्त्तकज्ञानविषयः, त्वयाप्युपायस्येष्टत्वे इष्टसाधनताज्ञानं कारणमभ्युपगम्यते इति तस्य कारणत्वे कल्प्यमाने लाघवादुपायेच्छात्वावच्छिन्नं प्रत्येव कल्पनात् उपायचिकीर्षायामपि तज्जन्यत्वं दुर्व्वारं, न हि ममापि उपाय-चिकीर्षात्वेन तज्जन्यत्वं, चिकीर्षात्वस्यार्थसमाजसिद्धत्वादिति समाधत्ते, 'इष्टेति, 'उपायेच्छायां' उपायेच्छात्वावच्छिन्ने, 'तस्याः' उपाय-चिकीर्षायाः, 'तज्जन्यत्वनियमादिति, तथाच इष्टसाधनताज्ञान-कृति-साध्यताज्ञानादेव उपायचिकीर्षासम्भवे किमवान्तरेच्छाकल्पनेनेति भावः। ननु तथापि प्राथमिकन्यायमतापेक्षया नव्यमतं सम्यगेवेत्यत आह, 'इच्छाया इति, फलेच्छाया उपायेच्छाहेतुत्वेन तत्र व्यभिचारवारणाय 'स्वविषयेति स्वविषयविषयकेत्यर्थः, स्वसमाना-

---

भाव। कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेन चिकीर्षाहेतुत्वमिति नोक्त-व्यभिचार। 'इच्छाया इति, भाष्यादौ तथा व्यवस्थापितत्वेन तथैव सिद्धान्ता-

त्वनियमाच्च। ननु सिद्धौदनः कुतः पाके न प्रवर्त्तते, ओदनमात्रस्य सिद्धत्वेनेष्टत्वाभावात्। अतएवातीतभोजनादौ न प्रवर्त्तते अतीतदृष्णादाविच्छाविरहात्। ननु सामुद्रिकविदाख्याते भावियौवराज्ये भोगसाधने स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वज्ञानात् कुतो न प्रवर्त्तते,

---

धिकरणेत्यपि बोध्यं, तेन नेश्वरेच्छायां व्यभिचारः। यद्यपि मणिकृन्मते फलेच्छा नोपायेच्छाहेतुः किन्तु इष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुतायां अवच्छेदिकैवेति व्यर्थं विशेषणं, तथापि यत्वे फलेच्छायाः कारणतावच्छेदकत्वे तत्कालीन-तत्पुरुषीयत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेनाननुगमात् फलेच्छा न कारणतावच्छेदिका परन्तु कारणमेव तन्मयेनेदं। इदमापाततः तावता चिकीर्षां प्रति तद्धेतुत्वास्तु न तु प्रवृत्तावपि चिकीर्षयैवान्यथासिद्धत्वात्। न च व्यापारेण व्या-

---

दिति भाव। वस्तुत पाकादाविष्टसाधनताज्ञानादिच्छोत्पत्तिसमये तद्धेतौ दैवेतिन्यायाच्चिकीर्षैव जायते तज्ज्ञाने कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वसम्भवात् न त्वन्तरायीच्छान्तरकल्पनं गौरवान्मानाभावाच्च। यदपि च कृतिसाध्यत्वज्ञाने प्रवृत्तिहेतुतया व्यवस्थितेऽतिप्रसङ्गवारणार्थमिष्टसाधनत्वं तत्र विषयतयावच्छेदकमात्रं कल्प्यते न तु कारणान्तरं गौरवात् यथा प्रत्यक्षरोऽवर्षिंप्रागे वैशिष्ट्यमेवावच्छेदकं कल्प्यते न तु भेदाग्रहहेतुत्वादिकमिति भाव। सं-स्यपसदिष्टत्ववादी पृच्छति, 'ननिवति, तथाच तत्रेष्टत्वाभावात् प्रवृत्त्यभाव इति तदेव हेतुरिति भाव। उत्तरं 'ओदनेति, तथाचेष्टसाधनत्वज्ञानाभावादेव तत्र तदभावादिति भाव। 'असिद्धत्वादिति, राज्ये न प्रवर्त्तत इति

भाविराज्यस्यासिद्धत्वात् प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमात्

पारी नान्यथासिद्ध इति वाच्यं। तद्व्यापारत्वेनैवासिद्धेः। न चैवं कृतिसाध्यताज्ञानस्य उपादाननिष्ठचिकीर्षाविषयसाधनताज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं। इष्टापत्तेः ज्ञानं कृतिकारणमिति सिद्धान्तस्य उपादानप्रत्यक्षमादायैवोपपत्तेः। इदं पुनरवधेयं यदि भोगादिरूपेष्टसाधनताज्ञानदशायां सुखादौ साध्यतया प्रवृत्तिः प्रामाणिकी तदा पुनरिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमावश्यकं अन्यथा इष्टसाधनत्वाज्ञानदशायामपि[१] साध्यतया तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्य स्वतएव चिकीर्षाविषयत्वात् कृतिसाध्यताज्ञानन्तु न हेतुरेव चिकीर्षयान्यथासिद्धत्वादिति। 'कुत इति, ओदनसाधनत्वज्ञानस्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य च सत्वादिति भावः। परिहरति, 'ओदनमात्रस्येति, 'इष्टत्वाभावादिति, इष्टसाधनताज्ञानविरहादिति शेषः। 'इच्छाविरहादिति इच्छाविरहेण इष्टसाधनताज्ञानविरहादित्यर्थः, तथाच फलेच्छाभावेन चिकीर्षाविरहान्न प्रवृत्तिरिति भावः। 'भाविगौवराज्य इति भाविराजसिंहासनारोहणविशेषे इत्यर्थः, 'न प्रवर्त्तते' न वाल्ये प्रवर्त्तते। भ्रान्तः समाधत्ते, 'भाविराज्यस्येति, 'राज्योपायेति राज्योपायत्वेन राज्योपायापरिचयादित्यर्थः, न प्रवृत्तिरिति शेषः। ननु तथापि राज्योपाये देवताराधनादौ प्रवृत्तिः स्यात् तदुपायस्य पुण्यादेर्ज्ञानसत्वात् कृतिसाध्यत्वे

(१) इष्टासाधनताज्ञानदशायामपीति क०।

राज्योपायापरिचयाच। तत्परिचये च प्रवर्त्तत एव देवताराधनादाविति चेत्, न, सिद्धे चिकीर्षाविरहेण यागादावप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् देवताराधनादेरप्यसिद्धत्वेन तत्राप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गाच। किञ्च राज्योपायापरिचये तत्र मा प्रवर्त्तिष्ट स्वकृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञाते राज्ये प्रवृत्तिप्रसङ्गे किमायातं। न हि कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेन ज्ञानेऽपि तदुपायज्ञानं तत्र प्रवर्त्तकं, गौरवात् भिन्नविषयत्वाच्चेति चेत्, मैवं, यौवने हि तावत्

कृतीष्टसाधनताज्ञानसत्त्वाच्चेत्यत आह, 'तत्परिचये चेति कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोपायानां परिचये चेत्यर्थः। अमुं निराकरोति, 'सिद्धे चिकीर्षाविरहेणेति, असिद्धस्य च प्रवृत्त्यविषयत्वनियमेनेति शेषः। तव प्रवृत्तेः सिद्धविषयत्वनियमेऽपि चिकीर्षाया असिद्धविषयत्वनियमस्य त्वयाप्यभ्युपगमादिति भावः। 'देवताराधनादेरिति तस्मादुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धवृत्तित्वनियमो न। साध्यताख्यप्रवृत्तिविषयतायाः तस्या असिद्धमात्रवृत्तित्वात् इत्यस्वीकरणीयमिति भाविपौवराज्ये साध्यतया प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेति भावः। द्वितीयहेतुं[1] निराकरोति, 'किञ्चेति, 'तत्र मा प्रवर्त्तिष्टेति राज्योपायत्वेन राज्योपाये मा प्रवर्त्तिष्टेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिप्रसङ्गे' साध्यतया प्रवृत्तिप्रसङ्गे, 'न हीति, इदमापाततः उपादानविषयप्रवृत्तिविषयसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजकतया राज्योपायत्वरूपेण

---

[1] द्वितीयमप्रहेतुमिति क०।

प्रवर्त्तत एव राज्ये, बाल्ये तु राज्योपायमकृत्वा मत्-कृत्येदानीं राज्यं न सिध्यतीति स्वकृत्यसाध्यताज्ञाना-देव न प्रवर्त्तते यथा तण्डुलं विना पाके स्वकृत्य-साध्यताज्ञानात्, राज्योपाये तु स्वकृतिसाध्येष्टसाधन-त्वेन ज्ञाते देवताराधनादौ प्रवर्त्तत एव । अतएव

राज्योपायज्ञानं विना राज्ये प्रवृत्त्यसम्भवात् परन्तु राज्योपायत्वेन राज्योपायस्य सिंहासनादेः सत्त्वदशायामेव भाविराज्ये प्रवृत्त्या-पत्तिर्द्रष्टव्या । 'मत्कृत्येदानीमिति इदानीन्तनमत्कृत्येत्यन्वयः, 'स्वकृत्य-साध्यताज्ञानादिति इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानादित्यर्थः, तथाच तत्कालीन तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्ति-साध्यताज्ञानं हेतुरिति भावः । 'तण्डुलं विना' तण्डुलविरहदशायां, 'स्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्' इदानीन्तनस्वकृत्यसाध्यताज्ञानात्, 'पाक-इति, 'न प्रवर्त्तते' इत्यनुषज्यते । ननु तथापि राज्योपाये देवता-राधनादौ तदानीं प्रवृत्तिर्न स्यात् इत्यत आह, 'राज्योपाये त्विति, 'स्वकृतीति इदानीन्तनस्वकृतीत्यर्थः । ननु व्रीह्यवघात-पुरोडाश-याग-परमापूर्व्वेषु युगपत् कुतो न प्रवर्त्तते स्वकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्याविशेषादित्यत आह, 'अतएवेति इदानीन्त-

---

ध्येय । 'अपरिचयाच', राज्योपाये न प्रवर्त्तत इति ध्येय । 'सिद्ध इति, तथाच भवन्मतया असिद्ध एव प्रवृत्तिरभ्युपेया अवश्य राज्ये प्रवर्त्ततैवेत्यर्थः, 'इदानीमिति इदानीं मत्कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्याभावान्न तदा

व्रीह्यवघातमकृत्वा पुरोडाशस्तमकृत्वा यागस्तमकृत्वा-ऽपूर्व्वं साधयितुं न शक्यत इति क्रमशोऽवघातादौ प्रवर्त्तते न युगपत् सिद्धद्रव्यसिद्धक्रियाविषयस्वभावत्वात् प्रवृत्तेः यागानन्तरञ्च नापूर्व्वे प्रवर्त्तते। कृत्यन्तरं विनैव यागकृतितस्तत्सम्भवात्। इष्टसाधने चेष्टो-

---

त्पन्नस्य स्वकृतिविशेषणत्वादेवेत्यर्थः, 'व्रीह्यवघातमकृत्वा अकृत्वेति व्रीह्यवघातकृत्यनुत्तरकालीनमकृत्वेत्यर्थः, एवं 'अकृत्वेत्यनुषज्य सर्व्वत्र व्याख्येयं, 'न शक्यत इतीति, ज्ञानादिति[1] शेषः। तथाच सर्व्वत्र एकदा इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यताज्ञानं नास्तीति भावः। 'क्रमश' क्रमश एव, 'अवघातादौ' अवघात-पुरोडाश-यागेषु, 'न युगपदिति न युगपदवघात-पुरोडाश-याग-परमापूर्व्वेषु चतुर्षु प्रवर्त्तत इत्यर्थ.। ननु यथा क्रमशस्त्रिषु प्रवर्त्तते तथा परमापूर्व्वे कथं न प्रवर्त्तते इत्यत आह, 'सिद्धद्रव्येति, 'नापूर्व्वे प्रवर्त्तत इत्यन्तमेको ग्रन्थ', सिद्धकारककासिद्धक्रियासाधकस्वभावत्वादित्यर्थ', साध्यत्वं विषयताविशेषः, तेन सिद्धस्य हविरादेरुपादानताख्यप्रवृत्तिविषयताश्र-

---

(१) केवलमत्स्वकृतिसाध्यताज्ञानादितीति ख॰।

प्रवृत्तिरित्यर्थ', तर्हि रात्र्योपायमेव करोत्वित्यत आह, 'रात्र्येति, अन्यदा कृतिसाध्यत्वादिना न जानात्येवेति न प्रवर्त्तते अन्यथा तदाप्रतीकारादिति भाव। 'सिद्धेति तथाच यागार्थिनया पुरोडाशादौ प्रवृत्तिस्तत्सिद्ध्यन-न्तरमेवेत्यर्थ'। नन्वेवमपि सञ्जातबाधोऽपि अविनाशमन्त्रावौ प्रवर्त्तेत तथापि इष्टिरूपेष्टसाधनत्वात् कृतिसाध्यत्वाच्चेत्यत आह, 'इष्टसाधने चेति।

त्विऽपि न दोषः, उपादानप्रत्यक्षसम्पत्तये सिद्धकारणकेति, 'नापूर्व्वं प्रवर्त्तते इति, तस्य क्रियात्वाभावादपूर्व्वादिभिन्नत्वस्य तत्त्वादिति भावः । ननु यागानन्तरमपूर्व्वं प्रवृत्त्यभावे कथमपूर्व्वोत्पत्तिरित्यत आह, 'इत्यन्तरमिति । ननु तद्धर्मप्रकारक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तद्धर्मधर्म्मितावच्छेदकक-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु किं कार्य्य-कारणभावे उभयदिशि तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेन भावियौवराज्येऽपि बाल्यदशायां कस्यचित् प्रवृत्तेः । न च तदनुपादाने यस्य बालस्य भावियौवराज्यं मम कृतिसाध्यमपि नेदानीं मत्कृतिसाध्यमिति ज्ञानं तस्यापि बाल्यदशायां भावियौवराज्ये प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्तेः यौवनादिकालीनातिरिक्ताया अलीकतया तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति कारणीभूतस्य तत्तत्कालस्य विरहादेव बाल्यदशायां तत्पुरुषीयराज्यत्वप्रकारकप्रवृत्त्यापादनासम्भवात् तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिविशेषणेऽपि वक्ष्यमाणयुक्त्या तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति

न च केवलसुखजनके प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदधिकदुःखाजनकत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यं । नञ्व्यत्यासेन इष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुतस्तु इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखजनकं प्रसिद्धं तदन्यत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः । नचाजनकत्वं जनकत्वात्यन्ताभाव-जनकान्योन्याभावरूपतयाऽभिन्नं तथा च मिलितज्ञानहेतुताया गौरवमननुभवश्च प्रत्येकज्ञानेऽपि प्रवृत्तिसिद्धेश्च प्रत्येकहेतुतायामननुगम इति वाच्यं । प्रत्येकहेतुत्वेऽपि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानविरोधिज्ञानत्वेनानुगमादित्याहुः । ननु नान्तरीयकत्वमिष्टहेतुक्रियाजन्यत्वं, व्याप्यत्वं वा, तदपि दैशिकं, कालिकं वा, इष्टनियत-

तत्तत्कालत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वात् । न च कृतिसाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्योर्न विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन कार्यता यत्र साध्यत्वाख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तिः तत्र विशेष्यतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति प्रकारता-विशेष्यता-वच्छेदकत्वोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिरेवमिष्टसाधनता-ज्ञान-प्रवृत्त्योरपि विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामा-नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या न हेतु-हेतुमद्भावः किन्तु तत्साधनत्व-प्रकारकतत्पुरुषीयज्ञानत्वेन कारणता तत्पुरुषीयतदर्थप्रवृत्तित्वेन कार्यता यत्र तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तदर्थिप्रवृत्तिः तत्र विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तत्साधनत्वप्रका-रकतत्पुरुषीयज्ञानमिति तदर्थिताप्रतियोगिकसाध्यतानिरूपितप्र-कारता विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः

पूर्वकालीनत्वं वा, नाद्य अगम्यागमनादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः नरकस्येष्टहेतुक्रिया-जन्यत्वेन तदधिकत्वाभावात्, न द्वितीयः तत एव तज्जनकस्य तदिष्टोत्पत्ति-नियतत्वात् तयोरेकाश्रयत्वात्, न तृतीय इष्टोत्पत्तिपूर्वकालीनमरणजनके पाकादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, नापि चतुर्थः उत्कटानिष्टपूर्वककिञ्चिदिष्टजनकत्वेन ज्ञायमानेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । अत्र वदन्ति इदानीन्तनबलवद्द्वेषविषय-दुःखजनकत्वे यस्य तात्पर्यं, द्वेषे च बलवत्त्वं उत्कटत्वं जातिविशेषः, अत एव रागान्धस्य यदा नरकादौ न तादृशो द्वेषः तदा तद्धेतावपि प्रवृत्तिरन्यदा निवृत्तिः । न च द्वेषे बलवत्त्वमधिकं, दुःखमात्रस्यैव द्वेषविषयत्वेन पाकादा

विरोधात् । तदाऽसिद्धत्वं तदा सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव ।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानादृष्ट्यादाविच्छेति, तत्तुच्छं, असिद्धावस्थादृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तस्यावश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छानुरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति, तत्रापि विरोध एव। दृष्टौ सत्यामिष्टं तया विना नेत्यन्वय-व्यति-

---

ज्ञानयोः, 'अविरोधादिति, साधनत्वस्यासिद्धत्वविरोधिव्याप्यत्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणीभूतासिद्धत्वज्ञानाविघटकत्वादिति भावः। ननु तथापि वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपासिद्धत्वं वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वरूपं वर्त्तमानत्वविशेषितसिद्धत्वञ्च परस्परं विरुद्धमेव तदुभयोरेकत्र ग्रहः कथं स्यात् तयोरज्ञाने च इच्छासाधनत्वज्ञानयोरसम्भवादित्यत आह, 'तदेति, 'तदाऽसिद्धत्वं' वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं, 'तदा सिद्धत्वं' वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वं, 'इच्छासाधनत्वयोः' इच्छासाधनत्वज्ञानयोः, 'प्रयोजकं' ज्ञानविषयतया प्रयोजकं, इदानीमसिद्धत्वज्ञानं नेच्छाहेतुः किन्तु तत्कालीनसिद्धत्वज्ञानमेव प्रतिबन्धकमिति स्वमतानुसारेणोक्तं ।

'असिद्धावस्थात्' अविद्यमानात्, 'तस्येति, दृष्टे तत्साध्यताज्ञानदशायामिति शेषः । 'असिद्धत्वमिति, 'अवगन्तव्यमित्यनुषज्यते, जनकीभूतमित्यादिनियमात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् असिद्धत्वज्ञानस्यापि तदिच्छाहेतुत्वादिति भावः। 'तत्रापि' सुखादिनिष्ठदृष्टिसाध्यताज्ञानेऽपि, 'विरोध एव' दृष्टीच्छाजनकत्वविरोध एव,

रेकग्रहस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिनिरूपितेष्टसाध्य-
त्वग्राहकत्वात्। किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं
मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं 'मण्डलीं कुर्यादिति
वाक्यं प्रमाणं स्यात्* विषयाबाधात्। एतेन नवीनमत-

तत्र मते इति शेषः। ननु सिद्धावस्थस्यादेः सुखाद्युत्पत्तेः तदु-
त्पत्तिदशायां तस्य वास्तविकं सिद्धत्वमपेक्षितमस्तु सुखादौ तत्-
साध्यताज्ञाने तन्निष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य कुतोऽपेक्षितमित्यत आह,
'दृष्टौ सत्यामिति, 'सिद्धत्वमादाय' सिद्धत्वं विषयीकृत्य,
सत्तायाः क्षणसम्बन्धित्वघटितत्वादिति भावः। 'इष्टसाध्यकत्वेति
सुखादिनिष्ठसाध्यतेत्यर्थः। नन्विदमयुक्तं सिद्धत्वज्ञानस्याऽपि दृष्टि-
साध्यं सुखं भवत्वितीच्छायां सुखत्ववद्विशेषणतया दृष्टेरपि विषयत्व-
सम्भवात् तदुद्देश्यकेच्छायां सत्येव तन्निष्ठसिद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वात्
दृष्टिसाध्यं सुखं भवत्वित्यत्र दृष्टेरनुद्देश्यत्वादिति चेत्, न, दृष्टि-
र्भवत्वित्याकारकदृष्ट्युद्देश्यकेच्छाया अप्यनुभवसिद्धत्वादिति भावः।
'चिकीर्षाजन्यकृतीति प्रवृत्त्याख्यकृतीत्यर्थः। 'विषयाबाधादिति
तन्मते कृतिसाध्यताज्ञानमात्रस्य प्रवर्तकतया कृतिसाध्यत्वमात्रस्यैव
विध्यर्थत्वात् तस्य च प्रकृतेऽबाधितत्वादित्यर्थः। इदमापाततः प्रमा-
णत्वस्य तत्तद्विषयघटिततया कृतिसाध्यत्वघटितप्रामाण्यापादने
इष्टापत्तेः इष्टसाधनत्वघटितप्रामाण्यापादने चापादकाभावात्। एतेन

* 'प्रमाणं स्यादिति, यद्यप्यत्र परस्त्रीपत्ति' स्वर्गकामादिपदसमभिव्या-
हृतस्य स्वर्गकामविशेष्यान्वयबोधेनाप्रामाण्येऽपि तदसमभिव्याहृतस्य विफ-

मप्यपास्तं, परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावत्त्वेष्टसाधनताज्ञानानां ज्ञानं तथा आत्मन ओदनकामनावत्त्वेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात्, किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात्, यथा च साध्यत्व-साधनत्वयोरविरोधः

प्रमाणत्वं भ्रमभिन्नज्ञानजनकत्वमित्यपि प्रत्युक्तं, भ्रमत्वस्यापि तत्तद्विषयघटिततयोक्तविकल्पग्रासात्। न च प्रमाणं स्यात् प्रमाणत्वव्यवहारविषयः स्यादित्यर्थ इति वाच्यं। सामान्यतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वापादने इष्टापत्तेः कृतिसाध्यत्वांशे प्रमाणत्वस्य तवापि सम्मतत्वात् स्वांशिकप्रमाणव्यवहारविषयत्वापादने च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वविकल्पग्रासात् उक्तदोषद्वयापत्तेः। न च प्रमाणं स्यात् प्रवर्त्तकं स्यादित्यर्थ इति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञानजन्यकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया तदभावादेव प्रवर्त्तकत्वासम्भवादिति ध्येयं। 'परस्य कृतिसाध्यत्वेति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाके कृतिसाध्यत्वप्रकारेण परकीयकृतिसाध्यत्वस्येत्यर्थः, 'ओदनकामनावत्त्वेति परनिष्ठौदनकामनावत्त्वस्येत्यर्थः, 'इष्टसाधनत्वज्ञानेति परकीयेष्टसाधनताज्ञानस्येत्यर्थः, 'ज्ञानमिति, 'न प्रवृत्तिकारणमित्यनेनान्वितं, 'ज्ञानस्य ज्ञानमिति ज्ञानस्य ज्ञानस्येत्यर्थः, चकारपूरणात्। 'किन्त्विति, स्वना-

---

यासाधेन प्रामाण्यात् यथाक्रमये मङ्गलौ कुर्य्यादित्यस्याप्रामाण्येऽपि कुर्य्यादित्यस्य प्रामाण्यं, तथापि पूर्व्वोक्तदोष एव तात्पर्य्यं। व्यभिचारमप्यादि,

अनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च तथोपपादितमेव किञ्च परकृतिसाध्यत्वमज्ञात्वापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितलिप्यादौ यौवने कामोद्रेकात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेश्च तदेव प्रवर्त्तकम्। वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं कृत्या साधयामीतीच्छा सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात्। अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानात् असिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्ध-

गतपाकविशेष्यकेति शेषः। 'कृतिसाध्यताज्ञानञ्चेति स्वकृतिसाध्यताज्ञानञ्चेत्यर्थः। 'तदेवेति स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानमेवेत्यर्थ, इदमुपलक्षणं स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायामपि कृतिसाध्यत्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यं। 'सिद्धविषयकेति, परकृतसिद्धपाकविषयकेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'सिद्ध इति, परकृतपाक इति शेष, 'असिद्धस्य च' कर्त्तव्यानागतपाकस्य च, 'अज्ञानात्' कृतिसाध्यत्वेनाज्ञानात्। इदमुपलक्षणं यदंशस्याज्ञानं तस्येच्छायां प्रकारत्वासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं। 'सिद्धविषयात्' परकृतसिद्धपाकविषयात्, 'कृतिसाध्यताज्ञानात्' कृतित्वेन परकीयकृतिसाध्यताज्ञानात्, 'कृतिसाध्यत्वेन' स्वकृतिसाध्यत्वेन, 'असिद्धविषयत्वेति, बाधकाभावे सदंशविषयत्व-

'किञ्चेति, एकदेश्यादिदूषयति, 'वस्तुतस्त्विति। नन्वेवमपि गौरवं विपरीतञ्चाह, 'अस्तु चैवमिति, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य तथापि प्रवर्त्तकत्वेनाभ्युपेयं

विषयत्वस्वभावत्वादेकप्रकारकत्वेन ज्ञान-चिकीर्षयोः कार्य्य-कारणभावो न त्वेकविषयत्वे सति गौरवात्, इच्छाया अनागतविषयत्वात् तस्य चाज्ञानात् तथात्वदर्शनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत्, न, असिद्ध-विषयेच्छानुरोधेनानागतज्ञानोपायस्य दर्शितत्वात्। अस्तु चैवं, तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तकमस्तु स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-फलकामनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् इष्टसाधनताज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य च हेतुत्वे मानाभावाच्च।

स्वभावाच्चेत्यपि बोध्यं। हेत्वन्तरमाह, 'इच्छाया इति, 'अज्ञानात्' ज्ञानासम्भवात्, 'तथात्वदर्शनात्' समानप्रकारकत्वेनैव कार्य्य-कारणभावकल्पनात्। 'अनागतज्ञानेति अनागते कृतिसाध्यताज्ञानेत्यर्थः। 'कृतिसाध्यताज्ञान इति पाकत्वप्रकारेण परकृतपाकविशेष्यके कृतित्वरूपेण परकीयकृतिसाध्यताज्ञान एवेत्यर्थः, 'व्यावर्त्तकं' विशेषणं, 'अस्त्वित्यभ्युपगमवादः, 'स्व-परकीयेति स्व-परकीयेष्टसाधनताज्ञान-स्व-परकीयफलकामनयोर्ज्ञानापेक्षयेत्यर्थः, ।

'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेवेत्येवकारेण बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनतालिङ्गकत्वस्य व्यवच्छेदः प्रवृत्तिसाध्य-

---

अनभ्युपगमे वा ततोऽप्यस्य गुरुत्वात्। यद्वा एतदस्वरसादाह, 'ज्ञानज्ञानस्येति, एतेनातिनवीनमतमप्यपास्तं. 'नव्याः' प्राभाकरनव्याः, 'इष्टत्वेति, इष्टसाधन-

नव्यास्तु स्वकृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्त्तकं तेन स्वकृत्यसाध्ये वृष्ट्यादौ कारीर्य्याञ्च कृषीवलस्य न प्रवृत्तिः। न च सञ्जातबाधस्य विषभक्षणे प्रवृत्तिप्रसङ्गः, स्वकृतिसाध्यताज्ञानविषये इष्टत्वस्य स्वरूपसतः प्रवृत्तौ सहकारित्वात्। न च सञ्जातबाधस्य विषभक्षणादाविच्छास्ति, इष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् अतीतभोजनेऽप्यत एव न प्रवर्त्तते वृत्तेः सिद्धतया इच्छाविरहेण भोजने

ताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेव वृष्ट्यादौ प्रवृत्तिवारणसम्भवात् स्वांशमवेशस्य प्रयोजनं तत्र नास्तीत्यत उक्तं 'कारीर्य्याञ्चेति,(१)। 'सञ्जातबाधस्येति अदृष्टविषयबलवदनिष्टाननुबन्धित्वकस्य पुरुषस्येत्यर्थः। इष्टमुपलक्षणं अदृष्टेष्टसाधनत्वकस्य चैत्यवन्दनादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गस्यापि बोध्यं। 'इष्टत्वस्य' इच्छायाः, 'प्रवृत्ताविति, चिकीर्षायाश्चेत्यपि बोध्यं। इष्टसाधनताज्ञानमपेक्ष्य लाघवादिति भावः। 'विषभक्षणादावित्यादिना चैत्यवन्दनादिपरिग्रहः, 'इष्टसाधनत्वेनेति, बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, तथाच चिकीर्षादिकारणीभूतेच्छां प्रति इष्टसाधनत्वादिज्ञानं हेतुरिति भावः। 'अतएव' इष्टत्वाभावादेव, 'तदुपाधिकेति इष्टसाधनताज्ञानाधीनेत्यर्थः। इष्ट-

---

(१) अवग्रहनिवर्त्तकयज्ञविशेष कारीरीपदेनोच्यते।

त्वप्रकारकेच्छाया सहकारित्वमिति भाव । तेन सुखत्वप्रकारकवृत्ति-

तदुपाधिकेष्टत्वाभावादतीततृप्ताविच्छा नास्तीति तत्साधनेऽपीष्टत्वाभावादेव न प्रवृत्तिः। न चैवं पाके न प्रवर्त्तेत तस्य स्वरसतइष्टत्वाभावादिति वाच्यं। इष्टसाधनत्वज्ञानेन तस्यापीष्टत्वात्। हन्तैवं प्राथमिकत्वादिष्टत्वायेमवश्यापेक्षणीयत्वाच्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानमेव चिकीर्षाकारणमस्त्विति चेत्, न, इष्टसाधनत्वाभावेऽपि भोगे चिकीर्षासत्त्वात् तस्यां स्वकृतिसाध्यत्वज्ञाने सतीष्टत्वमेव कारणं न त्विष्टसाधनत्वं व्यभिचारात्। पाकादौ तदन्वय-व्यतिरेकाव-

मुपलक्षणं भोजनस्य मिष्टत्वादपि तच्चेच्छाविषयत्वासम्भवादिति मन्तव्यं। 'तत्साधनेऽपीति तत्स्वरूपायोग्ये भाविभोजनेऽपीत्यर्थः, अतो न पौनरुक्त्यं। 'स्वरसत इति इष्टसाधनताज्ञानं विना इष्टत्वासम्भवादित्यर्थः। 'इष्टसाधनताज्ञानेनेति ओदनादिरूपेष्टसाधनताज्ञानेनेत्यर्थः। 'चिकीर्षाकारणमिति चिकीर्षायां प्रवृत्तौ च कारणमित्यर्थः(१)। 'इष्टसाधनत्वाभावेऽपि' इष्टसाधनत्वज्ञानाभावेऽपि, 'तस्यां' चिकीर्षायां, 'न त्विष्टसाधनत्वं' न त्विष्टसाधनत्वज्ञानं, 'व्यभिचारात्' नियतपूर्ववर्त्तित्वाभावात्। न चोपायवृत्तिविशेष्य-

(१) समानविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति प्रवृत्तित्वावच्छिन्नस्य प्रति कारणमित्यर्थं इति म०।

साध्यताज्ञानजन्येच्छाविषयपदेन न व्यभिचार इति बोध्यं। 'अतीततृप्ताविति,

पीष्टत्वोपस्थितौ, एवं भोगेऽपि प्रवर्त्तेतेति चेत्, न, दृष्टसाधनतापक्षेऽपि मुक्तिरूपेष्टसाधने सुखे प्रवर्त्तेतेति तुल्यं। सुखे चिकीर्षा भवत्येव कृतिस्तु न भवति कृतेः

तावच्छेदकत्वं प्रत्यासत्तिः उपायत्वस्य सुख-दुःखाभाव तदनुभवेतरत्वमिति वाच्यं। गौरवात् इच्छेष्टसाधनताज्ञानयोः कार्य्य-कारणभावे उपायत्वप्रवेशस्योभयसम्मतत्वात् कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वस्यादोषत्वानुरोधेन इच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्हेतुतायाश्च तव मतेऽप्यावश्यकत्वादिति(1) भावः। 'तदन्वय व्यतिरेकौ' इष्टसाधनताज्ञानान्वय-व्यतिरेकौ, 'एवं' प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्यापेक्षणीयत्वे, 'भोगेऽपीति, 'भोगः' सुख-दुःखाभावसाक्षात्कारः, तस्य स्वत एव इष्टत्वात् शरीरादेश्च तदुपादानत्वसम्भवादिति भावः। 'सुखे प्रवर्त्तेतेति सुखत्वरूपेण सुखे प्रवर्त्तेतेत्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, तस्य तेन रूपेण साध्यत्वाख्यप्रवृत्तिविषयत्वे मानाभावादिति भावः। 'सुख इति, सुखत्वरूपेणेति शेषः। 'सिद्धत्वेति सिद्धकारणका-सिद्धक्रियाप्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकत्वनियमादित्यर्थः, सुखत्वनिष्ठप्रकारता-न्तर्भावेन कृतिसाध्यताज्ञान-चिकीर्षयोः प्रवृत्तिकारणत्वाभावादिति

---

(1) न्यायमतेऽप्यावश्यकत्वादितीति ख०, ग०।

पूर्व्वं द्वयोर्व्वैसमानत्वमभिमतमिदानीमतोऽतत्त्वमिति न पूर्व्वभेद, 'तुल्यमिति,' वस्तुत स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वाभावाभावात् तत्र कृतिरिति भाव। 'इष्टसाधनतेति, न हि चिकीर्षान्योपायेच्छात्वं तज्जन्यतावच्छेदकं, गौरवादिति

तथाच तत्कालीनत्वेन कृतिविशेषणे पाको मदीयेदानीन्तनकृति-साध्य इष्टसाधनञ्च राज्यं मदीयकृतिसाध्यमिष्टसाधनञ्च भवति न त्विदानीन्तनमत्कृतिसाध्यमिति समूहालम्बनज्ञानदशायां पाकत्व इव राज्यत्वेऽपि प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः पाकत्व-प्रकारकप्रवृत्त्यनुरोधेनैव तत्कालस्थायितत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुत्वा-दिति वाच्यं । प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामाना-धिकरण्यप्रत्यासत्त्या कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानयोः प्रवृत्तिहेतुत्वे मानाभावात् उक्तापत्तेरेव बाधकत्वाच्च उक्तापत्तिवारणान्यथानु-पपत्त्या विशेष्यतावच्छेदकमन्तर्भाव्य समवायघटितसामानाधिक-रण्यप्रत्यासत्त्यैव तयोः प्रवृत्तिहेतुताया युक्तत्वात् । न च समवा-यघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः कार्य्य-कारणभावे प्रवृत्तिप्रकारीभूतधर्मभेदेनानन्तकार्य्य-कारणभा-वापत्त्यां तदपेक्ष्य प्रकारता-विशेष्यतावच्छेदकतोभयघटितसामाना-धिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिकारणत्वकल्पनमेव लघ्विति वाच्यं। तादृशप्रत्यासत्त्या तयोः कारणत्वे उक्तापत्तिवारणाय तत्कालीन-त्वस्य कृतिविशेषणत्वावश्यकत्वे विभिन्नकालीनप्रवृत्तिव्यक्तिभेदेना-नन्तकार्य्य-कारणभावापत्त्या तदपेक्ष्य प्रवृत्तिप्रकारभेदेन समवा-

---

प्रवृत्तिप्रसङ्गात् योगिनामपि सुख-दुःखयोराग-द्वेषसम्भवात् अन्यथा प्रवृत्ति-निवृत्त्योरसम्भवापत्तेः । न चाशक्य इत्यादिविरोधः, चन्दनादिसाधारणोत्कट-राग-द्वेषविरहपरत्वादिति । अत्रेदं चिन्त्यं एवं हि न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विशिष्टनिषेधस्य विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमुत्कटद्वेष-विषयदुःखसाधनमित्यन्वयबोधः स्यात् तथाच यस्य रागान्धस्य तद्दुःखे

घटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तयोः प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव लघुत्वादिति । नैवं । यथा हि स्मृतिस्थले गुरुणापि प्रकारान्तरेण योऽतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स न उद्बोधककारणतया वार्य्यते इति नियमः तथा गुरुणापि प्रकारान्तरेण यदतिप्रसङ्गो वारयितुं शक्यः स तत्तत्कालादिकारणत्वेनावश्यकेनापि न निवार्य्यते इति नियमः । अन्यथा स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानादेरपि हेतुत्वविलोपापत्तेः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादिसाधारणज्ञानदशायां प्रवृत्त्यापादनस्य उक्तरीत्या कालकारणतयैव वारणसम्भवात् कृतिसाध्यताज्ञानादेर्हेतुत्वे प्रकारतासम्बन्धस्य कार्य्यतावच्छेदकतया प्रकारतासम्बन्धेनाप्यापादनासम्भवात् प्रकारतासम्बन्धेनोत्पत्तिनियमस्यापि कालकारणतयैव निर्वाहसम्भवात् तस्मात् सामान्यतः स्वकृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वेऽपि तत्कालीनस्वकृतिसाध्यताज्ञानासत्त्वेन[1] तत्काले प्रवृत्त्यभावात्[2] तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्य ताद्रूप्येण ज्ञानं कारणमावश्यकं कार्य्यकारणभावस्तु तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वेन तत्कालीनतत्-

---

(१) तत्कालीनस्वकृतिसाध्यताज्ञानासत्त्वेनेति क० ।

(२) प्रवृत्त्यसम्भवादिति ख० ।

नोत्कटद्वेषवन्तं प्रति तद्देशस्याप्रामाण्यं स्यात् विषयबाधात् एवञ्च स एव वेदः काञ्चित् प्रति प्रमाणं काञ्चित्प्रति चाप्रमाणमिति महद्वैशसं, एवञ्च बलवदनिष्टादेरपि तथात्वं स्यात् । यदि च तदन्तर्भावः तदापि यत्किञ्चिद्द्वेषविषयत्वं सकलद्वेषविषयत्वं वा, आद्ये वर्ज्जेत्यादौ बाधापत्तिः बहुविधव्यापारसाध्ययागजन्यदुःखेऽपि कस्यचिदालस्यादेरुत्कटद्वेषसम्भवात् । अन्त्ये न कस्यां,

पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारक-तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन यत्र साध्यताख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन तादृशप्रवृत्तिस्तत्र विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशज्ञानमिति सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः, तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताप्रकारकपुरुषान्तरीयज्ञानादपि निरुक्तप्रकारतासम्बन्धेन तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय तत्पुरुषीयत्वं ज्ञानस्यापि विशेषणं, तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेनापि पृथक्कारणत्वं तेन वर्त्तमानकाले भावि-भूतकालीनकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानात् न वर्त्तमानकाले भावि-भूतकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः । न च तद्वारणाय तत्पुरुषीयत्ववत् तत्कालीनत्वेनापि ज्ञानं विशेष्यतां किं तत्कालस्य पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं । प्रतिपुरुषं कृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य्यकारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्प्रवेशमपेक्ष्य सर्वपुरुषीयतत्कालीनप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैककार्य्य-कारणभावकल्पनाया एव लघुत्वात् । न च तथापि तत्कालीनकृतिसाध्यताज्ञानाभावदशायां भाविराज्ये तत्तत्कालीनप्रवृत्तिर्मास्तु इष्टसाधनताज्ञानरूपसामान्यकार्य्य-कारणभावमर्य्यादया प्रवृत्तिसामान्यापत्तिर्दुर्व्वारैवेति वाच्यं ।

भक्षयेदित्यादेरप्रामाण्यापत्तिः, यथोक्तमुत्कटत्वं जातिविशेष इति तदपि चिन्त्यं, उत्कटानुत्कटनानादुःखविषयकसमूहालम्बनाद्यत्र तदुभयगोचरो द्वेषः एकांशे उत्कटोऽपरांशेऽनुत्कटस्तत्र कथं तज्जातिरव्याप्यवृत्तित्वात् । न च तत्र द्वेषद्वयं, ज्ञानादेरपि समूहालम्बनत्वोच्छेदापत्तेः सामग्रीयौगपद्यात् धर्म्मविनिगमकाभावाच्च । यदि तत्र तथा तदा यत्रापि तुल्यं, यदि च तत्र तत्सोपाधित्वं तदाननुगमः तद्वदेवान्यत्रापि तत्सोपाधितापत्तिश्च ।

तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तिसामान्यस्यालीकतया यावद्विशेषसामग्रीबाधेनैव सामान्यबाधात्[१]। न च एकस्मिन् काले एकस्य पुरुषस्य नानाप्रवृत्तिविरहात् तत्तद्व्यक्तिविश्रान्त एवायं कार्य्य-कारणभावः तथाचानेन कथं सामान्यकार्य्यापत्तिवारणं तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तकार्य्य-कारणभावेनापि सामान्यकार्य्यातिप्रसङ्गवारणाभ्युपगमे तत्तत्प्रवृत्तिव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेनैव हेतुतास्तु लाघवात् किं तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तगुरुतरधर्म्मस्यावच्छेदकत्वानुसरणेनेति वाच्यं। एतदनुरोधेनैव सर्व्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयाभ्युपगमात् प्रवृत्तिविशेषणीभूततत्तत्कालपदस्य क्षणद्वयसाधारणतत्तत्कालपरं तथाच प्रवृत्तिद्वयसाधारण एवायं कार्य्य-कारणभावः। यथोपादानप्रत्यक्षस्य साक्षात् प्रवृत्तिहेतुतया कथं सर्व्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयोत्पत्तिः प्राथमिकप्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव उपादानप्रत्यक्षेच्छयोरन्यतरस्य विनाशादिति वाच्यं। उपादानप्रत्यक्षस्याप्युपादानेच्छाद्वारैव हेतुत्वाभ्युपगमात् साक्षात्साधनत्वप्रवादस्तु लौकिकविषयत्वावच्छिन्नकारणत्वनिबन्धनः।

(१) प्रवृत्तिसामान्यबाधादिति क०, प्रवृत्तिसामान्यवारणादिति ग०।

अतएवोत्कटकोटिके संशयेऽपि तत्र भ्रान्तिरित्युक्तं, अस्तु वा उत्कटत्वं जाति-स्तथापि शब्दवद्देवदत्तादिकारणविशेषप्रयोज्यं द्वेषे वैजात्यमावश्यकमिति तद्व्यवहारापत्त्या द्वेषनिष्ठमुत्कटत्वं जातिस्तथापि शब्दवद्देवदत्तादिकारणविशे-षप्रयोज्यं द्वेषे वैजात्यमावश्यकमिति तद्व्यवहारापत्त्या द्वेषनिष्ठमुत्कटत्वं चानेकं वाच्यं। तथाच तदननुगमेन ज्ञानाननुगमात् प्रवृत्त्यननुगमः सिद्धादिपदार्थ-

यत्तु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयतत्तद्धर्म्मावच्छिन्नसाध्यकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यक-तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानत्वेन कार्य्य-कारणभावः समवायघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः बाल्यकालीनराज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्तेरलीकतया तत्कालान्तर्भावेन तदवच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य्य-कारणभावाकल्पनेन यावद्विशेषसामग्रीबाधेनैव तदानीमिष्टसाधनताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीसत्त्वेऽपि न तदवच्छिन्नसाध्यकतत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः तत्तत्कालीनप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालत्वेन पृथक्हेतुत्वादेव बाल्यदशायां राज्यत्वधर्म्मितावच्छेदककयौवनकालीनस्वप्रवृत्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि न राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्त्यापत्तिः। न चैवं तत्तत्काल-तत्तत्पुरुष-तत्तत्प्रकारमन्तर्भाव्य कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनायां किं फलमिति वाच्यं। तत्तद्धर्म्मितावच्छेदककस्वकृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानसामान्यविरहदशायां तादृशज्ञानसत्त्वेऽपि प्रकृतकालमन्तर्भाव्य(१) तद्धर्म्मितावच्छेदकक-स्वकृतिसाध्यत्वबाधनिश्चयदशायां वा इष्टसाध-

(१) राज्यत्वावच्छिन्नसाध्यकयौवनकालीनप्रवृत्तिकालमन्तर्भाव्येति ग०।

ग्रहानुपपत्तिश्च। किं वा जनकत्वस्यान्योन्यात्यन्ताभावगर्भतयाननुगमेन शक्तिग्रहानुपपत्तिः। न च जनकत्वे विरोधित्वमनुगतमिति वाच्यं। तत्प्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वेन तत्र शक्तिग्रहकल्पनानर्हत्वात्, अपिच सविषान्नभोजनजन्यसुखेच्छाविरहेऽपीष्टसाधनत्वाभावादेवातिप्रसङ्गवारणे किमुक्तविशेषणेन।

नताज्ञानादिरूपसामान्यसामग्रीमर्य्यादया तत्प्रकारक-तत्पुरुषीय-प्रवृत्तिसामान्योत्पत्तिवारणस्यैव तत्फलत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेरपि समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वात् तदापत्तेरुक्तरीत्या तत्तत्कालकारणतया वारणसम्भवेऽपि कालादिकारणतया कारणान्तरस्य नान्यथासिद्धिरिति नियमात्, एवं तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि पृथक्कारणत्वमुपेयं तेन च तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानवति पुरुषान्तरे समवायसम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तिः। न च तादृशकृतिसाध्यताप्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमुपेयतां किं तत्तत्पुरुषाणां पृथक्कारणत्वेनेति वाच्यं। प्रतिकालं तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानानां कार्य्य-कारणभावेषु ज्ञानविशेषणतया तत्तत्पुरुषप्रवेशमपेक्ष्य सर्व्वकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाधारणातिरिक्तैकतत्पुरुषकारणताकल्पनाया एव लघुत्वात्। वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषत्वेनापि न पृथक्हेतुत्वं कल्पनीयं संयोगोत्पादेभयोः कार्य्य-कारणभावस्थले सामान्यतस्तत्तद्व्यक्तिसमवेतत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तद्व्यक्तित्वेन समवायिकारणत्वस्य क्लृप्तत्वादेव पुरुष-

---

ननु यदि विषभक्षणजन्यदुःखाननुबन्धिसुखत्वेन तदिच्छा तदा तस्य सर्व्वपुरुषार्थत्वं भज्येत इच्छाजन्यौ दुःखाभावभेदापेक्षयादिति चेत्, सत्यं तथैवं, तथाप्युत्कटेच्छाविषयसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु तदभावादेव तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गनिरासे किमुक्तविशेषणेन तज्जन्यदुःखे द्वेषोत्कर्षेण रागोत्कर्षाभावात्। यदि कण्डूयनदशायामुत्कटे कस्यचिद्रागोत्कर्षसम्भवेन विधेयत्वप्रसङ्गः तत्र विध्यर्थोत्सरा तथापि तुल्यं। एतेनार्थविपर्य्यस्तविषयदुःखाजनकत्वं तदिच-

न्तरे तत्पुरुषीयप्रवृत्तेर्व्वारणासम्भवात्[१] । न चैवंरूपेण कृतिसाध्यताज्ञानस्य कार्य्य-कारणभावे किमिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेन इष्टसाधनताज्ञानविरहकालमन्तर्भाव्य तत्तत्प्रकारक-तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तिं प्रति तद्धर्म्मितावच्छेदकक-तत्पुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वाकल्पनादेव इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां तत्प्रकारकतत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापादनासम्भवादिति वाच्यं। इष्टसाधनताज्ञानविरहदशायां यागो मे भवतु इतीच्छावारणाय लाघवादुपायेच्छासामान्यं प्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वे आवश्यके प्रवृत्तिं प्रत्यपि तद्धेतुत्वावश्यकत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धिविरहादन्यथा प्रागुक्तनीतेऽपीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुतापत्तेरिच्छाया अन्यथासिद्धत्वादिति । तन्न । एकस्यामेव समूहालम्बनप्रवृत्तिव्यक्तौ प्रकारभेदेन बहुतरकार्य्य-कारणभावापत्तेः तत्तद्धर्म्मप्रकारकत्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवापत्तेश्चेति सिद्धान्तानुयायिनः । तच्चिन्त्यं, एकस्मिन्नेव काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वादिविनिगमनाविर-

[१] वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्पुरुषीयकृतिसाध्यत्वप्रकारकतत्तत्पुरुषीयज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यं तेन पुरुषान्तरीयकृतिसाध्यताज्ञानवति पुरुषे प्रवृत्तिवारणासम्भवादिति ग० ।

च्छितमिति परास्तं । उक्तरीत्या निषेधाद्यनुपपत्तेः द्वेषातिरिक्ताया चिकीर्षुतया निर्व्वक्तुमशक्यत्वाच्चेति । वयन्तु ब्रूमः । एकत्रापि विषये पुरुषभेद-समयभेदाभ्यां द्वेषेच्छयोरौत्कट्यवशादप्रवृत्ति-प्रवृत्ती इत्यनुभवसिद्धं। एवञ्चोत्कटद्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबन्धकमिति नोक्तस्थले प्रवृत्त्यापत्तिः, न तु तदभावज्ञानं कारणं, तथाच तदननुगमत्वेऽप्यदोषः प्रतिबन्धकाननुगमस्यादोषत्वात्, निवृत्तिसामग्रीत्वेन सत्प्रतिपक्षवत् साक्षादेव प्रति-

द्वेषं प्रतिपुरुषं प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य्य-कारण-भावापत्तेः(१) सर्वत्र धारावाहिकप्रवृत्तिद्वयकल्पने उपादानप्रत्य-क्षेच्छासम्बन्धेन कारणत्वकल्पने च गौरवापत्तेः तत्तत्कालीनतत्तत्-प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्कालस्य कार्य्य-कारणभावेऽप्युक्तरीत्या समनियतकालोपाधिभेदेनानन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गाच्च।

अतस्तत्रास्तु सामान्यतः कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञान-चिकीर्षयो-रेव प्रवृत्तिहेतुत्वं न तु तत्तत्कालीनत्वेन प्रवृत्तिर्विशेषणीया। न चैवं तत्तत्कालीनप्रवृत्त्यसाध्यताज्ञानेऽपि सामान्यतः कृतिसाध्यत्व-प्रकारकज्ञानाद्भाविराज्यादौ प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। प्रकारता-सम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्तित्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति तत्पुरुषीय-चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति वा सामान्यतः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-ज्ञानकालीनानां भाविराज्यत्वादिधर्मितावच्छेदकक-तत्तत्कालीन-कृतिसाध्यत्वाभावप्रकारकज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भावि-राज्यत्वादिवृत्तिविधेयतावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वात् प्रति-बन्धकाभावकूटस्य कारणं राज्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यं पाकस्त्विदानीं मत्कृतिसाध्य इति समूहालम्बनज्ञानाद्राज्यत्व इव पाकत्वेऽपि तत्तत्

(१) प्रतिपुरुषमनन्तानामनन्तकार्य्य-कारणभावापत्तेरिति ग०।

बन्धकतया जनकज्ञानाविरोधिनः कथं प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापि न, ता-दृशादविरोधिन एव ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटकतया प्रतिबन्धकत्वात्। अत-एवासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानमपि चानुमितौ हेतुः तथाच तस्य विधर्मा-प्रवेशान्नोक्तदोषः, उत्कटत्वं जातिरुपाधिर्वान्यदेतत्। अस्तु वा तदभावज्ञान-मपि हेतुः तदीयोत्कटद्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य तदीयप्रवृत्तौ विशेष-

पुरुषीयप्रवृत्त्यभावापत्तिवारणाय वृत्त्यन्तं विशेष्यतावच्छेदकताविशेषणं तद्वारणाय तत्तत्कालीन-स्वकृतिसाध्यत्वाभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वं वा सम्बन्धोवाच्यः। न च तादृशाभावप्रकारकतत्तज्ज्ञानव्यक्तीनां तत्तज्ज्ञानव्यक्तित्वेन भाविराज्यत्वादिप्रकारकप्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वमुपेयतामिति वाच्यं। तथासति स्वकृतिसाध्यत्वज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोर्विशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या हेतुतया तत्तज्ज्ञानव्यक्तिसत्त्वेऽपि तन्मर्य्यादया(१) प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयप्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् । न चैवं सामान्यतः स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनताज्ञानादिविरहदशायामपि तत्तत्कालीन-तत्तज्ज्ञानव्यक्तिरेव प्रतिबन्धिकास्तु(२) किं सामान्यतः स्वप्रवृत्तिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानादेरपि हेतुत्वाभ्युपगमेनेति वाच्यं। सामान्यत' स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीनामनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनामपेक्ष्य तादृशज्ञानादेः सामान्यतः कारणत्वस्यैव युक्तत्वादिति प्राञ्चः ।

(१) सामान्यसामग्रीमर्य्यादयेति ग० ।

(२) सामान्यत स्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानविरहकालीनज्ञानव्यक्तीनामेव प्रवृत्तिप्रतिबन्धकतास्त्विति ग० ।

सामग्रीत्वान्नाननुगमः अन्यथा मदिष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तवापि अननुगमापत्तेः। न चैवं तस्यापि विध्यर्थप्रवेशे पूर्व्वदोषापत्तिरिति वाच्यं। न हि यावद्विषयत्वेन ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं तावानवश्यं विध्यर्थः तादृशस्यापीदानीकालस्य मदंशस्य वा तथात्वात् । यदि च बाधकाचस्य तदनन्तर्भाव तदोक्तनिषेधा-

त्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं विशेषणं,

ननु वर्त्तमानस्वकृतिसाध्यत्व इष्टविशेषद्वयेष्टसाधनत्वयोः समूहालम्बनज्ञानस्य केवलमधुभोजन-मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनयोरुभयत्राविशिष्टत्वेऽपि कस्यचित्पुरुषस्य मधुभोजनत्व एव प्रकारतया प्रवृत्तिर्न तु मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वे इत्यत्र किं बीजमित्यत आह, 'इष्टसाधने चेति प्रवृत्त्युपधायकेष्टसाधनताज्ञाने चेत्यर्थः, 'इष्टोत्पत्तीति स्वजन्येष्टोत्पत्तीत्यर्थः, स्वं प्रवृत्तिविषयः, तथाच स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः, 'अधिकत्वं भिन्नत्वं, मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने च तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादेव न कस्यचित्प्रवृत्तिः यस्य तु तादृशदुःखाजनकत्वज्ञानमस्ति स प्रवर्त्तत एवेति । नन्वेवं स्वर्गिणां केवलसुखजनके कर्म्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाप्रसिद्धा तद्भिन्नदुःखाजनकत्वज्ञानासम्भवात् । न च तथापि खण्डशः प्रसिद्धा भ्रमरूपतज्ज्ञानसम्भव इति वाच्यं । विशेषदर्शनेऽपि तत्र प्रवृत्त्युत्पत्तेः । न च स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकं यत्तदन्यत्वमित्यर्थः, स्वपदं भेदप्रतियोगिपरं, तथाच केवलसुखजनकेऽपि कर्म्मणि नाप्रसिद्धिः[1] तादृशदुःखजनकत्वज्ञाना-

---

(१) स च केवलदुःखाजनकेऽपि नाप्रसिद्ध इति क० ।

नुपपत्त्यादिबाधकादस्यापि तथात्व । अतएव श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादि विधिप्रवृत्तिरप्युक्ता उत्कटेच्छाविषयसाधनताज्ञानमेव वा हेतुरतो नातिप्रसङ्ग । अतएव रागद्वेषयोरुत्कटत्वेन प्रवृत्तिहिंसायां विभावयिष्यति । यद्यपि

म्यागमनादावेव प्रसिद्धत्वात् स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वं वा तदर्थः, स्वपदं प्रकृतकर्मपरं, नातो भेदकूटप्रवेशे गौरवं चैत्यवन्दनादाविष्टसाधनताभ्रमेणैव प्रवृत्त्या विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि दृष्टे स्वजन्यत्वभ्रमादेव प्रवृत्तेः सम्भवादिति वाच्यं। तथापि नान्तरीयकत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा, व्याप्तिरपि कालिकी दैशिकी वा, व्यापकत्वमपि कालिकं दैशिकं वा, आद्ये अगम्यागमनादौ नरकसाधनताज्ञानवतोरागिणः प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जन्यदुःखेन समं कालिकव्याप्त्यभावात्, द्वितीये आस्तिकस्याप्यगम्यागमने प्रवृत्तिप्रसङ्गः तज्जन्यनरकस्य दैशिकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्याप्यत्वात्, तृतीये प्रथमपक्षोक्तदोषानिवृत्तिः, चतुर्थे द्वितीयपक्षोक्तदोषानिवृत्तिः अगम्यागमनजन्यनरकदुःखस्य दैशिकतया तज्जन्येष्टोत्पत्तिव्यापकत्वात्। न च कृतप्रायश्चित्तादेर्नरकानुत्पत्त्या न व्यापकत्वमिति वाच्यं। तथासति प्रथमपक्षोक्तदोषानिवृत्तेः। नापि नियतपूर्ववर्त्तित्वं, इष्टोत्पत्तिनियतपूर्ववर्त्तिवह्वतरदुःखजनकसुखलेशमात्रजनके(१) दूरगमनादावपि प्रवृत्त्यापत्तेः। किञ्च तादृशदुःखजनकत्वं न तत्स्वरूपयोग्यता, भोगिनां(२) भोगार्थमगम्यागमनादावप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न च

(१) प्रचुरतरोत्तरदुःखराशिबीजतया ज्ञायमाने सुखलवमात्रजनके इति ग०, घ०।

(२) योगिनामिति घ०।

वमपि न कलञ्जभक्षणादौ निषेधान्वयानुपपत्तिरेव इष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्वयोर्निषेधानन्वयात्। तथापि पुरुषभेद-समयभेदाभ्यामेकत्र प्रवृत्त्योरन्ययोपपादयितुमशक्यतयोक्तस्य प्रवर्त्तकत्वे तत्र च निषेधान्वयानुपपत्त्या नञोऽसुरा-

तत्फलोपधानं, प्राक् दुर्निरूपत्वादिति, मैवं, अधिकदुःखाजनकपदेन बलवद्द्वेषविषयस्य विवक्षणात् तथाच बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानं हेतुः, अत एवाग्रिमनञन्वयोऽपि साधु सङ्गच्छते। जनकत्वस्वरूपयोग्यत्व, बलवत्त्वञ्च द्वेषनिष्ठोऽनुभवसिद्धो जातिविशेषः। नचोत्कटानुत्कटद्वेषगोचरसमूहालम्बनद्वेषे बलवत्त्वस्यांशिकतया जातित्वानुपपत्तिरिति वाच्यं। बलवत्त्वस्यान्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तत्र युगपत्क्रमेण वा उत्कटानुत्कटत्वोभयोपगमात् यद्यौगपद्यवद्द्वेषयौगपद्येऽपि क्षतिविरहात्। न च क्रमभावित्वनये पौर्व्वापर्य्ये विनिगमकाभाव इति वाच्य। वक्ष्यमाणबलवद्द्वेषसामग्रीविरहेणानुत्कटद्वेषोत्पत्तिसमये बलवद्द्वेषोत्पत्त्यसम्भवात्। न चैव रागान्धस्यागम्यागमनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तज्जन्यनरकस्य कालान्तरे तत्पुरुषस्य तत्काले च पुरुषान्तरस्य तादृशद्वेषविषयत्वादिति वाच्य। यद्वगत्या तत्कालीन तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयतावच्छेदकोयोयोधर्म्मस्तदवच्छिन्नजनकत्वाभावकूटविषयकज्ञानस्य तत्कालीन तत्पुरुषीयचिकीर्षादौ हेतुत्वात्, कारणादिषु तत्कालपदं चिकीर्षादिपूर्व्वकालपरं, कार्य्यादिषु च तत्कालपदं चिकीर्षाद्युत्पत्तिकालपरं, कार्य्यकारणभावस्तु प्रागुक्तरीत्या तत्कालीन-तत्पुरुषीयप्रवृत्तिसाध्यताज्ञान-प्रवृत्त्योः कार्य्य-कारणभाववन्निर्वाच्य। न चैकस्मिन्नेव विषये

विद्यावत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध्यनिष्टसाधनत्वपरत्वमस्तु। न च श्रुत्वपि विरोधः, स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागविषयक कार्य्यं यत्र इष्टसाधनत्वेति षष्ठ्यर्थमन्तर्भाव्यान्वयबोधेन विधिवाक्ये श्रुतत्यन्ताभावकल्पनवन्निषेधवाक्येऽप्यन्यथया नञ्कल्पनात् सुविदितौ लक्षणाया अभावात्। अस्तु वा

न तु तज्ज्ञानाभावः कारणं, किन्तु तदेव विषयतया

कस्यचित्पुरुषस्य बलवद्द्वेषः कस्यचिन्न न, एकस्यैव पुरुषस्य कदाचिद्बलवद्द्वेषः कदाचिच्च नेत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं। प्रत्यचं प्रति दोषविशेषस्यैव बलवद्द्वेषेतरद्वेषोपधानकालीनज्ञानादिव्यक्तीनामेव समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तत्तद्विषयकबलवद्द्वेषं प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। न चैवं यत्र प्रवृत्तिपूर्व्वं वर्त्तमानपुरुषस्य कुत्रापि विषये बलवद्द्वेषो नास्ति तत्र तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानाभावेन प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। कालभेदेन पुरुषभेदेन च कार्य्य-कारणभावभेदाद्द्वेषाप्रसिद्धिकालीनतत्पुरुषीयप्रवृत्तौ तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्याहेतुत्वादिति भावः। अत्र तादृशाजनकत्वज्ञानं न हेतुः किन्तु तद्धेतोरेवेति न्यायात्तादृशद्वेषविषयतावच्छेदकोयोयोधर्मस्तदवच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावकूट एव हेतुरिति केचिदाहुस्तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'न त्विति, 'तज्ज्ञानाभावः' तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावकूटः, 'तदेव' तादृशद्वेषविषयाजनकत्वमेव, 'लाघवादिति कार्य्य-कारणभावैक्यलाघवादित्यर्थः। तादृशद्वेषविषयजनकत्व तदभावयोरेवानुपस्थितिदशायामपि केवलेष्टसाधनतादिज्ञानात् प्रवृत्त्यनुत्पादस्यानुभवसिद्धतया तादृश-

निषेधानुपपत्त्या ध्यानाभिप्राय एव विध्यर्थः। अतएव कुसुमाञ्जलौ तथैवोक्तं, प्रवर्त्तकन्तूक्तमेवेति सहृदयैराकलनीयं, एवञ्च प्रकृतग्रन्थसङ्गतिश्चिन्त्येति दिक्।

कारणतावच्छेदकं लाघवात्* तेन मधु-विषसम्पृक्तान्-

द्वेषविषयजनकत्वाभावज्ञानस्य(१) कारणतावच्छेदकतया तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावस्यापि कारणत्वे कार्य्य-कारणभावद्वयापत्तेरिति भावः।

केचित्तु 'कारणतावच्छेदकमिति इष्टसाधनताज्ञाननिष्ठकारणतायामवच्छेदकमित्यर्थः, तथाच तादृशद्वेषविषयाजनकत्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तादृशद्वेषविषयाजनकत्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वं इष्टसाधनतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य इयमेव एकत्र द्वयमिति न्यायेन कारणतावच्छेदकसम्बन्धः कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य प्रकारत्वमेवेति भावः। 'लाघवादिति कार्य्यकारणभावैक्यलाघवादित्यर्थः, तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावस्य हेतुत्वे इष्टसाधनताज्ञानस्य पृथक्कारणतया कार्य्य-कारणभावद्वयापत्तेः। न च तथापि तादृशद्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमकाभावेन गुरुतरकार्य्य-कारणभावद्वयं दुर्वारमिति वाच्यं। एकत्र द्वयमिति न्यायेन परस्पराविशिष्टयोरेव तादृशद्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्व-ज्ञानत्वानां त्रयाणां ज्ञाननिष्ठतया अवच्छेदकत्वात्, अवच्छेदकता तु व्यासज्यवृत्तिः'। वस्तुतस्तु ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तादृशद्वेषविषयाजनकत्वेष्टसाधनत्वयोर्विषयतासम्बन्धेन

(१) तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्येति ख०।

* 'लाघवादिति लघुमेष्टसाधनताज्ञानेऽवच्छेदकमात्र कथ्यते न स्वभावरूप-कारणान्तर गौरवादित्यर्थः। 'वान्यथा वेति प्रवर्त्तकज्ञाने तदपि वा विषयतया अवच्छेदकमित्यर्थः।

-कारणतावच्छेदके प्रवेशः यथोक्तविशेष्यतावच्छेदकतादयस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वादेवातिप्रसङ्गविरहात्, 'विषयतया कारणतावच्छेदकमित्यस्य मूलस्य विशेष्यतानिरूपकतया सम्बन्धघटकीभूय कारणतावच्छेदकमित्यर्थः। न चैवं समूहालम्बनज्ञानस्यैव हेतुत्वे पृथक् तादृक्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानसत्त्वे तद्विषयकेष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात् फलेच्छा-फलसाधनताज्ञान-तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां युगपच्चिकीर्षापूर्व्वमवस्थानासम्भवेन सर्व्वत्र समूहालम्बनज्ञानस्यैव फलोपधायकत्वादिति भावइत्याहुः। तदसत्, कालभेदेन तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानानां अनन्तकार्य्य-कारणभावेषु इष्टसाधनताप्रवेशमपेक्ष्य पृथगिष्टसाधनताज्ञानस्य सर्व्वकालसाधारणातिरिक्तैककार्य्य-कारणभावकल्पनाया एव लघुत्वात्।

अन्ये तु 'लाघवात्' कारणतावच्छेदकशरीरलाघवात्, अप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशद्वेषविषयाजनकत्वनिश्चयत्वस्य लघुत्वात् अप्रामाण्यनिश्चयत्वस्य बहुपदार्थघटितत्वात्। न च तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथगेव हेतुत्वमवश्यमुपेयं अनुमितौ परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहवत् तथाच तत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावानामनन्तकारणभावकल्पनामपेक्ष्याप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्ट-तादृशद्वेषविषयजनकत्वज्ञानाभावरूपस्य विशिष्टाभावस्य हेतुत्वकल्पनाया एव युक्तत्वादिति वाच्यं। यदि तादृशद्वेषविषयाजनकत्वज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञानसत्त्वदशायां प्रवृत्त्यनुत्पा-

दोऽनुभवसिद्धस्तदा तन्निष्ठाप्रामाण्यज्ञानाभावानां पृथक् हेतुताया-मनावश्यकत्वात् अप्रामाण्यनिश्चयाभावविशिष्टतादृशदोषविषयज्ञान-कत्वज्ञानाभावत्वेन गुरुतरधर्मेण कारणत्वकल्पनस्य च पुनरधिक-त्वात्। यदि च तदानीं प्रवृत्त्यनुत्पादो नानुभवसिद्धस्तदा ममापि तन्निष्ठाप्रामाण्यग्रहाभावानां पृथक् हेतुताया अनावश्यकत्वादिति भाव इति प्राहुः[1]।

'मधु-विषेति वर्त्तमानस्वकृतिसाध्यत्व-तृप्तिविशेषरूपेष्टसाधनत्वयोः समूहालम्बनज्ञानस्याविशिष्टत्वेऽपि केवलमधुभोजनत्वरूपेण प्रवृत्ति-दशायां मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनत्वरूपेण कस्यचित् पुरुषस्य न प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृक्तान्नभोजननिष्ट-कृतिसाध्यत्वाज्ञानस्य तत्कालमन्तर्भाव्य तत्पुरुषीयमधु-विषसम्पृ-क्तान्नभोजनत्वप्रकारकप्रवृत्तिं प्रति कारणत्वाकल्पनादेव न प्रवृत्ति-प्रसङ्गः किं तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनेन तत्तत्काल-भेदेन बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्यानन्तकारणत्वकल्पनामपेक्ष्य समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या विशेष्यतावच्छेदकमन्त-र्भाव्य वर्त्तमानस्वकृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वज्ञानयोः कारणत्वकल्पनस्यैव युक्तत्वादिति चेत्, न, तथापि तादृशदुःखजनकत्वज्ञानदशायां इष्ट-साधनताज्ञानसत्त्वेऽपि मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनं मम जायतामि-त्याकारकेच्छावारणाय इच्छां प्रति तद्धेतुत्वे आवश्यके प्रवृत्तिहेतु-त्वस्याप्यर्थसिद्धत्वात् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धाभावादन्यथेष्ट-साधनताज्ञानादेरप्युक्तरीत्या प्रवृत्त्यहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः। नन्वेवं

(१) अनावश्यकत्वादिति वदन्तीति ख०, ग०।

भोजने न प्रवृत्तिः, परेणापि प्रवृत्तिपूर्वं लिङ्गविशेषणत्वेन अन्यथा वा तज्ज्ञानविनियोगस्वीकारात्। एवञ्चाल्पायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवे[१] बह्वायाससाध्ये*

यद्येतज्ज्ञानं विनापि केवलेष्टसाधनतालिङ्गकक्षतिसाध्यताज्ञानात् परेण प्रवृत्तिः स्वीक्रियते तत्र भवन्मते प्रवृत्त्यपलापापत्तिरित्यत आह, 'परेणापीति, 'अन्यथा वेति लिङ्गविशेष्यत्वेन वेत्यर्थः, विशेषण-विशेष्यभावस्य कामचारत्वादिति भावः। 'विनियोगः' उपयोगिता[२]। नन्वेवमल्पायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितः[३] पिपासानिवृत्तिसम्भवज्ञाने[४] बह्वायाससाध्ये दूरस्थसरोऽवगाहनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यनान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनियमादित्यनिष्टापत्तिमाह, 'एवञ्चेति, 'सम्भवे' सम्भवज्ञाने, 'बह्वायाससाध्ये' समफले बह्वायाससाध्ये, इदमापाततः तदानीं तज्जन्यनान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनियमे मानाभावेन कदाचित् कस्यचित् अल्पायाससाध्यादिष्टोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि बह्वायाससाध्ये प्रवृत्तिसम्भवादेवमपेऽपीति ध्येयं। नन्वल्पायाससाध्यगङ्गास्नानादितः स्वर्गसम्भवज्ञानेऽपि

---

(१) अल्पायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भव इति क०।

(२) विनियोगः उपयोगिता आवश्यकता वेति ग०।

(३) अल्पायाससाध्यकूपावगाहनादित इति क०।

(४) अल्पायाससाध्यसन्निहितसरोऽवगाहनादितो निदाघनिवृत्तिसम्भवज्ञान इति ग०।

---

* 'बह्वायासेति, तज्जन्यदुःखस्योत्कटद्वेषविषयत्वादिति भावः।

न प्रवृत्तिः । अतएव श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि बहुवित्त-व्ययायाससाध्ये ज्योतिष्टोमादौ फलभूमा कल्प्यते

बह्वायाससाध्ये ऽग्निष्टोमादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तदानीं तज्जन्यपाल-ीयकदुःखे बलवद्द्वेषसम्भवात् अत आह, 'अतएवेति । केचित्तु तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह, 'अतएवेत्याहुः । बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपीति श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपीत्यर्थः, 'फलभूमेति अल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तज्योतिष्टोमादिसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यसुत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तरं कल्प्यते इत्यर्थः, न तु स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यफलापेक्षया फलनिष्ठं बहुतरकालव्यापित्वरूपं सङ्ख्याधिक्यरूपं वा बाहुल्यं कल्प्यते इत्यर्थः, ज्योतिष्टोमादिस्थले फलनिष्ठवैजात्यकल्पनयैव वक्ष्यमाणदोषनिरासम्भवे निरुक्तफलबाहुल्यकल्पने गौरवान्मानाभावाच्च किन्तु यत्र वैजात्यकल्पनं न सम्भवति तत्रैव बहुकालव्यापित्वादिरूपं बाहुल्यं कल्प्यते यथैकसुवर्णदानादौ तत्फलनिष्ठवैजात्यकल्पने शतसुवर्णदान-जन्यफलेऽप्येकसुवर्णदानजन्यतावच्छेदकजातिप्रसक्त्यावेकधामनन्तजातिम-त्त्वस्यानन्ताप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावस्य वा कल्पनापत्तेः, अपूर्वे एव शतसुवर्णदानादिजन्यत्वस्यैव तादृशफलजनकतावच्छेदकमतेरे मोक्ष-प्रणाल्या अपूर्व्वेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यमिति मन्तव्यं । तादृशाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे एव कथं तत्कल्पनं तदाह, 'अन्यथेति, यदि न

'भलेति, तथाच फलाधिक्यासम्बन्धदुःखे तादृशो न द्वेष इति भावः ।

अन्यथाल्पायाससाध्यादेव स्वर्गसिद्धिसम्भवे तत्राप्रवृत्तौ अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं तद्विधेः स्यात् ।

तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य्यकारणभाव एवाभ्युपगन्तव्यः बृहज्ज्योतिष्टोमे फलभूमाकल्पनेऽपि स्वल्पज्योतिष्टोमानुरोधेन तादृशसामान्यकार्य्य-कारणभावस्यावश्यकत्वात् स्वल्पज्योतिष्टोमजन्यतावच्छेदकरूपजात्यन्तरकल्पने गौरवात् तदेत्यर्थः, 'अल्पायाससाध्यादेवेति, ज्योतिष्टोमादिति शेषः, 'स्वर्गसिद्धिसम्भव इति सामान्यजात्यवच्छिन्नस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदशायामित्यर्थः, 'तत्र' बहुवित्तव्ययायाससाध्यज्योतिष्टोमे, 'अप्रवृत्तौ' प्रवृत्त्यसम्भवे, स्वल्पव्ययायाससाध्यादेव इच्छाविषयतावच्छेदकवत्तायाससाध्यजन्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञाने बहुवित्तव्ययायाससाध्यजन्यमान्तरीयकदुःखेऽवश्यं बलवद्द्वेषोत्पत्तेरित्यभिमानः । 'अननुष्ठानलक्षणमिति तत्कालीनप्रवृत्त्यजनकत्वरूपमित्यर्थः, 'तद्विधेः' बृहज्ज्योतिष्टोमबोधकविधेः, स्वर्गनिष्ठोत्कर्षाख्यवैजात्यस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वकल्पने च तादृशवैजात्यस्यैव तदानीमिच्छाविषयतावच्छेदकतया तदाश्रयस्य स्वल्पायाससाध्यादुत्पत्तिसम्भवज्ञानाभावान्न तज्जन्यदुःखे बलवद्द्वेष इति भावः ।

प्राञ्चस्तु 'अननुष्ठानलक्षणमिति कृतिसाध्यत्वाभाववति कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वरूपमित्यर्थः, कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वात् तस्य च तत्र बाधादिति भाव इत्याहुः । तदसत्, स्वल्पायाससाध्याज्ज्योतिष्टोमात् स्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानविरहदशायामेव तत्र प्रवृत्तिसम्भ-

बलवदनिष्टाननुबन्धित्वञ्च न विशेषणं बहुवित्तव्ययायाससाध्यबहुतरदुःखस्याप्यबलवत्त्वं क्वचिदल्पदुःखस्यापि बलवत्त्वं इत्यनुगतस्य तस्याभावात्। न चेष्टापेक्षयानिष्टस्याधिकत्वं बलवत्त्वं। तस्याप्युक्तातिरिक्त-

त्वेन तद्बोधकविधेस्तादृशाप्रामाण्यासम्भवात् सामान्यतः कृतिसाध्यत्वस्यैव विध्यर्थत्वादिति मन्तव्यं।

बलवद्दुःखाजनकत्वविषयकमिष्टसाधनताज्ञानं कारणम् अतस्तदभावादेव मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने कस्यचित् पुरुषस्य न प्रवृत्तिरिति केचिदाहुस्तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'बलवदिति, 'अनिष्ट-पदं दुःखपरं, 'अबलवत्त्वमिति कदाचिदबलवत्त्वमित्यर्थः, अन्यथा कदाचिदपि तत्र बहुतरदुःखजनकत्वज्ञानदशायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। 'क्वचिदिति, काले इति शेषः, अन्यथा तज्जनकत्वेन ज्ञाते कर्षण्यालस्यदशायामप्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। 'अनुगतस्य तस्येति अनुगतस्य तस्य दुःखनिष्ठबलवत्त्वस्येत्यर्थः, कादाचित्कत्वेन तस्य जातित्वासम्भवादिति भावः। 'अनिष्टस्य' दुःखस्य, 'तस्यापीति आधिक्यस्यापीत्यर्थः, 'उक्तातिरिक्तस्य' स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वातिरिक्तस्य बलवद्द्वेषविषयत्वातिरिक्तस्येति यावत्। न च दुःखे बलवत्त्वाख्या जातिविशेषा एव ते च नरकादिदुःखवृत्तयः न तु नान्तरीयकदुःखादिवृत्तय.[१] रागाख्यानाञ्च ते जातिविशेषास्त

(१) न तु नान्तरीयकश्रमादिवृत्तय इति क°, घ°।

स्याननुगमात्। आस्तिकस्य* निषिद्धत्वेन ज्ञातेऽपि प्रवृत्तिः राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेन नरकसाधनत्वज्ञान-तिरोधानात्। ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थे-

नोपस्थिता इति[1] तदवच्छिन्नदुःखाजनकत्वभ्रमात् अगम्यागमनादौ ते प्रवर्त्तन्ते अलसादीनाञ्च यागादिनान्तरीयकदुःखे तज्जातीयत्वभ्रमादप्रवृत्तिरिति वाच्यं। विनिगमकाभावात् नान्तरीयकभ्रमादावेव तज्जातयोर्नरकादिदुःखे च तद्भ्रम इत्यस्यापि सुवचत्वात्। न च न कलञ्जं भक्षयेदगम्यां न गच्छेदित्यादिनिषेधविधिभिर्यत्र बलवद्दुःखाजनकत्वाभावो बोध्यते तज्जन्यदुःख एव ते वर्त्तन्ते अन्यत्र च तद्भ्रम इति वाच्यं। निषेधविधेर्बलवत्त्वावच्छिन्नदुःखाजनकत्वाभावबोधकत्व एव मानाभावादिति भावः। ननु बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे व्यास-वशिष्ठादेर्नरकजनकत्वेन ज्ञातेऽप्यगम्यागमनादौ कथं प्रवृत्तिः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानविरहादित्यत आह, 'आस्तिकस्येति निषेधविधावप्रामाण्यज्ञानशून्यस्य व्यास-वशिष्ठादेरित्यर्थः, 'निषिद्धत्वेन' नरकजनकत्वेन, 'ज्ञातेऽप्यगम्यागमनादौ, 'राग-द्वेषयोरिति अगम्यागमनजन्यसुख-तदभावगोचरराग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनेत्यर्थः, तज्जन्यनरकस्य तदानीं बलवद्द्वेषाविषयतयेति शेषः, 'तिरोधानादिति अतोऽपि तस्याकिञ्चित्करत्वादित्यर्थः।

(१) तदवृत्तित्वेन नोपस्थिता इतीति ख॰।

* 'अस्तिकस्येति, यद्यपि नरकसाधनत्वज्ञानेऽपि रागोत्कर्षात् प्रवृत्ति-

अत्र नव्याः तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छादौ तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानं न हेतुः कालभेदेन पुरुषभेदेन चानन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् मानाभावाच्च, न चेष्टसाधनताज्ञानवत्तद्विलम्बेन क्वचिदिच्छाविलम्बः। न च यदा नरकादौ बलवद्द्वेषो नरकसाधनत्वज्ञानञ्चागम्यागमनादौ तदा तदिच्छावारणार्थं तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं। यत्रादौ नरके बलवद्द्वेषस्ततः सुखेच्छा ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तादृशसमूहालम्बनोत्पत्तिसमये[1] बलवद्द्वेषनाशात् इच्छादेः सम्भवेनापादनासम्भवात् यत्र चादौ सुखेच्छा ततो नरके बलवद्द्वेषस्ततः सुखसाधनत्व-नरकसाधनत्वविषयकमेकं ज्ञानं तत्र तज्ज्ञानोत्पत्तिसमये फलेच्छानाशादेवेच्छाद्यनुत्पत्तिसम्भवेन तद्धेतुत्वे मानाभावात् यत्र वा आदौ तादृशसमूहालम्बनमेकं ज्ञानं ततः क्रमेण फलेच्छा-नरकद्वेषौ तत्र फलसाधनताज्ञाननाशादेव इच्छाया अनुत्पत्तेः। किञ्च तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छादिकं प्रति तत्कालीन-तत्पुरुषीय-बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वज्ञानस्य हेतुत्वे याग-पाकादौ क्वापि चिकीर्षादिकं न स्यात् चिकीर्षादिपूर्वं द्वेष-फलेच्छा-तादृशाजनकत्व-फलसाधनत्वोभयविषयकज्ञानानामन्यतमस्यावश्यं नाशात् तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेष तत्कालीन-तत्पुरुषीयफले-

---

(१) ज्ञानोत्पत्तिसमय इति ख०, ग०, घ०।

ष्टानुभवसिद्धा तथापि तन्नरके नोत्कटद्वेष इति तात्पर्य्यं, अतएव वैराग्यदशायां तत्रोत्कटद्वेषात्तस्यैव निवृत्तिरिति।

च्छयोः कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेन तयोरव्यवहितपूर्वसत्ताया-अपेक्षितत्वात् । न च तत्कालीनबलवद्द्वेषविषयेत्यत्र तत्कालपदमिच्छापूर्वक्षणत्रयात्मकस्थूलकालपरं तथाच द्वेषस्याव्यवहितपूर्वमसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं । तस्य हेतुत्वे मानाभावात् बलवद्द्वेषनाशाव्यवहितक्षणे बाधकाभावेन इच्छोत्पत्तेः स्वीकारात् अन्यथा बलवद्द्वेषनाशे सति त्रि-चतुः-पञ्चादिक्षणानन्तरमपि नेच्छा जायते इत्यस्यापि सुवचत्वात् विनिगमकस्य सर्वज्ञमात्रसाध्यत्वात् । न च तथापि यत्रादावपेक्षाबुद्ध्यात्मकनरकसाधनत्व सुखसाधनत्वविषयकसमूहालम्बनज्ञानं ततः क्रमेण नरके बलवद्द्वेषः सुखेच्छा तत्रापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायितया चतुर्थक्षणे इच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । तत्र तृतीयक्षणे[१] द्वित्वादिसाक्षात्कारानुत्पत्त्या तदपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वासम्भवात् । न च तथापि यत्र युगपत्-सुखेच्छा-नरकबलवद्द्वेषौ ततो नरकसाधनत्व-सुखसाधनत्वविषयक-समूहालम्बनमेकं ज्ञानं तत्रेच्छावारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । द्वेषेच्छयोर्यौगपद्याभावात् । न च तथापि यदि तृतीयक्षणे द्वित्वादिः साक्षात्कारानुत्पादेऽपि तदुपधायकापेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वं द्वेषेच्छयोर्यौगपद्यं वा अभ्युपगम्यते तदा तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । तदापि तस्य हेतुत्वे मानाभावात् किन्तु तादृशस्थलविशेषीयतत्तत्समूहालम्बनज्ञानव्यक्तिरेव *तादृशदुःखजनकत्वनिष्ठ*-प्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकताःप्रत्यासत्त्या प्रकारतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयेच्छात्वावच्छिन्नोत्पत्तिं प्रति प्रतिबन्धिका एकस्मिन्नेव

---

(१) द्वित्वोत्पत्तितृतीयक्षण इत्यर्थः ।

काले समनियतानन्तकालोपाधिसत्त्वाद्विनिगमनाविरहेण प्रतिपुरुषं प्रतिकालं कालोपाधिभेदाद्गुरुतरानन्तकार्य्य-कारणभावकल्पनामपेक्ष्य कतिपयज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकताकल्पनस्यैव लघुत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तादृशस्थलविशेषे इच्छावारणाय लाघवात् समानप्रकारतासत्त्वावस्था बलवद्द्वेष एव कार्य्यकालवर्त्तित्वेन इच्छाप्रतिबन्धकः फलगोचरबलवद्द्वेष-तद्विषयसाधनताज्ञानयोः सत्त्वे उपायगोचरबलवद्द्वेषस्यावश्यकत्वात् । न चैवं सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वभ्रमदशायां सुखत्वादिप्रकारेण सुखादाविच्छापत्तिः सुख दुःखाभावयोः द्वेषस्वरूपायोग्यतया कार्य्यसहवर्त्तित्वेन बलवद्द्वेषस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति वाच्यं । इष्टत्वात् प्राचीनैरपि बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य उपायेच्छां प्रत्येव हेतुत्वाभ्युपगमेन तदानीं सुखत्वादिप्रकारकेच्छाया इष्टत्वात् सामान्यतो विशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानस्य बलवद्द्वेषं प्रति हेतुत्वेन सुख-दुःखाभावयोरपि बलवद्द्वेषसम्भवाच्चेति प्राहुः ।

केचित्तु बलवद्द्वेषोऽपि न प्रतिबन्धकः अतिरिक्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवात् किन्तु नान्तरीयकदुःख-बलवद्द्वेषकालीनसुखेच्छाव्यावृत्तं सुखेच्छानिष्ठमेव उपायेच्छाजनकतावच्छेदकं वैजात्यं कल्प्यते तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियमश्च प्राग्भावीया बलवद्द्वेषोत्पत्तिनियमवदुपपादनीयः(१) । न चैवं यत्र फलद्वयगोचरसमूहा-

(१) विजातीयेच्छेतरेच्छोपधानकालीनज्ञानादिव्यक्तीनां विजातीयेच्छां प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनादित्यधिकः पाठः क चिह्नितपुस्तके वर्त्तत इति ।

निषेधानुपपत्तिः* तद्भक्षणस्य तृप्तिरूपेष्टसाधनत्वात्।

न चानेच्छानन्तरमेकस्य फलस्य साधन एव चिकीर्षा तत्र नान्तरीयकदुःखे बलवद्द्वेषनिबन्धनोऽन्यस्य फलस्य साधने चिकीर्षानुत्पादो न स्यात् जातेरांशिकत्वाभावादिति वाच्यं। तत्र युगपदिच्छाद्वयाभ्युपगमात् यत्नयौगपद्यवत् तद्यौगपद्येऽपि क्षतिविरहात् बलवद्द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वेऽपि बलवत्त्वस्य जातित्वान्यथानुपपत्त्या द्वेषद्वययौगपद्यस्योक्तरीत्या अवश्याभ्युपेयत्वात्। न चोपायेच्छां प्रत्येव फलेच्छा हेतुर्न तु सुखत्वादिप्रकारकेच्छायां तथाच बलवद्द्वेषस्य कार्य्यसहवर्त्तित्वेनाप्रतिबन्धकत्वे सुखत्वादिप्रकारेण सुखादौ बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वभ्रमदशायां सुखत्वादिप्रकारेण तदिच्छापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात् सुखत्वादिव्याप्तविशेष्यतावच्छेदकताप्रत्यासत्त्या द्विष्टसाधनताज्ञानस्य द्वेषं प्रति हेतुतया च बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानसत्त्वेऽपि न तदानीं तेन रूपेण बलद्द्वेषोत्पत्तिः। अतएव सुखत्वादिद्वेषविषयतावच्छेदकत्वस्वरूपायोग्यत्वप्रवाद इत्याहुः।

'न कलञ्जमिति विषाक्तबाणहतमृग-पश्वन्यतरमांसस्य कलञ्जेतिसंज्ञा, 'विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरिति इष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थनिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः,(१) 'तद्भक्षणस्येति। अथ मीमांसकमतवत् नञर्थेऽभावे विध्यर्थेष्टसाधनत्वान्वयस्तथाच कलञ्जभक्षणाभाव इष्टसाधन-

(१) विध्यर्थनिषेधप्रमापकत्वानुपपत्तिरित्यर्थ इति ख०, ग०, घ०।

* 'विध्यर्थेति, यद्यपि नायं विधिः कलञ्जभक्षणस्य रागप्राप्तत्वादेकत्रैव

न चासुराविद्यादिवत् पर्य्युदासलक्षणया विरोध-

मित्यन्वयः, विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वस्य क्षेमसाधारणतया(१) तस्य प्रत्यवायपरीहाररूपेष्टसाधनत्वात्। न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य नञर्थं एवान्वयादिति वाच्यं। साक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत्यर्थान्वितत्वस्य तथात्वपर्यायात् विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्य प्रकृत्यर्थानन्वितत्वेऽपि इतिभाष्यत्वरूपतदर्थसाहाय्येन तद्व्युत्पत्त्युपपत्तेः कलञ्जभक्षणं इतिसाध्यं तदभावश्च इष्टसाधनमित्यन्वयबोधस्वीकारात्। न हि प्रत्ययानां यावत्स्वार्थे प्रकृत्यर्थान्वितत्वनियमः, अन्यथा वक्ष्यमाणसिद्धान्तेऽप्यगतेः विध्यर्थस्य बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वस्य प्रतियोगितया नञर्थं एवान्वयादिति चेत्, न, तथा सति विध्यर्थस्येष्टसाधनत्वस्याश्रयतासम्बन्धेनान्वयीभवत्स्वोपस्थापकपदसमभिव्याहृतप्रकृत्यर्थं एवान्वेतीति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेरिति भावः। 'असुराविद्यादिवदिति', 'असुराविद्येत्यत्र यथा नञः सुरविरोधिनि विद्याविरोधिनि च लक्षणा तथेत्यर्थः, 'पर्य्युदासलक्षणयेति इच्छाविरोधिनि लक्षणयेत्यर्थः', तस्य चाभेदेन लक्षणया विध्यर्थस्य नरकसाधनत्वस्य एकदेशे नरकेऽन्वितत्वयेति शेषः, 'विरोधमितीति इच्छाविरोधिनरकेत्यर्थः', विरोधित्वं प्रतिबन्धकत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन दुःखेच्छाप्रतिबन्धकता-

---

(१) योग क्षेमसाधारणतयेति ख०।

विधि-निषेधानुपपत्तेश्च, तथापि निषेधकोऽनुपस्थापको विधिप्रतिरूपकोऽर्थ

निष्टसाधनत्वबोधनं, नञोऽसमस्तत्वात् क्रियासङ्गतत्वेन प्रतिषेधवाचकत्वव्युत्पत्तेश्चेति चेत्, न, विशेष्यवति विशिष्टनिषेधस्य सविशेषणे हीति न्यायेन विशेषणनि-

---

दिति भावः। 'असमस्तत्वादिति, असमस्तस्य तु नञो विरोधिनि लक्षणायाः क्वाप्यदृष्टत्वादिति भावः। 'क्रियेति आख्यातरूपेत्यर्थः, तेन नेदं गमनमित्यादौ न व्यभिचारः। बलवद्द्वेषविषयाजनकत्व-विशिष्टसाधनत्वं विध्यर्थं इत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'विशेष्यवतीति, 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टनिषेधबोधकवाक्यस्य, 'सविशेषणे हीति सविशेषणे हि विधि-निषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेनेत्यर्थः, 'सविशेषणे' विशिष्टे, 'विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया' विशेषणान्वितत्वेन निषेधबोधकतया, इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणत्वेन नान्वय इति व्युत्पत्तेरत्र सद्दोषादिति भावः। 'इष्टोत्पत्तीति स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वाभाववदित्यर्थः, स्वजन्येष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकत्वस्य बलवद्द्वेषविषयत्वं।

मिश्रानुयायिनस्तु 'विशिष्टनिषेधस्य' विशिष्टाभावस्य, 'सविशेषणे हीति, 'सविशेषणं' विशेष्यं, तत्सत्त्वे हि विशिष्टाभावो विशे-

---

भवेदिति शब्दः प्रवर्त्तकत्वाभावजनकस्यैव विधित्वादिति बोध्यं। 'नञ्-' इति, यद्यपि व्यासेऽपि न घटः पट इत्यादौ लक्षणाभ्युपगमादसमस्तनञोऽपि पर्युदासकत्वम् तथापि विरोधिपरत्वं समस्तस्यैव व्यासे तु तद्भिन्नत्वमात्रबोधनात्। न चात्रापि तथैवास्त्विति वाच्यं। तथा सतीष्टसाधनभिन्नत्वज्ञानेऽपि नरकस्यानिष्टसाधनत्वज्ञानानुदयादिति भावः। केचित्तु पूर्व्वासरण्याह, 'क्रियेति, 'विशेष्यवतीति, एतावतातिरिक्तविशिष्टाभावा-

षेधपर्य्यवसायितया कलञ्जभक्षणमिष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखातिरिक्तदुःखसाधनमिति न कलञ्जं भक्षयेदित्यनेन बोधनात्। इष्टसाधनतावाचकस्य विधेः सामा-

षणाभाववत्त इति न्यायेनेत्यर्थः, 'विशेषणनिषेधपर्य्यवसायितया' विशेषणाभावव्याप्यतया, 'बोधनादिति विशिष्टाभावरूपलिङ्गोपस्थितिद्वारा बोधनादित्यर्थः, इत्याहुः।

अत्र नव्याः बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वेष्टसाधनत्वविशेषणत्वेन ज्ञातव्येष वा न विध्यर्थसम्भव यागादिजन्यनान्तरीयकदुःखस्यापि यदा कदाचित् यस्य कस्यचित् बलवद्द्वेषविषयतया सर्व्वेषामेव विधीनां अप्रामाण्यापत्ते न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधविधिवच्चाश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधेरपि प्रामाण्यापत्ते। न चाश्वमेधादौ यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्तत्कालीन तत्तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वमेव विध्यर्थ इति वाच्य। कालभेदेन पुरुषभेदेन चानन्तशक्तिकल्पनापत्ते विशिष्य तत्तत्काल तत्तत्पुरुषाणां ज्ञातुमशक्यत्वेन कालविशेष पुरुषविशेषानन्तर्भावेन विधिशक्तिग्रहासम्भवाच्चाश्वमेधेन यजेतेत्यादिनिषेधविधिवत् कलञ्जं भक्षयेदिति निषेधविधेरप्रमाण्यापत्तेश्च तत्र यदा यः पुरुषः प्रवर्त्तते तत्कालीन-तत्पुरुषीयबलवद्द्वेषविषयाजनकत्वस्य तथापि सत्त्वात्। न च मास्तु तादृश

नभ्युपगमेन बोध्यम्। वस्तुतो विशिष्टनिषेधसिद्धौ ततोऽनुमानाद्विशेषणाभावसिद्धिरिति ध्येयम्। तदननुबन्धित्वस्य विध्यर्थानन्तर्भावेऽपि यो निषेधान्वयमुपपादयति तन्मतमुपन्यस्य निराकरोति, 'इष्टेति। मीमांसक मते

न्यतो निषेधानुपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वविशेषनिषेधतात्पर्य्यं, तथाचाशक्यविशेषनिषेधपरत्वं नञ इति कश्चित्। तन्न। यथा ह्ययोग्यतया सच्छिद्रं विहाय घटत्वेन तदितरान्वयो न तु छिद्रेतरत्वेन युग-

---

दुःखाजनकत्वं विध्यर्थः किन्तु निषेधविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या पापाजनकत्वेऽपि विधिशक्तिस्तदभाव एव निषेधविधौ नञा बोध्यते इति वाच्यं। तथापि न विषं भक्षयेदित्यादिलौकिकनिषेधविधेरप्रमाण्यापत्तेर्दुर्वारत्वादिति न किञ्चिदेतत्। वस्तुतस्तु निषेधविधौ यत्र यदनिष्टं प्रमाणान्तरसिद्धं तदजनकत्वे विधिप्रत्ययस्य लक्षणा तत्र यथासम्भवं क्वचित्पापाजनकत्वं क्वचिन्मरणाद्यजनकत्वञ्च तस्यैवाभावो नञा बोध्यते इत्येव तत्त्वमिति प्राञ्चः।

तादृशदुःखाजनकत्वं न विध्यर्थ इति मतेनाह, 'इष्टसाधनतेति, 'सामान्यत इति कलञ्जभक्षणे इष्टसाधनतासामान्यस्य निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः, 'बलवदनिष्टेति बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वविशिष्टेष्टसाधनतेत्यर्थः, 'अशक्येति विधिप्रत्ययाशक्यस्यापि तादृशाजनकत्वरूपविशेषणस्य निषेधबोधकत्वमित्यर्थः। 'यथा हीति, घटेन जलमाहरेत्यत्रेति शेषः, 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु उद्देश्य-विधेयभावेन घटे तादात्म्यसम्बन्धेन छिद्रेतरप्रकारेणान्वय इत्यर्थः, छिद्रेतरोपस्थापकपदाभावादिति भावः। ननु घटपदादेव शक्त्या घटस्य लक्षणया च छिद्रेतरस्योपस्थितिः स्यादित्यत आह, 'युगपदिति युगपदेकस्य पदस्य वृत्तिद्वयजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दबोधजनक-

पदृष्टसिद्ध्यविरोधात् तथाचापि बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वेनानुपस्थितौ[१] कथं तन्निषेधः । श्येनेनाभिचरन्
यजेतेत्यत्र कथं विधिप्रवृत्तिः हिंसाया बलवदनिष्टानु

त्वविरहादित्यर्थः, 'तथाचापीति, विधिप्रत्ययादिति शेषः, 'बल-
वदनिष्टाननुबन्धित्वेनेति तत्प्रकारेणेत्यर्थः, 'अनुपस्थितौ' इष्टसाधन-
त्वानुपस्थितौ, 'तन्निषेध' तस्य निषेधेऽन्वयः, तदुपस्थापकपदाभावा-
दिति भावः । प्रकृते, 'श्येनेनेति, 'अभिचरन्' वधं कामयन् श्येनेन
यजेतेत्यर्थः, श्येनेनेति कर्मनामधेयं, 'अभिचारो वध' वधो हिंसा
न तु मरणं, अपिमरणफलकन्यायकृते, 'विधिप्रवृत्ति' विधेः प्रा-
माण्यं, 'बलवदनिष्टेति बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वादित्यर्थः, तथाच
बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वात् तत्-
साधनीभूतस्य श्येनस्यापि बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन विध्यर्थस्य
बाधितत्वात् प्रामाण्यसम्भव इति भावः । न च मा हिंस्यात् सर्वा
भूतानीत्यस्य यज्ञीयपश्वालम्भनानुरोधेन वैधहिंसेतरहिंसापरत्व-
स्यावश्यकत्वात् श्येनजन्यहिंसापि बलवदनिष्टासाधनमिति वाच्यं।

---

(१) बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेनोपस्थितिरितीति क० ।

'श्येनेनेति, अभिचारस्य हिंसात्वेन न हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यनेन नि-
षिद्धत्वादित्यर्थः । न अग्नीषोमीयपशुहिंसावदियमप्यनिषिद्धा शब्दबोधि-
तत्वादिति वाच्यं । न हिंस्यादित्यस्य रागप्राप्तहिंसानिषेधपरत्वात् श्येन-
हिंसायाश्च रागप्राप्तत्वात् अग्नीषोमीयपश्वालम्भनस्य च क्रत्वर्थत्वेन वैधत्वा

बन्धित्वात् इति चेत्, न, तत्र कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वमेव योग्यतयान्वेति न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वात्। निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोप-

---

श्येनजन्यहिंसाया वैधत्वविरहात् श्येनेष्टिस्तु विधीयते न तु वैरिबधः तस्य फलत्वात्, यज्ञीयपश्वालम्भनन्तु वैधं अग्नीषोमीयं पशुमालभेत वायव्यं छागलमालभेतेत्याद्यङ्गविधिश्रुतेः। न च तस्य वैधत्वाभावेऽपि श्येनविधेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या निषेधविधेस्तदितरपरत्वमिति वाच्यं। श्येनाद्यभिचारजन्यहिंसाया अपि नरकसाधनत्वश्रुतेः।

साङ्ख्यमतानुयायिनस्तु वैधावैधसाधारणी सर्वैव हिंसा अनिष्टहेतुः मा हिंस्यादित्यत्र सङ्कोचे मानाभावात् नरकविशेषं प्रति हिंसायाः कार्य्य-कारणभावे लाघवाच्च यज्ञीयपश्वालम्भनादेश्च दृष्टानिष्टोभयजनकत्वमेव तथानिष्टकल्पनायास्तु फलमुखत्वेनादोषत्वात्। अतएवाङ्ग-हिंसाया अपि लघुतरप्रायश्चित्तं। न चैवं अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिः तेन बलवद्द्वेषविषयाननुबन्धित्व-बोधनादिति वाच्यं। श्येनविधिवत्समाधास्यमानत्वात् उपक्रमेण बलवदनिष्टाजनकत्वस्य विध्यर्थत्वाभावाच्चेति प्राहुः।

'अयोग्यत्वादिति विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् वैशि-

दित्याहुः। 'अयोग्यत्वादिति, ननु पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेः कथं तदेकदेशेनेष्टसाधनत्वमात्रेण अन्वय इति चेत्, न, गौरनित्य इत्यत्र विशेषणानन्वयेऽपि विशेष्यमात्रेणान्वयस्य दर्शनात् विशेष्यस्य अयोग्यत्वे विशेषणस्य विशेष्यान्वितस्य तदा निराकाङ्क्षत्वादपरपदार्थेन नाम अन्वयो भवति तथा

देश्येन च हिंसाया बलवदनिष्टानुबन्धित्वावगमात्। अतएव विहितेऽपि श्येने विगानान्न तात्त्विकप्रवृत्तिः। राग-द्वेषयोरुत्कटत्वेनानिष्टानुबन्ध्यंशस्य तिरस्कारात् कस्यचित् प्रवृत्तिरित्येके। अन्ये त्वभिचारस्य वैरिवध-

---

ख्यांशेऽपि शक्तिविषयत्वकल्पने गौरवाच्च इतिसाध्येष्टसाधनत्व-बलवद्-द्वेषविषयाजनकत्वेषु प्रत्येकमेव शक्तिरिति भावः। अयोग्यत्वमेवोपपादयति, निन्दार्थेति, 'हिंसाया' इति, हिंसाया बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वे च तत्साधनीभूतस्य श्येनस्य सुतरां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वात् बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वेन हिंसाया एव बलवद्द्वेषविषयत्वादिति भावः। 'अतएव' हिंसाया बलवदनिष्टजनकत्वादेव, 'विहिते' इष्टसाधनत्वेन वेदबोधिते, 'विगानात्' बलवद्द्वेषविषयहिंसासाधनताज्ञानात्, 'तात्त्विकेति' हिंसाजन्यनरकदुःखे बलवद्द्वेषवत इत्यर्थः। 'राग-द्वेषयोरिति शत्रु-तद्वधगोचरद्वेष-रागयोरित्यर्थः, 'अनिष्टानुबन्ध्यंशस्य' हिंसाजन्यनरकस्य, 'तिरस्कारात्' बलवद्द्वेषविरहात्, 'इत्येक इति।

केचित्तु अत्र श्येनत्वसामानाधिकरण्येन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यान्यथा च विधेरप्रामाण्यं आततायिवैरिवधफलकस्य श्येनस्य बलवदनिष्टाजनकत्वादिति समादधिरे।

गौरवेत्या इत्यादौ। अतएव तत्र स्वरूपोपस्थितये लक्षणया निराकाङ्क्षत्वमूलकमेव पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्यपि। नन्विष्टसाधनत्वं विधेयं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं विशेषणमित्यत्रैव किं विनिगमकं वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्।

फलकत्वेन श्रुतत्वात् वधसाधनत्वेन श्येनो विधीयते न तु वधसाध्यनरकसाधनत्वेन नरकस्य फलत्वेनाश्रुतेः। न च जनकजनकस्य जनकत्वनियमः, कुम्भकारपितृपरम्परायाः कुम्भजनकत्वापत्तेः विधिनैव श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधनाच्च। न च श्येनस्य नरकाहेतुत्वे अपेक्षितवैरिवधहेतुत्वे वा अविगानेन प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यं। श्येनाद्वधो वधाच्चावश्यं नरक इति प्रतिसन्धानेन विगानात्।

'विधीयते' अभ्युपगम्यते, 'वधसाध्यनरकसाधनत्वेनेति, 'अभ्युपगम्यते' इत्यनुषज्यते। प्रमाणान्तरमाशङ्कते, 'न चेति, ननु तस्य कुम्भकारपितृत्वेनाजनकत्वेऽपि कुम्भकारत्वेन जनकत्वमस्त्येवेत्यनुशयादाह, 'विधिनैवेति। 'अविगानेन' बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानाभावेन, नास्तिकस्येति शेषः। 'विगानात्' बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानात्।

अतएव 'विधेयवतीत्यादिपूर्वग्रन्थोऽप्यसङ्गत' इति चेत्, न, इष्टोच्छायाभिन्नसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्तद्विधेयक एव विध्यर्थे लिङ्घसे। नन्वेवत् कृतिसाध्यत्वेऽपि तुल्यं चिकीर्षानिर्वाहार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्। न चाख्यातत्वेन कृतौ शक्तेस्तत एव संसर्गमर्यादया कृतिसाध्यत्वलाभान्न पृथक्शक्तिकल्पनमिति वाच्यं। एवं सति कृतिसाध्यत्वस्य भानाप्रकारतया चिकीर्षायास्तत्प्रकारकत्वानुपपत्तेः। किञ्च तथा सति जडादिवद्विषयत्वेन कृतौ धात्वर्थान्वयः स्यात् न [illegible] साध्यत्वेनेति पृथग्व्युत्पत्तौ पृथक् शक्तेरावश्यकत्वाच्चेति कृतिसाध्यत्वादिष्विषु

अथेदमस्तरसरीअं एवं सति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्यैव प्रवर्त्तक-तया तदेव विधिप्रत्ययार्थः श्येने विध्यर्थबाधो दुर्वार एव नरकसाधन-त्वाभावेऽपि नरकप्रयोजकत्वात् । किञ्च नरकसाधनत्वाभावेऽपि बल-वद्द्वेषविषयसाधनत्वमस्त्येव नरकसाधनत्वेन बलवद्द्वेषविषयीभूतापा-

---

प्रत्येकं व्याप्तिद्वयमेव युक्तं तृतीयायाः कारणत्वैकत्ववदिति चेत्, अत्र वदन्ति, इष्टसाधनत्वे उपजीव्यत्वमेव पृथक्प्रकारावपि तदननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसा-धनत्वे बाधकाभावेनैव व्याप्तिरिति तत्त्वं । तदननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे एका व्याप्तिरिष्टसाधनत्वमात्र एवापरेति विनिगमनाविरहात् तथाच व्याप्तिद्वयमेव । अपि च इष्टसाधनत्वे तदननुबन्धित्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्य-रूपमेव साध्यमन्यस्यासम्भवात् एवञ्च धर्म्यन्तरे तदननुबन्धित्वसमानाधिकर-णस्येष्टसाधनत्वस्य वैशिष्ट्यं यत्र सविषान्नभोजनादौ बाधावतारकालेऽधानं तथापि प्रवृत्तिप्रसङ्ग एव । न च तदिष्टसाधनत्वं भिन्नमेवेति वाच्यं । अनुगत-प्रत्ययादनुगतस्यैव तस्य ग्रहणात् तस्मात् प्रवृत्तिविषयविधेयक-विषय-प्रकारकं ज्ञानं जनयति तत्र धातौ न तदर्थायां सुविभक्तौ तदभावेऽपि तिङ्-विभक्तौ तदभ्युपगमात् । अतएव द्वयोः गच्छतीत्यत्र व्यापारलाभ इति निरस्तं । विनिगमनाविरहेण विशिष्टस्यैव साध्यत्वात् एवञ्च समभिव्याहृत ना-नार्थत्वे गौरवं न दोषाय । किञ्च विशिष्टसाध्यत्वे सामानाधिकरण्य-वैशिष्ट्यमपि ग्राह्यं व्याप्तिग्रहे तु तत् संसर्गमर्यादयैव भासते इति वि-शेषणमपि गौरवमिति संक्षेपः । वयन्तु ब्रूमः, तदननुबन्धित्वं बलवद्द्वेषविषय-दुःखाजनकत्वमेव साध्यमन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् एवञ्च यस्य बलवद्द्वे-ष ताद्दृशोद्देश्यत्वं प्रति तदन्वययोग्यत्वं इति नेति वेदार्थसिद्धा न स्यात् तथाच तत्प्राशस्त्य प्रवर्त्तकत्वेऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या न प्रवर्त्तते नाम विधि-प्रत्ययानुपपत्तिः । न च वैदिकविधिकामनाया अधिकारिविशेषणत्वात् तद्-कामस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाभाव इति तत् भावेन योग्यतैवेति वाच्यं ।

ननु श्येनो मरणफलकव्यापारत्वेन हिंसा सा च नरकजनिकेति चेत्, न, न हि साक्षात्-परम्परा-

हिंसाया एव साधनत्वात् दुःखत्वपर्य्यन्तप्रवेशे प्रयोजनविरहेण बलवद्द्वेषविषयाजनकत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वात्। न च श्येनविधिप्रामाण्यान्यथानुपपत्तिरेव प्रयोजनं तस्य तदंशान्वयानभ्युपगमेऽपि प्रामाण्यसम्भवात्, अपि च श्येनस्याभिचारत्वेन नरकसाधनत्वमपि प्रमाणसिद्धं मनुनाभिचारस्य उपपातकत्वेन परिगणनात् "नाभिचरेत वैरिमिति श्रुतेः, अतएव "अभिचारमहीनञ्च(१) त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहतीति प्रायश्चित्तोपदेशोऽपीति ध्येयं।

ननु श्येनस्य हिंसात्वात् मा हिंस्यादित्यनेन नरकसाधनत्वबोधनात् तस्य नरकसाधनत्वमस्त्येवेत्यन्येषां मत एवाशङ्कते, 'नन्विति,

(१) अभिचारमहीनाञ्चेति क० परन्तु अयं पाठो न समीचीनः।

तत्कामस्यापि तात्त्विकस्यात्र द्वेषौत्कट्यात्। न हि तात्त्विको न प्रवर्त्तत इति तस्य वैरिवधेच्छापि नास्तीति। नन्विदमिष्टसाधनत्वेऽपि तुल्यं स्वर्गेऽपि सर्व्वस्येच्छाविरहादिति चेत्, न, स्वर्गकामनायास्तत्राधिकारिविशेषणत्वेन तत्कामं प्रति तस्य सर्व्वांशान्वययोग्यत्वात् एवं हानिसाध्यत्वेऽपि स्वरूपयोग्यताया सर्व्वत्र सत्त्वादिति दिक्। 'रागेति, शत्रुवधे रागौत्कट्यं शत्रौ द्वेषौत्कट्यं, यदा श्येनादिनिष्ठानिष्टानुबन्धित्वतिरस्कारस्तदा तज्जन्यनरके बलवद्द्वेषाभावात् प्रवृत्तिरिति भाव। 'अन्ये त्विति, अत्रेदमनभिमतबीजं यदि श्येनाद्वधो वधाच्च नरक इति बलवदनिष्टप्रयोजकत्वज्ञानान्निवृत्तिस्तदा बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं वाच्यं अन्यथा तत्रापि प्रवृत्त्यापत्तिरेवञ्च तत्रैव लिङ्गादिशक्तिरिति तदन्वयायोग्यमेवेति। 'सा चेति,

साधारणमरणफलकव्यापारो हिंसा, कूपादौ विनष्टे गवि तत्कर्त्तुर्गोवधकर्त्तृत्वापत्तेः वध्यस्यापि हन्तुर्मृत्यूत्पादनद्वारेणात्महन्तृत्वप्रसङ्गाच्च। न हि अनुत्पादितमन्युः कश्चित् कमपि व्यापादयति, किन्त्वनुनिष्पादिमरणफलको व्यापारो हिंसा यदनन्तरं मरणं भवत्येव।

यद्यपि श्येनस्य हिंसात्वेऽपि वैधहिंसात्वादेव न नरकसाधनत्वं निषेधविधेस्तदितरपरत्वात् तथापि तदुपेक्ष्य प्रसङ्गात् हिंसालक्षणं विवेचयितुं समाधानान्तरमाह, 'न हीति, 'मरणफलकेति मरणप्रयोजनकेत्यर्थः, 'कूपादाविति, कूपादेरेव तत्र मरणजनकत्वेन हिंसात्वादिति भावः। 'व्यापादयति' मारयति, 'अनुनिष्पादीति, अव्यवहितानन्तर्यमनुशब्दार्थः, तथाच स्वाव्यवहितोत्तरभाविमरणरूपं फलं यस्य तादृशो व्यापारो हिंसेत्यर्थः, फलपदमनन्यथासिद्धत्वलाभाय, एतदेव विवृणोति, 'यदनन्तरमिति यदव्यवहितोत्तरमित्यर्थः, 'एव-

---

कारश्च फलवदनिष्टाननुबन्धित्वमव्यापारेऽस्येवेति भावः। व्यापारतो मरणं फलमित्याह, 'अनुनिष्पादीति, 'अनुनिष्पादि' स्वाव्यवहितोत्तरवर्ति मरणं फलं यस्य। न चैवं फलपदवैयर्थ्यं, मरणजनक-स्वाव्यवहितपूर्ववर्तिव्यापारकत्वात् यत्किञ्चित्सम्बन्धेन मरणस्य तदीयत्वात् फलपदत्यागे च जन्य-जनकसम्बन्धेन तदीयत्वलाभायोक्तदोष। नन्वेवं खड्गाघातोऽपि हिंसा न स्यात् तस्याव्यवहितमरणफलकत्वाभावादिति चेत्, न, 'मरणफलकेत्यत्र तादृशमरणं फलं यस्य तादृशो व्यापारो यस्येति मध्यपदलोपिसमासाश्रयणादित्येके। अन्ये तु मरणं प्राणशरीरवियोगरूपं फलं यस्य स मरणफलक

न च श्येनस्तथा, किन्तु खड्गहननादिकमेव। अथ मरणानुकूलव्यापारो मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानो हिंसा श्येनस्य तथा कूपादौ च न मरणोद्देशेनानुष्ठीयमान-

---

कारेणानन्यथासिद्धत्वमुक्तं । 'न च श्येन इति, तस्य मरणं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात् अपूर्वखड्गाभिघातादिना व्यवधानाच्चेति भावः । 'खड्गहननं' प्राणखड्गाभिघातः, प्राणखड्गाभिघातादेव प्राणशरीरसंयोगध्वंसः प्राणो हि खड्गाभिहत उत्क्रामतीति खड्गप्राणाभिघातस्य हन्तृव्यापारस्य तथात्वादिति भावः । अत्र दैवान्मरणाव्यवहितपूर्ववर्त्तिनि मरणाजनकेऽतिव्याप्तिवारणाय अनन्यथासिद्धत्वप्रवेशः, कूपखड्गादावतिव्याप्तिवारणायाव्यवहितोरभावीति । नन्वेवं खड्गाभिघातादावव्याप्तिः प्राण-शरीरसंयोगध्वंसविशेषस्य प्राण-शरीरविभागविशेषस्य वा मरणस्य तदव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वाभावात् प्राणक्रियादिना व्यवधानात् । अथात्र स्वक्षणाव्यवहितत्वं नोक्तं किन्तु स्वाव्यवहितोत्तरत्वं, तच्च स्वध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वं, इत्यत्र स्वाधिकरणयत्किञ्चित्-

---

प्राणपरिस्पन्द एव सोऽनुनिष्पादी यस्य स खड्गप्राणयोगस्तथेत्याहुः। अपरे तु साङ्गमव्यवधायकमिति न्यायेन व्यापारस्याव्यवधायकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः। 'गौरवादिति। यद्यपि तत्रानुनिष्पादित्वं विशेषणमत्र तदुद्देशेनानुष्ठीयमानत्वमिति न गौरवं तथापि मद्यपाकपरम्पराभूते न हन्तृत्वमिति तद्वारणायानुनिष्पादित्वमत्रापि विशेषणमावश्यकं वाच्यमिति स्वाभ्युपगमावष्टम्भेन मरणोद्देश्यांशप्रवेशाद्गौरवमुक्तं, यदि च तथापि हन्तृत्वमेवेति मास्तु तद्विशेषणं तदा दोषान्तरमाह, 'मरणेतीति प्रकाशः।

त्वमिति चेत्, न, एवं सति गौरवात् मरणानुद्देशेन

घणाव्यवहितत्वेण एव वर्त्तते इति न कोऽपि दोषः। इत्यञ्च मरणं प्रत्यनन्यथासिद्धत्वे सति मरणाव्यवहितपूर्ववर्त्तिव्यापारत्वमिति फलितार्थं, मरणञ्चात्र प्राण शरीरसंयोगध्वंसविशेष एव विवक्षितो न तु तादृशविभागविशेषः प्राण शरीरयोरपि हिंसात्वापत्तेः, चरम क्रियाविभाग-संयोगानां हिंसात्वन्तु इष्टमेवेति चेत्, न, छिन्नक पुरुषस्य कूप-खड्गादेश्च हिंसात्वापत्तेरिति। न च मरणं फलं यस्य स मरणफलकः प्राणपरिस्पन्द एव "सन्निपातादेव मरणमित्यायु-र्वेदात् सन्निपातानन्तरं प्राणक्रियाऽभ्युपगमे तु सन्निपात एव च, अनुनिष्पादी मरणफलको यस्य तादृशो व्यापार इति षष्ठीबहु-व्रीहिगर्भकर्मधारय, खड्गाभिघातजनकोऽभ्युत्थानपूर्वदेशसंयोगनाशो ऽपि हिंसैव, अनुनिष्पादित्वञ्च स्वघटाव्यवहितोत्तरक्षणभावित्वमतो न खड्गादिष्वतिव्याप्तिरिति वाच्य। वैरिनिष्ठदुरितापूर्वमादाय श्येन-स्यापि हिंसात्वापत्तेः तस्यापि मरणफलकत्वादिति नैव, अनु निष्पादि मरणं फलं यस्य योऽनुनिष्पादिमरणफलकः प्राणपरि-स्पन्द एव स एव व्यापारो यस्य स खड्गाभिघातादिर्हिंसेत्यर्थात् व्यापारत्वञ्च समवायिकारणातिरिक्तकारणविधया जन्यत्वमतो न प्राणादिष्वतिव्याप्तिः, श्येनस्य न वैरिप्राणपरिस्पन्द जनको मानाभावात् किन्तु तज्जन्यदुरितापूर्वमेव तज्जनक तच हिंसैवेति दिक्। 'गौरवादिति मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वप्रवेशे गौरवादित्यर्थः। ननु भवतामपि अनुनिष्पादित्वांशस्याधिकस्य प्रवे

क्षिप्तनाराचाद्धतब्राह्मणे च हिंसा न स्यात्। किञ्च* हिनस्तिधात्वर्थे अवच्छेदकं फलमव्यवहितमेव मरणं अव्यवहितफलकस्यैव व्यापारस्य धातुवाच्यत्वात् अन्यथा परम्परया विक्लित्तिफलकान्नकामेष्टतण्डुलक्रयादावपि पचतीतिप्रसङ्गात्। एवं खड्गाभिघातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरणं व्रणपाकपरम्परया वा अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यात् इति चेत्, न, प्रायश्चित्ततुल्यतार्थं हि तत्र हन्तृव्यपदेशो

स्यात् क गौरवमत आह, 'मरणानुद्देशेनेति, 'नाराचः' शरः। ननु तस्य हिंसात्वाभावे इष्टापत्तेरेव तत्कर्त्तुर्हन्तृत्वव्यपदेशो भाक्त इत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, इदञ्च यथाश्रुतलक्षणाभिप्रायेण। शङ्कते, 'एवमिति, 'खड्गेति, यत्र खड्गाभिघातानन्तर व्रणपाकपरम्परया मरणं यथाऽन्ने विषप्रयोगेण वा विलम्बेन मरणमित्यन्वयः, 'हन्तृत्वमिति 'न स्यादित्यनेनान्वयः, दूषणान्तरमाह, 'प्रायश्चित्तादि चेति। नन्वेवन्तर्हि मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारत्वमेव हिंसात्वमस्तु भवन्मतेऽन्नेव मरणानुद्देशेन क्षिप्तनाराचाद्ब्राह्मणमरणे हन्तृत्वव्यपदेशस्यापि गौणत्वस्य सुवचत्वेन विनिगमकाभावादित्यत आह, 'विनि-

---

* इष्टापत्तिमाशङ्क्याह, 'किञ्चेति, शङ्कते, 'एवमिति। ननूक्तरीत्या न लाघवं तथाच विनिगमकाभावादन्योद्देशक्षिप्तनाराचहतब्राह्मण एव हन्तृत्वव्यपदेशो गौणोऽस्तु व्रणपाकपरम्पराभूते च हन्तृत्वं मुख्यमेव तथाचा-

गौणः, विनिगमकञ्च लाघवमेव। वस्तुतस्तु मरणोद्देश्येन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

---

गमकञ्चेति, यद्यपि अनुनिष्पादित्वस्याधिकस्य प्रवेशात् कुतो लाघवं तथापि लक्ष्यते हिंसाधात्वर्थ एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवल्लते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देश्येन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारे शक्त्यन्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः। नन्वव्यवहितफलकव्यापार एव धात्वर्थ इत्ययुक्तं गमधातौ व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् विभागादिना व्यवधानात् ददातीत्यादौ व्यभिचाराच्च स्वस्वत्वध्वंसानन्तरमेव परस्वत्वस्योत्पादात् सम्प्रदानस्वीकारविलम्बेन विलम्बात्, किञ्चैवं प्राणक्रियैव हिंसा स्यात् न तु खड्गाभिघातः प्राणक्रियया व्यवधानात् गङ्गाजलसंयोगेऽतिव्याप्तिरित्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति', कूपादौ गङ्गाजलसंयोगे पातितेऽतिव्याप्तिवारणाय 'मरणोद्देश्येनेति', मरणोद्देश्येन भ्रान्त्या क्रियमाणे स्नानादिभक्षणेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टाद्वारकतदनुकूलेति' अदृष्टाद्वारकमरणप्रयोजकेत्यर्थः, प्रयोजकत्वं फलोपधानरूपं नातः खड्गप्रयोगेऽतिप्रसङ्गः, निरन्थ्यं श्रुतं केशवमित्यादिस्मृतिपाठे गङ्गामरणफलकेऽतिव्याप्तिवारणाय 'अदृष्टाद्वारकेति', न तु ब्रह्मघातादावतिव्याप्ति-

---

व्याप्तिर्जलपातमरणेऽतिव्याप्तिरित्यपरितोषादाह, 'वस्तुतस्त्विति, तन्मरणोद्देश्येनेति बोध्यं तेन विरुद्धमरणोद्देशे व्यापारस्य स्वपाशयोरपि न प्राप्तावध'। न चैवमन्यमात्मोद्देश्यस्वव्यापारेण तदन्यमात्मवधे कृतेऽपि तद्वधो न स्यात्तन्मरणस्य तत्रानुद्देश्यत्वादिति वाच्यं। इष्टापत्तेरित्यन्ये।

वारणाय तत्, तस्यापि हिंसात्वे दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तादिह्रासस्य वाच प्रेकत्वात्।

सोन्दड़ोपाध्यायस्तु सकलरिपुचयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेः[१] अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात्तद्वारणायादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकं, न हि श्येनवत्सोऽपि हिंसेवेति परेण सुवचं, सर्व्वस्य सर्व्वदा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च। अतएवाविगानेन तत्र शिष्टानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः।

मिश्रास्तु नरकविशेषजननौपयिकरूपमेव इह लक्ष्यं। न च हिंसामात्रं तथा, तस्य सर्व्वसाधारण्यात्, किन्तु मरणकर्त्तृत्वं नरकविशेषजनकमतः कर्त्तुरेव प्रत्यवायो नान्यस्य, कर्तृत्वञ्च अदृष्टाद्वारकतदनुकूलव्यापारगोचरकृतिमत्त्वं अन्यथा घटभोक्तुर्घटकर्त्तृत्वापत्तेरतो नादृष्टद्वारकेति व्यर्थं, तच्च श्येनमपि वारयति न तु तदर्थं तदुपात्तं इत्याहुः। तन्न, 'ननु श्येन इत्यादिना हिंसालक्षणस्यैव प्रकृतत्वात्

(१) सकलोपद्रवक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरिति ग०।

ब्राह्मणमरणोद्देश्यकब्राह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया ब्राह्मणहिंसायास्तत्राप्रसक्तादित्येके। 'यदि चेति, ननु यदि सममीतैशाभ्यङ्ग अनुद्दिश्य कृतस्तदा प्रथमविशेषणेनैव वारित', यदि च तदुद्दिश्य कृतस्तदा असम्भवः इष्टमरणस्यानुद्देश्यत्वात् उद्देश्यत्वे वा श्येनतुल्यतया सोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचत्वात्, कथं तदुपलम्भेनादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमिति चेत्, अत्र ब्रूमः, सकलानिष्टक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेरदृष्टद्वारापि रिपुमरणहेतुत्वात् तद्वारणार्थमदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकं तस्य रिपुमरणोद्देशेनैव अनुष्ठीयमानतया तद्विशेषणेनावारणात्, न हि श्येनवत् सोऽपि हिंसेत्यपि

गौणः, विनिगमकञ्च लाघवमेव। वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

---

गमकञ्चेति, यद्यपि जनुनिष्पादित्वस्याधिकस्य प्रवेशात् कुतो लाघवं तथापि अस्मन्मते हिंसाधात्वर्थ एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवन्मते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारे शक्त्यन्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः। नन्व-व्यवहितफलकव्यापार एव धात्वर्थ इत्ययुक्तं गमधातौ व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् क्रियात्व सतीष्टसाधनत्वमेव विधिना बोध्यते न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वादिति केषाञ्चिन्मतेनैव श्रुत्यर्थोपपत्तेः।

'मरणसाधनं' मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरत्रापि, यदा श्येनस्य मरणजनकव्यापाराजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वमस्त्येवेत्यभिप्रायेणेदं। 'तदा शत्रुमौतैवेति'। न च सन्नौतैवाव्याप्तिर्न दृष्टार्थमरणोद्देशेन कृत-इति प्रथमविशेषणेनैव स वारित इति वाच्यं। वैराग्यादिना तदु-

---

पदेश सत्वं, सत्वेऽपि सर्व्वथा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च। अलक्ष्यत्वाभिमानेन सर्व्वथा तत्र प्रवृत्तिरपि तदनुद्देश्यकत्वतेजोभङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति व्यवहाराभावादिदं। न चेष्टमरणमनुद्देश्यमेवेति वाच्यं। वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति।

केचित्तु स्तुत्यर्थवादमध्येनैव श्येनस्यानर्थसाधनत्वोपगतया अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणमावश्यकमिति शत्रुमौतैवाव्याप्तिवारितोऽपि पुनर्वाच्यं न तु तदाश्यार्थमेव विशेषणमित्याहुः।

वारणाय तत्, तथापि हिंसात्वे दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्रायश्चित्तादिह्रासस्य वाचनिकत्वात् ।

सोन्दड़ोपाध्यायस्तु सकलरिपुक्षयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेः[१] अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात्तद्वारणायादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकं, न हि श्येनवस्तोऽपि हिंसैवेति परेण सुवचं, सर्व्वस्य सर्व्वदा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च । अतएवाविगानेन तत्र शिष्टानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः ।

मिश्रास्तु नरकविशेषजनकमौपयिकरूपमेव इह लक्ष्यं । न च नात् । इदमा[illegible]माभास्मात् [illegible] किन्तु मरणकर्तृत्वं नरकपरेण सुवचत्वात् किन्तु चिमन्ध्यस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गो बाध्यः ।

मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं परिवेषयितुर्ब्राह्मणहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'व्रणपाकेति खड्गाभिघातानन्तरं व्रणपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण चेति विषप्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यत्र मरणं तत्रापीति शेषः । तथापि

यत्तु नरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृतत्वान्नरकविशेषहेतुश्च न मरणानुकूलव्यापारमात्रं अकामकृते तत्प्रसङ्गात् अचाद्दृष्टत्वात् तद्व्यापारकर्त्तुरेव तन्नरकविशेषभागित्वात् कर्त्ता च तदिच्छापूर्व्वकतद्विषयकहृतिमान् तु तद्विषयकहृतिमन्मात्रं अतएव तत्र व्यपदेशो मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देश्यकत्वपूर्व्वकत्वं तथादृष्टाद्वारकत्वमपि अदृष्टद्वारकहृतेः कर्तृत्वानिर्व्वाहकत्वात्, अतएव घटमोक्ता न तत्कर्त्तेति व्यवक्रियते, तथाच नरकविशेषजनकताप्रयोजकं तद्व्यापारकर्तृत्वमिति कर्तृत्वनिर्व्वाहायैतद्विशेषणमिति तच्चिन्त्यं, तावता मरणं प्रत्यकर्तृत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारकर्तृत्वबाधकाभावात् । न हि मरणा-

गौणः, विनिगमकञ्च लाघवमेव। वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलव्यापारो हिंसा श्येन-

---

गमकस्येति, यद्यपि श्रुतिनिष्पादित्वस्याधिकस्य प्रवेशात् कुतो लाघवं तथापि अस्मन्मते हिंसाधात्वर्थ एव हिंसापदेन बोध्यते इति लाघवं भवन्मते हि हिंसापदस्य समुदायस्य मरणोद्देशेन क्रियमाणमरणानुकूलव्यापारे शक्त्यन्तरं कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः। नन्व-व्यवहितफलकव्यापार एव धात्वर्थ इत्ययुक्तं गमधातौ व्यभिचारात् उत्तरसंयोगस्याव्यवहितफलत्वाभावात् इत्यत्र सतीष्टसाधनत्वमेव विधिना बोध्यते न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि अयोग्यत्वादिति श्येनाद्विभिन्नत्वेनैव श्रुत्यर्थोपपत्तेः।

'मरणसाधनं' मरणप्रयोजकं, एवमुत्तरत्रापि, यदा श्येनस्य मरणजनकव्यापारजनकत्वेऽपि मरणजनकत्वमस्त्येवेत्यभिप्रायेणेदं। 'तदा समभीतैवेति। न च समभीतैलाभ्यङ्गो न दृष्टभार्यामरणोद्देशेन कृत इति प्रथमविशेषणेनैव स वारित इति वाच्यं। वैराग्यादिना तदु-

---

परेण सुवचं, सर्व्वस्य सर्व्वथा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च। व्यवहाराविशानेव सर्व्वेषां तत्र प्रवृत्तावपि तदसदुद्देश्यकृततैलाभ्यङ्गस्यापि न हिंसात्वमिति तदारुणायापीदं। न चेष्टमरणमनुद्दिश्येति वाच्यं। वैराग्यादिना कदाचित् तत्सम्भवादिति।

केचित्तु स्तुत्यर्थवादभयेनैव श्येनस्यावश्यवारणीयतया अदृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमावश्यकमिति समभीतैलाभ्यङ्गोवारितोऽपि पुनर्वार्य्यते न तु तदारुणार्थमेव विशेषणमित्याहुः।

वारणाय तत्, तथापि हिंसात्वे दृष्टापादनस्य सुकरत्वात् प्राय-श्चित्तादिह्रासस्य वाचनिकत्वात्।

सोन्दडोपाध्यायस्तु सकलरिपुचयकामकृतदुर्गामाहात्म्यपाठादेः(१) अदृष्टद्वारा रिपुमरणहेतुत्वात्तद्वारणायादृष्टाद्वारकत्वं विशेषणमा-वश्यकं, न हि श्येनवत्सोऽपि हिंसेवेति परेण सुवचं, सर्व्वस्य सर्व्वदा तत्र हिंसाव्यवहाराभावात् प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च। अतएवाविगा-नेन तत्र शिष्टानां प्रवृत्तिरपीत्याहुः।

मिश्रास्तु नरकविशेषजननौपयिकरूपमेव इह लक्ष्यं। न च नोक्तम्। इदमा... किन्तु मरणकर्तृत्वं नरक-परेण सुवचत्वात् किन्तु चिमन्ध्यस्तवपाठ एवातिप्रसङ्गो बोध्यः। मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति, भोक्तुरात्महन्तृत्वं परिवेषयितुर्ब्राह्मणहन्तृत्वमित्यन्वयः, 'अणपाकेति खड्गाभिघातान-न्तरं अणपाकपरम्परयेत्यर्थः, 'विलम्बेन विषप्रयोगेण चेति विष-प्रयोगेन विलम्बेन चेत्यर्थः, यत्र मरणं तत्रापीति शेषः। तथापि

---

(१) ननु नरकविशेषजनकताप्रयोजकं रूपमिह विवक्षितं तस्यैव प्रकृत-त्वान्नरकविशेषहेतुत्व न मरणानुकूलव्यापारमात्रं यथाकामकृते तत्प्रसङ्गात् अधर्म्मजनकत्वात् तद्व्यापारकर्त्तुरेव तन्नरकविशेषभागित्वात् कर्त्ता च त-दिच्छापूर्व्वकतद्विषयककृतिमान्न तु तद्विषयककृतिमन्मात्रं अतएव तत्र व्यपदेशो मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति, यथा च तदुद्देश्यकत्वपूर्व्वकत्वं तथादृष्टाद्वारकत्वमपि अदृष्टद्वारककृतेः कर्तृत्वानिर्व्वाहकत्वात्, अतएव घटमोहा न तत्कर्त्तेति व्यवह्रियते, तदस्य नरकविशेषजनकताप्रयोजकं तद्व्यापारकर्तृत्वमिति कर्तृत्वनिर्व्वाहकैतद्विशेषणमिति तच्चिन्त्यं, तावता मरणं प्रयत्नकर्तृत्वेऽपि तदनुकूलव्यापारकर्तृत्वबाधकाभावात्। न हि मरणा-

त्वनुनिष्पादिमरणफलकत्वं गलग्रहात्ममरणे स्वहन्तृत्वापत्तेः। अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचेन हते ब्राह्मणे ब्रह्महन्तृत्वं न स्यादिति चेत्, न, इष्टापत्तेः व्यपदेशस्तु

खड्गाभिघातादेरदृष्टद्वारा मरणप्रयोजकत्वात् तदुद्देशेन कृतत्वाच्चेति भावः। पूर्वोक्तलक्षणपरित्यागे हेतुमाह, 'न त्विति, 'गलग्रहेति। न च सा हिंसैव प्रत्यवायाभावस्तु वाचनिक एव यथा स्मृतिः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पापभागिति(१) वाच्यं। तथा व्यवहारापत्तेः, प्रत्यवायाभावाच्च व्यवहार इति चेत्, न, इति व्यवहारार्थं तस्याकिञ्चित्करत्वात् वैधपशुघातस्य हिंसात्वव्यवहाराच्च। न चैवं तत्स्मृतिवैयर्थ्यं तस्य हिंसात्वाभावेन प्रत्यवायजनकत्वासम्भावितत्वादिति वाच्यं। न्यायमूलस्यान्यत्रवदुपपत्तेः। 'इष्टापत्तेरिति। न चैवमेव ब्राह्मणमुद्दिश्य क्षिप्तनाराचेन तदतिरिक्तब्राह्मणे हतेऽपि ब्रह्मवधो न स्यात् तन्मरणस्य तथानुद्देश्यत्वादिति वाच्यं। ब्राह्मणमरणोद्देश्यकब्राह्मणमरणफलकव्यापाररूपाया अनुगतहिंसायास्तत्राप्यनपायात्, न हि चैत्रादिविशेषघटिता ब्रह्महिंसा

---

(१) न दोषभागितीति क०।

कुलक्षयेन यागान्तर्गतव्यापारकत्वापेक्षया कर्तव्ये सतीत्यदृष्टद्वारकत्वं। न च मरणफलकत्वमेव नरकविशेषजनकमिति वाच्यं। खड्गाघातादिना यत्र मरणं तत्रापि नरकापत्तेः। न हि प्राणशरीरवियोगादिरूपे मरणे खड्गादेः कर्तृत्वं, तदुपादाने गौरवादत्रादिव्यापारान्यत्वादिति प्रकाशः।

गौणः प्रयोगोलक्षणयापि समर्थयितुं शक्यते तत्पक्षेऽतिप्रसङ्गोवारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनिगमकं। अतएव* अतदुद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्ताद्युक्तं।

अननुगमापत्तेः। ननु व्रणपाकपरम्परया मृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु तथाचासुनिष्पादिमरणफलकव्यापारत्वरूपमेव हिंसात्वमस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह, 'प्रयोग इति, 'तत्पक्षे' असुनिष्पादीत्यादिलक्षणपक्षे, 'अतिप्रसङ्ग इति, गलग्राहमरण इति शेषः। 'अतएव' गौणहिंसाव्यवहारादेव। न चैवं पित्रा मात्रा वा शिक्षार्थं चपेटप्रहारादिना दैवात् मृते ब्राह्मणे हिंसा न स्यात् तन्मरणोद्देशेनाकृतत्वादिति वाच्यं। इष्टापत्तेः प्रत्यवायोऽपि न तत्र तथाच स्मृतिः "क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न दोषभाक्" इति। नन्वत्र मरणं प्राणस्य क्रियाविशेषो वा विभागविशेषो वा संयोगध्वंसविशेषो वा। न चैतेष्वेकतर इति वाच्यं। अन्यतमोद्देशेन कृतेऽव्याप्तेः, सर्वमिति चेत्, न, एकमात्रोद्देशेन कृतेऽव्याप्तेः। न च हिंसापदस्य नानार्थता, मा हिंस्यादित्यादिश्रुतौ हिंसापदार्थस्याननुगतस्यानिर्वचनात्, अन्यतम इति चेत्, न, तथापि मरणसमशीलं शिरश्छेदादिकमुद्दिश्य कृते व्यापारेऽव्याप्तिः। मैवं, मरणपदेनात्र शिरश्छेदादिकमन्तर्भाव्यान्यतमस्य उक्तत्वात्।

---

* मरणोद्देशेनेत्यस्य प्रयोजनं दर्शयति, 'अतएवेति। ननु व्रणपाकपरम्परामृत एव तद्व्यपदेशो गौणोऽस्तु विनिगमकाभावादित्यत आह,

अपरे तु अनभिसंहितनरान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य

हरिनाथोपाध्यायलक्षणं दूषयितुमाह, 'अपरे त्विति, मरण-साधनत्वमात्रोक्तौ खड्गकारस्य खड्गघटनायाश्च हिंसात्वापत्तिः अत उक्तं 'छायान्तं, तत्र तु नरान्तरव्यापारः खड्गप्राणाभिघात एव द्वारमिति नातिप्रसङ्गः तथात्वेऽपि अन्ने विषप्रयोगेऽव्याप्तिः, तत्र हि नरान्तरव्यापारो भोजनमेव द्वारमत: 'अनभिसंहितेति, भोजनन्तु अभिसंहितमेवेति अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषप्रयोगात् अतएव परदारा विषं दत्वा मरणेऽपि गतं विशिष्टव्यतिरेकात्, अनभिसंहितप्राणक्रियाद्वारक-खड्गाभिघातादिसङ्ग्रहाय 'नरान्तरेति हिंसकत्वेनाभिमतभिन्ननरेत्यर्थः, प्राणक्रिया तु न नरव्यापारः प्राणस्य नरत्वाभावात् प्राणक्रियाया अपि परम्परया हिंसकनरस्यैव व्यापारत्वात्तद्द्वोपगमादव्याप्तिरतो हिंसकभिन्नेति। यदा दैवाद्ब्राह्मणमरणसाधनस्य अन्योद्देशेन क्षिप्तनाराचक्रियायाः सङ्ग्रहाय हिंसकभिन्नेति, अन्यथा तत्क्रियाया अनभिसंहितनरव्यापारः परम्परया हिंसकनरजन्यब्राह्मणप्राणमराभिघात एव तस्यैव द्वारत्वाद्व्याप्त्यापत्तेः, इत्यत्र ब्राह्मणप्राणमराभिघातो न हिंसकनरभिन्नव्यापारः प्राण-मरयोर्नरत्वाभावात् ब्राह्मणस्य च तद्जनकत्वात्, अभिसंहितनरान्तरव्यापारं द्वारीकृत्येत्युक्तौ खड्गघातादार-

'प्रयोग इति, 'तत्पत्र इति, वस्तुनिष्पादौच्चनेत्यर्थः, 'अतिप्रसङ्ग इति, मध्वस्माद्गमरत्व इति शेष,। 'अनभिसंहितेति विशिष्यानभिसंहितेत्यर्थः, शेषे तु नरान्तरस्य वैरिणो व्यापारो विशेषाकारेणानभिसंहित एव द्वार-

मरणसाधनं हिंसा खङ्गकारस्यानभिसंहितनरान्तरव्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि नरान्तरव्यापारो नाभिसंहितः किन्तु धनलाभ इति खङ्गकारो न घातकः। विषस्यान्ने प्रक्षेपेण नरान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितः अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धाय विषप्रयोगादिति हिंसैवान्ने विषप्रयोग इति। तन्न।

व्याप्तिरिति नञ्द्वयं। न च दैवान्महिषादिमरणसाधनेऽन्योद्देशककूपादावतिव्याप्तिः तस्यानभिसंहितमहिषव्यापारद्वारकत्वेऽपि अनभिसंहितनरान्तरव्यापारद्वारकत्वाभावादिति वाच्यं। नरपदस्य प्राणिमात्रपरत्वात्। न चैवं श्येनोऽपि हिंसा स्यात् अपूर्वस्यानभिसंहितत्वाभावादिति वाच्यं। अस्मिन्मते तस्यापि साध्यत्वात् श्रुतिस्मृतिदोषकरीत्यैव। खड्गकारेऽतिव्याप्तिमुद्धरति, 'खड्गकारस्येति, खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'तस्य हीति, 'न घातकः,' खड्गघटनामादायेत्यादिः। यद्वा खड्गघटनामादाय खड्गकारे हन्तृत्वप्रसङ्गं निराकरोति, 'खड्गकारस्येति, करणं कारः घटनेति यावत्, 'तस्य हीति तत्कर्तुरित्यर्थः, यथाश्रुते 'खड्गकारो न घातक इत्यभिधानासङ्गतेः। ननु अनभिसंहितत्वं मरणहेतुत्वेनानभिसंहितत्वं विवक्षितमतः परिवेषके न प्रसङ्ग इत्यत आह,

---

मिति न तथात्वप्रसङ्ग इति भावः। यत्र श्येनोऽपि सङ्ग्राह्य एवेत्यन्ये। साक्षात्स्वजन्यमरणं तत्परिग्रहाय नञ्द्वयं, मरणसाधनमित्युक्ते खड्ग-

गलग्रहकवलाद्यत्र मरणं तत्र परिवेषयितुर्घातकतापातात् अनेनेदं भोक्तव्यं इत्यभिसन्धाय परिवेषणाद्भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितनरान्तरव्यापारसहकारीकृत्य मरणानुकूलान्नभक्षणानुष्ठानात्। अतएवाव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा व्रणपाकपरम्परया मृते तु हन्तृत्वं व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति निरस्तं।

स्यादेतत् नेष्टसाधनता विधिः नित्ये सन्ध्योपास-

'भोक्तुरिति, 'अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वापत्तेरेवेत्यर्थः, 'व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति, तथाच व्रणेऽपि हिंसैव व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति भावः। न चानुनिष्पादीत्यनेन पौनरुक्त्यं, तत्राव्यवधानसामान्यं मरणे विवक्षितं अत्र तु व्यापारेतरेणाव्यवधानमिति भेदात्। यद्वा पूर्वलक्षणे मरणपदं विभाग-संयोगध्वंसयोरन्यतरपरं तदन्यपरमत्र वियोगपदमिति भेदः।

मीमांसकः शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'विधिः' विधिप्रत्ययार्थः, 'न

कारस्यापि हिंसापत्तिरित्यत उक्तं, 'नरान्तरव्यापारसहकारीकृत्येति, यद्वे विषप्रयोगेऽव्याप्तिवारणाय 'अनभिसंहितेति, अन्योद्देश्ये स्विसदारादेव हन्तृत्वपरिग्रहाय व्यापारान्तरपदमित्याहुः। नन्वयं व्यापारोऽस्य मरणं जनयतीत्येवमाकारकमभिसन्धानं विवक्षितमिति परिवेषयो नातिप्रसङ्ग इत्यत एवाह, 'भोक्तुरिति, तत्र नरान्तराभावेनैव विशिष्टाभावसत्त्वादिति भावः। 'अतएवेति भोक्तुरात्महन्तृत्वं स्यादित्यर्थः, 'अव्यवहितेति, पूर्वं कारा-

मादौ फलाभावात्। अथ नास्त्येव तत् नित्यं यत्रार्थ-वादादिकं विधिवाक्ये वा न फलं श्रुतमस्ति "सन्ध्या-मुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः। विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनं" इत्याद्यर्थवादात् "दद्या-दहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्" इत्यादिविधि-वाक्यश्रवणाच्च, कृत्वाचिन्तयातूच्यते, यत्र न फलश्रुति-स्तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गः फलमिति चेत्, न, काम-नोपाधिकार्य्यत्वेन यागवन्नित्यताभङ्गप्रसङ्गादहरहः-

---

फलमिति, 'कृत्वाचिन्तया' प्रौढ्या, वस्तुतः सर्व्वत्रैव फलश्रुतिरस्त्येवेति भावः। 'कामनोपाधिकार्य्यत्वेनेति फलकामनाजन्यकृतिसाध्यत्वेने-त्यर्थः, 'यागवत्' काम्ययागवत्, 'नित्यताभङ्गेति शौच-तत्काल-जीवित्वादिविशिष्टद्विजमात्रकृतिसाध्यतारूपाया नित्यताया भङ्ग-प्रसङ्गादित्यर्थः, 'मात्रपदं साकल्यार्थकं, कथं सन्ध्यावन्दनस्य तादृश-नित्यता कथं वा तद्भङ्ग इत्युभयमुपपादयति, 'अहरहःश्रुत्या हीति अहरहः सन्ध्यामुपासीतेति श्रुत्येत्यर्थः, 'तत्कालेति सन्ध्यावन्दनत्व-सामानाधिकरण्येन शौच-तत्तत्कालजीवित्वविशिष्टद्विजमात्रप्रत्येककृ-तिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, एकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य

प्रधानं इष्टान्यथासिद्धिप्रयोजकत्वप्रधानाभाव इत्यपौनरुक्त्यं। अतएव प्रयोजकपरम्परायां तत्र गौणो इष्टापादेश इत्युक्तं, अत्र च इष्टत्वं मुख्यमेवेत्याह, 'प्रहेति, 'दद्यादिति, तथाच नित्यश्राद्धे पितृगतप्रीतिरेव

श्रुत्या हि तत्कालजीविमात्रकृतिसाध्यं सन्ध्यावन्दन-

मान्यसन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दने विशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधात् गौण-तत्कालजीवित्वादेरधिकारिविशेषणतया पदार्थाध्याहाराद्वा-ध्याहाराद्वा तल्लाभः गौणं च तात्पर्यग्राहिकेति भावः। प्रागालस्या-भावस्य द्विजविशेषणत्वं द्रष्टव्यं,(१) अन्यथा बाधापत्तेः। न चैवमाल-स्यादिना सन्ध्यावन्दनाकरणे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यं। प्रत्य-वायबोधकवाक्ये आलस्याभावादेरप्रवेशात्। न च सन्ध्यावन्दनत्व-सामानाधिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वबोधने सन्ध्यावन्दनमात्रस्य कर्त्तव्यत्वं न प्राप्तं सन्ध्यावन्दनत्वावच्छेदेन तदुपगमे बाधः भावि-सन्ध्याकालजीवित्वादिविशिष्टभाविद्विजकृतिसाध्यत्वस्यातीतसन्ध्याव-न्दने विरहात् एकपुरुषीयकृतिसाध्यत्वस्यापरपुरुषीयसन्ध्यावन्दने विरहाच्चेति वाच्यं। तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्यावन्दन एव सत्त्वेन सन्ध्यावन्दनत्वसामाना-धिकरण्येन तादृशकृतिसाध्यत्वावगमेऽपि फलतः सन्ध्यावन्दनमात्रस्य कृतिसाध्यत्वावगमात् सर्व्वेषामेव सन्ध्याकालानां प्रातिस्विकरूपेण जीवित्वविशेषणतया प्रवेशात्, न ह्येकसन्ध्याकालजीवित्वविशिष्ट-कृतिसाध्यत्वमन्यसन्ध्याकालीनवन्दने सम्भवति, विशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य

---

(१) आलस्याभावादपि द्विजविशेषणं द्रष्टव्यमिति पा०।

फलमित्यर्थः, यावज्जीव-नैमित्तिकानुष्ठानस्यावश्यं सम्भवो वाक्यप्रसक्तेऽपि

मवगतं, कामनोपाधिकार्य्यत्वे च यदा फलकामना नास्ति तदा तत्समय एव तत्कर्त्तव्यता न स्यात्, न हि तत्काले फलकामनावश्यम्भावः, प्रमाणाभावात्। किञ्च प्रथमप्रवृत्तेतरनिरपेक्षाहरहःश्रुत्या जीवि-

---

तत्र बाधादिति भावः। 'कामनोपाधिकार्य्यत्वे चेति फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे चेत्यर्थः, 'यदा' यस्मिन् काले, 'फलकामना नास्ति' यत्पुरुषस्य फलकामना नास्ति, 'तदेति, 'तत्समये तदा तत्कर्त्तव्यतैव न स्यादिति योजना, 'तत्समये' इत्यस्य च सन्ध्याकालः समयो यस्येति व्युत्पत्त्या तत्सन्ध्याकालवन्दन इत्यर्थः, 'तत्कर्त्तव्यतेत्यस्य च तत्सन्ध्याकालजीवित्वविशिष्टस्य तत्पुरुषस्य तत्कर्त्तव्यतैवेत्यर्थः, 'न हीति, 'तत्काले' सन्ध्याकाले, 'फलकामनावश्यम्भावः' शुचि-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टमात्रस्यैव फलकामनावश्यम्भावः[१]। सन्ध्यावन्दनस्य फलकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे प्रमाणमपि नास्तीत्याह, 'किञ्चेति, 'प्रथमप्रवृत्तेति प्रथमोत्पन्नेत्यर्थः, 'इतरनिरपेक्षेति शाब्दानुभवजनने वाक्यान्तरनिरपेक्षेत्यर्थः, यद्वा इतरनिरपेक्षः सन् प्रथमप्रवृत्तेति योजना, अर्थवादनिरपेक्षः सन् प्रथमशाब्दबोधजनकेत्यर्थः,[२] 'जीविमात्रस्याधिकारोऽवगत इति सन्ध्यावन्दनलक्षामा-

---

(१) तत्पुरुषीयतत्फलकामनासत्त्वनियम इति घ०।

(२) अर्थवादनिरपेक्षा सती प्रथमशाब्दबोधजनिकेत्यर्थ इति क०।

पौष्टिवादेनाह, 'तथेति अभ्युपगमवादेनेत्यर्थः। 'प्रथमेति, नियोगविधि-

मात्रस्याधिकारोऽवगतस्तथा च तत्सापेक्षचरमप्रवृत्त्यर्थवादोपनीतफलकामस्य न तत्राधिकारः प्रथमप्रव-

---

नाधिकरणेन शौच-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टस्य सर्वस्य प्रत्येकं कृतिसाध्यत्वमवगतमित्यर्थः, 'तत्सापेक्षेति, भवन्मते अहरहःश्रुतिबोधितं यत् सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं तत् किमित्याकाङ्क्षायां(१) अहरहःश्रुतिसापेक्षः यः चरमप्रवृत्तिपरमं शाब्दबोधजनकोऽर्थवादः तदुपनीतं यत् फलं तत्कामस्य, 'न तत्राधिकारः' न कृतिसाध्यत्वावगम इत्यर्थः, 'विरोधात्' अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

मिश्रानुयायिनस्तु ननु अर्थवादबलात् कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वे अवगते(२) विशेषणीभूतकामनाया अपि तद्गोचरकृतिहेतुत्वसिद्धौ अहरहःश्रुतिसिद्धजीवित्वमात्रकृतिसाध्यत्वस्यैव जीवित्वस्य तदानीं तत्कामनावश्यम्भावे मानमित्यतोऽर्थवादात् कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वावगम एव न सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'अहरहःश्रुतिविरोधादिति अहरहःश्रुत्या कामनाविशिष्टकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकीभूतायाः कीदृशस्य तत्कृतिसाध्यमित्याकाङ्क्षाया विघटनादित्यर्थः, अहरहःश्रुत्या प्रथमतो जीवित्वादिविशिष्टस्य कृतिसाध्यत्वावगमे तादृशाकाङ्क्षाया असम्भवादिति भाव इत्याहुः ।

---

(१) अहरहःश्रुतिबोधितं सन्ध्योपासनजन्यमिष्टं किमित्याकाङ्क्षाद्वारेति प्र०

(२) सिद्ध इति क० ।

यादौ प्रवर्त्तेत इत्यभ्युपगमादिति भाव । 'तत्सापेक्षेति, नियोगपदाकाङ्क्षामस्य प्रवृत्तिरिति भाव । 'प्रथमेति, उभयोर्विरोधादित्यर्थः, सर्वे

त्वाहरहःश्रुतिविरोधान्नित्ये फलश्रुतेरर्थवादस्य एव स्तुतौ तात्पर्य्यं। अतएव प्रत्यवायपरिहारोऽपि न फल- तत्कामनोपाधिकार्य्यत्वे नित्यताक्षतेः। किञ्च नित्ये कर्त्तव्यताबोधनात् प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्ति विधेः

नन्वेवं "दद्यादहरहः श्राद्धमित्यत्र फलश्रुतेः "सन्ध्यामुपासते ये त्वित्यर्थवादस्य च का गतिरित्यत आह, 'नित्यइति, 'फलश्रुतेः' विधिवाक्ये फलश्रुतेः, 'अर्थवादस्य चेति फलबोधकार्थवादस्य चेत्यर्थः, 'स्तुतौ' स्तुतित्वे, 'तात्पर्य्यं' वक्तुरभिप्रेतत्वं, 'तत्कामनोपाधीति प्रत्यवायपरीहारकामनाधीनकृतिसाध्यत्वे इत्यर्थः, 'नित्यताक्षतेरिति शौच-तत्कालजीवित्वादिविशिष्टद्विजमात्रकृतिसाध्यतारूपाया नित्य- ताया भङ्गापत्तेरित्यर्थः। प्रत्यवायपरिहारस्य फलत्वे अन्योन्या- श्रयोऽपि भवतीत्याह, 'किञ्चेति ।

मिश्रानुयायिनस्तु 'नित्यताक्षतेः' प्रत्यवायज्ञानं विना प्रवृत्ति- विषयत्वाभावापत्तेः। ननु प्रत्यवायाप्रतिसन्धाने तत्कारणं नास्त्येवे- त्यत इष्टापत्तिरित्यतोऽन्योन्याश्रयरूपं दोषान्तरमाह, 'किञ्चेतीत्याहुः।

'नित्य इति, 'कर्त्तव्यताबोधनात्' विधिना कर्त्तव्यताबोधनात्, 'प्राक् न प्रत्यवाये प्रमाणमस्तीति न प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायज्ञा- नमस्तीत्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः, 'कर्त्तव्यत्वं'

फलश्रुतेः का गतिरित्यत आह, 'नित्य इति, सा च विधिप्रशंसिमवसीदन्ती- मुपधाति तदुक्तं "विधिप्रशंसिरवसीदन्तो स्तुत्यादिभिरुत्तम्भ्यन्त इति,

न्तरादिविशिष्य प्रत्यवायानुपस्थितावपि विधिजन्योपस्थितित एव विशिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वावगमसम्भवः विशिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावश्च। तथापि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया विधितोन विशिष्य प्रत्यवायपरिहाररूपेष्टसाधनत्वोपस्थितिसम्भवः न वा विशिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधसम्भवः विशिष्य फलेन समभिव्याहाराभेदेनान्वयबोधजननं विना इष्टसाधनताबोधजनकत्वस्य विधेरव्युत्पन्नत्वात्। अतएव स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ यागः स्वर्गाभिन्नेष्टसाधनमित्यन्वय इत्यभिमानेनेदं। वस्तुतस्तु विशिष्य फलज्ञानाभावेऽपि सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताबोधे बाधकाभावः, अन्यथा विश्वजित्स्थलेऽपि प्रथमं सामान्यतइष्टसाधनत्वज्ञानासम्भवात् परन्तु प्रत्यवायपरीहारस्य फलत्वे प्रागुक्तनित्यताक्षतिः परीहारस्य नित्यतया फलत्वासम्भवो वा वक्ष्यमाणदोषो बोध्य इति सम्प्रदायः।

केचित्तु 'न प्रत्यवाये प्रमाणमिति, न तत्करणाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वे मानमित्यर्थः, 'विधेरिति पञ्चमी, यत इत्यादिः, 'कर्त्तव्यत्वं' अहरहःकर्त्तव्यत्वं, 'कर्त्तव्याकरण इति प्रतिदिनकर्त्तव्यत्वेन वेदबोधिताकरणत्वेन हेतुनेत्यर्थः, 'प्रत्यवायकल्पनं' तत्करणाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वकल्पनं, 'फलाभावेनेति, प्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वान्वयासम्भवेनेत्यर्थः, 'प्रथमं' सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्व्वं, 'मूक एव' तव मते शाब्दबोधाजनक एव, भवन्मते कृतिसाध्यत्वविशिष्टफलसाधनत्वस्य विध्यर्थ-

अपरे तु न विधेः कर्त्तव्यत्वमवगम्य कर्त्तव्याकरणे प्रत्यवायकल्पनं येनान्योन्याश्रयः किन्तु निन्दार्थवा-

---

तया फलसाधनत्वमबोधयित्वा कृतिसाध्यत्वबोधनेऽसामर्थ्यात्। न च सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानात् पूर्वं सन्ध्यावन्दने प्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वान्वय एव कुतो न सम्भवतीति वाच्यं। विधिवाक्ये प्रत्यवायपरीहाररूपफलश्रुतेरभावेन सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानस्यैव सन्ध्यावन्दनादिनिष्ठप्रत्यवायपरीहाररूपफलसाधनत्वप्रतीतौ तात्पर्य्यग्राहकत्वात् तत्परीहारसाधनत्वप्रतीतौ तज्जनकीभूताभावप्रतियोगिकृतिविषयत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वेन योग्यताज्ञानाभावाच्चेति भावः। ननु सन्ध्यावन्दनादिकरणाभावनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वज्ञानानन्तरमेव विधेः प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'प्रत्यवायप्रमितौ' अकरणनिष्ठप्रत्यवायजनकत्वप्रतीतौ, 'विधिप्रवृत्तिः' विधितः साध्यबोधः, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थ इति प्राञ्चः।

'कर्त्तव्यत्वमवगम्येति, 'कर्त्तव्यत्वं' कृतिसाध्यत्वे सति प्रत्यवायपरिहाररूपफलजनकत्वं, 'कर्त्तव्याकरणे' वेदबोधितप्रतिदिनकर्त्तव्यताकाकरणत्वेन हेतुना, 'प्रत्यवायकल्पनमिति सम्प्रदायमते प्रत्यवायत्वरूपेण प्रत्यवायानुमानमित्यर्थः, केषाञ्चिन्मते तु सन्ध्योपासनाभावस्य प्रत्यवायजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'निन्दार्थवादेन' निन्दार्थ-

---

विहिताकरणस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वबोधकादिति भाव। 'निन्दार्थवादेनेति,

देन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनस्य प्रकृत्यर्थस्य ताव-द्व्यापारस्वरूपस्याभावः प्रत्यवायहेतुरवगतः, तथाच सन्ध्योपासनाभावः प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनं, तद-भावः सन्ध्योपासनं दुःखसाधनाभावत्वेन फलं, प्राय-श्चित्ते पापध्वंसवदिति तत्साधनत्वेन कृतिर्बोध्यते वि-धिना। न चैवं प्रत्यवायपरिहार एव फलमस्त्विति वाच्यं। परिहारस्य प्रागभावरूपत्वेन अनादितया

वादविषयत्वेन, 'प्रायश्चित्तोपदेशेन' प्रायश्चित्तविधिविषयत्वेन, 'प्रकृ-त्यर्थस्येति "नोपास्ते यस्तु पश्चिमामित्यादावुपास्तिधात्वर्थस्येत्यर्थः, 'फलं' इष्टं, 'प्रायश्चित्ते' प्रायश्चित्तस्य, 'तत्साधनत्वेनेति सन्ध्योपा-सनरूपेष्टसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कृतिः' सन्ध्योपासनविषयिका कृतिः, कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव च प्रवर्त्तकमिति भावः। 'न चैवमिति, 'एवं' उक्तरीत्या अन्योन्याश्रयाभावे, 'प्रागभावरूपत्वेनेति अत्यन्ता-

---

यद्यपि तस्य साक्षान्न प्रत्यवायहेतुत्वं विषयस्तथापि तादृशार्थवादविषयत्वस्य प्रत्यवायहेतुत्वव्याप्यत्वात् तेन लिङ्गेन तद्बोधनादिति भावः। 'प्रायश्चित्तेति तद्विषयत्वस्य तद्व्याप्यत्वादिति भावः। सन्ध्योपासनाभावप्रायश्चित्तमिति शब्दात् प्रतीते प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तपदार्थालोचने क्रियमाणे "प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधनमिति तदर्थसङ्केतग्राहकार्थवादप्रवृत्तौ पाप-नाशककर्मप्राप्तौ पापस्य हेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितस्य सन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतु-तावगम इति भाव इत्यन्ये। इष्टसाधनत्वमुपपादयति, 'तत्साधनत्वेनेति, तत्-कृतीष्टसाधनताज्ञानस्यैव तत्र प्रवर्त्तकत्वमिति मतेनेदं। 'न चैवमिति, 'एवं'

असाध्यत्वात्। न च उपासनाकरणं प्रत्यवायहेतुर्नो-पासनाभावः तथाच दुःखसाधनाभावत्वेन क्षतिरिष्टा न तूपासनमिति वाच्यं। निन्दार्थवादस्योभयत्र सत्त्वेन उभयस्यापि तथात्वादिति, तन्न, एवमपि काम्यत्वे नित्यताऽतिप्रसङ्गात्। किञ्च "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादिना 'नोपास्ते यस्तु पश्चिमामित्यादिना च करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वं बोध्यते न तु तद्विषयाभावस्य, अन्यथा अकर्त्तुः प्रत्यवायो नान्यस्येति कथं

भावरूपत्वेन चेति शेषः, 'असाध्यत्वात्' सन्ध्योपासनाद्यजन्यत्वात्। 'क्षतिरिष्टेति उपासनागोचरक्षतिरिष्टेत्यर्थः, तथाच उपासनागोचरक्षतिसाधनत्वमुपासनागोचरकृतौ बाधितमिति कुतो विधिरिति भाव.[1]। 'उभयत्रेति सन्ध्योपासनाभाव-तत्करणाभावयोरुभयोरेवेत्यर्थः, 'काम्यत्वे' सन्ध्योपासनारूपफलकामनाधीनक्षतिसाध्यत्वे। 'किञ्चेति, 'नोपास्ते इत्याख्यातार्थकृतौ नञर्थान्वयादिति भाव। 'अन्यथा' विषयाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे, 'नान्यस्येति न कर्त्तुः

(१) कुत एवेदमिति भाव इति पा०।

प्रत्यवायपरिहारस्योक्तमन्या प्रथमोपस्थितत्वे, 'क्षतिरिष्टेति तथाच क्षतावपि नेष्टसाधनतान्वय इति भाव। 'उभयत्रेति सन्ध्योपासनाभावे तदकरणे चेत्यर्थः, "एतत् सन्ध्यात्रय प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितं। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते"। इत्यादेरुभयसाधारण्यत्वादिति भाव। 'नोपास्त इति आख्यातस्य क्षतिपरत्वान्नोपासनाविषयकक्षतिमानित्यर्थः। ननु विषयाभावेऽपि निन्दार्थवाद इत्यत आह, 'अन्यथेति, तथाचानन्यथात्वा तथापि

स्यात् विषयाभावस्य साधारण्यात्। वस्तुतस्तु कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकत्वेन निर्व्यूढं। न च कृतौ कृतिसाध्यत्वमस्तीत्यतो न किञ्चिदेतत्।

नव्यास्तु[१] नित्यापूर्व्वप्रागभावो दुरितद्वारा दुःख-

रित्यर्थः, 'विषयाभावस्येति उपासनारूपक्रियाया अभावस्येत्यर्थः, 'साधारण्यादिति उपासनाकर्त्तुरात्मन्यपि सत्त्वादित्यर्थः, क्रियायाः आत्मन्यसमवायादिति भावः। न च स्वजनककृत्याश्रयत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेन तदभावो हेतुरिति वाच्यं। तादृशस्य सम्बन्धत्वे अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे च मानाभावादिति हृदयं। यद्वा एतदस्वरसेनैवाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'कृतिसाध्यत्वे सतीति कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वस्य ज्ञानमित्यर्थः, 'निर्व्यूढं' न्यायमते निर्व्यूढं। 'न च कृताविति, तथाच विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य तत्रासम्भवात् कुतस्तद्विशिष्टेष्टसाधनताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणं यजेतेत्यत्र प्रत्ययार्थे इष्टसाधनतान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन अत्र कृतौ तदन्वये व्युत्पत्तिविरोध इत्यपि द्रष्टव्यं। 'एतत्' अपरेतुमतं।

'नव्याः' नैयायिकनव्याः, 'नित्येति नित्यजन्यापूर्व्वस्य प्रागभाव-

---

(१) नवीनास्त्विति क॰ ख॰।

करणाभावस्यैव प्रत्यवायहेतुत्वे तात्पर्य्यं। 'विषयेति मार्ज्जनादिक्रियायाः शरीरनिष्ठत्वेन कर्त्तर्य्यपि तद्विरहादित्यर्थः। अस्तु वोक्तगत्या उपासनस्यैवेष्टत्वेन तत्कृतेरिष्टसाधनत्वं तथापि कृतिसाध्यत्वाभावादेव न प्रवृत्तिरित्याह, 'वस्तुतस्त्विति प्रकाशः।

साधनं तदभावोऽपूर्व्वं दुःखसाधनाभावत्वेनेष्टं तत्साधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च सन्ध्योपासनं विधीयते इति, तन्न, निन्दार्थवादादिना सन्ध्योपासनाभावस्तत्करणं वा प्रत्यवायहेतुरवगतो न त्वपूर्वाभावः प्रथमं

इत्यर्थः, एतत्सन्ध्याकालीनसन्ध्योपासनजन्यापूर्व्वस्य प्रागभावः कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेन तत्तत्सन्ध्याकालसहकृतः सन् दुरितजनकः तेन प्रागभावस्यानादित्वेऽपि न सततं दुरितोत्पत्त्यापत्तिः। एकसन्ध्योपासनजन्यापूर्व्वप्रागभावस्य प्रतिसन्ध्याकालसहकारेण दुरितजनकत्ववारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्योपासनविशेषणं, सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकतया चरमदण्डस्थसन्ध्यावन्दनकस्यापि प्रथमदण्डे दुरितोत्पत्तिवारणाय सम्बन्धविशेषानुधावनं, कार्य्यतावच्छेदकस्य सन्ध्याकालभेदविभिन्नदुरितनिष्ठवैजात्यमेव तेन [illegible] परस्परं व्यभिचारः। न चैवमपि सन्ध्याकालस्य दण्डद्वयात्मकतया दण्डद्वयमेवाकृतसन्ध्यावन्दनकस्य धारावाहिकदुरितोत्पादापत्तिरिति वाच्यं। तत्तत्सन्ध्याकालजन्यदुरितविशेषोत्पत्तिं प्रति तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वविशिष्टीभूय तादृशदुरितविशेषस्य प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। 'निन्दार्थवादादिनेति "नोपास्ते यश्च पश्चिमामित्यादिनिन्दार्थवादविषयत्वादिनेत्यर्थः, 'सन्ध्योपासनेति तत्तत्सन्ध्याकालीनसन्ध्योपासनस्य तादृशस्य सन्ध्योपासनकरणस्य [illegible] अभाव इत्यर्थः, 'प्रत्यवायहेतुरिति कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वसम्ब-

---

विधेरिष्टसाधनत्वबोधकत्वं किन्त्वादिष्टभिन्नाकाङ्क्षायामपूर्व्वं कल्पयतिस्वार।

प्रमाणाभावेन तदनुपस्थितेः विधेः* इष्टसाधनत्वबोधकत्वात् परिशेषेणापूर्वमिष्टं कल्प्यत इति चेत्, तर्हि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्ग एव फलं कल्प्यतां काम्यत्वस्य त्वयापि स्वीकारात्, किञ्च विधिप्रवृत्तावपूर्वज्ञानं अपूर्वज्ञाने च विधिप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयः।

न्येन तत्तत्सन्ध्याकालमवच्छिन्नतः सन् प्रत्यवायहेतुरित्यर्थः, कालानवच्छिन्नाधिकरणत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया यदाकदाचित् कृतैकसन्ध्यावन्दनकस्य सन्ध्यावन्दनान्तराकरणेऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिवारणाय तत्तत्सन्ध्याकालीनत्वं सन्ध्योपासन-तत्करणयोर्विशेषणं, सर्व्वमन्यदुक्तदिशावसेयं। 'प्रथममिति निन्दार्थवादजन्यशाब्दबोधात् पूर्व्वमित्यर्थः, 'प्रमाणाभावेन' उपस्थापकपदाभावेन, 'तदनुपस्थितेः' अपूर्व्वाभावानुपस्थितेः, निन्दार्थवादविषयत्वस्य तथासिद्धेरिति शेषः। प्रकृते,'विधेरिति सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधेरित्यर्थः,'परिशेषेण' दृष्टान्तरबाधेन, 'स्वर्ग एवेति, नित्यजन्यापूर्व्वस्य स्वतः परतो वा पुरुषार्थत्वाभावेन इष्टत्वाभावादिति भावः। 'अपूर्व्वज्ञानमिति इतरफलव्युदासेन परिशेषादपूर्व्वज्ञानमित्यर्थः, 'अन्योन्याश्रय इति, एतच्चापाततः विधे. सामान्यतः प्रथममिष्टसाधनत्वमादाय प्रवृत्तौ पश्चादनुपपत्त्या इतरफलव्युदासेनापूर्व्वरूपेष्टकल्पनमित्यपूर्व्वज्ञानं विनापि विधिप्रवृत्तिसम्भवेनान्योन्याश्रयाभावादिति ध्येयं।

---

* 'विधेरिति, 'तर्हीति, यद्यपि स्वर्गकल्पनेऽप्यपूर्व्वकल्पनमिति लाघवात्तदेव कल्पयितुमर्हं किन्तु स्वर्गकल्पनेऽपीष्टसाधनत्वं परस्याप्युपपन्नमेव

यावन्नित्य-नैमित्तिकनिर्वाहस्य तत्तदाश्रमविहित-कर्म्मणां सम्यक्परिपालनस्य च ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयते, तथाच नित्यस्य सफलत्वमिति केचित्। तन्न। तस्य विधेर्नित्यविधिमुपजीव्य प्रवृत्तिस्तस्य च फलाभावेन प्रथमं मूकत्वात्, अन्यथा परस्परसापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयः तस्मात् कार्य्यतैव विधिः। ननु नित्ये

मतान्तरमाशङ्कते, 'यावदिति, 'कर्म्मणां' यावन्नित्य-नैमित्तिक-काम्यकर्म्मणां, तेन 'यावन्नित्येत्यादिना न पौनरुक्त्यं, 'श्रूयते' विधिना बोध्यते, 'तथाचेति, यावतामेव नित्यनैमित्तिकादिकर्म्मणां स्वस्वमाप-जन्यापूर्व्वद्वारा दण्ड-चक्रवत् ब्रह्मलोकावाप्तिजनकत्वादिति भावः। 'तस्य विधेः' ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधेः, 'नित्यविधिमुपजीव्येति नित्यविधिवाक्येन शाब्दबोधजननानन्तरमेवेत्यर्थः, अहरह-कर्त्तव्यतादिरूपनित्यत्वज्ञानस्य तदधीनत्वादिति भावः। 'फलाभावेनेति फलज्ञानाभावेनेत्यर्थः, इष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वस्य विधेयतया तदपहाय केवलकृतिसाध्यत्वेनापि बोधयितुमशक्यत्वादिति भावः। 'अन्योन्याश्रयः' नित्यविधितोऽहरहःकर्त्तव्यत्वादिरूपनित्य-

---

तथापि काम्यत्वे नित्यताक्षतिरित्यत्रैव तात्पर्य्यं, किन्तु विशेषत फलानुपस्थितौ विधिप्रवृत्तिरेव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति। 'यावदिति, उपाधिभेदेन नित्य-नैमित्तिक-तत्तदाश्रमविहितकर्म्मणोर्भेदः, 'तस्य' ब्रह्मलोकावाप्तिफल-बोधकस्येत्यर्थः। 'नित्येति, विहितपरिपालनत्वादिना तत्तद्रूपेणेति भावः। तर्हि नित्यविधिरेव प्रथमं प्रवर्त्ततामित्यत आह, 'तस्य चेति,

वेदात् कार्य्यताज्ञानेऽपि प्रयोजनज्ञानं विना कथं प्रवृत्तिः, न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्त्तते इति चेत्, न, नित्ये फलबाधेन प्रवृत्तिमात्रे प्रयोजनज्ञानस्याप्रयोजकत्वात्, काम्येऽपि प्रयोजनज्ञानं न साक्षात् प्रवर्त्तकं उपायाविषयत्वात् प्रयोजनेऽप्रवृत्तेश्च, किन्त्विष्टसाधनताज्ञानद्वारा कार्य्यताज्ञाने उपक्षीण-

---

त्वज्ञानानन्तरमेव ब्रह्मलोकावाप्तिरूपफलबोधकविधिना फलज्ञानं जनयितव्यं तेन फलोपस्थितौ नित्यविधिना विशिष्टकृतिसाध्यत्वं बोधयितव्यं इतिक्रमेण बोद्धव्यः(१)। 'प्रयोजनज्ञानं विनेति, अनुकमिष्टमेतज्जन्यमिति इष्टैतज्जन्यत्वज्ञानं विनेत्यर्थः, एतच्च इष्टविशेष्यकतज्जन्यत्वज्ञानमपि स्वातन्त्र्येण हेतुरित्यभिमानेन। 'अनुद्दिश्य' तज्जन्यत्वेनाज्ञात्वा, 'प्रयोजनज्ञानस्य' इष्टनिष्ठजन्यताज्ञानस्य, एवं सर्व्वत्र, 'साक्षात्प्रवर्त्तकमिति अनन्यथासिद्धत्वे सति प्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः। 'उपायाविषयत्वादिति उपायाविशेष्यकत्वादित्यर्थः, उपायविशेष्यकज्ञानस्यैव चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिप्रयोजकत्वादिति भावः। 'अप्रवृत्तेश्चेति उपायमुख्यविशेष्यतया अप्रवृत्तेश्चेत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानद्वारेति, 'उपक्षीणं' उपयुक्तं, इदञ्च तन्निष्ठजन्यतानि-

(१) अन्योन्याश्रय इत्यादि बोद्धव्य इत्यन्त पाठ क-पुस्तके नास्ति।

'कथमिति, प्रयोजनज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकारणं न भवति किन्तु कार्य्यताज्ञानोपक्षीणमिति निर्दिष्य कथमित्यर्थः। एवं फलज्ञानरूपकारणाभावात् प्रवृत्तिर्मास्तामिह तु निष्फलत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्

मेव, कथमयं निश्चयः नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भवात् कार्य्यताज्ञानस्य वेदादपि सम्भवात्। ननु निष्फले

रूपकत्वं तज्जनकत्वमित्यभिप्रायेण । 'अयं निश्चय इति प्रयोजनज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानद्वारा काम्यस्थल एव प्रवृत्तिहेतुकार्य्यज्ञानोपयुक्तं न नित्यस्थल इति कथं निर्णय इत्यर्थः, 'इष्टसाधनताज्ञानासम्भवादिति नित्य इत्यादिः इष्टसाधनताज्ञानरूपद्वारासम्भवादित्यर्थः(१), प्रयोजनज्ञानस्याप्यसम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं(२) । नन्वेवं कार्य्यताज्ञानमेव तत्र कथं स्यात् तस्य इष्टसाधनताज्ञानद्वारा प्रयोजनज्ञानाधीनत्वादित्यत आह, 'कार्य्यताज्ञानस्येति, तथाच इष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रयोजनज्ञानाधीनमिति भावः। यद्यपि वेदाधीनकार्य्यताज्ञानं न प्रवृत्तिहेतुः किन्तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यमेव तथेति [illegible]आदिमत्त्वेन सम्भवादित्येव वक्तुमुचितं, तथापीष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञान-वेदाधीनकृतिसाध्यताज्ञानयोरेकशक्तिमत्त्वेन प्रवृत्तिसामान्यहेतुत्ववादिनामयं ग्रन्थः, अतएवाग्रिमग्रन्थोऽपि सङ्गमयिष्यत इति ध्येयं । पूर्वं प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुतया तेन विना कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्कितं इदानीं निष्फल[illegible]ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण पृच्छति, 'नन्विति, 'निष्फलत्व'

---

(१) नित्ये प्रय[illegible]सद्धेरिति भाव ।

(२) प्रयोजनेऽप्येतज्जन्यत्वज्ञानासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यमिति ग० ।

प्रवर्त्तेत्याह, 'नन्विति, ननु यदि निष्फले फलज्ञानाभावान्न प्रवर्त्तत

दुःखैकफले वा प्रेक्षावतां कथं प्रवृत्तिः, वेदाधीन-
कार्य्यताज्ञानसत्त्वात् सफलप्रवृत्तावपि तस्यैव तन्त्रत्वात्।
यत्तु लौकिके निष्फले दुःखैकफले वा न प्रवर्त्तते
तदिष्टसाधनतालिङ्गकस्य कार्य्यताज्ञानस्य वेदाधीनस्य
वा अभावात्। न च दुःखैकफलत्वज्ञानं प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धकं, सति कार्य्यताज्ञाने तस्य प्रतिबन्धकत्वा-

इष्टासाधनत्वं, 'दुःखैकफले वेति, 'वाकारस्त्वर्थे, नित्ये इति शेषः, 'कथं प्रवृत्तिरिति निष्फलत्वादिज्ञानाभावं विना कथं प्रवृत्तिरित्यर्थः, उत्तरयति, 'वेदाधीनेति, 'तस्यैवेति कार्य्यताज्ञानस्यैवेत्यर्थः, तथाच निष्फलत्वादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति भावः। नन्वेवं लौकिकेऽपि दुःखैकफले प्रवृत्तिः स्यादिति दुःखैकफलत्व-ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्यत आह, 'यत्त्विति, 'यदिति 'न प्रवर्त्तत इत्यस्य विशेषणं, 'तत्' अप्रवर्त्तनं, 'वेदाधीनस्य वेति अन्य-तरकार्य्यताज्ञानस्यैकशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वादिति भावः। इदन्तु न सम्यक् एवं सति विश्वजिता यजेतेत्यत्रापि स्वर्गकल्पना न स्यात् वेदाधीन-कार्य्यताज्ञानादेव प्रवृत्तिसम्भवादिति ध्येयं। 'न चेति, 'चस्त्वर्थः, 'कार्य्यताज्ञाने' तादृशान्यतरकार्य्यताज्ञाने। ननु प्रयोजननिष्ठतज्ज-न्यत्वज्ञानं विनापि यदि प्रवृत्तिस्तदा "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते" इति सकलप्रामाणिकप्रवादव्याघात इत्यतो नित्येऽपि

किन्तु कार्य्यताज्ञानाभावात्तदा अन्वाऽभावादौ दुःखैकफलतया ज्ञानेऽप्यनाम-

दर्शनात् । अथ वा काम्ये लिङोऽपूर्ववाचकत्वान्नित्येऽपि लिङोपासनादिविषयकमपूर्वं बोध्यते, तच्च निष्फलमपि स्वतएव सुखवत्प्रयोजनं नित्यमभ्यर्थ्यमानञ्चेति । उच्यते । सर्वच नित्ये फलश्रवणाज्जीविफल-

---

प्रयोजनमाह, 'अथ वेति, 'काम्ये' स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ, 'अपूर्ववाचकत्वात्' कार्य्यत्वरूपेणापूर्वशक्तत्वात्, 'नित्येऽपि' सन्ध्यामुपासीतेत्यादावपि, 'विषयकं' अन्यं, 'अपूर्वं' षष्ठापूर्वं, 'बोध्यत इति कार्य्यत्वरूपेण बोध्यत इत्यर्थः। वैदिकलिङ्त्वावच्छेदेनैव कार्य्यत्वरूपेणापूर्वशक्तिकल्पनात् तच च जन्यतासम्बन्धेन उपासनादेरन्वय न तु अर्थवादाद्युपस्थितब्रह्मलोकावाप्त्यादिसाधनत्वं तदर्थः, तथाऽपूर्वस्यावगमकत्वेन गौरवादिति भावः । 'तच्च' षष्ठापूर्वञ्च । अन्वेवं तथापि कामनाद्यभावे मानाभावात् नित्यतायसिद्धन्येत्यत आह, 'नित्यमिति तत्तद्विहितकालेऽवश्यं कामनाविषयमेवेत्यर्थः, श्रुतिबोधितनित्यतान्यथानुपपत्त्यैव तथा कल्पनादिति भाव.। प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यभिप्रायेण समाधत्ते, 'उच्यत इति, 'फलकामस्येति अर्थवादाद्युपस्थितफलकामस्येर्थ', अन्यथा अर्थवादा-

---

श्रुब्दगम्यकार्य्यत्वाख्यानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति नित्येऽपि फलमाह, 'अथ वेति, तथापूर्वं न पूर्वमुपस्थितमिति न तदादाय इष्टसाधनत्वान्वय इति भाव। 'तच्चेति, यद्यप्येवमपि काम्यत्वे नित्यताहानिरन्यथार्थवादिकेन किमपराद्धं तथापि तदुद्भवासम्भवे वाच्यमेवेति भाव । 'जीवेति, प्रयोजनञ्चात्र विना फलवत्तेजीविमात्रस्याधिकारासम्भवादिति भाव । साम्बस्थिताधिकारस्याप

कामस्य सम्वलिताधिकारः यथोपरागे नैमित्तिकं स्नान-श्राद्धादि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे प्रायश्चित्तादिश्रुतेश्च नियतकर्त्तव्यताकं, यथा वा षोडशश्राद्धस्य प्रेतत्वविमुक्तिकामनाश्रुतेः प्रेतत्वविमुक्तिहेतुषोडशश्राद्धे सङ्कल्पं विधाय महाजनानामाचारात् काम्यत्वं निन्दार्थवादेनाकरणे प्रत्यवायश्रुतेरवश्यकर्त्तव्यत्वं तथा सन्ध्योपासनमपि फलश्रुतेः काम्यं अकरणे नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च नियतकर्त्तव्यताकं। यत्तु

द्विवैफल्यमिति भावः। 'सम्वलितः' समुदितः, 'अधिकारः' फलहेतुप्रवृत्तिप्रयोजकः, तेन शुचि-तत्कालजीवित्वं फलकामना च द्वयमेव नित्यक्रियाजन्यफलहेतुः यद्विशिष्टेन क्रियमाणस्य कर्म्मणः फलार्ज्जकत्वं तस्यैव प्रवृत्तिप्रयोजकधर्म्मस्याधिकारत्वात्। न च फलकामनाया अधिकारत्वे तद्विगमदशायां शुचि-तत्कालजीविनोऽपि नित्यकर्म्माकरणे प्रत्यवायो न स्यात् यावदधिकारवत एवाकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वात् अन्यथा शौचाभावदशायामप्यकरणात् प्रत्यवायापत्तेरिति वाच्यं। अग्रे निरस्तत्वादिति ध्येयं। ननु काम्यत्व-नित्यत्वयोर्विरोधादेकस्य कर्म्मणस्तदुभयरूपत्वमसङ्गत-

---

दृष्टान्तमाह, 'यथेति, सन्ध्योपासनवत् फलश्रुतावपि नैतत्काम्यमिति यदि ब्रूयात् तदा दृष्टान्तान्तरमाह, 'यथा वेति, तस्याप्यकाम्यत्वे साभिलाषसङ्कल्पाचारविरोध इति भावः। 'अर्थवादेति, तथा चेष्टसाधनत्वस्य विधि-

यागे काम्यत्वेऽपि न नियतकर्त्तव्यताकत्वं तदकरणे प्रायश्चित्तानुपदेशात्। न च नित्ये फलकामनाया असम्भवः, त्रिकालकाम्यस्तवपाठवत् नित्ये फलकामनासम्भवात्। यत्तु प्रथमप्रवृत्ताहरहःश्रुत्या तत्कालजीविमात्रस्याधिकारबोधनात् न फलकामस्याधिकार इति, तन्न, अहरहःश्रुत्यर्थवादयोः प्रथमगृहीतैकवाक्यताबलेन तत्कालजीविफलकामस्य सम्बन्धिताधिकारात् अर्थवादोपस्थितफलान्वयं विनैकवाक्यताभङ्गात्। न चार्थवादस्य स्तुतिपरत्वान्नैकवाक्यता, बाधकं विना स्वार्थापरित्यागात् विधिवाक्योपस्थिते

मत आह, 'यथेति। 'स्तवपाठवदिति यथा नैमित्तिकमात्राद्वृत्तिः, तथात्र यथा अननुभूयमानापि फलकामनावश्यकी तथा नित्यस्थलेऽपीति भावः। 'प्रथमगृहीतेति, विधेरिष्टसाधनताबोधकतया इष्टविशेषाकाङ्क्षया प्रवृत्तस्यार्थवादस्य तदेकवाक्यत्वनियमादिति भावः। प्रकृते, 'न चेति, 'स्तुतिः' पदार्थमात्रोपस्थितिः, निरस्यति, 'बाधकं विनेति, 'स्वार्थस्यापरित्यागः' अनुभावकत्वं। न चैवमङ्गस्थलीयापि फलश्रुतिः प्रमाणं स्यात्, नैयायिकानामिष्टापत्तेः प्रधानफलेनैवाङ्गानां फलाकाङ्क्षानिवृत्तेस्तत्र फलश्रुतिः स्तुति-

समर्पकत्वमिति भावः। 'विधौति "दद्यादहरहः श्राद्धमित्यादिविधिवाक्योपस्थितमित्यर्थः। ननु कामनाविरहेऽप्यकरणे प्रत्यवायात्तत्परिहारार्थमेव

फले विधिवाक्यस्यफलमादायैवाहरहःश्रुत्या कार्य्यतावोधनात्। नन्वेवं तत्कालजीविकामिनोऽधिकारे यदा फलकामनाविरहस्तदा अशुचेरिवाधिकाराभावान्नियतकर्त्तव्यता न स्यात् अधिकृताकरणे प्रत्यवायो न त्वकरणमात्र इति चेत्, न, नैमित्तिकेऽपि तत्काले कस्यचित्कामनाविरहिणोऽनियतकर्त्तव्यतापत्तेः। अथापवादाभावेनौत्सर्गिकी फलकामनास्त्येव

मात्रमित्यपि वदन्ति। अर्थवादस्याप्रमाणत्वेऽप्याह, 'विधीति "नित्यं नैमित्तिकं यजेत्यादिभागुक्तविधिवाक्योपस्थितइत्यर्थः, 'फलं' विधिबोधितफलं, 'बोधनादित्यस्य च: शेषः। 'अधिकाराभावादिति प्रवृत्तिप्रयोजकयावदधिकाराभावादित्यर्थः। ननु फलकामनादशायामेव नियतकर्त्तव्यत्वमुपेयं सन्ध्यावन्दनादेरतोदोषान्तरमाह, 'अधिकृताकरण इति, 'न त्वकरणमात्र इति, 'स्यादित्यनुषज्यते, अधिकृताकरणप्रयुक्तः प्रत्यवायः फलकामनाविरहदशायामकरणमात्रे न स्यादन्यथा कामनादशायामशुचेरप्यकरणे प्रत्यवायः स्यादित्यर्थः, प्रतिबन्धिमुद्रया निरस्यति, 'नैमित्तिकेऽपीति, 'अनियतकर्त्तव्यतापत्तेः' अकरणे प्रत्यवायानापत्तेः। शङ्कते, 'अथेति, 'फलकामनास्त्येव' नैमित्तिक इति शेषः। अन्यपवादो बाधकः तथाच

नियमः अतः प्रवृत्तिरियत आह, 'अधिकृतेति, इति गूढाभिसन्धिः। प्रतिबन्धा समाधत्ते, 'नैमित्तिकेऽपीति, अभिसन्धिमुद्घाटयति, 'तथेति,

फलज्ञानस्य स्वविषयेच्छाजनकस्वभावत्वात् यस्य तु मुमुक्षापवादेन फलान्तरे कामना नास्ति तस्याकरणेऽपि न प्रत्यवाय इति न तन्नियतकर्त्तव्यताकत्वं नैमित्तिके तथा नित्येऽपि मुमुक्षया फलकामनाबाधेना-

---

तदभावमात्रं यदि फलकामनाहेतुफलज्ञानवतोऽपि फले कामना स्यादत आह, 'फलज्ञानस्येति, अर्थवादिकेत्यादि, 'मुमुक्षापवादेनेति मोक्षोपधायकेच्छया प्रतिबन्धेनेत्यर्थः, 'तस्य' व्यास वसिष्ठादेः, नैमित्तिककर्मणामकरणेऽपि न प्रत्यवाय फलकामनाविरहेणानधिकारित्वादिति भाव । शङ्कां निरस्यति, 'तथा नित्येऽपीति, 'औत्सर्गिकी फलकामनास्त्येवेत्यनुषज्यते, 'तुल्यमिति । वस्तुतः "निद्रया कलहैर्नृत्यैरनाभ्यासैश्च यापितम् । त्यक्तवैदिककर्माणो घोरं नरकमाप्नुयु" इत्यादिस्मृतिबलात् फलकामनातिरिक्ताद् अधिकारवत एव नित्य-नैमित्तिकाकरणे प्रत्यवाय कल्प्यते इति सन्ध्यावन्दनादावपि फलकामनाविरहेऽपि शौचादिमतस्तदकरणे प्रत्यवाय । किञ्च सन्ध्यादावपि पतितत्वप्रतिबन्धकादप्यकरणात् प्रत्यवायो न स्यात् शौचरूपाधिकारविरहात् अतः स्नानसन्ध्याद्यभिन्नेनैवाधिकारेण विशिष्टस्याकरणे प्रत्यवायो वाच्य तदानीं शौचस्य निष्पादनानर्हत्वादेवञ्च फलकामनापि स्वकीयफलाननिष्पादे

तथाच यस्य नित्ये नियमत कर्त्तव्यता तस्य फलकामनाविरहेऽप्यधिकार एव नैमित्तिकादिवदिति भाव । ननु मुमुक्षोरपि फलकामनाविरहिणो

करणेऽपि न प्रत्यवाय इति तुल्यं। किञ्चार्थवादोपस्थित-फलोपाधिकर्त्तव्यत्वेऽवगते "अकुर्वन् विहितं कर्मे-त्यादिवाक्याच्छौचे सति सन्ध्यावन्धनाकरणे निन्दार्थ-

---

वेति तदन्य एवाधिकारोऽकरणे प्रत्यवायप्रयोजकः। यदि च फलकामना नाधिकारः प्रमाणाभावादन्यथा प्रसङ्गात् फलसिद्धिः क्वापि न स्यात् यद्विशिष्टेनैव क्रियमाणस्य कर्मणः फलहेतुत्वं तस्य शौच-ब्राह्मणत्वादेरेवाधिकारत्वात् "अकामकृतात् कामकृतं पापं पुण्यञ्च द्विगुणमित्यापस्तम्बादिवचनात् कामनायाः द्विगुणफलं प्रत्येव प्रयोजकत्वावगतेरित्यादि विभाव्यते, तदा तु नानुपपत्तिगन्धोऽपीति युध्यामः। नन्वार्थवादिकफलस्योपस्थित्यनियमात् तत्कामना नावश्यकीत्यत आह, 'किञ्चेति, 'अर्थेति वस्तुगत्या आर्थवादिक-

---

यावन्नित्य-नैमित्तिकानुष्ठानमस्त्येवेत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, न हि प्रत्यवाय-परिहारमेव फलमादाय विधिप्रवृत्तिर्येनान्योन्याश्रयः स्यादिति भावः। 'शौचे सतीति, नन्वधिकारे सत्यकरणे नरकदुष्कृतिर्न शौचमात्रे नाना-भावात्तथाचाशुचेरिव फलकामनाविरहिणोऽपि सम्बलिताधिकाराभावाद-करणे ॥ प्रत्यवाय इति कथं तदा तत्परिहारार्थं नियमप्रवृत्तिः तदिदमुक्तं अधिकृताकरणे प्रत्यवायो न त्वकारणमात्र इति चेत्, न, शौचादिमत्त्वं फलकामना चेत्यधिकारद्वयं एवञ्चाधिकारयोः समभनमित्येव सम्बलिताधि-कारपरार्थं; तथाचाधिकाराभ्यामन्यतरेण वाधिकृतस्याकरणं प्रत्यवाय-हेतुः यतः शौचे सति फलकामनाविरहिणोऽप्यकरणं तथेति तात्पर्य्या-दित्येके, तच्चिन्त्यं, एवमशुचेरपि फलकामनावतोऽकरणे प्रत्यवायापत्तेः। वयन्तु ब्रूमः "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादिना विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतु-

वादेन च नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायः कल्प्यते तत्फलकामनाविरहेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थं नियमतः प्रवर्त्तते विधिप्रवृत्त्यनन्तरं प्रत्यवायस्य

फलोपाधिकं कर्त्तव्यत्वं यस्य तादृशे सन्ध्यावन्दनादावुपस्थितेत्यर्थः। 'तत्फलेति' अर्थवादिकफलेत्यर्थः, प्रागुक्तान्योन्याश्रयं परिहरति, 'विधिप्रवृत्त्येति', सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधेरिष्टत्वेनेष्टसाधनतावगतौ

तदनवगतेः न त्वधिकृताकरणस्य तद्बोधकपदाभावात्। न चैवमशुचेरपि तदकरणे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं। अशुचेस्तत्कर्त्तव्यतानिषेधेन शुचेरेव तत्कर्त्तव्यताविधानेन च तं प्रति तस्याविहितत्वात् विहिताकरणस्य च प्रत्यवायहेतुत्वात्तत एव तत्काले तस्य विहितत्वेनान्यकालीनाकरणं न प्रत्यवायहेतुस्तद्यदि कामनायां तत्कर्त्तव्यताविधानं कामनाविरहे तत्कर्त्तव्यतानिषेधश्च स्यात् तदा अशुचेरिव कामनाविरहिणोऽप्यकरणे प्रत्यवायो न स्यात्। न चैवं, न हि सकामस्याकरणमशुद्ध्या तद्विहितं येन निष्कामस्य तदविहितं तदकरणन्तु नाधिकृताकरणं प्रत्यवायहेतुः तथापि नित्ये उक्तयुक्त्या सामान्यतः शौचमात्रं अधिकारिविशेषणं न तु फलकामनापि, न हि नित्यस्य फलजनकतायामधिकारः। अत एव फलकामेनैव कृतं नित्यं फलजनकं अन्यथा तु प्रत्यवायपरिहारमात्रजनकं अयमेव च कामाद्भेदः तदिदमुक्तं 'शौचे सतीत्यादि'।

केचित्तु सम्यक्स्य फलकामस्याकरणं न प्रसक्तं येन पापहेतुत्वप्रतिपादनेन तन्निवार्य्येत तथाच "अकुर्व्वन् विहितं कर्म्मेत्यादेरप्रसक्तप्रतिषेधप्रसक्तस्यापत्त्याधिकारिविरहे करणाभावेऽपि पापमिति तात्पर्य्यज्ञापनादनधिकृताकरणमपि प्रत्यवायहेतुरित्याहुः।

प्रामाणिकत्वात् अकरणोन्मुखस्य* करणेन प्रत्यवायप्रागभावस्य साध्यत्वात्, नैमित्तिके फलोपाधिकर्त्तव्यत्वे कामनाविरहेऽपि नियतकर्त्तव्यतावत्।

यत्तु निष्फलेऽपि नित्ये वेदाधीनकार्य्यताज्ञानात् प्रवर्त्तत इति, तन्न, दुःखैकफलत्वेन ज्ञायमाने प्रेक्षावतां कृतेरनुत्पादनियमात् अयोग्यतया नित्ये कृतिसाध्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। अतएव सन्ध्योपासनमफल-

---

तत्किमिष्टमित्याकाङ्क्षायामकुर्वन्नित्यादिवचनैः प्रत्यवायानुत्पादस्येष्टत्वेन कल्पनादित्यर्थः। ननु प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वात् तत्साधनत्वं सन्ध्यावन्दनादेर्दुर्घटमत आह, 'अकरणेति, प्राचां मतेनेदं, 'कामनाविरहेऽपीति फलान्तरकामनाविरहेऽपीत्यर्थः, प्रत्यवायपरीहारार्थमिति शेषः। इदमुपलक्षणं यत्र प्रत्यवायपरीहारस्यानुपस्थितिः तत्रान्ततः स्वविशिष्टताप्रतिपत्त्यर्थं लोकविगाननिवृत्त्यर्थमेव वा नित्यस्थले प्रवृत्तिर्भविता कृप्तकारणं विना कार्य्यानुत्पादस्यावश्यम्भावादिति ध्येयं।

ननु तत्कार्य्यताया वेदबोधितत्वधीरेव सन्ध्यावन्दनादेर्दुःखैकफलकत्वबुद्धौ प्रवृत्तिविरोधितामपनयेदत आह, 'अयोग्यतयेति, जलं ताडयेदित्यादेः प्रामाण्यभियेष्टसाधनत्वविशिष्टस्यैव कृतिसाध्यत्वस्य विषयत्वादिति भावः।

---

* परिहारस्य प्रागभावत्वेनासाध्यत्वं निरस्यति, 'अकरणेति, 'नैमित्तिक इति, अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारादिति भावः। 'गुरुमतं' प्रामा-

मपि क्रियते वेदबोधितकर्त्तव्यताकत्वादित्याशङ्का गुरु-मतमेतत् गुरोर्मतमित्यभिप्रायेणोपेक्षितवानाचार्य्यः।

यत्तु पाण्डापूर्वं स्वत एव प्रयोजनं इत्युक्तं, तदपि न, एवं तथापि काम्यत्वे नित्यत्वहान्यापत्तेः। किञ्च सुखं दुःखाभावश्च मुख्यं प्रयोजनं तत्साधनञ्च गौणं नित्यापूर्वन्तु तेषु नैकमपि पण्डापूर्वत्वात्, काम्यापूर्वञ्च सुखहेतुर्गौणं प्रयोजनं। प्रवर्त्तकविध्यनुरोधेन तदपि प्रवर्त्तकं कल्प्यत इति चेत्। न। प्रवर्त्तनीयेन लोकेन तस्य प्रयोजनत्वेनाज्ञानात् गुरुणा नित्यापूर्वं प्रयोजन-मुक्तं इत्युच्यमानेऽपि नादरः प्रेक्षावतां। मुक्ति-स्वर्गौ चालौकिकावपि सुख-दुःखाभावसजातीयतया प्रयो-जने, तस्मादेवं वदन् गुरुरपि लघुरेव। तदयं सङ्क्षेपः

'गौणं' सफलत्वौपाधिकं। शङ्कते, 'प्रवर्त्तकेति विधे' प्रवर्त्त-कत्वानुरोधेनेत्यर्थः, 'तदपि' पण्डापूर्व्वमपि, 'प्रवर्त्तकं' प्रयत्नपयुक्त फलं। ननु यथा मुक्ति-स्वर्गयोरलौकिकयोरपीष्टः तथा पण्डा-पूर्व्वेऽपि स्यादत आह, 'मुक्तीति. 'सङ्क्षेप.' विचारस्य। दुःखाध-

कारमतं, 'गुरु' महदा मतमिति मोपहास, 'गुरो' प्रभाकरगुरो।

ननु स्वत प्रयोजनत्वाभावेऽपि गौणत्वमेवाभिमतं अत आह, 'तत्साधनञ्चेति।

नन्वेवमपि मुक्ति स्वर्गावपि प्रयोजने न स्यातां लोकेन तयो प्रार्थनीयत्वा-

दित्यत आह, 'मुक्तीति. पण्डापूर्व्वं स्वपूर्व्वंसजातीयमपि पण्डत्वात्र तदेति

नित्ये दुःखैकफलत्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः फलोपाधिकर्त्तव्यता तच्च फलं दुःखसाधनाभावः पाण्डापूर्वं वेति तदिच्छा प्रवृत्त्यर्थं प्रत्यहमुपेया तां विना प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तथाचार्थवादिकं विधिवाक्यश्रुतञ्च फलमस्तु कृतमन्येन। न च कामनाविरहे नियतकर्त्तव्यता न स्यात्, अपूर्वादीच्छाविरहेऽपि तुल्यत्वात्, प्रत्यवायपरिहारार्थं नियमतः प्रवृत्तिस्तुल्यैव। यत्र च न फलश्रुतिस्तत्र विश्वजिन्न्याय इति। नन्विदमिष्टसाधनमिति ज्ञानादेतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानाच्च प्रवृत्तिदर्शनात्

नस्य सन्ध्यानुपासनादेरभावः सन्ध्योपासनादिरूपः, कृतिगतमेवेष्टसाधनत्वं प्रवर्त्तकमिति मतेनेदं। क्रियागतं तत्तयेति मतेनाह, 'पण्डापूर्व्वं वेति, 'तदिच्छा' दुःखसाधनाभाव-पण्डापूर्व्वयोरन्यतरगोचरेच्छा, 'उपेया' परैरिति शेषः। 'आर्थवादिकं' "सन्ध्यामुपासते ये त्वित्याद्यर्थवादलभ्यं, 'विधीति "नित्यं नैमित्तिकं यच्चेत्यादिप्रागुक्तविध्युपस्थापितञ्चेत्यर्थः। नियतताभङ्गमाशङ्कते, 'न चेति। प्रतिसन्धत्ते निरस्यति, 'अपूर्वादीच्छेति, 'यत्र' नित्ये, 'विश्वजिन्न्याय इतीति प्रत्यवायानुत्पादस्याजन्यत्वेन फलत्वासम्भवात् स्वर्ग एव तत्र फलमित्यर्थः। 'इदं' यागादि, 'एतत्साध्यमिष्टमिति, 'ज्ञानाच्चेति, उक्त-

---

भावः। 'तथाचेति, अन्यथार्थवादादेः स्तुतिपरत्वकल्पनागौरवं स्यादिति भावः। ननु यत्र नित्ये न फलश्रुतिस्तत्र कथमिष्टसाधनत्वान्वय इत्यत आह, 'यत्र चेति, तटस्थ एच्छति, 'नन्विति। ननु फलेच्छायामपि

प्रथमस्यैव प्रवर्त्तकत्वे किं विनिगमकं, उच्यते, फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् उपायचिकीर्षापि बाधकं विना तथा। वस्तुतस्तु कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे यजेतेतिपदात् प्रथमं कृतिसाध्यो याग इति ज्ञानं ततः कृतिसाध्ययागस्य साध्य इष्ट इति ज्ञानं विशेषणज्ञा-

---

दमिति शेषः, 'प्रथमस्यैवेति उपायविशेष्यकेष्टसाधनत्वज्ञानस्यैवेत्यर्थः, यत्र च एतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिस्तत्रापि फलबलात् तादृशेष्टसाधनताज्ञानं कल्प्यत इत्याशयः। 'फलेच्छाया-मिति सुखादीच्छायामित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः। ननु स्वत्वस्यानुगततया फलेच्छायां स्वविषयविशेष्यकज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि उपायेच्छायां हेतुत्वे मानाभाव इत्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, साध्येष्टस्य च विधर्यत्वादिति भावः। एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामकृतिसाध्ययागसाध्यमिष्टमिति प्रत्ययार्थविशेष्यकः कृतिसाध्ययागसाध्येष्टवान् स्वर्गकाम इति प्रथमान्तविशेष्यको वा अन्वयबोधः। न च द्वितीये "पितृस्वर्गकामो गङ्गायां पिण्डं दद्यादिति विधेर्बोध इति वाच्यं। तत्र परम्परासम्बन्धेनैव कर्त्तरि

स्वविषयत्वेनैव हेतुत्वं, न तु तद्विशेष्यकत्वेन गौरवादित्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, स्वत्वत्साध्यमिष्टमेतावन्मात्रं न प्रवर्त्तकं, 'कृतिसाध्येऽतिप्रसङ्गादित्यत्रापि कृतिसाध्यत्वमपेक्ष्य आवश्यक इति दर्शयति, 'प्रथममिति, 'तत इति, यद्यपि कल्पनायां अविशेषाल्लाघव तथापि प्रकर्षौ धर्मौ

नसाध्यत्वात् विशिष्टज्ञानस्येति ज्ञानद्वयं तव, मम तु यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनमित्येकमेव ज्ञानं। न च कृतिसाध्यत्वं यागे बोधयित्वा कृतिसाध्ययागस्य साध्य-इष्ट इति लिङा बोधयितुं शक्यमपि, एकस्यार्थान्वयमपरपदार्थे बोधयित्वा तदन्वितापरस्यार्थान्वयबोधकत्वस्य पदेऽव्युत्पत्तेः यजिपदे च कृत्या सह यागान्वयं बोधयित्वा पर्य्यवसिते पुनः स्वार्थान्वयबोधकत्वे आवृत्तिप्रसङ्गः।

अथ साध्यमिष्टं यस्येति साध्येष्टकत्वं शक्यं, तथाच

इष्टान्वयादिति ध्येयं। 'विशेषणज्ञानसाध्यत्वादिति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः, 'विशिष्टज्ञानस्य' विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य, 'एकमेवेति, एकत्र द्वयमितिन्यायेनेति भावः। तथाच धर्मद्वयकल्पनागौरवान्न तस्य हेतुत्वमिति भावः। दूषणान्तरमाह, 'न चेति न चेत्यर्थः, 'कृत्या सहेति साध्यतासंसर्गेण कृत्या सहेत्यर्थः, 'पर्य्यवसिते' निराकाङ्क्षिते।

प्रकृते, 'अथेति, तथाच ममाप्येकत्र द्वयमितिन्यायेन कृतिसाध्यत्व-साध्येष्टकत्वयोरेकदैव यागे धीः इति भावः। परि-

---

सम्पन्नतत्पुरुषे सम्बन्धमात्रमिति विशेष इत्याहुः। ननु विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैकदैव इष्टे यागसाध्यत्वस्य यागे कृतिसाध्यत्वस्य भानं सम्भवति तथाचाप्येकमेव ज्ञानं अतएव न व्युत्पत्ति-

बहुव्रीह्यर्थापेक्षया इष्टस्य साधनमिति यथार्थस्य लघु-

हरति, 'तथाचेति'। न च इष्टसाधनत्वमेव निरूपकतासम्बन्धेन विध्यर्थं इति वाच्यं। तत्सम्बन्धस्य[१] वृत्त्यनियामकतया अभाव-प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन मण्डलीकरणं न कुर्य्यादित्यत्र नञ-र्थान्वयानुपपत्तेस्तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वे च न यजेतेत्यपि प्रयोगापत्तेः तस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धेनाभावस्य केवला-न्वयित्वादिति भावः। ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाभ्युपगमे एक-पदकल्पदोषसम्भवेऽपि यागे कृतिसाध्यत्वं यागसाध्यत्वस्य इष्टे एकदैव गृह्यते इत्यभ्युपगमे न कोऽपि दोषः। न चैकत्वान्वितापरपदा-र्थान्वितकर्मत्वादिबोधकसुब्विभक्त्यतिरिक्तस्थले एकस्वार्थान्वितापर-पदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं पदस्याव्युत्पन्नमिति वाच्यं। आगतः स्वपितीत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रयत्वयोस्तथान्वयबोधस्य प्रमाणादौ दर्श-नात्। किञ्चैवमिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वे न विनिगमकं[२]। न च तथाप्रवर्त्तकत्वे विधेः प्रवर्त्तकत्वभङ्गप्रसङ्ग इत्येव विनिगमकं, परम्परयापि तदुपपत्तेः तथापि विधिजन्यज्ञानस्य

(१) तत्र वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्येति क०।

(२) विनिगमकं च किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः।

विरोधोऽपि एकदैवोभयबोधनेनैकं स्वार्थान्वयं बोधयित्वा अपरस्वार्थान्वया-बोधनादेकदा तद्बोधने व्युत्पत्तिविरोध इत्यत्र मानाभावात् अत एव च ना-वृत्तिप्रसङ्गोऽपि घटमानयेत्यादाविव तादृशस्थलेऽदोषत्वस्य यथापि घटप-दादेरावृत्त्यवाक्यार्थबोधजननानन्तरं पुनर्घटवाक्यार्थान्वयबोधकत्वादिति दि-

त्वात्तदैव शब्दं। किञ्च तत्साध्यत्वं न नियमतस्तदु-
त्तरसत्त्वं दण्डसाध्ये घटे व्यभिचारात्, नापि तदव-
च्छिन्नक्षणोत्तरक्षण एव सत्त्वं एवकारव्यवच्छेद्यतदनु-
त्तरसमयस्याकाशेऽप्रसिद्धेः शब्दस्य तदसाध्यत्वापत्तेः।
अतएव न तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं रूपे रस-
साध्यत्वापत्तेश्च। नापि तदवधिकोत्तरत्वव्याप्यसमय-
सम्बन्धः, उत्तरत्वव्याप्यत्वं ह्युत्तरत्वानधिकरणकाला-

भावादप्रवर्त्तकत्वादित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'तदुत्तरत्वं' तद्ध्वंसा-
धिकरणक्षणत्वं, दण्डध्वंसाधिकरणक्षणमात्रसत्त्वं(१) न घटस्येत्याह,
'दण्डेति तद्दण्डसाध्ये तद्घट इत्यर्थः, 'व्यभिचारात्' अव्याप्तेः,
तदधिकरणक्षणोत्तरत्वं साध्यमित्याशयेनाह, 'तदवच्छिन्नेति।
'अतएवेति घट-शब्दयोर्दण्डाकाशासाध्यत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः, आका-
शस्य सार्व्वकालिकतया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाधिकरण-
कालाप्रसिद्धेरिति भावः। 'रूप इति समसमयवृत्तिरूप-रसव्यक्त्योः
परस्परं साध्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। 'तदवधिकेति तदधिकरणसमयाव-
धिकेत्यर्थः, अतो न नित्यासङ्ग्रहः, 'व्याप्येति सम्बन्धविशेषणं। तद्वद्-
न्यावृत्तित्वं व्याप्तिमभिप्रेत्याह, 'उत्तरत्वेति। ननु व्यापकसामाना-

---

(१) नियमत इत्यनेन आपातार्थलाभादिति भावः।

व्यभिचारादाह, 'किञ्चेति, 'दण्डेति दण्डोत्तरमपि कदाचिद्घटाभावादित्यर्थः,
'अतएव' शब्दस्याकाशासाध्यत्वापत्तेरेव, न ह्याकाशाभावव्यापकः शब्दाभावः,

र्थित्वं तत्त्वाकाशेऽप्रसिद्धं गुरुतरञ्च । तस्मात् तत्साधनकत्वमेव तत्साध्यत्वं, एवञ्च लाघवात् तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं न तु तत्साधनकत्वज्ञानमिति ।

धिकरणरूपं व्याप्यत्वं तच्च स्वाधिकरणसमयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रति-योगि-तदधिकरणक्षणोत्तरत्वकत्वं । न च तथापि परमाण्वादेरा-काशसाध्यत्वापत्तिः अन्यथासिद्धसाधारण्यञ्चेति वाच्यं । अन्यत्वेना-न्यथासिद्धत्वेन च विशेषणीयत्वादित्यरुचेराह, 'गुरुतरञ्चेति । 'तत्साधनकत्वमेवेति तन्निष्ठाया अनन्यथासिद्धत्वे सति स्वाव्यवहित-पूर्ववर्त्तिताया निरूपकत्वमेवेत्यर्थः, 'लाघवादिति निरूपकत्वाप्रवेशेन लाघवादित्यर्थः, 'तत्साधनत्वज्ञानमेवेति तन्निष्ठेष्टसाधनताज्ञानमेवे-त्यर्थः ।

अत्र नव्याः सामान्यत इष्टसाधनत्वं प्रत्येकं स्वर्गादिसाधनत्वं वा न विध्यर्थः सम्भवति, न वा तज्ज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं, अग्निष्टोमादौ बाधितत्वात्, साधनत्वं हि तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-योगितानवच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्मवत्त्वं तत्र चानवच्छेदकत्वं न निरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं विशेषाभावमादा-यातिप्रसक्तेः किन्तु तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं । न चाग्निष्टोमत्वादिकं तथा, तदवच्छिन्नमन्तरेणापि वाजपेयादिना

शून्यत्वस्याकाशात्यन्ताभाववत्त्वेन व्यभिचारादित्याहुः । 'तत्साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकमिति, अत्रेदं चिन्त्यं, यदि तत्साधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तदा दुःख-प्रागभावार्थितया प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्साधनत्वं हि तन्नियत

गङ्गास्नानादिना च[१] स्वर्गोत्पत्तेः। न चाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकं स्वर्गादिनिष्ठं वैजात्यमस्ति तदवच्छिन्नसाधनत्वमेव विध्यर्थः प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्य तस्याबाधितत्वादिति वाच्यं। तादृशजातिविशेषाणां विध्येकगम्यकार्य्यतावच्छेदकतयैव सिद्धतया विधेः प्रवृत्तिपूर्व्वमुपस्थितिविरहेण तदवच्छिन्नसाधनत्वे विधिशक्तिग्रहासम्भवात् अन्यथा कार्य्यतावच्छेदकतया सिद्धत्वव्याघातात्विधित एव तत्सिद्धेः स्वर्गविशेषत्वाद्यनुपस्थितावपि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनाच्च तस्मात् सामान्यतः स्वसाध्येष्टं प्रत्येकं स्वसाध्यस्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, तस्य च वृत्तिनियामकेन कालिकादिना येनकेनचित्सम्बन्धेन धात्वर्थेऽन्वयः, एवं समभिव्याहृतमग्निष्टोमादि, समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वाच्च नियमतस्तत्तदुपायविशेषसाध्येष्टलाभः अग्निष्टोमयागः स्वसाध्येष्टवानित्यन्वयबोधः। न च साध्यत्वमपि साधनत्वघटितमिति तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं। साध्यत्वं हि अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नवदन्यावृत्तित्वं। नन्वेवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादावसम्भवः अग्निष्टोमादेरपि प्रमेयत्वादिरूपेण स्वर्गं प्रत्यन्यथासिद्धत्वात्। न च तद्धर्मरूपेणान्यथासिद्धेरनिरूपकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नवदन्या-

(१) गङ्गाजलसंयोगादिना चेति क॰।

पूर्व्ववर्त्तित्वं तत्पूर्व्ववर्त्तिनस्तत्प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्त्तित्वं। न च प्रागभावस्य प्रागभावाभावेन तन्नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं सम्भवति। न च प्रागभावस्योत्तरसमयसम्बन्ध एवास्य साध्यत्वत्साधनत्वज्ञानमविकलमेवेति वाच्यं। तत्सम्बन्धस्य समयप्रागभावात्मकत्वात् तस्य च तदसाध्यत्वात्। किञ्च प्रायश्चित्तादिषु दुःखाभावमुद्दिश्यैव प्रवर्त्तते न तु तत्समयसम्बन्धमुद्दिश्य तस्य सतः

वृत्तित्वं तदिति वाच्यं। इत्थात् यजेतेत्यादावव्याप्तेः सामान्यतो दानत्व-यागत्वयोः स्वर्गजनकतानवच्छेदकतया स्वर्गस्य तेन रूपेणान्यथासिद्धेर्निरूपकत्वात् स्वर्गनिष्ठजातिविशेषस्यैवाग्निष्टोमादिजन्यतावच्छेदकतया गुरुधर्मान्तरेणाग्निष्टोमत्वावच्छिन्नाया अन्यथासिद्धेर्निरूपकत्वाच्चेति चेत्, न, यद्धर्मावच्छिन्नं प्रति याग-दानादेर्येन रूपेण हेतुत्वं तत्तद्धर्मभेदकूटवद्धर्मवत्त्वस्य सत्यन्तेन विवक्षितत्वादित्याहुः। तदसत्। चैत्रं न वन्देतेत्यादिनिषेधविधौ स्वाभीष्टस्य सिद्धासिद्धिभ्यां मञ्जयानन्वयापत्तेः।

मिश्रास्तु वैजात्यांशं परित्यज्य वस्तुगत्या विजातीयस्वर्गसाधनत्वादिकमेव विध्यर्थः, अतो वैजात्यस्य कारणताघटकत्वेन न सम्पत्तिरपेक्षिता। न च वैजात्यस्याप्रवेशे केन रूपेण स्वर्गविशेषाणां शक्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेश इति वाच्यं। इष्टत्वेन स्वर्गत्वेन वा तेषां प्रवेशात् इष्टत्वादेः कारणताघटकत्वेऽपि शक्यतावच्छेदके प्रकारतया प्रवेशे बाधकाभावादित्याहुः। तदसत्। प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावेऽवगाहते न त्वन्यथेति नियमात् वैजात्यांशं परित्यज्य विजातीयस्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितान-

---

दुःखपार्थत्वात्। ननु येन रूपेण यस्य साध्यता तद्व्यापकान्तसाध्याधिकरणकालोपाधिपूर्ववर्त्तित्वज्ञानं प्रवर्त्तकं तथाप्याप्ति दुःखप्रागभावस्य प्रायश्चित्तानन्तरकालवृत्तिप्रागभावत्वेन साध्यत्वात्तदधिकरणकालोपाधिपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रायश्चित्तादौ सम्भवादिति चेत्, न, एवं घटाद्यधिकरणसमयात् पूर्ववर्त्तित्वाप्रतिसन्धाने प्रवृत्तिर्न स्यात्। न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्। न चोद-

स्यादेतत्, इष्टत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत मनसा तृप्तेरिष्टत्वज्ञानात् । अथ स्वरूपसत्यपि

च्छेदकत्वग्रहासम्भवात् । वस्तुतस्तु इष्टत्वेन इष्टं प्रातिस्विकरूपेण स्वर्गादिकं वा विध्यर्थः, साध्यत्वञ्च धात्वर्थ-विध्यर्थयोः संसर्गः, स्वर्गकामोऽग्निष्टोमानुकूलकृतिमान् अग्निष्टोमत्वेष्टमिति प्रत्ययार्थविशेष्यकश्चान्वयबोधः, निषेधविधौ च साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थस्यैवाभावो विध्यर्थे भासते निषेधविधौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गस्तु इष्टसाधनत्वशक्तिवादिनामपि समानः । यद्वा विजातीयस्वर्गसाधनत्वमेव संसर्गः तथाच धात्वर्थविशेष्यक एवान्वयबोधः(१) । न च वैजात्यं प्रागनुपस्थितमिति वाच्यं। संसर्गोपस्थितेरनपेक्षत्वादिति दिक् ।

इच्छाविषयसुखसाधनं याग इत्याकारकं ज्ञानं प्रवर्त्तकत्वेन नैयायिकाभिमतमित्यभिमानेनाशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'इष्टत्वज्ञानस्येति इष्टत्वप्रकारेणेच्छाविषयतावच्छेदकधर्म्मविशिष्टसाधनत्वज्ञानस्येत्यर्थः, 'मनसेति, इच्छानाशेऽपीति शेषः, 'इष्टत्वज्ञानात्' इष्टत्वप्रका-

---

(१) इष्टवान् याग इति धात्वर्थविशेष्यकान्वयबोध इत्यर्थः ।

योरपि प्रवर्त्तकत्वं, अननुगमात् प्रवृत्तिवैजात्यकल्पने मानाभावात् । किञ्च गौरवादधिकरणकालोपाधिपूर्व्ववर्त्तित्वज्ञानसम्भवात्तदर्थितयापि प्रवृत्त्यापत्तिः तस्मादनन्यगत्या तत्साध्यत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं । न च तदपि तत्साधनकत्वं अन्यानियतः एवञ्च दोयतादवश्यमिति वाच्यं । यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वमित्यादिना क्षेमसाधारणस्य तत्साधनत्वस्य यत्नकृतैव निर्व्वचनात्, एतेन

फलेच्छा कारणं सा च सिद्धतया तृप्तौ नास्तीति चेत्, तर्हि इच्छैवमावश्यकत्वात् फलेच्छैव कारणं न तु तज्ज्ञानं गौरवात्। किञ्च इच्छाज्ञानस्य कारणत्वे इच्छा कारणं न स्यात् स्वज्ञानेन तन्नाशात् इच्छा-

---

रकज्ञानसम्भवात्, 'फलेच्छेति, वस्तुगत्या इच्छाविषयतावच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेति शेषः। 'तज्ज्ञानं' इच्छाविषयत्वप्रकारकं ज्ञानं, 'गौरवादिति तत्प्रकारकत्वस्याधिकस्य प्रवेशादित्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, इष्टत्वांशे विधिप्रत्ययशक्तिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात्, इष्टत्वांशोपस्थित्यर्थमेव तत्र विधिप्रत्ययस्वीकारादित्यभिमानः। 'स्वज्ञानेनेति इच्छात्वप्रकारकज्ञानहेतुना तन्निर्विकल्पकेन-

---

तत्साधनकत्वमेव तत्साधनत्वमेवञ्च साधनत्वे लाघवमित्यसङ्गतं बोध्यं। न चैवमिष्टसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं। तथाप्येतत्साध्यमिष्टमिति ज्ञानात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति तौल्यात्। यदि च लाघवादिना तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे निर्णीते तत्र प्रत्यक्षमाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वात् तथापि तज्ज्ञानसम्भवात् तत एव तत्र प्रवृत्तिरिति मन्यसे, तदा प्रायश्चित्तप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तत्साधनत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे निर्णीते तथापि प्रत्यक्षभाव इष्ट एव समानसंवित्संवेद्यत्वात् तज्ज्ञानादेव वा प्रवृत्तिरिति तुल्यं तस्मात् मन्मते दुःखसाधनध्वंसस्य स्वतः पुरुषार्थत्वात् तदर्थितयैव प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिस्तत्र एव तत्साधनताज्ञानं प्रवर्त्तकमिति। ननु स्वज्ञानमिच्छायां व्यापारोऽस्तु तथाच व्यापारिणाशोऽपि न क्षतिः। किञ्च विनश्यदवस्थेच्छाया कारणत्वमस्तु। न चेच्छात्वनिर्विकल्पकेन तन्नाशे तदवस्थैव इति वाच्यं। ज्ञानवदिच्छाया अपि विषयनिरूप्यत्वेन निर्विकल्पका-

तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थानात् । अपि चेच्छाविषयः सुखं इति ज्ञानं न मानसं सुखस्यासिद्धतया तद्विशेष्यकसाक्षात्कारस्य तत्सन्निकर्षं विना अभावात्, ओदनादावपीष्टत्वज्ञानं न सम्भवति मनसोबहिरस्वातन्त्र्यात् । नापि चक्षुरादिना ज्ञातः हत इतिवत्

त्यर्थः । ननु ज्ञानेन पूर्वेच्छायां विनाशितायामपि इष्टसाधनताज्ञानोत्तरमिच्छान्तरोत्पत्त्या प्रवृत्तिरित्यत आह, 'इच्छेति इच्छायाः स्वरूपसत्या हेतुत्वे प्रथमापि तथास्तु ज्ञाताया एव कारणत्वे च उत्तरेच्छाया अपि ज्ञानेन नाशात् तदनन्तरमपि इच्छान्तरं वाच्यं सापि तथैवेत्युत्तरोत्तरेच्छा-तज्ज्ञानधाराकल्पनेऽनवस्थेत्यर्थः, 'असिद्धतयेति, अनागतसुखस्यैव इच्छाविषयत्वादिति भावः । अन्तर्विषयकस्येष्टत्वज्ञानस्यासम्भवमुक्त्वा बहिर्विषयकस्याह, 'ओदनादाविति, 'न सम्भवति' मनसा न सम्भवति, 'इष्टत्वज्ञानं' ओदनादाविष्टत्व-

---

भ्युपगमादित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, तथाच सुखसाधने भोजनादाविष्टसाधनत्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्न स्यादिति भाव । 'ओदनादावपीति, तथाच तत्साधने पाकेऽपि न प्रवर्त्तेतेति भाव । 'तन्नेति, इह त्वसिद्धतयौदनादेस्तदसम्भव इति भाव । ननु सुखमोदनञ्चेच्छामि इत्यनुव्यवसायेन तद्विषयत्वमिच्छायां प्रकृता तुल्यवित्तिवेद्यतया इच्छाविषयत्वमपि सुखादौ गृहीतं । न चैवमपि तदसन्निकर्षात्सुखादिविशेष्यकमिष्टत्वज्ञानं न स्यादिति वाच्यं । इष्टसाधनताज्ञानस्य तथात्वेऽकल्पनाच्च विशेष्यज्ञानत्वेन तदुपयोगात् । किञ्च ज्ञानोपनीतसुखादेर्विशेष्यत्वेऽप्यदोष अनएवासन्निकृष्टपर्वतादिविशे-

इष्टत्वज्ञानं, तत्र विशेष्यसन्निकर्षात्। वस्तुतस्तु इष्टस्य विशिष्य सुखत्वादिना अज्ञाने याग-पाकादाविष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः इष्टस्याल्पाधिकभावेन नानाप्रकारत्वेन च विशिष्यानध्यवसायात्। न चेष्टविषयतावच्छेदकसुखत्वादेरुपलक्षणमिष्टत्वं, सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेषु अनुगतस्योपलक्ष्यस्याभावेनाननुगमा-

---

ज्ञानं, 'तचेति ज्ञातः सन् इत्यादाविव्यर्थः, अत्र चेच्छाया अप्रसिद्धविषयतया न विशेष्यसन्निकर्ष इति भावः। ननु उपनयरूपसन्निकर्षसत्त्वात् इच्छाविषयः सुखमिति ज्ञानं नैयायिकानां न दुर्घटमित्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, 'इष्टसाधनताज्ञानेऽपीति सामान्यत इष्टत्वेन यागइष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपीत्यर्थः,(१) 'विशिष्यानध्यवसायादिति, इष्टस्यामुकस्य साधनमिति विशेषतोऽनिर्णयादित्यर्थः। ननु तत्र इष्टसाधनताज्ञानानन्तरं तद्दिष्टे इष्टत्वहेतुना सुखादिस्वरूपत्वमनुमाय मनसा इच्छाविषयसुखसाधनं याग इति विशेषतो निर्णयसम्भव इत्याशङ्कते, 'न चेति, 'सुखत्वादेः' सुखत्वादिरूपेण सुखादेः, 'उपलक्षणं' अनुमापकं, 'तत्साधनेषु' ग्राम-पशु-हिरण्यादिषु, 'उपलक्ष्यस्य' व्यापकतावच्छेदकस्य, 'अननुगमात्'

---

(१) सामान्यत इष्टत्वेन इष्टसाधनताज्ञानेऽपीत्यर्थ इति क॰।

मतो मानस परामर्श इत्यस्वरसादाह, 'वस्तुतस्त्विति, यदीच्छा सत्पदतो प्रवृत्तिप्रयोजिका न प्रवर्तकधीविषय इति न इष्टस्य भोजने प्रवृत्तिरित्या-

दिति । उच्यते । यच्चेच्छा तत्साधनताज्ञानमेव लोकवेदसाधारणं प्रवर्त्तकं तेषां सुख-दुःखाभाव-तत्साधनत्वेनेच्छाविषयाणां अननुगतानामपि वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवानुगमकं एवं यदा सुखादाविच्छा भवति

व्यभिचारात् । इष्टापत्त्या परिहरति, 'यच्चेच्छेति येन रूपेणेत्यर्थः, 'तत्साधनताज्ञानमेवेति तद्रूपविशिष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः, अन्यथा घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तेः, तथाच इष्टत्वप्रकारकत्वं न प्रवेशनीयमिति भावः । ननु यत्त्व-तत्त्वयोरैक्यस्याभावात्तद्विशेष्यक-सुखत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-दुःखाभावत्वविशिष्टसाधनताज्ञान-ग्रामलाभत्वादिविशिष्टसाधनताज्ञानानां तत्साध्यकप्रवृत्तिं प्रति प्रातिस्विकरूपेण हेतुत्वं वाच्यं, तथाचाननुगमः । न च तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकं कार्य्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । सुखार्थित्वस्य सुखेच्छाजन्यत्वरूपतया तज्जन्यतावच्छेदकानुगतरूपाभावेणाननुगतत्वाद्धूमलिङ्गकत्वादिवदित्यत आह, 'तेषामिति, 'सुख-दुःखाभावेति सुखत्व-दुःखाभावत्वेत्यर्थः, 'तत्साधनत्वेनेति ग्रामलाभत्व-पशुलाभत्व-हिरण्यलाभत्वादिनेत्यर्थः, 'इच्छाविषयाणां' इच्छाविषयतावच्छेदकानां, 'वस्तुसदिच्छाविषयत्वमेवेति इच्छाविषयतावच्छेदकत्वमेवेत्यर्थः । न चैवमपि घटत्वेनेच्छायां द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः इच्छाविषयत्वस्य केवलान्व-

---

यदेन परिहरति, 'यच्चेति, 'वस्तुसदिति । नन्विदमसम्भवि इष्टसाधनताज्ञान-यच्चेच्छातदुपादानप्रयत्नस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वं । न चैतयामात्मगुणानां

स्वकृतिसाध्यत्वे सति सुखादिसाधनमिति ज्ञानं तदा

यितया द्रव्यत्वादेरपीच्छाविषयतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं। तत्कालीनत्व-तत्पुरुषीयत्वेनेच्छाविशेषणात् कार्य्यतावच्छेदकमपि तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तत्साध्यकजातित्व-तादृशोपायेच्छात्वमेवेति न व्यभिचारः। न चैवमपि इष्टसाधनताज्ञानदशायां तदभावज्ञानदशायां वा चिकीर्षा-प्रवृत्तिद्वारा तत्कालीन-तत्पुरुषीय-तद्विषयकचिकीर्षादेरसिद्धतया तत्कालीन-तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य तत्र हेतुत्वाकल्पनादिति वाच्यं। प्रसिद्धेषु सर्वेषु तत्तत्कालीन-तत्तत्पुरुषीयेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वकल्पनेन विशेषसामग्रीविरहादेव यथोक्तस्थले चिकीर्षाद्यनुत्पत्तिः। न च स्वरूपसत्ताद्रूपज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं। विनश्यदवस्थफलज्ञानजनितफलेच्छास्थले तदप्रसवात् तत्कालपदेनोपायेच्छा-प्रवृत्त्योः पूर्व्वकालस्याभिहितत्वाद् घटत्व-द्रव्यत्वोभयप्रकारकज्ञानानन्तरं घटत्वमात्रप्रकारकेच्छायां घटसाधनमिति ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यसाधनमिति ज्ञानात् कपाले प्रवृत्त्यापत्तेश्च। किञ्च ज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनानुगमे फलेच्छानुदयदशायामतिप्रसङ्गवारणाय फलेच्छापि पृथक्जनिका वाच्येति गौरवं, स्वरूपसत्ताद्रूपज्ञप्तिविषयतावच्छेदकत्वन्तु न सम्भवत्येव फलस्य प्रवृत्तिविषयत्वाभावादिति भावः। इदमापाततः एवं सति तत्तद्व्यक्तित्वेन कार्य्य-कारणभावस्यैव सम्यक्त्वात् एकस्य पुरुषस्य एकदा

सत्तावच्छिन्निरिति चेत्, न, इच्छोत्पत्त्यनन्तरं तद्विरोध्यनुत्पादसमयाऽश्च

पाकादौ प्रवर्त्तते । नन्वेवं प्रवर्त्तकज्ञानविषयस्य नानात्वेन तच्छक्तस्य विधिप्रत्ययस्य नानार्थत्वप्रसङ्ग इति

नानाप्रवृत्तिविरहेण यथोक्तरूपेण कार्य्य-कारणभावेऽपि तत्तद्व्यक्तिविश्रामात् कार्य्यतावच्छेदक-कारणतावच्छेदकयोर्गौरवं पुनरधिकमिति ।

केचित्तु सुखसाधनत्वज्ञान-दुःखाभावसाधनत्वज्ञान-ग्रोदनसाधनत्वज्ञान-धनलाभसाधनत्वज्ञान-ग्रामलाभसाधनत्वादिज्ञानानां प्रत्येकमेव हेतुत्वं तत्साध्यक-तदुपादानकसुखार्थिप्रवृत्तित्वादिकञ्च प्रत्येकं कार्य्यतावच्छेदकं, सुखार्थिप्रवृत्तित्वञ्च सुखसाधनताज्ञानवत्प्रवृत्तित्वं तत्तदव्यवहितोत्तरत्वं मत्वर्थः समन्वानुगमश्च न दोषाय, फलेच्छाया अपि पृथक् हेतुत्वात् न तदनुदयदशायां प्रवृत्त्यतिप्रसङ्गः तत्रापि सुखेच्छावत्प्रवृत्तित्वादिकमेव कार्य्यतावच्छेदकमित्याहुः ।

एकदेशिनस्तु प्रवृत्तेर्विषयतात्रयी साध्यत्वेन विषयता सिद्धत्वेन विषयता उद्देश्यत्वेन विषयता च तत्रोद्देश्यत्वेन विषयता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया चन्दनसंयोगं करोमीत्यनुभवात् । न चैवं सुखादेः प्रवृत्तिविषयत्वस्वरूपायोग्यत्वसिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं। तस्य साध्यताख्यविषयतायामेव स्वरूपायोग्यत्वात्, तथाच सुखाद्युद्देश्यकत्वमेव सुखार्थित्वं तदेव च सुखादीच्छायाः सुखादिसाधनत्वज्ञानादीनाञ्च कार्य्यतावच्छेदकं एवमुपायेच्छाया अपि विषयतादयी उद्देश्यत्वेन विषयता तदन्यविषयता च, उद्देश्यता च तत्र

प्रत्येव वस्तुसदिच्छाविषयत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः । भ्रान्त प्रवृत्ते, 'नन्विति,

चेत्, न, सुखत्वादिनाननुगतं इष्टत्वेनानुगतं फलं प्रति साधनत्वस्य यागादेर्लिङादिना बोधनात्,

---

फलत्वेन उद्देश्यता सुखादिफलनिष्ठा सुखार्थितया यज्ञप्रयोग-मिच्छामीत्यनुभवादिति प्राञ्चः ।

'इष्टत्वेनानुगतमिति, इदमापाततः एवमपि यागविषयक-कृतिविषयत्वमादाय विनिगमनाविरहेण नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात् केवलान्वयित्वस्य विध्येवाविशिष्टत्वात् तथाच विनिगमनाविरहेण इष्टसाधनत्व-श्रेयसाधनत्व-कृतिविषयसाधनत्वानां शक्यतावच्छेदकत्वं दुर्वारमिति । न चानुभवादिष्टसाधनत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति वाच्यं । अनुभवस्यैवासिद्धत्वात् इतरथा कृतिसाध्यत्वमात्रशक्तिवादिनो मीमांसका अप्यनुभवेनैव निरस्ताः स्युः । न च तथापि विनिगमनाविरहेण इष्टसाधनत्वं श्रेयसाधनत्वं कृतिविषयसाधनत्व-त्रयमेव विधिशक्यं अनन्तसुख दुःखाभावादिसाधनत्वमपेक्ष्य लाघ-वादिति वाच्यं । इष्टत्वादेः केवलान्वयितया चैत्यं न वन्देत नरं न ताडयेदित्यादौ नञर्थानन्वयप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वर्गसाध-नत्वादौ लक्षणेति वाच्यं । स्वर्गसाधनत्वादौ शक्तिरिष्टसाधनत्वे च लक्षणेत्यस्यापि सुवचत्वात् प्रयोगस्य तुल्यत्वात् इष्टसाधनत्वापेक्षया स्वर्गसाधनत्वस्य गुरुत्वाच्च । वस्तुतस्तु आख्यातसामान्यस्य कृतौ शक्ति-कल्पनाद्विधेरपि कृतावेव शक्तिलाघवात् स्वर्गसाधनत्वादौ निरूढ-लक्षणेत्येव तत्त्वं ।

यज्ञार्थं हि प्रवर्तकं स एव विधित्वञ्च नेष्टसाधनत्वं किन्तु फलादि

तथाच फलानामनुगमार्थं फलेच्छा शक्या न त्विच्छा ज्ञानकारणत्वेन। अथैवं सुखादिसाधनत्वेन ज्ञानं प्रवर्त्तकं तन्न शक्यं अननुगमात्, यच्च शक्यमिष्टसाधनत्वं तज्ज्ञानं न प्रवर्त्तकं इति विधेः प्रवर्त्तकता न स्यात् इति चेत्, साक्षादेवमेव किञ्चिदिष्टसाधनं यागइति लिङा बोधिते इष्टाकाङ्क्षायां काम्यत्वेन श्रुतः स्वर्ग एव इष्टत्वेनावगम्यते, तदनन्तरं स्वर्गकामपदसमभिव्या-

---

नन्विष्टत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे विधेरिष्टत्वांशे शक्तिकल्पनं वृथेत्यत आह, 'तथाचेति, 'तन्न शक्यमिति, 'तत्' सुखादिसाधनत्वं, 'एवमेव' विधेरप्रवर्त्तकत्वमेव, 'लिङा बोधिते' लिङन्तयजेतेत्यादिपदेन बोधिते, 'इष्टाकाङ्क्षायां' किं तदिष्टमिति जिज्ञासायां, इयञ्च जिज्ञासाकाङ्क्षा इति मतेन(१) 'इष्टत्वेनेति तादात्म्यसम्बन्धेन इष्टविशेषणत्वेनेत्यर्थः, 'अवगम्यत इति, स्वर्गवदिष्टसाधनं याग इत्याकारेणेति भावः। इदञ्च न प्रवर्त्तकं साधनत्वांशे स्वर्गाप्रकारकत्वादत आह, 'तदनन्तरमिति, 'स्वर्गकामपदसमभिव्याहारादिति तत्समभिव्या-

---

(१) इदञ्च जिज्ञासाया आकाङ्क्षात्वमत इति ग०।

साधनत्वमिति तत्रैव लिङः शक्तिरिति नानार्थत्वमित्यर्थः, 'तथाचेति एवञ्च न नानार्थत्वमित्यर्थः। ननु तथापि स्वर्गत्वेन प्रकारतया भानं न स्यात् तेन रूपेणानुपस्थितेरित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'एवञ्च' स्वर्गत्वेन कामनाविषयत्वेन

द्वारात् स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं प्रवर्त्तकमुत्पद्यते। एवञ्च विधिजन्यज्ञानजन्यं ज्ञानं प्रवर्त्तकं।

द्वारजन्यस्वर्गवदिष्टसाधनं याग इति ज्ञानमहङ्कारादित्यर्थः, 'उत्पद्यते' मनसा उत्पद्यते।

केचित्तु 'उत्पद्यते' शब्दादुत्पद्यते, इष्टागममपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वान्वय स्यादित्यर्थः(१), इत्याहुः। तदसत्, साधनत्वस्य इष्टविशेष्यतयोपस्थितत्वेन तदपहायान्येन सह अन्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्।

'विधिजन्येति विधिजन्यं स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति महावाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यं स्वर्गसाधनं याग इति मानसं ज्ञानं तदेव प्रवर्त्तकमित्यर्थः(२)। इदमापाततः स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया इष्टे तदर्थान्वयबोधस्य प्रत्ययार्थैकदेशेन नामार्थभेदान्वयस्य चाव्युत्पन्नतया इष्टेन सह स्वर्गस्याभेदान्वयबुद्ध्यसम्भवात्। वस्तुतस्तु स्वर्ग-

---

(१) इष्टागममपहाय स्वर्गेण सह साधनत्वस्यान्वयादित्यर्थ इति ग०।

(२) तदेव प्रवर्त्तकमिति भाव इति क०।

घोपस्थितस्य स्वर्गस्य लिङा उपस्थापितेन सहान्वये, स्वर्गरूपेष्टसाधनं याग इति शाब्दं ज्ञानमित्यर्थः। न चैव विधिजन्येत्यादिविरोध, विधिजन्यया त्वाख्यातार्थान्वयज्ञानरूपमवान्तरवाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यमुक्तरूपमहावाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येतत्परत्वात्तस्येति भावः। अत एवानुमानमाशङ्क्य निषेधयति, 'यत्त्विति' योजयन्ति, तच्चिन्त्य, यत्र यदिच्छा स्वरूपसतो तद् साधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वेन इष्टसाधनतानुमानस्य निष्फलत्वेऽपि तद्

यत्तु सर्वेषामेव विधेर्न साक्षात् प्रवर्त्तकत्वं विधिबोधकात् स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमात्, स्वेष्टसाधनत्वञ्च अहं इष्टसाधनयागकः स्वर्गकामत्वाद्दर्शवाक्यावगतस्वर्गकामवदित्यनन्तरमर्थात् प्रतीयते। तन्न।

कामकृतिसाध्यो याग इष्टसाधनश्च इति विधिवाक्येन बोधिते तदनन्तरमेव मनसा स्वर्गसाधनं याग इति प्रवर्त्तकं ज्ञानमुत्पद्यते इत्येव तत्त्वं ।

शाब्दज्ञानाप्रवर्त्तकत्वं सर्व्वसिद्धमित्याह, 'सर्व्वेषामेवेति, मत-इति शेषः । 'विधिबोधकात्' 'विधिः' इष्टसाधनत्वादिः तद्बोधकात् प्रत्ययात्, 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना इदानीन्तनस्वकृतिसाध्यत्वपरिग्रहः तस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् । नन्विष्टत्वेनेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्व यागादौ कुतः स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'स्वेष्टेति, 'इत्यनन्तरं' इत्यनुमानानन्तरं, 'अर्थात्' उपनयवशात्, 'प्रतीयते' मनसा

कृतिसाध्यत्वज्ञानार्थमनुमानमावश्यकमेव कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य मदंशविषयत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वात् अन्यथातिप्रसङ्गादिष्टस्य तत्रासामर्थ्यादिदानींकालविषयतयापि च तस्य प्रवर्त्तकत्वात्तदर्थमनुमानमावश्यकं तदिदमुक्तं 'विधेः स्वकृतिसाध्यत्वादेरनवगमादिति । किञ्चेष्टस्य पदार्थैकदेशतया स्वर्गस्य धात्वर्थान्वितत्वेन निराकाङ्क्षतया कथमिष्ट-स्वर्गयोरन्वयः तथाच कथमुक्तं महावाक्यार्थज्ञानं प्रवर्त्तकमिति तस्मादिविधिजन्यमहावाक्यार्थज्ञानजन्यमानुमानिकं मानसं वा ज्ञानं प्रवर्त्तकमित्येवार्थः । न चैवं 'यत्त्वित्यादिनानुमानमात्रस्य तन्निषेधप्रतिपादनविरोधः, तस्य स्वेष्टसाधनत्वानुरोधेन मानुमाना-

यत्रेच्छा[1] तत्साधनमिति शाब्दज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेस्तत्प्रतीतिर्निष्फला।

अन्ये तु साधनत्वमात्रं विध्यर्थः, स्वर्गादिसाधनतालाभस्तु समभिव्याहारात् इष्टसाधनतापक्षेऽपि

प्रतीयते, 'किन्तु यत्रेच्छेति पाठः, 'इच्छा' स्वेच्छा, 'शाब्दज्ञानात्' शब्दप्रयोज्यमानज्ञानात्, 'तत्प्रतीतिः' स्वेष्टत्वप्रकारेण स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिः, 'निष्फलेति, स्वेच्छाविषयत्वस्य स्वरूपसत एवानुगमकतया तज्ज्ञानस्य प्रवृत्त्यहेतुत्वादिति भावः।

केचित्तु 'सर्व्वेषामित्यस्य प्राक् 'यच्चेति पाठः, 'किन्त्वित्यस्य स्थाने 'तत्रेति पाठः। तत्र 'स्वकृतिसाध्यत्वादेरित्यादिना स्वेष्टसाधनत्वपरिचयः, कुतस्तर्हि स्वेष्टसाधनत्वप्रतीतिरित्यत आह, 'स्वेष्टेति। आदिपदगृहीतमादाय दूषयति, 'तत्प्रतीतीति बोध्यं।

'साधनत्वमात्रमिति, मात्रपदेनेष्टांशनिरासः, 'समभिव्याहारादिति 'स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदसमभिव्याहारादित्यर्थः, यत्र फलश्रुतिर्नास्ति तत्र तदध्याहारात् शाब्दबोध इति भावः। 'इष्टसाधन-

---

(१) किन्तु यत्रेच्छेति ग०।

पेक्षोत्थैवंपरत्वात्तदिदमुक्तं 'यत्रेच्छेति, एवञ्च 'तत्प्रतीतिर्निष्फलेत्यत्र स्वाम-प्रतीतिरिष्टत्वे या तत्प्रतीतिरित्यर्थः, स्वकृतिसाध्यत्वबोधार्थं त्वनुमानमावश्यकमेव। ननु मत्कृतिसाध्यतावन्मदिष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात् सापि सफलैवेति चेत्, न, इच्छाया स्वरूपसत्या एव प्रवर्त्तकत्वे तद्विषयतदीयत्वस्यापि स्वरूपसत एव तदुपयोगात् श्रुतौ तु नैव। न चैवं शाब्दमा

तस्योपजीव्यत्वात्, तथाहि यजेतेत्यनेन यागः कृति-साध्यः साधनञ्चेति बोधिते साधनस्य साध्याकाङ्क्षायां कामनाविषयत्वेन श्रुतोऽसिद्धः स्वर्ग एव साधनाकाङ्क्षी साध्यत्वेनावगम्यते उपस्थितत्वात्। न च यागस्य साध-

---

तेति, 'तस्येति स्वर्गपदसमभिव्याहारस्येत्यर्थः, समभिव्याहारादेव स्वर्गरूपेष्टलाभादिति भावः। 'साधनस्येति कस्य साधनमित्याकाङ्क्षायामित्यर्थः, 'साधनाकाङ्क्षी' आकाङ्क्षितसाधनकः, 'साध्यत्वेन' यागनिष्ठसाधनतानिरूपकत्वेन। न च साधनत्वस्य कार्य्यघटिततया इष्टान्तर्भाव आवश्यक इति वाच्यं। साधनत्वमखण्डमतिरिक्तपदार्थ-इत्यभिप्रायात्। वस्तुतस्तु 'साधनत्वमाच' इष्टांशमपहाय साधनता-घटकीभूततावत्पदार्थमात्रं, 'विध्यर्थः' प्रत्येकं खण्डशो विध्यर्थः, स्वर्गसाधनत्वत्व-दुःखाभावसाधनत्वत्वाद्यनन्तगुरुधर्म्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पने वैचित्र्यांशे शक्तिकल्पने च गौरवादित्यर्थः, एवकार-स्थलवदेकपदार्थयोरपि परस्परमन्वयस्वीकारात् संसर्गमर्य्यादया पर-स्परवैशिष्ट्यलाभ इति भावः। 'यजेतेत्यनेनेति यजेतेत्यत्र प्रकृति-प्रत्ययपदेनेत्यर्थः, 'कृतिसाध्यः' कृतिसाध्यत्वं, 'साधनञ्च' साधनत्वं अव्यवधानादिश्च, 'बोधिते' स्मारिते, 'साधनस्येति कस्य साधनं याग इत्याकाङ्क्षायां सत्यामित्यर्थः, 'साध्यत्वेनावगम्यत इति याग-

---

मादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरित्यनेन विरोधः, शाब्दप्रयोज्यानुमानिकादिज्ञानादेरिति तदर्थः। क्वचित्तु 'सर्व्वेषामित्यस्य पूर्व्वं 'यत्त्विति न पाठः, 'तन्नेतिस्थाने 'किन्त्विति पाठः, तत्र विधिजन्यज्ञानजन्यं मानसादिज्ञानं प्रवर्त्तकमित्यन्यो-

नाकाङ्क्षा, कृतिसाध्यत्वेनैवोपस्थितेः। अतएव विश्वजिदादौ स्वर्ग एव साध्यत्वेन कल्प्यत इति। इष्टसाधनताविधिपक्षेऽपि "तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इत्याद्यर्थवादे विधिबोध्येष्टसाधन-

---

निष्ठसाधनत्वनिरूपकत्वेनानुभूयते इत्यर्थ इत्येव तत्त्वं। ननु यागसाधनं स्वर्गकाम इति यागस्यैव निरूपकतया साधनत्वेनान्वयोऽस्त्वित्यत आह, 'न चेति, 'साधनाकाङ्क्षा' साधनत्वेनान्वये आकाङ्क्षा, 'कृतिसाध्यत्वेनैवेति कृतिसाध्यत्वप्रकारेणैव यागस्य शाब्दबोधे भानादित्यर्थः, तथाच सुब्विभक्तिरिक्तस्थले पदानामेकस्यार्थान्वितापरपदार्थान्वितस्वार्थान्तरान्वयबोधकत्वमव्युत्पन्नमितिन तथान्वय इति भावः। इदमापाततः जानाति स्वपितीत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रयत्वयोरन्वयबोधस्य ज्ञानादौ तथा दर्शनात्, किन्तु विध्यर्थसाधनत्वं प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयेवान्वीयते न तु विशेष्यतयेति व्युत्पत्तेर्यागस्य निरूपकतया न साधनत्वेऽन्वयः, अन्यथा तत्रापि यागरूपेष्टसाधनं स्वर्गकाम इत्यन्वयबोधस्य दुर्वारत्वात् इत्येव तत्त्वं। 'अतएवेति यत एव यागस्य साधनत्वेनान्वये नाकाङ्क्षा अतएवेत्यर्थः, 'स्वर्ग एवेति

परम्परार्थं सर्व्वेषामित्यादि, स्वेष्टसाधनत्वस्यार्थात् प्रतीयते, किन्तु तत्प्रतीतिर्निष्फलेत्यत्र तात्पर्य्यं।

'साधनत्वमात्रमित्यत्र मात्रपदेनेष्टांशमात्रव्यवच्छेदः, न तु कृतिसाध्यत्वादेरपीति बोध्यं। 'तस्येति समभिव्याहारस्येत्यर्थः। न चेत्युपलक्षणं यागस्य आत्मसाध्यान्वये बाधोऽपीति द्रष्टव्यं। 'अतएवेति उपस्थितस्य-

त्वस्यार्थवादादेवावगमात्। कुतो विधिकल्पनमिति चेत्। न। अविनाभावात्, तथाभूतसाधनत्वस्य

अध्याहृतस्वर्गकामपदोपस्थापितस्वर्ग एवेत्यर्थः, साध्यत्वेन साधनतान्वितत्वेन, अत्रापीदं चिन्त्यं, स्वर्गकामेत्यत्र स्वर्गपदस्य समासनिविष्टतया तदर्थेन सह विध्यर्थसाधनत्वस्य कथमन्वयो निराकाङ्क्षत्वादिति परन्तु स्वर्गादिष्वपि प्रत्येकं खण्डशः शक्तिरित्येव सारं। 'इष्टसाधनताविधिपक्षेऽपीति न्यायनय इति शेषः, 'अपिशब्देन कृतिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वाभ्युपगमे तु सुतरां तन्नये विधिकल्पनमनर्थकं आख्यातमात्रस्यैव कृतिशक्ततया तदर्थकृतेः साध्यतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वयादेव कृतिसाध्यत्वलाभसम्भवादिति सूचितं। मीमांसकानामाख्यातस्य व्यापारशक्ततया कृतिसाध्यत्वलाभार्थमेव विधिकल्पनमिति पदयं। 'अर्थवादे' अर्थवादस्थले, 'अर्थवादादेवेति, अत्र विध्यर्थे स्वटोऽनुशिष्टत्वादिति भावः। 'कुत इति हेतुप्रश्नः फलप्रश्नो वा,

---

न्यस्य साध्यत्वान्वयायोग्यत्वादेवेत्यर्थः, यत्रेदमनभिमतिबीजं इष्टसाधनताविधिपक्षे कामनादेः साध्यान्तरस्याप्यन्वयसम्भवान्न स्वर्गान्वयनियमः। न चान्यत्रोपस्थितं कामना च न यागसाध्येत्ययोग्यतामात्रं तदन्वये इति वाच्यं। कामनाविशेषो यागसाध्यः स्यादिति योग्यतासंशयसम्भवात् स्वर्गान्वयेऽपि तत्संशय एव। ननु प्रवर्त्तकत्वतात्पर्य्यग्रहादन्यथानुपपत्त्यैव तल्लाभ इति चेत्, हन्तैवं तत एवेष्टसाधनत्वमेवाक्षिप्यतां कृतं साधनत्वांशेऽपि शक्त्येति मीमांसकः शङ्कते, 'इष्टेति, इष्टसाधनतामात्रविधिपक्षे इदं बोध्यं, अन्यथा कृतिसाध्यत्वलाभायैव विधिकल्पनस्यावश्यकत्वादर्थवादाच्च तथेष्टसाधनत्वलाभः। तच्चिन्त्यं, अविनाभावमेव विवृणोति, 'तथाभूते-

विधेयत्वव्याप्तत्वात्, व्यापकानुपलम्भबाधोद्धाराय वा प्रयोजनाभावान्न तत्कल्पनं तत्रेत्यप्याहुः ।

यत्त्विष्टसाधनत्वाभिधाने करणे लिङोऽनुशासनात् दर्श-पौर्णमासाभ्यामित्यनभिहिताधिकारविहिता तृतीया न स्यादिति । तन्न । उपायतामात्राभिधा-

न्ये आह, 'अविनेति, अविनाभावमेव दर्शयति,(१) 'तथाभूतेति श्रौतेष्टसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्ये आह, 'व्यापकेति श्रौतेष्टसाधनत्व-व्यापकं विधेयत्वं तच्चात्र नास्ति अतो नेष्टसाधनमिति व्यापकानुपलब्धिनिबन्धनो यो बाधस्तदुद्धाराय वेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं बल-वदनिष्टाननुबन्धित्वलाभायेत्यपि बोध्यं । 'आहुरिति, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य न लाभ इति विधिकल्पनमावश्यकमित्यरुचिबीज-मत्र बोध्यम् ।

वैयाकरणमतमाशङ्क्य दूषयति, 'यत्त्वित्यादिना, 'करण इति, 'लिङोऽनुशासनात्' लिङोऽनुशासनाभ्युपगमात्, प्रवर्त्तकज्ञानोत्पत्तये यागनिष्ठेष्टसाधनत्वस्य लिङाभिहितत्वे इत्यर्थः, 'उपायतेति लिङः साधनतामात्राभिधानेऽपीत्यर्थः, आख्यातेन कारकेऽभिहिते प्रथमे-

(१) विशदयतीति ग० ।

ति । व्यधयोजकत्वान्न तथा व्याप्तिरिति ये मन्यन्ते तन्मतमाह, 'प्रयोजनेति ।

'करण इति, इष्टसाधनत्वेन करणस्य यागादेः लिङाभिधाने ततो-ऽभेदान्वयबोध इत्यभिमानः, 'उपायतेति तत्साधनमात्रादेव प्रवृत्त्युपपत्तेः तथाचानभिहितकरणत्वाभिधानाय तृतीयेत्यर्थः । ननूपायत्वेनापि करणस्य

नेऽपि तद्विशेषकरणत्वानभिधानात् । वस्तुतस्त्वभिहितान्वयलभ्यं यागेष्टसाधनत्वं इष्टसाधनत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वात्[1] ।

त्वय्याख्यातेन कारकसङ्ख्यायामभिहितायां प्रथमेत्यर्थोऽवश्यं वाच्यः कर्त्रादीनामाख्यातवाच्यत्वात् तथाच प्रकृते कथमभिहितत्वमाख्यातेन कारकसङ्ख्यानभिधानादित्याह,[2] 'वस्तुत इति, 'अभिहितान्वयलभ्यं' लिङ्पदप्रतिपाद्यं, 'यागेष्टसाधनत्वं' यागनिष्ठेष्टसाधनत्वमात्रं, न तु तद्गतसङ्ख्यापीति शेषः[3] । तदेव कुत इत्याह, 'इष्टेति, 'विध्यर्थत्वात्' अत्र विधिप्रतिपाद्यत्वात्, सङ्ख्याभिधानेऽनन्वयाश्चेत्यपि बोध्यं । इदञ्च दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादौ करणत्वे तृतीया तस्य विध्यर्थैकदेशे इष्टेऽन्वयः तथाच दर्श-पौर्णमासकरणकेष्टसाधनं याग इत्यन्वयबोध इत्यभिमानेन । वस्तुतो धान्येन धनवानित्यादिवदभेदे तृतीया न तु करणतायां, दर्श-पौर्णमासाभिन्नो याग इष्टसाधनं इत्येवान्वयबोधः, एवमग्निष्टोमेन यजेतेत्यादाविति बोध्यम्[4] ।

---

(१) लिङर्थत्वादिति क॰, ख॰ ।

(२) प्रकृते इष्टसाधनतामात्रस्य विध्यर्थत्वेनाख्यातेन सङ्ख्यानभिधानादित्याहेति घ॰ ।

(३) न तु कर्त्रादीनां आख्यातवाच्यत्वात् तद्गतसङ्ख्यापीति शेष इति ग॰ ।

(४) इति ध्येयमिति ग॰, घ॰ ।

यागादेरभिधानात् अनभिहिताधिकारविहिता तृतीया न स्यादेवेत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति, यागादेर्धातुलभ्यत्वादनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् के-

नव्यास्तु चिकीर्षाद्वारा ज्ञानस्य कृतौ हेतुता चिकीर्षा च कृताविच्छा सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचित्वात् पिपक्षादिवत्। न तु कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाभिधायकत्वं[1] पाकादेः प्रकृत्यनभिधेयत्वात्। न हि कृतिवाचकस्य तद्विषयवाचकत्वं, करोतीत्युक्ते तद्विषयसंशयात्। एवञ्च कृताविच्छेष्टसाधनताज्ञानात् तत्साध्येष्टज्ञानाद्वा इच्छादौ तथा कल्पनात्। यदा च कृताविच्छा तदा सैव चिकीर्षा अन्यथेच्छामात्रं न तु कृतिसाध्यताज्ञानात् कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात्। अथ पाकं कृत्या साधयामीतीच्छानुभवसिद्धा अनुभवापलापे उपेक्षणीयत्वापत्तेः,

सोन्दडस्य पुनरपि मतं दर्शयति,[2] 'नव्यास्त्विति, 'प्रकृत्यनभिधेयत्वात्' धात्वनभिधेयत्वात्, 'तद्विषयसंशयादिति घटं पटं वेति संशयादित्यर्थः। 'अनुभवसिद्धेति प्रकृतेः पूर्व्वमनुभवसिद्धे'

(१) कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वमिति ख०।

(२) सोन्दडस्य पुनरभिमतं दर्शयतीति ग०, सोन्दडमतं विविच्य परिष्कृत्य पुनरपि दर्शयतीति घ०।

नापि रूपेण न क्रिया कारकाभिधानमिति भावः। यद्यपि वाक्यार्थतया तदभिधानमस्त्येव तथापि पदार्थतया तदभिधानं नेत्येवानभिहितत्वात् इति कुसुमाञ्जलिप्रकाशे स्फुटं, एवञ्च यागेष्टसाधनतयोरन्वयाभिप्राय एव

सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्, सा च चिकीर्षापदाप्रतिपाद्यापि कृतिहेतुः समानविषयत्वात् न तु कृतीच्छा कृतिहेतुः कृतिविषयाविषयत्वादिति चेत्, अस्ति तावत्पाककृताविच्छा इष्टेच्छावत्, अस्ति च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा, पाके तथापि कृतीच्छैव कृतिकारणं लाघवात् न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा गौरवात्। धात्वर्थानुपरक्ते कृतिस्वरूपे इच्छैव नोदेतीति चेत्,

---

त्यर्थः, 'समानविषयत्वादिति कृतिसाध्यताख्यविषयताश्रयविषयकत्वादित्यर्थः, 'लाघवादिति, समानविशेष्यकत्वस्य चाप्रयोजकत्वादिति भावः। 'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थोपरक्तकृतावेव इच्छेति भावः।

न्वय इति बोध्यं। न चेष्टसाधनत्वमिष्टसाधनत्वत्वेन शक्यं वाच्यं तच्चेष्टसाधनघटितं तदितरावृत्तित्वघटितञ्चेति लाघवादिष्टसाधनमेव तत्त्वेन प्रत्ययमेव एवान्वय इति वाच्यं। प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयाव्युत्पत्तेः किञ्चेष्टसाधनस्य प्रत्ययार्थे तद्धर्मोऽपि शक्य इत्यत्र मानाभावः। न हि यच्छक्यं तद्धर्मोऽप्यवश्यं शक्य इति नियमः, शक्यानन्त्यापत्तेः शक्यस्यैवोपाधिविशेषस्यैकत्वे तदनुगमार्थमपि तदनभ्युपगमात् गवादिपदे तु व्यक्तेरनुगमार्थं गोत्वादेः शक्यत्वं। न चैवं लिङ्पदान्निर्विकल्पकापत्तिः, उपाधिविशेषस्य नानापदार्थघटितत्वेन सविकल्पमात्रविषयत्वात्। वस्तुतः सङ्ख्यानभिधानाभिधानं प्रयोजकं अन्यथा कर्त्तुरवाच्यत्वेनानभिहितत्वाद्देवदत्तः पचतीत्यत्र प्रथमा न स्यादेवम् लिङा करणसङ्ख्यानभिधानात् तृतीया स्यादेवेति तत्त्वं। प्रकृतमप्यधिकाभिधानायाह, 'अस्त्विति, तथाच कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं चिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादिति भावः। 'लाघवादिति कृतिसाध्यत्व-

न। पाकादिकृतीष्टसाधनताज्ञानात् पाककृताविच्छा ततः कृतिरित्यभ्युपगमात्। न चावगति-प्रवृत्त्योः समानविषयत्वं उभयसिद्धं, तस्यैव विचार्यत्वात्। कथं तर्हि पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छा, यथा वह्निसाध्यत्वेन इष्टसाधनतावगमात् वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा तथा कृतिसाध्यत्वेन इष्टसाधनत्वात् पाकस्य पाकं

'अवगति-प्रवृत्त्योरिति कार्य्य-कारणभावापन्नयोरिष्टसाधनताज्ञान-प्रवृत्त्योरित्यर्थः, 'तस्यैवेति तत्रैव विवादादित्यर्थः। ननु मास्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा प्रवृत्तिहेतुस्तथापि तादृशेच्छायां तत्र मते को हेतुः किमिष्टसाधनताज्ञानमात्रं कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा उभयं वेति(1) प्रश्नभावेन पृच्छति, 'कथं तर्हीति येन हेतुना तथामीत्यर्थ, उत्तरयति, 'यथेति, 'वह्निसाध्यत्वेन' वह्निसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, 'कृतिसाध्यत्वेन' कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेन, 'इष्टसाधन-

(1) पूर्व्वमनुभवसिद्धेष्टसाधनताज्ञानं वा मम कृतिसाध्यताज्ञानमात्रं वा उभयं वेतीति घ०।

प्रकारकेच्छात्वापेक्षया कृतीच्छात्वस्य कारणतावच्छेदकस्य लघुत्वादिति भाव। ननूक्तं भिन्नविषयत्वात् कृतीच्छा न हेतुरित्यत आह, 'न चेति, तथा चोक्तलाघवात् कृतीच्छैव हेतुरिति भाव। पृच्छति, 'कथन्तर्हीति, यदि कृतिसाध्यताज्ञानं न चिकीर्षाहेतुरिति शेष। उत्तरं, 'यथेति, यद्यप्येतच्चि-

कृत्या साधयामीतीच्छा अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेन इच्छा पाकादौ तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकारणकल्पना स्यात्। मम तूपायेच्छायामिष्टसाधनताज्ञानमेव हेतुः क्रियाद्वारा कृतेरिष्टसाधनत्वज्ञाने क्रियाया अपीष्टसाधनत्वं विषयइति कृतीच्छा भवन्ती क्रियाविषयापि भवतीति ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां समानविषयतापि। अतएव पाकं चिकीर्ष-

---

त्वात्' इष्टसाधनत्वावगमात्, 'अन्यथेति यदि कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च द्वयं हेतुरभ्युपेयते तदेत्यर्थः, 'उपायेच्छायां' तद्धर्मप्रकारकोपायेच्छायां, 'इष्टसाधनताज्ञानमेवेति तद्धर्मावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानमेवेत्यर्थः। पूर्व्वं कार्य्य-कारणभावापन्नानां ज्ञान-चिकीर्षा-प्रवृत्तीनां समानविशेष्यकत्वमसिद्धमित्युक्तं इदानीं तेषां समानविशेष्यकत्वमुपपादयति, 'क्रियाद्वारेति, 'ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानामिति, कार्य्य-कारणभावापन्नानामिति शेषः, 'समानविषयतापि' समानविशेष्यकतापि, 'पाकं चिकीर्षतीति समन्वयः, 'विषयतया'

चिकीर्षाहेतुत्वाङ्गीकारेऽपि कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य तथाप्यप्रवर्त्तकत्वात् इष्टसाधनताज्ञानादेव तदुपपत्तेस्तथापि कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छाया प्रवर्त्तकत्वेऽपि कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्त्तकं इष्टसाधनताज्ञानादेव तस्या अभ्युपपत्तेरिति दर्शयितुं इदमुक्तमिति ध्येयं। समानविषयत्वेन हेतुत्वमभ्युपेत्याह, 'क्रियेति। 'अतएवेति यत एव पाकोऽपि चिकीर्षाविषयः अतएवेत्यर्थः, अन्यथा

तीति चिकीर्षाविषयतया पाकः प्रतीयते। यद्वा इच्छाविषयविषयतया पाकः प्रतीयते इति तस्य कर्मता ग्रामं जिगमिषति शत्रुं जिघांसतीत्यत्र ग्रामादेरिव, न हि ग्रामादाविच्छा, सिद्धत्वात्। अतएव भोगे सुखे च चिकीर्षा तदनुकूलकृतेरिष्टहेतुत्वात् अन्यथा कृतिसाध्येष्टसाधनतापक्षे तच्चिकीर्षासामग्र्यन्तरं कल्प्येत। एवञ्च सन्ध्यावन्दनं दुःखसाधना-

---

विशेष्यतया, 'प्रतीयते' द्वितीयातः प्रतीयते, 'इच्छाविषयविषयतया' इच्छाविषयविशेष्यतया, 'तस्य' पाकपदस्य, 'कर्मता' द्वितीयार्थता, 'जिगमिषतीति, अत्र गमधातुर्गमनार्थकः, 'जिघांसतीति, अत्र हनधातुर्हिंसार्थकः, 'न हीति, तथाच सन्प्रत्ययान्तविषयार्थकधातुयोगे द्वितीयाया इच्छाविषयविशेष्यत्वमर्थ इति भावः। 'अतएवेति यत एव कृतीष्टसाधनताज्ञानाच्चिकीर्षा अतएवेत्यर्थः, 'कृतिसाध्येष्टसाधनतेति कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वे इत्यर्थः। 'सन्ध्यावन्दनं' सन्ध्योपासनं, 'तत्साधनं कृति-

---

कृतेरेवेष्टत्वात् पाकस्य तदभावात् कर्मता न स्यादिति भावः। पाकस्येच्छाविषयत्वाभावेऽपि कर्मत्वमुपपादयति, 'यद्वेति इच्छाविषयः कृतिः तद्विषयतयेत्यर्थः, 'ग्रामादेरिति यथा ग्रामादेरिच्छाविषयगमनादिविषयतयैव कर्मत्वमित्यर्थः, 'सामग्र्यन्तरमिति, एतच्च अन्यमते भोगे नेच्छा तत्र बोध्यम्। अन्यथा सुखेऽपीष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोः सुखेऽवैकल्यान्न तत्र सामग्र्यन्तरं स्यादिति। लोकवद्वेदेऽपि कृतीष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकमित्याह, 'एवञ्चेति,

वन्दनाभावरूपत्वेनेष्टं तत्साधनं कृतिरिति लिङर्थः, अन्यथा कृतिर्न कृतिसाध्या सन्ध्यावन्दनञ्च नेष्टसाधनमिति कस्य कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विध्यर्थः स्यात् । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गतया विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृत्यर्थे तथैव चिकीर्षाकारणज्ञानजनकत्वात् प्रकृत्यर्थस्य च कृतौ विषयत्वेनान्वय इति ।

रितीति सन्ध्योपासनविषयककृतिः सन्ध्योपासनसाधनमितीत्यर्थः, 'लिङर्थः' सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधौ लिङर्थः, 'अन्यथा' कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वस्य लिङर्थत्वे । नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विधेश्चिकीर्षाप्रयोजकज्ञानजनकत्वानुपपत्तिः तत्र बाधकाभावेन क्रियानिष्ठेष्टसाधनत्वस्यैव लिङा बोधनात्, न तु कृतिनिष्ठस्येत्यत आह, 'अतएवेति कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वादेवेत्यर्थः, 'एकप्रत्ययेति, आख्यातसामान्यप्रकृत्या कृतेरपि विधिप्रत्ययोपस्थापितत्वादिति भावः । 'अन्तरङ्गतया' स्वसम्बन्धितया, 'जनकत्वात्' जनकत्वनिर्वाहात्, 'प्रकृत्यर्थस्येति यागादेरित्यर्थः । न चैवं प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्ग इति वाच्यं । कृतिस्वरूपस्वार्थ-

---

'नेष्टसाधनमिति, काम्यत्वे नित्यताक्षतेरिति भावः । ननु कृतीष्टसाधनताज्ञानादेव कश्चित् प्रवर्त्ततेऽत आह, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति, तथाच सन्ध्योपासनयागादिविषयककृतेरिष्टसाधनत्वावगमादन्यत्र प्रवर्त्तत इति भावः । यदा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमुपपादयति, 'प्रकृत्यर्थस्य चेति,

उच्यते। वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा न पाकस्यौदनसाधनता इत्युक्तं। कथं तर्हि वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा इति चेत्, न, इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते यत्र यत्साध्यत्वं ज्ञायते तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छा भवतीति, यथेष्टसाधनत्वेन ज्ञाते पाके वह्निसाध्यत्वज्ञानात् वह्निना साधयामीतीच्छा एवं कृतिसाध्यत्वेनावगते इष्टस्य साधनताज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसा-

---

माद्यायेव तादृशव्युत्पत्तिस्थितेः, न हि प्रकृत्यर्थान्वितत्वेव यावत्स्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः, पचतीत्यादौ वर्त्तमानत्वादेरपि कृतावनन्वयापत्तेः वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तत्वेन स्वार्थविशेषणत्वे विनयरादृष्टमिष्टसाधनत्वातिरिक्तत्वविशेषणेनेति भावः। 'उच्यत इति' अत्र मयोच्यते इत्यर्थः, 'उक्तमिति, पाकत्वादिकमपेक्ष्य गौरवादिति भावः। 'कथं तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छेति पाठः इष्टसाधनताज्ञानमात्रात् स्यादिति शेषः, तथा सति इष्टावपि तादृशेच्छापत्तेरिति भावः। 'यथेति प्रसाध्याङ्गको दृष्टान्तः, 'तथाचेति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानात्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्यताज्ञानाच्च तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताक-कृतिसाध्य-

---

इष्टसाधनत्वस्य क्वचिद्द्वारैवान्वय इति भावः। दृष्टान्तं दूषयन्नेव दार्ष्टान्तिकं दूषयति, 'वह्नीति, 'तथाचेति, एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि प्रवर्त्तकं विधर्थश्चेति मतम्। विध्येऽपीष्टसाधनत्वमुपपादितमेव। नन्वस्तु कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छया

ध्यत्वप्रकारिकेच्छा न त्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति।

प्रकारकेच्छेत्यर्थः, 'न त्विति, अतो न वृष्ट्यादौ तथेच्छेति भावः। न च मास्तु तदुपायसाध्यपाकत्वावच्छिन्नधर्म्मिकेष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुर्गौरवात् तेन रूपेणेष्टसाधनत्वविरहाच्च तथापि तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं पाकत्वाद्यवच्छिन्ने तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकेच्छाहेतुरस्तु यत्प्रकारिका उपायेच्छा तत्प्रकारकमिष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति सामान्यकार्य्य-कारणभावेनैवोपपत्त्या कार्य्य-कारणभावलाघवात् भवतु तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिना इच्छा तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्यनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गादिति वाच्यं। यत्त्व-तत्त्वयोरनुगतयोरभावात् तत्तदुपायसाध्यत्वान्तर्भावेनानन्तकार्य्य-कारणभावस्य तवाप्यावश्यकत्वात् तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानं[१] हेतुः किमिष्टसाधनपाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदककतत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं हेतुः पाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदकक-तत्तदुपायसाध्यत्वेष्टसाधनत्वोभयप्रकारकज्ञानं वा इत्यत्र विनिगमकाभावात् उद्देश्य-विधेयतावच्छेदकभेदेनानन्तकार्य्य-

(१) तत्तदुपायसाध्यपाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदककेष्टसाधनताज्ञानमिति ग०।

कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वं तथापि सा न कृतिहेतुः किन्तु लाघवात् कृतेरेव सा च कृतेरिष्टसाधनताज्ञानादेव उपपन्नेति कृतिसाध्यताज्ञानं न प्रवर्त्तकं कृतिहेतुचिकीर्षाजनकज्ञानस्यैव तथात्वादित्यत्र नव्यमते किमपि नोत्तरमुक्तमिति चेत्, अत्राहुः, पाकादेरिष्टसाधनताज्ञानं विना तत्कृते-रुद्बोधाभावेन तत्प्राथमिकत्वे इष्टसाधनीभूतपाकजनिका कृतिरिति

आचार्यास्तु प्रवर्तकमिष्टसाधनताज्ञानमेव लिङर्थ-

कारणभावकल्पनं पुनरधिकं इष्टसाधनत्वांशस्यावच्छेदककोटि-प्रविष्टत्वादवच्छेदकगौरवञ्च मम पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यककृतिसाध्य-ताप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छानुरोधेन पाक-त्वादिप्रकारकेच्छात्वेन पाकत्वादिप्रकारकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन कार्य-कारणभावस्यावश्यकत्वात् तत एवातिप्रसङ्गादिविरहादिति भावः। यद्यप्येतावता कृतिसाध्यपाकत्वावच्छेदेनेष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्य-त्वप्रकारकेच्छायां हेतुरिति यन्मयोक्तं तत्र दूषणाभिधानेऽपि लाघवात् कृतीच्छैव कृतिकारणं न तु कृतिसाध्यताप्रकारकेच्छा इत्यत्र न किमपि दूषणमभिहितं तथापि प्रथममेव तस्य दूषित-त्वात् नात्र पुनर्दूषणाभिधानमिति मन्तव्यम्।

'आचार्याः' उदयनाचार्याः, 'इष्टसाधनताज्ञानमेव' बलवद-निष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानमेव, 'आप्ताभिप्राय इति आप्तत्वप्रका-रकेच्छेत्यर्थः, आप्तत्वञ्च साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनकृतिविषयत्वं, अनेन हेतुना बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वमनुमीयते चैत्यवन्दन-विध-

---

ज्ञान एव कृतिसाध्येष्टसाधनतयो प्रत्ययासत्त्यैव तद्धेतोरिति न्यायेन प्रवृत्तौ समन्वया न तत्कृतिसाध्येष्टसाधनत्वपर्यन्तापेक्षा गौरवात्। न च पाकजनिका कृतिरिति ज्ञानेऽपि पाकः कृतिसाध्य इति ज्ञानाभाव, समानविशेष्यतया तल्लाभादिति वाच्यं, उक्तलाघवेन कृतीच्छायाः प्रवर्त-कत्वे सिद्धे तदुपपादकत्वेन तत्पर्यन्तापेक्षाया युक्तत्वात्। वस्तुतस्तु समान-प्रकारकज्ञानस्यैव विरोधितया पाकः कृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपि पाकः कृत्यसाध्य इति ज्ञानसत्त्वात्तेन च प्रवृत्तिप्रतिबन्धात् कृतिसाध्यताज्ञानं

स्वाप्ताभिप्रायो लाघवात् पाकं कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्र विधिलिङः सम्बोध्य-स्वकर्तृकक्रियेच्छाभिधायकत्वेना-

भक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनत्वं कृतिविशेषणं, भोजनादिनान्तरीयकजलताडनादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं साध्यत्वं विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, भ्रमभिन्नत्वेनापि इच्छा विशेषणीया तेन तादृशकृतिविषयत्वप्रकारकायथार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ विषभक्षणादौ च न व्यभिचारः, कृतौ विध्यर्थान्वयनये [illegible] भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वमात्रपदार्थः, जन्यत्वपदेन च स्वाविषयककृत्यद्वारकजन्यताविशेषो ग्राह्यः, तेन नान्तरीयकजलताड़नादौ न व्यभिचारः। न च तादृशजन्यत्वं यागादावसिद्धमिति वाच्यं। तन्मये कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया यागादावसिद्धत्वेऽपि क्षतिविरहात् द्वितीयेच्छा च पूर्व्ववत् भ्रमभिन्नत्वेन विशेषणीयेति भावः । 'लाघवादिति, तव निषेधविध्यनुपपत्त्या बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽपि शक्तिः कल्पनीया मम [illegible] तद्विरहाल्लाघवमित्यग्रे स्वयमेव विवेचयिष्यते। ननु तवाप्तत्वप्रकारकत्वप्रवेशात् भ्रमभिन्नत्वप्रवेशाच्च गौरवमित्यरुचेराह, 'पाकमित्यादि त्वं पाकं कुर्य्याः अहं पाकं कुर्य्यामित्यत्रेत्यर्थः, 'सम्बोध्य-स्वकर्तृकेति सम्बोध्यकर्तृका आत्मकर्तृका च या क्रिया तद्गोचरेच्छाबोधकत्वेनेत्यर्थः, इच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याश्रयस्त्वं इच्छाविषयपाकानुकूलकृत्याश्रयोऽहं इत्यन्वयबोधादिति भावः। सविषयवाचिधातुयोगयाख्यातसामान्यस्यैवा-

प्रवर्त्तकं, जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेवञ्च तज्जन्या कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छैव हेतुः, गौरवञ्च प्रामाणिकमेव। 'लाघवादिति

स-प्रार्थनाप्रशंसनादिलिङ्गो वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेन लिङ्मात्रस्येच्छाबोधकत्वकल्पनाच्च। स्वर्गकामो

अपत्ये निष्कृष्टार्थविवक्षाविधिनैवाप्यत्वलाभः, स्वं पचेरित्यादौ तु इच्छाविषयपाकानुकूलकृतिमांस्त्वमित्यन्वयबोधः आख्यातसामान्य-शक्त्या कृतिलाभादिति ध्येयं। 'आशंसेति, धनी भूयादित्यादौ बोध्यं। 'वक्त्रादीच्छाभिधायकत्वेनेति, 'अभिधायकत्वेन' शक्तत्वेन, 'आदि-पदात् यत्र शुकादौ वक्तुरीच्छा बाधिता तत्र शिक्षकपुरुषेच्छापरि-ग्रहः, इदञ्च स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण शक्तिः इच्छात्वेनैव शक्तेः परन्तु इच्छात्वेन वक्तुरिच्छैव बोध्यते नान्यस्य पुष्पवदादिपदवद्व्युत्पत्ति-वैचित्र्यादित्यवधेयं। 'लिङ्मात्रस्येति, तद्दृष्टान्तेन(१) लिङ्त्वेन हेतुना लिङ्मात्रस्यैव इच्छाबोधकत्वानुमानादित्यर्थः, तथाच प्रामा-णिकं गौरवं न दोषायेति भावः। एतेनाप्तत्वं न वक्तृत्वं इष्टसाधन-त्वानुमितौ तस्यानुपयोगितया व्यर्थविशेषणत्वात् अनेनैव हेतुना बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेऽनुमीयमाने भ्रान्त्या क्रियमाणे चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ निषे-धविधिबाधप्रसङ्गाच्च। अतएव न भ्रमशून्यत्वं सर्व्वत्र ईश्वरमादायो-पपत्तावपि निषेधविधिबाधात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च बलवदनिष्टाननु-बन्धीष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च। न च प्रकृतक्रियागोच-

(१) आज्ञादिलिङ्दृष्टान्तेनेति ग०।

'अभिप्रायविधिपदं इत्यादिना वक्ष्यमाणादित्यर्थः। बन्धाप्तत्वविवेचने गौरव-

यजेतेत्यस्य स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतया यागो याग-

विष्टसाधनताप्रमावत्त्वं तत् तच्चेष्टसाधनत्वानुमाने व्यभिचारवारकतया न व्यर्थमिति वाच्यं। तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तशक्त्यापत्त्या निषेधविध्यर्थबाधेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेऽपि पृथक्शक्त्यापत्त्या च लाघवादिष्टसाधनत्वस्यैव शक्यत्वापत्तेः बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वानुमाने मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजने व्यभिचारप्रसङ्गाच्च। अतएव प्रकृतक्रियागोचर-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनताप्रमावत्त्वं तदित्यपि परास्तं तत्तत्क्रियान्तर्भावेनानन्तशक्त्यापत्तेर्निषेधविधिस्थलेऽप्रसिद्ध्यापत्तेश्चेति दूषणमप्यपास्तं।

केचित्तु स्वेच्छाधीनभ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वमाप्तत्वपदार्थः, साध्यत्वञ्च जन्यत्वं, अनेन हेतुना इष्टसाधनत्वानुमाने भोजनादिनान्तरीयके जलताडनादौ तादृशकृतिसाध्यत्वप्रकारकायथार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ च व्यभिचारवारणाय स्वेच्छाधीनेति भ्रमानधीनेति च कृतिविशेषणं, स्वपदं प्रकृतक्रियापरमित्याहुः। तदसत्, न कलञ्जमित्यादिनिषेधविधिस्थले तादृशकृतेरप्रसिद्धेः। न च स्वेच्छाधीनत्वं न शक्तौ प्रवेशनीयं किन्तु इष्टसाधनत्वानुमाने कर्त्तव्ये व्यभिचारवारणाय हेतौ स्वातन्त्र्येण तद्विशेषणमुपादेयमिति वाच्यं। तथा सति भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्यापि शक्तौ प्रवेशस्य वैयर्थ्यापत्तेरभिप्रायमात्रस्यैव सम्यक्त्वात् अयथार्थेच्छामादाय निषेधविधेरप्रामाण्यापत्तेश्चेति।

'स्वर्गकामस्य कृतिसाध्यतयेति विशेषणे तृतीया साध्यतासम्व-

मित्युपपादकत्वमाह 'याकमिति, 'यागो यागयत्नो वेति मतभेदेन, तथाच

यत्नो वा आप्तेष्ट इत्यर्थः। ततो यो व्यापारः यस्य

न्वेन स्वर्गकामकृतिमान् याग इत्यर्थः, आख्यातसामान्यशक्तिवलभ्यायाः कृतेरन्वयावश्यकत्वादिदमभिहितं, 'यागयत्नो वेति स्वर्गकामस्य यागानुकूलो यत्न इत्यर्थः। इदञ्च कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वाशये, सर्वत्र षष्ठ्यर्थः संसर्गः,(१) 'आप्तेष्ट इति आप्तत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः, आप्तत्वञ्च उक्तक्रमेण यथायुक्तं ग्राह्यं। यद्यपि स्वर्गकामपदस्य प्रथमान्ततया तदर्थस्य कृतौ नान्वयसम्भवः निराकाङ्क्षत्वात् प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे विशेष्यत्वादाख्यातार्थमुख्यविशेष्यकत्वनियमाच्च अन्यथा देवदत्तः पचतीत्यादावपि देवदत्तनिष्ठा पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधापत्तेः, तथाप्यत्रानुभवबलादिलक्षणैव व्युत्पत्तिः, अतएव इष्टसाधनत्वादिप्रक्रिमतेऽपि प्राचीनाः स्वर्गकामेष्टसाधनं यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यश्च इत्यन्वयबोधमङ्गीकुर्वन्तीति भावः। एतेनाख्यातोपस्थाप्यकृतेर्विषयितानुकूलत्वान्यतरसम्बन्धेन धात्वर्थविशेष्यतयैव भाननियमात् कथं साध्यतासम्बन्धेन धात्वर्थविशेषणतया भानमित्यपि परास्तं, अत्र विलक्षणव्युत्पत्तेः। 'यस्य कृतिसाध्यतयेति यस्य कृतिसाध्यत्वाख्यभ्रमाधीनकृतिविषयतारूपेण, 'आप्तेनेष्यते' भ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः,

---

(१) सर्वत्र षष्ठ्यर्थं कृतावन्वित इति ग॰।

'कृतिसाध्यतयेति न यत्नान्वयि, एवमग्रेऽपि बोध्यं। एवञ्च कृतिसाध्यत्वमपि प्रमेयमिति ध्येयं। ननु यत्त्वं तत्त्वं वा नानुगतमिति नानुमानमत आह, 'तथा-

कृतिसाध्यतया यद्व्यापारविषयकः प्रयत्नो वा यस्याप्तेनेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनमिति व्याप्तिग्रहात् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति । तथा हि यागो मदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया आप्तेनेष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतयेष्यमाणं

'आप्तेनेति प्रकारे तृतीया, आप्तपदं साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनकृतिविषयत्वपरमिति स्फुटीकरणायाप्तेनेत्युक्तं, हेतुश्च साध्यत्वाख्यभ्रमानधीनयत्कृतिविषयत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वमेवेति बोध्यं, एवं सर्वत्र। कृतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वानये आह, 'यद्व्यापारेति, 'यस्येति, भ्रमानधीनेच्छाजन्यत्वरूपेणेति शेषः, यागस्य यागयत्नस्य वा इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्यर्थः, 'यागो मदिष्टसाधनमिति यागो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति मदिष्टसाधनमित्यर्थः, 'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाख्यभ्रमानधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणेत्यर्थः, 'इष्यमाणत्वात्' भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वात्, अत्र भ्रान्त्या तत्पुरुषक्रियमाणे चैत्यवन्दन-विषभक्षणादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमानधीनेति मत्कृतिविशेषणं, भोजनादिनान्तरीयकजघताड़नादौ व्यभिचारवारणाय जन्यत्वलक्षणं साध्यत्वं विहाय साध्यत्वाख्यविषयत्वानुधावनं, तादृशकृतिविषयत्वप्रकारकायथार्थेच्छामादाय चैत्यवन्दनादौ व्यभिचारवारणाय भ्रमभिन्नेति

ह्येति । 'कलञ्जभक्षणमिति, सत्यन्तं उदासीने व्यभिचारवारणाय, मद-

मद्भोजनं मदिष्टसाधनं तथाचेदं तस्मात्तथा। एवं न कलञ्जं भक्षयेदित्यस्य मम कलञ्जभक्षणप्रयत्नो नाभेच्छाविषय इत्यर्थः। ततः कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यप्यामेन मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणत्वात् यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणं मधु-विषसम्पृक्तान्नभोजनं मम बलवदनि-

---

इच्छाविशेषणं। न च साध्यत्वाव्यभ्रमानधीनमत्कृतिविषयत्वादित्येवास्त्विति वाच्यं। भिन्नधर्मिकत्वेन धूमप्रागभाववद्वैयर्थ्यादिति ध्येयं। 'मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाव्यभ्रमानधीन-मत्कृतिविषयतयेत्यर्थः। 'नाभेच्छाविषय इति नाप्तत्वप्रकारकभ्रमभिन्नेच्छाविषय इत्यर्थः, 'मदिष्टसाधनत्वे सत्यपीति मदिष्टसाधनत्वे मत्कृतिसाध्यत्वे च सत्यपीत्यर्थः, अयञ्च भागः माधमः प्रमाणान्तरादुपस्थित इति द्रष्टव्यं। 'आप्तेन मत्प्रयत्नविषयतयेति साध्यत्वाव्यभ्रमानधीन-मत्कृतिविषयत्वरूपेणाप्तेनेत्यर्थः, 'अनिष्यमाणत्वात्' भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वाभावात्, 'मत्पित्रेति मत्पित्रापीत्यर्थः, तेन भ्रमानधीनमत्कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वसामान्याभावो लभ्यते यथाश्रुते सामान्याभावस्य हेतौ प्रवेशादसङ्गतेः। मन्वाद्यादिलिङा इच्छात्वेन वक्तुरेवेच्छा बोध्यते स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ च विधिलिङा कस्येच्छा बो-

---

नाप्तेन मदिष्टसाधनस्यापि मत्प्रयत्नविषयतया अनिष्यमाणत्वाद्व्यभिचार इत्यत उक्तं 'आप्तेनेति, अतएव सर्वेश्वरेच्छाविषयतया चाप्रसिद्धिभयादाह,

* ष्टसाधनं तथाचेदं तस्मात्तथा, स चाप्तो वेदव्याख्याता[१] भगवानीश्वर एव। यस्तु वेदे पौरुषेयत्वं नोपैति तं प्रति विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्य्याः पुंयोगे प्रमाणं। न तर्हि लाघवं तात्पर्य्यगौरवादीश्वराद्यनन्तकल्पनादिति चेत्, न, लाघवादिनेच्छाबोधकत्वेन लोके लिङः प्रमाणसिद्धत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। न तु कर्त्तुरस्मरणं बाधकं प्रागेव निरासात् तृप्तिकामनया विषभक्षणप्रवृत्तस्य विषभक्षणं तत्कृतिसाध्यतया नेश्वरेणेष्यते ततो विषभक्षणस्य ईश्व-

धनीयेत्यत आह, 'स चेति तादृगेच्छाश्रयेत्यर्थः, आप्तस्य प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान्, तथाचाचापि वक्तुरेवेच्छा बोध्यत इति भावः। ननु यन्मते वेदस्य वक्ता नास्ति तन्मते किं स्यादत आह, 'यस्त्विति, 'विधिरेवेति, वक्तृभिन्नस्येच्छाबोधने तस्य निराकाङ्क्षत्वादिति भावः। 'कर्त्तुः' वेदवक्तुः, 'अस्मरणं' मन्वादिस्मृत्या अबोधनं, 'प्रागेवेति, "प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते"। इत्यादि स्मृत्या कर्त्तृबोधनादिति भाव.[२]। 'तत्कृतिसाध्यतयेति

(१) वेदवक्तेति ग०।

(२) कर्त्तृबोधनादित्यर्थं इति ख०, ग०।

'मत्प्रयत्नविषयतयेति, ईश्वरस्य तत्प्रकारिका न तत्रेच्छेति भाव। तात्पर्य्यगौरवमेव विवृणोति 'ईश्वरइति इति प्रकाश।

ध्यादहेतौ मत्प्रयत्नविषयतयेत्यस्य फलं दर्शयति, 'इमौति, द्वितीयानु-

रेच्छाविषयत्वेऽपि न तेन व्यभिचारः। यद्वा यत्कामकृतिसाध्यत्वेन यो व्यापार आप्तेनेष्यते स तस्येष्टसाधनं विषभक्षणञ्च तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेन नेश्वरेच्छाविषयः मानाभावात्। अतएव न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणं तृप्तिकामनया भक्षणप्रवृत्तस्य कृतिसाध्यत्वेनाप्तेच्छाविषयो नेति तस्येश्वरे-

भ्रमानधीनतत्कृतिसाध्यत्वाप्ताविषयतयेत्यर्थः, एवं सर्वत्र साध्यत्वपदं साध्यताख्यविषयतापरं। ननु स्वर्गत्वादिरूपेण स्वर्गादिसाधनत्वज्ञानस्येव हेतुः न सिद्धत्वेन तत्र न इष्टं इत्यस्वरसेनाह, 'यद्वेति, 'यत्कामेति यदर्थीत्यर्थः, अत्रापि 'भ्रमानधीनेति कृतिविशेषणं बोध्यं। 'तस्येष्टेति तस्येष्टसाधनमित्यर्थः, 'तृप्तिकामकृतीति भ्रमानधीनतदर्थिकृतीत्यर्थः, 'मानाभावात्' विषयबोधाभावात् ईश्वरेच्छायाः भ्रमात्मविषयकत्वनियमादित्यर्थः, 'कृतिसाध्यत्वेन' भ्रमानधीनकृतिसाध्यत्वेन, 'आप्तेच्छेति भ्रमभिन्नेच्छेत्यर्थः। नन्वेवं

मानेऽपि तत्पूर्वमाह 'अतएवेति, 'कलञ्जदिति, अत्राथ पाठो कलञ्जदनिष्टानुबन्धीष्टसाधनमित्येव सार्थं, अतएव तद्भ्रमात्मपदर्शनं प्रागुक्तं संगच्छत इति भावः। यद्येदमनभिमतविषेऽपि भ्रमेण तृप्तिकामकृते विषभक्षणे तथापि व्यभिचार एव तस्य तृप्तिकामकृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वात्। न चात्र मानाभावः, वस्तुतस्तत्र तत्कृतिसाध्यत्वे तत्प्रकारकतदिच्छायाः प्रमाणेपस्यात्तदिच्छायाः सकलप्रकारकत्वात्, अन्यथा घटस्य घटत्वेन तदिच्छाविषयत्वे किं मानं। न च कलञ्जदनिष्टाजनकत्वमपि लिङ्विशेषणं, असत्कृतकलञ्जनाशादौ तथापि व्यभिचारात् उक्तधिया तस्यापि तत्कृतिसाध्यत्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वात् तस्यानुमानिकत्वाभ्युपगमेन विधित्वाख्यात्वतुर्यक्तिवेच। न च

च्छाविषयत्वेऽपि विशिष्टनिषेध उपपद्यते, अभिप्राय-

कुतो लाघवमित्यतः पूर्व्वोक्तं लाघवमेव विवृणोति, 'अभिप्राय-विधिपच इति, अत्रेदमक्षरस्वीजं तन्नयेऽपि भ्रमानधीनत्व-भ्रमभिन्नत्वेच्छात्वादीनां प्रवेशाद्विपरीतमेव गौरवं आशादिलिङ्-दृष्टान्तेन लिङ्त्वेन हेतुना लिङ्मात्रस्यैव इच्छाप्रकत्वानुमानस्या-प्रयोजकं श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिविधेरप्रामाण्यापत्तिश्च श्येनस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वभ्रमाधीनकृतिसाध्यत्वनियमेन तत्र तादृश-भ्रमभिन्नेच्छाविषयत्वस्य बाधितत्वादिति ।

अत्र नव्याः आप्तत्वप्रकारकत्वं भ्रमभिन्नत्वञ्च न प्रवेशनीयं किन्तु इच्छात्वेन इच्छैव विध्यर्थः, इष्टसाधनत्वादौ च निरूढलक्षणा

प्रकारान्तरोपस्थितस्यैव तस्य लिङ्गविशेषणत्वं, कृतिसाध्यत्वस्याप्यप्रकृतत्वा-पत्तेः तद्वदेव तस्यापि लिङ्गविशेषणत्वसम्भवात् । एतेन यद्यामारविषयः प्रयत्नो यस्मात्तेनेष्यत इत्यादिव्याप्तौ व्यभिचारो बोध्यः, एवञ्च भ्रमज्ञाते कालञ्जभक्षणे विशिष्टनिषेधानुपपत्तिरेव उक्तगत्या तस्यापि तत्कृतिसाध्य-त्वेनेश्वरेच्छाविषयत्वादिति दिक् ।

अन्ये अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकविषयकत्वादिष्टसाधनत्वप्रकारकानु-मितावपि प्रवर्त्तकसर्गसाधनताज्ञानमितो न भवतीत्यस्वरसमाङ्गः ।

विधिस्त्वनेकधा भिद्यते क्वचित् क्रियाविधिः यथोद्भिदा यजेतेति, क्वचित् सम्बन्धविधिः, यथा यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीति, क्वचिद्विशिष्टविधिः यथा न जीर्णमलवद्वासा स्नातकः स्यादिति, अत्र हि नानुयाजेष्वितिवत् पर्य्युदासलक्षणया जीर्णमलवदन्यत्वविशिष्टवासोविधिरेवायं अनन्यगतिक-त्वात् । न ह्यत्र जीर्णत्व-मलवत्त्वाभ्यां विशिष्टं वासो निषिध्यते, विशिष्ट-वासोनिषेधस्य विशेष्यवासोनिषेधेऽप्युपपत्तेर्नञस्याप्यन्वयापत्तेरेकविशिष्ट-स्योपादानापत्तेश्च । नाप्येकैकविशिष्टमेव निषिध्यते, वाक्यभेदापत्तेः, वि-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे विधिवादः समाप्तः ।

पस्थापितस्य यागाजनकत्वस्यैव कलञ्जभक्षणेऽभावबोधनात् अन्यथा तथाप्रामाण्यं दुर्वारमिति प्रागेवावेदितत्वात् । न च तथापि पाकं न कुर्याः पाकं न कुर्यामित्यादिलौकिकनिषेधलिङोऽप्रामाण्या-पत्तिरिति वाच्यं। तत्र लक्षणया लिङोपस्थापितायास्तत्पुरुषेच्छा-त्वेन वक्त्रिच्छाया एव विषयतया अभावबोधनात्। यद्वा तत्रेच्छात्वे-नैव वक्त्रिच्छाव्याप्तेरभावो नञा बोध्यते अन्यत्र लिङोऽन्वयिताव-च्छेदकावच्छिन्नाभावबोधकत्वनियमेऽपि अत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्याभ्युप-गमादिति भावः ॥०॥

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये विधिवादरहस्यम् सम्पूर्णम् ॥०॥

■ तत्र शब्दः प्रवर्तते अन्वयलभ्यत्वात् वह्निविभ्रमार्थं प्रति धूमोऽस्तीति-शब्दवत्, परिसङ्ख्यायान्तु नैवं तत्र मद्यपानक्रियायाश्च पञ्चनखान्वये प्रतीते-ऽर्थादितरपञ्चनखान्वयो न व्युदस्यते उभयथा तत्र समुच्चयसम्भवात् तथा-प्यत्रानन्यगत्या अन्यपञ्चनखभक्षणनिषेधोऽत्र वाक्यार्थे, यस्य भक्ष्य-पञ्च-पदयोर्विरोधलक्षणया येन पञ्चेतरे पञ्चनखा न भक्ष्या इति वाक्यार्थं सिद्ध्यति, तथाचोपस्थितपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकल्पनादभावविधित्वाच्च नि-यमापेक्षया दोषत्रयवत्त्वे परिसङ्ख्यानन्याश्रयेति तच्चिन्त्यं। यागदादिभिन्न-समदर्शनेतरदोषायव्युदासस्यार्थलभ्यत्वेऽपि छायादिभिर्नाच्छेयेदित्यस्याप्राप्ते-रनन्यगत्या नियमेऽपि निषेधस्यैव वाक्यार्थत्वौचित्यात्, अन्यथा छायादिभि-र्नाच्छेयेदेव तदन्याच्छेदन-तदाच्छादनव्युदासाभावादिति प्रकाशः ।

अथापूर्ववादः ।

अथ स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं

अथापूर्ववादरहस्यं ।

प्रसङ्गादपूर्व्वस्य विधिप्रत्ययवाच्यतां प्राभाकराभिमतां निराकर्त्तुं विचाराङ्गसंशयप्रयोजिकां विप्रतिपत्तिमादर्शयति, 'अथेत्यादिना, 'यद्विधिः' यद्विधिपदोपस्थापितार्थः, 'समभिव्याहृतक्रियान्वयीति एतद्विधिसमभिव्याहृतधातूपस्थापितार्थान्वयी तदन्यान्वयी वेत्यर्थः, तदन्वयित्वञ्च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधप्रकारताश्रयत्वं, अत्र विधिकोटिः विधेः कार्य्यत्वे शक्तिवादिनां नैयायिकानां तन्नये स्वर्गकामकृतिसाध्यो याग इत्यन्वयात्, निषेधकोटिस्तु कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वे शक्तिवादिनां प्राभाकराणां तन्नये स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमिति यागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्येव वान्वयबोधात्। अत्र विषयकत्वं जन्यत्वं, तच्च याग-कार्य्ययोः संसर्गः, कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं, अपूर्व्वस्यापि कचित्प्रत्ययादिना धातूपस्थापितत्वात् विधि-

---

प्रसङ्गादाह, 'अथेति, यद्यपि गुरुमते विधि' कार्य्यात्मा समभिव्याहृतक्रियान्वय्येव तथापि कार्य्यत्वाश्रमुभयवादिसिद्धं लिङर्थमादायैव विप्रति-

वा यद्विधिः स समभिव्याहृतक्रियान्वयी तदन्यान्वयी

समभिव्याहृतधातूपस्थापितत्वाच्च विधिकोटौ सिद्धसाधनं निषेधकोटौ बाध इति तद्वारणाय एतद्विधिसमभिव्याहृतेति धातुविशेषणं, तदन्यान्वयित्वञ्च तदन्वयिभिन्नत्वं, यथाश्रुतस्य विरोधिकोटित्वाभावात्। इष्टसाधनत्वत्वादिना प्रत्येकरूपेण पक्षत्वे द्वयोरसङ्ग्रहः इष्टसाधनताविधिपक्षे इष्टसाधनत्वस्यापि तन्नये विध्यर्थकार्य्यत्वव्याहतः पक्षे 'यद्विधिरिति, इत्यस्य यद्विध्यर्थत्वेन द्वयोरनुगमान्नोक्तदोषः। 'इष्टसाधनत्वं कार्य्यत्वं चेति तु स्वरूपकथनं न तु तद्रूपेण पक्षे प्रवेशः, 'इष्टसाधनत्वमिति प्राभाकरैकदेशिमते, 'कार्य्यत्वं' कृतिसाध्यत्वं। न च गुरुनये कार्य्यस्य धर्मिणो विध्यर्थतया कृतिसाध्यत्वरूपस्य कार्य्यत्वस्य विधिप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव कुतो विध्यर्थत्वमिति वाच्यं। कार्य्यस्य विध्यर्थत्वेऽपि अवच्छेदकविधया कार्य्यत्वस्यापि विध्यर्थत्वात्। वस्तुतस्तु तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपं कार्य्यत्वं न प्रकारतावच्छेदकं, अपि तु प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं धर्मत्वरूपं वा लाघवात्, कृतिसाध्यत्वन्तु पृथगेव शक्यं लिङ्सामान्यशक्यं वा पचेतेत्यादिलौकिकस्थलानुरोधात्। अन्वयबोधोऽपि यागविषयकं कार्य्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमित्याकारकः कृतिसाध्ययागविषयककार्य्यवान् स्वर्गकाम इत्याकारको वेति यथाश्रुतमेव साधु। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन विधिकोटिसिद्धेरुद्देश्यतया बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रकार्य्येऽन्वयमादाय नांशतः

प्रवृत्तिर्बोध्या, इष्टसाधनत्वं विधिरिति न्यायमतेनाभ्युपगमवादेन वा बोध्यं।

सिद्धसाधनं, न वा कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोरन्यतरचांशतः साध्य-सिद्धिमादायार्थान्तरत्वं, प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वेन च विध्यर्थो विशेषणीयः तेन वर्त्तमानत्वादेः कालस्य सङ्ख्यायाश्च तादृशविधि-प्रतिपाद्यत्वेऽपि न तत्र विधिकोटावंशतो बाधः, न वेष्टसाधनत्व-त्वादौ विध्यर्थतावच्छेदकेऽंशतो बाधः प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वस्य प्रवृत्तिविशेष्यांशे प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारत्वरूपत्वात्। यद्वा सङ्ख्या-कालातिरिक्तत्वेन विध्यर्थोऽपि विशेषणीयः, विधिशक्यत्वरूपस्य विध्यर्थत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वादिष्टसाधनत्वादौ नांशतो बाधः, कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यतया नैतद्दसङ्गहः। निषेधसिद्धिस्तु पक्ष-तावच्छेदकसामानाधिकरण्येन उद्देश्या नातो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे-ऽंशतो बाधः। प्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतत्वमात्रेण पक्षतायां ओदन-कामः पचेदित्यादिविध्यर्थे ओदनसाधनत्व-पाकमात्रविषयककृति-साध्यत्वादौ विधिकोटावंशतो बाध इति, स्वर्गकामो यजेतेत्यादि-स्थलीयतत्तद्विध्यर्थत्वेन पक्षतालाभाय 'स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविति विधिविशेषणमिति भावः।

नयाम्तु विज्ञातविधितत्त्वार्थस्तु तदन्वयिनं पृच्छति, 'अथेति, न तु विप्रतिपत्तिपरोऽयं ग्रन्थः, गुरुणा समं विवादे तु कार्य्यत्वं विधिप्रत्ययशक्यतावच्छेदकं न वेति विप्रतिपत्तिरूहनीया विधि-कोटिः परेषां। न च विधिप्रत्ययशक्यत्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थ-यागादावभेदान्वयेऽपि नैयायिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्यार्थान्तरप्रसङ्ग-

---

यद्यप्योपादानिकं साधनत्वादिकं परमते यागेऽन्वेयेव तथापि प्राथमिक-

वा, अत्र गुरवः, नाहत्य क्रियाकार्य्यतया लिङा बोध-

इति वाच्यं। धात्वर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया ता-दृशान्वयबोधासम्भवात् अन्यथा पूर्व्वोक्तविप्रतिपत्तावपि यागनिष्ठ-कृतिसाध्यत्वस्य निरूपकतासम्बन्धेन विधर्य्ये ज्ञातत्वस्यादपि नैया-यिकानां विवक्षितार्थसिद्ध्यार्थान्तरप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वादिति प्राञ्चः रिति दिक्।

'अत्र गुरव इति, 'अत्र' विप्रतिपत्तौ मध्ये वा, 'नाहत्येति, 'आहत्य' साक्षात्, अपूर्व्वकार्य्यत्वानुपपत्तिज्ञानद्वारा पश्चात्तु बोधयत एवेति भावः। 'क्रिया' यागादि., 'कार्य्यतया' स्वर्गकामकृतिसाध्यतया। न चैवं अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधमादाय विधौ सिद्धसाधनं निषेधे च बाध इति वाच्यं। तदन्वयित्वस्य शाब्दत्वघटितत्वादेव सिद्धसाध-नादिनिराशात् अनुपपत्तिज्ञानोत्तरकालिकबोधस्यैव औपादानिक-बोधत्वेन शाब्दत्वविरहात्, औपादानिकत्वस्य प्रत्यक्षत्वादिवदनुभव-त्वव्याप्यो धर्म्मविशेषः तदवच्छिन्नं प्रति च श्रौतानुपपत्तिज्ञान-सचिव. शब्द एव पुनरनुपलभ्यमानो हेतुः अतएवानुपपत्तिज्ञान-सचिवः शब्द एव पञ्चमप्रमाणमिति परसिद्धान्त इति भाव[1]।

(१) न चैवमित्यादि' इति भाव इत्यन्त पाठ मपुस्तके नास्ति।

शाब्दोमस्थितान्वयबोधत्वमभिप्रेत्येदं बोध्यं। 'आहत्येति इष्टसाधनताज्ञा-नात् प्रागित्यर्थं। 'स्वर्गेति स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य नियोज्यत्वेन योऽन्वय-बोधस्तत्र योग्यताज्ञानविरहादित्यर्थं। कुत एवमित्यत आह, 'कामनेति विशेष्यान्वयान्वयिनो विशेषणत्वस्यासम्भवेरित्यर्थः। न च कामनोपस्थाप्य-

यितुं शक्यते स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताज्ञानविरहात्, कामनाविशिष्टस्य हि ममेदं कार्य्यमिति बोद्धृत्वं

'स्वर्गकामनियोज्येति स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यो विधिवाक्यनियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकीभूतस्य ज्ञानस्य विरहादित्यर्थः, वक्ष्यमाणयुक्त्या यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे यागनिष्ठेष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रथमं तद्विरहादिति भावः । प्रयोजकज्ञानविरहमेवोपपादयति, 'कामनाविशिष्टस्य हीति, 'ममेदं कार्य्यमिति यागविशेष्यकस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वप्रकारकेत्यर्थः, 'बोद्धृत्वं' शाब्दबोधोपयोगित्वं, तच्च कारण-कारणतावच्छेदकसाधारणं तेन वक्ष्यमाण-

---

मेव, अकामस्याप्रवृत्तोपलक्ष्याभावात् विशेषणत्वे बाधकाभावाच्च । ननु कर्त्तृत्वेनाधिकारित्वेन वा तदन्वयसम्भवे किं नियोज्यत्वेनेति चेत्, कृतिसमवायित्वरूपस्य कर्त्तृत्वस्य स्वर्गरूपफलभाविविलक्षणत्वस्याधिकारित्वस्य च कामनाग्रेऽन्वयात् । न च कृतिजनकत्वेन कर्त्तृत्वेनान्वयोऽस्तु तच्च विशेषणीभूतकामनायामपि अन्यथा बोद्धव्यत्वान्वयोऽपि कथमिति वाच्यं । न हि न्यायनय इव फलकामना गुरुमतेऽपि साक्षात्प्रवृत्तिहेतुः, किन्तु ममेदं कार्य्यमिति बोधद्वारेत्यस्यापि नियोज्यत्व एव विश्रामादिति वदन्ति ।

अन्ये तु श्रुतिविहितकालजीवित्वे सति फलकामनावत्त्वमिष्टोपायताज्ञानवत्त्वस्याधिकारित्वं तच्च कामिनो यागे न सम्भवति तस्य क्षणिकत्वात् स्वर्गस्य क्रमिकत्वात् । न च फलसाध्यत्वलक्षणेनाधिकारित्वेनान्वयोऽस्त्विति वाच्यं । फलवत्त्वे ह्यधिकारिता तया च तस्य क्रियान्वये सति प्रवृत्तौ सत्यां फलवत्त्वमित्यन्योन्याश्रयात् । नापि कर्त्तृत्वेनान्वयः, तथा हि स्वर्गकाम इत्यादि-वाक्यं तावत् इच्छाविषयत्वेन स्वर्गं बलवदिष्टप्रतिपादकं । न चेदमन्यार्थं

नियोज्यत्वं, तत् कामनायास्तद्बोधोपयोगे सति भवति

क्रमेण कामनाया अपि तादृशशाब्दबोधोपयोगित्वं सङ्गच्छते, कामना-विशिष्टस्य तु तादृशबोधोपयोगित्वं समवायिकारणतया, 'नियोज्यत्वं' सकलप्रामाणिकसिद्धनियोज्यव्यवहारविषयतावच्छेदकं, 'तदिति स्वर्गकामनाविशिष्टस्य तादृशबोधोपयोगित्वमित्यर्थः, 'तद्बोधोपयोगे सतीति तादृशकार्य्यताबोधोपयोगित्वे सतीत्यर्थः, विशेष्यान्वयिन एव विशेषणतया विशेषणस्य तदुपयोगित्वं विना विशिष्टस्य तदुपयोगि-

---

भवति, नेष्टं यदनिष्पत्तये इति न्यायात्, किन्त्विष्टार्थतैवान्यस्य सर्व्वस्य कामनापि तावत् काम्यार्थैव सा हि स्वर्गे भवन्ती तत्साधने इष्टोपायताधियं तत कार्य्यताधियं तन्नोत्पाद्याधिकारित्वं तत्र प्रवर्त्य स्वर्गमर्जयतीति, एवं यागोऽप्युपायतया स्वर्गार्थं, एवं स्वहेतुभूतापूर्व्वनियोज्यतया पुरुषोऽपि स्वर्गार्थं एवेति न पुंस कर्त्तृत्वेन क्रियायामन्वय श्रुत्यादिस्वर्गप्राधान्यभङ्गापत्ते। तथा हि स्वर्गकामकर्त्तृको याग इत्यन्वये स्वर्गस्य कर्त्तृकोटिप्रवेशात् अन्यार्थत्वापत्ते। ननु यजेतेत्यनेनोक्ता भावना शुद्धेन प्रातिपदिकार्थेनान्वीयते उभयाकाङ्क्षाबलात् तदनुयायिनी लिङ्गसङ्ख्यापि एकप्रत्ययोपात्तत्वात्, एकयैव सङ्ख्या सुप्तिङ्भ्यामभिधीयते इति शाब्दसामानाधिकरण्यं, तथाच भावनान्वयेन पुरुष कर्त्ता यदन्वीयते यागे एवञ्चाधिकारित्वेनान्वये अधिकारिणोऽलाभे प्रवर्त्तकत्वायोग तत्कथमेवमिति चेत्, न, पश्चात् कर्त्तृत्वादिनाप्यन्वयस्याभ्युपगमेन सर्व्वस्योपपत्ते। अतएवैकादश्याद्ये तथैव सिद्धान्तितमिति वदन्ति। ननु विशक्तनियोज्यत्वमनुपस्थितं कथमन्वयप्रकार इति चेत्, न, योग्यतावच्छेदकप्रकारेणोपस्थित एव इतरान्वय इति किमेतरत्ववत् तस्य योग्यताबलादेवोपस्थिते संसर्गरूपतयैव तद्भानमित्यप्याहुः। 'बोद्धृत्वमिति बोधजनकत्वमित्यर्थः'।

स च कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधात् कार्य्यताबोधे सति स्यात्, एवञ्च स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यता। न च कालान्तरभाविस्वर्गे क्रिया साक्षात् परम्परया वा साधनमिति शब्दो

त्वासम्भवात्। न च रूपवति रस इत्यादिवत्कामना चोपलक्षणमिति वाच्यं। विशेषणत्वसम्भवे उपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वादिति भाव'। 'स चेति, कामनायास्तादृशबोधोपयोगस्येत्यर्थः, 'कामनानन्तरं काम्यसाधनताबोधादिति, 'कामनानन्तर' कामनाप्रकारकज्ञानानन्तरं, यः काम्यसाधनताबोधः कामनाघटितकाम्यसाधनताबोध इति यावत्, तस्मात् कार्य्यताबोधे सति तज्जन्यो यदि कार्य्यताबोधस्तदैव स्यात् कामनाया. कारणतावच्छेदकत्वात्, न हि कामनैव साक्षात्-कार्य्यताबोधजनिका, असम्भवात् इत्यर्थ, अतः काम्यसाधनताज्ञानं स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजक इति शेष.। 'स्वर्गकामेति स्वर्गकामो यो नियोज्यस्तदीयकृतिसाध्यत्वान्वयबोधप्रयोजकज्ञानमित्यर्थः। नन्वेवं प्रथम वेदाद् यागे स्वर्गसाधनताज्ञाने सति तदनन्तर तत्र स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधो भविष्यति किं कार्य्यत्वरूपेण विधेरपूर्व्वपरत्वेनेत्यत आह, 'न चेति, 'क्रिया' यागादिः, 'साक्षादिति

कामनाया साक्षात् तद्बोधोपयोगे बाधात् तद्द्वारमाह, 'स चेति साक्षात् जनकत्वबाधे द्वारानुपस्थित्या कामनाया तद्ग्रहोऽसम्भवीत्यतो द्वारोपस्थितिर्वाच्या द्वारञ्चेष्टसाधनताज्ञानं तदसम्भवे योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थ-इत्यन्ये।

बोधयितुमर्हति, आशुविनाशित्वात् परम्पराघटकानुपस्थितेश्च तृतीयप्रकाराभावाच्च। अन्यथा तमादाय

अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन कार्य्याधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मवत्त्वं साक्षात्साधनत्वं, तादृशधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति कार्य्यनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मवत्त्वञ्च परम्परासाधनत्वमिति भावः। साक्षात्साधनत्वस्याबोधने हेतुमाह, 'आश्विति यागादेरिच्छाविशेषरूपस्य तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् इत्यर्थः, परम्परासाधनत्वस्याबोधे हेतुमाह, 'परम्परेति अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेन स्वर्गविशेषाधिकरणीभूतक्षणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मावच्छिन्नजनकत्वे सति स्वर्गविशेषनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्म्मवत्त्वरूपपरम्परासाधनत्वघटकस्यापूर्व्वस्यानुपस्थितेरित्यर्थः। न चापूर्व्वघटितविशिष्टपरम्परासाधनत्वस्यैव विध्यर्थतया तत एव विशिष्टोपस्थितिसम्भवात् किमपूर्व्वस्य पृथगुपस्थित्या इति वाच्यं। परम्परासाधनत्वान्वयबोधे परम्पराघटकफलपर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपत्वेन योग्यतात्वात् प्रथमं तज्ज्ञानं विना तदन्वयबोधासम्भवादिति भावः। नन्वेतदुभयविलक्षणमेव साधनत्वं बोधयिष्यतीत्यत आह 'तृतीयेति, 'अन्यथा' तृतीय

यद्यपि तन्मते चौयादानिक तत्र शाब्द, तथाप्युपादानसहकृतशब्दजन्यतया शाब्दाभ्युपगमादेवदुक्तं। 'स्वर्गेति साक्षात् स्वर्गसाधनतार्हमित्यर्थं, अन्यथा क्रियावैल्ये दोषवैल्यादित्यवधेयं। एतच्च काम्यस्थले, नित्ये चेष्टसाधनताज्ञानं विनापि तन्मते कार्य्यताबुद्धेर्नियोज्यान्वयसम्भवादित्यवधेयं।

साधनत्वसम्भवात् कल्प्यमप्यपूर्व्वं न स्यात्, इष्टसाधनताविधिपक्षे स्फुटैवानुपपत्तिः । कार्य्यताविधिपक्षे

प्रकारसत्वे, 'साधनत्वसम्भवा'दिति अपूर्व्वं विनापि यागस्य स्वर्गसाधनत्वसम्भवादित्यर्थः[१] । 'कल्प्य'मिति तव नयेऽप्यपूर्व्वकल्पना न स्यादित्यर्थः, आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वयापूर्व्वकल्पनादिति भावः । नन्वेवं प्रथमं परम्परासाधनत्वरूपेण परम्परासाधनत्वान्वयासम्भवेऽपि सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वयः स्यादित्यत आह, 'इष्टसाधनताविधिपक्ष' इति सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य विधेयत्वपक्षे इत्यर्थः, 'अनुपपत्ति'रिति साक्षात्परम्परोदासीनेन फलसाधनत्वान्वयेऽपि फलपर्य्यन्तस्थायित्व-तादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वेन तज्ज्ञानं विना सामान्यतोऽपि तत्साधनत्वान्वयासम्भवात् इति भावः । न च साक्षात्परम्परासाधनत्वोभयसाधारणं स्वर्गसाधनत्वमनुगतमेव दुर्व्वचमिति वाच्यं । स्वर्गत्वावच्छिन्नविजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकान्यथासिद्ध्यनिरूपकधर्म्मवत्त्वस्यैव तत्त्वात् । न चैवमव्यवधानांशस्याप्रवेशात् स्वतो व्यापारतो वा स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वक्षणमसतोऽपि नियतपूर्व्वसतः कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं । अन्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वविशेषणेनैव तद्वारणात्, विजातीयस्वर्गनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु यावत्यो विजातीयस्वर्गव्यक्तयः प्रत्येकं तत्पूर्व्वक्षणवृत्तिनिष्ठत्वं विजातीयस्वर्गोत्पत्त्यधिकरणनिष्ठस्वावच्छिन्नोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्ना-

(१) इति भाव इति ख॰ ।

अन्वयप्रकारतया साधनत्वं शाब्दमिति फलतो न '

भावप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वमिति यावत्, एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र बोध्यं। कार्य्यत्वं कारणत्वस्यातिरिक्तपदार्थ इत्यभिप्रायेणेदमित्यपि कश्चित्। ननु भवन्मतेऽपि विधिप्रत्ययात् कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वावगमेऽपि तस्य स्वर्गसाधनत्वं नावगतं तथात्व तावन्मात्रज्ञानात् कथं प्रवृत्त्यर्थमुत्तरकालं यागे परम्परया स्वर्गसाधनत्वावगमः परम्परासाधनत्वस्यापूर्व्वनिष्ठसाधनताघटितत्वात्। न च कार्य्यत्वस्यावाच्यसाधनत्वस्यापि विध्यर्थतया तस्य च समानपदोपात्ततया कार्य्ये एवान्वयादपूर्व्वस्य स्वर्गसाधनत्वावगम इति वाच्यं। तथापि कार्य्यमात्रस्य विध्यर्थत्वपक्षेऽप्रतीकारादित्यत आह, 'कार्य्यताविधिपक्ष इति कार्य्यत्वमात्रस्य विधिप्रवृत्तिनिमित्तत्वपक्ष इत्यर्थः, मात्रपदादिष्टसाधनत्वमात्रस्य व्यवच्छेदः, तेन यज्ञादेर्विध्यर्थत्वेऽपि न क्षतिः, कृतिसाध्यत्वस्य पृथक् शक्यत्वपक्षे तु कार्य्यत्वमात्रस्य विधिशक्यत्वपक्षेऽपीत्यर्थः, मात्रपदादिष्टसाधनत्वव्यवच्छेदः, 'अन्वयप्रकारतयेति कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपतयेत्यर्थः, 'साधनत्वं' पदानुपस्थितमपि स्वर्गसाधनत्वं, घटेन जलमाहरेदित्यादौ अपदार्थस्यापि छिद्रेतरत्वस्य भानवच्छाब्दमिति भावः। यद्यपि अपूर्व्वे कृतिसाध्यत्वान्वयबोधे स्वर्गसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकरूपतया योग्यतात्वे शाब्दबोधात् पूर्व्वमपूर्व्वे तज्ज्ञानमसम्भवि अपूर्व्वस्य शाब्दबोधात् पूर्व्वमज्ञानात् तथापि परनये बोधनीयपदार्थे योग्यताज्ञानं न कारणं बोधनीयपदार्थस्यापूर्व्वत्वात् किन्तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने कृतिसाध्यत्वज्ञानं तत्र प्रकृतेऽपि

कश्चिद्विशेषः। अतः क्रियातोऽन्यत् स्वर्गसाधनताहं क्रियाकार्य्यतानिर्व्वाहकं लिङाद्यर्थः। ननु* स्वजातीयेऽन्वयदर्शनं योग्यता दृष्टञ्च घृतपानस्याशुविनाशिनः

सम्भवति कार्य्यत्वरूपेण घटादावेव जलाहरणरूपकाम्यसाधनताज्ञानसत्त्वादिति निगर्व्वः[१]। स्वयमुपसंहरति, 'अतइति, 'स्वर्गसाधनताहंमिति साक्षात् स्वर्गसाधनत्वस्यान्वययोग्यमित्यर्थः, 'क्रियाकार्य्यतानिर्वाहकमिति कार्य्योपस्थितेरिष्टसाधनताज्ञानं ततः कृतिरिति प्रणाल्या क्रियायाः कृतिसाध्यतानिर्वाहकमित्यर्थः, 'लिङाद्यर्थ इति, आदिपदात्तव्यादिपरिग्रहः। 'स्वजातीयइति तत्सजातीये तत्सजातीयस्यान्वयदर्शनं संसर्गनिश्चयः तच्च तस्य योग्यता न त्वन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमित्यर्थः, तथाच सामान्यतः फलसाधनत्वस्यान्वये निरुक्तान्यतरधर्म्मवत्त्वस्य योग्यतात्वाभावात् परम्पराघटकापूर्व्वानुपस्थितावपि प्रथमं सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण परम्परासाधनत्वस्यान्वयः स्यादिति भावः। ननु सजातीयेऽन्वयदर्शनमप्यत्र नास्तीत्यत आह, 'दृष्टञ्चेति, 'पुष्टिहेतुत्वमिति काम्यसाधनत्वत्वरूपेण पुष्टिहेतुत्वमित्यर्थः, आशुविनाशित्वे काम्यसाधनत्वमेव साक्षात्यमिति भावः। 'पदार्थतावच्छेदकेनेति अन्वयितावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः, 'प्रकृते चेति अग्निष्टोमेनेत्यादौ अग्निष्टोमत्वावच्छिन्ने

[१] निगर्भ इति ख०।

* 'नन्विति तथाच न योग्यताज्ञानविरह इत्यर्थः, 'चाद्येति यथा चैतत्

कालान्तरे पुष्टिहेतुत्वमिति चेत्, न, यथाकथञ्चित् साकाङ्क्षस्यायोग्येऽपि सत्त्वेन योग्यताया अव्यावर्त्तकत्वापत्तेः पदार्थतावच्छेदकेन साकाङ्क्षस्याप्यज्ञातः पयः पिबतीत्यादौ प्रकृते चासम्भवात् तस्मादन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं साकाङ्क्षं। अतएव द्रवद्रव्यत्वं सेककरणत्वे प्रयोजकं इत्ययोग्योक्तिः, तद्दिष्टाशुविनाशिनः कालान्तरभाविफलजनकत्वे फलसमयपर्य्यन्तस्थायिव्यापारजनकत्वं प्रयोजकमतोऽपूर्व्वं विना साकाङ्क्षमेव न

स्वर्गसाधनत्वावच्छिन्नस्याम्वयादर्शनादिति भावः। 'अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्व साकाङ्क्षमिति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साकाङ्क्षमित्यर्थः, योग्यतेति शेषः। 'सेककरणत्वे' सेककरणत्वान्वये, यद्धर्म्मवत्तया ज्ञात एव यदन्वयधीस्तद्धर्म्मवत्त्वमेव तदन्वयप्रयोजकं भवति च द्रवद्रव्यत्ववत्तया ज्ञातएव सेककरणत्वधीरिति द्रवद्रव्यत्वं तदन्वयप्रयोजकमिति भावः।

केचित्तु तदन्वयव्याप्यतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं तत्त्वं द्रवद्रव्यत्वपदञ्च तद्विशेषपरमित्याहुः।

'तद्दिष्टेति तथाचेष्टेत्यर्थं', 'आशुविनाशिन' यागस्य, 'फलजनकत्वे' स्वर्गजनकत्वान्वये, 'फलसमयेति स्वर्गसमयेत्यर्थं, 'प्रयोजकमिति, साक्षात् स्वर्गसमयपर्य्यन्तस्थायित्वस्य वाधितत्वादिति भावः। 'अपूर्व्वं' विना अपूर्व्वज्ञानं विना, 'साकाङ्क्षमेवेति स्वर्गसाधनत्वान्व-

तथा व्याख्यात योग्यतालक्षणे। 'प्रकृते चेति, प्रथमं तज्ज्ञानस्यासम्भवादिति

गृह्यते घृतपानस्य तु वैद्यकोपस्थितधातुसाम्यमादाय पुष्टिसाधनत्वयोग्यताज्ञानं विज्ञस्य । अथ बाधकप्रमाणाभावो योग्यता । न च साधनत्वमात्रे बाधकं, साक्षात्तद्बाधेऽपि परम्परासाधनत्वमादाय तद्विश्रान्तिसम्भवात् । न च योग्यानुपलब्ध्या द्वारस्य बाधात् परम्परासाधनत्वमपि बाधितं, संस्कारस्येव तस्य

यप्रयोजकरूपवत्त्वरूपं साजात्यमेवेत्यर्थः । नन्वेवं पुष्टिकामो घृतं पिबेदित्यादौ आयुर्वेदानभिज्ञस्य घृतपानस्य कथं पुष्टिसाधनताज्ञानं फलपर्य्यन्तस्थायित्व-तादृशव्यापारोपधायकत्वान्यतरवत्त्वज्ञानाभावादित्यत आह, 'घृतपानस्येति फलपर्य्यन्तस्थायिधातुसाम्यरूपव्यापारमादायेत्यर्थः, 'विज्ञस्येति, अविज्ञस्य न भवत्यन्वयधीर्भवति वा घृतपानस्येव स्थिरलम्भमादिति भावः । भ्रमस्याग्रहीतासंसर्गकज्ञानद्वयं विशिष्टज्ञानं वेत्यन्यदेतत् यथार्थतात्पर्य्यस्य शाब्दबुद्धिसामान्यहेतुत्वाच्च तद्भ्रमात्नायोग्ये शाब्दधीरिति हृदयं । 'बाधकप्रमाणाभाव इति, तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रमाविरह इत्यर्थः, न त्वन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वमिति भावः । 'साधनत्वमात्र इति, यागत्वावच्छिन्ने स्वर्गसाधनत्वत्वावच्छिन्नाभावप्रमेत्यर्थः, 'साक्षात्तद्बाधेऽपि' साक्षात्साधनत्वस्याभावेऽपि, 'तद्विश्रान्तिसम्भवात् इति स्वर्गसाधनत्वसत्त्वसम्भवादित्यर्थः । 'बाधात्' अभावनिश्चयात्, 'बाधितं' निश्चिताभावकं, 'संस्कारस्येव तस्येति संस्कारस्येवातीन्द्रि-

---

भावः । 'संस्कारस्येवेति, अयोग्यस्य योग्यानुपलब्ध्या बाधोऽशक्य इति

सम्भवात्, अन्यथा वाच्येऽप्यपूर्व्वे क्रिया कामिकार्य्यत्
न स्यात् काम्यासाधनत्वात्। न हि यदेवायं क्र-
तत्पश्चात् योग्यं, अयोग्यत्वे च निष्फलः प्रयासः। न च
कामिकार्य्यमपूर्व्वं तदर्थिकार्य्या च क्रियेति वाच्यं।
यागे रागादित्यनेन विरोधात्। तथापि द्वारानुप-

पस्य द्वारस्य सम्भवादित्यर्थः, तथाच योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य द्वाराभावनिश्चयेऽपि न द्वारसामान्याभावनिश्चयसम्भवइति भाव। 'अन्यथा' यागे स्वर्गसाधनत्वसामान्यस्यैवाभावे, 'वाच्ये' वाच्येऽपि, क्वचित्तथैव पाठ, 'कामीति स्वर्गकामेत्यर्थ, 'यदेव' क्रियास्वरूप, 'अयोग्य' स्वर्गासाधन, 'पश्चात्' अपूर्वंवाच्यत्वज्ञाने, 'योग्य' स्वर्ग साधन, 'अयोग्यत्वे चेति स्वर्गासाधनत्वे चेत्यर्थ, 'निष्फल प्रयास-इति अपूर्व्ववाच्यताकल्पने यस्तत्र प्रयास स निष्फल इत्यर्थः। 'न चेति, 'कामिकार्य्ये' स्वर्गकामकार्य्ये, 'तदर्थिकार्य्या' अपूर्व्वार्थि-कार्य्या, तथाच याग स्वर्गसाधनमेव नेति भाव। 'यागे रागा-दिति यागे रागादङ्गे वैधीत्यनेन विरोधापत्तेरित्यर्थः, तत्र हि राग स्वर्गादिफलेच्छा, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा वा, तथा यागे प्रवृत्ति अङ्गे च विधिपूर्व्वं तदर्थितया प्रवृत्ति, अन्यथा स्वर्गार्थितया अङ्गे प्रवृत्तौ यागवदङ्गस्य प्रधानत्वापत्तेरित्यर्थ इति भाव। प्रकृते, 'तथापीति, 'किञ्चिदिति, विधे सामान्यत दृष्टसा-

---

भाव। 'अयोग्यत्व इति यागादिक्रियाया अयोग्यत्वे तद्गोचरो यतमानस्य प्रयत्नो विफल इत्यर्थः, ईश्वरस्य तत्कार्य्यताबोधनाय प्रयासो व्यर्थ इत्यन्ये। 'न चेति तथाच याग स्वर्गसाधनमेव नेत्यर्थः। 'याग इति राग स्वर्गादि

गृह्यंया परम्परासाधनमिति ज्ञानं न भवेदिति चेत्, पुष्टं, किन्तु स्वर्गसाधनं याग इति ज्ञानं साक्षात्पर-ण्परोदासीनं वस्तुगत्या परम्परासाधनत्वविषयकमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यम्। यदि च साक्षात्परम्पराविशेषद्वयव्यतिरिक्तं सामान्यं नास्त्येव

धनत्वमाचष्टकत्वादिति भावः। 'परम्परासाधनत्वेति साधनत्वेन परम्परासाधनत्वविषयकमित्यर्थः, 'अयोग्यतयेति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वलक्षणभवन्मतसिद्धयोग्यताज्ञानविरहेणेत्यर्थः। ननु साक्षात्साधनत्व-परम्परासाधनत्वाभ्यामतिरिक्तं साधनत्वमेव नास्तीत्यत आह, 'यदि चेति साक्षात्साधनत्व-परम्परासाधनत्वातिरिक्तं यदि

फलेच्छा तया तत्साधने यागे प्रवृत्तेरङ्गे वैधीविधिरपूर्व्वं तदर्थितयाङ्गे प्रवृत्तिरिति त्वदुक्तेन तवैव विरोधादित्यर्थः, स्वर्गसाधनताज्ञानजन्यचिकीर्षा राग इत्यन्ये। ननु न्यायनये यद्यपूर्व्वार्थितयैवाग्रे प्रवृत्तिस्तदा प्रथमं तदनुपस्थितौ मूकत्वमङ्गविधे स्यात्, स्वर्गार्थितया चेत् तदा यागेनाविशेषात् विनिगमनाविरहात् तदङ्गत्वे न स्यादिति चेत् न, स्वर्गान्वयाविशेषेऽपि फलसमभिव्याहारेण यत्र विधिवाक्यं प्रवर्त्तते तत्प्रधानमिति निर्णयादित्येके। प्रथमं साधनत्वेनेष्टसाधनत्वेन वाङ्गविधिप्रवृत्तावपूर्व्वकल्पनोत्तरमपूर्व्वरूपेष्टसाधनताज्ञानादङ्गे प्रवृत्तिरित्यन्ये। तदुत्तरमेवाङ्गविधिप्रवृत्तिरित्यप्याहुः। ननु विशेषविनाकृतं सामान्यज्ञानं कथमित्यत आह, 'वस्तुगत्येति, विशेषभानमन्तरेण विशेषरूपेण भाननियमोऽसिद्ध अत एव घटत्वेन नीलघटादेर्विशेषस्य भानादिति भाव। ननु नीलघटत्वाद्यतिरिक्तघटत्ववदुभयातिरिक्तसाधनत्वं नास्त्येवेत्यत आह, 'यदि चेति, 'योग्यमयोग्य-

तदा अननुगमः, किं वा विशेषयसि साक्षात्परम्परया वेति। न च यावद्विशेषबाधे तद्बाधितं, परम्परासाधनत्वेऽबाधादिति। मैवं। योग्यता हि स्वबाधकप्रमाविरहो वा सकलबाधकप्रमाविरहो वा, आद्ये वह्निना सिञ्चतीत्यादौ स्वबाधकप्रमा-तद्विरहौ समयभेदेन स्त इति तदेव योग्यमयोग्यञ्चेति प्राप्त, द्वितीये तु योग्यानुपलब्ध्या तन्निश्चयोऽशक्यः परप्रमाया अयोग्यत्वात्। न च वाच्यं सकलबाधकप्रमाविरहः स्वरूपसन्नेव प्रयोजक इति, अयोग्ये योग्यताभ्रमादन्वयबोधाभावप्रसङ्गात् अन्यस्य तत्र बाधकप्रमासत्त्वात्। अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वेन बाधकप्रमाविरहो निश्चीयते

साधनत्वसामान्य नासीत्यर्थ, 'तदाननुगम इति, भवन्मतेऽपि प्रकृतावच्छेदकाननुगम इत्यर्थ(१)। 'किं वेति, धर्मितावच्छेदकैकत्वाभावादिति भाव। आशङ्कां निराकरोति, 'न चेति, 'तद्बाधित' साधनत्वसामान्य बाधित। 'परप्रमाया इति, अनुमानस्य च सर्व्वत्र सर्व्वदा अनवतारादिति भाव। 'अयोग्य इति, भवन्मत इति शेष, 'योग्यताभ्रमादिति निरुक्तयोग्यताभ्रमस्यैव सत्त्वादित्यर्थ,

---

(१) मीमांसकैकदेशिना इष्टसाधनत्वेऽपि शक्तिस्वीकारादिति भाव।

च्चेति। न च विरहपदमत्यन्ताभावपर, तन्निश्चयस्याशक्यत्वादिति भाव। 'अशक्य इति। न च नित्य निर्दोषत्वेन वेदे तदनुमेय, तस्यैव प्रथम दुर्ग्रह

इति चेत, तर्हि प्राथमिकत्वात् सैव योग्यता। न च सा प्रकृते सम्भवतीत्युक्तं, किञ्चैकविशेषबाधे शाब्द-सामान्यज्ञानं तदितरविशेषप्रकारतानियतं छिद्रबाधे छिद्रेतरघटज्ञानवत्। न च द्वारानुपस्थित्या प्रकृते तथा घटते। एतेन यदुक्तं प्रशस्तरूपवान् चैत्र इत्यत्र गौर-श्यामविशेषानवगमेऽपि रूपमात्रमवगम्यते तद्वत्

'सैव' अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वैव, 'सम्भवति' प्रथम ज्ञाता सम्भवति। ननु योग्यतायाः संशयसाधारणं ज्ञानं शाब्दधीकारणं न तु निश्चयमात्रं तथात्र स्वपरसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य सर्व्वत्र निश्चेतुमशक्यत्वेऽपि न क्षतिरित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, 'शाब्दसा-मान्यज्ञानं' सामान्यप्रकारकशाब्दसामग्रीजन्यज्ञानं, यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते प्रकृते सामान्यप्रकारकत्वे विशेषप्रकारकत्वासम्भवात्। 'द्वारानुपस्थित्येति, विधेः सामान्यतः इष्टसाधनत्वस्यैव शक्यता-वच्छेदकत्वादिति भावः। इदमापाततः छिद्रबाधे तदितरघटत्वेन घटविशेषधीवदत्रापि स्वर्गबाधे तदितरसाधनत्वेन व्यापारानु-पस्थितावपि साधनत्वधीसम्भवात्तस्यापि विशेषधर्म्मत्वादिति ध्येयं। 'गौर-श्यामेति, गौर-श्यामयोर्यो विशेषो गौरत्व-श्यामत्वरूपः, 'रूप-मात्रं' रूपत्वं।

स्यात्। वस्तुतः सर्व्वत्र तन्निश्चयासम्भवान्न सा योग्यतेति भावः। 'प्रसङ्गा-दिति, तन्मते व्यासङ्गाग्रहत्वेऽपि न्यायनयमभ्युपेत्योक्तं। ननु न योग्यता-संशयः शाब्दधीहेतुः स्वरूपसती योग्यताप्रमा हेतुरित्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति।

विशेषानवगमेऽपि साधनत्वमात्रमिति तत्प्रत्युक्तं, तच्चैकविशेषबाधाभावेनौदासीन्यसम्भवात् ।

एतेन स्वर्गकामान्वयबलात् क्रियायाः फलसाधनत्वं तद्बलाच्च पटोः संस्कारस्येव स्थायित्वं कल्प्यतां किम-

---

भट्टैकदेशिमतं दूषयितुमाह, 'एतेनेति, 'स्वर्गकामान्वयेति स्वर्गकामोयजेतेतिबाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'पटोः संस्कारस्येवेति भवन्मते पटोः संस्कारस्येवेत्यर्थः, तन्मतेऽनुभवस्यापि स्थैर्य्यकल्पनयैवोपपत्त्या संस्कारकल्पनायां मानाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, सर्व्वस्य संस्कारस्य फलसमयस्थायित्वाभावात् 'पटोरिति, पटुत्वं स्मृतिफलोपहितत्वं,

---

सामान्यघटितविशेषद्वयमध्ये नियमोऽयं बोध्यः, छिन्नेतरत्वप्रकारकघटज्ञानवदित्यर्थः, अत्रेदं चिन्त्यं यथा छिन्नबाधे छिन्नेतरत्वेन घटधीस्तथा साक्षात्त्वबाधे तदितरप्रकारकत्वेन द्वारानुपस्थितावपि तद्धीरस्तु तस्यापि विशेषत्वात् । किञ्च परम्परासाधनत्वेनापि तद्धीरस्तु छिन्नेतरत्ववद्योग्यताबलादेव तन्मते तदुपस्थितिसम्भवात् । न च परम्पराघटकापूर्व्वस्य प्रागननुभवात् नोपस्थितिरिति वाच्यं । न हि तन्मते अन्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिरन्वयबोधाङ्गं । अपूर्व्ववाच्यत्वेऽपि तदनन्वयप्रसङ्गात् कार्य्यत्वेन घटादेरेव प्रसिद्धविषयत्वेन पदार्थस्मरणे तस्यैव विषयत्वात् तथाच परम्परासाधनत्वप्रकारकोपस्थितेर्बोध्यसमानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् । सा च न दुर्लभा वाक्यार्थानुभवकाले च योग्यताबलात् परम्परात्वेनापूर्व्वमेव भासतां, तथाच किमपूर्व्ववाच्यतया । न च पदाजन्यतया नोपस्थितिर्नाङ्गं, छिन्नेतरोपस्थितावपि तुल्यत्वादितीति प्रकाशः ।

भट्टमतं निरस्यति, 'एतेनेति । संस्कारस्यापि न सर्व्वस्य तथात्वमत-

पूर्व्वेण सङ्कल्पविशेषस्य यागस्याग्रे प्रत्यक्षानुपलब्धि- रात्मविशेषगुणानां प्रथमक्षण एव स्वविषयकप्रत्यक्ष- जननस्वभावात् अस्तु, न चैवं क्रियान्तरमपि तथा,

'स्थायित्वमिति फलपर्य्यन्तस्थायित्वमित्यर्थः। न च योग्यात्मविशेष- गुणानां स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यतया कथं यागादेरिच्छाविशेषरूपस्य तावत्कालस्थायित्वमिति वाच्यं। स्वत्वस्यानुगतस्यैकस्याभावेन लाघ- वात्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव नाश्य-नाशकभावात्तच स्वर्गव्यक्तेरेव नाशकत्वाभ्युप- गमात्। न च तत्तद्व्यक्तित्वेन नाश्य-नाशकभावेऽपि तत्तत्क्षणोत्पन्न- ज्ञानेच्छादिकं प्रति तत्तत्क्षणद्वितीयोयोक्षणस्तदुत्पन्नत्वेन नाशकत्वं तथाच यागादिसमानकालीनज्ञानाद्यन्तरवद्यागादेराशुविनाशित्व- मावश्यकमिति वाच्यं। एकस्मिन्नेव क्षणेऽनन्तक्षणसत्त्वेन विनिग- मनाविरहादनन्तकार्य्य-कारणभावस्यावश्यकतया लाघवेन तत्तद्व्य- क्तित्वेनैव नाश्य-नाशकभावादिति भावः। नन्वेवं दिनान्तरेऽपि यागस्य प्रत्यक्षापत्तिरत आह, 'सङ्कल्पेति, 'सङ्कल्पः' इच्छा, 'प्रथ- मक्षण एवेति चतुर्थक्षणपूर्व्वक्षण एवेत्यर्थः, तेन विनश्यदवस्थप- रामर्शादेरनुव्यवसाये न व्यभिचारः, अपेक्षाबुद्धेः क्षणचयावस्थायित्वे तदितरत्वेनात्मविशेषगुणो विशेषणीयः, तेन विनश्यदवस्थतदनुव्यव- साये न व्यभिचारः। 'क्रियान्तरमपीति ज्ञान-द्वेषादिकमपीत्यर्थः,

अाह, 'पटोरिति, 'प्रथमक्षण एवेति उत्पत्त्यव्यवहितक्षण एवेत्यर्थः, एतदपि निर्विकल्पकान्यविषयम्।

केचित्तु 'प्रथमक्षण एवेत्यस्य द्वितीयक्षणान्यतरक्षण एवेत्यर्थः', तेनानु- मित्यनन्तरं परामर्शानुव्यवसायसम्भव इत्याहुः।

प्रमाणाभावात्, एवं लोकप्रसिद्धक्रियाकार्य्यत्वव्युत्पत्तिरपि भग्ना न भवतीति परास्तम्। स्वर्गसाधनतायोग्यतया स्वर्गकामान्वयः तदन्वये च स्थायित्वं इत्यन्योन्याश्रयात् लोके धर्म्मिग्राहकमानेन क्रियायाः क्षणिकत्वनिश्चयाच्च।

'तथा' प्रकृतरक्षणावस्थायि, 'लोकप्रसिद्धेति' ओदनकामः पचेतेत्यादिलौकिकविधिस्थलप्रसिद्धेत्यर्थः, 'क्रियाकार्य्यत्वेति' विधेराहत्य क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकत्वमपीत्यर्थः, 'स्वर्गसाधनतेति स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यतानिश्चये सतीत्यर्थः, 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकामीयकृतिसाध्यत्वान्वयः, 'स्थायित्वं' स्थायित्वकल्पनं, स्थायित्वकल्पने च स्वर्गसाधनत्वनिश्चय इति शेषः, 'लोके' लोकस्य, 'धर्म्मिग्राहकमानेन' प्रत्यक्षेण, 'क्षणिकत्वनिश्चयाच्चेति इदानीं नाहं यजे इदानीं मम यागो नष्ट इत्याद्यभावनिश्चयाच्चेत्यर्थः, अन्यथा घट-तज्ज्ञानादेरपि नित्यत्वापत्तेरिति भावः। इदमुपलक्षणं यागादेस्तावत्कालस्थायित्वे दिनान्तरेऽपि तत्प्रत्यक्षापत्तिर्दुर्व्वारा, न हि सामग्रीसत्त्वे नियमसहस्रैरपि कार्य्योत्पत्तिर्वारयितुं शक्या, आत्मविशेषगुणस्थले तादृ-

---

ननु नान्योन्याश्रयः यथा स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या लिङ्‌ कार्य्ये शक्तिस्तथा तत एव धर्म्मिकल्पनात् इति न्यायेन क्रियाया एव स्थायित्वं कल्प्यतामित्येवाह, 'लोकेति क्रिया तावत् फलपर्य्यन्तो व्यापारः फलस्यावच्छेदकं तस्य फले स्वध्वंस इति तत्राख्योऽयं यन्यर्थे सिद्धः क्रियान्तरवदिति लोक-

ननु देवपूजार्थो यजिः, पूजा चाराधना गौर-

शनियमसत्त्वेऽपि गङ्गास्नानादिस्थले तादृशनियमे मानाभावेन[१] स्थायित्वासम्भवाच्चेत्यपि बोध्यं ।

तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'गौरवितेति गौरवितनिष्ठप्रीति-हेतुक्रियेत्यर्थः । यद्यपि गौरवितत्वं न स्वापेक्षयोत्कर्षवत्त्वं, उत्कर्षस्य गुण-कर्म्मगतजातिरूपतया[२] द्रव्ये तदसम्भवात्, नापि स्वज्ञानापेक्षयोत्कृष्टधीमत्त्वं, मूर्खायां मातरि तदसम्भवात्, नापि स्वगुणापेक्षया उत्कृष्टगुणवत्त्वं, राग-द्वेषाधर्म्मोत्कर्षैरपि तथात्वापत्तेः, नापि स्वसुकृतापेक्षयोत्कृष्टसुकृतवत्त्व, ऐन्द्रपदजनकसुकृतवति नीचेऽपि तथात्वापत्तेः, स्वसुकृतापेक्षयापकृष्टसुकृतवति मातृप्रभृतावव्याप्त्यापत्तेश्च । तथापि भक्तिविषयत्वं[३] गौरवितत्वं, भक्तित्वञ्च प्रत्यक्षसिद्धो-

(१) स्वर्गकामो गङ्गायां स्नायादित्यादौ सत्त्वाङ्गीणजलसंयोगादिरूपस्नानादिक्रियायाः स्थायित्वासम्भवादपूर्व्वकल्पनाया आवश्यकत्वाच्चेति भावः ।

(२) गुणगतजातिरूपतयेति ख॰ ।

(३) भक्तिविशेषविशेष्यत्वमिति ख॰ ।

सिद्धदर्शिकस्थाया क्रियाया न स्थैर्यं कल्प्यते धर्म्मिग्राहकमानबाधादित्यर्थ इत्याहुः । तथाच प्रमाणान्तरबाधे न धर्म्मिकल्पनापि ज्यायसी, अन्यथा प्रतीतध्वंसानामपि लोके तिरोभावमात्रकल्पने साङ्ख्यमतप्रवेश इति भाव । एवमनुभवस्यापि स्थायित्वे संस्कारोऽपि न कल्प्येत तथाच संस्कारस्यैवेत्यप्युदास्तं स्यादिति बोध्यं ।

तटस्थ शङ्कते, 'नन्विति, पितृभ्यो दद्यात् सन्ध्यामुपासीतेत्यादावपि

नीयविषयकसमूहालम्बनव्यावृत्तः[१] मानसत्वव्याप्योजातिविशेषः, तदवच्छिन्नं प्रति कारणस्य मानैव कार्य्यमात्रवृत्तिजातेः कार्य्यतावच्छेदकतानियमस्याप्रयोजकतया तस्याः कार्य्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात् यथाकथञ्चित्तदनुगतकारणस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च । ननु तथापि अग्निमाराधयेदित्यादावन्वयानुपपत्तिः । न चाग्निना सह गौरवितस्याभेदेनान्वय इति वाच्यं । गौरवितस्य पदार्थैकदेशत्वात् स्तोकं पचतीत्यादाविव क्रियाविशेषणतया नपुंसकलिङ्गत्वापत्तेः । नापि गौरवितप्रीताबाधेयतया तदन्वयस्तस्याप्येकदेशत्वात् गौरवितसम्बन्धितया उपस्थितेश्चेति चेत्, न, गौरवितप्रीतिहेतुक्रियारूपविशिष्टेऽग्नेः कर्मत्वेनान्वयात् । न चैवमग्निनिष्ठप्रीतेरलाभ इति वाच्यं। धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति कर्मविभक्तेरेव तल्लाभात् गौरवितादिषु खण्डशः शक्त्या प्रीतावेव वा आधेयतया तदन्वयात् । न च तथापि कृष्णमुपासीतेत्यादावगतिरेव भगवतः कृष्णस्य प्रीतेरभावादिति वाच्यं। तथापि विषयितायाः कर्मविभक्त्यर्थत्वात् सा च गौरवितप्रीतिहेतुक्रियायामेवान्वेति । न च भगवद्विषयकक्रियाया गौरवितनिष्ठप्रीतिहेतुत्वं बाधितमिति[२] वाच्यं । प्रीतिहेतुपदेन प्रीतिस्वरूपयोग्यस्य विवक्षितत्वात् इति भावः ।

---

(१) नीयविशेष्यकसमूहालम्बनज्ञानव्यावृत्त इति ख० ।

(२) ईश्वरस्य गौरवितत्वेऽपि तन्निष्ठप्रीतेरभावात् अन्यगौरवितनिष्ठप्रीतेस्तादृशक्रियाया अजनकत्वाद्बाधितत्वमिति भाव ।

देवताप्रीतिरेवान्यथासिद्धा द्वारमित्यभिमान । ननु मानान्तरं तत्र

वितप्रीतिहेतुः क्रिया, अतो देवताप्रीतिद्वारा यागस्य स्वर्गसाधनत्वं, प्रीतेः क्षणिकत्वेऽपि प्रीत्यनुभवजनित-संस्कारद्वारा तत्सम्भवात्। अतएवाग्नेयादौ प्रीति-भागितया अग्न्यादेरुद्देश्यत्वमिति चेत्, न, यज् देव-पूजायां इति हि शाब्दिकस्मृतिः स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणं। न च यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे स्वर्गस्य देवताप्रीतिसाध्यत्वे वा मानान्तरमस्ति। वस्तुतस्तु

नव्यास्तु भक्तिजन्यक्रिया आराधना कृष्णमुपासीतेत्यादौ च चैत्रस्य मन्ना इत्यादाविव विषयतया एकदेशे भक्तावेव कृष्णादे-रन्वयबोध इति प्राहुः।

'देवताप्रीतिद्वारेति, तथाच किमपूर्व्वेणेति भावः। ननु प्रीते' सुखस्याशुविनाशितया कथं स्वर्गसाधनत्वमत आह, 'प्रीतेरिति, 'प्रीत्यनुभवजनितेति स्वलौकिकप्रत्यक्षद्वारा प्रीतिजनितेत्यर्थः', 'तत्-सम्भवात्' प्रीते. स्वर्गसाधनत्वसम्भवात्, 'आग्नेयादौ' आग्नेयादि-यागस्थले, 'प्रीतिभागितया' तज्जन्यप्रीत्याश्रयतया, 'शाब्दिकस्मृति' शाब्दिकानामर्थवाद इत्यर्थ, 'स्मृतित्वात्' अर्थवादत्वात्। ननु अर्थ-वादत्वेऽपि महाजनपरिग्रहात् प्रामाण्यमित्यरुचेराह. 'वस्तुतस्त्विति, ननु विष्णुप्रीतिकामो विष्णुं ध्यायेदित्यादिश्रुतिरेव देवताचैतन्ये

स्यादित्याशङ्क्याह, 'न चेति, न चाविगीतत्वादिविशेषितस्मृतित्वाद् वेदोऽनु-मेय इति वाच्यं। अनुकूलतर्काभावादिति भाव। 'यत्र चेति, न च यत्र

चेतने देवे मानमेव नास्ति यत्र च विष्णुप्रीतिकामादिवादोऽस्ति तत्र विष्णुरेव प्रीतिः न तु विष्णोः षष्ठ्यर्थलक्षणादोषात् विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषवाचकत्वं वेद एव कल्प्यते । न च देवपूजार्थयज्यन्वयबलात्तथा, अन्योन्याश्रयात् । नन्वेवं आग्नेयादीनां

मानमित्यत आह, 'चेतन इति, अतीन्द्रियप्रीतेरभावात् परकीयसुखस्यापरामृश्यत्वाद्तः सुखसिद्धिर्देवताचैतन्यविरहे न सम्भवतीति भावः(१) । 'यत्र चेति, विष्णोः प्रीतिकामस्तं ध्यायेत् प्रीयते भगवान् हरिरित्यादिश्रुतौ च मानाभाव इति भावः । ननु विष्णुशब्दस्य प्रीतिविशेषबोधकत्व क्वाप्यदृष्टचरमित्यत आह, 'विष्णुशब्दस्येति अन्यथा भवन्मतेऽपि विष्णौ प्रीतेर्बाधितत्वेन तन्निष्ठप्रीतेः फलत्वासम्भवादिति भाव' । 'देवपूजार्थेति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ देवपूजार्थकयजधातुना देवतानिष्ठगौरवितप्रीतिहेतुक्रियात्वेन बोधनादित्यर्थः, 'तथा' देवतायाश्चैतन्यं, 'अन्योन्याश्रयादिति यज्धातोर्देवतानिष्ठप्रीतिहेतुक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देवता-

---

(१) चेतन इत्यादि' न सम्भवतीति भाव इत्यन्त पाठ कपुस्तके नास्ति ।

विष्णोरित्यस्ति तत्र का गतिः, तत्र मानाभावादित्याह । न च वयस्यप्रीतिरित्यादौ का गतिः, तत्रापि प्रीतिविशेषवाचकत्वकल्पनात् । वस्तुत पूर्वं यागे देवताप्रीतिरित्यन्तरायस्यं विना कथं तन्निर्वाह, तदनुभवजनितसंस्कारस्य च स्वजन्यस्मृत्यादिना नाशे फलाभावप्रसङ्ग इति बोध्यं । 'अन्यो-

चैतन्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रया-दित्यर्थः। इदमापाततः यज्धातोस्तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धौ देवतानिष्ठचैतन्यसिद्धेरनुपयोगात् महाजनपरिगृहीतशाब्दिकस्मृतित एव तादृशक्रियाबोधकत्वसिद्धेः। किञ्च तन्मये चेतनस्य देवतात्वे मानाभावेऽपि सहस्राचादिशरीरिणमभ्युपगच्छत्येव तत्प्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु। न च प्रीतेः सुखस्याशुविनाशित्वात् संस्कारस्य च स्वध्वंस-स्मरणेतराजनकत्वनियमादिदमप्ययुक्तमिति वाच्यं। तादृशनियमे मानाभावात्। वस्तुतस्तु देवतायाश्चेतनत्वेऽपि सर्व्वत्र देवतायाः प्रीतेर्न व्यापारत्वसम्भवः वैष्णवं चरुं निर्वपेदित्यादिविधिबोधितवैष्णवयागादौ सुवर्णदानादौ च तदसम्भवात्। न च तत्रापि विष्णुप्रीतिरेव व्यापार इति वाच्यं। विष्णुनिष्ठप्रीतेर्बाधितत्वात्। न च तथाप्याग्नेयादियागस्थले श्रवश्यकाग्न्यादिप्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु किं तत्रापूर्व्वेणेति वाच्यं। देवतानिष्ठप्रीतेः स्वर्गव्यधिकरणत्वेन व्यापारत्वासम्भवात् एतत्पुरुषीययागजन्यदेवताप्रीतितः पुरुषान्तरस्यापि स्वर्गप्रसङ्गात् तत्तत्पुरुषीयत्वान्तर्भावेन कार्य्य-कारणभावेऽनन्तकार्य्य-कारणभावप्रसङ्गात् गौरवाच्च। अथ देवतानिष्ठप्रीतिर्न व्यापारः किन्तु देवताविषयकस्वप्रीतिः, प्रीतिश्चानुरक्तिः, एवं यत्र विष्णुप्रीतिकामादिवाक्योऽस्ति तत्रापि विष्णुविषयकप्रीतिरेवार्थः, अन्यथा विष्णुत्वादेः प्रीतिनिष्ठत्वे विष्णोः प्रीतिकामः प्रीयते भगवान् हरिरित्यादिश्रुतेः सर्व्वसिद्धाया अपलापापत्तेरिति चेत्, न, यागादेः साक्षाद्देवताविषयकानुरागजनकत्वस्य प्रत्यक्षबाधितत्वेनापूर्व्वद्वारैव कालान्तरे तज्जनकत्वस्य वक्तव्य-

तया अपूर्व्वस्यावश्यकत्वात् कल्पत्वाविशेषेण विनिगमनाविरहेणा-पूर्व्वसिद्धेर्दुर्व्वारत्वाच्च इत्येव दूषणमवधेयं ।

केचित्तु यागादिगोचरसंस्कार एवावश्यकत्वाद्व्यापारोऽस्तु किमपूर्व्वेण स च संस्कारो न स्मृतिनाश्यतावच्छेदकजात्यावच्छिन्नोऽपि तु स्वर्गनाश्यः। न च संस्कारस्य विषयाजन्यतया यागादिगोचरसंस्कारस्य कुतो यागादिव्यापारत्वमिति वाच्यं। यागादेः स्वगोचरलौकिकप्रत्यक्षद्वारा स्वविषयकसंस्कारजनकत्वसम्भवात् अतएवानुमित्यादिजनितपरकीययागादिगोचरसंस्कारवतो न स्वर्गोत्पत्तिस्तस्य यागजन्यत्वाभावात्। न चैवं घटादिलौकिकप्रत्यक्षजन्यसंस्कारं प्रत्यपि घटादेर्जनकत्वापत्तिरिति वाच्यं। तत्र मानाभावात् अत्र तु लाघवतर्कसहकृतस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्तेरेव मानत्वात्। अथैवं गङ्गास्नानादिस्थले परकीयगङ्गास्नानादिलौकिकप्रत्यक्षजन्यतद्गोचरसंस्कारतोऽपि स्वर्गप्रसङ्गः कुष्ठाद्युपहतत्वचः अन्धस्य च प्रत्यक्षासम्भवात्(१) गङ्गाजलसंयोगात् स्वर्गानुत्पत्तिप्रसङ्गश्चेति चेत्, तर्हि तत्रापूर्व्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्व्वे मानाभावात् अज्ञातयागादेरनभ्युपगमादित्याहुः ।

ननु फलसाधनतान्वये फलसमयस्थायित्व-तादृशव्यापाराधायकत्वान्यतरत्वस्य योग्यतात्वे आग्नेयाष्टाकपालयाग-ऐन्द्रदधियाग-ऐन्द्रपयोयागात्मकयागत्रयरूपस्य दर्शस्याग्नेयाष्टाकपालयाग-उपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागात्मकयागत्रयरूपस्य पौर्णमासस्य चावान्तरफलिकापूर्व्वत्रयं त्रयं विना षड्जन्यैकपरमापूर्व्वजनकत्वमनुपपन्नं युगपदाग्नेयादीनां मध्यानवस्थानादतो दर्श-पौर्णमासाभ्यां

(१) कुष्ठाद्युपहतत्वचां प्रत्यक्षासम्भवादिति ग० ।

घसां क्षणिकत्वात् योग्यतानवगतौ परमापूर्व्वकारण-

यजेत स्वर्गकाम इत्यादिप्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या तत्र परमापूर्व्वनाश्यकलिकापूर्व्वषट्कं कल्प्यते इति तव सिद्धान्तो व्याहतः योग्यताज्ञानाभावेन प्रधानविधिवाक्यात् प्रथमं परमापूर्व्वसाधनताज्ञानस्यैवासम्भवादित्याशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं' साधनत्वान्वये निरुक्तान्यतरवत्त्वस्य योग्यतात्वे, 'क्षणिकत्वादिति आशुविनाशित्वादित्यर्थः, परम्पराघटकानुपस्थितेश्चेति शेषः । 'कथमिति कथं प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वकल्पनमित्यर्थः । यदि च निरुक्तयोग्यताज्ञानं विनापि परमापूर्व्वसाधनत्वावगमस्तदा परमापूर्व्वज्ञानं विना स्वर्गसाधनत्वस्यापि ज्ञानसम्भवात् किं परमापूर्व्वस्यापि वाच्यतयेति भावः । न च तत्रापि प्रधानविधिबोधितपरमापूर्व्वसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणि न कल्प्यन्ते अपि तु आग्नेयादिबोधकप्रत्येकवाक्यात् कलिकापूर्व्वोपस्थितौ प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः प्रथमन्तु प्रधानविधिवाक्यं मूकमेवेति वाच्यं । अपसिद्धान्तात् आग्नेयाष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामित्यादिप्रत्येकविधिवाक्यानां दर्श-पौर्णमासस्वरूपमात्रबोधकतया कलिकापूर्व्वाबोधकत्वाच्चेति निगर्व्वः । आशुविनाशित्वेन प्रतिसंहिते कर्म्मणि यद्रूपेण फलस्य

न्याश्रयादिति पूजार्थकयज्यन्वये सति देवताचैतन्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ च पूजार्थकयज्यन्वय इत्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । तुल्यन्यायतया शङ्कते, 'नन्विति, आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामैन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामित्यादयः यदुत्पत्तिविधयः दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेतेति विधिवाक्यार्थीभूतप्रधानापूर्व्व

त्वानवगमे कथमपूर्व्वकल्पनेति चेत्, न, काम्ये अपूर्व्व-

कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धाने तद्रूपावच्छिन्नफलसाधनत्वान्वये तत्प-र्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्व योग्यता प्रकृते च प्रधानविधिना कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वं बोध्यते तथाच कार्य्यत्वरूपेण तज्जनकता दर्शादीनां ग्राह्या तच्च च परमापूर्व्वत्वरूपेण कालान्तरभावित्व-प्रतिसन्धानेऽपि न कार्य्यत्वरूपेण कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धान कार्य्य-त्वावच्छिन्नस्य दर्शाद्यव्यवहितक्षणेऽपि सम्भवादत परमापूर्व्वसमय-स्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञान विनापि प्रथम कार्य्यत्वरूपेण सामा-न्यतस्तत्साधनत्वग्रह. उत्तरकालञ्च स्वर्गसमयस्थायिकार्य्यान्तरज-नकस्य तादृशकार्य्यजनकत्व परमापूर्व्वजनकतयेव पर्य्यवस्यति तच्च साचान्न सम्भवति आग्नेयादेराशुविनाशित्वादत. एवम्पराजनकत्वं मध्यावान्तरव्यापार विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानात् कलि-कापूर्व्वाणि कल्प्यन्ते स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्त-रभावित्वप्रतिसन्धानात्तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानं विना सामान्यतोऽपि न तत्साधनत्वग्रहसम्भव इति शुद्धाभिसन्ध्या समाधत्ते, 'काम्य इति दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्य-विधावित्यर्थं, 'अपूर्व्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वा-

---

प्रति दधिहोमादीनां साधनत्वं बोधयन्ति, तेषां तत्साधनत्वे तन्निर्व्वा-हाय यद्युत्पत्त्यपूर्व्वाणि कल्प्यन्ते, एवञ्च सर्व्वत्र प्रधानीभूतमपूर्व्वं वाच्यं। उत्पत्त्यपूर्व्वाणि कल्प्यन्तेति तत्सिद्धान्त स न स्यात् कर्मिकप्रधानापूर्व्वं प्रति दर्शिकानामाग्नेयादिकर्म्मणामयोग्यतया साधनत्वग्रहासम्भवादित्यर्थः। 'काम्य इति, फलस्योत्कटरागगोचरतया तत्पूरणक्षम कलिकापूर्व्वबोधक-

वाच्यत्वस्थितौ आग्नेयादौ तद्द्वारा साधनत्वस्य योग्यतासम्भवात् न तु प्रथमं ।

च्यत्वस्थितावेवेत्यर्थः, 'तद्द्वारा साधनत्वस्येति परमापूर्व्वद्वारा साधनत्वस्यैव, सामान्यतः स्वर्गसाधनत्वरूपेणान्वये इति शेषः। 'योग्यतासम्भवात्' योग्यताज्ञानसम्भवात्, 'न तु प्रथममिति न तु परमापूर्व्व-

---

काम्यप्रधानविधिरेव, तथाच प्रथमप्रवृत्तात् तस्मात् अपूर्व्वे प्रतीते अपूर्व्वद्वारैव स्वर्गं प्रति यागस्येव नियोगं प्रति आग्नेयादीनां कारणताख्यितिप्रतीतावेवाग्नेयादीनां नियोगसाधनताधीरुदेति, तावत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारवत्त्वरूपयोग्यतायाः ज्ञानात् न तु प्रथममुत्पत्तिविधिप्रवृत्तिरिति भावइत्याहुः तच्चिन्त्यं, न हि स्वं प्रति स्वं साधनं, तथाच तद्द्वारीभूतापूर्व्वानुपस्थितौ परमापूर्व्वकारणताबोधे कथं योग्यताज्ञानं, कथं वा साक्षात्साधनताबाधे परम्परासाधनत्वप्रकारकधीः। न च तज्जातीयपरमापूर्व्वोपस्थितौ स्थायिव्यापारवत्त्वरूपयोग्यतानिश्चयसम्भव इति वाच्यं। तज्जातीयसंस्काराद्युपस्थितावुक्तयोग्यतानिश्चयसम्भवे प्रधानापूर्व्वस्यापि वाच्यतानापत्तेः। तत्र तज्जातीयमिति चेत्, न, सर्व्वथा साजात्यस्य प्रकृतेऽप्यसम्भवात् गुणत्वादिना साजात्यस्य तत्रापि सम्भवात् प्रकृते तत्र योग्यताघटकमिति तुल्यमिति। अत्राहुः देहान्तरोपभोग्यस्वर्गे आशुविनाशिक्रियायाः साक्षात् साधनताबाधे युक्तस्तत्र योग्यताज्ञानविरहः, प्रकृते च परमापूर्व्वं प्रति साक्षादपि तस्य हेतुत्वसम्भवे योग्यताज्ञानसम्भवः। न च यौगपद्याभावात् न तथा, ऋत्विग्भिरनेकैरेकदा क्रियमाणानां यौगपद्यस्यापि सम्भवात्, अग्रे च यजमानैककर्त्तृकत्वप्रतिसन्धाने अयिमायिमनाद्यादनुपपत्त्या प्रथमगृहीतसाधनतानिर्व्वाहार्थमुत्पत्त्यपूर्व्वं कल्प्यत इति, तदिदमुक्तं 'तद्द्वारेति तत्प्रतीतेत्यर्थः।

वाच्यत्वं विनेत्यर्थः, स्वर्गस्य देहान्तरभोग्यत्वेन कालान्तरभावित्वप्रतिसन्धानात् तत्साधनत्वान्वये तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वस्य योग्यतात्वात् कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वान्वये च न तत्पर्य्यन्तस्थायिव्यापारोपधायकत्वज्ञानमपेक्षितं कार्य्यत्वावच्छिन्नस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धानादित्यभिसन्धिः। एतच्चापाततः स्वर्गस्य कालान्तरभावित्वाप्रतिसन्धाने क्रियायाः क्षणिकत्वाप्रतिसन्धाने वा स्वर्गसाधनत्वान्वयेऽप्यपूर्व्वोपस्थितिं विना योग्यताज्ञानसम्भवात्।

केचित्तु दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र विधिप्रत्ययस्य कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वसामान्य एव शक्तत्वात् प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमस्ततः कार्य्यत्वरूपेण परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः न तु प्रथममेव परमापूर्व्वसाधनत्वावगमः। न च प्रथमं कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वसाधनत्वावगमेऽपि तत्र परमापूर्व्वपर्य्यन्तस्थायित्वं न गृहीतमिति वाच्यं। द्वितीयबोधे परमापूर्व्वे स्वर्गपर्य्यन्तस्थायित्ववत् प्रथमबोधे कलिकापूर्व्वे स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिव्यापारसमयस्थायित्वभानेऽपि बाधकाभावादिति समाधत्ते, 'काम्य इति दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति काम्यविधावित्यर्थः, 'अपूर्व्ववाच्यत्वस्थिताविति कार्य्यत्वरूपेण कलिकापूर्व्वस्यापि वाच्यत्वस्थितावित्यर्थः, 'तद्द्वारा साधनत्वस्येति कलिकापूर्व्वद्वारा परमापूर्व्वसाधनत्वस्येत्यर्थः, अन्वय इति शेषः, 'योग्यतासम्भवात्' प्रथमं योग्यताज्ञानसम्भवात्, 'न तु प्रथममिति, परमापूर्वसाधनत्वावगम इति शेषः। न चैवं प्रतीतपरमापूर्वसाधनत्वानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणां कल्प्यत्वमिति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यं। प्रधानविधिवाक्यात् परमापूर्वसा-

धनत्वान्वयानुपपत्त्या कलिकापूर्व्वाणामेव प्रथमान्वयबोधविषयत्वं इत्येव तदर्थात् इति भाव इत्याहुः ।

ननु एकस्मिन्नेव परमापूर्वे स्वर्गे च दर्श-पौर्णमासयोरुभयोः केन रूपेण जनकत्वमिति चेत्, उच्यते, दर्श-पौर्णमासोभयसाधारणेन दर्शत्व-पौर्णमासत्वव्यापकीभूतेन वैजात्यविशेषेण विजातीयापूर्वं विजातीयस्वर्गस्य प्रति जनकत्वं विजातीयापूर्वजनकतावच्छेदकतयैव तद्वैजात्यसिद्धिः । न च दण्ड-चक्रन्यायेन दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वमस्तु केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाद्वा फलानुत्पादस्य परस्पर-व्यतिरेकादेवोपपत्तेरिति वाच्य । कार्य्य-कारणभावद्वयकल्पने गौरवात् दर्शत्वादेर्जनकतावच्छेदकतापर्य्यन्तस्य विध्यर्थत्वाभावात् । न च तथापि दर्शत्वादिप्रत्येकधर्म्ममादाय विनिगमनाविरहात् कार्य्य-कारणभावद्वयमावश्यकमिति वाच्यं । केवलदर्शात् केवलपौर्णमासाच्च फलोत्पादस्य वारणाय कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वेन गौरवस्यैव विनिगमकत्वात् । यदि च पौर्णमासं विना कृते दर्शे दर्शत्वस्य दर्शं विना कृते च पौर्णमासे पौर्णमासत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वं नाभ्युपेयते किन्तु दर्शपूर्व्वकृते पौर्णमास एव पौर्णमासत्वं पौर्णमासोत्तरकृत एव दर्शे दर्शत्वमुपेयते, तदा तु प्रत्येकं दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यामेव जनकत्वं न तु व्यापकजात्या अतिरिक्तजातिकल्पने गौरवात् अतिरिक्तजातिकल्पनेऽपि दर्शत्वादिकमादाय विनिगमनाविरहेण कार्य्य-कारणभावद्वयस्यावश्यकत्वात् । अथ यदि पौर्णमासोत्तरकृते दर्श एव दर्शत्वं तदा दर्शत्वेनैव हेतुतास्तु किं पौर्णमासत्वेन हेतुतया । न च विनिगमनाविरहात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वमिति

वाच्यं। केवलपौर्णमासत्वेन हेतुत्वे पौर्णमासानन्तरं दर्शोत्पाद-प्राक्काल एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तेरेव विनिगमकत्वादिति चेत्, न, दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति श्रुत्या पौर्णमासस्यापि हेतुत्वबोधनात् पौर्णमासत्वेनापि हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् दर्शत्वस्य पौर्णमासावृत्तित्वात्। एतेन पयोयागात्मकदर्शचरमयागस्यैव पयोयागत्वेन हेतुत्वमस्त्वित्यपि निरस्तं। दर्श-पौर्णमासत्वाक्रान्तानामन्येषामपि हेतुत्वस्य वेदबोधितत्वात्। अथोभयसाधारणवैजात्येन हेतुतापत्ते जातेर्व्यासज्यवृत्तितया आग्नेयादियागघटस्थल एव आग्नेयादियत्किञ्चिद्यागानन्तरं परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्कारणसत्त्वात् एवं दर्शत्व-पौर्णमासत्वादिना प्रत्येकहेतुत्वपक्षेऽपि[१] पौर्णमासानन्तरं दर्शान्तर्गततया यत्किञ्चिद्यागे कृते एव परमापूर्वोत्पत्त्यापत्तिरिति चेत्, न, परमापूर्वं प्रति व्यापारीभूतानां कलिकापूर्वषट्कानामपि तत्तद्रूपेण दण्ड-चक्रवत् हेतुतया कलिकापूर्वषट्कानां समवहितत्वा वा तदभावादेव तत्र परमापूर्वानुत्पादात्। ननु तथापि दर्श-पौर्णमासस्थले कियन्त्यपूर्वाणीति चेदत्र प्राहुः, प्रथमतः पौर्णमासत्रयेण प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते एवं दर्शत्रयेणापि प्रत्येकं कलिकापूर्वत्रयं जनयित्वा मध्ये एकं परमापूर्वं जन्यते ततस्ताभ्यां परमापूर्वाभ्यां चरमं परमापूर्वान्तरं जन्यते इति न चापूर्वाणीत्याहुः।

---

[१] दर्शत्व-पौर्णमासत्वाभ्यां हेतुत्वपक्षेऽपीति ग०।

नन्वास्तु मध्यमपरमापूर्वद्वये मानाभावात् षड्भि कलिकापूर्वै-रेव चरम परमापूर्व जन्यत इति सप्तापूर्व्वाणि । न च पूर्वपूर्वक्रियाभिर्जनितै पञ्चभि कलिकापूर्वै सह उत्तरक्रिययैव चरम परमापूर्वं जनयतु किं चरमक्रियाजन्यकलिकापूर्वेणेति वाच्य। तथाऽपि स्वोत्तराङ्गदक्षिणादानादिसाचिव्येनैव परमापूर्वजनकत्वोपगमेन तावत्कालामवस्थित्या चरमकलिकापूर्वस्वीकारात् दक्षिणादानाद्युत्तराङ्गञ्च साक्षादेव परमापूर्वहेतुर्न तु तच्च द्वारापेक्षेति प्राञ्च ।

उच्छृङ्खलास्तु षड्भ्य कलिकापूर्वेभ्य एव स्वर्गोपपत्ते चरमपरमापूर्वेऽपि मानाभाव । न च स्वर्गं प्रति षण्णामपूर्व्वाणा षडपूर्वसम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वे गौरवमिति वाच्य । तथापि परमापूर्वं प्रति षडपूर्व्वाणा षडपूर्वसम्बन्धेन दर्श-पौर्णमासानाञ्च हेतुत्वेन तुल्यत्वात् षडपूर्व्वाणा सम्बन्धत्वन्तु मतद्वय एव । यदि षडपूर्व्वाणामपि पृथक् हेतुत्व तदाऽपूर्वत्वेनैव इतरथा तु षट्त्वेन इत्यन्यदेतदित्याहु ।

तदसत् परमापूर्व्वानभ्युपगमे दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य स्वर्गोपयोगित्वानुपपत्ते, न हि दक्षिणादान साक्षात् स्वर्गहेतु, अङ्गत्वात् आशुविनाशित्वाच्च, तज्जन्यस्यापि पृथगपूर्वस्य स्वीकारे किमपराद्धं परमापूर्वेण, परमापूर्वं प्रति च दक्षिणादानादेश्चरमाङ्गस्य साक्षादेव हेतुत्व इत्युक्तमेव। न च परमापूर्व्वाभ्युपगमे तत्र षडपूर्व्वाणा दक्षिणादानस्य च कारणत्व कल्पनीयमतो गौरवमिति वाच्य । तथापि षडपूर्व्वाणा दक्षिणादानादिजन्यापूर्वस्य च स्वर्गं प्रति हेतुत्वेन तुल्यत्वात्, मम तु कलिकापूर्व्वषट्क परमापूर्व्वजनन एव द्वार न

तु स्वर्गहेतुः मानाभावात् यागस्य हेतुत्वे च श्रुतिरेव मानमिति न किञ्चिदेतत् ।

ननु तथापि नवावृत्त्यादिस्थले दर्शपार्थिवशिवपूजादिस्थले च केन रूपेण परमापूर्वविशेषे स्वर्गविशेषे च हेतुत्वं तत्र नवावृत्तित्वादेर्जातित्वाभावात् । न च तथापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपनवत्वादिविशिष्टावृत्तित्वादिनैव हेतुत्वं अपेक्षाबुद्धिश्च प्रत्येकसकृत्त्वपूर्वकनवावृत्त्यादिष्वावृत्ता ग्राह्या इति वाच्यं । प्रत्येकनवावृत्त्यादिमात्रवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वेऽननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे अननुगमात् सकलनवावृत्त्यादिवृत्त्यपेक्षाबुद्धेः कारणतावच्छेदकत्वे असम्भवात् । अथ चण्डीपाठावृत्तित्वव्यापकनवत्वेतरनवत्वत्वादिना नवत्वादिकमनुगतीकृत्य तद्विशिष्टत्वेन हेतुत्वं वाच्य कारणतावच्छेदकमननुगम्य स्वर्गं प्रति परमापूर्वमेव परमापूर्वं प्रति तु परमापूर्वेतरापूर्वसामान्यमेव दर्शादिस्थलवच्चापि प्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वनवकादिद्वारैव परमापूर्वजननात् प्रत्येकसकृत्पूर्वकप्रत्येकावृत्तिजन्यापूर्वतो नवावृत्त्यादिस्थलीयप्रत्येकावृत्तिजन्यकलिकापूर्वस्य न वैलक्षण्यमतः कलिकापूर्वं प्रति चण्डीपाठत्वादिनैव हेतुत्वं कार्य्यतावच्छेदकश्च चण्डीपाठसामान्यजन्यतावच्छेदकतया सिद्धो नवावृत्त्यादिजन्यतावच्छेदकजातिव्यापको जातिविशेष एव धारावाहिकपरमापूर्वद्वयादिवारणाय परमापूर्वेतरेति, नवत्वादेः प्रत्येकापरिसमाप्तत्वादेकस्माच्च परमापूर्वोत्पाद इति चेत्, न, निखिलापेक्षाबुद्धिसाधारणस्य नवत्वस्य एकस्याननुगतस्याभावेन केन रूपेणानुगमासम्भवादिति । मैवं । नवावृत्तित्वादेरपि नवपाठा-

ननु* यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यत्र ब्राह्मणवधोद्यमस्य शतयातनाहेतुत्वावगमे यथा दुरितापूर्वं कल्प्यते(१) तथेहापीति चेत्, न, अवगुरेत् यातयेत् इत्यत्र हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यनुशासनात् लिङा अवगोरण-शतयातनयोर्नियतं पौर्वापर्य्यं बोध्यते प्र-

दिविषयकमानसज्ञानविशेषवृत्तिमानसत्वव्याप्यजातिलात् नवकृत्वः पठेत् दशपार्थिवशिवलिङ्गानि पूजयेदित्यादावपि तादृशज्ञानविशेष एव धात्वर्थः, तादृशज्ञानविशेषस्य परमापूर्वं प्रति साक्षादेव हेतुरिति सङ्क्षेपः। प्रतिबन्ध्यन्तरमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातनेति शतवर्षावच्छिन्नयातनेत्यर्थः', 'यातना' नरकविशेषः, 'तथेहापीति तथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि स्वर्गसाधनत्वावगमानन्तरं परमापूर्वकल्पनमस्त्वित्यर्थः', 'नियतमिति कारण-कारणव्यापकत्वान्यथासिद्धिचतुष्टयानिरूपकनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म्मवत्त्वमात्रमित्यर्थः,

(१) यथा दुरितापूर्व्वकल्पनमिति ख॰, ग॰ ।

* प्रतिबन्धिमाशङ्कते, 'नन्विति, 'शतयातना' नरकविशेष, तथाचात्र यथा गति सा समापीति भाव । 'नियतमिति अन्यथासिद्ध-चतुष्टयरहितनियतपौर्व्वापर्य्यमित्यर्थ, तेन मध्यवर्त्तिकल्पन निर्व्वहति, अन्यथा दण्डरूपादौ तत्कल्पनापत्तेरिति भाव । नन्वेतदप्याशुविनाशिना मध्यवर्त्तिज्ञानेन विनाऽयोग्यतया दुर्ग्रहं अन्यथा अन्यथासिद्धिपञ्चक-रहितनियतपौर्व्वापर्य्यपर्य्यवसन्नस्य कारणत्वस्यापि ग्रहे बाधकाभावात्

प्रत्यक्षेणानुभव-स्मरणयोरिव, तच्च साधनत्वे साधनसाधनत्वे वा उभयमपि मध्यवर्त्तिघटितमिति दुरित-

---

तेन 'मध्यवर्त्तीत्यादि सङ्गच्छते, 'साधनसाधनत्वे वेति च सङ्गच्छते, नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकत्वन्तु तदुत्पत्त्यधिकरणक्षणनिष्ठोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्युक्तमेव। नन्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रबोधने कथं दुरितापूर्वकल्पनं दुरितापूर्वकल्पनं विनापि तादृशपूर्ववर्त्तित्वोपपत्तेरित्यत आह, 'तच्चेति, प्रकृतमिति शेषः, 'साधनत्वे' शतयातनापरम्परासाधनत्वे, 'साधनसाधनत्वे वा' शतयातनासाधनसाधनत्वे वा, सम्भवतीति शेषः, साक्षात्साधनत्वस्य बाधितत्वादिति भावः। 'घटितमिति व्याप्तमित्यर्थः, 'इष्ट त्विति स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ त्वित्यर्थः, 'विध्यनुप्रविष्टेति प्रवर्त्तक-

---

ज्ञितं नैयायिकैः। एतेनोक्तस्य मध्यवर्त्तिव्यापारं विना यागस्य सत्त्वक्षणेऽपि इष्टसाधनता दुर्ग्रहा सा चेष्टसाधनत्वविनिर्मिता, तत्स्वभावस्य क्षणिकस्य व्यापारनिर्मितशरीरमेव यागस्य स्वर्गसाधनत्वं तत् कथं व्यापाराप्रतीतौ प्रतीयतां एकदेशव्यापारविषयादिति परास्तम्। एवमप्यनन्यथासिद्धनियतपूर्वसत्त्वादिरूपकारणत्वबोधे बाधकाऽभिधानादिति। यत्राहुः, उक्तलिङ्गा नियतपौर्व्वापर्य्यमात्रं बोध्यते तस्मान्नावगुरेतव्यमिति निषेधकवेदभागेनावगोरणाभावविषयकापूर्व्वकार्य्यत्वे बोधिते तदन्यथानुपपत्त्या ह्यवगोरणस्य शतयातनाहेतुत्वनिबन्धनपूर्व्वत्वमित्यनुमीयते। न ह्यवगोरणस्यानिष्टसाधनत्वं विना तदभावविषयकापूर्व्वकार्य्यत्वमुपपद्यते, प्रत्युत रागप्राप्तमवगोरणमेव कुर्य्यात् तथा चोत्तरकालानुमितकारणत्वनिर्व्वाहाय

कल्पनं संस्कारवत्, इह तु विध्यनुशिष्टा लिङ् कार्य्यतामाह। किञ्च कामी काम्यादन्यत् काम्याव्यवहित-

ज्ञानजनकत्वेनाभिमतेत्यर्थः, 'कार्य्यतामाहेति, कार्य्यतान्वयबोधे चेष्टजनकत्वमेव योग्यता तज्ज्ञानञ्चाशुविनाशिनो यागस्य स्वर्गसमयस्थायिव्यापारजनकत्वज्ञानं विनाऽनुपपन्नमिति कार्य्येऽपूर्वरूपव्यापारे लिङः शक्तिरावश्यकीति भावः। नन्ववगुरेदित्यत्राप्यन्यथासिद्धिसत्त्वेऽपि नियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रस्य लिङर्थत्वे शतयातनारूपानिष्टसाधनत्वस्यावगोरणेऽलाभात्रिषेधानुपपत्तिः। न च तादृशनियतपूर्ववर्त्तित्वमात्रस्य लिङ्प्रत्ययादवगतौ प्रमाणान्तरात् साधनत्वावगम इति वाच्यं। तथा सति यजेतेत्यादिप्रवर्त्तकस्थलेऽपि तथा सुवचत्वेन तत्राप्यपूर्ववाच्यत्वानुपपत्तेरित्यस्वरसाच्चास्तु आशुविनाशिनः फलसाधनत्वान्वये फलसमयस्थायिव्यापारोपधायकत्वं योग्यता तथापि अपूर्वकामनां विना यागे प्रवृत्त्यनुपपत्त्या अपूर्वकामनार्थमपूर्वज्ञानस्यावश्यकत्वेनापूर्वशक्तिरप्यावश्यकीत्याह, 'किञ्चेति।

केचित्तु लाघवान्नियतपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेव निवर्त्तकमिति तत्र साधनत्वानवगमेऽपि न क्षतिः। न चैवं प्रवृत्तावपि नियतपूर्ववर्त्तिताज्ञानमेव हेतुरस्तु किं साधनताज्ञानार्थं प्रवर्त्तकस्थलेऽप्यपूर्ववाच्य-

दुरितकल्पनं यागे तु नैवमिति न प्रतिबन्धिरिति दिक्। 'इह त्विति तत्र चोक्तायोग्यताज्ञानविरहादिदोष इति न तौल्यमित्यर्थः। इतोऽपि क्रियायां न कार्य्यतान्वय इत्याह, 'किञ्चेति, नित्ये व्यभिचारादाह, 'कामीति, काम्ये व्यभिचारादाह, 'काम्यादन्यदिति। न च पाकत्वात् पाकः कार्य्य इत्यनु-

साधनतया ज्ञातमेव कर्त्तव्यतयाऽवैतीति नियमात् न

तयेति वाच्यं। तत्र प्रवृत्त्यर्थं साधनताज्ञानानुसरणादपि न प्रवर्त्तककार्य्यताज्ञानार्थं कार्य्यतान्वयबोधे च फलवत्त्वेन काम्यसाधनत्वस्यैव योग्यतात्वादिति न कोऽप्यत्राक्षरस इत्याहुः।

'काम्यादन्यदिति यः काम्यभिन्नत्वे सति यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयो भवति सोऽवश्यं तदव्यवहितसाधनतया ज्ञातो भवतीति नियमार्थः, अत्र यत्कामनाजन्यप्रवृत्तिविषयत्वमात्रोक्तौ अपूर्वमादाय हविराद्युपादाने व्यभिचार इति प्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयत्वपर्य्यन्तं, अपूर्व-यागोभयगोचरकार्य्यतासमूहालम्बनविषयत्वेनापूर्वमादायापूर्वे व्यभिचारवारणाय विषयताविशेषलाभार्थं यत्पदोपादानं, विषयताविशेष प्रवृत्तिहेतुतावच्छेदकीभूतकार्य्यतांशे विशेष्यत्वं, यत्कामनापदेन च कृतिसाध्यत्वाप्रकारकयदुद्देश्यककामना विवक्षिता, तेन चिकीर्षात्मकयागगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि यागमादाय यागे न व्यभिचारः, न वा हविराद्युपादानगोचरकामनाया अपि प्रवृत्तिहेतुत्वाद्धविरादिमादाय यागे व्यभिचारः, प्रवृत्तिश्च प्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेनापूर्वकामनया कृते चैत्यवन्दनादौ न व्यभिचारः। न च साध्ये ज्ञातत्वस्य भ्रम-प्रमासाधारणस्य प्रवेशात् व्यभिचार इति वाच्यं। प्रकृतेऽपि स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वभ्रममादाय सिद्धसाधनापत्त्या साध्ये प्रमाविषयत्वरूपज्ञातत्वपर्य्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति मन्तव्यं। 'कामिन-

---

मितौ व्यभिचार, तन्मते तत्रापि तदपेक्षाभ्युपगमादित्याहुः। न च तन्मते

क्रियायां कामिनोऽन्वयो योग्यः। न च तृप्तिकामस्य पाके प्रवृत्तेर्व्यभिचारः, ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः, तृप्तिकामना तु तत्कामनोपयोगिनी न तु साक्षात्, अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्तिर्न स्यात्। काम्यसाधनत्वं प्रवर्त्तकं लाघवादिति चेत्, न, भोजनकामस्य सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तस्यौदनद्वारा भोजन-

---

इति स्वर्गकामनामात्रवत इत्यर्थः, 'अन्वयः' प्रवृत्तिविषयत्वं, 'योग्यः' सम्भवी, क्रियायाः स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः। तथा-चापूर्व्वकामनयैव यागे प्रवृत्तेरपूर्व्वकामनार्थमपूर्व्वज्ञानस्यावश्यकत्वेना-पूर्व्वं प्रसिद्ध्यावश्यकीति निगर्व्वः। 'तृप्तिकामस्येति, पाकस्य तृप्त्य-व्यवहितसाधनत्वाभावादिति भावः। 'तत्कामनेति ओदनकामने-त्यर्थः, 'न [redacted] साक्षादिति, प्रवृत्तिहेतुरिति शेषः। 'अन्यथेति तृप्ति-कामनाया ओदनकामनासम्पादकत्वाभावे इत्यर्थः, 'साधनसाधने' तृप्तिसाधनस्यैव साधने तृप्तावन्यथासिद्धे पाके इति यावत्, 'प्रवृत्तिर्न स्यादिति तन्मते तृप्तिकामस्य प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः, काम्यसाधनता-ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादिति भावः। 'काम्यसाधनत्वमिति साधन-तत्साधनसाधारणं काम्यप्रयोजकतामात्रमित्यर्थः, 'लाघवादिति कारणकारणव्यावर्त्तकानन्यथासिद्धत्वाप्रवेशेन साक्षात्साधनत्वमपेक्ष्य

साध्यत्व-साधनत्वयोरेकदा भाने विरोध इति वाच्यं। वादिभेदेनाविरोधा-दित्याङ्कः। अवच्छेदभेदमादायादोष इत्यन्ये। 'काम्येति, तथाच व्यापके

साधनत्वाविशेषात्, विशेषणे तु यत्राव्यवहितसाधनं पाकः तत् न काम्यं यच्च काम्यं तत्र नाव्यवहितसाधनं पाकइति न प्रवृत्तिः। ननु पाकस्य सिद्धौदनद्वारा भोजनसाधनत्वं न सम्भवति द्वारस्यासाध्यत्वात् ओदनान्तरद्वारा च तथा प्रतिसन्धाने अव्यवहितविशेषणेऽपि कुतोन पाके प्रवर्त्तते ओदनान्तरे द्वारे साक्षात्साधनत्वादिति चेत्, न, पाकस्य भोजनसाधनत्वे

साधत्वादित्यर्थः, 'साधनत्वाविशेषात्' प्रयोजकत्वाविशेषात्, 'विशेषणे त्विति साक्षाद्विशेषणे त्वित्यर्थः', 'यत्र' ओदने, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं, 'तन्न काम्यमिति, सिद्धत्वादिति भावः। 'यच्च' भोजनं, 'अव्यवहितसाधनं' साक्षात्साधनं। इदमापाततः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्त्यभावसम्भवादिति ध्येयं। 'पाकस्य' सिद्धपाकस्य, 'भोजनसाधनत्वं' भोजनप्रयोजकत्वज्ञान, 'द्वारस्येति यस्य यद्द्वारं तस्य तत्साध्यत्वनियमादित्यर्थः', 'तथा प्रतिसन्धान इति भोजनप्रयोजकत्वप्रतिसन्धानइत्यर्थः, 'अव्यवहितविशेषणे' साक्षात्त्वविशेषणे, 'ओदनान्तर इति, तस्यासिद्धत्वेन तत्तौदनत्वरूपेण काम्यत्वस्यापि सम्भवादित्याशय'। 'भोजनसाधनत्वे' भोजनप्रयोजकत्वज्ञाने, 'विशेषस्य' विशेषरूपेण

व्यवहितपदवैयर्थ्यमिति भाव। 'यत्रेति ओदन इत्यर्थः', 'यदिति भोजनमित्यर्थः', 'ओदनान्तरेति, तस्यासिद्धत्वेन काम्यत्वमित्यभिमान। 'ओदन-

विशेषस्याप्रयोजकतया ओदनमात्रस्य द्वारत्वात् तस्य च साध्यत्वाविवादात्। ओदनविशेषे च सिद्धे ओदनकामनाविरहात् न तुल्यत्वं। नन्वोदने सिद्धत्वात् यथा न कामना तत एव द्वारतापि न, अथौदनान्तरस्यासिद्धत्वमादाय[१] द्वारता तर्हि कामनापि स्यात् तस्यासिद्धत्वादिति चेत्, न, पाकस्यैकविशेषद्वारताबाधो न विशेषान्तरद्वारताविरोधी सकलविशेषस्यैकत्र

ओदननिष्ठद्वारताज्ञानस्य, 'द्वारत्वात्' द्वारतया ज्ञानात्, 'तस्य' ओदनत्वाश्रयस्य, 'साध्यत्वाविवादात्' पाकसाध्यत्वाविवादादित्यर्थः। ननु तथापि पाके प्रवृत्त्यापत्तेस्तुल्यता दुर्वारैवेत्यत आह, 'ओदनविशेष इति, यत्किञ्चिद्विषयसिद्धैव सामान्येच्छाविच्छेदात्। न च तथापि ओदनत्वरूपेण कामना सम्भवत्येवेति वाच्यं। तादृशकामनादशायां[२] प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति भावः। भावमविद्वानाशङ्कते, 'नन्विति, 'द्वारतापि' द्वारताज्ञानमपि, 'द्वारता' द्वारताज्ञानं। भावमुद्घाटयति, 'पाकस्येति, 'द्वारताविरोधी' सामान्यतोद्वारता-

---

(१) ओदनान्तरमसिद्धमादायेति ख॰।

(२) तादृशकामनयेति ग॰।

विशेषे चेति, यत्किञ्चिद्विशेषसिद्धैव सामान्येच्छाविच्छेदादिति भावः। व्याप्यधर्मविदान् शङ्कते, 'नन्विति, व्याप्यमुद्घाटयति, 'पाकस्येत्यादि। नन्वेवमपूर्वं कामिकर्त्तव्यतया न बुध्यते काम्याथवच्छितसाधनत्वेन प्रथमं

द्वारत्वासम्भवात्, एकविशेषसिद्धौ तु तन्मात्रकामना विच्छिद्यते, न हि सकलविशेषसिद्धत्वेन सामान्यकामनाविच्छेदः, सकलविशेषसिद्धेरसम्भवेन तदनुच्छेदप्रसङ्गात्। अथ वा काम्यादन्यत् साक्षादसाधनत्वेन ज्ञायमानं यत्कर्त्तव्यतया कामी बुध्यते तत्काम्याव्यवहितसाधनमन्तरा ज्ञात्वैव। यदा काम्यादन्यत् कामी प्रथमं काम्याव्यवहितसाधनं कर्त्तव्यतयाऽवैति पश्चात् तद्-

---

ज्ञानविरोधीत्यर्थः, 'तन्मात्रकामना' सामान्यकामना, यागेऽपूर्व्वार्थितया प्रवृत्तौ "यागे रागादन्ये वैधीति सूत्रविरोधात्, अन्यथा व्याप्तिमाह, 'अथ वेति, 'असाधनत्वेनेति तदसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'कर्त्तव्यतया' तत्कामकृतिसाध्यतया, 'काम्याव्यवहितेति तदव्यवहितसाधनजनकतया ज्ञात्वैवेत्यर्थः, अत्र स्वर्गस्यापि स्वर्गकामकृतिसाध्यताज्ञानविषयत्वात् स्वर्गे व्यभिचारवारणाय विषयताविशेषलाभार्थं 'काम्यादन्यदिति, एवमग्रेऽपि। 'तद्द्वारेति काम्याव्यवहितसाधने कार्य्यताज्ञानद्वारेत्यर्थः। न च यागस्य स्थिरत्व-मिथ्यापारत्वभ्रमवतोविनाप्यपूर्व्वकार्य्यताबोधं यागकार्य्यताबोधाद्व्यभिचार इति वाच्य। गुरुनये तदभावात्तन्नये कार्य्यत्वासंसर्गाग्रहस्यैव तबो-

---

तद्बोधाभावादित्यरुचेराह, 'अथ वेति। 'यदेति, न च यत्र साक्षात् साधन एव कामिप्रवृत्तिस्तत्र व्यभिचार इति वाच्य। परम्परासाधननिष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकेच्छावत कामिपदेन विवक्षितत्वात्। न चैवमपि स्थिरत्व निर्व्यापारत्वभ्रमवता कामिना यत्र यागं कर्त्तव्यतया बुध्यते तत्र व्यभिचार इति

द्वारा अव्यवहितसाधनमिति प्रथमं यागे कामिकार्य्यताबोधोऽयोग्यतापराहत एव।

उत्तानास्तु विवादविषयोलिङ् समभिव्याहृतक्रियान्वितकार्य्यताबोधिका प्रमाणलिङ्त्वात् लौकिक-

---

द्यादिति भावः। 'अयोग्यतापराहत' इति काम्याव्यवहितसाधने कार्य्यताज्ञानात्मकयोग्यताज्ञानविरहपराहत इत्यर्थः।

'उत्तानास्त्विति नैयायिकोत्ताना इत्यर्थः, उक्तबाधकमनिराकृत्यानुमानेन यागान्वितकार्य्यताबोधकत्वसाधनादुत्तानत्वं न हि बाधकसत्त्वेऽनुमानसहस्रैरपि विषयसिद्धिरिति भावः। 'विवादविषयोलिङिति, लौकिकलिङि अग्रत सिद्धसाधनवारणाय 'विवादविषय' इति स्वर्गकामोयजेतेत्यादावित्यर्थः, 'समभिव्याहृतेति 'स्वसमभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधजनिकेत्यर्थः, अपूर्वस्यापि क्रियात्वात् सिद्धसाधनवारणाय स्वसमभिव्याहृतेति। न चापूर्वकार्य्यताबोधानन्तरं यागेऽपि कार्य्यताबोधात्सिद्धसाधनमिति वाच्य। अपूर्वोपस्थितेः प्रागिति साध्य विशेषणीयत्वादिति भावः। 'प्रमाणलिङ्त्वादिति कार्य्यत्वप्रमापकलिङ्त्वादित्यर्थः, तेनावगुरे-

---

वाच्य। परम्परासाधनविषये थ्यासुविमाश्रित्वज्ञानवत्त्वेन कामिनो विधेयत्वात्। 'विवादविषय इति, एतच सम्प्रदायमते लौकिकलिङा थ्यग्रत सिद्धसाधनवारणाय। थपूर्व्वस्यापि क्रियात्वेन सिद्धसाधनादाह, 'समभिव्याहृतेति। न चावगुरेदित्यत्र व्यभिचारः, लिङविशेषहेतुत्वे तात्पर्य्यात्,

लिङ्त्वत्, लिङुपस्थाप्यं कार्य्यत्वं समभिव्याहृतक्रियान्वितं लिङुपस्थाप्यकार्य्यत्वत्वात् पचेतेतिकार्य्यत्ववत्,

---

दित्यादौ हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहिते आमंत्रा-प्रार्थनादिविहिते च लिङि न व्यभिचारः। न वा कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचारः तत्र धात्वर्थे कार्य्यत्वस्य बाधेन कार्य्यत्वप्रमापकत्वाभावात्। न चैवं कुर्य्यादित्यत्र कथं व्यभिचारं वक्ष्यतीति वाच्यं। 'साध्याविद्युपकस्यान्वययोरेव तदुद्भावनात्।

केचित्तु 'उक्ताना इत्यस्य मीमांसकोक्ताना इत्यर्थः, निर्युक्तिकमतमालम्ब्य स्वपक्षहानिकर्त्तृतया चोक्तात्वं, इत्यस्य 'प्रमाणलिङ्त्वादिति यथाश्रुतमेव साधु, हेतु-हेतुमतोर्लिङित्यादिना विहितस्यामंत्रादिविहितस्य च सिद्धार्थकतया प्रमाणत्वाभावेन व्यभिचाराभावात्। न च तथापि कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचार इति वाच्यं। अन्यानुमानद्वयवदेतदनुमानेऽप्यस्य दोषस्योद्भावनीयत्वादित्याहुः।

'लिङुपस्थाप्यमिति विवादास्पदलिङ्जन्या कार्य्यत्वोपस्थितिः स्वजनकलिङ्समभिव्याहृतधात्वर्थविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधजनिका लिङ्जन्यकार्य्यत्वोपस्थितित्वादित्यर्थं, अतएव कार्य्यत्वस्यैकत्वेऽपि पचेतेत्यादिकमादाय सिद्धसाधन, न वा कार्य्यत्वस्याननुगतस्य सुखादिवृत्तेर्यागेऽपि सत्त्वेन व्यभिचाराभावाद्धेतौ उपस्थाप्यान्तवैयर्थ्यमिति

'लिङुपस्थाप्यमिति। नन्वत्र सिद्धसाधनं कार्य्यत्वस्यानुगतस्यैकस्यैव लिङुपस्थाप्यस्यैव तस्य कदाचित् क्रियान्वयात् एवञ्च हेतौ व्यर्थविशेषणत्वं कार्य्यत्वमात्रस्यैवाव्यभिचारादिति चेत्, न, लिङ्जन्या कार्य्यत्वोपस्थिति तत्क्रियान्वित-

यागो वा कार्य्यत्वान्वितः लिङ्समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यत्वात् पाकवदित्यनुमानात् क्रियाकार्य्यत्वावगमेनापूर्व्वं कल्प्यमिति, तत्र प्रथमे यागान्वितकार्य्यत्वबोधकत्वं लिङो बोध्यते न तु क्रियते। न च योग्यताज्ञानं विना तत्सम्भवतीत्युक्तमेव । न हि योग्यतादिकं विनैव तदनुमानप्रामाण्यप्रयोजनमात्रादन्वितमभिधीयते शब्देन, नान्त्यो, कुर्य्यादित्यत्र व्यभिचारात् वेदस्यानुवादकतापाताच्च ।

च्छेदं । 'यागो वेति यागः स्वप्रतिपादकधातुसमभिव्याहृतलिङ्जन्यकार्य्यत्वप्रकारकज्ञानविशेष्य- लिङ्समभिव्याहृतधातुप्रतिपाद्यत्वात् पाकवदित्यर्थ, 'लिङपदं विधिलिङ्परं, तेनावगुरेदित्यादौ न व्यभिचारः । 'क्रियाकार्य्यत्वावगमेनेति क्रियाकार्य्यत्वावगमस्य प्रामाणिकत्वेनेत्यर्थः, दूषयति, 'तत्रेति, 'बोध्यते' अनेनानुमानेन बोध्यते, 'इत्युक्तमेवेति, दूषणमिति शेषः, 'अन्वितमभिधीयत इति शाब्दबोधोजन्यत इत्यर्थः, तथाच बाध इति भाव । 'कुर्य्यादित्यत्रेति तत्र धात्वर्थे कार्य्यत्वस्य बाधेन साध्याभावादिति भाव' । इदमुपलक्षणं उक्तक्रमेण बाधोऽपि बोध्य' । श्रोतुरुक्तानुमानानन्तरमेव

कार्य्यत्वबोधिका लिङ्जन्यकार्य्यत्वोपस्थितित्वादित्यत्र तात्पर्य्यात् । 'कार्य्यत्वान्वित इति लिङ्जन्यकार्य्यत्वप्रकारकबोधविशेष्य इत्यर्थ', 'लिङ्पदस्य विधिलिङ्परं यतो नावगुरेदित्यत्र व्यभिचार' । दूषयति, 'तत्रेति, तथाच बाध इति भाव । 'कुर्य्यादिति, धातु-प्रत्ययोपस्थाप्यकृत्योः

नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरहः तथा हि प्रसिद्धार्थस्वर्गकामयदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या उपस्थिते शक्तिर्ग्रहीतव्या। न च शाब्दानुभवात् पूर्व्वं अपूर्व्वमुपस्थितं,(१) मानाभावात् अपूर्व्वत्वव्याघातात् अवाच्य-

---

विधिप्रवृत्तिरिति(२) पराशयं मत्वा दूषणमाह, 'वेदस्येति, इदमापाततः भिन्नप्रकारारकतयाऽनुवादकत्वाभावादिति मन्तव्यं ।

'व्युत्पत्तिविरह' इति विधेः शक्तिग्रहासम्भव इत्यर्थः, 'समभिव्याहारान्यथानुपपत्त्येति तदुपस्थापितस्य स्वर्गकामभावतो यागे इष्टसाधनत्वान्यथानुपपत्त्येत्यर्थः, 'ग्रहीतव्येत्यग्रेतनेनान्वयः। ननु अन्यथानुपपत्त्या जन्मान्तरीयसंस्कारादेव तदुपस्थितिः कल्पनीयेत्यत आह, 'अपूर्वत्वव्याघातादिति, शाब्दबोधात्पूर्वं प्रमाणान्तराविषय-

---

(१) अपूर्व्वोपस्थितिरिति क० ।

(२) वेदप्रवृत्तिरितीति ग० ।

परस्परमनन्वयादिति भावः । न चाभेद एवान्वय, भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना तदभावात् अत्र बाधोऽपि बोध्यः । ननु तद्व्याप्त्या हेतुर्वाच्य इति न व्यभिचार इत्यत आह, 'वेदस्येति वेदप्रतिपाद्यकार्य्यत्वादेर्बोधावच्छेदकतया प्रागेव सिद्धेस्तत्रानुमानयोः स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । न च भिन्नप्रकारकत्वान्नानुवादकत्वमिति वाच्यं । समानविषयत्वेन तथात्वमिति मतेनोक्तत्वात् । वस्तुतो नैवमनुवादकत्वमन्यथा तन्मतेऽप्यापत्तेः कार्य्यत्वादेः कदाचिदनुमितस्यैव तत्र प्रतीतेः । यदि च नियमतस्तथाऽभावान्नानुवादकत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, तस्मात् प्रथमदूषणमेव तात्पर्य्यं । 'प्रसिद्धेति, वृद्धव्यवहारादेरभावादिति भावः । 'अपूर्व्वत्वेति शाब्दानुभवात् पूर्व्वं मा-

त्वापाताच्च । न च लिङादिना तदुपस्थितिः, व्युत्पत्त्यनन्तरं तत्प्रवृत्तावन्योन्याश्रयात् । न च कार्य्यत्वेनोपलक्षिते तत्र शक्तिग्रहः, उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमिति । मैवं । कार्य्ये धर्म्मिणि कार्य्यत्वेन शक्तिग्रहात् कार्य्यत्वविशिष्टस्योप-

---

त्वस्यैवापूर्वत्वरूपत्वादिति भावः । ननु यद्यपि योगार्थोऽत्र त्यज्यते मण्डपपदवदित्यस्वरसादाह, 'अवाच्यत्वेति, प्रकारान्तरेणापूर्वस्योपस्थितौ तद्वाच्यत्वं विनापि तद्द्वारा जनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः । 'तत्प्रवृत्तौ' लिङादिनाऽपूर्वोपस्थितौ, अपूर्वत्वेनैवोपस्थितिः प्राक् नासीत्याशयेनाशङ्कते, 'न चेति, 'उपलक्षिते' उपस्थिते, 'स्मरण' लिङादिना स्मरण, 'अगृहीते सम्बन्धाग्रहादशक्यमितीति, स्मरणे सम्बन्धग्रहस्य अनुमितौ साध्यव्याप्यहेतुसम्बन्धग्रहस्यापेक्षितत्वादिति भाव.(१) । गूढाभिसन्धि समाधत्ते, 'मैवमिति, 'कार्य्ये धर्म्मिणीति कार्य्यत्वाश्रये धर्म्मिणीत्यर्थः, 'कार्य्यत्वविशिष्टस्येति घटा-

---

(१) 'अगृहीत इत्यादि' इति भाव इत्यन्त' पाठ' कपुस्तके नास्ति ।

मान्तराविषयत्वमेवापूर्व्वत्वं तद्वाच्यन्यत इत्यर्थः, 'अवाच्यत्वेति प्रकारान्तरेण तल्लाभे तदेव द्वारमादाय यागे साधनत्वान्वयसम्भवे क्रियाकार्य्यत्वमेव लिङ्वाच्यं स्यात् न त्वपूर्व्वमित्यर्थः, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यर्थः इत्यन्ये, 'कार्य्यं इति । नन्वेवमपि स्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामनियोज्यान्वययोग्यताधानं स्यात् स च घटादौ, अपूर्व्वे वा, नाद्य बाधात्, नान्त्य

स्थितमेव ततोऽन्विताभिधानदशायां यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवः स्वर्गकामान्वयायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रियाभिन्ने योग्यतावशाद्यागविषयकापूर्व्वे पर्य्यवस्यति न त्वपूर्व्वत्वेन शक्तिग्रहः। न चापूर्व्वं कार्य्यमित्यनुभवः, भवति च सामान्यतः सम्बन्धबुद्धिः सहकारिवशात् विशेषबुद्ध्युपायः यथा तत्रैव कर्तृमात्रे सम्बन्धग्रहात् कर्तृविशेषसिद्धिः। ननु कार्य्यत्वेनापि किं घटादौ शक्तिग्रहः उतापूर्व्वे उभयत्र वा, नाद्यः अन्यप्रतिपत्तावन्यशक्तिग्रहानुपयोगात्। नान्त्यौ प्राग-

---

दिकमिति शेष, 'यागविषयकं कार्य्यमिति, स्वर्गसाधनमिति शेष, 'स्वर्गकामेति स्वर्गसाधनत्वान्वयायोग्यतयेत्यर्थं, 'विशेषबुद्ध्युपाय इति सामान्यरूपेण विशेषबुद्ध्युपाय इत्यर्थं, 'सम्बन्धग्रहात्' इत[1] सम्बन्धग्रहात्, 'कर्तृविशेषेति पक्ष्वेत्यादौ पाककर्त्रादिविशेषसिद्धिरित्यर्थ[2]। अभिसन्धिमुद्घाटयितु शङ्कते, 'नन्विति, प्रागनुपस्थिते-

---

(१) ह्यत्प्रत्ययस्येत्यर्थं।

(२) पाककर्तृत्वादिना विशेषसिद्धिरित्यर्थं इति क॰।

ष्वनुपस्थिते, चान्यथा क्रियाया तदन्वयेन किमपराद्ध इति चेत्, न, नित्य स्थल इव यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवे जाते तदादाय स्वर्गकामान्वय योग्यताबुद्धौ मह्यावाक्यार्थज्ञानाभ्युपगमादित्याऊ। 'यागविषयकमिति, विषयत्व न प्रकार, किन्तु याग कार्य्ययोर्विषय विषयिभाव संसर्ग इति

नुपस्थितेरिति चेत्, न, येन हि रूपेण शब्देनानुभवो जन्यते तेन रूपेण शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च शाब्दानुभवहेतुः, न हि प्रमेयत्वेन शक्तिग्रहः पदार्थस्मरणञ्च घटत्वेन शाब्दानुभवहेतुः। एवञ्च घटादावेव कार्य्ये शक्ता लिङिति शक्तिग्रहस्ततः कार्य्यमिति स्मरणं ततो योग्यतादिवशात् प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्म्माणि कार्य्याणि विहाय यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवो भवन्नपूर्व्वमालम्बते योग्यत्वाच्च तस्य स्थायित्वलाभः। अतएव

रिति अपूर्वस्य प्रागनुपस्थितेरित्यर्थः, 'येन हीति शक्तिग्रह-पदार्थ-स्मरण-शाब्दानुभवानां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु समानविषयत्वेनापि गौरवादित्यर्थः। ननु समानविषयत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु समानप्रकारत्वेनेत्यत आह, 'न हीति, 'पदार्थ-स्मरणञ्च' प्रमेयत्वेन पदार्थस्मरणञ्च, तथाच समानप्रकारकत्वस्यावश्य-कत्वात्तेनैव रूपेण हेतुत्वमिति भावः। 'स्मरणं' घटादेः स्मरणं, ननु कार्य्यमात्रप्रतया कथं स्वर्गपर्य्यन्तस्थायिकार्य्यलाभ इत्यत आह, 'योग्यत्वाच्चेति यागविषयककार्य्ये स्वर्गसाधनत्वान्वये स्वर्गपर्य्यन्तस्था-यित्वस्य योग्यतारूपत्वाच्चेत्यर्थः। 'अतएवेति यत एव प्रथमं न

बोध्यं। ननु स्थायित्वानुपस्थितौ नियोज्यान्वयानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह, 'योग्यत्वाच्चेति। समानप्रकारकत्वमात्रञ्च न तन्त्रं किन्तु समानविषयत्वमपि

वाक्यार्थानुभवमात्रविषयत्वात्तदपूर्व्वं। न च स्मृतानामाकाङ्क्षादिवशादन्वयबोधः पदेन क्रियते, न चापूर्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यं। शक्तिग्रह-पदार्थस्मृति-शाब्दानुभवानां समानप्रकारकतामात्रेण हेतु-हेतुमद्भावावधारणात् लाघवादावश्यकत्वाच्च, न तु क्वचित् सहचारमात्रेण अन्वयप्रतियोगिन एवोपस्थितिस्तथा, गौरवात् गोपदादपूर्वगवानुभवप्रसङ्गाच्च। विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे सर्व्वंच तथैव, अन्यथा पर्वतीयवह्निव्याप-

---

तज्ज्ञानमित्यर्थः, 'अपूर्वं' अपूर्वव्यवहारः, 'पदेन क्रियत इति, नियम इति शेषः। 'शक्तिग्रहेति, तथाच तादृशनियमोऽसिद्ध इति भावः। नन्वाकाशादिपदस्थले शक्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वस्य दृष्टत्वाद्-चापि तथेत्यत आह, 'न त्विति, 'क्वचित्' आकाशादिपदे, 'तथा' शाब्दधीहेतुः, 'अपूर्वेति शक्तिग्रहाविषयीभूतेत्यर्थः। ननु विशिष्ट-वैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया यागविषयककार्य्यत्वान् स्वर्गकाम इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुरोधाद-पूर्वज्ञानमावश्यकमित्यत आह, 'विशिष्टेति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव हेतुर्न तु विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेश इत्यर्थः, 'अन्यथा' विशेषणविषयत्वस्यापि तत्र प्रवेशे,

---

पन्यच्च तथा दर्शनादित्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'शक्तिग्रहेति, यद्यपि शक्तिग्रहस्य शाब्दानुभवहेतुत्वे मानाभावस्तथापि पदार्थस्मरणं प्रति हेतुत्वं बोध्यं, 'गोपदादिति, सामान्यलक्षणया नास्तीत्यभिमान', एवमग्रेऽपि।

कतया नावगत इति कथं तदन्वयोऽनुमितौ। ननु सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सर्वा एव व्यक्तयो व्याप्तिग्रहे शक्तिग्रहे च विषयीभवन्ति, कथमन्यथा पर्वतीयधूमव्याप्यग्रहे तस्मादनुमितिरिति चेत्, न, येन रूपेण व्याप्तिग्रहस्तेन रूपेण व्याप्यत्वेन वा पक्षधर्मताग्रहोऽनुमितौ कारणमस्तु किं तया। अपि च सा यद्यस्ति ममापि, नास्ति चेत्तवापि। किञ्च तव दर्शने सास्तीति

'व्यापकतयेति व्यापकताज्ञाने न भात इत्यर्थ, 'तदन्वय' तद्विषयत्व, 'तस्मात्' तदीयपक्षधर्मताज्ञानात्, 'तेन रूपेणेति स्वमते, तन्मते व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्, 'व्याप्यत्वेन वेति महानसीयधूमे गृहीतेन धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वरूपेण वह्निमदन्यावृत्तित्वरूपेण वा व्याप्यत्वेनेत्यर्थः, एतच्च न्यायमये, परनये वह्निव्याप्यो धूम धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्ते वह्निव्याप्यवान् पर्वतइति ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्तेश्चेति ध्येय। 'सा' सामान्यप्रत्यासत्ति, 'ममापीति, तथाच कार्यत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या अपूर्वोपस्थितेर्यागविषयककार्यवान् स्वर्गकाम इत्यन्वयबोध इति भाव। इदस्याभ्युपगमवादेन तैरुपनी-

---

तदेव दर्शयितु प्रयुङ्क्ते, 'नन्विति, 'व्यापकत्वेनेति परनयेनोक्त, 'अपि चेति, न ह्यभ्युपगमेनार्था क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्त्त्यन्ते इति भाव। 'सुतरामिति, अन्योक्तदोषाभावादिति भाव'। तदेव विवृणोति, 'कार्य्य

सुतरामपूर्ववाच्यता कार्य्यत्वेन हि रूपेणापूर्वस्यापि शक्तिग्रहविषयत्वं पदार्थस्मृतिविषयत्वञ्च। न चैवमपूर्वत्वक्षतिः, यागविषयत्वादेर्विशेषस्य कार्य्ये लिङ्ं विनानुपस्थितेः, यथा पर्वतीयत्वभानं वह्नौ नानुमितिं विना। ननु कार्य्ये यदि क्रियासाधारणेन लिङ्शक्तिः क्रिया चायोग्येति योग्यापूर्वलाभः तदा नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः, न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते, फलाश्रवणात् कल्पनायाञ्च बीजाभावात्।

तभानानभ्युपगमादिति ध्येयं[१]। 'सुतरामिति, विवृणोति, 'कार्य्यत्वेन चेति। 'क्रियासाधारणेन' क्रियासाधारणधर्मप्रकारेण, 'अयोग्या' साक्षात्फलजननायोग्येत्यर्थः, 'नित्य-निषेधेति सन्ध्यामुपासीतेत्यत्र सन्ध्यावन्दनजन्यापूर्वस्य न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणाभावजन्यापूर्वस्य चालाभ इत्यर्थः, तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः। 'अयोग्यतया' साक्षात्फलजननायोग्यतया, 'फलाश्रवणादिति नित्य-निषेधस्थले फलाश्रवणादित्यर्थः, 'कल्पनायाञ्चेति फलकल्पनायाञ्चेत्यर्थः, 'बीजाभावात्' प्रमाणाभावात्, 'कार्य्येण सम'

---

(१) 'समरामीतीत्यादिः इति ध्येयमित्यन्त पाठ कपुस्तके नास्ति।

त्वेनेति, 'यागेति, तथाच विशिष्य पूर्व्वाप्रतीतत्वमपूर्व्वत्वमिति भाव। 'नन्विति, तदुक्तं काम्ये सुमशक्तिलिङादिर्नित्ये निषेधे वाऽपूर्व्वमाहेतीति भाव। 'न हीति, न च तात्पर्य्यान्नियम, तथा तात्पर्य्ये मानाभावादन्यथा

न च एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथैवेति न्यायात् तत्राप्यपूर्वमेव लिङर्थ इति युक्तं, न ह्यपूर्वत्वेन शक्तिग्रहः किन्तु कार्य्यत्वविशिष्टे धर्म्मिणि क्रिया च तथा भवत्येव। न च कार्य्येण समं क्रियाया अन्वयानुपपत्त्या अपूर्वे पर्य्यवसानं, अभेदस्याप्यन्वयादिति। मैवं। न हि लोके पचेतेत्यादौ कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता, किन्त्वनन्यलभ्ये कृतिरूपे कार्य्यत्वमात्रे धर्म्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात् क्रियाकार्य्यत्वस्यान्विताभिधानलभ्यत्वात्तथाच धर्म्मिणि वेदे शक्तिः कल्पनीया

क्रियारूपेण कार्य्येण समं, 'अभेदस्यापीति। यद्यपि निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावस्य कार्य्यत्वाभावेन कार्य्यत्वरूपेण लिङा न तद्बोधसम्भवस्तथापि अभावस्योत्पाद-विनाशशालित्वमतेऽभावस्यापि कार्य्यत्वसम्भव इत्यभिप्रायेणेदं धर्म्मत्वरूपकार्य्यत्वाभिप्रायेण वा।

केचित्तु कार्य्यत्वं कृतिसाध्यत्वं तच्च योग-क्षेमसाधारणमित्यभावस्यापि कार्य्यत्वसम्भव इत्याहुः।

'कृतिरूप इति, साध्यत्वं संसर्ग इति भावः। 'अन्विताभिधानेति

विवादाभावादित्याहुः। 'कृतिरूप इति, जन्य-जनकभावस्य संसर्ग इति मतेनेदं। वस्तुतः कार्य्यत्व एव तात्पर्य्यं चिकीर्षानुरोधेन तत्प्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादिति। 'वेद इति, विधिलिङ इत्यर्थस्तेनावगुरेदित्यादौ न दोषः। न चामुकपापक्षयकामो गङ्गायां स्नायादित्यादौ विघ्नध्वंसकामस्य स्तवादिविधौ वा नापूर्व्वं द्वारं गौरवादिति न क्रियातिरिक्तान्वय इति वाच्यं।

सा च क्रियानिरासेनैव । न हि क्रियायाः कार्य्यत्वान्वययोग्यत्वे धर्म्मिणि शक्तिः कल्पयितुं शक्यते, तस्मादयोग्यतया क्रियानिरासानन्तरं तदतिरिक्त एव शक्तिः कल्पनीया[1] । न च क्रियातिरिक्तकार्य्यात् कार्य्यमात्रं लघु ततः क्रियापि शक्यैवेति वाच्यं । यतो न ब्रूमः क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वेन शक्तिः किन्त्वयोग्यतया क्रियायां निरस्तायां धर्म्मिणि शक्तिकल्पनसमये यत् क्रियातिरिक्तं तत्र शक्तिः न तु शक्तिग्रहे क्रियाप्रवेशः, न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य

शाब्दबोधेत्यर्थः, 'धर्म्मिणि' कार्य्ये, 'कार्य्यत्वान्वयेति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थः, 'अयोग्यतया' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यतया, एवमग्रेऽपि । 'तत्र शक्तिरिति तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः, 'यत्प्रयुक्तेति यन्निष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयानुपपत्त्येत्यर्थः, 'शक्तिकल्पना-

---

(१) तदतिरिक्ते शक्तिकल्पनमिति ख० ।

तद्भिन्नलिङ्गत्वाभावादित्याकूतः । ननु शक्तिग्रहेऽपि क्रियाप्रवेशाभावाद्यदि यत्रापि क्रिया नान्वेति तत्राऽपूर्व्वमपि तथा स्यात्तस्यापि प्रागनुपस्थितत्वेन तदप्रवेशात् । यदि च समानप्रकारकत्वेन हेतुत्वात् तदप्रविष्टस्याप्यन्वये न विरोधस्तदा क्रियायामपि तुल्यमित्यत आह, 'न हि यदिति, तथाच क्रियाप्रयुक्तानुपपत्त्या तत्कल्पनाद्यत्रे योग्यापि क्रिया नान्वेति उक्तनियमाभ्युपगमादत एव छिद्रेतरत्ववत् क्रियातिरिक्तकार्य्यत्वमेवान्वयबोधप्रकार इति वदन्ति, अपूर्व्वे तु नैवमनुपपत्तिरिति भाव इति प्रकाशः ।

विषयः, एवञ्च कार्य्यत्वेनापि तदतिरिक्तकार्य्ये एव शक्तिकल्पनान्नित्य-निषेधयोरपि तद्देवोपासनाद्यन्वय-योग्यं लिङाभिधीयते न तु कार्य्यत्वमात्रं धर्म्मिणि बाधकाभावात् लक्षणाप्रसङ्गाच्च* । घटादिस्तु लिङ्-

दिति वैदिकलिङ्मात्रस्य शक्तिकल्पनादित्यर्थः, 'उपासनादीति सन्ध्योपासनादीत्यर्थः, 'आदिपदान्निषेधविधिस्थले कलञ्जभक्षणाद्यभावपरिग्रहः, 'लक्षणेति, वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिण्येव शक्तिकल्पनादिति भाव । एतच्च लोकस्थले लौकिकलिङ्त्वं कार्य्यत्वशक्ततावच्छेदकमित्यभिप्रायेण, अन्यथा तत्र लिङ्त्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लक्षणाया असङ्गतेरिति ध्येयं। एतच्चापाततः तन्मयेऽपूर्वस्य शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्ववत्क्रियाया अपि कार्य्यत्वरूपेण वैदिकलिङः शक्तिग्रहाविषयत्वेऽपि शाब्दबोधविषयत्वसम्भवात् । न हि न्यायनय इव तन्मते वाच्यपदार्थव्यक्तौ शक्तिधीरपेक्षिता, किन्तु पदार्थतावच्छेदकरूपेण यत्रकुत्रचिद्धर्म्मिणि शक्तिग्रहादेव शाब्दबोधे योग्यव्यक्तेर्भानं। किञ्चैवमपि निषेधस्थलेऽपूर्व्वालाभः तत्र कलञ्ज-

* नन्वेवमपि निषेधापूर्व्वभावो न स्यात् क्रियातिरिक्तनिषेधे कार्य्यता-बोधेनोपपत्तावपूर्व्वकार्य्यतावगमकल्पने मानाभावात् । न च प्रागभावरूपे निषेधे कार्य्यत्वस्य बाधान्नैवमिति वाच्यं। होमसाधारण्यस्यैव तस्य प्रवर्त्तकत्वेन प्रागुक्तत्वात् तस्य चाबाधादिति चिन्त्यं। 'लक्षणेति विशिष्टशक्त-पदस्य एकदेशे लाक्षणिकत्वादित्यर्थं । ननु यदि घटादिकार्य्यत्वेन लिङ्-शक्तिग्रहस्तदा नापूर्व्वलाभ घटाद्यतिरिक्तकार्य्यत्वेन चेत् तदा शक्तिग्रह एव न स्यात् तस्यानुपस्थितेरित्यत आह, 'घटादिस्त्विति कार्य्यत्वमात्रं पुरस्कृत्य

शक्तिग्रहे न तिरस्क्रियते न पुरस्क्रियते उभयथापि गौरवात्। अन्विताभिधानदशायामन्वयोग्यतया तस्याप्रवेशः विधिप्रत्ययस्य च तत्राप्रयोगः केवलस्य तस्यासाधुत्वात्। धातुसमभिव्याहारस्थले च तदर्थेनान्वयबोधजननियमेन घटाद्यप्रतिपादकत्वात्। अतएवाप्र-

---

भक्षणाभावस्यापि क्रियातिरिक्ततया कार्य्यत्वरूपेण लिङा तथैव बोधसम्भवात्। वस्तुतस्तु प्रकृति-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया लिङा क्रियादेर्न बोधसम्भव इत्येव तत्त्वं। ननु घटादिसाधारणकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ कथमपूर्व्वलाभः घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपूर्व्वस्यानुपस्थितत्वात् कुत्र कार्य्यत्वशक्तिग्रह इत्यत आह, 'घटादिस्विति, 'उभयथापीति घटादिभिन्नकार्य्यत्वस्य घटादिसाधारणकार्य्यत्वस्य वा शक्यतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः, किन्तु कार्य्यत्वेन शक्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु सामान्यतः कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे यजेतेत्यादौ घटादेरपि शाब्दबोधे भानापत्तिरित्यत आह, 'अन्वितेति शाब्दबोधदशायामित्यर्थः', 'अयोग्यतया' धात्वर्थान्वयायोग्यतया। नन्वेवं कार्य्यत्वेन घटादेरपि शक्यत्वात्तत्रापि लिङः कदाचित् प्रयोगः स्यादित्यत आह, 'विधीति, 'केवलस्य' धात्वसमभिव्याहृतस्य, 'तस्य' विधिप्रत्ययस्य। 'अप्रयोगादेवेति

तत्र शक्तिग्रह इत्यभ्युपगमादन्यथोभयथा गौरवादित्यर्थः। 'यत्प्रकारिका चेति एकविशेषणार्थं विनेत्यर्थः, तेन क्षितिहेतुत्वादौ न प्रसङ्गः। न च

योगादेवाप्रयोगोऽपूर्वत्वं वा प्रयोगोपाधिरिति वदन्ति। अथाप्रतिपाद्यघटादिवृत्तितया न कार्य्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रतिपाद्यमात्रवृत्तेरेव तथात्वात् अन्यथा प्रमेयत्वमेव तथास्त्विति चेत्, न, यत्प्रकारिका हि प्रतिपत्तिः पदजन्या तदेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं फलकल्प्यत्वात्

असाधुत्वादेवेत्यर्थः, 'अप्रयोगः' विधिप्रत्ययाद्घटादेरप्रयोगः, 'प्रयोगोपाधिरिति शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधे[१] अभावसम्बन्धेन प्रतिबन्धकमित्यर्थः, तादृशबोधेऽपूर्वत्वं कारणमिति पर्य्यवसितोऽर्थः, 'प्रतिपत्तिः' शक्यप्रतिपत्तिः, 'तदेव तत्रेति तद्वृत्ति तदेवेति योजना, शक्यवृत्ति तदेवेत्यर्थः, तथाच तत्पदशक्यवृत्तित्वे सति तत्पदजन्योपस्थितिप्रकारत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति लक्षणं फलितं, आकृतेरपि गोपदादिजन्यप्रतीतौ गवाद्यंशे स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, आकृतिस्तु अवयवसंयोगविशेषरूपा न गोपदशक्यवृत्तिः स्वसमवायिसमवेतत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन तु न कोऽपि धर्म्मः क्वापि शक्यतावच्छेदकः, पशुपदादेरपि लोमवल्लाङ्गूलादिसमवेतत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकं, न [illegible] समवेतत्वसम्बन्धेन लोमवल्लाङ्गूलादिकं, तदादिपदात् कदाचित् परम्परासम्बन्धेन कपालत्वादिप्रकारेण घटादिबोधस्तु लक्षणयैव, आकृतेरपि द्रव्यादिपदश-

---

(१) शक्तिं प्रमाय तज्जन्यशाब्दबोध इति ग० ।

तीरत्वादौ प्रसङ्गः, तत्प्रकारिका शक्यप्रतिपत्तिरित्यर्थात्, व्याकृतिमं

शक्तेः न तु प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति साक्षादौ व्यभिचारात्।

ष्यवृत्तित्वात् तत्पदेति। न चाकृतेरपि कालिकादिसम्बन्धेन शक्यगवादिवृत्तित्वादतिव्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धेन तत्पदशक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्, मुख्येत्युपादानात् मूर्त्तादिपदे परिमाणत्वादेः घटादिपदे चाकृतिवृत्त्यवान्तरजातेश्च शक्यतावच्छेदकत्वव्युदासः ज्ञानविषयशक्तवस्त्वादिपदे ज्ञानस्यापि शक्तिमुख्यविशेष्यतया ज्ञानत्वस्य शक्तिमुख्यविशेष्यवृत्तित्वेऽपि न यथोक्तसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वं। न चाकाशत्वादेरपि आकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वापत्तिरिति वाच्यं। नव्यमते घटत्वादेर्घटादिपदशक्यतावच्छेदकत्ववदाकाशत्वादेरप्याकाशादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे इष्टापत्तेः, सम्प्रदायमते चाकाशादिपदशक्तेर्विशेष्यांशे निर्विकल्पकरूपतया विशेष्यतावच्छेदकतानियामकसम्बन्धाप्रसिद्ध्यैवातिव्याप्तिविरहात्, अवयवावयविवाचिदध्यादिपदे दध्यादेः शक्यतावच्छेदकत्ववारणाय विशेष्यदलं, उपस्थितिश्च लक्षणा-शक्तिभ्रमाजन्यत्वेन विशेषणीया तेन लक्ष्यतावच्छेदके द्रव्यत्वादौ नातिप्रसङ्गः। न च समूहालम्बनमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। यत्प्रकारताघटितधर्मावच्छेदेन तत्पदजन्यत्वं तस्य विवक्षितत्वादिति निष्कर्षः। तत्पदशक्तिविशेष्यतावच्छेदकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं, संस्थानञ्च गुरुनये नव्यनैयायिकनये च न शक्यमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति तु ज्यायः। 'साक्षादौ' साक्षात्समवेतत्वादौ, 'तथा'

प्रकार इति मतेनेदं। 'साक्षादा'विति, यद्यपि प्रतिपाद्यमात्रवृत्त्येव प्रवृत्ति-

न च प्रमेयत्वं तथा, तद्बोधस्याप्रवर्त्तकत्वात् । अतएव लोके लिङ् लाक्षणिकी क्रियाभिन्ने धर्म्मिणि वेदे

यथोक्तलक्षणाश्रय', 'तद्बोधस्य' तत्प्रकारकज्ञानस्य, 'अप्रवर्त्तकत्वात्' प्रवृत्त्या अजनकत्वात्, घटादिपदस्येति शेषः। ननु लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिः वैदिकलिङः कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिरित्यभ्युपगमे लौकिकलिङ्त्व-वैदिकलिङ्त्वयोः शक्ततावच्छेदकत्वे शक्ततावच्छेदक-गौरवमित्यत आह, 'अतएवेति शक्ततावच्छेदकगौरवादेवेत्यर्थः, 'लाक्षणिकी' कार्य्यत्वलाक्षणिकी, 'वेदे' वेदस्थले, 'शक्तिकल्पनादिति लिङ्मात्रस्यैव शक्तिकल्पनादित्यर्थे। न च लिङ्मात्रस्य कार्य्यत्वे शक्तिः[1] वेदे च कार्य्ये धर्म्मिणि लक्षणेत्येव किं न स्यात् कार्य्यत्व-

(१) न च लौकिकलिङः कार्य्यत्वे शक्तिरिति ग०।

निमित्तमित्याद्येयो न यावत् प्रतिपाद्यमात्रवृत्ति तावत्तथा, तथाच व्यापकव्यभिचारोऽयमयुक्त, तथापि तत्त्व न प्रवृत्तिनिमित्तत्वप्रयोजकं साक्षादौ सत्त्वेऽपि तथात्वाभावादिति तात्पर्य्यं। 'अतएवेति, अतिदेशमाह, 'क्रियाभिन्न इति आदौ लोके लिङ कार्य्यत्वे शक्तिकल्पनेऽपि वेदे कार्य्ये शक्तिकल्पनसमये लाघवात् लिङ्त्वावच्छेदेनैव क्रियाभिन्ने कार्य्ये शक्ति कल्प्यते तथाच क्रियाया कार्य्यभेदान्वये कार्य्यत्वमात्रोपस्थितये लौकिकी लिङ् लाक्षणिकीत्यर्थः।

केचित्तु उभयशक्तिकल्पने गौरवात् लोके लक्षणा। न च लोके कार्य्यत्वप्रकारिका लिङ वेद एव कार्य्ये लक्षणास्तु विनिगमकाभावादिति वाच्यं। अपूर्व्वाननुभवापत्तेरित्यग्रे स्फुटमित्याहुरिति प्रकाशः।

शक्तिकल्पनात्। न च* लौकिकानामपूर्व्वे तात्पर्य्यं सम्भवति, पूर्व्वं प्रमाणान्तरेणाप्रतीतेः, क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लक्षणैव पचेतेत्यत्र हि पाककार्य्य-

---

त्वापेक्षया कार्य्यत्वविशिष्टस्य कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वात् विनिगमकाभावाच्चेति वाच्यं। कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वापेक्षया प्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य धर्म्मत्वरूपस्य वा कार्य्यत्वस्य लघुत्वादित्यभिप्रायः। वस्तुतस्तु लाघवाल्लिङ्मात्रस्य कृतावेव शक्तिः साध्यत्वं संसर्गः वेदे च प्रागभाववत्त्वादिरूपकार्य्यत्वाश्रये धर्म्मिणि लक्षणेत्येव न्यायः। ननु लोकस्थले कार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वमेवार्थोऽस्तु किं लक्षणयेत्यत आह, 'न चेति, 'पूर्व्वमिति, वेदे तु अनादिलिङ्प्रवाहादेवाध्यापकानामपूर्व्वावगमात्तत्र तात्पर्य्यसम्भव इति भावः। वस्तुतोऽपूर्व्वं लोके बाधितं मानाभावादित्येव द्रष्टव्यं। ननु लिङः शक्तिग्रहे क्रियाभिन्नधर्म्मिणो विषयत्वेऽपि कार्य्यत्वस्य शक्यतावच्छेदकतया क्रियायां शक्तिरस्त्येव तथाच लोकेऽपि पाक' कार्य्याभिन्न इत्यभेदान्वयबोधस्य शक्त्यैवोपपत्तौ किं लक्षणयेत्यत आह, 'क्रियासाधारणेति, 'लक्षणैव' कार्य्यत्वे लक्षणैव, 'पाककार्य्यतावगम्यत इति आधाराधेयभावसम्बन्धेन पाकविशेष्यककृतिसाध्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायत इत्यर्थः, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथाच प्रवर्त्तकज्ञानानुरोधाल्लक्षणेति भावः। इदञ्चाभ्युपगमवादेनोक्तं वस्तुतो

---

* ननु लोकेऽपि न लक्षणा किन्त्वपूर्व्वबोध एवास्तु इत्यत आह, 'न चेति, 'क्रियेति, एतच्चाभ्युपगमवादेन अन्यथा नियमस्थलेऽज्ञातेरिति बोध्यं।

तावगम्यते, तच कार्य्यत्वे लिङस्तात्पर्य्यं लाघवात्। न धर्म्मिणि क्रियाया धातुलभ्यत्वात्। तदाहुः, तात्पर्य्याद्धि वृत्तिर्न तु वृत्तेस्तात्पर्य्यमिति, तृतीयायाः करणत्वैकत्ववत् कार्य्यं कार्य्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं

धात्वर्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया क्रियासाधारणशक्तावपि शक्त्या नोपपत्तिरन्यथा नित्य-निषेधस्थलेऽपि तथान्वयबोधसम्भवादपूर्व्वालाभापत्तेरिति ध्येयं। ननु लोके पचेतेत्यादौ कार्य्यत्वे लिङोलक्षणायां लिङ्पदात् कार्य्यत्वरूपेण पाकोपस्थितिद्वारा पाकविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधो जायतामिति वक्तुस्तात्पर्य्यमनुपपन्नं लिङो लक्षणया कार्य्यत्वमात्रोपस्थापकत्वादित्यत आह, 'तचेति, 'कार्य्यत्वे' कार्य्यत्वोपस्थितौ। 'तात्पर्य्याद्धीति लोके लाघवात् केवलकार्य्यत्वोपस्थितौ लिङस्तात्पर्य्यात् केवलकार्य्यत्व एव वृत्तिरित्यर्थः, 'न तु वृत्तेरिति, अन्यथेति शेषः। इदमापाततः लौकिकतात्पर्य्यस्य पुंरिच्छानियन्त्रितत्वात्तत्र लाघवस्याकिञ्चित्करत्वात्। वस्तुतस्तु तात्पर्य्यसत्त्वेऽप्याकाङ्क्षानुरोधेन लक्षणाया अभ्युपगम इत्येव तत्त्वं। ननु तथापि यन्मते वेदस्थले कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वाश्रये लिङः शक्तिस्तन्मते कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वस्यापि विशेषणविधया शक्यतया लोके शक्त्यैव तादृशकार्य्यत्वोपस्थितिसम्भवात् किं लक्षणयेत्यत आह, 'तृतीयाया इति। 'न स्वतन्त्रं शक्यमिति, धर्म्यंशे विधेर्निर्विकल्पकशक्त्याप-

---

तत्रापूर्व्वानङ्गीकर्त्तृमते इदमित्यन्ये। 'क्रियाया इति, अनन्यलभ्यतया न तत्र तात्पर्य्यं तदभावाच्च सत्यपि वृत्तिकल्पनाप्रयोजिकेति भावः। न चैवं गौणी

किन्तु विशिष्टं विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्य्यत्वे लक्षणा। न च कार्य्यत्वविशिष्टधर्म्युपस्थितावपि धर्म्यंशमपहाय क्रियायां कार्य्यत्वान्वयोऽस्तु किं लक्षणयेति वाच्यं। न हीतरधर्म्मिगतत्वेनोपस्थितस्य धर्म्यन्तराकाङ्क्षास्ति, अतः स्वतन्त्रकार्य्यत्वोपस्थितये लक्षणा यथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र पुरोडाशार्थितया तदन्वितत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य नोपवा-

---

पेरिति भावः। 'कार्य्यत्वे लक्षणेति कृतिसाध्यत्वरूपकार्य्यत्वविशिष्टशक्तिवादिनामपि तादृशकार्य्यत्वे लक्षणैवेत्यर्थः, 'अन्यत्वेन' विशेषणत्वेन, 'स्वतन्त्रेति इतराविशेषणतयेत्यर्थः, 'तुषानुपवपतीत्यत्रेति, पुरोडाशाय कपालं पुरोडाशकपालमिति चतुर्थीसमासे सतीति शेषः, 'पुरोडाशार्थितयेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वरूपेणेत्यर्थः, 'तदन्वितत्वेनेति पुरोडाशप्रयोजनकत्वपुरोडाशपदार्थान्वितत्वेन शाब्दानुभवविषयस्य क-

---

घट इत्यादौ नीलपदं नीलमात्रपरं स्यात् न तु धर्म्मिपरं अन्यलभ्यत्वादिति वाच्यं। तुल्यविभक्तिकप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वादित्याहुः। आकाङ्क्षानुपपत्तेस्तथात्वमित्यन्ये। ननु विशेषणस्य कार्य्यत्वस्य विशिष्टप्रविष्टतया न शक्यसम्बन्धस्तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यत आह, 'विशिष्टाच्चेति। न च 'किन्तु कार्य्यत्वमात्र इत्यग्रेतनेन विरोधः, तस्याभ्युपगमरीत्या क्रियानिराससमर्थत्वादित्येके। मतान्तरेण तदित्यन्ये। 'यथेति, ननु घटार्थेन दण्डेन ग्राममभ्याजेत्यादावपि लक्षणा स्यात्। यदि च वाक्यैकवाक्यत्वेन निराकाङ्क्षत्वं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति चेदत्राहुः, वेदे न्यायकल्प्यं तात्पर्यमिति लाघवादुभयप्रयोजनान्वये तात्पर्याभावान्न लक्षणा लोके च

पाकाङ्क्षेति   स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा ।

पालस्येत्यर्थः, 'नोपवापाकाङ्क्षेति, एतच्च जिज्ञासायोग्यताकाङ्क्षावादिमते, एकप्रयोजनकत्वेनावगतस्य प्रयोजनान्तरे जिज्ञासाया असम्भवात्, न ह्युपयुक्तस्यास्य किं प्रयोजनमिति जिज्ञासा सम्भवतीति भावः। 'स्वतन्त्रकपालोपस्थितय इति पुरोडाशप्रयोजनकानन्वितत्वेन कपालमात्रबुद्धये इत्यर्थः, 'अधिष्ठानलक्षणेति पुरोडाशपदस्य पुरोडाशाधिष्ठाने मृण्मयपात्रे लक्षणेत्यर्थः, एवञ्च पुरोडाशाधिष्ठानाभिन्नकपालेन तुषानुपवपतीत्यन्वयबोधः, पुरोडाशस्य कपालमिति षष्ठीतत्पुरुषः पुरोडाशश्च तत्कपालञ्चेति कर्मधारयो वा समास इति भावः। 'उपवापः' स्फोटनं, यद्यपत्र इतरविशेषणतया उपस्थितिनिबन्धनं न निराकाङ्क्षत्वमपि तु प्रयोजनान्तरवत्त्वोपस्थितिनिबन्धनमेवेति दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोर्महद्वैषम्यमेव तथापि निराकाङ्क्षत्वनिबन्धनलक्षणांशमात्रे दृष्टान्तः। एतच्चापाततः जिज्ञासायोग्यताया आकाङ्क्षात्वाभावात् घटभञ्जनकेन दण्डेन गामभ्याजेत्यत्राप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षतयाऽन्वयबोधानुपपत्तेः। किञ्चावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकमहावाक्यार्थबोधेऽप्येवंरूपेण निराकाङ्क्षत्वं तथापि खले कपोतन्यायेन[१] युगपत्तथान्वयबोधे न काप्यनुपपत्तिः। वस्तुतस्तु वेदस्थले एकप्रयो-

---

(१) वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत् पतन्ति। तथा तथामी युगपत् पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवन्तीति न्यायेनेत्यर्थः।

न्यायविषयेऽपि तात्पर्य्यादुभयत्र तदविरोधादुभयान्वयबोधाय लक्षणेति दिक्। ननु लोके क्रियाकार्य्यत्वं वेदे तु अपूर्वकार्य्यत्वं सिद्ध्यं इति व्युत्पत्ति-

न च व्युत्पत्तिविरोधः, न हि लोके क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिरवधारिता, येन विरोधो भवेत्, किन्तु कार्य्यत्वमात्रे क्रियाया धातुलभ्यत्वात्। न च धर्म्यन्तरे शक्तावपि तद्भङ्गः, तस्मात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं

जनकत्वविशिष्टस्य प्रयोजनान्तरेण नान्वयः आनुपूर्व्वीभेदेन व्युत्पत्तिभेदात् वेदानुपूर्व्वीस्थले तथैव व्युत्पत्तेः सकलवैदिकैकवाक्यतया तथा निर्णीतत्वादित्यधिष्ठानलक्षणेत्येव तत्त्वं। 'व्युत्पत्तिविरोध इति लोके लिङ्त्वावच्छेदेन क्रियाभिन्नकार्य्यताबोधकत्वमवधारितं वेदे च कार्य्ये धर्म्मिणि लिङः शक्तौ तद्भङ्ग इत्यर्थः, 'लोक इति, लिङ्त्वावच्छेदेनेति शेषः, 'क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः' क्रियाविशेष्यककार्य्यत्वानुभवजनकता, 'कार्य्यत्वमात्र इति 'शक्तिरवधारितेत्यनुषज्यते, 'शक्तिः' अनुभवजनकता। 'न चेति, वेदस्थले इति शेषः, 'धर्म्यन्तरे' कार्य्ये धर्म्मिणि, 'तद्भङ्ग इति, क्रियाभिन्नकार्य्यत्वस्यैव लिङा बोधनादिति भावः। ननु तथापि लोकस्थले लिङः क्रियाभिन्नकार्य्यताबोधकतया प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं लिङ्त्वावच्छेदेन सिद्धं कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तौ च तद्भङ्गः कार्य्ये धर्म्मिण्येव लिङर्थकार्य्यत्वान्वयादित्यत आह, 'तस्मादिति लोकस्थले लिङः क्रियान्वितकार्य्यताबोधकत्वादित्यर्थः,

---

विरोध इत्यत आह, 'न चेति। नन्वेवमपि तत्र कार्य्यत्वेन धर्म्मिणीति विरोध एवेत्यत आह, 'न चेति तस्या एव शक्तेः क्रियातिरिक्तधर्म्मिविषयत्वमात्रं कल्प्यते न तु तद्भङ्ग इत्यर्थं। ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थप्रतिपादकत्वं प्रत्ययानां व्युत्पन्नं, न च यागान्वितकार्य्यत्वं लिङा बोध्यत इति व्युत्पत्तिविरोध एवेत्युपलक्षणस्यैव निरस्यति 'तस्मादिति। 'क्रियेति क्रियोपलक्षित-

प्रत्ययानां गृहीतं प्रत्ययार्थस्यापूर्व्वमपीति न विरोधः। अस्तु वा लोके लिङः क्रियाकार्य्यत्वे शक्तिः तथापि तद्भङ्गं विनैव नानार्थन्यायेन वेदे धर्म्यन्तरे शक्तिस्तां विना स्वर्गकामान्वयासम्भवात् ।

'प्रत्ययानां गृहीतमिति लिङ्प्रत्ययत्वावच्छेदेन गृहीतमित्यर्थः, न तु प्रकृत्यर्थान्वितयावत्स्वार्थबोधकत्वमिति भावः। 'प्रत्ययार्थस्य' लिङ्प्रत्ययार्थस्य, 'न विरोध इति, अपूर्व्वरूपस्वार्थस्यैव प्रकृत्यर्थान्वितत्वादिति भावः। तुष्यतु दुर्ज्जनन्यायेनाह, 'अस्तु वेति, 'क्रियाकार्य्यत्व इति, 'क्रिया' कृतिः, तस्याः कार्य्यत्वे तत्साध्यत्वे इत्यर्थः, शक्यतावच्छेदकस्य लिङ्त्वमेव वेदेऽपि अपूर्व्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वावगमादिति भावः। 'नानार्थन्यायेनेति हर्य्यादिपदन्यायेनेत्यर्थः, यथाश्रुते अस्यापि नानार्थतया नानार्थतुल्यत्वाभिधानस्यासङ्गतत्वापत्ते, 'वेदे' वेदस्थले, 'धर्म्यन्तरे' कार्य्ये धर्म्मिणि, शक्यतावच्छेदकन्तु अत्रापि लिङ्त्वमेवेति भावः। तथाच यथा हर्य्यादिपदस्थले एकमेव हरिपदत्वादिकं शक्यतावच्छेदक विष्णुत्व-चन्द्रत्वादिभेदेन शक्यतावच्छेदकस्य नाना तथा अत्राप्येकमेव लिङ्त्वं शक्यतावच्छेदक शक्यतावच्छेदकस्य कार्य्यत्वत्वं कार्य्यत्वस्य द्वयमिति फलितार्थः। न च लिङ्त्वावच्छेदेन कार्य्ये शक्तौ लोकेऽप्यपूर्व्वत्वाभापत्तिरिति वाच्यं। प्रागेव समाहितत्वात् तत्रापूर्व्वस्य बाधितत्वाच्चेति भावः।

कार्य्यत्व इत्यर्थः। न च पूर्व्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तभेदान्नानार्थशक्तिरिति पूर्व्वामेद इति वाच्यं। तत्र कार्य्यत्वशक्तेरेवातिरिक्तधर्म्मिविषयत्वमात्रं कल्प्यते न तु शक्त्यन्तरं अत्र तु शक्त्यन्तरमेवेत्याशयात्। यद्यप्येवं नानार्थतैव न तु

अन्ये तु पचेतेत्यादौ धातुनैव पाकः कार्य्योऽभिधीयते लिङ् तत्र तात्पर्य्यग्राहिका न तु शक्ता नियमतस्तादृश्येव तत्प्रयोगात्, सामान्यशब्दस्य विशेषपर-

---

केचित्तु कार्य्यत्वशक्ततावच्छेदकं सामान्यतो लिङ्त्वमेव कार्य्यशक्ततावच्छेदकन्तु वैदिकलिङ्त्वं, अतएव 'नानार्थन्यायेनेत्यपि यथाश्रुतं सङ्गच्छते नानार्थत्वस्य शक्ततावच्छेदकैक्यादित्याहुः। तदसत्, शक्ततावच्छेदके वैदिकत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहादिति ध्येयं।

'तां विना' कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिं विना, 'स्वर्गकामान्वयेति प्रागुक्तयुक्त्या स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयासम्भवादित्यर्थः।

'न तु शक्तेति न तु कार्य्यत्वे शक्ता लाक्षणिकी वेत्यर्थः, तात्पर्य्यग्राहकतामेवोपपादयति, 'नियमत इति, 'तादृश्येवेति पाकादिविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारकबोधस्थल एवेत्यर्थः, 'तत्प्रयोगात्' लिङ्प्रयोगात्, एतन्मते केवलं पचेतेत्युक्तौ पदार्थोपस्थितिमात्रं न त्वन्वयबोधः पदार्थद्वयाभावात् किन्तु ओदनं पचेतेत्यादावेवान्वयबोध इति ध्येयं। ननु पाकसामान्यवाचिनः पचधातोः कार्य्यपाकाभिधायित्वे लक्षणापत्तिरित्यत आह, 'सामान्येति, 'विशेषपरत्वं' विशे-

---

लक्षणायामप्यपि शक्ततावच्छेदकभेदात् तथात्वं लौकिक वैदिकविधिलिङ्त्वावच्छेदेन शक्तिभेदान्नानार्थन्तु नैवमित्याहुः।

केचित्तु नानार्थे परस्परासङ्कीर्णार्थद्वये शक्तिद्वयं यत्र चैकशक्तिविषयकार्य्यत्वघटिते विशिष्टेऽपरशक्तिरिति नानार्थन्यायाभिधानमित्याहुः।

नन्वेवं पचतीत्यादावपि तद्धी स्यादित्यत आह, 'लिङिति, शक्तिरेव कथं नेत्यत आह, 'सामान्येति। यथा घटपदेन नीलघटधीः प्रकरणान्तरे

त्वञ्च न वृत्त्यन्तरनिर्वाह्यं, अतएव वर्त्तमानत्वादौ न लड़ादिशक्तिरिति लोके शक्यग्रहात् न व्युत्पत्तिविरोध इति, तदसत्, लिङः कार्य्यत्वेऽशक्तौ पचिपदात् कार्य्यत्वज्ञानानुपपत्तेः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। न चाज-

---

शबोधकत्वं, 'वृत्त्यन्तरेति लक्षणेत्यर्थः। 'अतएवेति धातुत एव वर्त्तमानत्वादिप्रकारेण क्रियाबोधसम्भवादेवेत्यर्थः, लड़ादिकन्तु तत्तात्पर्य्यग्राहकमिति भावः। एवञ्च प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपि नास्तीत्याह, 'इतीति, 'लोके' लोकस्थले, 'शक्यग्रहादिति लिङः क्रियानिष्ठकार्य्यताबोधकत्वाग्रहादित्यर्थः, 'न व्युत्पत्तिविरोध इति न प्रागुक्तव्युत्पत्तिविरोधोऽपीत्यर्थः। 'कार्य्यत्वज्ञानानुपपत्तेरिति धातुना वस्तुगत्या कार्य्यपाकाभिधानेऽपि कार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु पचेः कार्य्यत्वे लक्षणा पाके च शक्तिरुभयोः परस्परमन्वयाच्च कार्य्यत्वप्रकारकान्वयबोधोपपत्तिरित्यत आह, 'युगपदिति, 'उभयसाधारणेति शाब्दबोधे उभयसाधारणधर्म्मस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतस्य प्रकारतया भानादित्यर्थः, कार्य्यत्वत्वरूपेणैव कार्य्यत्वस्य पाकत्वावच्छिन्ने प्रकारत्वादिति भावः। ननु कार्य्यपाकत्वरूपेण कार्य्ये पाक एव धातोर्लक्षणास्तु। न च विनि-

---

विनैवेति भाव। 'अतएवेति, धातुनैव वर्त्तमानत्वादिविशिष्टाभिधानं लडादिकन्तु तात्पर्य्यग्राहकमिति भाव। 'कार्य्यत्वेति कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थ, अतएव घटपदादपि नीलघटधीर्न नीलघटत्वप्रकारिकेति भावः। लक्षणया तत् स्यादत आह, 'युगपदिति। न च प्रकृष्टजयवत्

इत्यर्थो, उभयसाधारणस्यानुपस्थितेरिति दिक्।

गमकाभावात् प्रत्यय एव किमिति न लक्षणा धातुस्तु तात्पर्यग्राहकोऽस्तु सङ्ख्याया एव प्रत्ययस्य शक्यार्थत्वादिति वाच्यं। प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमभङ्गापत्तेः। न चानन्तधातुषु लक्षणापेक्षया एका शक्तिर्लघीयसीति वाच्यं। लक्षणाकल्पनायाऽदोषत्वात् अन्यथा प्रयजतीत्यादावुपसर्गेऽप्येवंक्रमेण शक्त्यापत्तेरित्यस्वरसादाह, 'दिगिति, दिगर्थस्तु कार्य्यपाके धातोर्लक्षणायां चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रादेरन्वयापत्तिः धात्वर्थ-नामार्थयोरन्वयस्याव्युत्पन्नतया कार्य्यैकदेशे कृतौ चैत्रादेरन्वयासम्भवात् अन्यथा पचतीत्यादावपि प्रत्यये शक्तिविलोपापत्तेः धातोरेव पाकानुकूलकृत्यादौ लक्षणासम्भवात्। न च सर्व्वत्र धातौ लक्षणायां मुख्यप्रयोगालाभ इति वाच्यं। शोभनं पाचक इत्यादौ तत्सम्भवात् तत्र धातोः पाककर्त्तरि लक्षणायां सुप्विभक्त्यर्थान्वयप्रसङ्गात्, न हि धातुस्तत्प्रकृतिः, पाकादिपदे मुख्यतायाः सम्भवाच्च। न च कृतिवाच्यत्वस्य प्रत्ययार्थत्व एव चैत्रादेः कृत्यन्वय इति वाच्यं। तदेकदेशे कृतावेव चैत्रादेरन्वयात् चैत्रादेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वेऽपि विधिलिङ्स्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रत्ययार्थविशेषणतया अन्वयो व्युत्पन्न(१) स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ वैदिकस्थले तादृश-

(१) अन्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति पा०।

कार्य्यत्वविशिष्टे पाके लक्षणायास्तु केवलस्य विशिष्टान्यत्वादिति वाच्य। युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्त्तृमतेन कथञ्चित्तस्योपपाद्यत्वात् तदविरोधाङ्गीकर्त्तृमते चात्र तदभावात्। एतदभिप्रायेणैवाह, 'दिगिति। योग्यतावलाच्च स्थायित्वादि-

यद्वा ज्ञाने पदानां शक्तिः शक्यत्वात्, एवञ्च लिङ्-

व्युत्पत्तिभेदस्य त्वयाभ्युपगमात्। अस्तु वा आख्यातसामान्यशक्तिबललभ्यकृतेर्विशेष्यतयैव चैत्रादेरन्वयः कृतिसाध्यपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इत्यन्वयबोधस्य निरुपद्रवत्वात्। न चैवं कृतिसाध्यपाके धातोर्लक्षणापक्षेऽपि सामान्यशक्तिबललभ्यकृतेर्विशेष्यतयैव चैत्रादेरन्वयसम्भव इति वाच्यं। लिङः कृतौ शक्तिस्वीकारे तस्या एव साध्यतासंसर्गेण धात्वर्थविशेषणतया अनुकूलतासंसर्गेण धात्वर्थविशेष्यतया चान्वयसम्भवाद्धातोर्विशिष्टलक्षणाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् लाघवात् साध्यतासंसर्गेण कृतिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानविरहेऽपि क्षतिविरहात्। यदप्युक्तमत एव वर्त्तमानत्वादौ न लडादिशक्तिरिति, तदपि तुच्छं, धातोर्वर्त्तमानपाकादौ लक्षणायां लडर्थकृतौ वर्त्तमानत्वाद्यलाभप्रसङ्गात्। न च तत्र वर्त्तमानत्वाद्यलाभेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं। तथा सति कृतिनिवृत्तावपि पाकस्य विद्यमानतादशायां पचतीति प्रयोगापत्तेः कृतेर्विद्यमानत्वे भाविपाकदशायां तादृशप्रयोगानापत्तेश्चेति भावः।

नन्वपूर्व्वे व्युत्पत्तिविरह इति पूर्व्वपक्षे समाधानान्तरमाह, 'यद्वेति, 'ज्ञान इति शाब्दबोधविशेषणतावच्छेदकधर्म्मप्रकारकज्ञानइत्यर्थः,[1] 'पदानां' पदज्ञानानां, 'शक्तिः' शक्तिपदः, 'शक्यत्वादिति

---

[1] शाब्दबोधविषयतावच्छेदकधर्म्मप्रकारकज्ञान इत्यर्थ इति ग०।

लाभ इति मतेन कल्पान्तरमाह, 'यद्वेति, एतन्मते कार्य्यत्ववत् साधनत्वबोधोऽपि शाब्दो न विरुद्ध इत्यपि बोध्यं। 'शक्यत्वादिति, ज्ञानस्येति

पदं एकचोच्चारणे स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्य्यत्वानां ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः स्थायिज्ञानादिकञ्चोपस्थितमेव, ततो लिङ्पदेन एकचोच्चारणे योग्यतादिवशात् यागविषयकं स्थायिस्वर्गजनकं कार्य्यमित्येकं ज्ञानमनुभवरूपं प्रचुरद्रव्य-गुण-कर्म्मविलक्षणविषयं क्रियते। न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैकविषयोऽनुभवो भवेत् न समुदितविषय इति वाच्यं। शक्तिग्रहकाले एकचोच्चारण इति विशेषणमहिम्ना

अर्थस्य शक्यत्वेऽपि ज्ञानस्य शक्तिविषयत्वादित्यर्थः, तत्प्रकारकशक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण तदाश्रयव्यक्तिभानमिति भावः। 'लिङ्-पदमेकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकमेकज्ञानमित्यर्थः, 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञाने शक्तमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिः' शक्तिग्रह', 'स्थायिज्ञानादिकञ्चेति स्थायित्वादिप्रकारकज्ञानञ्चेत्यर्थः, 'लिङ्पदेनैकचोच्चारण इति लिङ्पदविषयकैकज्ञानेनेत्यर्थः। 'एकैकज्ञाने' एकैकप्रकारकज्ञाने, 'न समुदितविषय इति, सकृदुच्चरित इत्यादिनियमात्[१] इति भाव.। 'शक्तिग्रहकाल इति लिङ्पदज्ञान-

(१) सकृदुच्चरित' शब्द' सकृदर्थं गमयतीति नियमादित्यर्थ'।

ग्रेष, शक्य एव शक्तेरुचितत्वादिति भाव। अर्थस्य तु शक्यज्ञानविषयतया शक्यत्वोक्तिरिति ध्येय। 'स्थायित्वेति स्थायित्वादिप्रकारके स्थाय्यादिज्ञाने शक्तमित्यर्थ। व्यतएवाह, 'स्थायीति, प्रत्येकमिति ग्रेष। 'एकैकेति,

तत्सम्भवात्, नानार्थे तु प्रमाणाभावेन गौरवेन च शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात्। तथाप्यमीषां समूहालम्बनं स्यान्न तु परस्परं वैशिष्ट्यज्ञानमिति चेत्, न, साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिगोचरैकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानत्वात्, न च समूहालम्बनसम्भेदः। तस्य निराकाङ्क्षविषय-

---

स्वीकरीत्या शक्तिग्रहेत्यर्थः, तथाच तदतिरिक्तस्थले सकृदुच्चरित-इत्यादिनियम इति भावः। 'प्रमाणाभावेनेति, युगपन्नानार्थानुभवाभावेनेति भावः। 'तथापीति, वैशिष्ट्यांशे शक्तिग्रहविरहादिति भावः। 'साकाङ्क्षेति साकाङ्क्षौ यौ धर्म्म-धर्म्मिणौ तदुभयगोचरैकज्ञानस्येत्यर्थः, 'समूहालम्बनसम्भेदः' समूहालम्बनाविशेषः। 'निराकाङ्क्षेति, आकाङ्क्षा च तन्मते पदार्थान्तरं तच्च न समूहालम्बनज्ञाने इति भावः। वृत्तिरूपा शक्तिः कार्य्यानुकूला शक्तितोऽन्यैव अतः सा साक्षादर्थनिरूपितापि सुवचा इति मतमाश्रित्यापि व्यधिकरण-

---

विशिष्टस्य प्रागनुपस्थितेरिति भावः। 'प्रमाणाभावेनेति, प्रकृते च स्वर्गकामान्वयानुपपत्तेरेव मानत्वात्तत एव गौरवं न दोषायेति भावः। प्रकृते नानार्थानुभवबलादेव तत्प्रवेश इत्यन्ये। 'तथापीति शक्तिग्रहकाल इव स्थाय्यादीनां वैशिष्ट्यज्ञानमभेदज्ञानं न स्यादित्यर्थः। यद्वा स्थायित्वादीनां एकस्मिन् धर्म्मिणि सामानाधिकरण्यज्ञानं न स्यादित्यर्थः। यद्यपि प्रत्येकमप्युपस्थितानामाकाङ्क्षादिवशात् संसर्गबोधः सम्भवत्येव तथाप्यभ्युपेत्य स्वमतेन समाधत्ते, 'साकाङ्क्षेति चाग्रहीतासंसर्गेत्यर्थः, 'सम्भेदः' अविशेषः। नन्वेवं नित्यस्थले का गतिः तत्र स्वर्गजनककार्य्याभावात् कथं वा अपूर्व्वलाभ-

त्वात्। अस्तु वोपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-स्वर्गजनकत्व-कार्य्यत्वेषु शक्तिः अगृहीतासंसर्गकस्यापि विशिष्टज्ञानसमानशीलत्वात् अत उक्तन्यायेन तावद्विषयकमेकं ज्ञानं लिङ्पदेन जन्यते। एवमेवालौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रहः। ननु भव-

---

नानाधर्मविशिष्टनिरूपितैकशक्तिमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'अस्तु वेति', 'उपस्थितेष्वगृहीतासंसर्गेष्वित्यनेन संसर्गानन्तर्भावेन धर्म-धर्मिणोरुभयोरपि विशकलितोपस्थितेरेवासंसर्गाग्रहसहकारेण समूहालम्बनविलक्षणशाब्दबोधजनकत्वमिति सूचितं[1]। 'शक्तिरिति शक्तिग्रह इत्यर्थः, धर्मे शक्तिग्रहादेव तत्प्रकारेण धर्मिण उपस्थितिः यथा जातिशक्त्यैव व्यक्तेर्लाभ इति भावः। अशक्यस्य वैशिष्ट्यस्याभानेऽपि न क्षतिरित्याह, 'अगृहीतेति, 'अगृहीतासंसर्गकस्य' असंसर्गाग्रहजन्यज्ञानस्य, 'विशिष्टज्ञानेति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेत्यर्थः', 'अत इति नानार्थेषु प्रकारैक्यादित्यर्थः, 'उक्तन्यायेनेति तावदर्थनिरूपितैकशक्तिमत्त्वादित्यर्थः, 'एवमेव' विशृङ्खलविशेषण-विशेष्यमवगाह्यैव, 'स्वर्गादिपदेष्विति, तच्च दुःखासम्भिन्नत्वादिविशिष्टसुखादेर्यस्य प्रमाणान्तरानवगम्यत्वादिविशिष्टविषयकशक्तिधियोऽसम्भवादिति भावः। एतच्च विधिशेषस्यार्थवादस्य प्रामाण्यं नास्तीत्यभिप्रेत्य, अन्यथा यत्र

---

(१) 'इत्तिरूपेत्यादि' सूचितमित्यन्तः पाठः गपुस्तके नास्ति।

इति चेत्, न, अयोग्यतया स्वर्गजनकत्वांशमपहाय स्थायिकार्य्यमित्येवान्वयादित्येके। कदाचन तथा बोध इत्यन्ये। न च वैदिकलिङादौ का

तूक्तप्रकारेण शक्तिग्रहस्तथापि लिङ्पदात् यागविषयककार्य्यानुभवे सत्यपूर्व्वलाभात् स्वर्गकामान्वयः सम्भवतीत्युपपादकप्रतिसन्धाने प्रसिद्धार्थस्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्या लिङः कार्य्ये शक्तिकल्पनं । न हि प्रथममुपपादकप्रतिसन्धानं विनार्था-

---

दुःखेन सम्भिन्नमित्यर्थवादादिशिष्टार्थेऽपि स्वर्गपदशक्तिग्रहसम्भवात् तथोक्तरीत्यनुसरणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, उपपादकप्रतिसन्धाने लिङ्पदस्य स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वरूपस्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या कार्य्ये शक्तिः कल्प्या क्लृप्तायाश्च शक्तौ अपूर्व्वोपस्थित्या तद्घटितस्य लिङो यागविषयककार्य्यानुभावकत्वरूपस्य उपपादकस्य ग्रहइत्यन्योन्याश्रयमाशङ्कते, 'नन्वित्यादिना, 'सम्भवति' उपपद्यते, तथाच लिङः कार्य्यानुभावकत्वं स्वर्गकामान्वितस्वार्थबोधकत्वोपपादकमिति पर्य्यवसितः प्रतिसन्धानाकारः, तदुपपादकत्वस्य स्वाभावव्यापकतद्भावकत्वं, स्वर्गकामसमभिव्याहारानुपपत्त्या तदनुपपत्तिसिद्धकार्य्यानुभावकताया अपूर्व्वानुभावकतायां पर्य्यवसानादिति भावः । कार्य्यादिपदे कार्य्यानुभावकत्वपक्षात् कार्य्यानुभावकत्वसामान्यस्योपपादकत्वपक्षे उपपाद्यवत्तया प्रतीते लिङ्पदे कार्य्यानुभावकत्वसामान्यं सिद्ध्यत् कार्य्यान्तरानुभावकत्वबाधेनापूर्व्वरूपकार्य्यानुभाव-

---

गतिः तत्र धातुसाध्यद्वारा साधनत्वज्ञानात् क्रियायामेव कार्य्यत्वान्वयादिति वाच्यं। तदतिरिक्तलिङ एव उक्तशक्तिग्रहादित्येके। शब्दतया तथान्वयइत्यन्ये।

पत्तिः सम्भवति। न च शक्तिकल्पनात् पूर्वं उपपादकशरीरनिविष्टमपूर्वं ज्ञातमिति चेत्, तत् किं य एव विशेष उपपादकः पक्षधर्मताबलात् सिध्यति तत्प्रतिसन्धानमर्थापत्तौ कारणं तथात्वे पूर्वं गृहीतमात्रस्य कल्प्यत्वे कल्पनोच्छेदापत्तिः। तस्मात् यथा सामान्यतोभोजनस्य पीनत्वसम्बन्धावगमात् उपपादकतर्के सति कल्पनातो विशेषावगमः यथा वा

कत्वं पर्य्यवस्यति। न च तादृशविशेषस्योपपादकत्वेन ज्ञानमर्थापत्तिप्रवर्त्तकमिति समाधत्ते, 'तत्किमित्यादिना, 'कल्पनोच्छेदापत्तिरिति देवदत्तादौ प्रतीयमानपीनत्वानुपपत्त्यापि तदुपपादकदेवदत्तीयभोजनादिरूपापूर्ववस्तुसिद्ध्युच्छेदापत्तिरित्यर्थः, 'पीनत्वसम्बन्धावगमात्' पीनत्वोपपादकत्वावगमात्, 'विशेषावगम इत्यनेनास्यान्वयः, 'उपपादकतर्के सतीति यदि देवदत्तो भोजी न स्यात्तदा पीनो न स्यात् इत्यादिविषयपरिशोधकतर्के सतीत्यर्थः, तदपेक्षा चानुमान इवार्थापत्तावपि बलवत्या इच्छाघटितविपरीतशङ्कासामग्र्या-निरासद्वारा इत्यवधेयं। अथ वा 'तर्कपदं संशयपरं, संशयश्च पक्षताघटकः अनुमान इवार्थापत्तावुपयुज्यते। अथ वा 'पीनत्वसम्बन्धावगमात्' पीनत्वकारणतावग्रहात्, 'उपपादकतर्के' पीनत्वरूपोपपाद्ये भोजनरूपोपपादकान्वय-व्यतिरेकव्याप्तिज्ञान इत्यर्थः, तर्कपदस्य करणव्युत्पत्त्या व्याप्तिज्ञानपरत्वात्, 'कल्पनातः' कल्पनासामग्रीतः,

न हि लभ्यते कल्प्यमानमपि पूर्वं स्मर्य्यते इति चिन्त्यं।। ननु

सामान्यशक्तव्यक्तिवाचकपदेन समभिव्याहारवशाद्वि-
शेषाभिधानमेवमत्रापि कार्य्यमात्रवाचकत्वे कार्य्यवि-
शेषलाभः सम्भवतीति तर्कितोपपादकप्रतिसन्धानाद्-
भवत्यर्थापत्त्या शक्तिकल्पनं, यागविषयकञ्च कार्य्यं न
घटादि तस्य सविषयकत्वाभावात्, विषयत्वञ्च ज्ञान-
घटयोरिव स्वभावसम्बन्धो वा तन्निरूपणाधीननिरूप-

'विशेषावगमः' भोजनत्वेन वस्तुगत्या अपूर्व्वदेवदत्तीयभोजनव्यक्ति-सिद्धिः। प्रमाणान्तरादपूर्व्वव्यक्तिलाभस्थले सामान्यतः सिद्धिं दृष्टान्तयति, 'यथा वेति, 'समभिव्याहारवशात्' समभिव्याहृतानयनाद्य-बाधात्, 'विशेषाभिधानं' अपूर्व्वव्यक्तिविशेषलाभः, 'कार्य्यमात्रवाचकत्वे' कार्य्यसामान्यानुभावकत्वे, सिध्यतीति शेषः। 'कार्य्यविशेषलाभः' कार्य्यत्वेनापूर्व्वरूपकार्य्यानुभावकत्वलाभः। अपूर्व्वलाभबीजं कार्य्यान्तरस्य यागाद्यन्वयायोग्यत्वरूपं दर्शयति, 'यागेति, 'सविषयकत्वाभावादिति यागविषयकत्वाभावादित्यर्थः, 'विषयत्वञ्चेति, प्रकृत-इति शेषः। यागापूर्व्वयोस्तादृशस्वरूपसम्बन्धे मानाभावादाह, 'तदिति तन्निरूपणाधीननिरूपणविषयत्वमित्यर्थः, 'तत्' अपूर्व्वं। नन्वेवं यागविषयकयत्किञ्चिन्निरूपणव्यक्तेर्घटादिनिरूपणस्याप्यधीन-

---

शाब्दबोधे घटादिकार्य्यान्वय एव कथं नेष्यत इत्याह, 'यागेति। नन्वपूर्व्व-मपि घटवन्निर्व्विषयकमेवेति कथं तथेष्यत इत्याह, 'विषयत्वञ्चेति तद्विषय-कत्वञ्चेत्यर्थः। 'ज्ञानेति घटज्ञानस्येत्यर्थः। ननु स्वभावसम्बन्धो विषयादि-साधारण इष्यत इत्याह, 'तन्निरूपणेति यागनिरूपणाधीन निरूपणत्वमि-

णत्वं वा तत्समानसंवित्संवेद्यत्वं वा व्यावृत्तसाधनत्वं वेति। अस्ति हि याग-दान-होमजन्यापूर्वाणां तुल्य-

---

तया घटादेरपि यागविषयकत्वापत्तिः। न च तन्निरूपणाधीनमात्रविषयत्वं तद्विषयत्वमिति वाच्यं। अपूर्व्वमप्रतीत्यापि यागपदादितो यागप्रतीतेरसम्भवापत्तेरित्यत आह, 'तदिति। ननु तत्समानसंवित्संवेद्यत्वं तद्विषयकधीविषयत्वं तद्विषयकयावद्धीविषयत्वं वा, नाद्य यागे घटादिविषयत्वस्याप्यापत्तेः, नान्त्य यागेऽपूर्व्वविषयत्वस्याप्यनापत्तेरित्यत आह, 'व्यावृत्तेति असाधारणकारणत्वमित्यर्थः, यागविषयककार्य्यत्वरूपेण ध्वंसभानवारणायासाधारणत्वप्रवेशः। वस्तुतस्तु पुरुषोत्तममुखं पश्येदित्यत्र पुरुषोत्तममुखदर्शनविषयककार्य्यत्वरूपेण संस्कारभानवारणाय तत्प्रवेशः, असाधारण्यञ्च अन्वयितावच्छेदकव्याप्यमानाव्यक्तिवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वमित्येव सार। असाधारणकारणत्वमेव व्यवस्थापयति, 'अस्ति हीति, 'तुल्यरूपेति, यागनिष्ठतत्कारणताया सकलकार्य्यसाधारण-

---

त्वर्थं, एतदपि यागज्ञानादावतिप्रसक्तमत आह, 'तत्समानेति, यदा कदाचित् समानसंवित्संवेद्यत्वं घटादावपि नियमेन प्रसक्तेऽप्यसम्भवतीत्यत आह, 'व्यावृत्तेति व्यावृत्तसाधनत्वं यागस्य विषयत्वं तत्साध्यत्वमपूर्व्वं सविषयकत्वं इत्यर्थः, एतच्च प्रागनुपस्थितमपि संसर्गमर्य्यादया भासत इति मन्तव्यं। व्यावृत्तत्वमुपपादयति, 'अस्ति हीति, अनभिसन्हितपरस्वत्वापत्ति फलकस्त्यागो यागः अभिसन्हितपरस्वत्वापत्तिफलकस्त्यागो दानं, देशविशेष गतद्रव्यप्रक्षेपोपाधिकस्त्यागो होम इत्याद्य। 'तुल्येति यागापूर्व्वस्य दानादिव्यावृत्तो यागः कारणमेवमन्यत्रापीत्यर्थः। यद्यप्येतदपि तज्जन्यस्वर्गादा-

रूपसाधनान्तरव्यवच्छेदेन प्रत्येकमात्रजन्यत्वं । तदुक्तं, "विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोतिर्बन्ध उच्यते । विशेषेण सिनोतीति विषयोऽतो नियामकः" इति । ननु येन रूपेण शक्तिग्रहः तेन रूपेण कार्य्यत्वशक्ताल्लिङ्पदाल्लक्षणया कार्य्योपस्थितौ योग्यतादिवशादपूर्वला-

---

ग्गानाद्यात्मककारणान्तरव्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः, 'प्रत्येकमात्रजन्यत्वं' यागादिप्रत्येकमात्रनिष्ठजनकतानिरूपकत्वं । विषयशब्दस्य व्यावृत्तजनकताश्रयवाचित्वे साधकमाह, 'तदुक्तमिति, 'विशेषार्थः' व्यावृत्तत्वार्थः, 'बन्धः' जननं, 'सिनोतीतीति, व्युत्पत्त्येति शेषः, 'नियामकः' व्यावृत्तजनकताश्रयः । 'शक्तिग्रह इति मीमांसकस्य तव शक्तिग्रह इत्यर्थः, 'तेन रूपेणेति 'कार्य्योपस्थितावित्यत्रान्वेति, अतएव[१] शक्तिलाघवं लौकिकव्युत्पत्त्यनतिक्रमश्च भवतीति भावः । ननु अपूर्व्वस्य शक्यसम्बन्धितया अनवगमात् कथं लक्षणयोपस्थितिः

---

(१) एवञ्चेति ग० ।

वतिप्रसक्तं तथापि तद्व्यावृत्तं निर्व्वाच्यं, एवदतिप्रसक्तिर्न दोषायेत्यप्याहुः । वस्तुतः स्वभावसम्बन्धविशेष एवेतरव्यावृत्तस्तदिति बोध्यं । अत्र वृद्धसम्मतिमाह, 'तदुक्तमिति, 'विशेषेणेति अन्यतो व्यावृत्त्या असाधारण्येनेत्यर्थः, 'सिनोति' सम्बध्नाति जनयतीति यावत् । ननु वेदेऽपि लिङः कार्य्यत्वमात्र एव शक्तिरस्तु धर्म्मिणोऽन्यलब्धत्वादित्याशङ्कते, 'नन्विति, तथाच न व्युत्पत्तिविरोधोऽपीति भावः । 'कार्य्योपस्थिताविति येन रूपेण लभ्यते शक्तिः तेन रूपेण लक्षणया कार्य्योपस्थिताविति बोध्यं । ननु लक्ष्यापूर्व्वा-

भोऽस्तु कार्य्यस्मरणं हि अन्विताभिधानोपयोगि न त्वपूर्वस्मरणं तच्च पदेन पदार्थेन वेति न कश्चिद्विशेषः, कार्य्यञ्च शक्यकार्य्यत्वसम्बन्धितयावगतमेवेति चेत्, न, लिङो लाक्षणिकत्वेनापूर्वाननुभावकत्वात्। न चेतरान्वितस्वार्थशक्तस्य यज्यादिपदस्येतरदपूर्वमादायानुभावकत्वमिति वाच्यं। इतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे हि पदानां शक्तिर्न त्वितरत्र गौरवात् पदान्तरलभ्य-

---

त्यादित्यत आह, 'कार्य्यस्मरणं हीति कार्य्यत्वरूपेण यत्किञ्चित्कार्य्यस्मरणं हीत्यर्थः, अन्यथा कार्य्यशक्त्यभ्युपगमेऽप्यगतेरिति भावः। 'तच्च' कार्य्यत्वप्रकारककार्य्यस्मरणञ्च, 'पदेन' लिङ्पदेन, 'पदार्थेन वा' शक्त्या लिङ्पदोपस्थापितेन कार्य्यत्वेन वा, एतच्च लक्षणायां मुख्यार्थ एव पदस्मारितो लक्ष्यार्थस्मारक इति सम्प्रदायमतानुसारेणोक्तं। 'कार्य्यञ्चेति कार्य्यत्वरूपेण यत्किञ्चित् कार्य्यञ्चेत्यर्थः। 'अपूर्व्वाननुभावकत्वादिति अपूर्व्वाननुभावकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। अनेष्टापत्तिमाशङ्कते, 'न चेति, 'इतरान्वितस्वार्थशक्तस्य' इतरान्वितस्वार्थानुभवशक्तस्य, इतरनिष्ठविषयतानिरूपितस्वार्थविषयताशाल्यनुभवशक्तस्येति यावत्, 'यज्यादिपदस्य' यज्यादिपदस्यैव, 'इतरोपलक्षितेति इतरविषयत्वाविशेषितस्वार्थानुभवत्वावच्छिन्नेत्यर्थः, 'न त्वितरत्र' न

स्मरणे कथं लक्षणेत्यत आह, 'कार्य्यस्मरणमिति, अन्यथा शक्तिपक्षेऽप्यगतेरिति भावः। पूर्वस्येव लौकिकस्मारकत्वमिति मतेनाह, 'पदार्थेनेति। न च कार्य्यत्वोपस्थिति शक्त्यैवेति युगपद्वृत्तिद्वयविरोध, दिग्भि-

त्वाच्च । लक्षणायाञ्च तीरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थानुभावकत्वमितरपदस्य तीरस्य तु संस्कारादुपस्थितिरसन्निहितेनान्विताभिधानाभावात् । न चापूर्वं सं-

---

त्वितरत्व-विषयत्वमन्तर्भाव्य । नन्वेव गङ्गायां घोष इत्यत्र कथं तीरवृत्तित्वानुभवः[1] इत्यत आह, 'लक्षणायाञ्चेति गङ्गायां घोष-इत्यत्र चेत्यर्थः, 'तीरोपलक्षितेति वस्तुगत्या तीरनिरूपितवृत्तिताशालीत्यर्थः, 'इतरपदस्य' घोषादिपदस्य, न तु तीरानुभावकत्वमिति शेषः । 'तीरस्य' तु तीरवृत्तित्वस्य तु, तथाच लक्षणास्थले लक्ष्यस्मृतिरेव न तु तत्र तस्य शाब्दानुभवे प्रवेश इत्यभिमानः । नन्वन्वयबोधे तीरवृत्तित्वस्याप्रवेशे किं तस्य स्मृतेरित्यत आह, 'असन्निहितेनेति अनुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति, तीर-वृत्तिर्घोष इति विशिष्टव्यवहारासम्भवादित्यर्थः, तथाच साकाङ्क्षामदयस्यैव तत्र विशिष्टव्यवहारजनकत्वमिति भावः ।

पिष्टचरणास्तु ननु यदि तीरवृत्तित्वस्य संस्कारादुपस्थितिस्तदा कथं न शाब्दानुभवे भानमित्यत आह, 'असन्निहितेनेति मन्त्रा-नुपस्थितेनेत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति शाब्दानुभवासम्भवादित्यर्थ-इति प्राहुः ।

[1] तीरवृत्तित्वान्वय इति क० ।

ष्टस्य केवलान्यतया प्रकृष्टजयवत्तदभ्युपगमात् । तर्हि गङ्गायां घोष इत्यत्र का गतिरित्यत आह, 'लक्षणायाञ्चेति, 'असन्निहितेनेति अनासन्नेनेत्यर्थः, पदजन्योपस्थितेरेवासत्तित्वादत्र च पदार्थस्यैवोपस्थापकत्वाभ्युपगमादिति

स्वारविषयः। किञ्च यजिपदेन स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इत्यनुभवोभवेत् लक्षणायामितरपदस्य लक्षणी-यविशेषणस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात्। न चैतादृशो बोध आकाङ्क्षितः। न च यागाविशेषितकार्य्यमात्रेण स्वर्गकामान्वयः प्रतीयते, किन्तु यागविषयक-

---

ननु प्रकृतेऽप्यपूर्व्वस्य संस्कारादुपस्थितिरस्त्वित्यत आह, 'न चेति। ननु लक्षणाया लक्ष्यस्मृतिरेव यदि तदा तव नये अपूर्व्वानुपस्थितत्वोरद्दम्भिन्न न प्रतीयेतेत्यत आह, 'किञ्चेति। ननु तथैवानुभवोऽस्तु को दोष इत्यत आह, 'न चेति, 'आकाङ्क्षित' यागविषयक कार्य्यं कृतिसाध्य भवत्वित्यपूर्व्वविषयकचिकीर्षाजनक'। नन्वेतादृशबोधस्य तादृशापूर्व्वविशेष्यकचिकीर्षां प्रत्यजनकत्वेऽपि न क्षतिस्तस्याप्रवर्त्तकत्वादित्यस्वरसादाह, 'न चेति न चेत्यर्थं', स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यादिति शेषः। 'स्वर्गकामान्वय' स्वर्गकाम-

---

मात्र। ननु स्वन्मतेऽप्यध्याहारवदासत्वमितरपदेनानुभवविषय' स्यात्, किञ्च लोरस्य शाब्दबोधविषयत्वमवश्यं वाच्य। अन्यथा विभक्त्यर्थानन्वयापत्ते', तथाच यथा तत्र शाब्दत्वं तथा प्रकृतेऽपि कार्य्यस्मरणे सति समानप्रकारकत्वस्य नियामकत्वेन योग्यतया शाब्दानुभवोऽपूर्व्वमादाय पर्य्यवस्येदित्यत पैराह, 'किञ्चेति, 'लक्षणायामिति, यद्यपि मघा क्रोशन्तीत्यादौ व्यभिचार', तथापि व्यभिचारमनु 'यथा हि मघा इत्यादिना हि कृत्वो ग्रन्थकार स्वयमेव विभावयिष्यतीति बोध्य। तत' किमित्यत आह, 'न चेति, कृतिसाध्यत्वाप्रकारकत्वादित्याऊ, तच्चिन्त्य, कार्य्यांशे कार्य्यत्वप्रकारकत्वस्याविरोधात्। तस्मात् स्वर्गकामबोधक यागविषयक कार्य्यमिति कार्य्यविधौ

कार्य्यविशेषे, तथाच तथाविधबोधार्थं लिङः कार्य्ये शक्तिरेवेति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्व्ववादपूर्व्वपक्षः ।

कृतिसाध्यत्वान्वयः। 'यागविषयकेति यागविषयकतया भाते कार्य्यविशेषे इत्यर्थः, तथैवानुभवादिति भावः । 'तथाचेति, लक्षणायालक्षणीयविशेषणकतया अनुभवजनकत्वनियमादिति भावः । अत्र भक्षाः कोगन्तीत्यादौ व्यभिचारो ग्रन्थकृतैव स्वयं वक्ष्यते इति माथुरूतिः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये अपूर्व्ववादपूर्व्वपक्षरहस्यम् ॥०॥

व्यक्तव्यानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमात्तदनाकाङ्क्षितत्वमिति मन्तव्यं । ननु स्वर्गकामकार्य्यमित्येव यागं कार्य्यविशेष्यकतया प्रवर्त्तकमस्त्वित्यत आह, 'न

अथापूर्व्ववादसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं न योग्यता अनाप्तोक्ते पयसा सिञ्चतीत्यत्र सत्यप्यन्वयप्रयोजकद्रव-द्रव्यत्वे बाधकप्रमायामन्वयाबोधात् । अथ योग्यत्वेऽपि स्वबाधकप्रमाविरहः कारणं तर्हि सोऽप्यवश्यापेक्ष-णीयइति लाघवात् सैव योग्यता, एवञ्च तदेव योग्य-मयोग्यञ्च स्यादिति चेत्, सत्यं, यथा दशाविशेषे तदेव साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षमासन्नमनासन्नञ्च तथा स्वबाधक-

---

अथापूर्व्ववादसिद्धान्तरहस्यं ।

'अनाप्तोक्त इति करकाभिप्रायप्रयुक्त इत्यर्थः, 'द्रवद्रव्यत्वे' द्रव-द्रव्यत्वज्ञाने, 'योग्यत्वेऽपि' योग्यताज्ञानेऽपि, 'स्वबाधकप्रमेति, 'प्रमा-पदमत्र निश्चयपरं, तेनाप्तोक्ते बाधभ्रमदशायां नातिप्रसङ्गः । शङ्कते,[१] 'एवञ्चेति, 'तदेव साकाङ्क्षमिति अजनितान्वयबोधकत्वमाकाङ्क्षा

---

(१) यद्योग्यं तत् सर्व्वदैव योग्यं यदयोग्यं तत् सर्व्वदैवायोग्यं इत्यभि-प्रायेण शङ्कत इत्यर्थः ।

चेति । आपाततोऽभ्युपगमवादेनाह, 'तर्हीति । न चैवं स्वबाधकभ्रमदशा-यामन्वयबोधापत्तिः, प्रमापदस्य निश्चयपरत्वात् । 'साकाङ्क्षमिति अन्वय-बोधजननाजननदशायां साकाङ्क्षमनाकाङ्क्षञ्च, एवं स्मरणास्मरणदशायां आ-

प्रमा-तद्विरहदशायां तदेवान्वयबोधे योग्यमयोग्यञ्चाभिधीयते, स्वबाधकप्रमायां तद्विरहे वा योग्यायोग्यताव्यवहारदर्शनात् स्वबाधकप्रमाविरहदशायां योग्यतादिसत्त्वेऽपि वह्निना सिञ्चतीत्यत्रान्वयबोधः अप्रमादोषवत्पुरुषप्रणीतत्वात्। सामान्यभानस्य किञ्चिद्विशेषभाननियतत्वात् विशेषाभाने कथं तद्भासत इति चेत्, न, वस्तुगत्या परम्परासाधनं विशेषो भासत एव परम्परासाधनत्वन्तु प्रकारो न भासते तत्प्रकारभाने हि परम्पराघटकज्ञानस्य हेतुत्वात्, यथा

इत्यभिप्रायेणेदं, स्वीयबाधनिश्चयाभावस्य योग्यतात्वे बाधकमाह, 'स्वबाधकेति। नन्वेवं स्वीयबाधनिश्चयविरहदशायां बाधितार्थकस्यापि योग्यत्वे तत्रान्वयधीः प्रमा स्यादित्यत आह, 'स्वबाधकेति, 'दोषवदिति, तथाच दोषाभाव एव शाब्दप्रमाप्रयोजक इति भावः। शङ्कते, 'सामान्येति, 'विशेषाभान इति परम्परासाधनत्वाभान इत्यर्थः, साक्षात्साधनत्वस्य च बाध इति शेषः। 'यथेति, छिद्रेत-

---

सन्नमनासम्भवेत्यर्थः। नन्वेवं शाब्दप्रमाप्रयोजकयोग्यतासत्त्वे कथं शाब्दभ्रम इत्यत आह, 'सेति। यद्यपि भ्रान्तप्रतारकवाक्यं करणापाटवजन्यञ्च वाक्यं दोषजन्यत्वेऽपि प्रमाजनकं, तथापि वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुणः तदभावो दोष इति मते तात्पर्य्यं। तथाच यागे स्वर्गसाधनत्वान्वयो नायोग्यताप्रभावत, इति भाव। अत्र प्रकृते, 'सामान्येति, 'तथा सतीति। यद्यपि

घटेन जलमाहरेत्यत्र योग्यतया छिद्रेतरघटे घटत्वेन भासते न तु छिद्रेतरत्वेन तथा सति लक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन घटानन्वयप्रसङ्गात् उभयसाधारणरूपेणानुपस्थितेश्च नाजहत्स्वार्था। अथ

राभिन्नघटत्वरूपेण घटपदस्य लक्षणामविदुषः पुरुषस्येति शेषः। 'न तु छिद्रेतरत्वेनेति न तु छिद्रेतराभिन्नत्वेनेत्यर्थः, 'लक्षणेति छिद्रेतरे घटपदस्य लक्षणेत्यर्थः, 'घटानन्वयेति घटत्वेन घटानन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः, युगपद्वृत्तिद्वयविरोधादेकपदवृत्त्युपस्थापितयोः शक्ति-वर्त्तमानत्वाद्यतिरिक्तस्थले परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वाच्चेति भावः। ननु यत्किञ्चिद्धर्मेण छिद्रेतरत्व-घटत्वे अनुगतीकृत्य तद्धर्मावच्छिन्न-वत्त्वरूपेण घटपदस्य घटे अजहत्स्वार्थलक्षणाऽस्त्वित्यत आह, 'उभ-

---

युगपद्वृत्तिद्वयाङ्गीकर्त्तृमते प्रकृतान्वयवत्त्वेन भानं सम्भवति, तथापि यत्र न तथा तात्पर्यं तत्र योग्यतादिज्ञानसत्त्वे शाब्दबोधोपपत्तौ लक्षणाकल्पने मानाभावान्न तथात्वेन भानमित्यत्र तात्पर्यं। तन्मते गङ्गातीरत्वेन यथा न शाब्दबोध आकाङ्क्षाविरहात्तथा प्रकृतेऽपीत्यन्ये। 'संस्कारेति संस्कारलक्ष-णतस्य घटपदस्यैव तदुपस्थापकत्वाभ्युपगमात्तस्यापि प्रकृत्यर्थतया छिद्रेतर-त्वावच्छेदेन विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थः। न च लक्ष्या प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृ-त्यर्थत्वं, गौरवादित्याशय। 'शाब्देति, वृत्त्येति शेष, अन्यथोक्तन्यायेन तीरेऽपि सप्तम्यर्थान्वयसम्भवे लक्षणोच्छेद स्यात् पदात् समवायसम्बन्धेना-काशोपस्थितौ तदन्वयबोधापत्तेश्चेति बोध्य। नन्वेतावता स्मरणनियम-सम्भवेऽप्यन्वयानुभवप्रवेशेन हेतुत्वम्। न चोपस्थितपरित्यागे बीजाभावा-न्नियतोपस्थित शब्दाश्रयत्वमादायैवानुभव इति वाच्यं। छिद्रेतरत्वेऽपि

संस्कारात्तदुपस्थितिः। न च सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तत्र विभक्त्यर्थौ नान्वीयेतेति वाच्यं। प्रकृत्यर्थौ हि प्रकृतिप्रतिपाद्यः लक्षणीयान्वयानुरोधात्। स च संस्कारसहकारात् प्रकृतेऽपि। न च तस्यानियतोद्बोधकान्न नियता तदुपस्थितिः। फलबलेन तथा कल्पनादिति चेत्, न, शब्दोपस्थापितेनैव शब्दस्यान्वयबोधकत्वात्। न चैवमाकाशपदा-

---

येति, 'अनुपस्थितेरिति घटत्व-छिद्रेतरत्वयोः शाब्दबुद्धिविषयत्वाभावादित्यर्थः। 'संस्कारादिति, वृत्त्यतिरिक्तयत्किञ्चित्सम्बन्धेन घटपदादिति शेषः। 'तदुपस्थितिः' घटत्वेन घटोपस्थितिः, लक्षणया च घटपदाच्छिद्रेतरोपस्थितिरिति शेषः, अतो न युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति भावः। 'तच' घटत्वविशिष्टे घटे, 'प्रकृतिप्रतिपाद्यः' प्रकृतिजन्यस्मृतिविषयः, न तु शक्त्या प्रकृतिस्मारितः, 'संस्कारसहकारादिति, वृत्त्यतिरिक्तप्रकृतिसम्बन्धज्ञानजन्यस्मृतिविषयत्वेनेति शेषः। 'तस्य' संस्कारस्य, 'अनियतोद्बोधकादिति वृत्त्यतिरिक्तघटपदसम्बन्धज्ञानरूपस्योद्बोधकस्यानियतत्वादित्यर्थः, 'तदुपस्थितिरिति, स्यादिति शेषः। 'तथा कल्पनात्' नियतोद्बोधकत्वकल्पनात्, 'शब्दोपस्थापि-

---

तथात्वापत्तेः। यदि च तत्तन्नियतोपस्थितिकं, तदाप्यन्यातिरिक्तान्यत्वेन प्रक्रियाऽपि शब्दाश्रयत्वस्यापि तथात्वाभावात् तुल्यं वृत्त्यनुपस्थापितस्याप्यन्वये प्रागुक्तदोषस्य, वृत्त्युपस्थापितत्ववन्नियमत इत्यादेरपि तत्प्रयोजकत्वकल्पने

शक्यस्य संस्कारोपस्थितस्य शब्दाश्रयत्वस्य कथं शाब्दानुभवविषयत्वमिति वाच्यं। नियमतो यद्धर्म्मवत्त्वेनोपस्थिते यत्र शक्तिग्रहः तत्स्मरणजनकसंस्कारस्य तद्धर्म्मविषयतानियमेन तदुद्बोधकादेव तदंशेऽपि उद्बोध-नियमेनाकाशपदादशक्यस्यापि तस्य भानात्। अस्तु

तेनैवेति वृत्त्या शब्दोपस्थापितेनैवेत्यर्थः, 'शाब्दानुभवविषयत्वमिति आकाशपदजन्याकाशानुभवविषयत्वमित्यर्थः, 'नियमतः' निश्चयतः, तृतीयान्तात्तसि, अभेदश्च तृतीयार्थः, अन्वयश्चास्य 'शक्तिग्रह' इत्यनेन, 'यत्र' धर्म्मिणि, 'तत्स्मरणजनकेति शक्तिग्रहसहकारेण तद्धर्म्मि-स्मरणोपधायकेत्यर्थः, 'तद्धर्म्मविषयतेति तद्धर्म्मस्मृत्युपधायकतेत्यर्थः, 'विषयतापदस्य व्यापारानुबन्धिविषयतापरत्वात्, 'तदुद्बोधकादेवेति आकाशोद्बोधकाच्छब्दाश्रयत्वविशिष्टे आकाशे आकाशपदशक्तिग्रहा-देवेत्यर्थः, 'तदंशेऽप्युद्बोधनियमेनेति शब्दाश्रयत्वांशेऽपि स्मरणनिय-मेनेत्यर्थः, 'अशक्यस्यापि तस्येति आकाशनिष्ठाकाशपदवृत्त्यविषय-

---

गौरवं। किञ्चैवं गोत्वादिकमपि शब्दाश्रयत्ववत् शक्यं स्यादित्यस्वरसादाह, 'अस्तु वेति, तथाच शक्यमुपस्थापितमादायैवान्वयबोध इत्येतत्त्वन्तु न तथेति भावः। 'नियमत इति, नन्वेकव्यक्तिविशिष्टव्यक्तित्वेनाप्युपस्थितेर्न नियतोपस्थितिरवश्चानुपद तथैव वक्ष्यति तथाच कथं तत्र शक्तिरिति चेत्। अत्राहुः, नियमतोऽनुपस्थितावपि शब्दाश्रयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं वि-निगमकाभावादस्त्वादिपदवन्नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेः। न चैकस्या शक्तौ नानैव ८
प्रवृत्तिनिमित्तमिति वाच्यं। अप्रयोजकत्वात्। किञ्च त्व तत्रोक्तं व्याप्यत्वेनोप-

वा तदपि शक्यं यदि नियमत उपस्थितिः सहप्रयोगस्य वाच्यादिपरत्वेनाप्युपपत्तेः। वस्तुतस्तु निय-

---

स्यापि[1] शब्दाश्रयत्वस्य भानादित्यर्थ, तथाच स्वप्रकारकपदवृत्तिज्ञानोपस्थापितत्वमेव विधेयतातिरिक्तस्वप्रकारताकशाब्दबोधे तन्त्र न तु स्वप्रकारकस्वनिष्ठपदवृत्तिज्ञानोपस्थापितत्वमिति भाव । ननु तथापि शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदशक्यविषयत्वे आकाशपदशक्तिप्रमाजन्याकाशोपस्थितौ कथ तस्य नियमत प्रकारत्व तत्पदशक्तिप्रमाजन्योपस्थितौ नियमत. प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वस्य व्याप्यत्वादिति तटस्थाशङ्कायामाह, 'अस्तु वेति, 'तदपि' शब्दाश्रयत्वमपि, 'शक्य' विशेषणीभूयाकाशपदशक्तिविषय, 'नियमत उपस्थिति' नियमेनाकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थिति । ननु

---

(१) आकाशपदशक्यविषयस्यापीति क० ।

पक्षावुपपरिलार्थत्वे मानाभावादिति । वस्तुतस्तु लाघवाच्छब्दाश्रयत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्त न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिकमपि गौरवात् । क्वचित्तथात्वेन शक्तिभ्रमात्तदुपस्थिते । अन्यथा कम्बुग्रीवत्वादिनापि शक्तिग्रहात्तदुपस्थितौ तदपि शक्य स्यात् । यदि च लाघवात् घटत्वमेव तथेति तत्र शक्तिग्रहो भ्रमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति न नानार्थत्वमिति । नन्वत्र घट कुम्भ इतिवदाकाश शब्दाश्रय इति सहप्रयोगो न स्यादत आह, 'सहेति, आकाशपदवाच्य इति तदर्थ । 'वस्तुतस्त्विति तथाच नियततानुपस्थितस्यापि शक्यत्वे विनिगमकाभावेन नानार्थत्वमन्यथा न तथेत्यन्यदेतदिति भाव । शक्यभावपक्षे संस्कारस्य कदाचिदुद्बोधमभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, यथा-

तोपस्थितिरेव नास्ति। अस्तु वा पदादपि निर्वि-

शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आकाशं शब्दस्येति सह प्रयोगोऽनुपपन्नः आश्रयत्वस्य पर्य्यायतया पचन् पचतीतिवक्लिराकाङ्क्षादित्यत आह, 'सहेति, 'वाच्यादीति आकाशपदस्याकाशपदवाच्यादिपरत्वेनापीत्यर्थः, 'आदिपदात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यपरत्वपरिग्रहः। 'नियतोपस्थितिरेव नास्तीति आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वप्रकारकोपस्थितिरेव न नियतेत्यर्थः, कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्व-केवलद्रव्यत्वादिप्रकारेणाप्युपस्थितेरिति भावः। ननु तद्धर्मविशिष्टविशेष्यकतद्धर्मावच्छिन्नशक्तिसंसर्गकज्ञानमेव तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधकारणमन्यथा घटादिपदस्यापि घटत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वविलोपापत्तेः उक्तरीत्यैव घटत्वादेः शक्यतानवच्छेदकत्वेऽपि शाब्दबोधे भानसम्भवात्। न च तत्पदशक्तिप्रमाजन्योपस्थितौ नियमतः प्रकारत्वस्य तत्पदशक्तिविषयत्वव्याप्यतया घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिसिद्धिरिति वाच्यं। आकाशपदशक्तिप्रमया शब्दाश्रयत्वेनैव घटादिपदशक्तिप्रमयापि घटत्वादिना नियतोप-

---

काशपदाच्छब्दप्रकारकमेवाकाशस्मरणं स्मृतेर्विशिष्टज्ञानत्वस्य नियमोऽसिद्धोऽनेनेति भाव। न चाकाशोऽस्तीत्यादौ भिन्नप्रकारोपस्थितिं विना कथमभेदान्वय इति वाच्यं। विभक्त्युपनीतसंख्यामादाय तथात्वादित्याहु। 'तथापीति, न चान्वयप्रकारकत्वस्य साधनत्वं शाब्दमिति, कार्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेवेति च परेण प्रागभिधानात्तद्विरोध। मतान्तरेणासौक्तत्वादित्येके।

कल्पकं तर्ह्यन्वयबोधदशायामितरान्वयानुपपत्त्यभावा-

स्थितेरसिद्धत्वात् द्रव्यत्वादिप्रकारकघटत्वावच्छिन्नघटपदशक्तिप्रमया तादृशकेवलघटपदशक्तिप्रमया वा द्रव्यत्वादिप्रकारेणापि घटोपस्थितेः, परन्तु तदुपस्थितिर्न शाब्दबोधाङ्गमित्येवाभ्युपगमात् तावता घटत्वादौ घटादिपदस्य शक्तिसिद्धावपि हरिपदादेरन्सत्वादौ शक्तिविलोपापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च तत्र कदाचित् सिंहत्वादिनाप्युपस्थितेः सर्व्वसिद्धत्वात् तथाचाकाशपदाशक्यतावच्छेदकस्य शब्दाश्रयत्वस्य कुतः शाब्दबोध इत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'पदादपीति द्रव्यादिपदादिवाकाशादिपदादपीत्यर्थः, शक्येति शेषः, 'निर्व्विकल्पकं' आकाशादेः शब्दाश्रयत्वाद्यप्रकारकमेव शाब्दज्ञानं। न चैवं तत्र कः प्रकार इति वाच्यं। सङ्ख्यादेः पदान्तरोपस्थितस्यैव तत्र प्रकारत्वसम्भवादिति भावः ।

मीमांसकः शङ्कते, 'तर्हीति अपूर्व्वस्यावाच्यत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयबोधेति स्वर्गसाधनत्वेन स्वर्गसाधनत्वान्वयबुद्धिदशायां यथा मापूर्व्वप्रत्ययस्तथेत्यर्थः, 'अन्वयानुपपत्त्यभावादिति तादृशान्वयबुद्धिदशायां स्वर्गोपधायकव्यापारोपधायकत्वं विना यागस्य स्वर्गसाधनत्वसम्बन्धोऽनुपपन्न इति स्वर्गसाधनत्वान्वयानुपपत्तिज्ञानाभावादि-

---

विशेषस्यैवार्थसमबोधमभिप्रेत्येदमित्यन्ये । न चौपादानिकस्वर्गसाधनत्वपक्षे कथं योग्यताग्रहः, यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवानन्तरमनुपपत्तिप्रमेयेष्टसाधनताज्ञाने सति स्वर्गकामबोधकयागविषयककार्य्यमित्यनुभवादित्याहुः । कार्य्यत्वमात्रं नित्यस्यानवगमानुपपन्नं स्वर्गकामकार्य्यत्वं तदा

दग्रेऽपि कल्पना न स्यादिति चेत्, तर्हि तत्रापि कार्य्यताबोधानन्तरं औपादानिकसाधनताबोधो न स्यात् औपादानिकबोधेऽनुपपत्तिबोधस्य हेतुत्वात्, कल्पना-

---

त्यर्थः, 'अग्रेऽपि' तादृशान्वयबुद्ध्युत्तरमपि, 'कल्पना न स्यादिति निरुक्तान्वयानुपपत्तिज्ञानादपूर्व्वकल्पना न स्यात्, प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायां अनुपपत्तिज्ञानस्यापेक्षितत्वादिति भावः। तथाचापूर्व्वासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः। 'तर्हीति यदि प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं तदेत्यर्थः, 'कार्य्यताबोधानन्तरमिति अपूर्व्वनिष्ठकार्य्यताबोधानन्तरमित्यर्थः, 'औपादानिकेति यागे काम्यसाधनत्वविशिष्टकामिकार्य्यत्वप्रकारकौपादानिकबोधो न स्यादित्यर्थः, अपूर्व्वकार्य्यताबोधदशायां यागविषयककार्य्यत्वस्य कामिकार्य्यत्वं न यागकृतिं विना सा च कृतिर्न यागस्य कामिकार्य्यत्वविशिष्टकाम्यसाधनताधियं विना[१] इत्यनुपपत्तिज्ञानाभावादिति भावः। ननु प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतावेव प्राथमिकप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं चौपादानिकबोधस्य न तथेत्यत आह, 'औपादानिकेति औपादानिकशाब्दबोधेऽपीत्यर्थः, 'अनुपपत्तिबोधस्य' प्रतीतानुपपत्तिबोधस्य, 'हेतुत्वादिति, भवन्मते हेतुत्वादित्यर्थः, प्रत्यक्षत्वादिवदौपादानि-

---

(१) कामिकार्य्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताधियं विनेति ग० ।

ध्यप्रतीतमेवेति कथमनुपपत्तिप्रमवतअज्ञानमिति चिन्त्यं।

ननु दोषस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वमुक्तयोग्यतापक्षे प्रागुक्तं तत्र भ्रान्त-प्रता-

माचोच्छेदश्चैवं स्यात् प्रतीतानुपपत्तिमूलकत्वात् कल्प-

कत्वमप्यनुभवत्वव्याप्यो धर्मविशेषः, स च जातिरूप उपाधिरूपो वे-
त्यन्यदेतत्। तदवच्छिन्नं प्रति च प्रतीतानुपपत्तिप्रतिसन्धानसचिवः
शब्द एव पुनरनुसन्धीयमानो हेतुरतएवानुपपत्तिसचिवः शब्द-
एव पञ्चमं प्रमाणमिति तव सिद्धान्तादिति भावः। 'एवं स्यादिति
प्रतीतानुपपत्तिमूलकप्रतीतौ प्रथमप्रतीतिदशायामनुपपत्तिज्ञानस्या-
पेक्षितत्वे सति स्यादित्यर्थः, 'कल्पनाया इति, कल्पनात्वमर्थापत्तित्व-
व्याप्यो जातिविशेषस्तदवच्छिन्नं प्रति प्रतीतानुपपत्तिज्ञानं कारण-
मिति तव सिद्धान्तादिति भावः। ननु स्वीयबाधनिश्चयविरहो न
योग्यता तथा सति शाब्दप्रमां प्रति अनुगतकारणालाभात्। न च
दोषाभाव एव तथा, *भ्रान्त-प्रतारकवाक्य-शुकादिविसंवादिवाक्ययो-*
रव्याप्त्यतिव्याप्त्यापत्तेः शाब्दसामान्यं प्रति क्लृप्तकारणभावस्यैव विशेष-
रूपेण शाब्दप्रमाहेतुत्वनियमविलोपापत्तेश्च। अतएव स्व-परसाधा-
रणबाधकप्रमाविरह एव स्वरूपसन् शाब्दप्रमाहेतुरित्यपि न तस्य
शाब्दसामान्यकारणत्वेनाक्लृप्तत्वादतः स्व-परसाधारणबाधकप्रमावि-
रह एव योग्यता वाच्या सा च न स्वरूपसती शाब्दसामान्यहेतुः
शाब्दभ्रमोच्छेदापत्तेः किन्तु तज्ज्ञानं शाब्दसामान्यहेतुः तत्प्रमा
च शाब्दप्रमायामित्येवोपेयं, तथाच प्रकृते यागे परकीयबाधक-

रकवाक्ये तदभावादयुक्तं, आवश्यकयोग्यताप्रमात्वाप्रमात्वाभ्यामेवोपपत्तौ
च क्व *यथार्थवाक्यार्थज्ञान-तदभावयोर्गुण-दोषतया हेतुत्वकल्पना गौरवात्*,
किञ्च परबाधकप्रमानिश्चये स्वबाधकप्रमाविरह-तन्निश्चयदशायामपि न

नायाः। वस्तुतस्तु बाधकप्रमाविरहस्य योग्यतात्वे संशयसाधारणं ज्ञानमात्रमेव तस्याः प्रयोजकं तेन यत्र बाधकप्रमानिश्चयस्तत्रैवान्वयबोधाभावोऽन्यत्र तु तद्धीमाचाच्छाब्दबोध इति यागेऽपि योग्यतासंशये-नान्वयबोधाप्रतिबन्धः बाधसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, अन्यथा अनुमानाद्युच्छेदप्रसङ्गात्[1]। अपूर्व्ववाच्यत्वे-

प्रमाविरहस्य निश्चेतुमशक्यतया कथमन्वयधीरित्यत आह, 'वस्तु-तस्त्विति, 'बाधकप्रमाविरहस्य' स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहस्य, 'योग्यतात्वे' योग्यतात्वेऽपि, 'अन्यत्र त्विति यत्र न बाधकप्रमानिश्चय-स्तत्रैवेत्यर्थः, 'तद्धीमात्रात्' स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहज्ञानमा-त्रात्। ननु स्व-परसाधारणबाधकप्रमाविरहसंशये तदाक्षिप्तबाधसंश-यस्यावश्यकत्वात् कथं शाब्दबोध इत्यत आह, 'बाधसंशयस्येति, 'अनुमानादीति सन्दिग्धसाध्यकानुमानादीत्यर्थः। अस्तु वा स्वर्ग-कामकृतिसाध्यत्वान्वये स्वर्गसाधनत्वं योग्यता तथापि संशयसाधारण-तज्ज्ञानस्यैव तदन्वयबोधहेतुतया यागेऽपि तत्संशयादेव स्वर्ग-कामकृतिसाध्यत्वशाब्दबोधोऽस्तु किमपूर्व्ववाच्यत्वेनेत्याह, 'अपूर्व्ववाच्य-त्वेऽपीति साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्य्यत्वरूपेणापूर्व्वस्य लिङ्-

(१) अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति क०।

शाब्दधीरिति तद्विरहोऽपि योग्यतान्तर्भूत इत्यरुचेराह, 'वस्तुतस्त्विति। 'अन्यथेति, विशेषदर्शनेऽपि संशयो वर्त्तते अनुमित्या नाश्यते इति मतेनेद-

ऽप्यपूर्व्वे स्वर्गसाधनतासंशयाद्योग्यतायाः संशय एव अपूर्व्वस्य प्रथमं स्वर्गसाधनत्वानिश्चयादुपादानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात् साधक-बाधकप्रमाणाभावेन द्वारसम्भावनया साधनत्वसम्भावनातः स्वर्ग-

---

पदवाच्यत्वेऽपीत्यर्थः, 'अपूर्व्वे' लिङ्पदार्थतावच्छेदककार्य्यत्वावच्छिन्ने, 'स्वर्गसाधनतासंशयादिति कस्यचित् पुरुषस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयपूर्व्वं स्वर्गसाधनतायाः संशयस्यैव सत्त्वादित्यर्थः, 'योग्यतायाः संशय एवेति स्वर्गसाधनत्वरूपयोग्यतायाः संशय एवेत्यर्थः, अपूर्व्वनिष्ठस्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधे क्वचिद्धेतुरिति शेषः। 'अपूर्व्वस्य' लिङ्पदार्थतावच्छेदकनिरुक्तकार्य्यत्वावच्छिन्नस्य, 'प्रथममिति, सर्व्वेषामिति शेषः। नन्वनुपपत्तिज्ञानसहकारादौपादानिकस्वर्गसाधनतानिश्चयः सर्व्वेषामेव यागविषयकेऽपूर्व्वे भविष्यतीत्यत आह, 'उपादानस्येति यागविषयककार्य्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वं स्वर्गसाधनत्वं विना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्येत्यर्थः, 'अन्विताभिधानेति अपूर्व्वे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयबोधोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथाचान्विताभिधाने उपादानेन स्वर्गसाधनत्वोपस्थितिः स्वर्गसाधनत्वोपस्थितौ चान्विताभिधानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः। 'साधकेति, तथाचेत्यादि', 'द्वारसम्भावनयेति पुष्टिं प्रति घृतपानस्येव स्वर्गं प्रति

मित्येके। सन्देहोत्तरत्वाद्वै यत्र करणात्मक परामर्शंस्तदभिप्रायेणेदमित्यन्ये। 'अपूर्व्वेति, न च यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभवानन्तरमौपादानिकस्वर्गसाधनताबोधे सति स्वर्गकामान्वय इति वाच्यं। स्वर्गकामकार्य्यस्यैवानुपपन्नतया।

कामान्वय इति तुल्यं। अपि च यथा न क्रिया स्थिरेत्ययोग्या तथा कार्य्यमपूर्व्वमपि विशिष्टं न स्थिरं कृतेर्विनष्टत्वात्। न चाधिष्ठाने अपूर्व्वमात्रे साधनत्वं, तस्य पदार्थैकदेशत्वेनान्वयाप्रतियोगित्वात्।

यागस्यापि किञ्चिन्मध्यवर्त्तिद्वारं स्यास्यतीति सम्भावनयेत्यर्थः, 'साधनत्वसम्भावनातः' यागेऽपि स्वर्गसाधनत्वसम्भावनातः, 'स्वर्गकामान्वयः' स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयसम्भवः, 'तुल्यमिति, तथाच किमपूर्व्ववाच्यत्वेनेति भावः। अपूर्व्वस्य लिङ्पदवाच्यत्वे बाधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, 'अपि चेति, 'अयोग्या' साक्षात्स्वर्गसाधनत्वान्वयाविशेष्या, 'विशिष्टं' साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वलक्षणकार्य्यत्वविशिष्टं, 'न स्थिरं' न स्वर्गाव्यवहितपूर्व्ववर्त्ति। न च गौर्द्रव्यं नीला गौरित्यादौ गोत्वोपलक्षिते द्रव्यत्वादेरन्वयवदत्रापि कृत्युपलक्षिते स्वर्गसाधनत्वान्वयो भविष्यतीति वाच्यं। तथा सति फलाव्यवहितपूर्व्वस्थायिधर्म्मस्यैव(१) वैदिकविधिजन्यसाक्षात्फलसाधनताबोधे विशेष्यतावच्छेदकत्वमिति नियमभङ्गापत्तेरिति भावः। 'अधिष्ठाने' वस्तुगत्या साध्यतासम्बन्धेन कृतिमत्त्वाश्रये, 'साधनत्वं' एकत्र द्वय-

---

(१) स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वस्थायिधर्म्मस्यैवेति ग०।

तदुपपादकत्वेनैव तल्लक्षणात्, अन्यथा नित्येऽपि कार्य्यत्वमात्रानुपपत्त्या तत् कल्प्येतेति। 'अपि चेति, यद्यपि घटमानयेत्यादौ घटत्वमिवावच्छेदकतया वासस्वी देवदत्तपदवाच्य इत्यत्र वास इवोपलक्षणतयान्वयो योग्य एव, तथापि विशेषणतयान्वये अयोग्यत्वं बोध्यं, अतएव 'विशिष्टमिति। वस्तुतस्तु पूर्व्वदोष एव तात्पर्य्यं। 'तस्येति, यद्यपि यद्ध पाकाङ्ग एव इत्यादा-

अन्ये त्वन्वयविरोधिरूपविरहो योग्यता, अतएव वह्निना सिञ्चतीत्यत्र तद्भ्रमे भवत्यन्वयभ्रमः। यागे चान्वयविरोधिरूपविरहो योग्यानुपलब्ध्या सुगम एव। न च यागे आशुविनाशित्वं कालान्तरभाविफलजनकत्वविरोधीति वाच्यं। अनुभवे क्वाथपाने चाशु-

---

मितिन्यायेन यागविषयकत्व-साक्षात्साधनत्वयोरुभयोरन्वय, न तु साध्यतासम्बन्धेन कृतिविशिष्टत्व तच्च विशेष्यतावच्छेदकमिति भाव। 'अन्वयाप्रतियोगित्वादिति स्वरूपतोऽन्वयप्रतियोगित्वासम्भवादित्यर्थ। अस्तु वा पदादपि निर्विकल्पकमिति मते आकाशमित्यादौ स्वरूपत एवाकाशस्य शब्दाश्रये विशेष्यत्वात् 'पदार्थैकदेशत्वेनेत्यभिहित, पदार्थैकदेशत्वस्यावच्छिन्नप्रकारिविशेष्यत्व।

'अन्वयविरोधीति विशेष्ये विशेषणासमानाधिकरणधर्मविरह इत्यर्थ, 'तद्भ्रमे' वह्निकरणकत्वविरोधिधर्माभावभ्रमे, 'अन्वयविरोधीति स्वर्गसाधनत्वविरोधीत्यर्थ, 'सुगम एव' सुज्ञेय एव।

ययोर्गव्यवच्छेदादौ पदार्थैकदेशपाण्डरत्वाद्यन्वयो दृष्टस्तयोरप्यनन्यगत्या तत्र तथा अत्र तु न तथेत्याशय। नन्वेकविशेषबाधे सामान्यज्ञानमपरप्रकारनियतमवश्य वाच्य। अन्यथैकप्रकारबाधे सामान्यनिश्चयेऽपरप्रकारसंशय कदाचित् स्यात्। न चैव, तथाचापूर्ववाक्यतेति। मैव, तादृशसामान्यस्यापरप्रकारव्याप्यतया तन्निश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वादित्याहु।

'अन्ये त्विति, अन्वयविरोधित्वमन्वयाभावव्याप्यत्व यदि तदा केवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति यत्किञ्चिदुक्तयोग्यतापरत्वे अस्य पूर्वाविशेष इत्यनभिमतिबीजमत्रेत्याहु। 'योग्येति, यद्यपि बाधकप्रमाविषयत्वादेरतीन्द्रियस्याप्य-

विनाशिनि कालान्तरभाविफलजनकत्वाद्यागेऽप्यन्ततस्तत्सत्त्वात्, अन्यथापूर्व्ववैफल्यात्। अस्मादन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं त्वस्त्विति चेत्, न, तत्सत्त्वेऽप्यनाप्तोक्ते व्यभिचारादन्वयविरोधित्वेन यत्किञ्चित्प्रतिसन्धानं तथास्त्येव अन्ततो बाधकप्रमाविषयत्वस्यैव विरोधिनोऽज्ञानादिति।

'अन्ततस्तत्सत्त्वा'दिति व्यापारद्वारा तत्सत्त्वादित्यर्थः, 'अन्वयप्रयोजके'ति, अन्वयप्रयोजकत्वमन्वयसामानाधिकरण्यमित्यभिमानः, 'तत्सत्त्वेऽपि' तज्ज्ञानसत्त्वेऽपि, 'व्यभिचारात्' बाधनिश्चयदशायां शाब्दबोधानुत्पादात्, प्रकृते यागेऽपि यागत्वादेरेव तादृशरूपस्य सुलभत्वाच्चेत्यपि बोध्यं। नन्वन्वयविरोधिरूपविरहज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि अनाप्तोक्तौ बाधनिश्चयदशायां कुतो नान्वयबोधः बाधनिश्चयदशायां नियमतोऽन्वयविरोधिरूपवत्ताज्ञानाभावेन बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि तादृशरूपविरहज्ञाने बाधकाभावादित्यत आह, 'अन्वयविरोधित्वेने'ति, 'तथास्त्येवे'ति तत्र बाधनिश्चयदशायामस्त्येवेत्यर्थः। एतदपेक्षया बाधनिश्चयाभावस्यैव लघुत्वं बाधनिश्चयदशायामन्वयविरोधित्वेनावश्यं कस्यचिद्रूपे मानाभावश्चास्वरसो बोध्यः।

न्वयविरोधित्वात्तदभावोऽप्यन्वयनिश्चय एव तथापि योग्यमात्राभिप्रायेणेदं। अयमपि वा अस्वरसोऽत्र बोध्य। 'अन्तत इति वस्तुतस्तादृशफलजनकत्वसत्त्वादित्यर्थ। 'व्यभिचारादि'ति, तज्ज्ञानेऽप्यन्वयबोधाभावादित्यर्थ। प्रकृते तु नायं दोष इत्याह, 'अन्वये'ति।

काम्यसाधनत्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं लाघवात्। सिद्धौदनस्तृप्तिकामो लघूपाये भोजने प्रवर्त्तते न तु पाके गुरूपायत्वात्, जलार्थी च सन्निहिते। अतएव ज्योतिष्टोमादौ श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि गुरूपायत्वेनाननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्त्या फलभूमा कल्प्यते, इष्टोत्प-

---

किञ्च कामी काम्यादन्यदित्याद्युक्तं नियमं दूषयति, 'काम्येति, 'एवकारात् काम्याव्यवहितसाधनताज्ञानव्यवच्छेदः, 'प्रवर्त्तकं' प्रवृत्तिप्रयोजकं, तच्च न्यायनये प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षां प्रति साक्षाज्जनकतया परमते च कामीत्यादिनियमबलेन कृतिसाध्यताज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुचिकीर्षाजनकतयेति मतद्वयसाधारण्यं। नन्वेवं तृप्तिकामस्य सिद्धौदनस्यापि पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः पाकस्यापि परम्परया इष्टकृतिसाधनत्वात्[१] इत्यत आह, 'सिद्धौदन इति, 'गुरूपायत्वादिति बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानाभावादित्यर्थः। तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे युक्तिमाह, 'अतएवेति तादृशाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादेवेत्यर्थः, 'ज्योतिष्टोमादौ' बह्वायाससाध्यज्योतिष्टोमादौ, 'श्रुतस्वर्गफलकत्वेऽपि' श्रुतस्वर्गफलकत्वस्याविशिष्टत्वेऽपि, 'फलभूमा कल्प्यत इति योजना, स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गव्यावृत्तं ज्योति-

---

(१) पाकस्यापि काम्यतृप्तिसाधनत्वादिति ग०।

कामी काम्यादन्यदित्यादि दूषयति, 'काम्येति, 'भूमेति बाहुल्यमुत्कर्षरूपवैजात्यं चेत्यर्थः। विशिष्य कल्पकाभावादिष्टलक्षणत्वेन सामान्यतः कल्पनमबाधितं विषयीकरोतीति बोध्यं। गुरुत्वमननुगतमतः प्रतिबन्धकान्तर-

स्यनान्तरीयकश्रमजनकत्वं वा प्रतिबन्धकं। अपि च काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव यदि कामी कर्त्तव्यतयाऽवैतीति नियमः तदा पूर्व्वमपि कार्य्यतया नावगम्येत अन्विताभिधानात् पूर्व्वं काम्यसाधनताबोधकाभावादुपदानस्यान्विताभिधानोत्तरकालीनत्वात्।

ष्टोमादिसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्युत्कर्षरूपस्वर्गनिष्ठवैजात्यान्तर कार्य्यतावच्छेदकं कल्प्यत इति तदर्थः, तत्र हेतुमाह, 'गुरूपायत्वेनेति, यदि न तत्कल्पनीयं किन्तु ज्योतिष्टोमत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन सामान्यकार्य्य-कारणभाव एवाभ्युपेयस्तदा स्वल्पायाससाध्यज्योतिष्टोमादेव ज्योतिष्टोमसामान्यजन्यतावच्छेदकवैजात्याक्रान्तस्वर्गोत्पत्तिसम्भवज्ञानदशायां बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानेनेत्यर्थः, 'अननुष्ठानप्रसङ्गेति प्रवृत्त्यविषयत्वरूपाप्रामाण्यापत्त्येत्यर्थः, स्वल्पायाससाध्यादेवेच्छाविषयतावच्छेदकवदायाससाध्यजन्यतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नोत्पत्तिसम्भवज्ञानेऽपि महायाससाध्यजन्यनान्तरीयकदुःखेऽवश्य बलवद्द्वेषोत्पत्तिरित्यभिमानः। 'इष्टोत्पत्तीति बलवद्द्वेषविषयश्रमजनकत्वज्ञानमेवेत्यर्थः, 'काम्याव्यवहितेति यदि तदव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव तत्कामनाजन्यप्रवृत्तिहेतुकार्य्यताज्ञानविषयो भवतीति नियम इत्यर्थः, 'उपादानस्येति परम्परया स्वर्ग-

---

माह, 'इष्टेति बलवद्द्वेषविषयदुःखजनकत्वज्ञानमित्यर्थः, 'बोधकाभावादिति। न च ज्ञानपदं ज्ञायमानपरं शाब्दबोधदशायाञ्च तत्सम्भवत्येवेति वाच्यं। तदा व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् तदौपादानिकत्वपक्षे दोषतादवस्थ्याच्च। यद्वा

अतएव काम्यादन्यदित्यादि प्रकारद्वयं निरस्तं, कार्य्यतावुद्धौ प्रवृत्तौ वा काम्यसाधनत्वस्यैव हेतुत्वात्। न च कार्य्ये घटादौ लिङ्शक्तिग्रहः, यथा लिङ्शक्तिग्रहकाले स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वात् क्रियानिरासस्तथा यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासोऽपि स्यात्। न हि यागविषयको घटादिः सम्भवति, अन्यथा अन्विताभिधानदशायामपि तन्निरासो न स्यात्। स्यादेतत्,

---

साधनीभूतयागविषयककार्य्यस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनत्व विना स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनत्वज्ञापकस्येत्यर्थ.,'अन्विताभिधानेति स्वर्गकामकृतिसाध्यताबोधेत्यर्थ'। न च संशयात्मकस्येव तज्ज्ञानं पूर्व्वं भविष्यतीति वाच्यं। अपूर्व्वस्य पूर्व्वमनुपस्थित्या संशयस्याप्यसम्भवात् संशयस्य हेतुत्वे यागेऽपि तादृशसाधनत्वसम्भावनातः कर्त्तव्यताबोधसम्भवादपूर्व्ववाच्यताभ्युपगमस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्चेति भाव'। 'प्रकारद्वयमिति, 'अथवा-यद्देत्यादिनोक्तं प्रकारद्वयमित्यर्थः, 'कार्य्यतावुद्धौ' प्रवृत्तिहेतुकार्य्यतावुद्धौ, एतच्च परनये, 'प्रवृत्तौ वेति स्वमते, 'काम्यसाधनत्वस्यैव' साक्षात्-परम्परासाधारणकाम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव। कार्य्ये लिङः शक्तिग्रहासम्भवमाह, 'न चेति, 'स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वादिति प्रथमं स्वर्ग-

---

व्यवहितत्वाद्यबोधकाभावान्न तथात्वमिति भाव। 'अतएवेति वक्ष्यमाणादेवेत्यर्थ, अप्रयोजकत्वे तात्पर्य्यं। व्युत्पत्तिविरहमाह, 'न चेति। 'न

स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या तदन्वययोग्ये लिङ्शक्तिग्रहः स्थायिकार्य्यश्च तथा, अतः शक्तिग्रहकाले क्रियानिरासो युज्यते न घटादेः। यजिपदमन्तर्भाव्य स्वर्गकामपद-लिङ्पदाभ्यां अन्विताभिधानदशायां घटादिनिरासो यागान्वयायोग्यत्वादिति, तत् किं शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्हस्तपिहिता येन घटादिनिरासिका सा न प्रतिसन्धीयेत। प्रत्युत प्रत्ययस्यान्तरङ्गप्रकृत्यर्थान्वयं बोधयत एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानमेव प्राथमिकं, पुरुषदोषादप्रतिसन्धाने शक्तिग्रहो भ्रम एव घटादेरशक्यत्वात् पुरुष-

कामकृतिसाध्यत्वान्वयायोग्यत्वादित्यर्थ,। 'स्वर्गकामान्वयेति प्रथम स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वयेत्यर्थ, 'स्थायीति स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वस्थायीत्यर्थ, 'तथा' प्रथम स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वान्वययोग्य, 'न घटादेरिति, तस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्व्वमपि स्थायित्वसम्भवादित्यभिमान, दूषयति, 'तत्किमिति, 'अन्तरङ्गेति स्वार्थनिष्ठेत्यर्थ, 'अप्रतिसन्धान इति यागान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धान इत्यर्थ। ननु घटादिकमपि शक्यमेव योग्यतावशाद्वापूर्व्वलाभ इत्यत आह, 'पुरुषविशेष प्रतीति यश्च

ह्यीति, प्रागुक्त विषयत्वमसम्भवीति भाव। 'अप्रतिसन्धाने' घटान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धाने। अनन्यप्रतिपाद्यघटादिविषयस्यापि कार्य्यत्व प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त तदाश्रयतयैव घटादेरपि शक्यत्व स्यादित्यत आह, 'पुरुषेति,

विशेषं प्रति अपूर्व्ववाच्यतापत्तेश्च। घटादीनामनन्तत्वेन यदि तन्निरासो न शक्यः तदा अन्विताभिधानदशायामपि न स्यात् पाकादीनां क्रियात्वेनैव पृथिवीत्वादिना निरासस्सम्भवाच्च। एवञ्च प्रचुरद्रव्यगुण-कर्म्मसु निरस्तेषु क्व कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिग्रहः। न च विशेषे निरस्तेऽपि कार्य्यसामान्यं न निरस्त-

---

पुरुषस्य घटादौ शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तिर्न स्फुरिता तस्यैव पुरुषस्येत्यर्थः, 'अपूर्व्ववाच्यतापत्तेः' अपूर्व्वस्य लिङ्पदप्रतिपाद्यतापत्तेः, अपूर्व्वस्य विधिजन्यशाब्दबोधविषयतापत्तेरिति यावत्, तथाच यस्य घटादौ यागान्वयानुपपत्तिः स्फुरिता तस्य लिङः कार्य्यशक्तिग्रहासम्भवेन यजेतेति विधिवाक्याद्यागविषयकं कार्य्यमिति शाब्दबोधो न स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तस्यापि पुरुषस्य विधिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। ननु घटादीनामनन्तत्वेन तत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानमेवानुपपन्नमित्यत आह, 'घटादीनामि'ति, 'तन्निरासः' तन्निष्ठानुपपत्तिग्रहः, 'न स्यात्' अनुपपत्तिग्रहो न स्यात्, 'निरासस्सम्भवात्' अनुपपत्तिग्रहसम्भवात्। 'निरस्तेषु' शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टेषु, 'निरस्तेऽपि' शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टे-

---

तथाच यत्रानुपपत्तिप्रतिसन्धानं तत्र शाब्दबोधो न स्यात्। न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, तदप्रतिसन्धाने क्रियायामपि कार्य्यत्वान्वयस्य दुर्व्वचत्वमित्यपि बोध्यं। 'एवञ्चे'ति, ननु सामान्यलक्षणाभ्युपगमपक्षे कार्य्यत्वेनोपस्थितेऽपूर्व्वे शक्तिग्रहो यथाच नापूर्व्वस्यवाच्यतिस्तथा प्रागुक्तमिति चेत्, न,

मिति वाच्यं। न हि विशेषाविषयं सामान्यज्ञानं सम्भवति। एतेनापूर्व्वसाधारणकार्य्यत्वेन घटादौ शक्तिग्रह इति परास्तं। अगृहीतासंसर्गेषु स्थायित्व-कार्य्यत्व-स्वर्गजनकत्वेषु तज्ज्ञानेषु वा शक्तिग्रह इत्यपि परास्तं, स्थायिनां घटादीनां निरासात् धर्म्ममात्रे च शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात्। किञ्च तेषु शक्तिग्रहः

ऽपि, 'न निरस्तं' न शक्तिग्रहविषयताबाधकविशिष्टं। उपसंहरति, 'एतेनेति, 'ज्ञानेषु' तज्ज्ञानेषु, क्वचित्तथैव पाठः। स्थायित्वादिषु धर्मेषु शक्तिग्रहो धर्म्मिकर्मभावेन केवलेन वा, आद्ये 'स्थायिनामिति, 'निरासात्' यागान्वयानुपपत्त्या शक्तिग्रहविषयत्वनिरासात्, द्वितीये 'धर्म्ममात्रे चेति, 'अनुपयोगादिति धर्म्युपस्थित्यननुकूलत्वेनानुपयो-गादित्यर्थः। ननु जातिशक्तिग्रहो व्यक्तिमिव धर्म्मशक्तिग्रह एव धर्म्मिणमुपस्थापयतीत्यत आह, 'किञ्चेति, 'समुदितेषु' मिथः सामा-

---

नाधिकरण्येन मिलितेषु। तथा च समुदिते सम्भवे व्यस्ते शक्तिकल्पनमनुचितमिति भावः। यदि तु व्यस्ते उपस्थिते समुदितेऽपि शक्तिस्तदा-

तन्मते पूर्व्वदोष एव तात्पर्य्यात्। 'न हीति, ननु विशेषरूपेण बाधितेऽपि सामान्यतः कार्य्यत्वेन तत्रैव शक्तिग्रहोऽस्तु अन्यथा निर्व्वह्निपर्व्वते पर्व्वतेतर-वृत्तिर्वह्निरत्र नास्तीति ज्ञानेऽनुमितेर्निर्विषयतापत्तिरिति चेत्, न, विशेष-बाधकस्यापि दोषत्वात् यथाचैतत्तथानुमानप्रकाशे विपञ्चितं। 'एतेनेति, यद्यपि प्रागपि तदेव निरस्तं तथापि पूर्व्वं घटत्वादिनोपस्थिते कार्य्यत्वेन शक्तिग्रह इत्यपास्तं, इदानीं कार्य्यत्वेनोपस्थिते घटादौ शक्तिग्रह इति निरस्तमिति भाव। 'यदेत्यादिमतद्वयं निरस्यति, 'अगृहीतेति, 'तज्-ज्ञानेष्विति। यद्यपि तेषामेकं ज्ञानं प्रागुक्तं तथापि व्यक्त्यभिप्रायकं बहु-वचनं। 'अनुपयोगादिति अपूर्व्वलाभानापत्तेरित्यर्थ, 'समुदितेष्विति,

समुदितेषु प्रत्येकं वा, नाद्यः प्रथमं समुदायस्यैकज्ञानाविषयत्वात् विषयत्वे वा पूर्व्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वेऽपूर्व्वत्वव्याघातः एकज्ञानविषयसाकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेव विशिष्टत्वात्। न द्वितीयः एवं हि लिङ्पदात् स्मरणत्रयं यजिपदाच्च यागस्मरणं। न च चतुर्णां

नाधिकरणावच्छिन्नेषु, 'समुदायस्य' सामानाधिकरण्यस्य, 'एकज्ञानाविषयत्वादिति स्थायित्वादिविषयकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः, अपूर्व्वरूपाधिकरणस्य सामानाधिकरण्यघटकत्वादिति भावः। 'पूर्व्वमेव' शाब्दानुभवात्पूर्व्वमेव, 'विशिष्टस्य' स्थायित्वादिविशिष्टापूर्व्वज्ञानस्य, 'अपूर्व्वत्वव्याघात इति, शाब्दानुभवात्पूर्व्वं विशिष्टज्ञानाविषयत्वस्यैवापूर्व्वत्वरूपत्वादित्यभिमानः। ननु सामानाधिकरण्यघटकतया अपूर्व्वस्योपस्थितावपि स्थायित्वादिविशिष्टज्ञानं न तत्र वृत्तमेवेत्यत आह, 'एकज्ञानेति साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेकज्ञानस्यैवेत्यर्थः, 'विशिष्टत्वात्' विशिष्टज्ञानत्वात्। 'स्मरणत्रयमिति स्थाय्या-

---

एकाधिकरणवृत्तित्वं समुदाय, प्रथममिति, त्वयान्यथाख्यातेरनभ्युपगमादिति भाव'। 'एकपदं सम्पातायातं, अतएवाग्रे पूर्व्वमननुभवादित्येव वक्ष्यतीति ध्येयं। नन्वपूर्व्वमादाय तथा बोध स्यादित्यत आह, 'विषयत्वे वेति। ननु तावद्धर्म्मविशिष्टशरीरादेस्तथात्वमस्तु तथाचापूर्व्वस्य तदविषयत्वात् कथमपूर्व्वत्वव्याघातः। न च क्रियान्तरमाविनत्वमपि विवक्षितं परेणापूर्व्वत्वनियत एव शक्तिग्रहाभ्युपगमादिति वाच्यं। स्वर्गिशरीरादौ तथाप्यतिप्रसक्तेरिति चेत्, न, अव्यवहितावन्तर्थस्य विवक्षितत्वादिति दिक्। 'सत्त्वे' उपस्थितत्वे। तन्मतेनैवाह, 'एकेति। ननु समुदायमतिरिक्तं न ब्रूमः किन्तु

तेषां यौगपद्यमस्ति। न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समुदितविषयकमेकमेव स्मरणं लिङ्पदादिति युक्तं, समुदायस्य पूर्व्वमननुभवात्। स्मरणञ्च यदि साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिविषयकमेकं तदा अपूर्व्वत्वक्षतिः एकज्ञानारूढयोः साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेव विशिष्टत्वात् तन्नियतत्वाद्वा। एतेन स्वर्गादिपदेषु अगृहीतासंसर्गधर्म्म-

---

दीनां स्मरणत्रयमित्यर्थः। 'अस्ति' सम्भवति, 'समुदितविषयकमिति स्थाय्यादिचयविषयकमित्यर्थः, 'समुदायस्येति स्थाय्यादिचयस्येत्यर्थः। 'अननुभवात्' समूहालम्बनानुभवविरहात्। ननु समूहालम्बनानुभवविरहेऽप्युद्बोधकसमाजादार्थिकं समूहालम्बनमेकं स्मरणं भविष्यतीत्यत आह, 'स्मरणञ्चेति, 'धर्म्म-धर्म्मिविषयकमिति अपूर्व्वस्थायित्वादिविषयकमित्यर्थः, 'एकज्ञानेति, 'ज्ञानपदं स्मरणपरं 'एवकारोऽप्यर्थे, तथाच साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिणोरेकस्मरणस्यापि विशिष्टज्ञानत्वादित्यर्थः। ननु तादृशानुभव एव विशिष्टज्ञानं न तु स्मरणमित्यत आह, 'तन्नियतत्वादेति विशिष्टज्ञाननियतत्वादित्यर्थः,

---

स्थायित्वादिकमेव तथाच तत्तदुद्बोधकसमाजात्तत्समूहालम्बनमेकमेव स्मरणं तदेव समुदितविषयमित्यत आह, 'स्मरणञ्चेति, अन्यतरमात्रविषयत्वे निराकाङ्क्षविषयत्वे वा छतानुपयोग एव दोष इति रहस्यं। 'तन्नियतत्वादेति साकाङ्क्षधर्म्म-धर्म्मिगोचरैकज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वस्य विशिष्टत्वनियतत्वादित्यर्थः। एतेन तन्मते ज्ञानाभावकालेऽपि विशिष्टसत्त्वमुपपादितमिति ध्येयं। 'एतेनेति स्वर्गस्य वाक्यार्थधीमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते स्वर्गपदे-

धर्म्मिषु शक्तिग्रह इति व्युदस्तं। प्रत्येक-समुदायविषयकस्मरणविकल्पग्रासात्। अस्तु वा लिङः कार्य्ये लक्षणा, यथा हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ पुरुषविशेषः प्राग-

अन्यथा स्मृतेरगृहीतग्राहितया प्रामाण्यापत्तेः, तथाच स्मृतिजनकीभूतविशिष्टज्ञानमादायैवापूर्व्वलब्धिः। न च स्थायित्वादिरूपेण घटादिकस्येव स्मरणविषयो नापूर्व्वमिति वाच्यं। तथासत्यनुपस्थितस्यापूर्व्वस्य शाब्दबोधविषयत्वानुपपत्तेः उपस्थितयोग्यतादिविशिष्टार्थबोधकत्वस्वभावत्वात् पदानामन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः। एवमेवालौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रह इति प्रागुक्तं दूषयति, 'एतेनेति, 'धर्म-धर्म्मिषु दुःखासम्भिन्नत्वादिधर्म्मसुखादिष्वित्यर्थः, 'व्युदस्तमिति स्वर्गस्य वाक्यार्थानुभवमात्रगोचरत्ववादिनस्तव मते व्युदस्तमित्यर्थः। अभ्युपगमवादेन परसिद्धान्तमाश्रित्यैवापूर्व्वस्य लिङ्पदवाच्यतां खण्डयति,[1] 'अस्तु वेति, 'लक्षणा' न तु शक्तिः। नन्वेवं लाक्षणिकस्याननुभावकतया विधिवाक्यश्रवणानन्तरं यागविषयकापूर्व्वप्रत्ययो न स्यात्। न चागृहीतसंसर्गकं ग्रहण-स्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमेकच भवतीति वाच्यं। सामान्यप्रत्यासत्तितया अपूर्व्वस्य पूर्व्वमननुभूतत्वेन स्मरणायोगादित्यत आह, 'यथा हीति, 'प्राग-

(१) अभ्युपगममाश्रित्यैवापूर्व्वस्य लिङ्वाच्यता खण्डयतीति ग०।

ऽप्येवं शक्तिग्रहो निरस्त इत्यर्थः। तन्मतेऽप्यपूर्व्वशक्तिकल्पनमत्यन्तासङ्गतमित्याह, 'अस्तु वेति। नन्वेवमपूर्व्वं नानुभूयेतैव लाक्षणिकस्याननुभावकत्वादित्यत आह, 'यथा हीति। एतेन मञ्चायामितरपदस्यैवादिप्रागुक्त-

ननुभूतोऽप्यनुभूयते इतरपदाल्लाक्षणिकस्यानुभावकत्वात् तथाऽपूर्व्वमपि, अस्तु च स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इत्यनुभवे स्वर्गकाम-यागयोरन्वयप्रकारतया

ननुभूतोऽपीति समानप्रकारकस्मरणादेवेति शेषः। यद्यपि लक्षणीयार्थस्य विशेषणतयैव भानमिति नियमस्य यद्यः कोऽयन्तीत्यादावेव स्फुटतरो व्यभिचारस्तथापि तादृशनियमसत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्याह, 'अस्तु चेति, 'स्वर्गकाम-यागयोरिति स्वर्गकामकृतिसाध्यत्व-यागयोरित्यर्थः, 'अन्वयप्रकारतया' विशेष्य-विशेषणतया, 'अर्थात्' अर्थापत्त्या। नन्वेवं विधिजन्यशाब्दबोधे तदुत्तरार्थापत्तौ वा क्रियायां कृतिसाध्यत्वस्याप्रकारत्वात् ततः क्रियायां कथं प्रवृत्तिः प्रवृत्तिविषयविशेष्यककृतिसाध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादित्यत-

---

श्यामौ व्यभिचाराप्रयोजकत्वमपि सूचितं इति मन्तव्यं। ननु पुरुष संस्कारादुपतिष्ठते न त्वनुभूयत इत्यत आह, 'प्रागिति, एतच्च परमताभ्युपगमेनैव। न च तथापि कथमनुपस्थितस्यानुभव', पुरुषत्वादिसामान्यप्रकारस्मरणे सति योग्यतावशाद्विशेषानुभवात् समानप्रकारकत्वेनैव तस्य हेतुत्वाभ्युपगमात्। यद्यपि स्वार्थान्वयेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, न चैव कार्य्यत्वान्वयेन रूपेण तदुपस्थितिः, तथाप्युक्तनियमोऽप्रयोजकः, अतएव नीलोघट इत्यादौ तथैव लक्षणेति पराभ्युपगमानुसारेणेदमुक्तमिति ध्येयं। ननु विधौ न लक्षणा तदुक्तं "न विधौ परः शब्दार्थ इति चेत्, न, तस्य मतान्तरत्वात्। अतएव परस्य लौकिकी लिङ् लाक्षणिकीति। यजिपदेन स्वार्थविशेष्यकं ज्ञानं स्यादित्यनेष्टापत्तिमाह, 'अस्तु चेति, यथा तथा बोधोऽस्त्वपूर्व्वलाभ परं मृग्यत इति भाव। नन्वेतादृशो बोधो नाका

अपूर्व्वलाभः । यदा स्वर्गकामकार्य्यविषयो याग इति शाब्दानुभवानन्तरमर्थाद्यागविषयकं कार्य्यमिति ज्ञानं अनुपपत्तिप्रभवं। अतएव शाब्दबोधानन्तरमौपादानिकबोधात्प्रवृत्तिः। किञ्चापूर्ववाच्यत्वेऽपि न कलञ्जं भक्षयेदित्यादितः कलञ्जभक्षणाभावविषयकमपूर्वमवगम्यापि न प्रवर्त्तेत तदभावे, तथाहि भक्षणे रागादस्य कर्त्तव्यताबुद्धिर्जाता शब्दाच्च भक्षणाभावे, निष्फलात् कार्य्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन सुखहेतौ भक्षण एव प्रवर्त्तेत न तदभावे, निषेधापूर्व्वमेव फल-

---

माह, 'अतएवेति विधिजन्यवाक्यार्थानुभवे क्रियायां कृतिसाध्यत्वस्यामकारत्वादेवेत्यर्थः', 'औपादानिकेति औपादानिकक्रियाविशेष्यककृतिसाध्यत्वबोधादेवेत्यर्थः, अपूर्व्वस्य विधिपदवाच्यत्वेऽपि तथैवाभ्युपेयत्वादिति भावः। नित्य निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, 'रागात्' रागविषयसाधनताज्ञानात्, 'शब्दाच्चेति, उपादानसहकारेणेति शेषः, 'भक्षणाभाव इति, तथाचेति शेषः,'निष्फलादिति निष्फलत्वज्ञानसमवहितात् कार्य्यता-

---

ज्ञित' कार्य्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'यदेति, 'नित्य-निषेधयोरपि तदेव लिङा विधीयत इति प्रागुक्तं दूषयति, 'किञ्चेति, तथाचेष्टसाधनत्वज्ञानपूर्व्वं इति भाव । 'न तदभाव इति, इष्टसाधनतालिङ्गककार्य्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भाव । 'फलमिति, तथाच तदेव

मिति चेत्, न, तस्य सुख-दुःखाभावान्यतया पण्डत्वेन तदजनकतया च गौण-मुख्यप्रयोजनत्वाभावात्। सुख-वदपूर्वमपि प्रयोजनमिति चेत्, न, लोके तथानव-गमात्। अलौकिकयोः स्वर्गापवर्गयोः लोकावगत-

---

ज्ञानात्, 'सफलं' सफलत्वज्ञानसमवहितकार्य्यताज्ञानं,[1] 'फलं' इष्टं, 'पण्डत्वेन तदजनकतया चेति सुख-दुःखाभावाप्रयोजकत्वेन फलाज-नकतया चेत्यर्थः, 'गौण-मुख्येति इष्टसाधनताज्ञानाधीनेच्छाविषयत्व-सुख-दुःखाभावत्वज्ञानाधीनेच्छाविषयत्वयोरभावादित्यर्थः, 'सुखव-दिति यथा सुखं फलसाधनताज्ञानं विनापि सुखत्वप्रकारकज्ञाना-देवेच्छाविषयस्तथा अपूर्व्वमपि फलसाधनताज्ञानं विनापि अपू-र्व्वत्वप्रकारकज्ञानादेवेच्छाविषय इत्यर्थः, 'लोके' लोकेन, 'तथान-वगमादिति फलसाधनत्वेनाज्ञानदशायामपूर्व्वस्येच्छाविषयत्वानवग-मादित्यर्थः। नन्वेवं निषेधापूर्व्ववत्फलसाधनताज्ञानाभावेन[2] स्वर्गा-पवर्गयोरपीच्छाविषयत्वं न स्यादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति लौकिकसुख-दुःखाभावभिन्नयोरित्यर्थः, 'लोकावगतेति लौकिकसु-

---

(१) निष्फलत्वादिति निष्फलत्वज्ञानासमवहितात् कार्य्यताज्ञानात् सफलत्व-ज्ञानसमवहितं कार्य्यताज्ञानं बलवदिति व्याख्यार्थ इति ग० ।

(२) फलसाधनत्वाभावेनेति ग० ।

फलमादायेष्टसाधनत्वसत्त्वान्नोक्त दोष इति भाव। 'गौणेति तथाच स दोषस्तदवस्थ एवेत्यर्थः'। नन्वेवं स्वर्गापवर्गावपि न प्रयोजने स्यातां लोके तथानवगमादित्यत आह, 'अलौकिकयोरिति। ननु वेदे तथा स्याल्लोक-

प्रयोजनसुख दुःखाभावजातीयतया प्रयोजनत्वं, वेदेऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्व्वस्य गौणप्रयोजनस्य लिङाभिधानं काम्यसाधनताज्ञानं विना कामिकार्य्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात् न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन तथासामर्थ्यादनुपयोगाच्च प्रवृत्तेर्भोजनादाविव लोककृतकाम्यसाधनताज्ञानात् कार्य्यताज्ञानाद्वा गौणप्रयोजनत्वेनैवोपपत्तेः। नापि नित्य-निषेधयोरपूर्व्वं

ख-दुःखाभावगतेच्छाप्रयोजकसुखत्व-दुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानविषयतयेत्यर्थः, 'प्रयोजनत्वं इच्छाविषयत्वं। नन्वपूर्व्वस्यापि फलसाधनताज्ञानाजन्यापूर्व्वत्वप्रकारकज्ञानजन्येच्छाविषयत्वं वेदगम्यमित्यत आह, 'वेदेऽपीति, तव मत इति शेषः, 'काम्यसाधनस्यैवेति काम्यसाधनतया ज्ञातस्यैवेत्यर्थः, 'गौणप्रयोजनस्य' फलसाधनताज्ञानाधीनेच्छाविषयस्य, 'लिङाभिधानं' लिङा कार्य्यत्वप्रकारेणाभिधानं, 'न तु स्वतःप्रयोजनत्वेनेति न तु यथोक्तेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, 'तथासामर्थ्यादिति तेन रूपेण शक्तिविरहादित्यर्थः, 'अनुपयोगाच्चेति स्वतःप्रयोजनत्वप्रकारकज्ञानस्यानुपयोगाच्चेत्यर्थः, अनुपयोगित्वमेवोपपादयति, 'प्रवृत्तेरिति, 'लोककृप्तेत्यादि प्रकारद्वयं मतभेदेन, 'गौणप्रयोजनत्वेनैवेति अपूर्व्वनिष्ठस्वतःप्रयोजनत्वज्ञानं विनैवेत्यर्थः,

---

एव लोकावगमाद्दूरादत आह, 'वेदेऽपीति, 'लिङेति, त्वन्मतइति शेष। अनुपयोगमेवाह, 'प्रवृत्तेरिति न प्रवृत्तावुपयोगस्तत्रापि साध्यन्यथैवोपपन्नेत्यर्थः।

स्वतः प्रयोजनं लिङाभिधीयते। काम्यस्थले हि धर्म्मिग्राहकलिङादिना प्रवर्त्तककार्य्यत्वेनापूर्वमभिहितमतोनित्यादावपि कार्य्यत्वेनापूर्वबोधनं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन। ननु नित्ये लोक-वेदावगतगौण-मुख्यप्रयोजनाभावे सति लिङेवापूर्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वं बोधयति तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्व्वाहादिति चेत्, न, निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वं अपूर्वस्य

'धर्म्मिग्राहकेति अपूर्व्वरूपधर्म्मिग्राहकेत्यर्थः। 'प्रयोजनाभावे सतीति प्रयोजनान्तराभावेसतीत्यर्थः, 'लिङेवेति सन्ध्यामुपासीतेत्यादिनित्यविधिस्थलीयलिङः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेवेत्यर्थः, 'लिङेवेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते 'तथासामर्थ्यादिति पूर्व्वमभिधानात् 'अतोऽपीत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य पुनरुक्तत्वप्रसङ्गाच्च, 'अपूर्व्वस्य' नित्यापूर्व्वस्य, 'तेन विनेति नित्यापूर्व्वस्य स्वतःप्रयोजनत्वेन विनेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिपरत्वेति नित्यविधिस्थलीयलिङः प्रवृत्तिप्रयोजकतानिर्व्वाहादित्यर्थः, लिङो हि प्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तदेष्टसाधनताज्ञानद्वारा, इष्टञ्च नित्यापूर्व्वातिरिक्तं प्रकृते बाधितं, नित्यापूर्व्वस्येष्टत्वञ्च न फलसाधनताज्ञानेन सम्भवति पण्डत्वादतोऽपूर्व्वस्य स्वतःप्रयोजनत्वं विना न प्रवृत्तिपरत्वनिर्व्वाह इति भावः। 'निरुपधीति

परमतेनाह, 'कार्य्यत्वेति, स्वमतेनैवाह, 'काम्येति। ननु काम्ये यथास्तथास्तु नित्ये तु तथा स्यादित्याह, 'नन्विति, तथाचानन्यगत्या लिङस्तत्र सामर्थ्यमपि

सिद्धं लिङा बोधनीयं । न च तादृशेच्छाविषयोऽपूर्वं क्वचिदपि सिद्धं । न च लिङेवापूर्वेच्छां जनयित्वा तां बोधयति तस्यास्तथासामर्थ्यादिच्छायाः सामग्र्यन्तरजन्यत्वाच । अतोऽपि काम्ये नित्ये चेच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वमपूर्वस्य लिङादिना न बोध्यते अपूर्वेच्छायाः

फलसाधनताज्ञानानधीनेत्यर्थ, 'सिद्ध' वर्त्तमान, 'लिङा' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्त्या, 'क्वचिदपि सिद्धमिति क्वचिदपि वर्त्तमानमित्यर्थं, कृप्तकारणाभावेनेच्छोत्पत्तेरसम्भवादिति भाव । 'लिङेव' लिङ्निष्ठप्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्यथानुपपत्तिरेव, 'तस्या.' अनुपपत्ते । ननु तस्यास्तथासामर्थ्यमसिद्धमित्यत आह,[1] 'इच्छाया इति, 'सामग्र्यन्तरेति अनुपपत्त्यघटितसामग्रीजन्यत्वनियमाच्चेत्यर्थ । 'अतोऽपीति, 'अपिशब्दात् 'लिङ्स्तथासामर्थ्यादिति पूर्व्वोक्तस्य समुच्चय, 'इच्छाविषयत्व प्रयोजनत्वमिति निरुपधीच्छाविषयत्वरूप स्वत प्रयोजनत्वमित्यर्थ, पूर्व्वमर्थापत्त्या बोधयितु न शक्यते इत्यभिहितमिदानीं लिङादिना शाब्दबोधोऽपि तस्य न सम्भवतीत्युच्यते इति भाभेद । 'अपूर्वेच्छाया इति फलसाधनता-

---

(१) तस्यास्तत्सामर्थ्यमपि तथैव सिद्धमित्यत आहेति ग० ।

कल्प्यमिति भाव । 'न चेति, तथाथायोग्यत्वान्न तद्बोध इति भाव । तर्हि कार्य्यताज्ञानरूपसामग्र्यन्तरजनितामेवेच्छां सा बोधयत्वित्यत आह, 'अतोऽपीति, यद्यप्यनागतस्यापि शब्देन बोधने न दोष, तथापि लिङस्तथासाम

शाब्दज्ञानात् पूर्वं असत्त्वात् किन्तु शाब्दकार्य्यताज्ञानात् सेति। अथ नित्ये कार्य्यत्वेनैवापूर्वस्याभिधानं न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन किन्तु लिङा अपूर्वे बोधिते तस्य स्वतः प्रयोजनत्वमिच्छाविषयत्वं सम्भवति सुखज्ञानवदपूर्वज्ञानस्यापि स्वत एवेच्छाजनकत्वात्, ततः काम्यापूर्वसाधनताज्ञानान्नित्ये कार्य्यताबोधात् प्रवृत्तिरिति चेत्, न, अपूर्वज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेनाक्लृप्तत्वात्। काम्यापूर्व्वे हि लोकक्लृप्तेष्टसाधनताज्ञानादेवेच्छा न

ज्ञानानधीनाया अपूर्वेच्छाया इत्यर्थः, 'शाब्दज्ञानात् पूर्वं' शाब्दज्ञानात्पूर्वमपि, अपिशब्दादुत्तरसमुच्चयः, 'असत्त्वात्' अप्रामाणिकत्वात्, 'शाब्दकार्य्यताज्ञानादिति, फलसाधनताज्ञानसमवहितादिति शेषः, 'सा' अपूर्वेच्छा। 'अथेति, 'नित्यपद निषेधस्याप्युपलक्षकं, एवमग्रेऽपि, 'इच्छाविषयत्वमिति निरुपधीच्छाविषयत्वमित्यर्थः, 'सम्भवति' सिद्धति, 'सुखज्ञानवदिति सुखत्वप्रकारकज्ञानवदित्यर्थः, 'अपूर्वज्ञानस्येति नित्य-निषेधापूर्वविषयककार्य्यत्वप्रकारकज्ञानस्येत्यर्थः, अपूर्वत्वप्रकारकज्ञानस्य लिङ्पदजन्यत्वाभावेन यथाश्रुतासङ्गतेः, एवमग्रेऽपि, 'स्वत एव' फलसाधनताज्ञानं विनैव, 'काम्यापूर्वेति, काम्यं

यंमेव मूलदूषणं बोध्यं। 'नित्य इत्युपलक्षणं, निषेधेऽपीति द्रष्टव्यम्। स्वतइत्यतिदेशसम्भाद, 'अपूर्व्वेति, 'काम्येति काम्यस्य तदपूर्व्वञ्चेति काम्यापूर्व्वमित्यर्थः। 'काम्यापूर्व्वे हीति काम्यस्यैवापूर्व्वे हीत्यर्थः। न च नित्य निषेध-

त्वपूर्व्वत्वज्ञानात् । शास्त्रस्थस्य शास्त्रजकर्त्तव्यताज्ञानं बलवदिति चेत्, सफलविषयं तथा इदञ्च निष्फलविषयं । अथ प्रवृत्तिमतो निवृत्तिनियोगेऽधिकार इति यदा भक्षणप्रवृत्तस्तदा तन्निषेधे शाब्दकार्य्यताधीरिति तया विपरीतप्रयत्ने जनिते रागात् क्रियोत्पत्तिः तेनैव प्रतिबन्धात् रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य हि

यदपूर्वं तत्साधनताज्ञानात्कार्य्यताबोधान्नित्ये प्रवृत्तिरिति योजना । निष्फलात् सफलं गरीय इत्यच शङ्कते, 'शास्त्रस्थस्येति, 'शास्त्रजेति शास्त्रप्रयोज्येत्यर्थः । प्रतियोग्यभावातिरिक्तस्थल एव निष्फलात् सफलं गरीय इत्यभिप्रायेणाशङ्कते, 'अथेति, 'प्रवृत्तिमतः' प्रतियोगिप्रवृत्त्युन्मुखस्य, प्रतियोगिगोचरप्रवृत्तिसामग्रीविशिष्टस्येति यावत्, 'निवृत्तिनियोगेऽधिकारः' तदभावत्वप्रकारकप्रवृत्तौ अधिकारः, तदभावत्वप्रकारकप्रवृत्तिमत्त्वमिति यावत्, 'भक्षणप्रवृत्तः' भक्षणगोचरप्रवृत्तिमान्, 'तदा' तदैव, 'शाब्दकार्य्यताधीः' शब्दप्रयोज्यकार्य्यताधीः, एवम्भूता प्रवृत्त्युपधायिकेति यावत् । नन्वेवं युगपद्भक्षणतदभावयोरुभयोरेव प्रवृत्तौ कुतो न भक्षणोत्पत्तिरित्यत आह, 'तयेति शाब्दकार्य्यताधियेत्यर्थः, 'विपरीतप्रयत्ने' भक्षणाभावगोचरप्रयत्ने, 'तेनैव' भक्षणाभावगोचरप्रयत्नेनैव । ननु विनिगमकाभावा-

---

विषयकापूर्व्वकार्य्यताज्ञानत्वेनैवेच्छाहेतुत्वं कल्प्यं मानाभावात्, प्रवृत्त्यादेरन्यथैवोपपाद्यत्वादिति भावः । ननु राग-शास्त्रयोर्बलवत्त्वे विनिगमकाभावादैपरीत्यमेवास्त्वित्यत आह, 'रागेति, अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यात्तेन पाप-

निवृत्तिकार्य्यता शास्त्रेण बोधिता अतस्तेन बोधने स्वफलं विपरीतकृतिरवश्यं उत्पाद्येति शास्त्रस्य बलवत्त्वमिति चेत्, न, निवृत्तिकार्य्यताबोधेऽपि निवृत्तौ प्रयत्न एव नोत्पद्यते यस्य प्रतिबन्धकता स्यात् स्याच्च निवृत्तिकार्य्यताबोधकमप्रमाणं निष्फलत्वेन तत्र कृते-

---

र्भक्षणगोचरप्रयत्नेनैव तदभावगोचरप्रवृत्तिः कुतो न प्रतिबध्यत इत्यत आह, 'रागकारितेति रागकारितप्रवृत्तिमुपजीव्य या निवृत्तिनिष्ठकृतिसाध्यता रागकारितभक्षणगोचरप्रवृत्तिकालीना या कृतिर्भक्षणादिनिवृत्तिनिष्ठतत्साध्यतेति यावत्, अन्यथा भक्षणाभावगोचरप्रवृत्तेरलीकत्वादिति भावः। 'तेन' शास्त्रजकार्य्यताबोधेन, 'स्वफलं' परम्परया स्वफलं, 'विपरीतकृतिः' विपरीतस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपा कृतिः, भक्षणाभावस्योत्तरकालानुवृत्तिरूपं कार्य्यमिति यावत्, कृतिपदस्य बहुषु कार्य्येषु प्रयोगात्, 'अवश्यमिति, अन्यथा शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेरिति भावः। 'शास्त्रस्य' शास्त्रजकार्य्यताज्ञानस्यैव, 'बलवत्त्वं' स्वफलस्य भक्षणाभावोत्तरकालसम्बन्धस्योपधायकत्वं, 'निवृत्तिकार्य्यताबोधेऽपीति वेदाद्भक्षणाभावे कार्य्यताज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'निवृत्तौ' भक्षणाभावे, 'नोत्पद्यत इति, लोकक्लृप्तकारणस्येष्टसाधनताज्ञानविशिष्टकृतिसाध्यताज्ञानस्याभावादिति भावः। 'बोधकमिति, शास्त्रमिति शेषः, 'कृतेरभावादिति कृतेरभावे

बलात्तथा कल्प्यत इति भावः। 'निवृत्तौति भक्षणादिनिषेधेत्यर्थः, 'अप्रमाणमिति। न च फलमनाज्ञायमानकृतिमादाय कृतिसाध्यत्वमबाधितमिति

रभावात्। अथ कलञ्जभक्षणस्य निन्दार्थवादेन बलवदनिष्टसाधनत्वावगमात् तद्भक्षणे न प्रवर्त्तत इति चेत्, एवमपि कलञ्जभक्षणे निवर्त्ततां तदभावे निष्प्रयोजनतया प्रवृत्तौ किमायातमिति। एतेन नित्यापूर्वसाधने सन्ध्यावन्दनादावपि प्रवृत्तिरपास्ता क्रियायाः कष्टत्वात् तदपूर्वस्य पण्डत्वात् स्वतोऽप्रयोजनत्वाच्च। तस्मात् लोके पचेतेत्यादौ कार्य्यत्वेष्टसाधनत्वरूपधर्म्मशक्तत्वेन ज्ञाता लिङ् स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ तदन्वयं यागे योग्यतादिवशात् बोधयतीति न वेदे धर्म्मिणि

कृतिसाध्यत्वलक्षणस्य कार्य्यत्वस्यापि बाधादिति भावः। न फलभ्रमजन्यकृतिसाध्यत्वमादायैव न बाध इति वाच्यं। तादृशकृतिसाध्यत्वस्य वेदेनाबोधनादिति हृदयं। 'बलवदनिष्टेति, बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनतालिङ्गककृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति भावः। 'निवर्त्ततां' मा प्रवर्त्ततां, 'किमायातमिति, तथाच निषेधविधेरपार्थकत्वमिति भावः। 'एतेनेति, यदि नित्यस्य न फलमिति शेषः, 'अपास्ता' असम्भवा, 'कष्टत्वात्' दुःखसाधनत्वात्, 'तदपूर्वस्य' तज्जन्यापूर्वस्यापि। नैयायिक स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मादिति, 'धर्म्मिणि' कार्य्ये, 'स्वर्गसाधनता' स्वर्गसाधनत्वलक्षणेन स्वर्ग-

---

तद्बोधकं प्रमाणमिति वाच्यं। ममेदं कार्य्यमिति हि ज्ञानं ततस्तथाच यस्य न तद्भ्रमस्तं प्रति मदंशान्वितकृतेर्बोधास्तथात्वमित्याहुः। उपसंहरति, 'तस्मादिति। नन्वेवमपूर्व्वमप्रमाणक स्यादित्यत आह, 'प्रतीतार्थे-

शक्तिकल्पना प्रतीता च स्वर्गसाधनता साक्षादसाधनस्य यागस्य व्यापारमन्तरेणानुपपद्यमाना तन्निर्वाहकं व्यापारमपूर्वं कल्पयति। ननु निरुपधिपूर्ववर्त्तिता कारणता सा व्यापारेण निर्व्वाह्यत इत्यत्र कोऽर्थः, किं क्रियते, उत ज्ञाप्यते, नाद्यः उत्तरवर्त्ति-

---

साधनता। तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'निरुपधीति अनन्यथासिद्धेत्यर्थः, 'पूर्ववर्त्तिता' पूर्वकालसम्बन्धिता, 'सेति, यागस्येति शेषः, 'क्रियते' जन्यते, 'उत्तरवर्त्तिनेनेति यागनिष्ठपूर्वकालसम्बन्धिताया उत्तरवर्त्तिनेनेत्यर्थः, 'व्यापारस्य' अपूर्वस्य, 'असामर्थ्यात्' जनकत्वासम्भवात्, एतच्च पूर्वकालसम्बन्धित्वं कारणत्वमित्यभिप्रायेण। वस्तुतस्तु नियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं कारणत्वं तच्च च प्रकृते यागत्वादिरूपतया नित्यत्वेन तत्रापूर्वस्य न जनकत्वसम्भव इत्येव परमार्थः।

चेति। ननु यदीष्टसाधनतानिश्चयः प्रवर्त्तकस्तदा यागे सत्यवश्यं फलमिति निश्चयाभावेऽपि तन्निश्चयात् प्रवर्त्तेत। न चेष्टापत्तिः, बहुवित्तव्ययायाससाध्ये फलसन्देहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, वैदिककर्म्मणि फलनिश्चयादेव प्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वाच्चेति चेत्, अत्राहुः, साङ्गाद्वैदिककर्म्मण इति न्यायादङ्गाद्युपहितयागादवश्यं फलमिति निश्चयादेव यागे प्रवर्त्तते। न च कर्म्मनाशाद्यापारगमनादिप्रयुक्त्या प्रथमं फलनिश्चयोऽशक्य एवेति वाच्यं। अतीन्द्रियोपाधिप्रयुक्ताधिकरणीवत्ताद‍ृशप्रयुक्तापिप्रायाद्या अकिञ्चित्करत्वात्। ताद‍ृशप्रयु‍क्तिरयकाल एव प्रवर्त्तत इत्यन्ये।' अपूर्वस्थाने तस्य व्यापारकल्पने विवादः स्यात्तदेव न नास्ति मानाभावादिति तटस्थः शङ्कते 'नन्विति। 'अन्य

त्वेन व्यापारस्य तत्रासामर्थ्यात्, नेतरः लिङैव तद्बोधनात् चिरध्वस्तं कारणं व्यापारेण व्याप्तमिति चेत्, न, विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादन्यथा ऐन्द्रियकं कारणमतीन्द्रियव्यापारकमिति यागानुभवयोर्दर्शनात् तथा कल्प्येत ।

'लिङैवेति, तथाच व्यापारकल्पने मानाभाव इति भावः । व्यापारे मानमाशङ्कते, 'चिरेति, व्याप्यत्वं तादात्म्येन व्यापकत्वञ्च जनकतासम्बन्धेन बोध्यं, 'अन्यथेति सहचारदर्शनमात्राद्व्याप्तिकल्पन इत्यर्थः, 'तथा कल्प्येतेति दण्डादावप्यतीन्द्रियव्यापारकल्पनापत्तेरित्यर्थः । न च व्यापारमन्तरेण यागादेः स्वर्गादिजनकत्वे स्वर्गादिधाराया अनिवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । यथा हि अदृष्टस्वीकारे समयविशेष एव तस्य फलजनकता तथा यागादेरपीति सुवचत्वात् । अथादृष्टाभ्युपगमे मिथ्यावासनाया विजातीयवासनात्वेन धर्माधर्मजनकतया धर्माधर्मानुत्पादादेव तत्त्वज्ञानवतां कर्मणां न भोगः अदृष्टानभ्युपगमे तत्त्वज्ञानिनामपि कर्मणां भोगप्रसङ्गः । न च मिथ्यावासना भोगं प्रत्येव हेतुरिति वाच्यं । तत्त्वज्ञानिनोऽपि भोगश्रवणादिति चेत्, न, विजातीयवासनाकालोत्पन्नकर्मण एव स्वर्गादिहेतुत्वात्[१] । अथ "पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीतिस्मृतेरपूर्वमि-

---

[१] स्वर्ग-नरकहेतुत्वादिति ग० ।

चेति यदि सहचारदर्शनमात्राद्वस्तुसिद्धिस्तदेत्यर्थः, एवं दण्डादावप्यती-

सम्भवात्। न चाकृतप्रायश्चित्तान्येव तत्तत्कर्म्माणि नरकं प्रति विशेषसामग्री, तथा सति प्रायश्चित्तवैफल्यापत्तेर्विशेषसामग्रीविरहादेव नरकाभावोपपत्तेः। न च प्रायश्चित्तविशेषध्वंस एव नरकविशेषप्रतिबन्धक इति वाच्यं। प्रायश्चित्तोत्तरोत्पन्ननिषिद्धकर्म्मणापि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गादिति चेत्, न, तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिप्रागभावकालीनविजातीयकर्म्मजन्यफलं प्रति तत्तत्प्रायश्चित्तविशेषव्यक्तिनाशस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वोपगमात् तादृशफलन्तु पुरुषान्तरे तत्पुरुषस्यापि जन्मान्तरे प्रसिद्धं। न चैकस्मिन्नेव प्रायश्चित्तविशेषे कृते पूर्वोत्पन्नसर्व्वब्रह्मवधानां नरकाजनकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यं। इष्टत्वात् तथापि एकजातीयकर्म्मजन्यनानापापानां क्रमिकोत्पन्नानामेकेनैव प्रायश्चित्तेन नाशाभ्युपगमात्। न चैवं प्रायश्चित्ते कृते पूर्वजन्मान्तरीणनिषिद्धकर्म्मणापि नरकानुत्पत्तिप्रसङ्गः तच्छरीरकृतत्वेन कर्म्मविशेषणे तादृशकर्म्मजन्यनरकस्याप्रसिद्ध्या प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावासम्भवादिति वाच्यं। तच पूर्वजन्मान्तरीयनिषिद्धकर्म्मणा नरकानुत्पादस्य इष्टत्वात् अन्यथा तवापि जन्मान्तरीयतादृशपापस्य तथाविधप्रायश्चित्तेन नाशस्य दुर्व्वारत्वात्। अस्तु वा स्वसमानाधिकरणत्वे सति स्वपूर्ववर्त्तित्वविशिष्टोद्देश्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रायश्चित्तविशेषाभाववत्कर्म्मविशेषत्वेनैव नरकविशेषजनकता। एतेन एकब्रह्मवधमुद्दिश्य प्रायश्चित्ते कृते तदितरब्रह्मवधादपि दुःखानुत्पत्त्यापत्तिरित्यपि निरस्तं। तथापि स्वसमानाधिकरण-स्वोद्देश्यजन्यत्वसम्बन्धेनैव प्रायश्चित्तस्य पापनाशकताया अभ्युपेयत्वात्। अथैवं

यपूर्व्वं सिध्येदित्याशङ्क्याह, 'प्रायश्चित्तादीनाञ्चेति। [illegible] च तत्प्रागभावस्या-

श्चित्तस्य "तस्मादेनसः पूतो भवतीति "यत् फलं श्रुतमस्ति तस्य निषिद्धक्रियातः फलभाक् न

येन कर्मणा फलं दत्तं अनन्तरञ्च तत्कर्मोद्देशेन प्रायश्चित्तं कृतं तत्र तत्कर्मध्वंसादृशसम्बन्धेन प्रायश्चित्ताभाववत्त्वाभावेन फलानुत्पादकत्वापत्तिः। न च तादृशप्रायश्चित्तान्यत्वं प्रायश्चित्ते विशेषणमिति वाच्यं। अदत्तफलक-दत्तफलकोभयकर्मोद्देश्यकप्रायश्चित्ते तद्भिन्नत्वाभावेनादत्तफलककर्मणोऽपि फलोत्पत्त्यापत्तेरिति चेत्, न, तत्तत्कर्मभिन्नत्वविशिष्टोद्देश्यत्वस्य तत्तत्कर्मविशिष्टोद्देश्यत्वातिरिक्तोद्देश्यत्वस्य वा प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धघटकतया अभ्युपेयत्वात्। न चैवं प्रायश्चित्तस्य इष्टसाधनत्वाभावात् कथं तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यं। तत्र त्विष्टप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानमेव प्रवर्त्तकं न त्विष्टसाधनताज्ञानमित्यभ्युपगमात् पापनाशादाविच्छानुरोधेन त्विष्टाभावत्वज्ञानस्य तत्रापि इच्छाजनकत्वावश्यकत्वात् प्रायश्चित्ताभावस्य त्विष्टतया तदभावस्य प्रायश्चित्तस्य इष्टत्वेन तत्साधनताज्ञानात्तदुपायादौ प्रवर्त्तते न तु प्रायश्चित्त इत्यस्यापि सुवचत्वाच्च। अन्यथा तत्रापि दाहादिवारणाय मण्यादौ कथं प्रवृत्तिरित्यस्य दुःसमाधेयत्वादिति कृतं पल्लवितेन। ननु प्रायश्चित्तस्य नरकविशेषप्रतिबन्धकत्वे "तस्मादेनसः पूतो भवतीति पापनाशरूपफलश्रुतिविरोध इत्यत आह, 'प्रायश्चित्तस्येति, 'फलभागिति नरकभागित्यर्थः,

---

त्यन्ताभावत्वापत्ति"। पापनाशे च पापान्तरमासाद्य तदुत्पत्तेर्न तथात्वमिति वाच्यं। निषिद्धक्रियाविशेषस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् क्रियान्तरमादाय तत्सम-

भवतीत्यर्थः, "धर्म्मः क्षरति कीर्त्तनादिति च कीर्त्तनाद्विहितक्रिया क्षरति फलं न जनयतीत्यर्थः । क्षरतीत्यत्र बाधकं विना न लक्षणेति चेत्, न, उपस्थितत्वेन विहितक्रियायामेव धर्म्मपदशक्तिग्रहस्य बाधकत्वात् । न चैतस्य मुख्यत्वार्थं पदार्थान्तरे शक्तिः, लक्षणोच्छेदा-

---

न तु 'एनसः' पापात्, पूतो भवतीत्यर्थ इति भावः । ननु तथापि "धर्म्मः क्षरति कीर्त्तनादित्यादिश्रुतिबलाद्विहितकर्म्मजन्यधर्म्मसिद्धिः विहितक्रियायाः कीर्त्तनात् तज्जन्यो धर्म्मो नश्यतीति तदर्थादित्यत आह, 'धर्म्म इति, अत्रापि तत्तत्कीर्त्तनप्रागभावकालीनतत्तत्कीर्त्तनविषयकर्म्मजन्यफलं प्रति तत्तत्कीर्त्तननाशस्य प्रतिबन्धकत्वं तत्तत्कीर्त्तनाभाववत्कर्म्मत्वेन कारणत्वं वा अवसेयं । 'क्षरतीत्यत्रेति, क्षरधातोर्नाशशक्तत्वादित्यभिमानः । वस्तुतस्तु क्षर सञ्चलने इत्यनुशासनात् क्षरधातोर्गतिशक्ततया नाशेऽपि लक्षणैवेति ध्येयं । 'उपस्थितत्वेनेति क्लृप्तत्वेनेत्यर्थः, 'बाधकत्वादिति, विहितक्रियानाशं प्रति कीर्त्तनस्याहेतुत्वादिति भावः । 'न चैतस्येति 'एतस्य' क्षरधातोः, 'पदार्थान्तरे' अपूर्व्वरूपे, 'शक्तिरिति धर्म्मपदस्य शक्तिरित्यर्थः, 'लक्षणोच्छेदेति, गङ्गायां घोष इत्यादावपि गङ्गापदस्य मुख्यत्वार्थं

वादिति भावः । 'उपस्थितत्वेनेति, पदार्थान्तरकल्पने गौरवादिति भावः । 'देवदत्तादशरीरमिति, अत्र देवदत्तपदमन्यदीयशरीरांशे बाधवारणाय, 'आद्यत्वमपि शरीरविशेषणं बोध्यं । यद्वात्र सिद्धसाधनं न दोष इति

पत्तेः विहितक्रियाकर्तृत्वज्ञानेन धार्म्मिकपदप्रयोगाच्च। एतेन देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तविशेषगुणप्रेरितभूतपू-

---

घोषपदस्य शक्ते शक्तिः कल्प्यतामिति गङ्गापदेऽपि लक्षणा न स्यादित्यर्थः, 'विहितेति, इदमदृष्टजनकं न वेति सन्देहेऽपीत्यादि। 'देवदत्ताद्यशरीरमिति, द्वितीयादिखण्डशरीरे आहारादिद्वारा पूर्वशरीरोत्पन्नधर्माधर्मादेर्हेतुत्वमादायार्थान्तरवारणाय 'आद्येति. आ-द्यत्वं देवदत्तशरीरध्वंसाप्रागभावासमानकालीनत्वं, क्वचिदाद्यपदशून्य एव पाठः, तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नोक्तदोषः, संस्कार-जन्यत्वेनापि पक्षो विशेषणीयः अतो न तेनार्थान्तरं, 'देवदत्तेति देवदत्तीयविशेषगुणसहकृतं यद्भूतं पृथिव्यादि तज्जन्यमित्यर्थः, ईश्वर-विशेषगुणमादाय सिद्धसाधनवारणाय देवदत्तीयेति, देवदत्ती-यत्वं देवदत्तशरीरावच्छिन्नात्मनिष्ठत्वं, तेन वक्ष्यमाणदोषपरास्तिः, सामान्यगुणमादायार्थान्तरवारणाय विशेषपदं। न च देवदत्तीय-विशेषगुणजन्यमित्येव साध्यमस्तु किं भूतजन्यत्वदलेनेति वाच्यं। तावन्मात्रस्यैव साध्यत्वात् भूतजन्यत्वोपादानन्तु अदृष्टस्य कारणान्तर-सहकारेणैव जनकत्वं न त्वितरनिरपेक्षेणेत्याविष्कर्त्तुं, 'अन्यत्व-

---

मतेनेदं। ईश्वरगुणमादायार्थान्तरवारणाय साध्ये 'देवदत्तेति, संख्यादिना-र्थान्तरवारणाय 'विशेषेति। न च संस्कारेणार्थान्तरं, संस्कारान्येति विशेषगुणविशेषणादित्येके। संस्काराजन्यत्वं पक्षविशेषणमित्यन्ये। यत्तु संस्कारस्य प्रेरकत्वाभावात् प्रेरितपदेनैव तद्वारणमिति तच्चिन्त्यं। प्रेरितत्वं हि सहकृतत्वं तच्च तत्रापि सम्भवि व्यभिचारवारणाय, आत्ममनोयोगान्तर-

र्व्वकं जन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्निर्म्मितस्रग्वदित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति परास्तं। जन्मान्तरीयज्ञानादिभिरेव तज्जनकत्वाभिमतैः सिद्धसाधनादिति, मैवं, चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरुपाध्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात् यागस्य चिरध्वस्तकारणत्वेन व्यापारकल्पनात्। कार्य्ये व्यापारस्य

इति, मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्त। न चात्म-मनःसंयोगे व्यभिचारः तस्य भूतजन्यत्वाभावादिति वाच्यं। साध्ये भूतजन्यत्वदलस्यानुपादेयत्वात् हेतौ वा जन्यपदस्य भूतजन्यपरत्वात्,[१] साध्ये भूतपदं द्रव्यसामान्यपरमित्यपि केचित्। 'तन्निर्म्मितेति तद्भोगसाधन-तन्निर्म्मितस्रग्वदित्यर्थः, 'तज्जनकत्वाभिमतैरिति अदृष्टजनकत्वाभिमतैरित्यर्थः, यागादिवच्चिरातीतस्यैव हेतुत्वावगमादिति भावः। 'चिरेति व्यापारसत्त्व एव चिरध्वस्तस्य कारणत्वमित्यर्थः, भ्रम्यादिव्यापारके दण्ड-चक्रसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः। 'चिरध्वस्तस्येति स्वर्गपूर्व्वं चिरध्वस्तस्येत्यर्थः, 'कार्य्ये इति तदन्वय-व्यतिरेकानुविधायितया साक्षात्तत्तद्व्यापारजनकत्वं तज्जनकव्या-

[१] जन्यद्रव्यपरत्वादिति ग०।

घटादौ व्यभिचारवारणाय 'तदिति तद्भोगसाधनद्रव्यत्वमित्यर्थं, तेन नात्मन' संयोगादौ व्यभिचारः। 'तन्निर्म्मितेति, तद्भोगसाधनेत्यपि बोध्यं, 'सिद्धेति, यागादिवच्चिरातीतस्य जनकत्वाभ्युपगमादिति भाव। 'चिरेति, भ्रम्यादि-

पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहस्तद्व्यापारकत्वे उपाधिरिति चेत्, न, संस्कारे तदभावेऽप्यनुभवस्य तद्व्यापारकत्वात्। न चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि चिरध्वस्तत्वे सति सव्यापारो न स्यात् स्वर्गसाधनं न स्यात् घटवदिति विपक्षे

पारवत्त्वे साध्ये उपाधिरित्यर्थः, 'तदभावेऽपीति स्मरणं प्रति अन्वय-व्यतिरेकसाक्षात्काराभावेऽपीत्यर्थः, 'तद्व्यापारकत्वेति स्मरणजनक-संस्काररूपव्यापारवत्त्वदर्शनादित्यर्थः, 'चिरध्वस्तत्वे सतीति स्वर्गपूर्व-कालीनध्वंसप्रतियोगित्वे सतीत्यर्थः, 'सव्यापारो न स्यादिति साक्षात् स्वर्गजनकसाक्षाज्जनको न स्यादित्यर्थः, अव्यवहितस्वर्गजनके व्यभिचारवारणाय अत्यन्ताभावविशेषणं, प्रतियोगिविशेषणत्वे तद्दोष-तादवस्थ्यात् स्वर्गजनकशरीरजनकत्वस्य परैरभ्युपगमात्तद्वारणाय साक्षादिति जनकविशेषणं। यद्यपि व्याप्तिग्राहकतर्कोपदर्शनमेव प्रकृते उचितमयन्तु विषयपरिशोधकतर्कतया न व्याप्तिग्राहकस्तथापि

व्यापारके चक्र दण्डादिसंयोगादौ तथा दर्शनादिति भावः। 'संस्कार इति, तत्रावश्यं तत्कल्पनमन्यथा गतसंस्कारकत्वाभिमतानुभवादपि स्मरणप्रसङ्ग इति भावः। 'याग इति चिरध्वस्तत्वे सति व्यापारवद्भिन्नत्वमापादकं तथाच चिरध्वस्तत्वस्य भिन्नेऽन्वयः अन्यथा प्रतियोग्यन्वयेऽव्यवहितस्वर्गसाधने व्यभिचारवारणार्थोपात्तमत्यन्तदानेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः विशिष्य विरहस्य तत्र सत्त्वात सत्यन्तमाधेः च इत्येऽर्थान्तरं, व्यवहितस्वर्गसाधने व्यभिचारवारणायेत्यग्रिमपदं, स्वर्गपदं दृष्टान्तासिद्धिवारणाय, स्वध्वंसादिकं प्रत्यपि तस्य हेतुत्वात्। न च विषयपरिशोधकोऽयं न व्याप्तिग्राहक इति वाच्यं।

बाधात्। न चाव कारणताग्राहकाभाव उपाधिः,

अप्रयोजकत्वसंशयाहितपक्षीयव्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकतया तद्विधूननद्वारा अस्य व्याप्तिग्राहकत्वमिति भावः। वस्तुतस्तु स्वर्गकारणत्वं न स्वर्गप्राक्कालवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं यागे बाधात्। नापि स्वर्गप्राक्कालव्यापकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं किञ्चित्स्वर्गप्राक्कालवृत्तिनो व्यभिचारिणोऽपि तथात्वेनातिप्रसङ्गात् अपि तु स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्व अव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वस्य तत्तद्व्यक्तिघटितत्वेऽपि संसर्गतया प्रवेशान्नाननुगमः, यागस्य चाशुविनाशितया न कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वसम्भव इति व्यापारसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यमिति सम्बन्धतया व्यापारसिद्धिः। न चैतावता कथचित् सम्बन्धस्य सिद्धावपि तस्य यागजन्यत्वे किं मानमिति वाच्यं। तस्य कारणान्तरकल्पनापेक्षया लाघवेनोपस्थितानुगतयागस्यैव कारणत्वसिद्धेः। न च तथापि स्वर्गजनकत्वे मानाभावः यागस्य स्वर्गसाधनतायाः श्रुतिसिद्धत्वेन विनिगमनाविरहाभावादिति वाच्यं। तथा सति[१] व्यापारमात्रस्यैव कारणत्वविलोपप्रसङ्गादिति दिक्। 'कारणताग्रा-

(१) एवं सतीति ग०।

व्याप्तिग्रहपूर्व्वं तत्परिपन्थिग्रहापनायकत्वात्। न च पक्षे तच्छङ्का न परिपन्थिनीति वाच्यं। अप्रयोजकत्वाद्याहितायास्तस्यास्तथात्वात्, अतएव पक्षेऽप्युपाधिसन्देहाहितायास्तस्यास्तथात्वं। यत्तु विषयपरिशोधकतर्कस्यापि विरोधिनिश्चयाशङ्कानिवर्त्तकद्वारोपयोग इति स व्याभिहित इति, तन्न, तस्य

तेनापि समं व्याप्त्यवधारणे तस्याप्यापादनात्। न चैन्द्रियकस्यातीन्द्रियव्यापारवत्त्वनियमः, सव्यापारत्वे कार्य्याव्यवहितपूर्वसमये असत्त्वस्योपाधित्वेनाप्रयोज-

---

कत्वाभाव इति स्वर्गकारणत्वेनाऽदृष्टमात्रत्वमित्यर्थः, 'तेनापि सम-मिति स्वर्गकारणत्वेनाऽदृष्टमात्रत्वरूपोपाधिनापि समसुक्तापादकस्य व्याप्त्यवधारणेनेत्यर्थः, 'तस्यापि' उपाधेरपि, 'आपादनादिति आ-पाद्यतुल्यत्वादित्यर्थं, तथाच साधनव्यापकत्वमित्यर्थं । अन्यथैन्द्रियक कारणमिति पूर्व्वोक्तं दूषयति, 'न चेति, 'सव्यापारत्व इति सव्या-पारत्वमात्र इत्यर्थं, 'मात्रपदादतीन्द्रियव्यापारवत्त्वव्यवच्छेद, 'अस-त्त्वस्येति असत्त्वे सति कारणत्वस्येत्यर्थं, 'उपाधित्वेन' प्रयोजकत्वेन,

---

प्रकृतसाध्यप्रयोजकत्वनिराससम्भवेन प्रकृतासङ्गतत्वात् । यदि चोक्तरीत्या तथात्वं तदा व्याप्तिग्राहकत्वमेवेति । अन्यथैन्द्रियकमित्यादि प्रागुक्तं दूषयति, 'न चेति, 'उपाधित्वेनेति, प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः, तथाच कार्य्याव्यवहित-पूर्व्वसमयेऽसत्कारणं सव्यापारकमेवेति सन्नियमस्य निष्फलत्वात्तव त्वन्नियमस्यैव परमप्रयोजकत्वादित्यर्थं । एतेनाप्रयोजकतया प्रागुक्त तौल्य समाहितं बोध्यं। अतएव चक्षुरादावुक्तोपाधि साध्याव्यापकत्व ऐन्द्रियकत्व विशेषणे च शब्दादिजनके दण्डादौ साध्याव्यापकत्वमित्यपास्तं । ननु त्वदुक्त तर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्का । न च निरुपाधित्वमेव विपक्षबाधकं, प्रतीति विशेषविषयत्वादीनामुपाधित्वसम्भवात् । न च साध्यव्यापकत्वादिसन्देहे तथाप्युपाधित्वसन्देहस्य दूरीकर्तुमशक्यत्वात् । किञ्च तादृशातीन्द्रिया तिरिक्तपदार्थकल्पने व्यापारकल्पने च गौरवमेव बलवद्बाधकं । यत्तु *कार्य्याव्यवहितपूर्व्वसमयविद्यमानस्य कारणत्वस्य च सत्त्वात् व्यापारद्वारा* वा, स्वाङ्गमवधायकमितिन्यायात तथाच व्यापारकल्पनमावश्यकमिति

'उपाधित्वेनेति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते कार्य्याऽव्यवहितपूर्व्वसमयासत्त्वस्य चक्षुरादावतीन्द्रियव्यापारवत्त्वरूपसाध्याव्यापकत्वात् । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति वाच्यं । तथापि पतनजनकगुरुत्वजनके घटादौ तथाविधसंयोगजनके चात्मनि साध्याव्या-

---

तन्न, नियमानन्यथासिद्धयोरवश्यं तत्र प्रवेशे अव्यवहितत्वस्य व्यर्थत्वात् । न च वह्न्यादिक्रियानियामकत्वेनादृष्टसिद्धिः, तादृशयागादिवदात्मसंयोगाद्वा तदुपपत्तेः यागादेश्च स्वभावादेव नियतकालीन-सावधिफलजनकत्वं अन्यथा अपूर्व्वेऽपि कल्पिते फलस्यानन्त्यापत्तिरिति चेत्, अत्राहुः, यदि नादृष्टं तदा प्रायश्चित्तादीनां वैफल्यं स्यात् । न च तेषां फलप्रतिबन्धकत्वं, तेषामाशुविनाशित्वया तदभावानन्तरं फलप्रसङ्गात् । न च तदुत्तरं समयस्य प्रतिबन्धकत्वं, तस्य तथात्वे मानाभावात् तेषामप्रतिबन्धकत्वापत्तेश्च । न च तत्प्रागभावसहभूतानिषिद्धक्रिया फलहेतुरिति वाच्यं । अन्यप्रायश्चित्तप्रागभावमादाय फलप्रसङ्गात् तत्तत्क्रियोद्देश्यक-तत्तत्प्रायश्चित्तप्रागभावस्य तथात्वे यत्र कर्म्मणि न प्रायश्चित्तं जातं तत्र प्रतियोग्यप्रसिद्धा तदभावासिद्धौ फलाभावप्रसङ्गात् । एवं विहितक्रियायां कीर्त्तनादिवैफल्यमपि द्रष्टव्यं । किञ्च सत्कर्म्मादिदानं ततश्च फलमिति श्रूयते तद्विरुध्येत, न हि तत्र प्राचीनविहितक्रियाया एव दानं, तस्याविनष्टत्वात् अदृष्टस्याभ्युपगमात् अकर्म्मिकाया दानक्रियाया अभावात् भावे वा तस्याः फलजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तस्मादृष्टदानेनादृष्टान्तरं जन्यत इत्यकामेनाप्यभ्युपेयं । यत्तु एवं सति निरन्वयध्वस्तवीज-दण्डादेरङ्कुर-भस्मादिकार्य्यं कालान्तरेऽपि स्यादिति बाधकमिति, तन्न, तत्र फलबलेन तथैव हेतुत्वात् यागादेश्च व्यवहितस्यापि हेतुत्वे विरोधाभावादिति । नन्वस्तु व्यापारस्तथापि संस्कार एवास्त्विति चेत्, न, तस्य स्मृतिमात्रहेतुतया स्वर्गाद्यहेतुत्वापत्तेः अनुभवमात्रजन्यतया यागाद्यजन्यत्वाच्च । वैजात्यकल्पने च सिद्धं नः समीहितं । वेगादिवत्तद्विशेषोऽस्तु गुणान्तरकल्पने गौरवादिति चेत्, न, गुरुत्वादेरपि तथात्वापत्तेरिति-

कत्वात्। नन्वेवं सन्ध्यावन्दनाकरणस्य दुःखसाधनत्वश्रुतेः तत्करणप्रागभावो दुःखहेतुस्तथाच तस्य स्थिरत्वेन दुःखजननसम्भवात् न पापे प्रमाणं। न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, प्रायश्चित्ताभावसहकृतस्यैव तस्य तज्जनकत्वात्। यत्तु प्रागभावनाश एव तेन क्रियत इति, तन्न, ध्वंस-प्रागभावानवच्छिन्नकालस्य प्रतियोगिकालत्वेन सदा करणापत्तेरिति चेत्, न, सन्ध्याकाली-

---

पकत्वादिति ध्येय। नित्याकरणजन्यपापे प्रमाणाभावमाशङ्कते, 'नन्वेवमिति, 'एवं' क्रियाया मन्त्रैर्यादिवादृष्टकल्पने, 'तत्करणप्रागभाव इति सन्ध्यावन्दनकरणप्रागभाव इत्यर्थ', 'पाप इति नित्याकरणजन्यपाप इत्यर्थ, 'प्रायश्चित्तेति विहिताकरणनिमित्तकप्रायश्चित्तेत्यर्थ, 'प्रायश्चित्ताभावेति प्रायश्चित्तानुत्पत्त्या ध्वंससम्बन्धेन फलप्रतिबन्धकमेवेत्यर्थ, 'प्रागभावनाश इति सन्ध्याकरणादिप्रागभावनाश इत्यर्थ, 'सन्ध्याकालीनेति सन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टस्य

दित्। एवञ्च पक्षे साध्यसिद्धौ प्रहितोपाधीना तत्रैव साध्यव्यापकत्व तदिदमुक्त 'निरुपाध्यन्वय व्यतिरेकाभ्यामिति। 'नन्वेवमिति, 'एव' विरध्वंसस्य व्यापारकल्पनाप्रयोजकत्वे, 'पाप इति, यद्यप्यगम्यागमनादेरशुचिनाशित्वात्तज्जन्यपापे बाधकाभावस्तथापि सन्ध्यावन्दनाकरणजन्यपापे प्रमाणाभाव इत्यर्थं, 'ध्वंसेति। न च प्रागभावनाशस्यापि तद्विरोधित्वान्न सदापत्तिरिति वाच्य। प्रतियोगिन एव तन्नाशकत्वादिति भाव। 'सन्ध्येति, नन्वेव सन्ध्याकालीनकरणप्रागभावो हेतुरित्यायातं तत्र तत्कालीन करण प्रति

नाकरणस्य दुःखजनकत्वेन[१] विशिष्टस्य सन्ध्याकाला-पगमेऽनुपगमात् । न च सन्ध्याकालीनाकरणे विशे-षणं किन्तु प्रतियोगिनि करणे तथाच विशिष्टाभावः स्थिर एवेति वाच्यं । सन्ध्याया ह्यकरणेऽन्वयस्तस्य

सन्ध्याकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येत्यर्थः, 'दुःखजनकत्वेनेति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या दुःखजनकत्वेनेत्यर्थः, अन्यथा केवलस्य करणाभावस्य सन्ध्याकालवृत्तित्वोपलक्षितस्य करणाभावस्य वा नरकसाधनत्वे तादृशाभावस्याकृतसन्ध्यावन्दनपुरुषे नरकजननसमये कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सत्त्वेन तस्यापि नरकोत्पत्त्यापत्तिः कालविशेषस्य पुरुषान्तर्भाविनाहेतुत्वादिति भावः । 'विशिष्टस्येति, तथाच तादृशविशिष्टाकरणस्य नरकोत्पादप्राक्कालेऽसत्त्वात्तत्साध्यवश्यमधर्मकल्पनमिति भावः । 'सन्ध्याया हीति, सन्ध्याकालीनाकरणं नरकसाधनमिति वाक्य इत्यादिः, 'पदार्थत्वात्' प्रधानत्वात्, विशेष्यत्वा-

---

(१) दुःखसाधनत्वादिति क॰, ख॰, ग॰ ।

योगि यदि तदाऽसम्भवः प्रागभाव-प्रतियोगिनोरेककालत्वाभावात्, यदि चान्यकालीनं तदा सत्कारिणोऽपि पापापत्तेरिति चेत्, न, तत्पुरुषे करणसामान्यसंसर्गाभाव सन्ध्याकालीन स च तद्धेतुरित्यर्थात् । ननु सन्ध्याकाल उपलक्षणं, न च विशेषणत्वे बाधकाभावान्न तथात्वं, विशेषणस्यापि हेतुत्वकल्पने गौरवस्यैव बाधकत्वादिति चेत्, न, यावत्तोपलक्ष्यतावच्छेदकरूपाभावादित्याऊ । तच्चिन्त्यं, सन्ध्याकालस्य स्ववृत्तिकरणाभावोपलक्षकत्वसम्भवात् यथासन्नसमयसमाप्ते पापत्वे तत्समयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्ष-

पदार्थत्वात् न तु करणे तस्य पदार्थैकदेशत्वेनाप्रधान-

दिति यावत्, 'पदार्थैकदेशत्वेनेति करणाभावरूपविशिष्टविशेषणत्वेनेत्यर्थः, प्रधानविशेषणत्वेनान्वये सम्भवति प्रधानविशेषणविशेषणत्वेनान्वयस्याकल्पनादिति भावः। इदमुपलक्षणं, वस्तुतस्तु सन्ध्याकालस्य प्रतियोगिन्यन्वये कृतसन्ध्यावन्दनेऽपि सन्ध्याकालीनवन्दनाभावस्य तज्जन्यनरकोत्पादकाले सत्त्वात् नरकोत्पत्त्यापत्तिरित्येव दूषणं द्रष्टव्यं। ननु सन्ध्याकालस्य करणाभावविशेषणत्वेऽपि उपासनायाः पूर्व्वं परतो वा तस्यामेव सन्ध्यायां वन्दनाभावस्य प्रामाणिकत्वात् सर्व्वत्र पापोत्पत्तिप्रसङ्गः। न च यावत्सन्ध्याक्षणवृत्तित्वविशिष्टाकरणं पापहेतुरिति वाच्यं। यावत्सन्ध्याक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्याकरणस्य कुत्रापि सन्ध्यायामसम्भवादिति चेत्, न, प्रति-

---

पात्त्व। वस्तुतस्तु प्रत्यासत्तिन्यायेन विशेषणत्वं अन्यथोक्तगौरवेणाव्ययस्यापि क्रयसाधनत्वं न स्यात् तस्यापि स्वाधिकरणव्यक्तत्वप्रयोजकत्वसम्भवाद्यदि वीत सांर्गिकं विशेषणत्वमिति गौरवमपि न्याय्यं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति प्रागुक्तरीत्या प्रायश्चित्तवैफल्यमपि स्यादित्यपि बोध्यं। 'पदार्थैकेति। यद्यपि पदार्थत्वमेव करणस्य न तु पदार्थैकदेशत्वं तथापि करणाभावरूपविशिष्टापेक्षया प्रतियोगिन एकदेशोक्तिरिति ध्येयं।

नन्वेव करणस्य एव तदन्वयोऽस्तु तस्य वस्तुतः पदार्थैकदेशत्वाभावेन विनिगमकाभावादिति चेदत्राह। तत्राकाङ्क्षाविरहः, न च चक्षुषा न पश्यतीत्यत्रैव तत्सम्भवः, तत्र तथा तात्पर्य्येण तथात्वात् प्रकृते च तथा तात्पर्य्यानवधारणात्, प्रधानविशेषणत्वे सम्भवति नाप्रधानविशेषणत्वस्याकाङ्क्षेति, तदिदमुक्तं 'अप्रधानत्वादिति। यत्तु सन्ध्याकालीनकरणस्य तदीयस्याभावो यदि

योग्यनधिकरणसन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टतत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषीयपापविशेषे हेतुत्वात् नरकविशेषं प्रति सामान्यतः सन्ध्यावन्दनत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वं पापाभावादेव च कृतसन्ध्यावन्दनस्य न नरकोत्पत्तिः तेन नरकविशेषे तत्तत्पुरुषान्तर्भावेण[१] कार्य्य-कारणभावासम्भवेऽपि न क्षतिः। न च तथापि सन्ध्यावन्दनपूर्व्वोत्तरसन्ध्याक्षणमादाय पापातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति वाच्यं। क्षणानां न सन्ध्यात्वमपि तु तावत्क्षणराशिवृत्तिस्थूलकालोपाधिरेव सन्ध्येत्यभ्युपगमात् सन्ध्यात्वन्तु शक्तिविशेषसम्बन्धेन सन्ध्यापदवत्त्वं तत्तत्कालेतरकालत्वं वा, तत्तत्पुरुषीयत्वविशिष्टत्वेनाभावोऽपि विशेषणीयः, तत्पुरुषीयाधर्म्मं प्रति तत्पुरुषस्य वा तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वमतः पुरुषान्तरे न तत्पुरुषीयपापविशेषादेरुत्पत्तिः। न च सन्ध्यायाः दण्डदयात्मकतया दण्डदयेनैव धारावाहिकापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिः यागादिस्थले च यागादेरुत्पत्तिसम्बन्धेन हेतुतया न धारावाहिकापूर्व्वोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वात्। न च यत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनमेवासिद्धं तत्पुरुषीयसन्ध्यावन्दनाभावस्य हेतुत्वासम्भवात् तस्य पापाद्यनुत्पत्त्यापत्तिः पुरुषपदेनात्मविवक्षणे शूद्रशरीर-

(१) तत्तच्छरीरान्तर्भावेनेति ग०।

तथा तदा प्रतियोग्यप्रसिद्धि अन्यदोषस्य चैतदातिप्रसङ्ग इति तचिन्त्यं, सन्ध्याकालीनकरणत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्पुरुषे तथात्वसम्भवात्, यत्र सन्ध्याकालस्य विशेषणध्वंसे विशिष्टध्वंस इत्यभ्युपगमेऽनुमानखण्डोक्तविशिष्टप्रति-

परिग्रहदशायामपि सन्ध्याकरणाभावे प्रत्यवायापत्तिरिति वाच्यं। यस्य सन्ध्यावन्दनमप्रसिद्धं तत्पुरुषीयपापविशेषे सन्ध्याकालवृत्तित्वविशिष्टतत्पुरुषवृत्तित्वविशिष्टसन्ध्यावन्दनसामान्याभावस्यैव हेतुत्वात् पुरुषभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदात् विशिष्टान्तद्वयमभावे विशेषणं। यदा द्वितीयविशिष्टान्तं नोपादेयं तत्पुरुषीयाधर्मं प्रति तत्पुरुषस्य तादात्म्येन हेतुत्वादेव न पुरुषान्तरे तत्पुरुषीयपापविशेषोत्पत्तिः। न च पुरुषभेदेन कार्य्य-कारणभावभेदे प्रतियोग्यनधिकरणसन्ध्यावृत्तित्वविशिष्टेत्यभावविशेषणमनर्थकं कृतसन्ध्यावन्दनपुरुषान्तर्भावेण कार्य्य-कारणभावविरहादेवातिप्रसङ्गभङ्गादिति वाच्यं। कृतसन्ध्यावन्दनस्यैव सन्ध्येतरकाले धारावाहिकपापानुत्पत्तिवारणाय तदुपादानात् दृष्टापत्तावनन्तापूर्व्वकल्पने गौरवात् फलमुखगौरवस्यापि दोषत्वात् तस्यादोषत्वे तु विशिष्टान्तस्यानुपादेयत्वात्। ननु तथापि प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिकमरणादेरपूर्व्वंजनककाले सामाभावः मरणस्य स्वर्गपूर्व्वकालेऽपि सत्त्वात्। न च निर्व्यापारमरणस्य फलजनकत्वे फलधाराया अनिवृत्त्यापत्तिः प्रयागावच्छिन्नोत्पत्तिसम्बन्धेन तस्य हेतुत्वे च स्वर्गाव्यवहितप्राक्काले तेन सम्बन्धेन तदसत्त्वात् तदनुत्पत्त्यापत्तिः(१) अतोऽपूर्व्वमावश्यकमिति वाच्यं। अपूर्व्वाभ्युपगमेऽपि स्वर्गजनने कालविशेषस्य

(१) स्वर्गानुत्पत्त्यापत्तिरिति ग०।

योगिकार्य्यंसानङ्गीकारादविरोधश्चिन्त्य इति, अन्यथा विशेषणमात्रस्यैव व्यापारकल्पनेऽकरणस्य पापहेतुत्वं न स्यादिति दृष्टैवोपपत्तौ नादृष्टकल्पन-

त्वात्, तथापि ध्वंस एव व्यापारोऽस्तु तव सहभावानिरूपकस्यापि कारणत्वात् तस्यानन्तत्वेऽपि स्वभावात् सावधिफलजनकत्वं। यच्च यद्ध्वंसोहेतुस्तत्र तत्प्रागभावोऽपीति चेत्, न, दुग्धध्वंसजन्यदध्नि मिथ्याधीध्वंस-

---

सहकारित्वावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गादिति चेत्, न, तत्रापूर्व्वानभ्युपगमादिति दिक्। ननु सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणजन्यापूर्व्वस्यावश्यकत्वेऽपि यागादिस्थलेऽपूर्व्वे मानाभावः तत्र स्वध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवादित्याशङ्कते, 'तथापीति नित्याकरणजन्यापूर्व्वस्यावश्यकत्वेऽपीत्यर्थः, यागादिस्थल इति शेषः। ननु कार्य्यसहवर्त्तिन एव कारणतया ध्वंसस्य यागजन्यत्वाभावात् कुतो व्यापारत्वमित्यत आह, 'तवेति, अन्यथा प्रागभावादेरकारणत्वापत्तेरिति भावः। ननु ध्वंसस्य व्यापारत्वे स्वर्गादिधाराया अनिवृत्त्यापत्तिः ध्वंसस्य नित्यत्वात् अदृष्टोपगमे तु तस्य चरमभ्यक्तेरेव नाशात्र प्रसङ्ग इत्यत आह, 'तस्येति, 'अनन्तत्वेऽपि' ध्वंसाप्रतियोगित्वेऽपि, 'स्वभावादिति तत्तद्ध्वंसजन्यफलसामान्ये तत्तत्कालविशेषस्य सहकारित्वादित्यर्थः, अपूर्व्वाभ्युपगमेऽपि कालविशेषस्य सहकारित्वावश्यकत्वादन्यथेह लोक एव स्वर्गोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः। 'यच्चेति, मण्यादिप्रतिबन्धकस्थले तथा दृष्टत्वादिति भावः। 'दुग्धध्वंसेति, इदमुपलक्षणं, महापट-

---

मित्याशयेनाह, 'तथापीति। ननु ध्वंसो न यागव्यापारः यागासहभावित्वेन तदजन्यत्वादित्यत आह, 'तवेति अन्यथा याग स्वर्गेऽपि कारणं न स्यादित्यर्थः,। फलानन्त्यमाशङ्क्याह, 'तस्येति, अपूर्व्वकल्पनेऽपि समावस्यैवाश्रय-

साध्यमुक्तौ च[1] व्यभिचारात् प्रतिबन्धकाभावत्वेन हेतुत्वे तथाभावाच्च। ध्वंसेनानुपपत्तिः कथं तेनैव समाधातव्येति चेत्, न, ध्वंसे सति तद्व्यापारत्वज्ञानं विनानुपपत्तेस्तद्व्यापारत्वकल्पनया शान्तेरिति। मैवं। प्रतियोगि-ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वात्। न हि नियमतो यद्ध्वंसे सति यद्भवति तत् तत्र कारणं।

ध्वंसजन्यखण्डपटे समवाय्यादिनाशजन्ये द्रव्यादिनाशे च व्यभिचारो बोध्यः। 'प्रतिबन्धकाभावत्वेने'ति प्रतिबन्धकसंसर्गाभावत्वेनेत्यर्थः, 'तथाभावात्' तत्प्रागभावस्य हेतुत्वात्, 'ध्वंसेनानुपपत्तिरि'ति स्वर्गप्राक्काले ध्वंसज्ञानप्रयुक्ता स्वर्गकारणत्वाभावधीरित्यर्थः, 'तेनैव समाधातव्येति ध्वंसज्ञानेनैव निवर्त्तनीयेत्यर्थः, एकत्र निवर्त्तकत्व-प्रयोजकत्वयोर्विरोधादिति भावः। 'ध्वंसे सति' ध्वंसज्ञाने सति, 'तद्व्यापारत्वेति तद्व्यापारत्वज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तानुपपत्तिबुद्धेरित्यर्थः', 'कल्पनया' ज्ञानेन। अजनकत्वे हेतुमाह, 'न हीति, 'हि' यस्मात्, यद्ध्वंसजन्यं यत् तत्र तत्कारणकमित्यर्थः, तथाच तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वाभावव्याप्यतया स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागकारणकत्वादित्यनुमेयमिति भावः। न च परमदुःखं प्रति यागादिद्वार-

---

[1] मिथ्याज्ञानादिध्वंसजन्यमुक्तौ चेति ख०।

बोध्यत्वादिति भावः। 'न हीति, यद्यप्येवमपूर्वपक्षेऽपि यागस्य स्वर्गकारणत्वं न स्यात् नियमतस्तद्ध्वंसे सत्येव तदुत्पत्तेः, यदि च तथात्वेऽपि वेदबोधित-कारणत्वमभ्यूह्य तदा तुल्यं, तथाप्युक्तव्याख्यायामेव तात्पर्यं। इति प्रकाशः।

न च संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वे तथेति वाच्यं । व्यभिचाराभावेन तस्यापि* प्रयोजकत्वात् । अथ शब्दाद्-

कस्य मिथ्याज्ञानस्यादृष्टजनकस्य जनकत्वं मिथ्याज्ञानाभावस्यापि जनकत्वमित्युक्तव्याप्तिभङ्ग इति वाच्यं । तत्र मिथ्याज्ञानध्वंसस्य हेतुत्वे मानाभावात् । न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे विषयतया शब्दध्वंसजन्ये श्रोत्र-व्यापारतया च शब्दजन्ये व्यभिचार इति वाच्यं । शब्दध्वंसप्रत्यक्षे शब्दध्वंसस्य श्रोत्र-मनःसंयोगस्य वा व्यापारतया शब्दस्याव्यापारत्वात् । न च तथापि तत्ता-तदनुभवध्वंसविषयकसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारः तत्र विषयतया तत्तानुभवध्वंसस्य संस्कारद्वारा तत्ता-नुभवस्य च हेतुत्वादिति वाच्यं । संस्कारस्य सन्निकर्षविधया हेतुत्वेऽपि तत्र तत्तानुभवस्य हेतुत्वे मानाभावात् । अथ तथापि यन्मते प्रत्यभिज्ञाया ग्रहण-स्मरणात्मकत्वं तन्मते तादृशसमूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारः स्मरणरूपतया तत्र संस्कारद्वारा तत्तानुभवस्यापि हेतुत्वावश्यकत्वादिति चेत्, न, ध्वंसत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितजन्यताया व्याप्तिघटकत्वात् तादृशजन्यता च महापटमात्रजन्ये खण्डपटे दुग्धध्वंसजन्ये दध्नि समवायिमात्रजन्यसमवेतनाशादौ च प्रसिद्धा समूहालम्बनप्रत्यभिज्ञायाञ्च विषयत्वेनैव तत्तानुभवध्वंसस्य हेतुत्वात् । एतेन पूर्व्वानुभवजन्यस्मृतौ तदनुभवध्वंसस्य कालोपाधितया हेतुत्वेऽपि न क्षतिरिति ध्येयं । 'हेतुत्व इति ध्वंसस्य हेतुत्व इत्यर्थः, 'तथेति प्रतियोगिनो न हेतुतेत्यर्थः, 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापि,

* 'तस्यापि' ध्वंसत्वेन हेतुत्वस्यापीत्यर्थः, तथाच ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे प्रतियोगी न कारणमिति व्याप्तिरेव व्यभिचाराभावादिति भावः । 'यद्येति,

यागकारणता व्यापारं विना तदनुपपत्तेः तज्जन्यध्वंसस्य कारणत्वकल्पनमित्युभयमपि जनकं, अन्यत्र तु मानाभावान्न तथेति चेत्, न, यागध्वंसस्य यागजन्यस्वर्गं प्रति जनकत्वस्य प्रमाणान्तरविरोधेनार्थापत्त्याप्र-

---

'प्रयोजकत्वादिति प्रतियोगिनो हेतुत्वाभावे नियामकत्वादित्यर्थः। उक्तव्याप्तौ तद्ध्वंसकारणकत्वेनाप्रमीयमाणत्वमुपाधिमाशङ्कते, 'श्र-त्येति, 'शब्दात्' वेदात्, 'यागकारणता' यागस्य स्वर्गकारणता, 'कारणत्वकल्पनमिति स्वर्गकारणत्वकल्पनमित्यर्थः, तथाच स्वर्गे यागध्वंसकारणकत्वस्य प्रकाणसिद्धत्वेन पक्षे साधनाव्यापकतया तद्ध्वंसाकारणकत्वेनाप्रमीयमाणत्वमुपाधिरिति भावः। 'अन्यत्र त्विति घटादिस्थले त्वित्यर्थः, 'न तथेति न दण्डादिरूपकारणध्वंसस्य कारणतेत्यर्थः, तथाच घटादावेव साध्यव्यापकतेति भावः। 'प्रमाणान्त-

---

तयाप्रमीयमाणत्वमौ कारणतायाहकाभाव उपाधिरिति भावः। 'प्रमाणान्तरेति स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागजन्यत्वादित्याद्यनुमानविरोधेनेत्यर्थः। नन्व-प्राप्यप्रयोजकत्वं तथाच तन्निराकरणे उक्तव्याप्तिरेव हि यत्र मूलं सा चो-क्तोपाधिनाऽप्रयोजकत्वकवलितैव। न च यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तिरेव प्रमाणान्तरविरोध, संसर्गाभावत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात्। न च ध्वंसत्वेनापि हेतुत्वे तथा खण्डपटोत्पत्तौ महापटवदिति वाच्यं। तत्र कारणतायाहका-भावादत्र च तत्सत्त्वे प्रतिबन्धकत्वं न किन्तु हेतुत्वमेव। किञ्च धर्मिकल्पनात-इति न्यायेन ध्वंसस्यैव व्यापारत्वमिति चेत्, न, प्रागुक्तरीत्या इष्टसिद्धौ तत्रैव व्यापारत्वं कल्प्यते लाघवान्न तु ध्वंसे तस्याभावतया गुरुत्वात्, एवञ्च व्यभिचाराभावे उक्तव्याप्तिरप्यविफला, तदिदमुक्तं व्यभिचाराभावेनेत्यादि,

इति स्वर्गो न यागध्वंसजन्यः यागकरणकत्वादित्यनुमानस्य सत्प्रतिपक्षतया विरोधित्वेनेत्यर्थः । न चास्य सोपाधितया हीनबलत्वेन कथं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यं । स्वर्गे यागध्वंसकरणकत्वसिद्धावेव पक्षे साधनाव्यापकतया तस्योपाधित्वसम्भवादिति भावः । इदमापाततः तत्कारणकत्वस्य तद्ध्वंसजन्यत्वव्याप्यत्वे मानाभावात् । न च यागध्वंसस्य स्वर्गहेतुत्वे यागादेः प्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यं । संसर्गाभावत्वेनात्यन्ताभावत्वेन वा हेतुत्वे तथात्वात् अन्यथा समवाय्यादिनाशस्य द्रव्यादिनाशहेतुतया समवाय्यादेरपि प्रतिबन्धकत्वापत्तेः । न च ध्वंसस्य व्यापारत्वे यागध्वंसत्वेन हेतुत्वं अपूर्व्वस्य व्यापारत्वे जातिविशेषेण तत्त्वमिति लाघवादपूर्व्वसिद्धिरनन्तापूर्व्वव्यक्तिकल्पनन्तु फलमुखमिति वाच्यं । ध्वंससम्बन्धेन यागस्य हेतुत्वोपगमात् ध्वंसस्य च ध्वंसत्वेन हेतुत्वमहेतुत्वं वा । अथ पुत्रकृतगयाश्राद्धादेर्ध्वंससम्बन्धेन पित्रादिस्वर्गहेतुत्वासम्भवः तद्ध्वंसस्य पित्राद्यनिष्ठत्वात् । न च तत्र स्वाश्रयपितृकत्वसम्बन्धेन स्वर्गः कार्य्य इति वाच्यं । नानापुत्रस्थले तेन सम्बन्धेन स्वर्गस्याकृतगयाश्राद्धेऽपि पुत्रे सत्त्वेन व्यभिचारापत्तेरिति चेत्, न, पुत्रादिनिष्ठध्वंसस्यैव पित्रादौ गयाश्राद्धादेः सम्बन्धत्वात् । न च तदसम्बद्धस्य कथं तत्सम्बन्धत्वमिति वाच्यं । स्वप्रतियोग्युद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पित्रादिसम्बद्धत्वात् सम्बन्धसम्बन्धगौरवस्य चादोषत्वात् तथापूर्व्वसिद्धावपि

प्रमाणान्तरविरोधोऽप्ययमेव बोध्य इति । ननु चरमदुःखोत्पत्तौ मिथ्याज्ञानध्वंसो हेतुरन्वय-व्यतिरेकात्तदपि च रागादिद्वारा कारणमिति दृष्ट-

यागादिस्थलेऽपूर्व्वासिद्धेः “पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीत्यत्र च प्रथमपुण्यपदं यागादिक्रियापरमेव, दानपदन्तु इदं मम स्वर्गं न जनयतु अमुकस्य जनयत्वितीच्छापरं, द्वितीयपुण्यपदन्तु स्वर्गादिपरमेव, तादृशेच्छारूपदानस्य ध्वंससम्बन्धेन स्वर्गहेतुरिति तद्बलादपि नादृष्टसिद्धिः। न च मुक्तपितृउद्देश्यकगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः फलप्रसङ्गः श्राद्धध्वंसे फले वा दोषस्याहेतुत्वात् अदृष्टं प्रति तु दोषस्याहेतुतया न तत्कल्पनायां तत्प्रसङ्ग इति वाच्यं। तत्र फलप्रागभावाभावेन फलानुत्पादात् स्वप्रतियोग्युद्देश्यदोषकालीनोत्पन्नध्वंसस्यैव वा तत्र सम्बन्धत्वाभ्युपगमात्। अतएव तत्त्वज्ञानिनोऽपि यागादिना न भोगप्रसङ्गः तत्र तादृशभोगविशेषप्रागभावाभावात् तादृशध्वंसविशेषसम्बन्धेन यागादेरभावाच्च। ननु विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगाद्यात्मकगङ्गास्नानादिस्थले नानाव्यक्तीनां जलसंयोगादिध्वंसानां सम्बन्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवादेकस्यैवापूर्व्वविशेषस्य सम्बन्धत्वं कारणत्वं वा कल्प्यते। न चैकैव विजातीयगङ्गाजलाङ्गसंयोगव्यक्तिः स्नानं न तु नानाव्यक्तिरिति वाच्यं। विनिगमनाविरहेण युगपदुत्पन्नानां गङ्गाजल-तदवयवादिपरम्परासंयोगानां सर्व्वेषामेव जलसंयोगतया स्नानत्वादिति चेत्, न, युगपदुत्पन्न-विनष्टानां गङ्गाजल-तदवयवादिपरम्परासंयोगानामेव गङ्गास्नानत्वं, न तु क्रमोत्पन्नानां क्रमिकविनष्टानां वा, तथाच स्नानव्यक्तीनां नानात्वेऽपि एक एव ध्वंसः अतिरिक्तापूर्व्वधर्मिकल्पनापेक्षया लाघवेन तथैव कल्पनात्।

एव व्यभिचार इति चेत्, न, तदनङ्गीकारात्तथैव चतुर्थटीकादर्शनाविर्भावाच्च। न च पदप्रत्यासत्तेः पूर्व्ववर्णानां तदसंयोग्यापार इति वाच्यं। तदन-

न च गङ्गाजल-तदवयवादीनामाश्रयाणां भेदात् कथमेकध्वंस इति वाच्यं। आत्मजलसंयोगध्वंसानामतीन्द्रियतया आश्रयभेदेऽपि ध्वंसस्यैक्ये बाधकाभावात् तावता गङ्गास्नानादिस्थलेऽपूर्व्वसिद्धावपि यागादिस्थलेऽपूर्व्वे मानाभावाच्च। न चापूर्व्वानभ्युपगमेऽङ्ग-प्रधानयोः फलं प्रत्यविशेषादङ्ग-प्रधानव्यवस्थैव न स्यात् अपूर्व्वाभ्युपगमे परमापूर्व्वजनकापूर्व्वजनकस्यैवाङ्गत्वात्, न हि ध्वंसपक्षे तत्सम्भवः, तद्ध्वंसस्य तद्ध्वंसाहेतुत्वादिति वाच्यं। प्रधानकथन्ताप्रवृत्तिविधिविधेयत्वेनैवाङ्गपरिभाषोपपत्तेः कथन्ताप्रधाननिर्वाहप्रकारकजिज्ञासेति न किञ्चिदेतत्।

नव्यास्तु यथा प्रामाणिकव्यवहाराभिसिताव्यभिचारकल्पेण सन्दिग्धव्यभिचारकल्पस्य लघुधर्म्मेण गुरुधर्म्मस्य व्याप्यधर्म्मेण व्यापकधर्म्मस्यान्यथासिद्धिस्तथा ध्वंसजन्यकार्य्यं प्रति प्रतियोगी प्रतियोगिजन्यकार्य्यं प्रति च ध्वंसोऽन्यथासिद्धः तथैव प्रामाणिकव्यवहारात्। अतएवानन्तापूर्व्वव्यक्तिकल्पनागौरवमपि न दोषाय प्रामाणिकत्वात्। न च पञ्चसु अन्यथासिद्धिषु नायामन्तर्भाव इति वाच्यं। व्याप्यधर्म्मादिना अन्यथासिद्धिवद्व्यवहारबलादधिकस्यैवैतस्य स्वीकारात्। अन्यथा व्यवहारानादरे व्याप्यधर्म्मादिना व्यापकधर्म्मादेरनन्यथासिद्धत्वापत्तेः तेषामन्यथासिद्धत्वे तत्तद्धर्म्मभेदानामपि कारणतालक्षणे प्रवेशनीयत्वेन गौरवापत्तेः। न च कार्य्य-कारणभावस्य कार्य्य-कारण-

भ्युपगमादभ्युपगमे वा तदंशे तत्प्रत्यक्षस्यालौकिकत्वेन विषयाजन्यतया सद्व्यभिचारात्। न च शब्दध्वंसप्रत्यक्षे शब्दस्य श्रोत्रव्यापारतया व्यभिचारः, तत्र तद्ध्वंसस्यैव व्यापारत्वसम्भवादिति दिक्।

कल्पनात्। अस्तु तर्हि देवताप्रीतिरेव व्यापार इति चेत्, न, यागस्य देवताप्रीतिहेतुत्वे मानाभावात्

विशेषनियन्त्रिततया स्वध्वंसजन्यकार्यान्तरं प्रति यागस्य यागजन्यकार्यान्तरं प्रति तद्ध्वंसस्याकारणत्वव्यवहारेऽपि याग-स्वर्गस्थले तथात्वाभावः तच्च तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति धार्यम्। तथा सति व्याप्य-व्यापकभावस्य व्याप्य-व्यापकविशेषनियन्त्रिततया व्याप्यधर्मान्तरेण व्यापकधर्मस्यान्यथासिद्धत्वव्यवहारेऽपि प्रकृते तथात्वाभावः। अथ तादृशव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वानभ्युपगमादिति व्याप्यधर्मेणान्यथासिद्धिस्थलेऽपि सुवचत्वेन तथाप्यन्यथासिद्धत्वाभावापत्तेरिति प्राहुः।

'अस्त्विति, यद्यपि देवताप्रीतेर्व्यापारत्वं पूर्वमेव निराकृतं तथापि देवताचैतन्यवादाभिरुपगमात् पूर्वोक्तबाधकासम्भवेन स्वमतेन दूषणान्तरमभिधातुं पुनः प्रकृते, 'अस्त्विति, यद्यपि प्रीतिराशुविनाशिनी तथापि प्रीत्यनुभवजनितसंस्कारद्वारा प्रीतेर्व्यापारत्वमिति भावः। 'मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतेरप्रामाणत्वादित्यर्थः, तथाच कल्पनाविशेषे किमपराद्धमपूर्वेणेति भावः। ननु भगवत्प्रणीताद्यव्याकरणमूलकत्वाच्छाब्दि-

केचित्तु फलसमानाधिकरणमेव जनकमितिस्थितौ पुत्रप्रदानात्परस्मिन् दानध्वंसादेरभावादपूर्वमनन्यगत्याङ्गीकार्यमित्याहुः। 'अस्त्विति, पूर्वमन्वयप्रयोजकतया प्रक्षिप्तमिह व्यापारतयेति विशेष इत्येके। अधिकनिर्वचनाय तदेव स्मारितमित्यन्ये।

'मानाभावादिति, यजदेवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतित्वादेव न स्वत'

गङ्गास्नानादौ देवताविरहेण तदसम्भवात्। न च तत्रापि तत्प्रीतिः, तस्य तत्प्रीतिहेतुत्वे मानाभावात् लाघवेन कर्त्तृ-भोक्तृगतव्यापारकल्पनाच्च। ननु नायं नियमः पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना पितरि पितृकृतजातेष्ट्या पुत्रे चादृष्टोत्पत्तेः। अथ तत्रापि कर्त्तर्य्येवादृष्टं

कल्प्तिरपि मानमेवेत्यरुचेराह, 'गङ्गेति, 'देवताविरहेण' प्रीणनीयदेवताविरहेण, 'तदसम्भवादिति[1] देवताप्रीतेर्व्यापारत्वासम्भवादित्यर्थः, 'तत्प्रीतिरिति गङ्गाधिष्ठातृदेवताप्रीतिरित्यर्थः, 'लाघवेनेति साक्षात्सम्बन्धेन कारणत्वे लाघवेनेत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति कर्तृरूपो यो भोक्तेत्यर्थः, भोक्तृपदं प्रकृताभिप्रायेण समानतायातं। 'नायं नियम इति कर्तृगत एव व्यापार इति न नियम इत्यर्थः, 'पुत्रकृतेति। न च गयाश्राद्धाद्यदृष्टयोः सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव हेतुत्वात् कथं पित्रादेरदृष्टोत्पत्तिरिति वाच्यं। उद्देश्यता-

---

(१) 'तदसम्भवादित्यत्र 'तदभावादिति कस्यचिन्मूलपुस्तकस्य पाठः तस्याप्ययमेवार्थः, कस्मिंश्चित् टीकापुस्तकेऽपि 'तदसम्भवादितीत्यत्र 'तदभावादितीति पाठो वर्त्तते इति।

प्रमाणमिति भावः। 'तत्प्रीतिः' गङ्गाप्रीतिः। न च स्वर्गिशरीरस्यैव व्यापारः, पूर्व्वादृष्टेन प्रलयोत्तरस्वर्गानुपपत्तेः। 'लाघवेनेति फलहेतुत्वनिर्व्वाहाय कल्प्यमानो व्यापारः तत्समानाधिकरण एव कल्प्यते एवं भोगोपपादकस्तत्समानाधिकरण इत्यर्थः, 'कर्तृ-भोक्तृगतेति मतभेदेन उभयथा देवताप्रीतिर्न व्यापार इति भावः। कर्तृगतत्वनियममाक्षिपति,

विहितक्रियायाः यागस्यैव कर्त्तृगतादृष्टजनकत्वात् । न च मुक्ते पुत्रे तददृष्टनाशात् पितरि न स्वर्गः स्यादिति वाच्यं । अदृष्टस्य फलनाश्यतया पितरि स्वर्गाभावे-

---

सम्बन्धेन तेषामदृष्टहेतुत्वादिति भावः। 'विहितक्रियायाः' विहितक्रियात्वेन, पुण्यजनकक्रियात्वेनेति यावत्, तेन भेषजपानादौ न व्यभिचारः, तथाच पुत्रकृतं श्राद्धं स्वसमानाधिकरणादृष्टजनकं पुण्यजनकक्रियात्वात् यागवदित्यनुमेयमिति भावः। न च तददृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वेन समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या अदृष्टस्य स्वर्गहेतुत्वात् कथं तस्मात् पित्रादौ स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम्। स्वजनककर्मोद्देश्यत्वसम्बन्धेन तददृष्टस्य स्वर्गादिजनकत्वादिति हृदयं। 'मुक्ते पुत्र' इति पितृनिष्ठभोगात् प्रागेव मुक्ते पुत्र इत्यर्थः, 'तददृष्टेति गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टेत्यर्थः, 'न स्वर्ग' इति, स्यादिति शेषः(१)। 'अदृष्टस्येति प्रायश्चित्तानाश्यस्य प्रधानजन्यस्यादृष्टस्येत्यर्थः, तेनाजनितप्रधानापूर्वाङ्गापूर्वे न व्यभिचारः। नन्वेवं पुत्रस्याशेषविशेष-

---

(१) स्यादितिपदपूरणेन कस्मिंश्चित् मूलपुस्तके स्यादिति पदं नास्तीत्यनुमीयते, अस्मत्सत्रादर्शपुस्तकेषु सर्वत्रैव तादृशपदं वर्त्तत इति पूरणमकिञ्चित्करमिति।

'नन्विति, 'विहितेति विहितक्रियाविशेषस्येत्यर्थः, तेन वैद्यकविहित-क्रियायां न व्यभिचार इत्याहुः। 'फलेति, न चाकृतप्रधानाङ्गापूर्वे व्यभिचारः, यत्र न प्रधानं तत्र तदपूर्वे मानाभावात् भावे वा अदृष्टविशे-

नादृष्टनाशात् स्वर्गत्तिभोगजनकादृष्टस्य मुक्तिविरोधित्वात्, न तु पितृगतमदृष्टं जन्यते मुक्ते पितरि दोषाभावेन योगिनामिव विहितक्रियायाः पितृदृष्टाजनकत्वात्, तथात्वे च साङ्गमपि श्राद्धादिकं निष्फलं स्यादिति तद्विधेरप्रामाण्यापत्तिः पुत्रगतादृष्टेन च मुक्तौ

गुणोच्छेदरूपमुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्वर्गत्तीति, तथाच स्वार्गत्तिभोगजनकेतराशेषविशेषगुणोच्छेद एव मुक्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणं अशेषविशेषगुणोच्छेदस्य मुक्तित्वासिद्धेरित्यपि बोध्यं। पितृगतादृष्टजनकत्वे बाधकमाह, 'न त्विति, 'विहितक्रियाया इति मुक्तपितृद्देश्यकगयाश्राद्धादेरित्यर्थः, 'अजनकत्वादिति जनकत्वासम्भवादित्यर्थः। ननु तत्र नोत्पद्यत एवादृष्टमित्यत आह, 'तथात्वे चेति, 'अप्रामाण्यापत्तिरिति। इदमापाततः स्वरूपयोग्यत्वलक्षणफलसाधनत्वस्य विध्यर्थतया क्वचित् फलाजननेऽपि प्रामाण्यसम्भवादिति बोध्यं[1]। नन्वेवं पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः सुखाद्युत्पत्तिः स्यात् तत्त्वज्ञानिनामपि भोगश्रवणेन दोषस्य सुखाहेतुत्वात् पितृनिष्ठादृष्टाभ्युपगमे च पितुर्दोषाभावेनादृष्टानुत्पत्त्या तत्प्रसङ्ग इत्यत आह, 'पुत्रगतेति, तथाचेष्टापत्ति-

---

(1) इति ध्येयमिति ग॰ ।

प्याभिप्रायकत्वात्। नन्वेवमदृष्टसत्त्वे मुक्तिविरोध इत्यत आह, 'स्वर्गत्तीति। नन्वेवं मुक्तस्यापि स्वर्गोपभोगः स्यादित्यत आह, 'पुत्रेति, तथा-

पितरि सुखोत्पत्तौ न विरोधः योगिनामिव सुखोत्पत्तौ दोषस्याहेतुत्वात्। अथ पितृसुखं[1] पितृपुण्यजन्यमिति पितरि पुण्यं तेन विना तदसम्भवात् न पुत्रे तत्र फलप्रसङ्गादिति पितृस्वर्गकामनाजन्यक्रिया पितृपुण्यहेतुरिति पुत्रक्रियापि तज्जनिकेति चेत्, एवं, पितृक्रियापि पितृपुण्यजनिकेति न तां विना पितरि पुण्यं पुत्रक्रिया च पुत्रपुण्यजनिकेति पुत्रे पुण्यं पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुरस्तु, तत्पुण्यं पितृवृत्ति तत्सुखहेतुपुण्यत्वात्, न पुत्रवृत्ति तत्सुखाहेतु-

रिति भावः। 'पितृसुखमिति पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपितृसुखं पितृपुण्यजन्यं पितृसुखत्वादन्यपितृसुखवदित्यनुमेयमित्यर्थः, तर्कमाह, 'तेनेति पितृनिष्ठपुण्येन विना गयाश्राद्धजन्यपितृसुखासम्भवादित्यर्थः, व्यधिकरणपुण्यस्य व्यधिकरणभोगजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति भावः। 'न पुत्रेति पुत्रस्तत्पुण्याभाववान् तज्जन्यस्वर्गाभाववत्त्वादित्यर्थः। ननु पितृक्रियायाः पितृपुण्यजनकत्वात् पुत्रक्रियातः कथं पितरि पुण्यं स्यादित्यत आह, 'पितृस्वर्गेति, उक्तानुमाने बाधकमाह, 'एवमिति। ननु तत्पुण्यस्य पुत्रनिष्ठत्वे तस्मात् पितृस्वर्गः कथं स्यात् व्यधिकरणस्यापि जनकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह, 'पितृस्वर्गकामनाजन्येति, पुण्यपक्षकमनुमानान्तरमाशङ्कते, 'तत्पुण्यमिति, 'तत्सुखाहेतुपुण्यत्वादिति तत्सुखाहेतुफलजनकपुण्यत्वादित्यर्थः, तेन

(१) पितृगतसुखमिति क०।

पुण्यत्वादिति चेत्, न, तत्पुण्यं न पितृवृत्ति तत्कृत्यजन्यपुण्यत्वात् पुत्रवृत्ति वा तत्कृतपुण्यत्वात्, तस्मात् पितृस्वर्गकामनाजन्यपुण्यत्वेन पितृस्वर्गहेतुतेति पुत्र-स्थ एव तत्पुण्यमिति। मैवं। स्वर्गोपपादकं ह्यपूर्वं स्वर्गाश्रये कल्प्यते प्रथमोपस्थितत्वात् लाघवात् कल्पनायाः

सुखानुपधायके तन्निष्ठपुण्ये न व्यभिचारः। सम्प्रतिपक्षमाह, 'तत्-पुण्यमिति, 'अथ तथापि कर्त्तव्येवादृष्टमिति पूर्व्वपक्षीयस्वमतमुप-संहरति, 'तस्मादिति, 'पुत्र एवेति, तथाच 'कर्त्तर्य्येव व्यापार इति नियमोऽस्त्येवेति भावः। 'नतु नायं नियम इति पूर्व्वपक्षी दूषयति, 'मैवमिति, 'प्रथमोपस्थितत्वादिति पितृस्वर्गकामोगयायां श्राद्धं कुर्व्वीतेति विधिवाक्ये पितृपदस्य प्रथमोपस्थितत्वेन स्वर्गाश्रयस्य पितुरेव प्रथमोपस्थितेरित्यर्थः। ननु यत्र पितृपदस्य प्रथमं श्रवणे-ऽपि प्रक्रियामादिविलम्बेन पितुर्न प्रथमोपस्थितिस्तत्र यत्र वा विधिसापेक्षप्रवृत्तिकार्थवादादेव फल-तदाश्रययोरुपस्थितिस्तत्र च(१) गयाश्राद्धादिक्रियैव प्रथमोपस्थितेति तदाश्रयएवादृष्टं कल्प्यता-

---

(१) यत्र विधिसापेक्षप्रवृत्तकाम्यपदादेव तदाश्रयस्य पितुरुपस्थितिस्तत्र चेति ख०।

चेत्यापत्तिरिति भावः। अनियमवादी शङ्कते, 'तत्पुण्यमिति गयाश्राद्धादि-जन्यमित्यर्थः, नियमवादी दूषयति, 'नेति, एवञ्च ज्ञातेष्टिस्थलेऽपि कर्त्तृगता-दृष्टादेव फलसिद्धिरिति स्मर्त्तव्यं। अनियमवादी समाधत्ते, 'मैवमिति, 'प्र-थमेति पितृस्वर्गकामइत्यादितः स्वर्गाश्रयः पिता प्रथमोपस्थित इत्यर्थः।

साक्षादुपपादकविषयत्वाच्च। न च स्वर्गहेतुकामनाश्रये स्वर्गकामनाजन्यक्रियाकर्त्तरि वा, विलम्बोपस्थितिकत्वात् गौरवात् परम्परया स्वर्गोपपादकत्वाच्च।

मित्यस्वरसादाह[१] 'लाघवादिति कार्य्य-कारणभावे समवायघटितसामानाधिकरण्यस्य प्रत्यासत्तित्वे लाघवादित्यर्थः, 'साक्षादिति लाघवेनादृष्ट-स्वर्गयोः कार्य्य-कारणभावकल्पनायाः समवायलक्षणसाक्षात्सम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वविषयत्वाच्चेत्यर्थः, अदृष्टस्य क्रियासामानाधिकरण्ये स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वसम्बन्धेन तस्य पितृस्वर्गहेतुतया परम्परासम्बन्धस्य कारणतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः। स्वर्गहेतुकामनाश्रयत्वस्याकर्त्तर्य्यपि सत्त्विनातिप्रसङ्गादाह, 'स्वर्गकामनेति, 'परम्परयेति स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेनादृष्ट-स्वर्गजनकत्वाद्गौरवाच्चेति योजना। ननु गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य स्वर्गसामानाधिकरण्येऽपि श्राद्धादृष्टयोः कार्य्य-कारणभावे कारणतावच्छेदकसम्बन्धगौरवं उद्देश्यत्वस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्। न चोद्देश्यत्वापेक्षया स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वं गुर्व्विति वाच्यं। तत्रापि तत्तदुद्देश्यताया एव सम्बन्धत्वात् स्वजनककर्म्मोद्देश्यत्वस्य च सम्बन्धतानियामकसम्बन्धत्वात् तद्गौरवस्यादोषत्वात्। न च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्त्तृनिष्ठत्वे एकोद्देश्यकानेककर्त्तृकश्राद्धादिस्थले कर्त्तृभेदेन

---

(१) कल्प्यमित्यत आहेति ग०।

'लाघवादिति स्वर्गहेतुकामनाश्रयत्वापेक्षया स्वर्गाश्रयत्वस्य लघुत्वादित्यर्थः, उत्सर्गमाह,, 'साक्षादिति साक्षात्सम्बन्धेनोपपादकविषयत्वादित्यर्थः।

यदि च पुत्रकृतपुण्येन मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्तिः सुखञ्च स्यात् तदा साक्षिविधया असत्याभिधानादि-पुत्रक्रियाजन्यपापेन "स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह पच्यते" इत्यादिबोधितनरकभागितापि मुक्तस्य पितुः स्यात्। तथाच पुत्रकृततथाविधशङ्कया न कश्चि-न्मोक्षार्थं ब्रह्मचर्य्यादिदुःखेनात्मानमवसादयेत् "दुःखे-

---

नानादृष्टकल्पने गौरवमिति वाच्यं। तदपूर्वस्य फलसामानाधिक-रण्येऽपि षट्पुरुषश्राद्धादावाश्रयभेदेन नानादृष्टकल्पने गौरवात्। न च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्त्तृनिष्ठत्वे गयाश्राद्धादेः केन सम्बन्धेन पितृनिष्ठस्वर्गहेतुता अदृष्टस्य व्यधिकरणत्वात् उद्देश्यतासम्बन्धेन गयाश्राद्धादेः स्वर्गपूर्व्वमसत्त्वादिति वाच्यं। अदृष्ट-स्वर्गयोः सामा-नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् श्राद्ध-स्वर्गयोर्वैयधिक-सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वविरहेऽपि क्षतिविरहादित्य-स्वरसादाह, 'यदि चेति, 'चकारः किन्त्वर्थे, 'पुत्रकृतपुण्येनेति पुत्रकृतगयाश्राद्धादिजन्यपुण्येनेत्यर्थः, 'मुक्तस्य पितुः शरीराद्युत्पत्ति-रिति, सुखस्य शरीरसाध्यत्वादिति भावः। 'पुत्रक्रियाजन्यपापेनेति

'पुत्रगतादृष्टेन चेति दूषयति, 'यदि चेति। यद्यपि शरीराद्युत्पत्तेः प्राक् मोक्षो तथापि स्वर्गस्य तच्चन्यत्वानियमेन तदयुक्तप्रायमिति दूषितमिति ध्येयं। नन्वेवं दुःखाभावविशिष्टानन्तरं शरीर-सुखादिसम्भवे को दोष इत्यत-

नात्यन्तं विमुक्तश्चरति न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतिविरोधश्च तथाच मुक्तस्य सुख-दुःखे शरीरञ्च भवतीत्यपदर्शनं मुक्ते पितरि श्राद्धादिना दोषाभावादेव

पुत्रक्रियाजन्यपुत्रनिष्ठपापेनेत्यर्थः, 'आवर्त्तते' शरीरी भवति, 'अपदर्शनमिति अपसिद्धान्त इत्यर्थः, तथाच गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वाभ्युपगमे मुक्तपितृद्देश्यकगयाश्राद्धादिना मुक्तस्यापि पितुः स्वर्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्ग इति तस्य फलसामानाधिकरण्यनियम इति सिद्धान्तनिष्कर्षः। ननु तददृष्टस्य पितृनिष्ठत्वाभ्युपगमेऽपि मुक्ते पितर्य्यदृष्टोत्पत्त्या सुखाद्युत्पत्तिर्दुर्वारेत्यत आह, 'मुक्त इति, 'श्राद्धादिना' पुत्रकृतगयाश्राद्धादिना, 'दोषाभावादेवेति दोषस्यादृष्टं प्रति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुतया तदभावादेव नादृष्टमुत्पद्यत इत्यर्थः। न च ममापि स्वर्गादिकं प्रति दोषस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या हेतुत्वेन मुक्ते पितरि न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं। तत्त्वज्ञानिनामपि भोगप्रवणेन दोषस्य स्वर्गाद्यहेतुत्वात्। न च गयाश्राद्धादिजन्यपुत्रनिष्ठादृष्टं प्रति पितृदोषस्यापि स्वाश्रयपितृकत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन हेतुत्वान्मुक्तपितृद्देश्यकगयाश्राद्धादिना पुत्रस्याप्यदृष्टं नोत्पद्यत इति वाच्यं। गुरुतरातिरिक्तकार्य्य-कारणभावकल्पने गौरवात्। न च मुक्ते पितरि गयाश्राद्धादिजन्यस्वर्गादिप्रागभावाभावादेव न स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति वाच्यं। प्रागभाव एव मानाभावात्।

आह, 'न स पुनरिति न शरीरी भवतीत्यर्थः, शरीरनिषेधे तत्कारणकं दुःखमपि निषिद्धमित्यर्थः। विधेरप्रामाण्यमपाकरोति, 'मुक्त इति, 'विप्र-

नादृष्टमुत्पद्यते। न चैवं साङ्गश्राद्धस्यापि निष्फलत्वं; अदृष्टोत्पत्तौ स्वरूपसतोदोषस्याङ्गस्य वैगुण्यात्, यथा विघ्नहेतुदुरितशून्येन कृतं मङ्गलं न पापध्वंसं जनयति स्वरूपसतः पापस्याङ्गस्याभावादेवञ्च[१] यागस्यापि

किञ्च गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे यत्र तत्त्वज्ञानिना गयाश्राद्धादिकं कृतं तत्र पित्रादेः स्वर्गो न स्यात् कर्तृदोषाभावेनादृष्टानुत्पत्तेः। न चेष्टापत्तिः, अपसिद्धान्तात्। न चैवं श्येनस्थलेऽप्यदृष्टस्य शत्रुनिष्ठत्वापत्तिर्युक्तेस्तौल्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। न चैवं कुसुमाञ्जलिविरोध इति वाच्यं। कुसुमाञ्जलावेकदेशिमतेन कर्तृनिष्ठत्वाभिधानादिति भावः।

केचित्तु यत्रैकेन बहूनुद्दिश्य श्राद्धादिकं क्रियते तत्र कर्तृनिष्ठमेवैकमदृष्टं लाघवात् यत्र च गोष्ठीश्राद्धादौ बहूनामेकमुद्देश्यं तत्र भोक्तृनिष्ठमेवैकमदृष्टमित्यनियमपक्ष एव सम्यगित्याहुः। तदसत्, गयाश्राद्धादिजन्यादृष्टविशेषस्य क्वचित् परम्परासम्बन्धेन स्वर्गविशेषोपधायकत्वं क्वचिच्च साक्षात्सम्बन्धेनेति सम्बन्धविशेषेणादृष्टविशेषस्वर्गविशेषयोः सामान्यकार्य्य-कारणभावे व्यभिचारापत्तेः गयाश्राद्धादिक्रियायाः क्वचित् साक्षात्सम्बन्धेनादृष्टविशेषोपधायकत्वं क्वचिच्च परम्परासम्बन्धेनेति गयाश्राद्धाद्यदृष्टविशेषयोः सामान्यकार्य्यकारणभावेऽपि व्यभिचाराच्चेति दिक्। 'न चैवमिति, 'एवं' मुक्ते

---

(१) इति तस्मादिति ख०।

देत्विति प्रतिबन्धहेत्वित्यर्थः। उपसंहरति, 'एवञ्चेति जातेष्ट्यादिवदाग-

व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीति। उच्यते। विहित-क्रियया कर्तृगतव्यापारद्वारा कालान्तरभाविफलं जन्यत इत्युत्सर्गः, स च बलवता बाधकेनापोद्यते, प्रकृते च बाधकं नास्ति, यथा शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरी-

---

पितरि गयाश्राद्धादिना अदृष्टानुत्पादे। 'ननु नायं नियम इति पूर्व्वपक्षी स्वाभिमतमुपसंहरति, 'एवञ्चेति, कर्तृगत एव व्यापार इति नियमाभावादिति भावः। 'व्यधिकरणो व्यापार इति देवताप्रीतिरूपो व्यधिकरणो व्यापारो भविष्यतीत्यर्थः। अत्रैव पूर्व्वपक्षे समाधत्ते, 'उच्यत इति, 'उत्सर्गइति भवति बाधके आवश्यक इत्यर्थः, 'स चेति, गयाश्राद्धादाविति शेषः, 'अपोद्यते' परित्यज्यते, 'प्रकृते चेति। न चातिरिक्तधर्म्मिकल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यं। देवताप्रीत्यनुभवजनितसंस्कारस्य फलव्यधिकरणतया परम्परासम्बन्धे-नैव हेतुत्वे गौरवापत्त्या लाघवात् साक्षात्सम्बन्धेनापूर्व्वमिष्यत-

---

स्यापि छलिव्यधिकरणोव्यापारोऽस्त्वित्यर्थः। नन्वेवं यस्य कर्म्मणो बहु-पुरुषगतं स्वर्गं फलं श्रूयते तत्रानेकादृष्टकल्पने गौरवं क्वच वा नरकादि-स्थितानां तेषां प्रीत्याद्यभावे अदृष्टोत्पत्तिरिति चेत्, न, उक्तप्रमाणबलेन सर्व्वस्योपपत्ते। प्रायश्चित्तादौ व्यभिचारादाह, 'कालान्तरेति। न च यत्रानेकक्रियात्मकं प्रायश्चित्तं तत्र का गतिरिति वाच्यं। तत्र चर-मस्यापि कालान्तरीयतया अदृष्टापेक्षायेऽप्यदोषात्। यद्यपि बाधकेनोत्सर्गः सम्पाद्यते, न तु बाध्यते तथात्वे नियमापत्ते। तथापि 'स चेत्यस्य नियम-स्येत्यर्थस्तेन बलवद्बाधादुत्सर्गं फलतीति भावः। ननूत्सर्गोऽप्यनियम इत्यनि-यमवादिमतमेव साधितमित्यत आह, 'प्रकृते चेति, तथाच बलवद्बाधकेन

त्युत्सर्गः। पुत्रकृतगयाश्राद्धस्य पितृस्वर्गं प्रति पितृकृतजातेष्टेः पुत्रपूतत्वादिकं प्रति हेतुत्वस्य शास्त्रेण बोधनात्। नन्वयं नियम एव पितृयज्ञ-जातेष्ट्यादौ परम्परासम्बन्धेन कर्त्तृगतमेव फलं। न हि यस्य कस्यापि पितरि पुत्रे वा फलं, किन्तु स्वपितृ-पुत्रयोस्तथाच स्वपितृगतत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं वा परम्परासम्बन्धः फलेन पुत्रस्य, एवं पूतपुत्रकत्वादिकमपि(१) पितृगतमेव।

तद्देजात्यविशेषेण हेतुत्वकल्पने व्यक्तिकल्पनायाः फलमुखत्वादिति भावः। 'इत्युत्सर्ग इति, न तु नियम इति शेषः। नियमाभावे हेतुमाह, 'पुत्रकृतेति, 'नन्वयमिति, 'अयं' शास्त्रदर्शितं फलमनुष्ठातरीत्येवंरूपः, 'पितृयज्ञेति, यत इत्यादिः, परम्परासम्बन्धमेव विवृणोति, 'न हीति, स्वपितृगतत्वं फले पुत्रस्य सम्बन्धः न तु पुत्रे फलस्येत्यत आह, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'पितृगतमेवेति स्वाश्रयपितृत्वरूपपरम्परासम्बन्धेनेत्यर्थः, 'साचात्सम्बन्धेने-

(१) पूतपुत्रत्वादिकमपीति ग॰ ।

गयाश्राद्धादौ कृतित्वधिकरणव्यापाराभ्युपगमेऽपि यागे कृतिसमानाधिकरणएव व्यापारस्तम्भते थधिकरणो देवताप्रीत्यादिरिति विशेषः।

केचित्तु उत्सर्गो नानियमः किन्तु सर्व्वत्र प्रसक्तिर्न्यायमिति यावत्, तस्य क्वचिदपवादोऽप्यायातमिति नियमाद्भेदः, एवञ्च 'स चेत्यस्यापि यथाश्रुत एव तात्पर्य्यमित्याहुः।

दूषयति, 'नन्विति तादृशफलस्य कर्तृगामित्वे नियम एवे-

न च फलस्य कर्त्तृगतत्वं साक्षात्सम्बन्धेनैवेति वाच्यं। ग्राम-पशु-पुत्र-हिरण्यादीनां परम्परया कर्त्तृगतत्वमिति व्यभिचारात्। न हि ग्रामादयः साक्षात् कर्त्तृ-सम्बद्धाः। एवं फलस्य साक्षात्कर्त्तृगामित्वबोधने शास्त्रस्योत्सर्गो न तु फलस्य कर्त्तृगामिताबोधने।

यत्तु स्वर्गभागिपितृकत्वं न फलं तत्कामनाया अधिकारिविशेषणत्वाभावात् पितृगतस्वर्गकाम इत्यादिश्रुतेः। स्वतश्च तथा कामनया प्रवृत्तौ श्रुतकामना-

---

वेति, परम्परायाः कर्त्तरि फलस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः। 'परम्परयेति स्वामित्वसम्बन्धेनेत्यर्थः, अन्यथा ग्रामवानहं पशुमानहं इति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः। 'एवमिति एवं सतीत्यर्थः, 'कर्त्तृगामिताबोधन इति साक्षात्परम्परासाधारणकर्त्तृगामिताबोधन इत्यर्थः, तत्र तु नियम एवेति भावः।

अत्रैव पूर्व्वपक्षे भ्रान्तानां समाधानमाशङ्क्य निराकरोति, 'यत्त्विति, 'स्वर्गभागीति स्वाश्रयपितृकत्वमित्यर्थः, 'अधिकारिविशेषणत्वाभावादिति कर्त्तृविशेषणत्वेनाश्रुतत्वादित्यर्थः, 'स्वतश्चेति तत्काम-

---

त्यर्थः, 'एवमिति पूतपुत्रकत्वादिना परम्परासम्बन्धेनेति शेषः। 'ग्रामेति स्वत्व हि तत्र सम्बन्ध, तच्च शास्त्रविरुद्धोपायविषयत्वं इत्युपायादिघटितं न साक्षादित्याशयः। एवं तदुत्सर्गस्यापवादं समर्थयति, 'एवमिति। सम्बन्धस्य फलत्वमिति भ्रमवतः समाधानं निरस्यति, 'यत्त्विति, 'तदीति,

विरहेण प्रयोगेऽङ्गवैगुण्यात् फलाभावप्रसङ्गः । किञ्च स्वर्गभागिपितृकत्वं विशिष्टं तत्र विशेष्यं तत्पितृकत्वं न काम्यं न वा फलं सिद्धत्वात्तदसाध्यत्वाच, किन्तु विशेषणं पितृगतस्वर्ग इति स एव फलमिति। तन्न। न हि स्वर्गभागिपितृकत्वं फलं, अपि तु स्वर्गेण समं पुत्रस्य परम्परासम्बन्धरूपं तदुक्तमिति ।

उच्यते। यदि परम्परासम्बन्धेन पुत्रगतत्वं पितृस्वर्गस्य तदा संयुक्तसमवायादिना पुत्रेतरस्यापि फलं स्यात्। स सम्बन्धो न शास्त्रेण बोधित इति चेत्, तर्हि स्वर्गभागिपितृकत्वमपि न तथा शास्त्रेणाबोधितत्वात्,

---

नाया अधिकारिविशेषणत्वेनाश्रुतत्वेऽपि चेत्यर्थः, 'प्रयोगे' यागादौ। 'पितृगतस्वर्ग इति, काम्य इति शेषः। भ्रमं निराकरोति, 'न हीति, गूढाभिसन्धिः समाधत्ते, 'परम्परेति ।

'संयुक्तेति स्वसमवायिसंयुक्तशरीरसंयोगसमवायेनेत्यर्थः, 'पुत्रेतरस्यापीति पुत्रेतरगतमपीत्यर्थः, तथाच परम्परासम्बन्धस्य सर्व्वसाधारणतया शास्त्रदेशितमिति सूत्रेण तद्बोधनं व्यर्थमिति भावः। गूढाभिसन्धिमुद्घाटयति, 'स सम्बन्ध इति, तथाच शास्त्रबोधित एव परम्परासम्बन्धः शास्त्रदेशितफलस्येति भावः। 'न तथेति न पुत्रादौ पितृस्वर्गादेः सम्बन्ध इत्यर्थः, 'शास्त्रेणेति, पितृस्वर्गकाम-

---

नन्वेवमधिकारः फलसाम्यं तच्च फलसम्बन्धित्वमिति स न स्यादिति चेत्,

ग्राम-पशु-हिरण्यादीनाञ्च सिद्धत्वेन न काम्यत्वं किन्तु तद्विषयकं स्वत्वं काम्यं फलमपि तदेव तच्च साक्षादेव कर्तृगतमिति कर्तृगतत्वेन फलस्य साक्षात् सम्बन्धो-नियत एव तस्माद्यद्गतत्वेन फलकामना तद्गतमेव शास्त्रदेशितं फलं। अतएव कामनाविषयः स्वगत-

---

इत्येव श्रुतेरिति भावः। ननु शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्धः शास्त्रदेशितफलस्येति नियमे ग्रामादेः कथं स्वामित्वसम्बन्धेन कर्तृगतत्वं शास्त्राबोधितत्वात् तथाच ग्रामवानहं पशुमानहमित्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यत आह, 'ग्रामेति, 'सिद्धत्वेनेति संयोगादिना सम्बन्धेन सिद्धत्वेनेत्यर्थः, 'तद्विषयकं स्वत्वमिति तन्निरूपितस्वामित्वसम्बन्धेन तत्काम्यमित्यर्थः, 'तदेवेति स्वामित्वसम्बन्धेन ग्रामाद्येवेत्यर्थः, 'तच्च' ग्रामादि च, 'साक्षादेवेति स्वामित्वसम्बन्धेनैवेत्यर्थः, 'कर्तृगतत्वेनेति वेदबोधितसम्बन्धेनैव ग्रामादेः कर्तृगतत्वेनेत्यर्थः, कामनाघटकतया स्वामित्वस्यापि वेदबोधितत्वादिति भावः। 'फलस्य' शास्त्रदेशितफलस्य, 'साक्षात्सम्बन्ध इति शास्त्रबोधितपरम्परैव सम्बन्ध इत्यर्थः। नन्वेवं फलं कश्चिदनुष्ठातरि कश्चित्त्वन्यत्रेत्यनियमेऽतिप्रसङ्ग इत्युपसंहरन् निराकरोति, 'तस्मादिति, 'फलकामनेति यत्कर्मजनिकेति शेषः, 'शास्त्रदेशितं फलमिति, तत्कर्मणा जन्यत इति शेषः। यद्यपि नायं

न, एतन्मते फलकामनाया एवाधिकारत्वात्। 'तच्चेति, स्वरूपसम्बन्धेनेति भावः। एवं फलस्येत्यादि दूषयति, 'कर्तृगतत्वेनेति। शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गं इत्युपसंहरन्नियमान्तरं दर्शयति, 'तस्मादिति, 'अतएवेति,

एव स्वर्गः फलं यागादेः स्वर्ग-पूतत्वादेश्च पितृ-पुत्र-गतत्वेन काम्यत्वमिति श्राद्ध-जातेष्ट्यादेः पितृ-पुत्र-गतमेव फलं। एवञ्च मातापित्रादिगतस्वर्गकामनया पुत्रादिना कृतं पुष्करिणीमहादानादिकं माता-पित्रादिस्वर्गजनकमेव कामनाविषयस्वर्गसाधत्वेन तेषां श्रुतत्वात्। न हि स्वगतस्वर्गकामस्य कर्त्तव्यतां पुष्करि-ण्यादेर्विधिर्बोधयति तथा श्रुतेः, किन्तु स्वर्गकामस्य,

---

नियमः स्वस्वर्गोद्देशेन कृतगयाश्राद्धादौ पुत्रेतरपुतत्वादिकमुद्दिश्य कृते जातेष्ट्यादौ च व्यभिचारात् तेषां स्वगतस्वर्गाद्यजनकत्वात्, तथापि 'तद्गतमेव शास्त्रदेशित फलमित्यस्य तदितरगतशास्त्र-देशितफलं तत्कर्मणा न जन्यत इत्यर्थ इति न दोषः। 'काम-नाविषय इति, स्वगतत्वेन कामनाविषयीभूतो यागादेः फलं स्वर्गः स्वगतएवेति योजना, 'स्वर्गसाधनत्वेनेति स्व-परसाधारणस्वर्ग-मात्रसाधनत्वेनेत्यर्थः, 'तेषां' पुष्करिणीदानादीनां, 'स्वगतेति स्वमा-

---

त्रगतत्वेन कामनेति भाव। 'अविशिष्टमिति, तथाच तत्र परगत-स्वर्गकामनैवाधिकार इति भाव। इतोऽप्यनुद्धातरोत्युत्सर्ग इति बोध्यं। न च व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति स्वकीयस्वर्गसाधनतैव श्रुत्या बोध्यत इति वाच्यं। स्वर्गत्वेन तस्यापि बुद्धिविषयतया बुद्धिसन्निधानस्याविशे-षात्। नन्वेवमतिप्रसङ्ग येन केनचित् कृतस्य यस्य कस्यचित् स्वर्ग-कामनया महादानादेः फलोदयः स्यात्तथाच रागादिना परदारैव तत्-, सम्भवादुपोषणादिदुःखानुभवप्रसङ्ग इति चेत्, न, यत्र सामान्यतोऽधि-कारबोधनं विशेषतस्तद्बोधकं नास्ति तत्र तथात्वस्येष्टत्वात् अतएव परगत-

स्वर्गश्च स्वगतः परगतो वेति स्वर्गकामत्वमविशिष्टं, यजेतेत्यात्मनेपदमपि कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलमात्रजनकत्वे, न च स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ, स्वगतस्वर्गकामनाया-

स्वगतेत्यर्थः, 'स्वर्गकामत्वमविशिष्टमिति मातापित्रादिस्वर्गकामनाया अप्यधिकारिविशेषणतया स्वगतस्वर्गकामनाश्रयत्वमविशिष्टमित्यर्थः। नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपि पित्रादिस्वर्गादेः फलत्वे तत्र कथमात्मनेपदं स्यात्, "कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति सूत्रेण कर्तृसमवेत एव क्रियाफले तद्विधानात्तत्र हि कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्तारमभिप्रैति समवैतीति व्युत्पत्त्या कर्तृसमवेत इत्यर्थ इति निबन्धृभिर्व्याख्यानादित्यत आह, 'यजेतेति, 'कर्त्रभिप्रेतेति कर्तृसमवेतेत्यर्थः, 'क्रियाफलमात्रजनकत्व इति क्रियाफलजनकत्वमात्र इत्यर्थः, तथ तत्र कर्तृगतफलाभिप्रायके यजेतेत्यपाणस्यैव, न त्वकर्तृगतफलाजनकत्वे आत्मनेपदमिति भावः। परस्मैपदन्तु परगतफलमात्रजनकत्वाभिप्रायेण। न चैवं स्वर्गकामो दद्यादित्यादौ स्व-परसाधारणफलबोधके परस्मैपदमनुपपन्नमिति वाच्यं। तत्र हि परस्मैपदस्य सिद्धर्थमात्रे तात्पर्यं, न तु परस्मैपदार्थे तथैव शिष्टाचारादिति

यथार्पितयैव दुर्गास्तवपाठाद्याचरन्ति। रागादीनां दुःखाननुभवस्य प्रकृष्टतया कायक्लेशस्य धर्माधिक्यहेतुत्वमित्यन्ये। नन्वेवं यजेतेति न स्यात् कर्तृगतक्रियाफल एवात्मनेपदस्मरणात् अतएव परार्थं पचतीति प्रयुदाहरणं, अतएव यजेतेत्यात्मनेपदबलादपि फलस्य कर्तृगामितेव प्रतीयत इति हलीयटीकापि सङ्गच्छत इत्यत आह, 'यजेतेति। न च टीकाविरोध, तस्य मतान्तरत्वादन्यार्थत्वाद्वा प्रत्युदाहरणमप्यनिच्छाविषयकमेवेति। न च

अन्तरङ्गत्वादौत्सर्गिकत्वाच्च स्वर्गकामत्वेन स्वगतस्वर्गकाम एवोच्यते सामान्ये बाधकं विना विशेषपरत्वे मानाभावात् ।

केचित्तु सम्यग्गृहस्थाश्रमपरिपालनस्य ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयत इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि गृहस्थकर्म्मत्वेन तदेव फलमिति फलस्य कर्त्तृगामित्वे

निगर्व्वः । 'स्वर्गकाम इति स्वर्गकामः पुष्करिणीं दद्यादित्यादावित्यर्थः, 'सामान्य इति । नन्वेवमग्निष्टोमादेरपि परगतस्वर्गकामनया कर्त्तव्यत्वापत्तिः । न च कर्त्तुरुपस्थितत्वात् स्वगतस्वर्ग एव तत्र शब्दार्थ इति वाच्यं । पुष्करिणीदानादावप्येवं तुल्यत्वादिति चेत्, न, तस्य स्वगतस्वर्गकामकर्त्तव्यप्रकरणे परिपठितत्वेन बाधकसत्वादिति भावः । 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः, 'ब्रह्मलोकावाप्तिः' मोक्षप्राप्तिः, 'तदेव फलमिति कर्त्तृगतमिति शेषः । 'फलस्येति

यत् ज्वलन्ति हि काष्ठानि तत् किं पाकं न कुर्व्वत इत्यादावकर्त्तभिप्रायेऽपि तत्प्रयोगात्तैवमिति वाच्यं । तत्रात्मनेपदस्य प्रयोगसाधुत्वादित्येके । शिष्टप्रयोगत्वमेवात्र समाधिरित्यन्ये ।

यत्तु पितृगतस्वर्गकामनया न कर्म्म क्रियते किन्तु फलमुत्पाद्य तस्मै दीयते "पुण्यदः पुण्यमाप्नोतीति वचनादिति, तन्न, उक्तरीत्या तथात्वे बाधकाभावात् मृतस्य लोकान्तराभावेन सम्प्रदानत्वासिद्धौ दानासिद्धेश्च विद्यावे दद्यादित्यादौ च दानपदं गौणं वेदवचनादिह तु जीवने पुण्यदानेनैवोपपत्तेर्मुख्यार्थत्वे बाधकाभावादिति दिक् । 'सम्यगिति समस्तेत्यर्थः । तर्हि कथमुक्तं इत्यत आह, 'प्रातिस्विकेति प्रत्येकेत्यर्थः । ननु सामस्त्य-

नियम एव, प्रातिस्विकफलाभिप्रायेणोत्सर्ग इत्याहुः। ननु यावन्नित्यपरिपालनस्य तत् फलं न तु काम्य-श्राद्धादेः, काम्यान्तर्भावे मानाभावात् यावत्काम्यानुष्ठानाशक्तेश्च। यावच्छक्यानुष्ठानस्यापि नाचान्तर्भावः कामनाविरहादिनाप्यकरणात् यावन्नित्यानुष्ठाने तत्-फलाभावप्रसङ्गात् नित्यस्यैवावश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्च। अपि च तैः कर्म्मभिः प्रत्येकमुत्पन्नपूर्व्वं तैश्च परमापूर्व्वं जन्यते इति न, गौरवान्मानाभावाच्च।

शास्त्रीयक्रियायाः कर्त्तृगतफलजनकत्वे नियम एवेत्यर्थः, 'प्राति-स्विकेति स्वर्गादिप्रत्येकफलेत्यर्थः। केषाञ्चिन्मत एव शङ्कते, 'नन्विति, ननु यस्य कामनाविरहादकरणं तस्य न भवत्येव तत्फल-मित्यरुचेराह, 'यावन्नित्येति यावन्नित्यमात्रानुष्ठान इत्यर्थः, 'तत्-फलाभावेति ब्रह्मलोकाभावप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच सिद्धान्तव्याघात इति भावः। 'आवश्यकत्वेनोपस्थित्यान्वयाच्चेति, नित्यघटितयावत्-कर्म्मोपस्थितौ यावन्नित्योपस्थितेरावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः, 'गौरवादिति अन्तिमक्रियाभावादेव तत्सम्भवेन पूर्व्वक्रियाया अपूर्व्वजनकत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः, अन्तिमत्वनिर्वाहायैव पूर्व्वापेक्षकर्म्मोपयोगादिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'मानेति,

---

र्थकं सम्यक्पदमेव मानमित्यत आह, 'यावत्काम्येति, तथाचानन्यगत्या सङ्कोच इति भाव। एव सत्ययं दोष इत्याह, 'यावन्नित्येति, 'नित्यं' आवश्यकं, तेन नैमित्तिकस्यापि सङ्ग्रह', 'गौरवादिति अन्तिमक्रियामात्राद्

किन्त्वन्तिमक्रियया परिपालनरूपक्रियान्तरेण वेति, न सर्व्वं कर्म्म ब्रह्मलोकावाप्तिफलकमिति(१)। मैवं। भगवदुद्देशेन कृतस्य काम्यस्य नित्यस्य वा यस्य कस्यापि कर्म्मणः परिपालनाद्ब्रह्मलोकावाप्तिः फलं श्रूयत-इति जातेष्टि-पितृयज्ञयोरपि तथा कृतयोस्तदेव फलं। तथाच भगवद्गीता "यज्ञायाचरतः कर्म्म कर्म्मग्रन्थि-

'परिपालनं' भगवत्समर्पणरूपकर्म्मान्तरं, 'तथा कृतयोरिति भगवदुद्देशेन कृतयोरित्यर्थः, 'तदेव फलमिति। न च तथापि भगवदुद्देशेन कृतयोर्जातेष्टि-पितृयज्ञयोः कर्त्तृनिष्ठफलजनकत्वाभावेन तत्रैव कर्त्तृनिष्ठफलजनकत्वनियमो व्यभिचारीति वाच्यं। तयोरपि विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेणैव ब्रह्मलोकावाप्तिजनकजातीयत्वेन व्यभिचाराभावात् विधिप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपेण कर्त्तृनिष्ठफलजनकजातीयत्वस्यैवोक्तनियमेन साध्यत्वादिति भावः। 'यज्ञायेति यज्ञो विष्णुः तदुद्देशेन कर्म्माचरतः पुरुषस्येत्यर्थः, 'कर्म्मग्रन्थिर्विलीयत-

(१) ब्रह्मलोकावाप्तिफलजनकमितीति क॰।

तत्सम्भवे क्रियान्तरहेतुत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः। ननु प्रामाणिकं गौरवमपि न्याय्यमित्यत आह, 'मानेति। यद्यपि सन्ध्यावन्दनवत् सर्व्वकर्म्मणां तत्फलसम्बन्धो, युज्यते तदुद्देशोत्पन्नापूर्व्वाणि परमापूर्व्वे वा तदुद्देशे च प्रद-धानेऽप्येकं प्रयोगत्वं, तथापि काम्यान्तर्भावे मानाभाव इत्यादि दूषण एव तात्पर्य्यमित्याहुः। सन्ध्यावन्दनेऽप्यन्तिमस्यैव ब्रह्मलोकफलकत्वमित्यन्ये। परिपालनञ्च भगवत्समर्पणरूपं कर्म्मान्तरमित्याशयः। 'भगवदिति, तथाच

र्व्विलीयते। यज्ञार्थात्कर्म्मणोऽन्यच लोकोऽयं कर्म्म-बन्धनः"। इति, तच्च कर्म्म यज्ञार्थतया प्रत्येकमेव तत्फलसमर्थं सम्वलनन्तु मङ्गलवदुपयुज्यते, अन्यथा एकप्रयोगस्य व्यवधानादसम्भवः, परिपालनन्तु कर्त्त-

---

इति आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः, 'यज्ञार्थादिति भगवदुद्देशकृतकर्म्मभिन्ने कर्म्मणीत्यर्थः, 'कर्म्मबन्धनः' कर्म्मभिर्बध्यते दुःखभागी भवतीत्यर्थः। नन्वेवं भगवदुद्देशेन यस्य कस्यचित् कर्म्मणोऽनुष्ठान एव मुक्तलोकावाप्तिः स्यादित्यनिष्टापत्तिमाह, 'तच्चेति। नन्वेवं कर्म्मान्तराचरणमनुपपन्नमित्यत आह, 'सम्वलनमिति कर्म्मान्तराचरणमित्यर्थः, 'उपयुज्यते' उपपद्यते, यथा माङ्गलप्रवृत्त्या मङ्गलान्तराचरणं तथाचापि माङ्गलप्रवृत्त्या कर्म्मान्तराचरणमित्यर्थः, 'अन्यथेति, यदि कर्म्मराशेरेव तत्फलं तदेत्यर्थः, 'एकप्रयोगस्येति एकस्य कर्म्मणोऽन्यकर्म्मकाले विनाशात् फलासम्भव इत्यर्थः, प्रत्येकापूर्व्वजन्यपरमापूर्व्वे च मानाभाव इति भावः। ननु परिपालनरूपक्रियान्तरस्य तत्फलं न तु जातेष्ट्यादेरित्यत आह, 'परिपालनन्त्विति, 'कर्त्तव्यमित्येवेति उत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण जातेष्ट्यादिरूपविहितकर्म्मणां करणमित्यर्थः।

भगवदुद्देश्यकत्वं सम्यक्त्वमिति भाव। 'यज्ञायेति, इज्यत इति यज्ञो विष्णु तत्प्रीतये, स च जगत्कर्त्तृभिन्न इति न तत्र प्रीतिर्विरुद्धा। तत्समर्पणायेत्यन्ये, 'कर्म्मग्रन्थि' कर्म्मजनितो धर्म्मोऽधर्म्मश्च, ग्रन्थिर्बन्धहेतुत्वादित्यर्थः। 'मङ्गलवदिति, तथाच यथा तत्रानेकविघ्नध्वंसस्तथात्राप्यनेक-

व्यमित्येव करणं। तदुक्तं "ददामि देयमित्येव यज्ञे यष्टव्यमित्यहमिति ।

यत्तु *निषिद्धासम्बन्ध एव सम्यक्त्वं न तु विहित-*माचानुष्ठानमिति । तन्न । यत्किञ्चिन्निषिद्धासम्बन्धस्याभावात्[1] सर्व्वनिषिद्धासम्बन्धस्य सर्व्वत्र सुलभत्वादिति सम्प्रदायः ।

अत्र ब्रूमः । भगवदुद्देशेन कृतं किञ्चिदेव कर्म्म, सर्वं काम्यं वा, सर्वं नित्यं वा, सर्वमिति वा, नाद्यः

यत्तु कर्त्तव्यताज्ञानमाचात् जातेष्ट्यादेः करणमित्यर्थं इति, तन्न, तावन्माचात् प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

ननूत्कटफलकामनाव्यतिरेकेण विहितकर्म्मणां करणमेवानुचित-मित्यत आह, 'तदुक्तमिति जनकादिभिरिति शेषः । 'ददामि देयमित्येवेति उत्कटकामनाव्यतिरेकेणापि दानस्य कर्त्तव्यत्वादहं ददामि यागस्य कर्त्तव्यत्वादहं यजे इत्यर्थः ।

---

(१) निषिद्धासम्बन्धस्यासम्भवादिति क० ।

फलमित्याह । तच्चिन्त्यं मुक्तेर्नानात्वाभावात् । सारूप्य-सालोक्यादिभेदात् तथात्वमित्येके । अन्ये तु एकस्य कर्म्मणस्तत्फलत्वेऽप्यसाङ्गत्वबुद्ध्या मङ्गलवत् कर्म्मान्तराचरणमित्यर्थं इत्याहुः । ननु परिपालनरूपक्रियान्तरमेव तत्फलत्वेन श्रूयते न जातेष्ट्यादीत्यत आह, 'परिपालनन्त्विति, 'एवकारः फलकामनाव्यवच्छेदार्थः । तदुक्तं "असङ्कल्पितफलकाम्यकर्त्तारो हि हिरण्य-गर्भमदवीमवाप्यापवृज्यन्त इति । न च फलकामना विना प्रवृत्तिरेव न

एकेनैव काम्येन नित्येन वा स्नानेन तथा कृतेन तत्फलसिद्धौ बहुवित्तादिसाध्ये श्राद्धादावप्रवृत्त्यापत्तेः। नापरो अशक्यत्वात्। न तुर्य्यः जातेष्ट्यादेर्नित्यत्वाभावात्। तस्मात् सम्यग्गृहस्थाश्रमपालनस्य तत्फलं, सम्यक्त्वन्तु सामस्त्यमेव अतो गयाश्राद्धादेर्न ब्रह्मलोकावाप्तिः फलमिति साधुक्तं "शास्त्रदेशितं फलं

'विहितमात्रेति। 'मात्रपदं यावदर्थकं, 'एकेनैवेति। न च शास्त्रलघुतया तदाचरणमिति वाच्यं। शास्त्रे सावधानेन कृतेऽप्येकस्मिन् कर्मणि अपरानुष्ठानदर्शनादिति भावः। 'जातेष्ट्यादेरिति, तथाच जातेष्ट्यादावुक्तनियमो व्यभिचार्य्येवेति भावः। 'सम्यक्त्वन्त्विति,(१) तदाश्रमविहितावश्यककर्म्मणामिति शेषः। दैवादेकस्याकरणे न भवत्येव तत्फलं। ■ च प्रत्येकजन्यापूर्व्वकल्पने

---

(१) सामस्त्यमित्यैति ग०।

स्यादिति वाच्यं। उत्कृष्टफलकामनाभिधानात्। 'एकेनैवेति, विशेषतः सालोक्यादिफलबोधकश्रुत्यादेरभावादेकेनैव तावत्सिद्धापत्ते। तथापि घाल्पायासदिनादिकर्म्मणैवोपपत्तौ महायाससाध्यकर्म्माकरणप्रसङ्ग। न शास्त्रत्वशङ्कया तदिति वाच्यं। सावधानं शास्त्रेऽपि कृतेऽन्यकर्म्मफलादर्शनात्। 'सामस्त्यमेवेति, चावश्यककर्म्मणामिति शेष। तथाच तेषामेव कर्त्तव्यमित्येव कृतानां ब्रह्मलोकावाप्ति फलं न ■ जातेष्ट्यादे। तत्र च विनिगमनाविरहेण सन्ध्यावन्दनवत् सर्व्वकर्म्मणामेव तत्फलहेतुत्वमुत्पद्य-

अनुष्ठातरीत्युत्सर्ग इति। तच्च फलं क्वचिद्विधिवाक्य-श्रुतं क्वचिच्चार्थवादिकमिति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे अपूर्व्ववादः॥

गौरवमिति वाच्यं। प्रामाणिकत्वादिति भावः। 'क्वचिदिति यथा स्वर्गकामो वाजपेयेन यजेतेत्यादौ,(१) 'क्वचिच्चेति, अर्थवादस्तु द्वेधा विधिवन्निधिश्रुतो यथा "आत्मा ज्ञातव्यः न स पुनरावर्त्तते इति, क्वचिच्च विधिकल्पको यथा "तरति मृत्युमित्यादौ, तल्लिङ्ग-मित्यर्थः। एतदुपलक्षणं क्वचिन्न्यायगम्यमपि बोध्यं यथा विश्वजिता यजेतेत्यादाविति ॥०॥

• इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्येऽपूर्व्ववादसिद्धान्तरहस्यं॥

---

(१) स्वर्गकामो राजसूयेन यजेतेत्यादाविति ग०।

पूर्व्वादिकल्पनमपि प्रामाणिकमित्युत्सर्गं एवेत्युपसंहरति, 'इति साधूक्त-मिति। 'क्वचिदिति स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेतेत्यादौ। 'क्वचिच्चेति तरति मृत्युमित्यादौ। इति प्रकाशः।

अथ कार्य्यान्वितशक्तिवादः ।

ननु अर्थवादादीनां सिद्धार्थतया न प्रामाण्यं । कार्य्यान्वित एव पदानां शक्त्यवधारणात् वृद्धव्यवहारा-

---

अथ कार्य्यान्वितशक्तिवादरहस्यम् ।

प्रसङ्गादर्थवादस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुं परमतमवतारयति, 'नन्वित्यादि ।

केचित्तु फलं क्वचिदार्थवादिकमिति पूर्व्वमुक्तं तदेवाक्षिपति, 'नन्वित्यादि, तथाचोपोद्घात एवास्य सङ्गतिरित्याहुः । तदसत्, विध्येकवाक्यतापन्नार्थवादस्य तैरपि प्रामाण्यस्वीकारात्तमादायैव तदुपपत्तेः ।

'अर्थवादादीनामिति घटोऽस्ति घटोऽस्तीत्यादिवाक्यानां स्वरूपाख्यानमात्रपराणां काव्य-नाटकादीनाञ्चेत्यर्थः, 'सिद्धार्थतयेति कार्य्यतावाचकलिङाद्यसमभिव्याहृततयेत्यर्थः, 'न प्रामाण्यमिति न विशिष्टानुभवजनकत्वमित्यर्थः, किन्तु पदार्थोपस्थिति-तदसंसर्गाग्रहमात्रजनकत्वमिति, अत्र शाब्दत्वं कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानवृत्ति न वा शब्दप्रामाण्यं कार्य्यत्वोपस्थापकपदनिराकाङ्क्षपदज्ञानवृत्ति न वा अनुमित्याद्यजनकं घटपदज्ञानं कार्य्यत्वानन्वितघटाद्यनुभवजनकं न वेत्यादयो विप्रतिपत्तय ऊहनीयाः । कुतो न प्रमाणं तदाह, 'कार्य्यान्वित एवेति, शक्तिर्द्विविधा एका कारणतारूपा,

---

यार्थवादिकमित्याक्षिपति, 'नन्विति । एतदेव कुत इत्यत आह, 'व्यव-

अन्या पदसङ्केतरूपा इयमेव स्मारिका शक्तिरिति गीयते, प्रकृते च शक्तिपदं कारणतापरं यानुभाविका शक्तिरिति गीयते तथाच कार्य्यत्वान्वितघटशाब्दबुद्धित्वेन घटपदज्ञानत्वेनेत्यादिक्रमेण पदमात्राणां कार्य्यत्वान्वितस्वार्थबोध एव जनकत्वावधारणादित्यर्थः, शक्तिपदस्य स्मारकशक्तिपरत्वन्तु न सङ्गच्छते गुरुणा ज्ञानावेव घटादिपदानां स्मारकशक्त्यभ्युपगमात्। अतएव तन्मतेऽपि यज्यादिपदात् स्वतियागत्वादिरूपेणैव अनुभवस्तु लिङादिपदसाचिव्यात् कार्य्यताविशिष्टस्यैव। किञ्च घटादिपदानां कार्य्यत्वान्वितघटत्वादिरूपेण स्मारकशक्त्यभ्युपगमेऽपि घटोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यं दुर्व्वारमेव घटादिपदात् कार्य्यत्वान्वितघटत्वादिरूपेण घटादेरुपस्थित्या कार्य्यत्वान्वितघटोऽस्तीत्यादिरूपशाब्दबोधस्यैव सम्भवात् पदार्थोपस्थित्याकाङ्क्षाज्ञानादिरूपसकलसामग्रीसत्त्वात्। न च शक्तिपदस्यानुभावकशक्तिपरत्वेऽपि घटोऽस्ति पटोऽस्तीत्याद्यर्थवादस्थले घटादिपदात् कार्य्यत्वान्वितघटादिशाब्दबोध एव कुतो न जायत-इति वाच्यं। कार्य्यत्वोपस्थिति-घटादिविशिष्टकार्य्यत्वान्वयबुद्धिप्रयोजकाकाङ्क्षाज्ञानादिरूपकार्य्यत्वान्वयबोधसामग्रीविरहेण तदभावात् सामान्यसामग्रीसहिताया एव विशेषसामग्र्याः कार्य्योपधायकत्वात्। न च तथापि कार्य्याभावोऽस्तीत्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यं दुर्व्वारमिति वाच्यं। घटः कृतिसाध्य इत्याद्यर्थवादवत्तस्यापि प्रामाण्ये इष्टापत्तेः। न च तन्मते कार्य्यत्वान्वितघटादिशाब्दबोधाप्रसिद्ध्या कार्य्यतावच्छेदके कार्य्यत्वान्वितविशेषणवैयर्थ्यमव्यावर्त्तकत्वादिति वाच्यं। अव्यावर्त्तकत्वेऽप्यविशेषदर्शिना बालेन प्रथमं तदन्तर्भावेणैव जन्यताया-

गृहीतत्वेन तदपरित्यागात् अन्यथा कार्य्यत्वान्विततत्तच्छाब्दबुद्धि-
मपेक्ष्य लाघवात् तत्तच्छाब्दबुद्धित्वमेव कार्य्यतावच्छेदकमित्य-
स्यापि सुवचत्वात्। न च कार्य्यत्वान्वितघटशाब्दबुद्धित्वं न कार्य्यत्व-
विषयकघटशाब्दबुद्धित्वं घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ विध्यर्थ-सि-
द्धार्थयोः समूहालम्बनापत्तेः, नापि घटविशेष्यककार्य्यत्वप्रकारक-
शाब्दबुद्धित्वं तस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे घटमानयेत्यादावपि घटा-
दीनामन्वयबोधानुपपत्तेरिति वाच्यं। साक्षात्परम्परया घटविष-
यितानिरूपितकार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयिताशालिशाब्दबुद्धित्वस्य तत्त्वा-
दिति ग्रन्थानुयायिनः।

उच्छृङ्खलास्तु घटविषयकशाब्दबुद्धित्वेनैव घटपदादेः कार्य्य-
तावच्छेदकं लाघवात्, न तु कार्य्यत्वस्यापि तत्र प्रवेशः। न चैव-
मर्थवादादृघटादिशाब्दबोधो दुर्व्वार इति वाच्यं। तत्रये घटादि-
शाब्दबोधस्य कार्य्यत्वान्वितत्वनियमेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबोधसा-
मग्रीविरहादेव तत्र शाब्दबोधाभावादिति गुरुमतं परिष्कुर्व्वन्ति।

यत्तु शाब्दसामान्यं प्रति कार्य्यत्वप्रकारकज्ञानजनकसामग्रीत्वेन
हेतुत्वान्नार्थवादाच्छाब्दबोध इति। तन्न। घटोऽस्ति पटमानयेत्यादौ
विध्यर्थ-सिद्धार्थयोः समूहालम्बनस्य दुर्व्वारतापत्तेः।

केचित्तु घटशाब्दबुद्धित्वेन साक्षात्परम्परया घटविषयिता-
निरूपितकार्य्यत्वप्रकारिताकशाब्दबुद्धिसामग्रीत्वेनेत्यादिक्रमेण हेतु-
हेतुमद्भावः शाब्दबोधमात्रस्यैव कार्य्यत्वप्रकारकतया कार्य्यत्वप्रका-
रकत्वदलस्याव्यावर्त्तकत्वेऽपि सिद्धार्थस्थले अन्वयबोधवारणाय तत्-
प्रवेश इत्यर्थ इत्याहुः।

रेव सर्व्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्द-व्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथा हि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावदा-

---

ननु घटपदादिज्ञानस्य कार्य्यतान्वितघटादिशाब्दबुद्धित्वं न कार्य्यतावच्छेदकमपि तु लाघवाद् घटादिशाब्दबुद्धित्वमित्यत आह, 'व्यवहारादेवेति, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति पञ्चम्यर्थः समुदायेऽन्वेति, तेन यत इति लभ्यते, 'सर्व्वेषां' पुरुषाणां, 'आद्या व्युत्पत्तिरिति प्रथमं पदत्वेन कार्य्यतान्वितशाब्दबुद्धित्वेनेति क्रमेण सामान्यतः पदत्वावच्छेदेन कार्य्यतान्वितशाब्दबुद्धिजनकताग्रह इत्यर्थः। 'उपायान्तरस्येति विशेषतो घटादिपदानां घटादिशाब्दबुद्धिजनकताग्राहकस्येत्यर्थः, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति सामान्यतस्तादृशकार्य्य-कारणभावोत्तरकालीनत्वादित्यर्थः, तथाच प्रथमगृहीतसामान्य-कार्य्य-कारणभावे कार्य्यतान्वितत्वस्य कार्य्यत्वनैरूप्यविषयताशालित्वरूपस्य प्रवेशाद्विशेषकार्य्य-कारणभावे गुरोरपि तस्य प्रवेश इत्यभिमानः। कथं व्यवहारात् प्रथमं पदत्वावच्छेदेन कार्य्यतान्वितशाब्दबुद्धिजनकत्वग्रहः कथं वा कार्य्य-कारणभावग्राहकस्य तदुत्तरकालीनत्वं तदुत्पादयति, 'तथा हीति, 'वाक्योच्चारणेति, घटमानयेत्यादिवाक्योच्चारणेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिः' घटानयनादिगोचर-प्रवृत्तिः, 'प्रेक्षावदिति प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रेक्षावद्व्यवहारत्वेन

हारादिति, 'उपायान्तरस्येति प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्य-वाक्यशेष-व्याकरण-कोषाप्तोपदेशोपमानादेरित्यर्थः। तदुक्तं "शक्तिग्रहं व्याकरणो-

देव सर्व्वेषामाद्या व्युत्पत्तिः उपायान्तरस्य शब्द-व्युत्पत्त्यधीनत्वात् । तथा हि प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो बालः प्रेक्षावदा-

---

ननु घटपदादिज्ञानस्य कार्य्यत्वान्वितघटादिशाब्दबुद्धित्वं न कार्य्यतावच्छेदकमपि तु लाघवाद् घटादिशाब्दबुद्धित्वमित्यत आह, 'व्यवहारादेवेति, 'शब्दव्युत्पत्त्यधीनत्वादिति पञ्चम्यर्थः समुदायेऽन्वेति, तेन यत इति लभ्यते, 'सर्व्वेषां' पुरुषाणां, 'आद्या व्युत्पत्तिरिति प्रथमं पदत्वेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वेनेति क्रमेण सामान्यतः पदत्वावच्छेदेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धिजनकताग्रह इत्यर्थः । 'उपायान्तरस्येति विशेषतो घटादिपदानां घटादिशाब्दशरीरणादित्यर्थः, तथाच व्यभिचारज्ञानसत्त्वान्न प्रवृत्तिकारणताग्रह इति भावः । प्रवृत्तिगतविशेषस्य च तेनानवगमान्न विजातीयप्रवृत्तिं प्रत्यपि हेतुत्वग्रहसम्भव इति हृदयं । नन्वेवं कार्य्यत्वान्वितज्ञानेऽपि व्यभिचारात् शब्दस्य न कारणता ग्रहात इत्यत आह, 'ज्ञाने चेति, 'नानोपायकत्वदर्शनादिति नानोपायकार्य्यतावच्छेदकसाक्षात्कारत्व-शाब्दत्वादिरूपवैजात्यज्ञानादित्यर्थः, 'कार्य्यताज्ञानहेतुरिति, 'कार्य्य-

---

तर्हि शब्दस्य ज्ञानद्वारा प्रवृत्तिहेतुत्वमस्त्वित्याशङ्का निराकरोति, 'न चेति, 'शब्देति शब्दप्रयोज्यजातिमत इत्यर्थः, तथाच तत्र व्यभिचारात्तत्रापि ज्ञानस्यैवान्यथासिद्धः शब्द । न च प्रवृत्तिविशेषे तस्य हेतुत्वं, सामान्यसामग्रीतस्तदुपपत्तौ तथा हेतुत्वकल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेति भाव । तर्हि व्यभिचारान्न ज्ञानेऽपि हेतुत्वं कल्पयेदित्याशङ्क्याह, 'ज्ञाने चेति, तथाचान्यथा-

कल्पयति उपस्थितत्वात् पश्चादावापोद्धारेण क्रिया-कारकपदानां कार्य्यान्विततत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमगृहीतसामान्यशक्त्यनुरोधात्। स्यादेतत्, यद्यपि वृद्धव्यवहारादौ कार्य्यान्वितधीरनुमिता तथाप्य-न्वितमात्रशक्त्यैव कार्य्यतावाचकपदसमभिव्याहारादा-

न्वितेति साक्षात्परम्परया कार्य्यत्वान्वितेत्यर्थः, 'तत्तदर्थेषु' तत्तदर्थ-शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नेषु, 'शक्तिं' जनकतां, 'सामान्यशक्त्यनुरोधादिति सामान्यकार्य्य-कारणभावे कार्य्यत्वान्वितत्वस्य प्रवेशादित्यर्थः। न च तावता कार्य्यान्वितज्ञानशक्तिसिद्धावपि कार्य्यत्वान्वितज्ञाने शक्ति-र्नायाता कार्य्यान्वितज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया बालेन प्रवृत्त्या तद्-ननुमानादिति वाच्य। कार्य्यान्विते शक्तिरित्यादिसर्व्वत्र कार्य्य-पदस्य भावव्युत्पत्त्या कार्य्यतापरतया कार्य्यत्वान्वितज्ञान एव तैः शक्त्यभ्युपगमात्। ननु तन्मतेऽपि कार्य्यान्वितज्ञाने शक्तिः सा-मान्यकार्य्य कारणभाव एव कार्य्यत्वान्वितत्वस्य प्रवेश एव तदेव' मेत्याशङ्कते, 'यद्यपीति, 'अन्वितमात्रशक्त्यैवेति पदत्वावच्छेदेनान्वित-शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्वाभ्युपगमेनैवेत्यर्थः, 'अन्वितत्वं' वैशिष्ट्य-

सिद्धान्वयादिना शब्दस्य ज्ञानहेतुत्वाद्वैजात्याच्च न व्यभिचार इति भाव। विशिष्य शक्तिग्रहप्रकारमाह, 'पश्चादिति, 'आवाप' सङ्ग्रह, 'उद्धार' त्याग, क्वचित् 'उद्वापेति पाठ, 'कार्य्यान्वितेति। नन्वेवं कार्य्यान्वितघटत्वादिकं शक्यतावच्छेदकमिति घटपदादेस्तत्प्रकारकैव पदार्थस्मृति स्यादिति चेत्, न, इष्टापत्तेरित्येके। वस्तुतस्तु यथा पदानामन्वितज्ञानजननियमेऽप्यन्व-

काङ्क्षादिमहिम्ना कार्य्यान्वितधीसम्भवात् न कार्य्यांशेऽपि शक्तिः परम्परयापि शब्दस्य कार्य्यान्वितज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्तौ अन्यथोपपत्तिरपि। अवश्यञ्चाकाङ्क्षादेः कारणत्वं कार्य्यांशे शक्तावपि तद्व्यतिरेकाद-

---

विषयकत्वं, एतच्चाव्यावर्त्तकतया नोपादेयमित्यनुपदं स्वयमेव वक्ष्यते, 'कार्य्यान्वितधीसम्भवादिति कार्य्यत्वान्वितधीसम्भवादित्यर्थः, 'न कार्य्यांशेऽपि' न कार्य्यत्वांशेऽपि, 'शक्तिरिति कार्य्यतावच्छेदकतेत्यर्थः, गौरवादिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह, 'परम्परयेति आकाङ्क्षाज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'अनुकूलत्वात्' अनुकूलत्वसम्भवात्, उपधायकत्वसम्भवादिति यावत्, 'अर्थापत्तावन्यथोपपत्तिरपीति अर्थापत्तिप्रयोजकान्यथानुपपत्त्यभावोऽपीत्यर्थः, तथाचार्थापत्तेरेव प्रमाणतया तदसम्भवेन प्रमाणमपि तत्र नास्तीति भावः। ननु तवाकाङ्क्षाज्ञानादेः पृथक्कारणत्वकल्पने गौरवञ्चेत्यत आह, 'अवश्यञ्चेति, 'आकाङ्क्षादेः' आकाङ्क्षाज्ञानादेः, 'कार्य्यांशे

मांशे स्वरूपसतीति शक्तिकथात्र कार्य्यान्वितत्वज्ञानजननियमाभ्युपगमात् तत्र शक्तावपि तदंशे स्वरूपसती सा आश्रियत इति न तथात्वमिति। ननु कार्य्यांशे शक्तिं विना कार्य्यान्वितधीर्न स्यादित्यन्यथानुपपत्त्या तदंशे शक्तिकल्पनमित्यत आह, 'परम्परयेति। यद्यपि पदार्थस्मरणद्वारा आकाङ्क्षादिसहकारेणोभयमतेऽपि कार्य्यान्वितधीरिति पदस्यापि परम्परयैव तज्ज्ञानानुकूलत्वं, तथापि कार्य्यानन्वितावान्तरवाक्यार्थज्ञानद्वारा तद्धीरिति परम्परा, तन्मते तु कार्य्यान्वितज्ञान एव पदसामर्थ्यात् साक्षादेव

न्विताभिधानव्यतिरेकनियमात्। सति चाकाङ्क्षादौ कार्य्यव्यतिरेकदर्शनादन्विताभिधानव्यतिरेको न कार्य्यस्ति। अन्यथा गवादिपदानां व्यक्तावेव शक्तिः स्यात् संस्कारादेव व्यक्तिलाभदर्शनान्न तथेति यदि तदा कार्य्यवाचकपदादेव कार्य्यान्वितलाभ इति किं शक्त्या, वृद्धव्यवहारे नियमतः कार्य्यान्वितज्ञानं तत्र दृष्टमिति तत्र शक्तिकल्पने वृद्धव्यवहारे शब्दोप-

---

शक्तावपीति कार्य्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वेऽपीत्यर्थः, 'कार्य्यव्यतिरेकदर्शनादिति कार्य्यत्वान्वितज्ञानव्यतिरेकादित्यर्थः, 'अन्विताभिधानव्यतिरेक इति शाब्दबोधव्यतिरेक इत्यर्थः। 'अन्यथेति प्रकारान्तरस्यार्थान्तर्भावेणापि शक्तिकल्पनेऽपीत्यर्थः, 'व्यक्तावेव' व्यक्तावपि, 'शक्तिः स्यादिति तव मते स्मारिका शक्तिः स्यादित्यर्थः, 'संस्कारादेवेति जातिशक्तिज्ञानोद्बोधिताद्व्यक्तिगोचरसंस्कारादेवेत्यर्थः, 'व्यक्तिलाभदर्शनादिति व्यक्तिलाभसम्भवादित्यर्थः, 'किं शक्त्येति

कार्य्यान्वितज्ञानमित्यवान्तरवाक्यार्थबोधोऽपि कार्य्यान्वितविषयत्वनियत एवेति तात्पर्य्यम्। अतएव वृद्धिपूर्व्वकव्युत्पत्तिस्थाने ग्रन्थकार एव वक्ष्यति यथा घटमानयेत्यत्र प्रथमं द्वार्थवाक्यार्थधीस्ततस्तदन्वितजन्मधीस्तदनु च तथाभूतजन्मनि घटपदार्थान्वयधी कार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुसारात् न तु सिद्ध-घट-जन्म-कर्त्तृत्वानां प्रथममन्वयधीरिति वयमालोचयाम। 'तद्व्यतिरेकादिति, स्वरूपसदाकाङ्क्षाहेतुत्वपक्षे 'सति चेति, सिद्धार्थेऽप्यन्वयबोधादित्याशयः। 'अन्यथेति उपस्थितत्वमात्रादेव यदि शक्तिकल्पनं तदेत्यर्थः,

स्थापितेनैवान्वयबोधदर्शनाच्छब्दसन्निधेरेवान्वयबोधहेतुत्वकल्पने द्वारमित्यादौ शब्द एवाध्याह्रियेत । क्वचिदसम्पूर्णवाक्ये वृद्धव्यवहारादाद्यव्युत्पत्तेः शब्दसन्निधिर्व्यभिचरतीति चेत्, तर्हि, सिद्धार्थेऽप्यन्वयप्रतीतिदर्शनात् कार्य्यत्वमपि व्यभिचारि । न च तत्र लक्षणा, बाधकाभावात् । शक्तिकल्पनाभिया ह्यन्यत्र

किं कार्य्यत्वांशान्तर्भावेणानुभावकशक्त्येत्यर्थः, 'शब्दसन्निधेरेवेति शब्दजन्यपदार्थोपस्थितेरित्यर्थः, 'शब्द एवेति, लभ्यतेऽपीति शेषः, तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः । शङ्कते, 'क्वचिदिति, 'असम्पूर्णवाक्ये' असम्पूर्णवाक्येऽपि, सकलान्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदाभावेऽपीति यावत्, 'आद्यव्युत्पत्तेरिति, आद्यव्युत्पत्तिस्थानेऽपीति शेषः, 'सिद्धार्थेऽपीति कार्य्यत्वोपस्थापकलिङाद्यघटितवाक्यादपीत्यर्थः, 'कार्य्यत्वमपीति कार्य्यत्वान्वितत्वमपीत्यर्थः, 'व्यभिचारीति शाब्दबोधत्वाव्यापकमित्यर्थः । 'लक्षणेति कुत्रचित्पदे कार्य्यत्वेन लक्षणेत्यर्थः, 'बाधकाभावादिति स्वरूपान्वयबोधे बाधकाभावादित्यर्थः । नन्वन्वितशाब्दबुद्धावप्यनुभावकशक्तिकल्पनारूपगौरवमेव बाधकमन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदादेरपि तीरे लक्षणा न स्यात् तीरे स्मारकशक्तिकल्पनागौरवरूपबाधकादेव तत्र तीरे लक्षणाभ्युपगमादित्यत आह, 'शक्तिकल्पनेति शक्त्यन्तर-

---

तत्र त्वन्मत इति शेषः । 'अध्याह्रियेतेति, लभ्यतेऽपीति शेषः, 'शक्तीति शक्त्यन्तरेत्यर्थः । ननु प्रथमं शक्तिग्रहस्योपजीव्यत्वात् तद्विरोध एव बाधक इति

लक्षणानुमता इह तु लघीयस्या उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्या मुख्यस्यैवोचितत्वात्। किञ्च कार्य्यवाचिलिङादीनां आकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमवश्यं वाच्यमतो विशेषात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवादिति। मैवं। व्यवहारहेतुतया-

---

कल्पनेत्यर्थः, 'उभयसाधारणपदार्थमात्रशक्त्येति एकयैव कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धि-तदनन्वितशाब्दबुद्ध्युभयसाधारणान्वितपदार्थशाब्दबुद्धित्वरूपधर्म्मावच्छिन्नेऽनुभावकशक्त्येत्यर्थः, सिद्धार्थस्थले शाब्दबोधापत्तेरिति शेषः। 'कार्य्यवाचीति कार्य्यत्ववाचीत्यर्थ, 'स्वार्थबोधकत्वं' स्वार्थबोधकशक्तत्वं, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्य्यत्वान्वयासम्भवेन कार्य्यत्वान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्तत्वसम्भवादिति भावः। इदञ्च स्वमतानुसारेणोक्तं तन्मते लिङादेः कार्य्ये धर्म्मिण्यपि शक्त्या कार्य्यत्वान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य लिङादेरपि सम्भवादिति ध्येयं।

केचित्तु कार्य्यान्वितस्वार्थबोधे शक्तिरिति भ्रमेण दूषणमाह, 'किञ्चेति, 'अवश्यं वाच्यमिति, कार्य्ये कार्य्यान्वयासम्भवेन कार्य्यान्वितस्वार्थबुद्धौ तस्य शक्तत्वसम्भवादिति भाव इत्याहुः।

'लाघवादिति पदभेदाच्छक्तिभेदाभावेन लाघवादित्यर्थः। 'स्यादेतदितिपूर्व्वपक्षे समाधत्ते, 'मैवमिति, 'साक्षात्कारणत्वमिति

अन्यथा स्यादित्यत आह, 'किञ्चेति, कार्य्यवाचिनि कार्य्यान्विते शक्तिकल्पनेऽनन्यप एवेति व्यभिचारात् प्रथममेव कार्य्यान्वितेन शक्तिग्रहो भूतो वाये

नुमिते हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शब्दस्य साक्षात्कारणत्वमवधारयति न परम्परया, साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेन तत्सम्भवे परम्पराया अन्याय्यत्वादिति तत्रैव शक्तिं कल्पयति नान्वितज्ञाने पदार्थज्ञाने

कार्य्यान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताश्रयत्वमित्यर्थः। 'न परम्परयेति। नन्वन्वितशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणतां कल्पयित्वा कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादिवशेन कार्य्यत्वान्वितशाब्दबोधलाभ इति कल्प्यत इत्याह, 'साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति बाधकाभावे सति कार्य्य-कारणभावग्रहदशायां कार्य्यवृत्तितयोपस्थितत्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वव्याप्यत्वेनेत्यर्थः, कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वेन कार्य्यत्वमकल्पयित्वेति शेषः, 'तत्सम्भवे' कार्य्यत्वान्वितशाब्दबोधोपपत्तिसम्भवे, 'परम्पराया इति कार्य्यत्ववाचकपदसमभिव्याहारादेरित्यर्थः, सहकारित्वकल्पनाया इति शेषः। उपसंहरति, 'इतीति, 'तत्रैवेति कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्न एवेत्यर्थः, 'नान्वितज्ञान इति नान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने इत्यर्थः, वैशिष्ट्यविषयत्वरूपस्यान्वितत्वस्याशक्यतावच्छेदकतया व्यर्थत्वादाह, 'प-

---

त्यास्य इति भावः। 'शब्दस्येति, पदार्थस्मरणव्यापारादिविशिष्टस्येति शेषः। अन्यथा स्मरणद्वारा हेतुत्वे साक्षात्त्वानुपपत्तेः उक्तरीत्या साक्षात्परम्परे बोध्ये। यत्तु कार्य्यवाचिपदसमभिव्याहारात् तल्लाभो न्यायमते परम्परेति, तन्न, परमतेऽपि तत्समभिव्याहारस्यापेक्षणात् अन्यथा कार्य्यान्वितशक्तावपि सिद्धार्थान्वयबोधस्य दुर्व्वारत्वात्। व्यवहारोपपादकतावच्छेदककार्य्यान्वितज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वमेव साक्षात् कारणत्वमिहेत्यन्ये। 'तत्रैवेति,

वा, अप्रवर्त्तकतया प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेन तयोरनुपस्थापनात्। न चान्वितज्ञानशक्तावपि परम्परया कार्य्यत्वधीः सम्भवतीत्यर्थापत्त्या सैव कल्प्यतां लाघवात् न तु विशिष्टज्ञाने शक्तिरन्यलभ्यत्वात्[1] इति वाच्यं। अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकमात्रविषयत्वेन न्यूना-

द्दार्थज्ञाने वेति शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने वेत्यर्थः। ननु बाधकाभावे प्रत्युपस्थितरूपस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वव्याप्यत्वं प्रकृते तु गौरवमेव बाधकमित्यत आह, 'अप्रवर्त्तकतयेति, 'तयोः' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्न पदार्थज्ञानत्वावच्छिन्नयोः, युगपदुपस्थित्या न लाघव-गौरवावकाश इत्यभिमानः। कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वमध्येऽन्वितशाब्दबुद्धित्व-शाब्दबुद्धित्वयोरपि प्रवेशाद्युगपदुपस्थितिरस्त्येवेति सिद्धान्ते स्वयमेव वक्ष्यत इति नाशङ्कितिः। गौरवं बाधकमुत्सृज्य अन्यलभ्यत्वं बाधकमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'परम्परया' कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारादिना, 'अर्थापत्त्येति कार्य्यत्वादुभयशाब्दबुद्धिजनकत्वं विना द्वारान्तररहितस्यास्य प्रवर्त्तकतानुपपन्नेत्यनुपपत्तिकरणकार्थापत्त्येत्यर्थः। 'सैव' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने शक्तिरेव, न तु प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् 'विशिष्टज्ञाने' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने,

(१) सम्भवतीत्यन्वितज्ञान एव अर्थापत्त्या शक्तिः कल्प्यतां लाघवात् न तु कार्य्यत्वांशेऽप्यन्वयो लभ्यत्वादिति क०।

प्रथमप्रतीतसाक्षात्कारत्वलाभार्थमिति भावः। 'साक्षादिति साक्षादुप-

धिकाग्राहकत्वात् साक्षादुपपादककार्य्यान्वितज्ञाने[१]-शक्तिः कल्प्यते लिङादीनां शक्तेरकल्पनात् अन्यलभ्यत्वतर्कस्याप्यभावात्[२] वा आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्य्यत्वात्। किञ्च प्रवृत्तिकारणतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायानु-

---

'शक्तिरिति योजना, 'साक्षादुपपादकेति असति बाधके यद्धर्म्मविशिष्टजनकत्वं विना अनुपपत्तिज्ञानं तद्धर्म्मावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताविषयत्वेनेत्यर्थः, 'न्यूनाधिकेति, तद्धर्म्मघटकीभूतयत्किञ्चिद्धर्म्मानन्तर्भावेण तदघटकीभूतधर्म्मान्तर्भावेण कारणताग्राहकत्वादित्यर्थः, 'साक्षादुपपादकेति अनुपपत्तिज्ञाने जनकतांशे साक्षाद्विशेषणतया भासमान इत्यर्थः, 'कार्य्यान्वितज्ञाने' कार्य्यत्वान्वितशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने, कार्य्यत्वान्वितवैशिष्ट्यविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्ने इति यावत्, 'कल्प्यत इति अर्थापत्त्या विषयीक्रियत इत्यर्थः। नन्वनन्यलभ्यत्वज्ञानमेव बाधकमस्तीत्यत आह, 'लिङादीनामिति, 'शक्तेरकल्पनादिति बालस्य कार्य्यत्वे शक्तेरज्ञानादित्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वतर्कस्यापीति लिङादिसमभिव्याहाररूपान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानरूपस्य बाधकस्यापीत्यर्थः। कार्य्यत्वान्वितज्ञाने शक्तिकल्पने परोक्तगौरवादिति बाधकमुद्धृत्यान्वितज्ञानशक्तिकल्पनात्मकं बाधकमाह, 'किञ्चेति, 'शक्तिकल्पनमिति शक्त्यभ्युपगम इत्यर्थः,

---

(१) साक्षादुपपादककार्य्यत्वान्वितज्ञान इति क॰।

(२) अन्यलभ्यत्वतर्कस्याप्यसम्भवादिति क॰।

पादिका कार्य्यान्वितज्ञानशक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः। यद्वा व्यवहारसाक्षादुप-

प्रस्थितान्वितज्ञानमात्रे शक्तिकल्पनमयुक्तं हेत्वभावादुपस्थित्यन्तरे च गौरवात्। अथ कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावप्यन्वितज्ञानमप्युपस्थितमिति लाघवात् कार्य्यांशमपहायान्विते शक्तिर्गृह्यतामिति चेत्, न, ज्ञाने हि पदानां शक्तिः शक्यत्वान्नार्थेषु, अन्यच्च कार्य्यान्वितज्ञानं अन्यदेवान्वितज्ञानं विषयभेदेन ज्ञान-

---

'हेत्वभावादिति उपस्थितकार्य्यत्वान्वितज्ञानपरित्यागे हेत्वभावादित्यर्थः, 'उपस्थित्यन्तरे चेति अन्वितशाब्दज्ञानस्योपस्थित्यन्तरकल्पने चेत्यर्थः, 'अन्विते' अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्ने, वैशिष्ट्यविषयकशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्न इति यावत्, 'शक्तिरिति कारणतेत्यर्थः, 'शक्यत्वादिति ज्ञानस्यैव पदकार्य्यत्वादित्यर्थः, 'नार्थेष्विति नान्वयेष्वित्यर्थः, अन्वयानां शक्यत्व एव कार्य्यत्वान्वितज्ञानस्योपस्थितिदशायां कार्य्यत्वांशवदन्वयांशस्याप्युपस्थितत्वात्तत्रैव शक्तिग्रह इति सुवचं स्यादिति भावः(१)। ननु ज्ञानस्य शक्यत्वेऽपि कार्य्यत्वान्वितज्ञानस्योपस्थितिदशायां अन्वितशाब्दज्ञानस्याप्युपस्थितत्वात्तत्रैव शक्तिग्रह इति सुवचमित्यत आह, 'अन्यच्चेति, 'कार्य्यान्वितज्ञानमिति कार्य्यत्वान्वि-

---

(१) तथाच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि विशेषण विशेष्योपस्थितिं विना नातिरिक्तविशिष्टोपस्थितिरिति भावः। अन्यथा तादृशविशिष्टविषयकज्ञानोपस्थितिकाले अन्वयाद्युपस्थित्यनियमेन कथमन्वयेषु शक्तिकल्पनस्य सुवचत्वं सङ्गच्छत इति।

पादके कार्य्यान्वितज्ञाने शक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः, 'हेत्वभावादिति उपस्थिति-

भेदात्। तदुक्तमभाववादे अन्यद्भूतलज्ञानमन्यच्च घटवद्भूतलज्ञानमिति अन्वितज्ञानमुपस्थाप्य तत्र शक्तिग्रह इति गौरवमेव। लघुनि शक्ये सम्भवत्यन्यलभ्यं गुरु न तथेति चेत्, न, युगपदुपस्थितौ तथात्वात्। न च तस्याप्यनुपस्थितिः, पुरुषविशेषदोषात्, सर्व्वैरेवा-

---

तत्वविशिष्टशाब्दज्ञानमित्यर्थः, 'अन्वितज्ञानमिति अन्वितत्वविशिष्टशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'विषयभेदेनेति विशेषणभेदेनेत्यर्थः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादिति भावः। 'घटवद्भूतलज्ञानमिति घटप्रकारकत्वविशिष्टभूतलज्ञानमित्यर्थः। 'अन्वितज्ञानमिति अन्वितशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः। अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धान-गौरवज्ञानयोर्बाधकत्वमुद्धृत्य स्वरूपसतोस्तयोर्बाधकत्वमाशङ्का निराकरोति, 'लघूनीति वस्तुगत्या लघूनि धर्म्म इत्यर्थः, 'शक्ये' शक्यतावच्छेदके, कार्य्यतावच्छेदक इति यावत्, 'अन्यलभ्यमिति, वस्तुगत्येत्यादि, 'युगपदुपस्थिताविति कार्य्यकारणभावग्रहप्राक्काले वास्तविकलघु-गुरुधर्म्मद्वयोर्युगपदुपस्थितिसत्त्व एवेत्यर्थः, 'तथात्वादिति वास्तविकलघुधर्म्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वे सम्भवति गुरोरतथात्वादित्यर्थः, यथाश्रुते पौनरुक्त्यापत्तेः। 'तस्यापीति अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यापीत्यर्थः, 'अनुपस्थितिः' कार्य्य-कारणभावग्रहप्राक्कालेऽनुपस्थितिः।

रूपहेत्वभावादित्यर्थ, 'दोषादिति, 'न चेति सम्बन्ध, तत्र हेतुमाह, 'सर्व्वैरिति, 'सर्व्वपदानामिति। नन्वेवं कार्य्यान्वितशक्तौ कार्य्यान्वितत्वेनैव पदार्थोपस्थितिपक्षे सिद्धार्थेऽपि विशेषणीभूतकार्य्यमादाय कार्य्यत्वविशिष्टधी-

द्यव्युत्पत्तौ तथानवगमात्। तथापि न कार्य्यान्विते शक्तिः कार्य्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारादिति चेत्, न, सर्व्वपदानां कार्य्यत्वविशिष्टधीजनकत्वात्। तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतयेतरान्वितस्वार्थकार्य्यप्रतिपादकतया वेति। एवञ्च कार्य्यान्वितव्युत्पत्तौ सत्या-

---

'पुरुषविशेषदोषादिति पुरुषदोषविशेषव्यक्तेरित्यर्थः, तथाच कस्यचिदुपस्थितिरस्त्येवेति भावः। पुरुषसामान्यस्यैव तदुपस्थितिर्नास्तीति समाधत्ते, 'सर्व्वैरिति, 'आद्यव्युत्पत्तौ' आद्यव्युत्पत्तिकाले। कार्य्यान्वितस्वार्थबोधशक्तिभ्रमेण शङ्कते, 'तथापीति, पदमात्रस्येति शेषः, 'कार्य्यान्विते शक्तिरिति कार्य्यान्वितस्वार्थबोधशक्तिरित्यर्थः। 'व्यभिचारादिति, कार्य्यान्वयासम्भवेन तेषां कार्य्यान्वितस्वार्थबोधाजनकत्वादिति भावः। भ्रमं निराकरोति, 'सर्व्वपदानामिति, 'कार्य्यत्वविशिष्टधीजनकत्वादिति कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयकशाब्दधीजनकत्वादित्यर्थः। 'तच्च' तादृशशाब्दधीजनकत्वञ्च, 'कार्य्यान्वितेति इतरपदार्थोपस्थापितकार्य्यत्वान्वितेत्यर्थः। 'स्वार्थकार्य्येति स्वोपस्थापितकार्य्यत्वविशिष्टकार्य्यप्रतिपादकतया चेत्यर्थः, 'इतरान्वितेति स्वरूपकथनं। ननु पदमात्रस्यैव कार्य्यत्वान्वितशाब्दज्ञाने शक्तौ निराकाङ्क्षेऽपि कुतो न तादृशबोध इत्यत आह, 'एवञ्चेति, 'व्यभि-

---

जनकत्वमस्तु। न च कार्य्यवाचिलिङादिपदाभावात् न तद्धीरिति वाच्यं। कार्य्यत्वोपस्थित्यर्थं हि तदपेक्षा सा च सिद्धार्थादेव जाता तथापि च तदपेक्षया कार्य्यस्याध्याहारेण लक्षणया वोपस्थितौ तद्विशिष्टधीर्न स्यात् सो-

मनाकाङ्क्षादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरुपाधित्वं। तथा-चोपजीव्यप्रथमभाविकार्य्यान्वितव्युत्पत्त्यनुरोधेन विध्यश्रुतावपि कार्य्याध्याहारः, क्वचिल्लक्षणा क्वचिद्-संसर्गाग्रह इति सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनादुत्तरकाल-मन्वितमात्रे शक्तिरेव कल्प्यतां, प्राचीनकार्य्यान्वित-ज्ञानं बाध्यतामित्यप्यत एव निरस्तं। पूर्व्वकल्पनातः

चारादिति अन्वयव्यभिचारादित्यर्थः, 'उपाधित्वमिति कारणीभूत-ज्ञानविषयत्वरूपं प्रयोजकत्वमित्यर्थः। 'उपजीव्येति क्रिया-कारकपदानां विशेषतस्तत्तदर्थज्ञानशक्तिग्रहोपजीव्येत्यर्थः। अस्योपजीव्यत्व एव मानाभाव इति सिद्धान्ते स्वयमेव वक्ष्यते इत्यदोषः। 'प्रथमभावीति प्रथमोत्पन्नेत्यर्थः, 'लक्षणा' कार्य्ये लक्षणा, 'असंसर्गेति या पदार्थो-पस्थितिस्तदसंसर्गाग्रह इत्यर्थः, 'सिद्धार्थ इति सिद्धार्थवाक्यस्यान्वय-प्रतीतिजनकतादर्शनादित्यर्थः, 'अन्वितमात्र इति अन्वितशाब्दज्ञान-मात्र इत्यर्थः, 'कार्य्यान्वितज्ञानं' कार्य्यत्वान्वितशाब्दत्वावच्छिन्नज्ञाने शक्तिज्ञान, 'बाध्यतामिति अप्रमात्वेन कल्प्यतामित्यर्थः। 'उत्तरका-

---

छलत्वस्यानुपदमेव तथा। किञ्च कार्य्याभाव इत्यादिशब्दोऽपि तन्मते प्रमाणं स्यात्, अत्राऽऽह', प्रवृत्तिहेतुज्ञान एव व्युत्पत्तिग्रहाद्यादृशकार्य्यत्वोपस्थित्या तथा निर्व्वहति तादृशस्य प्रयोजकत्वं प्रकृते तु न तथा। यद्वा ध्ययमपि दोषस्तन्मते बोध्य इति, 'उपाधित्वमिति प्रयोजकत्वमित्यर्थं, यत्र न तथा तात्पर्य्यग्रहस्तत्रासंसर्गाग्रह इत्याह, 'क्वचिदिति। ननु पूर्व्वमपि भ्रमज्ञान-मन्यथासिद्धत्वेनोत्तरेण बाध्यत एवेत्यत्रापि तथा स्यादित्यत आह, 'अनन्य-थेति, 'उपजीव्येति, कार्य्यान्वितव्युत्पत्तिमुपजीव्य सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिरिति

कल्पनान्तरप्रसङ्गात् उत्तरकालभाविसिद्धार्थप्रयोगस्य लक्षणादिभिरप्युपपत्तेः अनन्यथासिद्धत्वाभावेन प्राचीनज्ञानाबाधकत्वात् उपजीव्यव्याघाताच्च। अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति तथाहि उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्त्ताहारेण समं चैत्रसमीपं गतश्चैव पुत्रस्ते जात इति वार्त्ताहारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं गृह्णन् श्रोतुर्हर्षमनुमिनोति, हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति, उप-

---

लभावीत्यादि 'अबाधकत्वादित्यन्तमेको ग्रन्थः। 'सिद्धार्थप्रयोगस्येति सिद्धार्थकवाक्यजन्यशाब्दबोधस्येत्यर्थः, 'लक्षणादिभिरिति कार्य्येण लक्षणादिभिरित्यर्थः, 'अनन्यथेति शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नगत्यभावं विनाऽनुपपन्नत्वाभावेनेत्यर्थः, 'अबाधकत्वादिति अप्रामाण्यज्ञापकत्वादित्यर्थः, 'उपजीव्यव्याघाताच्चेति प्राचीनज्ञानबाधोपजीव्यस्य सिद्धार्थेऽन्वयप्रतीतिदर्शनस्यासिद्धेरित्यर्थः, यथाश्रुते कार्य्यान्वितव्युत्पत्तेः सिद्धार्थान्वयप्रतीतिदर्शनानुपजीव्यतया असङ्गत्यापत्तेः। 'सिद्धार्थेऽपीति कार्य्यत्वाविषयकज्ञानेऽपीत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरिति प्रथमजनकताग्रह इत्यर्थः, तथाच प्रमात्वानुरोधादर्थतः शाब्दत्वावच्छिन्न एव पदानां शक्तिरभ्युपेयेति भावः। 'तादृशेनैव' उपलब्धचैत्र-

---

तन्मूलिकान्वितशक्तिकल्पना न बाधत इत्यर्थ। 'बाधेति, तथाच कार्य्यान्वितशक्तेर्नोपजीव्यत्वमिति न तद्व्याघातो न वा कल्पान्तरप्रसङ्ग इति भाव'। 'अप्रामाण्यत्वादिति, व्यभिचारादिति भाव। ननु परिशेषाद्बोध्यमत आह,

स्थितत्वादुपपादकत्वादान्योपस्थितौ गौरवाच्च तच्च वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवादिति चेत्, न, हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयितुमशक्यत्वाच्च। अथ पुत्रजन्मज्ञानाव्यभिचारिवृद्धिश्राद्धादिक्रियाविशेषदर्शनात् पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति चेत्, तर्हि पुत्रस्ते जात इति वाक्यं तत्

पुत्रजन्मनैव, 'उपस्थितत्वादिति पुत्रजनन एव उपस्थितत्वादित्यर्थः, 'उपपादकत्वादिति पुत्रजन्मज्ञानस्य हर्षोपपादकत्वादित्यर्थः, 'तत्र' तस्मिन् कार्य्यत्वाविषयकपुत्रजन्मज्ञाने, तत इत्यादिः। 'लाघवादिति, कारणान्तरकल्पने गौरवादिति भावः। 'हर्षहेतूनामित्यशक्यत्वादित्यन्तमेको ग्रन्थः, 'हर्षेण लिङ्गेनेति, व्यभिचारादिति भावः। ननु प्रियान्तरज्ञानाभावकालीनो हर्षो लिङ्गं स्यादित्यत आह, 'प्रियेति, 'परिशेषयितुं' निरसितुं, तदभाववत्त्वेन निश्चेतुमिति यावत्, तथाच विशिष्टहेतोरज्ञानलक्षणासिद्धिरिति भावः। इदञ्च समाधिसौकर्य्यादुक्तं। वस्तुतस्तु पुत्रजन्यज्ञानानुमानेऽपि तस्य कार्य्यत्वाविषयकत्वे मानाभाव., कुत्रचित्पदे लक्षणादिना तत्र कार्य्यत्वविषयकत्वस्यासम्भवादिति ध्येयं। 'वृद्धिश्राद्धादीति वृद्धिश्राद्ध-

---

'प्रियान्तरेति, 'परिशेषयितुमिति निरसितुमित्यर्थः। यद्वा प्रियान्तरज्ञानस्य सम्भवेन पुत्रजन्मज्ञानस्य परिशेषयितुमिति पूरयित्वा व्याख्येयं। ग्रन्थ-

क्रियाकर्त्तव्यपरमेवेति कार्य्यान्वितज्ञानजनकत्वमेव तस्य प्रथमतो गृह्यते उत्तरकालं पुत्रजन्मज्ञानानुमानमिति न व्युत्पत्तिः कार्य्यं जहाति, यत्रापीह सहकारतरौ मधुरं पिको रौतीति प्रसिद्धार्थपदसमानाधिकरण्यादिभिर्व्युत्पत्तिस्तत्रापि व्यवहाराधीनव्युत्पत्तिपूर्व्विका कार्य्यान्वित एव युक्ता पिकपदशक्तिः, पूर्व्वं नावधृतेति चेत्, न, तत्र पिकमानयेत्यादौ कस्यचित् कार्य्यान्वित-

---

विशेषादित्यर्थः, 'तत्रै'ति यदि पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रवणानन्तरं हृष्टिश्लाघादिक्रियादर्शनं तदेत्यर्थः। ननु प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यघटितसहकारकप्रक्रिकपिकादिपदस्य कार्य्यत्वाविषयकशाब्दबोधजनकत्वान्न पदमात्रस्य कार्य्यत्वान्वितज्ञाने शक्तिरित्यत आह, 'यत्रापी'ति, पिकादिपद इति शेषः। सहकारतरस्य आम्रवृक्षः, 'पिको रौतीति, अत्रापि पिकपदवाच्ये लक्षणेति, 'प्रसिद्धार्थपदे'ति तादृशप्रसिद्धार्थकबोधस्य विलक्षणमधुररवकर्तृत्व-पिकपदवाच्यत्वसामानाधिकरण्यज्ञानादिभिरित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिरि'ति उपमानविधया कोकिलत्वादिविशिष्टसारिकायाः शक्तेर्धीरित्यर्थः।

त्रापि सिद्धार्थे व्युत्पत्तिमाशङ्क्य निराकरोति, 'यत्रापी'ति। यद्यपि 'उपायान्तरस्ये'ति प्रागुक्तं तथापि व्यधिकवचनाय पुनराशङ्कितमिति ध्येयं। यद्यपि पिकपदशक्त्यनवधारणेऽपि सहकारादिपदव्युत्पत्तिपूर्व्वकतयापि तथा यूज्यते तथापि अभ्युपगमरीत्या समाधत्ते, 'तत्रापी'ति, 'कस्यचिदि'ति प्रयो-

एव व्युत्पत्तेः, उपजीव्यजातीयतया च तस्या बलवत्त्वं। किञ्चेदमपि कार्य्यान्वितज्ञानशक्तं पदत्वादिति साभा-

'तचापीति, सा शक्तिधीरिति शेषः, 'व्युत्पत्तिपूर्व्विकेति पिकपदनिष्ठकार्य्यत्वान्वितपिकानुभावकशक्तिग्रहपूर्व्विकेत्यर्थः, 'कार्य्यान्वित-एवेति अध्याहारादिना कार्य्यत्वान्वितपिकानुभवमेव जनयतीत्यर्थः, अन्यथा प्राथमिकपिकपदवाच्यनिष्ठकार्य्यत्वान्वितानुभवजनकशक्ति-ग्रहस्याप्रमात्वापत्तेरिति भावः । न च प्रसिद्धार्थपदजन्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्योपमानविधया शक्तिग्राहकत्वे "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्व्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" ॥ इत्यत्र शक्तिग्राहकस्य साध्ये प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यस्य पृथक्पाठानुपपत्तिरिति वाच्यं। उपमान-पदस्य सादृश्यकरणकोपमानपरतया गो-वृषन्यायेन विभागात् । ननु पिकपदस्य स्मारकशक्तिग्रहपूर्व्वं घटादिपदस्य कार्य्यान्वितघटाद्यनुभाविकायाः शक्तेर्ग्रहेऽपि पिकपदस्य कार्य्यत्वान्वितशक्तिर्न गृह्यतेत्यपि शक्यते, 'पिकपदेति, 'शक्तिः' कार्य्यत्वान्वितपिकानुभावकशक्तिः, 'तत्र' पिकादिपदे, 'कस्यचित्' पुरुषान्तरस्य, 'कार्य्यान्वित एवेति कार्य्यत्वान्वितपिकानुभव एवेत्यर्थः, 'व्युत्पत्तेः' प्रथमं शक्तिग्रहात्, 'उपजीव्यजातीयतयेति उपजीव्यताश्रयतयेत्यर्थः, प्राथमिकत्वादेवोपजीव्यत्वं, 'बलवत्त्वं' प्रामाण्यं। तथापि पुरुषस्य प्रथमं कार्य्यत्वान्वितानुभावकशक्तिग्रहः सम्भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'इदं'

हुरित्यर्थः, एवञ्चोपजीव्यकार्य्यान्वितव्युत्पत्तिजातीयतया इदानीन्तन्यपि पिकपदस्य कार्य्यान्वितशक्तिरेव बलवतीत्याह, 'उपजीव्येति, 'इदमिति

न्यतोऽवगतं स्वार्थविशेषः परं नाधिगतः स इदानीं सुहृदुपदेशादिभिरवगम्यते। अतः सिद्धं प्रवृत्तिपराणां शब्दानां प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वं, तच्च क्वचित् साक्षात् कार्य्यान्वयात् क्वचित् परम्परया कार्य्यान्वयात् अत एव विधिशेषीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदशक्तिग्रह-

---

पिकपदं, 'सुहृदुपदेशादिभिरिति पिकः कोकिल इत्याप्तवाक्यादिभिरित्यर्थः। उपसंहरति, 'अतः सिद्धमिति, घटमानयेत्यादाविति शेषः, 'शब्दानामिति नाम-कारक-विभक्ति-धात्वाख्यातादिपदानां सर्व्वेषामित्यर्थः, 'प्रवर्त्तकेति कार्य्यत्वान्वितस्वार्थज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वमित्यर्थः, 'तच्च' तच्च तादृशज्ञानजनकत्वञ्च, 'क्वचित्' आख्यातपदे, 'साक्षात्कार्य्यान्वयादिति स्वार्थविषयिताया: साक्षात्कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'क्वचिदिति नामादिपद इत्यर्थः, 'परम्परया कार्य्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः परम्परया कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः। 'अत एवेति यत एव कार्य्यत्वान्वितस्वार्थबोधपदेन साक्षात् परम्परया स्वार्थविषयितानिरूपितकार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयताशालिबोधो विवक्षितः अत एवेत्यर्थः, 'विधिशेषीभूतेति "आत्मा साक्षात्कर्त्तव्य इत्यादिविधिशेषीभूतानां "न स पुनरावर्त्तत इत्याद्यर्थवादानामित्यर्थः, 'स्वर्गादिपदेति, स्वर्ग-

---

पिकपदमित्यर्थं। प्रथमगृहीतसामान्यप्रत्ययानुरोधादग्रे न कार्य्यांशत्याग इत्ययुक्तं प्रथमं वाक्यसामान्य-कार्य्यान्वितज्ञानसामान्ययोर्हेतु-हेतुमद्भावाग्रहे

कारणाच्च प्रवृत्तिपरत्वेन परम्परया कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति । यत्र पुराण-भारतादिपाठे फलश्रुतिरस्ति तत्रार्थवादकल्पितविधिशेषीभूतत्वेन प्रवृत्तिपरत्वमेव तेषामतिपरम्परया कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं, स्वरूपाख्यानपराणान्तु काव्य-नाटकादीनां पदार्थासंसर्गाग्रहेण संसर्गव्यवहारो न संसर्गग्रह इति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्य्यान्वितशक्तिवादपूर्व्वपक्षः ।

कामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतानामित्यादिः, 'परम्परया कार्य्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः कार्य्यत्वविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'अर्थवादकल्पितविधीति भारतादिनाम पठेदिति विधीत्यर्थः, 'अतिपरम्परया कार्य्यान्वयादिति स्वार्थविषयितायाः परम्परया कार्य्यत्ववैशिष्ट्यविषयितानिरूपकत्वादित्यर्थः, 'स्वरूपाख्यानेति प्रवृत्त्यपराणामित्यर्थः, 'पदार्थेति स्मारितपदार्थेत्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्य्यान्वितशक्तिवादपूर्व्वपक्षरहस्यं ॥

अथ कार्य्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तः ।

अत्रोच्यते, घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनगोचरप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानमनुमितं बालेन न तु कार्य्यान्वितज्ञानं, प्रवृत्तिविशेषे तस्याहेतुत्वाद्घटादिपदशक्तिग्रहे तस्यानुपयोगाच्च । तत्र तज्ज्ञानविशेषे घटमानयेतिवाक्यविशेषस्यानाकलितपदविभागस्य हेतुत्वमवधार्य्य घटपद-द्वितीया-धातु-विधिप्रत्ययानां प्रत्येकमवापोद्वापद्वारेण घट-

---

अथ कार्य्यान्वितशक्तिवादसिद्धान्तरहस्यम् ।

'घटानयनकार्य्यताज्ञानमिति घटकर्म्मकानयनविशेष्यककार्य्यताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'न तु कार्य्यान्वितज्ञानमिति न कार्य्यत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, तन्मते अन्वितज्ञान-कार्य्यतान्वितज्ञानयोरिव घटानयनकार्य्यज्ञान-कार्य्यतान्वितज्ञानयोर्भेदादिति भावः । 'प्रवृत्तिविशेष इति घटानयनगोचरप्रवृत्तावित्यर्थः, 'घटादिपदशक्तिग्रह इति आवापोद्वापद्वारेण घटादिपदानां प्रत्येकं विशिष्य तत्तदर्थशक्तिग्रह इत्यर्थः, 'अनाकलितपदविभागस्येति अनाकलितं विशेष्यपदानां तत्तदर्थज्ञानजनकत्वं यत्र तादृशेत्यर्थः, 'घटपदेति यथासङ्ख्येन घटज्ञानादिष्वन्वयः, 'आवापोद्वापद्वारेणेति घटज्ञाना-

कर्मत्वानयन-कार्य्यत्वज्ञानेषु प्रत्येकं कारणत्वमवगम्य शक्तिं कल्पयति। पश्चात् प्रवृत्तिसामान्येनानुमितकार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यमात्रस्यान्यलभ्यत्वेन कार्य्यांशमपहायान्वितज्ञानमात्रे शक्तिं कल्पयति, न तु प्रथमं वाक्यमात्रस्य कार्य्यान्वितज्ञानमात्रहेतुत्वकल्पनं। अथ घटानयनक्रियायाः प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमा-

---

दिकं प्रति प्रवृत्त्यन्वय-व्यतिरेकग्रहेणेत्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति घटशब्दबुद्धित्व-कर्मत्वशब्दबुद्धित्वादेः कार्य्यतावच्छेदकत्वं कल्पयतीत्यर्थः। ननु तदनन्तरं प्रवृत्तिसामान्येन सामान्यतः कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नत्वमनुमाय तत्रैव पदत्वावच्छेदेन शक्तिग्रहः स्यादित्यत आह, 'पश्चादिति, 'अनुमितकार्य्यान्वितज्ञान इति अनुमितेऽपि कार्य्यान्वितत्वावच्छिन्नज्ञान इत्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वेनेति प्रथमं विधिप्रत्ययानां कार्य्यत्वज्ञानशक्तेर्गृहीतत्वादन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेनेत्यर्थः, अन्यथा घटाद्यन्तर्भावेणापि पदमात्रस्य शक्तिग्रहः स्यादिति भावः। 'कार्य्यान्वितज्ञानमात्र इति, कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्योपस्थितत्वादिति भावः। 'प्रथममिति घटानयनकार्य्यताज्ञान-घटमानयेतिवाक्ययोर्विशेषकार्य्य-कारणतावग्रहात् पूर्व्वमित्यर्थः, 'क्रियात्वेति चे-

---

प्रथमं सामान्यशक्तेरग्रहादित्याह, 'घटमिति, 'कार्य्यांशमिति, प्रथमं विधिप्रत्ययानां शक्तिग्रहादन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानस्य सुकरत्वादन्यथा घटाद्यन्तर्भावेणापि सर्व्वत्र शक्तिग्रहः स्यादिति भावः। 'क्रियात्वेति, यद्यपि तन्मते क्रियात्वं प्रवृत्तिं व्यभिचरत्येव तथापि जन्यकृतिजन्यक्रियामात्रे विशेषोऽस्ती-

धानुमानं तेन च कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तत्र वाक्य-मात्रस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा शक्तिं कल्पयति तदुत्तरं विशेषयोः कार्य्य-कारणभावधीरिति चेत्, न, प्रथमं प्रवृत्तिमात्र-कार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं वाक्यस्य क्रमशो भवतीत्यत्र मानाभावात् घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनापि सम्भवात्। न च तदनुमानसामग्री तदा वृत्तेति वाच्यं। तदा व्याप्त्यादिस्मृतौ मानाभावात्।

ज्ञात्वेत्यर्थः, अतस्तन्मते ईश्वरानङ्गीकारात् क्रियामात्रस्य कृतिजन्यत्वाभावेऽपि न व्यभिचारः। 'कार्य्यान्वितज्ञानमिति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'शक्तिं कल्पयतीति कार्य्यत्वान्वितशाब्दज्ञानत्वं कार्य्यत्वावच्छेदकं कल्पयतीत्यर्थः, 'विशेषयोः' घटानयनकार्य्यताज्ञान-घटमानयेतिवाक्ययोः, 'क्रमश इति पौर्व्वापर्य्येणेत्यर्थः। ननु घटादिपदानां विशिष्य तत्तदर्थज्ञानशक्तिग्रहानुपपत्तिरेव मानमित्यत आह, 'घटादीति, 'शक्तिग्रहस्य' विशिष्य तत्तदर्थज्ञाने शक्तिग्रहस्यैवेत्यर्थः। 'न च तदनुमानेति, तथाच सामग्र्येव मानमिति भावः।

व्यभिचार इत्येके। व्यभिचाराप्रतिसन्धानदशायामनुमानाविरोध इत्यन्ये। 'घटादीति, तथाच तदन्यथानुपपत्तिर्न तत्र मानमिति भाव'। एतच्च परकीया परस्मै दूषणमसम्भवे कार्य्यान्वितज्ञानोपस्थितावन्वितज्ञानत्ववत् घटानयनकार्य्यताज्ञानोपस्थितौ कार्य्यताज्ञानोपस्थितिध्रौव्यात् तदुपस्थितावपि सामान्यतो हेतुत्वग्रहात् सामान्यशक्तिग्रह इत्येव वा तात्पर्य्यं। अतएव

सामान्ययोः कार्य्य-कारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वग्रहे हेतुरिति चेत्, न, विशेषयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात्। यथा धूम-वह्निविशेषयोः कार्य्य-कारणभावग्रहे तत्सामान्ययोरपि हेतु-हेतुमद्भावो भासते अन्यथा न सकृद्दर्शनगम्या व्याप्तिः स्यात् तथाचापि विशेषयोः कार्य्य-कारणभाववित्तिवेद्य एव सामान्ययोस्तथाभाव इति चेत्, न, प्रत्यक्षेण विशेषग्रहे योग्यत्वात् सामान्यमपि भासते प्रकृते च कार्य्यविशे-

---

शङ्कते, 'सामान्ययोरिति। न चैतावता सामान्यकार्य्य-कारणभावपरिग्रहस्यावश्यकत्वेऽपि कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वेन पदत्वेन कार्य्य-कारणभावे मानाभावः अन्वितज्ञानत्वेन पदज्ञानत्वेनैव सामान्यकार्य्य-कारणभावसम्भवादिति वाच्यं । अन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्यानुपस्थितत्वात्कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वेनैवानुमानसम्भवादित्यभिमानः। ननु हेतुतया तस्योपस्थितिर्मास्तु समानवित्तिवेद्यतया तु नियतोपस्थितिः स्यादित्याशङ्कते, 'यथेति, स्वमतेनाह, 'अन्यथेति, 'व्याप्तिः' कारणताविशेषः घटानयनकार्य्यताज्ञानरूपः, 'न सामा-'

सामान्यहेतुत्वग्रहमेव शङ्कते, 'सामान्ययोरिति, विशेषहेतुत्वग्रह एव प्राथमिक इति वैपरीत्यमित्याह, 'विशेषयोरिति। शङ्कते, 'यथेति, स्वमतदार्ढ्येनाह, 'अन्यथेति, यद्यपि कार्य्य-कारणभाव एव न व्याप्तिर्दण्ड-घटयोस्तत्त्वेऽपि तदसत्त्वात् उपाध्यभावस्य तन्मते व्याप्तित्वाच्च, तथापि मत-

येण कार्य्यविशेषानुमितौ न सामान्यमिति न युगपदुपस्थितिः। अथ विशेषयोः कार्य्य-कारणभावात् सामान्ययोरपि तथात्वमनुमापयतीति चेत्, तर्हि विशेषयोः कार्य्य-कारणभावावगमः प्राथमिक इति तन्मूलकः प्रथमं पदविशेषे शक्तिग्रह एव स्यात् निष्प्रयोजनकत्वेनान्तरानुमितौ मानाभावात् यथोक्तं प्रवृत्ति-कारणतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानमपहायान्वितज्ञानं कल्पयित्वा तत्र शक्तिकल्पनमयुक्तं उभयथा गौरवा-

---

न्यमिति न कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'न युगपदुपस्थितिरिति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्व-घटानयनकार्य्यताज्ञानत्वरूपयोः सामान्य-विशेषधर्मयोर्न युगपदुपस्थितिः, प्रवृत्तिसामान्येन तदनुमाने मानाभावादित्यर्थः, तथाच यत्र सामान्य-विशेषधर्मयोर्युगपदुपस्थितिस्तत्रैव विशेषकार्य्य-कारणभावग्रहस्य सामान्यकार्य्यकारणभावविषयतानियम इति भावः। 'पदविशेष इति घटादिपदानां प्रत्येकं घटादिज्ञानेषु शक्तिग्रह इत्यर्थः। 'उभयथेति उपस्थितपरि-

---

विशेषेणेदमुक्तमित्याहुः। 'विशेषयहे' कार्य्य कारणभावग्रहे, 'सामान्यमपि' सामान्यकार्य्य-कारणभावोऽपीत्यर्थः, एतदपि क्वाचित्काभिप्रायं, 'कार्य्यविशेषेणेति, कारणत्वेनेति शेष, 'युगपदुपस्थिति', विशेष-सामान्यकार्य्य-कारणभावयोरिति शेषः। यद्वा प्रवृत्त्यैव सामान्योपस्थितौ सामान्यकार्य्य-कारणभावग्रह प्रकृते च तदनुपस्थितौ न तद्ग्रहापीति यथाश्रुतमेव योज्यं। 'निष्प्रयोजनकत्वेनेति, व्याप्त्यादिस्मृतिविरहादिति भावः। प्रथमं

र्दिति, तन्न, कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानत्वस्य सत्त्वात् तद्विशेषत्वात् तस्य अतस्तत्रैव शक्तिग्रहो न कार्य्यत्वांशेऽपि। अतएव घटवद्भूतलज्ञाने भूतलज्ञानत्वमपीति तद्भिन्नं तज्ज्ञानमभावव्यवहारे कारणं त्वयापि स्वीकृतं। अस्त्येवं किन्तु तदुपस्थितावप्यन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तस्यैवोपस्थित्यन्तरं कल्प्यमिति चेत्, न, कार्य्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानसामग्रीतो-

---

त्यागे अनुपस्थितकल्पनायाश्चेत्यर्थः, 'कार्य्यान्वितज्ञान इति विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। 'तत्रैव' तदवच्छिन्न एव, लाघवादिति भावः। 'कार्य्यत्वांशेऽपीति कार्य्यत्वांशसन्निवेशेनापीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानं' भूतलज्ञानं। कार्य्यत्वान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानस्य सत्त्वेऽपि नान्वितज्ञानत्वरूपेण तदुपस्थितमपि तु कार्य्यत्वावच्छिन्नज्ञानत्वेनैव तदुपस्थितमित्याशङ्कते, 'अस्तीति, 'तदुपस्थितावपि' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वेनोपस्थितावपि, 'तस्य' अन्वितज्ञानत्वस्य, 'कार्य्यान्वितज्ञाने' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वे, 'अन्वितज्ञानं' अन्वितज्ञानत्वं, इदञ्च समाधिसौकर्य्यादुक्तं। वस्तुतस्तु तत्त्वयेऽप्युपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानत्वं न

सामान्यस्योपस्थितिमभ्युपेत्य कार्य्यत्वांशे गौरवान्न शक्तिग्रह इत्याह, 'कार्य्यान्वितज्ञान इति, 'अतएवेति, 'विशिष्टेति, अन्यथा विशेषणस्याप्यविषयतया विशिष्टबुद्धिर्निर्विषया स्यात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमा-

विशेष्यभानावश्यम्भावात् अन्यथा अन्यज्जातिज्ञानं अन्यच्च जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न तत्र जातिरेव पदार्थः स्यात् जातेः केवलोपस्थितौ च व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यत्वं न स्यात्। अथ जातिविशिष्टज्ञानो-

---

पदजन्यतावच्छेदकं प्रत्यक्षादिना तादृशज्ञाने व्यभिचारात् किन्तु कार्यतान्वितशाब्दत्वमेव, तच्च प्रवृत्तिहेतुकानुमानाद्यनुपस्थितमिति नायमनुयोग इत्येव तत्त्वं। 'जातिज्ञानमिति जातिप्रकारकज्ञानमित्यर्थः, 'जातिविशिष्टज्ञानमिति व्यक्तिविशेष्यकजातिप्रकारकज्ञानत्वमित्यर्थः, 'व्यक्तिज्ञानं' व्यक्तिविशेष्यकज्ञानत्वं, 'जातिज्ञानं' जातिप्रकारकज्ञानत्वं, 'जातिरेवेति जातिप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्न एव पदानां शक्तिग्रह इति न स्यादित्यर्थः, जातिप्रकारकज्ञानत्वस्यानुपस्थितत्वादिति भावः(१)। ननु केवलजातिविषयकज्ञान एव जातिज्ञानत्वमुपस्थितमिति तदेव लाघवात्कार्यतावच्छेदकमित्यत आह, 'जातेरिति। 'जातिविशिष्टज्ञानोपस्थितेरिति व्यक्ति-

---

(१) तन्मते जातिविशिष्टज्ञानं विना केवलजातिज्ञानाभावात् विशिष्टोपस्थितौ च न जातिज्ञानोपस्थितिरित्युक्त्या स्वीक्रियते कथं तत्र शक्तिग्रह इति भाव।

दिति भाव। पक्षान्तरमप्याह, 'अन्यथेति, अस्तु तदुपस्थितिस्तथापि न यौगपद्येनेति न लाघवावतार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति,

पस्थितेर्व्यक्तिज्ञानविषयत्वेऽपि गौरवाद्व्यक्तेरन्यलभ्यत्वाच्च जातिविशिष्टज्ञानत्वं न शक्यतावच्छेदकं किन्तु जातिज्ञानत्वं लाघवादिति मतं तर्हि तुल्यं। न च युगपदुपस्थितौ लाघवावतारोन चाच युगपदुपस्थितिरिति वाच्यं। विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमात्। किञ्च ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेनानुमितमतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात् साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः। न त्विदं कार्य्यमिति ज्ञाने, तस्य साक्षादुपपादकोपपादकत्वात्।

विशेष्यकजातिप्रकारकज्ञानत्वेनोपस्थितेरित्यर्थः, 'व्यक्तिज्ञानेति व्यक्तिविशेष्यकविषयत्वेऽपीत्यर्थः, विशेष्यविधया जातिप्रकारकज्ञानत्वविशेष्यकतयेति शेषः। नन्वस्तु तदुपस्थितिस्तथापि न यौगपद्येनेति कथं लाघवावतार इत्याशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति।'साक्षादुपपादकमिति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः, 'अत इति स्वकृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिजनकत्वादित्यर्थः, 'तत्रेति तत्रैवेत्यर्थः, 'साक्षादिति, तत्र मम इत्यादिः, तन्मते प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नमात्रनिष्ठशक्तिविषयकत्वादित्यर्थः, 'कल्पनायाः' प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या कार्य्यताज्ञाननिष्ठशक्तिकल्पनायाः, तथाच मदंशान्तर्भा-

---

'विशिष्टेति, तथाच विशिष्ट-विशेष्ययोर्युगपदुपस्थितिरेवेत्यर्थः। यदि प्रवृत्तिसाक्षादुपपादकत्वेन तत्र शक्तिकल्पना तत्राह, 'किञ्चेति, तथापि मदंशोऽपि शक्यः स्यादन्यलभ्यत्वं गौरवञ्च तुल्यमिति भावः। परम्परा-

अथेदं कार्य्यमितिज्ञाने शक्त्यैव परम्परयानुमानद्वारा ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानसम्भवात् अन्यलभ्यत्वेन न शक्तिकल्पना, तर्हि इतरान्वितज्ञानशक्त्यैव कार्य्यवाचकपदसमभिव्याहारेणैव कार्य्यान्वितज्ञानसम्भवात् अन्यलभ्यत्वेन न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यं ।

नन्विदं कार्य्यमिति ज्ञानं साक्षादेव प्रवर्त्तकं कर्त्तव्यताप्रयोजकयावदेकविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धानं सहकारि तेन नातिप्रसङ्गः । न च सहकारिविलम्बेन

नैवापि शक्तिः स्यादिति भावः। 'साक्षादुपपादकोपपादकेति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य मत्कृतिसाध्यताज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिविधयोपपादकत्वादित्यर्थः, 'शक्त्यैवेति शक्त्यभ्युपगमेनैवेत्यर्थः, 'परम्परयेत्यस्य विवरणं 'अनुमानद्वारेति, 'अन्यलभ्यत्वेनेति, गौरवेण चेत्यपि बोध्यं, एवमग्रेऽपि ।

तत्र मदंशे विध्युक्तनवीनमतमाह, 'नन्विदमिति, 'इदं' पाकादिकं, 'साक्षादेव प्रवर्त्तकमिति प्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नमेवेत्यर्थः, पाकत्वादिधर्म्मितावच्छेदककार्य्यताज्ञानत्वेनैव प्रवर्त्तकत्वादिति भावः । नन्वेवं पाकादौ स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायामपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कर्त्तव्यतेति, 'यावदेकेति सकलेत्यर्थः,

---

मेवाह, 'अनुमानद्वारेतीति प्रकाशः ।

नवीनमतेनाशङ्कते, 'नन्विति, 'कर्त्तव्यतेति, तदुक्तं चोदनकामस्य तण्डुलाद्युपकरणवत्त्व इत्यादि । 'यावदेकेति चोकोक्त्या सकलेत्यर्थं, तेन नैक-

कार्य्यानुत्पादे साक्षात्साधनत्वं निवर्त्तेत इति चेत्, न, लाघवेन ममेदं कार्य्यमिति ज्ञानादेव प्रवृत्तेः, यथा च भविष्यद्विषया कार्य्यतानुमितिस्तथोक्तमधस्तात् । अपि च यादृशस्य पुरुषस्याविगीतकृतिसाध्यमिदं तादृशोऽहमिति धीर्न प्रवृत्तिहेतुः कृतक्रियमाणविषयकृतिसाध्यताज्ञानस्य सिद्धविषयस्यासिद्धविषयेच्छा-

---

तथाच पुरुषान्तरीयपाककृतिसाध्यताप्रयोजकत्वेनावधृतं सत् यत् प्रवर्त्तमानपुरुषविशेषणं तादृशसकलविशेषणस्य स्वगतत्वप्रतिसन्धान-मित्यर्थः, तच्च विशेषणं ओदनकामना-तत्साधनताज्ञान-तण्डुला-द्युपकरणवत्त्वादिकं, स्वकृत्यसाध्यताज्ञानदशायाञ्च न तत् स्वगतत्व-प्रतिसन्धानमिति भावः । 'साक्षात्साधनत्वं' कारणतावच्छेदकावच्छि-न्नत्वं, 'कार्य्यतानुमितिः' कृतिसाध्यत्वानुमितिः, 'यादृशस्येति ओद-नकामादिमत इत्यर्थः, 'अविगीतेति बलवदनिष्टाजनकेत्यर्थः, 'इदं' पाकादिकं, 'कृत-क्रियमाणेति, परकीयपाकेति शेषः । ननु समान-प्रकारकत्वेनैव कार्य्य-कारणभावो न तु समानविषयत्वेनापि गौरवा-

---

पदानर्थक्यानन्वयादित्यर्थः, 'ममेदमिति, यद्यपीष्टसाधनत्वविषयकत्वमपि तस्य तथापि तदन्यस्य परोक्षस्य एवकारव्यवच्छेद्यत्वे तात्पर्य्यं । नन्वेवद्-दुर्वृत्तं मद्दुःखन्तु परकृतपाकादौ स्यादहमित्याशङ्क्य निराचष्टे, 'यथेति, स्वसमानप्रकारकत्वेनैव हेतुत्वं । ननु समानविषयत्वमपि तन्त्रं गौरवा-दित्यत आह, 'इच्छाया इति, इदानीं कृतिसाध्यताज्ञानं हेतुः सिद्धे च पाकादौ तद्बाधितमित्यपि दोषो बोध्यः । औत्सर्गिकत्वेन साक्षात्-

नुत्पादकत्वात् इच्छायाः स्वप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृत्या साधयामीतीच्छायाः स्वकृत्यनन्तरभविष्यत्तारूपकृतिसाध्यताधीजन्यत्वाच्च । अपि चास्तु प्रथमं कार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्कारणताबोधात्तत्र शक्तिग्रहः तथापि पश्चादावापोद्वारेण पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति लाघवात् । न तु कार्य्यत्वांशेऽपि गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । न चैवं प्रथमप्रवृत्तस्य साक्षात्कारणताबोधस्य तन्मूलककार्य्यान्वित-

---

दित्यत आह, 'इच्छाया इति, 'कृत्या साधयामीति मत्कृतिसाध्यं भवत्वित्यर्थः, प्राथमिकसामान्यकार्य्य-कारणभावग्रहे कार्य्यत्वांशस्य प्रवेशेऽपि पश्चादावापोद्वापेन तत्तत्पदानां तत्तदर्थज्ञानेषु शक्तिग्रहे न तस्य प्रवेश इत्याह, 'अपि चास्त्विति, साक्षात्कारणतेति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिककारणताबोधादित्यर्थः, 'तत्र' कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वे, 'शक्तिग्रहः' अवच्छेदकताग्रहः, 'इतरान्वितेति अन्वितत्तदर्थज्ञानत्वावच्छिन्न इत्यर्थः । 'न त्विति सामान्यकार्य्य-कारणभावग्रहे यस्य प्रवेशो विशेषकार्य्य-कारणभावग्रहेऽपि तस्य प्रवेश इति नियमे मानाभावादिति भावः । 'कार्य्यान्वितशक्ति-

---

कारणत्वमवधारयतीत्यत आह, 'अपि चेति, 'अन्यलभ्यत्वाच्चेति, इतश्च लिङादिशक्तिकल्पनीयत्वमिति मन्तव्यं । 'तन्मूलकेति, यत्रैव कारणत्वस्थैर्य्यं तत्रैव तदवच्छेदकतया कल्पनाच्छक्तिश्च सम्भवे पदार्थान्तरं असम्भवे चेच्छेत्यन्यदेवदिति भावः । अदर्शने हेतुमाह, 'बालस्येति । 'सः'

शक्तिग्रहस्य च बाधा स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात् अन्यथासिद्धिमपश्यतो हि बालस्य स मूत इति तस्याबलवत्त्वात् गौरवान्यलभ्यत्व-तर्क-सहकृतप्रमाणजन्यत्वेनोत्तरस्य बलवत्त्वात्। न चोपजीव्यबाधान्न तथा प्रत्येतीति वाच्यं। उपजीव्यत्वे मानाभावात्। दैवाद्धि प्रथमं तद्ग्रहणं न तु पदविशेषशक्तिग्रहे तस्य हेतुत्वं तेन विनापि तत्सम्भवात्। न च प्राथमिकत्वेन

ग्रहस्येति कार्य्यत्वान्वितशक्तत्वेऽवच्छेदकताग्रहस्येत्यर्थः, 'बाधेति अप्रमात्वमित्यर्थः, 'अन्यथासिद्धिमिति अन्यथोपपत्तिकमित्यर्थः, 'सः' साक्षात्कारणताबोध इत्यर्थः, 'अबलवत्त्वात्' अप्रमात्वात्, एवमग्रेऽपि, 'अन्यलभ्यत्वेति, 'तर्कपदमपोत्कटकोटिकसम्भावनापरं, 'बलवत्त्वात्' प्रमात्वात्, एवं सर्व्वत्र, 'बाधात्' अप्रमात्वप्रसङ्गात्, 'तथा प्रत्येतीति अन्वितस्वार्थज्ञानत्वावच्छिन्ने पदविशेषाणां शक्तिं प्रत्येतीत्यर्थः, 'उपजीव्यत्व इति सामान्यशक्तिग्रहस्य विशेषशक्तिग्रहोपजीव्यत्वे मानाभावादित्यर्थः, 'दैवादिति सामग्र्याः प्राथमिक-

---

कार्य्यान्वितशक्तिग्रहः, अन्यलभ्यत्वं यद्यपि न तर्कस्तथापि यदि शक्यं स्यादन्यलभ्यं न स्यादित्यादितर्कप्रयोजकतया तर्कत्वोक्तिरित्याहुः। तर्कपदेन तर्कान्तरमेवोक्तं न तु तदुभयान्वितं तदित्यन्ये। तर्कपदं ज्ञानपरमित्यपरे।

'उत्तरस्य' अन्वितमात्रशक्तिग्रहस्य, 'तेन विनापीति, पूर्व्वोक्तन्यायेनेति शेषः, तथाच कार्य्यान्वितशक्तिग्रहस्य पदविशेषशक्तिग्रहेऽनुपजीव्यत्व-

बलवत्त्वं व्यभिचारात्। नापि सर्व्वैः प्रथमं प्रतीयमानत्वेन बलवत्त्वं सर्वेषां शरीरात्मप्रत्यये चन्द्रतारकादिपरिमाणस्य सर्व्वैरल्पत्वग्रहे च व्यभिचारात्। अतएव पूर्वकल्पनातः कल्पनान्तरप्रसङ्गः स्यादिति निरस्तं। यच्चानन्यथासिद्धतयोपजीव्यतया वा बलवत्त्वं पूर्वकल्पनायास्तच्च तथात्वात्। किञ्च प्रथमं कार्य्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात्परम्परोदासीनं कारणत्व-

---

त्वादित्यर्थः, 'व्यभिचारादिति इदं रजतमित्यादिभ्रमस्य प्राथमिकत्वे तदुत्तरवर्त्तिनो विशेषदर्शनजन्यज्ञानस्यैव प्रमात्वादित्यर्थः', 'बलवत्त्वमिति साक्षात्कारणत्वादेव बाधितमित्यर्थः', 'आत्मप्रत्यये' आत्मप्रत्ययविषये, 'अल्पत्वग्रहे'। 'अनन्यथासिद्धतयेति प्रयोजनान्तरचलितभिया उपजीव्यतयेत्यर्थः', 'तथात्वादिति पूर्व्वकल्पनातो विपरीतकल्पनाया दोषत्वादित्यर्थः। पूर्व्वकल्पनातो विपरीतकल्पनैव न भवतीत्याह, 'किञ्चेति, 'साक्षात्परम्परोदासीनमिति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिकत्वेनान्वितज्ञान-

---

मिति भावः। 'व्यभिचारादिति भ्रमस्य प्राथमिकस्याप्यबलत्वादित्यर्थः। 'सर्व्वैरिति सर्व्वस्य प्रत्ययत्वेनेत्यर्थः, तेन प्रत्यये व्यभिचारोऽपि न विरुध्यत इति बोध्यं। एतच्चाभ्युपगमवादेनेति मन्तव्यं। 'यच्चेति, चान्यथा ज्ञानज्ञानं स्वविषये प्रवर्त्तकमिति प्रथमकल्पनाया व्याबाध्यत्वे तवान्यथाख्यात्यापत्तिरिति भावः। एतच्चाभ्युपेत्य समाहितं। वस्तुतस्तु साक्षात्कारणत्वं प्रकृत एव नेत्याह, 'किञ्चेति, 'उपायस्येति, यद्यपि प्रत्यक्षेऽन्वयव्यतिरेकादिरुपायः, तथापि अनुमाने लिङ्गघटकतया तथात्वे तात्पर्य्यं। ननु-

मात्रं गृह्यते न तु विशेषोऽपि उपायस्यान्वय-व्यतिरेकादेरुभयविशेषसाधारणत्वेन तत्संशायकत्वात्, उत्सर्गोऽपि बाधकाभावनिश्चयसहकृतो निश्चायकः। न चान्यलभ्यत्वस्य बाधकस्याभावमापाततः स्वतो दर्शनमात्रेण शक्यो निश्चेतुमर्हति। अतएव प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि बाधकाभावसहकृतनिश्चयादेव निश्चयः, अन्यथा प्रमाऽप्रमा वा साक्षात्परम्परासाधनं वेति

त्वावच्छिन्नकार्य्यताप्रतियोगिकत्वेन चाविशेषितमित्यर्थः, अश्वमेधादौ स्वर्गकारणताग्रहवत्कार्य्यतावच्छेदकमविषयीकृत्यापि कारणताग्रहसम्भवादिति. भावः। 'न तु विशेषोऽपीति न तु निरुक्तसाक्षात्त्वविशेषितमपीत्यर्थः, 'उभयविशेषसाधारणत्वेनेति साक्षात्कारणत्वे परम्परया कारणत्वे च सम्भवेनेत्यर्थः। ननु कार्य्य-कारणभावग्रहदशायां कार्य्यवृत्तितया उपस्थितस्व-कार्य्यतावच्छेदकत्वयोः सहचारदर्शनसहकारात् साक्षात्कारणत्वनिश्चयः कथं न स्यात् स्वाघवादिज्ञानवद्भूयोदर्शनरूपोत्सर्गस्यापि प्रमाणसहकारित्वादित्यत आह, 'उत्सर्गोऽपीति निरुक्तभूयःसहचारग्रहोऽपीत्यर्थः। 'औत्सर्गिकत्वेऽपि' भूय सहचरितत्वेन गृहीतत्वेऽपि, 'साक्षात्परम्परेति, कारणत्व-

---

त्सर्गसहकारात् साक्षात्त्वनिश्चयः स्यादित्यत आह, 'उत्सर्गोऽपीति, कदाचित्तन्निश्चये बाधे त्याग इति पूर्व्वोक्त एव तात्पर्य्यं। ननु यदि बाधकाभावनिश्चयसहकृत एवोत्सर्गो निश्चायकस्तदा किमुत्सर्गेण बाधकाभावनिश्चयादेव तन्निश्चयसम्भवात् बाधकाभावोऽप्यनियमरूपतया बाधनिश्चये परं नोत्सर्गावतार इति तन्निश्चयाभावः परमपेक्ष्यतां न तु तदभावनिश्चयोऽपि तथाच बाधकनिश्चयसन्देहेऽपि तदवतार इत्युपेयं इत्यत आह, 'अन्यथेति

संशयः क्वापि न स्यात्। यच्च हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवादित्यादि, तन्न, स्तनोपग्रहीतहर्षहेतुस्तनपाना-देर्बाधावताराादन्यस्य हर्षहेतोरग्रहादुपस्थितत्वादुप-पादकत्वाच्च पुनर्जन्मज्ञानस्यैव हर्षहेतुत्वेन कल्पनात्। अन्यप्रियज्ञानं हर्षकारणं भविष्यतीति शङ्कायां कथ-मेवमिति चेत्, न, एवं हि कार्य्यान्वितज्ञानेऽपि शक्तिर्न गृह्येत, प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वादनन्यथा-सिद्धशब्दानुविधानस्य च तुल्यत्वात् अन्यप्रियस्याज्ञा-

---

साक्षात्कारणत्वयोर्भूय सहचारग्रहरूपस्योत्सर्गस्य सत्त्वादिति भावः। इदमुपलक्षण वस्तुतस्तु कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वावच्छिन्नस्वरूपयोग्यत्वेनैव पदत्वावच्छेदेन गृहीतस्य स्वरूपशक्तौ कार्य्यान्वितत्वस्य प्रवेशेऽपि न बाधः, न वा विपरीतकल्पनेत्यपि बोध्य। 'हर्षहेतुत्वेनेति अयं हर्षः प्रियज्ञानजन्य. हर्षत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थ., 'अन्यप्रियज्ञानमिति, 'तुल्यत्वादिति इहापि हर्षहेतुज्ञाने शब्दस्यान्वयाद्यनुविधानसत्त्वा-

---

एवं सति सर्व्वत्रौत्सर्गिकार्थनिश्चये तत्संशयो न स्यादित्यर्थ। न चोत्सर्ग-वैयर्थ्य, अन्वय व्यतिरेकाभ्या तस्यापि आप्तवादिवत् प्रमाणसहकारित्वा-भ्युपगमादिति दिक् इति प्रकाश।

'एव हीति, यदि च शङ्काया अनावश्यकत्वं शङ्कापिशाचीत्वेन वा अप्रति-बन्धकत्वं तदा तुल्यमिति भाव। कोटिज्ञानाभावादपि न शङ्केत्याह, 'अन्येति, 'नियम इति तथाच यत्रैव तदनुपस्थितिस्तत्र सिद्धार्थशक्तिग्रहो-ऽविरुद्ध एवेत्यर्थ। नन्वेवमन्यप्रियज्ञानाभावविशेषितो हर्षो न पुनर्जन्म-

नाच ज्ञानेऽपि वा तदा तदुपस्थितिनियमे माना-भावात् सन्देहाभावोपपत्तेः लिङ्गाभासजन्यकाकता-लीयसम्पन्नसंवादानुमितिवद्धर्षेण लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञा-नानुमानसम्भवाच्च। न चाभासजत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वे तद्धेतुकशक्तिग्रहो भ्रमः, विषयस्य तथाभावेन तयो-र्यथार्थत्वात्। यथा कश्चित् सूत्रसञ्चाराधिष्ठितं दारुपुत्रकं घटमानयेति नियुङ्क्ते स च तमानयति तदा चेतनव्यवहारादिव तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते। इयं क्रिया

दित्यर्थः, तच्च पुत्रजन्मज्ञानस्य हेतुत्व एव सम्भवतीति भावः। सन्देह एव न सम्भवतीत्याह, 'अन्यप्रियस्येति अन्यस्य प्रियत्वेना-ज्ञानाच्चेत्यर्थः, 'सन्देहाभावोपपत्तेरिति सन्देहस्यैवाभावाच्चेत्यर्थः, 'हर्षेण लिङ्गेनेति व्यभिचारिणापि हर्षेण हेतुनेत्यर्थः, 'पुत्रजन्मेति अयं पुत्रजन्मज्ञानवान् हर्षवत्त्वादित्यादिक्रमेणेत्यर्थः, 'तथाभावेनेति अबाधितत्वेनेत्यर्थः, 'तयोः' अनुमिति-शक्तिग्रहयोः, कारणस्य भ्रम-त्वेऽपि कार्य्यस्य यथार्थत्वे दृष्टान्तमाह, 'यथेति, तदन्वय इति शेषः। 'स च' दारुपुत्रकः, 'व्युत्पद्यते' अनुभाविकां शक्तिं गृह्णाति।

ज्ञानानुमाने लिङ्गं तदनुपस्थितेः तदविशेषितं व्यभिचारीत्यत आह, 'लिङ्गाभासेति, तथाच व्यभिचारास्फुरणदशायां लिङ्गभ्रमात् तत्सम्भव इति भावः। 'तयोः' अनुमिति-शक्तिग्रहयोः, अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथेति, 'स चेति दारुपुत्रक इत्यर्थः, 'कृतीति आत्मकृतिजन्येत्यर्थः, तथाच पक्ष-धर्मताबलात् तदीयत्वं कृतौ भातमिति भ्रमत्वं। न चैवमप्रये पक्षाप्रसिद्धिः,

कृतिजन्या सा ज्ञानजन्या तत् वाक्यजन्यमित्यनुमिति-परम्परायां भ्रमत्वेऽपि तद्धेतुशक्तिग्रहः तज्जन्यशाब्द-बोधस्य यथार्थ एव विषयस्य तथाभावादिति सिद्धं

शक्तिग्रहप्रकारमेवाह, 'इयमिति, 'कृतिजन्या' स्वसमानाधिकरणकृतिजन्या, तेन भ्रमत्वं, 'सा' एतत्क्रियासमानाधिकरणा कृतिः, 'ज्ञानजन्या' स्वसमानाधिकरणकार्य्यत्वान्वितज्ञानजन्या, 'तत्' एतत्क्रियासमानाधिकरणकृतिसमानाधिकरणीभूतं कार्य्यत्वान्वितज्ञानं, 'अनुमितिपरम्परायां इति, तद्घेत्यादिः, 'तद्धेतुशक्तिग्रह इति तदधीनः कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वस्य पदमात्रकार्य्यतावच्छेदकताग्रह इत्यर्थः, 'तज्जन्येति अनुमितिजन्येत्यर्थः, तदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्य हेतुतया अनुभावकशक्तिज्ञानमपि शाब्दधीहेतुरिति मतेनेदं, 'तथाभावादिति अबाधितत्वादित्यर्थः, 'सिद्धार्थेऽपीति सिद्धत्वेन कार्य्यत्वानन्वितशाब्दबोधेऽपीति यावत्, 'शक्तिग्रह इति शब्दस्य कारणताग्रह इत्यर्थः, 'इत्यन्तं 'सिद्धमित्यस्य कर्त्तृ नातो नपुंसकलिङ्गतानुपपत्तिः। 'अतएवेति शब्दस्य कार्य्यत्वानन्वितशाब्दबोधं प्रत्यपि जनकत्वादेवेत्यर्थः, विधिवाक्यश्रवणं विनापीति शेषः, यथाश्रुते "यन्न दुःखेनेत्याद्यर्थ-

---

काञ्चनमयोऽद्रिरितिवत् तदीयत्वेन प्रसिद्धकृतेरेव पक्षत्वात् अतएव तदंशे तदंश एव भ्रमत्वं प्रसिद्धकृतौ ज्ञानजन्यत्वस्याबाधितत्वात्, एवं तदीयत्वेन प्रसिद्धज्ञानं पक्षीकृत्य तद्वाक्यजत्वं साध्यं तत्र चोभयांश एव भ्रमत्वं। यद्वा कृतिसाक्षाज्जन्येति साध्यं। न चेदमबाधितं, अतएवानुमितेर्भ्रमत्वात् दारुघुनकक्रिया स्वकृतिजन्येति सामान्यव्याप्तिपुरस्कारेण साध्यमित्याहुः।

सिद्धार्थेऽपि शक्तिग्रह इति। अतएव "यन्न दुःखेन

वादस्यापि विधिशेषीभूतत्वेन विधिवाक्यैकवाक्यतया कार्य्यताविषयकशाब्दबोधं प्रत्येव जनकत्वात् तेन रूपेण शक्तिग्रहे बाधका-

'अतएवेति सिद्धार्थस्यापि व्युत्पन्नतया वाक्यार्थानुभावकत्वादेवेत्यर्थः । ननु दुःखासम्भिन्नत्वमत्रासम्भवि, आद्यन्तयोस्तन्नियमात् । यदि च तदसहवृत्तित्वं तत् तदा अस्मदादिसुखेऽप्यस्ति । न चानन्तरमित्यनेनाविरलतमप्रवाहो दुःखासम्भिन्न इत्यर्थान्न दोष इति वाच्यं । कतिपयकालावच्छेदेनास्मदादेरपि तथा सम्भवात् । न चाभिलाषोपनीतमित्यनेन तन्निरासः, चक्रवर्त्तिसुखे तस्यापि सम्भवात्, अन्यथा तत एवातिप्रसङ्गनिरासे विशेषणान्तरवैयर्थ्यादिति । अत्र केचित् एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भिन्नत्वादिकं नाग्नैव प्रवृत्तिनिमित्तं अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् तदुपस्थितेस्तु तात्पर्य्यग्राहकत्वात् एवञ्च न चक्रवर्त्तिसुखातिप्रसङ्ग इत्याहु', तच्चिन्त्यं, एवं हि नानार्थत्वपर्य्यवसाने गौरवात् तथा तात्पर्य्यग्राहकाभावाच्च । यावति न वैयर्थ्यं तावदेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमभिमतमित्येके । अन्ये तु अधर्म्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वोपलक्षकमिदं । न च योगिनस्तादृशं शरीरं, तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्म्मजन्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदके तच्छरीरे मानाभावात् । न च स्वर्गिशरीरेऽपि मरणजन्यदुःखसम्भवात् अधर्म्मजन्यत्वं मरणस्य दुःखव्याप्यत्वात् "ते नरा सुखमत्यव इति दुःखाल्पत्वपरमिति वाच्यं । विपक्षबाधकाभावेन व्याप्तेरसिद्धेः सिद्धौ वा मरणदुःखजनकाधर्म्मान्याधर्म्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वे तात्पर्य्यात् । न च स्वर्गहेतुपुण्यक्षयशङ्कया स्वर्गेऽपि दुःखोत्पत्तेर्दोषतादवस्थ्य, तदुक्तं "स्वर्गेऽपि पातभीतस्येत्यादीति वाच्यं। तदन्यत्वेनाप्यधर्म्मविशेषणादित्येके । वस्तुतस्तु स्वर्गिशरीरं सुखमात्रावच्छेदकमिति यदि तत्र दुःखधीस्तदा भ्रान्ति अतएव तद्धर्म्ममात्रजन्यमेव । केचित्तु अविरलतमप्रवाहचिरस्थायीच्छामात्रयोनिदुःखासम्भिन्नसुखत्व तथा, अतएव तत्प्रकारिकैव धी' चक्रवर्त्तिसुखे अवश्यमन्यतमविशेषणवैकल्यमित्याहु' ।

सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतञ्च

भावात् । 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नमिति, 'न दुःखेन सम्भिन्नं' न दुःखसमानाधिकरणं न दुःखावच्छेदकशरीरावच्छेद्यमिति यावत्, अन्यथा स्वर्गिणः सुखस्याप्यात्मनि भावि-भूतदुःखसमानाधिकरणत्वादसम्भवापत्तेः दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यमिति निष्कर्षः, तच्च एकजन्मावच्छेदेन दुःखानुत्पादएव सम्भवति तेन राजचक्रवर्त्तिनो-धारावाहिकसुखमात्रावच्छेदकपुण्यपरीपाकमात्रजन्यखण्डशरीरमादाय तदवच्छिन्नसुखे नातिप्रसङ्गः, स्वर्गिणो मरणेऽपि न दुःखं "ते नराः सुखमश्नन्त्येव इत्यादिवेदेन तथैव बोधनात् पापजशरीरविरहाच्च । अतएव स्वर्गिशरीरेऽपि पातभयजन्यदुःखश्रवणादसम्भव इत्यपि निरस्तं, पापजशरीरविरहेणानायत्या तस्य संसारनिन्दामात्रपरत्वात्, अतएव धर्मजन्यमात्रवृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वं स्वर्गत्वमित्यपि वदन्ति । 'दुःखपदं वा मरण-पातभीरुत्वादिजन्यदुःखातिरिक्तदुःखपरं, 'ग्रस्तमिति ग्रासो लौकिकसुखापेक्षयाऽपकर्षः तच्छून्यमित्यर्थः, 'अनन्तरं' अन्तरा विच्छेदस्तद्रहितं स्वाश्रयावच्छेद्यसुखानधिकरणकालोत्तरोत्पत्तिकसुखावच्छेदकवृत्तिजातिमदनवच्छेद्यमिति यावत्, सुखपदं जातिपरं, स्वर्गिणः सुषुप्तावपि मानाभावात् युगपत्सकलब्रह्माण्डे खण्डप्रलयाभावात् सत्ता-द्रव्यत्वादेः स्वाश्रयावच्छेद्यसुखानधिकरणकालाप्रसिद्धा न तदादायासम्भवः, तादृशसुखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यमिति वा अनन्तरत्वं वक्तव्यं, अचापि सुखपदं 'स्वर्गिशरीरवृत्तिजातिपरं, इत्यच युगपत्सकलब्रह्माण्डप्रल-

तत् सुखं स्वःपदास्पदं" ॥ इत्यर्थवादोपस्थिते सुखे वेदादेव स्वर्गपदस्य शक्तिग्रहः न तु चन्दनादौ सुखो-

---

त्पाभ्युपगमेऽपि न क्षति.(१)। 'अभिलाषोपनीतञ्चेति सुखाभिलाषानन्तरं तत्साधनार्जनविलम्बासहमित्यर्थः, स्वसमानाधिकरणस्वविषयकाभिलाषोत्पत्त्यनियतसामग्र्यजन्यमिति यावत्, स्वर्गिणां तथैव विलक्षणमदृष्टं यतः सुखविषयकाभिलाषोत्पत्तिसमय एव तत्र कारणानां सर्व्वेषां सम्पत्तिरिति भावः। स्वसमानाधिकरणेत्यभिलाषविशेषणात् संसारितादृशायां स्वर्गविषयकाभिलाषे स्वर्गानुत्पादेऽपि न क्षतिः। स्वसमानाधिकरणत्वञ्च स्वावच्छेदकशरीरावच्छेद्यत्वं, अभिलाषव्यतिरेकोत्पन्नस्वर्गेऽव्याप्तिवारणाय निषेधद्वयगर्भता, 'स्व.पदास्पदमिति स्वरादिपदशक्यमित्यर्थः। न चायस्तलादिविशेषणवैयर्थ्यं तादृशसुखस्यैव दुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरावच्छेद्यत्वनियमेनाव्यावर्त्तकतया तादृशजातिमच्छरीरावच्छेद्यसुखत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् शाखादिविशिष्टतादृशशरीरावच्छेद्यसुखे मानाभावादिति वाच्यं। प्रवृत्तिनिमित्ते विशेषणवैयर्थ्यस्यादोषत्वात् यत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्तस्याव्यावर्त्तकस्यापि गुरुतरस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। 'वेदादेवेति 'स्वःपदास्पदमिति वेदादे-

---

(१) तथाच पूर्व्वकल्पे सकलब्रह्माण्डेषु प्रलयानन्तरं पुन सृष्टौ सत्या स्वर्गिशरीरोत्पत्तौ सत्ता द्रव्यत्वादिकमादायासम्भवो बोध्य, अनादौ संसारे स्वर्ग-प्रलययोरसकृज्जातत्वादिति भाव ।

स्थायस्तुत्वं चिरस्थायित्वं प्रवाहस्य बोध्यं। 'वेदादेवेति "स पदास्पदमिति

परागेण स्वर्गपदप्रयोगाद्धेयतादृशायाश्चाप्रयोगात् सुखमेव शक्यं, बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तत्तत्कर्म्मणि सुखमात्रार्थी न प्रवर्त्तेत इत्यर्थवादोपस्थिते स्वर्गपदतात्पर्य्यं। न चार्थवादस्योपजीव्यत्वात् तदुपनीते तत एव शक्तिग्रहः, तस्य स्वर्गपदतात्पर्य्यविषयत्वेनास्पद-

---

वेत्यर्थः, 'सुखोपरागेण' सुखजनकताप्रतिसन्धानेन, 'हेयतादृशाया-मिति सुखजनकत्वाप्रतिसन्धानदशायामित्यर्थः, 'सुखमेवेति प्रतिशयितसुखसामान्यमेवेत्यर्थः, तथाच तज्जनकतात्मकशक्यसम्बन्धेन चन्दनादौ स्वर्गपदप्रयोगो भाक्त इति भावः। नन्वेवं "यन्न दुःखेने-त्याद्यर्थवादस्य वैयर्थ्यमप्रवृत्तिर्वेत्यत आह, 'बहुवित्तेति, 'तत्तत्कर्म्मणि' अग्निष्टोमादौ, 'स्वर्गपदेति "स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यत्र स्वर्ग-पदतात्पर्य्यमित्यर्थः, तथाच सामान्यशब्दस्य विशेषे तात्पर्य्यग्राहक-तया अर्थवादसाफल्यमिति भावः। 'उपजीव्यत्वादिति तात्पर्य्यपदार्थ-मवश्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः, 'तदुपनीते' तदुपस्थिते सुखविशेषे, 'तत एवेति, तत्र स्वःसदास्पदमित्यभिधानादिति भावः। 'स्वर्गपदेति सुखसामान्यशक्तस्वर्गपदेत्यर्थः, 'आस्पदत्वोपपत्तेरिति स्वर्गपदविषय-तोपपत्तेरित्यर्थः, 'वाच्यत्वाभिधायकत्वमिति "यन्न दुःखेनेत्यादे-र्विशेषरूपेण शक्त्यभिधायकत्वमित्यर्थः, आस्पदपदं हि न वाच्यत्व-वाचकमपि तु विषयतावाचकं तच्च सामान्यशक्त्यैव सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया निर्वहतीति न विशेषरूपेण शक्तिबोधकत्वं तस्येति भावः। क्वचिच्चास्पदोक्तेरिति पाठः तत्र 'तात्पर्य्यविषयत्वेन' तात्पर्य्य-

त्वोपपत्तेर्न वाच्यत्वाभिधायकत्वं गौरवात्, सुखमात्रे चाप्रयोगात् अतिशयितसुखत्वं वाच्यं प्रयोगोपाधिर्वा-तिशयः । न चातिशयस्य सावधित्वेन चन्दनसुखेऽस्मा-दयं स्वर्ग इति धीः स्यात्, रसादाविवातिशयस्य जातित्वेनावध्यनिरूप्यत्वात् । अतिशयपदप्रयोगस्तु इतरज्ञानापेक्ष इति चेत्, न, विचित्रहेतुसाध्यतया

.विषयार्थकत्वेन, 'आप्तदोक्तेः' आप्तदपदस्येत्यर्थो बोध्यः । 'गौरवा-दिति, तत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्यसिद्ध इति भावः । नन्वेवं सामान्यतः सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु किमतिशयस्य शक्यताव-च्छेदकत्वेनेत्यत आह, 'सुखमात्र इति, 'अतिशयितसुखत्वमिति सुखत्वव्याप्योऽतिशय इत्यर्थ, 'वाच्य' शक्यतावच्छेदकं, 'प्रयोगोपाधि-रिति सुखत्वमेव शक्यतावच्छेदकमतिशयस्तु प्रयोगोपाधिरित्यर्थः, प्रयोगोपाधित्वञ्च विशेष्यतासम्बन्धेन शक्तिप्रमया स्वर्गपदजन्यशाब्द-बोधोत्पत्तिप्रतिबन्धकान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, विशेष्यता-सम्बन्धेन तादृशशाब्दबोधोत्पादेऽतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्रति-बन्धकत्वादिति भावः । 'अतिशयपदेति अस्मादतिशयितमिति पदप्रयोग इत्यर्थः, 'इतरज्ञानेति अवधिज्ञानेत्यर्थः, अवधेर्वाक्यार्थ-घटकत्वादिति भावः । 'विचित्रहेतुसाध्यतयेति विचित्रो हेतु-

---

वेदादवेत्यर्थ । 'गौरवादिति विशिष्टव्याप्यत्वे गौरवादित्यर्थः, स्वर्गपदशक्ति-ग्रहस्य प्रकारान्तरेणेति भाव । तर्हि सुखमात्र एव स्वर्गपदप्रयोग स्यादित्यत आह, 'सुखमात्रे चेति, विचित्रो हेतुर्याग दानादि प्रत्येकं

विलक्षणातिशयस्यानेकत्वेनाननुगमात्, सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनास्यानुगमेऽप्यनध्यवसायेन शक्तग्रहाद्प्रवृत्त्यापत्तेः। सुखत्वावान्तरजातेश्च सुखमात्रसाधारणत्वात् प्रयोगोपाधेर्निराकर्त्तव्यत्वात् लोके च लक्षणा।

योगदानादिरूपशक्यतया शक्यतावच्छेदकतयेत्यर्थः, 'सुखत्वावान्तरेति सुखस्यातिशयपदवाच्यत्वेनेत्यर्थः, अतिशयवाच्यत्वस्य वाच्यतासम्बन्धेनातिशयपदवत्त्वं तेन वाच्यतावच्छेदकभेदेन वाच्यताया-अननुगमेऽपि न क्षतिः, सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वादिति भावः। 'अनध्यवसायेनेति सा जातिरतिशयपदार्थं इति विनिगमनाविरहेणेत्यर्थः, 'अप्रवृत्त्यापत्तेरिति स्वर्गपदस्याप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः, अप्रवृत्तिः शाब्दबोधाजनकत्वं, इदमुपलक्षणं विनिगमनाविरहेणातिशयपदोत्कर्षपदादेः शक्यतावच्छेदकतया सर्व्वस्यैवाननुगमतादवस्थ्यमित्यपि बोध्यं। ननु सुखत्वावान्तरजातित्वेनानुगमः जातित्वञ्च समवेतत्वमित्यत आह, 'सुखत्वावान्तरेति, 'सुखमात्रेति, तथा च सुखत्वमेवावच्छेदकमस्तु अतिप्रसङ्गस्य विवक्षितेऽप्यनुद्धारादिति भावः। एतच्च दूषणं पूर्व्वकल्पेऽपि बोध्यं, अत्यन्तापकृष्टसुखे मानाभावेन तस्यापि सुखमात्रसाधारणत्वात्। सम्भवतो तर्हि प्रयोगोपाधित्वं। न च तत्राप्यननुगमो दोषः, तत्तदतिशयावच्छिन्नान्योन्याभावस्य हेतुत्वादित्यत आह, 'प्रयोगेति, 'निराकर्त्तव्यत्वादिति शक्तिभ्रमया स्वर्ग-

---

शक्यत्वे नानार्थत्वापत्तिरिति भावः। 'सुखत्वावान्तरातिशयत्वेनेति। यद्यपि विलक्षणानानातिशयसाधारणं नैकमतिशयत्वमिति दोषान्तरतादवस्थ्यं।

नन्‌ दुःखासम्भिन्नसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादौ स्वर्गपद-प्रयोगोलक्षणयापि न स्यात्‌ सातिशयसुखस्य शक्यत्वे तत्सम्बन्धितया चन्दनादौ लक्षणा भवति तस्मात्‌ दुःखासम्भिन्नत्वादिनोपलक्षिता सुखत्वावान्तरजाति-

---

पदजन्यलक्ष्यानुगतानतिप्रसक्तस्य दुर्व्वचतया स्वर्गवाचकपदभेदेनानन्तप्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावापत्त्या च निराकर्त्तव्यत्वादिति भावः। ननु "यश्नेत्याद्यर्थवादोपनीतसुखस्य शक्यत्वे चन्दनादिजन्यलौकिकसुखे कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत आह, 'लोके चेति। स्वर्गत्वमश्वमेधादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणं चन्दनादिसुखसाधारणञ्च कीटादिसुखव्यावृत्तैका जातिस्तदेव च स्वर्गादिपदशक्यतावच्छेदकमित्याशङ्कते, 'नन्विति, 'लक्षणयापीति, शक्यसम्बन्धाभावादिति भावः। 'सातिशयेति विजातीयेत्यर्थः, 'तत्सम्बन्धितयेति जनकतात्मकतत्सम्बन्धितयेत्यर्थः, 'उपलक्षिता' लक्षणया बोधिता, 'सुखत्वावान्तरजातिरिति कीटादिसुखव्यावृत्ता अश्वमेधादिजन्यसकलस्वर्गसाधारणी

तथाप्यतिशयत्वं जातित्वमित्यनुगम इति भावः। तादृशातिशयस्य सुखमात्रवृत्तित्वात्‌ कुत्र शक्तिरित्यनध्यवसायः विशिष्याज्ञानमित्यर्थः। ननु सुखत्वावान्तरजातिमत्त्वेन सर्व्वत्रैव शक्तिग्रह इति नानुगमो न वानध्यवसाय इत्यत आह, 'सुखत्वेति, तथाच सुखमात्र एव प्रयोगः स्यादिति भावः। तथात्वे लाघवेन सुखत्वेनैव शक्यतापत्तेश्चेत्यपि बोध्यं। 'तत्सम्बन्धितयेति तत्साक्षात्सम्बन्धितयेत्यर्थः, शक्यसाक्षात्सम्बन्ध एव लक्षणेत्यभिमानः। 'तस्मादिति, लाघवाज्जातिविशेषः शक्यः तदुपस्थापकतया च नार्थवादवैयर्थ्यमिति भावः। सुखमात्रे प्रयोगं परिहर्त्तुमाह, 'सुखत्वेति।

रेव वाच्या लाघवादिति चेत्, न, एकजातीयहेतु-साध्ये एकजातिसत्त्वेऽपि विलक्षणहेतुसाध्यस्वर्गेष्वेक-जातौ मानाभावात्। विहितकर्म्मजन्यता च तत्तद्विशेषत्वेनैव, अननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात्

चन्दनादिसुखसाधारणी च जातिरित्यर्थः, 'वाच्या' जन्यतावच्छेदिका, 'लाघवादिति "यन्न दुःखेने"त्याद्यपेक्षया लाघवादित्यर्थः, तत्प्रकारेण स्वारसिकबोधस्यमिद्ध इति भावः। ननु विहितकर्म्म-जन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्ध्येदित्यत आह, 'विहितेति। न च नानाजातीनां जन्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्लाघवेन विहितकर्म्म-जन्यतावच्छेदकमेकमेव सामान्यं कल्प्यत इति वाच्यं। तादृशकार्य्य-कारणभावे मानाभावात् विहितत्वस्य स्वर्गकारणत्वेन वेदबोधितत्व-रूपतया आत्माश्रयेण कारणताया अनवच्छेदकत्वाच्च। न च धर्म्म-जनककार्य्यत्वं विहितत्वमिति वाच्यं। तथा सति सुखमात्रस्यैव धर्म्म-जन्यत्वात् सुखत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वसम्भवेऽतिरिक्तजातौ मानाभावा-दिति भावः। नन्वेवं चन्दनादौ लक्षणया कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्यत-

---

ननु विहितकर्म्मजन्यतावच्छेदकत्वेन सा जातिः सिद्ध्येदित्यत आह, 'विहितेति। ननु तत्तद्विहितकर्म्मविशेषजन्यतावच्छेदकत्वं तेषामिति यद्विशेषयोरिति न्यायेन सामान्ययोरपि कार्य्यकारणभावः स्यात् अन्यथा जन्यसाक्षात्कारित्वमपि जन्यतावच्छेदकं न स्यात् न स्याच्च कर्त्तृजन्यता-वच्छेदकं जन्यत्वमिति। नैवं। अस्त्वेवं तथापि लौकिकोत्कृष्टसुखस्य विहितकर्म्माजन्यतया चन्दनादौ तज्जातीयसुखसम्बन्धाभावात् लक्षणानुप-पत्तेः। ननु लौकिकस्याप्यदृष्टद्वारा विहितकर्म्मजन्यत्वमिति चेत्, हन्त तर्हि

सम्बन्धमाचञ्च लक्षणावीजमिति वक्ष्यते। एवं देवता-

श्राह, 'सम्बन्धमाचञ्चेति प्रकारेण सम्बन्धमाचञ्चेत्यर्थः, 'लक्षणावीजं' लक्षणास्वरूपं, प्रकृतेऽपि स्वर्गवृत्तिसुखत्वाश्रयजनकत्वादिरूपपरम्परा-सम्बन्ध एवास्तीति भावः।

अथ नव्याः, दुःखासम्भिन्नत्वादिरूपेण शक्यत्वेऽपि तेषां विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमनाविरहात् स्वत्वघटितत्वेनाननुगतत्वाच्च नाना-र्थत्वं दुर्वारं, तथाच लाघवादश्वमेध-वाजपेयादिजन्यतावच्छेदिकाः गङ्गास्नानादिजन्यतावच्छेदिकास्तत्तज्जातय एव स्वर्गादिपदशक्यताव-च्छेदिकाः दुःखासम्भिन्नत्वादिप्रकारेण स्वारसिकबोधस्यासिद्धत्वात् "यन्न दुःखेनेत्याद्यर्थवादस्य च शक्यतावच्छेदकत्वपर्यन्ताबोधकत्वान्न तद्विरोधः। नन्वश्वमेधादिजन्यतावच्छेदिका न जातिश्चन्दनसंयोग-पुष्पसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिभिः साङ्कर्यात् विनिगमनाविरहेण चन्दनसंयोग-पुष्पसंयोग-तरुणीसम्बन्धादीनां सर्व्वेषामेवाश्वमेधादि-जन्यस्वर्गोपधायकत्वात्। न च चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदक-जातीनां नानात्वमिति वाच्यं। विनिगमकाभावात्। न चाश्वमे-धादिजन्यतावच्छेदकजातयश्च पुष्पसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातीनां

सुखत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तस्यैव शक्यत्वे अतिप्रसङ्ग इत्युक्तमेव, तस्मात् लौकिकातिशयितसुखव्यावृत्तपारलौकिकसुखमात्रवृत्तिजातिर्न तज्जन्यताव-च्छेदकतया न वा मानान्तरेण सिद्धेत्यत्रैव तात्पर्य्यमिति वयमालोचयाम'।

केचित्तु विहितकर्म्मत्वं वेदबोधितकारणताककर्म्मत्वं, तथाच तस्या-वच्छेदकत्वे कारणतैव कारणतावच्छेदिका स्यादित्याहुः"।

'सम्बन्धेति स्ववृत्तिसुखत्वजातिमज्जनकत्वरूपपरम्परासम्बन्धस्तथेत्यर्थ, एवं

विरुद्धाः तज्जन्यस्वर्गाणां धर्म्ममात्रहेतुकत्वादिति वाच्यं। अश्वमेधादिजन्यस्वर्गाणामुत्कर्षसम्बन्धादिनानोपधायकत्वश्रवणादिति चेत्, न, विनिगमनाविरहादश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातीनां चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विरुद्धभेदेन चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातीनामश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-विरुद्धभेदेन नानात्वाभ्युपगमात्। न चैवमश्वमेधादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्य-चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजाति-चन्दनसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्याश्वमेधजन्यतावच्छेदकजात्योस्तुल्यव्यक्तिवृत्तितया कथं जातित्वमिति वाच्यं। जातिजन्याया एव जातेरुभयजन्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमादिति प्राहुः।

केचित्तु निरुक्तदुःखासम्भिन्नसुखत्वमेव स्वर्गपदजन्यतावच्छेदकं, 'न च ग्रस्तमित्यादिकन्तु स्वरूपकथनं, न हि विशिष्टधर्म्मस्यावच्छेदकत्वपर्य्यन्तं वेदेन बोध्यते, किन्तु तदाश्रयस्य वाच्यत्वमात्रं वेदार्थः, विशिष्टधर्म्मेण स्वारसिकबोधोऽप्यसिद्धः। न च तज्जातीनामेव जन्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यं। नानार्थत्वप्रसङ्गादित्याहुः। तदसत्, प्रत्येकं तत्तज्जातिमादाय विनिगमकाभावेन जातीनामवच्छेदकत्वस्य दुर्व्वचत्वात् जातिप्रकारेण स्वारसिकप्रयोगाभावस्य विवादपदत्वादिति दिक्।

दुःखासम्भिन्नत्वादिसमानाधिकरणसुखत्वस्य विशिष्टस्यैव स्वर्गपदजन्यप्रतीतिप्रकारत्वात् सामानाधिकरण्यांशेऽपि शक्तौ गौरवं न दोषः प्रामाणिकत्वात्। अतएव दुःखासम्भिन्नत्वादिकं शक्युपाधिरिति नातिप्रसङ्गः तस्यापि शक्यत्वे च गौरवमिति निरस्तं, यदानियतोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात्।

यामपि "इन्द्रमुपासीतेत्यादौ लोके प्रयोगस्यानियमात् गौणतयैव व्यवहाराच्चार्थानध्यवसायेऽलौकिकसहस्राक्षादाविन्द्रादिपदशक्तिग्रहः, प्रमाणञ्च "इन्द्रः सह-

---

प्रसङ्गादिन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्रात्मकाचेतनमेव इन्द्राग्न्यादिपदशक्यं "इन्द्रमुपासीतेत्यादावपि इन्द्रपदं तादृशमन्त्रवाचकमेव तदुपासना च तत्करणकहविस्त्यागादिस्तज्जपादिश्चेति मीमांसकमतं निराकर्त्तुमाह, 'एवमिति, 'देवतायामपि' देवताबोधकेऽपि, एतच्च इन्द्रमुपासीतेत्यादावित्यस्य विशेषणं, 'लोके' लौकिके ईश्वरे, 'प्रयोगस्य' इन्द्रादिपदस्य, 'अनियमात्' शक्तिनियामकत्वासम्भवात्, अननुगतानतिप्रसक्तशक्यतावच्छेदकासम्भवादिति यावत्, ग्रामेश्वर-मण्डलेश्वर-पृथिवीश्वरादिभेदेन लौकिकानामीश्वराणां विभिन्नतया सर्व्वसाधारणानतिप्रसक्तशक्यतावच्छेदकस्य दुर्व्वचत्वात्। न चेश्वरत्वमेव तथेति वाच्यं। तस्याप्यननुगतस्य दुर्व्वचत्वादिति भावः। नन्वेवं विनिगमनाविरहान्नानार्थतैवास्त्वित्यत आह, 'गौणेति तत्रेन्द्रपदप्रयोगस्य गौणतया व्यवहाराच्चेत्यर्थः, 'अर्थानध्यवसाय इति लौकिकेश्वरस्य इन्द्रपदार्थत्वाभावनिर्णये इत्यर्थः। ननु तत्र सहस्राक्षपुरुषे इन्द्रपदशक्तौ मानाभावः मन्त्रात्मकाचेतनस्यैव इन्द्रपदशक्यतया तस्यैव तत्र तत्पदार्थत्वादित्यत आह, 'प्रमाणञ्चेति, 'विधिसमभिव्याहृतेति "इन्द्रमुपासीतेत्यादिविधिशेषीभूतेत्यर्थः, विधिशेषीभूतत्वञ्च

'लोक इति राजादौ तत्प्रयोगस्यानियमादित्यर्थः। तर्हि तत्रैवोभयत्र वा शक्तिरस्त्वित्यत आह, 'गौणतयैवेति, 'विधीति, तथाच प्रकृत्यन्यथा-

साक्ष इत्यादिर्विधिसमभिव्याहृतोऽर्थवाद एव स्वर्गपदवत्। अथ स्वर्गपदे प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या "तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति श्रुतेश्चार्थवादादेव शक्तिग्रहः, न चेह तथार्थवादः, किन्तु "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यादि स्तावकत्वेन प्रवृत्तिपरमिति चेत्, न, "इन्द्रः सहस्राक्ष-

---

विधिप्रयोज्याकाङ्क्षेत्याशयः, 'अर्थवाद एवेति, "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवाद एवेन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वाश्रये योगार्थमर्यादया सहस्रचक्षुर्विशिष्टपुरुषस्याभेदबोधकतया इन्द्रत्वाश्रयाभेदेन हेतुना परम्परया सहस्राक्षपुरुषे इन्द्रपदशक्तिसाधकत्वादिति भावः। यद्यपि विध्यसमभिव्याहृतार्थवादस्यापि न्यायनये प्रमाणतया विधिसमभिव्याहृतेति व्यर्थं, तथाप्युभयवादिसिद्धप्रमाणताख्यापनाय तदुपात्तमिति ध्येयं। मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते, 'अथेति, 'प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येति स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तत्वे बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादौ स्वर्गार्थिप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः। ननु स्वर्गपदस्य सुखमात्रशक्तत्वेऽपि यागादिसाध्ये तस्य "यन्न दुःखेनेत्यादिसुखविशेषलाक्षणिकत्वान्न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यत आह, 'तत्सुखमिति, 'न चेहेति, 'इह' इन्द्रमुपासीतेत्यादौ, 'तथार्थवादः' अर्थवादस्तथा, "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य इन्द्रपदशक्तिबोधकत्वमिति यावत्, 'स्तावकत्वेनेति मन्त्रात्मकेषु सहस्राक्षाभेदरूपोत्कर्षप्रजनकत्वेनेत्यर्थः, 'प्रवृत्तिपरमिति मन्त्रोपा-

---

नुपपत्त्या व्यवश्यं तस्य शक्तिग्राहकत्वमिति भाव। प्रामाण्यस्योभयसिद्धत्वात् तदुक्तमित्यन्ये। 'किन्त्विति, तथाच न शरीरिणी देवतेति तात्पर्यं।

इत्यादिप्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यश्रुतौ बाधकं विना सहस्राक्षस्यैवेन्द्रादिपदवाच्यत्वावधारणात् प्रसिद्धपद-समन्वयबलेन प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तेषां प्रवर्त्तकत्वात्[१]। मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमु-

सनविषयकप्रवृत्तिप्रयोजकमित्यर्थः, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया महाजनप्रसिद्धपदादिन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्तेन्द्रत्वाश्रये सहस्राक्षाभेद-शाब्दप्रमितावित्यर्थः, 'बाधकं विनेति बाधकाभावेनेत्यर्थः, 'इन्द्र-पदेति इन्द्रत्वाश्रयाभेदेन हेतुना इन्द्रपदवाच्यत्वानुमानादित्यर्थः। नन्वस्तु इन्द्रपदस्य सहस्राक्षेऽपि शक्तिस्तथापि "इन्द्रमुपासीतेत्यादौ इन्द्रपदं मन्त्रवाचकमेवेत्यत आह, 'प्रसिद्धपदेति प्रमाणतया महाजनप्रसिद्धपदसमभिव्याहारबलेनेत्यर्थः, 'प्रतीयमानमिति इन्द्र-पदवाच्यत्वेन प्रतीयमानं सहस्राक्षमित्यर्थः, 'अबाधितमिति उपास्य-त्वबाधरहितमित्यर्थः, 'तेषां' "इन्द्रमुपासीतेत्यादिविधीनां, 'प्रवर्त्त-कत्वादिति 'प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वसम्भवादित्यर्थः, तथाच किं वृत्त्य-न्तरेणेति भावः। ननु देवताया एवेष्टसाधनीभूतोपासनाविषयतया सहस्राक्षे तादृशोपासनाविषयत्वरूपमुपास्यत्वमेव बाधितं मन्त्रस्यैव देवतात्वेन सहस्राक्षे देवतात्वाभावादित्यत आह, 'मन्त्रेति, 'शशि-

(१) प्रवृत्तिपरत्वादिति क॰।

'बाधकं विनेति तथाच सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरेव शक्तिग्राहिकेत्यर्थः। नन्वेवमपि सहस्राक्षदेवतायामिन्द्रपदशक्तिग्रह इत्ययुक्तं देवतायास्त्वचैतन्य-नियमे सहस्राक्षस्य तद्भिन्नत्वनियमादित्यत आह, 'मन्त्रेति, शशिपदा-

दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव -याज्ञिकानां देवताव्यवहारात्। अपि च "शिवाय गां दद्यादित्यादिना देवतासम्प्रदानत्वश्रुतेः शिवादिसहस्रनाम्नां पर्य्यायत्वेन श्रुतेर्महाजनपरिग्रहेण प्रमाणत्वादाराधितदेवतायां

शेखरादीत्यादिपदादक्षिसहस्रादिपरिग्रहः, 'तत्रैव' सहस्राक्ष एव।

केचित्तु ननु देवतैव इन्द्रपदवाच्या सहस्राक्षस्तु न देवता मन्त्रात्मकाचेतनस्यैव देवतात्वादिति कथं तस्येन्द्रपदवाच्यत्वमित्यत आह, 'मन्त्रेतीत्याहुः।

'शिवायेति देवायेत्यर्थः, 'सम्प्रदानत्वेति, न ह्यचेतनस्य सम्प्रदानत्वमिति भावः। 'शिवादिसहस्रनाम्नामिति, देवतावाचकत्वेन प्रसिद्धानामिति शेषः, यथाश्रुते शिवादिपदस्यैतावता चेतने प्रसिद्धावपि तस्य देवत्वासिद्ध्या असङ्गतत्वापत्तेः, 'पर्य्यायत्वेनेति अभिन्नशक्यतावच्छेदककत्वेनेत्यर्थः, मन्त्रस्य शक्यत्वे च पदभेदेन मन्त्रभेदाच्छक्यतावच्छेदकैक्याभावेन पर्य्यायत्वं न स्यादिति भावः। 'वरेति न च मन्त्रस्य वरदातृत्वमिति भावः। 'देवताचैतन्यपक्ष इति[1]

---

(१) देवताचैतन्य इति क० पुस्तकपाठः।

दधिसहस्रादिसंग्रहः। ननु तत्र भाक्तः प्रयोग इत्यस्वरसादाह, 'अपि चेति सम्प्रदानत्वं चेतनस्यैवेत्यर्थः। ननु ब्रह्मायोदकमासिञ्चतीतिवत् सम्प्रदानत्वं वैवक्षिकमादाय चतुर्थी न तु वास्तवसम्प्रदानत्वं स्वीकारविरहादिति यदि परो ब्रूयात् तदा दोषान्तरमाह, 'शिवादीति पर्य्यायत्वमर्थैक्य एवेति

वरदानत्वश्रुतेश्च बाधकं विना चेतनैव देवता। अथ देवताचैतन्यपक्षे तत्प्रीतिरेव यागव्यापार इति नापूर्व्वसिद्धिरिति चेत्, न, प्रीतेः सुखस्य तदनुभवस्य चाशुतरविनाशित्वात् तज्जन्यसंस्कारस्य स्वाविषये फलाहेतुत्वात् फलहेतुस्थायिकृतिव्यापारापेक्षायां लाघवेन कृतिसमानाश्रयस्यैव व्यापारत्वकल्पनात्। नानायागेष्वेकदाह्वाने चैकदा सन्निधानं तद्बुद्धिविशेष-

---

देवताचैतन्याभावादेव यजदेवपूजायामिति यागस्य देवताप्रीतिहेतुताबोधकशाब्दिकस्मृतेरप्रमाणत्वाभ्युपगमादिति भावः। 'तज्जन्येति प्रीत्यनुभवजन्येत्यर्थः, 'स्वाविषय इति स्वविषयाविषयकफलाहेतुत्वादित्यर्थः, 'व्यापारापेक्षायामिति व्यापारे कल्प्यमान इत्यर्थः। नन्वेवमेकस्या एव देवतायाः कथमेकदा नानायागेषु सन्निधानं स्यात् शरीरस्यावच्छिन्नपरिमाणवत्त्वादित्यत आह, 'नानेति, 'बुद्धिविशेष-इति तस्य तत्तत्कर्म्मविषयकबुद्धिविशेष इत्यर्थः। ननु बोधककोटिभिरेकदाबाह्वने देवतानां सार्व्वज्ञ्याभावात्कया प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानं।

शब्दभिन्न एकोऽर्थं सिद्ध इत्यर्थं, अन्यथा अनेकदेवताकल्पनापत्तिरित्यपि बोध्य। ननु उपचरितार्थैव श्रुति स्यादत आह, 'बाधकं विनेति। निराकृतमपि प्रसङ्गान्तरेण शङ्कते 'अथेति, 'लाघवेनेति, बाधकं विनेति शेष, 'तद्बुद्धीति। ननु नरेन्द्रादे सार्व्वज्ञ्याभावात् सङ्ग्रामादिथासङ्गदशायां आराधककोटिभिरेकदाह्वाने कथं ज्ञानमिति चेत्, न, अदृष्टविशेषस्मारितलिङ्गादिप्रतिसन्धानादित्येके। अदृष्टविशेषप्रत्यासत्त्या

एव प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादावहङ्कारवत्। अथ राजसूयादिफलत्वेन श्रुतेरिन्द्रादिश्चेतन एव देवतात्वन्तु तस्य नास्ति मानाभावात्, किन्तु देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं देवतात्वमितीन्द्रायेत्यादिपदमेव

न चानुमानात्तज्ज्ञानं, तदुपदेष्टृब्राह्मणादेरयथार्थत्वादिति चेत्, न, आवाहनजन्यादृष्टविशेषस्मारितप्रत्येकपदार्थसंसर्गाग्रहसहितमनसैव तज्ज्ञानादिति भावः। वस्तुतस्त्वस्मन्मतेऽपि तन्मतवददृष्टविशेष एव फलसहकारीभूतावाहनेन जन्यतेऽयत एव विष्णावावाहनसङ्गतिरेवं प्रतिष्ठाविधावपीत्येव तत्त्वं। यद्यप्यचेतनस्य देवतात्वं निराकृतं, तथापि चेतनस्य देवतात्वे मीमांसकोक्तबाधान्तरनिरासाय पुनराशङ्कते, 'अथेति, 'श्रुतेः' इन्द्रत्वस्य श्रुतेः, 'इन्द्रादिः' इन्द्रादिपदवाच्यः, 'देवतात्व' देवतापदवाच्यत्वं, 'देशनादेशितेति, 'निर्देश्यत्वं' चतुर्थ्यन्तनामोच्चार्यत्वं, तथाच देशना वेदः तद्देशितं तद्बोधितं यच्चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्वं यच्चतुर्थ्यन्त-

---

पदमयगत्या मनसैव तज्ज्ञानमित्यन्ये। 'अथेति, वरदातृत्वमपि तस्यैव न देवताया इति भावः। 'देशनेति, "आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दधीत्यादिना तद्धितेनाग्न्यादेः प्रकृत्यर्थस्य चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यत्व बोधन- इति तत्र तत्र हविषि तस्य देवतात्वं। ननु साऽस्य देवतेति देवताधिकार्थ्यत्वात् तद्धितस्य देवतात्वमित्यर्थः, तदुक्तं, "तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन वा पुनः। देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परम्परम्" इति, तथाच देवतात्वज्ञाने तद्धितात्मकदेशनापेक्षा तत्प्रवृत्तौ तु देशनादेशित तद्धितदेवतात्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत्, न, देवतैकदेशस्य तत्पदनिर्देश्यत्वमात्रस्यैव तदर्थत्वात् तत्पुरस्कारेण प्रवृत्ते तद्धिते देशनादेशिततत्पदनिर्देश्य-

पदत्वविशिष्टं चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वं तद्देवतापदशक्यतावच्छेदकमित्यर्थः, यादृशपदं चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वेन देशनया बोध्यते चतुर्थ्यन्तं सत् तादृशपदं देवतापदशक्यमिति [illegible] फलितार्थः। न च कया देशनया इन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वं बोध्यत इति वाच्यं। "ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामाग्नेयं चरुं निर्व्वपेदित्यादौ "साऽस्य देवतेत्यर्थे विहितेन तद्धितेनैव चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वरूपदेवतात्वस्येन्द्राग्न्यादिपदे बोधनादिन्द्राग्न्यादिपदस्य स्वभावत्वादिति भावः। अतएवेन्द्रायाग्नये इत्यादिपदमेव देवता न तु शक्राय वह्नये इत्यादिपदं शक्र-वह्न्यादिपदे चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वस्य वेदेनाबोधनात्। न चेन्द्राय स्वाहेत्यादिसमुदाय एव देवता तस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वं न वेदबोधितमिति वाच्यं। स्वाहेत्यादेस्त्यागमात्रपरत्वेन देवतानन्तर्गतत्वात्। न च देवतार्थे विहितस्य तद्धितस्य देवतात्वमेवार्थः तच्च न चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्य्यत्वमात्रमपि तु देशनादेशितत्वविशिष्टमिति वाच्यं। विशिष्टस्यापि तद्धितार्थत्वे बाधकाभावात् लाघवाद्विशे-

स्वरूपं तद्घटकमत इति। न चैवं प्रकृत्यर्थस्य तद्धितादिना तथात्वबोधनात् तस्यैव देवतात्वं स्यादिति वाच्यं। शब्दात्मकस्यैव प्रकृत्यर्थत्वाभ्युपगमात्। नन्वेवमपि इन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्ययुक्तं। न हि चतुर्थ्यन्तस्यैव तस्य तदन्तपदनिर्द्देश्यत्वं तेन बोध्यत इति चेत्, अत्राहुः, अर्थोपहितशब्दस्य देवतात्वमिति मते देशनादेशितं यस्य तत्पदनिर्द्देश्यत्वं तदर्थोपहितचतुर्थ्यन्तपदमेव देवतेत्यर्थः, एवञ्च यद्यप्यर्थस्यापि देवताशरीरान्तर्भावस्तथापि विशिष्टस्याचैतन्यं चतुर्थ्यन्तपदस्यैव प्राधान्याच्चेन्द्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तमिति मन्तव्यं। यद्वा अर्थस्य उपलक्षणत्वाभ्युपगमेन तथोक्तं, एतेन तिर्य्यगधिकरणे तिर्य्यक्पङ्‌क्त्यार्षेयदेवतानामनधिकार इत्युक्तं, तत्र

यमात्रस्यैव तद्धितार्थत्वात्, एवञ्च "ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायामित्यादौ चतुर्थ्यन्ततयोपस्थितेन्द्रपदकरणकाभिन्नदधियागोऽमावास्यायां भवतीत्यन्वयबोधः । यद्वा 'निर्दिश्यत्वं' स्वरूपत्वं, तथाच देशनादेशिता या चतुर्थ्यन्तता तद्विशिष्टपदत्वं देवतात्वमित्यर्थः, घटायेत्यादौ घटादिपदस्य चतुर्थ्यन्ततविशिष्टत्वेऽपि सा चतुर्थ्यन्तता न वेदबोधितेति नातिप्रसङ्गः, केवलेन्द्रादिपदस्य चतुर्थ्यन्ततविशिष्टत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गः, एवमैन्द्रमित्यादौ तद्धितस्य चतुर्थ्यन्तत्वमर्थः, चतुर्थ्यन्तेन्द्रपदकरणकाभिन्नो दधियाग इत्यन्वयबोधः । न च यथातथार्थोऽस्तु सर्व्वथैव धृतिः स्वाहेत्यादौ प्रथमान्ते धृत्यादिपदेऽव्याप्तिः चतुर्थ्यन्तत्वाभावादिति वाच्यं । चतुर्थीपदेन चतुर्थ्यर्थैकपदस्याभिधानात् धृतिः स्वाहेत्यादौ चतुर्थीनिषेधात् प्रथमाया एव चतुर्थीस्थानाभिषिक्ततया इन्द्राय स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्या इव तस्या अप्युद्देश्यतार्थकत्वात् धृतिपदेन्द्रपदादेश्च न चेतनवाचकत्वं । वस्तुतस्तु चतुर्थ्यन्तत्वं

तिरश्चां विशिष्टाभ्युदयसम्भवाविरहात् पङ्गोः प्रचरणविरहात् तिस्रो दृष्टि-श्रुति-वाचः पार्थिवा ऋषियोग्याः स्वस्वविषये विमुखा तेषामन्धबधिर-मूकानामपेक्षया-श्रवणोच्चारणाशक्ततया युक्तोऽनधिकारः, देवतानाञ्चात्यन्तविदुषीणां कथमनधिकार इति पूर्व्वपक्षस्तदचेतनत्वे न घटेत घटादिवदप्रसङ्गात् । किञ्च देवतानामचेतनत्वे आवाहनमन्त्रार्थकं तौद्रस्य शरीरस्य वा सन्निधेरसम्भवात्, एवञ्च तीर्थेषु देवतानां नित्यसन्निहितत्वादावाहनबाध इति यदुक्तं तद्विरुद्धेत्यादिनिरवकाशं वेदितव्यं विशेषणीभूतार्थस्य चैतन्यमादाय सर्व्वस्योपपत्तेः, धृतिहोमादावर्थतश्चतुर्थ्यूहनमन्यथा स्वाहेति न स्यात् इत्यादेर्न देवतात्वमित्यप्याहुः । चतुर्थ्यन्तत्वेन चतुर्थ्यर्थकत्वं विवक्षितमित्यन्ये । केचित्तु देशनादेशितं यत्र चतु-

देवता, अतएवाग्निप्रकाशकमन्त्रेणाग्निप्रकाशनानन्तरं अग्नय इति नियमतो हविस्त्यागो न पर्य्यायान्तरेण। न चेन्द्रोद्देशेन हविस्त्याग इन्द्रनिष्ठकिञ्चिज्जनकः तत्स्वरूपाजनकत्वे सति तदुद्देशेन क्रिय-

---

वैशानिकं तथाच इति: स्वाहेत्यादौ चतुर्थ्या उद्देश्यान्नाव्याप्तिः। अतएव भूः स्वाहेत्यादौ लुप्तचतुर्थीकेऽपि नाव्याप्तिः। न चैवमचेतनस्य देवतात्वे तिर्य्यक्पङ्गु-व्यार्षेयदेवतानामनधिकार इति सूत्रेण तिर्य्यक्खञ्जान्ध-वधिर-मूकदेवतानां विहितकर्माधिकारनिषेधोऽसङ्गतः देवताया अचेतनत्वेन तत्र कर्मकर्तृत्वस्याप्रसक्तत्वादिति वाच्यं। तत्र देवतापदस्य सहस्राचादिपरतया भाक्तत्वादिति दिक्। 'अतएवेति यतएव देशमादेशितत्वं विशेषणमत एवेत्यर्थः, 'अग्निप्रकाशकमन्त्रेणेति अग्नये स्वाहेति मन्त्रेणेत्यर्थः, 'अग्निप्रकाशनानन्तरमिति अग्नेरुद्देश्यताप्रतिपादनानन्तरमित्यर्थः, 'अग्नय इतीति अग्नये इत्यनेनेत्यर्थः, 'न पर्य्यायान्तरेणेति न वह्नय इत्यादिनेत्यर्थः, देवतोद्देशानन्तरमेव हविस्त्यागविधानात्तस्य च देवतात्वविरहादिति भावः। देवतायाश्चैतन्यमनुमानेन साधयति, 'न चेति, 'किञ्चिदिति, पक्षधर्म्मताबलात् स्वामित्वस्य प्रीतेर्व्वा सिद्धिः उभयमपि

र्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वमुच्चार्य्यत्व तत्तथा एवञ्चेन्द्रायेत्युच्चार्य्य दद्यादिति वेदेन बोधनात् तत्र स्वद्वाययमनं। न च पितृभ्य इत्युच्चार्य्य दद्यादित्यादावतिप्रसङ्गः, तादृशवेदाभावादित्याहुः। 'न चेति, 'इन्द्रपदं देवतापरं, स च जन्यः स्व-स्वामिभावः सम्बन्ध इवि देवताचैतन्यमिति भावः। 'तत्स्वरूपेति, घटोत्पत्तये क्रियमाणे दण्डव्यापारादौ व्यभिचारादाह, 'सत्यन्तं,

माणत्वात् ब्राह्मणाय दानवदिति वाच्यं । अप्रयोजकत्वात् तदर्थत्वेन क्रियमाणत्वस्योपाधित्वाच । इन्द्राय

देवताया अचेतनत्वे न घटत इति परिशेषाद्देवताचैतन्यसिद्धिरिति भावः । यद्यपि तन्मतेऽपि इन्द्रश्चेतन एवेति सिद्धसाधनं, तथापि पक्षे साध्ये च इन्द्रपदं देवतापरं, देवतात्वन्तु देवतापदशक्यत्वं तेनोभयमतसाधारणदेवतात्वनिर्वचनाशक्यत्वेऽपि न क्षतिः । न च तन्मते इन्द्रायेत्यादिपदस्यैव देवतात्वेन हविस्त्यागस्य देवतोद्देश्यकत्वमेवाऽसिद्धं इन्द्रादेश्चेतनस्यैव हविस्त्यागोद्देश्यत्वादिति वाच्यं । इन्द्रादिवदचेतनमन्त्रस्यापि तन्मते उद्देश्यत्वाददोषः । 'तत्स्वरूपेति देवतास्वरूपाजनकत्वे सति देवतोद्देशेन क्रियमाणत्वादित्यर्थः, यत्तद्भ्यां सामान्यतोव्याप्तिः तेन तन्मते न साध्याप्रसिद्धिः न वा दृष्टान्ते साध्यसाधनवैकल्यं, घटोद्देशेन क्रियमाणे दण्डादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं, 'क्रियमाणत्वं' शिष्टैः क्रियमाणत्वं, तेन भ्रमेण क्रियमाणे न व्यभिचारः । 'तदर्थत्वेनेति तद्गतफलार्थितयेत्यर्थः, हविस्त्यागस्तु स्वनिष्ठस्वर्गादिफलार्थितयैव क्रियत इति पक्ष एव साधनाव्यापकत्व-

'क्रियमाणत्वं प्रमाप्रयोज्यकृतिविषयत्वं । शिष्टैरिति च विशेषणमतो न भ्रमेण क्रियमाणे व्यभिचार', सामान्यव्याप्त्यभिप्रायकमिदमिति न तन्मते साध्याप्रसिद्धि । न वा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं । न चोभयमते नैकं देवतात्वमनुगतं, देवतापदवाच्यत्वेनानुगमादित्याह । ननु निरुपाधित्वमेव विपक्षबाधकमित्यत आह, 'तदर्थत्वेनेति तन्निष्ठफलजननायेत्यर्थः' । यागस्तु स्वनिष्ठफलजननाय क्रियत इति भाव । कथं तर्हि तादर्थ्ये चतुर्थीत्यत आह, 'इन्द्रायेति, लाघवेन विशेषणीभूतार्थ-

स्वाहेत्यच न तादर्थ्ये चतुर्थी किन्तु स्वाहादिपद-योगे उपपदविभक्तिरेव अन्यथा "नमः-स्वस्ति-स्वाहेत्यादिसूत्रवैयर्थ्यात्। मैवं। चतुर्थ्यन्तपदस्य देवतात्वे मानाभावात् चतुर्थीं विनापि इन्द्रो देवतेति व्यवहारात्[1]। अग्नये कव्यवाहनायेत्यादौ देवताद्वयप्रसङ्गात् "इन्द्रः सहस्राक्ष इत्यर्थवादस्य "इन्द्रमुपासीतेत्यादिविधिसमभिव्याहारेण एकवाक्यतया तस्यैवोपा-

मिति भावः। ननु देवाय स्वाहेत्यादौ तादर्थ्यचतुर्थ्यैव देवतायाः स्वामित्व-भीत्यादौ मानं स्वाहापदार्थे त्यागे तन्निष्ठफलजनकत्वस्य तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थत्वात्तथाच परिशेषाद्देवताचैतन्यसिद्धिरित्यत आह, 'इन्द्राय स्वाहेति देवाय स्वाहेत्यर्थः, 'उपपदविभक्तिरिति उप समीपवर्त्ति पदं उपपदं, तद्योगाद्विभक्तिरित्यर्थः, अन्यथा तादर्थ्यचतुर्थीसूत्रवैयर्थ्यात् सूत्रे स्वाहापदवैयर्थ्यात्। 'देवतात्व इति देवतापदवाच्यत्व इत्यर्थः, साधकाभावमुक्ता बाधकमप्याह, 'चतुर्थीमिति, 'व्यवहारात्' अभेदव्यवहारात्। ननु तथेन्द्रपदं इन्द्रायेतिपदे भाक्तमित्यत आह, 'अग्नय इति। ननु कव्यवाहनपदस्य चतुर्थ्यन्ततयोच्चार्यत्वं चतुर्थ्यन्तत्वं वा न वेदबोधितमतो न कव्यवाहनायेति पदं देवतेत्यत आह, 'इन्द्र इति, 'एकवाक्यतयेति मिलित्वा सहस्राक्षाभिन्नेन्द्र-

[1] व्यवहारदर्शनादिति ख० ।

स्यैव देवतात्वमित्याशयेनाह, 'चतुर्थ्यन्तेति, तर्हि विशेष्यमात्रस्यैव तथात्वमस्त्वित्यत आह, 'चतुर्थीमिति, 'देवताद्वयेति। यथास्मिन् हविषि

स्यत्वात् "शिवस्वन्नाददीतेत्यत्र महादेवमुद्दिश्य त्यक्तेऽपि शिष्टानां शिवस्वत्वेन व्यवहाराच्च। अग्नय इति पदेन नियमतस्त्यागश्रुतिबोधितत्वेन तथा त्यागस्य

मुपास्मीत्यन्वयबोधजनकतया इन्द्रपदस्य मघवत्येव तात्पर्यग्राहकतया वेत्यर्थः, 'तस्यैवेति चेतनस्य मघवत एवेत्यर्थः, उपास्यत्वे देवतात्वमावश्यकं तेन विना तदनुपपत्तिरिति भावः। ननु देवतात्वाभावेऽप्युपास्यत्वं वाचनिकमित्यत आह, 'शिवस्वमिति देवस्वमित्यर्थः', 'महादेवमिति, शरीरिणमिति शेषः, 'शिवस्वत्वेन' देवस्वत्वेन, इदमुपलक्षणमचेतनस्य स्वत्वासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। ननु अग्नय इति पदस्य देवतात्वाभावे कथं तेनैव नियमतो हविस्त्याग इत्यत आह, 'अग्नय-इतीति,'श्रुतिबोधितत्वेनेति अग्नये इत्युच्चार्य्य दद्यादिति श्रुतिबोधितत्वेनेत्यर्थः, 'तथा त्यागस्य' तथा त्यागस्यैव। न च चेतनस्यैव देवतात्वे आकाशाय स्वाहेत्यादावाकाशादेः कथं देवतात्वं श्रूयत इति वाच्यम्। तदधिष्ठातृपरत्वादाकाशादिपदस्य। न च चेतनस्य देवतात्वे देवाय स्वाहेत्यादौ तादर्थ्ये एव चतुर्थीप्रसङ्गात् स्वाहायोगे चतुर्थ्यनुशासनवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। तादर्थ्याविवक्षायां चतुर्थीविधायकत्वा-

---

चतुर्थ्यन्तपदनिर्देश्यतया विशिष्ट एव देशनया देशित इति कव्यवाहनत्वविशिष्टाग्निरेव देवतेति चेत्, न, विशेष्यचतुर्थीवैयर्थ्यापत्तेः। विशिष्टदेवतात्वेऽपि तत्प्रयोगो देशनानुरोधादिति चेत्, तर्हि स्वापि चतुर्थी देशनादेशितैवेति देवताद्वयापत्तिरेवेति वदन्ति। 'शिवस्वमिति, अचेतनस्य स्वामित्वासम्भवादिति भावः। न च देवताभिन्नं शिवमादाय तदुपपत्तिः, तथापि देवस्वमित्यनागते। न चाकाशादेरचेतनस्य कथं देवतात्वमिति वाच्यम्।

फलहेतुत्वात्। न च वीजाक्षराणां देवतात्वात् तत्रैव शिवादिपदशक्तिग्रह इति वाच्यं। वीजाक्षराणां चतुर्थ्यन्तत्वानियमात्। तदप्रतीतावपि मन्त्रप्रकाशितशशिशेखराद्युपेतमुद्दिश्य हविस्त्यागेन तत्रैव याज्ञिकानां व्यवहारः वीजाक्षराणां हविस्त्यागभागित्वेनानुद्देश्यत्वात् शिवस्य प्रतिमन्त्रं वीजाक्षराणां नानात्वात् अननुगमेन शिवपदशक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्च। न च मूर्त्तिभेदेन शिवशरीराणामननुगतत्वेन तत्रापि न शक्तिग्रह इति वाच्यं। बाल्यादिना भिन्नशरीरेषु

दिति भावः। वीजाक्षराण्येव देवताः शिव-महादेवादिपदशक्तिरपि तत्रैवेति मीमांसकैकदेशिमतं निराकरोति, 'न चेति। ननु चतुर्थ्यन्तवीजाक्षरत्वं न लक्षणमत आह, 'तदप्रतीतावपीति वीजाक्षराप्रतीतिदशायामपीत्यर्थः, 'तत्रैव' शशिशेखराद्युपेत एव। ननु तत्र देवताव्यवहारो भाक्त इत्यत आह, 'वीजेति, 'हविस्त्यागभागित्वेनेति हविर्निष्ठत्यागजन्यफलनिरूपकत्वेनोद्देश्यत्वाभावादित्यर्थः, तादृशोद्देश्यस्यैव देवतात्वनियमादिति भावः, तच्च फलं स्वत्वं। ननु तादृशोद्देश्यस्यैव देवतात्वमिति नियमे मानाभाव इत्यत आह, 'शिवस्येति, 'शिवपदेति, देवतापदेत्यपि बोध्यं, 'न शक्तिग्रहः' न शिवपदशक्ति-

---

तदधिष्ठातुश्चेतनस्यैव देवतात्वात्। तदेकदेशिमतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति। नन्वेकदेशिनो न तत् देवतात्वमत आह, 'तदिति, तस्य च भाक्तत्वे मानाभावादिति भावः। 'शिवपदेति, नानार्थत्वकल्पने

चैत्रत्ववच्छिवत्वजातेरदृष्टविशेषोपगृहीतत्वस्य वानुगतत्वात् अदृष्टशून्यस्य चेश्वरस्य न देवतात्वं, ईशानस्य

यस्तु, 'शिवत्वजातेरिति । न च शिवशरीरस्य तैजसत्व-पार्थिवत्वादिनानारूपतावश्यकत्वादेका जातिः सम्भवतीति वाच्यं। तावता पार्थिवत्वादिव्याप्यजातिचतुष्टयस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि बीजाद्यरापेक्षया लघुत्वादिति भावः । ननु नानासर्गीयशिवशरीरे शिवत्वजातौ मानाभावः इदानीमपि बलेरिन्द्रत्वापत्तेश्च बलित्वमादाय साङ्कर्यप्रसङ्गात् खण्डशरीरमादायोपपत्त्यसम्भवादित्यत आह, 'अदृष्टेति, अदृष्टस्य विशेषोविजातीयत्वं तदुपगृहीतत्वं, परतोऽदृष्टानभ्युपगमेऽपि वारणादीनामदृष्टविशेषमादाय सत्वपरत्वातिः बलेरैन्द्रतादशायां खण्डशरीरं तद्वत्त्वमिति नोक्तदोष इति भावः ।

केचित्तु पतितब्राह्मणे ब्राह्मणत्वस्येव बलेरप्यैन्द्रत्वमिदानीमस्त्येव व्यवहाराभावश्चाधिकारविशेषविच्युतिप्रयुक्त इत्याहुः ।

नन्वदृष्टोपगृहीतत्वं शरीरस्येति न त्वात्मन इति तथाच परमात्मनो ब्रह्मणः कथं शिवत्वप्रवाद इत्यत आह, 'अदृष्टेति अदृष्टानुपगृहीतस्येत्यर्थः, 'ईश्वरस्य' परमात्मनः, 'न देवतात्वं' न शिवत्वं । नन्वेवमीशानः शिवइति कोषविरोध इत्यत आह, 'ईशानस्येति,

---

गौरवादिति भावः । ननु नानास्वरूपशिवे एकजातौ मानाभाव भावे वा बीजाद्यराणामेव तथानुगमोऽस्त्वित्यत आह, 'अदृष्टेति, 'विशेषो जातिरूप इत्यनुगमः । न चेन्द्रपदे तथात्वादिदानीन्तनेतद्व्यवहारापत्तिः, उत्तरकालीनखण्डशरीरस्यैवादृष्टोपगृहीतत्वेन तत्र तद्व्यवहारस्येष्टत्वादिति दिक् । 'ईश्वरस्येति, अदृष्टाभावेन तस्य हविस्सम्बन्धात्तथात्व नापीश्वराद्याहुतिः साधी-

तद्भिन्न एव, तस्मान्मन्त्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनो-

'तद्भिन्न एव' परमात्मभिन्न एव, ईशानत्वस्य शरीरवृत्तित्वादिति भावः । 'मन्त्रकरणकेति मन्त्रकरणकहविस्त्यागोद्देश्यत्वमित्यर्थः, 'हविःपदं स्वरूपकथनं' हविःपदस्य द्रव्यसामान्यपरतयाऽव्याप्तिविरहेऽपि व्यर्थत्वात्, उद्देश्यत्वस्य यादृशकादाचित्कं याह्यं तेनोद्देश्यताविरहदशायामपि न देवतात्वविरोधः हविस्त्यागानुद्देश्यदेवे च मानाभावः अनन्तसंसारे याज्ञिकानामप्यनन्तत्वात् । न च यदाकदाचिदुद्देश्यत्वस्य देवतास्वरूपत्वे इन्द्राद्यात्मन इन्द्रादिशरीरानवच्छिन्नतादशायामपि देवतात्वापत्तिरिति वाच्यं । इन्द्रादिशरीरस्यैवोद्देश्यत्वाद्देवतात्वाच्च आत्मव्यावृत्तोद्देश्यताया लक्षणघटकत्वात् कदाचित् कस्यचिदात्मन उद्देश्यत्वेऽपि न क्षतिः । न चैवं देवताया अचेतनत्वापत्तिरिति वाच्यं । अवच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानाधारतया शरीरस्यापि चेतनत्वात् । न चैवं गयाश्राद्धादौ मुक्तस्य पित्रादेर्देवतात्वप्रसङ्ग इति वाच्यं । इष्टत्वादिति भावः । क्वचितो 'मन्त्रकरण-

स्थानाय तस्येश्वरभिन्नस्य देवतात्वसम्भवात् । 'मन्त्रेति मन्त्रप्रयोज्यहविःसम्बन्धवत्त्वेनोद्देश्यत्वमित्यर्थः', हविष्टश्च त्यागकर्मत्वं, तदुपादानञ्च तादृशस्वर्गसम्बन्धसत्त्वेनोद्देश्यतया त्यागकर्त्र्यतिव्याप्तिवारणाय । न चैवमपि प्रतिग्रहीतुः कोऽदादिति मन्त्रप्रयोज्यघृतादिसत्त्वसम्बन्धवत्त्वेनोद्देश्यतया देवतात्वापत्तिः, त्यागकर्तृमन्त्रप्रयोज्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्याहुः । न चोद्देश्यपदं व्यर्थं, पार्वणादौ पित्रादेर्देवतात्वाभ्युपगमेऽपि तत्पत्न्या अपि देवतात्वापत्तिः, "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादित्यादिना तस्या अपि तत्र तादृशहविःसम्बन्धित्वप्रतिपादनात् । न चैवं सूदपित्रादेरपि देवतात्वेन तत्र मन्त्रप्रयोज्य-

उद्देश्यत्वं देवतात्वं, अन्येषां हविःसम्बन्धे मन्त्रस्याहेतुत्वादिति।

क्वचिच्च वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहः, यथा यवमयश्चरुर्भ-

वेत्यस्य व्यावृत्तिमाह, 'अन्येषां हविःसम्बन्ध इति ब्राह्मणाद्युद्देश्यकद्रव्यत्याग इत्यर्थः, तथाच ब्राह्मणादावतिव्याप्तिवारणाय 'मन्त्रकरणकत्वं त्यागविशेषणं, "इन्द्राय स्वाहेत्यादेरेव मन्त्रत्वादिन्द्रादौ लक्षणसङ्गतिः, प्रेतश्राद्धकरणीभूतस्य च न मन्त्रत्वमतो न प्रेतस्य देवतात्वं। अस्तु वा तथापि देवतात्वं प्रेतपदोल्लेखस्तु वाचनिकः, एवं कन्यात्यागादावपि "कोऽदादित्यादिमन्त्रस्य प्रतिपत्तौपठनीयत्वेन न करणत्वमतो जामात्रादेर्न देवतात्वं, शूद्रादेश्च नमःपदस्यैव मन्त्रत्वात् पार्वणे तत्पित्रादेर्देवतात्वं, तत्प्रेतश्राद्धे तु नमःपदस्य मन्त्रत्वातिदेश इति भावः।

अर्थवादस्य शक्तिग्राहकत्वं व्युत्पाद्य प्रसङ्गाद्वाक्यशेषस्यापि शक्तिग्राहकत्वं व्युत्पादयति, 'क्वचिच्चेति, 'वाक्यशेषादिति वाक्यशेषसह-

---

त्यागमात्रस्याग्नि', तस्य देवतात्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा तज्जातीयहविःसम्बन्धस्य विवक्षितत्वात्। प्रेतस्यैव देवतात्वमिष्टमेवेत्येके। तदन्यत्वेन विशेषणान्न तत्रातिव्याप्तिरित्यपरे। ननु नात्मनि देवतात्वं शरीरान्तरावच्छिन्नतदशायामतिप्रसङ्गात् किन्तु शरीरे तथाचात्मन्यतिव्याप्तिरिति चेत्, न, तथात्वे उद्देश्यत्वेनैव तदारम्भात् देवतामुद्दिश्य हविस्त्यागात्। वस्तुतस्तु विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वं देवतात्वमपीति नोक्तदोष इति दिक्। 'अन्येषामिति, उत्सर्गत इति शेषः।

'वाक्यशेषादिति, प्रयोजकत्वे पञ्चमी, तेनार्थव्यवहाराच्छक्तिग्रह-इत्युपसंहारेण न विरोधः। 'शूकरस्यैवेति, उपलक्षणं तत्, यथैव कङ्गु-

वति वाराही चोपानत् वैतसे कटे प्राजापत्यं चरुं चिनोतीत्यत्र यव-वराह-वेतसशब्दाः किं कङ्गु-वायस-जम्बूनां वाचकाः, उत दीर्घशूक-सूकर-वञ्जुलानामिति म्लेच्छार्य्यव्यवहारदर्शनाद्विप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यवसायात् तत्पदे प्रामाण्यानिश्चये व्यवहाराद्व्युत्पत्तिः,

---

कृतव्यवहारादित्यर्थः, यथाश्रुते स्वर्गादिपदेऽपि विधिवाक्यशेषीभूतादेव शक्तिग्रह इति ग्रन्थकृपादानासङ्गतेः 'आर्य्यव्यवहारात् शक्तिग्रह इति वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरोधापत्तेश्चेति ध्येयं। अत्र मीमांसकग्रन्थं प्रमाणमाह, 'यथेति यस्मादित्यर्थः, 'वाराही चेति वराहचर्म्मनिर्म्मिता चेत्यर्थः, 'वैतसे कटे इति वेतसलता निर्म्मिते कटे प्रजापतिदेवताकं द्रव्यं स्थापयतीत्यर्थः, 'कङ्गुः' सस्यविशेषः, काङ्गन् इति यस्य प्रसिद्धिः, 'वायसः' काकः, 'जम्बुः' वृक्षविशेषः, याम् इति यस्य प्रसिद्धिः, 'दीर्घशूकः' यवः, 'वञ्जुलः' जलजोदृक्षविशेषः, वयला इति यस्य प्रसिद्धिः, 'म्लेच्छार्य्येति कङ्ग्वादौ म्लेच्छव्यवहारस्य दीर्घशूकादौ आर्य्यव्यवहारस्य दर्शनादित्यर्थः, 'विप्रतिपत्तौ' शक्तिसंशये, 'मुख्यार्थानध्यवसायात्' मुख्यार्थनिश्चयाभावात् तत्तदर्थे शक्तिनिश्चयाभावादिति यावत्, 'तत्पदे प्रामाण्यानिश्चय इति यवादिपदे तत्तदर्थप्रमाजनकत्वानिश्चय इत्यर्थः, तत्तदर्थाधिगम एव तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चयसम्भवादिति भावः। इदञ्च व्यवहारादेव व्युत्पत्तौ हेतुः, तत्तदर्थप्रमाजनकत्वनिश्चय इति व्यवहारं विनाप्यनेनैव व्युत्पत्तिसम्भवादिति भावः। 'व्यवहाराद्व्युत्पत्तिः' इतर-

स चाविशिष्टः पिकादिपदेषु म्लेच्छव्यवहाराद्व्युत्पत्तेः सूकरस्येव चर्म्मणा काकस्याप्युपानहोः सम्भवादिति पूर्व्वपक्षे "वसन्ते सर्व्वसस्यानां जायते पत्रशातनं। मोदमानाः प्रदृश्यन्ते यवाः कणिशशालिनः"॥ "वराहं गावोऽनुधावन्ति"। "अम्बुजो वेतसः"। इति

व्यवहारादेव व्युत्पत्ति, यवादिपदे वाच्येति शेष । 'अविशिष्ट' उभयत्राविशिष्ट, तथाच तस्मादपि नागृहीताप्रामाण्यकशक्तिग्रह-सम्भव इति भाव । यद्यपि व्यवहारस्योभयत्राविशिष्टत्वेऽपि नानार्थ-न्यायेनोभयत्रैव शक्तिग्रहसम्भवस्तथाप्यन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति न्याये-नानेकार्थत्वाभावनिश्चयान्नोभयत्र तादृशशक्तिग्रहसम्भव इति हृदय। ननु म्लेच्छव्यवहारो न शक्तिग्राहक इत्यत आह 'पिकादीति, 'म्लेच्छव्यवहारात्' म्लेच्छव्यवहारादपि। ननु काकेनोपानहोरसम्भवा-देव वराहपदस्य शूकरे शक्तिनिश्चय एवं जम्बुना कटासम्भवादेव वेतसपदस्य वञ्जुले शक्तिनिश्चय इत्यत आह, 'शूकरस्येवेति, 'काक-स्यापीति, चर्म्मणेति शेष । 'उपानहोरिति षष्ठीद्विवचन। इदमुप-लक्षण वञ्जुलवल्कलेनेव जम्बुवल्कलेनापि कटसम्भवादित्यपि बोध्य। 'इति पूर्व्वपक्ष इति, यवमयश्चरुर्भवतीत्यादावित्यादि, 'पत्रशातन' पत्रशून्यत्व, 'मोदमाना इति कणिशशालिनो मोदमाना ये तिष्ठन्ति ते यवपदवाच्या इत्यर्थ, "कणिश शस्यमञ्जरी," 'वराह गावो-ऽनुधावन्तीति 'अनुधावन्ति' सदृशीकुर्व्वन्ति, वराहपदवाच्यसदृशा-गाव इत्यर्थ, गोसदृशो वराहपदवाच्य इति फलितार्थ, 'अम्बुज-

वाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी म्लेच्छप्रसिद्धिः स्मृतिरिव वेदविरुद्धा हेयेति निरस्तायां म्लेच्छप्रसिद्धौ निष्प्रतिपक्षार्य्यव्यवहाराच्छक्तिग्रहः। ननु वाक्यशेषात् शूक-

---

इति, इच इति शेषः, 'वेतसः' वेतसपदवाच्यः, 'वाक्यशेषेति यवमयश्चरुर्भवतीत्यादिवाक्यशेषेत्यर्थः, 'वेदविरोधिनीति वेदबोधितार्थविरुद्धार्थसाधिकेत्यर्थः। यद्यपि वेदस्य दीर्घशूकादिशक्तिग्रहप्रयोजकत्वमात्रं न तु कङ्ग्वादिशक्तिविरहबोधकत्वं नानार्थत्वेनाप्युपपत्तेरिति म्लेच्छप्रसिद्धेः कुतो वेदविरोधित्वं, तथापि उत्सर्गेण नानार्थत्वाभावनिश्चये सति तत्सहकारेण दीर्घशूकादौ शक्त्यभावसाधकतया म्लेच्छप्रसिद्धेर्वेदविरोधित्वमिति भावः। 'स्मृतिरिवेति वेदविरुद्धा स्मृतिरिवेति योजना, 'हेया' बलबाधिका, 'निरस्तायां म्लेच्छप्रसिद्धाविति म्लेच्छप्रसिद्धिविषये कङ्ग्वादौ शक्त्यभावज्ञाने सतीत्यर्थः, 'शक्तिग्रहः' दीर्घशूकादावेव यवादिपदानां शक्तिग्रहः, इति मीमांसकसिद्धान्त इति शेषः। यथाश्रुते पूर्व्वपक्ष इत्यस्यानन्वयापत्तेः। न च म्लेच्छप्रसिद्धिनिरासे वाक्यशेषादेवागृहीतप्रामाण्यकशक्तिग्रहसम्भवात् किमार्य्यव्यवहारेणेति वाच्यं। उपायान्तरस्य

नापि चरोः वञ्जुलवल्कलैरिव जम्बुवल्कलैरपि कटस्य सम्भवादित्यपि द्रष्टव्यं।
'वेदविरुद्धेति, यद्यपि वेदस्य दीर्घशूकादिशक्तिग्रहप्रयोजकत्वमात्रं न तु कङ्ग्वादिशक्तिविरहबोधकत्वं तथाच नानार्थत्वेऽप्युपपत्तेर्न वेदविरोधः, तथाप्यन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति निश्चये वेदस्य बलवत्त्वात् तत्सहकृतार्य्यव्यवहारस्यैव शक्तिग्राहकत्वमिति विनिगमकमुक्तमिति तात्पर्य्यं। 'नन्विति,

रादिषु तात्पर्य्यनिश्चयो न शक्तिनिर्णायकः काकादि-सदृशतया शूकरादौ प्रयोगस्य गौण्यादिनापि सम्भवा-दिति चेत्, न, शूकरादौ तात्पर्य्यवच्छक्तेरपि निश्च-यात्। तथा हि यद्यप्यनादिप्रयोगयोगिता न शक्ति-नियता वैदिकगौण्यादिना व्यभिचारात् तथापि शक्तिरनादिप्रयोगनियता अतो वराहशब्दस्यानादि-

---

उपायान्तरादूषकत्वादिति हृदयं। 'तात्पर्य्यनिश्चय इति "वाराही चोपानदित्यादौ वराहपदादेः शूकरादौ तात्पर्य्यनिश्चय इत्यर्थः, तथाच वाक्यशेषे यथा इत्यादेर्यवादिपदतात्पर्य्यविषय इत्यर्थ इति भावः। ननु वृत्तिं विना तात्पर्य्यज्ञानमभावात् कथमन्वयबोध-इत्यत आह, 'काकादीति, 'शूकरादौ प्रयोगस्येति, "वाराही चोपानदित्यादौ शूकरादेरन्वयबोधस्येत्यर्थः। तात्पर्य्यग्राहकत्वमेवा-भ्युपेत्य समाधत्ते, 'शूकरादाविति, 'तात्पर्य्यवदिति "वाराही चोपानदित्यादौ वराहपदादेस्तात्पर्य्यवदित्यर्थः, 'अनादिप्रयोगयो-गितेति, तात्पर्य्यविषयतासम्बन्धेन अन्यज्ञानाजन्यतत्पदयोगितेत्यर्थः, 'न शक्तिनियता' च तत्पदशक्तिनियता, 'शक्तिः' तत्पदशक्तिः, 'अनादिप्रयोगनियता' उक्तसम्बन्धेन अन्यज्ञानाजन्यतत्पदव्याप्या, चैत्रादौ च चैत्रादिपदस्य न शक्तिः किन्तु आधुनिकसङ्केत इति चैत्रादिपदस्य भगवदनुच्चरितत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। 'वराह-

---

याद्यतादिप्रतिपादकास्मदादिशब्दाभावादिति भावः। 'शक्तिरिति आधु-निकचैत्रादिपदशक्तिभिन्नशक्तिरित्यर्थः। 'वराहशब्दादिति, न च शक्तिग्रह-

प्रयोगयोगिता शक्तिश्च काके कल्प्येति गौरवं शूकरत्वेऽनादिवेदसम्बन्धात् प्रयोगोऽनादिसिद्ध एव शक्तिमात्रं कल्प्यत इति लाघवमित्यनादितात्पर्य्यात् शूकरे शक्तिरेव । अथ काकवत् शूकरोऽप्यसदृश एव सुसदृशस्य गवयादेः सत्त्वात् कथञ्चित् सादृश्यं काकस्याप्यस्तीति चेत्, न, काक-शूकरयोर्वराहशब्दाद् बुद्धिस्थत्वेऽनयोः को वाच्य इति जिज्ञासानुरोधात्

शब्दस्येति अनादिवराहपदयोगितेत्यर्थः, 'अनादिवेदसम्बन्धादिति' "वाराही चोपानदित्यनादिवेदसत्त्वादित्यर्थः, 'प्रयोगोऽनादिसिद्ध एवेति तात्पर्य्यविषयत्वसम्बन्धेनानादित्वेन सिद्धो वराहपदप्रयोगोऽस्त्येवेत्यर्थः, 'अनादितात्पर्य्यादिति अनादिवराहपदपर्य्यादित्यर्थः, 'शक्तिरेव' वराहपदस्य शक्तिरेव। ननु "वाराही चोपानदित्यत्र वैदिकवराहपदस्य शूकरवत् काकेऽपि तात्पर्य्यं शूकरवत् काकस्यापि यथाकथञ्चिद्गोसदृशतया "वराहं गावोऽनुधावन्तीतिवाक्यशेषेण गोसदृशत्वरूपेण तथापि वराहपदतात्पर्य्यबोधनादित्याशयेन शङ्कते, 'अथेति, 'असदृश एव' असुसदृश एव, 'वराहशब्दादिति "वाराही चोपानदित्यत्र वराहशब्दादित्यर्थः, 'बुद्धिस्थत्वे' स्मृतिविषयत्वे, 'को वाच्य इति वस्तुगत्या को वाच्य इत्यर्थः, इदञ्च वाक्यशेषस्य शक्तिग्राहकत्वपक्षे, तात्पर्य्यग्राहकत्वपक्षे तु कस्तात्पर्य्यविषय इति जिज्ञासा बोध्या, 'जिज्ञासानुरोधादिति जिज्ञासात्मकवाक्यशेषजन्यशाब्दबोध-

---

पूर्व्वं कथं तत्तत्त्वयोरुपस्थितिरिति वाच्यं। प्रथममुभयत्रैव शक्तिग्रहाभ्युपग-

तयोरन्योन्यापेक्षया गोसादृश्यमुद्भूतं जिज्ञासमानस्य स्मृतिविषय इति तन्निरासादन्यथा तात्पर्य्यग्राहकवाक्यशेषस्यापि निष्प्रयोजनत्वं स्यात् कथञ्चित् सादृश्यस्य सर्व्वत्र सत्त्वेन तात्पर्य्यानध्यवसायादिति । इतरान्विते शक्तिरित्यपि गुडजिह्विका, वस्तुतोऽन्वयेऽपि न

प्रयोजकाकाङ्क्षानुरोधादित्यर्थः । अन्यथा यथाकथञ्चित् सादृश्यस्य वाक्यशेषार्थत्वे तादृशाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरिति भावः । 'तयोरन्योन्यापेक्षयेति गो-काकयोरन्योन्यसादृश्यापेक्षया उद्भूतं प्रकृष्टं यद्गोसादृश्यं तदेवेत्यर्थः, 'स्मृतिविषय इति "वराहं गावोऽनुधावन्ती"त्यत्रानुधावनपदजन्यस्मृतिविषय इत्यर्थः, 'तन्निरासादिति काकेवाक्यशेषात्कृष्णादिग्रहनिरासादित्यर्थ., तथाच प्रकृष्टसादृश्यमेवात्रानुधावनपदार्थ इति भावः । 'तात्पर्य्यग्राहकेति तात्पर्य्यादिग्राहकेत्यर्थः, आदिपदात् स्वमते शक्तिग्रहः, 'तात्पर्य्यानध्यवसायादिति ततोऽपि विशिष्य तात्पर्य्यानिश्चयादित्यर्थः । कार्य्यत्वांशमपहाय लाघवादन्वितशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्न एव पदानां शक्तिरन्वितत्वं वैशिष्ट्यावगाहित्वमिति पूर्व्वमुक्तमिदानीमन्वितत्वांशस्य न प्रवेशो गौरवादव्यावर्त्तकत्वाच्चेत्याह, 'इतरान्वितेति, 'इतरेति स्वरूपकथनं, अन्वितशाब्दज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकमित्यपीत्यर्थः, शक्यता कार्य्यता एव-

---

मात्, ततश्चोक्तन्यायेनैकार्थत्वनिश्चये कोऽनयोर्वाच्य इत्यत्र विनिगमकानुसरणमिति भाव । यत्र च विनिगमकाभावस्तत्र नानार्थत्वमिति ध्येयं । 'अन्यथा' उद्भूतत्वस्यापुरस्कार इत्यर्थः । नन्वन्यलभ्यत्वे गौरवमप्रयोजकं तथाच

शक्तिः। ननु व्यवहारेणानुमिते इतरान्वितज्ञाने पद-शक्यत्वग्रहात्[१] तत्रैव शक्तिं गृह्णाति उपस्थितत्वात्। न चाग्रे तत्त्यागो हेत्वभावात, न तु पदार्थज्ञानमात्रे, व्यवहारात् तस्यानुपस्थितेः, उपायान्तरात्तदुपस्थित्यन्तरकल्पने मानाभावात्, अत इतरान्वितस्वार्थज्ञान-शक्तत्वेन ज्ञातपदं स्वार्थान्वयानुभावकं[२] इत्यन्विताभिधानमिति चेत्, न, इतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ पदार्थज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात् विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमादिति

मयेऽपि सर्व्वत्र। 'वस्तुत इति, 'न शक्तिः' न शक्यतावच्छेदकता, गौरवादव्यावर्त्तकत्वाच्चेति भावः। 'शक्यत्वं' कार्य्यत्वं, 'तत्रैव' अन्वित-शाब्दज्ञानत्व एव, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'पदार्थज्ञानमात्र-इति शाब्दज्ञानत्व इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि सर्व्वत्र पदार्थज्ञानपदं शाब्द-ज्ञानपरं, 'अत इति, अन्वयानुभावकत्वेन ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतु-तया अनुभाविकाया अपि शक्तेर्ज्ञानं शाब्दधीहेतुरिति मतेनेदं। 'व्यवहारात्तस्यानुपस्थितिरित्युक्तं दूषयति, 'इतरेति, 'पदार्थज्ञानो-पस्थितौ' शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नोपस्थितौ, 'पदार्थज्ञानं' शाब्दज्ञानत्वं, 'विशेष्यं' विशेष्यतावच्छेदकं, 'तस्यापि' शाब्दज्ञानत्वस्यापि, 'विशि-ष्टज्ञानस्येति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानस्य तद्धर्मविषयत्वनियमा-

---

(१) पदकार्य्यत्वग्रहादिति क०, ख०, ग०।

(२) स्वार्थसंसर्गद्वारानुभावकमिति क०।

तत्रैव शक्तिं कल्पयति लाघवात्, न त्वन्वयांशेऽपि गौरवात्। अस्तु वा प्रथममितरान्वितज्ञाने शक्तिग्रहेऽग्रे तत्त्यागः अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्, प्रथमगृहीतमात्रञ्च न बलमित्युक्तमेव, तस्मात् सर्वैः प्रथमव्यवहारादुपस्थिते कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञाने वा पदकारणत्वग्रहात्तत्र शक्तिग्रहोऽग्रेऽपि गौरवान्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानेऽपि न तत्त्यागः पूर्व्वकल्पनाया विपरीतत्वादिति स्वशिष्यव्यामोहनं। अथ कार्य्यत्वस्येतरपदलभ्यत्वेन तथा न

दित्यर्थः, 'शक्तिं' शक्यतावच्छेदकतां, 'इतरान्वितज्ञाने' इतरयाश्व्ज्ञानत्वे, 'शक्तिग्रहे' शक्यतावच्छेदकताग्रहेऽपि, 'प्रथमेति सर्व्वैः प्रथमगृहीतमात्रस्येत्यर्थः, 'न बलमिति न बोधितत्वव्याप्यमित्यर्थः, 'उक्तमेवेति, आत्मनि शरीरभेदप्रत्ययादिविषये व्यभिचारादिति भावः। 'तस्मादिति 'इति स्वशिष्यव्यामोहनमित्यग्रेतनेनान्वयः, 'तत्र शक्तिग्रह इति कार्य्यत्वान्वितज्ञानत्वादौ शक्यतावच्छेदकताग्रह इत्यर्थः। 'अथेति, घटमानयेत्यादिवाक्य इति शेषः, 'इतरपदलभ्यत्वेनेति लिङादिपदेन ज्ञानसम्भवेनेत्यर्थः, 'तथेति पदसामान्यशक्यतावच्छेदकाप्रवेश इत्यर्थः, 'एवं' इतरपदलभ्यत्वं, 'अन्वये' कर्म-

---

सदाशौ मन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धानाभावाच्छक्तिग्रहः स्यादित्यरुचेराह, 'अस्तु वेति।

त्वेवमन्वये तस्येतरपदाशक्यत्वाच्छक्यत्वे वा अविवादादिति चेत्, न, घटशक्तत्वेन ज्ञातं पदं स्वार्थस्मरणद्वारा आकाङ्क्षादिसहकारिवशात् समभिव्याहृतपदार्थेन सह स्वार्थस्यान्वयमनुभावयति स्वभावादित्यन्यथैवान्वयज्ञानलाभात् किं शक्त्या। अन्वयमात्रशक्तावप्यन्वयविशेषज्ञानार्थमाकाङ्क्षादेरवश्यमपेक्षणात्, क्रिया-कारकपदयोः प्रत्येकमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वे

त्वादिविशिष्टघटाद्यन्वये, 'इतरपदाशक्यत्वादिति शाब्दज्ञानविषयतया अमादिपदशक्यतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः, 'शक्यत्वे वा' अमादिपदशक्यतावच्छेदकत्वे वा, 'अविवादादिति, विनिगमनाविरहेण घटपदादीनामपि तदन्तर्भावेण शक्तिसिद्धा पदमात्रस्यैवान्वितज्ञाने शक्तिसिद्धेरिति भावः। 'आकाङ्क्षादीति आदिपदाद्योग्यता-तात्पर्यपरिग्रहः, 'स्वभावादिति तथैवाकाङ्क्षादेः कार्य्य-कारणभावादित्यर्थः। नन्वेवमाकाङ्क्षादेः सहकारित्वकल्पनायामेव गौरवमित्यत आह, 'अन्वयमात्रेति अन्वयसामान्येत्यर्थः, अन्वितज्ञानत्वमितरविशेषणकस्वार्थविशेष्यकबोधत्वं तदेव निखिलपदकार्य्यतावच्छेदकमित्यभिमानेन दूषणमाह, 'क्रिया-कारकपदयोरिति, घटमानयेत्यादौ कर्म्मतासंसर्गेण घटानयनयोरन्वयबोध इति प्राचां मते-

---

नन्वाकाङ्क्षादिसहकारित्वकल्पनायामेव गौरवमत आह, 'अन्वयमात्रेति, अन्वयसामान्येत्यर्थः। 'क्रियेति, यद्यप्येक एवान्वय उभयप्रतियोगिक इति न वाक्यार्थद्वयधीप्रसङ्गस्तथापि घटान्वितानयनस्यानयनान्वितघटस्य च विशे-

वाक्यार्थद्वयधीप्रसङ्गात्। न चैकमेवान्विताभिधायकमितरत्तु प्रतियोगिस्मारकमिति वाच्यं। अविशेषादशक्यान्वयानुभवेऽतिप्रसङ्गात्। अन्वयेऽपि शक्तिरिति चेत्, न, अशक्यमपि हि शक्यान्वयं बोधयति

नेदम्। नव्यमते तु कारकविभक्ति-नामपदयोरिति बोध्यं। 'इतरान्वितेति इतरविशेष्यक-स्वार्थविशेष्यकबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमित्यर्थः, 'वाक्यार्थद्वयेति घटवदानयनमानयनवान् घट इत्युभयविशेष्यकबोधापत्तेरित्यर्थः। नव्यमते तु घटवत्कर्मत्वं कर्मत्ववान् घट-इत्युभयविशेष्यकबोधापत्तेरिति द्रष्टव्यं। 'अन्विताभिधायकं' इतरविशेषणकस्वार्थविशेष्यकबोधजनकत्वं, 'अन्वयप्रतियोगीति अन्वयप्रतियोगिस्वार्थस्मारकमात्रं न त्वितरविशेषणकस्वार्थविशेष्यकानुभवजनकमित्यर्थः। 'अविशेषादिति सामग्र्या अविशेषादित्यर्थः। इदमापाततः आकाङ्क्षादिविरहेणैव सामग्रीविरहात्। वस्तुतस्तु गौरवमेव बाधकं सारं। 'अशक्यान्वयानुभव इति शाब्दज्ञानविषयतया शक्यतानवच्छेदकस्यापि तदनुभव इत्यर्थः, शक्यता जन्यता, एवमग्रेऽपि, 'अतिप्रसङ्गादिति घटमानयेत्यादौ पटादिसंसर्गस्यापि भानप्रसङ्गादित्यर्थः, 'शक्तिः' शक्यतावच्छेदकता, 'अशक्यमपि' शक्यतानवच्छेदकमपि, 'शक्यान्वयमिति शक्त्या स्वस्मारितस्यान्वयमित्यर्थः, अप-

---

मण-विशेष्यभावभेदेन भिन्नत्वात् तथात्वं बोध्यं। अन्वयप्रकारधीप्रसङ्गइत्यत्र तात्पर्यमित्यन्ये। 'अशक्येति प्रकृतपदप्रयोज्यनियतस्मृत्यविषयानुभवइत्यर्थः। तेन तन्मते व्यक्तेरशक्यतया न दोष इति ध्येयं। इति प्रकाशः।

नान्यत् शक्यान्वयत्वस्य स्वरूपतोनियामकत्वात्, अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारात्। नन्वेवं पदानामन्वितज्ञानजनकत्वात् तत्र शक्तिरस्त्येव अशक्तस्याजनकत्वात्

अंशे शक्तिभ्रमादेव बोधो गौण-लाक्षणिकयोस्तु नानुभावकत्वमिति भावः। 'शक्यान्वयत्वस्येति शक्त्या पदस्मारिततत्तदर्थान्वयविषयकबोधत्वस्येत्यर्थः, 'नियामकत्वादिति आकाङ्क्षादिधीजनकतावच्छेदकत्वादित्यर्थः, 'अन्यथेति आकाङ्क्षादेरनियामकत्व इत्यर्थः, 'तत्रापि' अन्वयसामान्यस्य शक्यतावच्छेदकत्ववादिनस्तत्रापि, 'अप्रतीकारादिति अन्वयान्तरभानप्रसङ्गस्याप्रतीकारादित्यर्थः, अन्वयविशेषस्य भवन्मतेऽपि शक्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। पदानामन्वितज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति जनकतात्मिका शक्तिं निरस्य पदार्थे स्मारकशक्तिवदन्वयेऽपि पदानां नित्यसम्बन्धविशेषरूपा शक्तिरस्तीति ये वदन्ति तन्मतमुपन्यस्यति, 'नन्विति, 'तत्र' अन्वये, 'शक्तिरस्त्येवेति नित्यसम्बन्धरूपा शक्तिरस्त्येवेत्यर्थः, 'अशक्तस्येति तत्राशक्तस्य पदस्य लक्षणा-शक्तिभ्रमाजन्यतच्छाब्दबोधाजनकत्वादित्यर्थः, एतन्मते जातिप्रकारेण व्यक्तावेव शक्तिः कार्य्यत्वादिवच्छक्तेरपि किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमेन केवलजातौ शक्त्यभावात् परन्तु जातिनिष्ठत्वेन ज्ञाता व्यक्तिं स्मारयति

'नियामकत्वादिति, यद्यपि शक्यान्वयत्वं न कारणं न वा कारणतावच्छेदकं अन्वयबोधे तस्याकारणत्वात् अनवच्छेदकत्वाच्च, तथाप्यन्वयांशविषयकज्ञानत्वमपि न कार्य्यतावच्छेदकं गौरवात् अन्वये चाकाङ्क्षादिसामग्रीसत्त्वादन्यत्र तदभावान्नातिप्रसङ्ग इत्यत्र तात्पर्य्यं, 'अशक्तस्येति, अपभ्रंशे चैतन्मते जनकत्वेन न व्यभिचारः। तदभ्युपगमेऽपि शक्तिस्तत्रास्तीत्याह, 'तत्रा-

तथापि पदादन्वयबोध इतीश्वरेच्छासत्त्वादिति सत्यं, किन्तु अन्वयबोधे स्वरूपसती सा व्याप्रियते, न तु ज्ञाता घटज्ञानशक्तत्वेन ज्ञानादेव घटान्वयबोधोपपत्तेः, यथा तव जातिशक्तपदस्य आत्मव्यक्तिज्ञाने, इष्टश्च ज्ञातकरणे सामान्यसम्बन्धितया ज्ञातस्यापि

न तु व्यक्तिनिष्ठत्वेन ज्ञातेति न तव व्यभिचारः। 'अन्वयबोधः' अन्वयस्य बोध', 'ईश्वरेच्छेति ईश्वरेच्छायाः शक्तेरन्वयेऽपि सत्त्वादित्यर्थः, परन्तु सा असन्मते नित्यसम्बन्धरूपोऽतिरिक्तपदार्थं इत्येव विशेष इति भावः। इष्टापत्त्या परिहरति, 'सत्यमिति, 'अन्वयबोधे' अन्वयस्य बोधे, 'स्वरूपसती' अन्वयप्रकारेण ज्ञाता, 'सा' शक्ति', 'व्याप्रियते' उपयुज्यते, 'घटज्ञानशक्तत्वेनेति घटज्ञानजनकत्वप्रकारकेच्छाविषयत्वेनेत्यर्थः, शक्तिप्रकारकं ज्ञानं हेतुरिति प्राचीनमतेनेदं, एवमग्रेऽपि, नव्यमते [illegible] स्वज्ञानजनकत्वप्रकारकेच्छात्मकशक्तिसम्बन्धेन घटप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं बोध्यं, लाघवाच्छक्तिसम्बन्धेन घटवत्ताज्ञानस्यैव हेतुत्वात्। 'जातिशक्तपदस्येति जातिशक्तत्वेन ज्ञातस्य पदस्येत्यर्थः, 'आत्मव्यक्तिज्ञान इति स्वाश्रयव्यक्तिज्ञान इत्यर्थः, जनकत्वमिति शेषः, स्वपदं जातिपरं। ननु व्यक्तिसम्बन्धितया ज्ञानस्य संसर्गबुद्धिजनकत्वं क्वाप्यदृष्टचरमित्यत आह, 'दृष्टश्चेति, 'ज्ञानकरणे' ज्ञायमानकरणस्थले, 'सामान्यसम्बन्धितयेति

पीति, विषयाबाधादिति भाव। 'किन्त्विति, तथाच यद्विषयतया ज्ञाता शक्तिरनुभावयति स एव शक्य इत्युच्यत इति नान्वय. शक्य इत्यर्थः।

विशेषबुद्ध्युपायत्वं यथा वह्निसामान्यव्याप्ततया गृहीतधूमस्य वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वं । अथ घटज्ञानत्वं इतरान्वितघटज्ञानेऽप्यस्तीति तेन रूपेणान्वितघटज्ञानेऽपि ज्ञाता शक्तिर्व्याप्रियत इति चेत्, सत्यं, किन्तु घटज्ञानत्वं शक्यतावच्छेदकं न त्वन्वितघटज्ञानत्वं गौरवात् अन्यलभ्यत्वाच्च । एवञ्च जातिवाचकपदस्य व्यक्ताविव एकैव शक्तिरन्वयांशे स्वरूपसती पदार्थांशे

व्यक्तिसमन्वितयेत्यर्थः, 'विशेषबुद्धीति संसर्गबुद्धीत्यर्थः, 'वह्निविशेषबुद्धिजनकत्वमिति वह्निसंसर्गबुद्धिजनकत्वमित्यर्थः । 'अथेति, घटज्ञानत्वरूपेण शक्तिज्ञानस्य हेतुत्व इति शेषः, 'तेन रूपेण' घटज्ञानत्वेन, 'अन्वितघटज्ञानेऽपीति अन्वितघटज्ञानप्रकारेणापीत्यर्थः, 'व्याप्रियते' व्याप्रियेत, हेतुः स्यादिति यावत् । 'शक्यतावच्छेदकमिति शक्तिज्ञानविशेषणतावच्छेदकीभूय कारणतावच्छेदकमित्यर्थः, 'अन्यलभ्यत्वादिति, तेन रूपेण शक्तिज्ञानं विनापि निरुक्तप्रणाल्या तल्लाभसम्भवादिति भावः । 'अन्वयांशे स्वरूपसतीति अन्वयप्रकारेणाज्ञातेत्यर्थः, 'पदार्थांशे ज्ञातेति पदार्थप्रकारेण ज्ञाते-

---

प्रतिबन्द्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह, 'यथेति, 'वह्निविशेषेति पर्व्वतीयत्वादिविशिष्टेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसामान्यशक्तस्याप्यन्वितपदार्थबोधकत्वं तत्र पदार्थधर्म्मताबलात् पर्व्वतादिसम्बन्धभानं अतएव योग्यतादिबलात् पदार्थान्वयभानमिति भाव । 'न त्विति, अन्वयांशे शक्तत्वज्ञानस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वान्न तत्र शक्तिरिति भाव । 'व्यक्ताविति, सम्मत इति शेषः । वैषम्यं

ज्ञाता व्याप्रियते। जाति-व्यक्त्योः समानसंवित्संवेद्यत्वात् तथा घटज्ञानादिकन्तु नान्वयविषयतानियतं स्मरणे व्यभिचारादिति चेत्, घटानुभवविशेषं प्रति घटपदत्वेन कारणता स च शब्दानुभवोऽन्वयविषयतानियत एव केवलस्य शब्देनाननुभवात् स्मरणञ्च प्रति पदत्वेन न जनकता व्यभिचारात् किन्तु सम्बन्धितया

त्यर्थः। प्रकृते, 'जाति-व्यक्त्योरिति, 'तथेति जातिप्रकारेण ज्ञाता व्यक्तिं बोधयतीत्यर्थः, 'घटानुभवविशेषमिति, तथाच घटपदत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रयघटज्ञानमन्वयविषयतानियतमिति घटव्यक्तिज्ञानादेवान्वयभानमिति भावः। ननु घटानुभवविशेषं प्रति घटपदत्वेन हेतुत्वे स्मरणं प्रति केन रूपेण हेतुतेत्याकाङ्क्षायामाह, 'स्मरणञ्चेति, 'व्यभिचारादिति ज्ञायमानपदं विनापि सम्बन्धान्तरज्ञानेन पदार्थस्मरणोत्पत्त्या व्यतिरेकव्यभिचारात्तत्सत्त्वेऽपि कदाचित् पदार्थस्मरणानुत्पत्त्यान्वयव्यभिचाराच्चेत्यर्थः। 'सम्बन्धितयेति तत्तत्सम्बन्धित्वेन तत्तत्सम्बन्धिज्ञानत्वे-

---

प्रकृते 'जातीति, 'घटेति शब्दप्रयोज्यजातिविशेषावच्छिन्नघटानुभवं प्रतीत्यर्थः, एवञ्चान्वयविषयत्वमन्यथासिद्धतया न कार्य्यतावच्छेदकतया प्रविष्टमतस्तत्र न प्रसक्तिरिति। 'स्मरणञ्चेति, यद्यप्यत्रापि तत्त्वेन जनकत्वेऽननुगतस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् प्रकृते न कोऽपि दोषः, तथापि स्मरणेनैकरूपेण जनकत्वमित्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्येके। अन्ये तु यत्र पदत्वेन कारणता तत्रान्वयविषयतानियम एवञ्च शब्दज्ञानुभववत् तज्जन्यस्मरणेऽपि तथा स्यात् इत्याकाङ्क्षायामेतदुक्तमित्याहुः। 'किञ्चेति, यद्यप्येतद्दूष्य-

ज्ञातत्वेन। स्यादेतत्, अन्वयतात्पर्य्यकतया तत्प्रतिपादकं पदमित्यविवादं, तात्पर्य्यनिर्व्वाहिका च वृत्तिः, सा चेह न गौणी न वा लक्षणेति शक्तिसिद्धिः। अथान्वये लक्षणैव स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्य्यात् पदार्थोप-

---

मेत्यर्थः, यथाश्रुते अदृष्टादिकारितस्मृतौ व्यभिचारात्। नन्वन्वयांशेऽपि शक्तिज्ञानमावश्यकमित्याशङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'अन्वयतात्पर्य्यकतयेति अन्वयतात्पर्य्यकत्वज्ञानसहकारेणेत्यर्थः, 'तत्प्रतिपादकं' अन्वयप्रतिपादकं, 'तात्पर्य्यनिर्व्वाहिका चेति तात्पर्य्यज्ञानाधीनतद्बोधनिर्व्वाहिका चेत्यर्थः, 'वृत्तिरिति तच्च तत्पदवृत्तिधीरित्यर्थः, एतन्मते व्यक्तावपि शक्तिज्ञानस्य हेतुतया न व्यक्तिशाब्दबोधे व्यभिचारः घटेन जलमाहरेत्यादौ छिद्रेतरत्वस्यापि योग्यतावशाद्भानमिति न तथापि व्यभिचारः। 'सा चेति, वृत्तिरिति शेषः, 'इह' अन्वये, 'शक्तिसिद्धिः' शक्तिज्ञानं, आवश्यकमिति शेषः। तटस्थः शङ्कते, 'अथेति, 'लक्षणैव' लक्षणाज्ञानमेव, ज्ञानजनकमिति शेषः, 'स्वार्थसम्बन्धिनीति स्वार्थसम्बन्धिरूपेणान्वये तात्पर्य्यप्रहादित्यर्थः,

---

दिकारितस्मरणे व्यभिचार्य्येव यदि च तद्विशेषहेतुत्वं तदा पदत्वेनापि तस्य हेतुत्वे तुल्यं, तथापि हस्त्यादिदर्शनस्य हस्तिपकादिस्मरणे सम्बन्धिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकमिति सामान्यसामग्री सत्त्वे तदुपपत्तौ विशेषसामग्र्यन्तरकल्पने मानाभाव इत्यत्र तात्पर्य्यं, 'ज्ञातत्वेनेति। यद्यपि चिरनष्टपदस्य न हेतुत्वं, तथापि सम्प्रदायमतेनेदं। प्रामाणिकं गौरवमित्याशयेन शङ्कते, 'स्यादेतदिति, तटस्थ आह, 'अथेति, 'तदन्वयेऽपपत्तेरिति, यथा पूर्वोप-

स्थित्यनन्तरं तदन्वयोपपत्तेश्च। न च वृत्तिद्वयस्य विरोधः, अन्वयविशेषणतया पदार्थोपस्थितेः। न च लाक्षणिकानामननुभावकत्वादन्वयानुभवः कथमिति वाच्यं। पदार्थस्य स्मरणादन्वये शक्तत्वाच्च पदानां

घटपदं घटसम्बन्धतात्पर्यकमिति तात्पर्यग्रहशरीरत्वात्तादृशतात्पर्यज्ञानजन्यत्वनियतमिति भावः। 'तदन्वयोपपत्तेश्चेति तदन्वयज्ञानोदयाच्चेत्यर्थः, तथाच यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणया प्रवाहोपस्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधाच्च लक्षणाज्ञानं तीरबोधजनकं तथाऽन्वयेऽपीति भावः। 'वृत्तिद्वयस्येति शक्त्या पदार्थस्य लक्षणया चान्वयस्य शाब्दबोधजननादिति भावः। 'अन्वयविशेषणतया' अन्वयनिरूपकतया, सम्बन्धेत्यादिः, 'पदार्थोपस्थितेरिति पदार्थानां बाधादित्यर्थः, तथाच फलात्तद्विरोध एव नाङ्गीक्रियत इति भावः। 'लाक्षणिकानां' लक्षणावृत्तीनां, 'अन्वयानुभवः' अन्वयस्यानुभवः, लक्षणयेति शेषः। 'पदार्थस्येति शब्दार्थस्य प्रवाहादेरित्यर्थः, 'स्मरणात्' स्मरणमात्रात्, मात्रपदाच्छाब्दानुभवव्यवच्छेदः, 'अन्वय इति शाब्दबोधविषये तीरादावित्यर्थः, 'पदानां' गङ्गादिपदानां, 'सम्बन्धेति

स्थित्यनन्तरं तीरान्वयबोधात् तत्र लक्षणा तथेहापीति भावः। 'अन्वयविशेषणतयेति, यद्यपि शक्यस्य शक्त्या विशेषणतयोपस्थितौ अदोषत्वे गङ्गायां घोष इत्यादावपि तथात्वापत्तिस्तथाप्यन्वयस्य सम्बन्धरूपतया यद्वियेन विना न भासते इति न्यायेन लक्षणयैव पदार्थोपस्थितिरिति न वृत्तिद्वयविरोधः। अतएव राजपुरुष इत्यादावपि तथा, गङ्गायामित्यादौ तु नैवमित्याहुः। ग्रन्थकारमते वृत्तिद्वयविरोधाभावादेतदुक्तमित्यन्ये।

शक्त्याननुभावकतया सर्व्वत्र लाक्षणिकस्यैवानुभावकत्वादिति। तन्न। वृत्तिर्हि ज्ञातोपयुज्यते न स्वरूपसत्यतिप्रसङ्गात्। न चेह स्वार्थसम्बन्धितयाऽन्वयः प्रागवगतः, वाक्यार्थस्यापूर्व्वत्वात्। किञ्च शक्यसम्बन्धितया अन्वये लक्षणार्थं पदार्थे शक्तिकल्पनं तदरं लाघवाद्-

---

गङ्गायां घोष इत्यादौ लाक्षणिकस्थले सर्व्वत्रेत्यर्थः, 'लाक्षणिकस्येति लक्षणावृत्तिज्ञानस्यैवेत्यर्थः, तत्र घोषादिपदशक्तिज्ञानमेवानुभावकं लक्षणाज्ञानन्तु तीरादिस्मारकतामात्रेणोपयुज्यते इति चेत्, किं प्रकृतेऽपि पदार्थशक्तिज्ञानमेवानुभावकमन्वये लक्षणाज्ञानन्तु अन्वयस्मारकतयोपयुज्यते स्तत्रापि तात्पर्य्यमर्य्यादया संसर्गतया भाने बाधकाभावादिति सुवचमिति भावः। 'अतिप्रसङ्गादिति अज्ञातवृत्तिकादपि पदाच्छाब्दबोधप्रसङ्गादित्यर्थः। नन्वेकपदार्थनिष्ठापरपदार्थनिरूपितसंसर्गत्वादिना प्रागनवगतत्वेऽप्याधेयत्वादिना सामान्यतः शक्यसम्बन्धिताज्ञानं सम्भवत्येवेत्यत आह, 'किञ्चेति, 'शक्यसम्बन्धितयेति, अभेदे तृतीया, तथाचान्वये शक्यसम्बन्धित्वरूपलक्षणासम्पत्त्यर्थमित्यर्थः, 'शक्तिकल्पनं' तत्र पृथक्शक्तिकल्पनं, आवश्यकमिति शेषः, 'लाघवात्' शक्त्यैक्यलाघवात्, 'अन्वये' पदार्थ-

---

'पदानामिति, यदि च पदार्थशक्त्यैव लाक्षणिकार्थानुभावकत्वं तदा प्रकृतेऽपि तथास्त्विति भावः। 'लाघवादिति, विशिष्ट एव शक्तिकल्पने लाघवं, गङ्गापदे च शाखार्थशक्तिकल्पनाप्रसक्त्या न तथात्वमिति भावः। यद्यप्यन्वयस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टशक्तावेव गौरवं। अतएव मुक्तादिपदस्य

न्वयेऽपि शक्तिरस्तु किं वृत्तिद्वयकल्पनया, एवं स्थिते प्रयोगोऽपि अन्वयः पदशक्यः वृत्त्यन्तरं विना पद-प्रतिपाद्यत्वात् पदार्थवदिति । उच्यते । वृत्तिं विनापि तात्पर्य्यनिर्वाहात् किं वृत्त्या पदानामुक्तक्रमेणान्वय-

---

विशिष्टान्वये, 'किं वृत्तिद्वयेति। इदमापाततः अन्वये पदार्थ-विशिष्टे शक्त्यपेक्षया पदार्थमात्रशक्तस्यान्वये लक्षणायामेव लाघवात्। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणक्रमेण शक्तिवल्लक्षणां विनाऽप्युपपत्त्या लक्षणाया-मपि मानाभाव इत्येव तत्त्वं। 'अन्वय इत्यादि घटमित्यादौ घट-कर्म्मत्वयोरन्वयस्य बोधः तन्निष्ठघटपदाम्पदान्यतरशक्तिज्ञान-जन्यः तन्निष्ठतदन्यतरपदवृत्त्यन्तरज्ञानाजन्यत्वे सति तदन्यतरपद-जन्यतच्छाब्दबुद्धित्वात् यो यन्निष्ठयत्पदवृत्त्यन्तरज्ञानाजन्यत्वे सति यत्पदजन्ययच्छाब्दबोधः स तन्निष्ठतत्पदशक्तिज्ञानजन्यः घटपदादि-जन्यघटशाब्दबोधवदित्यर्थः, यथाश्रुतेऽन्वयादिपदशक्यत्वात् पूर्व्वं घटादिपदशक्यत्वाभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनापत्तेरिति ध्येयं। 'वृत्तिं विनापीति घटमित्यादौ अन्वये घटादिपदवृत्तिज्ञानं विनापी-त्यर्थः। 'तात्पर्य्यनिर्व्वाहादिति घटादितात्पर्य्यज्ञानाधीनस्यान्वयस्य निर्व्वाहादित्यर्थः, 'किं वृत्त्या' किमन्वयवृत्तिज्ञानेन, 'उक्तक्रमेणेति आकाङ्क्षाज्ञानानामन्वयविशेषमन्तर्भाव्य कार्य्य-कारणभावबलेनेत्यर्थः,

---

न्यलक्षणया तथाप्युक्तरीत्या लक्ष्यतावच्छेदकत्वमेव नेति भाव'। 'वृत्त्यन्तरं वि-नेति, यद्यपि तन्मते व्यक्तौ छिन्नेतरत्वादौ च व्यभिचारः, तथापि पररीत्या

बोधजनकत्वसम्भवादन्यथा शक्त्या तात्पर्य्यनिर्वाहोदृष्ट इति लक्षणोच्छेदः। अथ शक्तिं विनापि शक्यसम्बन्धात् तन्निर्वाह इति न तत्र शक्तिः, तर्हि वृत्तिं विनापि तन्निर्वाह इति किं वृत्त्या। अतएवानुमानमप्रयोजकं अन्यथा पदप्रतिपाद्यत्वादेव शक्तिसाधने वृत्त्यन्तरोच्छेदः। अतएव धूमोऽस्तीत्यत्र धूमपदस्य वह्निबोधपर-

---

'अन्वयबोधेति अन्वयविषयकबोधेत्यर्थः, 'अन्यथेति क्वचित्तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य वृत्तिज्ञाननिर्व्वाह्यत्वदर्शनात् सर्व्वत्र तथा कल्पने इत्यर्थः, 'तात्पर्य्यनिर्व्वाहः' तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य निर्व्वाहः, 'दृष्टः' क्वचिद्दृष्टः, 'लक्षणोच्छेदः' तीरादावपि गङ्गादिपदस्य शक्यभावोच्छेदः, तीरादावपि गङ्गादिपदस्य शक्तिग्रहप्रसङ्ग इति यावत्। 'शक्तिं विनापीति तीरादौ गङ्गादिपदस्य शक्तिं विनापीत्यर्थः, 'तन्निर्व्वाहः' तीरादिबोधनिर्व्वाहः, 'वृत्तिं विनापि' अन्वयवृत्तिज्ञानं विनापि, 'तन्निर्व्वाहः' अन्वयस्य ज्ञाननिर्व्वाहः, 'किं वृत्त्या' किं वृत्तिज्ञानेन। 'अन्यथेति, सहचारदर्शनमात्रादेव व्याप्त्यभ्युपगमे इत्यर्थः, 'पदप्रतिपाद्यत्वादेव' तत्पदप्रतिपाद्यत्वादेव, 'शक्तिसाधने' तत्पदशक्तिसाधने, 'वृत्त्यन्तरोच्छेदइति तीरादावपि गङ्गादिपदशक्यभावोच्छेद इत्यर्थः। तात्पर्य्यज्ञानाधीनत्वं यथाकथञ्चित् तात्पर्य्यज्ञानप्रयोज्यत्वमित्यभिप्रायेणाह, 'अतएवेति तत्पदतात्पर्य्यज्ञानाधीनस्य तद्बोधस्य तत्र तत्पदवृत्तिज्ञानानिर्व्वाह्यत्वादे-

---

तदनभ्युपगमेन आपाततः इदमुक्तं। वस्तुतो व्याप्ते अप्रयोजकत्वाभिधानं

त्वेऽपि वह्नौ न लक्षणा शक्त्या धूमोपस्थितौ अनुमान-द्वारा तत्प्रतीतिसम्भवात्। तथा "गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः। ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्" इति॥ वाक्यस्य मा गच्छेत्यत्र तात्पर्य्येऽपि न लक्षणा गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वं हि वाक्यार्थः, तेन गमनं मया न कर्त्तव्यं प्रियामरण-हेतुत्वादित्यनुमानादेव गमने अकर्त्तव्यताबोधनेन

वेत्यर्थः, 'वह्निबोधपरत्वेऽपीति धूमशब्दबोधं जनयित्वा वह्निज्ञानं जनयत्विति तात्पर्य्येऽपीत्यर्थः, 'न लक्षणा' न लक्षणाज्ञानं, वह्नि-बोधनिर्व्वाहकमिति शेषः, 'धूमोपस्थितौ' उक्ततात्पर्य्यज्ञानाद्धूम-शाब्दबुद्धौ, 'तत्प्रतीतिसम्भवादिति लक्षणाज्ञानं विनापि तात्पर्य्य-ज्ञानाधीनस्य वह्निज्ञानस्य सम्भवादित्यर्थः। 'शिवाः' कल्याणरूपाः, 'गतः' गमिष्यति, 'न लक्षणेति तादृशबोधे न लक्षणाज्ञानं हेतु-रित्यर्थः, 'वाक्यार्थ इति, यद्यपि मरणमेव न वाक्यार्थः कुतः प्रियामरणस्य तद्धेतुत्वं, तथापि मरणं विना पुनर्ज्जन्माभावात्तेन मरणमाक्षिप्यते तत्र मनसा तद्धेतुत्वं उपस्थितमरणस्यैव प्रतीयत-

---

उपलक्षणं यत्रापि दूषणे तात्पर्य्यं,। 'गमनस्येति कान्तगमनस्येत्यर्थः'। यद्यपि प्रियामरणहेतुत्वं न वाक्यार्थः पदार्थसंसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वात् किन्तु मरणं विना जन्माभावात् तेन तदाक्षिप्यते, तथापि वाक्यप्रयोज्यज्ञानविषयत्वेन वाक्यार्थत्वं बोध्यं वाक्यतात्पर्य्यविषयत्वेन वा तदर्थत्वं। यदा च लिङ्गव्याप्त्या-द्यप्रतिसन्धानात् नानुमानेन तात्पर्य्यनिर्व्वाह तदा लक्षणाभ्युपगमे न क्षति-

तात्पर्य्यनिर्वाहात्। यत्र हि मुख्यया साक्षात्परम्परया वा न तात्पर्य्यनिर्व्वाहः[1] तत्र लक्षणा। ननु घटमानयेत्यत्र प्रत्येकमन्वयविशेषे जिज्ञासा भवति। न च सामान्यानवगमे विशेषे सा स्यात्, इत्यन्वयसामान्ये शक्तिरेवेति चेत्, न, कारकेण क्रियया च क्रिया-

इति परम्परया वाक्यार्थत्वमवगन्तव्यं। 'तात्पर्य्यनिर्व्वाहादिति तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्याकर्त्तव्यताबोधस्य निर्व्वाहादित्यर्थः। 'यत्र हीति, 'मुख्यया' शक्त्या, 'परम्परया वेति, अन्वये साक्षाच्छक्त्या निर्व्वाहः धूमोऽस्तीत्यादौ वह्नौ परम्परया शक्त्या निर्व्वाह इति भावः। 'तात्पर्य्यनिर्व्वाह इति तात्पर्य्यज्ञानाधीनस्य बोधस्य निर्व्वाह इत्यर्थः। 'अन्वयसामान्ये शक्तिरेवेति, सामान्यतोऽन्वयस्मरणार्थमन्वयसामान्ये शक्तिधीरपेक्षितैवेत्यर्थः, 'कारकेणेति यथा यत् कारकं तत् सक्रियं या क्रिया सा सकारकेति व्याप्त्या कारकेण सामान्यतः क्रियानुमानं क्रियया च सामान्यतः कारकानुमानं, यथा यत् कारकं तत्क्रियासंसृष्टं या क्रिया सा कारकसंसृष्टेति सामान्यतो व्याप्त्या अन्वयमनुमाय तत्र विशेषतो जिज्ञासोपपत्तेरित्यर्थः, एतच्च 'क्रिया-कारकसामान्याक्षेपवत्तदुपपत्तेरिति पाठे, क्रिया-कारकसामान्या-

[1] न तात्पर्य्यं निर्व्वहतीति ख०।

रित्याहुः। अत एवाह, 'यत्र हीति, 'क्रियेति क्रिया-कारकान्वयसामान्याक्षेपशक्त्यादित्यर्थः। नन्वेवमपि विशेषज्ञानं विना कथं विशेषजिज्ञासेति चेत्, न, अन्वयत्वरूपधर्म्मिज्ञाने सति तत्र ज्ञानोपनीतविशेषजिज्ञासासम्भ-

कारकसामान्याक्षेपात्तदुपपत्तेः दृष्टे फलादौ रसविशेषजिज्ञासावत्। एतेन यदुक्तमन्वितपदार्थे मम त्वेकैव शक्तिस्तव त्वेका पदार्थेऽपरा त्वन्वय इति निरस्तं। अन्वये शक्त्यभावात्। न चैवमन्वयानुभवे पदविनियोगो न स्यादिति वाच्यं। अन्वयानुभवार्थमेव पदार्थे पदानां शक्तिकल्पनात्। तस्मात् पदं करणं

क्षेपात्तदुपपत्तेरिति पाठे तु क्रियायाः कारकस्य च सामान्यतः संसर्गाक्षेपादित्यर्थः, 'रसविशेषेति जम्बीरत्वादिना रससामान्यमनुमाय रसविशेषजिज्ञासावदित्यर्थः, 'अन्वितपदार्थ इति अन्वितपदार्थशक्तिज्ञानत्वेनैकेन रूपेण मम कारणतेत्यर्थः, 'एका पदार्थ इति पदार्थशक्तिज्ञानत्वेनान्वयशक्तिज्ञानत्वेन चोभयरूपेण कारणतेत्यर्थः, 'अन्वये शक्त्यभावादिति अन्वये शक्तिज्ञानस्य हेतुत्वाभावादित्यर्थः। 'न चैवमिति, 'एवं' अन्वये शक्तिज्ञानाभावे, 'विनियोगः' उपयोगः, 'न स्यादिति, अन्वयस्मृतिद्वारैव तस्यान्वयानुभवे उपयोगित्वादिति भावः। 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थस्मृतिद्वारैव तस्यान्वयानुभवहेतुत्वमिति भावः।

केचित्तु 'न स्यादिति, शक्तिज्ञानविषयतयैव तस्योपायोगादिति भावः। 'पदार्थ इति, तथाच पदार्थशक्तिज्ञानविषयतयैव पदानामन्वयानुभवे उपयोग इति भाव इत्याहुः।

वात्। अत एवानुरूपं दृष्टान्तमाह, 'दृष्ट इति रूपविशेषेण्यादिना रससामान्ये ज्ञाते अम्लमधुरत्वविशेषजिज्ञासावदित्यर्थः। 'पदमिति, एतच

पदार्थस्मरणं व्यापारः आकाङ्क्षादिसहकारिवशात् स्मारितार्थान्वयानुभवः फलं पदार्थस्मरणं न व्यवधायकं व्यापारत्वात्। न च स्मरणद्वारा पदार्थ एव करणं, तस्यानागतत्वादिना स्वस्मरणे अन्वयानुभवे चाजनकत्वात्। तथापि पदार्थस्मरणमेव करणमस्तु आवश्यकत्वात्, अतएव चिन्तावशोपनीतपदार्थानामन्वयबोधात् काव्यादिरिति चेत्, न, स्मरणस्य नि-

'पदं करणमिति वृत्तिलक्षणसम्बन्धेन पदार्थविशेषणतया पदार्थविशेष्यतया वा पदज्ञानमित्यर्थः, 'पदार्थस्मरणमिति पदार्थमात्रस्मरणमित्यर्थः, 'मात्रपदादन्वयव्यवच्छेदः, 'स्मारितेति वृत्त्येत्यादि, 'न व्यवधायकमिति न पदज्ञानस्यान्यथासिद्धिसम्पादकमित्यर्थः, 'तस्य' पदार्थस्य, 'स्वस्मरण इति, तज्जनकत्वाभावे च तद्द्वारा कुतोऽन्वयबोधकारणत्वं स्यादिति भावः । शङ्कते, 'तथापीति, 'आवश्यकत्वादिति । न च व्यापारेण व्यापारी नान्यथासिद्ध इति वाच्य। तद्व्यापारत्वस्यैवासिद्धेरिति भावः । पदज्ञानस्य व्यभिचारमप्याह, 'अतएवेति, 'चिन्ता' उद्बोधकसमवधानं, पदज्ञानं विनापीति शेषः । 'स्मरणस्य' पदार्थस्मरणस्य। ननु व्यापाराभावेऽपि फलायोग-

सम्प्रदायमतं, 'आकाङ्क्षादीति, स्वरूपसद्धेतुत्वपक्ष इदं, अन्यथा तज्ज्ञाने तात्पर्यं ।

भट्टमतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'आवश्यकत्वादिति, तथाच पदानामर्थस्मरण एवोपक्षीणत्वादन्यथासिद्धत्वमिति भावः । व्यभिचारमप्याह, 'अतएवेति, फलवैजात्यं नास्तीत्यभिमानः । 'स्मरणस्येति, तथा-

व्यारत्वेनाकरणत्वात् अनन्यथासिद्धान्वय-व्यतिरेकाभ्यां आकाङ्क्षादिमत्पदस्यान्वयानुभवविशेषे कारणत्वात् पदार्थोपस्थितेः संसर्गधीमात्रहेतुत्वेऽपि शाब्दसंसर्गधीविशेषे पदस्यैव हेतुत्वात्, गौः कर्मत्वमानयनमित्यत्र पदार्थज्ञानेऽपि अन्वयज्ञानानुदयात् पदवि-

---

वच्छिन्नत्वेनैव कारणत्वं स्यादित्यत आह, 'अनन्यथेति, 'अन्वयानुभवविशेषे' शाब्दानुभवे। ननु पदार्थस्मरणेनैवान्वय-व्यतिरेकान्यथासिद्धावित्यत आह, 'पदार्थेति, 'संसर्गधीमात्रेति विशेषणज्ञानविधया विशिष्टबुद्धिमात्रहेतुत्वेऽपीत्यर्थः, 'हेतुत्वात्' हेतुत्वावश्यकत्वात्, अन्यथा मनसोपनीतभानमात्र एव शाब्दयामीत्यनुव्यवसायापत्तेरिति भावः। ननु शब्दजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वान्न सर्वत्र तादृशानुव्यवसाय इत्यत आह, 'गौरिति, 'पदविशेषेति

चानन्यगत्या पदानामेव कारणत्वं न तु स्मरणे तदुपस्थितेरिति भाव। न चासत्तिज्ञानरूपमन्तर्ज्ञानव्यापारोऽस्त्विति वाच्यं। तद्धेतुत्वस्य प्रागेव निराकृतत्वात्। क्रियया अयोग्यत्वावच्छेदेन सम्बन्धित्वं कारणत्वमिति निर्व्यापारमपि करणमस्तु स्मरणव्यापारकं मन एव वा करणमस्तु तद्धेतुत्वस्यावश्यकत्वात् यथा चैवं न मानत्वापत्तिस्तथोक्तमनुमानप्रकाशे, तथाच स्मरण एव पदोपस्थाप इत्यतो हेत्वन्तरमाह, 'अनन्यथेति, अतएव पदादमुमर्थं प्रत्येमीत्यनुभवोऽपीति भाव। 'विशेष इति शब्दप्रयोज्यजातिमतीत्यर्थः, तथाच नोक्तव्यभिचारोऽपीत्यर्थः। न च वैजात्यमसिद्धं, अनुभवसिद्धत्वात्। पदहेतुत्वे मानान्तरमाह, 'गौरिति स्वदुक्तसकलहेतुसत्त्वेऽप्यन्वयबोधानुत्पाद पदविशेषहेतुत्वमाक्षिप्यतीत्यर्थः। अवच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिमाशङ्क्य

शेषोपस्थितपदार्थज्ञानस्य हेतुत्वे पदविशेषस्यैवावश्यकत्वेन हेतुत्वाच्च। काव्यस्थले च पदार्थज्ञानव्यापारकं उत्प्रेक्षादिसहकृतं मन एवान्वयानुभवकरणं। न चैव-

---

गामानयेत्यादिपदविशेषजन्येत्यर्थः, 'आवश्यकत्वेनेति, लाघवेन चेत्यपि बोध्यं, 'हेतुत्वादिति वृत्त्यर्थजन्यपदार्थोपस्थितिसम्बन्धेन हेतुत्वादित्यर्थः, पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधस्य विशिष्टानुभवतया विशेषणादिज्ञानविधयैव हेतुत्वमिति भावः। एतेन वृत्त्या शब्दजन्यपदार्थोपस्थितिं विना पदज्ञानमात्राच्छाब्दबोधानुदयात्तद्धेतुत्वावश्यकत्वात्तत्रैव शब्दविशेषान्तर्भावसाचिव्यादिदमसङ्गतमिति परास्तं। इदमुपलक्षणं शब्दजन्यपदार्थोपस्थितेः कारणत्वे च तदवच्छेदककोटौ शब्दविशेषान्तर्भावो नोचितः आनुपूर्व्वीभेदेन पदार्थोपस्थितेर्गुरुतरानन्तकारणतावच्छेदकप्रसङ्गात्, आनुपूर्व्याः पृथक्प्रयोजकत्वे च जन्यत्वोपस्थितित्वादेरवच्छेदककोटावप्रवेशादनन्तकार्य्य-कारणभावाविशेषेऽपि कारणतावच्छेदकगौरवाभावात् पदार्थोपस्थितेश्च सर्व्वानुपूर्व्वीसाधारणशब्दजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैकेनैव लघुरूपेण सामान्यतो हेतुत्वादित्यपि बोध्यं। नन्वेवं काव्यस्थले चिन्तावशोपनीतपदानां कथमनुभव इत्यत आह, 'काव्येति, 'उत्प्रेक्षादीति, 'उत्प्रेक्षा' इच्छाविशेषः, आहार्य्यज्ञानस्थले सहकारिणी, 'आदिपदात् क्वचिद-

---

निराचष्टे, 'पदविशेषेति। यद्यप्येवं तन्मतेऽपि काव्यस्थले व्यभिचारस्तथाप्यन्वयबोधविशेषे स्मरणविशेषस्यैव हेतुत्वं न तु पदस्येति भावः। 'हेतुत्वादिति, व्यापारावच्छेदकतया व्यापारिणोऽप्यन्यथासिद्धौ चक्षुरादेरपि तथा-

मुत्प्रेक्षयाः पृथक् प्रमाणत्वं, व्यभिचारिजातीयतया लिङ्गादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकानतिप्रसक्तानुगतरूपाभावान्निर्व्यापारत्वाच्च, किन्तु प्रमाणसहकारिणी सा। अतएव मानसे लिङ्गपरामर्शे व्याप्तिस्मृत्यादि न पृथक् प्रमाणं। अथ पदमन्तरेणापि योग्यतादि-

---

संसर्गाग्रहपरिग्रहः। 'न चैवमिति, पदसाधारणसहकार्य्यभावादिति न्यायादिति भाव। 'उत्प्रेक्षाया इति, इदमुपलक्षणं पदार्थोपस्थितेरपि बोध्यं। 'व्यभिचारिजातीयतयेति उत्प्रेक्षायाः क्वचिद्भ्रमं प्रत्यपि जनकतयेत्यर्थः, 'लिङ्गादाविवेति लिङ्गपरामर्शादाविवेत्यर्थः, तत्र चालिङ्गपरामर्शस्यैव शाब्दरूपत्वादिति भावः। 'करणता' कारणता, 'चेति, क्वचिदिति शेषः। अतिरिक्तनिर्व्वचनाय पुनः प्रकृते, 'अथेति, 'अन्वयबोध.' शाब्दानुभव, 'पश्यतः श्वेतमा रूप-

---

व्यापके उक्तयुक्तेश्चेति भाव। 'व्यभिचारीति, ननु तत्तदुत्प्रेक्षात्वात् कदाचित् प्रमोत्पत्ते तत्तद्विशेषहेतुत्वमावश्यकमिति तथैव प्रमाणत्वमस्तु पदार्थज्ञानं वा तथास्तु यथा च चक्षुरादौ व्यभिचारित्वात्तत्तं निर्दोषत्वादिकमवच्छेदकं तथा प्रकृतेऽप्यस्तु। यदि च निर्व्यापारतया न तथात्वं तदा पदार्थोपस्थापकचिन्तादेस्तथात्वमस्तु। न चाननुगम, उपाधिविशेषस्य तथात्वापत्ते। यदि च तस्य करणत्वानुपपत्तय तदा पदेऽपि तुल्यं। किञ्चानुमिते परामर्शव्यापारकमनःकरणकत्वपक्षे यथा परामर्शस्य प्रमाणान्तरत्वं तथा प्रकृतेऽप्यस्त्विति चेत्, नैवं, मनस्त्वेन परामर्शस्य विजातीयप्रमाजनकत्वं प्रकृते च न तथेति प्रमित्यन्तरासाधारणकारणासहकृतमनोजन्यत्वेनास्य मानसत्वेन तत्करणस्यातथात्वात् अधिकमनुमानप्रकाशे विवेचितं। चान्वयविरोधिपदाजन्यपदार्थोपस्थितिर्हेतुरित्याशयेन प्रकृते, 'अथेति। 'वा रूप-

ज्ञानेऽन्वयबोधो भवत्यतः पदार्थस्मरण एव पदाना-मुपक्षयः । तदुक्तं "पश्यतः श्वेतमा रूपं ह्रेषाशब्दञ्च शृण्वतः । खुरविक्षेपशब्दञ्च श्वेतोऽश्वोधावतीति धीः" ॥ इति चेत्, सत्यं,[१] प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्र-योज्यव्यापारदर्शनात् अन्वितज्ञानोपपत्त्यर्थं पदस्यैव शक्तिः कल्प्यते प्रथमतस्तस्यैव कारणत्वावधारणात्

मिति श्वेतं रूपमा पश्यत इति योजना, आपदमीषदर्थकं, 'प्रयो-जकेति प्रयोजकतत्तत्पदोच्चारणानन्तरमेवेत्यर्थः, 'प्रयोज्येति प्रयोज्येन स्वस्य तत्तत्पदार्थशाब्दबोधदर्शनादित्यर्थः, अन्वय व्यतिरेकाभ्यमिति शेषः, 'अन्वितज्ञानेति तत्तत्पदार्थशाब्दात्मकोपस्थितावित्यर्थः, 'पदस्यैव' तत्तत्पदस्यैव, 'शक्तिः' ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेद-कता, 'प्रथमत इति आद्यव्युत्पत्तिसमय इत्यर्थः, 'तस्यैव' पद-त्वावच्छिन्नस्यैव, 'कारणत्वावधारणादिति शाब्दबुद्धिसामान्यं प्रति

(१) इति चेत्, नेति क० ।

मिति, 'आ' ईषत्, श्वेतं रूपं पश्यत इत्यर्थः, इत्येके । 'आ पश्यत इति व्यव-हितोपसर्ग इत्यन्ये । आरूपशब्दोऽल्पश्वेतार्थक इत्यप्याहुः । तथा हेतुत्वे गौरवमित्याशयेनाह, 'प्रयोजकेति, 'प्रथमत इति । ननूपायस्यान्वयादेः आ-धारत्वतया प्रयोजकत्वमात्रमवधारयति, न तु कारणत्वं गृहीतमपि कारणद्वयकल्पनागौरवादग्रे त्याज्यं कार्य्यान्वितशक्तिवत् । न चैवं पदे' शक्तिरपि न स्यात् इति वाच्यं । प्रयोजकत्वगमीया स्वेश्वरेच्छायाः शक्ति-'

पदार्थेषु शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात्, तदाहुः, "प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्य्योपगमादपि। पदानामेव सा

कारणतावच्छेदकत्वावधारणादित्यर्थः । नन्वस्तु पदज्ञानस्य कारणत्वं तथापि पदार्थोपस्थितेरपि हेतुत्वं दुर्व्वारमन्वय-व्यतिरेकयोरविशेषादित्यत आह, 'पदार्थेष्विति, 'शक्त्यन्तरकल्पनइति तत्तच्छाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकत्वान्तरकल्पनइत्यर्थः, अन्वय व्यतिरेकयोर्ज्ञानस्य कारणतावच्छेदकसम्बन्धतया विशेषणज्ञानादिरूपतया वोपपत्तेरिति भाव । 'प्राथम्यादभिधातृत्वादिति, प्राथम्यमभिधातृत्वे हेतु, 'अभिधातृत्व' बोधकत्व, तथाच प्रथमगृहीतत्वेन पदानां बोधकत्वावश्यकत्वादित्यर्थः, 'तात्पर्य्योपगमादपीति पदविशेष्यकतात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधे विशिष्य हेतुत्वोपगमादपीत्यर्थः, 'पदानामेवेति, 'एवकारात् पदार्थव्यवच्छेद, 'सा शक्ति' शाब्दबुद्धिं प्रति विशेषत शक्तिश्च ज्ञानविषयतया कारणतावच्छेदकता । नन्वेवं श्वेतोऽश्वो धावतीति धी कथं स्यादित्यत-

---

स्याभ्युपगमादिति चेत्, न, अनन्यथासिद्धान्वयादेस्तद्ग्राहकत्व व्याघातेन च अन्यथासिद्धिरित्यादिप्रागुक्ते तात्पर्य्यात्, 'शक्त्यन्तरेति, । ननु कार्य्यता यदि शक्ति' तस्यैव पदवत अतएव विषयाबाधादीश्वरेच्छापि । न चाक्षाच्छब्दादिति शब्दगर्भा सा, तर्हि तत्र बाधो न गौरव पदार्थान्तरत्वया तु परैऽप्यनभ्युपगतेति चेत्, न, तद्विषयतया तदिच्छाया ज्ञानहेतुत्वे गौरवादित्यत्र तात्पर्य्य । 'अभिधातृत्वादिति भट्टमते लिङ्गादिपदाभिप्रायेणाभि

शक्तिर्व्वरमभ्युपगम्यतां" ॥ इति, श्वेतोऽश्वो धावतीति धीश्च लिङ्गजा पदस्य क्लृप्तकारणभावस्याभावादिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे कार्य्यान्वितशक्तिवादः ।

आह, 'लिङ्गजेति, अनुमानञ्चायं श्वेतोऽश्वो ह्रेषावत्त्वात् । न च ह्रेषाया ज्ञानेऽपि तद्वत्त्वं श्वेतेऽसिद्धमिति वाच्यं । ह्रेषाया आश्रय-शरीराकाङ्क्षायामुपस्थितश्वेत एव मनसा तद्वत्त्वग्रहात् ततोऽयं श्वेतो-ऽश्वो धावति खुरविक्षेपशब्दविशेषवत्त्वात् पक्षधर्म्मतासिद्धिस्तु पूर्व्व-वदिति भावः । इदमुपलक्षणं क्वचिन्मनसापि तादृशधीर्द्रष्टव्या ।

केचित्तु अयं श्वेतो धावदश्वः ह्रेषावत्त्वे सति खुरविक्षेपशब्द-विशेषवत्त्वादित्यनुमानप्रकारमाहुः । तदसत्, तस्य श्वेतोऽश्वो धाव-तीत्याकारविरहादिति सम्प्रदायः ।

इति श्रीमथुरानाथ-तर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये शब्दाख्यतुरीयखण्डरहस्ये कार्य्यान्वितशक्तिवादरहस्यं ॥

धावांस्तत्र दृष्टेरित्याहुः । 'लिङ्गजेति, अयं श्वेतो धावदश्वः ह्रेषाशब्द-कारित्वे सति खुरविक्षेपविशेषकारित्वादिति लिङ्गजेत्यर्थः । इति प्रकाशः ।

अथ जातिशक्तिवादः ।

एवं पदार्थमात्रे शक्तौ(१) पदार्थो निरूप्यते । तत्र प्रा-

(१) कार्य्यान्वितशक्तिवादपर्य्यन्तं मूलं मथुरानाथकृतरहस्याभिधानव्याख्यया सहितं प्रकाशितं । तत्परवर्त्तिन आख्यातवादपूर्ववर्त्तिनश्च मूलभागस्य मथुरानाथकृतरहस्यनामकव्याख्याया दुर्लभत्वेन मथुरानाथोपजीव्यजयदेवमिश्रकृतालोकाख्यव्याख्यासाहित्येन प्रकाशे प्रवृत्तमस्माभिरिति ।

जातिशक्तिवादे 'एवमिति एवम्प्रकारेणेत्यर्थः', 'पदार्थमात्रे शक्तौ' स्वार्थशाब्दबुद्धित्वमात्रस्य पदानां कार्य्यतावच्छेदकत्वसिद्धौ, 'मात्रपदात् कार्य्यान्वितत्वाद्यपरिग्रहः', 'पदार्थो निरूप्यत इति पदानां स्मारकशक्तिविषयो विचार्य्यत इत्यर्थः, गवादिपदानां गोत्वादिजातावेव शक्तिर्न तु गवादिव्यक्तिषु व्यक्तीनामनन्ततया तत्र शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवात् । न च व्यक्तेर्गोशाब्दबुद्धौ बोद्धव्येत्यादीच्छारूपतया व्यक्तीनामपि शक्तिसम्बन्धित्वं दुर्वारमिति वाच्यं । व्यक्तेर्गोपदाद्गोत्वप्रकारकबोधो भवत्वित्यादीच्छारूपतया व्यतिरिक्तपदार्थरूपतया वा तादृशेच्छारूपत्वासिद्धेः । न च गोत्वादेः प्रकारत्वे गोत्वत्वादिकं प्रकारतावच्छेदकमिति महद्गौरवमिति वाच्यं । गोत्वादौ निरवच्छिन्नप्रकारताभ्युपगमात् शक्तेः किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमे मानाभावात् । किञ्च गोत्वप्रकारकगोशाब्दबुद्धौ गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानकारणत्वमपेक्ष्य लाघवाद्गोत्वशक्तिज्ञानमेव हेतु । न चैवं गोपदं गव्यशक्तमिति भ्रमेऽपि गोपदाद्गोशाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यं । न्यायनयेऽपि गोपदं गोत्वाशक्तमिति ज्ञाने गोपदाद्गोत्वशाब्दबोधापत्तिरित्यनुयोगस्य तुल्यत्वात् ।

भाकराः । यद्यप्यानयनादिव्यवहाराद्व्यक्तावेव शक्तिरुचिता तथाप्यानन्त्य-व्यभिचाराभ्यां[१] तत्र न शक्ति-

अथ जातिशक्तिवादालोकः ।

'आनन्त्येति यदि यत्र शक्तिग्रहस्तत्र शाब्दधीस्तदानन्तासु व्यक्तिषु शक्तिग्रहाभावात् अगृहीतशक्तिके शाब्दधीर्न स्यात् यद्यन्यत्र शक्ति-

(१) आनन्त्याद्व्यभिचारादिति क० ।

न च व्यापकत्वेऽपि गोत्वविशिष्टशक्तिज्ञानं न गोत्वप्रकारकशाब्दबोधे हेतुर्मानाभावात् किन्तु पदार्थस्मृतावेव तत्तच्छक्तित्वेनोद्बोधकविधया हेतुरिति न कार्य्य-कारणभावे लाघव-गौरवावतार इति वाच्यं । तथापि पदार्थोपस्थितेः कार्य्य-कारणभावे लाघव-गौरवसत्त्वात् पदनिष्ठगोत्वविशिष्टवृत्तिज्ञानजन्यगवोपस्थितित्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य पदनिष्ठगोत्ववृत्तिज्ञानजन्यगवोपस्थितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् स्वरूपतो गोत्वनिष्ठशक्तिज्ञानाद्गोशाब्दबोधस्तादृशगोत्वनिष्ठलक्षणाज्ञानादपि गोशाब्दबोधस्येष्टत्वात् । न चैवं गोपदं गोत्ववदित्याकारकं गोत्वं गोपदवदित्याकारकं वा शक्तिज्ञानं गोत्वप्रकारकगोशाब्दबोधे गोत्वप्रकारकगोस्मृतौ वा हेतुरिति फलितं, तथाच क्वचित् समवायेन गोत्वप्रकारकगोशाब्दधीः क्वचिच्च कालिकादिसम्बन्धेनेत्यत्र किं नियामकं एवं क्वचित् समवायेन गोत्वप्रकारिका गोस्मृतिः क्वचिच्च कालिकादिसम्बन्धेनेत्यत्र वा किं नियामकमिति वाच्यं ।

एतत्पर्य्यन्तं जातिशक्तिवादस्य रहस्यनामकव्याख्यानमस्माभिर्लब्धमित्येतद्विज्ञापनमेवैतत्खण्डितांशसन्निवेशनप्रयोजनमिति ।

'आनन्त्येति सर्व्वासामनन्तव्यक्तीनामुपस्थापनमशक्यमिति कस्याश्चिदेव शक्तिग्रहो वाच्यः स च व्यभिचारी व्यक्त्यन्तरस्याप्युपस्थितिदर्शनादित्यर्थः ।

ग्रहः, समुच्चयेन शक्यत्वे गां दद्यादित्यादौ सर्व्वोपादानासामर्थ्यं एकस्य शक्यत्वेऽनध्यवसायः। न च गोव्यक्तिमात्रमर्थः, मात्रशब्दस्य सर्व्वार्थत्वे उक्तदोषात्, सामान्यार्थत्वे व्यक्तेरप्रतीतेः, नानार्थत्वे च सर्वासां प्रत्येकं ज्ञातुमशक्यत्वं, शक्तौ शक्ये च गौरवं, अपूर्वगवि व्यवहाराभावश्च। नापि गोत्वेनोपलक्षिता

यद्योऽन्यत्र शाब्दज्ञानं तदा शक्तिधीः शाब्दज्ञाने व्यभिचारिणीत्यर्थः, यद्यन्यशक्तिज्ञानादन्यधीस्तदा 'व्यभिचारात्' व्यभिचारप्रसङ्गात्, शक्तिग्रहमात्रं विनापि स्यादित्यपि कश्चित्। 'अनध्यवसाय.' का सा व्यक्तिर्या गोपदवाच्या इत्येवं रूपः। 'गोव्यक्तिमात्रं' गोत्वमित्यर्थः, 'नानार्थत्व इति, तत्तद्व्यक्तित्वस्य तदा प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः। 'अपूर्व्वगवीति समासान्तविधेरनित्यत्वाद्बोध्य। नन्वस्त्वेव शास्त्रा-

---

केचित्तु एकव्यक्तौ तदन्यसर्व्वव्यक्त्यव्याप्यत्वाद्व्यभिचारात्तद्व्याप्यत्वे चैकाधिकरण्य एव सर्व्वव्यक्तिसम्भवे सर्व्वग्रहसम्भवोऽपीति भाव'। व्यानन्त्यदोषे सर्वैव निश्चितानां सर्व्वव्यक्तीनां शक्यत्वे दोषान्तरमाह, 'समुच्चयेनेति, अन्यतमव्यक्तिं शक्येति गौरवदोषद्वयमित्यत आह, 'एकस्येति, इयं व्यक्ति' शक्या अन्या चेत्यनिर्धारणात् गां दद्यादित्यादावप्रवृत्त्यापत्तेरित्यर्थ', 'अप्रतीतेरिति अप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थ, अतएवेति शेष। अस्मान्न्यायेन व्यक्तित्वाभ्युपगमे वा मन्मतप्रवेश एवेति भाव। ननु तत्तद्रूपेण सर्व्वा व्यक्ति' शक्या तथाच गोपदं नानार्थं अतएव नानध्यवसाय इत्यत आह, 'नानार्थत्व इति, 'प्रत्येकमिति प्रत्येकरूपेणेत्यर्थ, 'शक्तौ' नानाशक्तौ, 'शक्ये' नानाशक्यतावच्छेदक इत्यर्थ, 'अपूर्व्वगवीति तत्र तेन रूपेण शक्तेरग्रहीत-

व्यक्तिः शक्या धेनुपदवदतोन शक्यानन्त्यं, न व्यभिचारः, न सर्वासङ्ग्रहः, न नानार्थत्वं, गोत्वेन तासामैक्यादिति वाच्यं। रूपान्तरेण विज्ञातमन्येन रूपेण हि उपलक्ष्यते यथा काकेन गृहविशेषोगोत्वेन धानकर्म्मव्यक्तिविशेषः स्वतोविलक्षणः, न तु काकाद्याकारेणैव तत्प्रतीतिः। न च व्यक्तीनां जातिं विना रूपान्तरमेकमस्ति ज्ञायते वा, गोपदाद्गौरित्येव प्रतीतेः, गोत्वविशिष्टे च कार्य्यान्वयाद्गोत्वं विशेषणं नोपलक्षणं, तदन्येन कार्य्यान्वये उपलक्षणं, यथायं

सत्वादीत्यत आह, 'ज्ञायते वेति, तदेवोपपादयति, 'गोपदादिति।

स्याद्व्यवहाराभावप्रसङ्ग इत्यर्थं, एतच्च समासान्तविधिरनित्य इति साधु। 'न व्यभिचार इति, द्वितीयपक्षे दोषायेति शेष। तन्मतेनाह, 'गोत्वेनेति। ननु तन्तोत्कृष्टत्वादिकमिवात्रापि साक्षादिमत्त्वादिकमस्तीत्यत आह, 'ज्ञायते वेति। ननु ज्ञायते चेत्यत आह, 'गोपदादिति यदि गोत्वोपलक्षितमत्प्रकारावच्छेदेन शक्तिस्तदा तत्प्रकारिका धी स्यादित्यर्थं। दोषान्तरमाह, 'गोत्वेति गा पश्येत्यादौ गोत्वविशिष्टे दर्शनाद्यन्वयादित्यर्थं, कार्य्यान्वयिविशेषणं तदन्यद्युपलक्षणमिति लक्षणानुसारेणेद। उपलक्षणमुदाहरति, 'यथेति वाससि तत्पदवाच्यत्वानन्वये तस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः।

केचित्तु गोत्व यदि वासोऽवच्छेदके गव्युपलक्षणं तदा देवदत्तपदजन्यज्ञाने वासस्तद्गोपदजन्यज्ञाने गोत्वमपि न स्फुरेदित्यत्र तात्पर्य्यादित्याहुः।

वासस्तौ देवदत्तशब्दवाच्य इत्यत्र वासः। न च गोत्वैकत्वेन व्यक्तीनामैक्यं क्रियते, अशक्यत्वात्। नापि ज्ञाप्यते, असत्त्वात्। न च तदेकत्वमेव व्यक्तेरेकत्वं, असम्भवात्। नापि व्यक्तिः शक्या गोत्वमवच्छेदकं कारणत्वे दण्डत्ववत्, एवं हि गोपदात् न गोत्वविशिष्टबुद्धिः स्यात् शक्तिग्रहाहितसंस्कारसचिवाद्गोपदादेव धेनुपदादिव गोत्वविशिष्टज्ञानं तदुद्बोधस्य तद्वदेव, परम्परासम्बन्धादिति चेत्, न, तत्र हि धानकर्मव्यक्तिविशेषस्यावश्यशक्यत्वेऽनुगमाय गोत्वमवच्छेदकमात्रं न तु वैपरीत्यं गोत्वस्य वृषभेऽपि सत्त्वात्, इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति जातिविशिष्टैव सा शक्या

गोत्वेन तासामैक्यादिति दूषयति, 'न चेति'। 'एवमिति' अवच्छेदकत्वेऽपि यथा दण्डत्वे न कारणत्वं तथा गोत्वेऽपि न शक्यत्वमिति तदुपस्थितिर्न स्यादित्यर्थः। अशक्यत्वेऽपि तदुपस्थितिः स्यादित्याह, 'शक्तीति', शक्यवृत्तित्वं परम्परासम्बन्धः। गुरुमतेन दूषयति, 'तत्र हीति'। ननु लाघवाद्गोत्वमपि शक्यमस्त्वित्यत आह, 'न त्विति'। ननु धानकर्मविशेषवदिहापि व्यक्तिविशेषाणां शक्यत्वमस्तु। न चाननुगमः, गोत्वेनैवानुगमात्। न हि धानकर्मविशेषेऽप्यन्यदनुगमकं, तथात्वे अनुगमार्थं गोत्वमवच्छेदकमित्यसङ्गतं स्यात्। न च तत्र तत्तद्धानकर्मत्वमपि शक्यमित्यनतिप्रसङ्ग इह तु व्यक्तिरतिप्रसक्तेति वाच्यं। तत्तत्प्रकारकप्रतीत्यापत्तेः, अन्यथा तथापि तत्तद्व्यक्तित्वं शक्यमिति सुवचं स्यादिति चिन्त्यं।

स्यात्। वस्तुतस्तु जातेः शक्योपलक्षणत्वे शक्यव-च्छेदकत्वे वावश्यकत्वात् लाघवाच्च जातिरेव शक्या स्यात् न तु व्यक्तिः, धेनुपदे तु गोत्वं न तथा अति-प्रसङ्गात्। अस्तु तर्हि जातिविशिष्टं शक्यं स्वव्यवहारेण च स्वहेतुतया जातिविशिष्टज्ञानस्यानुमितत्वादिति चेत, न, विशेष्यभेदाद्विशिष्टानामनन्तत्वेन व्यक्तिवा-च्यत्वे उक्तदोषग्रासात्। विशेषणस्यैक्येन विशिष्टानामै-क्यस्योपलक्षणपक्षवद्दुष्यत्वात्, तस्माद्व्यक्तेरपदार्थत्वे जातिरेव पदार्थः। वस्तुतस्तु व्यक्तौ जातिरनुगमिका विशेषिका चावश्यं वाच्येति नागृहीतविशेषणान्यायेन सैव वाच्या। अथ जातावपि व्यक्तिरेव विशेषः धर्म्मा-न्तराभावात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वादे-रुपाधेरपि व्यक्तिघटितत्वात् नागृहीतविशेषणान्या-योव्यक्तावपीत्युभयमपि वाच्यमिति, न, जातेः स्वत-

केचित्तु एतदस्वरसादेवाह, 'वस्तुतस्त्विति। शक्तौ आवश्यकत्वमित्य-रुचेराह, 'लाघवाच्चेति, व्यक्तिधीश्च संस्कारादेवेति भाव। 'अतिप्रसङ्गा-दिति, वृषभ इति शेष। यद्यपि लाघवादित्युक्तं तथापि विशिष्टस्यै-वोपस्थितत्वात् तत्र शक्तिरित्याह, 'अस्त्विति। नन्वेवमवच्छेदकैक्येन धान-कर्म्मविशेषायामपि नैक्यमिति तव धेनुपदेऽपि तुल्यं दण्डत्वादिविशिष्ट-कारणत्वे का गतिरित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, लाघवादिति भाव। 'विशेष इति विशेषिकेत्यर्थं, 'धर्म्मेति विशेषकेत्यर्थं', 'गवेतरेति, गोपद-मुभयत्र साक्षादिमत्परमिति नात्माश्रय इत्याहु। 'उभयमपीति,

एव व्यावृत्तत्वात्। अन्यथा जाति-व्यक्त्योर्व्यावृत्तत्वज्ञानादन्योन्यव्यावृत्तत्वबुद्धावन्योन्याश्रयः। स्वतोव्यावृत्तत्वञ्च न स्वयमेव स्वव्यावर्त्तकत्वं स्वस्मिन् स्वावृत्तेः। नापि व्यावर्त्तकं विनैव व्यावृत्तत्वं, असम्भवात्। किन्तु स्वाश्रयवत्स्वात्मनि व्यावृत्तधीजनकस्वभावत्वं परेषामन्त्यविशेषवत्। व्यावर्त्तकधर्म्मेऽपि धर्म्मान्तरादेव व्यावृत्तबुद्धावनवस्था स्यादतएव किञ्चिद्धि वस्तु स्वत एव विलक्षणमित्याहुः।

अस्तु वा व्यक्त्या व्यावृत्ततया बोधिता जातिरेव पदार्थोलाघवात् न तु वैपरीत्यमुभयं वा गौरवात्, कुतस्तर्हि व्यक्तिधीः, जातिशक्तादेव कथमन्यशक्तादन्यधीः, स्वभावात्, तत्स्वभावत्वमेव व्यक्तिशक्तिं विना

ननु स्वतो व्यावृत्तायां जातौ विशेषणं व्यक्तिरवश्य वाच्या व्यक्तिविशिष्टज्ञानाभावे निर्विकल्पकविषयीभूतायां जातौ प्रत्ययहार्निर्विकल्पकस्य व्यवहारालभ्यत्वात् तथाच नागृहीतविशेषणान्यायस्तुल्यइत्यत आह, 'अस्तु वेति, 'व्यावृत्ततया' विशेष्यतया, यद्वा स्वतएव

विनिगमकाभावादिति भाव। 'स्वस्मिन्निति, व्यावृत्तिसमानाधिकरणस्यैव व्यावर्त्तकत्वादिति भाव। 'नापीति, व्यावर्त्तकत्वञ्चात्र व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वं न तु व्यावृत्तिधीजनकत्वमतो नायमनयविरोध। 'गौरवा-

न निर्व्वहतीति चेत्, न, गोपदं हि नियमतोजातिव्यक्ती बोधयति तत्रास्य जातिशक्तिधीरेव सहकारिणी कल्प्यते लाघवादावश्यकत्वाच्च, न तु व्यक्तिशक्तिधीरपि गौरवात्। जातिशक्तिज्ञाने सति तां विना व्यक्तिबोधे विलम्बाभावात् यथा तव पदार्थशक्तादेवान्वयधीः। यद्वा जातिशक्तमेव पदं व्यक्तिं बोधयति अशक्यत्वेऽपि जात्याश्रयत्वमेव नियामकं यथा अशक्यमपि स्वार्थान्वयं बोधयति। तत्र प्रयोजकत्वेन क्लृप्ता शक्तिरेवास्तु जात्याश्रयत्वस्य तथात्वकल्पने गौरवादिति चेत, न, अन्यलभ्यस्यापदार्थत्वादन्यथा अन्वयोऽपि शक्यः स्यात् लक्षणाद्युच्छेदश्च। अथ वा

व्यावृत्ततया व्यक्तिविशेषणतयाप्युपस्थितेरित्यर्थः, 'लाघवादिति तथाच न्यायशास्त्येऽपीदमेव विनिगमकमिति भावः। 'नियमत इति, जातिशक्तिज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं जातिविशिष्टज्ञानत्वं कार्य्यतावच्छेदकं इत्याद्यः कल्प', 'यद्वेतिद्वितीयकल्पे जातिशक्तं पदं जातिं व्यक्तिञ्च बोधयति तत्र जातिबोधे जातिशक्तिधीः व्यक्तिबोधे

दिति व्यक्तेर्नानार्थत्वादित्यर्थः। 'यस्येति पदस्येत्यर्थं, यथा पदार्थशक्तादन्वयबोधे आकाङ्क्षादिधी' सहकारिणी तथा अशक्यत्वाविशेषेऽप्यन्वयबोधे न सा सहकारिणीत्यत्र स्वभाव एव नियामक इति भाव'। नियामकान्तरमाह, 'यद्वेति, 'यन्येति, तथाच प्रामाणिकं गौरवमिति भाव'। एकवित्तिवेद्यत्वमेव वा नियामकमित्याह, 'अथवेति, 'तद्विषयमिति, यद्यपि

जातिशक्तिज्ञानाज्जातिधीर्भवन्ती व्यक्तिमपि गोचरयति। व्यक्तिं विना जातेरभावात्, यो येन विना न भासते तद्धीहेतुस्तमवबोधयति, यथा ज्ञानधीहेतुस्तद्विषयं, यथा वा तवाधिकरणसिद्धान्तो ज्ञानादिनित्यत्वं, अन्यथा पदं जातिमपि न बोधयेत् केवलायाअप्रतीतेः, तथा च जातिशक्तिकल्पनावैयर्थ्यं तस्मात् जातिज्ञानार्थं कृता शक्तिर्व्यक्तिमपि बोधयति एकवित्तिवेद्यत्वनियमात्। एतेनैकवित्तिवेद्यतैव व्यक्तिशक्तिं विना न स्यात् ज्ञापकाभावात्। न हि व्यक्तिज्ञानमहेतुकं जातिहेतुकं वा, सदातनत्वप्रसङ्गात्। नापि जातिधीहेतुकं, संविद्भेदापत्तेरिति निरस्तं। जाति-

---

स्वरूपसच्चकमजात्याश्रयत्व सहकारीति, 'अथ वेति'ज्ञातीयकल्पे जातिशक्तिज्ञानत्वं जातिबोधे कारणतावच्छेदक व्यक्तिबोधस्तु सामग्रीमहिम्ना जातिबोधकस्य व्यक्तिबोधकत्वनियमादिति। 'अधिकर-

---

ज्ञानमहौयादौ व्यभिचारस्तथापि सविषयकमेव ज्ञानं तथापि भासत इति मतेनेदमित्येके। केचित्तु प्रत्यक्षाभिप्रायेणेदमित्याहुः। 'यथा वेति, 'अधिकरणसिद्धान्त' पक्षधर्मताबलभ्योऽयं यथा ज्ञानादिनित्यत्वमादाय सिध्यतीत्यर्थः। स्वमतोपष्टम्भेनाह, 'अन्यथेति, 'सदातनत्वेति, 'अहेतुकमित्यत्र तन्मते प्रागभावाभावान्न व्यभिचारः, भावत्वेन विशेषणादित्यन्ये। अनादि स्यादित्यत्र तात्पर्यमित्यपरे। 'जातिहेतुकमित्यत्र यद्यपि जातिसाक्षात्कारे

शक्तेरेव व्यक्तिज्ञापकत्वात्। ननु जातिं विना प्रत्यक्षादिना व्यक्तिज्ञानादन्यैव व्यक्तिधीसामग्री जातिविशिष्टज्ञानस्योभयज्ञापकसामग्रीद्वयसमाजादार्थं। अतएव व्यक्तिं विना जातेरस्मरणेन जातिस्मरणस्य व्यक्तिविषयत्वनियमात् जातिज्ञापकमात्रमेव व्यक्तिज्ञापकं कल्प्यते सामान्यकल्पनायां वाधकाभावादिति परास्तं। जातिं विनापि व्यक्तिस्मरणात्तत्रान्यैव सामग्री जातिविशिष्टस्मरणस्योभयांशस्मारकसमाजादिति। अत्र ब्रूमः। जाति-व्यक्तिप्रत्यक्षादिबोधे तथैव सामग्रीद्वयस्य पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रहाच्छाब्दे तु व्यक्तिबोधे जाति-

---

पीति पचधर्मतावललभ्योविशेष इत्यर्थः, 'जातिं विनेति जातिज्ञापकसत्त्वे जातिज्ञानापत्तेः तच जातिज्ञापकं विनैव व्यक्तिज्ञानमित्यर्थः। 'पृथगिति संयोगादेर्व्यक्तिग्राहकस्य संयुक्तसमवायादेर्जातिग्राहकस्य प्रत्येकं पृथगन्वय-व्यतिरेकग्रह इत्यर्थः, न तु जाति-व्यक्तिग्रहे पृथग्जातिग्रहस्य व्यक्तिव्यभिचाराभावादिति। 'शाब्दे त्विति, नन्वेवं पूर्व्वकल्पनादविशेषः शाब्दव्यक्तिज्ञाने जातिशक्तिज्ञानहेतुत्वे पर्य्यन्तमा-

---

व्यभिचारः जातिमात्रहेतुत्वमप्रसिद्धं, तथापि यदि व्यक्तिज्ञानं जातीतरान्पेक्षं स्यादित्यत्र तात्पर्य्यं। न च जातीतरेति व्यर्थं, व्याख्यानाभावे तात्पर्य्यात्। 'अन्यैवेति, अन्यथेदं रजतमिति भ्रमस्थले व्यक्तिधीर्न स्यात् जातिधीसामग्र्यभावादिति भावः। 'सामग्रीद्वयस्येति, संयोगो यस्मै, संयुक्तसमवायो-

शक्तिज्ञानमेव हेतुर्लाघवात् न सामग्र्यन्तरं, तत्सत्त्वे तेन विना विलम्बाभावात्। एवञ्च जातिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं जातिविशिष्टस्य स्मारकमनुभावकञ्च। ननु ज्ञाने शक्तिः शक्यत्वात् तथाच यस्य ज्ञाने शक्तिस्तच्छक्यं जाति-व्यक्तिज्ञाने च शक्तिरिति जातिवद्व्यक्तिरपि शक्येति चेत्, न, यद्विषयतया हि ज्ञाता ज्ञाने शक्तिरुपयुज्यते तत् शक्तिज्ञाने विषयतया शक्यतावच्छेदकं शक्यं जातिज्ञानञ्च तथेति जातिरेव शक्या न तु व्यक्तिज्ञानत्वमप्यवच्छेदकं गौरवात्। न च शक्यज्ञाने नियतविषयत्वमेव शक्यत्वं व्यवहारानुमित-

---

मादिति, नैवं, स्मरणहेतुसंस्कारवज्जातिज्ञापकसामग्र्या व्यक्तिज्ञापकत्वकल्पनादिति सामान्य-विशेषभेदेन कल्पभेदोपपत्तेरिति। 'जातिज्ञानं' जातिज्ञानत्वं, 'तथा' अवच्छेदकं, 'ज्ञातशक्तीति स्वविषयज्ञातशक्तीत्यर्थः, अन्वये व्यभिचारवारणाय 'योग्यतादीति,

---

जातेरिति सामग्रीभेदस्य तत्र प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः, 'न सामग्र्यन्तरमिति, यद्यपि जाति-व्यक्त्योरुपस्थित्यनन्तरमन्यतरत्र बाधावताहादन्यतरमात्रान्वयबोधसम्भवादत्रापि सामग्रीभेदसम्भवस्तथापि यत्रोभयत्र न सा बाधप्रतीतिस्तदभिप्रायेणेदमित्याहुः। एतन्मते प्राकृतिभानं नेत्येके। व्यक्तिवदेव तद्भानमित्यन्ये। 'जातिज्ञानञ्चेति, जातिश्च तथेत्यत्र तात्पर्यं। 'तत्सम्बन्धीति स्वान्वयसमन्वयीत्यर्थः।

शक्यानुभवविषयाणामन्वये तत्सम्बन्धिमिति-मातृणामपि शक्यतापत्तेः, एवञ्च जाति-व्यक्तिज्ञानजनकत्वादुभयत्रापि शब्दशक्तिः। जात्यंशे सा ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती हेतुर्लाघवादिति कुब्जशक्तिवादः। एवञ्च सैव तदेव तेनैव ज्ञाता अज्ञाता च वाचिका अवाचिकावेत्यत्र जातिव्यक्त्यवच्छेदकभेदेनाविरोधः, त्वयाप्यन्वये कुब्जशक्तिस्वीकारात्। व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि[1] ज्ञातशक्तिशब्दजनितज्ञानविषयत्वलक्षणं वाच्यत्वं नास्ति। न चैवं परिभाषा, शब्दजन्यज्ञानविषयत्वेन वाच्यत्वे लाक्षणिकादेरपि वाच्यत्वापत्तेः, व्यक्तेः शक्यत्वेऽपि व्यक्तिशक्तिज्ञानं न कारणं व्यक्तिशक्तिज्ञानत्वं नावच्छेदकमिति लाघवं।

यत्तु तच्छक्तत्वेन ज्ञातादेव तदर्थबोधः शक्तिभ्रमादपि धीदर्शनात्। तथा योग्यताद्यन्वयानुपपत्तौ विना

(१) वाच्यत्वेऽपीति क०।

यद्यपि धर्मेष्टापत्तिः, तथापि मिलितानां शक्तत्वापादने तदभाव इति भावः। 'मिति-मातृणामिति समतावष्टम्भेन। 'अन्वयेति, न्यायमते परमनिष्ठापादनं बोध्यं, 'ज्ञातशक्तीति, तद्विषयत्वेनेति शेषः। अधिकोपपत्तिरचनाय पूर्वोक्तमेव विस्तृतमिति न पौनरुक्त्यं दोषः। 'नावच्छेदकमिति न कारणतावच्छेदकमित्यर्थः।

'ज्ञातादेवेति लक्षणादिकं विनेति शेषः। पक्षान्तरमाह, 'तथेति,

पदादुपस्थितिः शक्तिसाध्येति व्यक्तिरपि शक्येति। तन्न। अन्यलभ्ये शक्तेरकल्पनात्, अन्यथा तवान्वयेऽपि शक्तिर्लक्षणायुच्छेदश्च। ननु न जातिरर्थः व्यवहाराभावेन व्युत्पत्तेरसिद्धेः, कारकोपरक्तक्रिया हि व्यवहारगोचरः, जातिश्च न क्रिया नित्यत्वात्, कारकं न कर्त्रादि क्रियायास्तत्रासमवायात् परसमवेतक्रियाफलभागित्वाभावात् कर्तृव्यापारानाश्रयत्वात् अचेतनत्वात् तया सह विभागाभावात् क्रियानाधारत्वाच्चेति चेत्, न, व्यक्तिव्यवहारादेव उक्तन्यायेन जातौ

साध्ये व्यभिचारवारणाया 'अन्वयानुपपत्ति इति, 'अन्यथेति अन्यलभ्येऽपि शक्तौ विशेषणद्वय त्यक्त्वा पदादुपस्थितिरित्येवास्त्वित्यर्थं, 'न कर्त्रादीत्यत्र प्रत्येकं हेतुमाह, 'क्रियाया इति, एतच्च वैयाकरणमतेन अन्यथा कर्तेरिति ध्येय।

अन्वयशाब्दधीकार्यमादाय व्यभिचार इति विभान्त। 'शक्तिसाध्येति तद्विषयतया ज्ञातशक्तिसाध्येत्यर्थं', 'अन्यथेति, तथाचोक्तनियमेनान्यलभ्यत्वस्यैवोपाधित्वादप्रयोजकत्वमिति भाव। 'न क्रियेति, अनित्यैव क्रियेत्यभिप्रायेणेदमित्येके। चानयनादिक्रियेत्यर्थं इत्यन्ये। प्रत्येकभेदे साध्ये क्रमेण हेतूनाह, 'क्रियाया इत्यादि कर्तेरित्यर्थं', तेन पचतीत्यादौ पाकादे कर्तुर्धर्मसमवायान्न व्यभिचार। न चैवं साध्याविशिष्ट्यं, कर्तृपदवाच्यभेदस्य साध्यत्वेनोपाधिभेदात्, अन्योन्यात्यन्ताभावभेदाद्वेद इत्यप्याहु। 'क्रियाफलेति जातेर्भन्यधर्मानाश्रयत्वादित्यर्थ', 'तयेति जात्येत्यर्थं', 'व्यक्तीति, जाति-

शक्तिग्रहात्, जातिसविकल्पकाद्यव्यावृत्ततया ज्ञातायां व्यक्तौ क्रियान्वयः, सविकल्पकस्वालोचनद्वारा[१] जातिजन्यमिति परम्परया जातेरपि कारकत्वेनान्वयः । यद्वा न केवलव्यक्तेः कारकत्वं, न हि गौर्गच्छतीत्यत्र व्यक्तिमात्रं यातीति कस्यचित्प्रतीतिः, किन्तु जातिविशिष्टायाः, तथाचोभयमपि कारकं ।

श्रीकरस्तु केवलजाति-व्यक्त्योरकारकत्वात् क्रियान्वयोव्यक्तेराश्रयतया जातेरवच्छेदकतया आरुण्यादिवत्, एवञ्च जातिशक्तपदात् जातेरनुभवः शाब्दोव्यक्तेरौपादानिकः अशक्यत्वादिति ।

'श्रीकरस्त्विति, 'औपादानिक इत्येतावतैव पूर्ब्बकल्पतोऽस्य भेदोऽवच्छेदकताया. पूर्ब्बकल्पेऽपि सत्त्वादिति ।

---

(१) निर्व्विकल्पकद्वारेत्यर्थः ।

व्यक्तिभावस्यैव नियामकत्वादिति भाव । 'आलोचनेति, यद्यपि तन्मते न निर्व्विकल्पकजन्यत्व तथापि परमतेनेद । अनुगतत्वबुद्धौ तद्धेतुरिति कृत्वा तथोक्तमित्यन्ये । ननु तथापि प्रकृत शाब्दज्ञान आलोचनजन्य, किञ्चैवमपि जाते सविकल्पके परम्परया कारकत्वेऽपि प्रकृतक्रियान्वये कारकत्वं नोपपादितमित्यरुचेराह, 'यद्वेति, 'किन्त्विति विशेषणे गोत्वेऽपि गमनक्रियान्वयावगमात् तदपि कारकमित्यर्थ । ननु बाधात् तत्र न तदन्वय इत्यरुचेराह, 'श्रीकरस्त्विति, 'आरुण्येति "अरुणयैकहायन्येत्यत्र गो करणत्वेनान्वयस्य यावच्छेदकत्वेन क्रियान्वयवदित्यर्थ । अत्रैवं गोत्वप्रकारकशाब्द-

अन्ये तु जातिशक्तमेव पदं जाति-व्यक्त्योः स्मारक-मनुभावकञ्चेति व्यक्तेरपि शाब्दत्वं। न च वृत्तिं विना-ऽन्वयानुभवेऽप्रवेशान्न व्यक्तेः शाब्दत्वं, वृत्तिं विनापि एकवित्तिवेद्यत्वनियमेन जातिशक्तादेव व्यक्तेरनुभवात्, अन्यथा जात्यन्वयोऽपि न स्यात् व्यक्तिं विना जातेरननुभवात्। अतएव जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयतीति गुरवः। किञ्च शक्त्योपस्थापितस्यान्वयानुभवं प्रति पदानां कारणत्वं अतो जातिवदुपस्थापिताया व्यक्ते-रनुभवः पदात्, न तु तत्तच्छक्त्योपस्थापितस्य गौरवात्। न चैवमशक्यपरत्वे लक्षणा, यथा ह्यन्यत एव

'अन्ये त्वित्यनेन श्रीकरकल्पाह्लादयितुं पूर्व्वोक्त एवानूदितो-

ऽनुपपत्तिरित्यरुचेराह, 'अन्ये त्विति, यद्यपि प्रागेतदुक्तं तथापि श्रीकरमतेनात्यन्ततो दोषदर्शनाय पुनरभिधानमिति मन्तव्यं, अत्र मते व्यक्त्यंशे लक्षणत्वपि न शक्तिरिति वा मतान्तरत्वाभिधानं। 'शाब्दत्वमिति शाब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः। 'वृत्तिं विनेति स्ववृत्तिं विनेत्यर्थः, प्रत्युत लाघ-प्रवेशे गौरवमित्याह, 'किञ्चेति, 'अन्यत इति तुल्यवित्तिवेद्यत्वनियमादि-त्यर्थः। ननु जातिशक्तमिति स्थाने जातिविशेष्यकस्मरणात् कथं व्यक्ति-विशेष्यकशाब्दधीरिति चेत्, न, शब्दशक्तिवैचित्र्यात् तदुपपत्तिरित्येके। गोपदेन गोत्वस्य विशेषणतयैवोपनयात् तद्विशेष्यकस्मरणासिद्धिरित्यन्ये। 'वस्तुतस्त्विति, नन्वत्र पौनरुक्त्यं कुत्र वा पूर्व्वपक्षे एतदुत्थानमिति चेत्, न, 'न चेत्यादिपूर्व्वपक्षे तृतीयसमाधिपरत्वात्। न च तथापि प्रथमसमाधिना

ज्ञानान्न शक्तिस्तथा लक्षणापि न तत् किमशक्येऽपि मुख्यः प्रयोगः, सत्यं, शक्त्या साक्षादुपस्थित एव तस्य मुख्यत्वात्त्वशक्त्येति त्वधिकं। वस्तुतस्तु जातिशक्तादेव व्यक्तिधीसम्भवान्न व्यक्तौ शक्तिः। यदि च ततो न तद्धीस्तदा तत्र शक्तिरेव स्यात्, अन्यथा तद्धीर्न स्यादेव। ननु पद-जातिभ्यामप्येकोजाति-व्यक्त्यनुभवः क्रियते, तत्र जात्यंशे पदस्य व्यक्त्यंशे जातेरनुभावकत्वमयमेव उपादानार्थ इति चेत्, तर्हि जातेः कारणत्वापेक्षया शक्तिज्ञाने उपस्थितव्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रकल्पनैव लघीयसी जातेः प्रमाणान्तरत्वापातश्च। अतएव व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्यक्तौ न लक्षणा तत्साध्यो-

---

गौरवत्वं, एकविशिवेद्यत्वेन शक्तिलाभाभिप्रायेण तस्योक्तत्वादस्य चान्यथा तल्लाभाभिप्रायकत्वादित्याहुः। केचित्तु 'तत्किमशक्येऽपीति शक्तिसाधकपूर्वपक्षे समाधानान्तरमिदमित्याहुः। 'अन्यथेति शक्त्यकल्पन इत्यर्थः, तथाच तत एव तद्धीरिति भावः। श्रीकरमतान्तरं शङ्कते, 'नन्विति, 'जातेरिति। ननु प्रमाणसहकारितया अस्याजनकत्वे कथं प्रमाणान्तरत्वं अन्यथा योग्यताज्ञानादेरपि तथात्वापत्तेः, यदि च निर्व्यापारतया तस्य न तथात्वं तदत्रापि तुल्यमिति चेत्, न, तदंशे स्वातन्त्र्येणैव तद्धेतुत्वं निर्व्यापारस्य करणत्वमित्यभ्युपगन्तारं प्रति तदापादनात्। वस्तुतो जातिशक्त्यैव तथा धीसम्भवे जातेः करणत्वकल्पने गौरवादित्यत्र तात्पर्यं। 'अतएवेति यत-एव जातिशक्तादेव व्यक्त्यन्वयबोध इत्यर्थः, श्रीकरमते तु व्रीहित्वाश्रययावद्-घातस्य शब्दात् प्रतीतेर्नत्वया स्यादिति भावः। ननु तथापि व्यक्तिमात्रा-

पस्थितेर्जातिशक्तित एव सिद्धेः। अस्तु वा गवावच्छेदकत्वेनारुण्यादिवद्व्रीहित्वेऽप्यवघातान्वय इति। अत्रोच्यते। गोत्वज्ञाने गोज्ञाने वा शक्तं पदमित्याकारः शक्तिग्रहः तथाच शक्यज्ञाने विषयतया जातेरवच्छेदकत्वं व्यक्तिमादायैव प्रतीयते न केवलायाः व्यक्तिं विना जातेरप्रतीतेः, तथाच जातेरवच्छेदकत्वेनागृहीतविशेषणान्यायेन व्यक्तेरवच्छेदकत्वं वक्तव्यमपायितमिति शक्तिज्ञाने विषयतया अवच्छेदकत्वात् जातिवत्सापि शक्या तस्मात् परिहरैकवित्तिवेद्यत्वनि-

ऽन्यथा पूर्वनिर्विशेषत्वे पौनरुक्त्यापत्तेरिति ध्येयं। 'गोत्वेति गोत्वज्ञानत्वमवच्छेदकं न तु विशिष्टविषयत्वं अतः स्वविषयज्ञानशक्तिशब्दजन्यज्ञानविषयत्वं शक्यत्वं न व्यक्ताविपुनां, तचेदमुच्यते गोत्वज्ञानत्वेऽवच्छेदके विशिष्टविषयत्वमेवावच्छेदकं निर्विशेषणस्य तस्यानुपस्थितेरुपस्थितौ वा न समानवित्तिवेद्यत्वं तथाच व्यक्तिभानार्थमेव शक्तिरित्युभयथापि व्यक्तावुक्तरूपं शक्यत्वमित्यर्थः। ननु विशिष्टमेव गोत्वं ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितं तत्रावच्छेदकत्वं विशेषणीभूतां

श्वये तन्मात्रोपस्थित्यर्थं लक्षणैव स्यादत आह, 'अस्तु वेति, ज्ञानशक्तिपक्षमाश्रित्याह, 'गोत्वज्ञान इति, मतभेदेनोभयोपन्यास, उभयमते व्यक्तेरवच्छेदकत्वमित्याह, 'तथाचेति, 'अगृहीतेति। ननु यत्र प्रथमोपस्थितत्वं तत्र तन्न्यायावतारो न चात्र तथेति चेत्, न, तद्ग्रहं विना यत्र विशेष्यस्य ग्रहो न सम्भवति तत्रैव तन्न्यायप्रवृत्तेः, यत्र व्यक्त्या व्यावृत्ता जातिस्त-

यमं स्वीकुरु वा व्यक्तेर्वाच्यत्वं। अपि च यद्धर्म्मवत्तया ज्ञात एव यत्र यस्य ज्ञानं स तत्रावच्छेदकः व्यक्तिज्ञानत्वेन ज्ञात एव तत्र ज्ञाने शक्तिधीरिति व्यक्तिरपि शक्या । नन्वाद्यवुत्पत्तौ मिति मातृविषयत्वेन ज्ञात एव ज्ञाने प्रवर्त्तकत्वं ज्ञातं न च तयोर्ज्ञानं प्रवर्त्तकमतो व्यभिचारः, अन्यथा प्रवर्त्तकत्वेन मिति-मातृज्ञानमपि प्रयोज्यस्यानुमाय बालस्तत्रापि शक्तिं गृह्णीयात्, एव तवापि कार्य्यान्वितज्ञान एव शक्तिः स्यात् तत्त्वेन ज्ञात एव ज्ञाने शक्तिग्रहादिति चेत्, मिति-मातृज्ञानत्वं कार्य्यान्वितज्ञानत्वञ्च विनापि प्रवर्त्तकज्ञाने घटज्ञानत्वादिकं ज्ञातुं शक्यमिति तयोर्नावच्छेदकत्वं किन्तु घटज्ञानत्वादिकमेव लाघवात् तयोरपि तत-

---

व्यक्तिमपहाय विशेष्यीभूतजातेरेव लाघवादित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति । ननु स्वज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वग्रहे मिति-मातृविष-

---

यत्वेन ग्राह्या तत्र प्रथमं व्यक्तिज्ञानमावश्यकमित्यप्याऽ । ननु जाति-व्यक्त्योरवच्छेदकत्वप्रतीतावपि व्यक्तयंशे तद्भान भ्रम लाघवेन जातेरेवावच्छेद-कत्वादित्यत आह, 'अपि चेति, तथाच विषयाबाधात् तत्प्रमैवेति भाव' । 'मिति मातृज्ञानत्वमिति, तथाच नियतोपस्थित्यभावादेव कार्य्यघटितोक्त-दोषाभावात् न व्यभिचार इति भाव । 'तयोरपीति, मिति-मातृज्ञानलाभ-इति [illegible] परत्वोक्तं । ननु 'यद्धर्म्मवत्तयेत्यत्र लघुत्वं धर्म्मविशेषणमतो न व्यक्तेरवच्छेदकत्वं तस्या नानात्वेन गुरुत्वात् । न च तत्प्रवेशे गौरव, एवं हि

एव प्राप्तेश्च। किञ्च पदं व्यक्तिज्ञानार्थं शक्यज्ञाने विषयतया व्यक्तेरवच्छेदकत्वमात्रं कल्पयति लाघवात् जातिविषयत्ववद्व्यक्तिविषयत्वस्य ज्ञानवित्तिवेद्यत्वेनावश्यं शीघ्रोपस्थितत्वात्, न तु जातिशक्तिस्तद्बोधे कारणान्तरं वा तदवच्छेदकं गौरवाच्छक्तिग्रहकाले कल्पनीयोपस्थितिकत्वाच्च।

यतया ज्ञात एव भाने प्रवृत्तिहेतुतायाः स्वज्ञानपदस्य च तद्वि-

एवकारस्याप्यप्रवेशो मिति-भाटज्ञानत्वादावविप्रसङ्गात्। किञ्चैवं धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् इदन्त्वादिनोपस्थिते व्याप्तिग्रहसम्भवात्। यदि वा नियतोपस्थितत्वेऽप्यनुगतत्वात् लघुत्वाच्च तस्यैवावच्छेदकत्वं तदा नियतोपस्थितिकत्वेऽपि तत एव जातिरेव तथा, अपि च शक्तिग्रहविषयीभूते शाब्दज्ञाने उभयविषयत्वनियमेऽपि व्यक्तिज्ञानत्वं विनापि जातिज्ञानत्वं अनुमानेन शक्यग्रहमिति कार्यत्वादिवत् न व्यक्तिः शक्या। न च व्यवहारानुमिते तद्ज्ञाने शक्तिग्रहव्यवहारस्य व्यक्तिविषय इति तद्विषयत्वेनावश्यं तदुपस्थितिरिति वाच्यं। लिङ्गाभावादिना जातिविषयत्वमात्रेणानुमिते तत्र शक्तिग्रहे बाधकाभावात् मानान्तरेणापि तत्सम्भवाच्च उत्सर्गतोभानं कार्यत्वविषयत्वेनापीत्यरुचेराह, 'किञ्चेति, तथाचोभयविषयशाब्दज्ञानत्वावच्छिन्ने पदस्य कारणतया तदवच्छेदकत्वेनोभयत्रैव शक्तिरिति भाव'। न चान्वयविषयताया नियमेऽपि तद्विषयत्वं यथा नावच्छेतकं तथा व्यक्तिविषयत्वमपीति वाच्य। तस्यावश्यकाकाङ्क्षादिलभ्यत्वात् व्यक्तेस्तानन्यलभ्यत्वात् तज्ज्ञाभाधंमनावश्यककारणान्तरकल्पने गौरवमित्यनुपदमेव स्फुटं। 'ज्ञानवित्तीति, यद्यपि प्रत्यक्षे तथात्वेऽपि अनुमाने तथात्वानियम तथाप्युत्सर्गतस्तथात्वं बोध्य। 'कारणान्तर' जात्याश्रयत्वादि, 'शक्तिग्रहेति, यद्यप्युत्तरकाल तद्-

अन्ये तु प्रथमं व्यवहारानुमितव्यक्तिज्ञाने शब्दानुविधानात् पदं शक्तमित्यवधारयति न तु जातिज्ञाने,

---

पयतानियतत्वादित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजन्तु व्यक्तिज्ञाने कारणत्वग्रह उपजीव्यो न तु व्यक्तिज्ञानत्वेन,

---

ग्रहे न दोषः तथापि गौरवमेव मूलं । नन्वव्युत्पन्नस्य शाब्दानुभवाभावाच्छक्तिबोधोऽवश्यं हेतुः । न च पदार्थस्मरण एव तदुपक्षयः, तथापि प्रयोजकत्वसम्भवात् एवञ्च जातिशक्तिधीरवश्यं प्रयोजिकेति तत एव व्यक्तिधीः । किञ्च जातिरिव व्यक्तिरपि शक्यज्ञानमवच्छिनत्तु तथापि न व्यक्तिर्वाच्या शक्तिज्ञानं यद्विषयत्वेनाङ्गं तदेव शक्यं जातिश्च तथेति लाघवात् सैव शक्या । अतएवान्वयो न शक्य व्यक्तिविषयत्वेन च तस्य भानं सामग्रीबलात् सम्पातायातं न तु तथात्वेन तदुक्तं गौरवात् व्यक्तिधीश्च तुल्यवित्तिवेद्यत्वादिति चेत्, न, शक्तिबोधस्य प्रयोजकत्वेऽपि व्यक्तिशाब्दबोधहेतुत्वकल्पनाया गौरवत्वादवश्यात् जातिशाब्दानुभवे पद व्यक्तिशाब्दानुभवे च जातिशक्तिबोधो हेतुरिति सामग्रीद्वयकल्पने गौरवाच्च, तथाचानन्यलभ्यत्वाद्व्यक्तिरपि शक्या, एवञ्च लाघवाद्व्यक्तेरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्ग गौरवञ्च प्रामाणिकं । न च तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्व्यक्तिरपि शक्या, एवञ्च लाघवाद्व्यक्तेरवच्छेदकत्वकल्पने विशिष्टशक्तिज्ञानमङ्ग गौरवञ्च प्रामाणिकं । न च तुल्यवित्तिवेद्यत्वाद्व्यक्तिलाभ, शक्तिं विना ज्ञापकत्वाभावे तथात्वासिद्धेः जातिशक्तिपक्षे तथात्वस्यापाकत्वात् । किञ्चैवं वैशिष्ट्यलाभो न स्यात्, न हि तदपि तुल्यवित्तिवेद्यं, आलोचने तदभानेऽपि तद्भानात् शाब्दे तथात्वस्य निर्बीजत्वात् । न च गोपदं स्वभावादेव गोत्वविशिष्टज्ञापकं तत्र च जातिशक्ततया ज्ञातत्वमेव प्रयोजकं लाघवादिति वाच्यं । वैशिष्ट्यशक्ततया ज्ञातत्वस्यैव तथात्वापत्तेः तस्यापि समवायरूपस्यैकत्वप्रसाधनाद्विशिष्टलाभ एवं सति तस्मादिति तुल्यं स्वभावाद्विशिष्टबोधकत्वमित्यपि तुल्यमिति दिक् ।

व्यवहाराजनकत्वेन तदा तस्यानुपस्थितेः, पश्चाद्व्यक्ते-र्व्यभिचार्यत्वे अनुगमार्थञ्च जातिरपि तद्विषय इति मानान्तरेण ज्ञात्वा जातिज्ञानेऽपि तत्पदस्य कारणतां प्रत्येति, तथाच व्यक्तिशक्तिज्ञानमपि कारणं न तु जातिशक्तिज्ञानेनान्यथासिद्धिः व्यक्तिज्ञानकारणतां उपजीव्य जातिज्ञाने कारणताग्रह इत्युपजीव्यविरोधात्। एतेन जातिरेव शक्या लाघवात् शक्तिग्रहजन्यसंस्कारस्य व्यक्तिविषयत्वनियमेन पदात् जातिस्मरणमुत्पाद्यमानमवश्यं व्यक्तिविषयं, संस्कारस्यानियतोद्बोधकत्वेऽपि जात्यंशोद्बोधकादेव व्यक्त्यंशोद्बोधनियमकल्पना, यथा पदेनोद्बुद्धसंस्कारादेव नियता शक्तिस्मृतिः

तथाच जातिज्ञानस्य कारणत्वग्रहेऽपि नोपजीव्यविरोधः तेन रूपेणापि व्यक्तिधीहेतुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादिति। वयन्तु न जातिरेव पदार्थः जातिविशिष्टव्यक्त्यनुभवानुपपत्तेः[१]। न च समानवित्तिवेद्यतया व्यक्तिलाभः, वैशिष्ट्येन सह तथात्वाभावात् अन्यथा निर्विकल्पको-

(१) जातिविशिष्टव्यक्तिलाभानुपपत्तेरिति ख०।

'अन्ये त्विति, 'उपजीव्यविरोधादित्यन्तमेतन्मतं। अत्रायमस्वरसः, न ह्यनेनैव न्यायेन जातिशक्तिकल्पना येनोपजीव्यतानियमः, किन्तु लाघवादिना प्रकारान्तरेणापि, तथाचान्यलभ्यत्वे प्रथमकृप्ता व्यक्तिशक्तिधीर्न्याय्या अनन्यलभ्यत्वे किमनया कुसृष्ट्येति भावः।

पदं विनापि च सर्व्वा जातिस्मृतिर्व्यक्तिविषया, अन्यथा केवलजातिमात्रस्मरणापत्तेः। संस्कारसहितात् पदादेव जातिविशिष्टानुभवोऽपौन्द्रियादिव प्रत्यभिज्ञा। अतएव भाष्यं, "संस्कार-शब्दशक्तिभ्यां विशिष्टानुभव-इत्युन्नीतमतमपास्तं", उक्तन्यायैर्जातिवद्व्यक्तेरपि शक्यत्वात् विशिष्टानामानन्त्येऽपि एकत्र विशिष्टे तत्त्वं विहाय गोत्वमादाय गोत्वविशिष्टं शक्यमिति शक्तिग्रहः, यथा च क्वचिदेव धूमे धूमोवह्निव्याप्य इति बुद्धिः, यथा वा तवैव कार्य्याणामानन्त्येऽपि क्वचित् कार्य्ये तत्त्वं तटस्थीकृत्य कृतिमादाय धर्म्मिणि कार्य्यं शक्यमिति लिङादेरपूर्व्वे शक्तिग्रहः, अवच्छेदकैक्याच्छक्तेरेकत्वं तद्वदेव, यथा वा व्यक्तिवाचकपश्वादि-

---

च्छेदापत्तेः। तथाच नियमतोजातिविशिष्टव्यक्तिलाभाद्विशिष्टे शक्तिः

'तत्त्वमिति तद्व्यक्तित्वादिकमित्यर्थः', तथाचैकव्यक्तावेव शक्तिग्रहः समानप्रकारकत्वनियामक इति तन्मतमालम्बनोक्तं। 'यथा चेति जाति-साङ्कर्य्येण शरीरत्वादिवत् पशुत्वादिजातेरभावात् लोमवल्लाङ्गूलयोगित्व-लक्षणोपाधिमादाय व्यक्तावेव पशुपदशक्तिग्रह इत्यर्थः। न चैवं छिन्न-लाङ्गूलानां पशुत्वेन व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं। तादृशलाङ्गूलवद्वृत्त्य-न्यावयवविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वे तात्पर्य्यादित्येके। अदृष्टविशेषोपगृहीतभूत-भेदारब्धत्वमित्यन्ये। यत्तु अनुगतलक्षणाभावान्न पशुत्वं जातिरिति, तन्न,

पदानां, अथ वा गोत्वेन सामान्यलक्षणया ज्ञाते सर्व्वत्र गवि गोत्वमादाय शक्तिग्रहः, प्रमेयत्वेन च सर्व्वज्ञाने सार्व्वज्ञ्यमिष्यत एव, नेष्यते तु घटत्वादिसर्व्वप्रकारकज्ञानवत्त्वेन, सर्व्वैकोदासीनगोः शक्यत्वाद्यत्किञ्चिदेकोपादानेऽपि गोरुपादानादन्योपादानाशक्यत्वं एकोपादानेऽनध्यवसायो वा। अन्यथा तवाप्येकवित्तिवेद्यतया सर्व्वैकपरत्वे उक्तदोषे का गतिः, का वा गतिर्व्यक्तिवाचकपश्वादिपदानां। भट्टमते तु जातिरेव शक्या लाघवात् व्यक्तिस्त्वाक्षेपलभ्या। ननु नाक्षेप एकवित्तिवेद्यत्वात्तयोः, समानानां हि भावः सामान्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासते इति चेत्, न,

---

अन्यथा समूहालम्बनरूपनिर्व्विकल्पकापत्तेरिति ब्रूमः। 'पश्वादीति, इदञ्च तन्मते, पशुत्वं न जातिः उच्चैःश्रवःशरीरादिवृत्तित्वात् योग्यसंस्थानव्यञ्ज्यत्वनियमाच्च जातेः, अस्माकन्तु जातिरेव पशुत्वं अश्वत्वादिव्यापिका लोमवल्लाङ्गूलवत्त्वव्यङ्ग्येति ध्येयं। 'नेष्यते त्विति,

---

उक्तोपाधेरेव तथात्वोपपत्ते, अन्यथा किमवच्छेदेन व्यक्तावपि शक्ति स्यात्, अस्मन्मते पशुत्वस्य जातित्वेऽपि परानभ्युपगतत्वेन तथोक्तमित्यप्याहुः।

स्वमतमाह, 'अथ वेति, 'लाघवादिति, आवश्यकत्वाज्ञातगृहीतविशेषणान्यायाच्चेत्यपि बोध्यं। तदुक्तं, "विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति। सामान्यत्वपुरस्कारेण सामान्यं शक्यं तच्च व्यक्तिं विना न भासत इति भ्रान्त आशङ्कते, 'नन्विति, 'न भासत इति, सामान्यत्वेनेति

स्वरूपेण शक्या जातिः, न च सामान्यत्वं तस्याः स्वरूपं, तद्धर्म्मत्वात्, अन्यथा आलोचनेऽपि सा न भासेत। कथं सामान्यत्वेनाप्रतीता जातिर्व्यक्तितोभिन्नतया शब्देनाभिधातव्येति चेत्, न, शब्देन व्यक्तितो भिन्नतया जातेरबोधनात्। ननु व्यावृत्ता जातिर्वाच्या व्यावृत्तबुद्धिं विना व्यक्तिविशेषानाक्षेपात् व्यावर्त्तिका च तत्र व्यक्तिरेव अनुगतत्वमप्यनुगम्यमानं विना न भासत इति जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिरिति चेत्, न, स्वतोव्यावृत्तजातिस्वरूपस्य वाच्यत्वात्। व्यक्तेर्धर्म्मान्तरस्य वा व्यावर्त्तकत्वेऽन्योन्याश्रयोऽनवस्था वा। ननु गौरितिपदात् जाति-व्यक्त्योर्युगपत्प्रतीतिः। न च सूक्ष्मकालभेदाग्रहात् सा भ्रान्ता, बाधकाभावात्, तथाच गोपदाद्गोत्वधीस्ततः क्रमेण व्याप्ति-पक्षधर्म्मताज्ञानं ततो व्यक्त्यनुमितिरिति ज्ञानपरम्पराकल्पनाद्वरं जातिवित्तिवेद्यत्वं व्यक्तेरिति चेत्, न, व्युत्पत्त्यधीनं हि शब्दस्य बोधकत्वं, अतो व्युत्पत्तिपर्य्यालोचनया युगपज्ज्ञानमसिद्धं। अतएव ज्ञानपरम्परा-

---

सर्व्वशब्दात् सर्व्वज्ञानात्तथाप्येवं मन्यमानत्वादिति भावः।

शेयः। भ्रान्त एव शङ्कते, 'कथमिति, अनुगतत्वस्य व्यावर्त्तकत्वे व्यक्तिविशेषणा-क्षेपदोषे सत्येवाह, 'अनुगम्यमानमिति, 'युगपत्प्रतीतिरिति यौगपद्यधी-

कल्पनमपि युक्तं, अन्यथा कर्त्तुरप्याक्षेपेण स्यात् शब्दात् सकर्तृकाया एव क्रियाया अवगमात्। न च जातिज्ञानत्वेन व्यक्तिविषयतानियमः, प्रत्यक्षादौ तस्य व्यक्तिधीहेतुसमाजाधीनत्वात्। अतएव न जातिधीहेतौ व्यक्तिधीहेतुसहकारितानियमः समाजस्यार्थसिद्धत्वात् गोत्वं गवाविषयप्रतीतिविषयः जातित्वात् गोभिन्नभावत्वाद्वेति जातिमात्रधीसिद्धेश्च। अथ यत् यत्परतन्त्रं तत् तेनैकवित्तिवेद्यं यथार्थपरतन्त्रं ज्ञानमर्थेन जातिश्च परतन्त्रेति व्यक्तौ भासमा-

'जातित्वादिति, न च प्रवत्वादौ व्यभिचारः, बाल्य-कौमारादिना तन्मते शरीरभेदाभावेन तज्जातित्वासिद्धेः। नित्यत्वे सति समवेतत्वस्यैव सामर्थ्यं व्यर्थविशेषणत्वमित्यरुचेराह, 'गोभिन्नेति, भावत्वं गोनिरूपणानधीननिरूपणत्वं गवाभाववद्गोशृङ्गादावपि व्यभिचारात् तत्त्वञ्च गव्येव व्यभिचारीति गोभिन्नत्वं विशेषणमिति भावः।

रित्यर्थं, 'व्युत्पत्त्यधीनमिति लाघवेन जातिमात्रस्यैव शक्यतया मदादुमक्षिप्तेरित्यर्थं। 'अवगमात्' अवगमाभ्युपगमप्रसङ्गादित्यर्थं, यदि च यौगपद्यधीत्वन्न्यमस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति भाव। 'गोत्वमिति, न च नित्यपदादिना गवादिविषयकप्रतीतिविषयत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यं। जातिज्ञानस्य व्यक्तिविषयत्वानियमाभ्युपगन्तारं प्रत्येव तदनुमानावतारेणापाततस्तदसिद्धे, अतएव सामान्यत एव तत्सिद्धिं वक्ष्यति, 'जातिमात्रधीसिद्धेश्चेति हेतौ जातित्वनिर्व्वचने यावदेव व्याप्यं तावदेव विवक्षितं, 'गोभिन्नेति। ननु भाव-

नायामेव भासत इति चेत्, न, परतन्त्रत्वं हि न परसमवेतत्वं गन्धादिना व्यभिचारात्, न तद्धी-निरूप्यत्वं असिद्धेः, नापि तस्मिन् भासमान एव भासमानत्वं साध्याविशेषात्, नापि विशेषणत्वेनैव-ज्ञानं गौरित्येव प्रतीतेः। गवि गोत्वमिति कश्चित् प्रत्येतीति चेत्, न, आलोचने विशेषणत्वं विनापि

'विशेषणत्वेनैवेति यत् प्रतीयमानं यद्विशेषणत्वेनैव भासते तद्विशेष्य-समानवित्तिवेद्यमिति नेत्यर्थः, 'गौरितीति, तथाच न व्यक्तिवित्ति-वेद्या जातिरिति भावः। 'गवीति, गोवि गोत्वमित्येव प्रतीतिरिति, 'कश्चित्' परः, विशेषणत्वेनैवेत्यादिनियमवादीति यावत्, 'प्रत्येति' स्वीकरोति, तेन गौरित्येव प्रतीतिरिति परं प्रत्यसिद्धं तेन गवि गोत्वमित्येव प्रतीतिस्वीकारादिति भावः[1]। 'आलोचन इति,

(१) स्वीकारादित्यर्थ इति ख०।

पदं व्यर्थं निषेधपदादिना अभावमात्रस्यैव गवादिविषयकप्रतीतिविषयतया तत्र व्यभिचाराभावात्, अन्यथा गोसादृश्यादौ व्यभिचारतादवस्थ्यापत्तेः। न च प्रतीतिपदं प्रत्यक्षपरं भावपदञ्चेतरानिरूपणानिरूप्यपरमिति वाच्यं। बाधापत्ते, किञ्च गोघटितोपाधेरपि नियमतो गोविषयकप्रतीतिविषयतया तत्र व्यभिचार इति। मैवं। भावपदस्याखण्डभावपरत्वेनोक्तदोषनिरासात्। 'नापि विशेषणत्वेनैवेति, व्यक्तिविशेषणत्वेनैव जातेर्ज्ञानं तस्याः व्यक्तिपार-तन्त्र्यमित्यपि नेत्यर्थः, 'गौरित्येवेति गोपदादिना गौरित्याकारिकायाः प्रतीतेर्दर्शनात् तस्याः स्वव्यक्त्याक्षेपवादिना मया जातिमात्रविषयत्वेनाप्युप-पादितत्वादित्यर्थः। 'गवीति, गवि गोत्वमिति प्रतीतौ गवीत्यंशो गोत्वा-

स्वरूपतः प्रतीतेः जातिमात्रशक्तात् पदात् जातेः स्मरणमालोचनमेव जातिविशिष्टगोचरसंस्कारादेव पदेन जात्यंशोद्बोधे सति जातिमात्रस्मरणात्। अतएव ततो जातिं विनापि कदाचित् व्यक्तिस्मृतिः। अस्तु वा गुरोरिवालोचनमपि संस्कारजनकं शब्दव्युत्पत्तिबलेन

गवि गोत्वमित्येव प्रत्यय इति तेनापि स्वीकार्य्यं विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुदयादिति आलोचने नियमभङ्गस्य ध्रुवत्वादिति भावः। ननु विशिष्टज्ञानस्यैव संस्कारजनकत्वेन तेन समानप्रकारकस्मरणजननात् जातिमात्रस्मरणमसिद्धं, अतएव तथा शाब्दानुभवोऽपि नेत्यत आह, 'जातेरिति, संस्कारसत्त्वेऽपि तदुद्बोधकविलम्बेन व्यक्त्यंशस्मरणाभावादिति भावः। नन्वेकदेशोद्बोधकादेवापरांशस्मृतिः अन्यथा सदृशदर्शनादिना धर्म्मिस्मरणेऽपि तद्धर्म्मास्मरणापत्तेः, अतएवेत्यादिकमसिद्धमेव, न हि जातिविशिष्टानुभवेन कदापि व्यक्तिमात्रस्य स्मृतिरित्यरुचेराह, 'अस्तु वेति, 'विशे-

---

ष्यपार्थे व्यक्तिभानस्यावश्य वाच्यत्वात् तत्र च गोत्वस्य विशेषणत्वेनैव भानस्वीकार इति गौरित्याकारकप्रतीतावपि तथैव तत्प्रकारस्वीकारः विष-यधर्मभेदेऽपि प्रत्यययोरुल्लेखे विशेषज्ञानाभावादिति भावः। एवकारान्वितो हेतुस्तथाप्यसिद्ध एवेत्याह, 'आलोचन इति निर्व्विकल्पक इत्यर्थः। नन्वेवं पदान्निर्व्विकल्पकापत्तिरित्यत्रेष्टापत्तिमाह, 'जातिमात्रेति। 'अतएवेति संस्कारोद्बोधकप्रतिनियमादेवेत्यर्थः, 'गुरोरिवेति, यद्यपि तन्मते तदनभ्युपगमः, तथापि व्यक्तिविशेषानवगाहिज्ञानं तस्य निर्व्विकल्पकत्वेन बोध्यं, तदेकदेशिमतेनेत्यन्ये। 'शब्दव्युत्पत्तीति जातिमात्रशक्तपदात् तन्मात्र

जातिमात्रस्मरणसिद्धेः। न च स्मरणस्य विशिष्टज्ञानत्वमेव, अनुभवस्यापि तथात्वेन निर्विकल्पकासिद्धिप्रसङ्गात् एकवित्तिवेद्यत्वेऽपि प्रथमदर्शनवत् शब्दाद्गोत्वस्मरणमालोचनमेव गोत्वे गोव्यक्तिवृत्तित्वादिवैशिष्ट्यस्याशक्यत्वेन तदविषयत्वात्। न चालोचनस्येन्द्रियजन्यत्वात् न स्मृतित्वं, ज्ञानत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्म्मत्वेन स्मृतित्वस्यालोचनवृत्तित्वात्। नन्वाक्षेपाद्व्यक्तिधीर्न व्यक्तित्वेन न वा रूपान्तरेण गौरित्येव प्रतीतेः, नापि गोत्वेन गोत्वस्य गोत्वविशिष्टभेदेनाक्षेपाभावादिति चेत्, न, विशेषण-विशेष्ययोर्भेदेनानुमानाविरोधात्। अतएव गोत्वं व्यक्त्याश्रितं जातित्वा-

षणेति गोत्वं गवाश्रितं गोत्वत्वादित्यत्र गोत्वत्वे गवाश्रितत्वप्रवेशेऽपि विशिष्टाविशिष्टभेदादित्यर्थः, 'अतएव' विशिष्टाविशिष्टभेदादेव, 'जातित्वादिति अत्रानेकव्यक्तिवृत्तित्वगर्भतया जातित्वस्य साध्यप्रवेशेऽपि विशिष्टस्य हेतुत्वादित्यर्थः। ननु द्वयमप्यनुपपन्नं प्रथमे पक्ष-

विषयकसंस्कारोद्बोधात् तन्मात्रस्मरणसिद्धेरित्यर्थः। अभ्युपेत्याह, 'एकेति, 'ज्ञानत्वेति, अनुमित्यादौ व्यभिचारादाह, 'साक्षादिति, यदि चानुमितिविशिष्टस्मरणान्यतरत्वादिकमपि साक्षाद्व्याप्यं तदा धर्मपदं जातिपरं बोध्यं। 'गोत्वविशिष्टाभेदेनेति आक्षेप्यगोत्वविशिष्टान्तर्गतत्वेनेत्यर्थः, तथाच न गोत्वांशाक्षेपकत्वमभेदादिति भावः। गोत्वांशस्य नाक्षेप्यत्वमित्याह, 'विशे-

दिति पक्षधर्मताबलात् गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिः, अर्थापत्तेर्वा तत्सिद्धिः। ननु व्यक्त्या विना किमनुपपन्नं व्यक्तिं विनापि गोत्वस्य तद्बुद्धेश्च सिद्धेः कथमर्थापत्तिरिति चेत्, न, व्यापकं विना व्याप्यस्यासिद्धेः। उच्यते। गामानयेत्यतो गोत्वविशिष्टस्य क्रियान्वयबोधाद्गौरित्याकारकगोविशेष्यकबुद्धिः कार्यं सा च न शब्दं विना आक्षेपाद्व्यक्त्याश्रितं गोत्वमिति धीर्न तु गौरिति। न चैवं व्यक्तेः क्रियान्वयोऽपि, गोत्वाश्रिततया निराकाङ्क्षत्वात् राजपुरुषमानयेत्यत्रेव

तावच्छेदकस्य हेतुत्व यत्र विशिष्टाविशिष्टभेदेन समाधान तद्विशिष्टेन हेतुना विशिष्टसाध्यसिद्धौ सम्भवति विशिष्टासिद्धत्वेन सिद्धसाधनाभावात् न त्वविशिष्टसाध्ये विशिष्टहेतौ सिद्धसाधनादित्यस्वरसेनाह, 'अर्थापत्तेरिति, गां विना गोत्वमनुपपन्नमित्यर्थापत्त्या गोत्वविशिष्टसिद्धिरित्यत्रानुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं न तु व्याप्त्यादिकमपि व्यधिकरणाश्रैव जीविशद्वाभावस्य वह्निसत्त्व विनाऽनुपपत्तिज्ञानेन वह्निसत्त्वसिद्धेरिति भाव। 'व्यापकमिति व्याप्तिस्वरूपभाव तथाच व्यापिका व्यक्ति विना व्याप्यगोत्वान्वयोऽनुपपन्न-

---

यत्वेति। तर्हि कथ गोत्वाश्रयव्यक्तिसिद्धिरित्यत आह, 'अतएवेति अभेदेनाक्षेप्यत्वविरोधादेव, पक्षधर्मताबलात् तत्सिद्धिरित्यर्थं। 'न तु गौरिति, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति भाव। 'न

राग्रः, अन्वये वा व्यक्तिमानयेति धीः स्यात् न तु गामिति। किञ्च गोत्वं न व्यक्तिव्याप्यं, न हि यत्र यदा वा गोत्वं तत्र तदा व्यक्तिर्यत् सामान्यं सा व्यक्तिरिति वा नियमः, व्यभिचारात्। नापि गोत्वं गवाश्रितं गोत्वादित्यनुमितिः, व्याप्तिग्रहशरीरत्वात्। न च जातित्वं व्यक्त्याश्रितत्वे लिङ्गं, जातित्वस्य पदाद-नुपस्थितेः, तथात्वे वा जातिवित्तिवेद्यैव व्यक्तिः। अपि

इत्यर्थः। यद्गोत्वं सा गौरिति यत्र गोत्वतादात्म्यं तत्र गोतादात्म्यं सम्बन्धसामानाधिकरण्यस्यैव सम्बन्धिव्याप्तित्वादिति भावः। 'व्या-प्तीति, पक्षतावच्छेदकस्यैव हेतुत्वादिति भावः। ननु साधनशब्दं विनेत्यनुपपन्नं गां विना गोत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानाद्गोत्वविशिष्टस्यैव सिद्धेः, अतएव व्यक्त्याश्रितं गोत्वमित्याद्यनुक्तोपालम्भः, गोत्वं न

ह्यीति, यद्यपि प्रलयाभावाद्यदा गोत्वं तदा गौरिति व्याप्तिरस्त्येव तथापि क्षमतावष्टम्भेनेदमुक्तं। 'गोत्वादिति गोत्वत्वादित्यर्थः', गोत्वत्वस्य गोपदा-दनुपस्थितेरिति दोषे सत्येव दोषान्तरमाह,, 'व्याप्तीति हेतोरेव पक्षता-वच्छेदकतया व्याप्तिग्रहकाल एवोद्देश्यसिद्धे' सिद्धसाधनादित्यर्थः; 'जाति-त्वस्येति, तथाच गोपदश्रवणानन्तरं नियमतो व्यक्तिधीरनुभवसिद्धा न स्यात् प्रकारान्तरेण तदुपस्थितेरनावश्यकत्वादिति भाव। 'तथात्वे वेति जाति-त्वस्य व्यक्तिघटितत्वादित्यर्थः। ननु गोत्वमेव लिङ्गं तच्च पदादुपस्थितमेवेत्यत-आह, 'अपि चेति व्यधिकरणयोर्न गम्य-गमकभाव इत्यर्थः। 'प्रकृत्यर्थत्व' प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं, नन्वेतावतापि न पक्षताच्छेदकतात्पर्य्यनिर्व्वाहार्थमेव तत्-

च लिङ्गं व्याप्यमनुपपन्नं स्वाश्रये व्यापकमुपपादकञ्च बोधयति। न चेह गोत्वाश्रये व्यक्तिबुद्धिः। वयन्तु ब्रूमः, व्यक्तेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थसङ्ख्या-कर्म्मत्वादेर्व्यक्तावनन्वयः स्यात् सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्प्रकृतितात्पर्य्यविषये तदन्वयव्युत्पत्तौ लक्षणोच्छेदो गौरवञ्च। आख्यातार्थसङ्ख्यापि नानुमिते-नान्वेति, किन्तु भावनान्वयिना शुद्धेन प्रथमान्तादुप-

---

व्यक्तिव्याप्यमित्यपि तथा व्याप्तेनैरपेक्ष्येणार्थापत्तेरभावात् गोत्वं गवाश्रितमित्यपि तथा जातित्वेनाक्षेपस्त्वप्रसक्त एव शब्दाज्जातित्वा-नुपस्थितिस्तु गोत्वत्वेऽपि तुल्या, परन्तु विशिष्टोपस्थितये यत्प्रकारकः प्रसज्यते जातित्वेनाप्रसङ्ग एव न किञ्चित्, 'अपि चेत्यादि यदुक्तं तदपि न श्रुतार्थापत्तौ तथा नियमस्य तन्मतेऽभावादित्यस्वरसा-दाह, 'वयन्त्विति, 'सुब्विभक्तीनामिति, लिङ्ग-सङ्ख्ययोः प्रकृत्यर्था-न्वयादिशेषनियमः सोऽपि पाचक-पश्वादिपदे व्यक्तिवाचके व्यव-स्थित इति भावः। इदमुपलक्षणं "शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यते" इति व्युत्पत्तेश्चेत्यपि चैतद्द्रष्टव्यः। अतएव तद्व्यभिचार-माशङ्क्योद्धरति, 'आख्यातार्थसङ्ख्यापीति। ननु विशिष्टलक्षणावादे

कल्पनादित्यरुचेराह, 'गौरवञ्चेति तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितत्वस्योच्चरितत्वगर्भत्वे गुरुत्वादित्यर्थः। नन्वाक्षिप्ते कर्त्तर्य्याख्यातार्थसंख्यान्वयवद्व्यक्तावप्याक्षिप्तायां-मन्वयोऽस्तु 'सुब्विभक्तीना इत्यादिव्युत्पत्तिस्त्वसिद्धेवेत्यत आह, 'आख्यातेति,

स्थितेन पदान्तरादुपस्थितिरेव तत्राक्षेपार्थः। अतएव न व्यक्तेराक्षेपः किन्तु लक्षणया गोपदाद्गौरिति व्यक्तिधीरिति मण्डनः। यदाह, "जातावस्तित्व-नास्तित्वे न हि कश्चिद्विवक्षति। नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे" इति॥ उच्यते। स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा, तीरत्वेन ज्ञाते गङ्गापदस्येव। न चेह गोत्वादन्येन रूपेण व्यक्तेरुपस्थितिः, किन्तु गोत्वेनैव, व्यक्तित्वेन सास्नादिमत्त्वेन चोपलक्ष्यत्वे गोपदाद्व्यक्तित्वादिरूपेण धीः स्यान्न तु गौरिति। नापि गोत्वसम्बन्धिनि गोत्वविशिष्टे लक्षणा, गोत्वे हि न साक्षादानयनाद्यन्वय इति व्यक्त्यवच्छेदकतया तस्यान्वयेऽमुख्यत्वं। लक्षणयापि गोत्वावच्छिन्नैव व्यक्तिः क्रियान्वयिनी प्रतीयते न केवला व्यक्तिरिति गोत्वविशिष्टस्य

शक्योपस्थितिर्लक्षणयैवेति गोत्वेऽपि लक्षणायामिष्टापत्तिरित्यरुचे-

---

शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्य्यत इति न्यायात् अतएव श्रुतार्थापत्तिरिति भावः। 'अतएवेति विभक्त्यर्थान्वयादेवेत्यर्थः, 'अस्तित्व-नास्तित्वे' उत्पाद-विनाशौ, तथाच गौरुत्पन्ना गौर्विनष्टेत्यादौ जातौ तदन्वयानुपपत्त्या व्यक्तौ लक्षणेत्यर्थः। ननु स्वार्थादन्येनेत्यप्रमाणकं तथाच गोत्वेनैव व्यक्तेरुपलक्ष्यत्वमस्त्वित्यत आह, 'नापीति, 'गोत्वसम्बन्धिनीति शक्यसम्बन्धो दर्शितः, 'लक्ष्यत्वे' उपस्थाप्यत्वे। ननु लक्षणयैव विशिष्टोपस्थितौ मोक्षविरोध इत्यत-

लक्ष्यत्वे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः, गोत्वेऽपि वा लक्षणा। अपि च जातिमात्रे न शक्तिर्न वा व्यक्तौ लक्षणा जातौ मुख्यप्रयोगाभावात्, तयोस्तन्मूलकत्वात्, प्रयोगो हि व्यवहारहेतुज्ञानार्थः। न च जातिमात्रनिर्विकल्प-काङ्क्षिमनादाय केवलजातौ व्यवहारः, तस्य विशिष्टज्ञानसाध्यत्वात्, गां पश्य गौरस्तीत्यादावपि गोत्वविशिष्टस्यैव ज्ञानं व्यवहारश्च। तस्मादेकवित्तिवेद्यत्व-

---

राह, 'अपि चेति, किञ्च मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणा तथा च यत्र न सा तत्रापि व्यक्तिधीरिति सापि शक्त्येत्याह, 'गां पश्येति,

---

चाह, 'गोत्वेऽपि चेति, सा च न सम्भवति अभेदे शक्यसम्बन्धाभावादिति भावः। ननु विशिष्टस्य केवलादन्यत्वात् गोत्वविशिष्टे लक्षणास्तु अत एव शुक्लवाचकस्य शौक्ल्यादिपदस्य शौक्ल्यादिविशिष्टे लक्षणेति सिद्धान्तः, तथा च स्वार्थादिन्येनेत्ययुक्तं। न च तत्र शौक्ल्यादिसम्बन्धित्वेनोपलक्ष्यत्वं सम्बन्धि-लक्षणमेव "यद्धि येन विनेत्यादिन्यायेन शौक्ल्यादिभानमिति वाच्यं। प्रकृतेऽपि गोत्वसम्बन्धित्वेन तथात्वापत्तेः। गोपदेन गोत्वमात्रप्रकारकानुभवान्न तथेति यदि तदा शौक्ल्यादिपदेनापि शौक्ल्यादिमात्रप्रकारकानुभवात् तत्तुल्यं। यदि च केवलवाचकस्य न विशिष्टे लक्षणा तदा 'अजहत्स्वार्थे लक्षणेति वक्ष्यमाण-विरोध इत्यत आह, 'अपि चेति, 'तयोरिति शक्ति-लक्षणयोः प्रयोगमूलक-त्वादित्यर्थः, मुख्यप्रयोगाच्छक्तिः मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या अन्यत्र प्रयोगा-ल्लक्षणेत्यर्थः। ननु गां पश्येत्यादावेव जातौ मुख्यप्रयोगोऽस्तीत्यत आह, 'गामिति, अत्र जातेरप्यन्वययोग्यत्वादन्वयानुपपत्त्यभावे लक्षणाविरहात् तद्विशिष्टज्ञानोऽनुभूयमानो न स्यात्। न च तात्पर्यानुपपत्त्यैव यष्टी'

नियमात् जातिविशिष्टं शक्यं। यदि च तृतीयायाः करणैकत्व इव गो-गोत्वे शक्ये तदा गोत्वं गोव्यक्तिश्चेति धीः स्यात् न तु गौरिति, वैशिष्ट्यञ्च सम्बन्धो वा ज्ञातो घट इत्यत्रेव विशेषणताविशेषोऽर्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्। जातिविशेषवदवयवसंयोगरूपाकृतिरपि

'जातिविशेषेति जातिविशेषवानवयवसंयोग इत्यर्थः,। नन्वन्यतरकर्मजत्वादिव्याप्याया नानाजातेः कथमनुगमकं विना पदादुपस्थितिः, मैवं, अनुभवसिद्धतत्तज्जातिव्यञ्जकतत्तत्संस्थानवैजात्यव्याप्यनानान्यतरकर्मजत्वादिस्वीकारात् न तु वैपरीत्यं, तत्तज्जाता-

प्रवेशयेतिवक्तव्यत्वाच्चेति वाच्यं। उभयथाप्याधारत्वतात्पर्यग्रहेऽपि विशिष्टानुभवात् तदिदमुपसंहरन्नेव स्पष्टयति, 'तस्मादिति, एवञ्च गौर्नित्येत्यादौ जात्यादिपरत्व एव लक्षणेत्यवधेयं। अनेदं चिन्त्यं शक्तिग्रहकाले लाघवज्ञाने लक्षणां विना विशिष्टलाभोऽसिद्ध एव तदप्रतिसन्धाने च शक्तिभ्रमात् तल्लाभोऽन्यथा सिद्ध इति क्वचित् लक्षणया क्वचिच्छक्तिभ्रमात् व्यक्तिलाभइति जातिरेव शक्येति। अनुभवबलादेवानन्यलभ्यं तद्वैशिष्ट्यमपि शक्यमित्याह, 'यदि चेति, न चान्वयवदन्यलभ्यमिति वाच्यं। अन्वयो हि स्मर्यमाणपदार्थयोर्योग्यतादिबललभ्यः। न च प्रकृतेऽपि तथा, निर्विकल्पकोपस्थितयोर्जाति-व्यक्त्योर्योग्यतादिप्रतिसन्धानासम्भवात् तत्प्रतिसन्धानेऽपि विशिष्टोपस्थितेश्च। अतएव पदाद्विशिष्टस्यैव स्मरणमपि न [illegible] निर्विकल्पकं। न चैवमाकृतिवैशिष्ट्यमपि शक्यमिष्टत्वात्, 'जातिविशेषवदिति जातिविशेषवान् योऽवयवसंयोगः संस्थानविशेषस्तद्रूपेत्यर्थः, तथाच जातिविशेषस्यैवानुगमकतया व्यक्तिवदननुगतानां संयोगानां कथं शक्यत्वमिति

पदशक्त्या गोपदात् जात्याकृतिविशिष्टस्यैवानुभावात्, पिष्टकमय्यो गाव इत्यादौ गवाकृतिसदृशाकृतौ लक्षणा पिष्टकसंयोगविशेषस्याशक्यत्वात्। जात्याकृति-व्यक्तीनां

अनुगतप्रत्ययाभावप्रसङ्गादन्यतरकर्मजत्वेन उपाधिना तथानुगतबुद्धिसम्भवात्। अतएव गत्व कत्व न नाना किन्तु तत्तद्वाच्यं भावत्वमेव। न चेन्द्रिय-मन.सयोगेन जातिभेद इत्याशङ्कायामन्यतरकर्मजत्वव्याप्यजातिनानात्वे परीहारानुपपत्तिः तत्र तादृशजातेरेवानुगतबुद्धाभावादिति। नन्वाकृतेः शक्यत्वे पिष्टकमय्योगाव इत्यत्र लक्षणा न स्यात् इत्यतआह, 'पिष्टकेति। ननु कारणत्वे सति जातिविशे-

---

षिरुक्तमिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं। अन्यतरकर्मजत्वादिना अनुगतेन तादृशजात्यसिद्धे। केचित्तु जातिविशेषवद्गोत्वादिवदिति दृष्टान्त इति, तदपि न, तथाप्यननुगतानां कथं शक्यत्वमिति दोषस्यापरिहारात्। न च जातिपदं धर्ममात्रपरं तथाचोपाधिविशेष एवानुगत इति वाच्यं। तादृशोपाधेरनिरुक्ते। न च जातिविशेषवत्त्वमवयवविशेषणं तथाच कपालसंयोगादिकमेव तथेति वाच्य। गवादिपदे साक्षादवयवस्याप्यननुगतत्वेन दोषसाम्यादवस्थानादिति। अत्र वदन्ति जातिविशेषवतो गवादेरवयवसंयोगरूपेत्यर्थः, विशेषपदोपादानेन पृथिवीपदादौ नाकृति शक्येति सूचितं, तथाच गवावयवसंयोगत्वादिकमेवानुगमकं। न चैवं तत्प्रकारिका धी स्यादिति वाच्यं। इष्टापत्ते', अतएव तथा सति साक्षादवयवस्यापि शक्यता स्यादित्यपास्तं। गवादावाकृतिवैशिष्ट्यस्य परम्परासम्बन्धात्मकत्वेन तद्घटकतया तच्छक्यत्वस्यावश्यकत्वाच्च। अन्यथा गोत्वविशिष्टमात्रमेवानुभूयते न त्वाकृतिरित्यस्यापि अनावश्यकत्वोऽवकाशापत्तेरिति दिक्। 'सदृशेति, तथाच सादृश्यमेव शक्यसम्बन्ध इति भाव। 'जातीति, यद्यपि गोव्यत्यन्न इत्यादौ व्यक्तिमात्र-

प्रत्येकमात्रपरत्वे लक्षणैव प्रत्येकस्य जात्याकृतिविशिष्टादन्यत्वात्, यथा गुरूणां कार्य्यशक्ताया लिङो लोके कार्य्यत्वपरत्वे। अतएव व्यक्त्याकृति-जातयस्तु पदार्थ-इति पारमर्षसूत्रं, एकयैव शक्त्या एकवित्तिवेद्यत्वसूचनाय पदार्थ इत्येकवचनं। एवं पद्मं पङ्कजपदशक्यं ततो नियमतः पङ्कजनिकर्त्तृपद्ममिति प्रतीतेः, अवयवानां तत्रासामर्थ्यात् रूढिं विना योगमात्रात्

यत्तत्संयोगवद्द्रव्यवकत्वमाकृतिविशेषणत्वेन शक्या सा च पिष्टकमय्यो-गाव इत्यत्राप्यस्तीति कथं लक्षणेत्यत आह, 'प्रत्येकेति समुदायशक्तस्य पदस्य प्रत्येके लाक्षणिकत्वमिति पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्रैव लक्षणे-त्यर्थः। 'एवमिति यतो नियमतो यत् प्रतीयते तत् तत्पदशक्य-

---

परत्वेऽपि न लक्षणा व्यक्तौ स्वातन्त्र्येणैवोपस्थिते गोत्वस्य तावच्छेदकतया-प्यन्वयात्तथापि तत्र व्यक्तिमात्रपरत्वमेव नास्ति जातेरप्यन्वयात् तथाच व्यक्तित्वादिना तदुपस्थितौ यत्र तात्पर्य्यं तत्र लक्षणा मात्रपदव्यवच्छेद्यञ्च गोत्वादिकमतो व्यक्तिशक्तिवादिमतमादायात्रापि न व्यक्तिमात्रपरत्वमित्य-प्यास्तं। 'अतएवेति प्रत्येकवाच्यत्वे पदार्था इति स्यादित्यर्थः।

प्रसङ्गाद्योगरूढिं साधयति, 'एवमिति, तत्र पङ्कजसमुदाय' पद्मे शक्तो न वेति विप्रतिपत्ति', 'तत इति, प्रामाणिकानामिति शेष', तेन शक्तिभ्रमादन्यादृशप्रतीत्या न व्यभिचारः। यद्यपि पद्ममित्येव वक्तुमर्हति प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वात् तथापि योगरूढित्वसाधनाय विशिष्टमुपात्तं, अन्य-थोद्भिदादिवद्यौगिकरूढत्वशङ्का स्यादिति। 'अवयवानामिति पङ्कादि-पदानां पद्मत्वे शक्त्यभावादित्यर्थ', 'रूढिं विनेति, अगृहीतपद्मप्रयोगस्यापीति

कुमुदे प्रयोगधीप्रसङ्गाच्च। ननु रूढावपि योगात् कुमुदे तौ कुतो न स्यातां, रूढ्या प्रतिबन्धादिति प्राञ्चः। वयन्तु नियमतो रूढ्या स्मृतं पद्ममेव व्यक्तिवाचकङ्प्रत्ययेन पङ्कजनिकर्तृतयानुभाव्यते, बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात् यथाग्नेयीति ढगन्तपदेन प्रकरणादिना सन्निहिता ढगभिहिता ऋग्व्यक्तिर्बोध्यते, एवञ्च सर्व्वत्र पद्मानुभवसामग्र्येवेति न कुमुदे धीर्न वा तदर्थप्रयोगः। नन्वेवं रूढि-

---

मित्यस्मिन् सतीत्यर्थः, 'तत्र' पद्मांशे, 'प्रयोगप्रसङ्गादित्युपलक्षणं पद्मानुभवप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं। ननु सामग्र्यां सत्यां फलाभावे प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते न तु कारणाभावे कार्य्याभाव इत्यरुच्या कारणाभावमेव सिद्धान्तयति, 'वयन्त्विति। ननु पङ्कजं द्रव्यमित्यादौ पत्र सामान्यवचनत्वं तत्र कुमुदसाधारणबोधापत्तिः, नैवं, चैत्रो दण्डी द्रव्यमित्यत्रेव सामान्यवचनतापि विशिष्टे पर्य्यवस्यति, न हि दण्डिमात्रे सामान्यवचनत्वं, किन्तु विशिष्टप्रतिपादकोभयपदे तेन याव-

---

श्रेष, 'रूढ्येति ज्ञातयेत्यर्थः। ननु रूढिज्ञानं याह्याभावानवगाहितया अनवकाशनाविघटकतया च न प्रतिबन्धकं ज्ञानस्य मणिमन्त्रादिवत् प्रतिबन्धकत्वानभ्युपगमात्। वक्ष्यमाणयुक्त्या सामग्रीविरहादेव कुमुदे प्रतीत्यादिविरहोपपत्तौ तत्त्वात्वे मानाभावश्चेत्यरुचेराह, 'वयन्त्विति, 'व्यक्तिवाचकेति कर्त्तृरूपव्यक्तिवाचकेत्यर्थः, 'व्यक्तिवचनानामिति किञ्चिद्व्यक्तितात्पर्य्यकाणामित्यर्थः, सन्निहितत्वं बौद्धं बोध्यं। घटेन जलमाहरेत्यत्र

रेवास्तु तत एवोभयलाभात् किं योगरूढ्या, न, अवयवशक्तेः क्लृप्तत्वात् यौगिकार्थानुभवाच्च। यदि च रूढ्यर्थ एव यौगिकार्थ एव वानुभूयेत, तदा विवाद एव न स्यात् अनुभवेनैव तद्विच्छेदात्।

अत्र मीमांसकाः। न तावत् स्मृत्यर्थं शक्तिः पङ्कजपदप्रयोगविषये नियतपद्मानुभवजनितसंस्कारात् स्मृतेरेवोपपत्तेः स्मृतेस्तज्जन्यत्वनियमात्। नाप्यनुभवार्थं, नियमतः स्मृतं पद्ममादाय व्यक्तिवचनन्यायेना-

---

ण्डिचैत्रनिष्ठं द्रव्यत्वं प्रतीयते, न तु परस्परनिर्मुक्तोभयविषयकद्रव्यत्वं प्रतीयते, वाक्यभेदापत्तेः, तथेहापि पङ्कजनिष्ठकर्द्दमत्वविशिष्टपद्मप्रतिपादके पङ्कजपदे सामान्यपरत्वमपि यावद्विशिष्टपरतायामेव पर्य्यवस्यति, न तु यावत्पङ्कजनिष्ठकर्द्दमत्वमात्रपरतायां, वाक्यभेदापत्तेः। यदि वाक्यभेद एवाभ्युपेतस्तात्पर्य्यवशादिना न परस्परमन्वयबोधः, तदा दण्डिपदस्य दण्डिमात्रपरत्ववदस्तु पङ्कजपदेऽवयवानां यावत्पङ्कजनिकर्द्दमात्रपरत्वे कुमुदसाधारणतापि किञ्चिच्छिन्नमिति, वस्तुतः साकाङ्क्ष-योग्यासन्नपदसमुदाये परस्परार्थान्वयनियम एव चैत्रो दण्डीतिवदिति तत्त्वं। 'तत एवेति, धेनुपदवदिति भावः। 'अवयवेति, धेनुपदे तु प्रत्ययशक्तेरकल्पनादिति

च्छिन्नस्य प्रथमोपस्थितत्वेऽपि नान्वय इति व्यभिचारवारणाय 'बाधकं विनेत्युक्तं। यद्यप्येवं पङ्कजं प्रमेयमित्यादौ व्यक्तिवचनलाभाते कुमुदसाधारणबोधः स्यादेव तथापि 'व्यक्तिवचनानामिति क्वाचित्काभिप्रायं। बाधकं विना

वयवैः पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवसम्भवात्, स्मृतिश्च रूढ्या अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषः। शक्तिं विना

वक्ष्यत इति भावः। 'रूढ्या अन्यथा वेति, तन्मते शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैवेत्यादिनियमासिद्धेरिति भावः। 'शक्तिं विनेति ज्ञापकं

पदानां पदोपस्थिताकाङ्क्षादिविशिष्टान्वयबोधकत्वनियमादित्यत्र तात्पर्यं, तथाच पङ्कजं प्रमेयमित्यादावपि पद्मान्वयात् तत्रैव प्रमेयत्वान्वयो न कुमुदेऽपीति। वस्तुतोऽस्यापि व्यक्तिवचनत्वमेव कर्तृविशेषीभूतपङ्कजन्मकर्तृपरत्वादिति। याग्नेयीति वैदिक, घटादीति लौकिको दृष्टान्त, "याग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते" इत्यत्र प्रकरणसन्निहितैव घटादिव्यक्तिर्बोध्यत इत्यर्थः। अत्रेदं चिन्त्यं, यदि रूढिर्न प्रतिबन्धिका तदा पङ्कजपदस्य यत्र पद्मे तात्पर्याभाव कुमुदे तात्पर्यञ्च गृह्यते तत्र लक्षणां विनैव कुमुदबोध स्यात् तथाच वक्ष्यमाणविरोध। न हि तत्रापि पद्मानुभवसामग्री, पद्मे तात्पर्याभावनिश्चयस्यैव बाधकत्वात् बाधकं विनैव शक्तिवचनानां सन्निहितपरत्वाभ्युपगमात् कुमुदं पङ्कजमित्यत्र कुमुद एव प्रथमसन्निहितत्वसम्भवाच्च। न च तत्र कुमुदं भिन्नपदोपस्थाप्यमिति वाच्यं। प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैव तन्त्रत्वात् अवयवापेक्षया समुदायस्यापि भिन्नत्वाच्च। ननु तादृशस्थले शक्त्यैव कुमुदान्वयबोधोऽस्तु पङ्कजपदस्य कुमुदे लक्षणेति सिद्धान्तस्य कादाचित्काभिप्रायेणाप्युपपत्ते। सम्प्रदायमते सर्वत्र लक्षणाभ्युपगमेऽपि सामग्रीबलात् पद्मान्वये कुमुदान्वयमभ्युपगच्छतो मणिकृतस्तादृशान्वयोन्नयनात् एवञ्च सर्वत्र पद्मानुभवसामग्रेरेवेत्यपि तदभिप्रायकमेवेति चेत्, नैव, तथा सति क्वचिदपि लक्षणानापत्ते। न च यत्र पद्मान्वयानन्तरं कुमुदतात्पर्यधीस्तत्र रूतन्तोपस्थितये लक्षणा स्यादिति वाच्यं। तत्रापि पङ्कजन्मकर्तृत्वस्य कुमुदान्वयतात्पर्यग्रहकाले पुन स्मृतेन पङ्कजपदेन शक्त्यैव तदुपस्थापनसम्भवात्। न हि तदापि तस्य पद्म एवान्वय, तत्र तात्पर्याभावनिश्चयात् कुमुदे ता-

नियमतः प्रयोग एव कुत इति चेत्, न, पूर्व्वप्रयोगमपेक्ष्य अवयवानामुक्तन्यायेन पश्चानुभवजनकत्वनियमात्। पूर्व्वप्रयोगोऽपि तत्पूर्व्वप्रयोगमपेक्ष्येत्यनादितैव। अथानियतोद्बोधस्य संस्कारस्य शक्तिं विना नियतोद्बोधे हेत्वभावात् नियता स्मृतिरेव न स्यादिति

सम्बन्धमपश्यतोऽनेनेदं ज्ञानं जनयितव्यमित्यज्ञात्वा तज्ज्ञापनाय प्रयोगोऽनुपपन्न इत्यर्थः, 'पूर्व्वेति विशेषतस्तदग्रहेऽपि सम्बन्धं विना ज्ञापनाय कथं पूर्व्वप्रयोग इति पूर्व्वप्रयोगादेव ज्ञापकसम्बन्धनिश्चयः शक्तेरपि सामान्यत एव ज्ञानं न विशिष्येति वक्ष्यते सम्बन्धस्तु न शक्तिः किन्तु प्रयोग एव परिशेषादित्यर्थः, 'शक्तिं विनेति सम्बन्धपदे सति सम्बन्धितावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानात् संस्कारोद्बोधे

त्पर्य्यनिश्चयाच्च, अन्यथा लक्षणाया अप्यसम्भवात्। ननु तथापि लाघवात् लक्षणास्तु लक्षणया पङ्कजन्मकर्तृत्वस्य पदार्थविधया लघूपस्थितिकत्वात्, अवयवशक्त्या च योग्यतादिबलेन वाक्यार्थविधया प्रथमोपस्थितिकत्वादिति चेत्, न, पङ्कजन्मकर्त्तारमानयेत्यादिवाक्यमात्र एवं लक्षणापत्तेः, यदि च प्रत्येकशक्तेरेवावश्यकयोग्यतादिबलात् तल्लाभान्न तथा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं, तस्मात् रूढिज्ञानप्रतिबन्धकत्वपक्ष एव लक्षणा युज्यते। न च विरोधिविषयतया तत्र प्रतिबन्धकं, अनुमितौ साध्यज्ञानवत् तथात्वसम्भवादिति, तदिदं नव्यमते वक्ष्यति, स्मृतपद्मत्वस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तरमेव कुमुदधीरिति तत्र लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो मुख्यतैवेत्यादि। 'उभयलाभादिति पद्मानुभवस्य कुमुदधीप्रतिबन्धस्य च लाभादित्यर्थः। 'यदि चेति, योगार्थानुभवाभ्युपगमे पद्मानुभवार्थमेव परेण रूढिस्वीकारप्रसङ्गादिति भावः। 'कुत-

चेत्, न, कदाचिच्छक्तितोऽपि उद्बोधाभावेन शक्त्या-स्मरणात् शक्तिं विनापि नियमतः शक्तिस्मरणाच्च। उद्बोधकञ्च न नियतं सदृश-पदशक्ति-सम्बन्धिज्ञानानां प्रत्येकं व्यभिचारात्, किन्तु यत्र स्मृतिस्तत्र तत्कालोत्पन्नमनियतमेवोद्बोधकं कल्प्यते फलबलात्, कार्य्योन्नेयधर्म्माणां यथाकार्य्यमुन्नयनात्। न च पङ्कत्ववत्तज्ज्ञापकादेरपि स्मृतिप्रसङ्गः, स्मृतिबलेनोद्बोधककल्पनमिति तत्र स्मृत्यभावेन तदुद्बोधाभावात्, तस्माच्छक्तिं विना शक्तेरिव पङ्कत्वस्य नियता स्मृतिः।

स्मरणे सम्बन्धस्यात्र शक्तिरेव तथैव पदे क्लृप्तत्वात् प्रयोगादीनां तथात्वेनाकल्पनादित्यर्थः। ननु शब्दस्मृते शक्ते स्मारकत्वेऽस्मारकत्वे उभयतोनियमव्यभिचार इत्याह, 'कदाचिदिति, 'कार्य्येति, तथाचात्र पूर्व्वप्रयोगादिकं अन्यथाक्लृप्तमप्यनन्यगतिकतया स्मरणाय कल्प्यमिति भावः। ननु पदाद्शक्यस्यापि स्मृतौ पङ्कत्ववत्तज्ज्ञापकस्यापि स्मृतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति। पदाद्-

---

इत्याक्षेपे, तथाच शक्तिं विना नियतप्रयोग एव न स्यादित्यर्थः, प्रमार्थत्वेनेत्यस्यासङ्गतत्वापातादिति। शक्तेरन्वयव्यभिचारमाह, 'कदाचिदिति, व्यतिरेकव्यभिचारमाह, 'शक्तिं विनापीति। नन्वेवमपि नियतसंस्कारोद्बोधकानुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह, 'उद्बोधकञ्चेति, पक्षे च वैजात्यमिति भाव। 'तज्ज्ञापकादेरिति पङ्कजपदप्रयोगविषयत्वे कुमुदत्व-पुण्डरीकत्वादेरप्यनुभवापातादित्यर्थः। 'स्मृतिबलेनेति, कदाचित् सामग्रीबलात् सत्तत्स्मृतौ तात्प-

न चैवं गवादिपदेऽपि न शक्तिः स्यात् व्यवहारकालीनसंस्कारादेव गवादिस्मृतिसम्भवादिति वाच्यं । न हि तत्र स्मृत्यर्थं शक्तिः, किन्त्वनुभवार्थं पदादन्यतो गवादेरनुभवासम्भवादव्युत्पन्नस्य ततोऽनुभवासम्भवाच्च, पद्मानुभवस्य योगादेवेति न समुदायो हेतुरन्यथासिद्धत्वात्, अतो नानुभवबलात् समुदाये शक्तिकल्पनं । नन्वेवं गवादिपदानां प्रमेयत्वे शक्तिरस्तु गवादिस्मृतिः संस्कारादिति चेत, न, गोव्यवहारेण स्वोप-

---

न्यतोऽननुभवात् अस्तु पदमनुभावकं तावतापि तत्र शक्तिर्न सिध्यत्यतो हेत्वन्तरमाह, 'अव्युत्पन्नस्येति, 'व्युत्पत्ति' शक्तिग्रहः, तथाच शक्त्यभावे व्युत्पत्त्यपेक्षा न स्यादित्यर्थः, 'पद्मेति । ननु चागृहीतपद्मप्रयोगनियमस्य पद्मानुभवनियमः कुमुदसाधारणबोधात् प्रयोगनियमपक्षे तु स एवानुभवनियामकः, तथाच गवादिपदेऽपि

र्थाभावान्न तत्प्रकारिका धीः तद्ग्रहे चेष्टापत्तिः अन्यथा तवापि लक्षणा न स्यादिति भावः । 'किन्त्विति, शक्तस्यैवानुभावकत्वादिति भावः । नन्वेवमपि गवादिपदे अनुभवजनकतावच्छेदकत्वेन शक्तिरस्तु तज्ज्ञानस्य च प्रयोजकत्वे मानाभावः उक्तन्यायेन गवादिस्मृतिसम्भवादित्यरुचेराह, 'अव्युत्पन्नस्येति अगृहीतशक्तेरित्यर्थः, तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वमिति भावः । अनुभवजनकतावच्छेदकमपि शक्तिमत्तया ज्ञातत्वमेव अन्यथा अपभ्रंशस्यानुभावकत्वानुपपत्तेः । न च साधुशब्दस्मरणं, तद्विरहिणामप्यनुभवादित्यपि द्रष्टव्यं । 'योगादेवेति अन्वयादेवेत्यर्थः, अर्थाध्याहारवदन्वयबोध इति भावः । 'अनुभवबलादिति अनुभवार्थमित्यर्थः, 'गोज्ञान-

पादके गोज्ञाने पदस्य शक्तिकल्पनं न त्वनुपपादके प्रमेयत्वेन गोज्ञाने गोपदात् प्रमेयो गौरित्यननुभवाच्च। अथैवं संस्कारादेव तीरादिस्मृतिसम्भवे गौणलाक्षणिकोच्छेदः, तीराद्यनुभवार्थं हि न तत्कल्पनं तदनुभवस्येतरपदादेव सिद्धेः[1] तयोरननुभावकत्वात्, तस्मान्नियता स्मृतिः वृत्तिसाध्येति तयोः कल्पनात्, तथाच नियतपद्मस्मृत्यर्थं पङ्कजपदेऽपि वृत्तित्वेन शक्तिकल्पनमावश्यकं लक्षणाद्यभावादिति चेत्, न, गङ्गायामित्यादौ वृत्तिं विना तीरादेरपदार्थत्वे विभक्त्यर्थान्वयस्तच्च न स्यात् विभक्तीनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्व-

स एवास्तु अनुभवनियामकः, मैवं, शक्तिर्हि अनुभावकतावच्छेदको धर्मः तं विना नानुभावकत्वमिति प्रकृत्यावयवस्याप्यनुभावकत्वं न लक्षकस्य गोपदस्य, स्मारकता तु तं विनापि प्रयोगादिनियमादपि सम्बन्धमात्रादेव स्मृत्युपपत्तेरिति। ननु गोज्ञाने शक्तिं कल्पयित्वा पश्चाल्लाघवात् सर्व्वपदानां प्रमेयत्वे शक्तिं कल्पयत्वित्यतो चेत्तत्रमाह, 'प्रमेय इति, पदस्य शक्योपस्थापकत्वनियमादिति भावः। 'विभक्तीनां' सुब्विभक्तीनां, 'प्रकृत्येति। ननु प्रकृत्यर्थत्वं वृत्त्या प्रक-

(१) इतरपदादेव सम्भवादिति क०।

इति गोत्वप्रकारकज्ञान इत्यर्थः, तर्हि तदनुभवार्थमेव तत्कल्पनमित्यत आह, 'तीरादेरिति, 'विभक्तीनामिति प्रकृत्यर्थान्वितार्थः, तेन तिङामपि

यद्बोधकत्वव्युत्पत्तेः। पद्मस्य तु पङ्कजवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन पाचकादेरिव विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तिः।

यत्तु शब्दोपस्थित एव शाब्दान्वयबोधः अन्यथा प्रत्यक्षोपस्थिते कलाये पचतीत्यन्वयबोधः स्यादिति। तन्न। पदस्य तत्र तात्पर्य्याग्रहात् तद्ग्रहे भवत्येव किं पचसीत्युक्ते वधूपदर्शितकलायादौ, अन्यथा दैवात् श्रुत-स्मृतकलायपदात् कुतो नान्वयबोधः। द्वारमित्यादावपि न पिधेहिपदाध्याहारः किन्तु तदर्थस्यैव

त्युपस्थाप्यत्वं वृत्तिश्च शाब्दानुभवानुकूलपदार्थस्मृतिजनकः पद-पदार्थसम्बन्ध इति वच्यते, तथाच संस्कारवशादुपस्थितेऽपि प्रत्यर्थत्वमस्त्येव, न हि संस्कारमात्रात् स्मृतिः, किन्तूद्बुद्धसंस्कारात्, उद्बोधकञ्च सम्बन्धिज्ञानं प्रकृत्या स्मरणे यः कश्चित् सम्बन्धस्तथा-

तथात्वान्न व्यभिचारः। सुपामिति शेष इत्यन्ये। 'पङ्कजवाक्येति पङ्कजरूप-वाक्येत्यर्थः।

'अन्यथेति तात्पर्य्यग्रहमनपेक्ष्यैव शब्दोपस्थितत्वमात्रादर इत्यर्थः। 'गौरवादिति लक्षणया कुमुदादिपरस्यापि पद्मादिपदस्य पद्मानुभावकत्वापत्त्या पद्मान्वयबोधतात्पर्य्यकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। न चैतच्छुकवाक्ये व्यभिचारि तन्मते तत्र तात्पर्य्याभावादिति वाच्यं। तद्भिन्नस्थले तद्धेतुत्वस्य विवक्षितत्वात्। वस्तुतो लाघवादर्थाध्याहारसिद्धौ पद्मोपस्थापकपदत्वं व्यभिचारीति भावः।

योगमात्राभ्युपगमपक्षे परमयं दोषो न तु योगरूढिपक्ष इति भ्रमवान्

लाघवात्। न च पङ्कमानयेत्यादौ शाब्दानुभवे पङ्कोपस्थापकपदजन्यत्वादन्यत्रापि तथेति वाच्यं। शाब्दपङ्कानुभवे हि तदन्वयबोधतात्पर्य्यकपदत्वेन कारणता न तु पङ्कोपस्थापकपदत्वेनापि गौरवात्।

अथैवं जनिकाल एव प्रयोगः स्यात् न तदत्ययेऽपि, न ह्यसति हि दण्डे दण्डीति व्यपदिश्यत इति चेत्, न, पाचकादिपद इव प्रत्ययस्य योग्यताशक्तत्वात् तज्ज-

---

न्यत्वं वाच्य इति, नैवं, प्रकृत्या शक्त्युपस्थाप्यस्य प्रकृत्यर्थत्वात् शक्तिश्च क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परया वा इत्यन्यदेतत्, पाचकादिप्रकृतेरप्यवयवशक्तिभिर्वाक्यार्थोपस्थितेस्तत्र शक्त्युपस्थाप्यत्वं। न चावयवो न प्रकृतिः समुदाये च न शक्तिरिति कथं पङ्कज-पाचकादिप्रकृतिशक्त्युपस्थाप्यता वाक्यार्थे इति वाच्यं। यावदवयवघटितत्वात् समुदायस्य तत्प्रकृतित्वेऽवयवस्यापि तत्प्रकृतित्वात्। अतएव कृत्तद्धित-समासाश्चेत्यर्थवादादिसूत्रप्रपञ्चतया सिद्धान्तितं। अन्यथा समुदायस्यानर्थकतया अर्थवादादिसूत्रेणासंग्रहात् कृदित्यादिसूत्रं विधायकमेव स्यात्। अतएव गवादिपदानां शक्तिकल्पनं तेन विना तदर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वात् अन्यथा तत्र शक्तौ प्रमाणाभावः स्मरणस्य संस्कारवशादनुभवस्य विभक्तिबलादुपपत्तेः पङ्कजादिपदेऽपि आवश्यकयोगबलादेवानुभवसम्भवे समुदायशक्त्यभाववत्सुब्विभक्तिमा-

---

शङ्कते, 'अथैवमिति कर्त्तृत्वशक्तस्य इप्रत्ययस्य कृतिविरहदशायां न प्रयोग-इत्यर्थः, 'प्रत्ययस्य' इप्रत्ययस्य, 'योग्यतेति कृतियोग्यताविशिष्टशक्तत्वादि-

क्षकत्वाद्वा उपसर्गादौ तथा निर्णयात्, अन्यथा योगरूढावपि जनिकाल एव प्रयोगः स्यात्, योगत्यागे केवलरूढिवादे विवादाभावश्च, तथापि कुमुदे लक्षणा न स्यात् योगार्थस्याबाधादिति चेत्, न, वक्ष्यते हि तच्च तस्यासाधुत्वं।

नव्यास्तु नियमतः स्मृतपद्मस्यान्वयानुपपत्त्यनन्तरमेव कुमुदधीरिति न तत्र लक्षणाव्यवहारः वस्तुतो मुख्यनैव तत्रापि पद्मत्वस्यायोग्यतया अनन्वये योगादेव कुमुदधीर्न लक्षणयेति। उच्यते। अस्ति व्युत्पन्नस्य पदज्ञानानन्तरं नियमतोऽन्वयप्रतियोगिस्मृतिरतस्तद्धेतुसंस्कारोद्बोधकं प्रतिबन्धकं विना पदज्ञानमेव दृष्टानुविधानत्वादनुगतत्वाल्लघुत्वाच्च, न तु प्रति-

---

च्चादेवानुभवसम्भवे गवादिपदानामपि शक्तिर्न कल्प्येत, नहि सुविभक्तिं विना कृतं किञ्चिद्वाक्यमिति दिक्। 'शब्देति शब्देन शक्त्योपस्थापित एवेत्यर्थः, तथाचास्तु तीरस्य पदान्तरादनुभवो न पद्मस्येति भावः। 'पदज्ञानमिति पदत्वं शब्दत्वं तथाच शक्त्याश्रयत्वाव-

---

त्यर्थः, 'तत्रापीति व्यक्तिवचनन्यायात् पद्मान्वयेन कुमुदान्वयस्वीकर्त्तुरित्यर्थः। 'व्युत्पन्नस्येति गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः, 'प्रतिबन्धकं विनेति बाधकं विनेत्यर्थः, 'पदज्ञानमिति गृहीतशक्तिकपदज्ञानमित्यर्थः। 'दृष्टेति गवादिपदे दृष्टान्वय-व्यतिरेकत्वादित्यर्थः, 'लघुत्वाच्चेति दृष्टेनैवोपपत्तावदृष्टस्य तथात्वकल्पने गौरवमित्यर्थः। ननूक्तरीत्या पद्मानुभवोपपत्तौ पद्मेन समं

पदार्थस्मृति-तत्कालोत्पन्नमनन्तमदृष्टचरमनिर्व्वचनीयं गौरवात्, अतः पद्मस्मृतावपि गृहीतसम्बन्धं पङ्कजपदमपि तथेति सम्बन्धत्वेन शक्तिसिद्धिः। एवञ्च रथकारशब्देऽपि जातिविशेषे रूढिर्न स्यात् संस्कारादेव तदुपस्थितिसम्भवात्। तथाच "वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रूढ्यर्थस्य बलवत्त्वेन शीघ्रमुपस्थितत्वात् जातिविशेषवत एवाधानं विधीयत इति राद्धान्तव्या-

---

च्छेदकावच्छिन्नज्ञानमित्यर्थः। ननु, रथकारशब्दे अनुभवार्थमेव शक्तिर्न हि पङ्कजपदवत्तत्रावयवानामनुभावकत्वमिति न राद्धान्तव्याघातो न वाग्नीत्यादिसमाधानमिति पूर्व्वपक्षानास्कन्दनादित्य-

---

पङ्कजपदस्य गृहीतसम्बन्धत्वमेवासिद्धं अन्यथा गृहीतसम्बन्धस्य तस्य स्मारकत्वे शक्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च गृहीतसम्बन्धस्य स्मारकत्वमित्यन्योन्याश्रयापत्तिरित्यरुचेराह, 'एवमिति, 'जातिविशेषे सङ्करजातिविशेषे। तदुक्तं, "शूद्रायां करणो वैश्यान्माहिष्यो विटक्षत्रियात् स्मृतः। रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य सम्भवः"। इति, 'तथाचेति, अतएव तत्र विधापर्युक्तिकल्पनमपि, अन्यथा योगेन त्रैवर्णिकपरत्वेन तदपि न स्यादिति भावः। ननु जातिविशेषस्य संस्कारोपस्थितावपि तदनुभवार्थमेव रूढिरास्ताम्। न हि तस्यापि पङ्कजत्ववदवयवैरेवानुभवः, अवयवार्थानुपस्थितस्यैव जातिविशेषस्य नियमवगतेः। न च पङ्कजपदवत्तत्रापि रूढियोगयोरविरोधेन योगार्थोपहितरूढ्यर्थप्रतीतौ बाधकाभावात् रथकरणयोग्यजातिविशेषवत एवाधानविधिरिति वाच्यं। परस्यैवमनभ्युपगमात्। अतएव रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वादित्युक्तं। अन्यथा योगार्थसाहित्येनैवोपस्थितौ तदनुपपत्तेः।

घातः। यथाच शाब्दः सन्निधिरन्वयबोधाङ्गं तथोक्त-मासत्तिप्रस्तावे। स्यादेतत्, पद्मे नियतप्रयोगरूपसम्बन्धेन पङ्कजपदादेव पद्मस्मृतिरस्तु, एवञ्च पद्मे विभक्त्यर्थान्वयः शाब्दानुभवप्रवेशश्चोपपद्यते पङ्कजपद-प्रतिपाद्यत्वात्। न च प्रतिपाद्यता वृत्त्यैव तदुपयोगिनी, पाचकमानयेत्यादौ वाक्योपस्थाप्ये तदभावात्। न च पदाद्वृत्त्यैव स्मृतिः, किन्तु सम्बन्धिज्ञानाद्वृत्तेरपि सम्बन्धत्वेन स्मृत्युपयोगात्, अन्यथा पदाच्छक्तेः स्मृतिर्न स्यात्, गवादिपदे त्वेवं स्मृतिसम्भवेऽप्यन्वयानुभवार्थं शक्तिरित्युक्तं। एतेन पङ्कजपदान्नियमतः पद्मज्ञानं न वृत्तिं विना अतोलक्षणाद्यभावे शक्ति-

---

स्वरसादाह, 'यथाचेति, तथाच शक्तिं विना उपस्थितपद्मस्य शाब्दानुभवप्रवेश एव न स्यादिति शक्तिसिद्धिरिति भाव। उक्तसमाधिमबुद्धा यथाश्रुते शङ्कते, 'स्यादेतदिति, 'नियतप्रयोगेत्युपलक्षणं उक्तक्रमेणेत्यपि द्रष्टव्य, 'पाचकमित्यापातत, वस्तुतोऽवयवशक्त्युपस्थाप्यत्वमेवेति, 'अनुभवार्थमित्युपलक्षणं विभक्त्यर्थान्वयार्थमित्यपि

अन्यथा पङ्कजपदवत् तत्रापि योगरूढिरेवेति क्वचित् परस्य तदभ्युपगम क्वचिन्नेति असम्भवदुक्तिकमापाद्येतत्पनुशयान शब्दाध्याहारयुक्तिमेव स्मारयति, 'यथा चेति, शब्दाश्रयत्वे शक्तिरित्येव मत सम्यगिति भाव। अस्तु गृहीतसम्बन्धं पङ्कजपदं पद्मस्मारक तथापि न शक्तिसिद्धिरित्याह, 'स्यादेतदिति, तथाच न शाब्दसन्निधिभङ्गोऽपीति भाव। 'वृत्त्यैवेति, यद्यपि शाब्द-

स्यपास्तं। ज्ञानं हि स्मृतिरनुभूतिश्च शक्तिं विनाप्युपपन्ना न तां कल्पयति अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्, अन्यथा शक्तिं विना पदान्नोपस्थितिरित्यन्वयेऽपि शक्तिलक्षणोच्छेदश्च। पङ्कजं पद्ममुच्यत इति प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यात् पद्मस्य ज्ञापकं तत् सिध्यति न तु तच्छक्तं। अत एव पङ्कजपदं पद्मशक्तं नियमतस्तत्स्मारकत्वात् पद्मपदवदिति निरस्तं। शक्तौ व्यभिचारात् अनन्यलभ्यत्वस्य पद्मानुभावकत्वस्य चोपाधित्वाच्चेति। उच्यते। नियतपद्मस्मृतेरक्तसम्बन्धेन

द्रष्टव्यं। 'अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वं, तदपि सामान्यव्याप्तौ यत् यत्रानन्यलभ्यबोधकं तत्तत्र शक्तमित्यत्र,[1] विशेषव्याप्तावुपाधिमाह, 'पद्मेति, 'नियतेति, अत्र पदसत्त्वार्थं न सम्बन्धापेक्षा उपदानत्वेन स्मरणस्य समुदायादाक्यार्थाभावेन चानुभवस्य सम्भवात्

[1] यत् यत्र नियतस्मारकं तत् तत्र शक्तमित्यत्रेति ख०।

बोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपद पदार्थसम्बन्धत्वं शक्तित्वमन्यापि, तथापि शक्तिपदमत्र शक्ति लक्षणान्यतरपरं, साक्षादिति शेष। अन्यथा पाचकस्यापि परम्परया वक्तृत्वस्याप्यत्वेनायिमदोषस्यासङ्गतत्वापत्तेः। 'नोपस्थितिरिति नानुभव इत्यर्थं, पदादन्वयस्मृतेरभावात्। 'अतएवेति नियमतस्तत्स्मारकत्वस्य हेतोरन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। लाक्षणिके व्यभिचारवारणाय 'नियमत इत्युक्तं। दोषान्तरमाह, 'शक्ताविति, सामान्यव्याप्ताविति शेषः। विशेषव्याप्तावाह, 'अनन्येति अनन्यलभ्यार्थकत्वस्येत्यर्थः, 'पद्मेति, पङ्कजशब्दे

पङ्कजपदसाध्यत्वे पद्मवत्तद्व्याप्य-व्यापकयोरपि नियमतः स्मृतिप्रसङ्गः । अथ पद्मे प्रयोग एव पद्म एव प्रयोग-इति नियतसम्बन्धेन पद्मेतरव्यावृत्तेन पद्मस्यैव पदात् स्मृतिः । न चैवं नियतप्रयोगादेव शक्तिसिद्धिः, अनन्यलभ्यस्यैव पदार्थत्वादिति चेत्, न, तर्हि ज्ञानस्यास्य हेतुत्वे सकलप्रयोगादर्शिनो बहुधा पद्म एव गृहीत-प्रयोगस्य समव्याप्तिज्ञानाभावान्न नियता पद्मस्मृतिः स्यात स्वरूपसतस्तथात्वे वा अगृहीतपद्मप्रयोगस्यापि ततो नियतपद्मस्मृतिप्रसङ्गः । अथ यादृशः प्रयोगस्त्वया

तथाच पद्मत्वस्तत्यर्थं सम्बन्धानुसरणे तेन नियतपङ्कजपदप्रयोगविषयवृत्तित्वमुक्तसम्बन्धो वाच्यः तथाच तन्निष्ठरूपादि-प्रमेयत्वयोरपि स्मरणप्रसङ्ग इति भावः । 'अथेति यद्विशिष्टे प्रयोग एव यद्विशिष्ट-एव प्रयोग इत्येवंरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः, तेन प्रमेयत्वविशिष्टे पङ्कज-पदप्रयोग एवेत्यसिद्धं घटादौ तदप्रयोगात् तथैव प्रयोग इत्यनेन रूपादिवारणं तत्त्यागेन पद्मान्तरेऽपि प्रयोगादित्युभयामतिप्रसङ्ग-

---

शक्तानामवयवानामेवानुभावकत्वमत पङ्कजसमुदाये पद्मे न साधनव्यापकत्व-भङ्गापीति भावः । यद्यपि शक्तिवदनुभावकत्वमपि सन्दिग्धं तथापि सन्दिग्धोपाधिः स्यादिति भावः । 'पद्मवदिति पद्मत्ववदित्यर्थः । पङ्कजपदप्रयोग-विषयवृत्तित्वेन सम्बन्धेन यदि स्मारकता तदेद दूषणं, यदि पद्मत्वविशिष्टे नियतप्रयोगरूप एव सम्बन्धस्तथा तदा तत्प्रकारकप्रतीत्यापत्त्या कुमुदत्वा-दिविशिष्टे तत्प्रयोगाभावात् न तन्नियतस्मृतिप्रसङ्ग, एवञ्च तत्र वक्ष्यमाण-

शक्तिग्राहकत्वेनाभिमतः स एव पद्मस्मारकोऽस्तु। न च पद्मत्वस्येव प्रयोगसमव्याप्तत्वेन गृहीतस्य सौरभादेरुपाधेस्ततः स्मृतिप्रसङ्गः, तत्रापि शक्तिग्रहप्रसङ्गात्। तयोस्तुल्यत्वेऽपि शक्तिग्राहकप्रमाणे लाघवादितर्कावताराद्गोपाधौ शक्तिरिति यदि तदा तर्कसहकृतएव शक्तिग्राहकत्वाभिमतः सम्बन्धः पद्मस्मृतिहेतुरस्तु, तर्काद्यनवतारेऽपि बहुधा गृहीतप्रयोगस्य पद्मस्मृतिदर्शनान्न तथेति चेत्, तर्हि तत्रापि तर्कं विना शक्तिग्राहकाभावात् कथं पद्मस्मृतिरिति तुल्यं। न चैवं तत एव शक्तिग्रहोऽपि स्यात्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति, मैवं, एवं गवादिपदेऽपि शक्तिग्राहकत्वाभिमतादेवंविधप्रयोगादेव ज्ञाताद्गवादेः स्मृत्य-

---

इति भावः। 'पद्मेतरेति पद्मेतरेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि, 'सौरभादेः'

दोषो बोध्य, 'व्यस्येति समनियमस्यैवेत्यर्थः। 'सौरभादेरिति सौरभविशेषवत्त्वादेरित्यर्थः, तथाच पद्मेतरव्यावृत्तत्वमप्यसिद्धमिति भाव। 'तयोरिति पद्मत्व सौरभविशेषवत्त्वयोरित्यर्थ, 'तदेति, यद्यपि स्मारकसम्बन्धे सति गुरोरपि स्मरणान्न तर्कस्य प्रतिबन्धकत्व तथात्वादर्शनात् शक्तिग्रहस्य पद्मत्वे लघुनि युज्यते, तथापि लघुत्वे सति नियतप्रयोगविषयवृत्तित्वमेव स्वसम्बन्ध स्मारक स च सौरभविशेष इति तात्पर्यं। 'तत एवेति तादृग्प्रयोगविषयत्वादेवेत्यर्थ, 'स्मृत्यनुभवाविति, शक्तिवत्तस्याप्यनतिप्रसक्तत्वादिति भाव। ननु शक्तिग्राहकत्वाभिमतप्रयोगाच्च शक्तेरन्यथासिद्धि, न

नुभवौ स्यातां किं शक्त्या, तस्मात् पदाधीना नियता स्मृतिः शक्तिसाध्या वा नियतसम्बन्धसाध्या वा वृत्तिसाध्या वा, तत्र परिशेषादिह शक्तिसाध्यैव। न च शक्तिस्मृतौ व्यभिचारः, शक्तिस्मारकत्वाभिमताद्धि

सौरभविशेषवत्त्वादेः, 'किं शक्त्येत्यापाततः, वस्तुतः प्रयोगविषयवृत्तित्वस्य स्मारकत्वे तर्कापेक्षाया अदृष्टचरत्वात् सम्बन्धिज्ञानात् सम्बन्धिघटस्य गुरोर्लघोश्च युगपत् स्मरणदर्शनात् शक्तौ च तदपेक्षायाः प्रामाणिकत्वात् । किञ्च प्रामाणिकं सम्बन्धमपश्यत आप्तस्य तादृशप्रयोगाभावेन सम्बन्धान्तरस्य तदुपजीव्यस्यावश्यकत्वात्। अत एवाप्ततात्पर्य्यमात्रादेव नार्थोपस्थितिरिति वक्ष्यत इति दिगिति तत्त्वं। 'नियता' आवश्यकी, 'नियतेति प्रयोगादिनियामकसम्बन्ध-

---

हि शक्तिः प्रयोगादेव ज्ञायते, तथाच व्यवहारादिना शक्तिग्रहेऽन्वयबोधो न स्यात् न स्याच्च सादिदेवदत्तादिपदादन्वयबोधो नियतप्रयोगाद्यभावादिति चेत्, न, प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । किञ्चैवं गवादिपदे पदाधीननियतस्मृतित्वावच्छेदेन शक्तेः प्रयोजकत्वकल्पनादन्यत्रापि तथा, तदिदमाह, 'तस्मादिति, 'शक्तिसाध्येति शक्तिप्रयोज्येत्यर्थः, तेन लाक्षणिकार्थस्मृतौ न व्यभिचारः शक्योपस्थितिद्वारा शक्तेस्तत्रापि प्रयोजकत्वात् । यद्वा नियतगर्भहेतोरेव तत्राभावान्न व्यभिचारः। न च समवायेन पदादाकाशस्मृतौ व्यभिचारः, पदाधीनत्वेन शाब्दबोधानुकूलत्वस्य विवक्षितत्वात्, एवञ्च 'न चेत्यादिग्रन्थो यथाश्रुत इति बोध्यं। चरमसाध्यद्वयेऽपि सामान्येन रूपेण शक्तिरेव सिद्ध्यतीत्याह, 'परिशेषादिति, नियतप्रयोगादिसम्बन्धस्य दूषितत्वात् लक्षणादेश्चाभावादिति भावः। 'हेत्वभावादिति शक्तिस्मरणानुकूलप्रत्ययभावादि-

पदात् पदार्थस्यैवाहत्य स्मरणं न शक्तेर्हेत्वभावात् कल्पनागौरवाच्च सम्बन्धिनं विना सम्बन्धस्यास्मरणेन प्रथमं पदार्थस्मरणस्यावश्यकत्वाच्च। पदार्थस्मृतेश्च शक्तिविषयत्वे मानाभावात् उद्बुद्धसंस्कारविषयत्वाद्-यदि शक्तिरपि तद्विषयः, तथापि पदार्थशक्तत्वेनैव ज्ञातस्य पदस्य शक्तिस्मारकता न तु शक्तिसम्बन्धित्वेन

साध्येत्यर्थः। ननु पदार्थस्मृत्यनन्तरं शक्तिस्मृतिं न ब्रूमः किन्त्वेकैव उभयस्मृतिरित्यत आह, 'पदार्थेति सम्बन्धिस्मृतेः सम्बन्धविषयत्वानियमेन शक्तिविषयत्वनियमे मानाभावादित्यर्थः(१)। 'न त्विति, तथाच शक्तिसाध्यत्वेनैव नियमो न तु तच्छक्तिमाध्यत्वेनेति भावः। ननु पदात्तच्छक्तेति नियमः शक्तिमात्रेण वा आद्ये शक्तिस्मृतावेव व्यभिचारः अन्त्ये चेष्टापत्तिरवयवशक्तेरेव परम्परया पदत्वस्मार-

---

(१) सम्बन्धिस्मृते सम्बन्धविषयत्वे मानाभावादित्यर्थं इति ख॰।

त्वर्थे, तत्कल्पने तु गौरवमित्याह, 'कल्पनेति, 'सम्बन्धिनमिति। यद्यपि संयोगादिसम्बन्धस्मृतौ व्यभिचार, तथापि सम्बन्धिघटितरूपेण सम्बन्धस्मरणे तथा नियम, शक्तित्वस्य सम्बन्धिघटितत्वादिति भाव। नन्वेवं विस्मृतशक्तेरपि पदात् पदार्थस्मृतिः स्यात् तथाच शक्त्यंशेऽपि संस्कारोद्बोध आवश्यक इति सामग्रीबलादेव विशिष्टस्मरणं। न च प्रथमं पदार्थास्मरणे विशेषणज्ञानाभावान्न विशिष्टस्मरणं गवादिपदादपि विशिष्टस्मरणाभावापत्ते। यदि च स्मरणे तत्र हेतु पूर्व्वानुभवस्तदेव वा हेतुस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति शक्तिस्मृतौ व्यभिचारस्तादवस्थ्यमित्याह, 'उद्बुद्धेति, निराकरोति, 'तथापीति, तथाचानन्यगत्या पदार्थशक्तत्वेनैव ज्ञातं पदं

अन्यथासिद्धत्वात् । यद्वा पदान्नियमतः स्मृतिर्नियतसम्बन्धसाध्या शक्त्यापि समं पदस्य शक्त्याश्रयत्वमेव नियतः सम्बन्धः । अपिच कुमुदेऽवयवशक्तिप्रतिबन्धार्थं रूढिः । न च नियतपद्मस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका, रूढिं

कत्वात् इत्यरुचेराह, 'अपि चेति, तथाच 'नियतेत्यपरान्वयव्यवच्छिन्ना अपरान्वयप्रतिबन्धिकेति यावत् । न च शक्तिस्मृति' पद्मस्मृतिवदन्यान्वयप्रतिबन्धिकेति भावः । ननु रूढ़िशा पद्मस्मृतिर्न तच तन्त्रमपि तु पद्मस्मृतिरेवेति कथ विशिष्टा स्मृतिः रूढौ लिङ्गं इत्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, 'रूढ़िं विनेति, पद्मस्मृतिरेव

शक्तेरपि स्मारकं कल्प्यत इति शक्तिस्मृतिरपि शक्तिसाध्येति न व्यभिचार' । न हि स्वशक्तिसाध्येति साध्यमिति भाव । 'न त्विति, येन शक्तिनिरूपितसम्बन्धस्य शक्तिभिन्नत्वेन व्यभिचारशङ्का स्यादिति भाव । 'अन्यथेति पदार्थशक्त्यैवान्यथासिद्धत्वादित्यर्थं । ननु पदस्यापि सम्बन्धित्वेन स्मारकता न पदत्वेन मानाभावात् गौरवाच । न च शक्तिसम्बन्धित्वेन पद ज्ञातमतो न तत् स्मारकमित्यरुचेराह, 'यद्वेति, उक्तबाधकान्नियतप्रयोगरूपसम्बन्धेन नार्थान्तरं, 'सम्बन्धसाध्या' सम्बन्धज्ञानसाध्येत्यर्थं, तेन शक्तिभ्रमजन्यस्मृत्यादौ न व्यभिचार । यद्यपि शक्ते सम्बन्धत्वाच्छक्तिग्रहकाले तत्सम्बन्धस्यापि भाने मानाभाव, तथापि शक्ते स्वरूपतो ज्ञान नान्वयबोधप्रयोजक किन्त्वनुभवजनकतावच्छेदकत्वेनेति पदस्य तद्वत्त्वेन भाने शक्तेरपि सम्बन्धो भासत इति भाव । न चैवं पदविशेष्यकमेव स्मरणं स्यान्न पदार्थविशेष्यकमिति वाच्यं । हस्त्यादिना हस्तिपकादिस्मृतेर्हस्त्यादिगोचरत्वादर्शनेन तदग्र एव संस्कारोद्बोधकल्पनात् । पदार्थविशेष्यकसंस्कारानन्तरमेव पदमुद्बोधयतीत्यपि कश्चित् । 'रूढिं विनेति, उक्तयुक्तेरिति भाव । 'अतएवेति

विना नियतस्मृतेरभवात्। अत एव न व्यक्तिवचनन्यायोऽपि। नचैकं पदमेकदैकेनैव रूपेण प्रवर्त्तते अतो न पद्मत्व-पङ्कजत्वयोर्धीरिति वाच्यं। अवयव-समुदाययोर्भेदात् लम्बकर्णादिपदे व्यभिचाराच्च। तर्हि तद्वदेव रूढ्या नावयवशक्तिप्रतिबन्ध इति चेत्, न, तथा-

रूढौ कार्य्यतया लिङ्ग या स्वभावात् कुमुदान्वयप्रतिबन्धिका अत शक्तिस्तत्रैव व्यभिचारवारणाय तादृशस्मृतिर्लिङ्गमिति भाव। नन्वेक पद इत्यत्र न पदत्व शक्तत्व अपि तु विभक्त्यन्तत्वं तथा चैक पद योग-रूढ्योरन्यतरेणैव रूपेण प्रवर्त्तत इत्यत्र व्याप्तौ नाय दोष इत्यरुचेराह, 'अवेति, तन्मते बहुव्रीहावन्यपदार्थे रूढिसत्त्वादिति भाव। 'तर्हीति, इतरान्वयप्रतिबन्धकरूढि योगयोरन्यतरप्रवृत्तिनियमो न रूढि-योगमात्रयोरिति न व्यभिचार इति भाव। 'तथावयवेति, प्रकृतेऽपि न रूढि प्रतिबन्धिका अपि तु स्मारिका सती यथाकाङ्क्षादिसमवहिता तमनुभावयति तत्समवधानञ्च पद्म एव न कुमुदे-

रूढि विना नियतस्मृतेरभावादेवेत्यर्थः। 'लम्बकर्णेति समासशक्तिवादिन मतस्य मते तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ योग रूढिभ्यां लम्बकर्णवत्पुरुषप्रतोतेरित्यर्थ।

केचित्तु लम्बकर्णपद कर्णाख्ये रूढ लम्बकर्णवति यौगिकमिति लम्बकर्णत्वेन कर्णाख्यत्वेन च युगपदेव प्रवर्त्तत इत्याहु।

'तद्वदेवेति लम्बकर्णादिपदवदेवेत्यर्थ, 'तथेति, फलबलेन क्वचिदेव प्रतिबन्धो न सर्व्वत्रेति भाव। यथापि प्रतिबन्ध कुमुदमभिप्रेत्य पद्मेऽवयवा-

वयवार्थक्रियान्वयेनाप्रतिबन्धान्नानार्थे च नानार्थानुभवात् नैकशक्त्यान्यशक्तिप्रतिबन्धः ।

यत्तु अवयवशक्तिस्मृतिकाले समुदायशक्तिस्मृतिनियमे हेत्वभावान्न तया प्रतिबन्ध इति । तन्न । समुदायस्य तावदवयवरूपत्वेन सर्व्वावयवादेवोभयशक्तिस्मृतिसम्भवात् मण्डपपदे तथा दर्शनात् ।

अथ पङ्कोत्तरजपदं प्रतिबन्धकं गो-बलीवर्द्दवत पङ्कजनिपदप्रयोगे डप्रत्ययस्य कर्तृविशेषपद्मपरत्वं वा

ऽपीत्यन्यदेतत् । अत्र च क्रियया सम तत्समवधानात्तया सहान्वय इति न क्वचित् रूढेः प्रतिबन्धकत्वमिति विशेषणप्रक्षेपेऽपि प्रकृते व्यभिचार एवेति भावः । ननु सकृदुच्चरितात्सकृदर्थप्रत्ययनियमादेकरूढिरेवापरान्वयप्रतिबन्धिकेत्यत आह, 'नानेति, सैन्धवमानयेति युगपदुभयार्थतात्पर्य्यग्रहेऽन्वयानुभवदर्शनात् सकृदित्याद्यसिद्धेरिति भावः । ननु पङ्कोत्तरजपदमित्यत्र पद वर्णः स चेत् पद्मेतरान्वयप्रतिबन्धकः तदा चैत्रवदाधुनिकसङ्केतितपङ्कजपदादपि तदनुभवो न स्यादिति कल्पान्तरमाह, 'गो-बलीवर्द्देति । नन्वत्र न्याये पौनरुक्त्यापत्तिर्मानं तेन विशेषपदसमभिव्याहार एव सामा-

---

र्थस्य मानादिति ध्येयं । 'मण्डपेति, अन्यथा मण्डपानकर्त्तरि रूढिपूर्व्विका लक्षणापि न स्यादिति भावः । 'यथेति, तथाच न प्रतिबन्धार्थं रूढि अन्यथासिद्धेरिति भाव । 'गो-बलीवर्द्दवदिति बलीवर्द्दपदसमभिव्याहृतस्य

जनेः पद्मजनिविशेषपरत्वं वा स्वभावादेव कुमुद-बोधाजनकत्वं वा चक्षुष इव रसे कुमुदेऽवयवशक्ति-कुण्ठनं वा कल्प्यतां तेन कुमुदे न धीरिति चेत्, तर्ह्य-ज्ञातपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधो न स्यात्। न भवत्येवेति चेत्, किमवयवव्युत्पन्नस्य। ततोऽर्थप्रत्यय एव न भवति, यद्वा पङ्कजत्वेन पद्ममेवानुभूयते, आद्ये मन्दुरजादिपदादिव सामग्रीसत्त्वे कथं नानुभवः, द्वितीये कुमुदमप्यनुभूयेताविशेषात्। न चैवं पङ्कज-शब्दस्य सामान्यशब्दत्वात् तात्पर्यवशेन विशेषतः पद्म-कुमुदधीसम्भवात् न रूढिर्न वा लक्षणा स्यादिति वाच्यं। न हि प्रयोजनक्षतिभयेन सामग्री नानुभा-वयति। यदि च पद्म-कुमुदयोस्तुल्यता तदा अव-

---

न्यपदस्य तदितरविशेषस्मारकत्वमित्यरुच्या कल्पान्तरमाह, 'स्व-भावादिति'। नन्ववयवानां शक्तिमत्त्वे कुमुदबोधजनकत्वस्वभावतोऽपि भानाजनकत्वस्वभावतेत्यवयवानामेव शक्तिकुण्ठनमाह, 'अवयवेति',

---

गोपदस्य स्त्रीगवीमात्रपरत्वादित्यर्थः, 'तेनेति धर्मिकल्पनात् इति न्याया-दित्यर्थः। 'न चैवमिति, 'एव' कुमुदसाधारण्येन बोधकत्वे, याचकशब्दव-दिति भावः। 'न हीति, तथाचावयवव्युत्पन्नस्य कुमुदसाधारणबोध स्यादेव सामग्र्याः सत्त्वादित्यर्थः। कुत्रचिद्धि पद्मे शक्तिः कुमुदे वा तदुभयसामान्य-शब्दत्वेनैवोभयबोधोपपत्तेरित्यत आह, 'यदि चेति, कुण्ठने दोषान्तरमाह,

हीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिपुरःसरैव कुमुद्धीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिद्वैपरीत्यं अतः पद्मे रूढिरेव, कुमुदे यथा लक्षणा तथा वक्ष्यामः। कुण्ठनञ्च शक्तिवृत्तिधर्म्मान्तरं वा शक्तेरनुद्भवो वा अभिभवो वा तत्र कारणान्तरं वा अदृष्टचरं कल्प्यं। रूढेः प्रयोगप्रतिबन्धकत्वं मण्डपादौ दृष्टमेव। अतएव पङ्काद्यवयवैः पद्ममेवानुभाव्यत इति, अवयवनियमस्य कल्पनान्न कुमुदे धी-प्रयोगौ। अन्यथा रूढावपि योगान्न कुतस्तौ कुमुदे, यथा उद्भित्पदस्य योगात् खनित्रे रूढ्या कर्म्मविशेषे प्रयोग इति निरस्तं। अगृहीतनियतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधदर्शनात्, रूढिवादे तु सैव प्रतिबन्धिका मण्डपपदवत्, ज्ञातस्य चावयवनियमस्य प्रयोजकत्वे पद्मे शक्तिरेव पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्य शक्तिनिर्व्वाह्यत्वात्, उद्भित्प-

---

'एवमिति अविशेष इत्यर्थः, 'ज्ञातस्येति, अस्मात् पदादयमर्थो-

'कुण्ठनस्येति, 'धर्म्मान्तरमिति पदार्थान्तरमित्यर्थं, 'कारणान्तरं' अभिभवादिकारणान्तरं, पदार्थान्तरस्यादृष्टचरमित्यर्थं, 'अवयवनियमस्येति पद्मानुभवजनकत्वस्येत्यर्थं, नियमसार्थस्य प्रयोजकत्वे मानाभावात् गौरवाच्च, अतएवाह, 'पद्मज्ञानजनकत्वज्ञानस्येति, 'शक्तीति जनकतावच्छेदकशक्तिं विना जनकत्वस्यासम्भवादित्यर्थं, तथाचात्र सैव प्रतिबन्धिकेति भाव। उद्भित्पदे तु न रूढे प्रतिबन्धकत्वं तद्धि योगरूढ्यर्थयोर्विशिष्टप्रतीतिविर-

दे त्ववयवार्थः कर्मण्ययोग्यत्वादेव नान्वीयते न तु रूढ्या प्रतिबन्धात्। अवयवान्वययोग्ये खनित्रेऽपि न प्रतिबन्धः योगेन खनित्रेऽपि प्रयोगात्। एवञ्च रूढि-योगाभ्यामुद्भित्पदस्य नानार्थतुल्यतैव उभाभ्यामेका-र्थानवगमात्। ननु गृहीतपद्मप्रयोगस्यावयवैः सह प्रयोगे पद्ममेवानुभाव्यत इति स्वभावकल्पनमस्तु। नचैवं व्युत्पत्त्यन्तरं, स्वरूपसत एव प्रयोगग्रहस्य शक्ति-ग्रहस्येवोपसन्धानत्वात् उपसर्गस्येव धातोः प्रकर्षादि-बोधकत्वे, उपसन्धानं विना कुमुदबोधोभवत्येव।

ऽनुभूत इत्यस्य ज्ञातस्य शक्तिकल्पकत्वादनुभवजनकतावच्छेदक विना अनुभावकत्वाभावेनावच्छेदकतया शक्तिकल्पनमिति भाव'। 'नानार्थेति, एकत्र वर्णे शक्तिद्वयाभावात्तुल्यमिति द्रष्टव्यं। 'व्युत्पत्त्यन्तरं' ज्ञापकसम्बन्धान्तरकल्पनं।

द्वैध वा योगेनान्यप्रयोगाभावेन वा कल्प्यं, तत्राद्ये अन्यथासिद्धिमाह, 'अयोग्यत्वादिति, अन्ये असिद्धिमाह, 'योगेनेति। शक्ततावच्छेदकैक-रूपाभावात्तस्तुतो न नानार्थत्वमिति विभावयन्नाह, 'तुल्यतैवेति, 'उभाभ्या-मिति, यद्यपीवमुद्भित्पदतुल्ययोगक्षेमतया मण्डपपदेऽपि नानार्थता न स्यात्, तथापि तत्र रूढ्यर्थान्वयानुपपत्तिपुरःसरमेव योगार्थमात्रमिति विशेष इति वदन्ति। उद्भित्पदे तु कथं न तथेति चिन्त्यं। नन्ववयवैः सह प्रयोगे गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्ममेव समुदायेनानुभाव्यत इति स्वभावकल्पने समु दाये शक्तिरेव स्यादित्यत आह, 'न चैवमिति, 'व्युत्पत्त्यन्तरं' अवयव-शक्तिग्रहापेक्षया शक्तिग्रहान्तरमित्यर्थः, 'स्वरूपसत एवेति, व्युत्पत्तेय

यत्तु पदानां स्वार्थान्वयबोधसामर्थ्यं उपजीव्य कुमुदाबोधार्थं नान्विताभिधानेऽवयवनियमः कल्प्यते उपजीव्यविरोधात्, किन्तु समुदायस्य कुमुदे स्वार्थत्वाभाव एवेति। तन्न। एवं स्वार्थत्वाभावेन समुदायात् कुमुदधीर्न स्यात् अवयवेभ्यस्तु स्यादेवेति।

मैवं। न हि पदानां स्वभावाधीनं बोधकत्वं किन्तु शक्तिज्ञानाधीनं अज्ञातशक्तेरबोधकत्वाच्छक्तिभ्रमेण बोधकत्वाच्च। तथाच बोधकशक्त्यभावादेवाबोधकत्वं कार्य्याभावे हेत्वभावस्यैव तन्त्रत्वात्। धातोश्चोपसर्गो-

'धातोश्चेति, तथाच तत्र तदुत्तरत्वेन शक्तिरेवान्यादृशस्योप-

स्थापनाया एव प्रयोजकत्वादिति भाव। 'उपसन्धानत्वात्' सहकारित्वात्, उपसन्धानं सान्निध्यमिति कश्चित्। न चैतदवृत्तमित्याह, 'उपसर्गस्येवेति, 'उपसन्धानं विनेति पक्षे प्रयोगग्रहं विनेत्यर्थ, पूर्वं प्रयोगग्रहस्य उपसन्धानत्व नाशङ्कितमित्यपौनरुक्त्य। 'पदानामिति अन्यथा कुमुदबोधस्याप्रसक्तत्वे तद्बोधार्थं नावयवनियम कल्प्येतेत्यर्थ, एव सति कुमुदाबोधमुपपादयति, 'किन्त्विति, 'कल्प्यत इत्यनुषज्यते, 'एवमिति, तथाच कुमुदाबोधार्थमवयवनियम एव कल्प्यते न रूढिर्गौरवादिति भाव। 'अबोधकत्व' कुमुदस्येति शेषः। बोधकशक्तिमत्त्वाच्च पद्मबोधकत्वमित्यपि बोध्य। न चोक्तप्रयोगग्रहादेवोभयोपपत्तिरिति वाच्य। गवादिपदेऽपि शक्तिविलयापत्ते पद्मत्वस्य पदादनुपस्थितौ तेन रूपेणानुभवानुपपत्तेश्चेति भाव। तर्हि पदानुपस्थितप्रकर्षस्य कथमनुभव इत्यत आह, 'धातोश्चेति, 'उच्चा-

पसन्धानात् प्रकर्षादौ शक्तिरेव। स्यादेतत् यथा सर्व्व-नामत्वमहम्पदेषु बुद्धिस्थत्व-सम्बोध्यत्वोच्चारयितृत्वानि प्रयोगोपाधयस्तेन बुद्धिस्थादिकमेव तद्बोधयति तत्रैव प्रयुज्यते च न तु बुद्धिस्थत्वादिकं शक्यं तेन रूपेण ज्ञानाभावात् तथा पद्मत्वमपि प्रयोगोपाधिरिति चेत्, न, तेन हि नावयवशक्तिर्व्विच्छिद्यते पद्मे तत्सत्त्वात्। नापि कुमुदे तात्पर्य्यमपोद्यते, बाधकं विना तस्यौत्स-र्गिकत्वात्। नाप्यवयवाधीनज्ञानं प्रतिबध्यते, शक्त्या-काङ्क्षादि-तात्पर्य्याणां सत्त्वे अन्वयज्ञानस्यावश्यकत्वात्

सन्धानस्य क्वचिदप्यदर्शनात्तदुपसन्धानस्य नियतानुभावकत्वकल्पन-मित्येव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनमितिभावः। ननु शक्यतावच्छेदकातिरिक्त-नियामकत्वकल्पनादन्यत्र क्वचिदप्यदर्शनाद्व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना गौरवाय। न च तस्या अदर्शनमिति शङ्कते, 'स्यादेतदिति, सर्वमिति'युग-दस्मदर्थकनिपातदयं। नन्वेवं पङ्कजनिकर्तृत्वेन पद्मानुभवो न पद्मत्वेन बुद्धिस्थत्ववदप्रकारीभूतस्य प्रयोगोपाधित्वादित्यनुभवविरोधं दोषं

रयितृत्वं' स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वं। यद्यपि पद्मत्वं शब्दानुभवगोचरत्वेन धेनुपदे गोत्ववच्छक्युपाधि', तथापि अहमादिपदेषु उच्चारयितृत्वादिवदतिप्रसङ्ग-भञ्जकत्वेन प्रयोगोपाधित्वं न तत्र शक्युपाधित्वं शक्त्येऽनुगमार्थं गोत्ववत्तद-कल्पनात्। अनुभवस्य पङ्कजनिकर्तृत्वेनैव भावात् कुमुदधीप्रयोगप्रसङ्ग-प्रतिबन्धस्य तावतैव सिद्धौ पद्मत्वस्यानुभवगोचरत्वमनङ्गीकृत्यैवास्योक्तत्वा-

उपाधेरन्वयबोधप्रतिबन्धाहेतुत्वात्[१]। नापि प्रयोगो-वार्य्यते, इष्टकुमुदधीहेतुतया इष्टसाधनताज्ञानस्य तल्लिङ्गककार्य्यताज्ञानस्य वा प्रयोगहेतोः सत्त्वे अप्रयोगस्याहेतुत्वात्। अहमादिपदे त्वात्ममात्रशक्ते

स्फुटतयोपेक्ष्य दोषान्तरमाह, 'तेन हीति। 'उपाधेरिति, आकाङ्क्षादिसत्त्वे मण्यादिवत् पद्मत्वज्ञानमात्रस्य तदितरान्वयप्रतिबन्धकत्वासम्भवात् क्वचिदप्येवमदर्शनादिति भावः। 'इष्टेत्यादिकल्पद्वयं मतभेदेन द्रष्टव्यं। 'आत्मेति, अन्यस्य सम्बोध्यतोच्चारयितृत्वाभावादिति भावः। 'शक्तेति, शक्यतावच्छेदकोपलक्षणतया स्वरूपसदेव शक्यतावच्छेदकत्वेनागृहीतमेव स्वभावात् शब्दान्तरे एवमकल्पनेऽप्येवंप्रकारकज्ञानसामर्थ्यकल्पनादिति भावः। इदमत्राकूतं सर्व्वनाम्ना

---

(१) अन्वयबोधाप्रतिबन्धकत्वादिति ख॰।

दिति, 'पद्म इति, पङ्कजनिकर्तृत्वेनैव तदनुभवादिति भावः। 'उपाधेरिति, तथा अदर्शनात् उच्चारयितृत्वादिवत् स्वरूपसत एव तथात्वेऽवयवव्युत्पन्नस्यापि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात् तदिदं वक्ष्यति 'पद्मत्वं न तथेत्यादि, 'अहमादीति, सर्व्वनामादिपदेभ्यो बुद्धिस्थत्वादिना नोपस्थितिः किन्तु देवदत्तत्वादिनेत्यनुभवसिद्धं तत्र देवदत्तत्वादीनामननुगमाद्बुद्धिस्थप्रकारत्वाद्यनुगतीकृततत्तद्देवदत्तत्वाद्युपाधिविशिष्टेऽनन्यगत्या शक्तिग्रहः। न चैवं बुद्धिस्थत्वादिनैवोपस्थितिः स्यात् तेनैव रूपेण शक्तिग्रहादिति वाच्यं। न हि येन रूपेण शक्तिर्गृह्यते तेनैव धीः, ज्ञाने पदानां शक्तिग्रहे ज्ञानत्वस्यापि धीप्रसङ्गात्, किन्तु यत्प्रकारकज्ञानजनकत्वं यस्य गृहीतं ततस्तादृशानुभव-

-शक्तिग्रहसहकारितया स्वरूपसदेव उच्चारयितृत्वादिकं धीनियामकं स्वभावान्नियमतस्तस्यैव बोधनादिति स्वरूपसत एवोपाधित्वं। पद्मत्वन्तु न तथा, कुमुदसाधारणबोधदर्शनात्। ननु कुमुदे पूर्व्वेषामप्रयोगादाधुनिकानामप्रयोगः। न च प्रयोगमात्रे कोहेतुरिति वाच्यं। प्रयोगाणां हि न मेलनकार्य्यता किन्तु प्रत्येकं, तत्रोत्तरस्य पूर्व्वोहेतुः यथा पूर्व्वगौरुत्तरस्य, अन्यथा गोमात्रे कोहेतुरित्यत्र किमुत्तरं तवेति चेत्, न, प्रयोगहेतोः सत्त्वात् पूर्व्वप्रयोगस्य चाहेतुत्वात् पूर्व्वप्रयोगमज्ञात्वाप्यन्वयव्युत्पन्नेन पाचकादिपदानां नवकाव्यानां गौणलाक्षणिकदेवदत्तादिपदानाञ्च प्रयोगात्। स्यादेतत्, ग्रामगामादिपदेऽन्वयबोधाभा-

सर्व्वेषां बुद्धिस्थमात्रवाचकता, बुद्धिस्थत्वञ्च न प्रवृत्तिनिमित्तं तेन रूपेणानुपस्थितेः सर्व्वेषां पर्य्यायतापत्तेश्च, किन्तूपलक्षणं, तेन तदुपलक्षितेषु चैत्र-मैत्रादिषु शक्तिग्रहः प्रत्येकन्तत्र तत्र शक्तिग्रहासम्भवात् अपूर्व्वव्यक्तिशाभावसम्भवाञ्च। तथाच बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नमेतेषां पदानां वाच्यमित्याकारके शक्तिग्रहे योयदा बुद्धिस्थस्तत्प्रकारिका धीस्तैस्तैः पदैर्जन्यते, न च पर्य्यायता, बुद्धिविशेषेणैव विशेषात्। तथाच

इति भावः। 'स्वरूपसत इति, न तु ज्ञातत्वादिवच्छक्यतयायोत्यर्थः। 'प्रयोगहेतोरिति पूर्व्वोक्तस्येत्यर्थः, 'पूर्व्वेति, मानाभावादिति भावः। व्यभिचार-

वात् साधुत्वज्ञानमपि हेतुः। न चैवं तदेव हेतुरस्तु किं शक्त्या गौण-लाक्षणिकविवेकस्य सोपाधित्वानुपाधित्वाभ्यामेवास्तु इति वाच्यं। प्रथमं व्यवहारेण शब्दस्य ज्ञानकारणतावगमात् तत्रैव शक्तिकल्पनं ततो ग्रामगामादौ व्यभिचारादाकाङ्क्षादेरिव साधुत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्। साधुत्वञ्च न पूर्व्वप्रयोगप्रवाहाविच्छेदः नवकाव्यादौ तदभावात्, किन्तु भ्रमादिजन्यत्वाभावः। कुमुदे च तत्प्रयोगोबोधकत्वभ्रमात्। न चैवं भ्रमजन्यत्वादबोधकत्वं अबोधकत्वे च

उद्देश्यतावच्छेदकबुद्धिविषया यावन्तस्तावत्प्रकारेषु सर्व्वपदं, प्रश्नेऽपि क्रमबुद्धिविषयप्रकारे किम्पदं, उद्देश्यबुद्धिविषये यत्पदं, अवान्तरवाक्योद्देश्यविषये तत्पदं,प्रत्यक्षबुद्धिविषये इदमेतत्पदयोः, व्यवहितबुद्धिविषये अदःपदस्य शक्तिग्रहः, तथाच तैः तैः पदैस्तत्प्रकारिका तदा तदा धीः, एवं त्वमहम्पदयोरपि मात्मभाषप्रकातं मात्मत्वं वा प्रवृत्तिनिमित्तं, तेन रूपेणानुपस्थितेः अन्यथा त्वमहं चेति विकल्पा-

---

मप्याह, 'पूर्व्वेति, 'साधुत्वज्ञानमपीति, एवञ्च तदभावान्न प्रकृते कुमुदधीरिति भाव । 'सोपाधित्वेति इतरान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानानन्तरमेव यतोऽन्वयधी स गौणादितया व्यवहर्त्तव्य इत्यर्थः । व्युत्पत्तिग्रहे साधुत्वज्ञानेऽप्यन्वयाबोधात् तदावश्यकत्वमित्यभिप्रेत्याह, 'प्रथममिति, 'व्यभिचारादिति इतरकारणे सत्यपि साधुत्वज्ञानं विना यत्रान्वयबोधापत्तेरित्यर्थः। 'किन्त्विति, न च शुक्तोत्क्षयामगामपदेऽतिप्रसङ्ग', भ्रमादिजन्यजातीयत्वा-

भ्रमजन्यत्वं[1] इत्यन्योन्याश्रयः, पूर्व्वभ्रमजन्यत्वेनोत्तरं प्रति बोधकत्वभ्रमात् उत्तरस्य प्रयोगो भ्रमजन्यः, एवं पूर्व्वस्यापीति तत्र भ्रमपरम्परैव मूलं एवं ग्रामगामादेरपि। कथमिदं ज्ञातव्यमिति चेत्, ग्रामगमनकर्त्तरि ग्रामगामपदस्यैव प्रामाणिकानां कुमुदे तस्य निरुपाधिप्रयोगाभावात्। अतएव साधुत्वभ्रमात् कुमुद-

---

नुपपत्तेः प्रकारविरोधं विना तद्सम्भवाद्द्वयोः पर्य्यायतापत्तेश्च। न च सम्बोध्यत्वमुच्चारयितृत्वं तथा, 'स्वरूपसदेवेति ग्रन्थविरोधात्। न च स्वरूपसन्नियामकत्वे तयोरसम्बोध्ये अनुच्चारयितरि च तदुभयत्र भ्रमेण ताभ्यां पदाभ्यां अनुपस्थापनापत्तिरिति वाच्यं। तावतापि ग्रन्थविरोधानुद्धारात्, तथाचात्र सम्बोध्यतावच्छेदकबुद्धिविषयप्रकारावच्छिन्ने त्वम्पदस्य उच्चारयितृतावच्छेदकधीविषयप्रकारावच्छिन्ने अस्मत्पदस्य शक्तिस्तच्च चैत्रत्वाद्येवेति न काप्यनुपपत्तिर्न वा ग्रन्थविरोधः, शक्यतावच्छेदकत्वेनागृहीतत्वमात्रस्य तदर्थत्वेनोक्तत्वादत एव विकल्पोऽपि सङ्गच्छते। उच्चारयितृत्वञ्च स्वातन्त्र्येण विवक्षितं

---

(१) बोधकत्वभ्रमजन्यत्वमिति ख०।

भावस्य विवक्षितत्वात्। 'निरुपाधीति लक्षणां विनेत्यर्थं, एवञ्च लक्षणां विनापि यदि तत्र धीस्तदा साधुत्वभ्रमादित्याह, 'अतएवेति। यद्यपि कुमुदबोधकत्वे विषयाबाधात् बोधकत्वभ्रमासम्भवे साधुत्वभ्रमासम्भवस्तथापि बोधकत्वं बोधजनकस्वरूपयोग्यता विवक्षिता सा च प्रामाणिकानां निरुपाधिप्रयोग एवेति तद्भ्रमात् साधुत्वभ्रम इति भावः। समुदायशक्त्या

साधारणबोधोऽपि। कुमुदे ह्यसाधुत्वात् समुदायेन तत्र पङ्कजन्मकर्तृत्वं लक्ष्यते। न चासाधुत्वे ग्रामगामपदवत् लक्षणापि न स्यात्, पद्मे तस्य साधुत्वात्। उच्यते। पङ्कजन्मकर्त्तरि तत्प्रयोगस्य भ्रमाद्यजन्यत्वेन साधुत्वं। कुमुदे न तथेति चेत्, न, पुण्डरीकवन्नवपद्मवच्च तस्य व्यक्तिस्थानीयत्वात्, प्रतिवाक्यार्थञ्च साधुत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अभिनवव्यक्तौ भ्रमाद्यजन्यत्वस्य ग्रहीतुमशक्यतया पाचकादिपदप्रयोगो न स्यात्, पा-

तैनानुवादे वाच्यत्वया मदधनात् च राजेत्यादौ न कवेरेव मत्पदोपस्थाप्यतातिप्रसङ्ग इति[1] सङ्क्षेपः। पद्मत्वन्तु न तथा स्वरूपसक्तयतावच्छेदकत्वेनागृहीतमेव नियामकं तथात्वे कुमुदसाधारणबोधानुपपत्तेरिति ध्येयं। ननु कुमुदावगमप्रतिबन्धार्थं न पद्मे रूढिः तदनवगमस्यान्यथासिद्धेरित्याशङ्कते, 'स्यादेतदिति। 'समुदायेनेति वाक्यलक्षणापक्षमाश्रित्य, अन्यथा रूढ्यभावे समुदायस्या-

(१) कविरेव मत्पदोपस्थाप्य इतीति ख०।

बोधकत्वभ्रमात् साधुत्वभ्रम इत्यन्ये। साधुत्वभ्रमविरहदशायान्तु लक्षणयैव तज्ज्ञीरित्याह, 'कुमुदे हीति, यद्यपि समुदाये शक्त्यनभ्युपगमान्न तत्र लक्षणा तथापि वाक्यलक्षणावादिमतेनेदं। 'साधुत्वमिति साधुत्वाश्रयत्वमित्यर्थं, अतो न साध्याविशेष, अन्यथा पङ्कजनिकर्तृतया पद्ममपि नानुभावयेदिति भाव। ननु साधुत्वनिश्चयत्वेन न हेतुता किन्तु तज्ज्ञानत्वेन लाघवात् तथाच तत्सन्देहमादायाभिनवव्यक्तौ नान्वयप्रतिबन्ध कुमुदे चासाधुत्व-

कर्तृजातीये भ्रमाद्यजन्यत्वस्य सुग्रहत्ववत् पङ्कजन्मकर्तृजातीयेऽपि सुग्रहत्वात् येन रूपेणान्वयबोधस्तस्य कुमुदवृत्तित्वात् ।

अथ पङ्कजपदं कुमुदे वृत्त्यन्तरं विना न साधु वृत्त्यन्तरं विना वृद्धैस्तथाप्रयुज्यमानत्वात्, यः शब्दो यत्र वृत्त्यन्तरं विना वृद्धैर्न प्रयुज्यते स तत्र वृत्त्यन्तरं विना न साधुः यथा गङ्गापदं तीरे, यथा वा ग्रामगामपदं ग्रामगमनकर्त्तरि, न प्रयुज्यते च वृत्त्यन्तरं विना पङ्कजपदं कुमुदे, तस्माद्वृत्त्यन्तरं विना न तत्र साध्विति चेत्, न, व्यर्थविशेषणत्वात् तथाप्रयुज्यमानत्वस्यैव व्याप्यत्वात् आकाङ्क्षादिमद्वाक्यासाधुत्वे अवयवार्थान्वया-

---

प्रत्यत्वे अन्वयानुपपत्तेरित्यवधेयं । 'येन रूपेणेति अन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने भ्रमाद्यजन्यत्वग्रहस्य तन्त्रत्वादिति भावः । 'यथा वेति, सामान्याभावादेव ग्रामगामे विशेषाभावादिति भावः । 'आकाङ्क्षा-

---

निश्चयाच्च तथेत्याह, 'व्यर्थेति, बाधवारणाय साध्ये वृत्त्यन्तरं विनेति, अर्थसिद्धिवारकतया सार्थकत्वमभ्युपेत्य हेतौ यदुक्तं, विशेषव्याप्तिसत्त्वेऽपि दृष्टान्तसौकर्य्याय सामान्यव्याप्तिमाह, 'य इति, विशेष्याभावेन विशिष्टाभावाद्दृष्टान्तमुक्त्वा विशेष्याभावाद्विशिष्टाभावेन तमाह, 'यथा वेति, अर्थसिद्धिवारकं न सार्थकमित्यभिप्रेत्याह, 'व्यर्थेति, 'तत्रेति, तत्र स्वरूपासिद्धमेवेति भाव । कमलपदे अवयवार्थप्रसिद्धेः साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादिमद्वाक्यत्वं पक्षधर्मे साध्यावच्छेदकमाह, 'आकाङ्क्षादीति । यद्यपि वाक्य-

बोधकत्वस्य व्याकरणस्मृत्यनुपगृहीतत्वस्य पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वाच्च। पक्षे उभयाभावेन साधनाव्यापकत्वात्। पङ्कजशब्दः कुमुदे साधुः साधुत्वे सति कुमुदबोधप्रयोजकाकाङ्क्षादिमद्वाक्यत्वात्, साधुत्वे

दीति अत्र वाक्यत्वमात्रपक्षधर्मावच्छिन्नव्यापकत्वादाकाङ्क्षादीति समव्याप्तमभिप्रेत्यान्यथाकाङ्क्षाद्यभावे यत्राबोधकत्वं तत्र साधुत्वसत्त्वाद्व्यभिचारः, आकाङ्क्षादिमद्वाक्यत्वावच्छिन्नाबोधकत्वेऽसाधुत्वनियमः कारणान्तरबाधकत्वे साधुत्वं विना फलाभावाभावात्, अत्र यद्-वच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नस्यैव साध्यव्याप्यत्वे समव्याप्तत्वादिति

समानेनैव तन्निरासस्तथापि साधुत्वमन्येनान्वयबोधकतया ग्रामगामवाक्ये साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादीत्युक्तं। तत्र च नाकाङ्क्षादीति मतेनेदं, तदिदं वक्ष्यति तत्राकाङ्क्षैव नास्तीति, एवञ्च वाक्यत्वं स्वरूपनिर्वचनं। न चैवमाकाङ्क्षादिमद्वाक्यासाधुत्वमप्रसिद्धं, पाचकादेरपि घटादौ वृत्त्यन्तरं विना असाधुत्वात् तत्रावयवार्थान्वयाबोधकत्वाच्च।

केचित्तु गङ्गाया घोष इत्यत्र वृत्त्यन्तरं विना असाधुत्वं तीरे सम्बन्धरूपावयवार्थान्वयबोधकत्वञ्चेति साध्याव्यापकत्वादाकाङ्क्षादीत्युक्तं, गौणलाक्षणिकयोरननुभावकत्वपक्षे च तत्र नाकाङ्क्षेत्याहुः।

व्याकाङ्क्षादिमत्त्वं वाक्यत्वञ्च पक्षधर्मद्वयमेवेत्यन्ये।

'अवयवेति स्वावयवेत्यर्थः, 'व्याकरणेति, बाधति-याचयाम इत्यादौ चानभिधानेन निषेधान्न व्याकरणस्मृत्युपसङ्ग्रह इति भावः। ननु गङ्गायामित्यत्र साध्याव्याप्तिः सामीप्यविवक्षादिना लाक्षणिकस्यापि व्याकरणस्मृत्युपगृहीतत्वादित्युक्तं स्मारयति, 'पक्षधर्मेति व्याकाङ्क्षादिमत्त्वेत्यर्थः, 'उभ-

सति यद्वाक्यं यद्बोधप्रयोजकाकाङ्क्षादिमद्भवति तत्तत्र साधु यथा तरुमस्तनशब्दः कुसुमे, यथा वा पाचकशब्दः पाककर्त्तरि, तथा पङ्कजपदं कुमुदे तस्मात्तथेति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च। वस्तुतस्तु साधुत्वज्ञानं न हेतुः अन्वय-

---

भावः। 'वस्तुतस्त्वित्यादि वस्तुगतिमनुरुध्य, असाधुत्वनिश्चयप्रतिबन्धकत्वेऽपि पूर्व्वप्रयोगतः कुमुदेऽसाधुत्वनिश्चये तत एव कुमुदान्वयेन तत्प्रतिबन्धकपरम्पराकल्पनरूपपूर्व्वपक्षानास्कन्दितत्वादिति ध्येयम्। 'अन्वयस्येति, अतएव साधुत्वनिश्चयो न हेतुः यत्अन्वय-व्यतिरेकनिश्चयौ यत्प्रतिबन्धकौ तन्निश्चयस्यैव तत्र हेतुत्वादिति भावः।

थेति। यद्यपि वृत्त्यन्तरं विनापि कुमुदेऽप्रयुज्यमानत्वं पङ्कजशब्दस्य कुमुदेऽन्वयवार्यान्वयाबोधकत्वञ्च सन्दिग्धं तथापि सन्दिग्धोपाधित्वं स्यादिति भावः। 'कुमुद इति, वृत्त्यन्तरं विनेति शेषः, तेन न सिद्धसाधनम्। अतएव पूर्व्वसाध्यविपरीतत्वाभावात् न सत्प्रतिपक्षत्वेऽपरार्थः। अत्र वाक्यत्वं शब्दत्वमिति, कुमुदबोधकापभ्रंशे व्यभिचारवारणाय साधुत्वे सतीति।

यत्तु ग्रामगामपदेऽप्याकाङ्क्षितमते सामान्यव्याप्तौ तत्र व्यभिचारात् तदुपादानमिति, तन्न, ग्रामगामपदस्यापि कदाचिदुत्पत्त्या ग्रामार्थे साधुत्वेन दोषत्वादवश्यात् तदर्थसाधुत्वविवक्षायाञ्च अर्थविशेष्यत्वात्।

कुमुदसाकाङ्क्षिके पद्मादिपदे व्यभिचारादाह, 'आकाङ्क्षादीति, आकाङ्क्षादिमत्त्वमेकस्यैव पदस्येतीतरपदम्। नन्वस्तु सत्प्रतिपक्षत्वाभावेऽपि सन्देह एव न तु साधुत्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः, अन्वयसाधारणज्ञानं तज्ज्ञानं हेतुरेव अन्यथा असाधुत्वनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तेः, जनकज्ञानविघटकस्य एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्। अतएव च तत्

वादिव्युत्पन्नेन भ्रमाद्यजन्यं पूर्व्वंप्रयोगमज्ञात्वापि नवकाव्यादिप्रयोगात्, कुतस्तर्हि ग्रामगामादौ नान्वयबोधः, असाधुत्वनिश्चयादिति ब्रूमः, साधोरप्यसाधुत्वनिश्चयेनाबोधकत्वात् अभिनवकाव्यादौ नासाधुत्वनिश्चयः, संशयश्च न प्रतिबन्धकः, अन्यथा योगरूढिसंशये सत्यभिनवव्यक्तौ पाचकादिप्रयोगो न स्यात् ।

अन्ये तु ततोऽन्वयबोधोभवत्येव, अपभ्रंशादिव यथा तत्र साधुत्वभ्रमात्, साधुत्वं तस्य नास्ति तद्वदेव ।

'अन्ये त्विति अस्वरसोद्भावन तद्वीज इदमेव, यदसाधुत्वनिश्चयेनापभ्रंशाद्यन्वयधीस्तन्निश्चये तु भवत्यन्वयधीस्तदसाधुत्वनिश्चय-

---

संशयेऽप्यन्वयबोध वक्ष्यति 'संशयश्च नेति, तदभावकारणत्वापेक्षया साधुत्वज्ञानहेतुत्वे लाघवाच । अन्यथा योग्यताज्ञानस्यापि हेतुत्वं न स्यात् । न च साधुशब्दमजानतां पामराणामन्वयबोधाद्व्यभिचार, उक्तयुक्त्या तद्धेतुत्वसिद्धौ साधुत्वभ्रम संशयान्यतरकल्पनात् । अन्यथा योग्यताज्ञानेऽपि तुल्यत्वात् । व्युत्पन्नस्य चापभ्रंशस्थले साधुशब्दस्मरणमेव । एतदपि वक्ष्यमाणव्याकरणोपग्रहीतत्वरूपसाधुत्वमभिप्रेत्योक्त । भ्रमादिजन्यत्वाभावज्ञानन्तु न हेतुरेवेत्याह, 'अवयवादीति, 'भ्रमादीति प्रयोगे भ्रमादिजन्यत्वाभावमज्ञात्वापीत्यर्थं । 'असाधुत्वेति व्याकरणानुपग्रहीतत्वनिश्चयादित्यर्थ ।

केचित्तु अनुमितौ साध्यज्ञानवदस्य साक्षाद्विरोधित्व, साक्षाद्विरोधिन एव जनकज्ञानविघटकतया प्रतिबन्धकत्वमेवञ्च साधुत्वसंशयस्तथापि तत्प्रयोजक इति इति तत्त्वोक्त ।

अपरे त्वत्राकाङ्क्षैव नास्ति घटः कर्म्मत्वमानयनमित्यत्रेव ।

यत्तु गमाद्यनुत्तराण्त्वेन गमादिपूर्व्वेतराण्त्वेन वा शक्तिः काशपूर्व्वेतरकुशत्वेनेवेति । तन्न । कर्म्मोपपदधातूत्तराण्त्वेनैव शक्तेर्न तु तत्तद्धात्वनुत्तराण्त्वेन गौरवात्, तत्तद्धातूनां विशिष्याज्ञाने शक्तिग्रहानुपपत्तेः कर्म्मण्यणिति सूत्रार्थमजानतः कुम्भकारादिपदप्रयोगानुपपत्तेश्च शक्तिसन्देहात् ।

असाधुत्वञ्च न भ्रमादिजन्यत्वं अनाप्तोक्ते असाधुत्वापत्तेः शुकाद्युदीरिते ग्रामगमादौ भ्रमाद्यजन्य-

---

प्रतिबन्धकतायां पर्य्यवस्यति न साधुत्वनिश्चयहेतुतायामिति । 'अपरे'त्वित्यत्र योग्यतादिप्रकाकारणोच्छेदोऽस्वरसबीजं व्यक्तं ।

'तत इति ग्रामगमादेरित्यर्थं', 'साधुत्वभ्रमात्' व्याकरणोपग्रहीतत्वभ्रमात्, तत्समयादेरपि बोध्यं, तथाच तज्ज्ञान हेतुरेवेति भावः ।

'यत्त्विति, तथाच शक्तिविरहादेव ततो न ग्रामगमनकर्तृत्वमस्थितिरित्यर्थः । 'काशपूर्व्वेतरेति, काश इति पूर्व्वं यस्य तदितरकुशत्वेन द्वन्द्वसमासशक्तिपक्षे कुश-काशमित्यत्र शक्तिः', न तु काशकुशमित्यत्र लघ्वक्षरं पूर्व्वमिति सूत्रात्, क्वचित् 'कुशपूर्व्वेतरेति पाठस्तत्र कुशस्यपूर्व्वो यः काशस्तदितरकाशत्वेनेत्यर्थं इति मध्यलो न कश्चिद्विशेष', एतच्चाभ्युपेत्य समाहितं।

वस्तुतस्तु त्वदुक्तं नासाधुत्वमित्याह, 'असाधुत्वञ्चेति, वाक्यस्येति शेषः। ननु व्याकरणस्मृतिर्न निषेधिकेत्यरुचेराह, 'तदिति, तथाच

त्वाच्च । किन्तु महाजनपरिगृहीतव्याकरणस्मृतिनिषिद्धत्वं तदपरिगृहीतत्वं वेति वक्ष्यते । पदस्य साधुत्वं वृत्तिरेव वृत्तिश्च शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलपद-पदार्थयोः सम्बन्धः, वाक्यसाधुत्वञ्चाकाङ्क्षादिमत्स्वार्थान्वयबोधकत्वे सति व्याकरणस्मृत्यनिषिद्धत्वं, तस्मात् कुमुदे पङ्कजशब्दस्य साधुत्वे सति प्रयोगप्रतिबन्धकत्वेन समुदायशक्तिसिद्धिरिति । न चैवं लाघवात् जशब्द एव शक्तिरस्तु न समुदाये, मन्दुरजादौ पद्म-

---

'आकाङ्क्षादीति, अत्र सत्यन्तं वाक्यलक्षणमविशिष्टं साधुत्वस्येति स्मर्त्तव्यं । ननु प्रतिबन्धकत्वं कुलेशत्वदबुद्धेर्वा तज्जन्यपद्मत्वस्मृतेर्वा, आद्ये कदापि कुमुदसाधारणबोधो न स्यात्, अन्त्ययोर्मानाभावः, ज्ञानस्य हि प्रतिबन्धकताविषयविरोधेन बाधवत्कारणविरोधेन वाप्यव्यभिचारादिज्ञानवदनयोस्तु नैकमपीति दूषणं स्फुटतयोपेक्ष्य

महाजनपरिगृहीतत्व साधुत्वमिति भाव । व्याकरणत्वञ्च प्रकृति-प्रत्ययविभागकल्पनया शब्दार्थाख्यापकत्व, एवञ्च कल्पितव्याकरणव्युत्पाद्येऽतिव्याप्तिवारणाय महाजनपरिगृहीतत्व विशेषणं । 'वृत्तिरेवेति, न तु पूर्व्वोक्तमत पदविशेषे तस्याव्याप्तेर्न दोष इति भाव । 'वृत्तिश्चेति, घ्याकाशपदे आकाशोपस्थित्यनुकूल समवायोऽपीत्यतिव्याप्तेराह, 'हेत्वन्तं पदार्थोपस्थितिविशेषणं । न च वृत्तिजन्योपस्थितित्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्व वाच्यमित्यन्योन्याश्रय, शक्तिजन्योपस्थितित्वादिना शाब्दबोधविशेषजनकत्वग्रहानन्तरं तद्ग्रहसम्भवात् दण्डादीनामभिजनकत्ववत् । 'वाक्येति, घट-

धीप्रसङ्गात्। पङ्कोत्तरजपदत्वेन शक्तिरिति चेत्तर्हि सर्व्वत्र तत्तद्वर्णोत्तरान्यवर्णे एव शक्तिरिति समुदायशक्त्युच्छेदः, न चैवं, विनिगमकाभावादिति सम्प्रदायः।

अत्र ब्रूमः ज्ञाता हि या शक्यमनुभावयति सा शक्तिः। न च समुदायः पद्मानुभवहेतुः, अवयवादेव तदुपपत्तेः। एवञ्च प्रतिबन्धकमात्रे शक्तिपदं पारिभाषिकं, शक्तित्वादनुभावकत्वसाधनेऽन्योन्याश्रयः प्रतिबन्धकत्वेनावगते शक्तित्वासिद्धिश्च। मण्ड-

---

दोषान्तरमाह, 'ज्ञातेति, यत्सम्बन्धावच्छिन्नतया ज्ञातस्य शब्दस्यानुभावकत्वमिति भाव.(१)। अनुभवजनकतावच्छेदकोऽन्यसम्बन्ध इति

---

(१) शब्दस्यानुभावकत्वमित्यर्थ इति ख०।

कर्म्मत्वमित्यादिवाक्येऽतिव्याप्तेराह, सत्यन्तं। यद्यपि तस्य साधुत्वमेव तथाप्याकाङ्क्षादिमद्वाक्यस्य साधुत्वमिदमुक्तमित्याङ्‌। ग्रामगामादावप्याकाङ्क्षेतिमते तत्रातिव्याप्तेराह, विशेष्यमिति।

केचित्तु घट कर्म्मत्वमित्यादि वाक्येति ग्रामगामव्यावर्त्तनार्थमेवाकाङ्क्षादीत्युक्तं, तत्र नाकाङ्क्षेतिमताभ्युपगमादेवञ्च लक्षणद्वये तात्पर्य्यमित्याङ्‌।

'विनिगमकेति, यद्यपि शक्तिरीश्वरेच्छा व्यासज्यवृत्तिरित्येकवर्णवृत्तितया मञ्जरजादावतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव तथाप्यपेक्षाबुद्धिवदीश्वरेच्छापि व्यासज्यवृत्तिरिति भाव। 'पारिभाषिकमिति शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसम्भवादित्यर्थे, 'प्रतिबन्धकत्वेनेति शक्तेरनुभवप्रयोजकतया प्रति-

पादौ त्वनुभावकत्वेनैव शक्तिसिद्धिः। किञ्च रूढि-योगयोर्व्विरोध एव परं रूढ्या योगप्रतिबन्धः मण्डपादौ तथा निर्णयात्। अन्यथा लम्बकर्णादावपि योगप्रतिबन्धः स्यात्। न चेह विरोधः, पद्मे समावेशात् योगादर्थधीश्चोभयत्र तुल्या।

यत्तु पङ्कजमानयेत्यादौ रूढ्या शीघ्रोपस्थितं पद्ममेव क्रिययान्वीयते, न पङ्कजन्मकर्तृ, तस्य वाक्यार्थत्वेन

यावदिति भावः। नन्वेवं गोपदादीनपदादेरपि पङ्कजपदवदस्तु योगरूढता तथाच केवलरूढोच्छेदः, प्रवीनपदे च यौगिके द्वादशो-

---

वन्धकत्वविरोधादित्यर्थः, 'मण्डपादौ त्विति ग्रन्थविशेषेऽवयवार्थान्वयाननुभवादित्यर्थः। ननु प्रतिबन्धार्थं कल्पितापि समुदायशक्तिरवयवशक्तिवदनुभावयिष्यति अविशेषात् अन्यथा स्मृत्यर्थं कल्पिताया अननुभावकत्वेन सिद्धान्तेऽप्यगते। न च शक्तिभिन्नस्यापि प्रतिबन्धकत्वसम्भवाच्छक्तित्वेन तत्कल्पनमेव न स्यादिति वाच्यं। आगृहीतसमुदायशक्ते कुमुदसाधारण्यधीदर्शनात्, अतएव नान्योन्याश्रय अवयवशक्तिप्रतिबन्धकतया शक्तित्वेनैव तत्कल्पनात्, प्रतिबन्धकत्व-प्रयोजकत्वयोरवच्छेदकभेदेनाविरोधात् अन्यथा मण्डपादावपि रूढेर्योगप्रतिबन्धकत्वानापत्ते। किञ्च स्मृत्यर्थमेव कल्पिताया रूढे कुमुदे योगप्रतिबन्धकत्वमित्यत्र नैवमपि दोषाभिधानमित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, यद्यप्येवमपि यदवच्छेदेन विरोधस्तदवच्छेदेन प्रतिबन्धकत्वं स्यात् कुमुदे समावेशाभावात् रूढ्या योगप्रतिबन्ध स्यादेव तथापि व्यक्तिवचनन्यायेन पद्मान्वयात् कुमुदान्वयोपपत्तौ रूढिप्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति निगर्व। अत्र विरोध एवेत्यभिधानादविरोधे

विलम्बितप्रतीतिकत्वात्। एवञ्चाविरोधेऽपि रूढेर्योगापहारितेति। तन्न। क्रियापद-तदर्थयोग्यतादिज्ञानाधीनत्वेन क्रियान्वयबोधस्य विलम्बितत्वात् रूढ्यवयवार्थयोरन्वयबोधस्य सामग्रीसत्त्वेन प्राथमिकत्वात्। तस्मान्न प्रतिबन्धकत्वेन रूढिसिद्धिर्न वा तया योगप्रतिबन्ध इति। अत्रोच्यते। नियमतः पद्मस्मृत्यर्थमेव रूढिः रूढ्या च नियमतः स्मृतं पद्ममेवावयवैः पङ्कजनिकर्तृत्वेनानुभाव्यते, बाधकं विना व्यक्तिवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्। अतः सर्वत्र पद्मानुभवसामग्र्येवेति न कुमुदे धी-प्रयोगौ। न

यथान्धोऽहीनस्येत्यत्र न हीनोऽहीन इति योगदर्शनात् यक्रियागमात्रस्य न हानिगोपपत्ता अपि तु रूढाहीनपदोपस्थाप्ययागविशेष-

---

प्रतिबन्धाभाव इत्यत्र तात्पर्यं न तु विरोधे प्रतिबन्ध एवेति उद्भिदादौ व्यभिचारात् योगेनापि प्रयोगेण फलकल्प्यप्रतिबन्धकत्वस्य तत्रानभ्युपगमात्। 'अविरोधेऽपीति मतेऽपि रूढेर्योगापहारितेत्यर्थः, 'विलम्बितत्वादिति, यद्यपि रूढ्यवयवार्थान्वयबोधेऽपि योग्यतादिज्ञानापेक्षास्त्येव तथापि योगापहारितानियमखण्डने तात्पर्यं। अवयव समुदाययोरेकैवोपस्थिति क्रियापदस्य चोपस्थित्यन्तरमिति विलम्ब इत्यन्ये। 'पद्मस्मृत्यर्थमेवेति, यद्यपि शक्तिकल्पनसमये व्यवहारहेतुतया पद्मस्मृतिर्नोपस्थिता किन्तु तदनुभव इत्यनुभवार्थमेव रूढिरुचिता, तथापि प्रकारान्तरेणोपस्थापितस्याप्यवयवैरनुभव इति पराभ्युपगमादाहत्य न तदर्थं तत्कल्पना किन्तु पदान्नियतस्मृति शक्तिसाध्येति समर्थनात् प्रकारान्तरोपस्थितिरतन्त्रमिति

चैवमनुभवाजनकत्वेन न सा शक्तिः या ज्ञाता नियमतः शक्यं ज्ञापयति सैव हि शक्तिः, ज्ञप्तिश्च स्मृतिरनुभूतिश्चेति नियतस्मारिकापि शक्तिः। वस्तुतः स्वार्थस्मृतिद्वारा अवयवानामिव समुदायस्य स्वार्थानुभावकत्वमविशेषादिति पश्चादनुभाविकापि रूढिः पङ्कजमानयेत्यादावानयनादिना स्वार्थान्वयानुभवे समुदायावयवयोर्हेतुत्वाच्च तस्मान्नियतस्मृतिहेतुत्वेनैव रूढिसिद्धिः न तु प्रतिबन्धकत्वेन। यदि च नियता स्मृतिः प्रकारान्तरेण भवति तदा योग एव न रूढिः। रूढि-

---

स्थैवेति सिद्धान्तो भज्येत, अश्वि भवोऽस्तीन इत्यत्रापि योगसत्त्वेन

नियतस्मृत्यर्थं स्मृमा समुदायरूढिरवयवशक्तिवदविशेषादनुभाविकापीति समुदायार्थं। अतएव वक्ष्यति यदि च नियता स्मृति प्रकारान्तरेणेत्यादि, 'या ज्ञातेति, सामान्यबाधके सत्येव विशेषनिष्ठत्वकल्पनादिति भाव । 'समुदायावयवयोरिति, विनिगमनाविरहादिति भाव । नन्वेव लक्षणैवास्तु न रूढिरन्यलभ्यत्वात्। न च शक्यभावे लक्षणापि न स्यादिति वाच्यं। पङ्काद्यवयव एव तदभ्युपगमात्। न चैव युगपद्वृत्तिद्वयविरोध शक्यलक्ष्यसाधारणतादृशैकरूपाभावाच्च नागृहत्स्वार्थेति वाच्यं। मणिकृन्मते तद्विरोधाभावात्। न चैव शक्यसम्बन्धग्रह विनापि तदुपस्थितिदर्शनात् रूढिरिति वाच्यम्। भ्रान्तिभ्रमादपि तदुपपत्ते। अन्यथा गङ्गापदमपि तीरशक्तं स्यात्। न चैवं लम्बकर्णादिपदेऽपि रूढिर्न स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्, अतएव समासेऽपि शक्ति नाङ्गीकुरुषे। न चैकपदेन वृत्तिद्वयोपस्थापितयो· परस्परमनाकाङ्क्षेति वाच्यम्। रथो गच्छतीत्यादौ

न्यायेनैव कुमुदे धी-प्रयोगयोरभावादिति। गोपदस्य गवि वेदेऽप्यौनपदस्य कर्म्मविशेषे रूढिरेव लाघवात्। न तु गमेर्डोरङ्गः खः कृताविन्त्यनुशासनाद्योगोऽपि, डोः-खप्रत्ययोर्लोके कर्त्तरि कर्म्मविशेषे च शक्तिर्न कृप्ता अतः प्रत्यये शक्तिः नियामकञ्च गमिपदोत्तरत्वं अहःपदोत्तरत्वञ्च[1] कल्प्यं, तथाच गौरवं। एवं धेनुपदेऽप्येकैकस्यातिप्रसक्तत्वात् गोत्वविशिष्टधानकर्म्मणि

विनिगमनाविरहादित्यत आह, 'गोपदस्येति, 'अश्वस्येति अश्व

[1] गवाह पदोत्तरत्वञ्चेति ख० ।

वर्त्तमानत्व-व्यापारयोर्व्यभिचारादिति, नैवं, शक्यान्वये बाधकाभावेन लक्षणोपनीतानपेक्षणे कुमुदस्याधारत्वबोधापत्ते । तदाह, "शक्यान्वयादशाकाङ्क्षमित्यादि। न च तात्पर्य्यानुपपत्त्या यष्टी प्रवेशयेतिवल्लक्षणाऽस्तु, कुमुदेऽपि कदाचिल्लक्षणया पद्म कुमुदयोस्तुल्यत्वापत्ते । अतएव प्रागुक्तं 'यदि च पद्मकुमुदयोस्तुल्यता तदा गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वयानुपपत्तिधुर सदैव कुमुदधीर्न स्यात् स्याच्च कदाचिद्वैपरीत्यमिति। अतएव शक्तिभ्रमोऽप्यपास्त, कुमुदेऽपि कस्यचिद्भ्रमस्य सम्भवेन तुल्यत्वापत्ते । किञ्चैव तम पदादेराकोकाभावत्वादिविशिष्टे शक्तिर्न स्यात् तदिदं वक्ष्यति औपाधिककारणादिपदाना विशिष्टे शक्तिर्न स्यादिति। विशेष्यशक्तस्य लक्षणया शक्तिभ्रमेण वा तदुपस्थापकत्वसम्भवादतएव धेनुपदेऽपि गोत्वं शक्यमित्यनुपदमेव स्फुटमिति दिक्। नन्वेवं गवादिपदमपि योगरूढमस्त्वित्यत आह, 'गोपदस्येति, 'कर्म्मविशेषे' क्रतुविशेषे। 'डो -खेति, अतएव गमनकर्त्तृत्वादिना ततो गोपस्थितिरिति भाव । 'एकैकस्येति गोत्वस्य धमर्मे धानकर्म्मत्वस्य गवि-

रूढिरेव नियमतो गोत्वविशिष्टोपस्थितेः, न तु योगोऽपि, दानु-भानु-कृशान्वादौ भिन्नार्थत्वेन नुप्रत्ययशक्तेरकल्पनात् गमेर्डोरङ्गः खः क्रतौ दा-भाभ्यां नुर्धेट्श्चेत्यादिस्मृतिश्चालवड्डादिवत् कथञ्चिद्व्युत्पादनपरा, अतएव भगवान् पाणिनिरर्थाननुगमात् समुदायशक्त्यपेक्षया गौरवादुणादिप्रत्ययेषु न शक्तिरिति पञ्चपादिकाविहितानुणादिप्रत्ययान् उणादयो बहुलमित्येकेनैव सूत्रेण विहितवान्, यत्र तु प्रत्यये शक्तिस्तत्र प्रत्येकमेवासूत्रयत्।

यत्तु धेनुपदे गोत्वं न शक्यं, किन्तु शक्योपलक्षणतया शक्त्युपाधिः, यत्र गोत्वं तद्धानकर्म्म शक्यं शक्यास्तूपलक्ष्या महिष्यादिव्यावृत्ता धानकर्म्मव्यक्तिविशेषा एव, अनुगमस्तूपलक्षणैक्यात्। न चैवं लाघवाद्गोत्वं शक्यं धानकर्म्मत्वमुपाधिः, उपलक्ष्यस्य गोत्वस्यातिप्रस-

वदतीति अलवत् तं डाति क्षिपतीति अलवड्ड इत्यर्थः, 'उपलक्ष्य-

ष्यादावित्यर्थः, 'भिन्नार्थत्वेनेति नानार्थत्वापत्त्येत्यर्थः, दानुरित्यादौ कर्त्तृत्वं धेनुरित्यादौ कर्म्मत्वं तदुत्तरत्वस्य नियामकमिति गौरवमिति भावः। 'अलवड्डादिवदिति, अलवड्डादेः क्वचिदर्थे कथञ्चिद्व्युत्पादनसम्भवेऽप्यवयवानपेक्षस्यैव काष्ठप्रतिमाकारवाचित्वं तथोणादिकप्रत्ययान्तस्यापीति। अाड-ड्डडादिवदिति पाठे अाट अडु अट इत्यादेरशक्तस्यैव यथा शक्तसाधुत्वार्थमनुशासनं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। गुरुमतमाह, 'यत्त्विति, 'धानकर्म्मत्व-

क्तत्वात्। गोत्वविशिष्टधानस्मृतिस्त्वेकैव शब्द-संस्काराभ्यां जन्यते न तूभयस्मृत्यनन्तरं परस्परमन्वयबोधः अवयवशक्तेरभावादिति। तन्न। शक्तिं विना नियत-

---

स्येति, गोत्वस्य शक्यत्वेन गोव्यक्तिः शक्या गोपदवदनन्यलभ्यत्वात् नागृहीतविशेषणान्यायाच्चेति गोत्वमात्रे रूपमेऽतिप्रसक्तं धानकर्मत्वशक्यत्वे तस्योपाधितया नान्यतो व्यक्तिलाभः पश्वादिवदतो धानकर्मत्वादिविशिष्टव्यक्तिविशेष एवानतिप्रसक्तः शक्योऽतोऽनुगमार्थं गोत्वमुपाधिरित्यर्थः, 'शब्देति, धानकर्मण्यपि शब्दोद्बोधितसंस्कारात् गोत्वांशे च केवलसंस्कारात् कथं एकदेशोद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टस्मृतिरिति चेत्, नैवं, विशिष्टविषयकसंस्कारस्य एकदेशोद्बोधकादेवोद्बुद्धसंस्काराद्विशिष्टस्मृतिरित्यर्थात्। 'अवयवेति, अनुभवो गोत्वांशे समुदायशक्त्या धानांशे चावयवशक्त्या वाच्योऽन्यथा समुदायेनैव धानकर्मोपस्थापनेन गोत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वाभावेनाशक्यानुभवस्या-

---

मिति तद्धानकर्मत्वमित्यर्थः, अन्यथा गोत्ववदस्यापि मद्विष्यादावतिप्रसक्तत्वादिमप्रत्ययस्यासङ्गतेः अस्यैवानुगततया अनुगमश्रद्धाविरहे पूर्वप्रत्यासत्तेश्च। अतएव मद्विष्यादिधातुधानकर्मत्वेऽपि न शक्तिरिति सिद्धान्ते वक्ष्यति। यद्वा तत्तद्धानकर्मविशेषा इत्यर्थः, तथाच ये तद्धानकर्मविशेषास्तद्वृत्तिगोत्वं शक्यमिति तेषामेव शक्योपलक्षणत्वमिति वैपरीत्यमेवास्त्विति भावार्थः। न चैवं गोपदवद्धेनुपदादपि गोत्वमात्रप्रकारकप्रत्ययापत्तिः, धानस्याशक्यस्यापि प्रकारत्वादिति, 'अवयवशक्तेरिति, यद्यपि तदभावेऽपि समुदायशक्त्युपस्थापितमेव धानकर्मत्वमादाय स्मृत्यन्तरोपस्थितगोत्वेनान्वयः सम्भवत्येव, तथापि गोत्वत्वादिप्रतिसन्धानं विनैव विशि-

गोत्वोपस्थित्यभावादुपलक्षणैक्येन उपलक्ष्यैक्याभावाच्च। अन्यथा महिष्यादिव्यावृत्तधानकर्मत्वेऽपि न शक्तिः धान-गोत्वे शक्त्युपाधी, अग्रे च संस्कारादुपस्थितयोस्तयोः कर्मणि धेनुपदादन्वयोभासत इति धानमपि न शक्यं। यदि चानुगतं विशेषणं शक्त्युपाधिर्विशेष्ये च शक्तिरननुगमातिप्रसङ्गाभावश्चोपाधिनैव, तदौपाधिककारणादिपदानां विशिष्टे शक्तिर्न स्यात्।

नन्ववयवात् पङ्कजनिकर्तृत्वानुभवः समुदायाच्च पद्मस्मरणं स्यान्न तु पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभव इति चेत्, न, अवयव-समुदायस्मारितपङ्कजनिर्तृपद्मानां

तुक्तिसम्भवात्तयापतीदमुत्तरमित्यर्थः, 'शक्यमिति, पदान्नियमतः स्मृतेः शक्तिसाध्यत्वादिति भावः। 'उपलक्षणेति, गोत्वविशिष्टं धानकर्म शक्यमित्याकारके शक्तिग्रहे गोत्वं विशेषणमेव, धानकर्म शक्यमित्याकारके तु गोत्वस्य तज्ज्ञानागोचरतायां सदैक्येन धानकर्मैक्यापत्तिरिति भावः। ननु गोत्वविशिष्टं धानकर्म शक्यमित्याकारकेऽपि लाघवाद्गोत्वांशे न शक्तिरित्यत आह, 'अन्यथेति शक्तिग्रहगोचरस्याप्यशक्यत्वे इत्यर्थः, 'अन्वयो भासत इति तदुभयवैशिष्ट्यं

त्वोपस्थितेर्न तथात्वमन्यथा तथापि वैशिष्ट्यमशक्यं स्यादिति भावः। ननु नाश्रयपदाच्छब्दाश्रयत्ववदस्यापि नियतोपस्थितिः स्यादुपलक्षणैक्यं प्रयोजकमिति ब्रूमः किन्त्वननुगमनिवारकमित्यरुचेराह, 'अन्यथेति, शब्दाश्रयत्वस्य शक्यमेवेति भावः। तटस्थ शङ्कते, 'नन्विति, 'अवयवेति, अथ वाशब्दो-

पङ्कजनिकर्तृ पद्ममित्यनुभवोऽवयव-समुदायाभ्यां सम्भूय जन्यते समुदायोपस्थितपद्मेन समं स्वार्थान्वयोऽवयवैर्वा अवयवजनितानुभवोपस्थितपङ्कजनिकर्तृत्वेन समं स्वार्थान्वयः समुदायेन वा अनुभाव्यते, आकाङ्क्षाद्युपेतशब्दानां तात्पर्य्यविषयोपस्थापितस्वार्थान्वयबोधकत्वनियमात्। न च वाक्यान्तरे तथात्वादर्शनेन नैवं व्युत्पत्तिरिति वाच्यं। वाक्यान्तरे हि समुदायशक्त्यभावेन तथा अत्र तु समुदायशक्तिबलात् पदविधया वाक्यविधया वा एकस्मादेवोपस्थितयोः पङ्कजनिकर्तृ-पद्मयोरन्वयो बोध्यते समुदायेन पदैकवाक्यतावत् पङ्कजं कुमुदमित्यत्र समुदायेनैव पङ्कजनिकर्तृत्वमशक्यं स्वार्थपद्मसम्बन्धि लक्ष्यते। कुमुदे

स्मर्य्यते तदुभयविशिष्टोऽर्थः स्मर्य्यत इति यावत्, अन्वयानुभवो जन्यत इति भ्रमः कर्त्तव्यः अनुभवस्य पदाभ्यामेव सम्भवादिति। 'अवयवैर्वा समुदायेन वेत्यनास्थायां वा, अनयोरन्यतरेणैवानुभाव्यतां तावतापि समीहितसिद्धिः। वस्तुतस्तु उभाभ्यामेवानुभवो विनिगमकाभावादिति ध्येयं। 'समुदायेनैवेति, अवयवानां तत्र लक्ष-

---

णाख्याया सर्व्वथैवासिद्धेरिति भाव। सर्व्वत्र हेतुमाह, 'आकाङ्क्षेति, 'पदैकवाक्यतावदिति भिन्नश्रुतपदवाक्यैकवाक्यतावदित्यर्थः, 'योगादेवेति, तत्र तस्य साधुत्वादिति भाव। प्राचीनमतेन समाधत्ते, 'कुमुद इति।

साधुत्वात् कथं तत्र लक्षणेति चेत्, न, समुदायस्य तत्रासाधुत्वात् ।

यत्तु तत्र पद्मत्वमयोग्यतया नान्वेति योगादेव मुख्यया वृत्त्या कुमुदे पङ्कजनिकर्तृत्वं अनुभूयते इति तन्न, कुमुदेऽवयवशक्तेः समुदायशक्त्या ज्ञातया प्रतिबन्धात् तथैव तदवगमात् ।

ननु यदा व्यक्तिवचनन्यायात् न कुमुदे धीर्न त्ववयवशक्तिप्रतिबन्धात् तदा पङ्कजशब्दादुपस्थिते पङ्कजं पद्ममिति वाक्यार्थेऽयोग्यतया पद्ममपहाय पदवाक्यैकवाक्यतया पङ्कजनिकर्तृ कुमुदमित्यनुभव इति चेत्, तर्हि पद्मान्वितत्वेनोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्याश्रयाकाङ्क्षा नास्तीति स्वतन्त्रोपस्थित्यर्थमवश्यं लक्षणा, यथा पुरोडाशकपालपदेऽधिष्ठानलक्षणा । ननु[1] प्रथममेवावयव-कुमुदपदैरन्वययोग्यतया स्मृतं पद्मं त्यक्त्वा स्वार्थान्वयानुभव इति चेत्,[2] । कुमुदपद-तदर्थयोग्यतादिज्ञानात् पूर्व्वमेव पङ्कजशब्दात् पङ्कजं पद्म-

णायां वृत्तिद्वयविरोधात् पद्मत्वोपस्थितौ कुमुदानन्वयापत्तेश्चेति

(१) न चेति क० ।

(२) वाच्यमिति क० ।

मणिकृन्मते लक्षणानुपपत्तिमाशङ्कते, 'नन्विति, तन्मतेनैव समाधत्ते,

मित्यनुभवात् विलम्बे हेत्वभावात्, स्थलपङ्कजन्तु विजातीयमेव, साजात्येऽपि तत्र लक्षणा ।

यत्तु अयोग्यतया योगार्थोनान्वेति किन्तु योग्यतया रूढ्युपस्थितं पद्मत्वमेवान्वीयते इति । तन्न । पद्मत्वस्य योगार्थगतत्वेन उपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वात् । स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणाया अवश्यं वाच्यत्वादिति ।

नन्वेवं पङ्कजपदस्येवापभ्रंशानामपि शक्तिस्ततो नियमेनार्थप्रतीतेः व्यवहाराधीनव्युत्पत्तेरविशेषात्

इत्यर्थः[1] । 'विलम्ब इति, यदि च तात्पर्य्यादिविलम्बात् तदन्वयधीविलम्बस्तदा लक्षणां विनापि पङ्कजनिकर्षं कुमुदेऽन्वयोत्सर्गतस्तल्लक्षणेति प्रकृतग्रन्थार्थः । 'विजातीयमेवेति, अतोऽसम्भवात्तत्र लक्षणेति भावः । 'स्वतन्त्रेति स्वतन्त्रपङ्कजपदेन पद्मत्वं लक्ष्यते न तु

---

(१) कुमुदान्वयप्रसङ्गादेतदपि द्रष्टव्यमिति ख० ।

'तद्वीति, 'स्थलेति, तथाच तत्र पद्मत्वजातेरभावात् सर्वेषामेव पद्मवाचिपदानामादिमहतां पद्माकृतिसदृशाकृतौ स्थलपद्मत्वविशिष्टे वा लक्षणेत्यर्थः । यदि चानुगतप्रतीतिबलात् तथापि सा जातिस्तदापि स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणैवेत्याह, 'साजात्येऽपीति । अत्रैव प्रकृते, 'यत्त्विति, 'स्वतन्त्रेति । यद्यपि प्रकृते पदे समुदायस्य लक्षणा न युक्ता स्वार्थादन्येनेति पूर्वोक्तेन विरोधश्च । न चान्येनैव रूपेण तदुपस्थितिः, स्वतन्त्रोपस्थितय इत्यनेन विरोधात्, तदा ह्युपस्थित्यर्थमेव लक्षणा स्यात् तथापि कार्य्यबाधके तत्पद एव लक्षणेत्याहुः । ननु मणिसम्भवे कुमुदे लक्षणा न स्यादिति प्रागेव

अन्यथा असति वृत्त्यन्तरे तेभ्योऽर्थधीर्न स्यात्। न च लक्षणा, मुख्यार्थाबाधात् न चापभ्रंशेन स्मारितसाधुशब्दादन्वयबोधः, साधुशब्दमजानतामपि पामराणां ततोऽर्थप्रतीतेः तदर्थकसंस्कृतेनार्थाप्रतीतेश्च। शक्त्यारोपात्ततोऽर्थप्रत्यय इति चेत्, न, मानाभावात् व्यवहारादिनाद्दत्तशक्तिग्रहे बाधकाभावाच्च। न च शक्तिसाध्यं शक्त्यारोपाद्भवितुमर्हति, आरोपितादपि दहनाद्दाहापत्तेः।

अथ ज्ञायमानकरणे प्रयोजकरूपवत्तया ज्ञायमानादेव फलं वाच्ये धूमारोपाद्वह्न्यनुमितिवदिति चेत्,

---

समुदायेनोक्तयुक्तेः यदि च कारणाभावात् पङ्कजनिकर्तृत्वान्वयस्तदा पूर्ववच्छक्त्यैवान्वयधीरित्यवधेयं। एवञ्च प्रथममिति प्रकृताभिप्रायं, व्युत्पन्नस्य साधुस्मरणादन्यस्य शक्त्यारोपादिति भावः। अथ वदन्ति ननु गावीशब्दात् अर्थानुभवश्चेत्तदा शक्तिरेवास्माच्छब्दादथमयोः

विपश्चितं तत्प्रायेणैवात्रापि सा न युक्ता स्वपदसमभिव्याहारेण पङ्कजनिकर्तृत्वस्य पद्मान्वयतात्पर्याभावग्रहे तदनन्वितपद्मस्य साकाङ्क्षत्वात् यत्रापि प्रथमं तदन्वयस्तत्रापि स्वलीयपद्मतात्पर्य्यग्रहानन्तरं पुनः स्मृतेन तत्पदेन लक्षणया स्वतन्त्रपद्मोपस्थितिर्वाच्या, एवञ्च तदा शक्त्यैव तदुपस्थितिरस्तु अयोग्यतया योगार्थस्यानन्वयात्। किञ्च श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र यथा विशेषणयागस्यायोग्यतया अनन्वयेऽपि विशेष्यान्वयस्तथा प्रकृतेऽप्यस्तु। न च योगार्थस्यैव विशेष्यत्वं तथासति पङ्कजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकाङ्क्षता, लक्षणानुपपत्तेरिति चिन्त्यं। 'एवं' पदाभिमतोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वे।

न, तर्हि तद्वदेव फलस्यायथार्थत्वापत्तिः। अन्यथा अपभ्रंश एव शक्तिः साधुशब्द एव तथेति किं न स्यात्। न च सादित्वात् देवदत्तादिशब्दवदाधुनिका एव तत्र शक्ताः गवादिपदे त्वनादित्वात् शक्तिरिति वाच्यं। सजातीयप्रयोगजन्यप्रयोगत्वस्य भ्रमाद्यजन्यत्वस्य वा अनादित्वस्यापभ्रंशेऽपि सत्त्वात्। तत्तद्देशीयापभ्रंशेऽपि शक्तेतयितॄणामस्मरणाच्च। न चापभ्रंशानां देशभेदेन एकार्थे बहुत्वात् संस्कृतस्यैकत्वाल्लाघवेन तत्रैव शक्तिः, प्रमाणवतो गौरवस्यापीष्टत्वात्। अन्यथा नानार्थो-च्छेदः प्रतीत्यन्यथानुपपत्तिस्तुल्यैव। ननूभयोः शक्तत्वे साध्वसाधुविभागाभावात् तद्व्यवहारविरोधः साधु-'

बोद्धव्य. इतीश्वराभिप्रायसम्भवात् ईश्वरेच्छायाः सर्व्ववस्तुविषयत्व-नियमात्। किञ्च गावीपदे लक्षणा न स्यात् अपभ्रंशस्य बोधक-तया स्वशक्यसम्बन्धसत्त्वात् गम्भीरायां नद्यामित्याद्यनुरोधेन शक्य-सम्बन्धस्यालक्षणत्वात् तथाच गावीपदं लक्ष्यसाध्वपि स्यात् इत्येव

'तद्वदेवेति, निर्व्वक्तिस्यणाभिप्रायेण लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमतेन चेदं। ननु विषयाबाधादत्र याथार्थ्यं स्यादित्यरुचेराह, 'अन्यथेति तथा शक्त्यारोप इत्य-र्थः। 'शक्तेतयितॄणामिति, स्मरणं इव देवदत्तादिशब्दवच्छक्तत्वेऽप्यविरोध' इत्यपि बोध्यं। 'प्रमाणेति, शक्तिग्राहकमानस्याविशेषादिति भाव। वृत्ति-तदितरहनिबन्धन एव साध्वसाधुव्यवहार इति मन्वानः शङ्कते, 'नन्विति। न चैवं नानार्थोच्छेद, तत्र विनिगमकाभावादिति भाव। अत्र विनिगमक-

भिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै न म्लेच्छितवै इत्यादिकवैदिकविधि-निषेधानुपपत्तिश्चेति चेत्, तर्हि शक्तत्वाविशेषेऽपि तदभियुक्तेन्द्रपाणिन्यादिप्रणीतव्याकरणोपगृहीतानामेव संस्कृतानां साधुत्वमस्तु, न ह्यपभ्रंशैः साधुत्वं स्मर्य्यते, तद्विषया एव साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिविधयः तेषामेव धर्म्मोपयोगित्वं स्वभावात् बीजस्येवाङ्कुरे, तस्मादपभ्रंशोऽप्यर्थप्रत्यायकत्वाच्छक्त इति। उच्यते। एकत्र शक्त्याप्यन्यत्र तदारोपात्तदर्थप्रतीत्युपपत्तावेकत्रैव शक्तिर्लाघवात् अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्। अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः। तदाह भगवान् जैमिनिः "अन्यायश्चानेकशब्दत्वमिति। सा च शक्तिः संस्कृत एव सर्व्वदेशे तस्यैकत्वात् नापभ्रंशेषु तेषां प्रतिदेशमेकत्रार्थे भिन्नभिन्नरूपाणां तावच्छक्तिकल्पने गौरवात् पर्य्यायबहुतरत्वञ्चोभयत्रापि। न च देशभेदेऽपि प्राकृतस्यैकरूपत्वात् तत्रैव शक्तिः, संस्कृत-

पदसाधुत्वरूपत्वादिति। अत्र ब्रूमः। अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीच्छयेश्वरेण स्वातन्त्र्येणोच्चरितत्वमेव शक्तिः ईश्वरेच्छायाः स्वविषयशक्तिबोधादिना नियन्त्रितत्वादपभ्रंशादौ न दोषः। न च चैत्रादिपदाव्याप्तिः, "द्वादशेऽह्नि पितेत्यादितो नामत्वेन तेषामपी-

मत्त्वेत्याह, 'सा चेति। न चोभयत्रारोप', तस्य प्रमापूर्व्वकत्वात्, एत-

प्रभवतत्समदेशिभेदेन तस्याप्यनेकत्वात्। एवमेकत्र शक्त्यारोपादर्थप्रत्ययोपपत्तौ नापभ्रंशे शक्तिः। ननु म्लेच्छादीनां संस्कृतमजानतां कथं तच्छक्त्यारोपः। उच्यते। केनचिद्गौरिति शब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्गावीशब्दे प्रयुक्ते व्युत्पन्नस्तेन गोशब्दमुन्नीय ततो गां प्रतीत्य व्यवहृतवान्, यथाहुः, "अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते। अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः"॥ इति पार्श्वस्थश्च व्युत्पित्सुर्गावीशब्दादेव अयं गां प्रतीतवान् इत्यवगम्य गावीशब्देनैव गोशक्तत्वेन प्रतीत्य अन्येषां व्युत्पादको बभूवेति

यथोच्चरितत्वात्। न च नापभ्रंष्टव्यादिश्रुतेरपभ्रंशस्यापि तदुच्चरितत्वं, तत्र तद्विकयोच्चारणाभावादिह तु नामपदालोचनयैव तथा-

---

देवाभिप्रेत्य शङ्कते, 'नन्विति, 'गोशक्तत्वेनेति। ननु व्युत्पित्सोर्गावीशब्दस्य गोशक्तत्वप्रमाविरहे कथं तत्त्वेन भ्रमः कथं वा सोऽन्येषां पामराणां व्युत्पादकस्तेषामप्युक्तन्यायेन शक्तत्वभ्रमासम्भवादिति चेत्, नैवं, न हि शक्तित्वेन शक्तिज्ञानं प्रयोजकं, अन्यथा मीमांसकस्यातिरिक्तशक्तिज्ञानादन्यस्येश्वरसङ्केतज्ञानादर्थप्रत्यय इति व्यभिचारापत्तेः, किन्तु तद्बोधजनकतावच्छेदकत्वेन, तच्च कस्यचिच्छक्तिः, कस्यचित् सङ्केत इत्यन्यदेतत्। तथाच गावीशब्दस्य गोज्ञानजनकत्वज्ञानानन्तरं तदवच्छेदकत्वज्ञानमिति भ्रम-सम्भवस्यैव तस्य गोप्रत्ययजनकत्वव्यवहारादेव प्रसिद्धत्वात्। यदा तद्बोधजनकत्वज्ञानान्तरं ज्ञानजनकता शाब्दत्वसम्बन्धाधीनेति प्रत्यक्षादौ दर्शनात् तत्सम्बन्ध-

ततः प्रभृत्यपभ्रंशे शक्तत्वभ्रमः। एवञ्च प्रथमव्युत्पन्नस्यापभ्रंशादेव स्मारितसाधुशब्दादर्थप्रत्ययस्तन्मूलकश्चान-

---

तात्पर्य्यकोच्चारणसत्त्वात् लक्षणा च शक्यसम्बन्धो न तु ज्ञाप्यसम्बन्धः, तथाच ज्ञप्तिप्रयोजकसम्बन्धाश्रयसम्बन्ध पर्य्यवसन्नस्तेन साक्षात्-

---

त्वेन शक्तिज्ञाने प्रयोजक मन्यते च गोज्ञानजनकताप्रयोजकसम्बन्धवानय मित्यारोप सम्भवत्येव अस्यापि गव्येव प्रसिद्धेः, तदिदं वक्ष्यति तथापि ज्ञान जनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवदस्यापि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति। ननु तथापि कथमपभ्रंशात् तद्भ्रम ततोऽर्थप्रत्यये अस्मादयमर्थोबोध्य इति ईश्वरेच्छाया विषयाबाधेन साक्षात् तत्सत्त्वे च विषयाबाधेन शक्तिग्रहस्यापि प्रमात्वादिति चेत्, अत्र वदन्ति, तदिच्छया ईश्वरोच्चरितत्व शक्तित्वं नाप भ्रंशे तदिति तद्भ्रम इति तच्चिन्त्य, तदुच्चरितत्व हि न तज्जन्यत्वमपभ्रंशेऽपि गतत्वात्। नापि तत्प्रयोज्यवाक्याद्युदीरितत्व आधुनिकपदाव्याप्तेः। न च "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति नामत्वेन तदुच्चारणमस्त्येवेति वाच्य। नापभाषितवै इत्यादिना अपभ्रंशत्वेन तदुच्चारणमादाय तत्रातिव्याप्ते हेऽरयो हेऽरय इत्यपभ्रंशेऽभियुक्ते गतत्वाच। वयन्तु ब्रूम, तादृशेश्वरेच्छा रूपपद पदार्थसम्बन्धत्व शक्तित्व, अतएव पद पदार्थयो सम्बन्धो वृत्तिरिति प्राञ्चः, सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनादिति च वक्ष्यति, अपभ्रंशे तादृशेश्वरेच्छाया सत्त्वेऽपि तस्या सम्बन्धत्वे मानाभाव। उक्तरीत्यैव ततोऽर्थप्रत्ययो पपत्तेः। तथाच सम्बन्धत्वाभावेन शक्तिविरहात् तद्भ्रम यथा घटवति भूतलाभावस्वरूपयो सम्बन्धत्वाभावादेव घटाभावभ्रम। डादिमैत्रादिपदे चान्यथानुपपत्त्या सम्बन्धत्व कल्प्यते अन्यथा अपभ्रंशवन्निरर्थकात् तस्मात् प्रातिपदिकाधिकारीया विभक्तिर्न स्यात् न स्याच्च यज्ञादौ तत्प्रयोग। एव लाक्षणिकेऽपि तस्या सम्बन्धत्वाभावादेव शक्तिविरह वक्ष्यमाणरीत्या तत्राप्यर्थप्रत्ययोपपत्तौ तत्सम्बन्धत्वाकल्पनात्। न च लाक्षणिकस्थानुमाव

संस्कृतश्रोत्रग्राह्यत्वात् । न च संज्ञाशब्दानामसाधुत्वापत्तिः, तत्रापि प्रकृति-प्रत्ययोहसम्भवात् । गव्यादिशब्देऽपि तत्सम्भवात् साधुत्वञ्च स्यादिति चेत्, न, यत्रार्थे तथा सम्भवः तत्र तथैव गवादौ न तथेति तत्रासाधुत्वमिति चेत्, न, जातिरूपत्वे सप्रतियोगिकत्वानुपपत्तौ सर्व्वस्य सर्व्वत्र साधुत्वापत्तेः । ननु गोशब्दः अश्वे प्रयुक्तः साधुरेव ज्ञापकस्तु न भवति तच्छक्तत्वेनाज्ञानादिति चेत्, एवं गावीशब्दोऽपि कयाचिद्व्युत्पत्त्या क्वचित् साधुरिति साधुत्वजातियोगात् गव्यपि साधुः स्यात्, प्रतिशब्दञ्च भिन्नतद्विषयजाति-

---

यापत्तिर्वाक्ये तथा प्रत्ययानुपपत्तिः देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजातिसङ्करापत्तिश्चेति दूषणत्रयं स्फुटतयोपेक्ष्य दूषणान्तरमाह, 'जातीति, 'एवं गावीति गं गच्छति अवति प्रीणयति गौतमस्येति गावीशब्देऽपि साधुता क्वचित् साधुत्वादेव च गव्यपि साधुत्वप्रतिपादकता चा-

---

भाव । अर्थविशेषे व्यवच्छेदस्यापि साधुत्वमेवेत्यग्रे स्फुटमिति यथाश्रुतेऽप्यदोष इत्यन्ये । 'संज्ञेति, तत्र व्याकरणसंस्काराभावादिति भाव । 'यत्रार्थ' इति गा अवतीत्यादिव्युत्पत्त्येत्यर्थः, 'गव्यपीति, तत्र व्यवहारविरुद्धमिति भाव । 'प्रतिशब्दमिति गोप्रतिपादकशब्देषु गोसाधुत्वं जातिरित्यादिक्रमेणेत्यर्थः । न चोक्तरूपेणानुगमः, तदप्रतिसन्धानेऽप्यनुगतव्यवहारादिति भाव । ननु जातिर्यदि न सप्रतियोगिका तदा तारत्वादिकं कथं जाति-

स्वीकारेऽननुगमः। तारत्वादेस्तु जातित्वेऽप्युत्कर्षरूपतया अवधिनिरूप्यत्वं। नापि यज्ञप्रयोगार्हत्वं साधुत्वं एकमवच्छेदकं विना प्रतिशब्दमर्हत्वस्य दुर्निरूप्यत्वात्। साधुत्वेनैव यज्ञे विधानात्। चाण्डालाद्युच्चार्य्यमाणस्यापि साधुत्वात्। यज्ञाग्रहणेऽपि साधुत्वव्यवहाराच्च। नापि धर्म्मजनकशब्दत्वं अपभ्रंशेऽपि गतत्वात् पतितोच्चार्य्यमाणस्यापि साधुत्वाच्च। नापि वेदस्यश-

---

ब्दोति गोपदवद्गावीशब्दः गव्यपि साधुः स्यादित्यर्थः। ननु जातिर्यदि न प्रतियोगिनिरूपणनिरूप्या तदा तारत्वजातिरपौनरनिरूपणनिरूप्या न स्यादित्यत आह, 'तारत्वादेरिति, कुत्रापि जातिर्नेतरनिरूपणनिरूप्या किन्तु तदुत्कर्षवत्त्वं तथेत्यर्थः, 'साधुत्वेनैवेति "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिश्रुतित एवेत्यर्थः, 'चाण्डालेति, एतच्च फलोपधानपक्षे, स्वरूपयोग्यतायां अर्हत्वस्येत्यनेनैव निरस्तत्वादित्यर्थः, 'अपभ्रंश इति, परोपकाराद्यर्थकस्य व्यापारमात्रस्य तथात्वादिति भावः। 'पतितेति, घटमानयेत्यादेरिति शेषः। इदमपि द्वयं फलोप-

---

हितपक्ष आह, 'तारत्वादेरिति, एतच्चाभ्युपेत्योक्तं। वस्तुतस्तदपि नावधिनिरूप्यं किन्तु सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतावच्छेदकजातित्वं तस्योत्कर्षत्वं तदेव तन्निरूप्यमिति बोध्यं। 'साधुत्वेनैवेति, "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिनेति शेष, तथाचाप्यस्य इति भाव। 'अपभ्रंश इति, धार्त्तभावाद्यर्थमुच्चारित इति शेष। अथ्याभिमाह, 'पतितेति, न च जनकत्वं स्वरूपयोग्यत्वं तत्राप्यीति वाच्यं। तदवच्छेदकाग्रहादिति भाव। 'वेदस्थेति वेदस्थ-

ब्दत्वं अपभ्रंशेऽलिशब्देऽपि गतत्वात्, संज्ञाशब्दे तद्‌-भावात्। भाषायां सदवसश्च इत्यादेः साधुत्वानुशासनविरोधात् सर्वेषां साधुत्वेन सप्रतियोगिकत्वानुपपत्तेश्च। न हि कचिद्विषये तद्वेदस्थं कचिन्नेति युज्यते, विरोधात्। नापि व्याकरणव्युत्पाद्यशब्दत्वं संज्ञाशब्दे तदभावात् साधुत्वेन सिद्धे व्याकरणप्रवृत्तेः साधुत्वान्वाख्यापकस्य व्याकरणशब्दवाच्यत्वात्। उच्यते। यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र शक्तः साधुरित्युच्यते,

---

धानपक्षे स्वरूपयोग्यतापक्षे तदवच्छेदकरूपाज्ञानादसम्भवः सम्भवे वा तदेव लक्षणमुपजीव्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। सम्यननुवादतया वेदस्थत्वं विवक्षितमतो दोषान्तरमाह 'सञ्ज्ञेति। ननु नामत्वेन तदपि वेदस्थमतो दोषान्तरमाह, 'भाषायामिति। ननु सञ्ज्ञाशब्दे निर्विभक्तिकेऽसाधुत्वमेव सविभक्तिके तु व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव तथेति कुतोऽव्याप्तिरत उत्पत्तावन्योन्याश्रयरूपं दोषान्तरमाह, 'साधुत्वेनेति,

---

शब्दजातीयत्वमित्यर्थः, 'भाषायामिति, भाषामात्रप्रयुक्तसाधुशब्दाव्याप्तेरिति भावः। 'सर्वेषामिति, सहाव्याप्तिरूपकथने मानाभावादिति भावः। 'य-इति, सप्रतियोगिकत्वार्थं यत्र तत्रेत्युक्तम्, ईश्वरपदञ्चाधुनिकसङ्केतितापभ्रंशवारणार्थं, "एकादशे द्वादशे वाह्नि पिता नाम कुर्य्यादित्यादिना सामान्यत ईश्वरसङ्केतात् चैत्रादिशब्दाव्याप्तिरित्यग्रे स्फुटं। यत्र च नामद्वयादिकं कृतं तत्र प्राथमिक एव सङ्केत, "नाम कुर्य्यादित्येकवचनस्वरसात्। न हि ग्रहैकत्ववदत्रापि एकत्वमविवक्षितमिति वाच्यं, ग्रहविधायकवाक्यानुसारेण तत्र द्वित्वाद्यविवक्षणात्, विनिगमका-

परेषां शब्दार्थयोः स्वाभाविकसम्बन्धवत् अस्माकमीश्वरसङ्केतस्य नियामकत्वात् यथा या काचिदोषधी नकुलदंष्ट्रास्पृष्टा सा विषं हन्ति तथा प्रतिपादकत्वाविशेषेऽपि ईश्वरसङ्केतिता एव शब्दा धर्मोपयोगिनः स्वभावात् तद्विषया एव "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादि-विधयः। ईश्वरसङ्केतज्ञानञ्च व्यवहारात् उपमानात् प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यात् आप्तोपदेशात् यव-वराहेन्द्रादिशब्देषु वाक्यशेषात् कोषात् तदभियुक्तेन्द्र-पाणिन्यादिप्रणीतशब्दानुशासनाच्च तेषां साध्वसाध-विभाग एवाधिकारात्। तदुक्तं "तत्र तत्त्वमभियोगात् स्यादिति। "अभियुक्ताश्च ये यत्र यन्निबद्धप्रयोजनाः। ते तत्र गुण-दोषाणां ज्ञाने चाधिकृता मताः"॥ इति। न च साधुत्वे सिद्धे शब्दानुशासनं तस्मिंश्च सति

'आप्तोपदेशादित्यन्तेनैव, चिप्रमाणीकथनादवशिष्टं यथैतत्पक्ष-स्त्वापि यव-वराहादौ वाक्यशेषस्य व्यवहारयोः मतातिपचितयो-रेकतरस्मिन्ननुकूलतर्कोपस्थापकतया व्यवहारादेव शक्तिग्रहः स-चानुमानात्मा कोष-व्याकरणे तु शब्दविधया प्रसिद्धार्थपदसामा-

भावात् सर्वत्रैवेश्वरसङ्केत इत्यप्याहुः। 'ईश्वरेति, तदुक्तं, "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-कोषाप्तवाक्य-व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इति कोषादेराप्तोपदेशत्वेऽपि गो-त्वपन्या-

तद्धीरित्यन्योन्याश्रयः, पूर्व्वपूर्व्वशब्दान्वाख्यानेन साधुत्वमवगम्य उत्तरोत्तरानुशासनप्रवृत्तेः। सर्गादौ भगवत एव तत्प्रणीतव्याकरणाद्वा साधुत्वनिश्चयेन उत्तरव्याकरणप्रवृत्तिः। विश्राम-विश्रमशब्दयोश्च साधुत्वे पाणिनि-चन्द्रगोमिव्याकरणविरोधे "वौ श्रमेर्व्विकल्प-दृष्यत इति महाभाष्यकारवचनादुभयमपि साधु। ननु मैचादिशब्दानामीश्वरसङ्केताभावादसाधुत्वे यज्ञादौ न प्रयोगः स्यादिति चेत्, न, "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यादित्यनेन सामान्यतस्तेषामपीश्वरसङ्केतविषयत्वात्। ननु वासुदेवशब्दस्य वसुदेवापत्ये व्याकरणेन व्युत्पादनात् तत्रैव साधुत्वं न त्वाधुनिकसङ्केतविषये। अथ तत्र प्रकृति-प्रत्ययविभागपरिकल्पना कर्त्तव्या, तर्हि गाव्यादिशब्देऽपि तथात्वं सम्भवतीति तस्यापि साधुत्वं स्यादिति चेत्, न, "द्वादशे-

---

नाधिकरणविधया वा आप्तोपदेशोऽनुमानं वेति, प्रत्यक्षन्तु न तत्र सम्भवत्येवेति ध्येयं। 'प्रकृति-प्रत्ययेति, वासुदेवादिपदं प्रकृतिः, 'प्रत्ययः' विभक्त्यादिः, यथाश्रूयमाणस्तत्र लुप्तः कल्प्यत इत्यर्थः, 'तर्हीति, 'गावीतिपदं प्रकृतिस्ततो विभक्तिरिति तत्रापि सम्भवतीत्यर्थः, 'द्वादश इति, तथाचार्थवत्त्वेन[1] मैचादिशब्दस्यास्तीति

---

[1] तथाचार्थपरत्वेनेति ख०।

ऽहनि पिता नाम कुर्य्यादिति सामान्यतः तस्येश्वर-सङ्केतितत्वेन तस्य साधुत्वनिश्चयात् व्याकरणस्य तद्विशेषविषयत्वमस्तु न तु गावीशब्दे तथा। अथ शास्त्रकारसङ्केतितशब्दादश्वादिषु सङ्केतितगवादिशब्दाद्वा कथमर्थप्रत्ययः शक्ति-तदारोप-वृत्त्यन्तराणामभावादिति चेत्, न, येन शब्देन उपस्थितेऽर्थे गवादिशब्द-सङ्केतग्रहः तस्मादेव गवादिपदेन स्मारितादर्थप्रत्ययात् चेष्टास्मारितपदादिवेति सम्प्रदायः।

अत्र वदन्ति, नेश्वरसङ्केतितत्वं साधुत्वं तस्य निष्प्रतियोगिकत्वेन सर्व्वत्र सर्व्वस्य साधुत्वापत्तेः। नापि यः शब्दः यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः गौण-लाक्ष-

---

प्रकृतित्वमतो विभक्तिकल्पना युक्ता न तु गावीशब्दे तस्यानर्थकत्वेन प्रतिपादकत्वाभावादित्यर्थः। 'शक्तीति, शक्तिरीश्वराभिप्रायः, पराभिप्रायनिश्चयादेव न तदारोपः, शक्त्यभावादेव न वृत्त्यन्तरमित्यर्थः, 'येनेति, यत्र पराभिप्रायनिश्चयः तन्मूलकापिभ्रंशब्दप्रयोगे तु

यात् पृथगुपन्यासः। 'व्याकरणस्येति, वासुदेवशब्दस्य सार्थकतया प्रातिपदिकाधिकारीयविभक्तिविधानादिति भावः। 'शास्त्रकारेति नदी-वृद्ध्यादि-शब्दादित्यर्थः, 'तदारोपेति, विशेषदर्शनादिति भावः। ननु पदसाधुत्वमिदं तथाच बाधत इत्यादावव्याप्तावपि न दोषः। न च बाधतेत्यादावतिव्याप्तिः, प्रकृत्यादेः प्रत्येकं साधुत्वात्। समुदाये शक्त्यभावादिति यदि ब्रूयात् तदाह, 'ईश्वरेति, प्रकृत्यादेः प्रत्येकं साधुत्वे यत्रादौ प्रयोगापत्तिरित्यपि बोध्यं।

णिकयोरसाधुत्वापत्तेः। केवलयोः प्रकृति-प्रत्यययोः बाधति-ग्रामगाम इत्यादेश्च साधुत्वापत्तेः। बाधतीत्यादौ समुदायस्यासङ्केतितत्वादसाधुत्वे बाधत इत्यस्यापि साधुता न स्यात् प्रकृति-प्रत्यययोः प्रत्येकं सङ्केतितत्वात् अन्वयस्य प्रत्येकशक्तिलभ्यत्वात् प्रत्युत प्रकृति-प्रत्यय-समुदायो न साधुः स्यात् समुदायस्यासङ्केतितत्वात् ईश्वरसङ्केतमज्ञात्वापि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमवधार्य्य साधुत्वव्यवहाराच्च। अज्ञातत्वं साधुत्वमित्यपि न, ईश्वरसङ्केतोक्तदोषप्रसङ्गात्। अथोच्यते। व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं

तदारोप', एवं कश्चिद्दूषणान्तरमपीति भावः। नन्वीश्वरसङ्केतवत्ता-द्योपस्थापकत्वं साधुत्वं तच्च साक्षात् परम्परया वेति क गौणा-द्यव्याप्तिरित्यस्वरसात् दोषान्तरमाह, 'केवलेति। ननु पदसाधुत्वं सङ्केतितत्वं बाधतीत्यादि वाक्यं तत्साधुत्वं अन्यदेवेत्यपरितोषादाह, 'ईश्वरेति, 'प्रकृतं' सङ्केतितत्वमित्यर्थः, 'व्याकरणेति, अयमाशयः ईश्वरसङ्केतितत्वं शक्तिमत्त्वं वा पदसाधुत्वमिति न युक्तं केवलस्य सा-

---

मीमांसकमतमाह, 'शक्तत्वमिति। न च सर्व्वाणपभ्रंशस्य शक्तत्वेन प्रकृत-सम्भवात् "साधुभिर्भाषितव्यमित्यादौ व्यवस्थाप्रसिद्धिरिति वाच्यं। यस्य यत्र शक्ति तत्र तत् साध्विति तात्पर्य्यात्। 'ईश्वरेति गौणाद्यव्याप्तेरित्यर्थः। न च वृत्तिमत्त्वं तत्त्व, साधुत्वसामान्यस्यैव लक्ष्यत्वेन अव्याप्तेरिति। अतएव वाक्यसाधारण्यमेव सिद्धान्तलक्षणमाह, 'व्याकरणेति, घट कर्म्मत्वमि-त्यादौ च साधुत्वमिष्टमेव व्याकाङ्क्षादिमत्त्वं पूर्व्वोक्तलक्षणं मतान्तरेण

साधुत्वं यः शब्दो यस्मिन्नर्थे व्याकरणव्युत्पादितः स तत्र साधुः । अतएव गावीशब्दोव्याकरणोक्तव्युत्पत्त्या यमर्थं प्रतिपादयति स तत्र साधुरसाधुरन्यत्र नाम्नामप्युणादयो बहुलमित्यादिना व्युत्पादनात् । केवलप्रकृति-प्रत्यययोर्व्वाधति-ग्रामगाम इत्यादेश्च न व्युत्पाद्यत्वं तत्प्रयोगस्यानभिधानात् निषेधाच्च । गौण-लाक्षणिकयोश्च यथा प्रतिपादकत्वं तद्व्युत्पादनमपि तत्र तथेति तयोरपि साधुत्वं तस्माच्छक्तत्वमीश्वरसङ्केतितत्वं वा

धुत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, केवलस्यापि पक्षे प्रयोगापत्तेः तदर्थमेव साधुत्वविचारणादन्यथा प्रतिपादकत्वाविशेषे तद्विचारस्य काकदन्तविचारत्वापत्तेः, प्रयोगस्य वाक्यस्यैवेति तत्साधुत्वमेवेह विचार्यं तच्चेश्वरसङ्केतितत्वमप्रमवादतो व्याकरणव्युत्पाद्यत्वमेव साधुत्वं । किञ्च वाक्यसाधुत्वार्थं तच्चावश्यं त्वया निर्व्वाच्यत्वमतो न पदसाधुत्वाय लक्षणान्तरं । यत्तु पदसाधुत्वे ईश्वरसङ्केतितत्वमप्यालेत्यादि दूषणं । तन्न । तदज्ञाने व्याकरणव्युत्पादनस्याज्ञानात् प्रातिपदिकत्वाज्ञाने प्रत्ययाज्ञानादिति । 'नाम्नामपीत्यादि समाधिसौकर्य्यादुक्तं, केवलस्या-

---

बोध्यं । मैत्रादिपदाव्याप्तिमाशङ्क्याह, 'नाम्नामपीति, एवञ्च विभक्तिशून्यस्यापि यत्रादौ प्रयोगमाशङ्क्याह, 'केवलेति, एवञ्च यद्यपि वाक्यसाधुत्वमात्रमेवात्र लक्ष्यं इति पर्य्यवस्यति, तथापि सुबन्तादिमात्रस्य पदत्वाभ्युपगमादुभयसाधारण्यं बोध्यं । 'गौणेति, यद्यपि गङ्गायामित्यादिपदं न तीरे व्याकरणेन व्युत्पादितं तथाप्यर्थवतः सुपो विधानादर्थवत्त्वेन सामान्यतस्तत्रापि

अज्ञात्वापि साधुत्वव्यवहारात् ज्ञात्वाप्यव्यवहाराच्च न तत्साधुत्वं किन्तु व्याकरणपरिगृहीतत्व-तदभावाभ्यामेव प्रामाणिकानां साध्वसाधुव्यवहारात् तावेव ते। न च साधुशब्दव्युत्पादकत्वमेव व्याकरणत्वं इत्यात्माश्रयः, शब्दगुण-दोषविद्भिरभियुक्तैः प्रकृति-प्रत्ययादिकल्पनया शब्दान्वाख्यायकस्य व्याकरणत्वात्। न च साधुत्वे सिद्धे व्याकरणव्युत्पाद्यत्वं तद्व्युत्पाद्यत्वे साधुत्वं इत्यन्योन्याश्रयः, पूर्वपूर्वव्याकरणतः साधुत्वमवगम्य उत्तरोत्तरव्याकरणेन व्युत्पादनमित्युक्तत्वात्। ननु तद्धीजनकतावच्छेदिकायाः शक्तेः तद्धीजनकताविषयकेश्वरसङ्केतस्य वा ज्ञानादर्थप्रत्यय इत्यावश्यकत्वात् लाघवाच्च तद्धीजनकत्वज्ञानमेवार्थप्रतीतौ हेतुरस्तु किं शक्तेरीश्वरसङ्केतस्य वा ज्ञानेन अन्यथा

साधुत्वादिमत्त्वस्य व्याकरणव्युत्पाद्यत्वेनार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकादिभक्तिविधानादतो नामांशस्य व्याकरणाव्युत्पाद्यत्वेऽपि क्षतेरभावादिति ध्येयं। अत्रान्योन्याश्रयमाशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, 'शब्दगुणेति। न च गुणवत्त्वं दोषवत्त्वञ्च साध्वसाधुत्वमिति तथैवान्योन्या-

---

तात्पर्यं कल्पितं, व्याकरणातिव्याप्तेराह, 'शब्देति। न च व्याकरणैकदेशेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि व्याकरणत्वात्। सिंहावलोकितन्यायेन तटस्थः शङ्कते, 'नन्विति, 'शक्तेरिति स्वाभाविकसम्बन्धरूपाया इत्यर्थः, 'अन्यथेति। नन्वे-

मीमांसकस्य शक्तिज्ञानादर्थप्रत्ययोनैयायिकस्येश्वरसङ्केतज्ञानादिति व्यभिचारेणैकस्यापि कारणता न स्यादिति, अतएव लौकिकानां शक्तीश्वरसङ्केताज्ञानेऽपि वृद्धव्यवहारादर्थज्ञाने शब्दस्य जनकत्वमवधार्य्य अग्रे शब्दादर्थप्रत्ययः। न चैवं लक्षणोच्छेदे गङ्गापदात् विलम्बितार्थधीर्न स्यादिति वाच्यं। लाक्षणिकस्याननुभावकत्वात्, तथात्वेऽपि तीरज्ञानजनकत्वेन ज्ञातस्य न तीरज्ञापकत्वं किन्तु प्रवाहज्ञानजनकत्वेन लाघवात्। अथ ज्ञानजनकता ज्ञाप्यसम्बन्धाधीना प्रत्यक्षादौ तथा दर्शनादिति सम्बन्धत्वेन शक्ति-सङ्केतयो:

श्रयत्वमिति वाच्यं। धर्म्मजनकत्वाधर्म्मजनकत्वयोरेव गुण-दोषत्वादिति भावः। उत्पत्तावन्योन्याश्रयमाशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, तद्बीजनकत्वं तद्बीजननस्वरूपयोग्यत्वमेव यदि स्वरूपयोग्यतावच्छेदकोधर्म्मः स च प्रातिस्विकेन रूपेणोपस्थितो हेतुरित्यर्थः, तेन रूपेण पक्षे व्यभिचारान्तरमाह, 'अतएवेति। 'न त्विति, हेतुरित्यन्तो शेषः।

वमिष्टसाधनताज्ञानमपि प्रवर्त्तकं न स्यादिति चेत्, भ्रान्तोऽसि, न हि मीमांसकस्य तत्सामग्रीवैकल्यमेव, किन्तु तत्प्रवर्त्तकतायामनभ्युपगममात्रं, अत्र शक्ति-सङ्केतयोरन्योन्यस्य बाधात् तज्ज्ञानासम्भवेन व्यभिचारादिति। एतदपि शक्तित्वादिना तज्ज्ञानहेतुत्वमभ्युपेत्य। सम्बन्धत्वादिना तज्ज्ञानहेतुत्वपक्षे दोषाभावादिति। एतदभिप्रायेणैवाह, 'अतएवेति, 'लाक्षणिकस्येति तथाच न तद्धीजनकत्वं तस्येति न सामग्रीवैकल्यमिति विलम्ब-

रन्यतरासिद्धिरिति चेत्, न, तद्धीजनकत्वेन ज्ञातत्वस्यैव सम्बन्धत्वात्। न च तद्धीजनकत्वमेव न गृह्यते सम्बन्धज्ञानं विनेति वाच्यं। तत्रापि ज्ञानजनकत्वज्ञानेनैव प्रत्यक्षादिवद्चापि सम्बन्धत्वेन शक्तिकल्पनात्, अन्यथा अन्योन्याश्रयः सम्बन्धज्ञाने सति ज्ञानजनकत्वज्ञानं तस्मिन् सति सम्बन्धज्ञानात्। यथार्थतद्धीजनकत्वज्ञानं यत्र भवति तत्र तत्पूर्व्वं सम्बन्धोऽस्त्येवेति चेत्, अस्त्येव पूर्व्वपूर्व्वेषां तद्धीजनकत्वेन ज्ञातत्वस्य पूर्व्वमपि सत्वात्। एतावतापि शक्तिः सङ्केतो वा सम्बन्धोऽस्तु तथात्वेऽपि तद्बोधस्य नार्थप्रत्यायकत्वं गौरवात्, किन्तु तद्विषयधीजनकत्वज्ञानस्यैव, एवञ्च तद्धीजनकत्वेन ज्ञानं यत्पदं यदनुभवं जनयति तस्यैव तत्र शक्तत्वं न तु शक्तिरीश्वरसङ्केतो वेति। उच्यते। देव-

---

'देवदत्तेति, तद्धीजनकत्वं जननयोग्यता सा च तदवच्छेदकोधर्म्मः

इत्यर्थः। ननु शक्तत्वेनानुभावकत्वाभ्युपगमे तदेवासिद्धमित्यत आह, 'तथात्वेऽपीति शक्तिग्राहकीभूततद्धीजनकत्वाभावात् पूर्व्वोपस्थितौ वाच्यसम्बन्धेन बोधधीरन्यथासिद्धेति युक्तो विलम्ब इत्यर्थः, 'पूर्व्व-पूर्व्वेषामिति। ननु ज्ञातत्वं ज्ञानं तच्चास्माकमसम्भवात् सर्गादावीश्वरस्यैव वाच्यमितीच्छातौल्यमिति चेत्, न, तद्धीजनकत्वज्ञानस्योपस्थितत्वेन तस्यैव सम्बन्धकल्पनात्। यद्वा एतदस्वरसादाह, 'एतावतापीति, 'एवञ्चेति, न चैवमनर्थमपि ज्ञापयति', इत्यादिरिति भावः। 'देवदत्तादिपदादिति। ननु गवादिपदे सङ्केत-

दत्तादिपदादर्थबुद्धौ सङ्केतज्ञानस्य कारणतावधारणात् अन्यत्रापि तत्कल्पनात्। न ह्यस्माच्छब्दादयमर्थो-

---

तदवच्छिन्ना वा चेत्युभयथा तद्धर्मज्ञानमपेक्षते तज्ज्ञानमपि न

कल्पकस्य मानान्तरस्याभावाद्देवदत्तादिपदे सङ्केतज्ञानस्य हेतुत्वं यावन्नाव-धार्य्यते तावत्तद्बोधजनकत्वज्ञानादेव गवादिपदादर्थधीरिति व्यभिचारेण सङ्केतज्ञानं न हेतु किन्तु तद्बोधजनकत्वज्ञानमेव। न च देवदत्तादिपदे तस्यापि व्यभिचार इति वाच्यम्। अस्मादयमर्थो बोद्धव्य इति सङ्केतज्ञाने तत्पदे तद्बोधजनकत्वविशिष्टस्यावश्यं भानात्। न चैतदर्थज्ञानमेतच्छब्दजन्य-त्वेनेच्छाविषय इति ज्ञाने कथं तद्भानमिति वाच्यम्। तृतीयार्थप्रकारत्व-भानवद्वैशिष्ट्यभानस्यावश्यकत्वात् सामस्त्येन तु वैशिष्ट्यं न भातमित्यन्यदेत-दिति चेत्, अत्र ब्रूम, सामस्त्येन तद्बोधजनकत्ववैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैव परेण हेतुतया स्वीकार्य्यत्वादन्यथेदं न तद्बोधजनकमिति विशेषदर्शनेऽपि अस्मादयमर्थो बुद्ध एतदर्थज्ञानमेतच्छब्दजन्यत्वेन ज्ञानविषय इति ज्ञानेऽपि कथञ्चित्तद्वैशिष्ट्यभानात्तत्तद्बुद्ध्यापत्तिः। यदि च न तत्र तद्भानं भाग-सामस्त्येन वा तद्भानं तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं तस्मादिदं तद्बोधजनकमित्याकारक ज्ञानं तद्धेतुरिति वाच्यं तच्च देवदत्तादिपदे व्यभिचार्य्येव तदिदमाह, 'तद्-ग्रहस्य वा सम्भवादिति'। न च सङ्केतज्ञानस्यापि व्यभिचार, सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानहेतुत्वस्यानभ्युपगमे तेन रूपेण व्यभिचारेऽप्यदोषात् तद्बोधजनकता-वच्छेदकत्वादिना च तज्ज्ञानहेतुत्वस्य पूर्व्वमपि सम्भवेन तेन रूपेण व्यभि-चाराभावात् अन्यथा लाघवावतारपूर्व्वं भेदाग्रहादेव प्रवृत्तिर्जातेति व्यभि-चाराद्विशिष्टज्ञानं तद्धेतुर्न स्यात्। यदि च लाघवात्तद्धेतुत्वे निश्चिते पूर्व्व-मपि तत एव प्रवृत्तिरभूदिति कल्पनान्न व्यभिचारावकाशस्तदा देवदत्तादि-पदे तद्धेतुत्वनिर्णये पूर्व्वमपि तद्बोधजनकतावच्छेदकत्वादिना सङ्केतज्ञानादेव तद्बोधोऽभवदिति सत्कल्पनान्न तथेति तुल्यं तदिदमाह, 'अन्यत्रापि तत्कल्पना-

बोद्धव्य इति यस्तत्र सङ्केतः तद्बोधं विना ततस्तदर्थ-विशेषाकारेण प्रत्येकज्ञानव्यभिचारस्योक्तत्वादिति। घटपदं घटानुभवजनकतावच्छेदकधर्म्मवदित्याकारकः शक्तिग्रहः स एव चावच्छेदकधर्मः पदार्थसम्बन्धरूपश्च, तथाच तथा शक्तिग्रहे तत्सम्बन्धिता-

---

दिति। इदन्तु चिन्त्यं देवदत्तादिपदे यथा तद्बोधजनकत्वादिज्ञानं तथा तद्बोधजनकतावच्छेदकत्वादिप्रकारकज्ञानमपीत्यनुभवसिद्धं, तज्ज्ञानेनैव तदवच्छेदकतया तन्निर्व्वाहकत्वासम्भवत्वेन वा तत्कल्पनात् किन्तु विशेषप्रकारकसङ्केतज्ञानादेव ततोऽर्थप्रत्यय', तदिदमाह, 'न ह्यस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति, 'यत्तत्र सङ्केतस्तद्बोधं विना ततस्तदर्थप्रत्यय इति, तथाच तादृशसङ्केतज्ञानस्य व्यभिचारो दुर्व्वार एव गवादिपदे व्यवहारकाले तज्ज्ञानासम्भवात्, तदिदमुक्तं 'लौकिकानां शक्तीश्वरसङ्केतज्ञानेऽपि वृद्धव्यवहारादर्थज्ञाने शब्दस्य जनकत्वमवधार्य्यार्थे शब्दादर्थप्रत्यय इति। किन्त्वेवमपीश्वरेच्छारूपसङ्केतज्ञानादेव शाब्दबोध इति सिद्धान्त उभयत्रैव। न च सङ्केतज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथाधुनिकसङ्केतव्यभिचारमिति वाच्यं। तदादावाधुनिकाश्वादिपदसङ्केतस्यापि शक्तित्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः कथमन्यथा शास्त्रकारसङ्केतितनदी-वृद्ध्यादिपदानां प्रातिपदिकसंज्ञा स्यात् इति वाच्यं। गवादौ गाव्यादिपदस्याधुनिकसङ्केतसम्भवेन शक्ततया साधुत्वापत्तेः। तथाच साध्वसाधुव्यवहारोच्छेदः। अतएव 'चैत्रादावारोपितपदादिव ततोऽर्थप्रत्यय इत्युक्तं। एवञ्च तत्र प्रातिपदिकसंज्ञाविरहेऽपि न क्षतिः', लक्षणया वा तथात्वं। न च चैत्रादिपदेऽपीश्वरेच्छैव सङ्केतस्तज्ज्ञानादेव चार्थप्रत्यय इति वाच्यं। आधुनिकसङ्केताज्ञाने ततोऽर्थप्रत्ययानुदयात् तज्ज्ञाने चेश्वरेच्छाज्ञानं विनापि तदुदयाच्च। किञ्च तज्ज्ञानात् ततोऽर्थप्रत्यये नियतपदविषया भगवदिच्छा न निर्व्वाहिका तत्पूर्व्वं तस्याः साधारणत्वात्। न चाधुनिकसङ्केतज्ञानादर्थे-ऽतो यदर्थबोधत्वादिविषया प्रागपि तदिच्छा तस्या अनागतविषयत्वादिति

प्रत्ययः, सङ्केतज्ञानात् पूर्व्वं तद्बीजनकत्वस्य तद्ग्रहस्य वा असम्भवात्। सादिपदे तथा अनादिपदे त्वर्थ-प्रत्ययस्य अन्यथापि भावात् न तत्कल्पनेति चेत्, न, पदत्वस्यैव प्रयोजकत्वे सम्भवति तत्र विशेषणे गौरवात् सङ्केत एव मुख्या वृत्तिः तात्पर्य्यनिर्व्वाहकत्वात् अन्वय-

---

वच्छेदकोत्तरघटत्वज्ञाने सम्बन्धिनोऽर्थस्य स्मरणं सम्बन्धितावच्छेदक-वृत्तित्वावच्छिन्नत्वघटे हस्तिपकस्मृतिवदवच्छेदकत्वेन गृहीतः सम्बन्धः शक्तिरूपपदार्थान्तरं वा भगवदिच्छा वा पर्य्यवस्यतीतिसन्देहे इच्छायास्तथात्वकल्पनात् सैव कल्प्यते क्लृप्तायाश्च तस्यास्तत्तदिच्छाया-ननुगमेन लाघवादनुगतत्वाच्च भगवदिच्छैव कल्प्यत इत्यर्थः। ननु

वाच्यं। तर्हि तादृशतदिच्छायामाधुनिकसङ्केतज्ञानमुपजीव्यमिति तद्धेतुत्व-ध्रौव्यात् तस्मात् सादिपदे आधुनिकसङ्केतज्ञानमनादिपदे च तद्बीजनकत्व-ज्ञानं विशेषसामग्री सामान्यसामग्री च योग्यतादिज्ञानमित्येवास्तु। न च गौरवं, प्रामाणिकत्वात्। न च तद्बीजनकतावच्छेदकत्वादिना ईश्वरसङ्केत-ज्ञानमेव तत्र विशेषसामग्र्यस्त्विति वाच्यं। गौरवात्। न च सादिपदे क्लृप्तत्वात् तथैति वाच्यं। तेन रूपेण तथा अकल्पनादिति। न च तद्बी-जनकत्वं न फलोपधानं प्रथमं दुर्निरूपत्वात् किन्तु स्वरूपयोग्यता तदवच्छे-दकः सङ्केत एव सादिपदे क्लृप्तत्वादिति वाच्यं। तथापि तज्ज्ञानहेतुत्वे मानाभावात् गौरवाच्च। न चावच्छेदकाग्रहे तदेव दुर्ग्रहं, अवच्छेदकाग्रहस्य दृष्यार्थि-मणिवद्भावात् तद्विषयत्वेन तथात्वहेतुत्वादिति। 'पूर्व्वमित्युप-लक्षणं सङ्केतज्ञानेऽपि तद्विषयत्वासम्भवादित्यपि बोध्यं। 'तात्पर्य्येति, सा-

प्रतियोग्युपस्थापकत्वाच्च। लक्षणा च वृत्त्यन्तरं यत्र वाच्यार्थान्वयानुपपत्त्या वाच्यसम्बन्धोपस्थापिते वाक्यार्थान्वयः, यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे। तदुच्यते, "वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः। तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयात् लक्षणोच्यते"॥

मुख्येति विशेषणस्य व्यावर्त्त्याप्रसिद्धिरत आह, 'लक्षणा चेति, सर्वमतसाधारणं लक्षणास्वरूपमाह, 'यत्रेति, 'वाच्येति, 'वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्ति.' विधेयार्थेऽन्वयानुपपत्तिः। एतेन "विधौ न परः शब्दार्थ इति सूचितं। न च गौण्यामतिव्याप्तिः, तस्या अपि लक्षणाप्रभेदत्वात् सादृश्यात्मकशक्यसम्बन्धस्वरूपत्वात् गो-बलीवर्दन्यायात् गौण-लाक्षणिकव्यवहारो बलीवर्दन्यायात् स्त्रीगवीषु च गौणी-व्यावृत्तविशेषणाभावे निर्वचन न ॥ लक्षणे, लक्षणस्य तस्य तु कस्यैवा-नुवर्त्तनीयत्वात्। यद्वा गौण्युपचारादीनां भेदेऽपि विभाजकोपाधिरयं

त्यादिति शेषः। ननु मुख्येति व्यर्थमव्यावर्त्तकत्वादित्यत आह, 'लक्षणा चेति, एवञ्चाये तथाविधस्य लक्षणं मतान्तरेण बोध्यं। एवं लक्षित-लक्षणापि लक्षणैव लक्ष्यभ्रमरपदघटितपरम्परासम्बन्धेन द्विरेफपदस्य मधुपार्थोपस्थापकत्वात् शक्यसम्बन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वात्। न च भ्रमरपदा-देव तदुपस्थितिः, द्विरेफपदसमभिव्याहृतविभक्त्यर्थस्य तत्रान्वयप्रसङ्गात्। 'वाच्येति, 'वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्ति विधेयार्थेऽन्वयानुपपत्तिरित्याहुः। तच्चिन्त्यं, लिङादिघटितायां तदभावात्। न च न विधौ परः शब्दार्थ', इत्यभिप्रायवदन अप्रामाणिकत्वेन तत्त्ववादस्याप्रामाणिकत्वात् तथाच

इति। अथ तीरे शक्तिरेव शक्तिग्राहकव्यवहारस्य मुख्य-लक्ष्यसाधारणत्वात् पदानां सम्भूय वाच्यार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः पदजन्योपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात्। अन्यथा न तत्र शाब्दत्वं तात्पर्य्यं वा तयोः शक्तिनियतत्वात्। किञ्च तीरे यदि तात्पर्य्यमवष्टतं तदा तन्निर्व्वाहकत्वेन शक्तिरेव कल्प्या क्लृप्तत्वादक्षादिपदवन्नानार्थतैव युक्ता न त्वक्लृप्तवृत्त्यन्तरं कल्प्यत इति। उच्यते। गङ्गापदस्य लक्षणीयनीरादिसहस्रेषु प्रत्येकं शक्तिकल्पनं तद्ग्रहार्थं लक्षणीयेषु प्रत्येकं वृद्धव्यवहारान्तरापेक्षा स्यात् तथा च गौरवमननुभवश्च,

---

साधारणोनिरुक्त इति द्वे एव वृत्ती विवक्षिते अपि तु व्यावर्त्तकं लक्षणमुक्तं, लक्षितलक्षणा तु स्फुटैव लक्षणालक्ष्यपदं सम्बन्धमन्तर्भाव्य द्विरेफपदेनार्थोपस्थापनात्। नच लक्ष्यपदादेवार्थोपस्थितिः, द्विरेफपदसमभ्याहृतविभक्तेस्तदुपस्थापितभ्रमरपदानुगतस्वार्थबोधकत्वे व्युत्पत्तिविरोधादिति भावः। 'सम्भूयेति, लाक्षणिकत्वे त्वननुभावकतया तद्भङ्ग इति भावः। हेत्वन्तरमाह, 'पदेति शाब्दबोधानुकूलपदजन्योपस्थितेरित्यर्थः, अत्र चकारः पूरणीयः, 'लक्षणीयतीरादीति।

वाक्यार्थपदं तात्पर्य्यविषयपरं बोध्यं। तटस्थः शङ्कते, 'अथेति, हेत्वन्तरमाह, 'पदानामिति, लाक्षणिकत्वे अननुभावकतया तद्भङ्गइति भावः। हेत्वन्तरमाह, 'पदेति, शाब्दबोधानुकूलपदजन्योपस्थितेरित्यर्थः, तथ

लक्षणा तु शक्यसम्बन्धस्वरूपैका लक्षणीयविषयकदृष्ट-व्यवहारान्तरानपेक्षा चेति लाघवात् सैव युक्ता। न च गौरवमपि नाव्यं प्रामाणिकत्वात् लक्ष्यत्वाभिमता-

---

न च लक्ष्यघटस्य प्रथमलक्षणाकल्पनकालेऽनुपस्थितिः, तदानीं शक्तिकल्पनेऽपि यदोक्तगौरवप्रतिसन्धिस्तदा तत्कल्पनमिथ्यपि स्फुट-मेवेति भावः। 'सैवेति, वस्तुतः शक्यसम्बन्धस्य सम्बन्धिस्मारकत्वस्य

क्लृप्तत्वात् पूरणीय इत्याङ्गः। 'अन्यथा त्विति, ननु शक्तिरपीश्वरेच्छारूप-तया क्लृप्ता एका च। न च तीरादिसम्बन्धिभेदात् तद्भेदः, लक्षणायामपि तुल्यत्वात् पूर्वप्रतियोगिकतीरादिसंयोगस्य स्वरूपतोऽपि नानात्वाच्च। शक्यसम्बन्धत्वेनानुगमे शक्तित्वेनानुगमस्य तुल्यत्वात्। एतेन शक्यसम्बन्ध-स्य सम्बन्धिस्मारकत्वञ्च न कल्प्यं क्लृप्तत्वात् तच्छक्यस्थले शाब्दबोधा-नुकूलत्वं धर्ममात्रं कल्प्यते न तु शक्तिरूपधर्मिकल्पनमिति निरस्तं, ईश्वरेच्छाया अपि क्लृप्तत्वात्। न चाकाशादयमर्थो बोध्य इत्याकारा शक्ति-स्तादृशी चाक्लृप्तैवेति वाच्यं। गङ्गापदात् तीरान्वयबोधे सर्वविषयतया तस्यास्तादृशत्वध्रौव्यात्। न च शाब्दिकस्याननुभावकतया न तथात्वमिति वाच्यं। अन्योन्याश्रयात् अननुभावकत्वे शक्त्यभाव तस्मिन् सत्यननुभावक-त्वमिति। अत्र ब्रूमः, अपभ्रंशे शक्तिभ्रमानुरोधेन तादृशेच्छामात्रं न शक्तिः किन्तु सम्बन्धत्वगर्भा प्रागुक्ता तथाच तस्या गङ्गापदतीरादिनाऽसम्बन्धत्व-कल्पनं तच्छक्यस्थले शाब्दबोधानुकूलत्वकल्पनञ्चेति गौरवं प्रकृते च क्लृप्त-सम्बन्धस्य तदनुकूलत्वमात्रकल्पनमिति। किञ्च वक्ष्यमाणरीत्या अध्याहृत-पदितरपदैस्तादृशानुभवोपपत्तौ तस्यां तादृशाकारत्वमक्लृप्तमेव कल्प्यमित्यपि गौरवं। यदि च नान्यथा तदुपपत्तिस्तदा प्रामाणिकतया गौरवमभिभूय शक्तिः स्यादेव। अतएव तदेवाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, प्रामाणिकत्व-

न्वयबोधस्य शक्तिं तद्ग्रहं वा विनानुपपत्तेः लक्षणायाः क्वापि कारणत्वाग्रहादिति वाच्यं । शक्तिं विनापि तीरान्वयबोधोपपत्तेः । तथाहि व्युत्पन्नोनिरूपिताप्तभावस्य गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति वाक्यं श्रुत्वा विमृशति इदं प्रमाणं आप्तोक्तत्वात् सम्भवति चेदं तथा, यथा वस्त्रेण पिधेहीत्यत्र कर्मत्वापन्ने द्वारे अध्याहृते योग्ये इतरपदैः स्वार्थान्वयो बोध्यते तथा शक्त्या गङ्गापदस्मारितमुख्यार्थस्मारिते तीरे योग्या-

---

न कल्प्यं क्लृप्तत्वात् तच्चान्यस्मृतेः शाब्दबोधानुकूलत्वं धर्ममात्रं कल्प्यते न तु शक्तिर्धर्मिण्यपीति लाघवं। किञ्च गङ्गापदजन्यतीरस्मृतेः शाब्दबोधानुकूलत्वमुभयपक्षसाधारणात् क्लृप्तमेव तत्रास्तु स्वरूपतः कारणतया क्लृप्तशक्यसम्बन्धजन्यत्वं कल्प्यते न लक्षणाशक्तिजन्यत्वं गौरवादये मम मतेप्येष एव निगर्व.। शब्दश्राविणोऽर्थानुभवादर्थापत्त्या हि कारणता कल्पनीया क्लृप्तायाश्च तस्यामवच्छेदक-

---

मेवाह, 'सम्भवत्वेति, 'इद प्रमाणमिति, तत्र सम्भूय विशिष्टैकार्थानुभावकमित्यपि बोध्यं । 'अध्याहृत इति, एतच्चाध्याहारमतमाश्रित्योक्तं । वस्तुतः शब्दाध्याहारेऽपि तदुपपादकशब्दत्वेनाज्ञेयात्, तत्त्वञ्च शक्त-लाक्षणिकसाधारणमिति, शक्तत्वेनानिश्चयात् तस्यामनुभावकतया इतरपदैरेवान्वयानुभव इति भाव । 'तथेति, शक्तिप्रयोज्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव प्रयोजकत्वं न [illegible] शक्तिजन्यत्वेन । अनन्यथासिद्धांशप्रवेशे गौरवादिति भाव' । अर्थस्मारकत्वमात्रे चान्वयप्रतियोग्यस्मारकतया निर्धारत्वेन लाक्ष-

काङ्क्षिते इतरपदैः स्वार्थान्वयबोधोऽपि सम्भवति इति ततोमुख्यार्थस्मारिते तीरे घोषादिपदैः स्वार्थान्वयबुद्धिरस्य उत्पद्यते। एवञ्च तीरान्वितवाक्यार्थबुद्धिः तीरप्रतिबद्धव्यवहारादिदर्शनं विनैव जायते पदानां स्मृतयोग्यान्वितस्वार्थप्रतिपादनस्य प्रागेव व्युत्पन्नत्वात्। एवञ्च तीरस्मृत्यनुभवयोः अव्यसम्बन्धमाना-

---

तथा पदार्थान्तरमीश्वराभिसन्धिर्वा शक्तिपदार्थः कल्पनीयः येन च तद्भावभावित्वमात्रेण न शक्तिकल्पना तावन्मात्रेण पौर्वापौर्य्यनियममात्रसिद्धेः स च कारण-तत्कारणसाधारण इत्यन्यथासिद्धिग्रहानवकाशे अनन्यथासिद्धतया प्रथमकल्पो व्यवतिष्ठते, प्रकृते लक्ष्यार्थतत्स्मृतयोः पदान्तरैरेवानुभवप्रभावकतया अन्यथासिद्धतया स्मारकतामात्रेण हेतु-हेतुमत्तया शक्तिकल्पनासामर्थ्यनियमेन प्रकृतेऽन्यथासिद्धिपदधीव्यादित्यखण्डतात्पर्य्यार्थः एवमपेऽप्ययमेव भावः। 'शक्तीति, अन्यथानुपपत्तिज्ञानस्य शाब्दानुभवे कारणत्वादिति

शक्तिपदं नानुभवकरत्वमिति सूचितं। 'तत इति पूर्व्वोक्तविमर्शानन्तरमित्यर्थः। ननु विमर्शस्य कथमपेक्षा सम्बन्धिदर्शनगम्यायाः स्मृतेस्तदनपेक्षत्वात् स्मृतपदार्थान्वयानुभवस्यापि योग्यतादिज्ञानसहकारिण्योपपत्तौ तदनपेक्षणात्। न चार्थजन्यस्मृतेरन्वयबोधानुकूलत्वकल्पनाया तदपेक्षा, तद्बोधस्यान्वयबोधानङ्गत्वात्। न च योग्यतादिप्रतिसन्धान एव तदपेक्षा, तस्य प्रागेव जातत्वात्, तदिदमाह, 'योग्याकाङ्क्षित इति। न च तात्पर्य्यज्ञाने तदुपयोगः, तदनङ्गत्वाभ्युपगमस्यापि स्फुटत्वात्, तथापि स्मृत्यादिप्रतिसन्धानात्मकविमर्शस्य कथमुपयोग इति चिन्त्यं। 'तीरपदविषयेति, शक्तिपक्षे

द्देवोपपत्तेः न शक्तिः स्वार्थसम्बन्ध एव च लक्षणा पश्चात्तु परम्परया गङ्गासम्बन्धितीरप्रतिपत्तये अनेनाप्तेन गङ्गापदं प्रयुक्तमिति तात्पर्य्यधीर्जायते। गङ्गास्मारिततीरान्वयबोधश्च न तात्पर्य्यज्ञानमपेक्षते न्यायत एव तीरस्य प्रथमं वाक्यार्थान्वयबोधोत्पत्तेः। अथवा निश्चिते स्वार्थसम्बन्धिनोऽन्वये तद्विशेषज्ञानार्थं तदपेक्षास्तु, न च तदर्थमपि, योग्यतादेरेव तद्विशेषलाभात्। अन्यथानुपस्थिते विशेषे तात्पर्य्यस्यावगन्तुमशक्यत्वात्। शक्तिस्मारितशक्यसम्बन्धो वा तज्जन्या शक्यसम्बन्धस्मृतिर्व्वा लक्षणा उभयथापि लक्षकपदस्य लक्ष्ये तात्पर्य्यज्ञानं लक्षणायामनुपयुक्तमेव। उक्तन्यायेन शब्दात् परम्परया अशक्यस्मृतेस्तात्पर्य्यग्रहात्

भावः। 'पश्चात्त्वित्यादि, तात्पर्य्यग्रहं विना लक्षणाकल्पणमन्वयानुभवश्च न भवतीति न न्यायतोयोग्यतावशतश्च भवेत् क्वचित्तात्पर्य्यतोविनिगमनापि तन्नियामकं कल्पयति तथापि वा तद्ग्राहक-

---

तद्ग्रहार्थं तदपेक्षाया गौरवमिति भाव। 'स्वार्थसम्बन्ध एवेति, व्यञ्जनादिकमपि लक्षणैवेति भाव। 'न्यायत एवेति तात्पर्य्यग्राहकप्रकरणादित एवेत्यर्थं, 'अथ वेति शक्यसम्बन्धिनो योग्यस्यान्वय इति सामान्यतो निश्चये तद्विशेषतीरादिज्ञानार्थं तदपेक्षेत्यर्थं। 'अस्त्वित्यन्तो तामेवोद्भावयति, 'न चेति, प्रकरणादित एव तल्लाभादिति भाव। 'अन्यथेति, तथाचा

पूर्व्वमेव कृप्तकारणादुपपत्तेः । शक्त्योपस्थापितार्थे शब्दतात्पर्य्यात् लक्षणेति तात्पर्य्याद्धि वृत्तिरिति च लक्षणास्थले लक्ष्ये वस्तुतस्तात्पर्य्यमस्तीत्येवम्परं । नन्वेवं तात्पर्य्यानपेक्षणे यत्र तीरं नीरञ्चान्वययोग्यं तत्र कदाचिन्नीरान्वयोऽपि बोध्येतेति चेत्, न, शक्त्युपस्थापितेन योग्याकाङ्क्षितेनैवान्विताभिधानमिति व्युत्पत्तेः शाब्दत्वन्तु तीरस्याध्याहृतस्येव इतरपदैस्तीरान्वितस्वार्थान्वयाभिधानात् । तदेव वृद्धव्यवहारादिदर्शनं विनैव तीरादौ लक्षणेति स्थितं । अथ वा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति तमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य तीरोपितघोषानयने प्रवृत्तिमुपलभ्य किं तीरेऽपि गङ्गापदस्य शक्तिरुत स्वार्थेन सम्बन्धात्

प्रकरणादिनैव तल्लाभादिति भाव । ननु स्वार्थानुभवे पदानां हेतुत्वात्क्षणिकस्याशक्तत्वे तदनुभावकशब्दाभावात् कथं शाब्दत्वमित्यत आह, 'शाब्दत्वमिति, इतरान्वितस्वार्थानुभावकत्वस्य पदे कृप्तत्वात् तीरान्वितानुभवस्येतरपदादेव भावादिति भाव । 'अथा-

---

न्योन्याश्रय स्यादिति भाव । 'शक्त्येति, तदन्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः । नन्वेवमुभयोरन्वययोग्यत्वे यत्र तीर एव तात्पर्य्यज्ञान तत्र न तीरान्वयबोध स्यात्, किञ्च प्रकरणादीनामननुगततया तैस्तदन्यथासिद्धमावात् तात्पर्य्यज्ञान हेतुरिति प्रागेव निर्णीतमित्यपेक्षाहेतुत्वमभ्युपगम्याह, 'अथ वेति,

स्मारिततीरे तात्पर्य्यमात्रं, तीरान्विताभिधानन्तु पदान्तरैः, एवमप्ययोग्यार्थपरत्वाभावेन प्रामाण्यादातोक्तत्वोपपत्तेरिति विचिकित्सन् बालः तीरादौ न शक्तिः तथासत्येकार्थसम्बन्धिषु बहुष्वेकपदस्य बह्वी शक्तिरेवं पदान्तरेष्वपि तेषु तेषु च शक्तिग्रहार्थं वृद्धव्यवहारापेक्षा च, तथाच गौरवमतः स्वार्थसम्बन्धिनि तीरादौ तात्पर्य्यमात्रं लाघवादिति तत्र तत्र लक्षणामेव कल्पयति। यस्य चैवं विमर्शः प्रथमं लाक्षणिकपदश्रवणेन जायते तस्य तत्र शक्तिबुद्धावपि यदा लक्षणाख्यव्याप्यन्तरज्ञानं पूर्व्वोक्तन्यायेन जायते तदा प्रथमावगतशक्तिज्ञानं मम भ्रम इति कल्पयति लाघवात्।

वृत्तस्यैवेति, यद्यर्थाध्याहारस्तदा स्फुटमेव यदि च पदाध्याहारस्तदाप्यन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वेनाक्षेपात्तस्य शक्त-लाक्षणिकसाधारण्यमेवेति शक्तत्वेनाज्ञानात् तस्याननुभावकत्वादुभयथापि पदान्तरादेवानुभव इति भावः। 'यस्य चैवमित्याद्युपलक्षणं, यदा प्रथमं लक्ष्य एव शक्तिं शक्य एव लक्षणां कल्पयति तदा प्रथमकल्पनं भ्रम इत्यपि कल्पयतीति द्रष्टव्यं। एवमुभयशक्तवेलादिपदेऽपि, यद्येकत्र लक्षणां कल्पयति तदा तत्रापि विशेषदर्शने प्रथमकल्पनां त्यजती-

---

'लक्षणामेवेति, लक्षणात एव प्रयोज्यस्य तीरधीर्न तु तत्र शक्तिरिति कल्पयतीत्यर्थः। 'भ्रम इति, चापपर्णशवत् सम्बन्धलाघो भ्रमो बोध्यः, 'एवञ्च

अन्यत्र तु यत् प्रथमावगतस्य सत्यत्वकल्पनं तदुपपादककल्पनञ्च तल्लाघवादेव अत्र तु न तथा। अन्यथा सम्बन्धिसद्दरूपेऽपि शक्तिकल्पनाप्रसङ्गात्। एवञ्च लक्षणास्थले यस्य प्रयोज्यव्यवहारादाद्या व्युत्पत्तिः तीरादौ स यदा तीर-नीरयोरन्वयबोधयोग्यप्रयोगे तीरे व्यवहारं पश्यति तदा तत्रैव शक्तिः तीरधीस्तु प्रयोज्यस्य लक्षणावशात् मम तदनाकलनात्तु शक्तिज्ञानं भ्रमइति कल्पयति। यदा तूभयानुगतमेकमेवावच्छेदकमस्ति उभयत्र प्रयोगश्च तत्रोभयत्र शक्तिरेव न लक्षणा तुल्यवद्व्युत्पत्तेरेकत्र मुख्यत्वोपमर्दे हेत्वभावात्।

तथापि द्रष्टव्य। 'अन्यत्र' अन्यथाख्यात्यादौ, 'तदुपपादकेति दोषकारणत्वमित्यर्थ.। 'तत्रोभयत्रेति, यद्यप्येतावतैव सम्यक् तथापि यत्रोभयत्र

लक्षणास्थल इति, गवादिपदवत् विचिकित्सा विनेवेति शेष, तेन न पौनरुक्त्य। 'स यदेति, ननु नीरतात्पर्य्यादेव तीरव्यवहारोऽन्यथासिद्धो न शक्तिकल्पक अन्यथा तीरव्युत्पन्नस्य तीर नीरयोरन्वययोग्यप्रयोगे तात्पर्य्यवशेन नीरव्यवहारात् तत्रैव शक्तिकल्पने नीरशक्तिधीरेव भ्रम इति वैपरीत्यकल्पनापत्ते। यदि च लक्षणयापि तात्पर्य्यनिर्व्वाहात् न तीरे शक्ति तदा नीरेऽपि तुल्यं तस्मात् सर्व्वस्य न प्रथम नीरेऽपि व्युत्पत्ति केषाञ्चित् तीरेऽपीति विनिगमकाभावादन्यतरशक्तिग्रहभ्रमत्वकल्पकाभावादश्वादिपदवन्नानार्थतैव युक्तेति चेत्, न, तदनुभयेनैव 'किञ्चेत्यपि' सदाच्चारात्। नन्वेव नील नीलघटयोरपि द्वयोर्न शक्ति स्यादित्यत आह, 'यदा त्विति,

यत्र तु न तथा तत्रानेकार्थत्वमेव। अक्षादिपदे तावदन्यतरत्वं तत्राप्यनुगतमस्तीति चेत्, न, तावदन्योन्याभाववदन्यत्वं हि तत्। न च तावदन्योन्याभाववदन्यत्वेन रूपेण तावतामक्षपदादवगतिः, किन्तु पाशकत्वादिनैव। किञ्च यदि तीरेऽपि शक्तिस्तदा न तीर-

---

तुल्यः प्रयोग इत्येव व्यापकं, तद्विभागस्तु यद्येकमवच्छेदकं तदा न नानार्थता, यदि तु तन्नाना तदा नानार्थतेति भावः। 'यत्र तु न तथेति, तुल्यवत्प्रयोगे नैकमवच्छेदकमिति भावः। 'न च तावदिति, वस्तुतस्तावदन्यान्यत्वं न सर्व्वनानात्वव्यापकं अर्थशब्दस्य धन-प्रमेयवाचकस्य तावदन्याप्रसिद्ध्या तदभावेन नानार्थत्वस्थैर्य्यादिति द्रष्टव्यं। एकत्र शक्तिनिश्चये सत्यपरत्र प्रयोगप्राचुर्य्यं लक्षणाबीजमुक्तलाघवस्यापि तदपेक्षणादन्यथा वेलापदादावुभयत्र शक्तावन्यत्र लक्षणायां विनिगमकं न स्यादित्यवधेयं। एतदवष्टम्भेनैव 'किञ्चेत्यादिग्रन्थः, अन्यथा मत्सरशब्दादौ धर्म्मिणि शक्तिर्न स्यात् यदि प्रयोगप्राचुर्य्यं

'यत्र तु न तथेति तुल्यवत्प्रयोगे नैकमवच्छेदकमित्यर्थं, विनिगमकाभावादिति भाव । 'किन्त्विति, ननु बुद्धिस्थप्रकारकज्ञानजनकत्ववत् तावदन्यान्यत्वप्रकारकज्ञानजनकत्वग्रहात् तत्पदे बुद्धिस्थत्ववदन्यान्यत्वस्य स्वरूपसत एव शक्यतावच्छेदकतया कथमक्षादिपदं नानार्थं। न च तावदन्यान्यत्वं न सर्व्वनानार्थव्यापकं अर्थशब्दस्य धन-प्रमेयवाचकस्य तावदन्याप्रसिद्ध्या तदभावेन नानार्थत्वस्थैर्य्यादिति वाच्यं। तस्य प्रकारानुगमकतया धनत्व-प्रमेयत्वप्रकाररान्यप्रसिद्ध्या तत्सम्भवात् अक्षादिपदे तथापि नानार्थत्वानुपपत्तेश्च।

माने किन्तु गङ्गातीरे तथाच विशिष्टशक्तौ विशेषणे शक्तिरावश्यकी नागृहीतविशेषणान्यायात्। अथ लक्षणापक्षे यथा प्रवाहेणोपलक्षणेन व्यावृत्ततीरविशेषस्या-

---

न सहकारि भवेदिति। 'आवश्यकीति, तथाच तच्छक्त्यैवोक्तक्रमेण तीरेऽप्यन्वितबोधसम्भवादिति भावः। ननु शब्दाश्रयत्वस्यापि विशेषणत्वं सम्भवत्येव अर्थगौरवात्तदसम्भवश्च प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादित्युपलक्षणत्वं

एकार्थत्वसम्भवे नानार्थत्वस्यान्याय्यत्वादिति चिन्त्यं। 'आवश्यकीति, तथाच तच्छक्त्यैवोक्तक्रमेण तीरधीसम्भवे तत्रापि न शक्तिरिति भाव। अतएव श्वेता-दिपदवदुभयत्र शक्तिरित्यपास्तं। तस्य स्वातन्त्र्येण तीर-नीरप्रकारतया विशिष्टप्रत्ययभावेन तन्न्यायानवतारात्। अन्यथैव मत्सरशब्दादावपि धर्म्मिणि शक्तिर्न स्यात्, अतएव शुक्लशुक्लनीलादिपदस्य न गुणिशक्तत्वं। यदि नोक्त-न्यायात् लाघवेन विशेषणमात्रे शक्तिस्तदा मत्सरशब्देऽपि तुल्यं। एतेन प्रयोगप्राचुर्य्यं शक्तिनियामकं मत्सरशब्दस्य च धर्म्मिणि तुल्यवत्प्रयोगात् तथापि शक्तिरित्यपास्तं। नीलादिपदस्य गुणिनि प्रयोगप्राचुर्य्येऽप्यशक्तत्वात् समासस्य तथात्वेऽप्यशक्तत्वाच्च। लक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिरिति तुल्यमिति चिन्त्यं। ननु तीरे शक्त्यन्तरं तत्र विशिष्टशक्तत्वे गौरवादुपलक्षणत्व स्यादित्यत आह, 'किन्त्विति, शक्यतावच्छेदकत्वे गोत्वादिवच्छक्तौ विशेषणत्वमेव स्यादन्यथा शब्दात् तदुपस्थितिर्न स्यात् तथाच पूर्व्वोक्तगौरवाद्विशेषणमात्रे शक्तिरेवा-स्त्वित्यर्थं', शक्त्युपाधावपि गौरवेण शक्तेरस्वीकारे धेनुपदात् गोत्वप्रकारिका धीर्न स्यात् अन्यथा ध्यानमपि शक्यं न स्यात् ज्ञानोपस्थित्यर्थं निमित्तान्तर-कल्पनागौरवञ्च गोत्वेऽपि तुल्यमिति भाव। कथं न कल्पयेत् यदि नोक्तं गौरवं बाधकं प्रतिसन्दध्यादिति चेत्। प्रथमं तीरव्युत्पन्नस्य व्यवहारवैपरी-त्यमेवेत्यपि बोध्यं। 'किन्त्विति, एतच्च यत्र तीरत्वेन पूर्व्वं तज्ज्ञानं तदभिप्रेत्य,

न्वयोन तु तीरान्तरस्य तथा प्रवाहोपलक्षिते तीरे शक्तिरस्तु न तु तीरे प्रवाहेऽपीति चेत्, न, गङ्गापद-शक्तौ प्रवाहस्य शक्यत्वेन विशेषणत्वे सम्भवति नोप-लक्षणत्वं विशेषणत्वासम्भवे सत्येव उपलक्षणत्वादतः प्रवाह एव शक्तिः। किञ्च तीरशक्तौ उपलक्षणत्वं

विकल्पयति, 'किञ्चेति, व्यक्तयः शक्याः व्यवहारात्तासामानन्त्येन व्यभिचारेण च पदशक्तिग्रहासम्भवादुपलक्षणस्य परिचायकत्वमस्य व्याव-र्त्तनार्थमनुगमार्थञ्च अपेक्ष्यते यथा गोपदे गोत्वस्येति वा। अथ वा शक्तावुपलक्षणत्वमविषयं धेनुपदे परमते यथा गोत्वस्याप्यशक्य-त्वमेवान्यथा शब्दात्तदनुपस्थित्यापत्तेः अन्यस्य गौरवेणास्वीकारः, अन्यथा धानमपि न शक्यं स्याद्धानोपस्थित्यर्थं निमित्तान्तरकल्पना-गौरवञ्च गोत्वेऽपि तुल्यमित्युक्तमिति भावः। कथं न कल्पयेत् यद्यु-

---

यदा तु गङ्गासम्बन्धितीरत्वेन ज्ञानं तदा तेनापि प्रकारेण तज्ज्ञानसम्भवात् सम्बन्धिदर्शनं हि येन प्रकारेण सम्बन्धी ज्ञातस्तत्प्रकारकसंस्कारमुद्बोध्य तत्प्रकारिकामेव स्मृतिं जनयति। न च गङ्गासम्बन्धित्वावच्छेदेनापि कथं गङ्गासम्बन्धानुभव स्यादिति वाच्यं। घटेन घटवद्भूतलमितिवद्गङ्गास-म्बन्धीति बुद्धिसम्भवात्। न च वृत्तिद्वयविरोध, गङ्गाया अप्युक्तक्रमेण लक्ष-णयैवोपस्थितेः, शक्यसम्बन्धो हि तीरे वर्त्तमानस्तत् स्मारयन् तीरत्ववदुक्त-क्रमेण गङ्गासम्बन्धित्वमुपस्थापयतीति किमनुपपन्नं। न हि तीरत्वोपस्थित-येऽप्युक्तकल्पादन्य कल्पोऽस्ति, शक्यतावच्छेदके शक्तिवत् लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणाया अभावादिति वदन्ति। तन्न ब्रूम एवं हि गोत्वादावपि शक्तिर्न कल्प्येत उक्तक्रमेणैव तत्प्रकारकस्मृतिसम्भवात्। यदि च वृत्त्युपस्थापितस्यै-

प्रवाहस्य न शक्यतावच्छेदकत्वं, नापि धेनुपदे गोत्वस्येव शक्त्युपाधित्वं गौरवात् ।

अन्ये तु तीरे नीरे च व्यवहार एव विलक्षणः नीरे त्वनुपपत्तिं विनैव व्यवहारो निरुपाधिकत्वाच्छक्त्युपपाद्यः, तीरे त्वनुपपत्त्या ह्यौपाधिक एव व्यवहारः, स च शक्त्यभावोपपाद्य इति, तन्न, लक्षणायामव्युत्पन्नो बालः प्रयोज्यस्य तीरान्वितानयनादिरूपं व्यवहारं पश्यन्नन्यत्र दृष्टां शक्तिं कथं न कल्पयेत् ।

क्लृप्तं बाधकं न प्रतिबन्ध्यादिति शेषः । 'तीरान्तरेति, न च गङ्गातीरान्वयापत्तिरिति तुल्योऽनुयोगः, तथापि योग्यतासत्त्वे गङ्गातीरानुभववत्तीरान्तरानुभवाभावेन तद्व्याप्यापाद्यत्वादिति भावः।

वार्यस्यान्वय इति तन्न शक्तिस्तदा तीरत्वेऽपि तुल्य तस्मात् तीरत्वेऽपि परम्परासम्बन्धात्मिका लक्षणैव । न च गङ्गासम्बन्धित्वेऽपि तथैवास्त्विति वाच्यं । तत्र तत्सम्बन्धाभावात् तदिदं वक्ष्यति तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धाभावादिति । न च संयोगे समवायवत् तत्सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धान्तरं अन्यथा गङ्गाया' सम्बन्ध इत्यत्र षष्ठ्यर्थानुपपत्तिरिति वाच्यं । गङ्गायां तथापि तदनुपपत्तेरिति । इदन्तु स्यात् नीलोघट इत्यादाविव विशिष्ट एव लक्षणास्तु अन्यथा तथापि वृत्तिद्वयविरोधस्य तदवस्थत्वापत्तेः । केवलादिशिष्टस्यान्यत्वात् प्रत्यय-तीरयोरायो तस्य स्फुटत्वात्, एवं यथा व्यक्तौ शक्तिस्तथोक्तं । यद्वा तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धान्तरसम्भवात् लक्षणैव, यद्धि येन विनेत्यादिन्यायेन गङ्गाग्रलाभो-ऽप्यस्तु । अतएव राजपुरुष इत्यत्रापि राजसम्बन्धित्वेनैव पुरुषानुभव । तस्मात् यद्रूपेण पूर्वं तीरभानं तेनैवाद्ये तदनुभव इति सत्य किन्तु तत्साम-ग्र्युपस्थापकत्वेन न किन्तु लक्षणयैवेति ।

अथ लक्षणया तीरत्वेनोपस्थितौ तीरान्तरान्वयोऽपि स्यात् गङ्गातीरत्वेनैवोपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः गङ्गोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वादिति चेत्, लक्षणाधीनतीरस्मृतेर्न गङ्गासम्बन्धित्वेन तीरं विषयः, किन्तु यद्वस्तुगत्या गङ्गासम्बन्धि तदेव तीरत्वेन परिचीयते सम्बन्धिदर्शनजस्मृतेस्तत्सम्बन्ध्यविषयत्वात् यथा

'न तीरमिति, नियमत इति शेषः । 'किन्त्विति, सम्बन्धिदर्शनं संस्कारोद्बोधकं येन रूपेण सम्बन्धी प्राक् ज्ञातस्तत्प्रकारकसंस्कारमुद्बोध्य तत्प्रकारिकां तद्गोचरामेव स्मृतिं जनयति न त्वन्यप्रकारिकामन्यविषयां वा तथाच तीरत्वेन सम्बन्धिज्ञाने तत्प्रकारिकैव तन्मात्रगोचरैव स्मृतिः, यदा तु गङ्गासम्बन्धितीरत्वावच्छेदेन तीरत्वानुभवस्तदा तथैव स्मृतिर्न प्रकारान्तरेण । न च गङ्गासम्बन्धित्वावच्छेदेन कथं तत्सम्बन्धित्वानुभव इति वाच्यं । घटेन घटवद्भूतलमितिवद्गङ्गासम्बन्धि तीरं गङ्गासम्बन्धीति बुद्धिसम्भवात् । न च वृत्तिद्वयविरोधः, गङ्गाया अप्युपलक्षणेन लक्षणयैव उपस्थितेः प्रथमसम्बन्धो हि तीरवर्त्तमानस्तत्प्रकारकतीरत्ववदुपलक्षणेन गङ्गासम्बन्धित्वमुपस्थापयतीति किमनुपपन्नं, न हि तीरत्वोपस्थितावप्युक्तप्रकारादन्यप्रकारोऽस्ति शक्यतावच्छेदके शक्तिवल्लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणाया अभावादिति सर्व्वं सुस्थमिति । 'तत्सम्बन्ध्यविषय-

---

केचित्तु मणिकृन्मते वृत्तिद्वयविरोधस्यादोषत्वेन उपस्थिततीर-तीरयोरन्वयस्य गङ्गातीरत्वेनानुभव इत्याहुः ।

'तत्सम्बन्ध्यविषयत्वात्' सम्बन्धिविषयत्वानियतत्वादित्यर्थः । 'न यद्-वृत्ति-

पद-हस्तिदर्शनात् पदार्थ-हस्तिपकस्मृतेर्न पद-हस्ति-विषयत्वं। अतएव तीरान्वितवाक्यार्थबोधेऽपि न गङ्गासम्बन्धित्वेन तीरं विषयः। अपि च गङ्गायामित्यादिपदानां आप्तोक्तत्वेन प्रामाण्यात् संभूय पदप्रतिपाद्यान्वयबोधकत्वमेकवाक्यत्वमवगतं मुख्यार्थस्यायोग्य इति योग्य आकाङ्क्षितस्यामुख्यार्थोऽपि पदप्रतिपाद्यः कल्प्यते, अन्यथैकवाक्यत्वभङ्गप्रसङ्गात्। न चापदा-

---

स्यात्' सम्बन्धिविषयत्वानियतत्वादित्यर्थः, 'न पद-हस्तिविषयत्वं' नियतमिति शेषः। 'तीरं विषयः', नियमेनेति शेषः। नन्वध्याहृत-तीरपदाभ्यामेव वाक्यैव प्रामाण्ये किं वृत्त्यन्तरेणेत्युक्तलाघवे व्युत्पत्त्य-नुपपत्तिमपि सहायमाह, 'अपि चेति। वस्तुतस्तदेकवाक्यत्वपक्षेऽपि शब्दार्थोभयकल्पनापेक्षाया अर्थकल्पनापक्षे लाघवमित्येव बीजमध्या-हारकल्पने तु शब्दकल्पना गौरवमिति वृत्त्यन्तरमेव कल्प्यमिति तत्त्वं।

विषयत्वं', नियतमिति शेष। 'तीरं विषय', नियमेनेति शेष। ननु नीलोघट-इत्यादावपूर्व्वनीलधर्म्मानुभवो न स्यात् तत्र नीलसम्बन्धग्रहेण तदनुप-स्थितेरिति चेत्, नीलसम्बन्धित्वेन सामान्यतस्तत्सम्बन्धिमात्रोपस्थित-योग्यताबलेन विशेषलाभात्। ननु गङ्गायां जलं तीरे घोष इत्यध्याहृतपदा-भ्यामेवोक्तवाक्यप्रामाण्योपपत्तौ किं लक्षणाकल्पनेनेत्यरुचेरुक्तन्यायानुग्राहकं सिंहावलोकितन्यायेनाह, 'अपि चेति, 'अन्यथेति अध्याहारादिकल्पन-इत्यर्थं। न चेष्टापत्ति, तस्यौत्सर्गिकत्वात्, अध्याहारे शब्दार्थोभयकल्पन-मिति गौरवमपि बोध्यं। 'गङ्गापदेत्यादितत. शब्दानुपस्थाप्यस्य शाब्द-

येनैव योग्यतादिमतान्वयबोधकत्वमस्त्विति वाच्यं। गङ्गापदवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। प्रतिपाद्यता च लक्षणीयस्य वृत्तेनैव स्वार्थसम्बन्धेन न तु शक्त्या गौरवात्तदन्वयबोधश्चेतरपदेनैव। शक्त्योपस्थितस्य पदेनान्वयो बोध्यतेऽन्यत्र तथा दर्शनात् इति चेत्, न, लाघवेन पदोपस्थापितत्वस्यैव तन्त्रत्वात्। यद्यपि लाक्षणिकस्य पदान्तरेण सम्भूय न प्रतिपादकत्वं अननुभावकत्वात् लक्ष्यस्मृतौ च न सम्भूयकारित्वं अतएव नैकवाक्यत्वमपि, तथापि घोषादिपदानां समभिव्याहृतपदप्रतिपाद्यान्वयबोधकत्वमवगतं तच्च न लक्षणां विनेति तां कल्पयति।

यत्तु सामान्यतो गङ्गादिपदार्थान्वयो ज्ञात इति

'गङ्गापदेत्यापाततः, शब्दानुपस्थाप्यस्य शाब्दधीविषयभाव एवाकाङ्क्षाविरहादिति परमार्थः। 'लाघवेनेति, पदत्वावच्छिन्नोपस्थापितत्वापेक्षया शक्तिपुरस्कारेण पदत्वावच्छिन्नोपस्थापितत्वस्य गुरुत्वादिति भावः। वस्तुतः शक्त्या पदोपस्थापितत्वं तन्त्रं लाघवात् न तु स्वशक्त्या पदोपस्थापितत्वं गौरवादस्ति च प्रवाहशक्त्या तीरोपस्थापकत्वं गङ्गापदस्य अतएवाकाशपदोपस्थाप्यशब्दाश्रयत्वस्यान्वयधीविषयत्व-

---

बोधवद्विर्भावापत्तेरित्यपि बोध्यं। 'शक्त्येति स्वशक्त्येत्यर्थः, परशक्त्या गङ्गापदस्यापि तीरोपस्थापकत्वात् स्वाश्रयत्वे गौरवमित्याद्यलाघवेनेति। 'स

तद्रक्षार्थं परम्परया गङ्गादिपदार्थस्मारिते तीरादौ लक्षणा कल्प्यत इति, तन्न, प्रथमं गङ्गापदार्थान्वयबोधकाभावादन्वयबोधेऽपि लक्षणया गङ्गापरिचिततीरस्य घोषान्वयबोधेऽपि गङ्गाया अन्वयबोधाविषयत्वेन तदन्वयस्यारक्षणात् ।

यत्तु गङ्गायां घोष इत्यादेरेकवाक्यत्वं पदस्मारितार्थान्वयबोधकत्वरूपमवगतं तच्च यद्यपि गङ्गापदार्थस्य साक्षाद्घोषाधारत्वायोग्यत्वात् न सम्भवति, तथापि गङ्गासम्बन्धितीरे योग्ये घोषान्वयात् तीरावच्छेदकतया गङ्गापदार्थस्य घोषान्वयादेकवाक्यत्वं सम्भवति । अत एवैकवाक्यत्वस्य सामान्यतोऽवगतपदार्थान्वयस्य च रक्षार्थं गङ्गापदस्मारितस्वार्थस्मारिते तीरे वृत्त्यन्तरं लक्षणा कल्प्यते तयोरन्यथा भङ्ग-

---

मिति । 'लक्षेति प्रकृताभिप्रायं, सामान्यत एव स्मृतिं प्रति पदानां सम्भूयाजनकत्वादिति । 'गङ्गादिपदार्थेति प्रवाहेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि । ननु गङ्गातीरत्वेनान्वयबोधनियम एव तदुभयरक्षा । न च सम्बन्धितावच्छेदकतया गङ्गातीरत्वभाने तद्धीनियमः, तीरत्वमात्रेणापि तत्सम्बन्धिप्रत्यादतः प्रथमं प्रवाहो लक्षणया तीरत्व-

---

क्षेति प्रकृताभिप्रायकं, स्मृतिमात्र एव सम्भूयाजनकत्वात् । 'गङ्गादिपदार्थेति प्रवाहेत्यर्थं, 'प्रथममिति, अयोग्यत्वादिति भाव । 'गङ्गाया इति तीरत्वेन

प्रसङ्गादिति, तन्न, तीरार्थस्य घोषान्वयबोधेऽपि गङ्गापदार्थस्य तदन्वयबोधाविषयत्वात् ।

अथ गङ्गातीरत्वेनोपस्थिते घोषान्वयबोधात् भवति गङ्गायास्तीरावच्छेदकतया अन्वयबोधविषयत्वमिति चेत्, न, गङ्गापदाद्गङ्गा-तीरयोर्युगपदुपस्थितौ वृत्तिद्वयविरोधात्। न ह्युभयोः शक्त्या लक्षणया वोपस्थितिः सम्भवति। अथ लक्षणास्वाभाव्यात् लक्षकपदेन स्वार्थसम्बन्धित्वेनैव लक्षणीयतीरादेरुपस्थितिः, अन्यथा तीरमात्रान्वयप्रसङ्गात् । तथाच लक्षणयैव गङ्गोपस्थितिरिति चेत्, न, गङ्गासम्बन्धात् तीरस्य स्मृतिः सम्भवति न तु गङ्गासम्बन्धस्य तत्सम्बन्धे तत्सम्बन्धाभा-

---

मित्युभयवृत्तियौगपद्यनियमात्तथा धीनियमो वाच्यः । न चैवं सम्भवतीत्याह, 'गङ्गेति, 'वृत्तिद्वयेति वस्तुगतिमनुरुध्य, वस्तुतो वृत्तिद्वयप्रवृत्तावपि स्वतन्त्रपदार्थद्वयोपस्थित्या घटः कर्मत्वमित्यत्र घटकर्मत्ववद्गङ्गासम्बन्धितीरामवृत्तेरिति दूषणं द्रष्टव्यं। ननु शब्दस्य स्वभावाधीनं न बोधकत्वमपि तु बोधकसम्बन्धबोधाधीनं तथाच गङ्गासम्बन्धित्वं तीरत्ववत्सम्बन्धबोधप्रकारत्वेन भासत इति यद्यभिमतं तदा नियमो न स्यादित्युक्तं । तथाच लक्षणयैव तीरवदुपतिष्ठत इति तथा सत्याह, 'न तु गङ्गासम्बन्धस्येति, 'सम्बन्धि-

---

पूर्व्वं तज्ज्ञानपक्षे इदं । तदभिप्रायेणैवाह, 'तीरस्येति, 'तत्सम्बन्ध इति, आत्माश्रयादिति भावः । एतच्च लक्ष्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वे, अन्यथा सम्बन्ध-

वात्। अतएव एकसम्बन्धिज्ञानात् अपरसम्बन्धिस्मृतेरपरसम्बन्धिसम्बन्धाविषयत्वनियमः यथा पद-हस्तिज्ञानात् पदार्थ-हस्तिपकयोः स्मृतौ न पद-हस्तिनोर्विषयत्वं पदे पदस्य हस्तिनि हस्तिनः सम्बन्धाभावात्। सामान्यतो गङ्गापदार्थान्वयो नावगम्यते बोधकाभावात्, लक्षणा च शब्दात् परम्परया अशक्यासदृशस्यान्वयपरोपस्थितिरूपा शक्यसम्बन्धादशक्या-

---

सम्बन्धाविषयत्वनियमः' सम्बन्धिसम्बन्धविषयत्वानियमः, नञ्प्रश्लेषात्, 'न पद-हस्तिनोर्विषयत्वं', नियमेनेति शेषः। नन्वेवं लक्षणा कल्प्येताध्याहारतोऽपि प्रामाण्यसम्भवादित्यत आह, 'सामान्यत इति, उक्तरूपैकवाक्यत्वग्रहो न कल्पनामूलं किन्तु घोषादिपदानां समभिव्याहृतपदस्मारितार्थविशिष्टस्वार्थानुभावकत्वलक्षणैकवाक्यत्वग्रह एवेति भावः। 'परम्परयेति शक्यसम्बन्धेनेत्यर्थः, अत्र गौणोप-

---

सम्बन्धस्य भिन्नत्वेन तदभावात् अतएव वक्ष्यति, 'राजनिरूपितपुरुषसम्बन्धस्येत्यादि। 'सामान्यतोऽवगतेत्याद्युक्तं दूषयति, 'सामान्यत इति। प्राचीनमतमाह, 'लक्षणा चेति, शब्दादन्यस्यापि तादृशतीराद्युपस्थितिर्लक्षणा स्यादत उक्तं, 'शब्दादिति। घटपदशक्तिभ्रमात् पटोपस्थितावतिव्याप्तेराह, 'परम्परयेति। अन्वयपरत्वं अन्वयानुकूलत्वं कारणकारणसाधारणं तेन शक्तिस्मृतिरपि तथाभूता लक्षणा स्यादत उक्तं, तदित्यन्ये। शक्तिस्मृतिजन्यत्वमते शक्यस्मृतावतिव्याप्तेराह, 'अशक्येति, गौणोपस्थितिवारणाय 'असदृशपदं सादृश्यान्यसम्बन्धेन तदुपस्थितिरूपेत्यर्थः। एतेन प्रमेयत्वादिना सर्वत्र सादृश्यादसदृशाप्रसिद्धिरित्यपास्तं। नन्वन्वयपरत्वमन्वयानुकूलत्वं

सदृशान्वयपरोपस्थितिरूपा वा अशक्यासदृशान्वय-प्रतियोग्युपस्थितिहेतुः स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणेति परमार्थः, उपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिः शक्तिवत् । अतएव क्लृप्तेन स्वार्थसम्बन्धेन लक्ष्योपस्थितिसम्भवात् न तदर्थं शक्तिः । न चैवं राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थलक्षणाद्यव्याप्तिः

स्थितिवारणाय असदृशस्येति, अत्र सादृश्यस्यैव सम्बन्धत्वात् । न चासदृशासिद्धिः, असदृशस्येत्यर्थविशेषणेन सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धलाभात् । न चाशक्यपदवैयर्थ्यं, शक्तेरपि शक्यसम्बन्धत्वात् तदर्थोऽपि शक्यान्यत्वं पर्य्यवसितं, तथाच शक्ति-सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धेन शब्दजन्यान्वयपरोपस्थितिरिति विवक्षितविवेकेन लक्षणं एवमग्रेऽपि । न चाभेदः, तदन्वयप्रतियोगित्वेनैवातिप्रसङ्गे शब्दपदपरित्यागेन विशेषादिति । 'अशक्येति शक्तिसादृश्यान्यान्वयपरोपस्थितिहेतुः स्वशक्यसम्बन्ध इत्यर्थः, तादृगुपस्थितिहेतुरिति हेतुगर्भविशेषणमतस्तद्विवृणोति, 'उपस्थितीति, 'अतएवेति, यत्कृत्यं तत्सामीप्येन

तत्तात्पर्य्यकत्वं वा, नाद्य शब्दपदवैयर्थ्यापातात्, नान्त्यः घटपदादिना समवायघटितपरम्परासम्बन्धेनाकाशधर्म्मोपस्थितावतिप्रसक्तेः आहत्य पदार्थस्यैव स्मरणमिति प्रागुक्तेरशक्यपदवैयर्थ्यमित्यरुचेराह, 'शक्यसम्बन्धादिति, शक्तिरपि शक्यसम्बन्ध एवेति नाशक्यपदवैयर्थ्यं तादवस्थ्यं, तथाच शक्ति-सादृश्यान्यशक्यसम्बन्धेनान्वयानुकूलोपस्थितिरूपा चेत्यत्र तात्पर्य्यं । 'अशक्येति शक्तिसादृश्यान्वयानुकूलोपस्थितिहेतुशक्यसम्बन्ध इत्यर्थः । 'अतएवेति शक्त्यन्यथासिद्धिप्रयोजकतया कल्प्यमाना लक्षणा तत्कार्य्यकारितया शक्य-

राजसम्बन्धे राजसम्बन्धाभावादिति वाच्यं। शक्येन राज्ञा स्वसम्बन्धं विना सम्बन्धस्य लक्षयितुमशक्यत्वात्, अन्ययातिप्रसङ्गात्। न चात्माश्रयः, राजनिरूपितपुरुषसम्बन्धस्य स्वसम्बन्धसम्बन्धस्य च भिन्नत्वात्। अथैवं मुख्यपरत्वेऽपि लक्षणा स्याच्छक्यसम्बन्धस्य तीरादौ सत्त्वादिति चेत्, न, लक्षणायां तात्पर्य्याभावेन शक्ति-

---

तस्यान्यथासिद्धिरतो यदुपस्थितिर्लक्षणा कथं तथा शक्त्यन्यथासिद्धिरतत्कार्य्यकारित्वात् तथाच लक्षणया तदन्यथासिद्धिस्तदा स्यात् यदि सा तत्कार्य्यकारिणी स्यात् तदा यदि सम्बन्धरूपा स्यादिति भावः। एवं सम्बन्धस्य लक्षणात्वे मन्यते तदुपस्थितिस्तथाविरुद्धेति भावः। न चायं तुल्योऽनुयोगः, 'शक्यसम्बन्धादिति शक्यसम्बन्धज्ञानादित्यर्थः। तथाच विनापि सम्बन्धं सम्बन्धज्ञानादुपस्थितिस्तथाविरुद्धा न तु सद्भूतः सम्बन्ध इति तात्पर्य्यात्। 'शक्येनेति, विना सम्बन्धं तज्ज्ञानं न सम्भवति। न च भ्रमरूपं तत्, कश्चिद्भ्रमस्य विशेषदर्शनवत्त्वेनासम्भवादिति भावः। शक्ये सति उपस्थितिहेतुतया तथापि सम्बन्धाभ्युपगमादिति भावः। 'अथैवमिति, उपस्थितिरत्र नास्ति तद्धेतुश्च सम्बन्धोऽस्तीति भावः। उपस्थितिहेतुः शक्यसम्बन्धोऽस्त्येवेति स्वरूपयोग्यतागर्भं यदि लक्षणात्वमापाद्यते तदेष्टापत्तिः फलो-

---

सम्बन्धरूपैव न तदुपस्थितिरूपेत्यर्थः। 'एवं' शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वे इत्यर्थः, 'शक्येनेति, उपस्थितिलक्षणात्वपक्षेऽपि तद्धेतुतयावश्यमभ्युपगमादिति भावः। 'अथैवमिति, उपस्थितिश्च तदा नास्तीति मन्यते दोषाभाव-

रिव मुख्यपरत्वेऽपि लक्षणाया मूकत्वात् वृत्तेस्तात्पर्य्या-नुरोधित्वात्। तदुक्तं "तात्पर्य्याद्धि वृत्तिर्न तु वृत्ते-स्तात्पर्य्यं' इति, गोपदादेश्च स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः स्वार्थसम्बन्धेनैव स्वोपस्थितिसम्भवात्।

अन्ये तु पदानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वं तदभावे स्वपरत्वं गामुच्चारयेत्यादौ वाच्याविवक्षया पदेन स्वान्विताभिधानादिति, तन्न, वृत्तिं विना स्वपरत्वस्यानिर्वाहात् अन्यथा वृत्त्यन्तरोच्छेदः तत्पदादेव तदन्विताभिधानसम्भवात्।

प्रधानगर्भं नास्त्येवेत्याह, 'लक्षणायामिति, 'तात्पर्य्याद्धि वृत्तिरित्युपस्थितान्वयपरसम्बन्धाभिप्रायेण। ननु यदि शक्ति-सादृश्यान्यः सम्बन्धो लक्षणा तदा स्वपरत्वे शक्तिरेवार्थेन समं पदे शक्तेरेव सम्बन्धस्य सत्त्वादिति तत्र लक्षणेति कथमित्यत आह, 'गोपदेति, स्वार्थसम्बन्धरूपा हि शक्तिस्तच्च न तु शक्तित्वेन विषय एव शक्तेस्तत्त्वेन सम्बन्धत्वात्। न च पदं तद्विषयः, किन्तु तदाश्रयः, तदुक्तं 'स्वार्थेति, स्वशक्तिविषयेति यावदिति भावः। 'वृत्त्यन्तरेति, अत्रान्तरशब्दः समाना-

---

इति भावः। 'लक्षणायामिति तात्पर्य्याभावेन लक्षणास्थले शक्तेरिव मुख्यपरत्वेन लक्षणाया मूकत्वादिति भाव। ननु यदि शक्ति-सादृश्यान्यप्रत्यासम्बन्धो लक्षणा तदा पदस्य स्वपरत्वेऽपि लक्षणैव स्यादित्यनिष्टापत्तिमाह, 'गोपदेति। 'तदभावे' अनुपपत्त्यादिना अर्थपरत्वाभावे, तदेव दर्शयति, 'गामिति वाच्यार्थे उच्चारणानुपपत्तेरित्यर्थः, तथाच किं लक्षणयेति भावः।

ननु पदगोचरश्रोत्रजनितप्रत्यक्षोपस्थितस्वपरत्वमेव पदानां, तदन्वितस्वार्थाभिधानन्तु पदान्तरेण। न च इन्युपस्थितेनैव स्वार्थान्वयः पदेनाभिधीयत इति व्युत्पत्तिः, किन्तूपस्थितिमात्रेण लाघवादध्याहारे तथैव स्वीकारात् लक्षणादीनाञ्चोपस्थितिरूपतया तद्द्वारा चान्विताभिधानोपयुक्तत्वात् लक्षणात्वाद्यसाधारण-रूपेण तदुपयोगे परस्परव्यभिचारादिति चेत्, न, वर्णानां अयौगपद्येन पदगोचरप्रत्यक्षस्याभावात्, भावे

यातः, वस्तुतः तात्पर्यान्यथासिद्धौ शक्तेरणुच्छेदप्रसङ्गवादिति ध्येयं। 'अध्याहार इति स्वमते। ननूपस्थितिमात्रस्य तन्त्रत्वे किं लक्षणा-द्यन्वेत्यत आह,'लक्षणादीनामिति, तयोपस्थितेरेव तां विना असम्भवादिति भावः। 'उपस्थितिरूपतया', उपस्थापकसम्बन्धरूपतया चेति शेषः। उपस्थितित्वेनैव जनकत्वे बीजमाह, 'लक्षणात्वेति, इत्थिलं यदि शाब्दान्वयबोधानुकूलोपस्थितिगर्भं तदान्योन्याश्रय इति लक्षणा-त्वादिपरं वाच्यं तथाचाननुगमादुपस्थितित्वेनैव जनकत्वमिति भावः। ननु तदुपनीता च श्रोत्रविषय इत्युक्तमत एव पद शृणोमीत्यबा-धितानुव्यवसाय इत्यत आह,'भावे चेति। ननु प्रत्यक्षमूलिका स्मृतिः

मन्वेकमन्वयप्रतियोग्यमुपस्थापकतया तदनुभावकं न स्यादित्यत आह, 'तद-न्वितेति, 'अध्याहारे' पर्यायाध्याहारे। शक्यसम्बन्धो लक्षणेतिमतमाश्रि-त्याह, 'तद्द्वारा चेति उपस्थितिद्वारा चेत्यर्थः, सा चोपस्थिति प्रत्यक्षेणैव यदि सिद्धा तदा किं लक्षणयेति भाव। 'लक्षणात्वेति, तथाचोपस्थिति-त्वेनैव हेतुत्वमिति भाव। 'भावे चेति, उपनयत्वादिति भाव। ननु

वा योग्यतादिविमर्शापेक्षया प्रत्यक्षस्यातीतत्वात्। किञ्चैवं गामुच्चारयेत्यादौ विकृतं गोपदमेव उच्चारणकर्म्म स्यात् तस्यैव श्रोत्रप्रत्यक्षत्वात् न त्वविकृतं गोपदं, एकमुच्चारयेत्युक्तौ च न प्रकृतं पदान्तरमुच्चारणकर्म्म स्यात् किन्त्वेकमुच्चारयेति पदमेव, सत्यन्वययोग्यसमभिव्याहृते प्रकरणादेरनुपयुक्तत्वात्। अपि चाध्याहारे वृत्त्युपस्थापितेनान्विताभिधानमस्तु तस्यापदार्थत्वेऽपीतरपदैरन्वयबोधात् अत्र तु स्वरूपस्य पदार्थत्वमवश्यं वाच्यं तच्च वृत्त्यन्तर्भावादेव, अन्यथा गामुच्चारयेत्यादौ द्वितीया अच्छावाकीयं सामेत्यादौ च छ-

---

स्यादित्यपरितुष्यन्नाह, 'किञ्चेति। ननु विकृतस्य प्रत्यक्षोपस्थितस्यापि कर्मत्वेनानुपस्थितेर्नोच्चारणान्वयः किन्त्वविकृतस्य तस्य तत एवद्वितीयाश्रुतेरित्यस्वरसादाह, 'उच्चारयेत्युक्ताविति, इदमपि न प्रकरणस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वेन बलवत्त्वादित्यस्वरसादाह, 'अपि चेति, 'वृत्तीत्यसम्मते। नन्वर्थत्वं प्रतिपाद्यत्वं तच्च शाब्दबोधानुकूलोपस्थिति-

---

प्रत्यक्षमूलिका स्मृतिः स्यादित्यरुचेराह, 'किञ्चेति। ननु विकृतस्य प्रत्यक्षोपस्थितस्यापि कर्मत्वेनानुपस्थितेर्नोच्चारणान्वयः किन्त्वविकृतस्य तत एव द्वितीयाश्रुतेरित्यरुचेराह, 'उच्चारयेत्युक्तौ चेति। ननु प्रकरणस्य तात्पर्य्यग्राहकत्वेन बलत्वमित्यरुचेरर्थाध्याहारमभ्युपेत्याह, 'अपि चेति। 'अच्छावाकीयमिति, अच्छावाकशब्दस्य यदि लक्षणया न स्वपरत्वं तदा निरर्थकात् तस्मात् शब्दार्थप्रत्ययो न स्यादिति तदीयत्वेन सामान्यान्वयो न स्यादि-

प्रत्ययो न स्यात् अर्थशून्यत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् तस्माच्च ङ्प्रत्ययानुशासनात्। किञ्च गौरस्तीत्यादौ उभयपरत्वसम्भवे स्वपरत्वमेव स्यात् स्वस्य प्रत्यक्षेण शीघ्रमुपस्थितत्वात्। प्रत्यक्षमूलकस्मृतपदार्थस्यान्वयो भवतीति चेत्, न, उक्तदोषात् पदार्थस्मरणस्य अन्वयपरत्वानिश्चयाच्च तत्परसन्निधानस्य अन्विताभिधानोपयोगात्। किञ्च विभक्त्युपनीतान्वयप्रकारकर्म्मत्वादिनानुपस्थितस्याकाङ्क्षाविरहेण क्रियाद्यन्वयो न स्यात्। स्मृतपदे द्वितीयार्थकर्म्मत्वान्वय इति चेत्, न, विभक्तेः

विषयत्व तत्र प्रत्यक्षोपस्थिते तदनुकूलत्वे नास्तीत्यरुचेराह, 'किञ्चेति, प्रत्यक्षमूला स्मृतिरङ्ग न तु प्रत्यक्ष सा च न शीघ्रेत्याशङ्कते, 'प्रत्यक्षेति, 'उक्तदोषादिति तादृशस्मृतेरप्यर्थोपस्थित्यपेक्षया शीघ्रत्वादित्यर्थं। ननु तात्पर्य्यग्रहादविलम्बितापि सा बलवतीत्यत आह, 'पदार्थेति उभयत्र तात्पर्य्यानिश्चयेऽप्यर्थानुभवस्यैव सर्व्वानुभविकत्वादित्यर्थं। ननु व्युत्पत्तिबलादेवार्थान्वयबोधकत्वमतएवौत्सर्गिकं तदित्यत आह, 'किञ्चेति। 'प्रकृत्यर्थेति प्रकृतिमात्रसमुपस्थापितेत्यर्थं, तथोभय-

---

त्वयं, स्मृतत्वे हेतुमाह 'प्रत्यक्षेति प्रत्यक्षमूलकस्मृतिविषयपदार्थस्येत्यर्थः, शक्तिग्रहकाले गो' प्रत्यक्षत्वादिति भाव। 'उक्तदोषादिति तादृशस्मृत्यपेक्षया प्रत्यक्षोपस्थिते शीघ्रत्वादित्यर्थं। ननु तात्पर्य्यग्रहादविलम्बितापि सा बलवतीत्यतआह, 'पदार्थेति प्रथम शीघ्रोपस्थितस्वपरत्वस्यैव निश्चयात्

प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। अतएव गङ्गायामित्यत्र सप्तम्यर्थान्वयार्थं तीरे लक्षणा अन्यथा स्मृत्युपनीततीरस्यान्वयबोधसम्भवे लक्षणोच्छेदः। नन्वेवं जवगड़दशमाहेत्यादौ निरर्थकेषु लक्षणा न स्यात् स्वार्थसम्बन्धाभावात् प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृते वा स्वरूपे क्रियान्वय इति दूषितमेवेति चेत्, न, न हि जवगड़दशमाहेत्यत्र समुदाये क्रियान्वयः, समुदायस्योच्चारणासम्भवात्, किन्तु द्वन्द्वानन्तरश्रुतक्रियापदेन प्रत्येकवर्णे स्वार्थान्वयबोधनं, प्रत्येकवर्णस्य च शक्तत्वेन स्वार्थसम्बन्धादेव स्वस्मिन् लक्षणा स्तोभेऽप्येवं, स्वार्थसम्बन्धाग्रहे च स्वरूपोपस्थितिः शक्ति-

---

वृत्तिसाधारणं तत्तात्पर्य्यविषयत्वादिकञ्च तत्साधारणं शुम्भिति भावः। 'लक्षणोच्छेद इति पदनिष्ठलक्षणारूपवृत्त्युच्छेद इत्यर्थः। 'उच्चारणासम्भवादिति सम्भवप्राचुर्य्यादुक्तं। वस्तुतो जवगड़दशाः

तस्यैवान्वयः स्यादित्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थेति तत्र वृत्तिं विना नेति स्वपरत्वे लक्षणैवेत्यर्थः, 'उच्चारणासम्भवादिति सम्भवप्राचुर्य्यादुक्तं। वस्तुतो जवगडदशाः प्रमेया इत्यत्रापि प्रत्येकमेवान्वयस्तावतैव स्वार्थसम्बन्धेनान्वये मिलिते तस्मिन् शक्तेरकल्पनादिति। न च ते षड़ित्यत्र षट्त्वान्वयो न प्रत्येकं व्यासज्यवृत्तित्वादिति वाच्यं। तथापि प्रत्येकलक्षणाभिरुपस्थापितेषु षट्त्वान्वयसम्भवात् घट-पटौ द्वावितिवत् उक्तलक्षणयैवोपपत्तौ शक्तिकल्पने मानाभाव इत्यनुशयमाविष्करोति, 'आहुरिति,।

भ्रमात्, निरर्थकस्य स्वरूपे शक्तिरेव वृत्त्यन्तरं विनै-वोपस्थितेः शक्तिसाध्यत्वात् इत्यप्याहुः ।

अन्ये तु पदस्य स्वबोधकत्वं वृत्तिं विनैव स्वभावात् अन्येन ह्यन्यबोधनेऽतिप्रसङ्गात् शक्तिकल्पनं स्वबोधकत्वे च न तथा, यथा घटस्य स्वबोधकत्वं स्वसम्बन्धं विनैव। एवञ्च स्वबोधिते स्वस्मिन् विभक्त्यर्थान्वयोऽपि। न च पदस्य स्वभावात् स्वबोधकत्वे सर्व्वत्र स्वबोधप्रसङ्ग इति वाच्यं। इत्यादिपदस्य स्वार्थान्वयानुपपत्त्यादेः सहकारित्वात् यथा घटस्य स्वबोधकत्वे इन्द्रियसम्बन्धाद्यपेक्षेति ।

यत्तु स्वार्थसम्बन्धिनि तात्पर्य्यमेव लक्षणा तत्-तात्पर्य्यञ्च तत्प्रतीतिमुद्दिश्योच्चरितत्वमिति, तन्न, लक्ष्यस्मृतये लक्षणा सा च स्वार्थसम्बन्धज्ञानादेवेत्य-

प्रमेया इत्यत्रापि प्रत्येकमेवान्वयः तावतैव स्वार्थसम्बन्धेनान्वये निर्व्विते स्वस्मिन् शक्तेरकल्पनादिति तत्त्वं। अतएवास्वरसादेक-देशिमतेऽस्वरसोऽपि नादृतः। 'अन्येत्विति, स्वबोधकत्वेऽपि स्वस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थानन्वय इति तथात्व व्युत्पत्त्यन्तरकल्पन-मित्यस्वरसो द्रष्टव्यः ।

'अन्ये त्विति, एवमपि स्वस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थानन्वय इत्यस्वर-सोऽत्र बोध्यः। 'अधिकस्य' तात्पर्य्यस्य, 'अन्योन्येति अन्यस्यानुपस्थितौ तात्पर्य्य-

धिकस्य व्यर्थत्वात् । सम्बन्धधीः स्मृतिहेतुः कृप्ता न तु तात्पर्य्यधीरपि तस्या लक्ष्यस्मृतिजन्यत्वेनान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । तात्पर्य्यज्ञानञ्च लक्षणावीजानुपपत्तिज्ञानेऽन्वयानुभवे चोपयुक्तमतोऽशक्योपस्थितिस्तद्धेतुः शक्यसम्बन्धो वा लक्षणेति नतस्वरूपे तात्पर्य्यमनुपयुक्तमेव। लक्ष्ये तात्पर्य्यात लक्षणा "तात्पर्य्याद्धि वृत्तिरिति च लक्षणास्थले, वस्तुतो लक्ष्ये तात्पर्य्यमस्तीत्येवम्परं। किञ्चैवं मुख्येऽपि तत्तात्पर्य्यकत्वमेव वृत्तिरस्तु किं शक्त्या, तात्पर्य्यमेव वृत्तिं विना न निर्वहतीत्युच्यत-

---

'अधिकस्य' तत्प्रतीतीच्छयोश्चरितत्वस्य, 'अन्योन्येति, उपस्थितौ तत्र तात्पर्य्यधीस्तस्याञ्च सेत्यभ्युपगमादिति भावः। नन्वेवं लक्षणास्थले तात्पर्य्यार्थविधानं क्वोपयुक्तमत आह, 'तात्पर्य्येति, 'अत-इति, मतभेदेन कल्पद्वयेऽप्युभयथा तात्पर्य्यं न लक्षणेति भावः। 'अनुपयुक्तमिति न स्वरूपं न वा कल्पनावीजमित्यर्थः, कल्पनावीजत्वे तद्ग्रहावश्यकतया तत्स्वरूपलक्षणाप्यवतरेत् तदपि नेति भावः। ननु यदि न तद्वीज तदा ग्रन्थविरोध इत्यत आह, 'तात्पर्य्यादिति, सोऽपि स्वरूपनियममाह न तु धीनियमं यतो विरुध्येतेति भावः।

स्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः। नन्वेवं लक्षणास्थले तात्पर्य्यान्वयाद्यनुविधानं न स्यादित्यत आह, 'तात्पर्य्यज्ञानञ्चेति, 'लक्षणावीजेति लक्षणाकल्पनावीजेत्यर्थ-। पूर्व्वेषां ग्रन्थविरोधं परिहरति, 'लक्ष्य इति, अन्यथा

इति चेत्, तर्हि लक्षणापि तन्निर्वाहिकैव न तु तदेव। अपि च तात्पर्य्यानुपपत्तिर्लक्षणावीजं न तु तदनुपपत्तिरेव तद्वीजं विरोधात्। अतएवाशक्ये तात्पर्य्यं न लक्षणा वृत्तेस्तात्पर्य्यनिर्वाहकत्वात्। निर्वाहकसम्बन्धमपश्यत आप्तस्य तात्पर्य्याभावात्। शक्त्या शक्यसम्बन्धेन वा पदादमुमर्थं जानात्वित्यभिप्रायेण पदप्रयोगो न तु तात्पर्य्यादेवायममुमर्थं ज्ञास्यतीति बुद्धा तात्पर्य्यमात्रस्य वृत्तित्वे सर्वस्य सर्वत्र प्रयोगो नानार्थोच्छेदश्च। स्वार्थसम्बन्धेनेदं पदमर्थं बोधयिष्यतीति वक्तुरभिप्रायो लक्षणा तदभिप्रायज्ञानं विना श्रोतुर्लक्ष्यानुपस्थितेरित्यन्ये। तन्न। अयं ह्यभि-

---

'एवं' तात्पर्य्यस्य वृत्तित्वे, 'अपि चेति, यद्यपि तात्पर्य्यानुपपत्तिर्लक्ष्यतात्पर्य्यज्ञानमेव पर्य्यवसितं न तु लक्षणावीजमित्यन्यापि न लक्ष्यानुभवे कारणमित्येवार्थ इति न कल्पनाकारं, तथापि सामान्यतोऽन्वयानुभवमात्रे तात्पर्य्यधीर्हेतुर्लक्ष्यानुभवरूपे विशेषे चेति मतभेदेन कल्पभेदोपादानं द्रष्टव्यं। 'विरोधात्' एकस्योपपादकोपपाद्यत्वविरोधादित्यर्थः। 'शक्यसम्बन्ध एवेति, सम्बन्धिज्ञानमात्र-

---

सम्बन्धनन्वयोऽपि स्यादिति भावः। 'अतएवाशक्य इति, अत्र पूर्व्वोक्तं वैयर्थ्यं भावतरतीति विशेष। 'सर्व्वस्येति, शक्यसम्बन्धग्रहं विनापीति शेष, 'नानार्थेति, उक्तशक्त्यैव शक्तेरन्यथासिद्धेरिति भाव। ननु प्रयोगनिमि-

प्रायः प्रयोगनिमित्तं यथा शक्त्यायमर्थं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायः न तु स एव लक्षणा गौरवात्, किन्तु स्वार्थसम्बन्ध एव लक्षणा तत एव लक्ष्योपस्थितिसम्भवात् वृत्तेस्तत्रैवोपयोगात् तस्य-चाबोधकत्वे स्वार्थसम्बन्धेनार्थं बोधयिष्यतीत्यभिप्रायवान् वक्ता नाप्तः स्यात् । तात्पर्य्यधीस्त्वन्वयबोधे हेतुरित्युक्तम् । शक्यसम्बन्धश्चाविनाभाव एव यष्टीः प्रवेशय मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्रापि प्रवेशन-क्रोशनसमये यष्टिधर-मञ्चस्थपुरुषयोर्यष्टि-मञ्चाविनाभाव एव। एवञ्च छत्रिणोयान्ति काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्राजहत्स्वार्थलक्षणायामपि छत्रिणस्तत्समूहानन्तर्गतेनाच्छत्रिणाप्यविनाभाव एव। काक-कुक्कुरादीनां दध्युपघातकत्वेन युगपदुपस्थितिसमये काकस्य कुक्कुराद्यविनाभावः । यत्र तूपघातकत्वेन काकमात्र-

---

स्यैवापरसम्बन्धिस्मारकत्वात्तदविनाभूतज्ञानमात्रस्यैवेत्यर्थः, 'अविनाभाव एवेति, गङ्गागदस्य तीरवत्स्यादावप्यविनाभावादिति भावः।

सत्यपि तत्त्वविरोध इत्यत आह, 'गौरवादिति, तस्य तदुपस्थापकत्व तथापि मन्तव्यमेवेत्याह, 'तस्य चेति, 'अविनाभाव एवेति, अन्यथाति-प्रसङ्गादिति भाव । 'छत्रिण इति, गमनसमय इति शेषः । ननु छत्रिशब्दे न लक्षणा वाक्यत्वात्, नापि छत्रपदे तदर्थस्य त्यागादजहत्स्वार्थतानुपपत्ते । किन्त्वेकसार्थगन्तृत्वं न लक्ष्यतावच्छेदकं गन्तृत्वेनोपस्थितस्य गमनात्कारकान्वयविरहेण यान्तीत्यनेनानन्वयापत्तेरिति, अत्राह, छत्रपद एव लक्षणा, एकसार्थ-

मुपस्थितं न कुक्कुरादि तच्च काकपदेऽप्युपघातकत्वेन लक्षणापि नास्ति दध्युपघातकत्वेनातर्किताद्दक्षणोपदे-शानर्हत्वादिति सम्प्रदायः।

वस्तुतः शक्यसम्बन्धएव लक्षणा अतिप्रसङ्गस्य सम्ब-न्धस्याविनाभावस्वरूपत्वेऽपि, तात्पर्य्यादन्वयनियमः शक्यसम्बन्धमात्रलक्षणापक्षेऽपि, लक्षणाबीजं तात्पर्य्या-नुपपत्तिः पदस्य वृत्तिं विना लक्ष्ये तात्पर्य्यानिर्वाहात्, न तु शक्यान्वयायोग्यत्वं बीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राज-हत्स्वार्थायाञ्च शक्यस्यान्वययोग्यत्वेऽपि लक्षणासत्त्वा-त्तात्पर्य्यानुपपत्तिस्तत्रापि लक्ष्ये तात्पर्य्यं विना लक्षणा-नुदयादिति सम्प्रदायः।

वस्तुतोऽविनाभावस्य लक्षणात्वे स्वपरत्वे लक्षणा न स्याद्येन धर्मं पदस्य देशतः कालतोवाऽविनाभावाभावात् स्वार्थसम्बन्धस्तु शक्तिलक्षणपक्षसाधारणापि। न चैवं मुख्य एव प्रयोगः शक्तेरेव तन्त्रत्वादिति वाच्यं। शक्तिविषये प्रयोगस्य मुख्यत्वात् पदस्य तु तदाश्रयत्वा-

---

वत्त्वमेव लक्ष्यं, तथाचैकसार्थवन्तो यान्तीत्येतद्वाक्यार्थ, यजहत्स्वार्थतोऽक्तिस्थ छत्त्रिवाक्यगतच्छत्राभिप्रायेणार्थपदस्य प्रतिपाद्यपरत्वाभिप्रायेण चेति।

एकसार्थवत्त्वेन छत्रस्याप्यन्वयात् तथात्वमत एव शक्य-लक्ष्यसाधारण्य-मुपपद्यत इत्यन्ये।

केचित्तु न प्रकृतौ लक्षणा किन्तु प्रत्यय एवेत्याहुः।

'अतिप्रसङ्ग' इति, पूरस्य तीरवन्मत्स्यादावप्यविनाभावादिति भावः।

वस्तुतोऽन्वयपरप्रमाणशब्दस्य मुख्येऽन्वयायोग्यत्वमेव लक्षणावीजम् गङ्गायां घोषइत्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन लक्ष्ये तात्पर्य्यग्रहात्पूर्वमेव मुख्यस्यान्वयायोऽग्यत्वज्ञानेन लक्षणोपपादनात् । अस्तु वा तत्रापि लक्ष्ये तात्पर्य्य-ग्रहः तथापि मुख्येऽन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं प्रथमोपस्थितत्वात् तात्पर्य्यानुपपत्तिं विनैव लक्षणावीजत्वसम्भवाच्च । यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राजहत्स्वार्थायाञ्च मुख्यस्यान्वयानुपपत्तिरेव तथाहि प्रकरणादिना प्रवेशयेत्यस्य भोक्तृप्रवेशनपरत्वं यान्तीत्यस्य छत्रि-तदितर-घटितसमूहगमनकर्तृपरत्वञ्च ज्ञातम् । तादृशप्रवेशन-

गमनयोरन्वयायोग्यावेव यष्टि-च्छत्रिणौ। अथ प्रकरणादिनैवेतरपदवत् यष्टि-च्छत्रिपदयोरपि लक्ष्ये तात्पर्य्यमवगतमतस्तदनुपपत्तिरेव तद्बीजमिति चेत्, न, लक्षणातः पूर्वमवश्यं लक्ष्योपस्थितौ तत्र तात्पर्य्यग्रहे मानाभावात् लक्षणाया अन्यथाऽपि सम्भवात्। भावे वास्तु तथोभयानुपपत्तिस्तथाप्यन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं, गङ्गायां घोषइत्यादौ पूर्वोक्तन्यायेन लक्ष्ये

गङ्गापदादौ वा न स्यात् तथाच प्रकरणात् प्रवेशनादिविशेषे तात्पर्य्यग्रहात् तत्र चायोग्यावेव यष्टि-च्छत्रिणावित्यर्थः। ननु यत एव प्रकरणात् तयोर्विशेषे तात्पर्य्यग्रहस्तत एव लक्षकपदस्य लक्ष्ये इति तात्पर्य्यानुपपत्तिरेव बीजमित्याशङ्कते, 'अथेति। ननु

संसर्गाद्यंशेऽपि लक्षणाविरोध। न ह्यन्वयानुपपत्तेरपि तज्जन्यकत्वादन्यत् तद्बीजत्वं नाम। न च स्वतन्त्रान्वयानुविधायितया अनुपपत्तिज्ञानं लक्ष्यान्वयबोधे हेतुरित्येव तद्बीजत्वमिति वाच्यं। लक्ष्ये तात्पर्य्यग्रह एव तस्योपक्षीणत्वात्, अतएव शब्दादिना तद्विनैव यत्र लक्ष्ये तत्पर्य्यग्रहस्तत्रापि तदन्वयबोधोऽनुभवसिद्धस्तथाच व्यभिचारोऽपि। न च तदनुपपत्तेस्तथाहेतुत्वे यष्ट्योभययोर्योग्यत्व तत्र कदाचिल्लक्ष्यान्वयोऽपि स्यादिति वाच्यं। लक्ष्ये तात्पर्य्यग्रहात् तदग्रहे च युगपच्छक्य-लक्ष्ययोरन्वयबोधस्येष्टत्वात् तस्मान्मुख्यार्थान्वयानुपपत्तेर्मुख्यार्थान्वयबोधप्रतिबन्धकत्वं न तु लक्ष्यान्वयबोधकत्वं, एवञ्च पूर्व्वोक्तविमर्षस्यापि लक्ष्यतात्पर्य्यग्रह एवोपयोग। न च पूर्व्वोक्ता मौक्तिकवाक्यत्वादिज्ञानं तर्हि लक्ष्यार्थस्तत्कल्पन एवोपयुक्तं तच्च नान्वयबोधाङ्गमिति कथं तदपेक्षा, तदनपेक्षायाञ्च घनाप्तवाक्येऽपि लक्षणा

तात्पर्य्यग्रहात्पूर्वमेव मुख्यार्थानुपपत्तेः क्लृप्तत्वात्। ननु पदार्थविशेषस्मृतौ तदन्वयबोधे वा प्रकरणादेः सहकारिता न तु तात्पर्य्यग्रह इति चेत्। न। शब्दसहकारित्वेऽननुगमात् तात्पर्य्यग्रहे तु तद्व्याप्यत्वेनानुगमः तात्पर्य्यव्याप्यत्वग्रहे तात्पर्य्यग्रहः सम्भवत्येव। बहुव्रीहौ चित्रगोपदार्थस्यान्वयायोग्यत्वादन्यपदार्थे तात्पर्य्यानुपपत्तिरेव लक्षणावीजमिति चेत्। न। तत्रापि चित्रगोस्वाम्यानयनपरानयनपदार्थान्वयानुपपत्तेः। यद्यपि लक्षणायामन्वयायोग्यत्ववन्निराकाङ्क्ष-

---

प्रकरणादिविशेषे तात्पर्य्यग्रहो न सम्भवतीति शङ्कते, 'नन्विति। ननु यदि तात्पर्य्यानुपपत्त्युपजीव्यतया अन्वयानुपपत्तिर्वीजं तदा तदनुपपत्त्युपजीव्यतया तदयोग्यत्वं वीजमस्तु न तु चेत्यत आह, 'यद्यपीति। वस्तुतस्तु लक्षणावीजं यदि लक्ष्यान्वयबोधहेतुरित्यर्थस्तदा अन्वयानुपपत्तिरपि न वीजं, न हि शक्यान्वयानुपपत्तिर्लक्ष्यान्वयधीहेतुः मानाभावादपि तु तदन्वयानुपपत्त्या तदन्वयो न भवति तदन्वयाभावे क्रममागम्यैव लक्ष्यान्वयबोधः। न च तदनुपप-

---

स्यात् तस्यापि तात्पर्य्यग्रहोपजीव्यत्वाभ्युपगमे यत्रानाप्तवाक्येऽपि तद्ग्रहस्तत्रापि सा स्यादित्यापत्तौ सिद्धान्तविरोध इति भावः। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यापि शाब्दधीकार्य्यानुभवहेतुत्वात् तदवच्छेदकत्वादेवेति विपश्चिद्भिः परिचिन्तनीयमिति। तटस्थ आशङ्कते, 'नन्विति, यद्यप्यननुभावकत्वरूपाकाङ्क्षा

त्वमप्यस्ति तथाहि गङ्गायां घोष इत्यत्र घोषस्य निविडाधाराकाङ्क्षितत्वेन न प्रवाहाकाङ्क्षा एवं समूहगमनस्य छत्रिषु नाकाङ्क्षा तेषपरिसमाप्तेः, तथापि नोभयं निमित्तम् अन्यतरज्ञानेऽपि लक्षणासम्भवात्। नैकैकमेव निमित्तम् अननुगमात्। अन्वयानुपपत्तिव्याप्यत्वेन वानुगमेऽन्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं तस्या उभयत्र सत्त्वात्। लक्षणास्थले च स्मृतशक्यान्वयानुपपत्तिज्ञानानन्तरं गङ्गापदात्पुनः शक्यस्मृतिः स्मृतशक्यात्स्वसम्बन्धेन तीरस्मृतिः शक्तेः शक्यस्मृतौ

नैकस्थातत्त्वे यत्रोभयोर्योग्यत्वं तत्र कदाचिन्नत्लक्षान्वयोऽपि स्यादिति वाच्यं। तत्तात्पर्य्यग्रहविलम्बेन तदुपजीव्यप्रकरणादिविलम्बेन वा विलम्बात्। अत एवोभयत्र तात्पर्य्यग्रहे युगपच्छक्यलक्ष्योभयान्वयबोधाविरोध इत्याकरसिद्धान्तः, तात्पर्य्यग्रह एव तत्र नान्वयानुपपत्तिं विनेत्यन्यदेतत्। न चोपजीव्यतयाऽस्त्वेव हेतुरस्त्विति वाच्यं। शब्दादिना तात्पर्य्यग्रहेऽपि लक्ष्यान्वयबोधप्रसङ्गेन व्यभि-

---

तत्रापि धन्यथा वह्निना सिञ्चतीत्यत्रापि सेकस्य द्रवद्रव्याकाङ्क्षत्वेन निराकाङ्क्षतयैवान्वये योग्यताया धनङ्गत्वापत्ते, तथाप्यभ्युपेत्याह, 'तथापीति, 'अन्वयानुपपत्तिरेवेति। यद्यपि यथा तात्पर्य्यानुपपत्त्युपजीव्यतया अन्वयानुपपत्तिर्बीजं तथा तदुपजीव्यतया तदयोग्यत्वमेव बीजमस्तु, तथापि यत्र योग्यताग्रहेऽपि तात्पर्य्याद्यभावान्मुख्यार्थान्वयत्वाद्याधारणादेतदुक्तं, तदिदमाह, 'तस्या इति। यद्यपि सम्बन्धिदर्शनस्य तत्तत्सम्बन्धित्वेन स्मारकत्वं

प्रवाहस्य स्वसम्बन्धेन तीरस्मृतौ सामर्थ्यावधारणात् । अतः शक्यस्मारिततीरस्येतरपदादेवान्वयबोधः । अतएव लाक्षणिकं पदं नानुभावकम् अन्वयप्रतियोगिनस्तीरस्य ततोऽनुपस्थितेः अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वेन पदानामन्वयानुभावकत्वात् । न च गङ्गापदात्स्वशक्यसम्बन्धेन प्रथमं तीरस्मृतिरेव पुनः शक्यस्मरणे गौरवादिति वाच्यम् । गङ्गापदस्य स्वशक्यसम्बन्धेनान्वयप्रतियोगिस्मारकत्वाकल्पनात् । न चेदेव तत्कल्पनं, क्लृप्तकारणताकस्मृतिद्वयादेव तीरोपस्थितिसम्भवादिति प्राञ्चः । तन्न । गङ्गापदात्तीरस्यानु-

---

भावात् । यदि च लक्षणावीजं लक्षणाया वृत्तित्वकल्पकं तदोभयोरपि वीजत्वं न त्वसाधारणमुभयज्ञानतः प्रत्येकमेव तत्कल्पनात् आप्तवाक्यत्वेन प्रतीतप्रामाण्यनिर्व्वाहायान्वयानुपपत्त्या प्रकारान्तरप्रतीताप्तलक्ष्यतात्पर्य्यनिर्व्वाहाय च तत्कल्पनस्यावश्यकत्वात् कल्पकाननुगमस्यादोषत्वादिति सारं । 'अतएवेति अन्वयानुभावकत्वं पदानामौत्सर्गिकं बाधकेन लक्षणास्थले त्यज्यते तत्रान्वयप्रतियोगिपदार्थस्मारकः पदार्थ एवेति पदस्य तत्स्मारकत्वाभावान्नानुभावकतेत्यर्थः । 'गौरवादिति प्रकृत्यर्थत्वस्य प्रकृत्युपस्थाप्यत्वात्मकतया तदर्थप्रतिपाद-

---

न कल्प्यते गौरवादननुगमाच्च, किन्तु सामान्यतस्तथात्व शक्यसम्बन्धेनापि स्मारकत्वं क्लृप्तमेव, तथापि समाधिसौकर्य्यादाह, 'गङ्गापदादिति, 'गौरवा-

पस्थितौ तत्र सप्तम्यर्थान्वयानुपपत्तेः विभक्तेः प्रकृत्युपनीतस्वार्थान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः प्रकृत्यर्थोपस्थाप्यस्य विभक्त्यर्थान्वयेऽतिप्रसङ्गोऽननुगमश्च। न च प्रकृतितात्पर्य्यविषयस्वार्थान्वयबोधकत्वं विभक्तीनां, गौरवात्। एवञ्च प्रकृत्यर्थे विभक्त्यर्थान्वयनियमाच्छक्यसम्बन्ध एव कूलतीरस्मारकत्वेन कल्प्यते। न चैवं गङ्गापदात् साक्षात्तीरोपस्थितौ शक्तिः, तां विनापि तदुपस्थितिसम्भवात्। नन्वेवमन्वयप्रतियोग्युपस्थापकतया इतरपदवल्लाक्षणिकमप्यनुभावकं स्या-

---

नेच्छोच्चरितप्रकृतिकत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः। वस्तुतस्तु प्रकृतितात्पर्य्यविषये विभक्त्यर्थान्वये धूमोऽस्तीत्यत्र वह्नितात्पर्य्यकधूमपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयस्य वह्नौ भानापत्तेः, तथाच प्रकृत्यर्थ एव तदन्वय इति तत्त्वं। 'तीरस्मारकत्वेन' विशेष्यस्मारकत्वेनेत्यर्थः, परम्परासम्बन्धस्यापि स्मारकत्वकल्पनाच्छाब्दबोधानुकूलतत्स्मारकत्वं प्रकृते कल्प्यत इति भावः। 'तां विनेति, तथाच शब्दात् साक्षादुपस्थितिः शक्तिसाध्यैव अन्यथा शब्दात् साक्षादुपस्थितौ शक्तिकल्पने परम्परासम्बन्धेन उपस्थितौ लक्षणेति धूमोऽस्तीत्यत्रापि लक्षणा स्यादित्यपि द्रष्टव्यं।

दिति प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वापेक्षया तत्प्रतिपादनेच्छोच्चरितत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः। यद्यप्यतिप्रसङ्गभिया छत्वा तत्प्रतिपाद्यत्वं वाच्यं तथाच वृत्तित्वविवेचने गौरवं तुल्यं, तथापि वह्नितात्पर्य्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये धूमपदोत्तरविभ-

दिति चेत्, न, इतरपदार्थैः सह स्वशक्यान्वयानुभावकत्वेन क्लृप्तादितरपदादेव तीरानुभवसम्भवेन लाक्षणिकस्याननुभावकत्वात् स्वशक्यान्वयानुभवे पदानां कारणत्वावधारणाच्च । अथ यदि गङ्गापदं नान्वयबोधकं तदा गङ्गापदान्तर्भावेन सम्भूयान्वयबोधकत्वलक्षणं नैकवाक्यत्वं स्यान्न वा प्रमाणत्वं तथाच तदुभयरक्षार्थं न लक्षणाकल्पनम् । न च परम्परया

'इतरपदार्थैरिति, न च स्वशक्यानुभवत्वापेक्षया स्वोपस्थाप्यानुभवत्वमेव सामान्यतो लघु अतएव स्वशक्यानुभव इत्याद्यपि हेत्वन्तरं हेयमिति वाच्यं । तथासत्यतिप्रसङ्गात् । न च वृत्त्युपस्थाप्यत्वं तत्, सा हि शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिगर्भा, तदनुकूलत्वञ्च यदि वृत्तिनिबन्धनं तदान्योन्याश्रय इति शक्तिगर्भं वाच्यं तथाचो-

---

त्यर्थस्य वक्तव्यमायातिरिति दूषणं बोध्यं । 'इतरपदार्थैरिति, न च स्वशक्यानुभावकत्वापेक्षया स्वोपस्थाप्यानुभावकत्वमेव सामान्यतो लघु अतएव स्वशक्यान्वयानुभव इत्यादि हेत्वन्तरमपि हेयमिति वाच्यं । तथा सत्यतिप्रसङ्गात् । न च वृत्त्योपस्थापकत्वं तत्, सा हि शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिगर्भा, तदनुकूलत्वञ्च यदि वृत्तिनिबन्धनं तदान्योन्याश्रय इति शक्तिगर्भं वाच्यं तथाच प्रथमोपस्थितत्वादुपजीव्यत्वाच्च स्वशक्तत्वान्वयानुभावकत्वमेव पदानां क्लृप्तं । किञ्च शक्तेरीश्वराभिप्रायस्य पदार्थान्तरस्य वा तत्त्वेन ज्ञानं नानुभवप्रयोजकं व्यभिचारात् किन्तु अनुभवजनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानं तथाच शक्तिं विना अनुभवजनकत्वमवच्छेदकं विना जनकत्वमिति पर्य्यवसितं, तथाच व्याघात इति वदन्ति । तत्र ब्रूमः, शक्तित्व-लक्षणात्वाभ्या

साक्षादन्वयप्रतियोगिस्मृतिहेतुत्वेन प्रमाणत्वं, स्मृतेरप्रमाणत्वात्। न चैकवाक्यत्वं, वाक्यभेदेऽपि पदार्थस्मृतिसत्त्वादिति चेत्, न, असमोक्तत्वात् गङ्गापदान्तर्भावेनान्वयप्रमाप्रयोजकत्वं सम्भूयान्वयबोधप्रयोजकत्वञ्च गृहीतं तदुभयमपि तीरोपस्थितिद्वारा निर्वहति।

पजीव्यत्वात् प्रथमोपस्थितत्वात् लाघवाच्च स्वशक्यानुभावकत्वमेव पदानां क्लृप्तं। किञ्च शक्तेरीश्वराभिप्रायस्य पदार्थान्तरस्य वा ज्ञानं नानुभावकं व्यभिचारादिति वक्ष्यते किन्त्वनुभवजनकतावच्छेदकत्वेन ज्ञानं तथाच शक्तिं विनानुभावकत्वं अवच्छेदकं विना जनकत्वमिति पर्यवसितं, तथाच व्याघातः तस्मात् शक्तस्यैव जनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैवानुभावकत्वं न तु लाक्षणिकस्य, इदमेवारुचिबीजमग्रे नवीना इत्यनेन सूच्यत इति ध्येयं। 'तदुभयमपीति समाधिवी-

---

शाब्दबोधविशेषजनकत्वग्रहानन्तरं तयोः शाब्दबोधानुकूलत्वगर्भशक्तित्वग्रहे अन्योन्याश्रयानवकाशात् धूमत्वादिना वह्निविशेषानुकूलत्वग्रहानन्तरं धूमादीनां वह्न्यनुकूलत्वग्रहवत्, यदि च शक्तिगर्भमेव शाब्दबोधानुकूलत्वं तदा तदुभयशक्तिलक्षणं लक्षणायामव्याप्तमेव स्यात्, अतएव 'किञ्चेत्याद्यप्ययुक्तं शक्तेः शाब्दानुभवविशेषजनकतावच्छेदकत्वेऽपि शक्तिं विना तदतिरिक्तानुभवविशेषजनकत्वे व्याघातविरहात्। वस्तुतोऽनुभवजनकतावच्छेदकत्वं न शक्तेरन्यथा वाचकोऽपि शक्तिभ्रमेणान्वयबोधकत्वे उक्तव्याघातापत्तेः, किन्तु शक्तिमत्तया ज्ञातत्वं तथा, एवञ्च वृत्तिमत्तया ज्ञातत्वमेव तथास्तु, सामान्यत्वेन लाघवात्, अतएव तैरप्युक्तं 'सामान्यतो वृत्तिरिति।

नव्यास्तु लाक्षणिकमप्यनुभावकम्। न चैवं ज्ञाने शक्तिः शक्यत्वादिति लक्ष्यमपि शक्यं स्यात्, प्रवाह-शक्तत्वेन ज्ञातादेव गङ्गापदाच्छक्तिं विनापि तीरानुभवसम्भवात्। यथा परेषां जातिशक्तत्वेन ज्ञातादेव व्यक्त्यनुभवसम्भवात् यथा वास्माकं पदार्थशक्तत्वेन ज्ञातादेवान्वयानुभवसम्भवान्न व्यक्त्यन्वययोः शक्तिरिति। क्वचिद्योगार्थान्वयसम्भवेऽपि रूढ़िपूर्विका लक्षणा यथा मण्डपं भोजयेत्यत्र रूढ्यर्थगृहविशेषस्यान्वयायोग्यत्वात् रूढ्यर्थगृहसम्बन्धिजनज्ञानं लक्षणया

कर्थ्यादुक्तं। वस्तुतस्तु घोषादिपदे गङ्गापदार्थान्वितस्वार्थान्वयानुभावकत्वमेवैकवाक्यत्वं प्रमाणत्वञ्च गृहीतं तदुभयरक्षार्थमेव लक्षणाकल्पनमिति सारं। 'क्वचिदिति, अत्रानुभवोऽत्र निर्णायकः अनुभव-एव विमतेः मीमांसकस्य मते समन्वितावच्छेदकमण्डपानकर्तृत्व-वैचत्वादिना उपस्थितिः यौगिकार्थान्वये योगोपस्थितमण्डपानकर्तृ-

---

यस्तदनुग्रयादेव स्वमतमाह, 'नव्यास्त्विति। एतेन लाक्षणिकानुभावकत्व-प्रवादोऽन्वयप्रतियोग्यनुपस्थापकतया प्राचीनमतेनेति सूचितं। यदि च नैवं तदा नीलं घटं करोतीत्यादौ नील घटशब्दयोर्लाक्षणिकत्वेन तदुपस्थाप्ययोरभेदानुभवो न स्यात् तस्य स्वशक्यान्वयाभावेन विभक्त्यापि तदनुपपत्तेः, नदीत्यादौ प्रकृति-प्रत्यययोरपि लाक्षणिकत्वसम्भवाच्च। तथाचार्थस्मारकतायां प्राचीनमते विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिवत् लक्ष्ययोरन्वयानुपपत्तिरपि दोषो द्रष्टव्य इति युक्तमुत्पश्याम। 'योगार्थान्वयसम्भवेऽपीति, तथाचान्वयानुप-

मण्डपपदेन क्रियते न तु योगान्मण्डपानकर्त्तुरिति मीमांसकाः। ननु रूढिपूर्विका लक्षणा न युक्ता श्रौतार्थपरत्वे सम्भवति लक्षणाया अन्याय्यत्वात् रूढ्या योगापहारान्न मुख्यतेति चेत्। न। अपहारो हि न यौगिकार्थस्मृतिः, स्मारकसम्बन्धस्य शक्तेः रूढ्यर्थ इव यौगिकेऽपि सत्त्वात्। नापि योगार्थस्य प्रथममस्मृतिः, यदैव हि समुदायेन स्वार्थस्मरणं तदा अवयवैरपि स्मारकसमुदायज्ञाने अवयवानामपि विषयत्वात्, प्रत्युतावयवैरेव शीघ्रं स्वार्थस्मरणम् अवयवज्ञानपूर्वकत्वात् समुदायज्ञानस्य। विलम्बोऽपि यदा रूढ्यर्थेन लक्षणया स्वार्थसम्बन्धिस्मरणं तदा यौगिकार्थस्मरणं

त्वेनैव। न च मण्डपानकर्तृत्वेनोपस्थितौ द्वयोरविशेषः, तत्कृते मण्डपानकर्तृत्वस्य पदार्थत्वादन्यत्र वाक्यार्थत्वादिति भावः। 'स्मारके-ति, ननु शक्त्यभावादस्मृतिर्नोक्ता अपि तु रूढ्यर्थस्मृत्या वा तत्सा-मग्र्या वा प्रतिबन्धात् तात्पर्यहारस्य प्रतिबन्धपर्य्यवसानात् तथाच किं शक्तिसत्त्वकथनेनापीति, मैवं, भावानवगमात् प्रतिबन्धो हि ज्ञानात् तत्सामग्र्या वा फलविरोधे सति स्यात्। न च स प्रकृते,

---

पत्तिरेव न च लक्षणावीजमित्यभिसन्धिप्रसङ्गादिदमुक्तमित्यन्ये। नैयायिकः शङ्कते, 'नन्विति, 'अवयवज्ञानपूर्व्वकत्वादिति। यद्यपि समूहालम्बनस्मृतौ न तत्पूर्व्वकत्वं, तथापि पूर्व्ववर्णानां उत्तरवर्णानुभवविषयत्वमभ्युपेत्येदमुक्तं,

वाच्यं तथाचौत्सर्गिकान्वयाभिधायकत्वानुरोधाद्यौगिकार्थान्वयावबोधोऽस्तु। नापि स्मृतस्याप्यवयवार्थस्यान्वयबोधबहिर्भूतत्वमपहारः, योग्यतादिबलादवयवार्थस्यान्वयबोधः स्यादेव, न तु रूढ्यर्थस्यायोग्यत्वात्। नापि लक्षणया स्मारितस्यार्थस्य, लाक्षणिकस्यानभिधायकत्वात्। अथ मण्डपशब्दस्य गृहविशेषे प्रयोगदर्शनादवयवशक्त्या च तदनिर्वाहात्तत्र समुदाये

समूहालम्बनसम्भवात्, जात्यपहारः फलाभावो वा सः स च सामग्रीसत्त्वे सम्भवतीति एवमग्रेऽपि। 'तथाचेति अन्वयानुभावकत्वं पदानामौत्सर्गिकं तद्बाधकेन लक्षणास्थले त्यज्यते तत्रान्वयप्रतियोग्युपस्थापकः पदार्थ एवेति तत्स्मारकत्वाभावान्नानुभावकत्वं इत्यर्थः। 'योग्यतेति, अत्रापहारः फलाभावो यदि कारणाभावात् तचेदनुत्तरं, अथ प्रतिबन्धात् तत्राह,'न त्विति, रूढ्यर्थान्वयसामग्र्याः प्रतिबन्धिकाया अभावादिति भावः। 'न तु रूढ्यर्थस्येति, अत्रान्वय इति शेषः, एवमग्रेऽपि, तथाच तदनुभवसामग्र्यपि न प्रतिबन्धिकेति भावः। ननु प्रतिबन्धः फलाभावकल्प्यो न तु फलविरोधमात्रकल्प्यः फलाभावः प्रयोगान्निश्चीयत इति स्मारकशक्तेः सत्त्वमेव यदुक्तं तचेत्याशङ्कते, 'अथेति, तत्र पयसि दध्यानयती-

---

'लाक्षणिकस्येति, तथाचौत्सर्गिकं पदानामन्विताभिधायकत्वं भज्येतेति भावः। मीमांसकः शङ्कते, 'अथेति, 'प्रयोगदर्शनादिति पराभिमानः। अवयवमात्रव्युत्पन्नस्य तत्प्रयोगे बाधकाभावात् प्रयोगप्राचुर्य्याभावमभ्युपेत्येदमित्यन्ये।

शक्तिकल्पना तथाच मण्डपानकर्त्तरि सत्यपि योगे प्रयोगादर्शनात्तत्रावयवशक्तिकुण्ठनमपि कल्प्यं कार्यानुरोधित्वात् कल्पनायाः। अन्यथा अनेकार्थरूढात्पादिपदादिव क्वचित् मण्डपानकर्त्तुरप्यवगमः स्याद् बहुव्रीहौ समुदायशक्तावपि नावयवशक्तीनां कुण्ठनम् अवयवार्थे लम्बकर्णादौ प्रयोगप्राचुर्य्यात्, कुण्ठनस्य प्रयोगाभावकल्प्यत्वात्, एवञ्च मण्डपादिपदेऽवयवशक्तेः कुण्ठितत्वात् रूढ्यर्थस्योपस्थितस्य परम्परयापि वाक्यार्थप्रतीत्यन्वयाय तत्पूर्विका लक्षणेति चेत्, न, तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रामिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वेन विश्वेदेव-

---

त्यादेर्द्रव्यदेवतासम्बन्धात्मकयागप्रथमप्रापकत्वेन उत्पत्तिवाक्यत्वं प्रथमयागप्रापकवाक्यस्यैव उत्पत्तिवाक्यत्वात् तथाच तेनोत्पत्तिवाक्येन तप्ते पयसीत्यादिनैकदेशेनामिक्षाया उत्पत्तिशिष्टत्वं विहितं, तप्ते पयसि दध्यानयतीत्यादिना वाक्येनामिक्षोत्पत्तिः कथ्यते तथाचोत्पत्तिरुत्पत्तिवाक्यं। तेनैव विश्वेदेवदेवताकत्वमनुशिष्यते इति तदनुशिष्टत्वेनामिक्षाया विश्वेदेवदेवताकत्वं इति धीरुत्पत्तिशिष्टत्वेनेत्यादिफक्किकार्थः, एकत्रामिक्षाया अपरत्र विश्वेदेवदेवताकत्वं

आमिक्षाधिकरणविरोधमाह, 'तप्त इति, 'उत्पत्तीति, आमिक्षायोगोत्पत्तिवाक्यप्रतिपादितत्वेन द्रव्यदेवतासम्बन्धप्रतिपादकवाक्यस्योत्पत्ति-

देवताकत्वं, वाजमन्नमामिक्षारूपं तद्येषामस्ति ते विश्वेदेवा देवता इति चतुर्थ्यन्तवाजिपदाद्योगेनामिक्षारूपान्नयोगिनां विश्वेदेवानामुपस्थितेर्वाजिनस्यापि विश्वेदेवदेवताकत्वमेव । ननु वाजिपदात् रूढ्योपस्थितानामश्वानां वाजिने देवतात्वमिति सिद्धान्तः स न स्यात् रूढ्या योगापहारादश्वानामेव तत्र देवतात्वापत्तेः । न ह्यत्र लम्बकर्णादिवद्वाजिपदस्य विश्वेदेवेषु

विशेषणमिति विशेषः । 'वाजिनस्यापीति' अन्योद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वेन क्व नाश्यतां क्व दूयतामित्याकाङ्क्षायां देवतान्तरकल्पने गौरवादुपस्थितानां विश्वेदेवानामेव कथञ्चिद्वाजिपदादुपस्थितानां तद्देवतात्वं कल्प्यत इति सिद्धान्तोऽत एव वाजिनापचारे पुनस्तदुपादाने न प्रयत्नः तदुपादनस्याशास्त्रार्थत्वात् आमिक्षोत्पादनस्य विनियुक्तत्वात् । यदि च तत्र देवतान्तरं कल्प्येत तदा वाजिनापचारे तद्धोमाभावात् पुनर्वाजिनापचारावश्यकतापत्तौ शिष्टाचार-

---

वाध्यत्वादिति भाव । 'चतुर्थ्यन्तेति, तद्धिते चतुर्थ्यां वा देवतानुशिष्टप्रत्ययत्वस्य तुल्यत्वादिति भाव । 'वाजिनस्यापीति चीरसारपानीयस्यापीत्यर्थ । अन्योद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यतया क्व नाश्यता क्व दूष्यतामित्याकाङ्क्षाया देवतान्तरकल्पने गौरवादुपस्थितानामेव विश्वेदेवाना योगेन वाजिपदादुपस्थिताना देवतात्व कल्प्यत इति सिद्धान्त, अतएव वाजिनापचारे न पुनस्तदुत्पादनप्रयत्न' तस्याशास्त्रार्थत्वात् आमिक्षोत्पादनस्य विनियुक्तत्वात् । यदि च तत्र देवतान्तरं कल्प्येत तदा वाजिनापचारे तद्धोमाभावात् पुनर्वाजिनावश्यकता-

प्रयोगप्राचुर्य्यमस्ति। अथान्वयप्रकारो विभक्त्योपनीयते, सा च यतः समभिव्याहृता तस्यान्वयं बोधयति विभक्तिश्च समुदायात्, अतः समुदायोपनीतस्य रूढ्यर्थस्यैवान्वयबोधो नावयवोपनीतस्येति चेत्, न, पङ्कजनिकर्तुरिव मण्डपानकर्तुरप्यन्वयबोधसम्भवात्। नन्ववयवार्थानां परस्परमन्वयोयोग्यतादिसापेक्षतया विलम्बितः रूढ्यर्थधीस्तु न तथेति चेत्, अस्तु तावदवयवार्थस्यान्वयधीर्विलम्बिता न तु स्मृतिरूपापि सा तथा, सा चान्वयबोधोपयोगिनी, एवञ्च यथा पङ्कजमानयेत्यत्र प्रथमं डार्थ-वाक्यार्थान्वयधीः ततस्तद्-

विरोध। न च विश्वेदेवदेवताकत्वेऽपि स दोष, तदामिक्षयैव तत्प्रीतिसम्भवेनान्यथासिद्धोत्पत्तिकस्य वाजिनस्यापचारेऽपि न पुनस्तदाचरण, स चायमनन्यथासिद्धोलाघवाद्युपष्टब्ध सिद्धान्तोभवदुक्तयुक्त्या नश्येदिति भाव। 'पङ्कजनीति, यद्यपि मन्दुरजेत्याद्युदाहरण भवितुमर्हति पङ्केत्यादि समुदायार्थपदविशेषणत्वे नील घटमित्यत्रैव साक्षात्तत्र विभक्त्यर्थानन्वयात्, तथापि पङ्केत्यादिविशेषणत्व

पत्नौ प्रियाधारविरोध। न च विश्वेदेवदेवताकत्वेऽपि स दोष', तदामिक्षयैव तत्प्रीतिसम्भवे चान्यथासिद्धोत्पत्तिकस्य वाजिनस्यापचारेऽपि न पुनस्तदाचरण सोऽयं तव सिद्धान्तस्त्वदुक्तयुक्त्या भज्येतेति भाव। विश्वदेवतात्वाङ्गीकारेऽभिमतन्तु न सिद्धान्त उक्तयुक्तेरिति निर्गर्व। 'रूढ्यर्थस्यैवेति, परस्परयापीति शेष।

न्वितजन्मधीः तदनु च परम्परया तथाभूतजन्मनि पङ्कपदार्थान्वयधीः कार्यान्वितव्युत्पत्त्यनुसारात् न तु सिद्धपङ्कजन्मकर्तृत्वानां प्रथममन्वयधीः तथा मण्डपादिपदेऽप्यस्ति। यदि च सिद्धार्थेऽप्यन्वयधीर्योग्यतादिवशात्तदा रूढ्यर्थावयवार्थानां स्मृतावयवार्थान्वयबोधसम्भवात्। रूढ्यर्थान्वितबोधस्येतरपदात्तदर्थस्मरणाकाङ्क्षा-योग्यतादिज्ञानसापेक्षतया विलम्बितत्वात्। अथ यावत्सु वर्णेष्वेका शक्तिस्तावतां वर्णानां स्मृतिरप्येकैव कार्यबलात् कल्प्यते, अत एकदा स्मृतसमुदायनिष्ठशक्तिस्मृतिः शीघ्रा अवयवशक्तीनान्तु स्मृतिर्विच्छिद्य कतिचिद्वर्णस्मृताविति विलम्ब इति चेत्, न, यथा हि मण्डपसमुदायगोचरैका स्मृतिस्तथा मण्डादिपदविषयापीति न कश्चिद्विशेषः अतः कथं योगाद्रूढेर्बलवत्त्वमिति। उच्यते। यदा मण्डपपदाद्गृहविशेषस्मृतिस्तदैव प्रथमं मण्डार्थोपस्थितिः तदुत्तर-

पदस्यापि सम्भवति। कामचारादित्यभिमत्योक्तं 'उच्यत इति, मीमांसकैरर्थात् तत्सिद्धान्तमुपक्रम्यैव पूर्व्वपक्षावतारात्। 'प्रथमं मण्डार्थोपस्थितिरिति यद्यदाकाङ्क्षितमित्यादिक्रमेणान्वयधीरिति

'उच्यत इति, मीमांसकैरिति शेष, 'तदुत्तरमिति, यद्यप्येतत्पराभिमानमात्रं मण्डपसमुदायगोचरस्मृतेर्मण्डादिगोचरतया तदैव तावद्गोचरसमूहालम्बनस्मृतिसम्भवात् तदिदं वक्ष्यति, 'प्रथमं रूढ्यर्थस्मृतिकारकं

म्पिबत्यर्थस्य तदनन्तरं प्रत्ययार्थस्य ततो मण्डपानकर्तृत्वेन ज्ञातस्य स्मृतिः तदेवं रूढि-यौगिकयोर्बलाबलं शीघ्रविलम्बितधीकृतमेव, तथाच रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वाद्बलवत्त्वमौत्सर्गिकम्। यत्र तु प्रकरणादिना यौगिकार्थस्य शीघ्रन्धीविषयता तत्र रूढेर्योग एव बलवान्। यथा "अग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यत्र विश्वेदेवपदाद्योगेन सकलदेवप्रतिपादकात् प्रकरणवशेन सन्निहितवसु-रुद्र-मरुदादित्यरूपसकलदेवतानां शीघ्रं बुद्धि-

मते, यदा तु समूहालम्बनरूपया युगपदेवान्वयधीस्तदापि वाक्यार्थोपस्थित्यपेक्षया पदार्थोपस्थितिस्त्वरितेति द्रष्टव्यं। अतएवाग्रे कल्पद्वयं स्वयमेव वक्ष्यति 'विश्वेदेवपदादिति। यद्यपि "आदित्याविश्ववसव इत्यादिकोषदर्शनाद्विश्वपदस्यैव पुरूरवोमाद्रव प्रभृतिगणवाचित्वान्न रूढियोगसम्भवः उभयथापि विश्वदेव इति योग एव परन्तु पूर्व्वस्य विश्वपदस्य सकलवाचित्वं गणवाचित्वञ्चेत्यत्रपदस्यैव

वा ज्ञातस्य मण्डाद्यवयवार्थस्येति, तथापि वाक्यार्थोपस्थित्यपेक्षया पदार्थोपस्थिति शीघ्रा इत्यत्र तात्पर्य्यं। 'ज्ञातस्येति, यद्यपि ज्ञानमित्येव वक्तुमुचित् तथापि महावाक्यार्थानुभवकाले अवान्तरवाक्यार्थज्ञानस्यातीतत्वात् स्मृतिपर्य्यन्तमुक्त, एवञ्च सिद्धान्तविरोधं परिहरति, 'यत्र त्विति, अतएवोत्सर्गोऽन्यथा नियम एव स्यादिति भाव। ननु सकलवाचिविश्वपदार्थान्वयान्न यौगिकार्थान्वय इत्यत आह, 'सन्निहितेति, यथा सर्व्वेषु घटेन जलमाहर सर्व्वं ब्राह्मणं भोजयेत्यादौ प्रकरणादुपस्थिता-

स्थता प्रकरणादवयवार्थे संस्कारोद्बोधात्, न तु पूरुरवोमाद्रवःप्रभृतिषु गणेषु रूढादपि विश्वेदेवपदात्तेषां धीः। एवं सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्योवाजिनमित्यामिक्षारूपार्थस्योत्पत्तिशिष्टविश्वेदेवदेवताकत्वं ज्ञातं, वाजिभ्य इति चतुर्थ्यन्तपदादश्वे रूढादपि वाजमन्नं तद्यस्यास्तीति व्युत्पत्त्या वाजनामकामिक्षारूपान्नयोगिनां विश्वेदेवानाञ्च प्रकरणात् शीघ्रमुपस्थितिः। न च रूढ्यास्वानां, तेन वाजिनस्यापि विश्वेदेवदेवताकत्वं प्रतीयते। ननु रूढेर्बलवत्त्वादत्रापि रूढ्यर्थधीरेव स्यादिति चेत्, न, द्वयोरुपस्थितयोरनुपस्थितयोर्वा रूढिर्बलीयसी। अत्र तु प्रकरणरूपहेत्वन्तरादुद्बुद्धसंस्कारेण योगार्थ एव ज्ञाने सम्भृतसामग्री-

---

नानार्थतयैकार्थोपस्थापकप्रकरणापेक्षा, अतएव विश्वेभ्योदेवेभ्य इत्यादित्यागोऽन्यथा विश्वदेवेभ्य इति स्यात्। न चैवं देवेभ्य इति व्यर्थं, अग्नये कव्यवाहनायेति वचतुर्थीद्वयस्यैव देवतात्वादिति, तथापि विश्वदेवपदस्यापि तद्रूढत्वमस्तीति तदुदाहृतं। अतएव वा अस्वरसादाह, 'एवमिति, 'उपस्थितयोरिति उपस्थापकप्रकरणादिमतोरद्वतोर्वेत्यर्थः। 'अत्र त्विति योग एव प्रकरणसाचिव्यादुभयत्र न तत्सत्त्वं

नानैवान्वयस्तथाज्ञापीति भावः। 'उपस्थितयोरिति उपस्थापकप्रकरणादिमतोरतद्वतोरित्यर्थः, 'योगार्थ एवेति तत्रैव प्रकरणसाचिव्यादुभयत्र न

कः। ननु शाब्दानुभवे शब्दकारिता स्मृतिरुपयोगिनी न तु प्रकरणादिकारितापि उच्छृङ्खलज्ञानकारितायास्तस्या अन्विताभिधानानुपयोगादिति चेत्, न, प्रकरणादुद्बुद्धसंस्कारस्यैव शब्दादप्युद्बोध इति प्रकरणसहकृतशब्दादवयवार्थसंस्कारोद्बोधादवयवार्थस्मृतिः शब्दकारिता शीघ्रा वा न तु रूढ्यर्थस्मृतिः तत्र च संस्कारोद्बोधकाभावात्। न चैवं लोकेऽपि मण्डपादौ योगस्य बलवत्त्वान्न लक्षणेति वाच्यम्। प्रकरणाद्यभावे हि शीघ्रं रूढ्यर्थोपस्थितौ रूढिपूर्विका लक्षणा प्रकरणादिसत्त्वे तु मण्डपादिपदेऽपि योगार्थ एव बलीयानिति न लक्षणा। अतएव रूढिच्युतकप्रकरणादिसत्त्वेन रूढ्यर्थास्मरणान्न लक्षणा किन्तु योग एव। तस्मा-

---

न वोभयत्र तदभाव इत्यर्थः। 'तत्रेति संस्कारोद्बोधकप्रकरणाद्यभावादित्यर्थः। यद्यपि पदज्ञानमेवोद्बोधकं तथाप्यन्यतरस्मृतिमात्रहेतुसंस्कारोद्बोधकं प्रकरणाद्येव तच्चात्र प्रकृतमतस्तदभाव उक्तोऽन्यतरप्रकरणजन्यस्मृतेरपरस्मृतिप्रतिबन्धकत्वादिति भाव.। 'अतएवेति,

---

तत्त्वं न वा तदभाव इति रूढेर्बलवत्त्वमित्यर्थः। 'तत्रेति संस्कारोद्बोधकप्रकरणाद्यभावादित्यर्थः। यद्यपि पदज्ञानमेव तदुद्बोधकं यतएव प्रकरणादिकं विनापि पदात् पदार्थस्मृतिरनुभवसिद्धा, तथापि तत्प्रकरणस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति पराभिसन्धिः। 'अतएवेति, एवं तत्र रूढिच्युतकं

त्प्रकरणाद्यभावे रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वाद्रूढिपूर्व्विका रूढ्यर्थसम्बन्धिनि लक्षणा प्रकरणादिसद्भावे तु रूढ्यर्थस्य न स्मृतिरिति योग एवेति तत्त्वम्। न चैवं प्रोद्गातॄणामित्यत्रोद्गीथाख्यसामभागयोगिनां त्रयाणां प्रकृतत्वाद्योगस्यैव बलवत्त्वं स्यात् न तु रूढिपूर्व्विकानुवाके लक्षणेति वाच्यम्। तत्र हि रूढौ योगे च प्रकरणस्य तुल्यत्वाद्रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वेन बलवत्त्वाद्रूढिपूर्व्विका लक्षणैव। अत्र वदन्ति। भवतु रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितिस्तथापि तस्यायोग्यत्वादनन्वयेन शक्त्योपस्थापितावयवार्थस्यैव योग्यतादिमत्त्वादन्वयबोधो भवेत्

न च तत्रापि लक्षणैव, तथा सति रूढिच्युतकस्य गुणत्वापत्तेः न हि महीमहेन्द्र इत्यत्र सहस्राक्षे रूढिच्युतौ दोषः, किन्तु तुल्यलक्षणया गुणत्व। यदि परमेश्वरार्थकोयोगोभवेत्तदा योगार्थस्य

दूषणमपि नेति भाव । 'प्रकरणादिसद्भाव इति योगार्थसंस्कारोद्बोधकप्रकरणादिसत्त्वे तेनैव प्रतिबन्धान्न रूढ्यर्थस्मृतिरित्यर्थ । 'न चैवमिति, प्रोद्गातॄणां प्रथमभक्ष्यश्चमस इत्यत्रोद्गीथाख्यसामभागयोगिनामुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तॄणां त्रयाणां प्रकृतोद्भावनयोगित्वेन योगार्थानामेव सत्त्वाच्चमसरूपभक्ष्यान्वय स्यात् तेषां प्रकृतत्वेन योगस्य बलवत्त्वात् न त्वेकस्मिन्नेवोद्गातरि रूढ्यर्थे बहुत्वान्वयानुपपत्त्या एकानुवाकगायकत्वेनोक्तत्रिषु लक्षणा स्यादित्यर्थ, 'अनुभावक इति क्वचित् पाठ तदापि प्रस्तोत्रादावित्यर्थ'। 'अत्र वदन्तीति, नैयायिका इति शेष, 'लाक्षणिकार्थस्येति मुख्यार्थ-

प्रतिबन्धकस्य रूढ्यर्थान्वयबोधस्याभावात् लाक्षणिकार्थस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात्। नन्वेवं मण्डपं भोजयेत्यत्रावयवार्थपरत्वेऽवयवार्थानां प्रथममेकमन्विताभिधानं तदनन्तरं तस्य वाक्यार्थेऽपरमन्विताभिधानमिति तात्पर्य्ये गौरवं रूढिपूर्वकलक्षणायान्तु एकत्रान्विताभिधाने तात्पर्य्यमिति लाघवमिति चेत्। न। सामग्रीसत्त्वेनावयवार्थान्वयबोधस्यागौरवेणापह्नवयितुमशक्यत्वात्। लक्षणीये तात्पर्यग्राहकस्याभावात् भावे वा न्यायाभिधानस्य व्यर्थत्वात्। ननु रूढ्यर्थस्य प्रथमं स्मृतत्वात्तस्य च लक्षणया परम्परयापि प्रयोजकत्वसम्भवे तत्त्यागायोगादरं लक्षितस्यान्वयबोध इति चेत्, तर्हि, प्रथमं रूढ्यर्थस्मरणसमकालं

विलम्बितोपस्थित्या स दोषो भवतीति भावः। नन्वयोग्यतात्मानं रूढ्यार्थान्वयबोधप्रतिबन्धकं योगार्थधियोनाशकञ्च तथाच कथं योगार्थान्वयधीस्तथाच रूढिपूर्व्विका लक्षणैव युक्तेत्यत आह, 'लाक्षणिकेति, तथा रूढ्यर्थोपस्थितेरपि नाशात् पुनरुपस्थित्यन्तरकल्पने

न्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानाद्यपेक्षया विलम्बादित्यर्थः। ननु लक्षणीये तात्पर्य्यग्राहकस्यावयवार्थे च तदभावात् सामग्रीवैकल्यमित्यत आह, 'लक्षणीय इति, 'भावे वेति, न तर्हि न्यायलभ्या लक्षणा किन्तु तात्पर्य्यानुपपत्त्यैव तत्र चेष्टापत्तिरित्यर्थः। ननु रूढ्यर्थस्मृतिरेव प्रतिबन्धिका सामान्यतस्तथात्वे

वा स्मृतस्य मण्डाद्यवयवार्थस्य बाधकं विनान्वयरक्षार्थं तत्त्यागोऽपि नोचितः तत्त्यागहेतोः रूढ्यर्थान्वयबोधस्याभावात्। अथ रूढ्यर्थस्योपस्थितिरेव योगार्थान्वयबोधप्रतिबन्धिका न तु रूढ्यर्थान्वयबोधे गौरवात् यत्र च प्रकरणादिना योगार्थान्वयबोधस्तत्र रूढ्यर्थस्य स्मृतिरेव नास्ति संस्कारोद्बोधाभावात् किन्तु प्रकरण-शब्दाभ्यामवयवार्थस्य संस्कारोद्बोधनादवयवार्थस्यैव स्मृतिरिति चेत्, न, अवयवार्थस्य स्मृतावन्वयबोधे वा रूढ्यर्थस्य स्मृतेः प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् मण्डपपदस्य गृहपरत्वे रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो योग्यत्वात् स्मृतस्याप्यवयवार्थस्य नान्वयबोधः

योगार्थधीरेव शीघ्रा अन्वयानुपपत्तिपुरःसरलक्ष्योपस्थितेर्विलम्बितत्वादिति भावः । 'प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति साक्षादविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तथाच रूढ्यर्थान्वयबोधो योगार्थे आकाङ्क्षाविघटनद्वारा प्रतिबन्धको भवति जनितान्वयबोधस्य निराकाङ्क्षत्वात् न तु तदुपस्थितिमात्रमित्यर्थः। ननु परपदेन सहास्य साकाङ्क्षिता रूढ्यर्थेनैव कुतो न योगार्थान्वयो-

---

लाघवादित्याह, 'अथेति, 'प्रतिबन्धकत्वे मानाभावादिति, साक्षादविरोधिनो जनकज्ञानविघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् तदान्वयबोधे च जनितान्वयबोधत्वेन निराकाङ्क्षतया तथात्वमिति भाव । अनुमितौ च सिद्धे प्रति-

क्लृप्तकारणयोग्यताविरहान्न तु रूढ्यर्थस्मृत्या प्रतिबन्धात्। इह तु रूढ्यर्थस्यायोग्यत्वान्नान्वयबोधः अवयवार्थस्य योग्यतादिसामग्रीसत्त्वादन्वयबोधो भवत्येव। यदि च रूढ्यर्थस्मृत्या प्रतिबन्धान्नावयवार्थस्मृतिरन्वयबोधो वा तदा त्वन्मते लम्बकर्णमानयेत्यत्र तद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहाववयवार्थान्वयबोधो न भवेत् किन्तु रूढ्यर्थान्यपदार्थस्यैव। तस्माद्रूढेर्योगापहारिता रूढि-योगयोर्विरोधे मण्डपादौ न तु लम्बकर्णादौ। अपहारोऽप्ययमेव यदयोग्यतया रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो भवति नावयवार्थस्यायोग्यत्वात्, न तु योग्यतादिमतोऽप्यवयवार्थस्यान्वयबोधो भवति अनन्वितरूढ्यर्थस्मृत्या प्रतिबन्धात्। तस्मान्न न्यायलभ्या रूढिपूर्विका लक्षणा किन्तु यत्र रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्यं माना-

---

यदि न रूढ्यर्थोपस्थितिमात्रं प्रतिबन्धकमत आह, 'मण्डपेति, 'किन्तु यत्रेति, 'प्रोद्गात्तृणामित्यत्रापि रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्य-ग्रहात् लक्षणा अन्यथा तत्रापि योगार्थ एव बलवान् स्यादिति

भन्थकास्य। रूढेर्योगापहारितेति प्रवादं सङ्गमयन्नाह, 'तस्मादिति, प्रकारान्तरेण रूढिपूर्विकां लक्षणामुपपादयन्नुपसंहरति, 'तस्मादिति, रूढ्यर्थग्रहसम्बन्धिपुरुषज्ञानञ्च पूर्व्वंगृहीतसम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकमित्यवधेयं। 'प्रोद्गातृणामित्यत्रापि रूढ्यर्थसम्बन्धिनि तात्पर्यग्रहादेव लक्षणेति बोध्यं।

न्तरादवधार्य्यते तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा रूढ्यर्थसम्बन्धिविशेषज्ञापनार्थं विशेषे तात्पर्यग्रहस्यावश्यकत्वात्। यत्र तु प्रकरणाद्यभावान्न योगवत्त्ववत्त्वं तत्र रूढ्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितत्वात्तेनैवेतरपदार्थान्वय इति रूढेर्योगापहारः। उपपदधातुप्रत्ययार्थानां स्मृतिस्ततस्तेषां योग्यतादिज्ञानं ततोऽवयवार्थान्वयबोध इति यौगिकार्थस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात् यथा "वर्षासु रथकार आदधीतेत्यत्र रथकारशब्दाद्रूढ्या जातिविशेषवत्प्रतीतेः शीघ्रत्वात्तस्यैवाधानं प्रतीयते तदर्थं तदनुकूलविद्याप्रयुक्तिरपि तस्याक्षिप्यते न तु रथकारशब्दस्य योगोपस्थितरथकरणयोग्यान्यतोलब्धविद्यत्रैवर्णिकपरत्वं, विद्याप्रयुक्तिकल्पनातो रथकारशब्दे योगसङ्कोचमात्रस्य लघुत्वादिति युक्तं, शब्दार्थानु-

---

भाव.। 'जातिविशेषेति "वैश्या-शूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्यौ तौ सुतौ स्मृतौ। वैश्यात्तु करणः शूद्र्यां" इत्यादि जातिविशेषवाक्यतः "माहिष्येन करण्यान्तु रथकारः प्रजायते" इति जातिविशेषवाक्यतश्च शक्तिनिश्चयात्तत्तत्पदं रूढमित्यर्थः, 'न त्विति, तथाच्चेति "स्मृतेनाप्यन्यजन्मान इत्यादिश्रुतावप्यन्यजन्मपदं विद्याप्रयुक्तिकल्पना-

---

'न त्विति, अन्यथा "स्मृतेनाप्यन्यजन्मान इति श्रुतेरन्यजन्मपदं विद्याप्रयुक्तिभयेन क्षत्रियादिज्ञान्यपरम्भवेदिति भाव। श्राद्धादौ तु शूद्रादीनां न विद्या-

रोधेन हि कल्पना न तु कल्पनाभयेन शब्दार्थत्यागः प्रमाणशब्दमूलकत्वेन फलमुखगौरवस्यादोषत्वात्। अतएव च क्रतुविशेषे "हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्यवे

भयेन लक्षणादिनाप्यन्यपरं भवेदिति भावः। 'फलमुखेति विद्याप्रयुक्तिकल्पनाया हि रथकारस्य जातिविशेषवत एवाधानप्राप्तिः फलं तथाच तत्फलमाश्रित्य यद्गौरवज्ञानं तत्तामेव न स्यादनुपजीव्यविरोधादित्यर्थः, 'हिरण्मयाविति, ज्योतिष्टोमे प्रकृतौ तं शतेन दीक्षयतीति शतं गावोदक्षिणात्वेन श्रुताः, तच षोडशर्त्विजः किं समुदायेन सम्प्रदानमेकदेशस्य वैकदेशेन वा इति संशये "परिषदि दत्तमदत्तमिति सूत्रेण समुदायदानं निषिद्धं, दानं हि यमुद्दिश्य त्यागस्तस्य स्वीकारेण निर्व्वहति, न हि चैत्रमुद्दिश्य त्यक्ते मैत्रस्वीकारेण दाननिर्व्वाहः, स्वीकारश्च ज्ञानविशेषः। न च समुदायमुद्दिश्य त्यक्तेऽपि समुदायस्य स्वीकारः सम्भवति, ज्ञानस्य प्रत्येकनिष्ठत्वेन समुदायवृत्त्यभावात् तथाच एकदेशस्य सम्प्रदानता वाच्या सा च "समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायेन समांशकल्पनया वाच्या समांशता चासम्भाविनी षोडशस्य षट्कला भागपरिकल्पनया गोचतुष्टयस्योद्वृत्तत्वात्, तथाच "सर्व्वेषामर्द्धिनोमुख्या द्वितीयास्तु तदर्द्धिनः। तृतीयिनस्तृतीयांस्तु चतुर्थांस्त्वेकपादिनः" ॥ इह षोडशर्त्विजां

प्रयुक्तिकल्पनं "यमन्तस्य तु शूद्रस्येतिविशेषश्रुतेरिति ध्येयं। 'फलमुखेति, विद्याप्रयुक्तिकल्पनाया रथकारस्याधानप्राप्तिः फलं, तथाच तत्फलमाश्रित्य यद्गौरवज्ञानं तत्तज्ज्ञानमेव न व्याहतं उपजीव्यविरोधादित्यर्थः। न च निषेधविरोधः, न हिंसाद्यभावादिवत्तस्य निषेधपरत्वात्। 'अतएवेति,

चत्वारोमुख्यास्तेषामर्द्धभागप्राप्तौ भागानुरोधादेकदेशबाधकार्द्धपदेनाष्टचत्वारिंशद्गोरूपस्थापनादपरचतुर्णां चतुर्विंशतिरपरचतुर्णां षोडश अपरचतुर्णां द्वादशेति कृत्वा भागकल्पना एवं सत्यध्वर्य्यौयजुर्वेदिकुण्डमुख्यस्य प्राकाशस्खलविधिना तदीयभागद्वादशगोषु न गोशतं दक्षिणा, तथाहि कात्यायनसूत्रं "द्वादश द्वादशान्येभ्यः षट् षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः" इत्यादिक्रमेण षोडशानां भागाः क्लृप्तास्तद्विकृतावभिषेचनीये प्रकृतिधर्म्मबाधकतया तद्देव दक्षिणाप्राप्तौ हिरण्मयौ प्राकाशावध्वर्य्यवे दक्षिणां ददातीत्यध्वर्य्यौ प्राकाशस्खलविधौ ब्राह्मणेभ्योदधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेतिवत् सामान्य-विशेषन्यायेन सामान्यदक्षिणायां तस्य भागबाध इत्यर्थः। ननु स्खललक्षणः सम्बन्धोविधीयत इत्यसङ्गतं

क्रतुविशेषे ज्योतिष्टोमविकृतिभूते अभिषेचनीये प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे तं शतेन दीक्षयतीति शतं गावो दक्षिणात्वेन श्रुताः, तच षोड़शर्त्विग्भिः किं समुदायेन सम्प्रदानमेकदेशेन वेति संशये यदियदि दत्तमदत्तमिति समुदायदानं निषिद्धं, दानं हि यमुद्दिश्य स्वत्वत्यागस्तत्स्वीकारेण निर्व्वहति, न हि चैत्रमुद्दिश्य त्यक्ते मैत्रस्वीकारेण दाननिर्व्वाहः, स्वीकारश्च ज्ञानविशेषः। न च समुदायमुद्दिश्य त्यक्ते समुदायस्य स्वीकारः सम्भवति, ज्ञानस्य प्रत्येकनिष्ठत्वेन समुदाये ह्यभावात् तथाचैकदेशस्य सम्प्रदानता वाच्या सा च "समं स्यादश्रुतत्वादिति समांशकल्पनया प्रसक्ता, समांशता चासम्भाविनी। षोड़शसु षट् हत्वा भागकल्पनया गोचतुष्टयस्योद्वृत्तत्वात् "सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्याः द्वितीयास्तु तदर्द्धिनः। तृतीयिनस्तृतीयास्तु चतुर्थास्त्वेकपादिनः"॥ इत्यादि मुख्यानामध्वर्युप्रभृतीनां चतुर्णामर्द्धभागानुरोधादष्टचत्वारिंशद्गोषु साम्ये तथा द्वितीयानां प्रस्तोत्रादीनां चतुर्णां तदर्द्धे साम्ये

दक्षिणां ददातीति श्रूयते, तथाध्वर्युशब्दाद्रूढ्या ऋत्विग्विशेषस्य शीघ्रमुपस्थितेः तस्यैव प्राकाशस्य स्वत्वलक्षणसम्बन्धो विधीयते ददातीत्यनुवादः। तेन क्रतुदक्षिणायामध्वर्युभागमात्रबाधः अन्येषामृत्विजां प्राकाशस्वत्वाभावात् क्रतुदक्षिणायामन्वयः। यदि चा-

---

ददातीतिश्रुतेर्दानस्यैव विधेयत्वादित्यत आह, 'ददातीति सामान्यतोयज्ञाङ्गवस्तुनामृत्विग्भ्योदानस्य विधानादित्यर्थः', 'यदि चेति, यस्मै कस्मैचित् ऋत्विजे प्राकाशदाने तस्य तद्भागबाधापत्तेः तथा-

---

तथा तृतीयाना नेष्टादीनां चतुर्थी दक्षिणार्द्धस्य तृतीयांशे साम्ये तथा चतुर्थीनामुन्नेत्रादीनां चतुर्थी दक्षिणांशस्य चतुर्थांशे साम्ये तदिदानीमभिषेचनीये प्रकृतिधर्मग्राहकतया तद्वदेव दक्षिणाप्राप्तौ "हिरण्मयौ प्रकाशावध्वर्यवे दक्षिणा ददातीत्यादिना अध्वर्यौ प्राकाशयोश्च शैघ्र्यैनोपस्थितयोः सम्बन्धयोरन्ययोरन्वयाकाङ्क्षिणो' स्व-स्वामिभावेनान्वयो विधीयते। तथाच प्राकाशावध्वर्यौ स्वीकार्याविित्यर्थ पर्यवस्यति। न च तस्मै तावद्त्तौ स्वीकर्तुं प्रभवति, इत्यर्थत एव तस्मै तयोर्दानेऽप्यवगते यत्तादर्थ्यायत्तिप्रतीतार्थसमर्थनाय ददातिरयमर्थवादविधया प्रवर्तत इत्यनुवाद इत्युच्यते, एवञ्चाध्वर्यौ प्राकाशस्वत्वविधौ ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेतिवत् सामान्यविशेषन्यायेन सामान्यदक्षिणायामध्वर्युभागमात्रबाध इत्यखण्डनकार्थं।

केचित्तु सामान्यतो यज्ञवस्तुना ऋत्विग्भ्यो दानस्य विधानात् अत्र दान न विधेय किन्तु स्वत्वलक्षण सम्बन्ध एवेति ददातीत्यर्थानुवाद इत्याहुः।

एवञ्चाभिषेचनीये चाध्वर्युभागन्यूनैव दक्षिणा तद्भागो मुख्येरेव वाभिभिर्ग्राह्य इति विद्वद्भिर्विवेचनीय। 'यदि चेति, यदि च परियदि न दान

ध्वर्युं यजतीतियोगोपस्थित ऋत्विङ्मात्रे प्राकाशसम्बन्धविधिः स्यात्तदा सर्वेषामेव ऋत्विजां क्रतुदक्षिणाबाधो नाध्वर्युभागमात्रस्य। नन्वेवं स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामशब्दात् स्वर्गकामत्वेन स्त्री-शूद्रयोरप्युपस्थितेरधिकारो बोध्येत शब्दार्थानुरोधाद्विद्याप्रयुक्तिरपि तयोराक्षिप्येतेति चेत्। न। स्त्री-शूद्रयोर्विद्यानिषेधात् स्वर्गकामपदस्य स्त्री-शूद्रेतरपरत्वं तेन

चाचारविरोधोऽन्यथा दृष्टापत्तिरिति भावः। 'स्त्री-शूद्रयोरिति, न च विद्यापदमेव यज्ञाङ्गभूतविद्यातिरिक्तविद्यापरं कल्प्यतां, यद्वा स्त्री-शूद्रपदं स्वर्गकामेतरस्त्री-शूद्रपरं रथकारादिविद्याप्रयुक्तिकल्पनानुरोधेन स्त्री-शूद्रपदसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं। प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते, न च स्त्री-शूद्रयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतो विधिं विना अन्यत् प्रसञ्जकमस्ति, विद्यायास्तदध्यापनस्योपनयनाभावेन निषेधात्तदध्ययनाप्रसक्तेस्तथाच स्वर्गकामत्वेन सामान्यतः प्रसङ्गेन स्त्री-

---

यस्मै कस्मैचित् ऋत्विजे प्राकाशदाने तद्भागबाधापेक्षत्वापि भागकल्पनाप्रसक्तेरेवेति भावः। 'स्त्री-शूद्रयोरिति, न च विद्यापदमेव यज्ञाङ्गभूतविद्यातिरिक्तविद्यापरं कल्प्यतां, स्त्री-शूद्रपदं वा स्वर्गकामेतरस्त्री-शूद्रपरं, रथकारादिविद्याप्रयुक्तिकल्पनानुरोधेन स्त्री-शूद्रपदसङ्कोचस्यावश्यकत्वादिति वाच्यं। प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते, न च स्त्री-शूद्रयोः स्वर्गकामत्वेन सामान्यतो विधिं विना अन्यत् प्रसञ्जकमस्ति, विद्याया तदध्यापनस्योपनयनाभावेन निषेधादध्ययनाप्रसक्तेः तथाच स्वर्गकामत्वेन सामान्यतः प्रसक्ते स्त्री-शूद्रयो-

स्वर्गकामपदार्थे सङ्कोचमात्रं न बाधः सङ्कोचे च न शब्दार्थज्ञानं स्वर्गकामत्रैवर्णिकस्याधिकारबोधनात् रथकारशब्दे च पदार्थमात्रस्यैव बाधः स्यात्। यद्यपि सङ्कोचोऽप्येकदेशबाध एवेति सोऽपि न युक्तः तदंशे शब्दार्थज्ञानप्रसङ्गात्, तथापि सामान्यबाधादेकदेशबाध एव लघुरिति। लक्षणा च पदवृत्तिर्वृत्तित्वात् शक्तिवत्। ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र नैकपदे लक्षणा तीरस्यानदीत्वादगभीरत्वाच्च मुख्य-लक्ष्ययो-

---

शब्दयोस्तन्निषेधो न वैपरीत्यं कल्पयत्युपजीव्यविरोधादिति भावः। 'पदवृत्ति' शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नवर्णवृत्ति, गभीरपदलक्षणायां तेन तीरस्य लक्ष्यत्वे नदीपदं प्रकृतमेव, तथाच तयोरन्वये दोषमाह, 'तीरस्येति, एवमग्रेऽपि। 'वाक्यार्थेति वाक्यार्थो गभीरनदी-सम्ब-

---

न्धनिषेधो न वैपरीत्यं कल्पयत्युपजीव्यविरोधादिति वदन्ति। तच्चिन्त्यं, यागादिप्राप्तनिषेधेनापि चरितार्थत्वादिति। 'तथापीति, यद्यप्येकतोभय प्रसक्तौ लाघवमिदं विनिगमकं स्यात्तत्र च विषयभेदस्तथाप्येकदेशबाधोऽप्यु-पलघुरिति सङ्कुलस्तथापि विद्यानिषेधादेवैकदेशबाध इत्यत्रैव तात्पर्यं। न च विद्यानिषेधेऽपि श्राद्धवदमन्त्र एव यागस्तयोरस्त्विति वाच्यं। अमन्त्रश्राद्धा भिप्रायकशब्दवदमन्त्रयागाभिप्रायकशब्दाभावादिति भावः। 'पदवृत्ति' शक्यतावच्छेदकावच्छिन्नवर्णवृत्तिरित्यर्थं, तेन वाक्यवृत्तित्वेऽपि पदवृत्ति त्वान्न सिद्धसाधनं। पदस्यैव वृत्तिरित्यर्थं इत्यन्ये। गभीरपदलक्षणायां तेन तीरस्य लक्ष्यत्वे नदीपदं प्रकृतमेव तथाच तयोरन्योन्यान्वये दोषमाह,

रनन्वयापत्तेः । नापि पदद्वये प्रत्येकशक्त्या सम्बन्धिनो गभीरनदीतीरस्याप्राप्तिप्रसङ्गात् । तस्माद्गभीर-नद्यो-रन्वयबोधानन्तरं वाक्येन स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं लक्ष्यते । वाक्यार्थगभीरनदीसम्बन्धिनस्तीरत्वेन प्रतीतेः । न च वाक्ये शक्त्यभावात्तत्सम्बन्धं विना न लक्षणेति वाच्यम् । स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव हि लक्ष्यमृतौ

म्बन्धिन इत्यर्थः, 'स्वज्ञाप्येति स्वज्ञापकतावच्छेदकसम्बन्धविषयसम्बन्ध-इत्यर्थः, अन्यथा यथाश्रुते अपभ्रंशगङ्गापदेन समभिव्याहृतघोष-पदादौ स्वज्ञाप्यसम्बन्धेन तीरज्ञापकापभ्रंशस्य लाक्षणिकत्वे साधुत्वस्यापि वक्तव्यतया यथाप्रयोगापत्तेः, विवक्षिते तु ज्ञापकतावच्छेदकसम्बन्धः शक्तिस्तच नास्ति किन्तु तदारोपादुपस्थापकत्वमिति नातिप्रसङ्गः, प्रकृते च गभीरपदसमभिव्याहृतनदीशक्तत्वमेव विशिष्टबोधकतावच्छेदकं नदीपदस्य तद्विषयस्य गभीरपदोपस्थापितार्था-

---

'तीरस्येति । नदीपदलक्षणाया दोषमाह, 'यगभीरत्वाचेति 'वाक्यार्थेति वाक्यार्थो गभीरनदी तत्सम्बन्धिन इत्यर्थः, 'स्वज्ञाप्येति । नन्वेवमपभ्रंशेऽपि लक्षणा स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तथा सति शक्तिमत्त्वेन तस्यापि साधुत्वापत्तौ यथाप्रयोगापत्तेः शक्तेरेव पदसाधुत्वात्मकत्वादिति चेत्, न, सिद्धान्तस्यापि दोषस्य तौल्यत्वात् । [illegible]थोक्तदोषभिया सिद्धान्तेऽपि स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव तथा चात्र तत्राच दोषस्तौल्यं अतएव स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं लक्ष्यतीति वक्तव्यमिति वाच्यं । स्वशक्तिज्ञाप्यत्वस्य तदर्थत्वात् । न च गौरवं, उक्तदोषाभयात् प्रामाणिकत्वादिति ।

केचित्तु स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव तदर्थं, नद्या इव गभीरनद्या अपि शक्य-

तत्त्वं। न तु सम्बन्धविशेषः शक्तिर्गौरवात् प्राप्यश्च स्वशक्यवद्वाक्यार्थोऽपि। घोष-नद्योरन्वयबोधाद्गभीर-नद्योरन्वयबोध एव नेति चेत्, न, प्रथमोपस्थितत्वेन गभीर-नद्योरन्वयबोधस्य शीघ्रत्वात्। घोषे तदनुपपत्तिज्ञानाधीनतया तीरस्मृतिविलम्बेन नदी-घोषयोरन्वयबोधे विलम्बात्। न चैवं वाक्यभेदः, कर्त्तव्यान्विताभिधानान्तरानुकूलत्वेन वाक्यैकवाक्यतावच्छेदे-

---

सत्तिमती नदीति न काप्यनुपपत्तिः। अतएव 'न तु सम्बन्धविशेषः शक्तिरित्यपिमन्थोऽपि सङ्गच्छते, अन्यथा प्राक् सम्बन्धस्याप्रवेशे कस्य विशेषः शक्तिर्येन गौरवं निर्वहेदिति भावः। 'प्रथमोपस्थितत्वेनेत्यापाततः, वस्तुतस्तु नदी-घोषयोरन्वयबोधे विशिष्टनदीसम्बन्धितीराप्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव दूषणं अन्यथा घोषोनद्यां गभीरायामित्यत्र का गतिरित्यवधेयं। 'वाक्यैकवाक्यतावदिति वाक्यैकवाक्यतायामवान्तरवाक्यार्थो महावाक्यार्थे विशेषणतया भासते इह तु

स्यात्, तात्पर्य्यवशेन चान्वयनियमात् अन्यथा तीरान्तरान्वयोऽपि स्यात्, तात्पर्य्यग्राहकञ्च गभीरपदमित्याहुः।

तदर्थत्वमेवाशङ्क्य आपातत उक्तमेव गौरवमाह, 'न त्विति न तु प्रसिद्धगर्भसम्बन्धविशेष इत्यर्थं, यथाश्रुतस्यालमकत्वात्। 'प्रथमोपस्थितत्वेनेत्यापातत, वस्तुतो गभीर-नद्योरन्वयबोधाभावे विशिष्टनदीसम्बन्धितीराप्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तमेव दूषणमन्यथा घोषो नद्या गभीरायामित्यत्र का गतिरित्यवधेयं। 'वाक्यैकवाक्यतावदिति, यथावान्तरवाक्यार्थो विशेषणतया

कवाक्यत्वादिति। अत्र नव्याः। वाक्यस्य शाप्याभावेन शाप्यसम्बन्धाभावान्न लक्षणा। अथान्वयबोधकं वाक्यं पदानि हि सम्भूयार्थान्वयं बोधयन्ति न प्रत्येकमात्रमिति चेत्। न। पदं हि स्वार्थान्वयं बोधयति न तु समूहः समूहे स्वार्थाभावात्। न च पदेषु व्यासज्यवृत्तिर्बोधकता, न वेतरपदावच्छिन्न इतरपदे गौरवात्। किञ्च गभीरायां नद्यामित्यत्र विभक्तिं विना अन्वयबोधाभावादिभक्त्यन्तर्भावेन वाक्यत्वं, तथाच लक्ष्ये विभक्त्यर्थान्वयो न स्यात् लक्षकार्थस्य लक्ष्येऽनन्वय-

---

न तथेत्यभिप्रायः, साम्प्रतन्तु महावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमात्रेणेत्यर्थः, समुदितानि पदानि वाक्यमतस्तत्र लक्षणा तस्य शाप्यत्वात् समुदायो वाक्यमेव न तस्याशब्दात्मकत्वादित्यस्वरसं 'नव्या इत्यनेन सूचयन्नेव सिद्धान्तयति, 'अत्रेति। ननु समुदायोऽस्त्वनर्थकः समुदितानामर्थोऽस्त्वेवेत्यत आह,'न च पदेष्विति, 'गौरवादिति, पदत्वेनैवानुभावकत्वादिति भावः। ननु बोधकता यदि स्वरूपयोग्यता तदेदं यदा तु फलोपधानं तदा इतरपदावच्छिन्ने एवमुक्तमित्युक्तिसम्भवमात्रास्वरसादाह, 'किञ्चेति, फलोपधानस्य विभक्तिसाध्यत्वादिति भावः। 'लक्षकार्थस्य' लक्षकपदशक्यस्य, 'लक्ष्ये इति प्रकृताभिप्रायं,

---

भासते इह तु नेति तदर्दिन्युक्तं, साम्प्रतन्तु महावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमात्रेणेति ध्येयं। ननु फलोपधानरूपबोधकत्वमितरपदावच्छिन्न एवेत्यत्रचेराह, 'किञ्चेति, 'लक्षकार्थस्य' लक्षकपदशक्यस्य। ननु अभेदान्वये विभक्तिरपि

नियमात्। नापि गभीरायां नदीतिविभक्तिशून्ये लक्षणा अन्वयस्य तद्व्याप्यत्वाद्विभक्तिश्च प्रकृतिनदीगतं स्वार्थमभिदध्यान्न गभीरनदीगतं तस्या अप्रकृतित्वात्। वस्तुतः पदलक्षणयैवोपपत्तौ न वाक्यलक्षणा, तथा हि गभीर-नद्योरन्वयबोधोत्तरं नदीपदं गभीरपदं वा स्वज्ञाप्यगभीरनद्यास्तीरं लक्षयति न वाक्यम्। न च विनिगमकाभावात् पदयोर्लक्षणाद्वयं वाक्ये चैकैव लक्षणेति युक्तं, पदे क्लृप्तत्वाद्वाक्यापेक्षया लघुत्वाच्च पदएव लक्षणा अन्यथा विनिगमकाभा-

---

वस्तुतोऽर्थद्वयोपस्थितौ वृत्तिद्वयविरोधेन प्रत्ययानुपस्थित्या प्रत्ययान्वयनियमादित्येव विवक्षितं। ननु अभेदान्वये विभक्तिरपि न बोधिकेत्यरुचेर्दोषान्तरमाह, 'विभक्तिश्चेति। नन्वेवं नीलं घटमानयेत्यत्रापि विशिष्टकर्मता न प्रतीयेतेत्यरुचेर्मूलसिद्धान्तमाह, 'वस्तुत इति। ननु ज्ञापकत्वं लक्षणामूलं तच्चैकवाक्य-पदसाधारणं तत्कथमुभयथापि साम्यादित्याशङ्क्य निषेधति, 'न चेति, 'पदे क्लृप्तत्वादिति, वृत्तेरिति शेषः,

---

न बोधिकेत्यरुचेराह, 'विभक्तिश्चेति, 'प्रकृतिनदीगतमिति प्रकृत्यर्थनदीगतमित्यर्थः, 'अप्रकृतित्वात्' अप्रकृत्यर्थत्वादित्यर्थः। नन्वेवं नीलं घटमानयेत्यत्रापि विशिष्टकर्मताप्रतीतिर्न स्यात् इति नव्यमते अरुच्यन् सिद्धान्तसारमाह, 'वस्तुत इति, 'स्वज्ञाप्येति। ननु नीलं दिदृक्षमानयेत्यादौ नामार्थिकपदद्वये तदितरविशिष्टसम्बन्धिलक्षणायां स्वज्ञाप्याप्रसिद्धिः नामार्थिकस्याननुभावकत्वात्। न च अशक्तिज्ञाप्यत्वं विवक्षितमिति

वाक्यलक्षणाद्वयं पदे एका वाक्ये चापरा लक्षणेति गौरवं स्यात् । अन्वयबोधपूर्विका प्रत्येकं पदद्वये लक्षणैव वाक्ये लक्षणेति च परिभाषा पद-वाक्ययोर्भिन्नत्वात्, वस्तुतस्तु गभीरपदात् स्वार्थपरम्परासम्बन्धेन लक्ष्योपस्थितौ विलम्बान्नदीपदात् स्वार्थसाक्षात्सम्बन्धेन शीघ्रं तीरोपस्थितिसम्भवात्तत्रैव लक्षणा । अथ "पदं पांशु-

---

'गौरवं स्यादिति, तत्रापीति शेषः । ननु भवतु पद-वाक्यभेदः भवतु चाकृतत्वाद्वाक्यलक्षणायां गौरवं तथाप्येकलक्षणातो नानालक्षणाकल्पने गौरवमित्यरुचेराह, 'वस्तुत इति । ननु स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणा विशिष्टार्थज्ञापकता चोभयत्र तुल्या तथाच किं विनिगमकं । न च नीलायां यमुनायां घोष इत्यादौ नीलपदस्य गुणिपरत्वेन लक्षणायां तत्र विशिष्टतीरलक्षणायां लक्षितलक्षणेति गौरवाद्विशेष्ये लक्षणा-कल्पनादन्यत्रापि तथैवेति वाच्यं । तत्र हि लाक्षणिकस्यानुभावकतया स्वज्ञाप्यतैव न विशिष्ट इति विशेष्ये लक्षणा इह तूभयोर्ज्ञापकत्वादुभयत्रापि लक्षणा । न च गभीरपदोत्तरसप्तमीविशेषणविभक्तिः शब्दसाधुत्वार्थमतो नदीपदोत्तरसप्तम्या नदीपदार्थानुगतस्वार्थमात्रबोधकत्वात्तत्रैव लक्षणेति वाच्यं । एकयैवोपपत्तौ हि

बाध्यम् । शक्तेरपि तत्सहकारित्वेन साम्यप्रयोजकत्वात्, तथाच तुल्यमिति चेत्, न, अतएव तदनुभावकत्वमित्युक्तत्वादिति । 'पदे सूक्तत्वादिति, लक्षणाया इति शेषः, 'गौरवं स्यादिति, तत्रापीति शेषः । ननु तथाप्येकलक्षणातो नानालक्षणाकल्पने गौरवमेवेत्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, एतच्च

ना यूपमनक्ति सप्तमं पदं गृह्णातीत्यत्र पदस्य ग्रहणकर्मानर्हत्वेन ग्रहणकर्माईयञ्जनसाधनत्वेन निरूढेषु सोमक्रयार्थानीयमानैकहायन्युपलक्षितसप्तम-

नोभयार्थः साधुस्तथाचान्यत्र विशेषणविभक्तेरिवात्र विशेष्यविभक्तेरेव तथात्वमस्तु प्राधान्यात् गभीरपद एव लक्षणया तदुत्तरविभक्तेरेवा-र्थसाधुत्वैौचित्यादिति, मैवं, अनवबोधात् गभीर-नद्योरभेदेन तीरसम्बन्धस्य साम्येऽपि गभीरत्वविशिष्टनदीसम्बन्धस्य प्रतीतौ गभीरार्थस्य तीरे परम्परासम्बन्धभानात् तथाच मद्व्याख्यानुरोधात् सर्वत्र परम्पराप्रतीतेः सर्वत्र विशेष्यपदे लक्षणेति दिक् । मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिमाह, 'ग्रहणेति, उपलक्षणत्वेनग्, सप्तमत्वासम्भवेने-

गम्भीरपदस्य नीलादिपदवद्गुणमात्रवाचकत्वमभ्युपेत्योक्तं । वस्तुतस्तु तस्य गाम्भीर्यगुणविशिष्टवाचकत्वमेव गुणमात्रे नीलादिपदवदप्रयोगात्, अन्यथा धीरोदात्तपदस्य धर्ममात्रस्यैव वा धर्मिवाचकत्वं न स्यात्, तथाचात्रापि तीरे स्वार्थकाध्यात्सम्बन्ध एव, तस्माद्विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थमित्यभ्युपगमान्नदीपदलक्ष्यायामेव विभक्त्यर्थान्वय इति विशेष्यवाचिपद एव लक्षणा। न च प्राधान्याद्गम्भीरपद एव लक्ष्यास्तु तथाचान्यत्र तथात्वेऽप्यत्र विशेष्यविभक्तेरेव प्राप्तसाधुत्वं कल्प्यमिति वाच्यं । विशेषणविभक्तित्वेन सामान्यत एव तथात्वकल्पनात् । किञ्च शुक्लाया बलाभिव्याहारादुक्तयुक्त्या विशेष्यपद एव लक्षणाकल्पनादन्यत्रापि तथा । न च शुक्लपदस्य लाक्षणिकत्वेनानुभावकत्वाभावेन लक्षणाप्यभावान्न लक्षणेति वाच्यं । सुतरां तर्हि विशेष्यपद एव लक्षणाकल्पनं । वस्तुतस्तु तदनुभावकमेवेत्युक्तमित्यत्र तात्पर्यं । उदाहरणभेदेनाघङ्कते, 'यथेति । मुख्यार्थबाधानुपपत्तिमाह, 'मदस्येति, 'निरूढेषु' नि-

पदांशुषु सप्तमार्थान्वितपद-पदार्थान्वयबोधके सप्तमं पदमिति वाक्ये लक्षणेति चेत्, न, अत्रापि हि सप्तमपदयोरन्वयबोधानन्तरं सप्तमपदार्थान्वितस्वार्थबोधके पदे लक्षणा न तु वाक्ये। अतएव "पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्रावघातजनितव्रीहितुषाणां पुरोडाशकपालेनोपवापो विधीयते पुरोडाशश्रपणप्रयोजनत्वेनोपस्थिते च कपाले नोपवापप्रयोजनाकाङ्क्षा। न ह्येकप्रयोजनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षा भवति। अन्यच्च विनियुक्तत्वेन शब्दादन्यथाकाङ्क्षाविरहेण विनियोगाप्रतीतेरेव हि विनियुक्तविनि-

---

त्यपि द्रष्टव्यं। 'अञ्जनसाधनत्वेनेति, पूर्व्ववदनुपपत्तिर्द्रष्टव्या, पुरोडाशपाकार्थमेवावहतव्रीहितुषाणां कथमुपवाप इत्याकाङ्क्षायामपि पुरोडाशाय कपालमिति तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थलक्षणया तत्प्रयोजनतयोपस्थितं कपालं किमस्य प्रयोजनमिति नाकाङ्क्षतीति उभयाकाङ्क्षायाञ्चान्वयधीर्न त्वन्यतराकाङ्क्षायां अतः षष्ठीतत्पुरुषेण भविष्यत्पुरोडाशाश्रयकपालेनेत्यर्थोऽवगम्यते, अतएव च न कपालपदे

स्थितेषु। पूर्व्वोक्तरीत्यैव परिहरति, 'अत्रापि हीति, 'न हीति, पुरोडाशाय कपालमिति तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थमाने तत्प्रयोजनतयोपस्थितं कपालं न प्रयोजनान्तरमाकाङ्क्षति अन्यतरमात्राकाङ्क्षायाञ्च नान्वयधीरिति भावः। एवञ्च घटार्थेन दण्डेन गामभ्याजेत्यादौ यथा नाकाङ्क्षानुपपत्तिस्तथोक्तं। उक्तदोष-

योगविरोधः । अत-आकाङ्क्षोत्थापनार्थं पुरोडाशकपालवाक्यस्य पुरोडाशार्थाधिष्ठाने आश्रयस्वरूपे लक्षणेति निरस्तम् । अत्रापि हि पुरोडाशपदेन पुरोडाशश्रपणप्रयोजनकाधिष्ठानमाश्रयस्वरूपं लक्ष्यते । कपालपदञ्च तत्र कपालत्वविशिष्टबोधकमिति पुरोडाशपदे लक्षणा न पुरोडाशकपालवाक्ये ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे शक्तिवादः ।

लक्षणा तथापि पुरोडाशपदस्य तदर्थकत्वपर्य्यवसाने अनुपपत्त्यपरीहारात् । एतेन घटजनकेन दण्डेन ग्राममभ्याजेति लौकिकवाक्यदर्शनात् तदर्थकतयोपस्थितेनाप्यपरान्वय इति निरस्तं । तत्र न्यायानपेक्षणात् इह । न्यायार्थसाधितसामर्थ्यकतयैव तादृशाकाङ्क्षानिर्वाहादित्यखण्डनकार्यः ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यालोके शब्दाख्यतुरीयखण्डालोके शक्तिवादालोकः ।

भगादाह, 'चाश्रयस्वरूपमिति चाधिष्ठानत्वादिनैव तस्य तस्य लक्ष्यत्वान्नोक्तदोष इत्यर्थं, एवञ्च कर्म्मधारयो न पुनस्तत्पुरुष इत्यवधेयं । इति प्रकाश ।

अथ समासवादः ।

ननु बहुव्रीहौ चित्रगुमानयेत्यत्र वाक्यार्थचित्रगोस्वामिनः सम्बन्धितया अन्यपदार्थस्य प्रतीतेर्वाक्य एवान्यपदार्थे लक्षणा। अथ चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवाक्यस्थं लुप्तं यत्पदं स्मृतमन्यपदार्थं बोधयति यथा दधि पश्येत्यादौ लुप्ता द्वितीया स्मृता कर्मत्वं अन्यथा तत्र कर्मत्वे लक्षणापत्तेः। अज्ञातविग्रहस्य बहुव्रीहौ शक्तिभ्रमादन्यपदार्थधीरिति चेत्, न, स्मृतयत्पदात् सम्बन्धितयोपस्थिते अन्यपदार्थे कर्मत्वेनोपस्थितिं विना आनयनान्वयानुपपत्तेः राज्ञः पुरुषमानयेत्यत्र राज्ञ-

---

उपोद्घातसङ्गत्या समासविचारमवतारयति, 'नन्विति, 'चित्रगोस्वामिन इति, चित्रगोस्वामिनोऽन्यपदार्थस्य सम्बन्धितया प्रतीतेरिति योजना, 'अन्यपदार्थस्य' समस्यमानपदातिरिक्तपदार्थस्य, 'सम्बन्धितया' चित्रगोसम्बन्धित्वरूपेण, 'वाक्य एवेति, तथाच वाक्ये लक्षणा नास्तीति प्राक् कथमुक्तमिति भावः । 'लुप्तमिति प्रकृतवाक्यघटकत्वेनाश्रुतमित्यर्थः, एवमग्रेऽपि । 'बोधयतीति मुख्यत्वेन बोधयतीत्यर्थः, 'बहुव्रीहाविति चित्रगुवाक्य इत्यर्थः, 'स्मृतयत्पदादिति स्मृतार्थकयत्पदादित्यर्थः, 'सम्बन्धितया' षष्ठ्यर्थसम्बन्धविशेष्यतया, 'उपस्थिते' यथान्तरवाक्यार्थबोधविषये, 'कर्म्मत्वेनोपस्थितिं विनेति कर्म्मत्वसंसर्गक-धात्वर्थविशेष्यक-नामार्थप्रकारकशाब्दबोधानुकूलकर्मत्वोपस्थित्यभावेनेत्यर्थः, 'आनयनान्वयेति कर्म्मत्वसंसर्गेण विशेष्यतया

इव विशेषणत्वेनोपस्थिते क्रियान्वयाभावाच्च। विभक्तिशून्ययत्पदादुपस्थिते च चित्रगुपदेन क्रियया चान्वयो न स्यात् अन्वयप्रकारबोधकविभक्त्यभावात्। न च चित्राया गौर्य इति विग्रहे लुप्तप्रथमान्त-य इति पदादुपस्थितिः प्रथमान्तेनानयनानन्वयात्। प्रथमान्त-

---

अथ समासवादालोकः ।

'राज्ञ इति पूर्व्वमन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यभावादनाकाङ्क्षत्वम-

'राज्ञ इति, पूर्व्वमन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यभावादनाकाङ्क्षत्वमनेतरान्वितत्वेनेति विशेषः । यद्यप्यनयेत्यादौ कर्म्मकार्यमानयेत्यादौ च विशेषणेऽपि

नान्वयबोधानुपपत्तेरित्यर्थः । भेदसंसर्गेण नामार्थविशेष्यक-नामार्थप्रकारकशाब्दबोधे तन्नामोत्तरविभक्तिजन्यभेदसंसर्गोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः । इदमुपलक्षणम् प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन कर्म्मत्वेऽपि तदन्वयानुपपत्तेरित्यपि बोध्यम् । 'विशेषणत्वेनेति कर्म्मत्वेतरस्य षष्ठ्यर्थस्य विशेषणत्वेनेत्यर्थः, 'क्रियान्वयेति कर्म्मत्वसंसर्गेण विशेष्यतया क्रियाया बोधासम्भवादित्यर्थः, पूर्व्वं कर्म्मत्वसंसर्गबोधानुकूलकर्म्मत्वोपस्थित्यभावान्निराकाङ्क्षत्वमत्र कर्म्मत्वेतरविशेषणत्वेनोपस्थित्या निराकाङ्क्षत्वमिति भावः । ननु विभक्तिशून्ययत्पदमनुषङ्गणीयमतो न कर्म्मत्वेतरविशेषणत्वेनोपस्थितिरित्यत आह, 'विभक्तिशून्येति, 'चित्रगुपदेन' चित्रगुपदार्थेन चित्रगवा, 'अन्वयप्रकारेति यत्पदोत्तरं स्वस्व कर्म्मत्वरूपसंसर्गोपस्थापकविभक्तिविरहादित्यर्थः, नामार्थयोर्नामार्थ-धात्वर्थयोश्च भेदसंसर्गकान्वयबोधे नामोत्तरविभक्तिजन्यसंसर्गोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् चित्रपदोत्तरद्वितीयायाश्च यत्पदानुत्तरत्वादिति भावः । 'उपस्थिति' इत्यस्मिन् पुनरस्योपस्थिति, 'प्रथमान्तेनेति, धात्वर्थं नामार्थयोर्भे-

विग्रहे तद्भियुक्तैर्बहुव्रीहेः साधुत्वनिषेधाच्च । न च चित्रा गौर्यस्य तमानयेति तत्पदार्थस्य क्रियान्वय-इति वाच्यम् । तथाननुभवात् चित्रगोसम्बन्धिन-मानयेति हि वाक्यार्थधीः विग्रहे तत्पदस्याप्रयोगेण स्मृत्यभावाच्च । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तत्पदस्मरणमपीति चेत्, न, अध्याहारापत्तेः, तथापि चित्रगुमानयेत्यत्र विभक्तिस्तत्पदार्थगतं न स्वार्थमुपनयेत् किन्तु

चेतरान्वितत्वेनेति विशेष । 'तथाननुभवात्' वाक्यार्थद्वयान्वयाननुभवात्, 'अध्याहारापत्ते', तथाच तदपेक्षया लक्षणाया एव कल्प-

---

क्रियान्वयस्तथापि पूर्व्वदोष एव तात्पर्य्यं, 'प्रथमान्तेति । यद्यपि पुत्रेण सहागत पिता सपुत्रक इत्यादौ प्रथमान्तविग्रहेऽपि बहुव्रीहिरिति व्यभिचारस्तथापि तदतिरिक्ते नियमो बोध्य इत्याऊ । 'तथाननुभवादिति वाक्यार्थद्वयाननुभवादित्यर्थ । नन्वेतदेव कुत इत्यत आह, 'चित्रेति, 'अध्याहारेति, पदकल्पनापेक्षया [redacted] लक्षणया पदार्थमात्रकल्पनस्य लघुत्वादन्यथा

देनान्वये विभक्तिजन्यतत्तगोपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भाव । ननु प्रथमाया एव कर्म्मत्वे लक्षणेत्यत आह, 'प्रथमान्तेति । यद्यपि पुत्रेण सह वर्त्तते य स सपुत्रक इत्यादौ प्रथमान्तविग्रहेऽपि बहुव्रीहिर्दृष्टस्तथापि तदतिरिक्तस्थले नियमो बोध्य । 'तत्पदार्थस्येति स्मृततत्पदेनोपस्थापितस्यार्थस्येत्यर्थ । 'तथाननुभवादिति अन्यपदार्थस्य सम्बन्ध कर्म्मत्वोभयविशेषणतयाननुभवादित्यर्थ, 'यत्तदोरिति तत्पद विना यत्पदस्य निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थ, 'तत्पदस्मरणमपीति विग्रहवाक्यस्थयत्पदानुषङ्गेन तत्पदस्मरणमपीत्यर्थ । 'अध्याहारापत्तेरिति तत्स्मरणकल्पनापत्तेरित्यर्थ, तथाचैतद्गौरवभयादेव

गो-गतमेव विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः। अत एवान्यपदार्थोपस्थापकेन समासेनोक्तार्थत्वात् यत्पदाप्रयोगः। अन्यथा यत्पदप्रयोगोऽपि स्यात्। न च यत्पदप्रयोगः साधुत्वार्थमेव स्त्रीप्रत्ययस्येवेति वाच्यम्। "गो-स्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यनुशासनबलात्तथैव साधु यत्पदे तूक्तार्थत्वं विना असाधुत्वादन्वये न निमित्तान्तरमस्ति, बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वेन विग्र-

---

गौरविस्यात्पदकल्पनापेक्षया पदार्थमात्रकल्पनस्य लघुत्वादन्यथा लक्ष-णोच्छेदापत्तेरिति भावः। ननु यत्र पदं कल्प्यं तत्रैवं व्यवस्था इह तु तत्पदाध्याहारस्याप्यावश्यकत्वान्नैवमित्यरुचेराह, 'तथापीति।

लक्षणोच्छेदापत्तेरिति भाव। ननु यत्र पदं कल्प्यं तत्र तथास्तु प्रकृते च तत्पदाध्याहारस्यावश्यकत्वान्नैवमित्यरुचेराह, 'तथापीति, 'उक्तार्थत्वादिति, उक्तार्थानामप्रयोग इत्यभिधानादिति भाव। 'बहुव्रीहेरिति, चित्रा गौर्य-

---

यत्पदमपि नानुषज्यते तदनुषङ्गे व्याकाङ्क्षास्यादगाम तत्पदस्मरणस्यावश्य-कत्वात् इति भाव। ननु लुप्तसमासस्थपदोपस्थितेस्तदर्थोपस्थितेरेव वा तत्पदादिविषयकत्वकल्पनाय गौरवमित्यरुचेर्दोषान्तरमाह, 'तथापीति तत्पदस्मरणेऽपीत्यर्थं, 'विभक्ते' नामसमभिव्याहृतविभक्ते। 'अत एवेति यत एव बहुव्रीहावन्यपदार्थे लक्षणेत्यर्थं, 'उक्तार्थत्वात्' बोधितार्थकत्वात्, 'स्त्रीप्रत्ययस्येवेति चित्रपदोत्तर स्त्रीप्रत्ययस्येवेत्यर्थ, 'उपसर्जनस्येति, महत स्त्रीप्रत्ययोऽप्युपो भवतीति शेष, 'उपसर्जन' विशेषणं, 'तथैवेति स्त्रीप्रत्यय-प्रयोगं विनेत्यर्थः। स्वयं यस्येतिपद अन्यपदार्थं बोधयतीत्यत्र दोषमाह, 'बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वेनेति विग्रहवादिवाक्यस्यैव चित्राभिन्नगोस्वामित्वादि-

हाभावाच्च। चित्रा गौर्यस्येति वाक्यं बहुव्रीहेरन्यपदार्थकथनाय। अन्यथा चित्रगुमानयेत्यत्र प्रक्रान्त-प्रकं-

---

ननु यदि विग्रहोनास्ति तदा चित्रा गौर्यस्येत्यादिकिमित्यत आह, 'चित्रेति, समस्यमानपदैनैवार्थकथनस्य विग्रहवाक्यत्वादिह त्वसमस्यमानेनापि यत्पदेनार्थकथनादिति भावः। अत्र च नित्यसमासत्वमस्तीत्युपन्यस्तं, वस्तुतोनित्योऽस्त्वनित्यो वा समास उभयथापि विग्रहानुभवनियमोनास्ति येन तत्स्मरणं कल्प्यत इति ध्येयं। ननु मा भूदयं विग्रहः तत्प्रतिरूपकस्याप्यनुभवनियमेन स्वतयत्पदादन्यपदार्थोपस्थितिस्तदा स्यात् यदि बुद्धिस्थः कोप्यन्यः स्यात् तदा यत्पदस्य तत्रैव शक्तिर्यदि तु तत्पर्यायान्यपदार्थधीस्तदा पूर्वं बुद्धिस्थस्यापि चित्रगोस्वामित्वेनोपस्थितस्य तद्व्यस्यान्वयधीरित्याह, 'अन्यथेति, ।

स्येत्यादि तु न विग्रहः समस्यमानपदैनैवार्थकथनस्य विग्रहत्वादत्र त्वसमस्यमानयत्पदेनाप्यर्थकथनादिति भावः। वस्तुतो विग्रहसत्त्वेऽपि तस्य नियमतः प्रागुपस्थितौ मानाभावादन्यपदार्थे तस्यैव अन्वयः पष्ठीतत्पुरुषेऽपि सा न स्यादिति ध्येयं। एतेन विग्रहप्रतिरूपकतद्वाक्यस्यैव यत्पदमादायान्वयोऽस्त्विति परास्तं। विग्रहवत्तस्यापि नियमतोऽनुपस्थितेः। 'प्रका-

---

प्रकारकबोधसाकाङ्क्षवाक्यत्वेनेत्यर्थः, 'विग्रहाभावाच्चेति तादृशवाक्यार्थबोधसमर्थयत्पदघटितवाक्यान्तराभावाच्चेत्यर्थः। नन्वेवं चित्रा गौर्यस्येति वाक्यं किमित्यत आह, 'चित्रेति। न च विग्रहाभावेऽपि विग्रहप्रतिरूपकैतद्वाक्यस्थयत्पदादेवान्यपदार्थलाभोऽस्त्विति वाच्यं। एतद्वाक्यस्य नियमत उपस्थितौ मानाभावादिति भावः। 'अन्यथेति यदि विग्रहवाक्यस्थयत्पदादन्य-

स्यमानयोरभावे यत्पदार्थव्यवहारो न स्यात्। न च चित्रापदं चित्रगोस्वामिलक्षकं, तत्र गोपदार्थानन्वयात्। नापि गोपदं लक्षकं, गोस्वामिनि चित्रापदार्थानन्वयापत्तेः। तस्माद्वाक्यार्थचित्रगोसम्बन्धितया पुरुषस्य प्रतीतेर्बहुव्रीहौ वाक्य एव लक्षणेति। वार्त्ते-

---

न्वेति, यद्यप्येवं चित्रा गौर्यस्येत्यर्थकथनवाक्य एव कथं यत्पदार्थान्वयस्तथापि तत्र तमानयेत्याद्यध्याहारात् तथा प्रकृते च तस्य दूषितत्वादिति भावः।

पदार्थप्रत्ययस्यादेरित्यर्थः, 'यत्पदार्थव्यवहार' इति यत्पदार्थप्रकारकान्वयबोध इत्यर्थः, यत्पदस्य सर्वनामतया प्रक्रान्त-प्रक्रंस्यमानान्यतरस्यैव परामर्शकत्वादिति भावः। 'प्रक्रान्त' शब्दान्तरेण पूर्वोक्तं, 'प्रक्रंस्यमान' शब्दान्तरेणानुपदं वक्ष्यमाणं। नन्वेवं चित्रा गौर्यस्येत्यर्थकथनवाक्य एव कथं यत्पदार्थान्वय इति वाच्यं। समासादेरन्यपदार्थस्य प्रक्रान्तत्वात् तस्य तदर्थकथनरूपत्वादिति हृदयम्। 'अनन्वयात्' अन्वयासम्भवात्, न च गोपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं। तथापि विभक्त्यर्थान्वयासम्भवात् प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् प्रत्ययानामिति भावः। 'तत्र गोपदार्थेति, गोस्वामिनस्तन्नत्वाभावादिति भावः। न च गोपदार्थस्य गोस्वामिन एकदेशे गवि चित्रपदार्थस्याभेदेनान्वयः घटादपरः चैत्रस्य नप्तेत्यादाविव पदार्थैकदेशेऽन्वयस्याप्यत्र व्युत्पन्नत्वादिति वाच्यं। पदार्थैकदेशे भेदेनान्वयस्य क्वचिद्व्युत्पन्नत्वेऽप्यभेदान्वयस्यात्यन्तमव्युत्पन्नत्वादन्यथा गौर्नित्या द्रव्य नित्यमित्यादौ गोत्व द्रव्यत्वादावपि नित्यान्वयापत्तेरिति हृदयं। यदि च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् अभेदेनाप्येकदेशेऽन्वयोऽभ्युपेयते तदा त्वयमपि पक्षः साधीयानिति मन्तव्यं। 'वाक्य एवेति, न च चित्रपदस्य च स्वामिनि लक्षणया चित्रगोस्वामिनोलाभसम्भवात् कथं वाक्ये लक्षणेति वाच्यं। पदार्थैकदेशान्वयस्य नामार्थयोर्भेदान्वयस्य चाव्युत्पन्नतया गोपदार्थैकदेशे स्वामिनि चित्रगोरन्वयासम्भवात्। एतेन चित्रपदं चित्रगोपदं गोपदस्य स्वा-

मेतत्, वाक्ये निरर्थकतया स्वार्थसम्बन्धाभावेन लक्षणानिषेधात् अत्रापि पदलक्षणयैवोपपत्तेश्च । तथा हि चित्र-गोपदयोरन्वयबोधानन्तरं गोपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं स्वशक्यचित्रगोसम्बन्धेन तत्स्वामिस्मारकत्वात् । चित्रपदं गवान्वितस्वार्थबोधकतया मुख्यार्थमेव । कर्त्तव्यान्वयबोधानुकूलत्वेन न वाक्यभेदोऽपि ।

पदलक्षणया दूषयन्नेव वाक्यलक्षणां व्यवस्थापयति, 'न चेति, 'कर्त्तव्येति सम्बन्ध्युपस्थितिहेतुचित्रगवोपस्थित्यनुकूलत्वादित्यर्थः, 'गोपदस्येति गोपदमात्र-

---

मित्यपरमित्यपि प्रयुक्तं नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया स्वामित्वे चित्रगोरन्वयासम्भवात् धर्मिणश्च स्वामिनोऽलाभप्रसङ्गाच्चेति भावः । 'निरर्थकतयेति शक्तिशून्यतयेत्यर्थः, 'स्वार्थेति स्वशक्यतयेत्यर्थः । नन्वक्रमशाल्या स्वशक्यसम्बन्ध एव लक्षणास्त्वित्यत आह, 'अत्रापीति बहुव्रीहावपीत्यर्थः, 'चित्रगोपदयोरिति चित्रपदार्थ-गोपदार्थयोरित्यर्थः, 'अन्वयबोधानन्तरमिति अभेदान्वयबोधानन्तरमित्यर्थः, 'चित्रगोस्वामिलक्षकमिति लक्षणया चित्रगोस्वामिबोधकमित्यर्थः, एतच्च यत्र मुख्यार्थस्यापि क्रियाद्यन्वयो न बाधितस्तत्सामग्री च प्राथमिकी तदभिप्रायेणोक्तमन्यत्र तु चित्रपद तात्पर्यग्राहकं, अन्यत्र च चित्रगोस्वामिलक्षकमिति मन्तव्यम् । 'स्वार्थबोधकतयेति चित्रगुणविशिष्टबोधकतयेत्यर्थः, 'मुख्यार्थमेवेति । यद्यपि चित्रपदस्य चित्रगुणविशिष्टबोधने लक्षणयैव लाघवाच्चित्रगुण एव शक्तेः "गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीत्यमरकोषस्तु निरूढलक्षणाप्रतिपादक इति कुतो मुख्यार्थत्वं, तथापि 'मुख्यार्थमेवेत्यस्यामरकोषादिबोधितार्थकमेवेत्यर्थः । ननु चित्रपद-गोपदयोर्विभिन्नान्वयबुद्धिजनकत्वे भिन्नवाक्यत्वापत्तिरित्यत आह, 'कर्त्तव्येति चित्रपदस्यापि तात्पर्यग्राहकतया कर्त्तव्यान्वयबुद्धिप्रयोजकत्वादित्यर्थः, एकान्वयबुद्धिप्रयो-

न चैवमेकस्यैव गोपदस्यान्यपदार्थे वृत्तौ समासो न स्यात् अनेकस्यान्यपदार्थे वर्त्तमानस्य समासानुशासनादिति वाच्यम्। चित्रापदस्यापि परम्परया अन्यपदार्थबोधकत्वात्। अस्तु वा चित्रापदेऽपि लक्षणा चित्रापदार्थस्य परम्परया चित्रगोस्वामिसम्बन्धात्।

स्येत्यर्थः। चित्रपदस्य मुख्यमात्रवाचित्वमाशित्याह, 'परम्परयेति, 'चित्रेति, यथयाभ्युपगमवादोऽयं वेत्युपक्रमात्। वस्तुत साक्षात्सम्बन्धेन उपस्थाप-

---

कस्यैव भिन्नवाक्यतात्पर्यत्वादिति भाव। 'वृत्तौ' लक्षणायां, 'अन्यपदार्थे वर्त्तमानस्येति अन्यपदार्थबोधकस्येत्यर्थः, 'परम्परयेति तात्पर्यग्राहकत्वादित्यर्थः, चित्रपदं चित्रगोसम्बन्धित्वेन चित्रगोसम्बन्धिनं गोपदस्य पुरुषत्वेन पुरुषं लक्षयतीति पदद्वय एव लक्षणा अन्वयधीरपि चित्रगोसम्बन्ध्यभिन्नं पुरुषमानयेत्याकारेत्यभिप्रायेणाह, 'अस्तु वेति। ननु चित्रपदस्य चित्रगोस्वामिनि साक्षात्सम्बन्धाभावात् कुतो लक्षणेत्यत आह, 'चित्रापदार्थस्येति चित्रपदशक्यस्य चित्ररूपस्येत्यर्थः, 'परम्परया' स्वाश्रयस्वामित्वसम्बन्धरूपपरम्परासम्बन्धेन। च तथापि चित्रगु पुरुषं इत्यादौ पृथक् पुरुषवाचकपदसत्त्वे पदद्वये न लक्षणासम्भव इति वाच्यं। तथापि चित्रगोस्वाम्यभिन्नपुरुषाभिन्न पुरुष इत्यन्वयबोधसम्भवेन पदद्वये लक्षणासम्भवात्। यदि चोद्देश्यतावच्छेदकस्य विधेयतावच्छेदकान्तर्भाव एव निराकाङ्क्षत्वं दण्डो दण्डः घटो नीलघट इत्यादयोऽपि व्यवहारा निराकाङ्क्षास्तदा तु तत्र गोपदस्य पुरुषत्वातिरिक्तेन मनुष्यत्वादिना पुरुषे लक्षणेति न काप्यनुपपत्तिरिति भाव। एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यादावपि आरूढपदं तात्पर्यग्राहकं वानरपदस्य वानरारोहणकर्मणि लाक्षणिकं तस्य च वृक्षे अभेदेनान्वयः। यद्वा आरूढपदं प्रकृति-प्रत्ययविभागेन वानरारोहणकर्मपरं वानरपदस्य देशपरं तथा-

न चैवमेकपदे लक्षणायामितरपदवैयर्थ्यम्, इतरपद-महिम्नैव विशेषस्य लक्षणीयत्वात्। न चैवं वाक्यार्थ-बोधकपदलक्षणादयमेव वाक्यलक्षणा, पद-वाक्ययो-र्भिन्नत्वात्।

यत्तु चित्रापदेन गोपदसन्निधानात् स्वार्थसम्बन्धिनी गौर्लक्ष्यते चित्रगवा च स्वामी लक्षित इति

'चित्रगवेति लक्ष्यचित्रगोद्वारा तत्सम्बन्धीत्यर्थः, लक्ष्यमेकमन्तरा कृत्वा पदेन परम्परासम्बन्धेन लक्षणाया एव लक्षितलक्ष-

---

णत्वाद्गोपद एव लक्षणा अतएव तत्रैव दूषणमाशङ्क्य परिहरति, 'न चैवमिति, एवं सर्व्वनामपदद्वयेन बहुव्रीहावपि लक्षणैव। न च सर्व्वनाम्नि न लक्षणा, निरूढलक्षणातिरिक्तलक्षणायामेव तथा नियमात्। अतएव तत्पुत्र इत्यादौ षष्ठीतत्पुरुषेऽपि लक्षणेति वदन्ति। 'गोपदेति, तथा च तात्पर्य्यग्राहकतया न गोपदवैयर्थ्यमिति भाव। 'चित्रगवेति, लक्षितार्थस्य

च वानरारोहणकर्म्माभिन्नो वृक्ष इत्यन्वयबोध'। अथ वा वानरपदं वानरारोहणकर्म्मपरं आरूढपद प्रकृति-प्रत्ययविभागेन कर्त्तृपरं तस्य चैकदेशे वानरे अन्वय' पदार्थैकदेशान्वयस्यापि क्वचिदभ्युपगमात् तथाचारोहणकर्त्तृभिन्नवानरारोहणकर्म्माभिन्नो वृक्ष इत्यन्वयबोध इत्यादि स्वयमूह्यं। पूर्व्वस्मिन् कल्पे प्रकृते, 'न चैवमिति, 'एकपद इति उत्तर इत्यर्थे, 'इतरपदेति, यत्र पूर्व्वपदार्थोत्तरपदार्थयोरभेदेनान्वयबोधे न तात्पर्य्यं तत्र पूर्व्वपदवैयर्थ्यमित्यर्थ', 'विशेषस्य' चित्रगोस्वामित्वादिरूपविशेषस्य, तथाच तात्पर्य्यग्राहकतया पूर्व्वपदसार्थकतेति भावः। उत्तरकल्पे प्रकृते, 'न चैवमिति।

'स्वार्थसम्बन्धिनीति चित्राभिन्नेत्यर्थ', 'चित्रगवा चेति लक्षितेन चित्राभिन्नगवा चेत्यर्थ', 'स्वामीति चित्रगोस्वामित्वेन चित्रगोस्वामीत्यर्थः,

लक्षितलक्षणया अन्यपदार्थधीरिति । तन्न । एकपद-लक्षणातोलक्षितलक्षणायाजघन्यत्वात् । भुवादयोधा-तवः चैत्रादीन् भोजय लम्बकर्णमानयेत्यादितद्गुणसं-

---

लक्षकतया लक्षितलक्षणेति भाव' । वस्तुतो लक्ष्यचित्रगोघटितपरम्परास-म्बन्धेन चित्रापदस्यैव तल्लक्षकत्वं लक्षणाया पदधर्मत्वात् । 'एकेति, गौर-वादिति भाव । न च परम्परासम्बन्धेन तदुपस्थापकत्वसम्भवादेकैव लक्षणा-स्त्विति वाच्यं । साक्षात्सम्बन्धेन गोपदस्य तदुपस्थापकत्वे लाघवादित्युक्त-त्वात्, अन्यपदार्थस्य च सम्बन्धितावच्छेदकतया पूर्व्वं भानेन स्वामित्व चैत्रत्वा-दिनैव भानं तीरत्ववच्चित्रगोसम्बन्धित्वेनैव वा गङ्गातीरत्ववदिति ध्येयं । नन्वेवं चित्रगुमानयेत्यनेन लक्षकपदार्थे भुवादय इत्यादावपि कार्य्यान्वयो न स्या-दित्यत आह, 'भुवादय इति, अतद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीहौ तथेति भाव । 'क्रिया-

---

न्वयस्य तु तात्पर्य्यग्राहकतया सार्थकतेति भाव । 'अजघन्यत्वादिति गौर-वादिति भाव' । इदमुपलक्षणं वस्तुतो लक्षितस्य चित्रगोर्लक्षणिकत्वे वि-भक्त्यर्थान्वयानुपपत्ति प्रकृतीभूतेन गोपदेनानुपस्थितत्वात् । किञ्च यथा पद-जन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दधीहेतुतया अर्थोपस्थापितस्य चित्रगोस्वामिनः शाब्दानुभव एवानुपपन्न । न च लाघवात् पदज्ञानप्रयोज्यपदार्थोपस्थितिरेव शाब्दबोधाङ्गमिति वाच्यं । तथासति शाब्दबोधजन्यसंस्काराधीनपदाजन्योप-स्थितेरपि शब्दबोधापत्तेरित्यपि बोध्य । ननु भुवादयोधातवोभवन्ति चैत्रा-दीन् भोजयेत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीहौ लक्षणया आदिपदोपस्थापि-तस्यान्यपदार्थस्यैव क्रियान्वयसम्भवात् कथं भू-चैत्रादेरपि क्रियान्वय, न हि चित्रगुमानयेत्यत्र चित्रेण क्रियान्वय इष्यत आह, 'भुवादयोधातव इति, भवन्तीति शेष , तेनात्र क्रियान्वय इति सङ्गच्छते, 'तद्गुणेति, यत्र पूर्व्वप-दार्थस्यापि क्रियान्वये तात्पर्य्य तदेव तद्गुणसंविज्ञानवहुव्रीहिः', 'विशेषण-

विज्ञानबहुव्रीहौ चित्रादेर्विशेषणस्यापि कार्य्यान्वयात् । क्रियावाचित्वनियन्त्रितत्वादिरूपेणाजहत्स्वार्थलक्षणेति सम्प्रदायः ।

त्वादिति भावः । 'आदौति लम्बकर्णावयविनो यः सम्बन्धस्तदवच्छिन्नत्वादिनेत्यर्थः, 'सम्प्रदाय इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजन्तु लम्ब-

---

वाचित्वेति, अत्र च लक्षकसम्बन्धस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकतया क्रियावाचित्वादिकमेव ग्राह्यसम्बन्धः आदिपदाच्च लम्बकर्णावयविनो यः सम्बन्धः तदवच्छिन्नत्वादिपरिग्रहः, 'सम्प्रदाय इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्बीजन्तु लम्बकर्णमानयेत्यादौ यथाजहत्स्वार्था तदोभयसाधारण्येनोक्तरूपेण लम्बकर्णस्याप्यन्वये तस्यापि विशेष्यत्वेनैवान्वयः स्यात् नैनवत्, न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात्, तथाचोभयत्रापि अजहत्स्वार्थैव विशेष्यत्वेन विधेयान्वये स्वार्थत्यागात् विशेषणत्वेनापि स्वार्थस्य विधेयान्वय इति तद्गुणसंविज्ञानोक्तिः, लम्बकर्णसम्बन्धित्ववत् चित्रगोसम्बन्धित्वेन उपस्थितावपि स्वार्थस्योपलक्षणतया विधेयानन्वयेनातद्गुणसंविज्ञानोक्तिश्चेति वदन्ति ।

केचित्तु विशेष्यतया विशेषणतया वा स्वार्थान्वयादेवाजहत्स्वार्थत्वाहुः ।

स्येति पूर्व्वपदार्थस्येत्यर्थः, 'कार्य्यान्वयात्' क्रियान्वयात्, 'क्रियावाचित्वेति वाच्यतासम्बन्धेन क्रियावत्त्वेत्यर्थः, तेन नातिप्रसङ्गः, क्रियावत्त्वञ्च सङ्केतविशेषसम्बन्धेन क्रियापदवत्त्वं, एतच्च भुवादयो धातव इत्यत्रोक्तं, चैत्रादीन् भोजयेत्यत्राह, 'नियन्त्रितत्वेति, नियन्त्रितत्वञ्च चैत्रविषयकबुद्धिविशेषविषयत्वं, 'आदिपदात् लम्बकर्णमानयेत्यत्र लम्बकर्णावयविनो यः सम्बन्धः तन्निरूपकत्वस्य लम्बकर्ण-पुरुषोभयसाधारणस्य परिग्रहः । 'अजहत्स्वार्थलक्षणेति आदिमते भू-चैत्रादिपूर्व्वपदसाधारणी लक्षणेत्यर्थः, भू-चैत्रादिकन्तु तात्पर्य्यग्राहकमिति भावः । 'सम्प्रदायः' नैकसम्प्रदायः ।

अत्राहुः अनस्तमितपद-पदार्थविभागस्य चित्रगुसमुदायस्यान्योन्यान्विताववयवार्थसम्बन्धिन्यन्यपदार्थे शक्तिः कल्प्येत अतो नानेकार्थत्वम् न वा अवयवार्थत्यागो न वा तद्गुणसंविज्ञाने लक्षणा योगरूढिस्त्वौ-

कर्णमित्यादौ अजहत्स्वार्थलक्षणाया एव लक्षितलक्षणात्वादिति तदुपस्थितिस्तदा विशेष्यत्वेनैवोभयान्वयापत्तिः ।

'अत्राहुरिति, वैयाकरणा इति शेषः। योगार्थलाभार्थमाह, 'अनस्तमितेति, 'अत इति, सम्बन्धित्वेन शक्तिर्न चैत्रत्वादिनेत्यर्थः । 'तद्गुणेति अन्यथा अन्यपदार्थस्यैव शक्यत्वे समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादित्यर्थः, उभयसिद्धावयवार्थभानार्थं 'तद्गुणे'त्युक्तम् । अन्यथा अन्यथातद्गुणाभ्युपगमा

'अत्राहुरिति, वैयाकरणा इति शेषः, 'अनस्तमितेति प्रतीयमानावयवार्थस्येत्यर्थः, 'अन्योन्यान्वितेति चित्राभिन्नगोसम्बन्धिनीत्यर्थः, 'शक्ति' कल्प्येतेति चित्राभिन्नगोसम्बन्धित्वरूपेण शक्तिः कल्प्येतेत्यर्थः, शक्ततावच्छेदकन्तु चित्रगुपदत्वमेवेति भावः । 'अत इति यतश्चित्रगोसम्बन्धित्व-लम्बकर्ण-सम्बन्धनिरूपकत्वादिना शक्तिर्न तु चैत्र मैत्रत्वादिनेत्यर्थः, 'अनेकार्थत्वं' चित्रगुपद लम्बकर्णपदादेरनेकार्थत्वं । 'न वा अवयवार्थेति, चैत्रत्व-मैत्रत्वादिना शक्तावयवार्थत्यागापत्तिरिति भावः । 'तद्गुणसंविज्ञान इति लम्बकर्णादिपद इत्यर्थः, 'लक्षणेति, चैत्रत्व मैत्रत्वादिना अन्यपदार्थस्य शक्यत्वे अवयवार्थभानार्थं समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादिति भावः । 'तद्गुणसंविज्ञान-इत्युपलक्षणम्, अतद्गुणसंविज्ञाने चित्रगवादिपदेऽपि चैत्रत्व मैत्रत्वादिना शक्यत्वे अवयवार्थभानार्थं समुदायस्यावयवार्थे लक्षणा स्यादित्यपि बोध्यम् । न च तथापि मुण्डादयो यान्तु चैत्रादीन् भोजयेत्यादौ का गतिः तत्र क्रियाक्षिप्त नियन्त्रितत्वादिना शक्त्यभ्युपगमे अवयवार्थत्यागापत्तेरिति वाच्यं।

कारात् अवयवार्थाज्ञाने तत्सम्बन्धिनोऽज्ञानात् । मण्डपादौ तु अवयवार्थनिरपेक्षैव गृहविशेषधीरित्यवयवार्थत्याग एव समुदाये रूढिः ।

देव तद्वाप्तिरित्यपि यदीन्नूयादिति, 'अवयवार्थेति । न चैवं चित्रगुमानयेत्यादावप्यवयवार्थत्यागे तद्गुणातद्गुणविभागो न स्यादिति वाच्यं । विशे-

---

षणायत्वा तत्रावयवार्थत्यागाभ्युपगमात् भृत्य-सत्त्व मैत्रत्व चैत्रत्वादिना नानार्थत्वाभ्युपगमाद्वेति भावः । सत्त्वेन हेतुमाह, 'योगरूढीति योगार्थान्तर्भावेन रूढिस्वीकारादित्यर्थः । योगार्थान्तर्भावे हेतुमाह, 'अवयवार्थेति, 'तत्सम्बन्धिनोऽज्ञानादिति तत्सम्बन्धित्वेनाज्ञानापत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं मण्डपादिपदेऽपि योगार्थान्तर्भावेन रूढ्यापत्तिरित्यत आह, 'मण्डपादाविति, 'निरपेक्षैव' अविषयिकैव, 'अवयवार्थत्याग एवेति अवयवार्थानन्तर्भावेनेत्यर्थः ।

केचित्तु पङ्कजादिवच्चित्रगवादिपदमपि योगरूढं अवयवशक्त्या चित्रगवादे समुदायशक्त्या च सम्बन्धित्वेन सम्बन्धिन उपस्थिते अवयवार्थ-समुदायार्थयोः परस्परमन्वयाच्च चित्रगोसम्बन्ध्यादेर्विशिष्टस्य लाभः । न च नानार्थयोर्मिथोऽन्वयस्याव्युत्पन्नतया कथमवयवार्थ-रूढ्यर्थयोः परस्परमन्वयः पङ्कजपदे त्वभेदसंसर्गेणैवान्वय इति नानुपपत्तिरिति वाच्यं । समासातिरिक्तस्थले तथा व्युत्पत्तेरिति वैयाकरणमतमाश्रयन्ते, 'अन्ये' इति, अतएव 'योगरूढिस्वीकारादिति यथाश्रुतं सङ्गच्छते । 'अन्योन्यान्वितेति सम्बन्धित्वरूपेणान्योन्यान्वितावयवान्वयिनीत्यर्थः, 'शक्तिः कल्प्यतेति सम्बन्धित्वेन रूढिः कल्प्यतेत्यर्थः, 'अत इति अतः सम्बन्धित्वेन रूढिर्न तु चैत्र-मैत्रत्वादिनेत्यर्थः, 'नानेकार्थत्व' चित्रगवादिसमुदायस्य नानेकार्थत्वं । योगादरे हेतुमाह, 'अवयवेति । नन्वेवं मण्डपादिपदेऽपि योगरूढत्वं कुतो नाभ्युपेयत इत्यत आह, 'मण्डपेति, 'रूढिरिति, बोधिकेति शेषः, अन्यत्सर्वं पूर्ववदित्याहुः ।

तथाह्यस्ति चित्रग्वादिपदस्यान्यपदार्थे तात्पर्यमेव तत्रैव च तात्पर्यं नियमतोऽन्यपदार्थस्य प्रतीतेः तदन्या-

---

किञ्चैवं लोहितोष्णीषा इत्यत्र गुणविधिर्न स्यात् लौहित्यप्रत्य-यायुगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन अजहत्स्वार्थाभ्युपगमात्। अपि च लक्षणया अन्यपदार्थस्य चित्रग्वादिनोपस्थितौ प्रत्यया सम्बन्धकर्षप्रतीतौ प्रतीति-

---

धान्वये विशेषणत्व-उपलक्षणत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेरिति भावः। अन्यन्नलभ्य-तया न स्फुटमित्यत आह, 'तथाहीति, 'चित्रग्वादिपदस्येति। यद्यपि प्रत्य-स्यापि प्रत्यये तात्पर्यनियम एव लक्ष्येऽपि तात्पर्यात् तथाप्युक्तनियमतात्प-

---

ननु समुदायशक्तिं विनाप्युक्तक्रमेणैवोपपत्तिसम्भवात् किं समुदाय-शक्त्या शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात्मानाभावाच। न चैवं घटादिपदेऽपि समु-दायशक्तिर्न स्यादेकाक्षरकोषेण प्रत्येकशक्तिव्युत्पादनादुत्तरवर्णे लक्षणयैव घटादिबोधोपपत्तेः पूर्ववर्णानान्तु चित्रादिपदवत् तात्पर्यमात्रग्राहकतायाः सुवचत्वादिति वाच्यं। प्रत्येकवर्णशक्तिमविदुषः प्रत्येकवर्णलक्षणाप्रतिसन्धानं विनापि घटपदश्रवणानन्तरं घटादेरुपस्थितेस्तत्र समुदायशक्तेरावश्यकत्वा-दिह तु चित्रादिप्रत्येकपदशक्तिमविदुषोऽन्यपदार्थबोधस्यासिद्धत्वादित्यतः समुदायशक्तौ वैयाकरणोक्तं युक्त्यभावं व्युत्पादयति, 'तथाहीति, 'चित्रग्वादि-पदस्येति सतात्पर्यकचित्रग्वाद्यानुपूर्व्या इत्यर्थः, 'अन्यपदार्थे' मत्पदार्थे, 'तात्पर्यमेवेति समस्यमानपदार्थान्यतात्पर्यकत्वव्याप्यत्वमित्यर्थः, शुकाद्यु-च्चरितातात्पर्यकचित्रग्वादिपदे व्यभिचारवारणाय सतात्पर्यकेत्यानुपूर्वी-विशेषणं, 'तत्रैवेति समस्यमानपदार्थातिरिक्तेतरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्व-मित्यर्थः, कदाचिदपि चित्रत्वप्रतीतिर्जायतां गोसदृशप्रतीतिर्जायतामित्या-दीच्छया चित्रग्वादिपदानुच्चारणादित्यभिमानः। यद्यपि चित्रगोसम्बन्ध्या-दावन्यपदार्थतात्पर्येऽपि विशेषणविधया चित्रत्वादौ तात्पर्यमस्त्येव तथापि

प्रतीतेश्च, नियततात्पर्यं विना अन्यपदार्थे बहुव्रीहौ नियमतोलक्षणापि न स्यात्। तस्मान्नियततात्पर्य्यनिर्वाहिका बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिरेव, लक्षकपदस्य लक्ष्ये

कत्वादेव विवादविच्छेदे विनिगमकन्यायाभिधानानौचित्यात् तस्माच्च तद्गुणसंविज्ञाने अजहत्स्वार्था न वा अतद्गुणसंविज्ञाने जहत्स्वार्थेति विभागः, किन्तूभयत्र जहत्स्वार्था उभयत्र च लम्बकर्णसम्बन्धित्वेन चित्रगोस्सम्बन्धित्वेन चोपस्थितिर्विशेषणत्वोपलक्षणत्वभेदादुभयभेदः, उपलक्षणत्वन्तु विधेयापेक्षया ज्ञाने तूभयोर्विशेषणत्वमेव । न च वृत्तिद्वयविरोधः, सम्बन्धलक्षणयैव सम्बन्धिनोभानात्, यद्धि येन विना न भासते तद्धीहेतोस्तद्बोधकत्वनियमेन सम्बन्ध-

---

र्थस्य शक्तिनिर्व्वाह्यत्वं गोमयसिद्धं तन्नैव तथात्वकल्पने निरूढलक्षणानिर्व्वाह्यत्वं गोमयसिद्धं तन्नैव तथात्वकल्पने निरूढलक्षणानिर्व्वाह्यत्वकल्पनेऽपि तुल्यं, तथाप्यापातत इदं, अतएवाग्रे तदेवाशङ्क्य युक्त्यन्तरं वक्ष्यति । इष्टा-

---

विशेषणविधया तात्पर्य्येतरतात्पर्य्याभावस्य विवक्षितत्वाददोषः । अन्यपदार्थतात्पर्य्यव्याप्यत्वमन्यपदार्थेतरतात्पर्य्याभावव्याप्यत्वञ्चोपपादयति, 'नियमत-इति, तात्पर्य्यप्रमात इति शेषः, 'तदन्याप्रतीतेश्चेति अन्यपदार्थान्याप्रतीतेश्चेत्यर्थः, तात्पर्य्यप्रमात इत्यत्रापि सम्बध्यते, 'नियततात्पर्य्यं विनेति अन्यपदार्थेतरतात्पर्य्यकत्वाभावव्याप्यत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः, 'अन्यपदार्थे इति, तात्पर्य्यप्रमात इति शेषः, 'लक्षणापि न स्यादिति लक्षणया शाब्दबोधजनकता प्रसज्यतेऽपि न स्यादित्यर्थः । क्वचित् तात्पर्य्यप्रमातोऽन्यपदार्थेतरस्यापि प्रतीतिः स्यादिति भावः । नन्वेतावता विभक्त्याद्यानुपूर्व्व्यां अन्यपदार्थे नियमतस्तात्पर्य्यमस्तु तत्र तच्छक्तिः कथं स्यादित्यत उपसंहरति, 'तस्मादिति, 'नियततात्पर्य्यनिर्व्वाहिकेति विभक्त्याद्यानुपूर्व्व्या अन्यपदार्थ-

तात्पर्यानियमात् तात्पर्यनियमे च क्वचिद्बहुव्रीहे-

र्लक्षणयैव समन्वितबोधात्तीरलक्षणया तीरस्येव तेन विना नीरास्मरणात् निर्विकल्पकरूपायाः स्मृतेरभावादित्यपि द्रष्टव्यं । तत्र तात्पर्यमेव सर्वत्र तात्पर्यमिति नियमौ प्रत्येकमेव प्रतिनियतौ न तु व्यापकौ प्रकृतानुपयोगात् नानार्थे व्यभिचाराच्च । प्रकृत-

तात्पर्यकत्वस्य तदितरतात्पर्यकत्वाभावस्य वा व्याप्यत्वनिर्व्वाहिकेत्यर्थः, 'बहु-व्रीहे' रिति चित्रग्वाद्यानुपूर्व्यादेः, तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यतत्तात्पर्यकानुपूर्वीकत्वस्य तदितरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यानुपूर्वीकत्वस्य वा तच्छक्तत्वव्याप्यत्वादिति भावः । ननु तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्वीकत्वस्य तच्छक्तत्वव्याप्यत्वं कुत्रावधृतं न तावद्घटादिपदे तत्र लक्ष्ये तत्तात्पर्यदशायां शक्ये तात्पर्याभावेन शक्य-तात्पर्यकत्वव्याप्यत्वस्यैवाभावादेवं तदितरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यानुपूर्वीकस्य तच्छक्तत्वव्याप्यत्वमपि न कुत्रापि दृष्टं घटादिपदे लक्ष्ये तात्पर्यदशायां शक्येतरतात्पर्यकत्वाभावे शक्येतरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यत्वस्यैवासिद्धेरिति चेत्, न, योऽपूर्व्वपदविशेषः शरीरविशेषशक्तो यत्परतया तात्पर्यसामान्यं विना च न प्रयुक्तस्तस्यैवोभयत्र दृष्टान्तत्वसम्भवात् ।

केचित्तु अन्यपदार्थतात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्वीकत्व-तदितरतात्पर्यकत्वाभावव्याप्यानुपूर्वीकत्वयोरन्यपदार्थशक्तत्वव्याप्यताग्रहस्थलाभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्त्या अन्यपदार्थशक्तत्वमनुमेयमिति भावः ।

नन्वत्र तत्तात्पर्यकत्वव्याप्यानुपूर्वीकत्वं न तच्छक्तत्वव्याप्यं लक्षकपदस्य लक्ष्यतात्पर्यकत्वादिव्याप्यानुपूर्वीकत्वेऽपि तच्छक्तत्वाभावादित्यत आह, 'लक्षकपदस्येति, 'लक्ष्ये तात्पर्यानियमादिति लक्ष्यतात्पर्यकत्वस्य लक्ष्येतर-तात्पर्यकत्वाभावस्य वा व्याप्यत्वविरहादित्यर्थः, केवललाक्षणिकानुपूर्व्या अप्रसिद्धत्वादिति भावः । ननु बहुव्रीहेरन्यतात्पर्यपदार्थनियमोऽसिद्ध इत्यत आह, 'तात्पर्यनियमे चेति, बहुव्रीहेरित्यादि, 'बहुव्रीहे.' सतात्पर्यक-

रन्यपदार्थपरत्वमपि न स्यात्। अथ क्वचिद्बहुव्रीहेरन्यपदार्थे तात्पर्यमेव न भवति यथा "यजमानपञ्चमा ऋत्विजो लोहितोष्णीषा ऋत्विज इत्यत्र यजमानपञ्चमत्व-लौहित्ययोर्विधेयत्वेन प्राधान्यात्तत्परतया अन्यपदार्थे तात्पर्याभावादेवं क्वचिल्लोकेऽपीति चेत्, तर्हि तत्रान्यपदार्थे तात्पर्याभावात् तदनुपपत्तिं विना लक्षणाविरहादन्यपदार्थे शक्तिरेव। अन्यथा

नियमस्त्वेकार्थ एव सुवचः। न च प्रथमनियमोऽसिद्धः, लक्ष्यतात्पर्येऽपि वाक्यतात्पर्यसम्भवात् शक्यसम्बन्धिनि वाक्याविशेषणत्वादिति भावः। लक्ष्यतात्पर्यविशेषत्वेनापि लक्ष्यतात्पर्यनियमादित्यत्र

पत्तिमाशङ्कते, 'अथेति, 'अन्यपदार्थ इति, "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादिना उष्णीषस्यान्यपदार्थस्य प्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावादिति भावः। तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमितिमतमाश्रित्याह, 'तर्हीति, 'अभि-

---

बहुव्रीहेः, 'अन्यपदार्थपरत्वमपि न स्यादिति अन्यपदार्थतात्पर्याभाववत्त्वमपि स्यादित्यर्थः। इष्टापत्तिमाशङ्कते, 'अथेति, 'तात्पर्यमेव न भवतीति तात्पर्याभावोऽस्त्येवेत्यर्थः। 'यजमानेति यजमानपञ्चमा ऋत्विजः प्रचरन्ति लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यर्थः, प्रचरन्तीत्यस्य यज्ञशालायां गच्छेयुरित्यर्थः, 'यजमानपञ्चमत्व-लौहित्ययोः' यजमानपञ्चम-लोहितोष्णीषयोः, प्रचरणस्येवेति शेषः, 'विधेयत्वेन' पूर्वाप्राप्तत्वे सति प्रापणीयत्वेन, ऋत्विक्प्रचरणस्य प्रकारान्तरेणापि लब्धत्वादिति भावः। 'प्राधान्यात्' अननूद्यत्वात्, 'क्वचिल्लोकेऽपीति लम्बकर्णमानयेत्यादावपीत्यर्थः, 'तदनुपपत्तिं विना' तदनुपपत्तिज्ञानं विना, 'लक्षणाविरहात्', 'शक्तिरेवेति, बोधिकेति शेषः।

तत्रान्यपदार्थबुद्ध्यनुदयापत्तिः। न च तत्रान्यपदार्थबुद्धि-
राभिधानिक्येव न भवतीति युक्तम्, ऋत्विग्भिः सा-
मानाधिकरण्यानुदयात् तस्माद्बहुव्रीहेर्नियमतोऽन्य-
पदार्थबुद्ध्युदयात्तत्र शक्तिरेव। यद्यपि शक्तस्य शक्ये न
तात्पर्यनियमः लक्ष्येऽपि क्वचित् तात्पर्यात्। तथापि

नियम उभयत्रापीवाच्य', अन्ये चान्यपदार्थपरत्वमपि न स्यादित्युप-
लक्षणमन्यपरत्वमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यं। 'आभिधानिकीति शा-
ब्दीत्यर्थः। ननु वस्तुगत्या शक्यसम्बन्धिनि तात्पर्य्याद्विशेषणत्वेनापि
शक्ये तात्पर्य्यनियम इत्यभिसन्धाय नियमपदमुत्सर्गपरतया नियमे-
ऽन्तर्भावयति, 'यद्यपीति, तादृशोत्सर्गस्य शक्तिनियमादिति भावः।
शक्तिमित्यापाततः परमार्थतस्तु लाक्षणिकत्वपक्षे बहुव्रीहिस्थपदे
लक्षणा वाच्या तत्र केवललाक्षणिकमेव नगरादिपदानां शक्तत्वादि-

एतच्च लाक्षणिकान्वयबोधं प्रत्येवानुपपत्तिज्ञानद्वारा तात्पर्यज्ञानं जनयित्वा
तात्पर्य्यज्ञानं हेतुर्न शक्यान्वयबोधे इत्यभिप्रायेण, यथाश्रुते तात्पर्य्यज्ञानं विना
शक्तिरेव कथं बोधिका स्यादित्यसङ्गतत्वापत्तेः, 'अन्यथा' शक्तेरबोधकत्वे,
'आभिधानिकीति शाब्दीत्यर्थः, 'सामानाधिकरण्यानुदयादिति बहुव्री-
ह्यर्थस्याभेदान्वयबोधानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः, यजमानादिना ऋत्विजामभेद-
विरहादिति भावः। 'शक्तिरेवेति तात्पर्य्यमेवेत्यर्थः। ननु तथापि
यथा घटादिपदस्य न घटादितात्पर्य्यकत्वनियमः क्वचिल्लक्ष्ये तात्पर्य्यात् तथा
चित्रगवाद्यानुपूर्व्व्या अपि कथमन्यपदार्थतात्पर्य्यकत्वनियमोऽभ्युपगतेऽपि
लक्षणया अन्यपदार्थादन्यत्र कदाचित् तात्पर्य्यादित्यत आह, 'यद्यपीति,
'शक्तस्य' शक्तपदान्तरस्य, तथापीति, पदान्तरस्यानुपूर्व्व्या इति शेषः,

शक्ये तात्पर्यमौत्सर्गिकं क्वचिदन्यत्र प्रयोगादपोद्यते। बहुव्रीहौ चान्यपदार्थादन्यत्राप्रयोगाच्छक्यार्थेऽपि तात्पर्यनियमो भवति।

यत्तु केवललाक्षणिकस्याभावाद्बहुव्रीहौ शक्यनियमे परिशेषादन्यपदार्थ एव शक्य इति। तन्न। शक्तिं विनापि तात्पर्यनिर्वाहात्।

अत्र ब्रूमः। बहुव्रीहौ न वाक्ये लक्षणा किन्तु पदे

धायिकौ' शब्दौ, 'तथापीति, 'औत्सर्गिकं' औत्सर्गिकमेव, तात्पर्यं शक्तिनियतमिति भावः। 'बहुव्रीहाविति, यजमानपञ्चमा इत्यादावप्युक्तसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या अन्यपदार्थान्वये तात्पर्यमस्त्येव विधेयतया परं न तत्र तात्पर्यमित्यवधेयं।

'केवलेति अशक्तेत्यर्थः, शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वादिति भावः। 'शक्तिमिति समुदायशक्तिं विनाप्यवयवलक्षणयैव तात्पर्यनिर्वाहादित्यर्थः।

'औत्सर्गिकं' औत्सर्गिकमेव, भूयः सहचरितमेवेति यावत्, एवकारादपकालव्यवच्छेदः, 'अपोद्यते' अभ्युपगम्यते, 'अप्रयोगात्' लक्षणाद्यप्रयोगात्।

'केवललाक्षणिकस्येति अशक्तलाक्षणिकस्येत्यर्थः, 'शक्यनियमे' लक्षणावादिमते शक्यनियमे, 'शक्तिं विनापि' समुदायशक्तिं विनापि, 'तात्पर्यनिर्वाहादिति अवयवलक्षणयैव तात्पर्यविषयान्वयबोधनिर्वाहादित्यर्थः, लक्षणायामेव समुदायशक्तेरावश्यकत्वादितिभावः। वैयाकरणमतं दूषयति, 'अत्र ब्रूम इति, 'लक्षणेति न्यायनयेऽपि लक्षणया अन्यपदार्थशाब्दबुद्धिजनकतेत्यर्थः, तथाच तस्यान्यपदार्थशाब्दबुद्धिजनकत्वाभावान्न तत्र तात्पर्यनियम इति भावः। ननु बहुव्रीहिस्थपदे तात्पर्यनियमात् तस्यैव तत्र

तस्य च नान्यपदार्थे तात्पर्यनियमः क्वचिदेकदेशेऽपि तात्पर्यात् । अथास्ति बहुव्रीहिस्थपदद्वयस्यान्यपदार्थे तात्पर्यनियमः ततोऽन्यथाप्रयोगनियमात् अतस्तन्निर्वाहिका पदद्वये शक्तिः सैव च वाक्ये वाक्यस्य पदद्वयात्मकत्वादिति चेत्, अस्तु तर्हि बहुव्रीहिस्थपदद्वये निरूढा लक्षणा तयैवान्यपदार्थे तात्पर्यनियमोपपत्तौ समुदायशक्तौ मानाभावात् ।

नवीनास्तु बहुव्रीहावन्यपदार्थस्य लक्ष्यत्वे नियम-

त्यपि द्रष्टव्यं । 'निरूढेति पदान्तरसमभिव्याहारनियमे लक्ष्यमात्रतात्पर्य एव निरूढलक्षणा, यथा यज्ञार्थकपदसमभिव्याहारे कर्म-

---

'बहुव्रीहाविति, तथाचावयवतात्पर्यनिर्वाहाय न समुदायशक्तिरिति भाव । अस्तु तर्हि समुदायतात्पर्यनिर्वाहाय शक्तिरिति शङ्कते, 'अथेति, अन्यलभ्यत्वान्न शक्तिरित्याह, 'अस्तिति, नियततात्पर्यं न शक्तिनियतं नानार्थकस्थले हेतुवाक्ये घटं करोतीत्यादावनयवतात्पर्यके च व्यभिचारादिति भाव । प्रामाणिकेन तदर्थमात्रपरतया लक्षणया प्रयुज्य-

---

शक्तिरस्त्वित्यत आह, 'तस्य चेति पदस्य चेत्यर्थः, 'अन्यथाप्रयोगनियमादिति, साक्षात् परम्परया वान्यपदार्थशाब्दबोधानुकूलत्वाचेत्यपि बोध्यं । 'पदद्वयइति, 'निरूढा लक्षणा' उक्तक्रमेणान्यपदार्थे निरूढा लक्षणा, 'तयैवेति, नियततात्पर्यं हि न शक्तिमात्रनियतमपि तु शक्ति-लक्षणान्यतरव्याप्यमिति भाव । 'मानाभावादिति, गौरवाचेत्यपि बोध्यं ।

'नवीना' वैयाकरणनवीना, 'लक्षणीयपदेति लक्षणीयवाचकपदेत्यर्थः ।

तोलक्षणीयपदलिङ्गता न स्यात् लक्षकपदस्य लक्षणीयपदलिङ्गाग्राहकत्वनियमात् स्वलिङ्गापरित्यागाच्च । अतोऽन्यपदार्थे शक्तिरेवेति । अत्र ब्रूमः । बहुव्रीहेर्लाक्षणिकत्वेन विशेषणपदत्वनियमान्नियमतो लक्षणीयविशेष्यपदलिङ्गकत्वं । समानाधिकरणस्य समानवि-

---

विभक्त्यन्तस्यावयवे घटं करोतीत्यादौ लक्षणेति भावः । 'समानाधिकरणस्येति तथाद्यं पदं चैत्रस्य पत्न्याः स्वमित्यत्र व्यभिचारवार-

---

मानत्वं निरूढलाक्षणिकत्वं, अतएव निरूढलक्षणा शक्तितुल्येति वदन्ति । ननु मत्ताः क्रोशन्तीत्यत्र लक्षणीयपुरुषपदलिङ्गग्राहकत्वात् व्यभिचार इत्यतचेराह, 'स्वलिङ्गेति । ननु स्त्रियो मत्ता इत्यादौ व्यभिचार इत्यतआह, 'बहुव्रीहेरिति, तथाच बहुव्रीहावयं नियम इत्यर्थः, 'समानाधि-

---

ननु मत्ताः पुरुषाः क्रोशन्तीत्यत्र लक्षणीयवाचकपुरुषपदलिङ्गग्राहकत्वाद्व्यभिचार इत्यतचेराह, 'स्वलिङ्गेति, 'विशेषणपदत्वनियमादिति विशेषणवाचकपदत्वनियमादित्यर्थः । न च मत्ताः क्रोशन्तीत्यादौ मत्तादिपदस्य लाक्षणिकत्वेऽपि विशेषणशब्दस्याभावाद्व्यभिचार इति वाच्यं । तथापि किञ्चिद्विशेष्यवाचकपदाध्याहारनियमेन विशेषणवाचकत्वादित्यभिमानः । यद्वा 'लाक्षणिकत्वेनेति विशेषणपदत्वनियमेन हेतुरपि तु विशेषणे तृतीयया लाक्षणिकत्वेन विशिष्टस्य बहुव्रीहेरित्यर्थः, तथाच बहुव्रीहेरेव विशेषणवाचकपदत्वनियमः चित्रगुरस्तीत्यादावपि यत्किञ्चिद्वाचकपदाध्याहारादिति भावः । 'लक्षणीयविशेष्यपदलिङ्गकत्वमिति अध्याहृतस्य श्रुतस्य वा लक्षणीयमस्योपस्थापकविशेष्यपदलिङ्गग्राहित्वमित्यर्थः, 'समानाधिकरणस्येत्यादि, तस्य दीर्घिकाया पय इत्यत्र तच्छब्दस्य विशेष्यपदलिङ्गग्राहकत्वाद्व्यभिचारवारणाय आद्यं षष्ठ्यन्तं, अभेदान्वयबुद्धिसाकाङ्क्षस्येति तदर्थं,

भक्तिकस्य विशेषणपदस्य विशेष्यपदलिङ्गत्वनियमात् । भिन्नविभक्तिकयोरिव भिन्नलिङ्गकयोरपि सामानाधिकरण्येन विशेषण-विशेष्यपदभावाभावात् । अजह-

पाय, द्वितीयन्तु वेदोगच्छतीत्यत्रेत्यर्थः, विपक्षबाधकमाह, 'भिन्नेति, 'अजहदिति, तथाच विशेषानुशासनावतार इति पूर्व्वनियमे विशेषणं देयमिति भावः ।

करणस्येति, एतच्च नैजस्य पश्चा स्वामीत्यत्र व्यभिचारवारणाय, नैव पचतीत्यत्र तद्वारणाय 'समानविभक्तिकस्येति सुप्तिङोश्च न समानत्वमित्यर्थं । न च कर्तृवाच्यतया तत्र सामानाधिकरण्यमेव नेति वाच्यं । समानसंख्याभिधायकविभक्तिप्रकृतित्वस्य तत्त्वात् तस्य च तथापि सत्त्वात् । ननु विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्वेन न तथात्वमिति चेत्, न, तदभिधानस्य विशेष्यविभक्त्यर्थोपस्थित्यर्थनिवेशपरत्वात् मतान्तरत्वाद्वा । अत एव वक्ष्यति, एकसंख्यावाचकमेव हि शाब्दसामानाधिकरण्यमिति । अप्रयोजकत्वं निरस्यति, 'भिन्नेति, 'अजहदिति, तथाच लिङ्गनियमानुशासनाभावे सतीति

स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोकशब्दे विशेषणस्य धातोर्लिङ्गविरहाद्विशेष्यपदलिङ्गकत्वाभावेन व्यभिचारवारणाय द्वितीयं पदान्तं । न च तथापि लिङ्गरहितयुष्मदादिविशेषणे त्वमुत्तम इत्यादौ व्यभिचारः सलिङ्गविशेष्यकत्वेन विशेषणपदविशेषणे द्वितीयपदान्तवैयर्थ्यापत्तेरिति वाच्यं । युष्मदादेरपि सलिङ्गकत्वात् लिङ्गाधिकारविहितटाप्ङीबादिशून्यत्वेन चालिङ्गकत्वव्यपदेशादिति भाव । यद्यप्येवं नेयं नवधकामेत्यादिवङ्गनोष्ठौ स्त्रीलिङ्गकत्वानुपपत्तिस्तत्र भर्गो विशेष्यपदत्वात् समानाधिकरण्यविशेषणत्वाभावाच्च । तथापि नैव दधिमनीष्याघवङ्गघोषाविव तत्रापि व्युत्पत्त्यन्तरं कल्प्यमिति हृदयं । उक्तनियमे विपक्षबाधकमाह, 'भिन्नविभक्तिकयोरिति भिन्नविभक्तिकनाम्नार्थयोरित्यर्थः, 'भिन्नलिङ्गकयो' तदर्थयो , 'सामानाधिकरण्येन' अभेदसंसर्गेण ।

लिङ्गे तु लिङ्गविशेषनियमानुशासनान्न तथा, अन्यदन्यस्य लिङ्गं गृह्णातीत्यत्र विशेषण-विशेष्यपदस्य भावत्वमेव नियामकम् । अथ नियमतोविशेष्यलिङ्गतैव

यत्तु अजहल्लिङ्गत्वं प्रकृतेऽपि चित्रगुपदेऽपि गोपदादेरजहल्लिङ्गत्वमिति, तन्न, तत्र विभक्त्यन्तस्य पदतया गोपदमात्रस्यापदत्वात् समुदायस्य विभक्त्यन्तत्वादत एव परवल्लिङ्गमित्यादौ वतिः परवत्-समुदाये लिङ्गमित्यर्थादिति । 'अन्यदिति विशेषानुशासनाभावे विशेषणपदं विशेष्यपदलिङ्गग्राहकमित्यर्थः । ननु शक्तत्वमसाधारणि-

---

पूर्व्वं नियमे विशेषणमिति भावः । न च चित्रगुपदेऽपि गोपदमजहल्लिङ्गमेवेति वाच्यं । विभक्त्यन्तत्वेन समुदायस्यैव तत्परत्वात् । 'विशेषणेति तादृशविशेषण-विशेष्यपदस्वभावत्वमेवेत्यर्थः । परोक्तनियमे व्यभिचारमप्याह,

---

ननु समानाधिकरणस्येत्यादिनियमे परमेश्वरः प्रमाणं वय गुणा इत्यादौ कथं नपुंसकलिङ्गकत्वमित्यत आह, 'अजहदिति, तथाचोक्तनियमे अजहल्लिङ्गकत्वतत्पदभिन्नत्वेन विशेषणीयमिति भावः । अतएव पङ्कजपदादेर्मतुबादौ लक्षणायामपि अयं पङ्कजमित्यादिकं साधु पङ्कजपदादेरजहल्लिङ्गकत्वादेवं खड्गादिकं यदा पुत्रो नाम तदापि अयं खड्गेति स्त्रीलिङ्गतैव साध्वी । नन्वेवं दृष्टसागरा योषित् लब्धधनः पुमानित्यादौ सागरशब्द-धनशब्दयोरजहल्लिङ्गत्वाद्विशेष्यलिङ्गग्राहित्वानुपपत्तिः सागरशब्द-धनशब्दादेरजहल्लिङ्गत्वेऽपि तद्भेदप्रवेशो जलमेतत् सागरः पुत्रो धनमित्यादावसमासेऽपि विशेष्यलिङ्गग्राहित्वापत्तिरिति चेत्, न, दृष्टसागराद्यानुपूर्व्वीघटकसागरादिशब्दभेदस्य निवेशनीयत्वादिति न काप्यनुपपत्तिः । नन्वेवमन्यदन्यलिङ्गं गृह्णातीति सामान्यतोऽनुशासनानुपपत्तिरित्यत आह, 'अन्यदिति, 'विशेषणविशेष्यपदेति निरुक्तविशेषणविशेष्यपदत्वमेव नियामकं निरुक्तविशेषण-

विशेषणपदस्य बहुव्रीहेः शक्तिं विना न निर्वहतीति चेत्, न, विशेषणपदत्वमेव हि विशेष्यलिङ्गकत्वे तन्त्रं न तु शक्तत्वे सति गौरवात्। दण्ड्यादिवाक्यस्याशक्तस्यापि पुरुषादिविशेष्यलिङ्गकत्वात्, गुणवाचिशुक्लादिपदानां शुक्लः पट इत्यादौ लक्षणया विशेषणानां विशेष्यलिङ्गत्वाच्च। ननु शुक्लादेर्गुणिपरत्वे लाक्षणिक-

---

कत्वं दण्ड्याद्यपि तथा, न च गौरवं, गभीरनद्यां देशे घोष इत्यादौ वाक्ये परलिङ्गग्रहणादित्यतो व्यभिचारान्तरमाह, 'गुणेति, गभीर-

---

'गुणेति, 'विशेषणानामिति विशेषणोपस्थापकानां विशेष्यपदलिङ्गकत्वादित्यर्थः। 'नन्विति, तथाच ममापि लिङ्गानुशासनाभावे सतीति विशे-

---

षणं विशेष्यपदलिङ्गं शक्तत्वेऽपेवार्थ इति यावत्, अन्यथा ऽतिप्रसङ्गादिति भावः। इदञ्चापाततः सर्वत्र बहुव्रीहौ विशेष्यपदाध्याहारे मानाभावात्। वस्तुतो दण्डादिवद्बहुव्रीहेरपि त्रिलिङ्गकत्वं वक्तृविवक्षया च प्रयोगनियमः विशेष्यपदसत्त्वे तु समानाधिकरणलेत्यादिनियम एव वक्तृविवक्षा बाधिकेत्येव तत्त्वं। 'विशेषणपदस्येति बहुव्रीहेर्विशेषणं, 'शक्तिं विनेति, पदत्वस्य शक्तिमत्त्वरूपतया शक्तिं विना विशेषणपदत्वस्यैवासम्भवादिति भाव'। 'विशेषणपदत्वमेवेति विशेषणोपस्थापकशब्दत्वमेवेत्यर्थः, 'शक्तत्वे सतीति शक्तत्वे सति विशेषणोपस्थापकत्वमित्यर्थः, 'दण्ड्यादीति, तथाच शक्तत्वप्रवेशे एषामसंग्रह इति भाव·। 'गुणवाचीति, यद्यपि शुक्लादिशब्दाना प्रकृते लक्षणायामपि शक्तत्वमस्त्येवेतिनैतद्दूषणं घटते तथापि लक्षकपदेन स्वलिङ्गं न परित्यज्यत इति परोक्तनियमे व्यभिचारपरोऽयं ग्रन्थो न तु शक्तत्वप्रवेशे दूषणपर इत्यवधेयं। अतएवाग्रेव शङ्कते, 'नन्विति,

त्वेन स्वलिङ्गप्राप्तौ "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वतीत्यनुशासनाल्लाक्षणिकस्यापि विशेष्यलिङ्गकत्वम्। न च बहुव्रीहौ तथानुशासनमस्तीति चेत्, न, तस्य न्यायप्राप्तानुवादकत्वात्। अतएव शुक्लं रूपमिति शुक्लगुणवाचकत्वेऽपि लिङ्गानुशासनं परिभूय विशेषणपदत्वात् शुक्लपदं विशेष्यरूपपदस्यैव लिङ्गं

नद्यादावसमासेऽजहल्लिङ्गतया समासे कर्मधारयस्यापि तत्पुरुषप्रभेदत्वेन परवल्लिङ्गमित्याद्यनुशासनेनैव व्यभिचाराभावेन विशेषणान्तरदानाभावाच्चेति भावः। 'तस्येति व्याकरणसिद्धमनूद्यते कोषेण, न हि कोषस्य तदनुशासनसामर्थ्यमिति भावः। शुक्लोरूप-

---

मर्थ्यमिति भावः। 'तस्येति उक्तन्यायसिद्धमनूद्यते कोषेण न तु तस्य तदनुशासनसामर्थ्यमित्यर्थः। नन्वेतदेव कुत इत्यत आह, 'अतएवेति उक्तकोषस्य स्वातन्त्र्येण तदनुशासनसामर्थ्याभावादेवेत्यर्थः। ननु "गुणे शुक्लादय इत्यस्य गुणे विशेष्यपदे इत्यर्थः, अत्र च रूपं विशेष्यपदमित्यस्वरसेनाह,

---

'स्वलिङ्गप्राप्ताविति स्वलिङ्गप्राप्तेरुचितत्वेऽपीत्यर्थः', 'लाक्षणिकस्यापीति, तस्येति शेषः। 'तथानुशासनं' लिङ्गानुशासनं, 'तस्य' "गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यादेः, 'न्यायप्राप्तेति, समानाधिकरणस्येत्याद्युक्तन्यायसिद्धस्यानुवादकत्वं न तु स्वातन्त्र्येण लिङ्गविधायकत्वमित्यर्थः। 'अतएवेति यत एव न स्वातन्त्र्येण तस्य लिङ्गविधायकत्वमत एवेत्यर्थः। अथ "गुणे शुक्लादयः पुंसीत्यस्यासति गुणवाचकविशेष्यपदासन्निधाने इति विशेषणान्नैतादृशः प्रयोग-

शक्नातीति। अन्यथा शुक्लोरूपमिति स्यात्। किञ्च बहुव्रीहेर्लिङ्गानुशासनाभावेन स्वलिङ्गाभावाद्विशेषणोपस्थापकवाक्यत्वाच्च विशेष्यपदलिङ्गतैव युक्ता यथा दण्डी पुरुष इत्यादौ। वस्तुतो बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तावपि कथं नानालिङ्गकत्वं तथा लिङ्गानुशासनाभावात्। अथ विशेषणपदत्वाद्विशेष्यपदलिङ्गता विशेष्यपदञ्च नानालिङ्गमतो नानालिङ्गतेति चेत्, तर्हि लाघवाल्लक्षणैवास्तु उक्तन्यायेनैव लक्षणीयविशेष्यपदलिङ्गत्वोपपत्तेरिति।

मिति नान्वयः, गुणे शुक्लादय इत्यस्य गुणविशेष्य इत्यर्थ इत्यस्वैराह, 'किञ्चेति।

'किञ्चेति, 'तर्हीति। नन्वेवं चित्रगुधनमित्यादौ बहुव्रीहिघटकचित्रगुपदं तत्पुरुषघटकतायां जहल्लक्षणया स्यात्। न च परम्परासम्बन्धादेकैव लक्षणा अन्यपदार्थसम्बन्धिनि बहुव्रीहेरनुशासनाभावात् तस्माद्बहुव्रीहौ शक्तिरेवेति चेत्, न, बहुव्रीहिघटकतया चित्रगुपदस्य अन्यपदार्थपरत्वे तत्सम्बन्धिनि परम्परासम्बन्धेन तत्पुरुषघटकतायाश्च लक्षणाद्वयादेव युगपदन्वयबोधोपपत्तेः युगपद्वृत्तिद्वयविरोधस्य अभिज्ञन्मतेऽभावादिति।

इत्यत आह, 'किञ्चेति, 'स्वलिङ्गाभावादिति, तथाच लाक्षणिकपदे स्वलिङ्गापरित्याग इति नियमस्याभावकत्वाच्च इति भावः। 'तथा लिङ्गानुशासनेति बहुव्रीहिविधायकानुशासनाभावादित्यर्थः, 'लाघवादिति, अतिरिक्तशक्तिकल्पने गौरवादिति भावः। इति बहुव्रीहिरहस्यं।

तत्पुरुषेऽपि राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदस्य षष्ठ्यर्थ-सम्बन्धे निरूढलक्षणयैव राजसम्बन्धिपुरुषबुद्ध्युपपत्तेर्न समासे शक्तिरनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् ।

ननु तत्पुरुषस्थले समासत्वेनैव शक्तिकल्पनाद्बहुव्रीहावपि शक्तिरित्यत आह, 'तत्पुरुषेति, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्धे' सम्बन्धिनीत्यर्थः,

---

ननु तत्पुरुषस्थले समासत्वेनैव शक्तिकल्पनाद्बहुव्रीहावपि शक्तिरित्यत आह,'तत्पुरुष इति। ननु कर्म्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्साधारण्येन लक्षणोपपादनमयुक्तमित्यतो विशिनष्टि, 'राजपुरुष इत्यादाविति, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्ध इति सम्बन्धिनीत्यर्थः, द्वयोः प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयबोध एव सामर्थ्यं

ननु तथापि तत्पुरुषस्थले समुदायशक्तिरावश्यकीत्यत आह, 'तत्पुरुषेऽपीति, कर्म्मधारयस्यापि तत्पुरुषतया तत्र लक्षणाविरहात् तद्व्यावर्त्तनायाह, 'राजपुरुष इत्यादाविति, 'पूर्व्वपदस्येति राजपदस्येत्यर्थः, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्ध इति षष्ठ्यर्थराजसम्बन्धिनि लक्षणेत्यर्थः, तस्य चाभेदेन पुरुषेऽन्वय इति भावः । यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते राजसम्बन्धलक्षणाया तस्याश्रयतया पुरुषे अन्वयः तादात्म्यसम्बन्धेन वा, नाद्यः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वादन्यथा राजसम्बन्धः पुरुष इत्यत्राप्याश्रयतया अन्वयापत्तेः, नान्त्यः बाधितत्वात् । न च राजसम्बन्धिनि लक्षणाया नीलोत्पलमित्यादाविव कर्म्मधारयत्वापत्तिरभेदेनान्वयस्य तुल्यत्वादिति वाच्यं । किञ्चिद्विशिष्टद्वितीयादिविभक्त्यर्थतावच्छेदकविशिष्टवत्ता यत्र नाभेदधीस्तत्रैव कर्म्मधारयाभ्युपगमात्, अतएव राजपुरुषे यत्र राजप्रकारेण राजवति लक्षणायां कर्म्मधारयत्वं, नीलोत्पलमित्यत्र नीलपदस्य नीलगुणप्रकारेण लक्षणायामेव कर्म्मधारयत्वं नीलसम्बन्धित्वेन लक्षणायान्तु तत्पुरुषत्वमेव राजपदस्य सम्बन्धिमात्रपरत्वे कर्म्मधारयतासम्प्रदाये किञ्चि

यत्तु समस्यमानपदातिरिक्तं न समासपदं समस्य-

द्विविधैवोक्ता, पाकरक्तो घट शोभनराजपुरुष इत्यादौ तु रक्तपद राज पदादेरेव पाककार्यकारक्तताश्रय शोभनराजसम्बन्ध्यादिषु लक्षणया पाक पद राजपदादिकन्तु तात्पर्यग्राहक ।

यत्तु पाकपद पाककार्यकपरमेव तस्य चाभेदेन रक्तपदार्थैकदेशे रक्तत्वे तादात्म्येनान्वय, एव शोभनराजपुरुष इत्यादावपि राजपद राज सम्बन्धिपरमेव तदेकदेशे राज्ञि शोभनस्याभेदेनान्वय इति । तदसत् । अभेदेन पदार्थैकदेशान्वयस्यात्यन्तमव्युत्पन्नत्वात् ।

उपाध्यायास्तु निपातातिरिक्त इव समासातिरिक्त एव नामार्थ योर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदस्य राजसम्बन्धादा वेव लक्षणा तथाच षष्ठ्यर्थसम्बन्ध इति यथाश्रुतमूलमेव साधु। अतएव कर्म्म धारय षष्ठीतत्पुरुषयोर्भेदोऽपि स्फुटतरमुपपद्यते, कर्म्मधारयेऽभेद तत्र गौणे तु भेद इति भेदात् । न च समासातिरिक्त एव नामार्थयोर्भेदान्वय स्याव्युत्पन्नत्वे राज पुरुषयो स्वस्वामिभावादेरेव सम्बन्धमात्रसम्भवात् सम्बन्ध लक्षणापि दुर्घटेति वाच्य। विग्रह समासयोस्तुल्यार्थकत्वानुरोधेन सम्बन्ध लक्षणाभ्युपगमादित्याहु । तदसत् । व्युत्पत्तिसङ्कोचे मानाभावाद्गौरवाच्च विग्रह समासयोस्तुल्यार्थकत्वस्य चासिद्धत्वादिति दिक् ।

'अनन्यलभ्यस्येति, न च लक्षणया राजसम्बन्धिभिन्नपुरुषबुद्ध्युपपा दनेऽपि राजपुरुष इत्यादौ राजस्वत्ववद्बोधस्यानुभवसिद्धस्य न तयोपपत्ति रिति तदर्थं समुदायशक्तिरावश्यकीति वाच्य। तादृशबोधस्यैवासिद्धे तादृश बोधस्यानुभवसिद्धत्वेऽपि पुरुषपदस्य राजस्वत्ववत्पुरुषे लक्षणया राजपद तात्पर्य-ग्राहकमित्यस्य सुवचतया समुदायशक्त्यसिद्धे । न चैव घटादिपदेऽपि समुदायशक्त्युच्छेद तथाप्यन्तिमवर्णलक्षणयैव घटादिबोधोपपत्तेरिति वाच्य । तत्तैकाक्षरकोशमविदुषोऽन्यवर्णलक्षणाप्रतिसन्धान विनापि घटादिबोध स्यानुभवसिद्धतया समुदायशक्तिसिद्धेरिति भाव । समस्यमानपदाना

मानपदानां प्रत्यभिज्ञानादतो न समासे शक्तिरिति। तन्न। पद-तत्समुदाययोर्भिन्नत्वात्।

नन्वनुपपत्तिं विना कथं षष्ठ्यर्थे लक्षणेति चेत्,

द्वयोः प्रातिपदिकार्थयोः स्वभावादभेदान्वयबोध एव सामर्थ्यं अत एव विभक्त्यादिपदेषु सम्बन्धादिधर्म्मपरोक्षप्रातिपदिकार्थान्वयबोधकत्वं अर्थविशेषबोधे पदविशेषस्य तन्त्रत्वादत एव व्यासेन तदर्थ-

---

स्वभावादत एव नीलो घट इत्यत्राभेदोपचारोऽन्यथा समवायस्यैव गुण-गुणिसंसर्गत्वसम्भवादिति वदन्ति, तच्चिन्त्यं घटोनेत्यत्र प्रातिपदिकयोर्भेदे-नाप्यन्वयदर्शनेन तथा अनियमात्। यदि च नञादिपदे भिन्नैव व्युत्पत्तिरिति तदितरत्र तथा नियम इति मन्यसे तदा समासेऽपि भिन्नैव व्युत्पत्तिरिति तदितरत्र तथा नियम इति तुल्यं। किञ्चैवं राजसम्बन्धी पुरुष इति विग्रहवाक्यं स्यान्न तु राज्ञः पुरुष इति समानसमानार्थ-समानार्थकपदसमूहस्यैव विग्रहत्वात् तथा सति च कर्म्मधारयत्वापत्तौ षष्ठीसमासोच्छेदापत्तेः। न च प्रकृत्या अभेदप्रतियोग्युपस्थापने कर्म्मधारय इति वाच्यं। नीलोत्पलमित्यादौ तदभावापत्तेः नीलपदस्यौपचारिकत्वात् तस्मात् सम्बन्ध एव लक्षणया राजसम्बन्ध-पुरुषयोश्च धर्म्म-धर्म्मिभाव एवान्वय इति युक्तमुत्पश्यामः। न च षष्ठ्यर्थस्य लक्षणया नामार्थत्वे भेदेनाप्यन्वयोन स्यात् विभक्त्यर्थाविद्धौ भेदेन नामार्थयोरन्वय इति वक्ष्यमाणव्युत्पत्ति-विरोधादिति वाच्यम्। तस्य विभक्त्यर्थातिरिक्तनामार्थान्वयपरत्वात्।

र्मिति समस्यमानपदस्यानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः, 'न समासे शक्तिरिति न समासस्य विशिष्टार्थे शक्तिरित्यर्थः, समस्यमानपदानां प्रत्येकमन्यत्र शक्ति-कल्पनादिति भावः। 'भिन्नत्वादिति भिन्नानुपूर्व्वीकत्वादित्यर्थः।

'षष्ठ्यर्थे इति षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्रकारेण लक्षणेत्यर्थः, एवमग्रेऽपि। राज-

यदि षष्ठ्यर्थो न लक्ष्यते तदा राजपुरुषादौ लाघवादिना प्राक्सामानाधिकरण्यावगमाद्राजत्वविशिष्टपुरुषस्यैव वैभक्तिकोऽन्वयः स्यात्, राजवाहनमानयेत्यादौ वाहनपदे वाहनवल्लक्षणा स्यात्। अथ राजत्वविशिष्टेऽस्मदाद्यानयनान्वयोऽयोग्य इति चेत्, तर्ह्यनयैवानुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्त्या वा षष्ठ्यर्थे लक्षणा, विभ-

---

बोधनमन्यथा न एवार्थोऽभावमद्व्यादिपदेनान्यथा बोध्यते क्वचित् संसर्गविधया क्वचित् प्रकारतया सम्बन्धभानात् अतः पटोनेत्यादौ न षष्ठी पटस्याभाव इत्यादौ षष्ठी। न च राजपदादेः सम्बन्धिपरत्वे कर्मधारयापत्तिः, समासपूर्व्वं तत्परत्वाभावात् सति तत्पुरुषेऽनु-

---

पूर्व्वोक्तरीत्या राजपदार्थस्यापि भानमतो विग्रहसमानार्थत्वं वृत्तिद्वयविरोधेन तथापि भ्रममिति दूषणमनवकाशं बोध्यं। 'यदीति, यत्र तत्सम्बन्धिनि तात्पर्य्यग्रहस्तत्रैव षष्ठ्यर्थलक्षणा अन्यत्र तु कर्म्मधारयादभेदान्वयधीरित्येवेति भावः। 'विभक्त्यर्थेति, नामार्थयोर्भेदेनान्वयो विभक्त्यर्थद्वारैवेति व्युत्पत्तेरिति भावः। न च भेदेनेति व्यर्थं, नीलोघट इत्यादौ व्यभिचारवारक-

---

सम्बन्धिपुरुषबुद्ध्यनुपपत्त्या लक्षणेति समाधत्ते, 'यदीति, 'षष्ठ्यर्थो न लक्ष्यत इति षष्ठ्यर्थप्रकारेण लक्षणा न क्रियत इत्यर्थः, 'लाघवादिनेति, लुप्तषष्ठीस्मरणकल्पने गौरवादिति भाव'। 'आदिपदात् सर्व्वत्र लुप्तषष्ठीस्मरणे मानाभावस्य परिग्रह', 'प्राक्सामानाधिकरण्येति प्रथमं राज-पुरुषयोरभेदान्वयबोधादित्यर्थ', 'वैभक्तिकोऽन्वय इति विभक्त्यर्थान्वय इत्यर्थ'। अनुपपत्त्यन्तरमाह, 'राजवाहनेति वाहनेन समं राज्ञोऽभेदान्वयबोधासम्भवादिति। 'तात्पर्य्यानुपपत्त्येति तात्पर्य्यविषयीभूतस्य राजकीयपुरुषबोधस्यानुपपत्त्येत्यर्थ'। ननु विग्रहवाक्यस्थषष्ठ्यर्थसम्बन्धेन पुरुषे राज्ञोऽन्वयादेव राज-

त्यर्थापेक्षो हि सर्वत्र नामार्थान्वयः । अतः श्रुतविभक्त्यर्थासम्भवे विभक्त्यर्थलक्षणैवोचिता । अथ राजपुरुषादावन्वयप्रकारतया षष्ठ्यर्थसम्बन्धबुद्धिरतो न

पपत्त्या सम्बन्धलक्षणापर्य्यवसानादिति भावः । 'नामेति, इदन्तु समाधिसौकर्य्यादुक्तं । वस्तुतः षष्ठ्यर्थोपस्थितावपि नामार्थयोर्नान्वय-

---

त्वात् विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थत्वात् तस्या अभेदार्थकत्वस्यैकदेशिमतत्वात् अन्यथा नीलघट इत्यादौ कर्म्मधारये विग्रहसमासार्थतया विभक्त्यर्थलक्षणापत्तौ निषादाधिकरणविरोधापत्तेः । एवञ्च कर्म्मधारयेऽपि व्यभिचारवारकं तदिति ध्येयं । नन्वेवमपि भूतले घटो नास्तीत्यादौ व्यभिचारः तत्र षष्ठ्यर्थलक्षणानभ्युपगमात् । न चाव्यय-निपातातिरिक्तस्थले उक्तव्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । अघट इत्यादौ सम्बन्धलक्षणाभावप्रसङ्गादिति चेत्, न, घटो नास्ति घटो नष्ट इत्यादौ विभक्त्यर्थसङ्ख्यान्वयस्यानुभविकत्वेन तद्द्वारैवोक्तव्युत्पत्तेरप्रत्यूहत्वात् । अतएव तत्र विभक्तिप्रयोगः साधुरेवेत्यपास्तं । तथा च तत्रान्वयप्रकारतयैव सम्बन्धो भासते घटस्य नेत्यादिर्न प्रयोगः असाधुत्वात् । न चैवमपि तद्धनमित्यादौ व्यभिचारः सर्व्वनाम्नि लक्षणाविरहादिति वाच्यम् । तत्रापि तस्या व्यवस्थापितत्वात् । न च सम्बन्धस्य तत्पदशक्यतया तत्र न लक्षणेति वाच्यम् । शक्यसम्बन्धस्य तत्राप्यनपायादिति दिक् । 'अन्वयप्रकारतयेति छिद्रेतरत्ववत् प्रकारान्तरोपस्थितस्यैवान्वय-प्रतियोगितयेत्यर्थः । ननु तदनुपस्थितौ तत्र तात्पर्य्याग्रहे तत्र लक्षणापि

कीयपुरुषबोधोपपत्त्या किं लक्षणयेत्यत आह, 'विभक्त्यर्थापेक्षो हीति विभक्त्यर्थविशेष्यको हीत्यर्थः, 'नामार्थान्वय' भेदेन नामार्थप्रकारकोऽन्वयः, 'श्रुतविभक्त्यर्थेति विग्रहवाक्यश्रुतविभक्त्यर्थसम्बन्धेनान्वयासम्भव इत्यर्थः । 'विभक्त्यर्थलक्षणैवेति, 'अन्वयप्रकारतया' राज-पुरुषयोरन्वयप्रतियोगितया, राज-पुरुषयोर्विशेष्य-विशेषणतयेति यावत्, 'षष्ठ्यर्थसम्बन्धबुद्धिरिति छिद्रेत-

पूर्वपदे लक्षणा न वा समासे शक्तिरिति। तन्न। नामार्थयोरन्वयाभिधानेऽन्वयप्रकारतया नियमतः पष्ठ्यर्थोपस्थितौ हेत्वभावात् शब्दादनुपस्थितस्यान्वयप्रकारतया भाने मानाभावाच्च। चैत्रस्य नप्तेत्यादौ पुत्रस्य नप्तृपदाच्छक्यतावच्छेदकतयोपस्थितस्यान्वयप्रकारत्वेन भानं।

प्रकारतया तद्भान अभेदेनैव तयोरन्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेः, अन्यथा नीलोघट इत्यत्राभेदोपचारो न कल्प्येत समवायस्येव गुण-गुणि-सधर्मत्वसम्भवादिति तत्त्वं। 'नप्तृपदादिति, षष्ठ्यर्थपरम्परासम्बन्धे पुत्रस्य सम्बन्धघटकतया भानादिति भावः।

न स्यादिति तदुपस्थितिरावश्यकी। किञ्च पटो नेत्यनेनान्वयस्थलत्यैव तद्भानमस्त्वित्यत आह, 'शब्दादिति। न च तत्प्रकारकानुभवोऽस्तीति यथेति वाच्यम्। विग्रहतुल्यप्रकारकज्ञानजनकत्वात् विभक्त्यर्थोपस्थितिं विना भेदेनान्वये मूर्त्तव्युत्पत्तिविरोधाच्च। 'नप्तृपदादिति पुत्रपुत्रस्य शक्यत्वे पुत्रत्वस्यावच्छेदकत्वमित्यर्थः।

रक्तवत् प्रकारान्तरोपस्थितस्यैव पष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य बुद्धिरित्यत्र। 'नामार्थयो' राज पुरुषयो, 'अन्वयाभिधाने' शाब्दबोधे, जायमाने इति शेष। 'अन्वयप्रकारतयेति अन्वयप्रकारीभूतधर्मप्रकारेणेत्यर्थः। ननु यदतोऽनियमतो ऽन्यथा सम्बन्ध्युपस्थितिवत् नियमत स्तत्तत्सम्बन्धस्मृतिरपि यथायथञ्चित् स्यात् कार्य्योन्नेयधर्माणां यथा कार्य्यमुन्नयनादित्यत आह, 'शब्दादिति, 'मानाभावाच्चेति सामग्र्यभावाच्चेत्यर्थं, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दधीहेतुत्वादिति भावः। नन्वेवं चैत्रस्य नप्तेत्यादौ चैत्रपुत्रस्य शब्दादनुपस्थितस्य कुतोऽन्वयप्रकारतया भानमित्यत आह, 'चैत्रस्येति, 'शक्यतावच्छेदकतयेति,

राज्ञः पुरुष इत्यादौ विग्रहे समासाभिधानाल्लुप्ता स्मृता षष्ठ्येव सम्बन्धस्मारिका अतो न लक्षणा न वा शक्तिरित्येके । तन्न । राजपुरुषमानयेत्युक्ते पूर्वं नियमेन विग्रहाश्रवणात् । शाब्दिकानान्तु विग्रहाभिधानं

'विग्रहाश्रवणादिति । न च दधि पश्येत्यादाविव लुप्तविभक्तेर्नियतोपस्थितिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र क्रिया-कर्म्मभावेनान्वयस्य विभक्तिं विनाकाङ्क्षाविरहेणानुपपत्तेः घटः कर्म्मत्वमित्यत्रेव समासे तु विभक्तिमन्तरेणाप्याकाङ्क्षादर्शनात् लाघवेन लक्षणाकल्पनात् तदिदमुक्तं अभिकरणकौदन-

---

पुत्रपुत्रत्वरूपेण शक्तौ पुत्रस्यावच्छेदकत्वादिति भावः । 'अन्वयप्रकारत्वेन ज्ञानमिति अन्वयबोधे प्रकारतया भानमित्यर्थः ।

केषाञ्चिन्मतं दूषयितुमाशङ्कते, 'राज्ञ इति । न चैवं षष्ठीतत्पुरुषेऽपि लक्षणाविरहे "निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कुतो निषादस्य चाण्डालस्य स्थपतिः निषादस्थपतिरिति षष्ठीतत्पुरुषमपहाय निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्म्मधारयादरः कर्म्मधारये निषादस्य चाण्डालस्यापि वैदिकमन्त्राध्ययनप्रसक्त्या "स्त्री-शूद्रौ नाधीयेतामिति विधिसङ्कोचापत्त्या तत्पुरुषस्यैवौचितत्वात् लक्षणाविरहस्य चोभयत्राविशिष्टत्वादिति वाच्यं । लुप्तविभक्तिस्मरणकल्पनाप्रसङ्गादेव तत्पुरुषपरित्यागात् वेदे तत्पुरुष-कर्म्मधारययोरुभयोः सम्भवे कर्म्मधारय एवाद्रियते न तत्पुरुष इति सकलमीमांसासिद्धनियमबलेन परित्यागाच्च, अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषे लक्षणापक्षेऽप्यनिरूढशक्ति-लक्षणयोरुभयोरेव वृत्तिरूपतया लक्षणाकल्पनस्यादोषत्वाद्विधिसङ्कोचकल्पनस्यैव च दोषत्वादिति भावः । 'विग्रहाश्रवणादिति, तथाच यत्र न विभक्तिस्मरणं तत्र लक्षणावश्यकीति भावः । ननु यदि विग्रहाप्रतिसन्धानेऽप्यन्वयधीस्तदा विग्रहप्रतिसन्धानार्थं समासस्थले शाब्दिकानां विग्रहप्रतिसन्धानवैयर्थ्यमित्यत आह, 'शाब्दिकानान्त्विति, 'विग्रहाभिधानं'

समासार्थकथनपरं विभाषाधिकारे च समासानुशासनं समास-विग्रहयोः पर्यायत्वं साधुत्वं वा बोधयितुम्। विशेषस्तु विग्रहे सोऽर्थो नाम-विभक्त्यादिभिः शक्त्याभिधीयते समासे तु राजादिपदेन लक्षणया।

'कथनपरमिति न तु समानार्थकेऽन्यतरोपस्थितावपरोपस्थितिनियम इत्यर्थः। नन्वन्यथानियमेऽपि अत्र विभाषाग्रहणान्नियम इत्यत आह, 'विभाषेति, 'बोधयितु', न तूभयोपस्थितिनियम

कर्मकपाकविषयकक्षतिरिक्तसाधनमिति तु वाक्यमिति। यत्र च दैवाद् विभक्त्युपस्थितिस्तत्र समासप्रयुक्तिभ्रमवत इव वाक्याविरहेऽपि न क्षतिरित्यपि वदन्ति। 'कथनपरमिति, न च समानार्थकत्वे चान्यतरोपस्थितावपरोपस्थितिनियम इति भाव। अन्यथा अपभ्रंशे स्मृतसाधुशब्दस्येव विग्रह एव

यस्मिन् विग्रहे अयं समास इत्यभिधान, 'समासार्थकथनपरमिति समासस्य तात्पर्यविषयीभूतोऽयमर्थ इति प्रतिपादनार्थमित्यर्थ, न तु समासार्थबोधपूर्वं विग्रहप्रतिसन्धानार्थमिति भाव। ननु यदि विग्रहप्रतिसन्धाननियमो नास्ति तदा तदर्थं विभाषया समासानुशासनमफलमित्यत आह, 'विभाषेति, 'बोधयितुमिति, न तु नियमत उपस्थित्यर्थमिति भाव। यद्यपि विग्रहसमासयो कथं पर्यायत्वमर्थभेदात्। न च विग्रहेऽपि सम्बन्धिनि यथा लक्षणेति वाच्य। 'शक्त्याभिधीयत इत्यग्रिमग्रन्थविरोधापत्ते सुबर्थ नामार्थयोरभेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नतया अनन्वयापत्तेश्च, अन्यथा प्रमेय ग्राम घटस्य सयोग इत्यादौ ग्रामकर्मत्वाभिन्न प्रमेय घटसम्बन्ध्यभिन्न सयोग इत्यन्वयबोधापत्तेस्तथापि पर्यायत्व एकमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्व, साधुत्व एकमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधसाकाङ्क्षत्व। यद्वा पर्यायत्व अन्यूनानतिरिक्तविष

बहुव्रीहौ तु नित्यसमासत्वाभिधानं विग्रहस्यासाधुत्वख्यापनार्थम् चित्रा गौर्यस्येति विग्रहाभिधानं बहुव्रीह्यर्थकथनपरम् । स्यादेतत् "विभाषेति सूत्रेण

कर्त्तुमिति भावः । नन्वेवं समासोऽप्ययं नित्य एव विग्रहपूर्व्वकत्वानियमादिति बहुव्रीहौ विशेषविधिर्विरुद्ध इत्यत आह, 'बहुव्रीहाविति' 'ख्यापनार्थमिति, तथाच विग्रहसाधुत्वासाधुत्वप्रयुक्तएवानित्यत्व-नित्यत्वविभाग इति भावः । 'अर्थकथनेति, समस्यमान-

---

बोधकेन समास इत्यपि कल्प्येतेत्यपि बोध्यं । 'विग्रहस्येति समाससमानार्थकसमस्यमानपदमात्रस्येत्यर्थः । 'चित्रेत्युपलक्षणं चित्राया गोः सम्बन्धीत्यादिकमपि न विग्रह इत्यपि बोध्यं । तथाच विग्रहसाधुत्वासाधुत्वकृत एव

यकश्शाब्दबोधजनकत्वं, साधुत्वं तादृशबोधसाकाङ्क्षत्वं, सम्बन्धितादात्म्यस्य सम्बन्धात्मकतया समासेऽप्यतिरिक्ताभावादिति हृदयं ।

केचित्तु ननु यदि विग्रहप्रतिसन्धाने नियमो नास्ति तदा समासार्थबोधे विग्रहस्योपयोगिताबोधनार्थं विभाषया समासानुशासनमफलमित्यत आह, "विभाषेति, न तु समासार्थबोधे विग्रहस्योपयोगिताज्ञापनार्थमिति भाव इत्याहुः ।

नन्वेवं बहुव्रीहौ विग्रहाभावरूपनित्यसमासानुशासनं समासान्तरे नियमतो विग्रहप्रतिसन्धानख्यापनार्थं तथासङ्गतमित्यत आह, 'बहुव्रीहौ त्विति, 'असाधुत्वख्यापनार्थमिति समासे यो मुख्यविशेष्यस्तन्मुख्यविशेष्यकान्वयबोधे निराकाङ्क्षत्वख्यापनार्थमित्यर्थः, सपुत्रक इत्यादिप्रथमान्तान्यपदार्थबहुव्रीहिस्तु न नित्यसमास इति भावः । नन्वेवं चित्रा गौर्यस्येति वाक्यस्य कुतो बहुव्रीहिसमासमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वमित्यत आह, 'चित्रेति, 'विग्रहाभिधान' विग्रहवाक्यं, 'बहुव्रीह्यर्थकथनपरमिति बहु-

वाक्य-समासयोस्तुल्यार्थता दर्शिता वाक्ये च मुख्या वृत्तिरतः समासेऽपि सैव वृत्तिः अन्यथा अतुल्यार्थतापत्तेः वाचकस्यैवानुशासनाच्च यथा लिङादेः। न च लाक्षणिकं वाचकम्, अन्यथा गाव्यादेरप्यनुशासनापत्तेः। अथ वाचकव्युत्पादनवल्लाक्षणिकव्युत्पादनमपि उभयोरपि ज्ञानयोः पदार्थोपस्थापकत्वादिति चेत्, न, वाचकत्वज्ञानं विना वाच्याज्ञानाद्युक्तं वाचकत्वानुशासनं, लाक्षणिकञ्च शक्यव्युत्पत्त्यैव परम्परया लक्ष्यस्मारकमतो न तस्य व्युत्पत्त्यन्तरापेक्षा। न च प्रयोगानुशासनं व्याकरणं स च लक्षणायामप्यस्ति अतस्तस्याप्यनुशासनं घोषसमभिव्याहारे गङ्गापद-

---

नित्यत्वानित्यत्वविभाग इति भाव । ननु तुल्यार्थत्वं न तुल्यप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं वाक्ये शक्यभावेन तदभावात् किन्तु तुल्यप्रतिपादकत्वं, तच्च लक्षणायामपि तुल्यमित्यरुचेराह, 'वाचकस्यैवेति, 'अन्यथेति अवाचकस्याप्यनुशासने

बोध्यार्थमात्रबोधक, न तु बहुव्रीहिसमासमुख्यविशेष्यकज्ञानजनकत्वमित्यर्थः, 'सैव वृत्तिरिति वाक्यसमानार्थे सैव वृत्तिरित्यर्थः । ननु तुल्यार्थत्वं तुल्यप्रतिपादकत्वं तच्चोत्तरपदे राजसम्बन्धवत्पुरुषे लक्षणायामपि निर्व्वहतीत्यत आह, 'वाचकस्यैवेति तद्वाचकस्यैव तत्रानुशासनादित्यर्थः, 'लाक्षणिकं वाचकमिति तल्लाक्षणिकं तद्वाचकमित्यर्थः, 'अन्यथा' अवाचकस्याप्यनुशासने, 'वाच्याज्ञानात्' वाच्यास्मरणात्, 'शक्यव्युत्पत्त्यैवेति शक्ये शक्तिग्रहेणैवेत्यर्थः, 'परम्परया' शक्यस्मृतिद्वारा, 'व्युत्पत्त्यन्तरापेक्षेति लक्ष्ये लक्षणाग्रहापेक्षेत्यर्थः, 'अस्ति' भवति, 'समभिव्याहार इति तथा च न

स्यैवेति वाच्यम्। गङ्गायामितिमात्रं ह्यनुशिष्टं तच्च स्वातिसमभिव्याहारेऽप्युपपन्नं न तु तत्तद्वाक्यस्थत्वेन। किञ्च गङ्गायामितिपदं नानुशिष्टं किन्तु विभक्तिः सा चोभयत्र वाचिकैवेति न प्रातिपदिकवृत्तेर्मुख्याया वा लक्षणाया वा अपेक्षा, अतएव विभक्तौ न लक्षणा अवाचकस्याननुशासनादिति। उच्यते। साधुपदस्यानुशासनं व्याकरणं तस्य साधुत्वज्ञापकत्वेनैव प्रामाणिकप्रसिद्धिसिद्धत्वात्। अतएव न गाव्यादेरनुशासनं तस्यासाधुत्वात्। अस्ति च समासः साधुरतोयुक्तं तस्य साधुत्वानुशासनम्। साधुता च लाक्षणिकेनापि

इत्यर्थः, 'गङ्गायामिति गङ्गायामितिपदमेवेत्यर्थः'। ननु सामीप्ये तदनुशासनादर्थप्रतिपत्तिवद्वाक्यस्थत्वेनाप्यनुशासनमित्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'प्रातिपदिकेति गङ्गापदवृत्तेरित्यर्थः। अतएवेत्यस्य परामर्शनीयमाह, 'अवाचकस्येति, टाप्ङीबादीनां गङ्गानद्यादिपदे शूद्रा-ब्राह्मण्यादौ तु स्त्रीत्ववाचकत्वमेव तयोरित्याहुः। 'अतएवेति व्याकरणस्य वाचकमात्रानुशासकत्वा-

ल्लाक्षणिकमिति भावः। 'तत्तद्वाक्यस्थत्वेनेति गङ्गायां घोष इति वाक्यस्थत्वेनेत्यर्थः', 'किन्तु विभक्तिरिति, अधिकरणत्वेऽनुशिष्टेति शेषः, इदमुपलक्षणं, गङ्गापदस्य प्रवाहेऽनुशिष्टमित्यपि बोध्यं। 'उभयत्र' गङ्गापदस्य लाक्षणिकत्वे शक्तत्वे च, 'वाचिकैव' अधिकरणत्ववाचिकैव, 'प्रातिपदिकवृत्ते' गङ्गापदवृत्तेः, 'न लक्षणेति संख्यायां कर्मत्वादौ वा न लक्षणेत्यर्थः, 'अतएवेत्येव विवरणेति, 'अवाचकस्येति तदवाचकस्य तच्चानुशासनादित्यर्थः, 'साधुपदस्यानुशासनमिति पदानां साधुताबोधकमित्यर्थः, साधुत्वस्य बोधकानुपूर्वी-

सम्भवति पदवाचकता चानन्यलभ्यत्वादवगम्यते, न तु व्याकरणं वाचकत्वानुशासनम्, प्रयोगमात्रे साधूनां टाप्ङीबादीनां शप्श्यनादिविकरणानां इ-ई-नुमाद्यागमानां वर्णविकारयकार-णकारादीनां निरर्थकानामपि साधुत्वार्थमनुशासनात्। अतएव "द्व्येकयोः-रित्याद्यनुशासनस्यैकत्व एवैकवचनप्रयोगः साधुरिति साधुत्वज्ञापनार्थत्वेन सार्थकता, अन्यथैकत्वे एकवच-

---

पदेनैवार्थकथनस्य विफलत्वाद्भ्रमोक्तौ त्वमस्मानयस्येत्यादिपदे-नापि तदर्थकथनादविफलत्वमिति भावः। 'टाप्ङीबादीना-

---

माचारादेवेत्यर्थः। 'अन्यथेति, यद्यपि स्वादिसूत्रेण स्वादिमात्रं विवक्षितं न त्वेकत्वाद्येकवचनत्वादिकं, तथापि "तान्येकवचन-द्विवचनेत्यादिसूत्रेणान्वर्थ-

---

मत्वं ननु व्याकरणस्य साधुतामात्रानुशासनत्वे पदानां वाचकतासिद्धिः कथं स्यादित्यत आह, 'पदवाचकता चेति, 'वाचकत्वानुशासनमिति वाचकत्वानुशासनमित्यर्थः। 'प्रयोगमात्रे साधूनामिति प्रयोगसाधुतासम्पादकाना-मित्यर्थः, 'टाप्ङीबादीनामिति, यद्यपि शूद्रा ब्राह्मणीत्यादौ टाप्ङीबादीनां द्योत्यमेवार्थं। न च तत्र शूद्र-ब्राह्मणादि सामान्यशब्दस्यैव सामान्यरूपेण शूद्रादिस्त्रियां विशेषे तात्पर्यमिति वाच्यं। हतशूद्रवधे शूद्रावधोनास्तीति अन्वयान्वयानुपपत्ते शूद्रत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बाधितत्वात्। न च शूद्रादिपदस्यैव शूद्रादिस्त्रियां लक्षणा टाबादयस्तु द्योतका इति वाच्यं। सुबादेरपि संख्याशक्तिविलयापत्ते, तथापि श्रद्धा-तटीत्यादिपद-मभिप्रेत्य इदमुक्तं। 'अतएवेति व्याकरणस्य वाचकतामात्रानुशासकत्वा-भावादेवेत्यर्थः, 'द्व्येकयोरिति, द्विवचनैकवचन इति शेषः, 'स्वादिपदाद्-

नस्य स्वादिसूत्रेण विहितत्वाद्वैयर्थ्यं स्यात्। द्वित्वाद्यवच्छिन्नत्वादेवैकवचनाप्रयोग इति चेत्, न, लक्षणया

मिति गङ्गा-नद्यादिपदे, शूद्रा-ब्राह्मण्यादौ तु स्त्रीत्ववाचकत्वमेव तयोरित्यवधेयं। 'स्वादिसूत्रेण' "तान्येकवचनेत्यादिसूत्रेणेत्यर्थः।

संज्ञाविधाने तल्लाभे तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गेति ध्येयं। सुब्विभक्तौ तथा सत्यसाधुत्वापत्तेरिति भावः। नन्वेकस्यां पाचकाधिकायामपि इति प्रयोगानुपपत्तिः। न चावयवमादाय तत्र बहुत्वान्वय इति वाच्यं। एकस्मिन् पाचकपरमाणौ तथाप्यगतेः दारा इत्यत्रागतेश्च। न च तत्रापि तद्गतबहुरूपादिकमादाय बहुत्वान्वयः, तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावात्। न च प्रकृतिलक्षणयैव तदुपपत्तिः, तथाप्यजहत्स्वार्थतापत्त्योभयसाधारणरूपाभावादिति। नैवं, तत्र बहुवचनस्य प्रयोगसाधुत्वात्। अतएव प्रमाणोपाये वर्द्धमानचरणास्तथैवाहुरिति।

बहुषु-बहुवचनमित्यस्य परिग्रहः। 'एकत्व एवेत्येवकारात् द्वित्वादिव्यवच्छेदः, 'स्वादिसूत्रेण विहितत्वादिति तान्येकवचन-बहुवचनानीति संज्ञासूत्रे योगार्थमर्यादया प्राप्तत्वादित्यर्थः। यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते स्वादिसूत्रं हि "सुप् औ जस् अम् औट् शसित्यादिसूत्रं तत्र नैकत्वे एकवचनविधायकमिति मन्तव्यं। ननु भवन्मतेऽपि द्वित्वादावेकवचनस्यासाधुत्वं प्रत्ययाभावादेव भविष्यतीति व्यर्थं तदर्थं सूत्रं इत्याशङ्कते, 'द्वित्वादाविति, 'न लक्षणयेति यत्र यन्नार्थेऽनुशासनं तदतिरिक्ते लक्षणेत्यर्थः, "द्वेकयोरित्याद्यनुशासनबलाद्विभक्तेः स्वानुशासितातिरिक्तेऽर्थे न लक्षणया साधुत्वमिति सामान्यतो नियमलाभादिति भावः। "स्वानुशासितातिरिक्त इत्यनुशासनात् सुब्विभक्तेर्यत्रानुशासितेऽर्थे लक्षणया साधुत्वेऽपि न क्षतिः, लक्षणयेत्युपादानात् धान्येन धनवान् इत्यादावननुशासितेऽप्यभेदादौ

द्वित्वादौ प्रसक्तः प्रयोगोऽसाधुरितिज्ञापकत्वेन सार्थक-

वस्तुतोऽन्वर्थसञ्ज्ञयैव वाचकत्वसिद्धिरिति तत्त्वं । 'द्वित्वादाविति,

---

केचित्तु एवं सति रथो गच्छतीत्यादावपि प्रयोगसाधुत्वापत्तौ लक्षणा न स्यात् तथाच विभक्तौ लक्षणा नेति न नियमः किन्तूत्सर्ग इत्याहुः । 'तृतीयाया अपीति, ननु रथेन गम्यते इत्यादौ व्यभिचारः रथो गच्छती-

---

त्यादौ तृतीयादेः साधुत्वेऽपि न क्षति, प्राचीनमते अभेदादावपि तृतीयादेः शक्त्यभ्युपगमात् उक्तनियमेन प्रामाणिकतया गौरवस्यादोषत्वात् । न चैवं रथेन गम्यते रथो गच्छतीत्यादावाख्यातादेः कृत्यतिरिक्तव्यापारे लक्षणया कथं साधुत्वं कथं वा चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादावपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वे लक्षणया साधुत्वमिति वाच्यं । तत्राप्यगत्या तेषां शक्तिस्वीकारात्, एवं गुरौ वा यत्र यत्रार्थे विभक्तेः प्रसिद्धप्रयोगोऽवर्त्तते विशिष्य च नानुशासनं तत्र सर्व्वत्रैव तस्याः शक्तिः एवमेकस्यां यवकणिकायामेकस्मिन् यव-परमाणौ वा यवाः सन्तीति प्रयोगस्तत्रापि बहुवचनस्य नैकत्वे लक्षणा अपि तु प्रकृतिविशेषसमभिव्याहारेण बहुवचनमेकत्वे शक्तं प्रयोगसाधुत्वार्थं वा तत्र बहुवचनमेवं दाराः इत्यादावपीति ग्रन्थकृतो निगमः । एतच्चापातत, "द्व्येकयोरित्याद्यनुशासनवैयर्थ्यभिया द्वित्वादावेकवचनादे-र्लक्षणया न साधुत्वमित्येव नियमोऽस्तु अन्यथा सामान्यतो नियमकल्पने अभेदादिष्वपि तृतीयादेः शक्तिकल्पनापत्तेरित्यवधेयं ।

केचित्तु विभक्तेर्निरूढलक्षणेतरलक्षणया न साधुत्वमिति नियमः तेन रथेन गम्यते रथोगच्छतीत्यादौ तृतीयादेर्व्यापारलक्षणायामपि न क्षति तल्लक्षणाया निरूढत्वादेवमन्यत्रापि, अतएव सुब्विभक्तेर्यत्ययानु-शासितेऽर्थे लक्षणायामपि न क्षति तदर्थस्यानुशासितत्वेन तत्र लक्षणाया-अपि निरूढत्वादित्यर्थः ।

त्वम्। एवञ्च विभक्तौ न लक्षणा लिङादेस्त्वपूर्व्वे क्वा-

तथात्वेऽसाधुत्वापातादिति भावः। 'विभक्ताविति, अनुशासनं विना नियमाभावादिति भावः। 'एवञ्चेति विभक्तेरर्थविशेषशक्तत्वप्रति-

---

पत्त्यैव कर्तृत्वशक्तायास्तृतीयाया व्यापारे लक्षणया प्रयोगादिति चेत्, न, प्रकृतिलक्षणयैवोपपत्तौ तथापि लक्षणाविरहादित्याहुः।

वस्तुतो विभक्तौ न लक्षणेत्यनुशासनं लिङाद्यर्थपरं। प्रकृते च कर्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यादौ कर्तृपदस्य क्रियानुकूलव्यापारभागिपरतया नानुशासनविरोधः। न चैवमुभयसाधारणशक्तौ लक्षणैव न स्यादिति वाच्यं। अनुशासनस्योभयत्र साधुत्वमात्रबोधकत्वात् शक्तेश्च लाघवानन्यलभ्यत्वादिसत्त्वेन कर्तृत्व एव कल्पनात्। एवं यत्र यत्र प्रयोगो दृश्यते विशिष्य नानुशासनं तत्र व्यत्ययो बहुलमिति बहुलग्रहणेन समर्थनीयमिति।

केचित्तु विभक्तेः स्वानुशासितातिरिक्ते स्वसमानजातीयविभक्त्यन्तरानुशासनविषयेऽर्थे न साधुत्वमिति नियमार्थः, तेन धान्येन धनवानित्यादावभेदादौ तृतीयादेर्लाक्षणिकत्वेऽपि न क्षतिरभेदादेर्विभक्त्यन्तरार्थत्वेनानुशासितत्वाभावादेव रथेन गम्यते रथो गच्छतीत्यादौ तृतीयाख्यातादेर्व्यापारे लक्षणायामपि न क्षतिः, व्यापारस्य सजातीयविभक्त्यन्तरानुशासनविषयत्वाभावात्, आख्यातस्य सप्त-तिप्रादिनेति प्राहुः। तदसत्, 'लिङादेरित्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः।

नन्वेवं मीमांसकनये लौकिकलिङः कथं क्रियाकार्य्यत्वे लक्षणेत्यत आह, 'लिङादेस्त्विति, 'अपूर्व्वे' अपूर्व्वमात्रे, 'अनुशासनं' शक्तिविधायकं सूत्रं, 'अलक्षणेत्यकारप्रश्लिष्टः पाठः, 'न लक्षणा' किन्तु शक्तिरेवेत्यर्थः, क्वचित्तु 'न लक्षणेत्येव पाठ, तदा तु नन्वेवं मीमांसकनये लौकिकलिङः कथं क्रियाकार्य्यत्वे लक्षणा अपूर्व्व एवानुशासनसत्त्वेन क्रियाकार्य्यत्वस्याननुशासितत्वादित्यत आह, 'लिङादेस्त्विति, 'अपूर्व्वे इति किन्तु क्रियाकार्य्यत्व-

व्यनुशासनं नास्तीति लोके क्रियाकार्यत्वे न लक्षणा[१] एवञ्च तृतीयाया अपि लक्षणया न कर्मत्वादौ प्रयोगः सामान्यतः साधुः "कर्त्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यनु-

---

पादकत्वासम्भवादर्थविशेषसाधुत्वनियमबोधकत्वेनार्थान्तरेऽसाधुत्वनियमान्न क्वापि लक्षणेत्यर्थः, 'चिडादेरिति । नन्वेवं रथोगच्छतीत्यादौ व्यापारलक्षणायामसाधुत्वापत्तिः "कर्तृ-कर्मणोरित्यनुशासनबलादिति चेत्, न, यथानुशासनान्नियमस्तत्र तथा यथा प्रयोगबलादेकत्वाद्यर्थत्वे "द्व्येकयोरित्यादि, इह तु प्राप्तकर्तृत्वादिवाचकत्वमित्यादि सूत्रार्थं इति लक्षणा न बाधिता एवञ्च लिङ्गादावप्युक्तसमाधौ चिडादीति समाधिसौकर्यादित्यवधेयं । नन्वेवं "कर्तृ-करणयोस्तृतीयेत्यनुशासनस्यापि तदर्थविधायकत्वादेवमेवेत्यादिकमयुक्तं प्रत्ययानुशासनबलेन तथापि नियमात्मकत्वादत एवाह, 'सामान्यत इति ।

---

(१) क्रियाकार्यत्वेऽनन्वयेति पाठान्तरं ।

केचित्तु यथानुशासनान्नियमस्तत्र तथा यथा प्रयोगबलादेकाद्यर्थत्वे द्व्येकयोरित्यादि इह तु प्राप्तकर्मादिवाचकत्वमेव सूत्रार्थं इत्यत्र न लक्षणाबाध इत्याहुः ।

'सामान्यत इति अनुशासनविरोधो यत्रेत्यर्थः ।

एवानुशासनमक्षोभ्यर्थं, तथाच क्रियाकार्यत्वमनुशासितमेवेति भाव इति व्याख्येयं । यन्मते नियमे लक्षणापदं निरूढलक्षणेतरलक्षणापरं तन्मते तत्र लक्षणापदं निरूढलक्षणापरमित्यवधेयं । 'सामान्यत' सामान्यनियमतः, 'कर्तृकरणयोरिति, तथाच कर्तृत्वादेरेवानुशासितत्वेन कर्मत्वादेरनु-

शासनबलात् । व्यत्ययेऽपि च साधुत्वमनुशासनान्तरबलात् । तस्माद्यदि समासोनानुशिष्येत तदा तस्य लोके साधुत्वं न ज्ञायेत प्रत्युत गाव्यादिशब्दवदपशब्दतैव स्यात् । यदि च विभाषेति सूत्रं न प्रणीयेत तदा तथाभूतेऽर्थे समासस्यैव साधुत्वं ज्ञायेत न वाक्यस्य तदभिधानशक्तस्यापि शैवाल इव पङ्कजादेः । विभाषाशब्दः समास-विग्रहयोः साधुत्वज्ञापनार्थो न तु विकल्पेन समासस्य साधुत्वबोधकः । अवाचकः शब्दः समासोऽतोऽसाधुर्गाव्यादिपदवत्, वाक्यमेव वाचकत्वात्साध्विति शङ्कां "तुल्यार्थौ वाक्य-समासाविति

'न त्विति, अन्यथा समासः साधुरसाधुश्चेति सूत्रार्थे विरोधः स्यादिति

शासितत्वमिति भावः। 'व्यत्ययेऽपि चेति, 'साधुत्वं' लक्षणया साधुत्वं, 'अनुशासनान्तरेति, अनुशासितातिरिक्तार्थे एव लक्षणया साधुत्वाभावनियमादिति भावः। 'अपशब्दतैवेति अपशब्दताबुद्धिरेवेत्यर्थः। ननु तथापि "विभाषेति सूत्रं व्यर्थमेव समाससाधुत्वस्य समासविधायकवचनादेव सिद्धेरित्यत आह, 'यदि चेति, 'तदभिधानशक्तस्यापीति तद्बोधनसमर्थस्यापीत्यर्थः। ननु "विभाषेति सूत्रादेव कथं वाक्यस्य साधुत्वसिद्धिस्तेन समासस्यैव विकल्पेन साधुत्वबोधनादित्यत आह, 'विभाषाशब्द इति, 'साधुत्वज्ञापनार्थः' साधुत्वबोधकः। 'न त्विति, एकत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्विरोधादिति भावः। 'अवाचक इति राजसम्बन्धावाचक इत्यर्थः, 'असाधुरिति राजसम्बन्धविषयकबोधे असाधुरित्यर्थः, 'वाचकत्वादिति राजसम्बन्धवाचकपदघटितत्वादित्यर्थः, 'साध्विति राजसम्बन्धविषयकबोधे साध्वित्यर्थः, तथाच

बोधयद्विभाषापदमेव निराकरोति । न च साधुत्वादेव शक्तत्वम्, अन्यलभ्यत्वेन शक्तिनिरासात् तिङन्त-सुबन्तयोर्व्यभिचाराच्च । तत्र हि समुदाये साधुत्वं प्रत्येकं शक्तिरसाधुत्वञ्च । ननु नामार्थयोः राजसम्बन्धि-पुरुषयोर्विभक्तिं विना अन्वयाभावाद्राजसम्बन्धि-पुरुषाप्रतीतेः विभक्तेः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्प-

---

[1] 'अन्येति अनुशासनबलात् साधुत्वमात्रं न तु शक्तत्वं सिद्ध्यति सिद्धे च तत्रानन्यलभ्यत्वमतिसन्धानाच्छक्तत्वमिति पर्यवसितार्थः । ननु राजसम्बन्धिपुरुषे विभक्त्यर्थान्वयः विशिष्टस्य विशेषणविभक्तिं विना नोपस्थितमतो विशिष्टे कथमन्वय इति यदि समासे शक्ति-राश्रीयते तदा विशिष्टं पदार्थतयैवोपस्थितं भवतीत्याह, 'नन्विति । नन्वेवं कर्मधारयेऽपि विभक्तिं विना विशिष्टानुपस्थितेः समासमात्र-एव शक्तिरभ्युपेया तथाचार्थवदधातुरप्रत्यय इति सूत्रतएव प्राति-

---

समासासाधुत्वबोधकमनुशासनमप्रमाणं वाक्यसाधुत्वबोधकं विभाषासूत्रमेव प्रमाणमिति भावः । 'इति चेन्न' इति पूर्व्वपक्षं, 'तुल्यार्थाविति अन्यूना-नतिरिक्तविषयकशाब्दबोधजनकावित्यर्थः, सम्बन्धितादात्म्यस्य सम्बन्धात्मक-तया समासस्यानतिरिक्तविषयकशाब्दबोधजनकत्वमिति भावः । 'विभाषा-पदमेवेति प्रमाणत्वेनोभयसिद्धं विभाषासूत्रमेवेत्यर्थः । व्यभिचारमेव विवृ-णोति, 'तत्रेति । शक्तेरपि साधुत्वव्यभिचारमाह, 'असाधुत्वञ्चेति प्रत्येकम-साधुत्वञ्चेत्यर्थः, 'अन्वयाभावादिति अन्वयासम्भवादित्यर्थः । नीलं घटमानये-त्यादौ नामार्थयोरन्वयबोधमात्रे विभक्तिः सहकारित्वकल्पनादित्यभिमानः । प्रश्नान्तरमाह, 'विभक्तेरिति, 'प्रकृत्येति, प्रकृतिर्हि यत्र समासवाक्यं, तत्र

त्तेश्च राजसम्बन्धिपुरुषे समासस्य शक्तिरेव, एवं बहुव्रीहि-कर्मधारयादावपि सार्थकत्वेऽपि प्रातिपदिकत्वविधानमर्थवदादिसूत्रस्य प्रपञ्च इति चेत्। उच्यते। नीलं घटमानयेत्यादौ नामार्थयोर्विशेषण-विशेष्ययोरन्वयबोधे आकाङ्क्षादिकमेव हेतुर्न तु विशे-

---

पदिकसंज्ञायां सिद्धायां "कृत्तद्धितेत्यादि सूत्रमनर्थकं स्यादित्यत आह, 'एवमिति, 'नीलं घटमित्यादि, यद्यपि विशेषण-विभक्तिस्तत्रापि साधुत्वाय नार्थं ब्रूते अभेदस्तु विशेषण-विशेष्य-पदाभ्यामेवानुभाव्यते प्रकृते च साधुत्वविभक्तिं विनापि समासानुशासनबलात् अभेदस्तु व्यासवदुभाभ्यामेव, यदि च विभक्तेरभेदार्थः तदा तदभावात् समासे अभेदः प्रकारो न स्यात् संसर्गविधया तु भासत एव विभक्तिं विनापि दृष्ट-स्वर्गयोरभेदानुभवादित्यखण्ड-मकार्थः । 'न तु विशेषणविभक्तिरपीति, दृष्ट स्वर्गयोरभेदानुभवे

भावः। राजसम्बन्धिपुरुषयोरित्यत्र तात्पर्यं विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थ-मिति मतमाश्रित्य नामार्थयोर्विभक्तिं विनान्वय इति दर्शयति, 'नीलमिति।

त्वन्मते निरर्थकमेव, राजपुरुषमानयेत्यादौ कथं द्वितीयाद्यर्थान्वयः स्यादिति भावः। नन्वेवं समासस्यापि सार्थकत्वे "अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्राति-पदिकमित्यनेनैव प्रातिपदिकत्वे सिद्धे "कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यत्र समास-ग्रहणमनर्थकमेवेत्यत आह, 'एवमिति, 'प्रपञ्च' विवरणं, 'न तु विशेषण-विभक्तिरपीति, मानाभावादिति भावः। ननु तत्र कर्मतासंसर्गेण नीलस्य घटेऽन्वयात् कर्मत्वोपस्थापकत्वेन विभक्तेरवश्यं हेतुत्वं नामार्थयोरभेदान्वय-

पदविभक्तिरपि नीलस्य घटकर्मत्वाभावात् शब्दा-
त्तथाऽननुभवाच्च, नीलविशिष्टस्य कर्मत्वं विभक्त्यर्थ-
वद्विर्भावेनैव नील-घटयोरन्वयबोधे स्यान्न त्वन्यथा।
न च विभक्तिं विना समस्यमानपदानां साधुत्वन्नेति
वाच्यम्। विभक्तिं विनापि समासस्य साधुत्वानुशास-

व्यभिचारादिति भाव। 'नीलस्येत्यादि तु वस्तुगतिमनुसृत्य, तत्-
कर्मत्वेऽपि तद्बोधार्थं तदपेक्षा न त्वभेदानुभवार्थमिति प्रकृते तु
तदुपन्यासवैयर्थ्यात् एवमग्रेऽपि तस्मादभेदानुभवार्थं न विशेषण-
विभक्तिरपेक्ष्यते किन्तु साधुत्वार्थैव इति हृदि निधायाह,
'नीलेति, तर्हि तदर्थमेव प्रकृतेऽप्यपेक्ष्यतामित्यत आह, 'विभक्ति-

---

यद्यपि विशेषणे विभक्तिस्वरूपान्वयो विशेषणविशेष्यपदाभ्यामेवानुभाव्यते
तथा' साधुत्वार्थत्वात् प्रकृते च विभक्तिं विनापि समासानुशासनबलाद-
न्वयानुभवस्तु ध्यासवद्भ्यामेवाभिव्यर्थे'। 'नीलस्येति, तथाच न नीलमात्रस्य

बोधे विभक्तिजन्यसंसर्गोपस्थितेर्हेतुत्वादित्यत आह, 'नीलस्येति, 'घटकर्म-
त्वाभावादिति, तथाच तत्र बाधान्न कर्मतासंसर्गेण नीलस्य घटेऽन्वय इति
भाव। 'घटवृत्तिकर्मत्वाभावादिति पाठस्तु प्रामादिक। ननु बाधेऽपि भ्रमात्
तथान्वयबोध इत्यत आह, 'शब्दादिति, 'नीलविशिष्टस्येति तादात्म्यसम्ब-
न्धेन नीलविशिष्टस्य घटस्येत्यर्थ, 'कर्मत्व' कर्मत्वान्वयबोध, 'विभक्त्यर्थव-
द्विर्भावेनेति द्वितीयाविभक्त्यर्थकर्मतासंसर्गव्यतिरेकेणेत्यर्थ। 'न त्वन्यथेति
न तु कर्मतासंसर्गेण नील घटयोरन्वयबोध इत्यसाधुत्व चाभेदान्वयबोधे सा-
काङ्क्षत्वमेव नेत्यर्थ, नामार्थयोरभेदान्वयबोधे विशेषणविशेष्ययो समानवि-
भक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिकद्वविभक्तिराहित्यस्य तन्त्रत्वे घट नील पश्येत्यादावपि
नील घटयोरन्वयापत्तेरिति भाव। 'विभक्तिं विनापीति, तथाच समासा-

नात् । तस्मान्नामार्थयोरन्वयबोधे विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्था न तु कर्मत्वोपनायिका । एवञ्च राजसम्बन्धिपुरुषस्य विभक्तिं विनापि पुरुषपदादुपस्थितिः । अतएव तादृशपुरुषपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयः । यदि च

मिति, पुरुषपदादुपस्थितिरनुभवरूपा लाक्षणिकस्याननुभावकत्वेन शक्तस्य पुरुषपदस्यैव विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः । 'यदि चेत्यभ्युपगमवादः, अरुणान्यायोऽपि यत्र विशेषणविभक्तिस्तत्र विशेषण-

---

कर्म्मत्वेनान्वयो येनान्वयस्य विभक्तिनिर्व्वाह्यतानियमः स्यादिति भावः । 'उपस्थितिः' अनुभवः, लाक्षणिकस्याननुभावकतया शक्तस्य पुरुषपदस्यैव विशिष्टानुभावकत्वादिति भावः । परमतेनापि सङ्गमयति, 'यदि चेति,

---

व्यतिरिक्तस्थल एव समानविभक्तिकत्वं वक्तव्यं नीलोत्पलमित्यादौ लुप्तविभक्तिस्मृतिविधुराणां समुदायस्य विशिष्टार्थे शक्तिप्रतिसन्धानविधुराणामपि विशिष्टार्थान्वयबोधस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः । 'तस्मादिति, नीलघटमानयेत्यादाविति शेषः, 'उपनायिका' उपस्थापिका, प्रकृते उपसंहरति, 'एवञ्चेति, 'पुरुषपदादिति राजसम्बन्ध्युपस्थापकराजपदसहितपुरुषपदादित्यर्थः, 'उपस्थितिः' शाब्दानुभवः । प्रागुक्तं विभक्त्यर्थानन्वयप्रसङ्गमुद्धरति, 'अतएवेति, राजसम्बन्धिपुरुषस्य प्रकृतीभूतपुरुषपदार्थत्वादेवेत्यर्थः, 'तादृशेति राजसम्बन्धिपुरुषरूपे पुरुषपदार्थे इत्यर्थः, तथाच न प्रकृत्यर्थतावच्छेदकरूपेणैव विभक्त्यर्थान्वयनियमो मानाभावात् राज्ञः पुरुषमानयेत्यादौ व्यभिचाराच्चेति भावः । नामार्थयोः परस्परमन्वय एव नास्तीति नीलघटमानयेत्यादौ च नील घटयोर्नान्वयोऽपि तु नीलकर्म्मत्व घटकर्म्मत्वयोरुभयोरेव क्रियायामन्वयोऽन्यथा विशेषणवैयर्थ्यापत्तेरिति मीमांसकमतेनापि तत्पुरुषस्थले चान्वयबोधमुपपादयति, 'यदि चेति, 'विभक्तिबलादिति विशेषण-

विभक्तिबलात् क्रियान्वयो नीलमित्यस्यारुणयान्याया-दार्थः समासस्तथापि राजसम्बन्धिपुरुषयोः क्रिया-न्वयादार्थः समासोऽस्तु । न च राजसम्बन्धिनः कर्मत्वे-नानुपस्थितेर्न क्रियान्वय इति वाच्यम् । समस्यमान-पदार्थान्वयार्थं समासाद्विभक्त्यनुशासनमतो विशेषणे-

---

विभक्तेरर्थसाधुत्वानुरोधादिह विशिष्टानुभवस्यापि सर्वसम्मतत्वादिति ध्येयं । अन्यलभ्यशक्तिकल्पनवदनन्यलभ्यव्युत्पत्तिकल्पनमपि सामान्यतोय-धेकं तर्हि समासत्वेन समस्यमानपदार्थे विशिष्टे शक्तिरिति भाव-

---

'राजसम्बन्धीति राजसम्बन्धिनोऽर्थः'। न च सम्बन्धे धातुपदार्थान्वयविरोधः, नीलं घटमित्यादौ परम्परया नील-तदन्वयवदुपपत्तेः । 'समासादिति, पदार्थयो-रन्वयव्युत्पत्तिस्तु समासातिरिक्तविषयेति भावः । अन्यलभ्यशक्तिकल्पनवदनन्य-व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनं तुल्यं, यदि च समासत्वेन सामान्यतस्तत्कल्पनं तदापि

विभक्तेः साधुत्वानुरोधादित्यर्थः । नन्वेवं नील-घटयोः परस्परमन्वये नील-विशिष्टघटकर्मतावैशिष्ट्यप्रत्ययः क्रियायां कथं स्यादित्यत आह, 'अवयवा-न्यायादिति यथा "अवयवा गवा क्रीणातीत्यादौ व्याकरणकरणत्व-गोकरण-त्वयोः प्रत्येकं क्रियान्वयानन्तरं मनसा क्रयणादावारुण्यविशिष्टगोकरणक-त्ववैशिष्ट्यप्रत्ययस्तथेहापि प्रत्ययान्मानसो यथोक्तविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यय इत्यर्थः", 'क्रियान्वयात्' प्रत्येकं क्रियान्वयानन्तरं, 'व्यार्थः समासोऽस्तु' मानसो राजस-म्बन्धिभिन्नपुरुषवैशिष्ट्यप्रत्ययोऽस्तु, 'कर्मत्वेनानुपस्थितेरिति पुरुषपदोत्तरद्वि-तीयाविभक्त्यर्थेन कर्मत्वेनानन्वयादित्यर्थः', 'न क्रियान्वय इति, धात्वर्थ-ना-मार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादिति भावः । 'समस्यमानेति क्रिया-यां समस्यमानपदार्थान्वयार्थमित्यर्थः, 'विशेषणेऽपीति पूर्वपदार्थेऽपीत्यर्थः।

ऽपि विभक्त्यर्थान्वयादन्यलभ्ये शक्त्यभावनियमात्। समासान्निरर्थकाद्विभक्तिश्च समस्यमानपदार्थमात्र-गतमेव स्वार्थमाह तथैव व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनात् समासेष्वनन्तशक्तिकल्पनातो लघुत्वात्। यदा विभक्तेः

क्यमपीत्यस्वरसादाह, 'यदेति, न चार्द्धपिप्पल्यादौ पूर्व्वपदार्थप्रधान-समासे तदसम्भवः, तथापि सन्निधानादानुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथाच यत्पदानन्तरमनुशिष्टा या विभक्तिः सा तद्गतं स्वार्थं बोधयतीत्यर्थः पर्य्यवसितः, समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमतस्तदनुगतं स्वार्थं बोधयति अत्र च पूर्व्वोत्तरपदयोर्योग्य-

---

तुल्यमित्यवधेयमाह, 'यदेति। न चोपकुम्भमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्व्वपदार्थ-प्राधान्ये व्यभिचारः, तथापि सन्निधानादानुशासनिकसन्निधेर्विवक्षितत्वात् तथाच यत्पदानन्तरमनुशिष्टा तद्गतं स्वार्थं बोधयतीत्यर्थः पर्य्यवस्यति। समासे च समस्यमानपदोत्तरमेवानुशासनमतस्तदर्थगतमेव स्वार्थं बोधयति तत्र [illegible] पूर्व्वोत्तरपदयोर्योग्यतादिकमेव विनिगमकमिति भावः। बहुव्रीह्य-

---

न्वेतादृशकल्पनापेक्षया समासस्यैव विशिष्टे शक्तिः कल्प्यतामित्यत आह, 'अन्यलभ्य इति। ननु प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् प्रथमं पूर्व्वपदार्थे कथं विभक्त्यर्थान्वय इत्यत आह, 'समासादिति, 'निरर्थकात्' शक्तिशून्यात्, 'समस्यमानपदार्थमात्रगतमिति, समस्यमानपदार्थस्य पूर्व्वपदार्थोऽपीति भाव'। 'तथैवेति, तथाच प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादिव्युत्पत्तिः समासातिरिक्तस्थल एवेति भाव'। अस्तु वा प्रकृत्यर्थान्वितेत्यादियथाश्रुतव्युत्पत्त्यनुरोधात् राजपुरुष-मानयेत्यादावुत्तरपद एव राजसम्बन्धवत्पुरुषादौ विशिष्टे लक्षणा पूर्व्वपदन्तु तात्पर्य्यग्राहकमित्यत आह, 'यदेति, 'सन्निहितपदार्थेति अव्यवहितपूर्व्वप-

सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वमतो बहुव्रीह्यादावन्वयबोधपूर्वकोत्तरपदलक्षणायां षष्ठीतत्पुरुषे च विभक्तिसन्निहितोत्तरपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं, विभक्तिसन्निहितपदस्यार्थस्य मुख्यया लक्षणया वा ।

तादिकमेव विनिगमकमिति भावः । ननु बहुव्रीहौ नान्यपदार्थः समस्यमानपदार्थः तथासत्यन्यपदार्थत्वेव न स्यात् तत्पदार्थेऽन्यपदार्थत्वाभावादित्यत आह, 'लक्षणया वेति'। 'एवमिति सन्निहितप-

---

नुरोधादाह, 'लक्षणया वेति, 'न शक्तिरिति, अभेदबोधनायेति शेषः ।

दार्थेत्यर्थं, 'बहुव्रीह्यादाविति, 'बहुव्रीहिपदं चित्रग्वादिबहुव्रीहिविशेषपरं, तेनादिपदादारूढवानरेत्यादिबहुव्रीह्यन्तरपरिग्रहः'। 'अन्वयबोधपूर्वकेति राजसम्बन्ध्यादिप्रकारेण राजसम्बन्धवत्पुरुषादावुत्तरपदे लक्षणायामित्यर्थः', 'सन्निहितोत्तरपदेति पूर्वपदन्तु तात्पर्यग्राहकमित्यर्थं, 'मुख्यया' शक्त्या, यद्यप्येवंरूपेण राजपुरुषमित्यादावन्वयबोधोपपत्तिसम्भवेऽपि पिप्पल्यार्द्धमर्द्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषे का गतिः । न च तत्राप्युत्तरपदे पिप्पल्यादौ लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं । पूर्वपदार्थप्रधानत्वव्याघातात् पूर्वपदार्थप्रधानत्वं हि पूर्वपदोपस्थापितार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वं, तथापि यत्र पूर्वपदार्थप्रधानत्वमनुशासनसिद्धं तत्र प्रत्ययार्थान्वितेत्यादिव्युत्पत्तिः परित्यज्यते किन्तु पूर्वपदार्थस्याप्रत्ययार्थत्वेऽपि तत्रैव विभक्त्यर्थान्वय, एवञ्च अर्द्धपिप्पल्यादौ मीमांसकमते अर्द्धादिपूर्वपदस्यैव पिप्पल्यादौ लक्षणा पिप्पल्याद्युत्तरपदन्तु तात्पर्यग्राहकं, समासोत्तरविभक्त्यर्थस्य चाप्रकृत्यर्थे पूर्वपदार्थ एवान्वय । न्यायमते तु पिप्पल्याद्युत्तरपदस्य पिप्पल्यादिसम्बन्धिनि लक्षणा तस्य चार्द्धादौ पूर्वपदार्थेऽभेदान्वय विभक्त्यर्थोऽपि पूर्वपदार्थ एवान्वेति, एवमुपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे-

एवं नीलोत्पलमानयेत्यादौ कर्मधारये विभक्तिं विनैव नामार्थयोरन्वयबोधानन्तरं विशिष्टस्य कर्मत्वेन क्रियान्वयः। कर्मधारये तु न शक्तिर्न वा लक्षणा ताभ्यां विनापि विवक्षितार्थान्वयबोधोपपत्तेः। ननु

दार्थगतेत्यादिव्युत्पत्तेरित्यर्थं, 'विभक्ति' विशेषणविभक्तिं, इदमपि वस्तुगतिमनुरुध्य, वस्तुतोऽव्यासेऽपि विशेषणविभक्ते' सत्वेऽपि साधुत्वमात्रप्रयोजकत्वाद्विशिष्टस्य विशेष्यपदार्थस्य कर्मत्वं तदुत्तरद्वितीययैव बोध्यत इति ध्येयं। ननु विशेषणविभक्तिरभेदार्था न प्रयोगसाधुत्वार्था तथाच कर्मधारये पूर्वपदार्थे तत्पुरुषे षष्ठ्यर्थ इव विभक्त्यर्थेऽभिन्ने लक्षणा वाच्या तथाच नीलाभिन्नाभिन्नत्वेन घटधी' स्यान्न तु नीलाभिन्नत्वेन पदार्थसंसर्गस्यानुभवविषयत्वात् ततोऽनुभवानुरोधाद्विशिष्टे कर्मधारये शक्तिरेव वाच्या सा च समासत्वेनैव लाघवात् कल्प्यतां न विशेषत' कर्मधारयत्वेनेत्यत आह, 'कर्मेति,

ऽपि तत्राप्युपपदस्य सामीप्याश्रयैकदेशे सामीप्ये कुम्भपदार्थस्य विशेषणतयान्वय विभक्त्यर्थस्य चाश्रयत्वार्थे पूर्वपदार्थसामीप्याश्रये चान्वय पूर्वपदार्थ प्राधान्यानुरोधात् । मीमांसकमते तु उपपदस्यैव कुम्भसमीपे लक्षणा उत्तरपदन्तु तात्पर्यग्राहकं विभक्त्यर्थस्य पूर्वपदार्थ एवान्वेति न काप्यनुपपत्ति । समाप्तश्चाय षष्ठीतत्पुरुषवाद', समाप्तञ्च षष्ठीतत्पुरुषवादरहस्य ।

'विभक्तिं विनैवेति विशेषणविभक्तिं विनैवेत्यर्थं, 'कर्मधारये त्विति नीलोत्पलसमुदाये त्वित्यर्थं, 'न शक्तिरिति, गौरवादिति भाव । 'न वा लक्षणेति न नीलादिप्रत्येकपदेषु लक्षणेत्यर्थं', 'ताभ्या विनापीति पाठ , 'तेन विनापीतिपाठस्तु प्रामादिक । यद्यपि नीलादिपदस्य लाघवाद्गुणवाचकतया

नील-घटयोः सामानाधिकरण्यप्रतीतेस्तत्र लक्षणैव अन्वयप्रकारत्वादिना च तस्य भाने राजपुरुषादौ षष्ठ्यर्थोपस्थितिरपि तथास्तु । अत्र ब्रूमः । कर्मधारये सामानाधिकरण्यं नामार्थयोरभेदो वा गुण-गुणिनोः समवायो वा अनुभूयते स चान्वय एव न त्वन्वयप्रतियोगी अतोऽन्वयप्रतियोगिनोरुपस्थितिर्नामपदात् प-

---

न शक्तिर्गौरवात् न वा लक्षणा विशेषणविभक्तेरभेदवाचकत्वपक्षेऽपि समासे पूर्वपदार्थसंसर्गस्यैवानुभवसिद्धत्वेनाभेदपदार्थाननुभवादेव लक्षणाकल्पकाभावादित्यसमास-समासयोः सर्वत्र प्रतीतिभेदात्, न हि राज्ञ इत्यत्रापि सम्बन्धी भासते, अपि तु सम्बन्धः, प्रातिपदिकार्थयोरेवाभेदान्वयबोधव्युत्पत्तेरिति भावः । 'गुण-गुणिनो-

---

रेवञ्च पुरुषव्याघ्र इत्यादौ सादृश्यलक्षणा निरूढेति ध्येयं । परमतमभ्युपगमवादेनाह, 'गुण-गुणिनोरिति । 'राजसम्बन्धीति राजसम्बन्धेत्यर्थः', 'अनुभूयत इत्यनेनानुभव एवात्र नियामक इति सूचितं । अन्यथा समार्थोऽप्य-

---

गुणिनि लक्षणैव तथापि नीलस्य शक्तिग्राहकतया गुणिन्यपि नीलादिपदस्य शक्तिरित्यभिमानेनेदं । 'तत्र' सामानाधिकरण्ये, 'लक्षणैव' नीलपदस्य लक्षणैव, 'अन्वयप्रकारत्वादिनेति संसर्गविधयेत्यर्थः, 'आदिपदात् लुप्तविभक्त्या तदुपस्थितेः परिग्रहः, 'तथास्त्विति, किं राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणयेति भावः । सामानाधिकरण्यपदार्थं विकल्प्य दूषयति, 'कर्मधारय इति, 'नामार्थयोरिति नीलपद-घटपदार्थयोः नीलरूपाश्रय-घटयोरित्यर्थः, 'गुण-गुणिनोरिति नीलपद-घटपदार्थयोः नीलरूप-घटयोरित्यर्थः, 'स चान्वय-

त्यैवेति न तदर्थं लक्षणा। राजपुरुष इत्यत्र तु राज-सम्बन्धि-पुरुषयोरन्वयोऽनुभूयते राजसम्बन्धिनश्चान्वय-प्रतियोगिन उपस्थितिर्न राजपदे षष्ठ्यर्थलक्षणां विना राज्ञः पुरुषं राजसम्बन्धिनं पुरुषं राजपुरुषमानये-त्यादौ पर्य्यायत्वात्। राजसम्बन्धिनः पुरुषेऽन्वयोऽनु-

रिति मतभेदेन, प्रातिपदिकयोः स्वार्थभेद एव व्युत्पत्तेः, 'राजेति, अचोमयुक्त्या अभेदानुभव एव व्युत्पत्तेरिति भावः। 'पर्य्यायत्वा-दिति, इदञ्च राजसम्बन्धपुरुषविषयतामात्रेण न त्वन्यूनानतिरिक्त-

त्वय एव न त्वन्वयप्रतीयोगीति न लक्षणा स्यादिति ध्येयं। 'राजसम्बन्धिन-इति राजसम्बन्धस्येत्यर्थः। अतएवाह, 'राज्ञ पुरुषमिति, 'पर्य्यायत्वादिति, एतच्च सम्बन्धप्रकारतामात्रेण, न त्वन्यूनानतिरिक्तविषयतया, द्वितीये मतुप सम्बन्धिवचनतया राजसम्बन्धाश्रयाभेद संसर्ग इत्यर्थातिरेकादिति भाव।

एवेति स [illegible] संसर्ग एवेत्यर्थः। यद्यपि नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नतया नीलरूप-घटयोः समवायस्य कथं संसर्गमर्य्यादया भान, तथापि समासाति-रिक्तस्थलएव सा व्युत्पत्तिरिति मतेनेद, 'उपस्थिति' शाब्दानुभव', 'नाम-पदादिति नीलादिप्रत्येकपदादित्यर्थः, 'लक्षणेति नीलादिप्रत्येकपदे लक्षणे-त्यर्थः। नन्वेवं राजपुरुष इत्यादावपि संसर्गमर्य्यादयैव सम्बन्धभानमस्तु किं राजसम्बन्धिनि लक्षणयेत्यत आह, 'राजपुरुष इति, एतच्च समासातिरिक्त-स्थल एव नामार्थयोर्भेदान्वयोऽव्युत्पन्न इति मतेनेदं समाहितं, सर्व्वत्र तस्याव्युत्पन्नत्वमते तु राज-पुरुषयो संसर्गमर्य्यादया सम्बन्धभानासम्भवादेव राजसम्बन्धिनि लक्षणाभ्युपगम इत्यपि बोध्यं। ननु राजपुरुष इत्यत्र राज-सम्बन्धि-पुरुषयोरन्वयोऽनुभूयत इत्येवासिद्धमित्यत आह, 'राज्ञ इति, 'पर्य्यायत्वादिति, पर्य्यायत्वस्य सर्व्वसिद्धत्वादिति भाव। यद्यपि पर्य्यायत्वं

श्रूयते राजसम्बन्धी अन्वयप्रतियोगित्वेन। एवञ्च बहुव्रीहौ सर्वपदानां षष्ठीतत्पुरुषे पूर्वपदस्यान्यपरतया लाक्षणिकत्वात्ताभ्यां कर्मधारयो बलवान् तत्र सर्वेषां पदानां स्वार्थपरतया मुख्यत्वात्। अतएव

विषयतया प्रथमे षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य पुरुषे आश्रयत्व संसर्गो द्वितीये मतुप सम्बन्धिवचनतया राजसम्बन्धसम्बन्धिनोऽभेदः संसर्ग. समासे राजसम्बन्धिनोऽभेद इत्यस्य न्यूनाधिकभावादिति भाव। 'एवञ्च' समासे प्रत्ययभावव्यवस्थितौ, समासप्रसक्तौ सर्व्वेषां तुल्यत्वाद्बलाबला-निरूपण स्यादिति भाव। 'सर्व्वपदानामिति, "अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रानुरोधात् इत्यर्थ। वस्तुतस्त्वन्यपद एव लक्षणेत्युक्तत्वात्। 'अतएवेति, "वास्तुमय चरु निर्व्वपेदित्यनेन बोधितायामिष्टौ "एतयैव निषादस्थपति याजयेदित्यनेनाम्नयैवेष्ट्या निषादस्थपतिमि-

---

'एवञ्चेति समासप्रत्ययभावव्यवस्थितावित्यर्थं, समासप्रसक्तौ सर्व्वेषां तुल्यत्वाद् बलाबलानिरूपणादिति भाव। 'सर्व्वपदानामिति 'अनेकमन्यपदार्थे इति

मान्यूनातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्व राजसम्बन्धिनमित्यत्रार्थघटकतया सम्बन्धनिरूपितसम्बन्धस्यापि सम्बन्ध्यमानेनायोति विवेकात्, तथापि राज सम्बन्धप्रकारकज्ञानजनकत्व पर्य्याप्तत्वमिति भाव। 'सर्व्वपदानामिति, एतच्च चित्रगुरित्यादौ चित्रपदस्य चित्रगोसम्बन्धिनि गोपदस्य गोसम्बन्धिनि लक्षणेति क्रमेण पदद्वय एव लक्षणेति द्वितीयमतेन, पूर्व्वमते तु विशेष्यपदस्यैव लाक्षणिकत्व बोध्य। 'लाक्षणिकत्वादिति सर्व्वत्र लाक्षणिकत्वादित्यर्थं', 'ताभ्यामिति, क्वचिदिति शेष, 'तत्र' कर्मधारये, 'मुख्यत्वात्' मुख्यत्व

"एतया ऋचा निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र कर्मधारयएव मुख्यत्वे शब्दस्वरसात् षष्ठीतत्पुरुषे च षष्ठ्यर्थलक्षणापत्तेः । एवञ्चेश्वरनिषादप्रतीतेस्तस्यैवाधिकारात्तदपूर्वेण स्वनिर्वाहकतयैवेश्वरनिषादस्यैव यागानुकूलविद्याप्रयुक्तिराक्षिप्यते, अन्यथा मुख्यार्थहानिप्रसङ्गात् । नन्वत्र षष्ठ्यर्थलक्षणया लब्धविद्यस्त्रैवर्णिकएव निषादानामीश्वरोऽधिकारी बोध्यते न त्वीश्वरनिषादोऽक्लृप्तविद्याप्रयुक्तिकल्पनातः षष्ठ्यर्थलक्षणाया लघुत्वादिति चेत् । उच्यते । मुख्यार्थान्वयाधीनकल्पनागौरवेण मुख्यार्थो न हीयते किन्तु बाधकं विना मुख्यार्थान्वयबोधस्य प्राथमिकत्वात्तदनुरोधेन तदुपपादकं कल्प्यते फलमुखञ्च गौरवं न दोषाय प्रमाण-

---

त्यर्थकेन निषादस्थपतेरधिकारोबोध्यते । अत्र सन्देहः, किन्निषादानामीश्वरस्त्रैवर्णिकः, उत निषाद ईश्वरो वा यस्य तादृक् चैव-

---

सूत्रानुरोधादुक्तं । वस्तुतस्तु विशेष्यपद एव लक्षणोचितत्वात् षष्ठ्युपलक्षणं बहुव्रीहावन्यपदार्थलक्षणापत्तेरित्यपि बोध्य । ननु गौरवमेव बाधकमस्त्वित्यत आह, 'फलमुखञ्चेति, 'शूद्रपद इति । ननु शूद्रपदे रथकारनिषादेतरपरतया निषादादे सर्व्ववेदपाठाधिकारापत्ति वेदपाठनिषेधक-

---

स्यापि सम्भवात्, 'कर्म्मधारय एवेति निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्म्मधारयएवेत्यर्थ, 'निषाद' चाण्डाल, 'स्थपति' ईश्वर, 'मुख्यत्व इति, इति रहस्य।

यतो गौरवस्य न्याय्यत्वात्। न चाक्लृप्तकल्पनाप्रसङ्ग एव मुख्यार्थान्वये बाधकः, अक्लृप्तस्य प्रागनवगमात् मुख्यार्थान्वयबलादेव तदवगमे उपजीव्यविरोधात्। अन्यथा प्रतीतानुपपत्तिबलात् कल्पना क्वापि न स्यात् अक्लृप्तकल्पनागौरवेण कल्पकस्य बाधितत्वात्। अथ शूद्रस्य वेदपाठनिषेधादीश्वरनिषादोऽधिकारी बोधयितुं न शक्यत इति मुख्ये बाधकान्न कर्म्मधारयः। न चेश्वरनिषादे विधिबलाद्वेदपाठनिषेध एव बाध्यत इति युक्तम्। यथार्थलक्षणया अबाधे सम्भवति निषेधकवेदबाधकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति चेत्, न, सामान्यनिषेधस्य तद्विशेषविधाने तदितरपरत्वात्। यथा "न हिंस्यात्सर्वाभूतानि" श्वेतं छागमालभेतेत्यत्र। एवं निषादपदस्य मुख्यत्वे शूद्रपदे सङ्कोचमात्रम्। शूद्र-

---

पिकः, उत निषादरूप ईश्वरः, तयोक्तयुक्त्या चरमः कस्य आद्रियत इति भावः। षष्ठीत्युपलक्षणं, बहुव्रीहावपि तदापत्तेरिति ध्येयं। एवमग्रेऽप्युपलक्षणं द्रष्टव्यं। 'शूद्रपद इति, ननु शूद्रपदे निषादेतरपरतायां निषादस्य सर्व्ववेदाधिकारापत्तिः। न च शूद्रपदस्येत्य-

---

वाक्ये वेदपदस्यैव प्रकृतोपयोगिवेदेतरवेदपरताया तद्वेदस्य सर्व्वशूद्रपाठ्यत्वापत्तिरिति चेत्, न, वेदपदस्य विशेषत प्राप्तेतरवेदपरत्वात् तेन निषादादीनां विशेषतो यावत्प्राप्तिस्तावदन्यपाठनिषेध शूद्रान्तरस्य यावत एव वेदराशेस्तदितरतया यथार्थात् सर्व्वनिषेध इत्याङ।

पदस्य निषादपरत्वे निषादपदस्य मुख्यत्वबाध एव। यद्यपि सङ्कोचेऽप्येकदेशबाध एव तथापि सङ्कोचेऽद्वयोरपि मुख्यत्वरक्षणादबाधाच्च सङ्कोच एव ज्यायान्।

अन्ये तु। नात्र षष्ठ्यर्थो लक्ष्यते अनुपपत्त्यभावात्। अतः समासस्य षष्ठ्यर्थमन्तर्भाव्य शक्तिरेव। अन्यथा कर्म्मधारयेऽपि पदार्थसामानाधिकरण्यप्रतीतेः तत्रापि लक्षणेति तुल्यम्। अथान्वयप्रकारतया सामानाधिकरण्यप्रतीतेर्न तत्र लक्षणा, तर्हि षष्ठ्यर्थेऽपि तथैव न

स्य शूद्रपदसमभिव्याहृतवेदपदस्येत्यर्थः तेन शूद्रवेदपाठनिषेधकवाक्ये वेदपदं भक्तोपयोगिवेदेतरवेदपरमिति वाच्यं। तथासति तद्वेदस्य सर्व्वशूद्रसंग्राह्यतापत्तेरिति, अत्राहुः, वेदपदस्य विशेषतः प्राप्तेतरवेदपरत्वं तेन निषादस्थपतिरथकारादीनां विशेषतो यावत्प्राप्तिस्तावदन्यवेदपाठनिषेधः शूद्रान्तरस्य तु यावत एव वेदराशेस्तथात्वात् सर्व्ववेदनिषेधः। ननु विशेषत इत्यधिकं प्राप्तेतरत्यस्यैव सम्यक्त्वात् तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामत्वेन स्त्रीशूद्रयोरपि वेदप्राप्तेर्यागोपयोगिवेदान्यवेदपाठनिषेधः स्यादिति तयोरपि यागाधिकारोऽस्तु न तु वेदपाठनिषेधात्तयोर्यागानधिकारः पाठनिषेधकवाक्ये वेदपदस्य सङ्कोचावश्यकत्वे स्वर्गकामादि-

---

'तुल्यमिति, तथाच न कर्म्मधारयस्य बलवत्त्वमित्यर्थः। 'न चेति, यद्यपि तात्पर्य्यान्नियमः सम्भवत्येव तथाप्यापाततः इदं, एवं सति कर्म्मधारयस्य बलवत्त्वप्रवादं समर्थयति, 'कर्म्मधारये त्विति। नन्वेवं कथं

गक्षणा। नचान्वयप्रकारतया नियमतोविशेषोपस्थितौ प्रमाणं तस्मादुभयच समासस्यैव बोधकत्वम्, कर्मधारये तु बलवत्त्वमुत्सर्गतः सामानाधिकरण्यस्योचितत्वात्। निषादस्थपतौ तु स्थपतिपदार्थस्यैश्वरस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात्तत्पूरणसमर्थः षष्ठीतत्पुरुष एव निष्प्रतियोगिके कर्मधारयः नीलोत्पलमित्यादावुत्पलस्य निष्प्रतियोगिकत्वात्। तथाच निषादेश्वरस्याधिकारः, ऐश्वर्यस्य

पदे सङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्(१)। मैवं। सामान्यतः प्राप्तस्यैव निषेधकवाक्येन निषेधात्, न हि उपनीताधिकारित्वेन प्राप्तस्य वेदाध्ययनस्य तयोः प्रसक्तो येन निषिध्येत्, किन्तु स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना सामान्यतः सर्व्वस्य च यागप्राप्त्या प्रसक्तो वेदपाठः प्रतिषिध्यते, अतः स्वर्गकामपदे युक्तः सङ्कोचः, अन्यथा अप्रसक्तत्वेन प्रतिषेधानुपपत्तिः। न च जीविकात्वेन पाठप्रसङ्गः, तस्याध्यापनादिबाधेन प्रवृत्त्यभावानिष्टप्रसङ्गमभावेन तच्छङ्कानुदयात्। ननु विद्याप्रयुक्तिबाधेन यागबाधः श्राद्धवत् तद्रहितक्रियाया अबाधनात् अन्यथा स्त्रीशूद्रयोः श्राद्धेऽप्यनधिकारापत्तेरिति कथं स्वर्गकामपदसङ्कोच इति चेत्, न, तत्र तूष्णीमेव "शूद्रोऽप्यमन्त्रवदित्यादिना वैदिकमन्त्रशू-

(१) अप्रामाणिकत्वादिति क०।

निषादस्थपतेश्वरस्याम इत्यत आह,'तथा चेति, निषादेश्वरस्यावैवर्णिकस्येत्यर्थः, 'ऐश्वर्यस्येति, उत्सर्गत इति शेष, तेन गजपतिपदादौ न व्यभिचारः।

सजातीयापेक्षत्वात्। नरपतिपदान्नरपतेर्नरस्येव निषादस्थपतिपदान्निषादस्येश्वरस्य प्रतीतेरिति। तन्न। राजवाहनादौ पूर्वपदे षष्ठ्यर्थलक्षणयैव राजसम्बन्धिप्रतीतेः समासे शक्त्यभावात् अनुपपत्तिरुक्तैव।

उपकुम्भमित्याद्यव्ययीभावोऽर्द्धपिप्पलीत्यादिश्च तत्-

न्यश्राद्धादिप्राप्तेः। न च यागेऽपि तथा शब्दोऽस्तीति, करणबाधेन क्रियाया एव बाधादिति। न च पत्न्ये भार्य्यत्यङ्गवाक्यात् स्त्रियाः श्राद्धाधिकारप्राप्तौ रथकारादिवत् विद्याप्रयुक्तिरपि कल्प्यतां "शूद्रोऽयमन्त्रवदित्यादिवदत्र पर्य्युदासाभावादिति वाच्यं। 'शूद्र-पदस्य वर्णसङ्करादिसङ्ग्रहानुरोधेनाविद्यमात्रपरत्वात्।

ननूपकुम्भादौ समासे तदर्थे शक्तिकल्पनादन्यत्रापि समासे शक्तिरित्यत आह; 'उपकुम्भमिति। अत्र वदन्ति तत्पुरुषे भवति षष्ठ्यर्थे लक्षणा न त्वव्ययीभावे अव्ययस्य विभक्त्यन्तरान्तपदेनानन्वयात्, न हि भवति घटस्य पटस्य इतिवत् घटस्य पटस्य चेति प्रयोगः, तस्मिन् एवार्थे पदान्तरप्रयोगे घटस्य समुच्चयः पटस्य समुच्चय इति। तदुक्तं प्रयोगे स्वार्थादभिद्यमानरूपा निपाता इति, तथाच कुम्भस्य समीप इति भवतु षष्ठी न तूपशब्दे निपाते षष्ठ्यन्तसाकाङ्क्षता यतस्तदर्थे लक्षणा कल्प्येतेति, मैवं, यत्र यथा

अनुपपत्त्यभावादित्यत आह, 'अनुपपत्तिरिति, 'यदि षष्ठ्यर्थो न लभ्यत इत्यादिना प्रागुक्तेनेति शेषः। ननूपकुम्भमित्यादौ समासे शक्तिकल्पनादन्यत्रापि तथेत्याशङ्क्याह, 'उपकुम्भमिति, यथाच पूर्व्वपदार्थविभक्त्यर्थान्वयस्तथोक्तं,

पुरुषः पूर्वपदार्थप्रधान एव कुम्भस्य समीपे पिप्पल्या-अर्धे तात्पर्यादतस्तत्रोत्तरपदे षष्ठ्यर्थलक्षणा न तु समासे शक्तिः। नञ्समासे अब्राह्मणमानयेत्यत्र पर्युदासे पूर्वपदे नञि उत्तरपदार्थसदृशे क्षत्रिये लक्षणा।

प्रयोगः तत्र तथा व्युत्पत्तिः, न च घटस्य पटस्येत्यादिवत् उपकुम्भ-इति व्यासप्रयोगोऽस्ति येन तथा व्युत्पत्तिरवधीयेत, किन्तु उप-कुम्भमित्येव प्रयोगोनित्यसमासत्वात् अत उत्तरपदे षष्ठ्यर्थलक्षणां विना नार्थसङ्गतिरित्यत्रापि लक्षणेति। न च नपदेन सहाव्ययी-भावेनोत्तरपदे षष्ठीलक्षणा स्यादिति वाच्यं। नञ्पदेन सह तत्पु-रुषानुशासनेन तत्राव्ययीभावनिषेधात् तत्र च पर्युदासनियमा-ल्लक्षणा-शक्तिभ्यां पर्युदास-प्रसज्यप्रतिषेधयोः प्रतीतेः 'अव्ययं विभ-क्तीत्यादिसूत्रेणामीष्वर्थेषु वर्त्तमानमव्ययं प्रयुज्यत इति बोधितेऽस्य नञ्तत्पुरुषानुशासनबलेन सङ्कोचात्। न चैवं निष्कौशाम्बीत्यादि-विधायकसूत्रसङ्कोचात् निर्मक्षिकमित्यादि न स्यादिति वाच्यं। भवार्थभेदात् निर्मक्षिकमिति मक्षिकाया अभावः निर्विघ्नमिति विघ्नान्निष्क्रान्त इत्यर्थेन विघ्नाभाववानित्यर्थो न तु विघ्नाभाव इत्यर्थः, अतएव निर्विघ्नं समाप्यतामिति सामानाधिकरण्यमिति सारं। ननु विग्रहार्थः समासेन बोध्यमानस्तद्धेतुविभक्त्यभावे तदर्थे लाक्ष-

---

अब्राह्मणो घट इत्यत्र न सदृशलक्षणेति विशेषयति, 'पर्युदास इति पर्युदासविशेष इत्यर्थः। तदुक्तं "पर्युदासः सदृशग्राहीति, उत्तरपदेऽपि सदृशलक्षणा नामार्थयोरित्यादिप्रागुक्तव्युत्पत्तेरिति।

अघटः पट इत्यादौ च प्रसज्यप्रतिषेधार्थे नञि सामानाधिकरण्यादभाववल्लक्षणा व्यासेऽपि न घटः पट-इत्यादौ यथा शुक्लः पट इत्यत्र शुक्लवल्लक्षणा। न

णिकोऽस्तु अब्राह्मणपदेन स्वविषयार्थस्य सादृश्यस्य प्रतिपादनात् तत्र शक्तिरेवेत्यत आह, 'अब्राह्मणमिति, विग्रहाधिकार्थ एव भासते इत्युभयसिद्धं, तथाच प्रत्ययार्थानुरोधाद्वृत्तौ कल्प्यमानायां लक्षणैव कल्प्यते लाघवाच्च शक्तिरिति तत्र मानाभावादिति भावः। 'अघट इति संसर्गाभावत्वेन नञ्पदार्थकत्वेन सामानाधिकरण्य-बलादभाववल्लक्षणा अत्र सामानाधिकरण्यार्थमभाववल्लक्षणा यत्र तु न तथा तत्र समासे नाभाववल्लक्षणा अभाववत्त्वलक्षणेत्यर्थः, तत्र सामानाधिकरण्यादित्यभिधानात् यत्र न तथा तत्र समासेऽपि नाभाववल्लक्षणा किन्त्वभाव एव वाच्य एवं वादिनामविवाद एवे-त्यादाविति भावः। ननु संसर्गाभावग्राहकस्य नञोऽभावांशेऽपि शक्ति-रित्यभाववति लक्ष्येऽभावांशस्य शक्यत्वेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इत्य-तोऽनुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथा शुक्लवदिति, सम्बन्धलक्षणैव येन

केचित्तु अव्यय-निपाताद्यतिरिक्त एव तथा व्युत्पत्तिरिति वाक्यार्थविधयैव तद्भानमित्याहुः।

'प्रसज्येति, संसर्गाभावग्राहकनञीत्यर्थः, अतएव इह घटोनेत्यत्र संसर्गा-भावस्यैव प्रतीतिः न त्वन्योऽन्याभावस्य अन्यथा तत्र संसर्गाभावसंशयप्रस-ङ्गात् तथाच केवलान्योन्याभावेऽप्रयोगात् संसर्गाभावग्राहकस्य सामानाधि-करण्यानुपपत्त्यादिना अन्योन्याभाववति लक्षणेति भावः। 'व्यासेऽपीति, सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तुल्यत्वादिति भावः। नचान्योन्याभाववति लक्ष-

पचतीत्यादौ क्रियासम्बन्धे भूतले न घट इत्यादौ प्रसज्यप्रतिषेधे नञोमुख्यार्थता सुबन्तसम्बन्धेऽपि न समासः विभाषाधिकाराद्विकल्पेन समासानुशासनात् । "यजतिषु च ये यजामहे करोति नानुयाजेष्वित्यत्र पर्युदासे

विनेति न्यायात् सम्बन्धिनोऽपि लक्षणयैवोपस्थितिरिति न युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति भावः । ननु व्यास-समासयोरुभयत्रापि लक्षणायां मुख्यप्रयोगो न प्राप्नोति कथं प्राप्नोतीत्यत आह, 'न पचतीति । ननु न घटः पट इति व्यासो नास्त्येव सुप् सुपेति समासानुशासनात् तथाच समास एव लक्षणा व्यास एव शक्तिरित्येव विभागोऽस्त्वित्यत आह, 'सुबन्तेति, तथाच समासानियमात् सामानाधिकरण्यबलाद्व्यासेऽपि लक्षणेति नोक्तविभागो युक्त इति भावः । ननु समास एव लक्षणेति न युक्तं नानुयाजेष्वित्यत्र समासेऽननुयाजेष्वित्यापत्त्या स एव वक्तव्यः तथाचात्रापि लक्षणा न स्यादित्यभिप्रेत्याह, 'यजतिष्विति, 'अन्यपरत्वमिति, गम्भीरायां नद्यामितिवत् न तत्र वृत्तिरित्येतत्परं, अब्राह्मणोऽघट इत्यादौ प्रति-

---

ऽभावांशस्य प्रकारत्वेन युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यं । विशिष्टलक्षणयैवोभयभानात् मणिकृन्मते तद्विरोधाभावाच्च । अतएव तदनुरूपं दृष्टान्तमाह, 'यथेति । ननु व्यास-समासयोरुभयत्रापि लक्षणायामुख्यप्रयोगाभावे कथं लक्षणापीत्यत आह, 'न पचतीति । न घट पट इति व्यासमभिप्रेत्याह, 'सुबन्तेति, यदा न घट इत्यत्राघट इति स्यादित्यत आह, 'सुबन्तेति, प्रसङ्गादाह, 'यजतिष्विति, मन्त्र करोति प्रयुङ्क्त इत्यर्थः । 'पदद्वयस्यापीति,

नञ् तेनायमर्थः 'यजतिषु' यागेषु, 'नानुयाजेषु' अनुयाजव्यतिरिक्तेषु, ये यजामह इति मन्त्रं करोति। अथ नानुयाजेष्वित्यत्र न पर्युदासे नञ् तदा हि पदद्वयस्यान्यपरत्वं स्यात्समासापत्तिश्च तस्मादनुषङ्गात् करोतिना नञोऽन्वयात्प्रसज्यप्रतिषेधः तेनानुयाजेषु ये यजामह इति मन्त्रं न करोतीत्यर्थः, एवञ्च नानुयाजेष्विति पदद्वयस्य नान्यपरता न वा नञोमुख्यार्थत्यागः समासाभावेन साधुता च इति चेत्, न, समासस्यानित्यत्वात् नानुयाजेष्विति वाक्ये पर्युदासे नञ्। न चैवं वाक्यवृत्तिपदत्वान्नञोऽन्यपरत्वाभावः, गौर्वाहीक इत्यादौ वाक्येऽपि गवादिपदस्यान्यपरत्वात्।

योगित्वपक्ष्यर्थादीनां भानेऽपि न प्रकारतया भानं किन्तु वैशिष्ट्यतया अब्राह्मण इव घटो नेत्यादौ तथा व्युत्पत्तेः व्यापातिरिक्तपदेन तदर्थाभिधान एव तत्प्रकारोपस्थापकपदापेक्षेति व्युत्पत्तिरतो ब्राह्मणस्य सदृशो घटस्याभाव इत्यत्र विभक्त्यपेक्षा तदभावे तेनायमर्थः समासे तदर्थलक्षणेति भावः। 'वाक्यवृत्तीति विग्रहवाक्यवर्त्तीत्यर्थः, समासे सति भवति लक्षणा राजपुरुष-चित्रग्वादौ न तु विग्रहवाक्येऽपि तथाच समासे सति भवति नञि पर्युदासे लक्षणा न विग्रहवाक्य इति भावः। 'गौरिति गौर्वाहीक इति

एतथानुयाजपदेऽपि प्रतियोगित्वलक्षणामभिप्रेत्योक्तं, वाक्यार्थविधयैव तद्भाने नञ एवान्यपरत्वं स्यादित्यवबोध्य एतदभिप्रायेण वक्ष्यति 'न वा नञो-

यदि च प्रसज्यप्रतिषेधे नञ् तदा मन्त्रविधायक-तन्निषेधयोर्विरुद्धार्थत्वेन वाक्यभेदापत्तिः तस्मात् प्रथमप्रतीतैकवाक्यताबलादेकवाक्यत्वे सम्भवति वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वात् नञ्पदे लक्षणा कल्प्यते न तु नञ्पदे मुख्यत्वानुरोधादेकवाक्यतात्यागः। न हि पदार्थानुरोधेन वाक्यार्थकल्पनं, किन्तु वाक्यार्थानुरोधेन पदार्थकल्पना। नपदञ्च केवलं नास्त्येव नञ्पदादेव सर्वत्र समासानित्यत्वेन प्रयोगोपपत्तेः। अन्यथा प्रसज्यप्र-

कर्मधारयविग्रहवाक्यस्थे गौर्वाहीक इत्यत्र गोपदस्यापि लाक्षणिकत्वादित्यर्थः, 'नञ्पद' इति। ननु व्यासलक्षणायां नानुयाजेष्विति समभ्यप्रत्ययार्थे नञर्थस्वरूपे भिन्ने स्वार्थं न बोधयेदिति तदनुपपत्त्या वाक्यभेद एवास्त्विति, नैवं, साधुत्वमात्रप्रयोजिकाया विशेषणविभक्तेरर्थाबोधकत्वात्। यदा ब्राह्मणमिव पश्य ब्राह्मणेनेव कल्प्यत इत्यादिदर्शनात् निपातसमभिव्याहृतविभक्त्योर्नि निपातार्थ एव भासते। न च सुब्विभक्तीनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः, प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः। ननु नानुयाजेष्वित्यत्र नञ् न भवति किन्तु नपदमन्यदेवेत्यत आह, 'नपदमिति, 'नपदमेवेत्यत्र विनिगमकाभावेना-

मुख्यार्थत्याग इति। नन्वननुयाजेष्वित्यत्र न नञ् किन्तु नपदमेवेत्यत आह, 'नपदञ्चेति, नन्वेवमनाश्वर्यमित्यादावपि नञ्समासो न स्यात् नपदेनैव

तिषेधे नञ् न स्यादेव नपदेनैव गतार्थत्वात्। अमानोना इत्यत्रापदमेव निषेधवाचकं समास-वाक्यभेदेन नञोर्द्वैविध्याद्वा तथाभिधानम्। इतरेतरद्वन्द्वे च धव-खदिरौ छिन्धीत्यादौ विभक्त्युपनीतद्वित्वस्य धव-खदिरयोः प्रत्येकं न योग्यत्वं न वा साकाङ्क्षत्वं द्वित्वमपि प्रत्येकं न योग्यं न वा साकाङ्क्षम् एकत्र द्वित्वाभावात्। न च व्यासज्यवृत्तित्वेन द्वित्वमेकाश्रितमपीति वाच्यम्। स हि द्वित्वमाकाङ्क्षति द्वित्वञ्च तं यत्र द्वित्वं परिसमाप्यते, एकस्य तथात्वे द्वौ बहव-

---

स्वरसादाह, 'समाप्येति। ननु न योग्यमित्ययुक्तं द्वित्वसंसर्गस्यैव धवनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादित्यत आह, 'न वेति, 'द्वित्वमपीति चाप्यनुगतिमनुरुध्योक्तं, तत्साकाङ्क्षत्वेऽपि अन्याकाङ्क्षाविरहेणैवानन्वयादित्यवधेयं। 'यत्र द्वित्वमिति परिसमाप्यतावच्छेदकधर्मेणोपस्थितत्व इत्यर्थः, 'एकस्य' समाप्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्य, 'एकत्र'

निषेधवाचिना गतार्थत्वादित्यत आह, 'अमानोना इति, 'अपदमेवेति नञ्-प्रकृतिकमित्यर्थः, तथाप्यपदमपि भिन्नं शास्त्येवेति भावः। नन्वेवं कथं तस्य पृथगभिधानमित्यत आह, 'समासेति, अतएवामवतीत्यादिप्रयोगः समासाभावात् साधुरिति भावः। एतदपि प्राचीनाभिप्रायं, यत्र तु नञुत्तरं पदं सर्व्वोत्तरं भवति तत्र समासेऽपि नलोपो न भवति गमिकर्म्मोहतनैकनोक्तेत्यादौ, अतएव कथं नैक यथा नैककोटिरित्यादि पूर्व्वंपदयित्वा सर्व्वोत्तरपद विवक्षितं यथा अमाद्यक इत्यादौ समेद नाप्नोति समादधुः। 'साकाङ्क्षमिति, 'न योग्यमिति द्वित्वान्वयप्रयोजकरूपावच्छिन्नमित्यर्थः। नचैवं

इत्येकत्रापि स्यात् अतोऽन्वये पदशक्यस्य नान्वयबोधः, बोधे वा धवद्वयधीः खदिरद्वयधीश्च स्यात्। तस्मात्पदशक्ये द्वित्वान्वयानुपपत्त्या सहितावस्थमुभयं द्वित्वान्वयावगमयोग्यं तत्साकाङ्क्षञ्चेति खदिरसहितधवोपस्थितये धवपदे साहित्यलक्षणा। ननु खदिरसहितधवस्यैकत्वात् खदिरसहितो धव इतिवद्द्विवचनानुपपत्तिः धवसहितखदिरसाहित्यावस्थालक्षकत्वे च तस्या एकत्वादेकवचनापत्तिः अवस्थाश्रययोरुपसर्जनत्वेन द्विवचनान्वयानुपपत्तिर्येति चेत्, अत्र कश्चित्,

---

समाप्यतावच्छेदकानवच्छिन्ने, एकत्वेनोपस्थित इति यावत्। ननु धव खदिरवृत्तिद्वित्वपरिसमाप्यतावच्छेदक धव-खदिरत्वमेवेत्यत आह, 'धवेति धव-खदिरत्वं नैकं किन्तु धवत्वं खदिरत्वञ्च तयोर्द्वयोर्द्वित्वसमाप्यतावच्छेदकत्वे धवद्वयधीः स्यात् खदिरद्वयधीश्च स्यात् इत्यर्थः, 'साहित्येति। ननु भवतु अन्वयाय साहित्योपस्थिति-

---

द्वित्वाश्रयोधव इत्यपि योग्य न स्यादिति वाच्य। तत्र द्वित्वसमवायस्यैवान्वयप्रतियोगित्वात् तस्य चाव्यासज्यवृत्तित्वात्। 'धवपद इति, प्रायश्चादिति भाव। यद्यपि योग्यतावच्छेदकच्छिन्नेतरत्ववत् प्रकारान्तरोपस्थितमेव साहित्यमादायान्वय सम्भवति तथापि मतान्तरेणेदं, तथाचैतन्मते छिन्नेतरत्वेऽपि लक्षणैव तदिद वक्ष्यति 'छिन्नेतरत्वविशिष्टे च घटपदस्य लक्षणैवेति। नन्वेव धव-खदिर पलाशक्षमित्यादौ न लक्षणा स्यात् चानुपपत्त्यभावात्। न च घद्यर्थकत्वान्वयानुपपत्त्या सेति वाच्यं। विभक्त्यर्थसंख्याया समासादप्रतीते

अस्यालक्ष्यत्वेऽपि तदाश्रयगतस्वार्थबोधकत्वमेव द्वि-वचन-बहुवचनयोः पदवृत्तिवैचित्र्यात् तथैव व्युत्पत्तेः यथा गुणवाचि नीलादिपदं क्वचिद्गुणमात्रवाचकं क्वचित्तदुपलक्षितद्रव्यपरम्, अन्यथा नीलः पट इति सामानाधिकरण्यं न स्यात् एकत्र वृत्त्यभावात्।

यत्तु लक्षिता साहित्यावस्था स्वाश्रयमुभयं लक्षयतीति, तन्न, लक्षितलक्षणाया जघन्यत्वात्।

नियमः तथापि योग्यतावच्छेदकत्वेन छिद्रेतरत्ववत् साहित्यमुपतिष्ठतां किं लक्षणयेति, नैव, आकाङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापनस्य प्रयोजकत्वादतः पदोपस्थितिं विना नाकाङ्क्षा योग्यतायान्तु नैवं नियम इति भावः। 'यथा गुणेति वैचित्र्यमात्रमुदाहरणं, प्रकृतिभेदेन प्रत्ययस्य स्वार्थान्वयवैचित्र्योदाहरणन्तु क्वचित् प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वं क्वचित्त तद्विशेषणगतस्वार्थबोधकत्वं तरतमादौ द्रष्टव्यं। सर्व्वत्राजहत्स्वार्थलक्षणायां दध्युपघातकत्वादेर्विशेषणीभूतस्यैव लक्ष्यत्वमिति तदाश्रये विभक्त्यर्थान्वय इति व्युत्प-

---

त्तदुक्तं तद्वा तु यत्नकाभावादयुक्तेति चेत्, न, एकधर्म्मावच्छेदं विना स्वरूपद्वये रूपान्वये धवस्य खदिरस्येतिवद्वाक्यभेदः स्यादिति परसिद्धान्तात्। समासारम्भकविग्रहे तथात्वात् समासेऽपि तथात्वमित्यन्ये। समासादपि विभक्त्यर्थसंख्याप्रतीतिरिति मतेनेदमित्यपरे। वैचित्र्यमात्रे उदाहरणमाह, 'यथेति।

'यत्त्विति, तथाच द्विवचनोपपत्तिरिति भावः। ननु सर्व्वत्राजहत्स्वार्थाया दध्युपघातकत्वादेर्विशेषणीभूतस्यैव लक्ष्यत्वं तदाश्रये विशेष्य एव

वस्तुतस्तु साहित्याश्रयः प्रधानं साहित्यत्वावच्छेदकतया गुणभूतं पदेन लक्ष्यते तेन साहित्याश्रयस्यानेकत्वाद्द्विवचन-बहुवचने भवतः। अतएवेतरेतरद्वन्द्वः सर्वपदार्थप्रधानः धवश्च खदिरश्चेति विग्रहेण तथैवार्थविवरणात्। समाहारे तु साहित्यावस्था प्रधानं पदार्थौ गुणभूतः तेन तस्या एकत्वाद्भेरी-पटहमित्यादावेकवचनम्। धर्मे धर्मिणि च तात्पर्याद्द्वन्द्वयोर्भेदः। अतएव युगपदधिकरणवचन इतरेतरद्वन्द्व इति शाब्दिकाः।

अधिक्रियत इत्यधिकरणं पदार्थस्तेषां युगपद्वचनमेकेनैकदोपस्थापनं तच्च न शक्या एकपदस्येतरपदार्थे शक्त्यभावात्। अन्यथेतरपदवैयर्थ्यप्रसङ्गः। अनेका-

---

त्तिवैचित्र्यमसिद्धमित्यस्वरसमत्र कश्चिदित्यनेन दर्शयित्वा तथैव सिद्धान्तमाह, 'वस्तुतस्त्विति।

विभक्त्यर्थान्वय इति व्युत्पत्तिवैचित्र्यमसिद्धमित्यस्वरसं कश्चिदित्यनेन दर्शयित्वा तथैव सिद्धान्तमाह, 'वस्तुतस्त्विति, अन्यथा समाहारेऽपि द्विवचनादिकं स्यादिति भावः। 'समाहारे त्विति, न चैवं भेरी-पटहं वादयेत्यत्राचान्वयापत्तिरिति वाच्यं। परम्परासम्बन्धेन धर्म्मेऽपि तदन्वयात् योग्यतावशादप्रधानेऽपि धर्म्मिणि तदन्वयोपपत्तेः वृत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये। 'अतएवेति साहित्यस्याश्रयत्वादेवेत्यर्थः।

र्थत्वेऽप्येकस्यैकचानेकार्थपरत्वाभावात्। नापि पदद्वयं मिलितमुभयोरुपस्थापकं, मिलितस्य मिलिते शक्त्यभावात्। नापि द्वन्द्वे शक्तिरेव, पदलक्षणयैवानेकार्थोपस्थितिसम्भवात्। अतएवाङ्ग-वाङ्ग-कालिङ्गशब्दाद्द्वन्द्वे बहुषु वर्त्तमानात् परस्य तद्राजस्याञादेः "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियां" इत्यनेन लोपे अङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गा इति भवति। अन्यथा साहित्यलक्षणां विना तेषां प्रत्येकपदस्य बहुषु वृत्त्यभावादञ्लोपो न स्यात्। घटौ घटा इत्यत्रापि घटसहितघटत्वेन द्विवचनबहुवचनान्वययोग्यतेति तदुपस्थितये घटपदे साहित्यलक्षणा। तदर्थप्रदर्शनार्थं द्वन्द्वापवादकं सरूपाणामेकशेषानुशासनमपि। तदुक्तम् "सहभावविवक्षायां वृत्तिर्द्वन्द्वैकशेषयोः। क्रमेणार्थप्रतीतौ हि न स्याद्द्विवचनादिकम्"॥ इति। ननु स्वरूपद्वयमेव साहि-

'तदर्थप्रदर्शनार्थमिति द्वन्द्वे साहित्ये लक्षणायां स्थितायां यदि द्वन्द्वसमासार्थकं तद्भवेत् तदा द्वन्द्वप्रसक्तौ तदपवादकं सूत्रं प्रसज्येत अन्यथा अर्थभेदादेव द्वन्द्वाप्रसक्तौ तदपवादकं न

'अनेकार्थत्वेऽपीति, सकृदुच्चरितादिति न्यायात्, अन्यथेत्यस्य विवरणं 'साहित्यलक्षणां विनेति, 'प्रत्येकपदस्येति, एतेन सर्व्वपदे साहित्यलक्षणेति सूचितं अन्यथा एकपदलक्षणायामपरपदस्य बहुत्वे वृत्त्यभावात् आङ्ग-वाङ्ग-कालिङ्गा इत्याद्येव स्यादिति। 'तदर्थेति द्वन्द्वसमा-

त्वमतिरिक्तस्याभावात् स्वरूपयोश्च धवपदादुपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः। न चाजहत्स्वार्था, साधारणरूपाभावात्। एकक्रियान्वयित्वमेकान्वयप्रकारत्वम् अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिकं द्वित्वान्वयात् पूर्वमविद्यमानमप्रतीतञ्च धव-खदिराविति हि प्रतीतिः न तु रूपान्तरेण। न च धवपदस्य खदिरे स्वार्थसम्बन्धोलक्षणाबीजमस्तीति चेत्, न, साहित्यं हि तुल्यद्वारता सा च धातूपनीतफलानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयस्यैकरूपस्तुल्यः सम्बन्धः। द्वन्द्वेऽन्योन्यसम्बन्धोऽप्ययमेव। धव-खदिरौ छिन्धीत्यत्र छिदानुकूलोयावान् व्यापारः सतयोस्तुल्य एव भासते च। अतएव स्वर्गकामादौ फलगः सहत्वेनानुप्रवेशेऽपि

क्रियेतेत्यर्थः। 'एकक्रियेति छिदादिलक्षणैकक्रियान्वयित्वं, 'एकान्वयेति कर्मत्वमेकोऽन्वयस्तत्प्रकारत्वं द्वयोरित्यर्थः, आद्यद्वयमविद्यमान शेषमप्रतीतञ्च तदेव विवृणोति, 'धव-खदिराविति।

साधंत्वाभावे द्वन्द्वाप्रसक्तौ तदपवादकमेकशेषानुशासनं च स्यादित्यर्थः, 'एकेति एकोऽन्वयप्रकार कर्मत्वादि। आद्ययोराह 'अविद्यमानमिति, अन्त्ये त्वाह, 'अप्रतीतञ्चेति, एतदेव विवृणोति धव खदिराविति। 'सा चेति, सजातीयत्वादिक स्वरूपनिर्वचन अतएवाग्रे तदन्तर्भावियैव वक्ष्यति। पूर्वोक्तदोष निरस्यति, 'भासते चेति, द्वित्वान्वयात् पूर्वमिति शेष। ननु धव-खदिराविद्यादौ क्रियारहिते धातूपनीतफलानुकूलव्यापारवत्त्वाप्रतीतौ कथ द्वित्वान्वय इति चेत्, न, कार्यान्वितशक्तत्वे क्रियारहिते

न द्विवचनापत्तिरेकत्वविरोधो वा अतुल्यद्वारकत्वात् दम्पत्योरेकरूपसजातीय-विजातीयव्यापारप्रचयसम्बन्धरूपसाहित्याभावात्। एवं छिदानुकूलतुल्यव्यापारत्वेन साहित्यरूपेण शक्य-लक्ष्यसाधारणेनाजहत्स्वार्थलक्षणया धवपदादुपस्थिते धव-खदिररूपे विभक्त्यर्थद्वित्वान्वयः धवपदार्थस्य खदिरेण सम्बन्धोऽपि तुल्यद्वारत्वमेव। न चास्य लक्ष्यत्वान्न सम्बन्धरूपतेति वाच्यम्। अजहत्स्वार्थायां हि येन रूपेण लक्ष्यता स एव सम्बन्धः यथा छत्रि-काकपदयोः छत्रिघटितसमूहवर्त्तित्वं दध्युपघातकत्वञ्च लक्ष्यमेव सम्बन्धः। न चैवं खदिरपदवैयर्थ्यं लक्षणायां लक्षणीयपदानुपयोगादिति वाच्यम्। खदिरपदं विना न नियता खदिरोपस्थितिरिति साहित्याश्रयद्वितीयविशेषज्ञापनाय पदसार्थकत्वम् अन्यथा लक्षणाविरहेण धवद्वयधीप्रसङ्गात्। अतएवाग्नीषोमीये अग्नीषोमौ देवते इति द्वित्वान्वयबलादेव साहित्यावस्थयोः सापेक्षयोर्देवतात्वं द्वन्द्वे आद्यं पदं लक्षकं प्राथम्यात् द्वितीयं पदं साहित्यनिरूपका-

ऽसंसर्गाग्रहाभावाभ्युपगमेन द्वित्वानन्वयात्। वस्तुतस्तुल्यव्यापारवत्त्वमात्रं साहित्यं तच्च तत्रापि अन्यथा धव-खदिरौ छिन्धीत्यादौ तयोर्धातूपनीतफलानुकूलव्यापारवत्त्वाभावेन द्वित्वानन्वयापत्तेः तदपि विवक्षासिद्धं बोध्यं, तदुक्तं "सहभावविवक्षायामित्यादि, अन्यथैकस्यापि प्राधान्यविवक्षाया तत्रैव

काङ्क्षितसमर्थकं मुख्यमेव उभयोरमुख्यार्थत्वे हेत्वभावात् ।

अन्ये तु द्वितीयपदेऽपि लक्षणा समभिव्याहृतविभक्त्यर्थान्वयानुरोधात् । अन्यथा समभिव्याहारभङ्गापत्तेः पदार्थगतस्वार्थबोधिका हि विभक्तिः । न च समासे पदमन्यदस्ति, समस्यमानपदात् समासे शक्त्यभावात्, तेन धवपदार्थगतं खदिरपदार्थगतञ्च द्वित्वं तन्त्रेण विभक्तिराह, अतोधवपदवत् खदिरपदेऽपीतरसम्बन्धावच्छस्वार्थपरता प्रातिपदिकार्थे इतरपदार्थान्वयस्य विभक्त्यर्थगर्भत्वादुभयपदार्थगत एव द्वित्व-कर्मत्वे विभक्तिराह । न च द्वयोः सहितावस्थस्वार्थपरत्वे धवद्वयं खदिरद्वयञ्च वाक्यार्थेऽन्वीयेत न त्वेको धवः खदिरश्चेति चतुष्टयापत्तिरिति वाच्यम् । पदद्वयेन हि सहितयोरेकमेव साहित्यं लक्ष्यते तच्च न चतुष्टयमिति ।

'अन्ये त्वित्यस्यरसोद्भावनं तदीजमिदमेव यत्समस्यमानयावत्पदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं विभक्तीनामिति व्युत्पत्तिरसिद्धा किन्तु समस्य-

खदिरसहितधवं छिन्धीति कस्यचित् प्रयोगोऽसाधुः स्यात् द्वन्द्वापत्तेरिति । 'अन्ये त्वित्यस्यरसोद्भावनं तदीजन्तु समस्यमानपदार्थानुगतस्वार्थबोधकत्वं विभक्तीनामित्येव व्युत्पत्तिर्न तु यावत्पदार्थानुगतत्वगर्भा, सा चैकपदार्थे साहचर्येण निर्वहतीति । 'तन्त्रेणेति युगपदित्यर्थः', 'पदद्वयेनेति । न चैवं

अपरे तु द्वितीयपदं फलतोऽनुवादकं यथान्विताभिधाने एकं पदम् । अतएव समुच्चये अन्वाचये च तयोः साहित्यानवगमान्न द्विवचन-बहुवचने न वा द्वन्द्वः । यद्यपि चार्थमात्रे द्वन्द्वानुशासनं तथापि यत्रान्योन्यसाहित्यान्वयपूर्वक इतरेतरपदार्थान्वयस्तत्र समासः साधुस्तेनेतरेतरयोग-समाहारयोस्तत्राभावात् समासः । समुच्चये अन्वाचये च न तथा[1] असम्बद्ध एव एकैकशः क्रियान्वयात् । एवं धवं खदिरञ्च छिन्धीत्यादौ समुच्चये तुल्यवदसम्बद्धयोः क्रियान्वयधीः यत्रात्तु तयोरेकरूपसजातीय-विजातीयव्यापारप्रचययोगित्वं साहित्यञ्चकारादवगम्यते । क्रियाभेदेऽन्वाचयः यथेन्ध-

मात्रपदार्थगतमेव स चैकपदलक्षणयैव निर्वहतीति । 'अपरे त्वित्यपि तथा अनुवादस्य प्रकारभेदेनासम्भवादिति, तस्माद्द्वितीयं पदं

(1) न तेषां सम्बन्ध इति क० ।

यौगपद्यार्थं, करोतीत्यादाविव सम्भेदे दोषाभावादिति, 'फलत इति, साहित्यनिरूपकतया सामान्यत उपस्थितस्य द्वितीयपदार्थस्य विशेषतोपस्थितिरनुवादप्रयोजनमिति भावः । 'यथेति इतरान्विततत्प्रत्युपस्थापितस्येतरस्य पदान्तरेण पुनर्वचनमनुवाद इत्यर्थः, 'क्रियाभेद इति क्रियागुण-प्रधानभावइत्यर्थः, तेन धवं छिन्धि खदिरमपीत्यत्रान्वाचये गच्छामिनं वा घटं पश्य पटं वा आनयेत्यादावुभयत्रैव प्राधान्येन क्रियान्वयतात्पर्य्यात् समुच्चयेऽतिव्याप्तिः अतएवाह्वनमात्रमेवेति न क्रियाभेदः निरूपकभेदेन च भेदे समुच्चयेऽपि

नमाहर्तुं वनं व्रज शाकमप्यानेष्यसीति। गौश्वाश्चेति द्वन्द्वसमानार्थकं वाक्यमेव साहित्यं परमनेन न स्फोरितं द्विवचन-बहुवचनयोरेव तद्व्यञ्जकत्वात्।

यत्तु द्वित्वान्वयार्थं तदन्वययोग्यार्थोपनयनं अपेक्षाबुद्धिविषयत्वावस्थया च द्वित्वान्वय इत्यपेक्षाबुद्धि-विषयत्वावस्थस्वार्थपरतास्तु इदमेव च साहित्यं न त्वेकक्रियान्वयः तस्य च विभक्त्यैव बोधितत्वात्। एक-क्रियान्वयाभावेऽपि च द्वित्वान्वयदर्शनादिति। तन्न। अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वार्थमप्येक उपाधिरवश्यं वाच्य इति[1] तथैव लक्षणाया युक्तत्वात लाघवात्।

(१) अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वानुगमेऽप्येक उपाधिरवश्यं वाच्य-इतीति ख०।

त्वात्तत्पर्तिरिति भिरक्तं। नन्वेवं गौश्चाश्चेति न स्यात् क्रियायोगाभावेन समुच्चयान्वाचयत्वाभावादित्यत आह, 'गौश्चेति, इयानेव विशेष यद्द्वन्द्वे स्वार्थसम्बन्धेन लक्षणया साहित्योपस्थितिरत्र पश्चाच्चकारेणेत्याह, 'साहित्य परमिति, अनेन चकारेण पश्चादिति शेष.। अन्यत्रापि कथं न लक्षणेत्यत-आह, 'द्विवचन-बहुवचनयोरिति द्वित्वान्वयानुपपत्त्यैव सेत्यर्थः, एतदपीत-रेतरयोगद्वन्द्वाभिप्रायेण, समाहारे तदभावेऽपि तत्सत्त्वादिति ध्येयं। क्वचित्तु 'न स्फोरितमिति पाठ' तत्र प्रागिति शेष।

'न त्विति, यद्यप्येकक्रियान्वय' साहित्यं न प्रागुक्तमिति तन्निषेध-स्तुक्तोपालम्भ, तथापि परग्रन्थस्य तादृशस्यैवात्र खिलनमिति न दोष। 'विभक्त्यैवेति क्रियोतिविभक्त्यन्तेनेत्यर्थ, 'अपेक्षेति द्वित्वादित्वसमूहा-लम्बनरूपापेक्षाबुद्धिविषयत्वस्याप्येकत्वासमाप्तेरित्यर्थः, अतएव गुणादौ

न च विना लक्षणामप्यन्यसम्बन्धस्य सतः सापेक्षस्य क्रियान्वयोऽपि विभक्त्या बोध्यत इति।

अत्रोच्यते। एकस्मृत्यारूढपदद्वयात् स्वस्य शक्त्या स्व-स्वार्थयोरेकदा स्मृतिसम्भवादनेकस्मृत्यर्थं न साहित्ये लक्षणा एकैकमात्रगोचरसंस्कारद्वयाद्धि पदयोस्तदर्थयोश्चैका स्मृतिरित्यनुभवसिद्धम् प्रत्येकेन्द्रियसंयोगात् समूहालम्बनमिव। अन्यथा द्वन्द्वे न लक्षणा न वा तया अनेकस्मृतिः पदयोस्तदर्थयोश्चैकस्मृत्यभावात्। एवञ्च पदद्वयादुपस्थिते धव-खदिरादिस्वरूपे विभक्त्या द्वित्वान्वयोबोध्यते[1]। यथेन्द्रियसन्निकृष्टे ज्ञाते वा धव-खदिरादिस्वरूपे प्रत्यक्षेण द्वित्वं बोध्यते। न च तत्र तयोः स्वरूपातिरिक्तं तुल्यकारत्वादिकं साहित्यमस्ति

तात्पर्य्यग्राहकमित्याद्य पत्त एवेति। 'अपेचेति तस्याः समूहालम्बनरूपाया एकत्रासमाप्तेरित्यर्थः। 'न च विनेति, 'अन्यसम्बन्धस्य'

(१) क्रियान्वयो बोध्यत इति ख॰ ग॰।

तद्विषयापि द्वित्वादिधीर्नैकत्रेति भावः। 'तस्य च विभक्त्यैवेति, दूषयति, 'न चेति। 'अन्यसम्बन्धस्य' इतरसहितावस्थस्य, 'सापेक्षस्य' साकाङ्क्षस्य, साहित्यलक्षणां विनाकाङ्क्षाविरहेण द्वित्वानन्वये क्रियानन्वयात्, तदुक्तं प्रातिपदिकार्थे इतरपदार्थान्वयस्य विभक्त्यर्थगर्भत्वादिति। एकदा पदार्थयोरुपस्थितिरुक्तं न त्वेकपदेन गौरवात् सा च पदद्वयादेवोपपन्नेति न साहित्यलक्षणेत्याह, 'एकेति, प्रत्यक्षादिविशेषमाशङ्कते, 'नन्विति,

ज्ञायते वा तथा विभक्त्यापि विलक्षणस्वरूपे द्वित्वं बोध्यते। उभयोर्द्वित्वान्वयबोधकत्वे विशेषाभावात्। ननु योग्यतावच्छेदकरूपेणोपस्थिते इतरपदादन्वयबोधः साहित्याश्रयत्वेन च धव-खदिरौ तथा न प्रत्येकं छिद्रेतरत्वविशिष्टे घटपदस्य लक्षणैवेति चेत्, न, उपस्थिते योग्येऽन्वयबोधोऽधिकस्य गुरुत्वात्। घटपदादपि योग्यस्यान्वयो बोध्यते न तु छिद्रेतरत्वेनेत्युक्तम्। स्यादेतत्। पदद्वयात् स्व स्वशक्त्या एकदा स्मृतेनैकत्र इतरपदार्थस्य विभक्त्यर्थस्य चान्वयबोधो न स्यात् इतरपदार्थे इतरपदानां नामार्थे विभक्तीनां स्वार्थान्वयबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेः व्याप्तेश्च। अनेकश्च न पदार्थो नापि नामार्थः मिलितपदद्वये पदत्व नामत्वयोरभा-

---

अन्योन्यसम्बन्धस्य, अतएव सापेक्षस्य च क्रियान्वय स विभक्त्यापि- लक्षणा विना न बोध्यत इत्यर्थं, लक्षणा विनान्योन्यसम्बन्धा- भावेन सापेक्षत्वाभावादिति भाव। एकदान्वयप्रतियोगिनोरुपस्थि- तिर्मृग्यते न त्वेकेन पदेन गौरवात् सा च पदद्वयादेव सम्भवतीति न लक्षणेत्याह, 'एकेत्यादि, योग्यतावच्छेदकेत्युपलक्षणं, आकाङ्क्षा- वच्छेदकेत्यपि द्रष्टव्य। अतश्छिद्रेतरत्वस्याकाङ्क्षावच्छेदकत्वमाश्रित्य

'छिद्रेतरत्वेति मतान्तरेण बोध्य, योग्य इति, योग्यता च बाधकमानाभाव रूपा न त्वन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वादिकमिति भाव। लक्षणास्थले पदार्थस्यैव

वात् । अतोद्वित्वान्वययोग्यस्य पदार्थत्व-नामार्थत्व-निर्वाहाय द्वन्द्वपदे साहित्यलक्षणेति । तन्न । पदार्थत्वं हि वृत्त्या पदोपस्थाप्यत्वं पदतात्पर्यविषयत्वं वा । अस्ति च द्वन्द्वे पदस्यानेकमुपस्थाप्यं तत्र तात्पर्यञ्च तन्निर्वाहश्चानेकैकस्मृतिद्वारा लक्षणया पदेन वा स्व-स्वशक्त्या पदाभ्यां वेति न कश्चिद्विशेषः । एकपदोपस्थाप्यत्वञ्च न पदार्थत्वं गौरवात् । एवं नामार्थत्वमपि तत्तात्पर्यविषयत्वमेव । अथ पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने विभक्तेः स्वार्थान्वयबोधकत्वमतोमिलिते तदवच्छिन्नत्वं न मिलितवृत्तिपदार्थतावच्छेदके लक्षणां विनेति चेत्, न, धव-खदिरस्वरूपद्वयस्य प्रत्येकं तदवच्छिन्नत्वमेव मेलकञ्च न स्वरूपद्वयातिरिक्तं प्रत्येक-

---

लक्षणेत्युक्तमन्यथा संस्कारादेव तदुपस्थितेः तत्र लक्षणाभ्युपगमस्यानुपपत्तेरिति ध्येयं । एवमग्रेऽपि योग्ये साकाङ्क्षे इति पूरणीयं । 'पदतात्पर्येति मतान्तरेण, यदा पदेन पदार्थस्तेन च सम्बन्धी उपस्थाप्यतइति मतं तदा तत्र पदवृत्त्युपस्थापनाभावादिति । 'एकस्यतीति एकपदस्यतीत्यर्थः, यथाश्रुतस्यानभ्युपगमादिति भावः । 'धव-खदिरेति, पदार्थतावच्छेदकत्वमात्रं तन्त्रं न त्वेकपदार्थतावच्छेदकत्वप-

---

स्मारकत्वमिति मतमाश्रित्याह, 'पदतात्पर्य्येति, 'धव-खदिरेति । पदार्थतावच्छेदकत्वमात्रं तन्त्रं न त्वेकपदार्थतावच्छेदकत्वपर्य्यन्तं गौरवादिति भावः । 'प्रत्येकस्येति, व्यासज्यवृत्तितया प्रत्येकमात्रान्वयायोग्यत्वं द्वित्वस्येत्यर्थः,

स्यायोग्यत्वात् न द्वित्वान्वयः। तथापि यादृशे द्वित्वान्वयस्तादृशो न तदवच्छिन्नस्तदवच्छिन्ने च न द्वित्वान्वय इति चेत्, न, स्वरूपद्वयातिरिक्तस्य यादृशपदार्थस्याभावात्। वस्तुतः समभिव्याहृतपदार्थे विभक्त्यर्थान्वय इति व्युत्पत्तिर्लाघवान्न तु पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने गौरवात्। ननु विभक्तेः पदार्थतावच्छेदकधर्मव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वं द्वन्द्वादन्यत्र तथा व्युत्पत्तेरिति उभयगतपदार्थतावच्छेदके साहित्ये लक्षणेति चेत्, न, पदार्थतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणस्वार्थबोधकत्वे विभक्तिव्युत्पत्तिर्लाघवात् न तु सामानाधिकरण्ये नियमांशोऽपि प्रविशति गौरवात्। नन्वेवं घटावानय

र्यन्तं गौरवादिति भावः। 'अयोग्यत्वात्' अन्वयशून्यत्वादनाकाङ्क्षत्वादिति यावत्। ननु स्वार्थान्वयितावच्छेदकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने विभक्तेः स्वार्थसंख्याबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः द्वित्वान्वयितावच्छेदकश्चोभयवृत्तिधर्मो न च धवत्वादिकं तथेत्यस्वरसादाह, 'वस्तुत' इति, उक्तव्युत्पत्तेर्गौरवग्रासेन समभिव्याहृतेत्याद्येव व्युत्पत्तिरिति भावः। 'पदार्थतेति' उक्तपदार्थतेत्यर्थः।

'नियमेति', वस्तुतस्त्वाप इत्यादेरेकपाथःपरमाणावपि प्रयोगात् तद्गुणानादाय बहुवचनमुपपादनीयं। न च प्रकृतौ

'यादृश इति, मिलित इत्यर्थः', प्रत्येकस्य पदार्थतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वमभ्युपेत्याह, 'वस्तुत इति, समभिव्याहाराभावात् घटे न तदन्वय इति यदि

पटश्चेत्यत्र घटत्वसमानाधिकरणं द्वित्वं समभिव्याहृते पटेऽपीति तमादायान्वयबोधः स्यादिति चेत्, न, विभक्तीनां योग्यतादिमत्प्रकृत्यर्थगतस्वार्थान्वयबोधकत्वं व्युत्पन्नम् । न च घटावित्यत्र पटपदं प्रकृतिः । धवखदिरावित्यत्र धवपदं व्यवहितमपि विभक्तिसमभिव्याहृतमेव तदन्तर्भावेनैव समासस्य प्रातिपदिकत्वात्

त्वया, वृत्तिद्वयविरोधापत्तेः । न चाजहत्स्वार्थायां, उभयसाधारणधर्मप्रतीतेरिति गुणादीनादाय यत्परमाणोर्बहुत्वं तदेव परमाणुगतत्वेन भासत इति वक्तव्यं, तथाच पदार्थतावच्छेदकव्याप्यसङ्ख्याबोधकत्वे व्यभिचार एव । न चाप इत्यादेर्बह्व्य आपः बहवो दारा इत्यनुभवाच्चैवमिति वाच्यं । एकपाथःपरमाणावाप इति एते वयममी दारा इति प्रयोगानुपपत्तेः । न च घटा इत्यत्राप्येवं प्रसङ्गः, तत्रैकघटे घटा इति प्रयोगाभावेन नियमात् आप इति शब्दानां घटादिशब्दवैषम्यस्य सर्व्वसिद्धत्वात् । न चैकोऽयं द्वौ बहव इत्यपि स्यात्, एकत्वावरुद्धत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् । ननु यद्यप्रतीयमानत्वमादाय बहुत्वं आप इत्यादौ तर्हि गुणानादायेति व्यर्थं घटादिकमादायेत्यपि स्यात् इति चेत्, न, न ह्यौ-आपोदारा इत्यादौ घट-पटादयोऽपि येन तन्निबन्धनं बहुत्वं प्रतीयेत अपि त्ववयवगुणादिकमादायेति दिक् । 'प्रकृत्यर्थेति प्रकृत्यर्थ-

---

व्युत्पत्तदाह, 'समभिव्याहृत इति, अतएव 'पटश्चेत्युक्तं इति भावः । यथाकथञ्चित्समभिव्याहारो न प्रयोजक इत्याह, 'विभक्तीनामिति ।

विभक्त्यर्थान्तर्भावेनैव नामार्थस्य क्रियान्वयित्वात्। विभक्तेरेकपदार्थमात्रगतसङ्ख्याभिधायकत्वं नानापदार्थगतसङ्ख्यान्वयाबोधकत्वञ्चेति चेत्, न, आद्ये एकमात्रपदयोर्व्युत्पत्तावधिकत्वात् द्वितीयेऽन्वयाबोधकत्वे योग्यताविरहस्योपाधित्वात्। न चैकधर्मावच्छेदकं विना यदि स्वरूपद्वये द्वित्वान्वयस्तदा धवश्च खदिरश्चेत्यत्रेव वाक्यभेदः स्यात् द्वित्वविशिष्टैकार्थाप्रतिपादकत्वादिति वाच्यम्। आनयनान्वितद्वित्वविशिष्टैकार्थबोधकत्वात्। धव-खदिराविति च न वाक्यं क्रियायाः प्रत्येकमन्वये वाक्यभेद इत्यपि न लक्षणापक्षेऽपि प्रत्येकमेव क्रिया-

---

नैवान्वयोमात्रमप्रत्यर्थेनेत्यर्थः, दारा इत्यादिवत् तदादाय द्वित्वं प्रत्ययार्थं एवान्वेतीत्यपि न तथा प्रयोगाभावात् प्रयोगमूलत्वादन्वयनियमस्येति भावः। 'समभिव्याहृतमेव' प्रकृतिरेव, 'एकपदेति एकपदं तदर्थं इत्यर्थः, एवमग्रेऽपि, 'एकमात्रेति। यद्यपि मात्रान्त-

---

'आनयनेति, यद्यप्यानयनान्वितेत्यधिकं द्वित्वान्वयमात्रादेवैकवाक्यतासिद्धेस्तथापि कार्य्यान्वितव्युत्पत्तेः तथाच छतं यथैकवाक्यत्वचिन्तया सम्मते तु द्वित्वविशिष्टैकार्थबोधकत्वान्नैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गोऽपीति भाव। 'लक्षणापक्षेऽपीति, एकजातीयक्रियान्वयस्य ममापि तुल्य समुच्चये च क्रमिक एव क्रियान्वयबोधइति नैकवाक्यतेति भाव। 'प्रत्येकमिति, यद्यप्यङ्ग-वङ्ग-कलिङ्गा इत्यत्र न प्रत्येकं बहुत्वान्वय॰ चान्यथा धव-खदिरावित्यत्रापि द्वित्वान्वयापत्ति यदि विभक्तेरेव संख्याभिधायकत्व-

न्वयित्वात् गमनादिक्रियाया व्यासज्यवृत्तित्वाभावात् । तद्राजानान्तु प्रत्येकं तेनैव बहुषु वर्त्तमानात्परस्याणादेर्लोपो भवति "तद्राजस्य बहुषु तेनैवेति वचनात् न त्वेकत्वबोधकात् । अतएवाङ्गानामपत्यानि राजानो वा अङ्गा इत्युदाहरणं अङ्गानामपत्यं राजा वा आङ्ग इति प्रत्युदाहरणं वृत्तिकारोदर्शयति स्म, तस्मान्नानापदादप्युपस्थितेऽनेकत्र द्वित्वान्वयइति नानेकोपस्थित्यर्थं साहित्यलक्षणा । अतएव "चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु चञ्चला । सुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशोविधातुः कथयन्ति खण्डितं" ॥ इत्यादावेकैकस्मृत्यारूढनानापदजनितैकस्मृतिविषयेषु कलङ्कादिषु बहुत्वान्वय-

---

भाव आवश्यकस्तथापि बोधकत्वांशे तथा न तु पूर्व्वप्रतीके गतपर्य्यन्ते माचार्यान्वयोदारा इत्यादौ व्यभिचारादित्येकमात्रपदयोरित्युक्तं, 'तद्राजानान्त्विति समाधिसौकर्य्यादुक्तं, आङ्गश्च वाङ्गश्च इत्यादिविग्रहेण द्वन्द्वेषु बहुषु वर्त्तमानत्वमस्त्येवेति ध्येयं । 'नानेकोपस्थितीति ।

व्युत्पत्ति' तदा तुल्यं तथापि प्रत्येकं बहुषु तात्पर्य्यं विवक्षितं तच्च समुदिते बहुत्वान्वयेऽप्यस्त्येवेति भावः । 'न त्विति, न तु साहित्यरूपैकधर्म्मावच्छिन्नबहुबोधकात् परस्येत्यनुषङ्गः, 'अतएवेति, यतएव तद्राजान्तप्रकृतिस्थलमेव बहुत्वं प्रयोजकमित्यर्थः, द्वन्द्वेत्युपलक्षणं एकशेषाभावाश्चेत्यपि बोध्यं । ननु तथापि द्वन्द्व एव तानीत्येकशेषो वा कल्प्यत इत्यत-

बोधः मेलकोपस्थापकस्य द्वन्द्वस्य तत्राभावात् तत्कल्पने मानाभावात् एकवचनान्तानां वाक्येऽनन्वयप्रसङ्गाच्च। नन्वेवं धव-खदिरौ छिन्धीत्यत्र तयोश्छिदानुकूलव्यापारवत्त्वं साहित्यं न प्रतीयेतेति चेत्, न, द्वित्वान्वयबोधात्पूर्वं तन्न प्रतीयत एव तदुत्तरन्तु विभक्त्या क्रियापदेन च सम्भूय छिदानुकूलसजातीयविजातीयव्यापारप्रचयस्य तुल्य एव सम्बन्धो धवे खदिरे च बोध्यते यथा धवं छिन्धि खदिरञ्चेति समुच्चयेन। न चैवं द्वन्द्वसमानार्थत्वेन समुच्चयेऽपि समासः स्यादिति वाच्यं। द्वन्द्वे युगपदुपस्थिते द्वये एकदा क्रियान्वयबोधे तात्पर्यन्तेन तत्र समासः समुच्चये क्रमेणोपस्थिते क्रमेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्यमित्यसमासः। अन्वाचयेऽप्येवम्। किञ्च यदि तुल्यव्यापार-

न च युगपदधिकरणवचनत्वविरोधः, नानापदादपि युगपदुपस्थितेरेकत्वानन्तर्भावस्यातदर्थत्वादिति भावः।

आह, 'तत्कल्पन इति, 'एकेति, यद्यप्येकत्व-बहुत्वयोर्विरोधे बहुत्वान्वये तथापि तदनन्वयस्तुल्यस्तथापि प्रत्येकमेकत्वान्वये मिलिते बहुत्वान्वयोऽविरुद्ध' अतएव तथानुभवोपीऽस्ति भाव । यद्यपि सुप्तिङ्भ्यामेकसंख्यानभिधानात् सामानाधिकरण्यभङ्गस्तथापि मतान्तरेणेदं, 'द्वन्द्वे युगपदिति। वस्तुत' समासानित्यत्वादिति बोध्यं अन्यथा चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ युगपत्क्रियान्वय-

त्वेन साहित्येन द्वयोरुपस्थितिः पदार्थता च तदा तुल्यव्यापारौ सहितौ वा गच्छत इति धीः स्यात् न तु चैत्र-मैत्राविति पदार्थतावच्छेदकरूपेण पदार्थे विभक्तेः क्रियापदस्य चान्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेर्व्याप्तेश्च यथा दध्युपघातकत्वेन काकादेरितरपदार्थान्वयः सहितावस्थ-चैत्र-मैत्रत्वेनोपस्थितौ प्रत्येकं द्वित्वान्वयानुपपत्तिर्वृत्तिद्वयविरोधश्च । अपि च चैत्र-मैत्रौ गच्छत इत्यत्र गमनस्य व्यासज्यवृत्तित्वाभावात् चैत्रत्वेन गमनान्वयार्थं चैत्रपदात् चैत्रत्वेन द्वित्वान्वयार्थं मैत्रसहित-चैत्रत्वेनोपस्थितौ युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः सहितावस्थे च गमनकर्तृत्वाभावात् आख्यातार्थसङ्ख्यान्वयोऽपि न सहितावस्थे । न च सहितत्वेनोपस्थिते पदार्थैकदेशे

तात्पर्ये समासापत्तिरिति तुल्यव्यापारवत्त्वेनेत्यस्य विवरणं, 'साहित्येनेति, एवमग्रेऽपि । 'इति धीरिति, स्यादिति शेषः, अभ्युपेत्याह, 'सहितेति चैत्रसहितमैत्रत्वादिनोपस्थितावन्यतरसाहित्यनिरूपकतया अप्राधान्येनोपस्थितौ चैत्रसहितोमैत्र इत्यत्रैव प्रत्येकं द्वित्वान्वयः स्यादित्यर्थः । ननु सहितत्वेनोभयोः प्राधान्येनोपस्थितौ नोक्तदोष इत्यत आह, 'वृत्तिद्वयेति मैत्रत्वादिनोपस्थितेरनुभवादित्यर्थः । ननु गङ्गातीरत्ववद्विशिष्टसत्त्वायां नोक्तविरोध इत्यरुचेराह, 'अपि चेति, ननु मणिकारमते वृत्तिविरोधाभावादुभयरूपेणाप्युपस्थितिः स्यादित्यरुचेराह, 'सहितावस्थे चेति कृतेः प्रत्येकविश्रान्तत्वात् संख्यायाश्च भावनानुगामित्वादित्यर्थः, 'सहित इति, भावनान्वयिनैव संख्यान्वयात् प्रत्येकमयोग्यत्वान्न द्वित्वान्वयः स्यादित्यर्थः, 'न चेति, यद्यपि

चैत्रे मैत्रे च धात्वर्थगमनान्वय इति वाच्यम्। सहितौ गच्छतीति धीप्रसङ्गात्। न च धात्वर्थगमने आख्यातार्थद्वित्वान्वयः, सामानाधिकरण्यभङ्गप्रसङ्गात् सुवन्त-तिङन्तयोरेकसंख्याभिधायकत्वात्। एवं गर्गा भुञ्जत इत्यत्र भोजनस्यैककर्तृकत्वनियमात् अनेककर्तृकं भोजनं न सम्भवतीति तन्त्रवृत्त्या गर्गत्वेनोपस्थितेऽनेकत्र सुबिङर्थबहुत्वान्वयः न तु सहितत्वेनोपस्थिते।

यत्तु तथापि धात्वर्थभोजनगतं बहुत्वमाख्यातेनोच्यत इति। तन्न। तिङन्त-सुवन्तयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः भोजनानां सहितत्वेनानुपस्थितेश्च। यदा चानुगतं रूपं विनैवैकैकपदात् स्व-स्वशक्त्योपस्थितेऽनेकत्र योग्यतया द्वित्व-बहुत्वान्वयस्तदा सुवन्त-तिङन्तसंख्यान्वयः प्रातिपदिकार्थे भवतीति नैते दोषाः।

यत्तु साहित्यं नोभयानुगतं तुल्यव्यापारत्वादिकं तेन रूपेण धव-खदिरयोर्विभक्ति-धात्वर्थान्वयाप्रतीतेः किन्तु प्रत्येकविलक्षणं स्वरूपद्वयमेव प्रत्येकाद्वोभयमन्यदेव भवति हि द्वयादन्य एकः धवो न धव-खदिरौ तौ च न धव इत्यनुभवात्। तथा चैकमान-

---

साहित्येनोपस्थितिं विना धात्वर्थेऽपि द्वित्वान्वयानुपपत्ति तथापि प्रकृतदूष-णोद्धारमात्रे तात्पर्यं। 'तन्त्रवृत्त्येति एकयावृत्त्येत्यर्थं, 'सामानाधिकरण्येति

वाचकेन द्वयमशक्यं लक्ष्यत इति न वृत्तिद्वयविरोधः। धवपदस्य च स्वार्थनिरूप्यत्वमेव लक्ष्ये स्वरूपद्वये सम्बन्ध एकनिरूप्यत्वाद्द्वयस्य। अनुगतधर्मं विनापि धवपदादनेकोपस्थितिर्ध्रुवपदादिव चतुर्दशानाम्। योग्यतया विभक्त्यर्थस्य स्वरूपद्वये धात्वर्थस्य च प्रत्येकमन्वय इति, तन्न। उक्तरीत्या हि स्व-स्वशक्त्या नानापदजनितैकस्मृतिविषयेऽनेकत्र द्वित्वान्वयबोधसम्भवात् न तदर्थं साहित्यलक्षणा घटौ घटा इत्यत्र द्वित्व-बहुत्वान्वययोग्यानेकोपस्थितिः शक्तित एव तन्त्रवृत्त्या घटपदात् सम्भवतीति न तदर्थं लक्षणा। यथा ग्रहं

'न वृत्तिद्वयविरोध इति, न चैवं गङ्गातीरोपस्थितिरप्येवमस्तु, शुद्धपदार्थयोरेवमुपस्थितावपि गङ्गायाः सम्बन्धित्वेनानुपस्थितेरिति भावः।

एकसङ्ख्याभिधायकतयैव तथात्वादित्यर्थं, 'ध्रुवपदादिवेति, यथा ध्रुवपदादेकयैव शक्त्या ध्रुवत्वादिना प्रातिस्विकरूपेण चतुर्दशानामुपस्थिति तथा स्वार्थनिरूप्यत्वेनैकैकेनैव सम्बन्धेन धवत्वादिनोभयोपस्थितिरित्यर्थं। न च ध्रुवपदे शक्यतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदः स्यादिति वाच्यं। सङ्केतस्यैकस्योच्चारणगर्भतया पुष्पवन्तादिपदवत्तद्भेदेऽपि शक्त्यभेदादिति भावः।

'तन्त्रवृत्त्येति, एकेनरूपेण घटत्वेनेत्यर्थ इत्येके। अन्ये तु एकयावृत्त्येत्यर्थं, सर्वाभ्योविभक्तिभ्यस्तसिरिति शक्तित इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वय इत्याहुः।

सम्मार्ष्टीत्यत्र ग्रहपदात्तत्त्वहत्त्योपस्थितानेकग्रहे सम्मार्गान्वयः, तर्हि तत्रानेकग्रहस्वरूपमात्रज्ञानवदिहाप्यनेकघटस्वरूपधीः स्यात् न तु तेषां सहितावस्थत्वधीरिति चेत्, न, तां विनापि द्वित्व-बहुत्वान्वययोग्योपस्थितेः। सहितावस्थत्वेनानेकस्य द्वित्व-बहुत्वान्वययोग्यतेति चेत्, न, प्रकृत्युपस्थितानेकत्वेनैव तद्योग्यत्वात् लाघवात्। भवत्वनेकत्र द्वित्वान्वयबोधस्तेषां साहित्यधीस्तल्लक्षणां विना न स्यादिति चेत्, न, विभक्त्यर्थ-धात्वर्थव्यापारान्वयबोधात्पूर्वमनेकत्र तुल्यव्यापारवत्त्वस्याप्रतीतेः। किन्त्वेवं न विभक्त्यर्थद्वित्व-बहुत्वान्वयानुपपत्त्या लक्षणा किन्तु साहित्यप्रतीत्यनुरोधात्। न चैवमपि, धातुनैव तुल्यव्यापारवत्त्वस्य बोधनात् तदन्वयबोधात्पूर्वं तत्प्रतीत्यसिद्धेः। समाहारे तु पाणि-पादं पश्यतीत्यादौ तावद्वृत्त्येकधर्माभिधानं लक्षणयैव तदेकत्वादेकवचनम्।

तदाहुः शाब्दिकाः समाहरणं समाहारोऽनेकस्यै-

'ग्रह' यज्ञपात्रं, गृह्यते अनेनेति व्युत्पत्तेः, इत्यापत्तिमाह, 'तामिति सहितावस्थत्वधियं विनापीत्यर्थः, 'धातुनैवेति धातुसमभिव्याहृतपदेनैवेत्यर्थः', तदसमभिव्याहृततद्धीरसिद्धेरेवेति भाव। नन्वेवं धव खदिरावित्यत्रेव पाणि-पादमित्यत्रापि द्विवचनं स्यात् प्रकृत्युपस्थापितानेकत्वस्याविशेषादित्यत आह, 'समाहारे त्विति एकत्वान्वयानुपपत्त्या धर्मे लक्षणेत्यर्थः।

कीकरणम् एकोधर्म इति यावत् । स चैकोधर्मः सेना-
वनादाविव द्वित्व-बहुत्वसङ्ख्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं
वा । विरूपैकशेषे तु पितरावित्यत्रैकस्य पितृद्वया-
भावात् अगत्या पितृपदेन जनकत्वाम्यत्वे लक्षणा
विभक्त्युपनीतञ्च द्वित्वं विरूपयोरेव माता-पित्रोरव-

नन्वेवं पाणिपादं चलतीत्यादौ धर्म्मे चलनाद्यन्वयानुपपत्तिरिति चेत्, न, परम्परासम्बन्धेन तदुपपत्तेः । न च पाण्याद्यनन्वयापत्तिः, विशिष्टलक्षणया तदुपपत्तेः ।

यत्तु साक्षात् पाण्यादावेव चलनान्वयस्यानुभवान्न धर्म्मे लक्षणा । न चैकत्वान्वयानुपपत्तिः, पदद्वयात् स्वशक्त्युपस्थापितयोः प्रत्येकमेकत्वान्वयात् । न चैवं धव खदिरमित्यपि स्यादिति वाच्यं । असाधुत्वाग्रहतस्य द्वन्द्वस्य प्राणि-तूर्य्यादिसूत्रेण साधुत्वादिति । तन्न । विभक्तेरेकसङ्ख्याभिधायकत्व-व्युत्पत्तेः प्रत्येकमेकत्वद्वयानन्वयात् एकस्य चैकत्वस्यापरत्रायोग्यत्वात् अन्यथा धव-खदिरावित्यत्रापि प्रत्येकं द्वित्वान्वयापत्तिरिति ।

केचित्तु अनुशासनबलात्तत्रैकवचनं प्रयोगसाधु तथा चैकत्वानन्वयेऽप्यदोष इति न लक्षणेत्याहुः ।

अन्ये तु धर्मलक्षणायामपि पदार्थतावच्छेदके पाण्यादौ चलनान्वयः शब्दवैचित्र्यात् उत्कटः पण्डित इत्यादाविवेति वदन्ति ।

'जनकेति, जनकत्वमेव सम्यन्य शक्य-लक्ष्यसाधारण्येति भावः' । यथा तु जनकत्वलक्षणाया पुंस्त्वादिविशिष्टान्वयोऽनुभवसिद्धो न स्यादित्येक-शक्तेन द्वयमशक्य स्वार्थनिरूप्यत्वेन सम्बन्धेन जनकत्वोत्पादिना भिन्नरूपेणैवो-पस्थाप्यते अत्र पदे शक्यतावच्छेदकवल्लक्ष्यतावच्छेदकमप्यनेकमिति वदन्ति ।

'माता-पित्रोरिति, लक्षणया तयोः प्रकृत्यर्थत्वादिति भावः' । पुंस्त्वं

गम्यते, सरूपस्य तु पितृद्वयस्य मातृद्वयस्य वैकं प्रत्यजनकत्वात्। श्वशुरावित्यत्र श्वशुरपदे पत्नीजनकदाम्पत्ये लक्षणा पत्नीजनकद्वित्वञ्चोक्तन्यायात् पत्नीमाता-पित्रोरेव। ब्राह्मणावानयेत्यत्र दम्पतिपूजाप्रकरणे मानान्तराद्ब्राह्मण-ब्राह्मणीपरत्वावगमे "पुमान् स्त्रियेति विरूपैकशेषत्वाद्ब्राह्मणपदे स्त्री-पुंसलक्षणैवानन्यगतिकत्वात्। पुंलिङ्गत्वन्तु पदार्थैकदेशगतमनूद्यते। स्त्रीपरत्वाज्ञाने च ब्राह्मणपदेन तन्नवृत्त्या

'विरूपेति, अत्र सर्वत्र पदान्तरविभक्त्यादिसत्तौ तत एवार्थप्रत्ययः तदसत्तौ लक्षणेति यदा लक्षणा तदा प्रकारोऽयं एकत्र च

मिलत्येवान्येति न तु मातरि अयोग्यत्वात्। 'सरूपस्येति, यद्यपि 'मातृद्वयस्येति प्रकृतानुपयुक्तं तथापि दृष्टान्तपरं तदिति भाव। 'उक्तन्यायादिति, यद्यप्यत्र सरूपद्वयस्यापि सम्भव इति नोक्तन्यायस्तथाप्येकपत्नीकत्वेन प्रमिते गतिरियं सरूपैकशेषशङ्का वारयति। 'दम्पतीति, 'ब्राह्मणपद इति, यद्यपि ब्राह्मणत्वजातिमत्त्वाद्ब्राह्मण्यपि शक्यैवेति न लक्षणा तथापि स्यादवर्णत-स्त्रीत्वादिप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञाने तन्निर्वाहार्थं सा तदिदमुक्तं 'ब्राह्मणीपरत्वावगम इति, ब्राह्मणाविति तु स्त्री पुंसलक्षणायामसाध्विति भाव।

यत्तु ब्राह्मण्या न ब्राह्मणत्वं विशुद्धमाता पित्रोर्निजपुत्त्वस्यैव तद्व्यञ्जकत्वात् अन्यथा तद्वधे प्रायश्चित्तह्रासो न श्रूयेतेति, तन्न, पुंस्त्वस्य गुणत्वात् प्रायश्चित्तभेदस्य चापकर्षनाब्राह्मणवध इवान्यथाप्युपपत्तेरिति।

ननेव स्त्री पुंसयोः पदार्थत्वे *विशेषणपुंस्त्वान्वयो न स्यात्* उभयस्य पुंस्त्वाभावादित्यत आह, 'पुंलिङ्गत्वन्त्विति, 'अनूद्यते' ब्राह्मणपदेनादरवृत्तत्वात्

पुंद्वयमेवोच्यते न तु स्त्री-पुंसौ सरूपैकशेषापेक्षया[१]
विरूपैकशेषस्य लाक्षणिकत्वेन जघन्यत्वात्। यदि
च सरूपैकशेषेऽपि लक्षणा तदाप्यौकारान्तपदात्सद्वि-
तीयपुंवृद्धौ द्वितीयापेक्षायां तत्पदबोध्यस्य पुमवरु-
द्धत्वात् लिङ्गानुरोधात् क्लीवाद्यर्थकल्पने मानाभावात्
पुन्द्वयमेवावगम्यते न तु स्त्री-पुंसौ। शिवौ नमस्कु-
र्य्यादित्यत्र नमस्यशिवान्तराभावाद्विरूपैकशेष इत्य-
गत्या शिवपदेन शिवस्य शिवा च लक्षणयोच्यते।
भ्रातरौ पुत्रावित्यत्रापि मानान्तरात् स्त्रीपरत्वज्ञाने
"भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति विरूपैकशेषाद्भ्रातृ-

जनकावित्यर्थे जनकद्वयाभावाद्वस्तुगत्यैकोजनकः पुमानपरा स्त्री
भासते जनकत्वेन सामान्येन, यदा तु स्त्रीत्वं प्रकारस्तदापि ग्रन्थ-
कृन्मते वृत्तिद्वयाविरोध एव, प्राचीनमते त्वेकशक्तेन द्वयमप्यशक्य

---

(१) सरूपैकशेषादिति ग॰ ।

विभक्त्येति शेषः। न च पदार्थैकदेशेनान्वयव्युत्पत्तिविरोधः, योग्यतावच्छेदेन
चैत्रस्य नप्तेत्यत्रेव तथाप्यन्वयाविरोधात् भ्रुवपदादिव प्रातिस्विकरूपेण
पुंस उपस्थितेरितरपारतन्त्र्याभावात् चान्वयाविरोध इत्यन्ये। 'यदि चेति,
सम्मत इति शेषः', एवं वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डावित्यत्रापि न लक्ष-
णया वक्रस्य कुटिलपर्य्यायत्वे तल्लक्षणोपस्थितिसम्भवात्। ननु भास्वरत्वेऽपि
तत्पदबोध्यैत्यरुचेराह, 'लिङ्गानुरोधादिति, 'शिवपदेनेति, देवतात्वादिनेति

पदेन भ्रातृस्वसारौ पुत्रपदेन पुत्र-दुहितरौ लक्ष्येते। स्त्रीपरत्वाज्ञाने च तन्त्रवृत्त्योक्तयुक्त्या भ्रातृद्वयं पुत्रद्वयमेवोच्यते। नन्वेवं "क्षौमे वसानावग्नीनादधीयातामित्यत्राप्यौकारान्तवसानपदात् सद्वितीयपुंवृद्धौ द्वितीयापेक्षायां तत्पदबोध्यस्य पुमवरुद्धत्वात् टावाद्यर्थकल्पने च हेत्वभावात् पुंद्वयबुद्धौ पुरुषद्वयविधिराधाने स्यात् वसानपदात्तन्त्रवृत्त्यापि स्त्री-पुंसयोर्ज्ञानासम्भवात्। न चैवं "पुमान् स्त्रियेति विरूपैकशेषोच्छेदः, यत्र तु मानान्तरात् स्त्रीपरत्वधीस्तत्र स्त्रीद्वितीयस्य प्रातिपदिकार्थत्वात्। उभयसमवेतद्वित्वस्य पुंस्यपि सम्भव इति विभक्त्या तद्गतसङ्ख्याभिधाने विरूपैकशेषसम्भवात्। इह तु स्त्रिया उपनायकाभावात् द्वितीयत्वेन स्त्रिया अप्राप्तत्वात् वसानपदस्योक्तयुक्त्या तदुपस्थापकत्वाभावात् सरूपैकशेषतैव स्यादिति। मैवम्। क्षौमे वसानावित्यत्र यत् कर्त्तव्यं तदनया सहेति विधिना अग्न्याधाने सहत्वेन प्राप्तया पत्न्यैव पुंसः सद्वितीयत्वात् न त्वप्राप्तेन पुमन्तरेण वाक्य-

भुवपदवत् प्रत्येकप्रकारेणोपतिष्ठत इत्येव सर्वत्र तत्त्वं। पक्षीत्युपलक्षणं

शेष। 'भ्रातृपदेनेति, सोदरत्वेनेति शेष, 'पुत्रपदेनेति, अपत्यत्वेनेति शेष।

भेदापत्तेः। पुंस्त्वन्तु विभक्त्या नामार्थगतमेवानूद्यते न तु नामार्थैकदेशगतम् अन्यसहितावस्थपुमर्थस्यैव नामार्थत्वादिति।

पतिरित्यपि द्रष्टव्यं। 'वाक्यभेदेति', पुमन्तरयोरुभयोर्विधेयतायां वाक्यभेदापत्तेरिति भावः। 'नामार्थगतमिति', नामार्थप्राप्तं, स्वर्गकामपदान्नामार्थतया प्राप्तमानैकदेश एवानूद्यते सम्पूज्य द्विजदा-

---

'वाक्यभेदेति', क्षौम-पुंसयोरुभयोर्विधेयतायां वाक्यभेदापत्तेरिति भावः। उत्पत्तिवाक्यश्रुतैककर्तृकत्वबाधापत्तेरित्यपि बोध्यं। 'नामार्थगतमिति', ननु आम्नायाविष्यमेव स्त्री-पुंसयोर्नामार्थत्वात् पुंस्त्वं नामार्थैकदेशगतमेव। न चात्र पत्न्याः सहत्वेनान्वयात् पुमानस्यैव प्राधान्येन क्रियान्वयात् पुमानेव नामार्थ इति वाच्यं। तथा सति यजमानाविति द्विवचनानुपपत्तेरिति। अत्राहुः 'नामार्थगतं' उत्पत्तिवाक्ये नामार्थतया प्राप्तं, 'न तु नामार्थैकदेशगतं' न तु नामार्थैकदेशतया प्राप्तमित्यर्थः, "सपत्नीकोऽग्नीनादध्यादिति विधौ पत्नीसहितस्य पुंस एव नामार्थत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र प्रधानविधौ स्वर्गकामपदान्नामार्थतया प्राप्तमानैकदेश एवानूद्यत इत्यन्ये। आम्नायावि-ष्यत्र तु न तथा सम्पूज्य द्विजदाम्पत्यमित्यत्र पूजयेद्द्विजदम्पती इत्युत्पत्ति-विधौ च स्त्री-पुरुषयोरेव प्रातिस्विकरूपेण नामार्थत्वश्रवणात् तथा चात्रो-भयोरेव नामार्थत्वादेकदेशगतमेवानूद्यत इति न द्विवचनानुपपत्तिः। न चैवं तुल्यवदुभयोरन्वयात् स्त्रियः क्षौमपरिधानवदग्न्याधानमपि स्यात् अन्यथा सुबन्त-तिङन्तयोः सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, स्त्रियां रथकारादि-

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे समासवादः ।

सत्यमित्यच पतिशब्दादेकदेश एवाशक्तयैवानूद्यत इति भावः ।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यालोके समासवादालोकः ।

र्वदिशाप्रयुक्तिकल्पनमिति वाच्यं । अनुमत्यवेच्छयादिहारापि तत्कर्तृत्वोपपत्तेरिति दिक् । इति प्रकाशः ।

अथाख्यातवादः ।

आख्यातस्य यत्नवाचकत्वादचेतने रथोगच्छतीत्यादौ आख्याते व्यापारलक्षणा । तथाहि पचतीत्यादावाख्यातस्य यत्नोवाच्यः पचति पाकं करोतीत्यादियत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात् । वृद्धव्यवहारादिवद्बाधकाभावे[१] विवरणादपि व्युत्पत्तेः । द्वन्द्वादिसमासस्य विग्रहेण विवरणेऽपि विग्रहार्थे न शक्तिरन्यलभ्यत्वात् । किं करोतीतियत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य

अथाख्यातवादालोकः ।

'विवरणादिति, तस्य प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यरूपत्वादिति भावः । 'अन्येति, शक्तिग्राहकमात्र एवानन्यलभ्यत्वतर्कसहकारित्वादिति भावः । नन्वाख्यातस्यैव कृतिवाचकत्वे भावनाख्या-

(१) वृद्धव्यवहारादिव बाधकं विनेति ग० ।

'आख्यातस्येति, तथाच सदाख्यप्रसङ्गेनैवाख्यातार्थनिरूपणमनेति नानवसरपराघात इति भावः । 'विवरणादपीति, तस्य प्रसिद्धार्थपदसामानाधिकरण्यपर्य्यवसन्नत्वादिति भावः । 'बाधकं विनेत्यस्य व्यावर्त्त्यमाह, 'द्वन्द्वा-

यत्नार्थत्वं विना अनुपपत्तेरित्याचार्य्याः। अत्र वदन्ति आख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थत्वं रथो गच्छति जानाति यतते निद्रातीत्यादौ धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्यातप्रयोगात् गमनं करोतीति करोतिना तदाख्यातविवरणाच्च तत्र व्यापारस्य करोत्यर्थत्वे चेतनेऽपि तथा। न च तदाख्यात-करोत्योर्गौणत्वम्, मुख्ये बाधकाभावात्। अतएव प्रश्नोत्तरयोर्न यत्नार्थत्वं किन्तु कृञः क्रियावाचित्वमेव तेन किं करोतीति क्रियामात्रप्रश्ने पचति गच्छतीति-क्रियाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसम्भवति। अथ क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् कृजन्तकृञ्धातुव्युत्पन्नकर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचकत्वाच्च कृञो यत्नार्थत्वम् क्रियामात्रार्थत्वे कृञः क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः स्यात् तथाच कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः। एवञ्च कृञो यत्नार्थत्वे तेन चाख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नोऽर्थः। तदुच्यते, "कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया। यत्न एव कृतिः

दीति, 'अत्रेति, भट्टा इति शेष। 'करोतेश्चेति, 'तथा', तेन विवरणेऽपि न यत्नार्थत्वमिति भाव। करोतेश्चेत्यत्र हेतुमाह, 'गमनमिति, उक्तयुक्त्याख्यातस्य व्यापारार्थत्वे रथो गच्छति गमनं करोतीत्याख्यातस्य करोतिना विवरणात्तस्यापि व्यापारार्थत्वमिति भाव। 'क्रियेति, व्यापारेत्यर्थं, 'कृतिरिति, करोत्यर्थं इत्यर्थं। नन्वेवमाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे भावनाख्यातार्थं इति

पूर्वा परस्मिन् सैव भावना" ॥ सैवाख्यातार्थोभावनोच्यते इति चेत्, न, वीजेनाङ्कुरः कृतः सगादिना सुखं कृतं वीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विनापि व्यवहारात् । कर्तृपदञ्च न यौगिकम् तथाहि कृञोयत्नार्थत्वे तृचश्च कृत्यर्थत्वे कर्त्रर्थत्वे वा धातु-प्रत्ययार्थयोः कृत्योः कृति-

---

तार्या न स्यादित्यत आह, 'पूर्व्वेति पूर्व्वापरीभूतव्यापारकदम्ब-इत्यर्थः, तथाच पूर्व्वापरीभूतव्यापारकदम्बरूपधात्वर्थविषयतया फल-भावकत्वेन सैव कृतिर्भावनेत्युच्यत इति भावः । विभाग एवासिद्ध-इत्याह, 'वीजेनेति । द्वितीयं चेत्तुं दूषयति, 'कर्तृपदमिति, न तावदाश्रयत्वं तृजर्थः, पक्तेत्यादौ पाकाश्रयप्रतीत्यापत्तेः । अतएव कृत्याश्रयपर्य्यन्तं तृजर्थः, तथापि प्रातिपदिकयोरभेदरूपान्वयबोध-कत्वनियमोनास्ति, अन्यथा पदयोरेव परस्परं तथा नियमव्युत्पत्तौ कर्त्तुरपि आख्यातवाच्यतापत्तिः, अप्रयोजकतया नेयं व्युत्पत्तिरिति यदि तदा प्रातिपदिकयोरपि तथा । अतएव गुण-गुणिनोः समवाय एव संसर्ग इत्युक्तं, नीलोघट इत्यादावित्येवं मतान्तरं मनसि-कृत्याह, 'कृत्योरिति । ननु प्रातिपदिकयोरभेद एव संसर्गः सामा-

---

न्येनेत्यत आह, 'पूर्व्वेति पूर्व्वापरीभूतव्यापारकलाप इत्यर्थः, तथाच फलानुकूलपूर्व्वापरीभूतव्यापारकलापरूपधात्वर्थविषयतया फलभावकत्वेन सैव कृतिर्भावनेत्युच्यत इति भावः । उक्तविभागोऽसिद्ध इत्याह; 'वीजेनेति, कर्तृ-रूपेणैत्यादिकमन्यथासिद्धमित्याह, 'कर्तृपदञ्चेति । नन्वेवं चैत्रः पक्तेत्यादौ विनाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः स्यान्न त्वभेदेनेति नामार्थयोरित्यादिव्युत्पत्ति-विरोध इत्यरुचेराह, 'कर्त्रर्थत्वे चेति, आद्य आह, 'कृताविति, द्वितीये

कर्त्रोर्वा परस्परमनन्वयः कृतौ कृतिजन्यत्वस्य तद्विषयत्वस्य चाभावात् कृतिविशिष्टस्य कृतिनिराकाङ्क्षत्वाच्च। एवं कृञः क्रियार्थत्वे तृचश्च क्रियाश्रयवाचकत्वे तयोः परस्परमनन्वय एवेत्युभयदर्शने कर्तृपदं कर्मादिपदवद्रूढमेव। रूढिश्च कृत्याश्रये क्रियाश्रये वेत्यन्यदेतत्। तस्मात् कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया च न

नाधिकरण्यात् एकसंख्याबोधकत्वस्य च सामानाधिकरण्यरूपत्वात्। न च गुणवाचिनीलादिपदोत्तरविभक्त्युपनीततदत्त्वं घटपदार्थे भासते, अप्रकृत्यर्थत्वात् नीलवत्परत्वे तु नीलवतोघटाभिन्नत्वेन द्वाभ्यामेकविषयत्वस्य विशिष्टबोधसम्भवात्। न चैवमर्थपरत्वे विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थमिति सिद्धान्तव्याघातः, नीलं घटमित्यादौ विशेषणविभक्तिर्न कारकार्थिकेति तदर्थात्। प्रथमायाः साधुविभक्तेः सङ्ख्यावाचकत्वस्य सर्वमतसिद्धत्वात् आख्यातसङ्ख्याबोधनियामकसमानपदोपात्तभावनान्वयवदिहाप्रकृत्यर्थगतसङ्ख्याबोधनियमाभावादिति मुख्यसिद्धान्तसाराद्याह, 'कृति-कर्त्रोर्वेति, प्रथम आह, 'कृताविति, द्वितीय आह, 'कृतीति, 'उभयेति क्रियामात्राश्रयः कृत्याश्रयो वा कर्त्तेत्युभयमत इत्यर्थः, 'कर्मादीति, कर्म-करणपदे अपि कृधातोः

स्याह, 'कृतीति,' 'उभयेति कृत्याश्रयः क्रियाश्रयोवा कर्त्तेत्युभयमत इत्यर्थः, 'कर्मादीति, कर्म-करणपदयोस्त्यादिप्रत्ययान्तकृधातुव्युत्पादितयोः प्रत्ययशक्यकल्पने योगाभावात् यथा केवलरूढिस्तथेहापीत्यर्थः। यदि स्यादिसाधारण्यं कर्तृपदप्रयोगस्तत्राह, 'क्रियाश्रये वेति। ननु पौनरुक्त्यमनुवादे न

क्तजीयत्नार्थत्वमिति। किञ्चाख्यातस्य करोतेश्च न यत्नार्थत्वम् पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्नद्वयस्य यत्नविषयकयत्नस्य वा प्रतीतेः प्रकृति-प्रत्ययार्थयोः साम्येनान्वयानुपपत्तेः पौनरुक्त्यात् एकत्रैव विध्यनुवाद-दोषाच्च। ननु प्रकृतेस्तदर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य तदर्थत्वं न दोषाय। एको द्वौ बहवः इयियिपतीत्यत्र च व्यभिचारात्।

. यत्तु द्वितीयसङ्क्षेच्छादिकल्पनवदिहापि द्वितीय-यत्नकल्पनमिति। तन्न। द्वितीयसङ्क्षेच्छा-यत्नाभा-वात्। वस्तुतस्तु प्रत्येकं सामर्थ्यावष्टतौ समभेदे तूभ-

---

प्रत्ययान्तस्य रूपे तचाप्यव्याप्तादितो योगमपहाय यथा केवल-रूढिस्तथेहापि तचोणाद्यन्तत्वेन योगाभावनिश्चयादिति भावः।

ननु ॥ कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वान्वयवदि-हापि श्चाश्रयत्नमात्रं कृतोपस्थाप्यं कर्त्तत्यत्र धातु-प्रत्ययार्थान्वयोऽस्तु कर्म्मादौ तु प्रत्ययप्रत्यभावात् केवलरूढिवाद इत्यरुचेराह, 'किञ्चेति।

दोष इत्यत्र ध्याह, 'एकत्रेति केवलयोर्धात्वाख्यातयोरसाधुत्वात् परस्पर-समभिव्याहारेणान्यतरस्य यत्नविधायकत्वमपरस्यानुवादकत्वमिति प्राप्य-प्राप्तिनिबन्धनयोस्तयोरेकत्र वाक्ये विरोध इत्यर्थः।

केचित्तु तदंशे गृहीतग्राहित्वेनाप्रामाण्यं स्यादिति भट्टनयमाश्रित्य दूषणमिदमित्याहुः।

योपस्थितेरावश्यकत्वेऽप्येकस्यानन्वयेऽप्यदोषात्। पाकाय यतते पाकं कुर्यादित्यत्र कृत्यर्थकाख्याते त्वयापि तथैवाङ्गीकारादिति चेत्, न, एको द्वौ बहव इत्यत्र नामार्थस्य विभक्त्युपनीतसङ्ख्यान्वयावगमयोग्यत्वात्। लडादेर्यत्ने सामर्थ्यानवधारणाल्लिङः पचेतेत्यत्र कृतौ सामर्थ्यावधारणाच्च। अथायत्नार्थकधातुपराख्यातस्य यत्नार्थत्वं तेन यतत इत्यत्र नानन्वयः अचेतने चाख्यातप्रयोगो गौण एव। न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता। यद्वा अनुकूलयत्ने प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽनुकूलमात्रे प्रयुज्यते विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य

'विशुद्धीति विरुद्धमाता-पितृजन्यमात्रवेदाध्येतरि शक्त श्रोत्रि-

'एकस्येति, नन्वेकस्य प्रत्ययार्थस्य नानन्वय भावनान्वये कर्तरि सङ्ख्यानन्वयप्रसङ्गात्, नापि प्रकृत्यर्थस्य प्रकृत्यर्थत्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गापत्तिरित्यत प्रतिबन्धिमाह, 'पाकायेति, एको द्वाविति, तत्र प्रत्येकसामर्थ्यावधारणात् अन्वययोग्यत्वमस्ति केवलमाकाङ्क्षाविरहात् प्रत्ययार्थस्यानन्वय', 'लडादेरिति। न चैवमपि प्रकृत्यर्थत्वव्युत्पत्तिविरोध इति वाच्य। बोधकत्वे सत्येव तथा नियमात् लडादेस्तु यत्नसामर्थ्यमेव नावधारित मानाभावाद तस्तत्र नेय गतिरिति भाव। यजेतेत्यादौ तु सैव गतिरित्याह, 'लिङ इति, 'पचेतेति, यत्नार्थकयोगात्तु सङ्ख्या वर्तमानत्वादिकमेवार्थ इति भाव। 'यद्वेति, एतच्चानुकूलत्वांशेऽपि शक्तिमभ्युपेत्योक्त। वस्तुतस्तस्य संसर्गमर्यादया मानसम्भवात् न तत्र शक्ति तथा सति लाघवेनानुकूलत्वमात्रस्यैव शक्यत्वापत्तौ रथादौ गौणत्वादिकल्पनाप्रसङ्गाभावाच्चेति बोध्य। 'विशुद्धीति

ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत्। अचेतने च मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषौ न भवत एवोपपदयोर्युष्मदस्मदोश्चेतनार्थत्वात्। भवतु वा गौण एव लोकस्यापर्य्यनुयोज्यत्वादिति चेत्, न, अचेतने आख्यातस्य मुख्यत्वे बाधकाभावेन गौणत्वाभावात् तस्मादाख्यातस्यानुकूलत्वेन व्यापारो वाच्य इति भट्टाः तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एव। न चैवं पथिश्रमशयाने पचतीति स्यात् श्रमशान्तिद्वारा शयनस्य पाकानुकूलव्यापारत्वादिति वाच्यं। तत्र प्रयत्नविशेषस्यैवानुकूलव्यापारविशेषस्य वाच्यत्वात्। अन्यथा यत्नवाच्यत्वेऽपि तण्डुलानुकूलयत्नवति पचतीति स्यात्। एवमचेतनेऽपि करोतिना आख्यातविवरणात् करोत्यर्थोऽपि व्यापारविशेष एव, कथं तर्हि चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवत्प्रतीतिः, आक्षेपादिति चेत्, न, आख्यातार्थेन व्यापारेण सङ्ख्यया वा यत्नानाक्षेपात् तयोः प्रयत्नं विनापि सत्त्वात्। नापि कर्त्ता, द्रव्यमात्रस्य कर्तृत्वात्,

---

विशुद्धमाता-मितृअन्यसाङ्गवेदाध्येतरि श्रोत्रमेकदेशे यथा प्रयुज्यत इत्यर्थः, 'भवत्विति, भित्तिर्लिखितोहस्तीत्यादौ। 'अनुकूलत्वेनेति, व्यापारत्वापेक्षया तस्य लघुत्वादित्यभिमानेनेदं, व्यापारत्वेन चेत्यपि बोध्यं। 'नापि कर्त्रेति, आख्यातार्थेनेत्यनुषङ्गः, कर्तृपदं व्यापारवत्परं यत्नवत्परं वा आद्ये 'द्रव्येति

यत्नवतश्च कर्तृत्वेन आख्यातेन तदभिधाने यत्नस्याप्य-भिधानात्। नापि धात्वर्थमात्रेण, तस्य प्रयत्नं विनापि सत्त्वात्। नापि यत्नोधात्वर्थः, क्रियायास्तत्फलस्य वा धातुवाच्यत्वात्। अन्यथा पाक इत्यत्रापि यत्नानुभव-प्रसङ्गादिति चेत्, न, धात्वर्थविशेषपाकादिना यत्ना-क्षेपात्तस्य प्रयत्नं विनाऽनुपपत्तेः। अथ पचतीत्यस्य पाकयत्नवानिति विवरणाद्यत्नार्थतेति चेत्, तर्हि कर्त्रर्थतापि स्यात्। न हि पाकयत्न इत्येव विवरणम्। पचतीत्यस्य तात्पर्यविवरणं तत् तथाक्षेपेण निर्वहतीति चेत् तुल्यं यत्नेऽपि। कथं तर्हि रथोगच्छति विद्यते व्योमेति भावनानुभव इति चेत्, न कथञ्चित्, भावनायाधात्वर्थान्वयायोग्यत्वेन त्वयापि तत्र गौण-त्वाभ्युपगमादिति। उच्यते। चैत्रः पचतीत्यत्र पाका-नुकूलयत्नानुभवाद्यत्न एवाख्यातार्थो लाघवात् न त्वनु-कूलोव्यापारः यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन

यपदमेकदेशमात्रमेव प्रकृतोपयोगीयपचतीत्यर्थः. 'यत्नत्वेति। ननु

व्यापारत्वमात्रस्य फलव्यभिचारित्वादित्यर्थः, यत्ने 'यत्नेति, 'आख्यातेनेति, अन्यथानुपपत्तिलभ्यस्य शक्यत्वानुपपत्तेरिति भावः। 'क्रियाया इति व्यापारस्ये-त्यर्थः, मध्यमत आह, 'पाक इत्येति, 'यत्नानुभवप्रसङ्गादिति, अन्यथाप्रयोगोऽपि न स्यादिति भावः। स्वमते यत्नत्वं जातिरित्यभिप्रेत्याह, 'यत्नत्वेति, 'व्यापारत्व-स्येत्युपलक्षणं, यत्नकूलत्वस्येत्यपि बोध्यं। न चास्य सामान्यत्वेन तथात्वमत

गौरवात्। न चाचेतनेऽपि आख्यातस्य मुख्यत्वार्थमनुगतो व्यापार एव शक्यः मुख्यत्वसम्भवे त्यागायोगादिति वाच्यम्। शक्तिग्राहकेन प्रमाणेन लघुनि शक्तिपरिच्छेदात् अचेतने प्रयोगस्य वृत्त्यन्तरेणापि सम्भवात् मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने च वृत्त्यन्तरोच्छेदः। एतेन व्यापारवाचकाख्यातस्य यत्नसाध्यार्थकपच्यादिधातूपसन्दानेन व्यापारविशेषयत्नोपस्थापकत्वमिति निरस्तं। लाघवेन यत्नस्यैव शक्यत्वात्। ननु यत्नो नाख्यातार्थः पाकत्वेन पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नलाभादि-

---

यत्नत्वं सामान्यमिति तदेव शक्यं सामान्यप्रमाणपक्षपातात् अन्यथा कार्य्यतापेक्षया घटत्वादेर्जातिरूपतया कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वापत्तेः।

वस्तुतो व्यापारत्वं यत्नत्वं वा न शक्यं येनान्यतरत्र नियामकं चिन्त्येत, किन्त्वनुकूलत्वमात्रं तथाच चैत्र-रथयोरुभयत्र गमनानुकूलवाचित्वादिल्यविशिष्टप्रत्ययेनानुकूलत्वेन च योग्यतावशादेकत्र यत्नोऽपरत्र प्रेरणाकर्षणादि प्रतीयत इति, मैवं, अनुकूलत्वस्य विषयत्वरूपतया संसर्गत्वात्, तथाच पाकविषयकयत्नवानित्यनुभवः सर्व्वसिद्धः स यत्नवाचकतया आख्यातस्य प्रयोज्यते। परेण न पाकविषयकव्यापारवानित्यनुभवानन्तरं पाकविषयकयत्नवानित्यनुभव आक्षेपा-

---

कार्य्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति वाच्यं। लघोर्विशेषस्य सम्भवे सामान्यस्यापि गुरोस्त्यागात् द्वयोस्तुल्ययोः सामान्यादरात् कार्य्यत्वे त्वनेकघटत्वाद्यपेक्षया तस्यैव सामान्यतया लघुत्वात्। 'मन्विति अन्यलभ्यत्वान्न तत्र शक्तिरित्यर्थः,

त्युक्तमिति चेत्, न, चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते, न च पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति, अतीतानागते व्यभिचारात्। न च धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानत्वान्वयबोधः सम्भवति, यत्नस्यापदार्थत्वात् स्वार्थव्यापारस्य वर्त्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्यवसितत्वाच्च। अथ चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवानिति शाब्दबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् चेतनत्वे सति पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् मैत्रवत् अनुमानं

दित्युच्यते, तथानुभवद्वयकल्पनागौरवाद्व्यापारत्वस्य उपाधितया गौरवाच्च यत्न एव शक्यः। न च व्यापारत्वस्य सामान्यतया द्वितीयं न गौरवं, लघोर्विशेषस्य सम्भवे सामान्यस्यापि गुरोस्त्यागात् द्वयोस्तुल्ययोः सामान्यादरात्। कार्य्यत्वे त्वनेकत्वपत्वघटत्वाद्यवान्तरजात्यपेक्षया कार्य्यत्वसामान्यस्यैकतया लघोरौचित्यादित्यतो यत्नवाचकत्वे सिद्धेऽप्याख्यातलिङ्गाद्युत्तरविभक्तित्वादाक्षेपानुपपत्तेः।

शक्तिद्वयकल्पनागौरवमेव दातुं शङ्कामुत्थापयति, 'अथेति,

शक्तिद्वयकल्पनागौरवदोषोऽस्त्येवेत्याह, 'चैत्र इति तथाच तादृशप्रतीतिबलन्धैवेत्यर्थः, 'लक्षणयेति। न चैवं शक्त्या वर्त्तमानत्वाभिधाने युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यं। विभिन्नपदार्थानामदोषत्वात् भक्तिलक्षणे तद्विरोधाभावाच्च।

विना च याकयत्ने वर्त्तमानत्वज्ञानमाख्यातस्य यत्ने शक्तिभ्रमादिति चेत्, न, यत्नाभावकालेऽपि तज्जन्यव्यापारस्य वर्त्तमानतया व्यभिचारात्। किञ्च व्यापारस्य वाच्यत्वं तल्लिङ्गकं वर्त्तमानयत्नानुमानमिति च कल्पनाद्वयाद्वरं यत्नवाच्यत्वं लाघवात्। न चाचेतने आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणात् एवं कल्पनेति युक्तम्, गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्याताद्व्यापारावगमोपपत्तेः। यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया यथा रथो गच्छतीत्यत्र अतोऽन्यलभ्यत्वान्न तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः। अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न स्यात्। तस्माल्लडाख्यातं यत्नवाचकं

'नन्विति, स्थूलकालोपाधिमादाय यत्ने वर्त्तमानत्वं वाच्यं तथाच न व्यभिचार इत्यरुचेराह, 'किञ्चेति, 'वर्त्तमानव्यापारेति यदि गर्भे तेनायमर्थः, यदि वर्त्तमानव्यापारत्वप्रकारिका तत्र प्रतीतिः तदा

तथास्तु यां शक्तिमपेक्ष्य या लक्षणाभिधीयते ताभ्यां शक्ति-लक्षणाभ्यां एकदा प्रवृत्तौ तद्विरोध प्रसक्ते च विभक्तित्वेन सङ्ख्याया व्याख्यातत्वेन भावनाया लट्त्वेन वर्त्तमानत्वे शक्तित्रयमिति न दोषावकाश इति वदन्ति।

'यत्नकाल इति यत्नत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वज्ञानकाल इत्यर्थः, अन्यथा व्यापारत्वेन यत्नस्यापि शक्यतया असङ्गतेरिति, 'यत्नवाचकं', यत्नत्वेनेति शेषः। न चैवं तस्य यत्नपदपर्य्यायत्वापत्तिः, इष्टत्वात् व्यतिरिक्तवर्त्तमानत्वा-

आख्यातत्वात् लिङादिवत्[1] तर्कश्चोक्त एव। एतेन फलानुकूलो व्यापारोधात्वर्थः आख्यातवाच्या सङ्ख्यैव तेन चैत्रः पचति रथोगच्छतीत्यत्र चैत्र-रथयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वप्रतीतेर्मुख्य एव प्रयोगः, पचतीत्यत्र यत्नलाभोधात्वर्थेनाक्षेपादिति विक्लित्त्यनुकूलव्यापारस्य. यत्नं विनानुपपत्तेरिति गुरुमतमपास्तम्। पचतीत्यस्य पाकानुकूलयत्न-वर्त्तमानत्वस्याक्षेपाद्लाभेनाख्यातार्थत्वात्।

यत्तु रत्नकोशकारोक्तं धात्वर्थोव्यापारः आख्यातार्थ-उत्पादना सा चोत्पादकता सैव भावना पचतीत्यादौ आख्यातस्य पाकमुत्पादयतीति विवरणात्। धात्वर्थोत्पादना च चेतनाचेतनयोरिति सर्वत्राख्यातप्रयोगोमुख्य एव। यतते जानातीत्यादावपि यत्नं ज्ञान-

---

क्षणेव, परन्तु स्थूलकालमादाय यत्नगतमेव वर्त्तमानत्वं भासते अन्यथा क्षणस्यातीन्द्रियतया वर्त्तमानयत्नधीः क्वापि न स्यादेवेति भावः।

'धात्वर्थेति, 'धात्वर्थ.' अनुकूलव्यापार इत्यर्थः, 'अलाभादिति,

---

(1) लिङाख्यातवदिति ख॰।

लिङाख्यातत्वेनातथात्वाद्वा। 'सङ्ख्यैवेति, एवकारस्थव्यवच्छेद्यं व्यापारमात्रं तेन वर्त्तमानत्वादेस्तदर्थत्वेऽप्यविरोध, 'धात्वर्थेति धात्वर्थतावच्छेदकफलानुकूले-

मुत्पादयतीत्यर्थात् । न तु व्यापारोयत्नोवाख्यातार्थः यतत इत्यादौ मुख्यत्वे सति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् आख्यातार्थविवरणं करोत्यर्थोऽप्युत्पादकतैव पाकं करोतीत्यादौ करोतीत्यस्योत्पादयतीति विवरणात् । घटं करोतीत्यत्र कृञर्थे उत्पत्तिरेवावगम्यते । अतएव किं करोतीति सामान्येनोत्पादनाप्रश्ने पचतीति पाकोत्पादनाविशेषेणोत्तरमपि समञ्जसम् । चैत्र उत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना चैत्रेणान्वेति । आख्यातार्थ उत्पादनानन्वितैवोत्पत्तेरुत्पत्त्यभावात् । वस्तुतस्तूत्पादयतीत्यत्र धात्वर्थ एवोत्पादना अतोऽनुत्पादनपरधातूत्तरवर्त्तिन आख्यातस्यानन्यलभ्यतयोत्पादना वाच्या । पचतीत्यादौ यत्नलाभः पाकादिना धात्वर्थेनाक्षेपान्न तूत्पादनामात्रेण व्यभिचारादिति तदप्यत एव निरस्तम् । पचतीत्यत्र यत्नप्रतीतेर्यत्न एवाख्यातार्थोलाघवान्न तूत्पादकत्वमुपाधितया गौरवात् पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नस्याक्षेपादिनाप्यलाभाच्च । वस्तु-

---

त्यर्थः । धात्वर्थानुकूलव्यापारयोः कर्मधारय इत्यन्ये । 'मात्रेणेति, यद्यपि शब्दानुपस्थितेऽपि यत्ने वर्त्तमानत्वान्वयस्तन्मते सम्भवो । न च प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वयनियम, आख्यातसङ्ख्यायामेव व्यभिचारात् तथापि शाब्दबोधकल्पनागौरवमभिसन्धायैतदुक्तं । ननूत्पत्तिराश्रयत्वसम्बन्धः स च तत्तत्स्वरूपात्मक एवेति तस्योत्पत्तित्वेनैव व्यपदेशात्, 'वस्तुत इति, वाक्यार्थत-

तत्तु चैत्रो जानातीच्छति यतत इत्यादौ ज्ञानादिमत्त्वं चैत्रस्य प्रतीयते न तूत्पादकत्वं अचेतनेऽपि ज्ञानोत्पादके शब्द-लिङ्गेन्द्रियादौ जानातीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गात् घटं जानातीत्युक्ते घटज्ञानवान्न वेति संशयापत्तेश्च। अचेतनस्यापि ज्ञानोत्पादकत्वात्। शब्दादिकं ज्ञापयतीति चानुभवो न तु जानातीति तस्माल्लाघवात्पचति-पक्ष्यत्यपाक्षीदित्यत्रातीतानागतवर्त्तमानयत्नप्रतीतेश्च यत्न आख्यातवाच्यस्तेन यत्नस्य वर्त्तमानत्वादिकमाख्यातेनाभिधीयते प्रकारान्तरेण तद्लाभात्। जानातीच्छति यतते निद्रातीत्यत्र धात्वर्थ एव यत्नादिश्चैत्रेणान्वेति यत्नादिमांश्चैत्र इत्यनुभवात्। धात्वर्थे च यत्नादौ नाख्यातार्थयत्नान्वयः। यत्नादिविषयकयत्नस्याभावात् रथो गच्छतीत्यत्राख्याते व्यापारलक्षणा तेन गत्यनुकूलव्यापारवत्त्वमात्रं रथस्य प्रती-

यद्यपि तन्मते शब्दानुपस्थापितेऽपि यत्ने तदर्थवर्त्तमानत्वान्वयः सम्भवी, न च प्रकृत्यर्थ एव प्रत्ययार्थभाननियमः, आख्यातसंज्ञाया-

एव धातु निष्ठोत्पत्तिहेतुत्वार्थकतया तल्लाभान्न तस्य तत्र शक्तिरिति भाव। ननु जानातीत्यादौ तथाप्यसङ्गतिरित्यत आह, 'जानातीति, 'धात्वर्थ एवेति विभक्तीना प्रकृत्यर्थेत्यादिव्युत्पत्तेरिति भाव। न चैवं भावनान्वये आख्यातार्थसङ्ख्यान्वयो न स्यादिति वाच्यं। अग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। तटस्थ आह,

यते । अथ पाकानुकूलैककृतिकाले पचतीतिवत्कृतेरत्ययेऽग्रिमकृतेरनुत्पादे च मध्येऽप्यपाक्षीत्पक्ष्यतीति च स्यात् । न च युगपद्वत्कृतिप्रचयस्य शक्यत्वात् प्रचयस्य ध्वंसे प्रागभावे वा अपाक्षीत्पक्ष्यतीतिप्रयोग इति वाच्यम्। एवं हि पचतीति न स्यादेव एकदा कृतिप्रचयस्यासत्त्वात् । अथ भूत-भविष्यतोः कृत्यभावनिरूप्यत्वं कृतिकाले च कृत्यभावोनास्ति प्रतियोगिजातीयवत्यभावस्यासत्त्वादिति चेत्, न, प्रागभाव-प्रध्वंसयोः कृतिविशेषप्रतियोगित्वेन कृतिकालेऽपि सत्त्वात् तयोः सकलकृतिप्रतियोगिकत्वासम्भवात् । ननु फलायोगव्यवच्छिन्ना कृतिः शक्या अत एव पाकानुकूलतण्डुलक्रयकाले पचतीति न प्रयोगः, एवं चरमकृतिकाले पचति तत्प्रागभावकाले पक्ष्यति तद्ध्वंसकाले चापाक्षीदिति

मेव व्यभिचारात्, तथापि पूर्व्वंच ज्ञानद्वयकल्पनागौरवमभिसन्धायैतदुक्तं ।

वस्तुतस्तु फलानुकूलव्यापारत्वस्य कारकमात्रसाधारण्यात् कर्तृत्वादिप्रतीत्यवैचित्र्यं । न च विशेष्यत्वेन नियमः, कर्म्माख्यातेऽतिप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यं ।

'कृत्यभावेति कृतिसामान्याभावेत्यर्थः, 'प्रागभावेति, अत्र तदु-

---

'ध्येति, 'कृत्यभावेति कृतिसामान्याभावेत्यर्थः । विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वं भूतत्वं विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भविष्यत्त्वमिति न तयोः सामान्याभाव-

मुख्यप्रयोगः तत्पूर्वं पचतीति गौण एवेति चेत्, न, तर्हि मध्येऽपि पक्ष्यतीति स्यात् तदा चरमकृतेरनागतत्वात्, एवं व्यापारप्रचयस्याख्यातार्थत्वे धात्वर्थत्वे वा मध्ये पक्ष्यत्यपाक्षीदिति स्यात्। उच्यते। यत्राख्यातवाच्ये प्रचये एकैकस्य वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तत्वं तत्र तावतां ध्वंसैः प्रागभावैश्च भूत-भविष्यद्व्यवहारः, न तु वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तं किञ्चिदभावात्। चेतनाचेतनयोर्भोजन-गमनादौ तथैव प्रयोगात् प्रयोगे सति निमित्तानुसरणात् धातोराख्यातस्य वा पाकानुकूलव्यापारवाचकत्ववादिभिरप्यनन्यगतिकतया तथैव स्वीकाराच्च। स्यादेतत् चैत्रस्तण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तरि कर्मणि चाख्यातार्थसंख्यान्वया-

---

भयसामान्याभावादिति भावः। प्रारब्धपाकानुकूलकृतिप्रागभावध्वंसयोर्यावत्तदुभयरूपत्वेन यावत्तदुभयाभावव्याप्यतदुभयसामान्याभावरूपत्वेन वा अतीतानागतप्रतीतिरुपपाद्या अनन्यगतिकत्वादिति भावः।

निरूप्यत्वमित्याह, 'प्रागभावेति, 'चाख्यातार्थेति। नन्वाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्व एव मानाभाव प्रतीते सुब्विभक्त्यर्थसङ्ख्यैवोपपत्ते। न च विनिगमनाविरह, प्रथमान्तादिकर्तृ-कर्मादिवाचकपदं विनाख्यातप्रयोगाच्चैत्रोदण्डीत्यादावाख्यात विनापि सुब्विभक्त्या सङ्ख्योपस्थापनादिति, मैवं, पत्रे

त्कर्तृ-कर्मणी अपि यत्न इव लकारवाच्ये तेन वाच्यगामिनी सङ्ख्येतिनियमो भवति अन्यथा आक्षिप्तसङ्ख्येयमात्रान्वये नियमो न स्यादिति वैयाकरणाः। तन्न। कर्तृगता सङ्ख्या यत्र वाच्या तत्र कर्त्ता तदन्वयः प्रतीयते इति तदुपपत्तेः। कर्तृगतैव सङ्ख्या क्व वाच्येति चेत्, कर्त्ता क्व वाच्य इति तुल्यं। यत्र कर्त्तृगता सङ्ख्या प्रतीयत इति चेत्, न, अन्योन्याश्रयात् कर्त्तृवाच्यत्वे तद्गतसङ्ख्याधीः तद्गतसङ्ख्याप्रतीत्या च तद्वाच्यतेति, यत्राख्यातेन कर्त्तृविवक्षा तत्र कर्त्ता वाच्य इति चेत्, न, यत्र कर्त्तृगतसङ्ख्या विवक्ष्या तत्र सा वाच्येति

'सङ्ख्येति, तन्नाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वे मानाभावः प्रतीतेः सुब्विभक्त्यर्थसङ्ख्ययैवोपपत्तेः। न च विनिगमनाविरहः, प्रथमान्त-कर्म-कर्त्रादिबोधकपदं विना आख्याताप्रयोगात्। न च तिङन्त-समभिव्याहारनियमः, तत्र चैत्रो दण्डीत्यादावाख्यातेन विनापि सुब्विभक्त्या सङ्ख्योपस्थापनादिति, मैवं, पक्ष्ये कलङ्क इत्यादौ वङ्कत्व-प्रत्ययस्य आख्यातसङ्ख्याशक्तिं विनानुपपत्तेरिति।

'कर्त्तेति, कस्यचित् कारकस्य कर्त्ता वाच्यः कस्यचित् कर्म्मेति

कलङ्क इत्यादौ सुब्विभक्त्यर्थबहुत्वाभावेनाख्यातवाच्यस्यैव तस्यान्वयात्। 'तेन वाच्येति, एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गत्वात् इति भावः। 'कर्तृगतेति, आत्मनेपदस्थलेषु न प्रयोजकं पठन्न इत्यादौ व्यभिचारादिति। 'कर्तृगतेति,

तुल्यम्। एवं कर्मापि न शक्यं किन्तु तत्तत्सङ्ख्यैव, कर्त्तृ-कर्मणी लकारवाच्ये इत्यस्यायमर्थः तत्तत्सङ्ख्या वाच्येति।

सम्प्रदायस्तु सङ्ख्येयमाचसाकाङ्क्षापि सङ्ख्या भावनान्वयिनैवान्वेति एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः। भावना च व्यापारत्वेन शुद्धं प्रातिपदिकार्थमाकाङ्क्षति न तु कर्म-करणादि द्वितीयादिना तस्य व्यापारवत्त्वेनोपस्थितेः। अतएव कर्माद्यपि न व्यापारमाकाङ्क्षति। अतः प्रथमानिर्द्दिष्टेनैव भावनान्वयः प्रातिपदिकस्यापि क्रियान्वयार्थं व्यापाराकाङ्क्षितत्वात्। शुद्धस्वामिना चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र कर्त्ता चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्म अतस्तत्रैव भावनान्वय इति सङ्ख्यान्वयोऽपि तत्रैव। तदुक्तं, "यं यं भावनानुधावति तं तं

नियमोऽनुशासनपारतन्त्र्यात् लथा वाच्यः सङ्ख्यावचनत्व एव सोऽस्तु लाघवात् अनुशासनस्य लक्षणयाप्युपपत्तेरिति भावः।

'एकपदेति, भावनया सहेति शेषः, 'प्रतिपदिकस्य' प्रातिपदिकार्थस्य, उभयाकाङ्क्षायास्तन्त्रत्वादिति भावः।

घोदनं पचतीत्यादि कर्मगतसङ्ख्याविवक्षायामसाध्विति भाव'।

'एकपदेति, भावनया सहेति शेषः। 'शुद्धेति, 'शुद्ध' व्यापारानवच्छिन्नमित्यर्थः। ननु व्यापारस्योद्देश्यत्वेन विषयत्वेऽपि व्याप्यत्वेन तण्डुलस्यैव

सङ्ख्यापीति स्थितिरिति। स्यादेतत् चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र भावनान्वयश्चैत्रे सम्भवति आश्रयत्वात्, चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यत्र भावनान्वयस्तण्डुलस्य न विषयतया यत्नस्य विक्लित्त्यनुकूलव्यापारविषयत्वात्। विषयत्वेनान्वये वा तण्डुलं पचतीत्यत्रापि तण्डुलस्य विषयत्वेन भावनान्वय इति तद्गतैव सङ्ख्या स्यात् नाश्रयतया तत्राहत्तेश्चैत्रेऽपि न यत्नान्वयः तृतीयार्थयत्नेनावरुद्धत्वात् इत्यनन्वितैव तत्र भावना। अचेतने च भावनान्वयाभावात् कथं सङ्ख्यान्वयनियम इति न, यत्नविशेष्ये सङ्ख्यान्वयात्, चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलस्य कर्मत्वेनान्वयात्तण्डुलवृत्तिफलजनकव्यापारजनकयत्नाश्रयश्चैत्र इति प्रतीयते इति स एव विशे-

---

'सङ्ख्यापीति, अन्वितवतीति शेषः। 'तण्डुलमिति, द्वितीयातस्तण्डुलवृत्ति फलं तेन सममनुकूलव्यापारविशेषस्य धात्वर्थस्यान्वये तण्डुलवृत्तिफलानुकूलव्यापारोपस्थितौ तेन सहाख्यातार्थयत्नान्वये तज्जनकतया यत्नोपस्थितिः तेन सह चैत्रान्वये तादृशयत्नवांश्चैत्र-इति प्रतीतिः, 'चैत्रेणेत्यत्र तृतीयातः समवेतकृत्युपस्थितौ तया सह चैत्रान्वये चैत्रसमवेता कृतिरुपस्थिता तया सह धात्वर्थव्यापारान्वये चैत्रसमवेतप्रयत्नजन्यव्यापारोपस्थितिः जन्य-जनकभावस्य सम्बन्धत्वात्।

विषयता कृतेः सिद्धरक्षितत्वादित्यभिप्रेत्याह, 'विषयत्वेनेति, 'नाश्रयतया',

सङ्ख्यान्वयात् स च यत्नाव्यापारो वा। चैत्रेण सुप्यत-इत्यत्र चैत्रो न भावनाविशेष्यः तृतीयार्थावरुद्धत्वात्। कर्म च तत्र नास्त्येवातोधात्वर्थ एव भावनाविशेष्यः फलत्वाद्विषयत्वाद्वेति तत्र सङ्ख्यान्वयः। द्विवचन-बहुवचनयोस्तत्रासाधुत्वमेव। तदुक्तम्। "आक्षेपलभ्ये सङ्ख्येये नाभिधानस्य कल्पना। सङ्ख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण

विशेष्य इति तत्त्वं। व्यापारस्य व्यापारत्वेन यत्नत्वेन वा उपतिष्ठतां उभयथापि व्यापारोभवत्येव, यथाश्रुते इष्टसाधनत्वविशेष्ये धात्वर्थे लिङाख्यातसङ्ख्याबोधापत्तेरिति ध्येयं।

'भावनेति, सत्यन्तं भावलकारान्तधात्वर्थे, द्वितीयं क्रान्ता-

मति साक्षात् परम्परया तद्विशेष्यत्वं विवक्षितं एतञ्च लङाख्यातमभिप्रेत्य लिङादौ च तत्तात्पर्य्यविषयेष्टसाधनत्वविशेष्ये धात्वर्थयागादौ सङ्ख्यानन्वया-दन्यदेव तदन्वयनियामकमनुसन्धेयं अनुगतन्तु तन्नियामकं चिन्त्यं, 'चैत्रेणेति, एतच्च स्वापादावेकत्वप्रकारकाप्रतीतिमभ्युपेत्योक्तं। वस्तुतस्तत्र स्वापैकत्वाने-कत्वसंशयमानुभवात् न तत्र सङ्ख्यान्वयः, अतएव स्वापस्य बहुत्वेऽप्येकवचन-स्यैव साधुत्वेन प्रयोगश्चेत्याहुः।

'साकाङ्क्षेण' भावनासाकाङ्क्षेण तदर्थान्वयिनेति यावत्, नन्वेवं जानातीत्यादौ सङ्ख्यान्वयोन स्यात् तत्राख्याततात्पर्य्यविषयभावनादेरनन्व-यादिति चेत्, न, तत्र वर्त्तमानत्वादेरेवाख्याततात्पर्य्यविषयत्वात्तस्य च धात्वर्थान्वयित्वे परम्परया चैत्रादेस्तद्विशेष्यत्वादित्याहुः।

'भावनेति, सत्यन्तं भावलकारार्थे, द्वितीयं क्रान्तादिपदोपस्थाप्ये गत-मित्युभयमुपात्तं इत्येके।

व्यवस्थितिः" ॥ इति। इदमेव च कर्त्तुः कर्मणश्चाक्षेपलभ्यत्वं यद्भावनाविशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं न तु सङ्ख्यालिङ्गकानुमितिविषयत्वम् अनुमित्या सङ्ख्येयमात्रगतत्वेन सङ्ख्याप्रतीतेः। ननु नामार्थे भावनान्वयेऽपि न सङ्ख्यान्वयः प्रथमोपस्थितसङ्ख्यान्वयेन तस्या निराकाङ्क्षत्वात्। न च प्रथमा न सङ्ख्यावाचिका किन्तु प्रयोगसाधुरिति वाच्यम्। चैत्र इदानीं राजेत्यत्र केवलादपि एकत्वप्रतीतेः। अन्यथा प्रथमोपस्थितसङ्ख्यया कर्त्तृ-कर्मान्वये सङ्ख्या न तिङर्थ इत्यपि कल्प्येतेति चेत्, न, एकैव हि सङ्ख्या प्रथमाख्याताभ्या-

---

द्विपदोपस्थाप्ये गतमित्युभयमुपात्तमित्यर्थः। 'अन्यथेति यदि न केवल प्रथमाप्रयोग इत्यर्थः, चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ व्यभिचार स्फुटतयोपेक्ष्य नियमपक्षेऽपि न दोष इत्याह, 'एकैव हीति, 'सामाना-

---

यत्त प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमत एव भावनाविशेष्यत्वमित्यर्थं इत्यन्ये।

'अनुमित्येति, 'प्रतीते' प्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थं, कर्तृ-कर्मादिविशेषलाभेन स्यादिति भाव। शब्दाद्युपस्थितेनानन्वयापत्तिरित्यपि बोध्य। 'न चेति, शुद्धप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमाविधानादिति भावः। 'केवलादपीति क्रियाशून्यादपीत्यर्थं, शुद्धत्वन्तु द्वितीयादिवदन्वयप्रकाररााहित्यमिति भाव। ननु तथाप्यस्तीतिपदाध्याहार इति यदि ब्रूयात्तत्राह, 'अन्यथेति, एवं सति वैपरीत्यापत्तिरिति भाव। चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ व्यभिचारं स्फुटतयोपेक्ष्य नियमपक्षेऽपि न दोष इत्याह, 'एकैव हीति। यद्यपि सामानाधिकरण्यं मैकसङ्ख्याभिधायकत्वमेव साध्याविशेषात्, नापि भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोरे-

मभिधीयते समानाधिकरण्यानुरोधात् यथा चैत्रोदण्डीत्यत्र, अन्यथा त्वन्मतेऽप्याख्यातेन चैत्रसङ्ख्याभिधानात् प्रथमावाच्यसङ्ख्यान्वयश्चैत्रे न स्यात्। ओदनकामः पचेतेत्यत्र त्वयाप्येषैव रीतिरवगन्तव्या तत्र कर्त्तुरवाच्यत्वादिति वक्ष्यते। अथ कर्त्ताप्याख्यातवाच्यः चैत्रः पचतीति समानाधिकरण्यात् अन्यथा नामाख्यातयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽप्येकत्र वृत्त्यभावे सामानाधिकरण्यं न स्यादिति चेत्, न, नीलः पटश्चैत्रः पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ नाम्नोर्नामाख्यातयोर्वा

धिकरण्यात्' उभयपदार्थाभेदादित्यर्थः, अन्यथा भेदान्वयव्युत्पत्तिः न तु सुबन्त-तिङन्तयोरिति लडाख्यातादौ न धर्म्मिणि शक्तिः किन्तु धर्म्म एवेति भावः।

अत्र वृत्तिः कर्त्तृवाच्यत्वानभ्युपगमेन तदसिद्धेः, अतएवोभयपदार्थाभेदस्तदित्यप्ययुक्तं, तथाप्यविभक्त्यर्थद्वारकविशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थत्वे सति विभक्तिमत्त्व सामानाधिकरण्य राज्ञः पुरुष इत्यादौ विभक्त्यर्थद्वारैव विशेषण-विशेष्यभावात् तत्र विभक्त्योरेकसङ्ख्याभिधायकत्वं विनानुपपन्नमित्यत्र तात्पर्य्यमित्याहुः।

एवं सति चन्द्रे कलङ्क इत्यादौ कथं सामानाधिकरण्यमिति चिन्त्यं अन्यथा उभाभ्यामेकसङ्ख्यानभिधाने आख्यातार्थसङ्ख्यान्वये निराकाङ्क्षत्वादिति भावः। 'एषैव रीतिरिति एकसङ्ख्याभिधायकत्वेनैव सामानाधिकरण्यं न त्वेकत्र शक्त्येत्यर्थः, 'अन्यथेति, इदमेव सामानाधिकरण्यमित्यभिमानः।

एकसङ्ख्यावाचकत्वमेव हि शाब्दसामानाधिकरण्यं न तु भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्रार्थे वृत्तिर्गौरवात् ओदनकामः पचेतेत्यादौ व्यभिचाराच्च। विध्याख्यातस्य हि कृतिशक्तस्य नामसामानाधिकरण्यं तयोरेकसङ्ख्याभिधायकत्वात् न त्वेककर्तृवाचकत्वेन। तथापि कर्तृवाच्यत्वे तस्येष्टसाधनत्वबोधने अप्रवृत्तिस्तस्यासाध्यत्वात्। अयोग्यतया कर्त्तारं विहाय कृतिविषये पाके पाकविषयकृतौ वेष्टसाधनतान्वये कर्त्तुरनन्वयादप्रतीतेश्च नाभिधेयत्वम्। पचतीत्यस्य पाकयत्नवानिति विवरणात् कर्त्ता वाच्य इति चेत्, न, द्वन्द्वादिसमासस्य विग्रहेण विवरणेऽपि विग्रहार्थे शक्त्यभावेन व्यभिचारात् कर्त्तुरन्यलभ्यत्वेनावाच्यत्वस्थितौ विवरणस्य तात्प-

'पाके' 'पाकविषयकृताविति सिद्धान्तभेदेन तत्राद्ये इष्टसाधनयागकर्त्ता स्वर्गकाम इत्यन्वये व्युत्पत्तिविरहः एकस्वार्थान्वयमपरपदार्थे बोधयित्वा तद्विशिष्टापरपदार्थबोधनेऽसामर्थ्यात्, द्वितीयेऽपि तथा पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति दूषणं स्फुटत्वान्नोक्तमित्यव धेयं।

व्यभिचारं विवृणोति, 'विधीति, 'तस्येति एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेरित्यर्थः, कृतीष्टसाधनताज्ञानप्रवर्त्तकत्वमतेनेदं, पाके पाकविषयकृताविति मतभेदेन, 'अनन्वयादिति, एकार्थान्वयमित्यादिव्युत्पत्तेरिति भावः। 'अप्रतीते-

र्थविषयत्नापकत्वात् कर्तृशक्तिभ्रममूलत्वादा। वस्तुतः पचतीत्यच यत्नवतः शक्यत्वे धात्वर्थस्य विषयत्वेन साध्यत्वेन वा कृतावन्वयो न स्यादितरपदार्थविशेषणतयोपस्थिते पदार्थैकदेशे इतरपदार्थस्यानन्वयात्। राजपुरुषमानयेत्यच राज्ञ इवानयने पदार्थे पादार्थान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। यत्नस्याश्रयान्वितत्वेनोपस्थितस्येतरानाकाङ्क्षत्वात्। पाक-यत्नवतोरन्वये च यत्नवत्साध्यः पाकः पाकजनको यत्नवानिति धीः स्यात् न तु पाक-यत्नयोर्विषय-विषयिभावधीः। पाककर्त्ता इत्यचापि न पाकस्य कृतावन्वयधीः कृतेरपदार्थत्वात्। किन्तु कृत्याश्रयः पाकजनक इति प्रतीतिः। अतएवापचत्यपि पाचकपदप्रयोगात् वुणः कृतियोग्यता वाच्येति निरस्तम्। पाकस्य कृतावनन्वयप्रसङ्गादिति तच पाचकपदं गौणमेव। ननु कर्त्तृ-कर्मणी

नचैवं चैत्रस्य मातेत्यादौ का गतिः, तत्रानन्यगतिकतया एकदेशान्वयस्वीकारात् पदार्थान्वये सम्भवति तदेकदेशान्वयस्याभावादिति व्युत्पत्तेः, पदविशेषे चान्वये अनन्यगतिकत्वादिति भावः।

'पाचकपदं' न वुण्पदमित्यर्थः, पाचकपदवाक्यत्वसिद्धान्तमा-

श्रेति, पदार्थैकदेशत्वादित्यपि बोध्यं। 'वस्तुत इति, पदार्थान्वये सम्भवति न तदेकदेशान्वयस्तथैव व्युत्पत्तेः चैत्रस्य मातेत्यादौ चानन्यगतिकतया एकदे-

लकारवाच्ये तेनाभिहिते कर्त्तरि कर्मणि चानभिहिताधिकारीया कर्त्तृ-कर्मविभक्तिर्न भवति किन्तु प्रथमैव लकारेण तयोरनभिधाने च चैत्रेण पचति तण्डुलः चैत्रः पच्यते ओदनमित्याद्यपि स्यादिति चेत्, न, कर्त्तृ-कर्मगतसङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यामेवाभिहितानभिहितकार्य्योपपत्तेः तादृशप्रयोगस्यासाधुत्वाच्च। साधुत्वे हि सत्यनुशासनं न त्वनुशासनानुरोधेन साधुत्वम् ग्रामगामादौ साधुत्वापत्तेः।

नवीनास्तु सुपः प्रकृत्यर्थगतस्वार्थसङ्ख्याबोधकत्वं

श्रित्य प्रकृतग्रन्थावतारात्, यदुक्तं भट्टेन, "पाकन्तु पचिरेवाह कर्त्तारं प्रत्ययोऽपकः। पाकयुक्तः पुमान् कर्त्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित्" ॥ इति, तथापि धर्म्मिणि न शक्तिः किन्तु कृतिमात्रे समवायः संसर्ग इति मतं प्रकृतं, कर्त्तृरूपवाच्यत्वे कृतियोग्य एव कृत्वा पचति; पाचकपदस्य गौणत्वानुपपत्तेरिति ध्येयं। 'नवीनत्वोद्भावनं स्वरस-

---

भङ्गाय इति भावः। 'पाचकपदमिति, यद्यपि पचत्यपि पाकपदप्रयोगो न स्यात् पाकस्य कृतावनन्वयात् धर्म्मिणोऽपि शक्यत्वेन पदार्थैकदेशत्वात्। यदि तन्न यौगिकं किन्तु रूढमेव यदि वा योग्यतया एकदेशेनाप्यन्वयः तदा योग्यताशक्यत्वेऽपि तुल्यं, तथापि गौरवान्न योग्यता शक्येत्यपचत्यपि पाचकपदं गौणमिति भावः। धर्म्मिणि न शक्ति किन्तु कृतिमात्रे समवायः संसर्ग इति मतेनेदमित्यन्ये। 'ग्रामगामादाविति, कर्म्मण्यमित्यनुशासनस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः।

'नवीनास्त्विस्यस्वरसोद्भावनं तदीयन्तु सामग्र्यभावादेव फलाभावे

तिङः प्रथमान्तपदार्थगतसङ्ख्याबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिरेव व्युत्पत्तिश्च तत्स्वभावत्वं तच्च फलोन्नेयम्। प्रथमान्तपदार्थः कर्त्ता कर्म वा। अतएव चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावान्न सङ्ख्यान्वयः। न च धात्वर्थे सङ्ख्यान्वयः, स्वापस्य द्वित्व-बहुत्वेऽपि द्विवचन-बहुवचनयोरभावात्सुप्यत इत्येव प्रयोगः स्यात्। अतएव स्वापमात्रावगमात् आख्यातार्थयत्न-सङ्ख्ययोरनन्वये आख्यातं प्रयोगमात्रे साध्विति तिङं विना धातोः केवलस्यासाधुत्वात्। अतो न सङ्ख्यानुरोधेन कर्त्तृकर्मणी लकारवाच्ये। वयन्तु ब्रूमः। चैत्रेण पच्यते तण्डुलः रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र तण्डुल-ग्रामौ कर्मणी प्रतीयेते अस्ति च तयोः परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं तच्चाख्यातवाच्यमेव। तण्डुलं पचतीत्यत्र द्वितीयात इवान्यतः कर्मत्वालाभात्। तस्मा-

माविष्कर्त्तुं, तदीजन्तु सामग्र्यभावादेव फलाभावे सम्भवति न स्वभाव एव मूलं सहकार्य्युच्छेदापत्तेः क्रान्तादिपदे व्यभिचारश्चेति। 'कर्त्तृत्ववत् कर्म्मत्वमपीति कृतिवदाश्रयत्वमपीत्यर्थः। पूर्व्वत्र समवायस्य संसर्गत्वादुत्तरत्र परसमवेतव्यापार-फलादीनां पदान्तरलभ्य-

सम्भवति न स्वभावावलम्बनं सहकार्य्युच्छेदापत्तेः क्रान्तादिपदे व्यभिचारश्चेति। 'परेति, चैत्रो गच्छतीत्यत्र गमनक्रियाफलस्योत्तरदेशसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय। यद्यप्येतदाकारं नानामीदनानन्वयात्,

त्कर्तृत्ववत्कर्मत्वमपि लकारवाच्यं तद्धर्मिणोः कर्तृ-कर्मणोरन्यत एव लाभादिति।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे आख्यातवादः।

त्वात् अनन्यलभ्यस्यैव पदार्थत्वात्। 'द्वितीयात इवेत्यत्र द्वितीयादा-धेयाश्रितत्वादिमात्रस्यैव तदर्थत्वात् अन्यस्य तत्र पदान्तरलभ्यत्वा-दिति भावः।

इति श्रीजयदेवमिश्रविरचिते तत्त्वचिन्तामण्यालोके शब्दाख्य-तुरीयखण्डालोके आख्यातवादालोकः।

तथापि करणव्यापारस्य विषयत्वादिकं तद्बोध्य। 'कर्तृत्ववदिति छित्व-दित्यर्थं, समवायस्य संसर्गत्वात्, 'कर्मत्वमपीति। यद्यपि वाक्यार्थतया तद्भासत एव तथापि तत्प्रकारकप्रतीतिमभ्युपेत्योक्तं। वस्तुतस्तु चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र चैत्रनिष्ठयत्नजन्यव्यापारजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इति प्रतीतेः तृतीयार्थ समवेतत्वस्योपस्थितौ धातुना व्यापारस्य जनकत्वस्य संसर्गरूपतया चोपस्थितावन्यलभ्यतया विशिष्टे न शक्तिः किन्त्वनन्यलभ्यतया फलाश्रयत्व-मात्रे। यदि च फलावच्छिन्नव्यापार एव धात्वर्थस्तदाश्रयत्वमात्र एव, द्वितीयार्थोऽप्येतदेव तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुलवृत्तिफलजनकव्यापारजनक-यत्नाश्रय इति प्रतीतेस्तत्राप्युक्तरीत्या तन्मात्रस्यैवानन्यलभ्यत्वादिति वदन्ति।

यत्तु आश्रयत्वमपि संसर्ग एवेति तन्न, तत्प्रकारकत्वस्यानुभवसिद्धत्वा-दिति। इति प्रकाशः।

अथ धातुवादः ।

धात्वर्थः फलमिति मण्डनाचार्य्याः, तथा हि पच्यर्थो विक्लित्तिर्लाघवान्न तु तत्फलको व्यापारोऽधःसन्तापनादिर्गौरवात् गमेरुत्तरसंयोगः पतेरधःसंयोगः त्यजेर्विभागोऽर्थो न तु तत्फलजनकः स्पन्दः । हन्तेरपि मरणमर्थः न तु तत्फलजनको व्यापारः खड्गाभिघातादिः गौरवात् । यजत्यर्थोऽपि देवतोद्देश्यकत्यागफलं स्वस्वत्वध्वंस एव । जुहोत्यर्थस्त्यागफलं प्रक्षेपः । ददात्यर्थः सम्प्रदानस्वीकारपूर्वकत्यागफलं स्वस्य स्वत्वध्वंसः परस्वत्वं वा न तु तत्तत्फलकत्यागो गौरवात् । न चैवं व्यापारविगमे फलदशायां पचति-गच्छति-ददातीत्यादिप्रयोगः स्यान्न त्वपाक्षीदित्यादिः व्यापारकाले च पचतीत्यादि न स्यादिति वाच्यम् । धात्वर्थानुकूलव्यापारवर्त्तमानत्वमाख्यातार्थः तेन व्यापारकाले पचतीत्यादि भवति न तु व्यापारविगमे । न च स्पन्दजन्यसंयोग-विभागाश्रयत्वेनाकाशो गच्छति पतति त्यजतीति स्यात् विनश्यदवस्थे कार्म्मणि च न स्यात्

प्रसङ्गादाह, 'धात्वर्थं इति, 'विनश्यदवस्थ इति फलाजनक इत्यर्थं,

संयोग-विभागाद्यभावादिति वाच्यम्। व्यापारवति व्यापारकाले आख्यातप्रयोगात्। नन्वेवं धात्वर्थत्वेन फलं क्रिया तथाच तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलादेः कर्मतापि न स्याद्विक्लित्त्यादिरूपक्रियाजन्यफलशालित्वाभावादिति चेत्, न, परसमवेतव्यापारफलशालित्वं कर्मत्वं स च व्यापारोधात्वर्थे आख्यातार्थोवेत्युभयथापि परसमवेतव्यापारफलशालिनस्तण्डुलादेः कर्मत्वं विक्लित्त्यनुत्पादे व्यापारकाले पाकोवर्त्तत इत्यत्र पाकपदे व्यापारलक्षणा लाघवेन विक्लित्तेः शक्यत्वात्। जानातीच्छति-यतते-विद्यते-तिष्ठतीत्यादौ ज्ञानेच्छा-प्रयत्न-सत्ता-गतिनिवृत्तिरेव धात्वर्थः, न ज्ञानादिफलं न वा ज्ञानाद्यनुकूलोव्यापारः ज्ञानादिमत्त्वमात्रप्रतीतेरिति। अत्रोच्यते। ओदनकामः पचेतेत्यत्र विधिप्रत्ययेन धात्वर्थे प्रवृत्त्यर्थं कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वञ्च बोध्यते। न च फले विक्लित्यादावोदनसाधनत्वं न वा फले प्रवृत्तिः सम्भवति, उपायमकृत्वा फलस्य साक्षात् कृत्या साधयितुमशक्यत्वात् उपायकृतिसाध्यमेव हि फलं न

'व्यापारवतीति फलस्वरूपयोग्यव्यापारवतीत्यर्थ, 'आख्यातेति लडाख्यातेत्यर्थ, 'परेति। नन्वेवं वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ वृक्षादेरपि कर्मत्वापत्ति, यदि च धात्वर्थतावच्छेदकत्वं फलविशेषणं तदा प्रकृतेप्यसङ्गतिरिति चेत्, तस्य कर्मत्वेऽपि तदा तत्रापादानविभक्तेरेव साधुत्वादित्याङः।

तु तदन्यकृतिसाध्यम् उपायकृतित एव तत्सिद्धेरधः-सन्तापनादेः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वं विना विक्लित्त्यर्थे-मप्रवृत्तेश्च। उपाय एवाधःसन्तापनादिर्व्यापारः प्रवृ-त्तिविषयत्वात् कृतिसाध्यत्वेनेष्टसाधनत्वेन च विधिप्र-त्ययेन बोध्यत इति फलानुकूलोव्यापार एव धात्वर्थः। अथोपायस्य कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमिति सत्यं किन्तु विधिबोधितफलकृतिसाध्यत्वेन तदुपायकृतिसा-ध्यत्वमाक्षिप्यते तेन विना तदनुपपत्तेरिति चेत्, न, व्यवहारात्प्रवृत्तिजनके ज्ञाने विधिप्रत्ययस्य शक्तिग्रहात् प्रवृत्तिसाक्षादुपपादकविषयत्वात्कल्पनायाः। एवं य-

---

अथ धातुवादालोकः।

—o—

एवं पचतीत्यत्र द्वयो सिद्धान्तगतिः फलावच्छिन्नस्यैव व्यापा-रस्य प्रतीतेरर्थान्तरेनापि फलेनावच्छिन्न एव व्यापारो धात्वर्थो

वस्तुतः फलपदं धात्वर्थफलपरमित्यदोषः, 'सत्तेति सत्तासहिता गति-निवृत्तिरिति मध्यपदलोपी समासः, अन्यथा बहुवचननपुंसकलिङ्गताद्य-नरापत्तेरिति, 'व्यवहारादिति, प्रवृत्तिहेतुतयोपायगोचरकृतिसाध्यताज्ञा-नस्यैवोपस्थितत्वात् तत्रैव विधिप्रत्ययस्य शक्तिकल्पनं तस्यैव साक्षादुपपा-दकत्वादिति भावः। न तु लाघवात् तस्यैव साक्षादुपपादकत्वादिति भावः। ननु लाघवात् फलस्यैव धात्वर्थत्वे व्यवस्थिते पचेतेत्यादौ व्यापारलक्षणास्तु अन्यथा रथोगच्छतीत्यादौ व्यापारप्रतीतेस्तस्यैवाख्यातवाच्यत्वं स्यात्, यदि च

जि-गमि-पचि-जुहोति-ददातीनामपि व्यापार एव वाच्यः फले प्रत्ययसम्भवात्। तत्र पच्यर्थोऽधःसन्तापनमेव तच्च रूप-रस-गन्ध-स्पर्शपरावृत्तिफलाविनाभूतं, अधःसन्तापने च जातिविशेषो रूपादिपरावृत्तिजनकतावच्छेदकोऽवश्यं वाच्यः। अन्यथा फलार्थमधःसन्ता-

---

वाच्यः, अतएव त्यजि-गम्योर्विशेषः अन्यथा कर्ममात्रस्यैव संयोग-विभागोभयजनकतायामपि तदुभयफलजनकत्वाप्रतिसन्धाने कर्म-

---

लाघवेन यत्नार्थत्वसिद्धौ तत्र लक्षणा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं। किञ्चैवं कार्यान्वितव्युत्पत्तिरपि स्यात्, अपि च आख्यातत्वेनाख्यातवाच्य एव व्यापारस्तत्र विधित्वेन तदर्थः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमेकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या अन्वेतु। यदि च तस्य यत्नार्थत्वं तदा व्यापारलक्षणास्तु कृतिनिष्ठेष्टसाधनत्वविधिपक्षे दोषप्रसङ्गोऽपि नेति, मैवं, फलस्य धात्वर्थत्वे स्पन्दजन्यसंयोगाद्याश्रयतया ग्रामाकाशादिकं गमनवदित्यादिप्रतीतेर्दुर्वारत्वात् तथाच गौरवमपि न्याय्यं प्रामाणिकत्वादिति, अत्रेदं चिन्त्यं यद्येवं तथापि पचादौ फलमेव धात्वर्थोऽस्तु तत्र लाघवबाधकाभावात्। न चोक्तयुक्त्या गम्यादेर्व्यापारार्थत्वेनैव तथात्वकल्पनात् अत्रापि तथेति वाच्यं। जानातीत्यादौ विद्यतइत्यादौ च तथात्वापत्तेः। यदि च तत्तद्धातौ तत्तदर्थे शक्तिभेदादत्र बाधकान्न तथा तदा प्रकृतेऽपि तुल्यं। नन्वेवं व्यापारकाले पचतीति न स्यात्। न च व्यापाराख्यातार्थे पूर्वोक्तयुक्त्या तस्य यत्नार्थत्वादिति चेत्, न, कृतेरपि तदा सत्त्वे तामादाय तत्प्रयोगसम्भवात् तदसत्त्वे व्यापारलक्षणया तथात्वात् तदुक्तं प्राक् यत्नविगमदशायामित्यादि। ननु व्यापारशक्तौ फलवद्विभागेव तदन्यतरमात्रशक्यत्वे कथं लाघवं फलत्व-व्यापारत्वयोरुपाधित्वेनाविशेषादिति, मैवं, फलावच्छिन्नस्यैव व्यापारस्य त्वया धात्वर्थत्वेनाभ्युपगन्तव्यत्वात् अन्यथा

पनेऽप्रवृत्तेः व्यापारस्याख्यातवाच्यत्वेऽपि विशेषस्यावश्यं वाच्यत्वात् । पच्यर्थे च फलं न विशेषणं न वोपलक्षणं लोकेऽधःसन्तापनविशेषस्य रूपादिपरावृत्त्यव्यभिचारेण व्यावर्त्त्याभावात् । वेदेऽधःसन्तापनमात्रं पाकपदार्थः कृष्णलं श्रपयेदित्यादौ फलाभावात् । अस्तु वोपलक्षणं रूपादिपरावृत्तियोग्याधःसन्तापनं पाकप-

---

मात्रवाचकयोस्तयोः पर्य्यायतापत्तेः । अतएव व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र जलसंयोगे फले प्रोक्षणपदार्थैकदेशत्वमित्याशङ्क्य उपलक्षण-

---

त्यजि-गम्योः पर्य्यायत्वापत्तेः फलांशस्यापि प्रतीतेश्च । एतेन गमनत्व-त्याग-कर्मत्वयोर्भेदान्न पर्य्यायतेत्यपास्तं । न च संयोग-विभागादिफलस्याव्यावर्त्तकतया तदवच्छिन्नत्वेन न शक्यत्वमित्यपिमतान्तर्विरोध इति वाच्यं । अव्यावर्त्तकतया व्यापारविशेषणीभूतस्य न शक्यत्वं किन्तु परं भानकतया शक्यज्ञानविषयत्वेन फलमपि शक्यमेवेति तदर्थत्वात् । व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यत्र जलसंयोगस्य न प्रोक्षणपदार्थत्वमिति प्रागुक्तस्याप्यत्रैव तात्पर्य्यमित्युपपादितमाधेयशक्तौ । न च पचतीत्यत्र फलानुकूलव्यापारानुकूलत्वेनाख्यातार्थप्रतीतिर्व्यापारो धात्वर्थ इति वाच्यं । फलानुकूलत्वेनैव तस्य प्रतीत्या तदसिद्धेः अन्यथा प्रतीतिबलादेव तदर्थत्वसिद्धौ शक्त्यन्तरानुसरणानुपपत्तेः लक्षणया तादृशप्रतीत्युपपत्तेश्चेति न विशेषणं व्यावर्त्तकं । अधःसन्तापनविशेषस्य फलाव्यभिचारात् नोपलक्षणं शक्ताविति शेषः, उपरञ्जकतया शक्यज्ञानविषयत्वेन फलस्यापि शक्यत्वात् व्यापारे तु तस्योपलक्षणत्वमेव यथाकृतिर्ज्ञाने विषयतया विशेषणत्वे चोपलक्षणमित्युक्तमाकरे । एकशक्तिसम्भवे शक्तिद्वयकल्पनमयुक्तं यत आह, 'अस्तु वेति, 'योग्यता चेति, सहकारि-

दार्थः याग्यता च सन्तापने कृष्णलादावप्यस्ति। गमेः स्पन्दविशेष एव वाच्योन तूत्तरदेशसंयोगजनकत्वेन स्पन्दस्य वाच्यता सर्वस्पन्दानां तथात्वेन व्यावर्त्त्याभावात्। स्पन्दे च विशेषः संयोग-विभागजनकतावच्छेदकः सर्वसिद्ध एव। त्यजेश्च कर्ममात्रं शक्यं न तु पूर्वदेशविभागफलककर्मत्वेन शक्यत्वं सर्वकर्मणां तथात्वेन व्यावर्त्त्याभावात्। त्यजतीतिप्रयोगे च तद्बुद्धिर्निमित्तं। पतत्यर्थोऽपि कर्मविशेष एव गुरुत्वासमवायिकारणप्रयोज्याधःसंयोगफलजनकः, फलन्तु कर्मविशेषपरिचायकमात्रम्। यजति-ददाति-जुहोतीनामिदं न ममेत्यादितत्तत्सङ्कल्पविशेषपूर्वस्त्याग एव वाच्यः सङ्कल्पे च विशेषस्तु तत्तद्विशेषज्ञानस्तत्तत्फलविशेषजनकतावच्छेदकोमानसप्रत्यक्षसिद्ध एव न

विरहात् फलानुत्पादेऽपि न योग्यताहानिरिति लोक-वेदयोरेकैव शक्तिरिति भाव। स्पन्दविशेषोगमनत्वावच्छिन्न इत्यर्थः, गमनत्वे मानमाह, 'स्पन्दे चेति। 'न त्विति, विभागरूपफलस्य विशेषणीभूय न शक्यत्वमित्यर्थः, कथमेतदत आह, 'सर्वेति अव्यावर्त्तकतया विशेषणत्वाभावादित्यर्थः। नन्वेवं कथं तस्य प्रतीतिरित्यत आह, 'त्यजतीति, उपलक्षकतया तस्यापि प्रत्ययस्यादिति भाव। एतच्च फलांशं प्रतीत्यवष्टम्भेन व्याख्यातं।

केचित्तु तत्प्रतीतिरसिद्धेव 'गमे स्पन्दविशेष इत्यादिग्रन्थस्वरसेन गमनत्व कर्मत्वव्याप्यसामान्यमिति लीलावतीस्वरसेन च गमनत्व-स्पन्दत्वयोर्भेदादेव नोत्क्षेपणपर्यायत्वमिति तेन रूपेण व्यापारमात्रमेव धात्वर्थ इत्याहुः।

तु तत्तत्फलजनकसङ्कल्पविशेषे शक्तिः गौरवात्। देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागत्वं सम्प्रदानस्वीकरणपूर्वकस्वत्वध्वंस-परस्वत्वापत्तिफलजनकत्यागत्वं देवतोद्देश्यकप्रक्षेपफलकत्यागत्वञ्च तत्तत्सङ्कल्पविशेषपरिचायकमात्रमिति ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे धातुवादः ।

तथा समाहितमित्येका, अन्या च व्यापार एव वाच्यः अग्रकस्यापि फलस्य ज्ञानमात्रं तत्तत्प्रयोगे विनिगमकं फलोपस्थितिः द्वितीयादित आख्यातादितस्य क्वचिदिति ।

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूड़ामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते शब्दचिन्तामण्यालोके धातुवादालोकः ।

तत्तज्जातिपरिचायकमाह, 'देवतेति, न च देवतादानातिव्याप्तिः, तच्च तस्य देवतास्वत्वस्योद्देश्यत्वात् यागे यतः स्वत्वध्वंसस्यैवोद्देश्यत्वात् होमस्तु यागात्मक एव किन्तु जुहोतिप्रयोगे प्रक्षेपधीर्निमित्तं । 'सम्प्रदानेति, एतच्च स्वीकरणस्यलीयग्रामकरणमभिप्रेत्य न दानसिद्धिः किन्त्वुत्सर्गमात्रं, अतएव पुष्करिण्यौजलादेरुत्सर्गमात्रं न तु दानमतएव शिवाय गां दद्यादित्यादावपि न दानमपि तुत्सर्गमात्रं, एवं श्राद्धादावपि सम्प्रदानस्वीकरणाभावादिति भावः इति सङ्क्षेपः । इति प्रकाशः ।

अथ उपसर्गवादः ।

उपसर्गास्तु द्योतकाः न वाचकाः । द्योतकत्वञ्च धातोरर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वं तदुपसन्धानेन तत्र शक्तिर्वा न तु धात्वर्थाभिधायकत्वं पौनरुक्त्यापत्तेः । ननु प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षस्य विजयते इत्यादावतिशयस्य अभ्यागच्छतीत्यादावाभिमुख्य-सामीप्ययोः प्रतीतावुपसर्गान्वय-व्यतिरेकानुविधानात् पदान्तरवदत्रापि शक्तिः । न च प्रतिष्ठत इत्यत्र गतिधीर्न स्यात् प्रशब्दस्य प्रकर्षवाचित्वेनातिशयेन गमनार्थधीप्रसङ्गादिति वाच्यम् । तत्र प्रशब्दस्य धात्वर्थावरुद्धार्थत्वात् तच्च गमनमेव । धातोरिव तस्याप्यनेकार्थत्वात् । न च धातोः सार्थकत्वं क्लृप्तमतस्तत्रानेकार्थता युक्ता उपसर्गे तु नैवमिति वाच्यम् । धातूनां बहुत्वान्न प्रकर्ष-

---

अथ उपसर्गवादालोकः ।

'प्रोत्सरस्खलेनेति, एतच्च गमनत्वप्रकारकप्रतीतिदार्ढ्येनोक्तं ।

प्रसङ्गादाह, 'उपसर्गास्त्विति, तत्र स्वार्थविशेषे शक्तिर्धातोरिति शेषः । 'धातोरिवेति, न चैवं नानार्थत्वेऽपि प्रकर्षार्थमादाय प्रतिष्ठन-

वाचित्वं गौरवात् किन्तु प्रशब्दस्यैकस्येति तस्यापि सार्थकत्वात्। धातोरनेकार्थत्वं क्लृप्तं तदभियुक्तैर्नोपसर्गस्येति चेत्, न, तर्हि धातोर्नानार्थत्वे उपसर्गानुविधानमर्थविशेषे न स्यात् अक्षादिपदे तथा दर्शनात्। उपसर्गस्यापि शक्तत्वे धात्वनुविधानं न स्यादिति चेत्, न, साधुत्वार्थं तत्र तदनुविधानं तेन विना प्रयोगाभावात् न तु शक्त्यै। धातोस्तु शक्तावेव तदपेक्षेति वैषम्यम्। अथ प्रजयत्यभ्यागच्छतीत्यादौ सामान्यवाचकाद्धातोरेव प्रकर्ष-सामीप्यादिविशिष्टस्य विशेषस्योपस्थितिः। तात्पर्यग्राहकत्वमात्रमुपसर्गाणामिति चेत्, न, प्रकर्षादेर्विशेषस्याशक्यत्वेन तत्र लक्षणायां युगपद्वृत्तिद्वयापत्तेः। एतेनाभ्यागच्छतीत्यादौ सामीप्यादिविशिष्टधात्वर्थप्रतीतेर्वाचकत्वमुपसर्गाणां, प्रतिष्ठत इत्यादौ धातोरेव गमनार्थत्वं तात्पर्यग्राहकस्तु

इत्यादौ स्थितिप्रकर्षधीश्च स्यादिति वाच्य। स्थापूर्वप्रशब्दस्य गताविवामादितात्पर्य्यं च तत्र तस्यासाधुत्वात् तात्पर्य्याभावेनैव तद्बोधकत्वाद्वा। ‘तेन विनेति, यद्यप्युपकुम्भमित्यादौ धातु विनापि तत्प्रयोग तथापि तदतिरिक्तस्थले धातो प्रागेव तत्साधुत्वमिति भाव। ‘धातोस्त्विति, चौप्रसन्दानिकशक्तेस्तथाङ्गीकारात्।

‘सामान्येति, प्रकृष्टजयस्यापि जयत्वादिति भाव। एव जयत्वेनैव तस्य धी स्यादित्यत आह, ‘प्रकर्षादेरिति, ‘व्याख्यातस्येति। यद्यपि

प्रशब्दः । अन्यथा धातूपसर्गार्थयोर्विरोधेनान्वयानुपपत्तेः[१] । एवं यत्र धातूपसर्गयोर्विरोधस्तत्र द्योतकत्वमन्यत्र वाचकत्वमिति मतमपास्तम् । अगमनविरोधिगमनस्यैव प्रशब्दार्थत्वात् । अत्रोच्यते । आख्यातस्य धात्वर्थेन सह स्वार्थान्वयबोधकत्वमतः प्रतिष्ठत इत्यत्र गमनं धात्वर्थ एव । प्रशब्दार्थत्वे भावनान्वयो न स्यात् प्रकृति-प्रत्यययोः सम्भूयान्वयबोधकत्वनियमात् । एवञ्च प्रोत्तरस्थत्वेन गमने शक्तिरिति प्रशब्दः शक्ततावच्छेदको न शक्त इत्यौपसन्दानिकी शक्तिरेव द्योतकत्वम् ।

यदि गमनाभावाभावत्वप्रकारिका धीर्भवेत् तदा उपसर्गवाचकत्वपक्षेऽपि नान्वयानुपपत्तिः विशिष्टस्यार्थत्वादिति । न चैवं वृत्तिद्वय-

(१) उपसर्गधात्वर्थयो विरोधेनानन्वयापत्तेरिति ख० ।

वर्तमानत्वस्य स्वप्रकृतावेवान्वयान्न तदर्थस्य धात्वर्थान्वयनियमस्तथापि तद्विशिष्टप्रकृतेस्तदन्वयोऽस्त्येवेति भावः । 'प्रशब्दार्थत्व इति, एतच्च गमनाभावप्रकारकप्रतीतिदार्ढ्यार्थमुक्तं । यदि च गमनाभावविरोधित्वप्रकारिका धीस्तदा गमनाभावधातु प्रशब्दविरोधित्वमाहेति तद्विशिष्टधात्वर्थान्वयो भावनाया भवत्येवेति । वस्तुतस्तु प्रकर्षविशिष्टधात्वर्थ इव विरोधित्वविशिष्टगमनाभावे भावनान्वयः स्यात् तथैव व्युत्पत्ते, न तु धात्वर्थविशिष्टे प्रशब्दार्थे तथा च गमनत्वप्रकारिकैव धीः, अतएव तदुपेक्ष्य सिद्धवदुक्तवान् 'गमनं धात्वर्थ एवेति, 'प्रकृतीति, न च मुधा तथा नियमः, प्रकृत्यर्थगतस्वसमर्थस्य तद्विषयत्वेऽपि सम्भूयान्वयबोधकत्वगर्भस्य तस्य सामान्यविषयत्वात् । नन्वेवं गमनस्य धात्वर्थत्वे निवृत्तीत्यत्रापि गमनधीप्रसङ्ग इत्यत आह, 'एवञ्चेति, तथा च

प्रकर्षाभिमुख्यसामीप्यादेरुपसर्गवाच्यत्वेऽपि तद्विशिष्टधात्वर्थान्वयः सम्भवत्येव भावनाया ओदनं पचतीत्यत्रौदनविषयकपाकान्वयवदिति यद्यपि। तथापि उपसर्गस्य शक्ततावच्छेदकत्वं न शक्तत्वं गौरवात् तथाच प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिः। एवं हि क्लृप्तविशेष्यशक्तेर्विशेषणविषयत्वमात्रं कल्प्यते अन्यथा तु शक्त्यन्तरमेव। न चैवं जिपूर्वप्रत्वेन तत्रैव शक्तिरस्त्विति वाच्यम्। धात्ववाच्यत्वे भावनानन्वयप्रसङ्गात् प्रतिष्ठत इत्यत्रोपसर्गस्य शक्त्यवच्छेदकत्वमात्रकल्पनाच्च। अथ वा

तत्र शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनादन्यत्रापि तथा एवञ्च निर्णीतशास्त्रार्थ इति न्यायादिति भावः। तदेवाह, 'तथापीति।

तथाच प्रोत्तरजित्वादिकं न शक्ततावच्छेदकं गौरवात् किन्तु जित्वादिकमेव उपसर्गाणां तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं तदेव च तेषां द्योतकत्वं। न चैवं केवलधातोरपि तत्प्रत्ययापत्तिः, केवलस्य तत्राप्रयुक्तत्वादिति वदन्ति।

ननु शक्त्यन्तरकल्पनं तुल्यमेव तथा च प्रकृष्टजयत्वापेक्षया प्रकर्षत्वमेव अस्त्विति तत्रैवोपसर्गस्य शक्तिरस्त्वित्यत आह, 'एवं हीति, 'न चैवमिति, तथैव विनिगमनाविरहादुभयमेव शक्तं न त्वेकमवच्छेदकं अन्यथा घटादिपदेऽपि तथा स्यादिति भावः। 'धात्विति, घटादिपदे [illegible] विनिगमकाभावादानुपूर्वीविशिष्टसकलवर्णा एव शक्तिरिति भावः। ननु तथापि शक्त्यन्तरमेव शक्ततावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोर्भेदे शक्तिभेदावश्यकत्वान्निरवयवत्वेन शक्तिविस्तारस्याप्यन्यत्र सम्भवाच्च एवञ्च प्रत्वेनैव शक्तत्वं प्रकर्षत्वेनैव शक्यत्वं लाघवाज्जयांशस्यान्यलभ्यत्वाच्चेत्यरुचेराह, 'अथ वेति, नचैवं वृत्तिद्वयविरोधापत्तिः, मणिकृन्मते तद्भावेन प्रकृष्टांशस्य लक्षणया जयांशस्य शक्त्या

प्रतिष्ठत इत्यत्र विरोधिलक्षणया धातोर्गमनोपस्थितिः प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् प्रजयतीत्यादावपि विशेष्यवाचकस्य धातोर्विशिष्टे लक्षणा विशेष्यादिशिष्टस्यान्यत्वात् प्रादेस्तात्पर्यग्राहकत्वम्। न हि शक्तिं विनापि धातुतः प्रतीतिसम्भवे

विरोधोच्छेदः, वृत्तिद्वयेनोपस्थापन एव तद्विरोधात् न त्वेकया वृत्त्या एकया लक्षणयैवोपस्थापनादिति भावः।

वयन्तूपसर्गस्य वाचकत्वे निपातस्यानर्थकस्येति सूत्रं न क्रियेत

घोपस्थितावन्वयसम्भवात् विशिष्टस्य लक्षणयैवोपस्थितेर्नोक्त दोष इत्यन्ये। प्रतिष्ठत इत्यत्र च विरोधिलक्षणाया एव निरूढत्वेन स्थितिप्रकर्षधीरिति ध्येयं। नन्वेवं विभक्ते' कर्मत्वादौ शक्तिर्न स्यात् प्रकृतिलक्षणयैव तदुपस्थितिसम्भवात् प्रादिविभक्तेस्तात्पर्यग्राहकत्वादिति चेत्, न, विनिगमकाभावेन वैपरीत्यापत्तेः। नन्वेवमप्यौपाधिककारकादिपदानां विशिष्टोपाधौ शक्तिर्न स्यात् लाघवेन विशेष्यमात्र एव शक्तौ लक्षणया विशिष्टोपस्थितिसम्भवादिति चेत्, न, विशेषण-विशेष्ययोरन्यतरत्र शक्तौ विनिगमकाभावात् प्रकृते च केवलधातुप्रयोगे विशेष्यवाचकतानिर्णयात्।

यत्तु प्रतिष्ठत इत्यत्र मुख्यार्थोपस्थितिं तदनुपपत्तिञ्च विनैव नानार्थवत् प्रस्थानप्रतीतेरुपपत्तस्य धातोरेव तत्र शक्तिरिति, तन्न, अन्यत्र गृहीतशक्तेर्धातोर्मुख्यार्थोपस्थितौ बाधकाभावात् प्रशब्दाहिततात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणासम्भवाच्चेति दिक्। 'विशेष्यादिति, तथा च शक्यसम्बन्धोऽप्यविरुद्ध इति भावः। यदि चोपसर्गस्य वाचकत्वं तदा निपातस्यानर्थकस्येति सूत्रमनर्थकं स्यात् अर्थवदादिसूत्रेणैव तस्य प्रातिपदिकसंज्ञालाभात्

तत्कल्पनमर्हम् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् व्यतिसे इत्यादौ तु लुप्तः स्मृतो धातुरेवार्थप्रत्यायकः धातुलोपमजानतस्त्वार्थप्रत्ययाभावादिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे उपसर्गवादः ।

अर्थवदादिसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वलाभात् प्रपञ्चकल्पनाया गौरवात् इति भ्रमः ।

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते शब्दचिन्तामण्यालोके उपसर्गवादालोकः ।

प्रपञ्चार्थत्वकल्पनायां गौरवादित्यपि बोध्यं । ननु व्यतिसे इत्यत्र धातोरभावादुपसर्ग एव वाचक इत्यत आह, 'व्यतिसे इति । इति प्रकाशः ।

अथ प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादः ।

स्यादेतत्, तथापि सङ्केतग्रहे चेष्टातोऽप्यनुभवसम्भवाच्छब्दवत्सापि प्रमाणमतश्चत्वारि न प्रमाणानीति चेत्, उच्यते, शब्देन चेष्टायां सङ्केतग्रहाच्छब्दस्मृत्युपयोगिनी चेष्टा लिपिवत् शब्द एव प्रमाणमर्थे कृतत्वात् । नन्वेवं सति कथमेड-मूकस्य व्यवहारस्तस्य शब्दास्मरणादिति चेत्, न, अव्युत्पन्नत्वाच्चेष्टायां तस्य तस्य शब्देन न सङ्केतग्रहोन मानान्तरेणेति समया-

---

अथ प्रमाणचतुष्टयप्रामाण्यवादालोकः ।

ननु चेष्टा सङ्केतशब्दं स्मारयति न त्वनुभावयतीति न युक्तं तेन सह सम्बन्धाग्रहात् अर्थेन समं सङ्केतस्यैव सम्बन्धत्वात्, शब्देन

धर्म्मिण्येव धर्म्मा इति न्यायेन धर्म्मनिरूपणं धर्म्मिनिरूपणानन्तरमाह, 'स्यादेतदिति, न हि सा शब्दान्तर्भूता नियतशङ्केताभावात्, नानुमानमविनाभावाभावात्, प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावशङ्कैव नेति भावः । प्रतिबन्द्यभिप्रायेण दृष्टान्तमाह, 'लिपिवदिति, एतेन समयाधीनप्रवृत्तिकत्वेन शब्द एवान्तर्भवतु नाभावंशब्दवदनियतसङ्केतोऽप्यविरुद्ध इत्यपास्तं, उक्तरीत्या प्रमाणत्वस्यैवासम्भवात् मूकस्य चाजन्मबधिरस्य एतज्जन्मनि तेन शब्दाननुभवादिति

ग्रहाच्छब्दवत् चेष्टापि तं प्रति कुण्ठितैव। व्यवहारस्तु एड-मूकस्यैतद्विषया मम प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा एतस्याभिप्रेता यदा भवति तदा मामुद्दिश्यायमेतां चेष्टां करोति इत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहात्तथाभिप्रायमनुमाय प्रवृत्ति-निवृत्ती। कशाङ्कुशाभिघातादिव करि-तुरगादेः। न च ज्ञातसमयापि चेष्टा अभिप्रायानुमापिकास्तु[1] किं शब्दस्मरणेनेति वाच्यम्। अविनाभावाभावात्। न चैवं शब्देऽप्यभिप्रायानुमानादेव प्रवृत्त्यादस्त्विति वाच्यम्। शब्दादेव प्रत्येमीत्यनुव्यवसायात्तदनुभावकत्वे स्थिते तदनुकूलशक्तिकल्पनात्। एड-मू-

समं सम्बन्धग्रहे तत्स्मरणेऽपि सङ्केतबलाच्चोपजनितैवार्थोपस्थितिरन्वयबोधाङ्गं प्राथमिकत्वात् न स्मृतशब्दजा विलम्बितत्वात्, अन्यथा अलौकिकस्वर्गादिपदस्यापि अर्थानुपस्थापकत्वं आवश्यकसङ्केतक-

(१) चेष्टाभिप्रायमनुमाय प्रवर्त्तिकास्त्विति ख॰।

भावः। 'अश्रुतत्वादिति, शब्द इति शेषः, 'चेष्टापीति, सम्मत इति शेषः। कस्यचिन्मतमाशङ्क्य निराकरोति, 'न चेति, 'अविनेति, तदप्रतिसन्धानेऽपि ततोऽर्थप्रत्ययात् एवं मूकस्यानन्यगत्या वक्तृमादिकमपि कल्प्यं इति भावः। ननु चेष्टा सङ्केतग्राहकशब्दं स्मारयति न त्वर्थमिति न युक्तं शब्देन सह सम्बन्धाग्रहात् अर्थेन सह सङ्केतस्यैव सम्बन्धत्वात्। यदि च शब्देनापि सम्बन्धग्रहस्तदा ततः शब्दस्मरणेऽपि सङ्केतबलाच्चेष्टाजनितार्थोपस्थितिरे-

कादौ तु मानाभावात्तत्प्रवृत्तेरन्यथाप्युपपत्तेः। एवमन्यत्रापि शब्दप्रयोजकत्वे स्थिते तद्द्वारैव चेष्टायामनुभावकत्वं सम्भवतीति न सा पृथक् प्रमाणम्। अथ वा स्मारयतु चेष्टा पदार्थानेव न तु शब्दांस्तथापि सा न प्रमाणम्, जङ्घाङ्गुलीकरणे याचां करिष्यसीत्यादिका सत्यन्वयिनी प्रयोजकाभिप्रायं स्मारयन्ती प्रमाणमेव न, शङ्खध्वनौ याचां करिष्यसीत्यत्र शङ्खध्वनिवत्। असत्यन्वयिनी तु कारकेषु प्रातिपदिकार्थप्रधानक्रिया आनयनादिस्वरूपप्रधाना तथाच गौरश्वः पुरुष इत्यादिपदैरिव स्वतन्त्रेषु पदार्थेषु स्मारितेषु परस्परमन्वयायोगः प्रातिपदिकार्थे कर्मत्वादेरानयनादिप्रती-

---

वाक्यादेव वाक्यार्थोभूततदर्थोपस्थितेः। यदि शब्दादर्थं प्रत्येमि इत्यनुव्यवसायो विनिगमक उक्तः सोऽपि चेष्टातोऽमुमर्थं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायत्वेनाविनिर्णायक इत्यस्वरसादाह, 'अथ वेति, अत्रापि

वान्वयबोधाङ्गं प्राथमिकत्वात् न तु स्मृतशब्दता अतिविलम्बितत्वादिति।

अन्यथा आवश्यकसङ्केतग्राहकवाक्यादेव वाक्यार्थोभूतसर्गोपस्थितिसम्भवेन सर्गादिकमप्यर्थोपस्थापकं न स्यात्। यदि शब्दादमुं अर्थं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायो विनिगमक उक्तः सोऽपि चेष्टातोऽमुमर्थं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायेन तुल्य इत्यरुचेराह, 'अथ वेति, चेष्टासङ्केतसमये भवतीति शेषः। 'सत्यन्वयिनी, 'सत्यभिप्रायपूर्व्विकेत्यर्थं, स्मृतेरप्रमात्वेन तत्फलकस्य न प्रमात्वमित्यर्थः। 'असत्यन्वयिनी' असत्यभिप्रायपूर्व्विकेत्यर्थः। न च यत्र

तानागत-वर्त्तमानत्वस्य चान्वयप्रकारस्यानुपस्थितेः। पदैकदेशविभक्तिविशेषवच्चेष्टैकदेशविशेषात् प्रकरणादिविशेषाद्वा कर्मत्वादि-वर्त्तमानत्वादिस्मृतिनियम इति चेत्, न, कर्मत्वाद्यतीतत्वाद्युपस्थापकचेष्टैकदेशाभावात्। प्रकरणादयस्तु विषयविशेषे शब्दादीन्नियमयन्ति न त्वन्वयप्रकारकर्मत्वादौ कालविशेषे वा प्रवर्त्तयन्ति। अन्यथा गौरश्व इत्यादावपि प्रकरणादिभिः कर्मत्वाद्युन्नीय विवक्षितार्थाध्यवसायः स्यात्। न हि चेष्टाकलापप्रकरणादयः कारकविशेषानाक्षेप्तुमलं न तु पदकदम्ब इत्यस्ति नियमः, तथाच कालसङ्ख्या-कर्मत्वादिप्रतिपादकविभक्त्यादिसमभिव्याहारवैयर्थ्यप्रसङ्गः। कथं तर्हि ततोऽर्थव्यवहारः संशयप्रतिभयोरन्यतरस्मात् चेष्टास्मारितशब्दानामपि कर्मत्वाद्यन्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्यादेरभावात्। कथ-

---

कर्मत्वादिविशिष्टवाक्यार्थे एव सङ्केतः तत्र का गतिरिति वाच्यं। तत्र वाक्यार्थस्यैव सङ्केतविषयत्वेन पदार्थस्थानीयतया तत्स्मारकत्वेऽप्यननुभावकतया प्रमाणत्वाभावात्, उत्तरं 'संशयेति उत्कटकोटिकसंशयेत्यर्थः, विशेषोन्मेषः 'प्रतिभा'। व्याप्यपक्षमाक्षिपति 'चेष्टास्मारितेति, 'शब्दमात्रेणेति सङ्केतग्राहकशब्दस्य विभक्त्यादिमत एवानुभूतत्वात् तस्यैव स्मरणमित्यर्थः। नन्वीदृशचेष्टायां गेहे दश घटानुच्चारयतीत्याकारेण तेन शब्देन न चेष्टान्वयासिद्धिः तस्याः गेहे दश घटाः सन्तीति भिन्नप्रकारकज्ञानजनक-

मन्वयबोधकत्वमिति चेत्, न, विभक्त्यादिमतामेव शब्दानां स्मरणात् शब्दमात्रेण सङ्केतग्रहात्। नन्वपभ्रंशात् कथं वाक्यार्थधीः तत्रान्वयप्रकारोपस्थापकविभक्त्यादेरभावात्। न च साधुशब्दस्मरणादिति वाच्यम्। साधुशब्दसङ्ख्याविरहिणामपि पामराणा-

---

प्रमाणान्तरकल्पनागौरवमूलं, अतएव समयाधीनप्रवृत्तिकत्वं यदेव विभक्तिसमभिव्याहारसहकारितावच्छेदकत्वेनोक्तं तदेव विभाज-

---

त्वात्। न च कर्म्मत्वाद्यनुपस्थिते न साम्यबोधिता, स्वतन्त्रेच्छया नियन्तुमशक्यतया यत्र चेष्टादिविशेषे कर्म्मत्वादिसङ्केतकल्पनामते। यच्चोक्तं समयाधीनप्रवृत्तिकमानमात्रं भ्रान्त्यादि तदप्ययुक्तं तथा सति मानमात्र एव तत्सहकारित्वापत्तेः लाघवात्। यदि च तद्विनापि प्रत्यक्षादिप्रवृत्तिदर्शनात् न तथा तदा चेष्टायामपि तुल्यं।

यत्तु संशयादिनैव व्यवहारान्यथासिद्धिर्न सा प्रमाणमिति, तदपि न, तथात्वे शब्दादेरपि प्रमाणत्वानुपपत्तेः शब्दादयं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्यापि तुल्यत्वात् तस्माच्चेष्टापि प्रमाणमेव समयाधीनप्रवृत्तिकत्वस्य विभाजकोपाधितया न विभागव्याघातोऽपीति, नैवं, संशयादेर्नोमतनिश्चयाद्वा व्यवहारोपपत्तौ तत्प्रमाणत्वकल्पने गौरवात्। न चैवं शब्दादेरप्यनुपपत्तिः इति भाव।

यत्तुमिनोमीत्यादिना विजातीयप्रमाणसिद्धौ फलबलेन तदनुकूलकल्पनात्। न हि तद्विषयकनिश्चायकान्तराभावस्तत्कल्पनाबीजं पत्र साध्याद्युपस्थितौ सर्व्वत्र कविकाव्यमूलज्ञानवन्मानसस्य सर्गप्रत्ययप्रसङ्गात् प्रकृते च विजातीयानुव्यवसायाभावेन प्रमाणान्तरत्वाभावात् शाब्दत्वानुव्यवसायाभावेन च

मर्थप्रत्ययात् साधुपदमात्रस्मरणेऽपि कर्मत्वाद्युपस्थापकविभक्त्यादेरभावाच्चेति चेत्, न, यथा हि पदार्थशक्तत्वेन ज्ञातादपभ्रंशात्पदार्थोपस्थितिः तथा विभक्त्यर्थकर्मत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातादपभ्रंशैकदेशात् तत्तत्स्वरावच्छिन्नात् कर्मत्वाद्युपस्थितिः। अथ साधुशब्देऽन्वयप्रकारविभक्त्यादेः सहकारित्वं न तु चेष्टायां किन्तु तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं सहकारीति चेत्, न, समयाधीनप्रवृत्तिकमानमात्रं प्रति तत्सहकारित्वात्। तद्विशेषशब्दस्य गुरुत्वादिति न सा प्रमाणान्तरम्। ऐतिह्यञ्चाप्तोक्तत्वेन शब्द एवान्तर्भवति। अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योस्तु यथायथमन्तर्भावः प्रागेव चिन्तितः। अतः सिद्धं

कोपाम्भिलेनोच्यतां अतो न विभागव्याघात इत्यपि निरस्तं, सति प्रमाणभेदे अनुगमकगवेषणादिति ।

शब्दान्तर्भावाभावाच्च चेष्टातोऽर्थं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायस्य च तत्प्रयोजककामादाय मानसज्ञानविषयत्वेनाप्युपपत्तेरिति दिक्। 'प्रमाणान्तरमिति। यद्यपि न प्रमाणमित्येव वक्तुमुचितं प्रमाणत्वस्यैवानभ्युपगमात्तथापि प्रमाणान्तरत्वमेवाशङ्कितमिति तदेव दूषितं। 'ऐतिह्यञ्चेति, अनाप्तोक्तत्वे तु प्रमाणान्तरमपि न बाधितत्वादिति भाव'। न च सम्भवो मानान्तरमिति वाच्यं। द्विधा सम्भव योग्यताकारो यथा सम्भवति मेघे जलमिति, निश्चयाकारश्च यथा सम्भवति सहस्रे शतमिति तत्राद्यो न प्रमाणं अनि-

चत्वारि प्रमाणानीत्यपरम्यते। धीराः कुशाग्रमतयो-
भवतः प्रणम्य मौलौ निधाय करवारिरुहे समीहे।
वाणीयमर्थरहितापि विशृङ्खलापि सानुग्रहेण हृदयेन
विलोकनीया॥

इति महामहोपाध्यायश्रीमद्गङ्गेश्वरविरचिते
तत्त्वचिन्तामणौ शब्दाख्यतुरीयखण्डे प्रमाणचतुष्टय-
प्रामाण्यवादः समाप्तः, समाप्तश्च शब्दाख्यस्तुरीयः
परिच्छेदः॥

इति महामहोपाध्यायतार्किकचूडामणिश्रीजयदेवमिश्रप्रकाशिते
शब्दचिन्तामण्यालोके प्रामाणचतुष्टयप्रामाण्यवादालोकः।

धायकत्वात्, द्वितीयस्त्वविनाभावपुरस्कारादनुमानमेव, आर्थञ्च ज्ञानं
पूर्व्वोक्तन्यायेन मानसमेव, एतच्च सर्व्वमभिसन्धाय सिद्धवदाह, 'सिद्धमिति।
इति प्रकाशः।

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादः ।

आख्यातस्य* यत्नवाचकत्वं पचति पाकं करोतीत्यादि-

अथ शिरोमणिकृताख्यातशक्तिवादविवृतिः ।

कुञ्चिताधरपुटेन वादयन्
वंशिकां प्रचलदङ्गुलिपङ्क्तिः ।
मोहयन्नखिलवामलोचनाः
पातु कोऽपि नवनीरदच्छविः ॥
श्रीमता मथुरानाथ-तर्कवागीशधीमता ।
आख्यातशक्तिवादस्य क्रियते विवृतिः शुभा ॥

आख्यातस्य शक्तिं निरूपयति, 'आख्यातस्येति, आख्यातं यत्न-

---

* यद्यपि तत्त्वचिन्तामणिकारप्रणीताख्यातवादग्रन्थः पूर्वं मुद्रितः तथापि शिरोमणिप्रणीताख्यातशक्तिवादग्रन्थः तदपेक्षया युक्तिपूर्णत्वेन अभिनवरीत्या निर्मितत्वेनास्मिन् लोके दुर्लभत्वेनास्मत्पुस्तकस्य जीर्णप्रायत्वेन च तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थशेषे मथुरानाथकृतविवृतिनामकव्याख्यानेन सह स्वातन्त्र्येण मुद्रित इत्यलं पल्लवितेन ।

'आख्यातस्येति आख्यातत्वं शक्ततावच्छेदकं यत्नश्च शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः, तत्राख्यातत्वं तत्तं वर्णत्वव्याप्यजातिविशेषः, त्यादयो लकारादेशाः', तथाचाप्राप्तस्य पचतीत्यादावादेशेन त्यादिना आदेशिनो लकारस्य स्मरणादेव

त्वावच्छिन्नशक्यताकमित्यर्थः, तेन वक्ष्यमाणहेतोर्न वैयधिकरण्यं। आख्यातत्वञ्च सङ्केतविशेषसम्बन्धेन आख्यातपदवत्त्वं, न तु जातिः, तिवादिना साङ्कर्य्यात् मानाभावाच्च। शक्ततावच्छेदकस्य न तत्, किन्तु प्रत्येकं तिवादिकत्वेव, आख्यातत्वप्रकारेणाज्ञानदशायां तिवादिना ज्ञानात् शाब्दबोधमात्रस्य शक्तिभ्रमजन्यत्वप्रसङ्गात्, तिवादिना प्रकारेणाज्ञानदशायां तत्प्रकारेण ज्ञानात् शाब्दबोधानुदयस्य सर्व्वसिद्धत्वात्। यत्नत्वञ्च प्रवृत्तित्वं, प्रवृत्तित्वञ्च रागजन्यतावच्छेदकतया सिद्धं, अहं यते अहं प्रवृत्तोऽस्मि अहं करोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको निवृत्ति-जीवनयोनियत्नावृत्तो जातिविशेषः, निवृत्ति-जीवनयोनियत्नयोः रागाजन्यत्वात् तथानुव्यवसायविरहाच्च। चेष्टाजनकतावच्छेदकः स एव निवृत्तेश्चेष्टाजनकत्वविरहात्। सुषुप्तौ शरीरकर्म्मणः[१] चेष्टात्वे मानाभावात्,[२] तथापि[३] चेष्टात्वस्यानुभव-

(१) आकुञ्चनादेरित्यर्थः।

(२) न जीवनयोनियत्नस्य चेष्टाजनकत्वमिति शेषः।

(३) ननु चेष्टावत्त्वं शरीरत्वं सुषुप्तौ चेष्टाविरहे शरीरव्याघात इत्यत आह तथापीति।

यत्नत्वविशिष्टस्योपस्थिति-शाब्दबोधौ विशेषदर्शिनः। भ्रान्तस्य च त्यादावेव यत्नत्वविशिष्टशक्तिभ्रमादन्वयबोधः। न च त्यादेः ककारादेशत्वमादाय विनिगमकाभावः, सर्व्वांशेन पाणिनिमुनिना त्यादीनां ककारादेशत्वबोधनं न तु ककारादीनामित्यस्यैव विनिगमकत्वादिति सम्प्रदायविदः। आख्यातपदात् त्यादयो बोद्धव्या इत्याकारकवैयाकरणपरिभाषाविषयत्वसम्बन्धेनाख्यातपादवत्त्वमेवाख्यातत्वं तेन रूपेण त्यादिषु तथा परिभाषा कृता न तु

सिद्धत्वे रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वव्यापको निवृत्तिव्यावृत्तो जीवनयोनियत्नसाधारणो जातिविशेष एव चेष्टाजनकतावच्छेदकः, स च नाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकः तथासत्याख्यातस्य कृधातुपर्य्यायत्वानुपपत्तेः । सुषुप्तौ जीवनयोनियत्नसत्त्वेऽपि स्वारम्भिककरोतिव्यवहाराभावेन रागजन्यतावच्छेदकप्रवृत्तित्वस्यैव कृधातुशक्यतावच्छेदकत्वात् । एतेन प्रवृत्ति-निवृत्ति-जीवनयोनिसाधारणं गुणविभाजकं प्रयत्नत्वमेव आख्यातस्य शक्यतावच्छेदकं । न चैवं पाकगोचरनिवृत्तिदशायामपि पचतीत्यादिः प्रयोगः स्यादिति वाच्यं । निवृत्तेः क्रियानुकूलत्वाभावात् क्रियानिष्ठसाध्यत्वाख्यविलक्षणविषयतानिरूपकत्वाच्च । तथा च व्यवहारासम्भवात् आख्यातार्थप्रयत्न-धात्वर्थयोस्तादृशसम्बन्धेनैवान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात् योग्यताभ्रमात् तथा प्रयोगस्येष्टत्वात् । प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि लक्षणया

ककारादीनामिवस्यैव विनिगमकत्वादिति, तिबादिना वा यत्नत्वविशिष्टगोचरपदार्थस्मृति-शाब्दबोधावभ्रान्तस्य, भ्रान्तस्य च तिबादिना शक्तिभ्रमादेव तावित्यन्ये। विनापि कत्वाख्यातपदवत्त्वयोर्ज्ञानं पचतीत्याद्यवभ्रान्तस्य शाब्दबोधदर्शनेन त्वादिना शक्तिः तथा च तिबादिकमेवाख्यातत्वं । न चैवं तिबादिभेदेन शक्तिभेदकल्पने गौरवं, प्रामाणिकतया तस्यादोषत्वात् । न च तिबादीनां विष्णु-नारायणशब्दादीनामिव पर्य्यायतापत्तिः, इष्टत्वादित्यपरे । वेदत्वादिवदाख्यातत्वमखण्डोपाधिरिति नव्याः । एतेन धातुत्व-विभक्तित्वादयो व्याख्याताः । यत्नत्वञ्च घटं करोमि घटाय यतते इत्यादिप्रतीतिसिद्धजातिविशेषः । न च यत्नत्वं प्रवृत्ति-जीवनयोनियत्नसाधारणो जातिविशेषः इति सिद्धान्तः तद्व्याप्यापि जीवनयोनियत्नव्यावृत्तप्रवृत्तित्वाख्यजातिरस्ति तथा च तद्व्याप्यप्रवृत्तित्वजातेरप्याख्यातशक्य-

योग्यताभ्रमात् तदानीं तादृशप्रयोगस्य दुर्व्वारत्वात् इति कश्चित् प्रलपितमप्यपास्तं। तथा सति आख्यातस्य कृधातुपर्य्यायत्वानुपपत्तेः गुणविभाजकप्रयत्नत्वस्य जातित्वे मानाभावेन प्रवृत्तित्वमपेक्ष्य तस्य गुरुत्वाच्च। न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे चैत्रो निश्वसितीत्यादौ कथं श्वासानुकूलप्रयत्नानुभव इति वाच्यं। तत्र श्वासाश्रयत्वमात्रप्रतीतेः शरीरक्रियाविशेषस्य श्वासत्वात्। न च तथापि प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे परमेश्वरो वेदं वक्ति परमेश्वरो वेदमुच्चारयति परमेश्वरो वेदं प्रयुङ्क्ते इत्यादौ कथं वेदाभिन्नशब्दानुकूलयत्नवत्त्वानुभवः वेदजनककण्ठाद्यभिघातानुकूलयत्नवत्त्वानुभवो वा इति वाच्यं। कार्य्यसामान्यं प्रत्यतिलघुतया व्याप्यधर्म्मतया च प्रवृत्तित्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वेऽपि भागवतप्रयत्नेऽपि प्रवृत्तित्वस्य धर्म्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात्। यद्वा तत्र वचादिधातोरेव यत्नसामान्यमर्थः, अनुकूलत्वं विषयत्वं वा कर्म्मविभक्त्यर्थः, आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, आख्यातस्यैव वा यत्नसामान्ये लक्षणा वचादिधातुश्च कण्ठाद्यभिघातपर एव।

तावच्छेदकत्वसम्भवेन तदादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यम्। तथा सति सुषुप्तिकाले चैत्रो निश्वसितीति प्रयोगाभावप्रसङ्गात् तदानीं प्राणक्रियारूपनिश्वासानुकूलप्रवृत्तेरभावात् प्रवृत्तिहेतोरिष्टसाधनताज्ञानादेस्तदानीमभावेन प्रवृत्त्युत्पादासम्भवात्। न हि यत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽप्ययं दोषः, निश्वासानुकूलजीवनयोनियत्नस्य धर्म्माधर्म्मसहितात्ममनोयोगमात्रजन्यस्य सुषुप्तिकालेऽप्युत्पत्तेः। न च निरुक्ताख्यातयत्नत्वस्य कृत्याद्याख्यातपदाप्रतिपाद्यतया यत्नत्वस्यातिप्रसक्तत्वेन न शक्यतावच्छेदकत्वं अन्यथा सत्त्व-गुण-

केचित्तु परमेश्वरपदं तदीयकण्ठपरं, वचादिधातोः कण्ठाद्यभिघात एवार्थः, आख्यातस्य आश्रयत्वमेवार्थः, आख्यातस्यैव वा परम्परासम्बन्धविशेषेणाश्रयत्वमर्थः, तथाच परमेश्वरपदं यथाश्रुतमेवेत्याहुः ।

तथासति प्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन कृधातुमत्त्वादिति हेतुरूह्यः, विशेषेत्युपादानात् आत्मादौ न व्यभिचारः । नन्वयं हेतुरसिद्ध इत्यत आह, 'पचतीति, पचति पाकं करोतीत्यादिवाक्यमध्यवर्त्तिना यत्नार्थककरोतिना यत्नप्रकृतकृधातुना सर्व्वाख्याता-

---

ख्यातादेरप्याख्यातप्रकृततावच्छेदकत्वं अनुकूलताविशेषस्य संसर्गत्वाच्च पचतीत्यादौ न ज्ञानादीनां बोधः इत्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यम् । पचतीत्यादौ सत्त्व-गुणत्वादिनैव यत्नस्य शाब्दबोधाभ्युपगमे पचतीत्यादिशाब्दबोधानन्तरं चैत्रः पाकानुकूलयत्नवान्न वेति संशयादिप्रसङ्गात् अप्रसङ्गाच्च चैत्रः पाकानुकूलगुणवान्न वेत्यादेरिति निवृत्तिसाधारणमपि यत्नत्वमेव प्रकारतावच्छेदकं स्वीक्रियते । न च ईश्वरः पचतीति प्रयोगापत्तिः कार्य्यमात्रहेतुभूताया ईश्वरकृतेः पाकस्याप्यनुकूलत्वादिति वाच्यम् । ईश्वरकृतिव्यावृत्तस्य पाकानुकूलत्वस्यैव पचतीत्यादौ वाक्यार्थत्वाभ्युपगमात् । अस्तु वा ईश्वरो जगत् सृजतीत्यादिवदीश्वरः पचतीत्यादिप्रयोगे इष्टापत्तिरिति ।

यत्तु रागजन्यतावच्छेदकं प्रवृत्तित्वावान्तरवैजात्यमेवाख्यातप्रकृततावच्छेदकमिति पाकानुकूलतादृशविजातीयप्रवृत्तेरीश्वरावृत्तित्वादीश्वरः पचतीति न प्रयोगः इति वदन्ति, तदसत्, तथा सतीश्वरो जगत् सृजतीति प्रयोगाभावप्रसङ्गात् सुषुप्तिदशायां चैत्रो निश्वसितीति प्रयोगाभावप्रसङ्ग इत्यस्याप्युक्तत्वाच्च इति दिक् । नन्वाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिग्रहः कुत इत्याकाङ्क्षायामाह, 'पचतीत्यादि, 'यत्नार्थकेति यत्नार्थको यः करोतेः कृधातु-

यत्नार्थककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणात्। व्यवहारा-
दिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः किञ्च-

णां लट्त्वादिरूपसकलाख्यातविभाजकतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नानां विवरणात् स्वघटकप्रतिपादकताभाजनत्वात्। 'आदिपदात् पक्ष्यति पाकं करिष्यति अपचत् पाकमकरोत् इत्यादिपरिग्रहः, आदिपदापूरणे पाकं करोतीत्यत्र करोतिना पचतीत्यादेरविवरणादसङ्गतत्वापत्तेः। 'सर्व्वाख्यातविवरणादित्यस्य सर्व्वैराख्यातविवरणादित्यर्थः, इति केचित्। अयं भावः पचति पाकं करोतीत्यादिविवरणेषु पचतिपदं स्वपरतया पचपदपरं तिपदपरञ्च, पाकपदसमभिव्याहारेण कृधातुः पाकसमानार्थकत्व-कृञ्समानार्थकत्वपरः, आख्यातमाख्यातार्थः, एवञ्च पचपदं पाकसमानार्थकं, तिपदं कृञ्समानार्थकमित्यादिबोधः। एवं सर्व्वत्रैव विवरणे चरमपदे एव तत्पदसमभिव्याहारेण तत्तत्समानार्थकत्वे लक्षणा। अतएव येन समानार्थकतया यत् बोध्यते तत् तस्य विवरणमिति प्रामाणिकाः। ननु तथापि शक्यप्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन कृधातुमत्त्वं लक्षणादिना कृधातुशक्यप्रतिपादके शब्दे अनैकान्तिकमित्यत आह, 'व्यवहारादिवेति, 'बाधकं विना' स्वसाध्यबाधकं यद्विशेषणं तदभाववत्त्वविशेषणसहकारेण, 'व्युत्पत्तेः' व्युत्पत्तिसम्भवात् शक्तिग्रह-

तेन सर्व्वाख्यातार्थकथनादित्यर्थ'। ननु विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वे अपसिद्धान्तः शक्तिग्राहकस्य मध्ये विवरणस्याग्रहणादित्यत आह, 'बाधकं विनेति गौरवसान्यलभ्यत्वादिरूपबाधकाभावे सतीत्यर्थः, तेन स्याणौ पचतीत्यादौ

सम्भवादिति यावत् । गवादिपदव्यवहारो यथा गवादिपदशक्यत्व-स्वरूप-स्वसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं लक्षणा-शक्तिभ्रमजन्यप्रतिपत्तिविषयतासम्बन्धेन गवादिव्यवहारवत्त्वं तदभाववत्त्वे सतीति विशेषणविशिष्टीभूय प्रतिपाद्यतासम्बन्धेन गवादौ गवादिपदशक्तिसाधकः, तथा कृधातुमत्त्वादिरूपविवरणमपि प्रवृत्तिलावच्छिन्नशक्यताकत्वादिरूपस्वसाध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं लक्षणा-शक्तिभ्रमजन्यस्वशक्यप्रतिपत्तिजनकतासम्बन्धेन कृधातुमत्त्वं तदभाववत्त्वे सतीति विशेषणविशिष्टीभूय स्वशक्यप्रतिपादकताविशेषसम्बन्धेन प्रवृत्तावाख्यातादेः शक्तिसाधकमित्यर्थः, तथाच निरुक्तबाधकाभाववत्त्वं हेतौ विशेषणं देयमिति भावः । अतएव "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" ॥ इति पठन्ति । तत्रानुमानपदं व्यवहारादीतरानुमानपरं, तेन व्यवहारादेर्न पृथगुपादानविरोधः ।

पाकानुकूलव्यापारस्य विवरणेऽपि न व्यापारत्वविशिष्टे शक्तिः यत्नत्वापेक्षया व्यापारत्वस्य गुरुत्वमेव बाधकं एवं पचति पाकयत्नवान् इत्यादिना धर्म्मिणो विवरणेऽपि तत्रान्यलभ्यत्वमेव बाधकमिति भावः । तदाहुः "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" ॥ 'विवृतिः' विवरणमित्यर्थं इति, तथाच शक्तिग्राहकाणां मध्ये विवरणस्यापि शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति न सिद्धान्तविरोधः । विवरणस्य शक्तिग्राहकता च व्यवहारस्येव अनुमानोत्थापकतया तथा हि पचतीत्यादावाख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं यत्नत्वविशिष्टार्थककृधातुप्रतिपाद्यार्थकशब्दत्वादित्याद्येवानुमानं, अत्र च कृधातुप्रतिपाद्यार्थकत्वरूपं विवरणं हेतुघटकमिति शक्तिग्राहकानुमानहेतुघटकत्वमेव

साम्प्रदायिकास्तु नन्वाख्यातस्य किं शक्यमित्यत आह, 'आख्यातस्येति यत्न आख्यातस्य वाच्य इति यथाश्रुत एवार्थः। ननु तथाख्यातपदवाच्यत्वे किं मानमित्यत आह, 'पचतीति, अभेदे तृतीया, अन्वयस्यास्य विवरणे, विवरणं समानार्थकत्वज्ञापनं, ज्ञापनं ज्ञानानुकूलः शब्दः, प्रमाणत्वं पञ्चम्यर्थः, तथाच विवरणमेव मानमिति भावः। ननु विवरणस्य शक्तिप्रमापकत्वं न शब्दविधया शक्तेः पदार्थत्व-वाक्यार्थत्वयोरभावादत आह, 'व्यवहारादिवेति, तथाचानुमानविधयैव तस्य शक्तिसाधकत्वमिति भावः। अनुमानस्योक्तरूपमिति व्याचक्षुः।

ननु विवरणेन कथमुक्तप्रतिपादकत्वं तिबादेर्न बोधितं,

विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वमदार्थ इति भावः। न च व्यवहारस्य शक्तिग्राहकत्वाभावेन 'व्यवहारादिवेति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम्। घटपदं घटत्वविशिष्टे शक्तं तद्व्याप्यजन्यघटत्वविशिष्टबोधजनकपदत्वादित्यनुमाने घटत्वविशिष्टबोधकत्वरूपव्यवहारस्य हेतुघटकतया शक्तिग्राहकानुमानोपयोगकत्वसम्भवात् 'व्युत्पत्ते' शक्तिग्रहात्, व्युत्पत्तिपदस्य शक्तिवाचकत्ववत् शक्तिग्रहवाचकत्वादिति भावः। ननु नैयायिकानां यत्नत्वविशिष्टे आख्यातस्य विवरणवत् मीमांसकानां व्यापारेऽपि विवरणात् व्यापारत्वविशिष्टेऽपि शक्तिः स्यादिति न विवरणस्य शक्तिग्राहकतेत्यत आह, 'किं करोतीति कृतित्वविशिष्टधर्मिक-किञ्चिद्धर्मप्रकारकजिज्ञासाविषयः किंशब्दार्थः, 'किमिति क्रियाविशेषणं, तथाच किं करोतीत्यस्य तादृशजिज्ञासाविषयाभिन्नकृतिमानित्यर्थः, क्रियाविशेषणस्याभेदेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। न च क्रियाया द्वितीयार्थानुकूलकत्वार्थे, तथा सति विषयेभ्योऽतिरिक्तत्वानुपपत्तिप्रसङ्गादिति भावः। यद्वा विषयत्वमेव द्वितीयार्थः, तादृशजिज्ञासा च

रोतीत्यादियत्नप्रश्ने पचतीत्याद्युत्तरस्य यत्नार्थकत्वं विनानुपपत्तेश्च । अचेतने रथो गच्छतीत्यादौ च अनु-

---

अपि तु कृधातुप्रतिपाद्यप्रतिपादकत्वं, तच्च लक्षणया कृधातोः प्रतिपाद्यस्य व्यापारादेः प्रतिपादकत्वेऽपि निर्व्वहतीत्यरुचेराह, 'किं करोतीति किंविषयकत्वप्रकारकप्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकप्रश्ने सतो-त्यर्थः, किंविषयकत्वं जिज्ञासितविषयकत्वं, किंशब्दस्य जिज्ञासित-वाचकत्वात् । 'यत्नार्थकत्वं विना' आख्यातस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टार्थ-कत्वं विना, 'अनुपपत्तेरिति जिज्ञासानिवर्त्तकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्रूपविशिष्टे जिज्ञासितस्य तत्सम्बन्धः प्रश्नवाक्येन बोध्यते परिशिष्टे विशिष्य तत्सम्बन्धज्ञानेनैव जिज्ञासानिवृत्तेरिति भावः । तथाच आख्यातं प्रवृत्तित्वावच्छिन्नशक्यताकं प्रवृत्तित्वविशिष्टे जिज्ञासाया-निवर्त्तकस्य ज्ञानस्य जनकत्वात् इत्यनुमानप्रकारोऽवसेयः । तथापि लक्षणा-शक्तिभ्रमाजन्यत्वेन ज्ञानं विशेषणीयं, तेन लक्षणया प्रवृत्ति-बोधके शब्दे न व्यभिचारः । न च लक्षणा-शक्तिभ्रमाद्यजन्यप्रवृत्ति-त्वविशिष्टविषयकज्ञानजनकत्वादित्येवास्त्विति वाच्यं । हेत्वन्तरवत्त्व-स्य हेत्वन्तरादूषकत्वादिति निगर्व्वः । ननु पूर्व्वहेतौ निरुक्तबाध-

---

किंशब्दार्थं इति, 'यत्नार्थकत्वं विनेति पचतीत्यस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकत्व-विरहे पचतीत्यतो यत्नत्वविशिष्टधर्म्मिकपाकप्रकारकबोधो न स्यात् तथाच प्रश्नप्रतिपादितजिज्ञासानिवर्त्तकज्ञानजनकवाक्यत्वरूपमुत्तरत्वं पचतीति वाक्ये न स्यादित्यर्थः । नन्वाख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टार्थकत्वे रथो गच्छतीत्यादि-वाक्यस्यायोग्यत्वापत्ति' अचेतने रथादौ गमनानुकूलयत्नस्य बाधादित्यत आह, 'अचेतन इत्यादि अचेतनविशेष्यकबोधजनक इत्यर्थः, 'अनुकूलेत्यादि,

कूलव्यापारे लक्षणा। अन्यदीयगमनानुकूलनोदना-

काभाववत्त्वविशेषणं अत्र तु लक्षणा-भक्तिभ्रमाद्यमन्यत्वं ज्ञानविशेषणमपीदं प्रवृत्तिमत्त्वाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे रथो गच्छतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्त्या अनुकूलव्यापाराद्यवाख्यातस्य शक्तेः रथादेरचेतनतया चैतन्याद्यनवच्छेदकतया च तत्र प्रवृत्तिमत्त्वासम्भवात्। अपचत्यपि चैत्रादौ कालिकादियत्किञ्चित्सम्बन्धेन प्रवृत्तिमत्त्वमादाय चैत्रः पचतीत्यादिव्यवहारवारणाय समवायावच्छेदकतान्यतरसम्बन्धेनैव कर्तृपदार्थे आख्यातार्थस्यान्वयस्य साकाङ्क्षत्वमित्यभ्युपेयत्वात्, आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगानभ्युपगमे समवायोऽपि नान्तर्भावनीयः, परमेश्वरो वेद वक्तीत्यादौ परमेश्वरपदस्य तच्छरीरपरत्व एव योग्यत्वं न तु परमात्मपरत्व इति चाकारेण स्वीकरणीयमित्याशङ्कां प्राचीनमतमाश्रित्य परिहरति, 'अचेतन-इत्यादिना, 'अचेतने' अचेतनविशेष्यकाख्यातार्थप्रकारकबुद्धिजनने, 'अचेतनत्वं' समवायावच्छेदकतान्यतरसम्बन्धेन चैतन्यवतो भिन्नत्वं, तेन चैत्रः पचतीत्यादेर्न सङ्ग्रहः, तण्डुलः पच्यते इत्यादेर्व्यवच्छेदार्थमुक्तं 'रथो गच्छतीत्यादाविति, तेन कर्तृरहिताख्यात इति लभ्यते, 'च.' त्वर्थः। 'अनुकूलव्यापारे लक्षणेति अनुकूलव्यापारे निरूढलक्ष-

णयात्र रथो गच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारात्मकनोदनाभिधानादेव रथादावस्तीति नायोग्यतेति भावः। इदञ्च प्राचीनमतं एतन्मतं दूषयितुं स्वमतं दर्शयितुमाह, 'अन्यदीयेत्यादि, 'अन्यदीयेत्यादिकमारभ्य 'नद्या-इत्यन्त एको ग्रन्थः। रथीयगमनानुकूलनोदनादिमत्त्वे निरूढे रूढ्यादावित्यर्थः। ननु गमनोपहितव्यापार एव गच्छतीत्यस्यार्थो वाच्य इति

दिमति गच्छतीत्यप्रयोगात् जानातीच्छति-यतते-द्वेष्टि-

ष्टीत्यर्थः, यादृशलक्षणया प्रयोगे कथायां वादिनो न निग्रहः सैव लक्षणा निरूढ़ा, अनुकूलत्वस्य धात्वर्थाख्यातार्थव्यापारयोः संसर्गतया स्फोरणायानुकूलत्वेनोपादानं, न तु लक्ष्यतावच्छेदके तदन्तर्भावः । व्यापारत्वञ्च कार्य्यत्वं तच्च प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसवत्त्वं, प्रागभाववत्त्वं वा व्यापारत्वं । व्यापारे निरूढ़िलक्षणामतं दूषयन् मतान्तरमाह, 'अन्यदीयेत्यादिना 'गत्या इत्यन्तेन, 'अन्यदीयत्वं रथादिनिष्ठत्वं, 'नोद्यमादिमतीति, निश्चय इति शेषः, 'आदिपदादभिघाताद्दृष्टवदात्मसंयोगादिपरिग्रहः, 'अप्रयोगादित्यादेः पञ्चम्यन्तस्य 'आश्रयत्वे निरूढ़िलक्षणा' इत्यग्रेतनेनान्वयः । ननु विशिष्टाधारत्वसम्बन्धेनैव कर्त्तृपदार्थे गमनवद्व्यापारान्वयस्य साकाङ्क्षत्वात् गमनविशिष्टव्यापारस्य च नियत्वे विरहान्नायमतिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'जानातीत्यादि, तथाचावश्यकल्पनीयाश्रयत्वे निरूढ़िलक्षणयैवोपपत्तौ नानुकूलव्यापारे निरूढ़िलक्षणा कल्प्यत इति भावः । अत्र चतुर्जानातीत्यादौ व्यापारस्यापि प्रत्ययादुक्तं 'इच्छतीति, अत्र याग-श्राद्धलक्षणेच्छायां तदनुकूलप्रवृत्तेरपि प्रत्ययादुक्तं 'यतते द्वेष्टीति, यत्न-द्वेषयोस्तु प्रवृत्तिजनकत्वमसम्भाव्यमेवेति भावः । उक्तेषु प्रवृत्तिव्यापारयोरप्रतीतावपि आत्म-मनोयोगादिरूपो व्यापार आत्मनि सम्भवत्येव, अतिप्रसङ्गनिरासोऽपि धात्वर्थविशिष्टनिरूपि-

णोक्तदोष इत्यत आह, 'जानातीति, 'गच्छतीत्यादिभिन्नकमुदाहरणसाकल्य-प्रदर्शनाय । ननु जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलो व्यापार आत्मनि मनो-

विद्यते-निद्रातीत्यादौ च क्रियानुकूलज्ञप्ति-व्यापारयो-

ताधारत्वस्य समानाधिकरणनियमाभ्युपगमादेव सम्भवतीत्यनुशयेनोक्तं 'विद्यते निद्रातीति, विदेः कालसम्बन्धित्वमर्थः, तदनुकूलज्ञप्ति-व्यापारयोश्च न घटत्वादौ सम्भव', एवं मेध्याख्यनाडीविशेषावच्छेदेनात्ममनःसंयोगो निद्रा, मेध्यात्वञ्च पुरीततिसाधारणोनाडीविशेषवृत्तिजातिविशेषः, तेन सुषुप्तौ निद्रातीति प्रयोगो नानुपपन्नः। तादृशनिद्राश्रयत्वव्यवहारश्चात्मनि मनोव्यावृत्तेनात्मत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिसमवेतादृष्टारभ्यत्वलक्षणपरम्परासम्बन्धेन, असाधारणतदनुकूलताश्रयो व्यापारश्च न क्वचिदात्मनि सम्भवतीति भावः। वस्तुतस्तु 'विद्यते इत्यस्य पूर्वं 'निद्रातीति पाठः, 'निद्रा [redacted] मेध्याख्यनाडीविशेषमनःसंयोगः, तदाश्रयत्वव्य-

योगादिरेव प्रतीयता इत्यत आह, 'विद्यत इति धात्वर्थस्य वर्तमानकालसम्बन्धादेरनुकूलव्यापारस्य गगनादौ बाधात् गगनं विद्यत इत्यस्यानुपपत्तिरित्यर्थं, 'निद्रातीति, मेध्यानामनाडीविशेषेण मनसः संयोगो निद्रा स च संयोग आत्मनि स्वाश्रयमन प्रतियोगिकविलक्षणसंयोगलक्षणपरम्परासम्बन्धेन वर्तते इत्यत सुषुप्तौ निद्रातीति प्रयोग उपपद्यते विलक्षणसंयोगस्य तत्तदात्मीयादृष्टाकृष्टमनसि तत्तदात्मीयताव्यवहारनियामकतया सिद्ध केवलमात्म-मनसोरेव एवं मन प्रतियोगिकसंयोगेन मनो न भवतीति मेध्या निद्राति मनो निद्राति इत्यादयो न प्रयोगा। न च निरुक्तपरम्परासम्बन्धेन मेध्यान्तःकरणसंयोगो यथा आत्मनि वर्तते तथा तदनुकूलव्यापारो मेध्याक्रिया मन क्रिया वा स्वजन्यमेध्यान्तःकरणसंयोगाश्रयमन प्रतियोगिकविलक्षणसंयोगेनात्मनि वर्तते

चारस्य आत्मनि स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वरूपेण, स्वसमवाय्यारम्भकादृष्टवत्त्वरूपेण वा परम्परासम्बन्धेन, शरीरे च स्वसमवायिसमवेतद्रव्यत्वलक्षणेन परम्परासम्बन्धेन, असाधारणतदनुकूलताश्रयो व्यापारस्य न क्वचिदात्मनि सम्भवतीति भावः । यथा स्वसमवायिसमवेतशरीरारम्भकादृष्टवत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेन तादृशनिद्राश्रयत्वमात्मनः तथा तदनुकूलव्यापारस्य नाडीक्रियादेरप्यात्मनि तेन सम्बन्धेन सत्त्वसम्भवादुक्तं 'विद्यत इति, कालसम्बन्धित्वरूपस्य विद्यमानत्वस्य चानुकूलव्यापारो न कश्चिद्घटत्वादौ सम्भवतीति भावः ।

यत्तु विदेः सत्तार्थकतया तदनुकूलव्यापारएवासम्भव इति भाव इति, तन्न, सत्ताजातेस्तदर्थत्वे अविद्यतेत्यादौ ध्वस्तान्या-घटातीतत्वाद्यन्वयापत्तेः ।

इत्यत्र क्रियानुकूलव्यापारबोधः सम्भवत्येवेति वाच्यम् । तादृशपरम्परा-सम्बन्धेन तदनुकूलव्यापारस्यात्मनि विशिष्टबुद्धाभावेन तादृशपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् मेध्यान्तःकरणसंयोगस्य च उक्तपरम्परासम्बन्धेना-त्मनि विशिष्टबुद्ध्या उक्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वमावश्यकं अन्यथा स्वनिद्राया-विशिष्टबुद्ध्यनुत्पादापत्तेः । अतएव यत्र प्रयत्नयोग्यनाड्यवच्छेदेन प्रयत्ने जाते तेन प्रयत्नेन तन्नाडीकर्म्म जायते तेन च कर्म्मणा तन्नाड्या मनसि मेध्यायां वा नोदनाभिघातौ जायेते ततो मनसो मेध्याया वा कर्म्मोत्पत्तिः तदनन्तरं उत्तरदेशे मनसि मेध्याया वा मेध्याया मनसो वा संयोगस्तच्च मेध्या-मन संयोगानुकूलायास्तत्तन्नाड्यवच्छिन्नकृतेरात्मनि सम्भवेन कथं तादृशकृतेरप्रतीत्यभिधानमित्यपास्तम् । ईदृशानुकूलत्वसम्बन्धेन धात्वर्थस्याख्यातार्थे अन्वयविरहात् । अन्यथा तण्डुलक्रियानुकूलकृतावपि तुल्य-

रप्रतीतेः गत्यादिमत्त्वमात्रप्रतीतेश्चाश्रयत्वे नश्यती-

ननु जानातीत्यादावाश्रयत्वस्य रथो गच्छतीत्यादौ गमनादि-विशिष्टव्यापारवत्त्वस्यापि प्रत्ययात् तत्रापि निरूढलक्षणा दुर्वारे-त्यत आह, 'गत्यादीति रथो गच्छतीत्यादौ गत्याद्याश्रयत्वमात्र-प्रतीतेरित्यर्थः, 'आदिपदाद्' त्यजतीत्यादौ त्यागादेः परिग्रहः, न तु पूर्वोक्तेषु जानातीत्यादिषु ज्ञानादेः परिग्रहः मात्रांशस्य पुनरुक्ता-पत्तेः । अतएव जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छतीति पाठः प्रामादिकः, क्वचिच्चात्र मात्रपदसमन्वितो न पाठः जानातीत्यस्य पूर्वं गच्छती-त्यपि पाठः । तत्र गच्छति-जानातीत्यादौ धात्वर्थानुकूलकृति-

---

न्यायेन पाकादेरनुकूलत्वसम्बन्धेनान्वयापत्त्या अपचत्यपि तादृशप्रयत्नकर्त्तरि पचतीतिप्रसङ्गात्, अत्र च क्रियानुकूलकृति-व्यापारयोरप्रतीतेराश्रयत्वे निरूढलक्षणेत्यर्थं, गच्छतीत्यादौ कर्माख्याते आश्रयत्वे निरूढलक्षणा वाच्येत्यर्थः, क्रियानुकूलकृति-व्यापारयोः प्रतीतौ प्रत्ययैव बोधः स्यादिति निरूढलक्षणाया मानाभाव एव स्यादित्यप्रतीत्यन्तमुक्तं, तच्छायाया निरूढ-लक्षणादितात्पर्य्यानादिप्रयोगयोः सामानाधिकरण्यम् । न चैवमनादितात्प-र्य्यानादिप्रयोगयोः सत्वे घटादौ घटपदादिवत् कर्माख्यातस्याप्याश्रयत्वे शक्ति-रेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । यत्र लघ्वर्थे गुर्वर्थे चानादितात्पर्य्यानादि-प्रयोगौ तुल्यौ तत्र लाघवेन लघ्वर्थे शक्तिर्गुर्वर्थे निरूढलक्षणेति सर्वं सिद्धं, अन्यथा नीलादिपदस्य नीलरूपादाविव नीलरूपवदादावपि शक्तिप्रसङ्गात् अनादितात्पर्य्यानादिप्रयोगयोरुभयत्र तुल्यत्वात्, तथाच प्रकृतेऽप्याख्यातस्य कृतौ आश्रयत्वे च तयोस्तुल्यत्वे कृतावेव शक्तिकल्पनं युक्तं न त्वाश्रयत्वे, आश्रयतात्वस्य जातीतरत्वेन कृतित्वजात्यपेक्षया गुरुत्वात् सामान्यत्व-विशे-षत्ववत् जातित्वदितरत्वेत्यादावपि लाघव-गौरवपदार्थत्वादिति भावः ।

त्यादौ प्रतियोगित्वे निरूढिलक्षणा । चैत्रः पचति

व्यापारयोरप्रतीतावप्याश्रयत्वस्य प्रतीतौ न तत्र लक्षणासम्भव इत्यत उक्तं 'गत्यादौ'ति, 'आदिना ज्ञानादिपरिग्रहः इति ध्येयं। 'आश्रयत्व' इति 'निरूढिलक्षणा' इत्यग्रेतनेनान्वयः, ज्ञानादीनां चतुर्णामाश्र-

---

इत्यस्य निरूढत्वेन शक्तिकल्पनप्रसक्तिवारणाय 'निरूढे'त्युक्तं, तथाच निरूढापि धनादितात्पर्य्यज्ञानादिप्रयोगसमानाधिकरणाप्याश्रयत्वांशे आख्यातस्य लक्षणैव न तु शक्तिरुक्तयुक्तेरिति निरूढलक्षणेत्यस्यार्थो बोध्य, अन्यथा निरूढत्वप्रदर्शनस्यानुपयोगित्वापत्तेरिति दिक् । 'गच्छतीति, गच्छतीत्यादिप्रयोगनियतत्वमेव निरूढत्वमित्यपि कश्चित् । ननु गच्छतीत्यादौ क्रियानुकूलकृति-व्यापारयोरप्रतीत्या आख्यातस्य कृति व्यापारबोधकत्वाभाव एवायाति न तु तत्राश्रयत्वे निरूढलक्षणेत्यत आह, 'गत्यादौ'ति, 'आदिपदेन ज्ञानादिपरिग्रह, 'मत्वर्थं आश्रयत्वं,'मात्रपदस्य सम्पातायातं, गत्याश्रयत्व-प्रतीतेरेव तत्राश्रयत्वलक्षणासाधकत्वात् । यद्वा अननुगतया आश्रयत्व-प्रतीतिमात्रं यदि आश्रयत्वनिरूढलक्षणासाधकं तदा गङ्गायां घोष इत्यादौ तीरादिबोधकत्वेन गङ्गापदादेरपि तीरादौ निरूढलक्षणापत्तिरित्याशङ्का-मपाकर्तुं मात्रपदमुक्तं, तथाच गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदात् कदाचित् तीरबोधः कदाचिच्च प्रवाहादिबोध इत्येकत्राप्यनादिप्रयोगाणादितात्पर्य्ययोर-भावेन न निरूढलक्षणा गच्छतीत्यादौ सर्व्वस्मिन् काले सर्व्वेण पुरुषेण गत्याश्रयत्वमेव प्रतीयते न त्वर्थान्तरमिति तत्राश्रयत्वे निरूढलक्षणेत्यर्थः ।

यत्तु अचेतनस्थलीये रथो गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्व सचेतनस्थलीये चैत्रो गच्छतीत्यादौ च गमनानुकूलकृतिरर्थः क्वापि आत्मा गच्छतीत्यादौ समवायेन चैत्रो गच्छतीत्यादाववच्छेदकतासम्बन्धेनेति, तत्तुच्छम् । तथा-सत्यर्थतोभेदेन व्युत्पत्तिभेदकल्पनापत्तेस्तस्मात् चेतनाचेतनसाधारणमाश्रयत्वमेव गच्छतीत्यादावर्थः आश्रयतात्वञ्च सर्व्वाश्रयत्वसाधारणमेकं तेन च

यत्वं समवायेनावच्छेदकतया च बोध्यं। तेनात्मनि चैत्रादिशरीरे च जानातीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः न वा घटो जानातीत्यादिप्रयोगापत्तिः, गत्यादेराश्रयत्वञ्च समवायेनैव वाच्यं तेन यथाकथञ्चित् सम्बन्धेनाश्रयत्वमादाय नातिप्रसङ्गः। न चैवमात्मा गच्छतीत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यं। इष्टत्वात्। अहं गच्छामि त्वं गच्छसीत्यादौ उच्चारयित्रादिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपेणास्मदादिपदशक्यतया नानुपपत्तिः। अतएव आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगवारणाय अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव कर्त्तृपदार्थस्य आख्यातार्थयत्नान्वयस्य साकाङ्क्षत्वादिनयेऽपि त्वं पचसि अहं पचामीत्यादौ नान्वयानुपपत्तिः। उच्चारयित्रादिशरीरस्यैव चैत्रत्वादिरूपेण युष्मदादिशब्दवाच्यतया अवच्छेदकतासम्बन्धेनैव प्रवृत्तेस्तत्रान्वयसम्भवादिति ध्येयं। ननु तथाप्यनुकूलव्यापारे निरूढ़लक्षणा आवश्यकी वर्णोनश्यती-

---

रूपेण क्वचित् समवायसम्बन्धावच्छिन्नं क्वचिदवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नं क्वचित् परम्परासम्बन्धावच्छिन्नं चाश्रयत्वं प्रतीयते, आद्यं चैत्रो गच्छतीत्यादौ, द्वितीयं चैत्रो जानातीत्यादौ, तृतीयं चैत्रो निद्रातीत्यादौ। ननु घटो नश्यतीत्यादौ नाशानुकूलकृति-व्यापारयोर्बाधादेव नान्वयः। न च संयोगादिनाशानुकूलव्यापारस्य क्रियादेर्घटादिवृत्तित्वेन न तत्र बाधः, तथा सति विद्यमानेऽपि तादृशे घटे अयं घटो नश्यतीति प्रयोगप्रसङ्गात्, एतेन गच्छतीत्यादौ गत्याश्रयत्वादिवत् नश्यतीत्यादावपि नाशाश्रयत्वमर्थ इत्यपास्तम्। तथा सति विद्यमाने संयोगादिनाशिनि अयं नश्यतीत्यादिप्रयोगप्रसङ्गात् इत्यत आह, 'नश्यतीत्यादाविति, 'प्रतियोगित्व इति। न चैवमपि भाविनाशप्रतियोगित्वमादाय विद्यमानेऽपि घटे नश्यतीति प्रयोगापत्तिः, आख्यातार्थवर्त्तमानत्वस्य धात्वर्थनाशान्वयित्वस्वीकारात् एवम-

तण्डुलः मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादावन्वयाबोधात्

त्यादौ वर्णादिषु वर्त्तमानोत्पत्तिकनाशविशिष्टव्यापारवत्त्वप्रतीतेः(१) तादृशव्यापारवत्ता च नाशकतावच्छेदकसम्बन्धेन इत्यत आह, 'नश्य-तीत्यादाविति, तस्यैनैवानुभवादिति भावः । यद्यपि प्रतियोगितासम्बन्धेन आश्रयत्वमेवार्थस्तथापि सम्भवति आत्मा निद्रातीत्यनुरोधेन सम्बन्धितासाधारणाश्रयत्वस्यैव लक्ष्यत्वात् । तथापि प्रतियोगितात्वप्रकारेणैवानुभवस्य तत्र सर्व्वजनसिद्धत्वात् तत्परित्यागः । ननु रथो गच्छति चैत्रो जानातीत्यादौ वर्णो नश्यतीत्यादौ च धात्वर्थ-कर्त्तृपदार्थयोश्च संसर्गमर्य्यादया आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्भानसम्भवात् किन्तत्र लक्षणाभ्युपगमेन आख्यातस्य तु वर्त्तमानत्वं सङ्ख्या च यथायथमर्थोऽस्तु इत्यत आह, 'चैत्र इति । 'अन्वयाबोधादिति धात्वर्थे कर्म्मतासम्बन्धेन तण्डुलस्य कर्त्तृतानिरूपकत्वसम्बन्धेन चैत्रस्यान्वयाबोधात् एवं धात्वर्थपाकस्य कर्त्तृतासम्बन्धेन चैत्रे कर्म्मतासम्बन्धेन च तण्डुले अन्वयाबोधाच्चेत्यर्थः । इदन्तुपलक्षणं ज्ञानं चैत्र इत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयाबोधाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । एतेन पचति तण्डुल इत्यादौ कर्म्मतासम्बन्धेन

(१) स्वाव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्ति-स्वसमानाधिकरण-विभुसमवेतविशेषगुणध्वंसव्यापारवत्त्वप्रतीतेरित्यर्थः ।

न्यद्बोधम् । न च गच्छतीत्यादौ गत्यादेराश्रयतासम्बन्धेन नश्यतीत्यादौ प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशस्य च प्रथमान्तपदोपस्थाप्य एव साक्षात् प्रकारतया अन्वयोऽस्तु किमाश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्निरूढलक्षणयेत्यत आह,

धात्वर्थ-प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया सम्बन्धमर्य्यादया तद्भानस्यासम्भवात् इति

तण्डुलादेर्धात्वर्थपाकविशेष्यकत्वेनान्वयबोधवारणाय धात्वर्थस्य नामार्थविशेष्यतया अन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रकृते च नामार्थकर्त्तृविशेषणतया गमादिधात्वर्थस्यान्वये न किमपि बाधकमित्यपि प्रत्युक्तं। स्तोकं पचतीत्यादौ धात्वर्थ-नामार्थयोरभेदसंसर्गेणान्वयबोधदर्शनादुक्तं 'भेदेनेति अभेदातिरिक्तसम्बन्धेनेत्यर्थः, अभेदस्तादात्म्यं, 'साक्षादन्वयस्य' साक्षात्त्वेनान्वयस्य, 'अव्युत्पन्नतया' शब्दाजन्यतया, नामार्थान्वितस्य विभक्त्यर्थस्य धात्वर्थे धात्वर्थान्वितस्य विभक्त्यर्थस्य च नामार्थे बोधस्य शब्दजन्यत्वादुक्तं 'साक्षादिति, 'तद्भानेति आश्रयत्व-प्रतियोगित्वयोर्भानेत्यर्थः। अत्र प्रातिपदिकमव्ययातिरिक्तत्वेन विशेष्यं, तेन न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र न्यायनये नञर्थस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धेन

'धात्वर्थेति, तथाच धात्वर्थगत्यादेराश्रयत्वादिसम्बन्धेन प्रातिपदिकार्थचैत्रादावन्वयस्य धात्वर्थेत्यादिव्युत्पत्तिविरोधेनासम्भवात् तत्र तदाश्रयत्वादौ निरूढलक्षणावश्यकीत्यर्थं, स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणस्य स्तोकस्याभेदसम्बन्धेन धात्वर्थे पाके साक्षादन्वयादाह, 'भेदेनेति अभेदातिरिक्तवृत्तिमत्यर्थसम्बन्धेनेत्यर्थः, घटमानयेत्यादौ घटविशिष्टकर्म्मत्वं कर्म्मितासम्बन्धेन घटादिकस्यानयने धात्वर्थे प्रकारतया भासते तथैव कर्म्मत्वादीनां प्रकारत्वसंसर्गत्वाद्यविशेषतादृयानुभवादित्यत उक्तं 'साक्षादिति विभक्त्यर्थाद्यव्यवधानेनेत्यर्थः, अत्र निपाताव्ययातिरिक्तत्वेन प्रातिपदिकं विशेषणीयं तेन चैत्रो मङ्क्षु पचति न स्तोकमित्यादौ धात्वर्थे पाके प्रातिपदिकार्थस्य स्तोकभेदस्याश्रयतासम्बन्धेनान्वयेऽपि न क्षतिः। 'तद्भानस्य' गच्छतीत्यादौ आश्रय-

धात्वर्थे अन्वय (१) गुरुनये अनुयोगितासम्बन्धेन धात्वर्थस्य नञर्थे अन्वयो नानुपपन्न । अतएव ज्ञानवदिच्छा इत्यादावपि वत्यर्थस्य धात्वर्थे अनुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगितया च साचादन्वयो नानुपपन्न । न चाभेदातिरिक्तसम्बन्धेन पाक ज्ञानादिप्रकारक-चैत्रादिविशेष्यक शाब्दबोध. पचति चैत्र ज्ञानञ्चैत्र इति वाक्यात् योग्यता-तात्पर्य्यादिज्ञानसत्त्वेऽपि कुतो न जायते सति कारणसमे कार्य्यानुत्पादस्यासम्भवादिति वाच्य । यादृशानुपूर्व्वीतस्तादृशान्वय-बोधोऽनुभवसिद्धस्तदानुपूर्व्यास्तच हेतुतया यावद्विशेषकारणविरहा-देव ततस्तदनुत्पादात् ।

---

(१) बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताभाववत् कलञ्जभक्षणमित्यन्वय इत्यर्थ ।

त्वादिभानस्य । नन्वीदृशव्युत्पत्तौ मानाभाव इत्याशङ्कायां धात्वर्थेत्यादिव्युत्पत्तौ युक्तिमाह, 'चैत्र पचतीत्यादि, तथाचेदृशव्युत्पत्त्यनङ्गीकारे चैत्र पचति तण्डुल इत्यत्र चैत्र कर्म्मत्वसम्बन्धेन तण्डुलीयपाकानुकूलकृतिमान् इत्याकारकस्य चैत्र पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तृत्वसम्बन्धेन चैत्रीयपाकजन्यफलवान् तण्डुल इत्याकारकस्य चान्वयबोधस्यापत्तिरित्यर्थ । यद्यप्यत्र तादृशान्वय-बोधस्याप्रसिद्धतया चापत्तिर्नसम्भवति क्वचित् प्रसिद्धस्यैवान्यत्रापाद्यत्वात् तथापि विभक्तिजन्यकर्म्मत्वाद्यनुपस्थितिविशिष्टतण्डुलपदादिजन्योपस्थित्यधि-करणक्षणो यदि कर्म्मतासम्बन्धेन तण्डुलप्रकारक पाकविशेष्यकान्वयबोध-सामग्रीक्षण स्यात् तदा तादृशान्वयबोधोत्पत्तिक्षणाव्यवहितपूर्व्वक्षण स्यादित्यापत्तिर्बोध्या तादृशान्वयबोध तथा पचतीत्यादावर्थीभूततण्डुलपदो-पस्थापितस्य तण्डुलस्य कर्म्मतासम्बन्धेन पाके यत्रान्वयस्तत्र प्रसिद्ध ।

यत्तु कर्म्मत्वादीनां सम्बन्धत्वे मानाभाव इत्याद्याप्रसिद्धिरिति, तत्तुच्छं, तथा सति तण्डुल पचतीत्यादौ कर्म्मत्वादेर्द्विविधविषयत्वसिद्धान्तविरोधा-

केचित्तु धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरूपिततादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्ननिपातातिरिक्तपदार्थनिष्ठविषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति धातूत्तरप्रत्ययजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन कारणं । यद्वा तादृशविषयतानिरूपितोक्तसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थनिष्ठविषयतासम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति निपातजन्योपस्थितिर्विशेष्यतासम्बन्धेन कारणमतो न तस्मात् तादृशबोधः इत्याहुः । तदसत्, धात्वर्थ-

---

पक्षे कर्मत्वादीनां सम्बन्धत्वाभ्युपगमात् । न च तथापि चैत्र पचतीत्यादेरसाधुत्वेन साधुत्वज्ञानविरहादेव तत्र न तादृशान्वयबोध इति वाच्यं । साधुत्वभ्रमदशायां आपत्तिसम्भवात् साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे मानाभाव इति मतेनेदमिति कश्चित् । एतेन कर्मत्वादीनां सम्बन्धत्वाभावेऽपि घटो जानातीत्यादौ विषयत्वसम्बन्धेन घटे ज्ञानान्वयापत्तेश्चैत्रो ज्ञायत इत्यादौ समवायेन चैत्रे ज्ञानान्वयापत्तेश्च वारणाय जानातीत्यादावाश्रयत्वे निरूढलक्षणा स्वीक्रियते इति गुणानन्दमतमपास्तं । आश्रयत्व विषयत्वलक्षणानङ्गीकारेऽपि जानातीत्यादिसमभिव्याहारस्याश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायत इत्यादिसमभिव्याहारस्य च विषयतासम्बन्धेन च ज्ञानप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताभ्युपगमेन तादृशापत्तिवारणात् ।

गुरवस्तु चैत्र पचति तण्डुलं इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्तदर्थप्रकारेण धात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधोमाऽस्तु गच्छतीति जानातीत्यादौ च साक्षाद्धात्वर्थप्रकारेण नामार्थविशेष्यकान्वयबोधे बाधकाभाव एव तस्मात् गच्छतीत्यादावाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वेनाश्रयत्वादौ निरूढलक्षणा स्वीक्रियत इत्यत्र दीधितिकृततात्पर्यं । मणिकृतस्त्वाश्रयत्वसम्बन्धेनैव चैत्रादौ ज्ञानादेरन्वयं वदन्ति तैराश्रयत्वप्रकारकानुभवानङ्गीकारात् एवं गच्छतीत्यादौ प्रतियोगित्वलक्षणानङ्गीकारे घटो न नश्यतीत्यादौ नष्ट

नामार्थयोरनुगतानतिप्रसक्तयोर्दुर्वचत्वादिति ध्येयं। करोतेः प्रवृत्तिवाचकत्व एव कृधातुशक्यप्रतिपादकत्वेन प्रवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकजिज्ञासानिवर्त्तकज्ञानजनकत्वेन वा हेतुना आख्यातस्य तद्वाचकत्वं सिद्ध्यति, तस्य क्रियादिवाचकत्वे क्रियादिवाचकपदे प्रथमहेतोर्व्यभिचारात् द्वितीयहेतोश्च किं करोतिप्रश्नस्य यत्नविषयकत्वाभिज्ञा

र्थान्वयानुपपत्तिस्तथाहि यद्याश्रयतासम्बन्धेन नाशस्याभावः प्रत्येतव्यस्तदा स्ववृत्तिसंयोगादिना नाशस्य घटे सत्त्वेन बाधापत्तिः। अथ प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशस्याभावः प्रतीयतामिति चेत्, न, निरूपकत्वादिवत् प्रतियोगित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहात् प्रतियोगित्वच्छायास्वीकारे च नाशप्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धेनाभाव एव प्रतीयते तत्र च न कोऽपि दोषः। एवं घटं जानातीत्यादौ कर्मत्वस्य केवलसम्बन्धत्वे घटं न जानातीत्यादौ नञर्थान्वयानुपपत्तिर्विषयत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वाभावादेवमन्यद्बोध्यमित्याहुः।

नव्यास्तु चैत्रो ज्ञानमित्यादौ समवायसम्बन्धेन चैत्रविशेष्यकज्ञानप्रकारकान्वयबोधवारणाय चैत्रविशेष्यक-ज्ञानप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति धातूत्तरविभक्तिजन्याश्रयत्वोपस्थितित्वेन हेतुता वाच्या तथाच चैत्रो जानातीत्यादौ आश्रयत्वलक्षणाविरहे तादृशोपस्थितिविरहादेव नान्वयः इत्याश्रयत्वलक्षणाऽङ्गीक्रियते, एवं पाकस्तण्डुल इत्यादौ पाकविशेष्यक-तण्डुलप्रकारकशाब्दबोधवारणाय पाकविशेष्यकतण्डुलप्रकारकशाब्दबुद्धिं प्रति तण्डुलपदोत्तरविभक्तिजन्य-कर्मत्वाद्युपस्थितित्वेन हेतुता वाच्येति तदभावादेव चैत्रः पचति तण्डुल इत्यादौ कर्मत्वादिसम्बन्धेन पाकादौ तण्डुलप्रकारकान्वयबोधो न जायते, यदा च तत्रापि तण्डुलपदोत्तरप्रथमाविभक्तौ कर्मत्वादिलक्षणा क्रियते तदा जायत एव पाकादौ तण्डुलप्रकारको बोधः। नन्वेवं तण्डुलं पचतीत्यादौ विभक्तिजन्य-कर्मत्वोपस्थितिसहकारेण पाकादौ कर्मतासम्ब-

नव्याः । कृञश्च यत्नाभिधायकत्वं क्रियाजन्यत्वप्रति-

पचवृत्तित्वासिद्धेरत कृञोऽपि प्रवृत्तिवाचकत्व आचार्य्ययुक्तिया व्यवस्थापयति, 'कृञश्चेति, 'यत्नाभिधायकत्व' प्रवृत्तित्वविशिष्टाभिधायकत्व । नन्विदमसिद्ध क्रियाया एव तत्प्रकृत्यत्वात् पाक करोतीत्यादौ लोके पचतीत्यादाविवाभेद सवर्ग, पाकौ करोति पक्वान् करोति पाक क्रियते इत्यादौ च कर्मविभक्तेरेवाभेदोऽर्थ, तथाचाभेदप्रकारकोऽन्वयबोध इत्यत आह, 'क्रियेति, 'क्रिया'

त्वेन तण्डुलप्रकारकान्वयबोधोऽस्तु न तु कर्मत्वादिविशेष्यकतण्डुलप्रकारको बोध तण्डुल पचतीत्यादिसमभिव्याहारस्य पाकविशेष्यकतण्डुलकर्मकत्व प्रकारकशाब्दत्वापेक्षया लाघवेन पाकविशेष्यककर्मतासम्बन्धकतण्डुलप्रकारकशाब्दत्वादीना कार्य्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वादिति चेत सत्यमेतत् यदि नानुभवविरोधोभवेदिति। वयन्तु केवलतण्डुलमित्यादौ कर्मतांशे तण्डुलप्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धतया तण्डुलमिति वाक्यस्य कर्मता विशेष्यकतण्डुलप्रकारकशाब्दत्व कार्य्यतावच्छेदक वाच्य तथाच तण्डुल पचतीत्यादावपि सामग्रीबलादेव तण्डुलकर्मकत्वेन पाकविशेष्यकान्वयबोधोऽवश्य वाच्य । न च कर्मत्व तण्डुलीय पाकस्तण्डुलीय इत्यन्वयबोध स्यान्महा वाक्यार्थबोधे कर्मत्वविशेष्यकत्वप्रवेशे गौरवादिति वाच्य । तथा सति तण्डुल पचतीत्यादौ एकवाक्यत्वभङ्गप्रसङ्गात् विधेयभेदस्य वाक्यभेदकत्वात् । किञ्च चैत्रोमास पचति न तण्डुलमित्यादौ पाके नञर्थतण्डुलकर्मत्वाभावस्य प्रतीत्यर्थं कर्मतांशे तण्डुलस्य प्रकारता वाच्या कर्मतादेर्वृत्त्यनियामकतया कर्मतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-तण्डुलाभावबोधस्यासम्भवात् आश्रयत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतण्डुलाभावबोधाभ्युपगमे च तण्डुलपाकस्थलेऽपि तथा प्रयोगप्रसङ्गादिति वदाम ।

सन्धानाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानात्

अवयवविश्रामानुकूलस्पन्दः, 'यत्नजन्यत्वाजन्यत्वेति, 'यत्नजन्यत्वं' यत्ननिरूपितफलोपधानात्मकजन्यत्व-साध्यत्वाख्यविषयत्वोभयसम्बन्धवत्त्वं, 'यत्नाजन्यत्वञ्च' यत्ननिरूपिततादृशोभयसम्बन्धवद्भिन्नत्वं, तादृशोभयत्वेन तादृशोभयसम्बन्धविशिष्ट एव कृधातुसमभिव्याहृतनिष्ठाप्रत्ययेन बोध्यते, भ्रमात् मत्तस्य गुरुतरभारोत्तोलनादौ कृत-

---

यत्तु विभक्तिजन्यकर्म्मत्वोपस्थितित्वेन पाकविशेष्यकतण्डुलप्रकारकशाब्दबोधे न हेतुता तदादिना तण्डुलकर्म्मकपाकशाब्दबोधस्थले व्यभिचारादिति, तदसत्, पाकोद्देश्यकतण्डुलकर्म्मत्वविधेयकशाब्दत्वादीनामेव तादृशोपस्थितिकार्य्यतावच्छेदकत्वाभ्युपगमेन व्यभिचारविरहादिति । एतेनाव्ययादिपदात्तण्डुलप्रकारेण पाकविशेष्यकबोधे व्यभिचारेण विभक्तिजन्योपस्थितेस्तादृशहेतुता न सम्भवतीत्यपास्तं । निपाताद्यजन्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशनीयत्वात् । अस्तु वा असाधुप्रथमाविभक्तिकत्वमेव प्रकृते विभक्तित्वं अव्ययोत्तरं प्रथमोपस्थितत्वेन प्रथमाविभक्तेरेव साधुत्वस्वीकारात् तथाच अव्यय-निपातयोरपीदृशविभक्तित्वेन विभक्तिजन्योपस्थितिस्तत्राप्यक्षतेति नोक्तव्यभिचारः । न च तथापि जानामि सीता जनकप्रसूतेत्यादौ विभक्तिजन्यकर्म्मत्वोपस्थितिं विनापि ज्ञाने कार्य्यतासम्बन्धेन सीतादेरन्वयेन व्यभिचार इति वाच्यं । तत्र प्रथमाविभक्तौ कर्म्मत्वलक्षणास्वीकारात् सुब्विभक्तौ न लक्षणेतिसिद्धान्तस्य च सुब्विभक्तिलक्षणया घटादौ सङ्ख्यान्वयादिकं न कर्त्तव्यमित्यर्थकत्वात् । एकदेशिनस्तु चैत्रो ज्ञानं पाकस्तण्डुल इत्यादौ भेदान्वयबोधवारणाय विभक्तिजन्यकर्म्मत्वोपस्थितेः न हेतुता येनोक्तस्थले व्यभिचारः स्यात् किन्तु ज्ञानादिप्रकारेण चैत्रादिशाब्दं प्रति चैत्रो ज्ञानं इत्यादिवाक्यजन्यज्ञानाद्युपस्थितिः प्रतिबन्धिका तादृशोपस्थितिकालेऽपि

व्यवहारवारणाय फलोपधानात्मकजन्यत्वप्रवेशः, नान्तरीयके कृतव्यवहारवारणाय साध्यत्वाख्यविषयत्वप्रवेशः। अतएव नान्तरीयके मत्तोभूतं न तु मया कृतमिति व्यवहारः। व्यवहारं प्रति व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात् प्रतिसन्धानप्रवेशः। तथाच क्रियायाः कृत्यर्थत्वे क्रियाजन्यत्वस्यैव तादृशव्यवहारविषयतावच्छेदकतया तज्जन्यत्वप्रतिसन्धानदशायां निरुक्तयत्नाजन्यत्वप्रतिसन्धानादकृतव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः। इदमुपलक्षणं नान्तरीयकेऽपि मया कृतमिति व्यवहारप्रसङ्गान्मया न कृतमिति व्यवहारप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम्।

चैत्रो जानातीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानाद्युपस्थित्या तादृशान्वयबोधदर्शनेन चैत्रो जानातीत्यादिवाक्यजन्योपस्थितीनामिव यस्य-तदादिपद-जानामि वेत्तीत्यादि वाक्यजन्योपस्थितीनामपि स्वरूपेण उत्तेजकत्वं कल्पनीयमिति न कोऽपि दोष इत्याहुः। ननु करोतेर्यत्नार्थकत्वे निरुक्तविवरणबलादाख्यातस्य कृति वाचकत्वं सिध्यति तदेव च न सिद्धं परैः तस्यैव करोतेरपि व्यापारार्थकत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'कृञन्तेति कृधातोरित्यर्थः, 'यत्नाभिधायित्व' यत्नप्रत्ययत्वं, अत "कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया। कृञो यत्नाभिधायित्वं न व्यापारप्रसक्तता"। इत्याचार्यकारिकोक्तकृताकृतविभागेनेति प्रपञ्चितमाह, 'क्रियेति, अयमाशयः भाव पटादि कृतोऽङ्कुरादिर्न कृत इत्यादौ कृत इत्यस्य यदि क्रियाजन्यत्वविशिष्टोऽर्थः तदा पट इव अङ्कुरेऽपि कृतव्यवहारापत्तिः आरम्भकसंयोगादिरूपक्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानस्य व्यवहर्त्तव्यतावच्छेदकविशिष्टज्ञानविधया सत्त्वात् कृतव्यवहारनियामकस्य तत्र सत्त्वादिति क्रिया न कृधातोरर्थः। ननु कृधातोर्यत्नार्थकत्वेऽपीश्वरीययत्नजन्यत्वमादाय उभयत्र कृतव्यवहारापत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह, 'यत्नजन्यत्वेति, ईश्वरीयकृतेरनुपस्थितिदशायामङ्कुरे यत्नाजन्यत्वभ्रमात्मकप्रतिसन्धानेनाकृतव्यवहारो जायते इतरथा तु पट इव तत्रापि कृतव्यवहार एव जायते इति भावः।

पटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् ज्ञात्रादिवदाश्रयपर-तृजन्तकर्त्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च । क्रियायास्त-

---

'ज्ञात्रादिवदिति ज्ञातृपदादिवदित्यर्थः, 'आश्रयपरेति, तथाच कृतः कृतिमति शक्तावपि सविषयधातूत्तरस्य तस्याश्रयत्वे निरूढ़-लक्षणा अन्यथा कर्त्तेत्यत्र कृतिकर्त्ता इत्यन्वयः स्यात् स चायोग्य इति भावः। नन्विदमेवासिद्धं किन्तु कर्त्तृपदं क्रियाश्रयबोधकमनु-कूलव्यापाराश्रयबोधकं वेत्यत आह, 'क्रियाया इति, 'क्रिया' स्पन्दः,

---

अतएव प्रतिसन्धानपर्य्यन्तानुधावनं । न च कृधातोः क्रियार्थकत्ववादिमतेऽपि यदाङ्कुरे क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानं नास्ति अथ च क्रियाजन्यत्वाभावस्य भ्रमा-त्मकप्रतिसन्धानं तदैवाङ्कुरे कृतत्वव्यवहारो भविष्यतीति वाच्यं । अनुभवविरो-धात् क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानस्योभयत्र तुल्यत्वेऽप्यङ्कुरेऽकृतत्वव्यवहारस्य सर्व्व-सिद्धत्वादिति उक्तकारिकोक्ता कार्य्यरूपव्यवस्थयेति द्वितीया युक्तिमाह, 'ज्ञात्रादीति ज्ञाधातोर्ज्ञानं तृच्प्रत्ययस्य चाश्रयोऽर्थं इति ज्ञातृशब्दस्य ज्ञानाश्रयबोधकत्ववदित्यर्थं, 'आश्रयपरः' आश्रयमात्रविषयक तृच् अन्ते यस्य तदाश्रयपरतृजन्तपदं तस्येत्यर्थं, तथाच कृधातोर्यत्नार्थकत्वाभावे कर्तृपदाद्-यत्नाश्रयबोधो न स्यादिति कृधातोर्यत्नोऽर्थं इष्यते इत्यर्थं । ननु कृधातोः कृत्यर्थकत्वे पक्तेत्यादिवत् तृचः कर्तृबोधकत्वेन कर्तृपदाद्यत्नानुकूलकृति-मानित्यर्थ एवावगन्तव्यो न तु कृत्याश्रय आश्रयस्य तृजर्थत्वाभावात् । न च यत्नानुकूलकृत्याश्रयबोध एव वक्तव्य, बाधितत्वात् अस्मादादौ कर्त्तरि यत्ना-नुकूलकृतिमत्त्वस्याभावादित्याशङ्कामपाकर्त्तुं 'ज्ञात्रादिवदिति दृष्टान्तप्रदर्शनं कृतं तथाच तृचो यथा ज्ञात्रादिस्थले चाश्रयबोधकता तथा कर्तृपदस्थले-ऽपि चाश्रयबोधकत्वमिति कर्तृपदाद्यत्नाश्रयबोधो नानुपपन्न इति भावः । क्रियायाः कृञर्थत्वे दोषान्तरं क्रियानुकूलव्यापारस्य तदर्थत्वे दोषञ्चाह,

दनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्वे तदाश्रयः कारकमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यात्। अथ रथो गच्छति गमनं

'अनुकूलव्यापारस्य वेति पाठः, 'तदनुकूलव्यापारस्येति पाठः प्रामादिकः। घटं करोति घटस्य कर्त्तेत्यादौ स्पन्दानुकूलव्यापारस्य कृञर्थत्वानभ्युपगमात् पाकं करोतीत्यादिस्थलविशेषएव तदभिधानमतस्तादृशपाठेऽपि न दोष इत्यपि कश्चित्। प्रथमे दोषमाह, 'तदाश्रय इति क्रियाश्रय इत्यर्थः, तथाच तण्डुलः पाककर्त्ता इत्यादेव व्यवहारः स्यादिति भावः। एतच्च मात्रादिक्षित्यनुकूलस्य स्पन्दस्य पाकत्वमते। द्वितीये दूषणमाह, 'कारकमात्रं वेति, स्थाली-काष्ठादेरपि पाकानुकूलसंयोगादिमत्त्वात् पाकादिकर्तृव्यवहारः स्यादिति भावः। कृञ्धातोराख्यातस्य च जनकव्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेदकं इति केचिद्वदन्ति तन्मतं प्रकृते, 'अथेति,

'क्रियाया इत्यादि, 'तदनुकूलेति क्रियानुकूलेत्यर्थः, 'तदाश्रय.' पाकक्रियाश्रय', तण्डुलादिकर्तृपदार्थः स्यादित्यन्वयः, क्रियानुकूलव्यापारस्य कर्तृपदार्थत्वे दोषमाह, 'कारकमात्रं वेति, 'मात्रपदं कृत्स्नार्थकं, तथाच क्रियानुकूलव्यापाराश्रयस्य कर्तृपदार्थत्वे कारकसामान्यस्यैव क्रियानुकूलव्यापारवत्तया कर्तृपदार्थता स्यादित्यर्थो लभ्यते। यद्यपि क्रियायास्तदनुकूलव्यापारस्य वा कृञर्थत्ववादिनये क्रियाश्रय कारकमात्रं वा कर्तृपदार्थः स्यादिति न बाधकं तन्नये तयोरिष्टापत्तिसम्भवात् तथापि क्रियात्वं तत्तद्धात्वर्थत्वं तदनुकूलव्यापारत्वञ्च तत्तद्धात्वर्थानुकूलव्यापारत्वं तदुभयमपि यत्नत्वजात्यपेक्षया गुरुतरमिति यत्नत्वमेव तदुभयापेक्षया लघुत्वेन कृधातुशक्यतावच्छेदकमुच्यते इत्यत्र तात्पर्यं। प्रकृते, 'यथेति, तथाच रथोगमनं करोतीत्यादौ रथोगमनानु-

करोति बीजादिना अङ्कुरादिः कृत इति विनापि यत्नं कृञः प्रयोगान्न तस्य यत्नवाचकत्वं, कर्तृपदे च

'रथो गच्छति गमनं करोतीति, तथाच तद्विवरणवशात् यत्नो न कृञर्थः, किन्तु जनकव्यापार एवार्थः, रथो गमनं करोतीत्यादौ च कर्मविभक्तेर्निरूपितत्वमेवार्थः, कृञर्थैकदेशे जनकयत्ने च तदन्वयः, आख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, गमनविशिष्टनिरूपिताधारत्वसम्बन्धेन रथादौ तदन्वयः, तेनान्यदीयगमनानुकूलनोदनादिमति निश्चले गमनं करोतीति न व्यवहार इत्येवमाशयः। 'बीजादिनेति, निष्ठत्वं तृतीयार्थः, अन्वयश्चास्य कृञर्थे व्यापारे, जन्यत्वरूपेण जन्यमात्रं निष्ठार्थः। न चैवं क्रियाजन्यत्वप्रतिसन्धानदशायां निरुक्तयत्नाजन्यत्वप्रतिसन्धानादङ्कुरे अकृतत्वव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं। तदानीं तद्व्यवहारे तत्र कृञो यत्ने लाक्षणिकत्वात् निरुक्तोभयत्वेन निरुक्तोभयसम्बन्धविशिष्टस्य च निष्ठार्थत्वात्। अतएव नान्तरीयके मया न कृतमिति व्यवहारोऽपि व्याख्यातः। क्रियाजन्यत्वमादाय तत्र कृतव्यवहारे इष्टापत्तिरित्येवमाशयः। नन्वेवं कारकमात्र एव कर्तृव्यवहार इत्यत आह, 'कर्तृपदे चेति, 'निरूढ़िलक्षणेति प्रवृत्तौ निरूढ़िलक्षणेत्यर्थः, भवतां कारकपदे कृञो व्यापार एव, अन्यथा

कृञ्व्यापारवानित्याद्यर्थोऽवगम्यते इत्यनायत्या उक्तलाघवं त्यक्त्वापि कृधातोर्व्यापारार्थकत्वमुपेयमिति भावः। कृताकृतविभागेनेत्यादियुक्त्या कृतिवाचकत्वं निराकरोति, 'बीजादिनेति, तथाच कृञः कृत्यर्थत्वे बीजादेः कृत्यर्थे बाधितत्वं स्यादिति भावः। नन्वेवं कर्तृपदे का गतिरित्यत आह, 'कर्तृपदे चेति,

रथो यत्ने निरूढिलक्षणा, यदि क्रियाद्याश्रयमात्रे न

कर्मादौ कारकव्यवहारो न स्यादिति भावः। 'यदीति, 'क्रियाद्याश्रयमात्रे' क्रियादिरूपजनकव्यापाराश्रयमात्रे कर्मादाविति यावत्, 'न तत्प्रयोगः' न कर्तृपदप्रयोगः। वस्तुतस्तु कर्मादावपि कारकपदप्रयोग इव कर्तृपदप्रयोगोऽभ्युपेयः, अतएव "विवक्षातः कारकविभक्तयो भवन्ति" इति शाब्दिकाः। इत्यभिप्रायो यदीत्यनेन सूचितः। 'एवञ्चेति रथो यत्नावाचकत्वे इत्यर्थः, 'जनकव्यापार-एवाख्यातार्थं इत्यग्रेतनेनान्वयः, उक्तहेतुद्वयस्य प्रवृत्तित्वविशिष्टे शक्तिसाधकत्वाभावादिति भावः। व्यापारत्वञ्च धर्मत्वं, तच्च यत्नसाधारणमपि, तेन परमेश्वरो वेदं करोतीत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। अत्र यत्नानुभवोऽनुभवसिद्ध इत्यभिप्रायेण अन्यथा परमेश्वरपदस्य शरी-

---

'निरूढेति। नन्वेवं यत्नेऽपि प्रयोगसत्त्वे लाघवेन यत्ने कथमतो शक्तिर्व्यापारे लक्षणैवेति किं न स्यादिति चेत्, प्रयोगप्राचुर्यस्य शक्तिनियतत्वेन तद्बलेन रथोव्यापारे शक्तौ सिद्धायामन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति न्यायेन न यत्ने शक्तिः कल्प्यते। न च प्रयोगप्राचुर्यं यत्नेऽपि वर्तते, तथा सति गङ्गापदादेरपि तीरशक्त्यापत्तेस्तत्रापि गङ्गापदप्रयोगप्राचुर्यस्य वक्तुं शक्यत्वात्। किञ्च प्रयोगमात्रं यदि शक्तिग्राहकं तदा काष्ठादौ व्यापारवाचिकधातुघटित-कारकपदप्रयोगबलेन तार्किकीयव्यापारशक्तेर्नैयायिकानामपि प्रसङ्गादिति। ननु क्रियाश्रये तदनुकूलव्यापाराश्रयमात्रे वा कर्तृपदप्रयोगे इष्टापत्तिरेवेति कथं कर्तृपदे रथोयत्ने निरूढलक्षणा वाच्येत्यत आह, 'यदीति, 'न तत्प्रयोग-' न कर्तृपदप्रयोग, वैयाकरणमते विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्यस्याभ्युप-गमेन करणीभूतकाष्ठादावपि कारकप्रयोग इष्ट एवेति 'यदीत्युक्तं।

तत्प्रयोगः, एवञ्चाचेतनेऽपि पचतीत्यादिप्रयोगात् क्रियानुकूलव्यापारप्रतीतेर्बाधकं विना गौणत्वायो-

रपरत्वे वेदाभिन्नशब्दानुकूलकण्ठाद्यभिघातव्यापारवानिति बोधो व्यापारबोधकत्वेऽपि स्यात् । असाधारणजनकताया एव शक्यता-वच्छेदकतया च नेश्वरः पचति कृष्ण पचतीत्यादिप्रयोग, अन्यथा प्रवृत्तिवादिनामप्रतीकारात् प्रवृत्तित्वस्य भगवद्यत्नेऽपि सत्त्वात् ईश्वरो वेद वक्तीत्यादौ वेदाभिन्नासाधारणशब्दजनकता भगवद्-यत्नेऽपि स्वीकरणीया अतो न दोष, आत्मा पचतीत्यादिप्रयोगे चेष्टापत्तिरिति निगर्व्वं । ननु तथापि विनिगमकाभावात् शक्ति-साधकहेतुनैव प्रवृत्तित्वविशिष्टे शक्ति सेत्स्यतीत्यत आह, 'अचेत-नेऽपीति अग्नि-काष्ठादावपीत्यर्थ, 'पचतीत्यादिप्रयोगात्' व्यापा-रत्वे बुद्धिविशेष्यतासम्बन्धेन पचतीतिप्रयोगसत्त्वात्, रथो गच्छती-त्यादावाश्रयत्वप्रतीतेरेव नद्यैवमुक्तत्वात् तत्परित्याग । ननु तत्रा-ख्यातस्य व्यापारे लक्षणा इत्यत आह, 'क्रियेति, 'क्रिया' पाक', 'गौणत्व' लक्षणाजन्यत्व । नन्वेव तण्डुलक्रयणादेरपि पाकानुकूल-

'एवञ्चेति कृधातोर्व्यापारवाचकत्वे स्थिते तद्विवरणत्वेनाख्यातस्यापि व्यापा-रशक्तत्वे चेत्यर्थं, 'अचेतनेऽपि' वह्नि काष्ठादावपि, कृताकृतविभागेनेत्यादि-बाधकस्य निरासात् यत्नत्वजात्यनभ्युपगमाद्गौरवमपि नास्तीति 'बाधक विनेत्यस्य नासिद्धिरिति भाव । 'गौणत्वेति लाक्षणिकत्वेत्यर्थं, 'गौणत्वा-योगादिति पञ्चम्यन्तं जनकव्यापार एवाख्यातार्थं इत्यत्र हेतुत्वेन बोध्य, व्यापारत्वमिह जन्यत्व धर्मित्व वा अत पचतीत्यादे पाके जनकयत्नाऽर्थक-धर्मबोधकतयोपस्थिति सम्भवतीति । नन्वेव तण्डुलक्रयणकालेऽपि पचतीति

गात् जनकव्यापार एवाख्यातार्थः, तण्डुलक्रयणादेश्च न पाकादिजनकत्वमिति नातिप्रसङ्गः, कथन्तर्हि पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नानुभव इति चेत्, यत्नाविनाभूतपाकादिना क्रियाविशेषकारणस्य यत्नस्या-

---

त्वात् तदानीमपि पचतीत्यादिप्रयोगः स्यादित्यत आह, 'तण्डुलेति। एतेन शक्यतावच्छेदकजनकत्वदले अनन्यथासिद्धत्वांशस्य प्रवेशे प्रयोजनं फलतो दर्शितं। जनकप्रवृत्तित्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्ववादी प्रकृते, 'कथमिति, 'तर्हीति आख्यातस्य जनकप्रवृत्तित्वविशिष्टशक्तत्वे इत्यर्थः, 'पचतीत्यादौ' चैत्रः पचतीत्यादौ, 'पाकजनकयत्नानुभवः' पाकजनकप्रवृत्तित्वेनानुभवः, 'यत्नाविनेत्यादि चैत्रयत्नादिविशिष्टजनकतावच्छेदेन पाकजनकव्यापारेणेत्यर्थः, 'क्रियाविशेषकारणस्येति पाठः पाकरूपक्रियाविशेषजनकस्य यत्नस्येत्यर्थः, 'क्रियाविशेषेणेति तृतीयान्तपाठेऽपि कारणत्वान्वितनिरूपितत्वस्य तृती-

---

प्रयोगः स्यात् पाकजनकीभूततण्डुलक्रयणात्मकव्यापारस्य तदानीं सत्त्वादित्यत आह, 'तण्डुलेति अन्यथासिद्धतया तस्य न पाकजनकत्वमित्यर्थः। इत्थञ्चानुकूलव्यापारस्याख्यातार्थत्वे नायं दोष तण्डुलक्रयणस्य पाकानुकूलत्वादिति तदुपेक्षितमित्यपि सूचितं। नैयायिक शङ्कते, 'कथं तर्हीति, 'पाकजनकेति, यद्यपि यत्नस्यापि पाकजनकव्यापारत्वेनानुभवे बाधकाभावस्तथापि चैत्र पचतीत्यादौ पाकजनकयत्नत्वेन रूपेण पाकजनकयत्नानुभव कथं स्यादित्यभिप्रायः, 'यत्नाविनेति पाकजनकयत्नाविनाभूतेनेत्यर्थः, अविनाभूतत्वं व्याप्यत्वं, 'कारणस्य' पाकादिकारणस्य, तेन चैत्र पाकजनकयत्नवान् पाकवत्त्वादित्यनुमानं फलितं, पाकवत्ता च चायं पाकस्वैत्रीय इत्यादि-

नुमानात् । पचति पाकविषयकयत्नवानिति तात्पर्य्य-

यार्थत्वादयमेवार्थः, तथाच चैत्रः पाकजनकयत्नवान् पाकवत्त्वादि-त्यनुमानप्रकार इति भावः ।

केचित्तु 'यत्नाविनाभूतेति तादात्म्यसम्बन्धेन जनकयत्नव्याप्येने-त्यर्थः, 'क्रियाविशेषेण' धातूपस्थापितपाकादिविशेषणत्वेन, 'कार-णस्य' जनकत्वविशिष्टस्य, 'अनुमानात्' जन्यतासम्बन्धेनानुमानात्, अयं पाकोजनकयत्नवान् पाकात् इत्यनुमानप्रकारः, सौरादिपाके-ऽप्यन्ततोभगवद्यत्नस्यैव सत्त्वात् न व्यभिचारः, तदनन्तरञ्च अनु-मानोपस्थितस्य जनकताविशिष्टयत्नस्य एकदेशे जनकत्वे निरूपित-त्वसम्बन्धेन धातूपस्थापितस्य पाकस्य विशेषणतया अन्वयः प्राब्द-इति भावः । एतेनानुमानात् पाकोजनकयत्नवानिति प्रतीत्युपपा-दनेऽपि पाकजनकयत्न इति विलक्षणानुभवस्यानुपपन्नत्वादिदमस-ङ्गतमिति परास्तं । अग्रे च 'अथैवमित्यत्र वर्त्तमानपदं पाकवत्त्व-स्याप्युपलक्षणमिति व्याचक्षुः ।

नन्वेवं पचति पाकजनकयत्नवानिति विवरणमसङ्गतं तेन प्रकृततिप्पदस्य यत्नपदोस्थापकत्वबोधनादित्यत आह, 'पचतीति, 'तात्पर्य्यविवरणमिति परम्परया यत्नपदप्रकाप्रतीतिप्रयोजकताम-

प्रतीतिनियामकस्वरूपसम्बन्धेन अतोनासिद्धिरिति ध्येयं । ननु मास्तु करो-तिना विवरणबलेनाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं कृञोव्यापारवाचकत्वं कृतिवाच-कत्वञ्चेति विवादशायां कृञः कृतिवाचकत्वसंशयात् पचति-पाकजनकयत्न-वानिति विवरणबलात् स्यादेवाख्यातस्य यत्नवाचकत्वं इत्यत आह, 'पच-तीति, 'पाकयत्नवानिति पाकजनकयत्नवानित्यर्थः, 'तात्पर्य्यविवरणं' पच-

विवरणं। अन्यथा धर्म्मिणोऽपि वाच्यतापत्तेः। अथैवं वर्त्तमानत्वं यत्नस्य न प्रतीयेत तस्यापदार्थत्वात्।

कारकतदिच्छयोघटितत्वस्य तिप्पदं बोधकं न तु तदुपस्थिति-जनकताबोधकमित्यर्थः। यद्वा 'तात्पर्य्यविवरणमिति तत्परत्वमात्र-बोधकं यत्नपदशक्यप्रतीतौ तिप्पदज्ञानोत्तरत्वमात्रबोधकमिति यावत्, न तु तिप्पदं तदुपस्थितेर्जनकत्वबोधकमित्यर्थः। ननु विवरणेन स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वमेव विनियमाणे बोध्यते इत्यत-आह, 'अन्यथेति विवरणस्य स्वप्रतिपाद्योपस्थापकत्वबोधकत्वनियमे इत्यर्थः, 'धर्म्मिणोऽपि' आख्यातार्थविधेयत्वेनाभिमतस्य यत्नाश्रय-स्यापि, 'वाच्यतापत्तेः' भवन्मते आख्यातस्य वाच्यतापत्तेः, मतुप्-पदशक्योपस्थापकत्वस्य यथोक्तविवरणेन तिपोऽबोधनात् न तन्नियम-इति भावः। 'अथैवमिति, 'एवं' प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य आख्यातानु-पस्थाप्यत्वे, 'वर्त्तमानत्वं' आख्यातोपस्थापितं वर्त्तमानत्वं, 'यत्नस्य' प्रवृत्तित्वविशिष्टस्य, 'अपदार्थत्वात्' पदानुपस्थितत्वात्, "शाब्दी-

---

तीयते' पाकजनकव्यापारप्रतीतौ तेन व्यापारेणानुमितौय. पाकजनकयत्न-वतस्य ज्ञापनं, 'अन्यथेति विवरणविषयतामात्रेणाख्यातस्य यत्ने शक्तिस्वीकार-इत्यर्थः, 'धर्म्मिणः' पाकजनकयत्नवत, 'वाच्यतापत्ते' आख्यातवाच्यतापत्तेः, तस्यापि पाकयत्नवानिति मतुपा विवरणादिति भाव। प्रकृते, 'अथैवमिति, 'एवं' यत्नत्वविशिष्टस्याख्यातवाच्यत्वविरहे, 'यत्नस्य' यत्नत्वविशिष्टस्य, 'तस्य' यत्नत्वविशिष्टस्य, 'अपदार्थत्वात्' पचतीत्यादावाख्यातानुपस्थाप्यत्वात्, तथाच शाब्दीह्याकाङ्क्षेति न्यायेन तस्यापदार्थत्वे तत्र वर्त्तमानत्वेन शाब्दबोधविषयता न स्यादित्यर्थः, इदञ्च न्यायनये दूषणं, अर्थाध्याहारमते पदानुपस्थितस्य

अन्यत्र धात्वर्थक्रियायां स्वार्थव्यापारे वा लडादेर्वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पन्नत्वाच्च । न च पाकजनक-

---

ह्याकाङ्क्षेति नियमादिति भाव । अर्थाध्याहारवादिमतमालम्ब्य कदाचिदपदार्थेऽप्यन्वयोवक्तु शक्यते इत्यतो व्युत्पत्तिविरोधमप्याह, 'अन्यत्रेति ।

केचित्तु नन्वध्याहृतपदादुपस्थितौ वर्त्तमानत्वस्यान्वयो भविष्यतीत्यत आह, 'अन्यत्रेत्याहुः ।

'अन्यत्र' चैत्र पचतीत्यादेरन्यत्र, 'क्रियाया' स्पन्दे, एतच्च चलति गच्छतीत्यादौ । इदमुपलक्षण, जानातीत्यादावपि धात्वर्थ-वर्त्तमानत्वान्वयोबोध्य । 'स्वार्थव्यापारे वेति, 'वाशब्दस्वार्थे, एतच्चाग्नि पचतीत्यादौ, 'लडादेरित्यादिपदादाख्यातान्तरोपसंग्रह, 'वर्त्तमानत्वादीत्यादिपदादतीतत्व भविष्यत्त्वोपग्रह । न च पचतीत्यादावपि धात्वर्थे वर्त्तमानत्वाद्यन्वये को दोष इति वाच्य । सांचादिक्लित्तिजनकस्य स्पन्दस्य पाकत्वमते पाकभविष्यत्त्वदशाया तदनुकूलकर्त्तृव्यापारस्य विद्यमानतादशायामपि पचतीतिप्रयोगात् पक्ष्यतीत्यप्रयोगात् कर्त्तृव्यापारस्यातीतत्वदशाया तादृशपाकस्य वर्त्तमानत्वदशाया पचतीत्यप्रयोगादपचदित्यपि प्रयोगाच्च । नन्वेव-

---

शाब्दविषयत्व सम्भवतीति तन्मतेऽपि यत्ने वर्त्तमानत्वप्रतीत्यनुपपत्ति दर्शयति, 'अन्यत्रेति स्वार्थव्यापारादन्यत्र धात्वर्थे जानातीत्यादौ, 'स्वार्थव्यापारे वेति यथा अग्नि पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारे, 'लडादेरित्यादिनाख्यातान्तरपरिग्रह, 'वर्त्तमानत्वादीत्यादिपदेनातीतत्व भविष्यत्त्वयो परिग्रह, तथाचाख्यातार्थवर्त्तमानत्वादे प्रतिनियतान्वयव्युत्पत्तिविरोधानुमाने तदन्वयो भवन्मते

मग्निना पच्यते चैत्रेण पच्यते इत्यादौ यत्र वर्त्तमानत्वाद्यन्वयः तत्राख्यातेन व्यापार-कृत्योरबोधनात् स्वाधाद्यधिश्रितिजनकस्पन्दस्य पाकत्वमते पाकानुकूलव्यापाराधसत्त्वदशायां पाकसत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगाभावेन कर्त्तृव्यापारसत्त्वदशायां पाकासत्त्वेऽपि तादृशप्रयोगसत्त्वेन च धात्वर्थे तदन्वयस्य वक्तुमशक्यत्वात्। न च तत्र सुवर्थव्यापारादावेव तदन्वय इति वाच्यं। तथासत्युक्तव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः तथा तृतीयाद्यन्तपदासमभिव्याहृतपच्यते तण्डुल इत्यादौ वर्त्तमानत्वाद्यन्वयप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाच्च। न च तत्रानन्वितत्वमेव वर्त्तमानत्वादिकमिति वाच्यं। पाकानुकूलकर्त्तृव्यापारस्यातीतत्वानागतत्वदशायामपि पच्यतेऽयं तण्डुल इत्यादिव्यवहारापत्तेरिति चेत्, न, तत्र वर्त्तमानव्यापारजन्यत्वादिरूपपारिभाषिकवर्त्तमानत्वादेराख्यातार्थत्वात् तस्य च धात्वर्थेऽन्वयात्, धातोः पाकानुकूलव्यापारे लाक्षणिकतया धात्वर्थ एव वर्त्तमानत्वाद्यन्वयसम्भवाच्चेति भावः।

नन्वेवं काल पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवत्त्वादित्यनुमेयं, यदा पाकजनकयत्नवृत्तिव्यापारस्तदा पाकजनकतत्त्वृत्तियत्न इति सामान्यमुखी च व्याप्तिरित्याशङ्क्य

सम्भवतीति भाव। ननु चैत्र पचतीत्यत्र चैत्र पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवानित्यन्वयबोधे जाते तत एव पक्षधर्मताज्ञानात् पाकजनकवर्त्तमानव्यापारत्वावच्छेदेन पाकजनकवर्त्तमानयत्नव्याप्तिप्रकारकस्मरणसहितात् चैत्र पाकजनकवर्त्तमानयत्नवानित्यनुमितिर्भविष्यति तथाच चैत्र पचतीत्यादौ चैत्र पाकजनवर्त्तमानयत्नवानिति प्रत्ययस्य नानुपपत्तिस्तादृशानुमितेरेव तादृशप्रत्ययत्वादित्याशङ्कां निराकुरुते, 'न चेति, निराकरणहेतुमाह,

वर्त्तमानयत्नानुमानं, यत्नविगमेऽपि व्यापारानुवृत्तेः । धर्म्मिविशेषनिष्ठता च यत्नस्य न स्यात् तद्व्यधिक-

---

निराकरोति, 'न चेति, 'यत्नविगमेऽपीति, तथाच संयोगात्मक-पाकजनकव्यापारवत्यपि क्षणे पाकजनकयत्नाभावाद्व्यभिचार इति भाव । ननु संसारस्यानन्तत्वात् सर्व्वदैव पाकजनकयत्नसत्त्वात् स्थूलकालस्य वर्त्तमानत्वघटकत्वाद्वा न व्यभिचारः । यद्वा चेष्टोत्पत्तिक्षणे वर्त्तमानत्वघटक तद्विशिष्टव्यापारवत्त्वस्य हेतुः विशेष-सुखौ च व्याप्तिरतो न व्यभिचार इत्यत आह, 'धर्म्मीति चैत्रा-दिनिष्ठतेत्यर्थः', तथाच पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् चैत्र इति धीर्न

'यत्नविगमेऽपीति पाकजनकवर्त्तमानयत्नविरहेऽपीत्यर्थः, 'व्यापारानुवृत्ते' पाकजनकव्यापारस्य सत्त्वादित्यर्थः, एतावता च पाकजनकवर्त्तमानव्यापारस्य पाकजनकवर्त्तमानयत्नस्य कालिकी व्याप्तिर्निरस्ता । ननु चैत्र पचतीत्यादौ कृतिनिष्ठानुकूलताविशेषसम्बन्धेन व्यापारत्वविशिष्टे धात्वर्थपाकान्वयो वाच्य-स्तथाच तादृशानुकूलतासम्बन्धेन पाकविशिष्टव्यापार पाकजनकव्यापार एव यत्न एव स च यत्नविगमे न तिष्ठत्येवेति कालिकव्याप्तौ नोक्तव्यभिचार इत्यत-आह, 'धर्म्मविशेषेति चैत्र पचतीत्यादौ चैत्रादे समवायेन पाकजनकवर्त्त-मानयत्नवत्ता न प्रतीयेतेत्यर्थः, कालिकसम्बन्धेन व्यापकताज्ञानात् कालिक-सम्बन्धेनैव काले पाकजनकयत्नानुमितेरेवोत्पत्तेरिति भाव । ननु तादृश-व्यापार प्रति तादृशयत्न समवायेन व्यापक इति व्यापकताज्ञानादेव धर्म्मि-विशेषनिष्ठताप्रतीतिर्भवतीत्यत आह, 'तद्व्यधिकरणेति पचतीति वाक्यात् पाकजनकवर्त्तमानयत्नानधिकरणवृत्तेर्व्यापारस्यापि पाकजनकत्वेन प्रतीते-रित्यर्थः, अत्रायं भाव चैत्र पचतीत्यादौ यत्ननिष्ठानुकूलताविशेषसम्बन्धेन पाकस्य व्यापारेऽन्वय काष्ठं पचतीत्यादौ धात्वनुकूलतासामान्येन सम्बन्धेन

करणव्यापारस्यापि पाकजनकत्वात्, चैतन्याविनाभूतचैत्रत्वादिविशेषितेन तेन यत्नानुमानमिति चेत्,

---

स्यादिति भावः। ननु चैत्रः पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवत्त्वात् इत्याद्यनुमेयं, स्थूलकालोपाधिमिय चेष्टोत्पत्तिक्षणो वा वर्त्तमानत्वघटकः तेन न व्यभिचार इत्यत आह, 'नन्वधिकरणेति यद्यप्यधिकरणस्यापि स्थाल्यादिकाष्ठाग्न्यादिसंयोगस्येत्यर्थं, व्यापारस्यानन्तत्वात् तथाच व्यभिचार इति भावः'। ननु चैत्रत्वे सतीत्यनेन हेतुर्विशेषणीय इत्याशङ्कते, 'चैतन्येति, अचेतनेऽपि चैत्रत्वादिसङ्केतसत्त्वात् अत 'चैतन्याविनाभूतेति, 'चैत्रत्वादीति, चैत्रत्वं स्वरूपतो विशेषणं तेन चैत्रत्वेन चैत्रस्य शब्दानुपस्थितत्वे

पाकस्य व्यापारेऽन्वय इति स्वीकारे व्युत्पत्तिभेदापत्त्या गौरवं स्यादित्युभयसाधारण्यानुकूलतासामान्यसंसर्गेण व्यापारे पाकान्वयो वाच्यस्तथाचानुकूलतासामान्येन पाकविशिष्टव्यापारस्य चैत्रः पचतीत्यादौ प्रतीयमानस्य पाकजनकवर्त्तमानयत्ने व्यभिचारितया न तेन तदनुमानं विशेषदर्शिना स्यादिति। ननु चैत्रः पाकजनकवर्त्तमानयत्नवान् पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवत्त्वादित्यनुमितिर्नायत्ताभित्याशङ्कते, 'चैतन्येति, अविनाभूतं व्याप्यं यच्चैत्रत्वादि तद्विशेषितेनेत्यर्थः, 'तेन' पाकानुकूलवर्त्तमानव्यापारेण, 'यत्नानुमानं' पाकजनकवर्त्तमानयत्नानुमानं। शोभनत्वं सुन्दरत्वं, 'शोभन इति काष्ठादिसाधारण्यबोध्यं तथाच शोभनत्वे सति पाकजनकवर्त्तमानव्यापारवत्त्वं शोभनकाष्ठादौ पाकजनकवर्त्तमानयत्ने व्यभिचारीति तत्र तादृशानुमानानुपपत्तिरित्यर्थः। न च तत्रापि चैत्रत्वादिविशेषितेन तदनुमानं, तत्र चैत्रत्वादेः शब्दादनुपस्थितेः प्रमाणान्तरेण च तदा नियमतस्तदनुपस्थितौ मानाभावएव तथाच शोभनं पचतीत्यादौ प्रमाणान्तरेण चैत्रत्वाद्यनुपस्थितिदशायां

सत्यं, चैत्रत्वाद्यप्रतीतावपि शोभनः पचतीत्यादौ शोभनादेः पाकयत्नवत्त्वप्रतीतेः तत्राख्यातस्य जनकयत्ने लाक्षणिकत्वात्। मैवं, अविनाभावमपेक्ष्य लाघवेन

न क्षतिः। तेन पाकजनकवर्त्तमानव्यापारेण यत्नानुमानम्। 'शोभनादे'रिति, शोभनत्वस्य स्थाल्यादिसाधारणतया शोभनत्वे सति तादृशव्यापारवत्त्वं न यत्नानुमापकमिति भावः। इदमुपलक्षणं चैत्रः पचतीत्यादौ शाब्दबोधात्मकतादृशप्रतीतेरानुभविकत्वाच्चेत्यपि मन्तव्यम्। 'तत्रे'ति यत्र यत्नशाब्दबोधस्तत्रेत्यर्थः, जनकव्यापारवत्त्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि क्वचिल्लक्षणाया आवश्यकत्वे लाघवं किमित्याशयेन जनकयत्ने शक्तिवादेव दूषयति, 'मैवमि'ति, 'जनकव्यापारः' जनकव्यापारत्वं, 'जनकयत्नस्य' जनकप्रवृत्तित्वस्य, 'शक्यत्वात्' शक्यतावच्छेदकत्वात्, जनकत्वप्रवेशस्याविशिष्टत्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातितया तदपेक्ष्य धर्म्मत्वरूपस्य व्यापारत्वस्य उपाधित्वाद्गुरुत्वमिति भावः। जनकयत्नत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि जनकत्वप्रवेशस्यावश्यकतया जन-

---

तदनुमानानुपपत्तिरिति भावः। 'अथैवमि'तिपूर्व्वपक्षसमाधानमाह, 'सत्यमि'ति, 'तत्र' शोभनः पचतीत्यादौ, इत्यत्र काष्ठं पचति अग्निः पचतीत्यादिबहुतरप्रयोगे सङ्ग्राह्यत्वसम्पादनाय परं आख्यातस्य व्यापारे शक्तिः कल्प्यते शोभनः पचतीत्यादिप्रयोगाणामाल्पत्वेन तत्र लक्षणाकल्पनैव युक्तेति पूर्व्वपक्षहृदयम्। 'लाघवेने'ति जन्यत्वं धर्म्मत्वं वा व्यापारत्वं अपेक्ष्य यत्नत्वस्य लघुत्वेनेत्यर्थः। ननु पततीत्यादौ पतनानुकूलगुरुत्ववदिति स्यन्दत इत्यादौ च स्यन्दानुकूलवेगवदिति प्रतीयते इति गुरुत्वत्वं वेगत्वञ्चाख्यातशक्यतावच्छेदकं स्यात् यत्नतुल्यत्वादिति चेन्न, तत्र तत्र तेन तेन रूपेण प्रतीतेरानुभविकत्वे

जनकयत्नस्यैव शक्यत्वात्। यत्नं विहाय जनकमात्रे शक्तिरस्तु लाघवात् तथा चाचेतनेऽपि प्रयोगो मुख्य एवेति चेत्, न, अपचत्यपि पाकजनकादृष्टवति पचतीति प्रयोगापत्तेः। पाकजनकादृष्टजनककृतेश्च न पाकजन-

---

कत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु लाघवात् किं यत्नत्वप्रवेशेनेत्यभिप्राये-णाशङ्कते, 'यत्नं विहायेति, 'यत्नं' यत्नत्वं, 'मात्रे' सामान्ये, 'तथा-चेति जनकसामान्ये शक्तौ चेत्यर्थः, 'अचेतनेऽपीति, व्यापारानु-बन्धिविशेष्यता समन्वयं, अचेतनमुख्यविशेष्यकेऽपीत्यर्थः', 'प्रयोगः' पचतीत्यादिप्रयोगः, अपिः पचतीत्यादिप्रयोगोऽपीति समुदितार्थः। 'अपचत्यपीति, 'पाकजनकादृष्टवति' भोक्तरि, पचतीतिप्रयोगः स्यादिति। ननु यत्नशक्तिवादिमतेऽपि तददृष्टजनककृतिकाले तामादाय तत्र तत्प्रयोगो दुर्वारः जनकताविशेषनिवेशेनातिप्रसङ्ग-वारणन्तु ममापि साधारणमित्यत आह, 'पाकजनकेति, 'अतएव' जनकादृष्टजनककृतेः स्वाजनकत्वादेव, 'कृत्यादिजन्यत्व इति, 'आदि-

---

इष्टापत्ते। वस्तुतः पचतीत्यादौ पतनाश्रयत्वादेरेव प्रतीतेरानुभविकत्वा-दिति भावः। जनकयत्नत्वे जनकत्वं प्रविष्टमिति तदेवाख्यातशक्यतावच्छेदकं स्याल्लाघवादित्याशङ्कते, 'यत्नं विहायेति, लाघवात् जनकयत्नत्वापेक्षया जनकत्वस्य लघुत्वात्, यत्नत्यागे बीजान्तरमप्याह, 'तथा चेति जनकत्व-मात्रस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वे चेत्यर्थः', अचेतनेऽपि काष्ठं पचति अग्नि पचतीत्यादावाख्याते प्रयोगो मुख्य एव भवतीत्यर्थः। ननु जनकयत्नस्य शक्य-त्वेऽपि पाकजनकादृष्टजनककृतेरपि पाकजनकतया स एव दोषः स्यादित्यत-आह, 'पाकजनकेति, 'अतएव' तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे मानाभा-

र्कत्वं मानाभावात्। अतएव क्षित्यादेः कृत्यादिजन्यत्वे साध्ये तज्जनकादृष्टजनककृत्यादिना अर्थान्तरप्रसङ्गोऽपि प्रत्युक्तः। भावे वा तादृशकृतिनिवारणायादृष्टाद्वारकजनकतायास्त्वयापि वाच्यत्वात्। यत्नमात्रं शक्यं

पदादिच्छादिपरिग्रहः, 'साध्ये' कार्य्यत्वेन हेतुना साध्ये, 'तज्जनकेति' क्षित्यादिजनकेत्यर्थः। अभ्युपेत्याह, 'भावे वेति', 'तादृशेति' पाकजनकादृष्टजनकेत्यर्थः, 'त्वयापि' जनकसामान्ये शक्तिवादिना त्वयापि, अन्यथा तदा तादृशप्रयोगापत्तेस्तचापि दुर्व्वारत्वाददृष्टमादायातिप्रसङ्गस्तु तव दुर्व्वारः, अदृष्टस्यादृष्टमद्वारीकृत्यैव पाकजनकत्वात् इति भावः। ननु कार्य्यस्य समवायो जनकस्य विषयतेति सम्बन्धनियतफलोपधानात्मकजनकतानिवेशात् अदृष्टमादाय नातिप्रसङ्ग इत्यतो नव्यमतमाह, 'यत्नमात्रं शक्यमिति प्रवृत्तित्व-

---

वादेव, 'क्षित्यादेरिति', क्षितिः कृतिजन्या कार्य्यत्वात् घटवदित्यनुमानबलेनास्मदादिकृतिजन्यताबाधेन भगवत्कृतिजन्यता सिध्यतीति सिद्धान्तः। स च तज्जनकादृष्टजनककृतेस्तज्जनकत्वे भ्रमः स्याद्बाधाभावेनादृष्टजनकास्मदादिकृतिजन्यतामादायार्थान्तरप्रसङ्गेन भगवत्कृतेरसिद्ध्यापत्तेरिति दोषोनिरस्त इत्यर्थः। अभ्युपेत्याह, 'भावे वेति तज्जनकादृष्टजनककृतौ तज्जनकत्वस्य प्रामाणिकत्वे वेत्यर्थः, 'त्वयापीति जनकमात्रे आख्यातशक्तिवादिनापि, 'वाच्यत्वादिति, अन्यथा पाकजनकादृष्टजनकयत्नस्यापि पाकजनकत्वेन तमादाय अपचत्यपि पाकजनकादृष्टजनकीभूतगङ्गास्नानादिगोचरयत्नवति पचतीति प्रयोगप्रसङ्गस्य तवापि दुर्व्वारत्वादिति भावः। वस्तुतः कार्य्यीभूतपाकस्य समवायः कारणीभूतकृतेर्विषयता इत्येवं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यवच्छि-

विषयित्वं जनकत्वं वा सम्बन्धमर्य्यादया भासत इति

मात्रं प्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः। न च प्रवृत्तिलभ्यैव प्रकारतावच्छेदकत्वे पचति इत्यादौ पाकजन्यफलशालित्वरूपपाकादिकर्मत्वप्रतीतिः कथं स्यादिति वाच्यम्। तत्रात्मनेपदस्य कर्मत्वे लाक्षणिकत्वात्, कर्मत्वं फलवत्त्वं, तच्च फलमेव, अन्यथासम्बन्धेन पाकादेर्धात्वर्थस्य तत्रान्वयः, फलस्य कार्यत्वं, प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावादिमत्त्वमिति यावदिति भावः। विषयित्वं जनकत्वं वेति तात्पर्य्याधीनो व्यवस्थितो विकल्पः सम्बन्धान्तरेणान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वबोधकः न तु पूर्वा... तरर्हे विकल्पः, तेन जनकत्वस्य विषयित्वमपेक्ष्य गुरुत्वेऽपि धर्मिनि... नानुपपत्तिः। यथैवमस्मदादीनां पाकानुष्ठानदशायां

प्रजनकत्वस्य प्रकारतावच्छे... बोधस्याख्यातादिभोक्तृत्वमादायाति-प्रसङ्गस्य पाकसमवायिस्थाल्यादिविषयकत्व... तेन नियतत्वाच्छेद्याधिक-रणप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नपाकजनकत्वाभावादिति तत्त्वं। सम्बद्धत्वाद्दरं विष-यजनकत्वमेवाख्यातप्रकारतावच्छेदकं वाच्यं यतो न पाकजनकत्वमादायो-क्तातिप्रसङ्ग इत्यतो नव्यमते यत्ने भक्तौ युक्तिं दर्शयति, 'यत्नमात्र'मिति यत्न-त्वमात्र आख्यातप्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः। मात्रपदेन जनकयत्नत्वस्य जनक-त्वस्याख्यातप्रकारतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः। तयोर्यत्नत्वमात्रापेक्षया गुरुत्वा-दिति भावः। धात्वर्थपाकादेर्यत्ने यत्सम्बन्धेनान्वय इत्याकाङ्क्षायामाह, 'वि-षयित्व'मिति, तथा च पचतीत्यादौ विषयितासम्बन्धेन पाकविशिष्टयत्नवानि-त्यर्थः। नन्वेवं पचतीत्यादौ पचेः पाकत्वलक्षणायामपि पाकत्वविषयकयत्नवा-नित्यन्वयबोधापत्तिः पाकविषयित्वात्तत्तद्यत्ने पाकत्वविषयकत्वनियमात्। न च विशेष्यत्वाख्यमेव विषयित्वं सम्बन्धः तथापि निगडविषयकेच्छायामपा-तत्कोटिकत्वेनरस्य चौर्य्यानविषयकत्वानिर्जायते उत्थानन्तु न जायते निगड-

परमेश्वरः पचतीत्यपि प्रयोगापत्तिः तत्कृतेः सर्व्वविषयकतया कार्य्यमात्रजनकतया चास्मदादिकर्त्तृकपाकस्यापि तद्विषयत्वात् तज्ज-न्यत्वाच्च। न च प्रवृत्तित्वस्य शक्यतावच्छेदकस्य तत्कृतावभावात् न तथा प्रयोग इति वाच्यम्। तत्रापि धर्म्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्। न चाख्यातार्थयत्न-कर्त्तृपदार्थयोरवच्छेदकतासम्बन्धेनैवान्वयस्य साका-ङ्क्षत्वात् न तथा प्रयोगः आत्मा पचतीत्यपि प्रयोगो नेष्यते अहं पचामि त्वं पचसीत्यादौ उच्चारयितादिशरीरमेव चैत्रत्वादिना अस्मदादिपदशक्यं परमेश्वरो वेदं वेत्तीत्यत्रापि परमेश्वरपदं शरीरपरं न तु परमात्मपरमिति वाच्यम्। तथापि तदानीं कृष्णः पचतीति प्रयोगापत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति चेत्, न, साध्यताख्यविषयिताविशेषस्य चेष्टादिद्वारा फलोपधानाख्यजनकताविशेषस्य च संसर्गत्वनियमात्, भगवत्कृतिश्च नास्मदादिकृतपाकस्य तादृशविषयितावती तादृशजन-कतावती वा, अतएव पाकत्वेन पाकविषयिण्याः कृतेस्तु पाकत्व-विषयतानियमेऽपि पचेः पाकत्वे लक्षणायां पचतीति प्रयोगो न योग्यः, न वा उपादानतादिरूपपाकादिविशेष्यताकप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि पचतीति प्रयोगो योग्यः, न वा क्रियान्तरगोचरप्रवृत्तिदशायां स्वरूपयोग्यतामादाय पचतीत्यादिप्रयोगः, नापि पाकजनकादृष्ट-जनककृतिमादाय पचतीत्यादिप्रयोगः। न च तथापि विषयिताया-अपि संसर्गत्वे पाकाद्यनुत्पत्तावपि पाकादिसाधकप्रवृत्तेर्वर्त्तमानत्वा-

---

बन्धनामवातादिना दोषेण प्रतिबन्धादिति सिद्धान्तस्तथाच यदा निगड-निश्चलदेहस्योत्थानविषयिणी कृतिस्तदा निगडनिबद्धदेह उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिः एवं आमवातजडीकृतकलेवरस्योत्थानविषयिकृतिदशायां

नीतत्वदशायां पचत्यपचदित्यादिप्रयोगापत्तिर्दुर्वारा पचतीत्यादा-वाख्यातार्थवर्त्तमानत्वादेराख्यातार्थयत्नादावेवान्वयस्य निरूढ़त्वा-दिति वाच्यम्। विषयितासम्बन्धमादाय तत्र तदानीं तादृशप्रयो-गस्य इष्टत्वात्, फलोपधानात्मकजनकतासंसर्गस्य विषयत्व एव तत्र तदानीं तथा प्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युपगमात्। अतएव विषयितायाः संसर्गत्वभ्रान्त्या शय्यादिसाध्यकप्रवृत्तिमति पुरुषे वर्यतीति प्रयोगापत्तिः भ्रमादुत्थानसाध्यकप्रवृत्तिमति निगडनियन्त्रदेहे उत्थानानुत्पत्तावपि उत्तिष्ठतीति प्रयोगापत्तिरित्यपि निरस्तम्। साध्यत्वाख्यविषयिता-संसर्गमादाय तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्, फलोपधानात्मकचेष्टादि-द्वारजनकताविशेषसंसर्गविषयकत्व एव तादृशप्रयोगस्यायोग्यत्वाभ्युप-गमादिति भावः।

केचित्तु विषयितायाः संसर्गत्वे सर्व्वमेतद्दोषमभिसन्धायैव जन-यात्वेत्यभिहितमित्याहुः।

केचित्तु साध्यत्वाख्यविषयिता द्विविधा स्वरूपयोग्यतात्मिका फलोपधानात्मिका च तत्र फलोपधानात्मिकायाः साध्यत्वाख्यविष-यिताया एव प्रकृते संसर्गत्वाभ्युपगमान्नोक्तातिप्रसङ्गः। अतएव भोज-नाद्यनुत्पत्तिस्थले भोजनादिसाध्यकप्रवृत्तिसत्त्वेऽपि भोजनं करोति भोजनं क्रियते इत्यादयो न व्यवहाराः फलोपधानाख्यसाध्यत्वाख्य-विषयिताया एव कृधातुप्रयोगे कर्म्मप्रत्ययार्थत्वात्। न च साध्य-त्वाख्यविषयित्वादेः तादृशद्वैविध्ये मानाभाव इति वाच्यम्। क्रियानु-

---

ष्यामवानन्दीश्चकलेवरस्थितीति प्रयोगः स्यात् एवं दृष्टौ क्षतिसाध्यत्व-भ्रमे दृष्टिविषयिणी क्षतिर्जायते दृष्टिस्तु न जायते दृष्टिं प्रति दृष्टिविषय-

तु नव्याः। कर्त्तृ-कर्म्मणी लकारवाच्ये चैत्रः पचति पच्यते तण्डुल इति सामानाधिकरण्यानुरोधात्

त्पत्तिदशायां तादृशप्रतीत्यभावस्य मानत्वादित्याहुः। तदसत्। क्वचित् स्वरूपयोग्यतात्मकसाध्यतावती प्रवृत्तिः, क्वचित् फलोपधानात्मकतद्वतीत्यत्र नियामकस्य दुर्व्वारत्वादिति दिक्।

वस्तुतस्तु साध्यताख्यविषयता-फलोपहितजनकत्वोभयसम्बन्धेनैव धात्वर्थस्य कृतावन्वयोऽभ्युपेयः, अन्यथा जनकतायाः सम्बन्धत्वकल्पे विषयतासम्बन्धकल्पोक्तपूर्व्वदोषोद्धारेऽपि नान्तरीयकमौनभोजनादौ मौनं भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगस्य दुर्व्वारत्वात्, दीधितिकारलिखनन्तु वाकारस्य समुच्चयार्थतैवेत्युपपादनीयमिति विभावनीयम्।

वैयाकरणमतमुत्थापयति, 'कर्त्तृ-कर्म्मणी इति, 'लकारः' आख्यातं, 'इति सामानाधिकरण्यानुरोधादिति, 'इति' अत्र, चैत्र-तण्डुलादिपदाख्यातपदयोरेकधर्म्मिबोधकत्वानुरोधादित्यर्थः, विभिन्नप्रवृत्ति-

---

फलते: स्वरूपायोग्यत्वादिति मते चैत्रे दृष्टिविषयकृतिदशायां चैत्रोवर्षतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, 'जनकत्वं वेति फलोपहितजनकत्वमित्यर्थः, तेन निगडनिस्पन्ददेहादिप्रसङ्गाभाव इति भावः। वैयाकरणमतमाह, 'कर्त्तृकर्म्मणी इति, 'लकारः' व्याख्यातं, वैयाकरणैस्त्यादीनां लत्वेन परिभाषितत्वादित्यर्थं, कर्त्तृत्वं कर्म्मत्वञ्च समवायेन विषयतया वा, कृतिरेव शक्यतावच्छेदिकेति पचतीत्यादौ समवायेन कृतिप्रकारेण पच्यते इत्यादौ च विषयतया कृतिप्रकारेण तत्तदर्थबोधस्यानुभविकत्वादित्यर्थः, 'इति' इत्यत्र, 'सामानाधिकरण्येति चैत्रपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्यां चैत्रत्व-कृतिभ्यामेकस्य चैत्रस्य

अन्यथा पचतीत्यादावपि कर्त्तरि तृतीया पच्यत इत्यत्र कर्म्मणि द्वितीया स्यात् तयोरनभिहिताधिकारीय-

---

निमित्तकयोरेकधर्म्मिबोधकत्वलक्षणस्य शाब्दसामानाधिकरण्यस्यात्र सामानाधिकरण्यपदार्थत्वात्। ननु चैत्र-तण्डुलपदाख्यातपदयोरेक-धर्म्मिबोधकत्वमेवासिद्धं तथाच लाघवात् प्रवृत्तित्वमाख्यातस्य शक्य-तावच्छेदकमित्यत आह, 'अन्यथेति तयोरेकधर्म्मिबोधकत्वे इत्यर्थः।

केचित्तु 'इतिसामानाधिकरण्यानुरोधादित्यत्र चैत्र-तण्डुलपदा-र्थाख्यातार्थयोरभेदसंसर्गकान्वयानुरोधात्। नन्विदमेवासिद्धं तथाच लाघवात् प्रवृत्तित्वमेवाख्यातस्य शक्यतावच्छेदकमित्यस्वरसात् बाध-कान्तरमाह, 'अन्यथेति कर्त्तृ-कर्म्मणोरनभिधाने इत्याहुः।

'तयो' तृतीया-द्वितीययोः, 'अनभिहिताधिकारीयत्वादिति कर्त्तृ-कर्म्मणोरनभिधान एवानुशिष्टत्वादित्यर्थः। ननु द्वितीया-

---

धर्म्मियोर्बोधकत्वमेव शाब्दसामानाधिकरण्यं चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ च तण्डुलपदाख्यातपदयोर्भिन्नरूपाभ्यां तण्डुलत्व विषयतासम्बन्धेन कृतिभ्या-मेकस्य तण्डुलधर्म्मिणो बोधकत्वं शाब्दसामानाधिकरण्यं अनुभवसिद्धं तदनु-रोधादाख्यातसामान्यस्य समवायेन कृतिः शक्यतावच्छेदिका आत्मनेपदस्य च विषयतासम्बन्धेन कृतिः शक्यतावच्छेदिकेति समुदायार्थः। यद्वा सामाना-धिकरण्यानुरोधादित्यस्य चैत्रादिपदार्थे तादात्म्यसम्बन्धेनाख्यातार्थप्रकारक-बोधस्यानुरोधादित्यर्थः, 'अन्यथेति आख्यातस्य कर्त्तरि कर्म्मणि च शक्त्य-नङ्गीकारे इत्यर्थः,'तयो' तृतीया द्वितीययोः, अनभिहिताधिकारीयसूत्राभ्यां साधुत्वेन प्रतिपादनादित्यर्थः, आख्यातेन कर्त्तुरनभिधाने समभिव्याहृत प्रातिपदिके तृतीया एव आख्यातेन कर्म्मणोऽनभिधाने समभिव्याहृतप्राति-

त्वात् कृत्यभिधानस्याविशिष्टत्वात् । कर्त्तृ-कर्म्मसङ्ख्या-

तृतीयानुशासनस्याख्यातेन कृत्यनभिधाने न कर्म्मणि द्वितीयेत्यवार्थ-इत्यतआह, 'कृत्यभिधानस्येति, 'अविशिष्टत्वादिति भवन्मते कर्त्तृ-कर्म्माख्यातसाधारणत्वादित्यर्थः, तथाच तण्डुलं पचतीत्यत्रापि द्वितीया चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीया न स्यादित्यर्थः। एतच्च कर्म्माख्यातस्यापि कृतिबोधकत्वमिति प्राचीनमतानुसारेण, तन्मते अन्वय-बोधप्रकारस्त्वग्रे व्युत्पादनीयः। वस्तुतस्तु कृत्यनभिधानाभिधानस्य तृतीया-द्वितीयानियामकत्वे चैत्रो घटं जानातीत्यादावपि कर्त्तरि तृतीयापत्तेः कर्म्मणि द्वितीयानापत्तेः। न चाख्यातेन मुख्य-भाक्तसा-धारणकर्म्मत्वानभिधानाभिधानाभ्यामेव तृतीया-द्वितीयानियम इति वाच्यम्। चैत्रेण भूयते इत्यादौ भावाख्यातस्थले कर्त्तरि तृतीया-नुपपत्तेरिति ध्येयम्। नियमान्तरमाशङ्क्य निराकरोति, 'कर्त्तृ-कर्म्मसङ्ख्येत्यादिना, 'इत्यपि नास्तीत्यन्तेनान्वयः। कर्त्तृगतसङ्ख्यायाः

पदिके द्वितीया इति तृतीया-द्वितीयादिविधायकसूत्रस्यार्थस्तथा च कृतिः कर्म्मत्वं वा यद्याख्यातप्रत्ययं न तु कर्त्ता कर्म्म वा तदा तृतीया-द्वितीयाविधा-यकसूत्रबलेन चैत्रः पचतीत्यादौ तृतीया चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीया स्यादेवञ्च चैत्रेण तण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुलमित्यादिप्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तिरिष्टापत्तिस्तथा सति यज्ञादौ तादृशप्रयोगेऽप्यसाधुशब्दप्र-योगकृतदोषविरहप्रसङ्गादित्यर्थः। अत्र हेतुमाह, 'कृत्यभिधानेति कृत्यभि-धानेत्यनन्तरं मात्रपदाध्याहारेण कर्त्राख्यातस्थले कर्म्माख्यातस्थले च कर्त्तुः कर्म्मणश्चानभिधानेऽस्य भवन्मते तुल्यत्वादित्यर्थः करणीयः। यद्वा ननु कृते-रनभिधाने तृतीया कृतेरभिधाने द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारीयसूत्रार्थोवाच्यः इति नोक्त दोष इत्यत आह, 'कृत्यभिधानस्येति, 'अविशिष्टत्वादिति चैत्रः

भिधानानभिधानाभ्यां नियमः। न चैवं चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादौ विनापि तिङं सङ्ख्याप्रतीतेः क्लृप्तशक्तेः सुप एव सङ्ख्योपस्थितिसम्भवे तिङो न तदभिधायकत्व-

---

प्रत्ययेनाभिधाने कर्त्तरि प्रथमा, तेन तदनभिधाने तृतीया, एवं प्रत्ययेन कर्म्मगतसङ्ख्याया अभिधाने कर्म्मणि प्रथमा तदनभिधाने तत्र द्वितीया इति नियम इत्यर्थः। अन्तरा शङ्कते, 'न चेति, 'सुप एव' प्रथमाविभक्तित एव, 'सङ्ख्योपस्थितिसम्भव इति चैत्रः पचति तण्डुलं पच्यते इत्यादौ सङ्ख्योपस्थितिसम्भव इत्यर्थः, 'न तदभिधायकत्वं' न सङ्ख्याभिधायकत्वं, तथाच तथापि तृतीया-

---

प्रसक्तौत्यादाविव चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि अनभिधानस्यविशिष्टत्वादित्यर्थः, तथाच चैत्रेण पच्यते इत्यत्रापि तृतीया न स्यादित्यर्थः। ननु कर्त्तृगत-सङ्ख्याया प्रत्ययेनानभिधाने तृतीया एव कर्म्मगतसङ्ख्याया प्रत्ययेनानभिधाने द्वितीयेत्यनभिहिताधिकारीयसूत्रार्थोवाच्य इति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य निराकुरुते, 'कर्त्तृ-कर्म्मेत्यादि, यत्र न कर्त्तृ-कर्म्मेत्याद्य 'इत्यपि नास्तीत्यन्त-ग्रन्थोऽस्य'। तन्मात्याख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वे उक्तनियम सम्भवति तत्र च प्रमाणं नास्तीत्याशङ्क्य निराकुरुते, 'न चेति, यद्यपि चैत्रेण दृष्टः इत्यस्योप-दर्शनं निरर्थक घट इत्यत्रैव सुपः क्लृप्तसङ्ख्याशक्तिकत्वात् तथापि तत्समभि-व्याहारस्थले सुप सङ्ख्याबोधकत्वे प्रदर्शिते तत सङ्ख्याशक्तौ मानाभाव-इत्युक्तं भवति तथाच तृतीया सङ्ख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणकूटस्य स्फुटता भवतीत्यभिप्रायेण तदुपदर्शनमिति ध्येयं। 'सङ्ख्याप्रतीतेरिति एकोघटश्चैत्र-वृत्तिदर्शनविषय इत्यन्वयबोधे एकत्वसङ्ख्यादिप्रतीतेरित्यर्थः, इदञ्च क्लृप्तशक्ते-रित्यत्र शक्तिकल्पने हेतु। 'सुप एवेति प्रथमाविभक्तेरेवेत्यर्थः, 'सङ्ख्योप-स्थितिसम्भव इति चैत्रोगच्छति ग्रामोगम्यत इत्यादौ एकत्वादिप्रतीति-

मिति वाच्यम् । चैत्रो मैत्रस्य गच्छत इत्यादौ विनापि तादृशसुपं द्वित्वादिप्रत्ययात् लाघवादेकवचनत्वादि-

---

द्वितीयापत्तिस्तदवस्थेति भावः । यद्यपि घट एतावतैव सङ्ख्यायां सुपः क्लृप्तशक्तिकत्वमुपदर्शितं भवति किं चैत्रेण दृष्ट इत्यनेन, तथापि कृता सङ्ख्यानभिधानादिति वक्ष्यमाणदूषणेऽस्य विशिष्टोपदर्शनस्य फलं भविष्यति ।

केचित्तु क्रियारहितं वाक्यमेव नास्तीतिमते घटइत्यत्र क्रिया-पदाध्याहारस्यावश्यकत्वे अस्तीत्यादितिङन्तमेवाध्याहर्त्तव्यम् । तथाच विनिगमनाविरह इति कदाचित् ब्रूयादतस्तदुपेक्ष्य सक्रियमेव वाक्यमुदाहृतम् । न च तथापि चैत्राभ्यां पच्यते तण्डुलान् पचती-त्यादि विहाय कृदन्तपर्य्यन्तानुधावनं विफलमिति वाच्यं । प्रथमायाः सङ्ख्याशक्तिसिद्धेरेव प्रकृतोपयोगित्वात् प्रथमेतरसुब्विभक्तेः सङ्ख्याश-क्तिसिद्धा तिङः सङ्ख्याशक्तिनिराकरणाशक्यत्वात् इत्याहुः ।

'इत्यादावितिं, 'आदिपदात् चैत्रोमैत्रो विष्णुमित्रश्च गच्छ-न्तीत्यस्य परिग्रहः । 'तादृशेति द्वित्वादिबोधकेत्यर्थः, द्वित्वादिपदाद्-

---

सम्भव इत्यर्थः, 'न सङ्ख्याभिधायकत्वं' आख्यातस्य न सङ्ख्याबोधकत्वं । 'चैत्रो-मैत्रस्येति, 'इत्यादावितिं, 'आदिपदेन चैत्रोमैत्रोदेवदत्तश्च गच्छन्तीत्यादिसं-ग्रहः, 'तादृशसुपमिति द्वित्वादिबोधकसुपमित्यर्थः, तथाच अत्र द्वित्वादि-सङ्ख्यावाचकसुपोऽभावात् अकामेनापि आख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गी-कार्य्यमिति भावः । न चोक्तप्रयोगे लक्षणयैव एकवचनात् द्वित्वादिसङ्ख्या-बोधसम्भवे किमनुरोधेनाख्यातस्य सङ्ख्यावाचकत्वमङ्गीकार्य्यमिति वाच्यं । लक्षणावीजाद्यप्रतिसन्धानदशायामपि उक्तवाक्यात् द्वित्वादिसङ्ख्यान्वयबोधस्य

नैव एकत्वादौ शक्तत्वाच्च। इत्यपि नास्ति कृता सङ्ख्या-

ऋत्वपरिग्रहः। न चात्र सुपैव द्वित्वादिबोधसम्भवः सुब्विभक्तौ न
लक्षणेति प्रवादस्य यद्विभक्त्यर्थे यद्विभक्तेर्व्युत्पत्त्यनुशासनं तद्विभक्त्य-
र्थातिरिक्ते विभक्त्यन्तरशक्ये तद्विभक्तेर्न लक्षणेत्येव विषयत्वादिति
वाच्यं। सुपो द्वित्वादिषु लक्षणानुसन्धानं विनापि द्वित्वादिप्रत्य-
यादिति भावः।

केचित्तु चैत्रादिपदोत्तरसुपो द्वित्वादिलक्षणायां चैत्रपर्य्या-
प्तेर्मैत्रपदोत्तरसुपो द्वित्वादिलक्षणायां मैत्रपर्य्याप्तद्वित्वादेरेव प्रतीत्या
चैत्र-मैत्रोभयपर्य्याप्तद्वित्वाद्यलाभात् चैत्र-मैत्रोभयमिति प्रतीतिर्न
स्यात् स्याच्च चैत्रद्वयं मैत्रद्वयमित्येव प्रतीतिः सुब्विभक्तेः प्रकृत्यर्थग-
तमात्रसङ्ख्याबोधकत्वनियमात्। न चैवं चैत्र-मैत्रपदोत्तरसङ्ख्या कथं
चैत्रादावन्वेतीति वाच्यं। द्वन्द्वसमासव्यतिरिक्तस्थल एव तथा
नियमादित्याहुः।

सर्व्वानुभवसिद्धत्वात् अन्यथा अन्यत्रापि शक्त्युच्छेदप्रसङ्गात्। ननु उक्तवाक्य-
प्रामाण्यानुरोधात् आख्यातद्विवचनादेर्द्वित्वादिसङ्ख्यावाचकत्वस्य सिद्धत्वेऽपि
आख्यातैकवचनस्य सङ्ख्यावाचकत्वं न सिद्ध्यतीत्यत आह, 'लाघवादिति
द्वित्वाद्यनन्तधर्म्मेषु शक्ततावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया आख्यातैकवचनसाधा-
रणैकवचनत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः, एकवचनत्वञ्च सङ्ख्या-
प्रकारान्यैकत्वसङ्ख्याबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्व्वीमत्त्वमिति नान्योन्याश्रयादि-
कमिति। सम्प्रदायविदस्तु चैत्रोगच्छतीत्यादौ सुबेकवचनस्य शक्तिप्रतिसन्धानं
विनापि सङ्ख्यान्वयबोधस्य सर्व्वजनानुभवसिद्धत्वेन सुबेकवचनस्येव आख्याते-
कवचनस्यापि सङ्ख्यावाचकत्वं निर्व्विवादमिति वदन्ति। 'कृतेति, तथाच
कर्म्मवाच्यकृत्प्रत्ययघटितवाक्ये कर्म्मपदस्य द्वितीयान्तत्वा कर्त्तृवाच्यकृत्प्रत्यय-

१ यत्तु चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ लक्षणयैवाख्यातद्वित्वादिप्रत्ययसम्भवात् किन्तस्य तत्र शक्तिकल्पनेन । न चात्र वा द्वित्वादावाख्यातस्य लक्षणा दृष्टौ घटौ दृष्टा घटा इत्यत्र प्रथमाया वा द्वित्वादिषु लक्षणेत्यत्र विनिगमनाभावात् उभयोरेव शक्तिसिद्धिरिति वाच्यं । सङ्ख्यातिरिक्तस्य प्रथमाविभक्तेः शक्यस्याप्रसिद्ध्या तत्र प्रथमाविभक्तेः सङ्ख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वादिति । तन्न । प्रथमाविभक्तेः सङ्ख्यायां लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वेऽपि शक्तिभ्रमस्य सुवचतया विनिगमनाविरहस्य दुर्व्वारत्वादिति ।

नन्वेतावता आख्यातद्विवचनादेर्द्वित्वादौ शक्तिरायातु तदेकवचनस्य एकत्वे शक्तौ तु किं मानं, तथा च तत्रैव तृतीया-द्वितीयानियमार्थं कर्त्रादिराख्यातपदवाच्यः स्यादित्यत आह, 'लाघवादिति, द्वित्वादिना एकत्वादिषु शक्तिकल्पने शक्ततावच्छेदकताबाहुल्यापत्त्या लाघवादेकवचनत्वादिनैव प्रथमैकवचनादेरेकत्वादिषु शक्तिः, तथा चायातमाख्यातैकवचनादेरप्येकवचनत्वादिषु शक्तेत्यर्थः । अत एव "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इत्यनुशासनं । यद्यप्येकवचनत्वं नैकत्वशक्तत्वं आत्माश्रयात्, नाप्येकत्वबोधकत्वं पदमात्रस्यैव लक्षणादिना एकत्वबोधकत्वात् । तथापि सङ्केतविशेषसम्बन्धेनैकवचनपदवत्त्वं एकवचनत्वादि, "तान्येकवचन-द्विवचन-बहुवचनान्येकश इत्यनुशासनेन तिङ्सुवेकवचनादिपदस्य सङ्केतितत्वात् । न

घटितवाक्ये कर्त्तृपदस्य तृतीयान्तता स्यादिति भावः । ननु आख्यातघटितवाक्य एव तादृशनियमः क्तप्रत्ययघटितवाक्यस्थले तु नियमान्तरमेवेत्यत-

चैवं तेन रूपेण ज्ञानं विना सिबादिना ज्ञानादेकत्वादिप्रत्ययो न स्यादिति वाच्यं। विना शक्तिभ्रमसिद्धत्वादिति भावः।

अत्र नव्याः सिबादिना प्रातिस्विकरूपेण सुब्विभक्तेरेकत्वादिषु शक्तावपि तिबादिना तिङ्विभक्तेरेकत्वादिषु शक्तिरावश्यकी चैवः पचतीत्यादावगृहीतसुपञ्चाशक्तिकानां कदाचित्तिबादेरेकत्वादि-निष्ठवृत्तिज्ञानादेकत्वादिबोधो भवत्यविवादं। तथाच तिबादेः प्रवृत्तित्वं शक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमकाभावादुभयोरेव तत्शक्यतावच्छेदकत्वसिद्धेः एकत्वत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि प्रवृत्तित्वप्रकारेण बोधस्य लक्षणादिना सुवचत्वात् प्रवृत्तित्वप्रकारकतिबादिजन्यबोधस्येव एकत्वादिप्रकारकतज्जन्यबोधस्यापि स्वारसिकत्वस्य प्रामाणिकसिद्धत्वात्, अन्यथा बोधस्य स्वारसिकत्वमादाय विवादे पचादिपदस्यापि प्रत्येकमादाय विनिगमनाविरहेण लाघवात् हरिणत्वादेरशक्यतावच्छेदकतापत्तेः नानार्थोच्छेदापत्तेश्च। एवञ्च प्रथमैकवचन-द्विवचन-बहुवचनानां वा एकत्व-द्वित्व-बहुत्वेषु शक्तिः, तिङेकवचन-द्विवचन बहुवचनानां वा इत्यत्र विनिगमकाभावादेकत्वादिषु शक्तिसिद्धिः, चैवः पचतीत्यादौ अगृहीतसुपञ्चाशक्तिकानां कदाचित् तिबादेरेकत्वादिनिष्ठवृत्तिज्ञानादप्येकत्वादिबोधस्य सर्व्वसिद्धत्वात्। न च तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानरूपं शक्तिभ्रमरूपं वेति वाच्यं। तद्वृत्तिज्ञानं लक्षणाज्ञानादिरूपं प्रथमैकवचनत्वादावेकत्वादिषु वृत्तिज्ञानं वा शक्तिभ्रमरूपमित्यत्र विनिगमकाभावात् प्रत्येकमादाय विनिगमकाभावेन तिङेकवचनादेर्बाहुल्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति वदन्ति।

नभिधानात्। किञ्च एकत्वादिसङ्ख्याभिधाने न नि-

केचित्तु केवलात् पचति-पचत इत्यादितः तिङः कर्त्तरि लक्षणा-दिना वा वैयाकरणमते तिङः शक्त्या वा एकः पाककर्त्तेत्यादिबुद्धे-रनुभवसिद्धत्वादाख्यातस्यैकत्वादौ शक्तिसिद्धिः। न च तत्रैकत्वादि-विशिष्टकर्त्तर्य्येव लक्षणा शक्तिभ्रमो वेति वाच्यं। केवलकर्त्तरि लक्ष-णादिनापि तादृशबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्याहुः।

केचित्तु वारि तिष्ठति स्वस्तिष्ठति इत्यादौ विनापि लुप्तसुपः प्रतिसन्धानं एकत्वादिप्रतीतेरेकत्वादिषु तिङः शक्तिसिद्धिरित्याहुः।

'इतेति, तथाच चैत्रेण दृष्टो घट इत्यादावपि कर्म्मणि द्वितीया स्यात् न प्रथमा चैत्रः पक्तेत्यादावपि कर्त्तरि तृतीया स्यान्न प्रथमेति भावः। तस्मात् प्रत्ययेन सङ्ख्याभिधानानभिधानं न प्रथमा-तृतीयानियामकं, किन्तु प्रत्ययेन कर्त्तृ-कर्म्मणोरभिधानानभिधान-मेव तन्नियामकमिति वैयाकरणनिगर्वः। नन्वाख्यातस्थल एव तथा वक्तव्यं कृत्स्थले तु कर्त्तृ-कर्म्मणोरभिधानानभिधानाभ्यामेव नियम-इत्यत आह, 'किञ्चेति, 'संख्याभिधान इति आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रका-रकबोध-इत्यर्थः, 'न नियम इति शक्तिशक्तिवादिनां विशेष्यता-नियमो नास्तीत्यर्थः, क्वचित् कर्त्तैव तद्विशेष्यः क्वचित् कर्म्मत्यच नियामकस्य दुर्वचत्वादिति भावः। एतदेवाह, 'पदार्थेति आख्या-

ख्याद, 'किञ्चेति, 'एकत्वादिसङ्ख्याभिधान इति, आख्यातजन्य एकत्वादि-सङ्ख्याप्रकारकान्वयबोध इत्यर्थः, 'न नियम' शक्तिशक्तिवादिनां मते न विशेष्यत्वनियम', तथाच कुत्रचित् कर्त्तुः कुत्रचित्कर्म्मणश्च तद्विशेष्यत्वे

यमः पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्याकाङ्क्षादिवशात् कर्त्तृ-कर्मसाधारण्येनान्वयबोधस्य दुर्व्वारत्वात्। कर्त्रैकत्व-त्वादिनाभिधानेऽपि कर्त्रादेरप्यभिधेयत्वं, शक्तौ शक्त-

---

तोपस्थापितस्यैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'कर्त्तृ-कर्म्मेति, तथाचोभयत्रैव सङ्ख्यान्वयात् देवदत्तः पचति तण्डुलमित्यत्र कर्म्मणि प्रथमा देवदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तरि प्रथमा स्यादिति भावः। ननु कर्त्रैकत्वत्वादिना शक्यत्वाद्योग्यतैव नियामिका इत्यत आह, 'कर्त्रैकत्वत्वादिनेति, 'अभिधेयत्वं' विशेषणविधया शक्यत्वं। यदि च ज्ञातिविशिष्टैकत्वं कर्त्रैकत्वं तदा संसर्गविधया शक्यत्वं। ननु मुख्य-विशेष्यविधयैव मया शक्यत्वं नाभ्युपेयते इत्यत आह, 'शक्ताविति, कर्त्रैकत्वाद्योः सम्बन्धो मम वाक्यार्थः, तत्र च तथापि शक्ति-विषयत्वं। किञ्च मम एकवचनत्वादिना सुप्-तिङ्साधारणं

विनिगमनाविरहात् वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। एतदेव स्पष्टयति, 'पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति व्याख्यातोपस्थापितस्यैकत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः, 'आकाङ्क्षादिवशात्' आकाङ्क्षादिवशादित्यर्थः, 'कर्त्तृ-कर्म्मेति, तथाचोभयत्रैव सङ्ख्यान्वयात् चैत्रः तण्डुलं पचति इत्यत्र कर्म्मपदं प्रथमान्तं स्यात् स्याच्च चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र कर्त्तृपदं प्रथमान्तं इति भावः। 'कर्त्रैकत्व-त्वादिनेति। यद्यपि देवदत्तेऽप्याख्यातार्थसङ्ख्यान्वयापत्त्या चैत्रेण देवदत्तोऽयं गच्छतीत्यादिप्रयोगापत्तिरेव, तथापि स्वप्रत्ययार्थक्रियाकर्त्रैकत्वत्वादिना शक्तिकल्पने तात्पर्य्यं। नचैवं त्वत्वाननुगमस्यापि सत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता, प्राचां मते यत्त्व-तत्त्वादिवत् त्वत्वस्याप्यनुगतत्वेन सम्मतमाश्रित्यैतदभिधानात्। 'कर्त्रादेरपीति, 'आदिपदेन कर्म्मपरिग्रहः', विशिष्टस्य शक्यत्वे विशेषणा-

तावच्छेदक-शक्यतावच्छेदकयोर्गौरवमधिकम् । तस्मा-

सङ्ख्यायां शक्तित्रयं, तत्र आख्यातैकवचनत्वादिना कर्त्रेकत्वादिषु शक्तित्रयं, आत्मनेपदैकवचनत्वादिना कर्म्मैकत्वादिषु शक्तित्रयं, सुबेकवचनत्वादिना एकत्वादिषु शक्तित्रयमिति नव शक्तय इत्यर्थः। 'शक्ततेति मम्मेकवचनत्वादिना शक्तत्वं, तत्र चाख्यातैकवचनत्वादिना कर्त्तरि विहितैकवचनत्वादिना वा शक्तत्वं इति शक्ततावच्छेदक-गौरवमित्यर्थः । तत्तद्रूपेणैव शक्तत्वस्याये वक्ष्यमाणत्वात् शक्तता-वच्छेदकशरीरमुभयमते समानमित्यत आह, 'शक्यतेति मम्मै-कत्वत्वादिना शक्यत्वं, तत्र कर्त्रेकत्वत्वादिना शक्यत्वमिति शक्यता-वच्छेदकगौरवमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं, कर्त्रेकत्वत्वादिना शक्यत्वे च योग्यताभ्रमात् कर्त्तृ-कर्म्मसाधारणेनान्वयस्य दुर्वारत्वमित्यपि बोध्यं।

नव्यास्तु नन्वाख्यातस्य एकत्वत्वादिना पृथगेकत्वादौ न शक्तिः किन्तु आख्यातैकवचनस्य कर्त्रेकत्वेन कर्त्तेकस्मिन् शक्तिः, आख्यात-द्विवचनस्य कर्त्तृद्वयत्वेन कर्त्तृद्वये शक्तिः, आख्यातबहुवचनस्य कर्त्तृ-

शेऽपि शक्तिरावश्यकीति भाव । 'अभिधेयत्वं' शक्यत्वं, तथाच इच्छिकभिया पलायमानस्येत्यादिन्यायावतार इति भाव । इदमुपलक्षणं अयमश्वस्तमश्वं गच्छतीत्यादावुभयकर्म्मजसंयोगस्थले स्वप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्य कर्त्तृ-कर्म्मसा-धारणतयाख्यातस्य निरुढ़लाभे स्वप्रकृत्यर्थलाभे च शक्तिसम्बन्धकल्पने गौरवं, एवं कर्त्रेकवचनाख्यातत्वादिकं शक्ततावच्छेदकमिति शक्ततावच्छेदकगौरवं, एवं शक्यतावच्छेदकगौरवञ्च स्फुटमेव कर्त्रेकत्वत्वादे शक्यतावच्छेदकत्वादिति तथाच कर्त्रेकत्वत्वादिना शक्तिकल्पने कर्त्तरि कर्म्मणि च विशेषणतया शक्तिः स्वीकृतैव भवता अधिकञ्च तत्र शक्त्यादिगौरवमिति समुदायार्थः ।

वैयाकरणस्य स्वमतमुपसंहरति, 'तस्मादिति, एकवचनत्वस्याखण्डस्या-

दाख्यातत्वेन कर्त्तरि कर्म्मणि च आत्मनेपदत्वेन एक-

बहुत्वेन कर्त्तृबहुषु शक्तिः, आत्मनेपदैकवचनस्य कर्म्मैकत्वेन कर्म्मै-कस्मिन् शक्तिः आत्मनेपदद्विवचनस्य कर्म्मद्वयत्वेन कर्म्मद्वये शक्तिः आत्मनेपदबहुवचनस्य कर्म्मबहुत्वेन कर्म्मबहुषु शक्तिः, तथाच कर्त्तृ-कर्म्मणि शक्तिवादिनां वैयाकरणानां कर्त्तृ-कर्म्मणोरभेदसंसर्गेणान्वयनि-यामकत्वेव अस्माकमपि कर्त्रैकत्वादीनां तादात्म्यसम्बन्धेनान्वये नियाम-कत्वापातिप्रसङ्गस्तादवस्थ्य इत्यत आह, 'कर्त्रैकत्वादिनेति, कर्त्रै-कत्वत्वादिनेति पाठस्तु प्रामादिकः, 'अभिधानेऽपि' आख्यातस्य शक्तावपि, 'अभिधेयत्वं' शक्तिविशेष्यत्वं। नन्वत्र इष्टापत्तिः किन्तु केवलकर्त्तृत्वादेः शक्यतावच्छेदकत्व एव विवाद इत्यत आह, 'शक्ता-विति, व्याख्यानस्य पूर्व्वोक्तमिति शङ्कः।

वैयाकरणः स्वमतनिष्कर्षमाह, 'तस्मादिति, 'आख्यातत्वेनेति पचते इत्यादावात्मनेपदेनापि कर्त्तृबोधनादिति भाव। 'आत्मने-पदत्वेनेति, परस्मैपदत्वेन कदाचिदपि कर्म्माबोधनादिति भावः।

मभ्युपगमे त्वाह, 'सङ्ख्येयेति तित्वादिनैव तित्वादिना वैयर्थ्यं'। आख्यातत्वस्य दशलकारसाधारण्यं त्वमन्यत्रेति प्रागेवोक्तं तत्रैवानुसन्धेयं। नन्वेवं कर्त्तृ-कर्म्मसाधारण्येन सङ्ख्यान्वयस्य दुर्व्वारत्वादिति दोषस्यापरीहार एवेत्यत-आह, 'एकेति, एकेनाख्यातपदेन कर्त्तृ-सङ्ख्ययोरभिधानात् स्मृति-वर्त्तमान-त्ववत् कर्त्तृ-सङ्ख्ययोरेव परस्परमन्वय व्युत्पत्तिसत्कटत्वादिति सम्प्रदाय।

नव्यास्तु कर्त्राख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति आख्यात-जन्यकर्त्तुपस्थितित्वेन हेतुत्वं लाघवात् अन्यथा तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति चैत्रादिपदजन्योपस्थितीनामनन्तानां परामर्शानुमितिवत् कार्य्य-कारणभाव-कल्पने महागौरवप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्य्यमित्याहुः।

वचनत्वादिना तत्तद्रूपेण वा एकाख्यातस्य च एकत्वादौ शक्तिः सङ्ख्यायावाच्यगामित्वं कर्त्तृ-कर्म्मबोधकत्वञ्च

'एकवचनत्वादिनेति, आदिना द्विवचनत्व-बहुवचनत्वपरिग्रहः, एकवचनत्वादिरूपेणाज्ञानदशायां तिप्त्वादिप्रकारकज्ञानादिना शक्तिभ्रमं एकत्वादिबोधो यद्यनुभवसिद्धस्तदा त्वाह, 'तत्तद्रूपेण वेति, एवमाख्यातत्वादेः शक्ततावच्छेदकत्वाभिधानमप्यापाततः। वस्तुतस्तु प्रागुक्तयुक्त्या तिप्त्वादिकमेव बोध्यं। ननु भवतामपि सङ्ख्यान्वयनियमः कथमित्यत आह, 'एकेति, 'चस्त्वर्थे, एकेनैवाख्यातपदेनोपस्थापितत्वाच्च इत्यर्थः, 'वाच्यगामित्वमिति सङ्ख्या-कालाद्यतिरिक्ताख्यातबोध्यान्वयित्वमित्यर्थः, तथाच विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन आख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति कालत्वैकत्वत्वाद्यवृत्तिप्रकारतासम्बन्धेनाख्यातजन्योपस्थितेः कारणतया नान्यत्र तदन्वयः, चैत्रः पचतीत्यादौ एकश्चैत्रः एकपाककर्त्तृभिन्न-इत्याद्येवान्वयबोधः। अत एव सुबेकवचन-तिङेकवचनत्वाद्योरुभयोरेव सार्थकतेति भावः।

केचित्तु कर्त्तृत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्याप्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यातपदजन्यकर्त्तृत्वप्रकारकोपस्थितिः कर्म्मत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातपदजन्यसङ्ख्याप्रकारक-

---

नन्वाख्यातसामान्यस्य कर्त्तृशक्ततया आत्मनेपदस्यापि कर्त्तृबोधकत्वं कर्म्मबोधकत्वञ्च तस्य प्रसिद्धं तथाचैकदा कर्त्तृ-कर्म्मतात्पर्य्ये चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादिप्रयोगापत्तिरित्यत आह, 'कर्त्तृ-कर्म्मेति, 'अव्युत्पन्नमिति,

'एकदाऽव्युत्पन्नं। अतएव मैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादयो

शाब्दबोधोत्पत्तिं प्रति आख्यातपदजन्यकर्मत्वोपस्थितिर्विशेष्यता-सम्बन्धेन कारणं, तदुभयातिरिक्तविशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातजन्यसङ्ख्या-प्रकारकशाब्दबोधोत्पत्तेरलीकतया यावद्विशेषकारणबाधादेव सङ्ख्या-कालादौ न सङ्ख्याया अन्वय-इत्याहुः ।

ननु पच्यत इति प्रयोगस्य कर्त्तृ-कर्मोभयसाधारणतया चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रः पाककर्त्ता तण्डुल. पाककर्मेति बोधो जायतां आत्मनेपदस्य कर्त्तृ-कर्मोभयवाचकत्वादित्यत आह, 'कर्त्तृ-कर्मेति, बोधकत्वं स्मारकत्वं, 'अव्युत्पन्न' एकाख्यातपदविषयक-ज्ञानस्यासिद्धं, पदज्ञानस्य उद्बोधकविधयैव पदार्थस्मारकतया फलबलेन तत्तज्ज्ञानव्यक्तिभिन्नाख्यातपदज्ञानस्यैव कर्त्तृ कर्माद्बोध-कत्वात्, अन्यथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्त्तृत्व-कर्मत्वबोधस्य दुर्व्वारत्वा-दिति भावः । चैत्रः पच्यते तण्डुल इत्यत्रापि पच्यतेपदस्यावृ-त्त्या कर्त्तृ-कर्मस्मरणादुक्त 'एकदेति, चैत्रः पच्यते तण्डुलं मैत्रेण पच्यते तण्डुल' इत्यत्र समूहालम्बनाख्यातपदद्वयज्ञानस्यैकदैव कर्म-कर्त्तृस्मारकत्वादेकेत्याख्यातपदविशेषणं, मैत्रेण पच्यते ओदनः चैत्रस्तेमनं इत्यादिस्थलाद्यत्रैव कर्त्तृ-कर्मबोध । यद्वा 'बोधकत्वं' अनुभावकत्व, 'अव्युत्पन्नं' एकाख्यातपदविषयकैकज्ञानजन्यकर्त्तृ-

एकदा तदुभयबोधाय कार्य्य कारणभावाकल्पनादिति भाव । न चैकस्या-ख्यातस्यैकदा कर्त्तृ कर्मबोधकत्वाभावे मैत्रेण तण्डुल पच्यते चैत्रस्तु तेमनं इत्यादावेकस्मादाख्यातात् तण्डुले चैत्रकर्त्तृकपाककर्मत्वस्य मैत्रे तेमन-कर्त्तृत्वस्य च समूहालम्बनशाब्दबोधो न स्यादिति वाच्य । आख्यातान्तरा-

न प्रयोगाः।, कर्त्तरि यकोऽसाधुत्वाच्च पच्यते चैत्र-

कर्म्मोपस्थितेरसिद्धं, पदज्ञानजन्यकर्त्तृ-कर्म्मोपस्थितेः शाब्दबुद्धि-कारणतायां तत्तदुपस्थितिव्यक्तिभिन्नत्वविशिष्टजन्यत्वस्य संसर्गत्वादिति भावः। 'न प्रयोगा इति न विना आवृत्तिं चैत्रः पाककर्त्ता तण्डुलः पाककर्म्मेति बोधजनका इत्यर्थः, एतच्चापाततः, सति तात्पर्य्यज्ञाने आवृत्तिं विनापि तादृशबोधस्येष्टत्वादिति ध्येयं। ननु तथापि चैत्रः पच्यत इत्यत्र चैत्रः पाककर्त्तेति बोधो दुर्व्वारः आत्मनेपदस्य कर्त्तर्य्यपि शक्तत्वादित्यत आह, 'कर्त्तरीति, 'असाधुत्वात्' अनाकाङ्क्षितत्वात्, यगाद्यसमभिव्याहृतानुपूर्व्व्या एवं तथाकाङ्क्षात्वादन्यथा न्यायनयेऽपि तत्र कर्त्तृत्वबोधस्य दुर्व्वारत्वादिति भाव। 'चत्वर्थः, 'इत्यादयोऽपि न प्रयोगाः' इति

ध्याहारस्थल एवेदृशसमूहालम्बनशाब्दबोधाङ्गीकारात् यत्र च नाध्याहार-स्तत्रैकस्मादेवाख्यातादावृत्त्या क्रमेणैव कर्त्तृत्वस्य कर्म्मत्वस्य च शाब्दबोधो न समूहालम्बनं। तथावृत्तिस्वीकारे एकस्याख्यातस्य एकदा कर्त्तृ-कर्म्मबोधकत्वाभावव्युत्पत्तिभङ्ग एव, एतादृशव्युत्पत्तावेकानुसन्धानावच्छिन्नतयैक-स्याख्यातस्य विशेषितत्वादिति दिक्। ननु मास्तु उक्तव्युत्पत्तिविरोधेनैक-दोभयबोधकत्वं, तथापि चैत्रे पाककर्त्तृत्वमात्रतात्पर्य्येदशायां 'चैत्र' पच्यते इति प्रयोग स्यादित्यत आह, 'कर्त्तरीति, 'असाधुत्वाच्चेत्यत्र चोऽवधारणे। ननु कर्त्तृसङ्ख्याभिधानानभिधाने प्रथमा-तृतीयानियामके कर्म्मसङ्ख्याभिधाना-नभिधाने च प्रथमा द्वितीयानियामके वक्तव्ये सङ्ख्यान्वये च भावनाविशेष्यत्वं नियामकमिति कर्त्तृ कर्म्मसाधारण्येन बोधस्य दुर्व्वारत्वादित्युक्तदोषविरहस्त-थाच कर्त्तृ कर्म्मणोरवाच्यत्वेऽपि चैत्रस्तण्डुल पच्यते इत्यादिप्रयोगो भवती-

इत्यादयोऽपि कर्त्तरि नेति वैयाकरणाः। अत्र वदन्ति भावनाविशेष्ये सङ्ख्यान्वयः समानपदोपात्तत्वेन एका-

---

सम्बध्यते, न कर्त्तृबोधका इति तदर्थः। इदमुपलक्षणं, कर्म्मणि यपोऽसाधुत्वात् तण्डुलः पच्यते इत्यादयोऽपि न कर्म्मबोधका इत्यपि मन्तव्यं। लाघवादाख्यातस्य यत्न एव शक्तिः सङ्ख्याभिधानानभिधानाभ्यामेव प्रथमा-तृतीयादिनियमः तत्र च सङ्ख्यायाः कर्त्तृ-कर्म्मसाधारण्येनान्वयबोधापत्तिरेव मूलबाधिका अतस्तामेवोद्धरति, 'भावनेति आख्यातार्थभावनाविशेष्ये इत्यर्थः, तादृशभावना-विशेषणीभूतधात्वर्थादिवारणाय विशेष्येति, तथाच तादृशभावनाया विशेष्यत्वेनान्वये यन्नियामकं तदेव सङ्ख्यान्वयेऽपि नियामकं, विशेष्यत्वञ्च प्रतियोगितेतरसम्बन्धेन बोध्यं, तेन न पचतीत्यादौ न नञर्थे सङ्ख्यान्वय इति भावः। भावना चात्र यत्नो-व्यापार आश्रयत्वादिश्च न तु यत्नमात्रं, तेनाग्निः पचति चैत्रो

व्याश्रयेण समाधत्ते, 'अत्र वदन्तीत्यादि, 'भावनेति, भावना च क्वचिद्व्यापारः क्वचित् कृति' क्वचिदाश्रयत्वं क्वचिच्च प्रतियोगित्वं, आद्यं प्राचां मते रथो गच्छतीत्यादौ, द्वितीयं चैत्रः पचतीत्यादौ, तृतीयं चैत्रो जानातीत्यादौ, चतुर्थं घटो नश्यतीत्यादौ, तथाचाख्यातार्थव्यापारादेर्विशेष्यत्वेनान्वयिन्येवाख्यातार्थसङ्ख्यान्वय इति फलितं। ननु भावनाविशेष्यभिन्न एव स्वार्थसङ्ख्यान्वयः कथं न भवतीत्यत आह, 'समानेति कृति-सङ्ख्ययोर्विभिन्नशक्त्यैकपदोपात्तत्वेनैकधर्म्मिण्यन्वयस्य साकाङ्क्षत्वादित्यर्थः, शक्तिभेदसूचनायैकपदं त्यक्त्वा समानपदमुक्तं। ननु समानपदोपात्तान्वयित्वं स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्तरान्वयित्वं आख्यातार्थसङ्ख्यान्वये नियामकमित्यायातं, तथाचैतदपेक्षया स्वबोधकपदप्रतिपाद्यार्थान्तरान्वयित्वमेव वैयाकरणमतमेव युक्तं लाघवा-

न्वयित्वस्योचितत्वात् । भावनायाश्च विशेष्यत्वेनान्वय-

जानातीत्यादौ लक्ष्यार्थस्यापि संग्रहः, वर्त्तमानत्वादेः कृतिसाध्येष्ट-साधनत्वादेश्चासंग्रहः ।

केचित्तु कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्थो भावना इत्याहुः । तदसत् । तथा सति कर्मविभक्त्यर्थस्य फलस्यापि भावनात्वेन पच्यते तण्डुल इत्यादौ व्यभिचारभयेनाये मतान्तरानुसरणस्यासङ्गतत्वा-पत्तेरिति ध्येयं ।

'एकान्वयित्वस्येति एकविशेष्यान्वयित्वस्यानुमितत्वादित्यर्थः । अनुमानप्रकारस्तु आख्यातोपस्थापितसङ्ख्या भावनाविशेष्यान्वयिनी कालाद्यतिरिक्तत्वे सति तदुपस्थापकपदस्यारितत्वात् भावनादिव-दिति भावः । नन्वाख्यातार्थभावनाया एव विशेष्यत्वेन कुत्रान्वय-इत्यत आह, 'भावनायाश्चेति, प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्था-

दिति चेत्, न, कर्तृत्वस्य कृतिमत्त्वरूपस्य हि शक्यतावच्छेदकत्वेऽनन्तकृतीनां शक्यतावच्छेदकत्वापत्तिः धर्मिणोऽन्यलभ्यस्य शक्तत्वामत्तिश्चेति महागौरवं स्यात् । न च स्वाश्रयसमवायित्वादिलक्षणपरम्परासम्बन्धेन कृतिमत्त्वमेवा-ख्यातशक्यतावच्छेदकं वैयाकरणमतेऽपीति शक्यताव्च्छेदकगौरवम्-मिति वाच्यं । समवायेन कृतित्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वापेक्षया निरुक्तपर-म्परासम्बन्धेन कृतित्वस्य तथात्वे गौरवस्यापरीहारात् । उक्तसमानपदो-पात्तान्वयित्वस्य नियामकत्वे तु न गौरवं वैयाकरणस्याख्यातजन्यसङ्ख्या-प्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति व्याख्यातजन्यकर्त्रुपस्थितित्वेन हेतुतावदस्माक-मपि तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुत्वकल्प-नादिति भावः । ननु चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ भावनान्वयस्तण्डुलादावपि स्यात् तथाच कर्तृकर्मसाधारण्येनेत्यादिबाधकापरीहार इत्यत आह, 'भावनायाश्चेति, प्रथमान्तपदानुपस्थाप्यस्यापि धात्वर्थस्य भावनायां विशेष-

योग्यः कर्म्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमान्तपदोपस्थाप्यः। चैत्रः

देर्भावनायां विशेषणत्वेनान्वयादुक्त विशेष्यत्वेनेति, 'कर्म्मत्वाद्यनवरुद्ध-इति, अत्र प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रोपादाने तण्डुलः पचति चैत्र-इत्यादौ प्रथमायाः कर्म्मत्वे शक्तिभ्रमेण लक्षणाज्ञानेन वा यदा तण्डुलकर्म्मकेत्यादिबोधस्तदापि तण्डुले भावनान्वयापत्तिरतः 'कर्म्म-त्वाद्यनवरुद्ध इति कर्म्मत्वाद्यविशेषणीभूत इत्यर्थः, तेन पक्वं भुज्यते तण्डुलस्य पाकोभवतीत्यादौ पाककर्म्मत्व-तण्डुलकर्म्मत्वादिविशेष्यक-तदन्वयो नानुपपन्नः, कर्म्मत्वादिपदञ्च स्वरूपकथनं अविशेषणत्वमात्रं

णत्वेनान्वयादाह, 'विशेष्यत्वेनेति। ननु कर्म्मत्वादेर्विशेषणतयोपस्थितं चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौतण्डुलादिकमेव भावनाविशेष्यतया ऽन्वितमिति किं नाङ्गीक्रियते इत्यस्योत्तरदानायाह, 'कर्म्मत्वादीति, 'आदिपदेन करण-त्व-सम्प्रदानत्वापादानत्व सम्बन्धाधिकरणत्वादीनां सुवर्थानां परिग्रहः, तथाच तेषां कर्म्मत्वादिविशेषणतया उपस्थितत्वेन भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये निराकाङ्क्षत्वमित्युत्तरमभिप्रेतं। ननु यदि कर्म्मत्वादिविशेषणतयोपस्थितत्व-मेव भावनाविशेषणत्वेनान्वये निराकाङ्क्षत्वबीजं तदा धात्वर्थस्य भावना-विशेष्यतयान्वये निराकाङ्क्षता न स्यात्तस्य कर्म्मत्व-करणत्वादिविशेषणतया-नुपस्थितत्वादित्यत आह, 'प्रथमान्तेति, तथाच कर्म्मत्वादिविशेषणतयोप-स्थिते धात्वर्थे च भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयाविशेष्यत्वेनान्वयबोधस्यानाय-त्ततया तद्वारणाय भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयबोधं प्रति प्रथमान्तपद-जन्योपस्थितित्वेन हेतुता कल्प्यते इत्यर्थः। ननु विशेषणतयोपस्थित एव कथमाकाङ्क्षा नास्तीत्यत आह, 'तथैवेति कर्म्मत्वादिविशेषणतयानुपस्थितेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैव विशेष्यत्वेन भावनान्वयस्य साकाङ्क्षत्वादित्यर्थः, अत्राधम्भाव प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य विशेष्यतयैवान्वयनियमेन विशेषणसा-काङ्क्षता भावनायाश्च विशेषणत्वेन विशेष्यसाकाङ्क्षेति समाश्वदग्धरथन्यायेन

विवेचितं । अत एव यदा साक्षात्परम्परासाधारणपञ्चनौकानिरूपितारम्भकताश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधे वक्तुरभिप्रायः तदा एको वृक्षः पञ्च नौका भवतीत्येव प्रयोगः, तत्र नौकायाः प्रथमार्थनिरूपितत्वविशेषणतया तत्र भावनान्वयासम्भवेनाख्यातार्थसंख्यान्वयासम्भवात् । यदा च पञ्चनौकासु वृक्षनिरूपितोत्पत्त्याश्रयत्वप्रकारकान्वयबोधे वक्तुरभिप्रायः तदा तु भवन्तीत्येव प्रयोगः, प्रथमस्य साक्षात्परम्परासाधारणत्वस्य उपादानात् साक्षाद्वृक्षारम्भकमहावयवानां नाशेऽपि न क्षतिः, द्वितीयस्य तस्योपादानात् साक्षात्परम्परया वृक्षारम्भकताशून्यानामेव खण्डावयविनां साक्षान्नौकारम्भकत्वेऽपि न क्षतिः ।

प्रथमान्तोपस्थाप्यं विशेष्यीकृत्य भावनायास्तद्विशेषणत्वेनान्वयः । न च प्रथमान्तोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणतया अन्वयोऽस्तु चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रीया पाकानुकूला कृतिरित्यन्वयबोधसम्भवादिति वाच्यं । सुबर्थातिरिक्तविभक्त्यर्थसाक्षाद्विशेषणतया प्रातिपदिकार्थे शाब्दबोधविषयत्वानङ्गीकारादिति । एतेन प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव भावनाया विशेष्यत्वेनान्वये नियामकमस्तु तावतैवानतिप्रसङ्गादिति किं कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वस्य तन्नियामकत्वकल्पनयेत्यपास्तं । कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वस्यापि तन्नियामकत्वेन नाभिधानं किन्तु कर्मत्वाद्यवच्छेदे भावनाया आकाङ्क्षा नास्तीत्यगत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवाकाङ्क्षेति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव तन्नियामकमिति सूचनाय परं तदभिधानमिति ।

केचित्तु कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वमात्रोक्तौ धात्वर्थसाधारण्यमिति प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वं एतन्मात्राभिधाने चन्द्र इव मुखं तिष्ठतीत्यादौ इवार्थसादृश्यविशेषणीभूतचन्द्रसाधारण्यं स्यादिति कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वमुक्तमित्याहुः । तदसत् । उक्तरीत्या प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमात्रस्य तन्नियामकत्वकल्पनयैवानतिप्रसङ्गेन कर्मत्वाद्यनवच्छिन्नत्वस्य तन्नियामकत्वे मानाभावादिति । एतेन

केचित्तु एकत्वपदं परस्परैकत्वारम्भकारभ्यद्रव्यपरं, धातुपदस्य साक्षादारम्भकतापरत्वमेव। यद्वा नौकापदं साक्षात् तदारम्भकपरं, धात्वर्थस्याभेद इत्याहुः।

नौकायाः संयुक्तायाः संयुक्तावयविप्रचयरूपत्वे तु नौकापदं तादृशविलक्षणसंयोगपरमित्यलमप्रकृतेन। न चैवं भूतले घटो नास्तीत्यादौ घटस्याभावांशे विशेषणत्वात् आख्यातार्थाश्रयत्वस्याभाव एवान्वयात् घटे सङ्ख्यान्वयोऽपि न स्यादिति वाच्यं। तादृशव्युत्पत्तिवैचित्र्येण तत्र भावनाविशेष्यप्रतियोगिन्येव सङ्ख्यान्वयादत एवानुपपत्त्या विशेषणतासम्बन्धेन भूतलवृत्तित्वाभावस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन भूतलनिष्ठाभावस्य वा घटे विशेषणतयैवान्वयाभ्युपगमाच्चेति भावः। धात्वर्थवृत्तिसाध्यत्वसिद्धत्वसाधनत्व-वर्त्तमानत्वादीनामपि कर्मत्वाद्यनवरुद्धतया तत्र तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति, तथाच तद्विशेष्यक-भावनाप्रकारकशाब्दबोधे तदुपस्थापकपदे प्रथमा-

---

प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्रस्य नियामकत्वे चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ साधुत्वभ्रमदशायां तण्डुलपदोत्तरप्रथमाया कर्मत्वादिशक्तिभ्रमदशायाञ्च तण्डुले भावनाया विशेष्यत्वेनान्वयापत्तिरिति कर्मत्वाद्यनवरुद्ध इति। एतस्यानाभिधाने च धात्वर्थस्यापि तथात्वापत्तिरिति 'प्रथमान्तेति। यद्वा मैत्र स्व पश्यतीत्यादौ अव्ययीभूतस्य पदार्थे प्रथमान्तोपस्थाप्ये भावनान्वयापत्तिरिति 'कर्मत्वादीति, तत्र प्रथमाया एव कर्मत्वार्थकत्वादिति तेन तद्वारणं धात्वर्थवारणाय प्रथमान्तेत्युपात्तं। उक्तरीत्या प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमात्रस्यैव नियामकत्वेनानतिप्रसङ्गादिति।

यत्तु प्रथमान्तपदजन्योपस्थिति कर्मत्वादिविशेषणतयोपस्थित्यभाव-सहकारिणी भावनाविशेष्यत्वेनान्वयबोधहेतुरिति, तदपि तुच्छं, तादृशो-

विभक्तिसमभिव्याहारोधातूत्तरमाख्यातस्याकाङ्क्षा तस्यास्र तन्मुख्य-विशेष्यक-भावनाप्रकारकशाब्दत्वं कार्य्यतावच्छेदकं अतः प्रथमार्थ-कर्मत्वादिविशेषणीभूते तण्डुलादौ न तदन्वयः। द्विविधविषयता-शालिबोधश्च तात्पर्य्यसत्त्वे दृश्यत एव। अत एवायमेव दृश्यत-इत्यादौ एवकारार्थान्यविशेषणत्वेन उपस्थितस्य भावनाविशेष्यत्वे-नान्वयो नानुपपन्नः। ननु तथापि चैत्रः पचतः चैत्रः पचन्ती-त्यादौ चैत्रादिषु कथं न भावनान्वयः। न चाख्यात-प्रथमयो-र्वचनसाम्यस्यापि तन्त्रत्वमिति वाच्यं। चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ व्यभिचारादिति। मैवं, आख्यातैकवचनोपस्थाप्यस्य यत्नादेः प्रथमैक-वचनान्तोपस्थाप्य एवान्वयः, तद्द्विवचनोपस्थाप्यस्य भावनादेः क्वचित् द्विवचनान्तोपस्थाप्ये क्वचिदेकवचनान्तद्वयोपस्थाप्येऽपीत्यभ्युपगमात्। एवमन्यत्रापि शब्दैकगम्यत्वानुपादेयत्वादिति भावः।

केचित्तु दृश्यते चैत्रः पचति, गच्छति चैत्रः पचतीत्यादौ एकत्र द्वयमितिवदेकाख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्यापराख्यातार्थान्वयवार-णाय 'कर्मत्वाद्यनवरुद्ध' इति आख्यातोपस्थाप्यकर्मत्वाद्यविशिष्ट-

---

पस्थित्यभावस्य सहकारित्वे मानाभावात् चैत्र पश्यतीत्यादौ अतिप्रसङ्ग-वारणाय कर्मत्वादितात्पर्य्यरहितप्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन हेतुताया-गुरुलघुत्वात्। अस्तु वा पदादेरपि तत्र द्वितीयान्तता अव्ययोत्तरं प्रथमैकवचनमेव भावाख्यातवदित्यत्र मानाभावात् भावाख्यातस्थले च भावः सत्ता औत्सर्गिकमेकवचनमेवेति विशेषानुशासनस्य सत्त्वात्तत्र तु तदभा-वादिति संक्षेपः।

नन्वाख्यातेन कर्तृसङ्ख्यानभिधान एव तृतीयेति पर्य्यवसितं तथाच यत्राख्यातभेदेन युगपत् कर्तृ-कर्मसङ्ख्याभिधान तत्र तृतीया न स्यादिति

पचति पच्यते तण्डुल इत्यादौ कर्त्तृ-कर्म्मणी प्रथमान्तपदोपस्थाप्यतया भावनाविशेष्ये इति तत्रैव सङ्ख्या-

---

इत्यर्थः, तेन पक्वं भुज्यते, तण्डुलस्य पाको भवतीत्यादौ पाककर्म्मत्व-तण्डुलकर्म्मत्वादिमति भावनाया अन्वयो नानुपपन्नः। नन्वेवं घृतो-द्देश्यकत्यागे दर्शनविषयत्वतात्पर्य्येण प्रयुक्ते घृतिः स्वाहा ज्ञायते इत्यादौ अन्वयापत्तिः नच प्रथमाया एव चतुर्थ्यर्थे लाक्षणिकतया तद्वत्त्वेऽप्याख्यातोपस्थाप्यतद्वत्त्वाभावादिति वाच्यं। इष्टत्वात्, अन्यथा प्रथममतेऽप्यप्रतीकारात्। कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वादावकर्म्मक-क्रियायां धात्वर्थे च तदन्वयवारणाय प्रथमान्तपदोपस्थाप्येति, तथाच तद्विशेष्यक-भावनाप्रकारकशाब्दबोधे पूर्व्वोक्तद्वयमाकाङ्क्षा यद्यदानुपूर्व्वीज्ञानात् तत्तद्धर्म्ममुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य तत्तद्धर्म्म-प्रकारकान्वयबोधोऽनुभवसिद्धः तत्तदानुपूर्व्वीज्ञानस्य विशिष्य तादृशान्वयबोधे हेतुतया कॢप्यते चैत्रः पचतीत्यादौ न तथान्वय इति भाव इत्याहुः।

चैत्रस्तण्डुलं पचति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इति युगपत् प्रयोगोऽसाधुः स्यादित्यत आह, 'चैत्र इत्यादि, 'तत्रैव सङ्ख्यान्वय.' चैत्रः पचतीत्यत्र कर्त्ताख्यातेन कर्त्तर्य्येव सङ्ख्यान्वय चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र च कर्म्मणि तण्डुल एव कर्म्माख्यातार्थसङ्ख्यान्वय तथाच तदाख्यातपदेन यत्र कर्त्तृसङ्ख्यानभिधानं तत्र तदाख्यातैकवाक्यतापन्नप्रातिपदिके तृतीया तदाख्यातेन यत्र कर्म्मसङ्ख्यानभिधानं तत्र तदाख्यातैकवाक्यतापन्नप्रातिपदिके द्वितीयेत्याख्यातभेदेनानभिहिताधिकारीयसूत्रार्थो वक्तव्य इति नोक्तदोष इति भावः। ननु भावनाविशेष्ये प्रथमान्तोपस्थाप्य एव यदि सङ्ख्यान्वयस्तदा चैत्रेण सुप्यत-

न्वयः तथैवाकाङ्क्षितत्वात् । चैत्रेण सुप्यते गगनेन स्थीयते इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् धात्वर्थस्य

ननु प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य भावनायां विशेषणत्वेनैव कुतो-नान्वय इत्यत आह, 'तथैवेति विशेष्यत्वेनैवेत्यर्थः, बोधस्येति शेषः, 'आकाङ्क्षितत्वात्' आकाङ्क्षायाः कार्य्यत्वात् । नन्वेवं भाव-प्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यविरहात् सङ्ख्यान्वयो न स्यादित्यत इष्टा-पत्तिमाह, 'चैत्रेणेति, 'इत्यादाविति 'भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव सङ्ख्येत्यग्रेतनेनान्वय. । भावनाविशेष्यविरहे हेतुत्रयमाह, 'प्रथमान्ते-त्यादि । ननु उपस्थितभावनाया अनन्वयापत्तिदोषेण भावाति-रिक्तस्थल एव प्रथमान्तपदापेक्षा भावस्थले तु धात्वर्थ एव भावनाविशेष्य इत्यत आह, 'धात्वर्थस्येति । ननु अन्यायत्या तादृशव्युत्पत्तिरपि भावप्रत्ययस्थले त्यज्यतामत आह, 'भाव-

---

इत्यादौ प्रथमान्तपदाभावात् सङ्ख्यान्वयो न स्यादित्याशङ्कायामिष्टापत्यो-त्तरमाह, 'चैत्रेणेति । ननु चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र प्रथमान्तपदाभावेऽप्यबाधेन चैत्रवृत्तिचक्षुर्निमीलनाद्यनुकूलकृतेर्जन्यतासम्बन्धेन स्वापे धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु तथाच [illegible] एव भावनाविशेष्यतया सङ्ख्यान्वयी भवितुमर्हतीत्येवेत्यत आह, 'गगनेनेति अत्र च गगनवृत्तिस्थितिरित्यर्थ, तथाच पूर्व्ववदत्र भावनान्वयो-धात्वर्थे न सम्भवति धात्वर्थस्य नित्यत्वेन भावनान्वयस्य बाधितत्वादित्यगत्या सङ्ख्यानन्वय एव स्वीक्रियत इति भाव । ननु गगनेन स्थीयत इत्यत्रापि प्रथमान्तपदाभावेऽपि जानातीत्यादाविवाश्रयत्वात्मिकाया भावनाया एव विशेषणत्वेन धात्वर्थेऽन्वयोऽस्तु तथाच गगनवृत्त्याश्रयतानिरूपिका स्थिति-रित्यन्वये भावनाविशेष्यीभूताया स्थितावेव सङ्ख्यान्वय स्यादित्यत आह, 'धात्वर्थस्येति गगनं तिष्ठतीत्यादावाश्रयत्वरूपे भावनाविशेषणत्वेनैव धात्वर्थ-

भावनाया विशेषणतयैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् भावनाया बाधितत्वाच्च भावनाविशेष्यविरहादनन्वितैव

नाया इति चैत्रवृत्तिस्वापनिरूपिताश्रयत्व-गगननिष्ठस्थितिनिरूपिताश्रयत्वादेरेव प्रकृते भावनात्वेन तस्य धात्वर्थस्वाप-स्थित्यादौ बाधादित्यर्थः । एतच्चापाततः निरूपकत्वसम्बन्धेनैव तस्य तत्रान्वयसम्भवात् । वस्तुतोऽत्र चैत्रनिष्ठः स्वापः गगननिष्ठा स्थितिरित्याद्याख्यातार्थाविशेषणकान्वयबोधस्यैवानुभवसिद्धत्वात् धात्वर्थो न भावनाविशेष्य इत्येव तत्त्वं । यद्वा एतदभिप्रायेणैवाह, 'अत एवेति धात्वर्थे भावनाया अनन्वितत्वेन सङ्ख्याया अपि तत्रानन्वयादित्यर्थः,

---

स्थित्यन्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया तद्वृत्तप्रसक्तेनाश्रयत्वविशिष्टतया धात्वर्थान्वयो न सम्भवतीत्यर्थं । ननु विनिगमनाविरहेण उभयत्र भिन्नभिन्नाव्युत्पत्तिः कल्पनीया अन्यथा भावाख्यातस्थलीयव्युत्पत्तिविरोधेन गगनं तिष्ठतीत्यादावन्वयोऽव्युत्पन्न इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह, 'भावनाया' इति गगनवृत्त्याश्रयत्वरूपभावनायास्तद्वृत्तिस्थितौ बाधेनान्वयासम्भवादित्यर्थं । यद्यपि निरूपकतासम्बन्धेन गगनवृत्त्याश्रयत्वं तद्वृत्तिस्थितावबाधितमेव तथापि प्रलये गगनेन स्थीयते न नष्टघटेन इत्यादौ नञर्थान्वयानुपपत्त्या निरूपकत्वसम्बन्धेन तदन्वयो न सम्भवति निरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेण तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक घटवृत्त्याश्रयत्वाभावबोधस्यासम्भवादित्यत्र तात्पर्यं । न च न नष्टघटेनेत्यतो घटवृत्त्याश्रयताया आश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव प्रतीयतामिति नोक्तदोष इति वाच्यं । तथा सति न घटेनेत्यादिवत् न गगनेन स्थीयते इत्यादेरपि प्रसङ्गात् गगनवृत्त्याश्रयताया आश्रयतासम्बन्धेनाभावस्य गगनवृत्तिस्थितौ सत्त्वादित्यलमधिकेनेति दिक् ।

सङ्ख्या एकवचनन्तु साधुत्वार्थम् । अतएव स्वापस्य द्वित्व-बहुत्वेऽप्यौत्सर्गिकमेकवचनमेव । एवञ्च भावत्तिङां

'औत्सर्गिक' द्वित्वाद्यन्वयबोधासम्भवस्थल एवानुशिष्ट, 'औत्सर्गिकं' प्रथमोपस्थितमित्यपि कश्चित् । नन्वेव भावप्रत्ययाना निरर्थकतापत्ति चैत्रेण सुप्यते गगनेन स्थीयते इत्यादौ चैत्रनिष्ठस्वापाश्रयत्व गगननिष्ठस्थित्याश्रयत्व इत्यादिबोधस्यानुभवसिद्धत्वादित्यत आह, 'एवञ्चेति, 'यथायथमिति लटो वर्त्तमानत्व इष्टसाधनत्व लिङ-

---

नतु यदि भावाख्याताना सङ्ख्याबोधकत्व तदा गगनेन स्थीयत-इत्यादौ वर्त्तमानत्वाद्यन्वये तात्पर्य्याभवस्थले भावाख्यातप्रयोग एव न स्यात् प्रयोजनाभावात तेषा सङ्ख्याबोधकत्वनियमे च नियमेन सङ्ख्याबोधार्थमेव तत्तत्प्रयोग उपपद्यते इत्यत आह, 'एकवचनन्त्विति वर्त्तमानत्वादितात्पर्य्याभावदशायामपि गगनेन स्थीयते इत्यादावाख्यातैकवचनन्त्वित्यर्थ । 'साधुत्वार्थं' तत्रत्यधातो साधुत्वसम्पत्तये, भावाख्यातसमभिव्याहार विना तत्र धातोरसाधुत्वापत्त्या अन्वयाबोधकत्वप्रसङ्गात भावाख्यातप्रयोग सप्रयोजन इत्यर्थं । न चाबोधकपदसमभिव्याहारो न साधुत्वसम्पादकस्तथा सति आनयनादीना स्वार्थकविकरणादीना समभिव्याहारस्यापि साधुत्वसम्पादकत्वाभावप्रसङ्गादिति भाव । भावाख्यातस्य सङ्ख्याबोधकत्वे बाधक भावाख्यातस्यैकवचनताया युक्तिञ्च उपष्टम्भकत्वेन दर्शयति, 'अतएवेति भावाख्यातस्थले सङ्ख्यानन्वयादेवेत्यर्थं, 'स्वापस्य द्वित्व बहुत्वेऽपीति, तथाच यद्येकवचनभावाख्यातस्य एकत्वसङ्ख्याबोधकत्व तदा तुल्यन्यायतया स्वापादिगतद्वित्वादितात्पर्य्यसत्त्वे भावस्थले द्विवचन बहुवचनयोरापत्ति । यदि च भावस्थले धात्वर्थगतद्वित्व-त्रित्वादिसङ्ख्याया कदापि कस्यापि न तात्पर्य्यमिति न तत्र द्विवचनादीत्युच्यते तदा एकत्वसङ्ख्यायामपि तथैवत्येकवचनस्याप्यनुपपत्तिरिति बाधकमित्यर्थं, 'औत्सर्गिकमिति

यथायथं वर्त्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमर्थः, तच्च

इत्यर्थः, 'वर्त्तमानत्वादी'त्यादिपदादतीतत्व-भविष्यत्त्वपरिग्रहः, 'इष्ट-साधनत्वादी'त्यादिपदात् कृतिसाध्यत्वादिपरिग्रहः। नन्वेवं प्रथमान्त-पदाभावात् तस्याप्यन्वितत्वापत्तिरित्यत आह, 'तच्चे'ति, जानाती-त्यादौ धात्वर्थेऽपि वर्त्तमानत्वादीनामन्वयादिष्टसाधनत्वादीनाञ्च धात्वर्थ एव सर्व्वत्रान्वयादिति भावः। नन्वाख्यातार्थस्य धात्वर्थ-विशेष्यतानियमात् कथं तद्विशेषणत्वेन तस्यान्वय इत्यत आह,

तथान्तभेव प्रथमोपस्थितमित्यर्थः, तथाच साधुत्वार्थं द्विवचनादेः सम्भवेऽपि विलम्बोपस्थितिकत्वान्न तस्य साधुत्वनियामकत्वं कल्प्यते किन्तु शीघ्रोपस्थितिकत्वयैकवचनस्यैव तथात्वमिति युक्तिरित्यर्थः। ननु भावाख्यातस्थले यदि कृतिर्व्यापारो वा नार्थस्तदा भावाख्यातस्य कोऽर्थः कुत्र वा भावाख्यातेन वर्त्तमानत्वादिबोध इत्याकाङ्क्षायामाह, 'अतएवे'ति भावाख्यातानां सङ्ख्या-बोधकत्वविरहादेवेत्यर्थः, 'यथायथमि'ति भावलटस्थले वर्त्तमानत्वं भावविधि-स्थले इष्टसाधनत्वमेवेत्यर्थः, 'तच्च' वर्त्तमानत्वादिकञ्च। ननु कृतौ व्यापारे वा तदन्वयोऽनुभवसिद्धो न तु धात्वर्थेऽपीत्यत आह, 'तथैवे'ति भावाख्यातस्थले धात्वर्थगतत्वेनैव वर्त्तमानत्वेष्टसाधनत्वप्रत्ययादित्यर्थः, भावाख्यातादिष्टसाधन-ताप्रतीतिस्तु चैत्रेण पक्तव्यमित्यादौ विधिभावस्थले बोद्धव्या। यदि च धात्वर्थे वर्त्तमानत्वादिबोधो नाङ्गीक्रियते तदा चैत्रो जानातीत्यादौ धात्वर्थज्ञानादि-गतत्वेन वर्त्तमानत्वबोधानुपपत्तिरिति भावः। यद्यपीष्टसाधनत्वं धात्वर्थ एव सर्व्वत्र मणिकारमते भासते इति तदभिधानमसङ्गतं, तथापि कृतीष्टसाध-नतावादिमतमाश्रित्य इदमुक्तं, दृष्टान्तार्थं तदुक्तमिति मन्तव्यम्। ननु यथा पाक इत्यादौ सुबादीनां प्रयोगसाधुतामात्रं प्रयोजनं न तु वर्त्तमानत्वादि-बोधकत्वं तथा भावाख्यातानामप्यस्तु तदेव प्रयोजनं न तु वर्त्तमानत्वादि-

धात्वर्थ एवान्वेति, तथैव प्रत्ययात्। तद्बोधकानान्तु घञादीनां प्रयोगसाधुत्वमात्रम्। भावनायाश्च कर्त्तरि

'तथैवेति एषां धात्वर्थविशेष्यत्वेनैव प्रत्ययादित्यर्थः, तथाच भावनाया एव धात्वर्थविशेष्यतानियमादिति भावः। 'तद्बोधकानां' वर्त्तमानत्वादीष्टसाधनत्वाद्यबोधकानां, 'घञादीनां' भावविहितघञादीनां, 'प्रयोगसाधुत्वमात्रमिति, 'प्रयोगः' सुन्दरः पाक इत्यादौ पाकविशेष्यकान्वयबोध', तत्राकाङ्क्षात्वमित्यर्थः, 'मात्रपदात् सार्थकत्वव्यवच्छेदः, 'घञादीनामित्यादिपदेन भावविहितल्युडनादीनां भावविहितक्तिप्रत्ययस्य च संग्रहः, भावविहितेत्युपादानात् कर-

---

बोधकतापीत्यत आह, 'तद्बोधकानामिति वर्त्तमानत्वाद्यबोधकानामित्यर्थः, 'तुशब्दोऽवधारणार्थः', तथाच घञादिस्थले वर्त्तमानत्वानुभवाभावेन वर्त्तमानत्वबोधकत्वाभाव, भावाख्यातस्थले वर्त्तमानत्वबोधस्यानुभविकत्वेन न तथेति दृष्टान्त दार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्यर्थः। ननु चैत्र पचतीत्यादौ प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये येन केनापि सम्बन्धेनान्वयस्वीकारे अपचत्यपि मैत्रादौ कालिकसम्बन्धादिना पाकानुकूलकृतिमत्त्वात् पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिरेवं तादात्म्येन पाकानुकूलकृते स्वात्मकगुणे सत्त्वाद् गुण पचतीति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, 'भावनायाश्चेति, तथाच चैत्र पचतीत्यादौ यदि चैत्रपदार्थः शरीर तदा अवच्छेदकताख्याश्रयतासम्बन्धेन कृतेरन्वय यदि च शरीरविशेषावच्छिन्नात्मा तदर्थस्तदा समवायाख्याश्रयतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति नियम स्वीकार्य्यो न तु येन केनापि सम्बन्धेन तदन्वय स्वीकर्त्तव्य इति नोक्तदोष इति भाव। एवमन्यत्रापि बोध्यं। नन्वेव चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ भावनायाश्चैत्रवृत्तिपाककृतेराश्रयत्वस्य तण्डुलादौ बाधेन कथं तत्र तदन्वयस्तथाच तत्र भावनाविशेष्यविरहात् सह्यान्वयो न स्यादित्यत आह,

स्वाश्रयत्वेन कर्म्मणि पुनरन्यथान्वयः, तव कर्त्तृ-कर्म्मा-

ण्यादिविहितघञादीनां कर्म्मविहितक्तिप्रत्ययस्य च धात्वर्थेऽपि न स्यात्तिष्ठति । न च कर्म्मणि क्तिप्रत्ययोऽसिद्धः तस्य भावप्रत्ययानुशिष्टत्वात्, "या सृष्टिः स्रष्टुराद्येत्यभिज्ञानपद्ये सृष्टिपदस्य भावसाधनत्वेऽपि "कृदभिहितेति न्यायेन सर्ज्जनकर्म्मत्वाभावप्रसङ्गादिति वाच्यं । इच्छा-विषयेऽपि इष्टिपदप्रयोगस्य दृष्टतया भाव इव कर्म्मण्यपि तस्य साधु-त्वात् । न च तत्र तत्प्रयोगः क्वाप्यदृष्ट इति वाच्यं । अग्नये स्विष्टि-कृते स्वाहेति स्विष्टिकृद्धोममन्त्रे तथा दर्शनात्, तत्र शोभनेच्छा-विषयकर्म्म अग्नये इत्यर्थकतया प्रामाणिकैर्व्याख्यातत्वात् । न च तत्र स्विष्टेति सिद्धान्त एव पाठ इति वाच्यं । वक्तव्यिकारान्तपाठस्यापि दृष्टत्वात्। अतएव व्यञ्जनविषयेऽपि श्रुतिपद-व्यक्तिपदप्रयोगाश्च। कर्म्म-वाचकपदाभावेन "कृदभिहितेति न्यायस्य तत्रासम्भवादित्यलमप्रस्तु-तेन । ननु यदि भावनाविशेष्य एव सङ्ख्यान्वयस्तदा पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलादिषु कथं तदन्वयः तत्राश्रयतासम्बन्धेन भावनाया-बाधितत्वेन भावनाविशेष्यत्वाभावादित्यत आह, 'भावनायामि'ति, 'स्वाश्रयत्वेन' स्वाश्रयतासम्बन्धेन, 'कर्म्मणी'ति कर्म्मप्रत्ययस्थले इत्यर्थं,

'कर्म्मणि पुनरि'ति कर्म्मप्रत्ययस्थले तण्डुलादावित्यर्थं, 'अन्यथा' वक्ष्यमाणप्र-कारेण । ननु पचतीतिपरस्मैपदाख्यातस्य यदा कर्त्तृत्वबोधे तात्पर्य्यविरह किन्तु कर्म्मत्वे तदा तण्डुलस्यैव भावनाविशेष्यतया सङ्ख्यान्वयित्वेन कर्त्तृ सङ्ख्याया-व्यनुक्तत्वात् तृतीयापत्ति, एवं पच्यते इत्यादौ कर्म्माख्यातस्य यदा कर्म्मबोधे तत्पर्य्यं नास्ति किन्तु कर्त्तृत्वबोधे तदा चैत्रस्यैव भावनान्वयितया तण्डुलादेर्भा-वनाविशेष्यत्वविरहितया सङ्ख्यानन्वयित्वे कर्म्मसङ्ख्याया व्यनुक्तत्वे द्वितीयापत्त्या

भिधायित्ववत् अस्माकमपि तथान्वयबोधकत्वम्। अतो

'अन्यथा' वक्ष्यमाणक्रमेण, तथा चाश्रयतासम्बन्धेन बाधेऽपि प्रकारान्तरेण विशेष्यत्वे न बाधकमिति भावः। ननु कदाचिदाश्रयतासम्बन्धेन कर्त्तर्य्यन्वयः क्वचिच्च कर्मणि अन्यथान्वयः इत्यत्र किं नियामकं अत आह, 'तवेति तवाख्यातस्य कर्त्तृ-कर्मबोधकत्वं तुल्यं ममापि आख्यातस्य कर्त्तर्य्याश्रयत्वेन भावनाबोधकत्वं कर्मण्यन्यथा तदन्वयबोधकत्वं इत्यर्थः, तथाच यथा त्वन्मते परस्मैपदस्य न कर्मबोधकत्वं तथा ममापि परस्मैपदस्य न कर्मणि भावनाया अन्यथान्वयबोधकत्वं किन्तु कर्त्तर्य्याश्रयत्वेन तद्बोधकत्वं, यथा तव कर्त्तरि यकोऽसाधुत्वं तथा ममापि कर्त्तर्य्याश्रयत्वेन भावनान्वयबोधे तस्यासाधुत्वं, यथा तव एकदा न कर्त्तृ-कर्मबोधकत्वं तथा ममाप्येकदा न कर्त्तर्य्याश्रयत्वेन कर्मणि चान्यथान्वयबोधकत्वमिति भावः। क्रमेणा-

तण्डुलं पच्यत इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, 'तवेति वैयधिकरण्यस्येत्यर्थः, तथाच भवन्मते यथा परस्मैपदेन नियमतः कर्त्तुरभिधानमिति तत्र न तृतीया एवं चैत्रेण पच्यत इत्यादौ कर्मबोधकत्वमेव न तु कर्त्तृबोधकत्वमिति तत्र न द्वितीया तथा ममापि परस्मैपदेन कर्त्तृत्वं बोध्यते न तु कर्मत्वं पच्यत-इत्यादौ चाख्यातेन कर्मत्वं बोध्यते न तु कर्त्तृत्वमिति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु पचति पच्यत इत्यादावसाधुत्वात् कर्त्तृत्व-कर्मत्वबोधोमास्तु पच्यत-इत्यादावाख्यातस्योभयत्र साधुत्वात् एकदा कर्त्तृत्व-कर्मत्वबोधमादाय द्वितीया-तृतीययोरनुपपत्तिरित्यत आह, 'पच्यत इति, तथाच पच्यत इत्यादावसाधुतया अन्यथा वा यथा नैकदा कर्त्तृ-कर्मोभयबोधकता तथा ममापीति नातिप्रसङ्ग इति भावः। ननु भावना कृतिस्तथाच रथो गच्छतीत्यादौ भावना-

मैत्रेण पचति तण्डुलः तण्डुलं पच्यते मैत्रः मैत्रः पक्ष्यते तण्डुल इत्यादयो न प्रयोगाः । भावना च व्यापार-मात्रोपलक्षिता अचेतनानुरोधात् । भिन्नाभ्यां रूपा-

मद्वीणे प्रयोजनमाह, 'मैत्रेणेति, परस्मैपदेनापि तिपा कर्मणि तण्डुले विषयतया भावनाया अन्वयबोधने तदर्थसंख्याया अपि तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याव्युत्पन्नतया मैत्रे आश्रयतया भावनान्वयात् तद्वृत्तिसंख्याया अनभिधानात् तत्र तृतीया स्यादिति भावः । 'तण्डुलमिति, कर्त्तर्याश्रयतया भावनान्वयबोधेऽपि यकः साधुत्वे पच्यते इत्यात्मनेपदेन कर्त्तरि मैत्रे तेन सम्बन्धेन भावनाया अन्वयबोधनात् तदर्थसंख्याया अपि तत्रैवान्वयात् तत्र प्रथमा स्यादेकदोभयान्वयबोधकत्वस्याव्युत्पन्नतया तण्डुले भावनाया विषयत्वेनान्वयात् तद्वृत्तिसंख्याया अनभिधानात् तत्र द्वितीया स्यादिति भावः । 'मैत्र इति, एकदा उभयान्वयबोधस्याप्यभ्युपगमे पक्ष्यत इत्यनेन भावनायाः कर्त्तर्याश्रयतया कर्मणि चान्यथान्वयबोधनात् तदुभयवृत्तिसंख्याया अभिधानेनोभयत्रैव प्रथमा स्यादिति भावः । 'आख्यातार्थभावना-विशेष्ये संख्यान्वय इत्यत्र भावनापदार्थं निर्वक्ति, 'भावना चेति भावना न प्रयत्नत्वमात्रविशिष्टा अपि तु व्यापारत्वविशिष्टापीत्यर्थः, व्यापारत्वं धर्मत्वं, 'अचेतनेति अग्निः पचतीत्यादावचेतनेऽपि संख्या-

विशेषेण तद्विशेष्याप्रसिद्ध्या सङ्ख्यान्वयो न स्यादित्यत आह, 'भावना चेति, 'व्यापारेति, 'मात्रपदं कृत्स्नार्थकं, तथाच रथो गच्छतीत्यादौ धात्वर्थानुकूल-व्यापार एव भावनापदार्थ इति नोक्तदोष इति भावः । 'अचेतनानुरोधात्'

भ्यामेकधर्म्मिबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यमप्रसिद्धं सम्भवदन्याद्दशं न वार्य्यते । अथ तण्डुलं पचति चैत्रः

न्वयानुरोधादित्यर्थः, 'व्यापारेत्युपलक्षणं आश्रयत्व-प्रतियोगित्व-मपीति बोध्यं। शब्दैकवस्यानुपादेयत्वात् तेन चैत्रोजानाति घटो नश्यतीत्यादेरपि संग्रहः ।

केचित्तु व्यापारमात्रोपलक्षितेत्यस्य कालेष्टसाधनत्वाद्यतिरिक्ता-ख्यातार्थोपलक्षणं इत्यर्थ इत्याहुः । तदसत् । तथा सति कर्म्मा-ख्यातार्थस्य फलस्यापि भावनात्वेनाथिमग्रन्थासङ्गतेः ।

वैयाकरणेनाख्यातस्य कर्त्तृकर्म्मशक्तौ चैत्रादिपदाख्यातादिपदयोः सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणीकृतां निराकरोति, 'भिन्ना-भ्यामिति, एकधर्म्मिबोधकत्वमात्रस्य सामानाधिकरण्यपदार्थत्वे कल-सादिपदेऽपि घटादिपदसामानाधिकरण्यव्यवहारापत्तिरतः 'भिन्ना-भ्यां रूपाभ्यामिति उक्तम् । घटोऽस्ति नीलमानयेति वाक्यद्वय-स्थलीयनीलपद-घटपदयोरपि सामानाधिकरण्यव्यवहारस्येष्टत्वात् । एतच्च सामानाधिकरण्यपदार्थतया अभिहितं न तु कर्त्तादिशक्ति-साधकहेतुघटकं वैयर्थ्यादित्यवधेयं । 'अन्यादृशमिति आख्यातपद-चैत्रादिपदयोरैकाधिकरण्यवृत्तित्वरूपमित्यर्थः । 'न वार्य्यते' कर्त्तृ-

रथो गच्छतीत्याद्यचेतनविशेष्यकबोधानुरोधात् । ननु कर्त्तरि कर्म्मणि च यदि नाख्यातस्य शक्तिस्तदा चैत्रपदाख्यातपदयोर्विभिन्नरूपाभ्यामेकधर्म्मि-शक्तत्वरूपसामानाधिकरण्यं न स्यादित्यत आह, 'भिन्नाभ्यामिति, एक-धर्म्मिशक्तत्वं असिद्धमिति नैयायिकैरनभ्युपगमादिति भावः । 'सम्भवदिति, भिन्नाभ्यां एकधर्म्मिविशेष्यकशाब्दबोधजनकत्वलक्षणसामानाधिकरण्यं न

इत्यत्राश्रयतया चैत्रस्तु भावनाविशेष्यः चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तण्डुलस्तु कथं, विषयतयेति चेत्, रथेन गम्यते ग्रामः इत्यादौ सविषयकव्यापारानभि-

---

त्वादिमत्तयापि न निवार्यते, कर्तृत्वादिमत्तयाप्युपपद्यत इति यावत्।

केचित्तु 'अन्यादृश' यत्राख्यातेन ज्ञातिर्बोध्यते तत्र चैत्रादिपदेनापि चैत्रादिक बोध्यते इत्येवरूपमित्यर्थं, इत्याहुः।

'कर्मणि पुनरन्यथा' इत्यन्यथाशब्दार्थं विवेचयितुं शङ्कते, 'चैत्रेति, 'कथमिति केन सम्बन्धेन भावनाविशेष्य इत्यर्थः। उत्तरयति, 'विषयतयेति, उत्तरं निराकरोति, 'रथेनेति कर्माख्यातोपस्थितायाः गमनाद्यनुकूलव्यापाररूपाया भावनाया विशेष्यो ग्रामादिरित्यर्थः, तत्र गमनानुकूलव्यापारस्य नोदनादेर्विषयाप्रसिद्धेरिति

वार्यते न नैयायिकैरस्माभिरपि निवार्यते इति-चैत्रत्वाख्या भिन्नाभ्यां आख्यातपद चैत्रपदाभ्यां एकस्य चैत्रस्य शाब्दबोधजननादिति भावः। ननु भावनाविशेष्ये यदि सङ्ख्यान्वयस्तदा कर्मप्रत्ययस्थले भावनाविशेष्यत्वविरहादाख्यातार्थसङ्ख्यान्वयित्वानुपपत्तिरित्याशयेन शङ्कते, 'चैत्रेति, 'भावनाविशेष्य इति, आख्यातार्थसङ्ख्यान्वयी च स्यादिति शेषः। 'कथमित्यत्र भावनाविशेष्य इत्यनुषज्यते। ग्रन्थान्तरमाशङ्कते, 'विषयतयेति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तण्डुलस्य चैत्रवृत्तिपाकभावनाविषय इत्यन्वयो वाच्यस्तथा च तत्र तण्डुलस्य भावनाविशेष्यत्वेनाख्यातार्थसङ्ख्यान्वयित्वं नानुपपन्नमित्यर्थः। 'रथेनेति रथवृत्तेर्गमनानुकूलव्यापाररूपभावनायाः सत्त्वेऽपि तस्याः नोदनादिरूपतया निर्विषयत्वेन तद्विषयत्वान्वयासम्भवादित्यर्थः, सचेतनकर्तृकक्रियास्थले सर्वत्र तात्पर्यभेदेन द्विविधान्वयबोधं प्रदर्श्य अचेतनकर्तृकक्रियास्थले

धाने का गतिः, अत प्राञ्चः मैत्रेण पच्यते तण्डुलइत्यत्र मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः, मैत्रनिष्ठभावनाविषय-

---

भावः। 'मैत्रनिष्ठेति अत्र निष्ठता तृतीयार्थः, सा चाख्यातार्थभावनान्वयिनी, 'विषय इत्यत्र विषयत्वं संसर्गः, पाककर्मण्यपि तण्डुले तण्डुलत्वरूपेण मैत्रनिष्ठपाकभावनाविशेष्यत्वस्य सत्त्वात् तत्रापि मैत्रेण पच्यतइति प्रयोगप्रसङ्गात्। कर्माख्यातस्थले फलवत्ताप्रतीतिरनुभवसिद्धत्वादाह, 'मैत्रनिष्ठेति, अत्रापि निष्ठत्वं तृतीयार्थः, भावना आख्यातार्थः, न तु निष्ठत्वं संसर्गः, भावना तृतीयार्थः, समानपदोपात्तत्वेनाख्यातार्थभावनाविशेष्य एव तदर्थसङ्ख्यान्वय इति प्रागुक्तव्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः। भावनाविषयत्वञ्च भावनाविषयकत्वं भावनाजन्यत्वमिति यावत्, अन्यथा पाकत्वरूपेण मैत्रकृतिविषयचैत्रनिष्ठकृतिजन्यपाककर्मण्यपि तण्डुले मैत्रेण पच्यतेऽयं तण्डुल इति प्रयोगापत्तेः। फलमपि कर्माख्यातार्थः, फलत्वं कार्य्यत्वं, प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावादिमत्त्वमिति यावत्। अत एव व्यापारतो भेदः, जन्यत्वं शालित्वञ्च संसर्गः, पदानां स्वार्थान्वयघटितपदार्थान्तराबोधकत्वव्युत्पत्तेश्चात्र नादरः। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यर्थेष्टसाधनत्वकृतिभ्यां घटितस्य धात्वर्थस्य घटोभविष्यतीत्यादावाख्यातार्थवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वाश्रयत्वाभ्यां घटितस्योत्पत्तिरूपधात्वर्थस्य

एकविधमन्वयं प्रदर्शयिष्यति, 'मैत्रेणेत्यादि, 'पाकभावनाविषय इत्यस्य वक्ष्यमाणतण्डुल इत्यनेनान्वयः। 'मैत्रनिष्ठेति, अत्र निष्ठत्वं तृतीयार्थः, भावना आख्यातार्थः, विषयत्वं जन्यत्वञ्च संसर्गः, फलमात्मनेपदार्थः, शालित्वमा-

पाकजन्यफलशाली वा तण्डुलः प्रतीयत इति साक्षात्परम्परया भावनाविशेष्यस्तण्डुलः, रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनानुकूलव्यापारजन्यफलशाली ग्रामः प्रतीयते इति व्यापारविशेष्योग्राम इति।

नव्यास्तु भावनादेराख्यातलभ्यत्वात् आधेयत्वमात्रं

त्वान्वयाभ्युपगमेन तद्व्याप्त्तेरसार्व्वत्रिकत्वादिति भावः। नन्वेवमाख्यातार्थभावनाविशिष्टविशेष्यः कथं तण्डुलः भावनात्वस्य प्रथमव्यापारत्वादिरूपतया फलत्वव्याघातत्वादित्यत आह, 'साक्षादिति पूर्व्वत्र साक्षादुत्तरत्र परम्परयेत्यर्थः। 'रथनिष्ठेति, अत्रापि शालित्वं जन्यत्वं अनुकूलत्वञ्च संसर्गः, फलस्य व्यापारजन्यत्वं धात्वर्थद्वारा तत्प्रयोज्यत्वं, निष्ठत्वं तृतीयार्थः, अन्वयस्तस्य धात्वर्थगमने न तु व्यापारे, अन्यदीयग्रामगमनानुकूलनोदनादिमति निरुक्तेऽपि रथे अनेन रथेन गम्यते ग्राम इति प्रयोगापत्तेः। अतएव प्रागेव रथनिष्ठव्यापारजन्यगमनजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वयोनोक्तः। 'व्यापारविशेष्य इति परम्परया व्यापाररूपाख्यातार्थभावनाविशेष्य इत्यर्थः।

प्राचां मते दूषणाभिधानपूर्व्वकं मतान्तरमाह, 'नव्यास्त्विति।

प्रयत्नरूपं संसर्गं इत्यर्थे, 'साक्षादिति प्रथमबोधानुसारेण, 'परम्परयेति द्वितीयबोधानुसारेणेति, अचेतनकर्त्तृकक्रियास्थले एकविधमेवान्वयं दर्शयति, 'रथेनेति, 'व्यापारविशेष्य इति, तथाच परम्परया भावनाविशेष्ये ग्रामे तद्व्याप्त्यन्वयो नानुपपन्न साक्षात्परम्परया वा भावनाविशेष्यत्वमात्रस्याख्यातार्थतद्व्याप्त्यन्वयनियामकत्वादिति भाव। एवमन्यत्रापि कर्म्मप्रत्ययस्थले, भावस्यात्मनेपदार्थत्वं व्यवस्थापयितुं नव्यमतं दर्शयति, 'नव्यास्त्विति, तत्र

तृतीयार्थोऽस्तु सङ्ख्यामात्रं वा, सम्बन्धस्तु पचतीत्यादाविव वाक्यार्थः। अस्तु च फल-कर्म्मणोरपि सम्बन्धस्तथा

'भावना' यत्नः, 'आदिपदात् व्यापारत्वविशिष्टपरिग्रहः, 'सङ्ख्यामात्रं वेति, चैत्रेण पच्यते इत्यादावित्यादिः, 'सम्बन्धस्तु' निष्ठतारूपसम्बन्धस्तु, 'वाक्यार्थः' संसर्गमर्य्यादया लभ्यः, रथेन गम्यते इत्यादौ पुनराधेयत्वं तृतीयाविभक्तेरेवार्थः, नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् । न च चैत्रेण पच्यते इत्यत्राधेयत्वस्य संसर्गत्वे चैत्रः पच्यते तण्डुलः इत्यादावपि तथा स्यादिति वाच्यं । तादृशान्वयबोधे तृतीयायाः सहकारित्वात् । चैत्रं पच्यते तण्डुलः चैत्रौ पच्यते तण्डुल इत्यादौ द्वितीयाद्युपस्थिताधेयत्वाद्यन्वयाभावेन त्वयापि आधेयत्वे तृतीयोपस्थाप्यत्वस्य नियामकत्वावश्यं वक्तव्यत्वादिति भावः।

फलस्य पदाकाराकाङ्क्षत्वं दर्शयितुं भावनादेरित्यादिकस्यार्थे इत्यन्तं, चैत्रनिष्ठभावनाविषयेत्यादौ भावनादेरित्यर्थः, 'आदिपदेन वर्त्तमानत्वपरिग्रहः, 'आधेयत्वमात्रमिति, 'मात्रपदेन कृतित्वव्यवच्छेदः । ननु चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ आधेयत्वस्य तृतीयार्थत्वे चैत्रः पचति तण्डुलमित्यादौ यावन्तोऽर्थाः शाब्दबोधविषयास्तावदधिकपदार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वापत्तिस्तथा चानुभवविरोध', कर्त्तृप्रत्ययस्थले यावन्तः पदार्था भासन्ते तावत्समसङ्ख्या एव पदार्थाः कर्म्मप्रत्ययस्थलेऽपि भासन्ते इत्यस्य सर्व्वसिद्धत्वादित्यत आह, *'संख्यामात्रं वेति, 'मात्रपदेनाधेयत्वव्यवच्छेदः । ननु तृतीयाया आधेयत्वार्थ-*कत्वाभावे कृतौ चैत्रनिष्ठत्वस्य कुतो लाभ इत्यत आह, 'सम्बन्धस्त्विति चैत्र-कृत्योराधेयत्वरूपः सम्बन्धस्त्वित्यर्थः । 'पचतीत्यादाविति, यथा चैत्रे पाकानुकूलकृतेराश्रयत्वं संसर्गस्तथा चैत्रेण पच्यत इत्यादौ चैत्र-कृत्योरप्याधेयता-

फलन्तु कस्यार्थः। न च तदपि तथा, प्रकारीभूय भासमानत्वात्। फलावच्छिन्नक्रियाया धात्वर्थत्वेऽपि क्रियाजन्यफलालाभात् विशेष्य-विशेषणभावविपर्यय-

'फल कर्मेति, 'सम्बन्धः' शालित्वरूपः, 'तथा' वाक्यार्थः, 'अपि-शब्दात् क्रिया-फलयोर्व्यापार-फलयोः समुच्चयः, तत्रापि जन्यत्वस्य वाक्यार्थत्वात्। 'न चेति, 'तदपि' फलमपि, 'तथा' संसर्गः, तथाच चैत्रनिष्ठपाकभावनावान् तण्डुल इत्यादिरन्वयबोधः, स्वजन्यफलवत्त्वं स्वविषयक्रियाजन्यफलवत्त्वं वा सम्बन्धः न ग चैत्रनिष्ठभावनाविषय-पाकशालितण्डुल इत्यन्वयबोधः, अतो धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। ननु फलावच्छिन्नक्रियाया-धात्वर्थत्वात् धात्वर्थ एव फलं इत्यत आह, 'फलावच्छिन्नेति विक्लित्ति-संयोगाद्यात्मकफलविशिष्टेत्यर्थः, वैशिष्ट्यञ्च जन्यजनकभावः, 'क्रियाजन्येति पच्यते तण्डुल इत्यादौ पाकजन्यफलशाली तण्डुलः रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथनिष्ठगमनजन्यफलशाली ग्राम इति बोधस्यानुभवसिद्धस्याभावप्रसङ्गादित्यर्थः। 'विशेष्य-विशेषणभावेति,

संसर्ग इति तस्य पदार्थत्वविरहेऽपि न क्षतिरिति भावः। 'फलेति पाकजन्य-फलविक्लित्यादि-तण्डुलादिरूपकर्मणोराश्रयत्वरूपः सम्बन्धोऽपि वाक्यार्थ इत्यर्थः, वाक्यार्थत्वञ्च तत्तत्पदद्वयाकाङ्क्षादिलभ्यत्वं, 'तदपि' फलमपि, 'तथा' संसर्गरूपो वाक्यार्थः, 'प्रकारेति, तथाच फलप्रकारकबोधानुपपत्तिरिति भावः। ननु फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपचधातुत एव फललाभ इत्यत आह, 'फलावच्छिन्नेति, 'विशेषणेति, यादृशविशिष्टोयत्पदार्थः तत्तत्पदात् तादृश-विशिष्टार्थ एवावगम्यते अन्यथातिप्रसङ्गात् तथाच फलावच्छिन्नव्यापार-

स्यावश्यकत्वात् तस्मात् फलमात्मनेपदार्थः, इत्यञ्च आख्यातोपस्थापिताया भावनायाः क्रियाविषयिण्याः

यद्रूपविशिष्टे वृत्तिग्रहः तद्रूपविशिष्टस्यैव पदेन बोधनादिति भावः । इदमुपलक्षणं, धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् इतरविशेषणत्वेनोपस्थितस्य अन्यत्र विशेषणत्वेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वाच्च धात्वर्थैकदेशस्य फलस्य कर्मणि साक्षादन्वयासम्भवात् फलत्वेन फलाभावप्रसङ्गाच्च विक्लित्ति-संयोगत्वादिरूपेण फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वादित्यपि बोध्यं । 'आत्मनेपदार्थ इति, एतावत्पर्य्यन्तं प्राचीनमतविवेचनं, तद्दूषयति, 'इत्यञ्चेति, 'भावनायाः' इत्यस्य, एतच्च पच्यते तण्डुल इत्यादौ, तथाच तत्र पाकविषयककृतिजन्यफलशाली तण्डुल इति बोध इति भावः । ननु भावनैव धात्वर्थं विशेषणीभूय भासते तथाच भावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुलः इत्येवान्वयबोध-

---

बोधकधातुना फलावच्छिन्नव्यापारबोधनेऽपि फले क्रियाजन्यत्वालाभ एव स्यादिति भावः । नन्वेवं फलाभाव एव न स्यादित्याशङ्कायामाह, 'तस्मादिति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ फलस्य पदान्तरालभ्यत्वादित्यर्थः', 'आत्मनेपदार्थ इति आत्मनेपदत्वावच्छेदेन फले शक्तिरित्यर्थः । आख्यातत्वञ्च न फलशक्ततावच्छेदकं परस्मैपदस्य कुत्रापि फलाबोधकत्वेन तस्यातिप्रसक्तत्वादन्यथा शब्दत्वादेरेव फलशक्ततावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः । कर्मप्रत्ययस्थले तृतीयार्थकृतेरन्वय इति स्वमतं प्रमाणयितुमाख्यातार्थकृतेरन्वय इति प्राचां मतं दूषयति, 'इत्यञ्चेति कर्माख्यातस्थले फलस्यात्मनेपदार्थत्वे इत्यर्थः', फलस्यात्मनेपदार्थत्वाभावे पक्षे भावनान्वय एव नास्ति क्व तद्विचारवार्त्तापीत्याशयेनास्य नानुपपत्तिरिति भावः । 'आख्यातेति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रवृत्तिपाकभावनाप्रयोज्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयस्वीकारे

फलेऽन्वये फलस्य क्रियाजन्यत्वं न लभ्येत भावना-
विषयक्रियायाः फलेऽन्वये तिङुपस्थापितभावनायां

इत्यत आह, 'भावनेति, 'भावनायां' सङ्ख्या-कालेष्टसाधनार्थव्यतिरिक्तार्थे, 'अन्वयेति पचतीत्यादावित्यर्थः, 'अन्वयः' अन्वयबोधनियमः। न च क्रियायाः फल-भावनयोरुभयत्रैव विशेषणतया अन्वयबोधोऽस्तु क्रियावत् तद्विषयकभावनापि जन्यतासम्बन्धेन फलविशेषणमस्तु फलस्य तण्डुले विशेषणमस्त्विति वाच्यं। तादृश-

---

इत्यर्थ, 'न लभ्येतेति, तथाचानुभवविरोध इति भाव । ननु चैत्रकृतिभावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकारक आख्यातार्थभावनाविषयकः शाब्दबोधो वाच्य इत्यत आह, 'भावनेति आख्यातार्थभावनेत्यर्थं, 'अन्वये' अन्वयबोधादौ, 'तिङुपस्थापितेति कर्त्राख्याते चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादौ चैत्रस्तण्डुलकर्मकपाकानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधस्तत्र च धात्वर्थविशेषणकस्वार्थकृतिविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वव्युत्पत्तिः क्लृप्ता सा च भग्ना स्यात् यदि चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ आख्यातार्थकृतिविशेषणको धात्वर्थपाकविशेष्यकचैत्रवृत्तिभावनाविषयपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्याकारकान्वयबोध स्वीक्रियत इत्यर्थः । ननु पचधातुसमभिव्याहृतकर्त्राख्यातजन्यकृत्युपस्थिते कृतिविशेष्यक पाकप्रकारकशाब्दत्व पचधातुसमभिव्याहृतकर्माख्यातजन्यकृत्युपस्थितेश्च पाकविशेष्यक कृतिप्रकारकशाब्दत्व कार्य्यतावच्छेदकमिति विशेषत एव व्युत्पत्तौ अङ्गीकार्य्ये तयोश्च न भङ्ग । सामान्यतश्च पचधातुसमभिव्याहृताख्यातजन्यकृत्युपस्थितित्वावच्छिन्नस्य च कृतिविशेष्यक-पाकप्रकारकशाब्दत्व कार्य्यतावच्छेदकमुच्यते येन तद्विरोध स्यादिति चेत्, न, उक्तकार्य्य कारणभावद्वयकल्पनमपेक्ष्य लाघवेन सामान्यत तादृशस्यैकस्यैव कार्य्य-कारणभावस्य कल्पनाया युक्तत्वात् तथाच तादृशसामान्यकार्य्य-कारणभावबलेन चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ अपि कृति-

क्रियाया विशेषणत्वेनान्यत्रान्वयः क्लृप्तो भज्येत। तस्मात् कृत्यनभिधायकभावकर्म्मलयोगे क्लृप्तशक्तेः सुपोलब्धया भावनया विशिष्टायाः क्रियायाः फलेऽन्वयः, सुवर्थ-

---

बोधस्यापि तथानुभवसिद्धत्वादिति भावः। 'भाव-कर्म्मेति' चैत्रेण पक्वं चैत्रेण पक्व ओदन इत्यादावित्यर्थः, 'सुपः' तृतीयाविभक्तितः, 'भावनया' कृत्या, तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ चैत्रनिष्ठ-कृतिजन्यपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयबोधः, उभयत्रैव जन्यत्वं

विशेष्यक पाकप्रकारक एकबोध स्यादित्येव प्रकृते क्लृप्तव्युत्पत्तिभङ्गप्रसङ्ग-पदार्थः। अयञ्च बोध फलस्य क्रियान्वयत्वालाभप्रसङ्गेन दूषित एवेति भाव। नन्वेवं कर्म्माख्यातस्थले कृतिलाभ एव न स्यादिति तद्धाभाय स्वमतं दर्शयति 'तस्मादिति', कर्म्मप्रत्ययस्थले आख्यातोपस्थाप्यभावनाया अन्वयासम्भवा-दित्यर्थः, 'कृत्यनभिधायकेति' चैत्रस्य पाक इत्यादिभावकृत्स्थले षष्ठ्यर्थ-कृतेर्जन्यतासम्बन्धेन पाके अन्वयः, चैत्रेण पक्वस्तण्डुल इत्यादिकर्म्मकृत्स्थले तृतीयार्थकृतेर्जन्यतासम्बन्धेन धात्वर्थपाकेऽन्वय इत्यर्थः। 'क्लृप्तशक्तेरिति' क्लृप्ता शक्तिर्यस्या इति बहुव्रीहिः, तथाच लाघवेन षष्ठी-तृतीयासाधारण्य-सुप्त्वावच्छेदेन कृतिशक्तिकल्पने कर्म्माख्यातस्थलेऽपि सुप एव तृतीयातः कृतिलाभो भविष्यतीति भाव। सुपस्थले च पचधातुसमभिव्याहृतसुप्जन्य-कृत्युपस्थिते पाकविशेष्यक-कृतिप्रकारकशाब्दत्वमेव सामान्यतः कार्य्यता-वच्छेदकमिति न तु गौरवं न वा तत्र तद्भङ्ग इत्यभिप्रायेणाह, 'सुवर्थकृते-श्चेति'। ननु तथापि भाव-कर्म्मकृतेरेव कृतिशक्तिरस्तु विनिगमकाभावा-दिति चेत्, न, कर्त्तृ-कर्म्मणो कृति नित्यमित्यनुशासनेन षष्ठ्या शक्तेः सिद्ध-त्वात्। तस्मादेव कर्त्तरि चेत्यादि तृतीयाविधायकसूत्रादपि तृतीयायामपि कृतिशक्तिसिद्धिः अन्यथा तत्सूत्रस्य तृतीयाबोधकत्वानुपपत्तिः समान-

कृतेर्विक्लित्त्यां विशेषणत्वेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् कर्त्तृकर्म्मवच्च कृति-फलयोरप्यभिधाने नियमान्ना-

भ्युपगमेन्, 'तण्डुलपदस्य तण्डुलावयवपर, तेन विक्लित्तिरूपस्य तस्य तण्डुलावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। एवमोदनं पच्यते तण्डुल इत्यादावोदनादिपदमपि बोध्यं। न चैवं तथापि यत्रावयवविक्लित्तिरूप फलं नोत्पन्न तत्रैव तदापत्त्यायोग्यत्वापत्तिरिति वाच्यं। इष्टत्वादिति भावः। ननु कृते क्रियाविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्ते कथमेतदित्यत आह, 'व्युत्पन्नत्वादिति'। 'व्युत्पन्नत्वादिति चैत्रेण पक्वमित्यादौ व्युत्पन्नत्वादित्यर्थ, तथाच तिङर्थकृतेरेव तथात्वमिति भावः। 'नियमादिति प्रवादे' मत्प्रकारेणैव कृते, एकः मत्प्रकारेणैव फलस्य सार्व्वधातुकेनैवाभिधान युगपत्कृतिफलयोरभिधानस्य नाख्यातमात्रेण इति

विषयत्वाभावादिति भाव। इदन्तु बोध्य समावच्छेदेन कृतिफलौ सुमाया प्रथमास्वपि कृतिफलिरायाता तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ प्रथमा तृतीयाभ्यामेव स्मृताया कृते पाकेऽन्वय सौविधये तभेदे नान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायात्। अतएव सुवर्थकृतेरेत्युवाच ग्रन्थकार, अन्यथा तृतीयार्थकृतेरेवेव उक्तवान् स्यात् इत्यसदीयो बुद्धिमकाय सुधीभि श्लाघनीय। ननु चैत्रेण गुण पच्यते इति प्रयोगापत्ति चैत्रवृत्तिकृतिजन्यपाकजन्यविक्लित्त्यादिरूपतण्डुलावयववृत्तिविजातीयसंयोगात्मकफलस्य तादात्म्येन तस्मिन् गुणे सत्त्वादित्यत आह, 'कर्त्तृ-कर्म्मवच्चेति तथाच भवन्मते यथा पच्यते इत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन कर्म्मत्वविशिष्टस्यैव तादात्म्येन तण्डुलादावन्वय इतिनोक्तदोष तथा अस्मन्मतेऽपि फलस्याश्रयतासम्बन्धेनैव तत्रान्वय इति नोक्तदोष इत्यर्थ, कर्त्तृ तयोरभिधानन्तु दृष्टान्तार्थमनुवादमात्र भावनाया कर्त्तृत्वाश्रयत्वेनेत्यादिपूर्व्वग्रन्थे कृत्यन्वये

तिप्रसङ्गः । न वा पच्यते तण्डुलो मैत्र इत्यादयः प्रयोगाः । तिङुपस्थापितायाः सङ्ख्याया भावनाया-इव प्रथमान्तपदोपस्थाप्येनैवान्वयो व्युत्पन्नः । "चैत्रो

नियमादित्यर्थः । 'नातिप्रसङ्ग इति चैत्रः पच्यते इत्यादौ कृतेः तण्डुलः पचतीत्यादौ फलस्य न प्रत्ययप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'प्रयोगाः' युगपत्कृति-फलबोधकाः । नन्वेवं कर्म्माख्यातेन भावनाया अनभिधाने आख्यातार्थभावनाविशेष्यत्वस्य तदर्थसङ्ख्यान्वयानियामकत्वात् तत्र किं नियामकं स्यादित्यत आह, 'तिङुपस्थापिताया इति, 'भावनाया-इव' कर्त्राख्यातार्थभावनाया इव, 'प्रथमान्तेति, तथाच यथा कर्त्राख्यातभावनान्वये कर्मताद्यनवरुद्धप्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं नियामकं

नियमस्योक्तत्वात् तेन न पौनरुक्त्यमिति भावः । 'नातिप्रसङ्ग' न चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यादिप्रयोगप्रसङ्ग । ननु एकस्मादेव पच्यत इति वाक्यादेकदा चैत्रे पाककर्तृत्वस्य तण्डुले पाककर्म्मत्वस्य च बोधे तात्पर्यदशायां चैत्रस्तण्डुलः पच्यते इति प्रयोगापत्तिरित्यत आह, 'न वेति, तथाच तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशाब्दं प्रति तदाख्यातजन्यकर्म्मत्वशाब्दसामग्री एवं तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशाब्दं प्रति तदाख्यातजन्यकर्तृत्वशाब्दसामग्री प्रतिबन्धिकेत्येकदोभयशाब्दसामग्रीस्थले परस्परप्रतिबन्धेन न कस्यापि शाब्दबोध इति न तथा प्रयोगापत्तिरिति भाव' । इदमपि प्रागुक्तस्य स्मरणाय तेन न पौनरुक्त्यं । ननु यदि चैत्रेण पच्यत इत्यादौ आख्यातार्थभावनाया नान्वयस्तदा भावनाविशेष्यविरहात् कुत्र कर्म्माख्यातार्थसंख्यान्वयो भविष्यतीत्यत आह, 'तिङुपस्थापिताया इति, यथा पचतीत्यादौ प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वं भावनान्वये नियामकं तथा चैत्रेण तण्डुलः पच्यत इत्यादौ अप्याख्यातजन्यसंख्याप्रकारकशाब्दबोधे प्रथमान्तोपस्थाप्यत्वमेव नियामकं वक्तव्यं इत्यर्थः', 'व्युत्पन्न इति

गन्ता गतोग्रामो भिन्ना पक्वौ गतं पुरं। भोक्ता तृप्यति

तथा तिङर्थसङ्ख्यान्वयेऽपि इति भावः। एतच्च प्राचीनग्रन्थानुरोधेनोक्तं। तत्र आख्यातार्थभावनाविशेष्ये तदर्थसङ्ख्यान्वय इति नियमे फलत्वव्यापारत्वविशिष्टस्यैव भावनापदार्थतया विशिष्य व्याख्यातत्वात्। वस्तुतस्तु भावनापदं व्यापारत्वविशिष्टस्यैव वर्त्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादीतराख्यातप्रतिपाद्यतावच्छेदकरूपधर्म्मवत्त्वरूपभावनात्वविशिष्टत्वरूपेण फलत्वविशिष्टस्याप्युपलक्षकं, तथाच भावनात्वविशिष्टविशेष्ये सङ्ख्यान्वय इत्येव नियमोऽभ्युपेयात् इति बोध्यं। नन्वेवं कर्त्तृ-कर्म्मणी कृतोऽपि वाच्ये न स्यातां तथापि लाघवेन कृति-फलयोरेव शक्त्युचितत्वात् इत्यत आह, 'चैत्रो गन्तेति, कर्त्तरि कर्म्मणि चोभयत्रैव शक्तिव्यवस्थापनाय कर्त्तृ कर्म्मभेदेनोदाहरणद्वयं। ननु एकधर्म्मिबोध-

---

चैत्र पचतीत्यादौ कृत इत्यर्थं, तथा चाख्यातजन्यसङ्ख्याप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितित्वेन कर्त्तृ-कर्म्माख्यातजन्योपस्थितिसाधारण्येन हेतुतेति भावः। ननु यदि कर्त्ता कर्म्म च नाख्यातार्थः किन्तु कृति कर्म्मत्वञ्च तदा कर्त्तृकर्म्मविहितकृतेरपि तद्वत्कृति कर्म्मताबोधकत्वमङ्गीक्रियतामविशेषादित्यत कृतां कर्त्तृकर्म्मबोधकता व्यवस्थापयितुं कारिकामाह, 'चैत्रो गन्तेत्यादि, चैत्रो गन्तेत्यादौ तृचा कर्त्ता, गतोग्राम इत्यादौ क्तप्रत्ययेन कर्म्म, भिन्ना पक्वौत्यादौ तृचा कर्त्ता, गतं पुरं इत्यत्र च क्तप्रत्ययेन कर्त्ता कर्म्म च प्रतीयते उभयत्र साधुत्वात् तथाच तृजादीनामाख्यातवत्कर्त्तृबोधकत्वाभावे चैत्रोगन्तेत्यादावभेदान्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः। नन्वत्र चैत्र पचतीत्यादिवत् भेदान्वयबोध एव वक्तव्य इत्यत आह, 'भोक्तेत्यादि, तथाच भोक्तेत्यत्र तृच अतिभानबोधकत्वात् भोक्तृपदार्थं विशेष्यीकृत्य तृप्यतीत्याख्यातार्थव्यापारस्यत्वबोधेन स्यात् भोजनानुकूलकृतौ

पक्वानि भुङ्क्ते पक्वापसार्य्यतां" ॥ इत्यादौ सामानाधिकरण्याद्यन्यथानुपपत्त्या कर्त्तृ-कर्म्मणी कृदाच्ये।

कलरूपं सामानाधिकरण्यमसिद्धं कृजादीनां प्रत्ययतया भेदेनाप्यन्वयोपपत्तेरित्यतः समानलिङ्गकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं प्रमाणयितुं कर्त्तृ-कर्म्मशक्तिसाधकमुदाहरणद्वयमाह, 'सिद्धेति। न च स्वसमानलिङ्गकत्वं कथं धर्म्मिसाधकमिति वाच्यं। भेदान्वयबोधे समानलिङ्गकत्वस्यातन्त्रत्वात्। न चाभेदेनान्वयेऽपि समानवचनत्ववत् समानलिङ्गकत्वमपि न तन्त्रं "वेदाः प्रमाणं" इत्यादौ "जात्याकृति-व्यक्तयस्तु पदार्थः" इति न्यायसूत्रे च उभयोरेव व्यभिचारादिति वाच्यं। अजहल्लिङ्गस्थले अभेदान्वयबोधे तदुभयोरतन्त्रत्वेऽपि तदतिरिक्तस्थले तदुभयोरेव तन्त्रत्वादिति भावः। ननु लाघवेन कृतः कृति-फलयोः शक्तौ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेव तत्र भेदान्वयेऽपि समानलिङ्गकत्वस्योपयोगो भविष्यतीत्यत आह, 'भोक्तेति, कृति-फलयोः कृदाच्यत्वे अत्रान्वयबोधो न स्यात् कृतौ व्यापाश्रयत्वस्य भोजने पाकफलविक्लित्तिकर्म्मकत्वस्य च बाधादिति भावः। एतदपि कर्त्तृ-कर्म्मशक्तिसाधारण्यायोदाहरणद्वयं। कृतेः कृदाच्यत्वे कृदर्थे कर्त्राख्यातार्थस्याश्रयत्वस्यान्वयानुपपत्तिमभिधाय तत्र कर्माख्यातार्थस्य फलस्यान्वयानुपपत्तिं दर्शयति, 'पक्वेति, 'सामानाधिकरण्यादीत्यादिपदात् भोक्ता इष्यतीत्यादौ प्रथमार्थे आधेयतान्वय-

---

भोक्तृपदार्थे इच्छाश्रयत्वस्यायोग्यत्वादिति भावः। एवं पक्वानि भुङ्क्ते इत्यादौ च बोध्यं, 'अपसार्य्यतां, अपलाप्यतां, 'सामानाधिकरण्यं' चैत्रादिपदार्थ-

चैत्रस्य नप्ता मैत्रादन्यो घटात् पृथक् परोऽपरो वेत्या-

बोधस्य परिग्रहः, 'कर्तृ-कर्मणी कृदाद्य' इति, कर्ता ज्ञाता नष्ट इत्यादौ च कृदादेराश्रय-प्रतियोग्यादौ निरूढलक्षणा। न च समवायित्वलक्षणाश्रयत्वस्य कृतिमत्त्वादिरूपकर्तृत्वादिकमपेक्ष्य लघुतया तस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति वाच्यं । तस्य लघुत्वेऽपि कृदादिपदजन्यतात्प्रकारकशाब्दबोधे स्वारसिकत्वाभावस्य प्रामाणिकानुभवसिद्धतया शक्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् । न च कृतिमत्त्वरूपकर्तृत्वमपेक्ष्य फलवत्त्वरूपकर्मत्वस्य गुरुतया कथं तस्य शक्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं । पक्तेत्यादौ कर्तृत्वप्रकारकप्रत्ययवत् पक्वमित्यादौ कर्मत्वप्रकारकप्रत्ययस्यापि स्वारसिकत्वस्य प्रामाणिकानुभवसिद्धतया गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । कर्त्तरि शक्तिः कर्मणि च निरूढलक्षणेत्यपि कश्चित् । स्नानीयं चूर्णं दानीयो ब्राह्मणः पतनीयो वृक्ष आसितमिदमासनं इत्यादौ करण-सम्प्रदानापादानाधिकरणादिकन्तु कृतो लक्षणैव । न च कर्तृत्वमादाय विनिगमनाविरह इति वाच्यं । कर्तृत्वस्य करणत्वादिकमपेक्ष्य

गन्त्रादिपदार्थयोरभेदान्वयबोधः । ननु यदि कृत्स्थले कर्ता कर्म च तदर्थस्तदा गन्तेत्यादौ एकदेशीभूतकर्तौ गमनादेरन्वयो न स्यात् पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तिविरोधेन कृतार्थैकदेशे पदार्थस्य धात्वर्थस्यान्वयासम्भवादित्यत आह, 'चैत्रादन्य इत्यादि, चैत्रान्यपदार्थैकदेशेनान्यत्वादिना पदार्थभूतपञ्चम्यर्थावधित्वादेरन्वयवदिहापि चैकदेशान्वयः स्वीकार्य इत्यर्थः, 'चैत्रस्येति, नप्तृत्वस्य पुत्रपुत्रत्वं, अत्र चाद्ययुक्ते षष्ठ्यर्थान्वयस्वीकारात्, 'इत्यादावित्यादिपदेन पटो घटात् पृथगित्यादिपरिग्रहः । अत्र

द्वाविव पदार्थतावच्छेदकेनैव कृत्यादिना धात्वर्थेऽन्वयः

लघुत्वात् करणादौ तत्तत्प्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहाच्च। करणत्वं हि व्यापारवदसाधारणकारणत्वं, प्रकृतकारणत्वमात्रं वा, सम्प्रदानत्वं स्वत्वविशेषभागित्वेन इच्छाविषयत्वं, विशेषपदोपादानात् विक्रयादौ क्रेत्रादेर्न सम्प्रदानत्वं, श्राद्धादौ पित्रादेः स्वत्वविशेष-भागितया नोद्देश्यत्वं, अपि तु प्रीतिभागितया अतो न तस्य सम्प्रदानत्वं, अत एव "नम-स्वस्तीत्यादिसूत्रान्तरेणैव तत्र चतुर्थी-विधानं। ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र इच्छा चतुर्थ्यर्थः सा च समूहालम्बनव्यावृत्तविषयतासम्बन्धेन ददात्यर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषे अन्वेति, स्वत्वविशेषानुकूलत्यागस्य ददात्यर्थत्वात्, त्यागो ज्ञानं इच्छा वा, इच्छायाश्च विलक्षणविषयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थोऽन्वयः, आधेयत्वञ्च द्वितीयार्थः, तस्यापि धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वविशेषेऽन्वयः, तथाच विप्रविषयकेच्छाप्रकारीभूत-गोवृत्तिस्वत्वविशेषजनकत्यागानुकूलकृ-तिमानित्यन्वयबोधः, विषयत्वं प्रकारीभूतत्वं, जनकत्वं अनुकूलत्वञ्च संसर्गः। वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ च वृक्षादिषु सम्प्रदानप्रयोगो गौणः चतुर्थीप्राप्त्यर्थः, तत्र चतुर्थी-द्वितीययोराधेयत्वमर्थः, तत्र चतुर्थ्यर्थाधेयत्वं सिचधात्वर्थतावच्छेदकघटके संयोगे अन्वेति, संयोगा-वच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियानुकूलकर्त्तृक्रियाया एव सिचधात्वर्थत्वात्, द्वि-तीयार्थाधेयत्वस्य साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकक्रियायामन्वेति, तत्रैव द्वितीयार्थाधेयत्वस्य व्युत्पन्नत्वात्, अत एव वृक्षं उदकं सिञ्चतीति न प्रयोगः। न चैवं "कर्मणा यमभिप्रैति तत्सम्प्रदानं" इति पाणिनि-सूत्रविरोध इति वाच्यं। तस्यापि कर्त्ता कर्मजन्यस्वत्वभागित्वेन

यमिच्छति तत्सम्प्रदानमित्यर्थात् शेषमस्मत्कृतसुप्शक्तिवादे अनु-
सन्धेयं। अपादानत्वञ्च परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वं, वृक्षात्पर्णं
पततीत्यत्र पतनाश्रयस्य पर्णादेरपादानत्ववारणाय अन्यान्तं
विभागविशेषणं, तत्र पञ्चम्या विभागः समवेतत्वञ्चार्थः, तथाच
वृक्षनिष्ठविभागजनकवृक्षभिन्नसमवेतपतनाश्रयः पर्णं इत्यन्वयधीः,
लक्षणे धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेनापि विभागो विशेष्यः, तेन वृक्षं
त्यजति खगः इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वं, "ध्रुवमपायेऽपादानं" इति
पाणिनिसूत्रस्यापि 'अपाये' विभागे, यत् 'ध्रुवं' यदधिकरणं,
तदपादानमित्यर्थः। वस्तुतस्तु अवधित्वमेवापादानत्वं, अवधित्वञ्च
स्वरूपसम्बन्धविशेषः, वृक्षात् विभजते इत्यादौ च अवधितानिरूप-
कत्वं पञ्चम्यर्थः, वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः पर्णमित्य-
न्वयधीः, अन्यत्र चापादानप्रयोगो गौणः, शेषमस्मत्कृतसुप्शक्ति-
वादेऽनुसन्धेयं। अत्र कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि एतत्प्रकारेण
क्तप्रत्ययस्य स्वारसिकप्रयोगविरहादेव तस्य न क्तप्रत्ययस्य प्रकृता-
वच्छेदकत्वं। अधिकरणत्वञ्च प्रतियोगित्वानुयोगित्ववदाधारत्वापर-
नामकस्वरूपसम्बन्धविशेषः। तस्य कर्तृत्वापेक्षया गुरुत्वाभावेऽपि
तत्प्रकारेण स्वारसिकप्रयोगविरहान्न क्तप्रत्ययस्य प्रकृतावच्छेदकत्व-
मित्यलमप्रकृतेन। ननु कर्त्रादेः क्तप्रत्ययार्थत्वे तदेकदेशे इत्यादौ
धात्वर्थान्वयो न स्यात् तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकशाब्दबुद्धिं प्रति तन्नि-
रूपितविशेष्यतातिरिक्तविशेषणतान्यविषयत्वेन तदुपस्थितिरूपाया-
आकाङ्क्षायाः स्वरूपसत्कारणत्वात्, अन्यथा नित्योत्पलमित्यादौ
उत्पलत्वादिजातेरपि अभेदसम्बन्धेन नित्यस्यान्वयापत्तेः, चित्रगुरि-

स्यादौ चित्रपदं तात्पर्य्यग्राहकं गोपद एव चित्रगोस्वामिनि लक्षणा, न तु गोपदे गोस्वामिनि लक्षणा, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसम्बन्धेन चित्रपदार्थस्यान्वयः, केवलचित्रगुपदात् पदार्थोपस्थितिमात्रं, न तु शाब्दबोधः पदार्थद्वयाभावात्। अत एव पदार्थः पदार्थेनान्वीयते, न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति प्रामाणिकाः। न च पदार्थतावच्छेदकजात्यखण्डोपाधेरेवापरस्यान्वयो नाभ्युपेयते तदतिरिक्तेषु च पदार्थतावच्छेदकेऽप्यपरपदार्थान्वयः, अत एव चित्रगुरित्यादावपि चित्रपदं न तात्पर्य्यग्राहकं, अपि तु गोपदं गोस्वामिपरं, तदेकदेशे गवि तादात्म्यसम्बन्धेन चित्रगुपदार्थस्यान्वयः, केवलचित्रगुपदादपि शाब्दबोधादिति वाच्यं। तथापि शुक्लं द्रव्यं नित्यं चैत्रस्य नप्ता सुन्दरः इत्यादावप्येकदेशीभूते शुक्लरूप-पुत्रादौ नित्य-सुन्दरादेरभेदसम्बन्धेनान्वयापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यत आह, चैत्रस्येति, यथा जन्यशरीरजन्यशरीरं नप्तृपदार्थः, पुत्रस्य पुत्र-कन्ये इव कन्यायाः कन्या-पुत्रावपि नप्तृपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमजन्यतायां षष्ठ्यर्थस्य निरूपितत्वस्यान्वयः, यद्वा शरीरजन्यशरीरमेव नप्तृपदार्थः, तदेकदेशे प्रथमशरीरे षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्य अन्वयस्तथैवापीत्यर्थः। न च तत्र षष्ठ्यर्थस्य नप्तर्य्येवान्वय इति वाच्यं। षष्ठ्यर्थो हि जन्यत्वं, प्रयोज्यत्वं वा, नाद्यः बाधात्, नान्त्यः चैत्रपुत्रे तत्पौत्रे च तथा प्रत्ययप्रसङ्गात् इति भावः। ननु प्रयोज्यत्वविशेष एवेह षष्ठ्यर्थस्तथा चानतिप्रसङ्गान्नप्तर्य्येव तदन्वयः, यद्वा शरीरमेवात्र नप्तृपदार्थः, षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्य च स्वाश्रयशरीरजन्यत्वसम्बन्धेन तत्रान्वयः, अथवा षष्ठ्यर्थस्य जन्यत्वस्याश्रयतासम्बन्धेनैव शरीरेऽन्वयः, शरीरस्य च जन्यतासम्बन्धेन पुनः शरीरेऽन्वयः,

तथैव साकाङ्क्षत्वात्। अस्तु वा कृत्यादिघटित एव

एकपदार्थस्यापि वारद्वयान्वयाभ्युपगमात्, नामार्थयोरपि भेदेनान्वयस्य जनकादिपदस्थलेऽपि खण्डशक्तिवादिना विशिष्टवाचकपदस्थलेऽभ्युपगमात्, केवलनप्तृपदे च विशिष्टे शक्तिरतो नप्तृपद-पुत्रपदयोर्न पर्यायता तयोः पर्यायत्वस्थले च नप्तृ-पुत्रादिपदयोः शरीरमेव शक्यं, केवलनप्तृ-पुत्रादिपदे विशिष्टनिरूढलक्षणेत्यत आह, 'मैत्रादन्य इत्यादि, 'अन्यपदस्य भेदवानर्थः, तदेकदेशे भेदे पञ्चम्यर्थस्य प्रतियोगित्वेन यथा अन्वयः इत्यर्थः। पञ्चम्यर्थे प्रतियोगित्वे च स्वष्टत्तिमैत्रत्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन मैत्रादेरन्वय इति नातिप्रसङ्ग इति भावः। 'घटादित्यादि, पृथक्त्वगुणविशिष्ट पृथक्शब्दार्थः, परत्वगुणविशिष्ट परशब्दार्थ, अपरत्वगुणविशिष्टं अपरशब्दार्थः, तेषामेकदेशे पृथक्त्व-परत्वापरत्वादौ घटादिति पञ्चम्यर्थस्य अवधिमत्त्वस्य यथा अन्वय इत्यर्थः। उदाहरणबाहुल्यं भूयःसु तथा दर्शनाद्व्युत्पत्तिदार्ढ्यार्थं। 'तथैवेति तत्र यथा आकाङ्क्षा वर्त्तते तथैवात्राप्याकाङ्क्षामत्त्वादित्यर्थः, अन्यत्र तादृशोपस्थितेराकाङ्क्षात्वेऽपि तत्रैवात्रापीतरविशेषणत्वेनोपस्थितेराकाङ्क्षात्वादिति भाव। यद्वा तादात्म्यसम्बन्धेन तत्प्रकारक-तद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्येव यथोक्तविषयकतादृशोपस्थितिरेव हेतु भेदसंसर्गेणान्वयबोधे तु इतरविशेषणत्वेनोपस्थितिरप्याकाङ्क्षेति भाव। अभ्युपेत्याह, 'अस्तु वेति, 'कृत्यादि-

चैकदेशान्वयपराणीथ नानाख्यानमुक्त। 'तथैवेति अन्यत्र यथा पदार्थेन पदार्थस्यान्वयः साकाङ्क्ष न तु पदार्थैकदेशेन तथात्र पदार्थैकदेशेनैव पदार्थस्यान्वय साकाङ्क्षो न तु पदार्थेन पदार्थस्यान्वय इत्यर्थ, आका-

घटितएवेति स्वजनककृत्याश्रयत्व-स्वजन्यफलाश्रयत्वरूप एवेत्यर्थः, 'कर्त्रादिनेत्यादिना कर्मपरिग्रह इति, 'अन्वयः' धात्वर्थस्य शाब्द-बोधविषयीभूतपरम्परासम्बन्ध, तथाच नैकदेशान्वयः, चैत्रादन्य-इत्यादावपि विशेष्य एव पञ्चम्यर्थादेः परम्परासम्बन्धेनान्वय इति न तत्राप्येकदेशान्वय इति भावः। अथानुभवविरोधः तत्तद्वाक्यजन्य-शाब्दबोधानन्तरं कृतिः पाकवती न वा, भेदो चैत्रप्रतियोगिको न वा, पृथक्त्व घटावधिकं न वा इत्यादि संशयापत्तिर्दोषः। प्राचीनैरा-ख्यातेन कर्मादिगतसङ्ख्यायाः कृता च कर्मादेरनभिधाने द्वितीया-द्य इति नियमद्वयं कल्प्यते अतस्तन्निरासाय कृदाख्यातसाधारण-

---

ङ्ख्याया पवपनस्यत्वादिति भाव। सर्व्वं नैकदेशान्वयमुद्धरता मतमाह, 'अस्तु वेति, गन्तेत्यादौ स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन कर्त्र्यंशकर्त्र्येव धात्वर्थस्य गमनादेरन्वय', चैत्रस्य गन्तेत्यादिस्थलेऽपि चैत्रसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थस्य निरूपित-त्वस्य स्वाश्रयजन्यताश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन पुत्रपुत्र एवान्वय, तथाच चैत्र-निरूपितत्ववान् पुत्रपुत्र इत्यन्वयबोध, चैत्र पक्तेत्यादौ चैत्र पाकीयकर्त्रंत्य-न्वयबोध, पाकीयत्वस्य स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकविशिष्टत्वं, तच कर्तृत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य भासते, न तु चैत्रत्व, तथा सति प्रकृत्यर्थान्वित-स्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गापत्ते। एव चैत्रादन्य इत्यादावपि चैत्रनिष्ठप्रतियोगित्वस्यावधित्वस्य वा पञ्चम्यर्थस्य स्वनिरूपितानुयोगिता-श्रयान्योन्याभाववत्त्वसम्बन्धेनान्यस्मिन् धर्मिण्येवान्वय इत्यत् स्वयमूह्यं। तथाच न कुत्राप्येकदेशान्वयस्वीकार इति भाव। 'अस्तु वेत्यादिना अस्वर-साविष्कार' स च तत्तत्स्थले एकदेशान्वयस्वीकारे बाधकाभावे निरुक्त-परम्परासम्बन्धेन तत्तत्पदार्थप्रकारकान्वयबुद्धिं प्रत्याकाङ्क्षाज्ञानादीनां हेतुत्व-कल्पने गौरवं मानाभावश्चेत्यादि। सुवर्थकृतिवादिनवीनमते प्रत्ययेन यत्र कृतेरनभिधानं तत्र तृतीया यत्र च कर्मत्वस्यानभिधानं तत्र द्वितीयेत्य-

कर्त्रादिना समन्वयः। मुख्य-भाक्तसाधारणस्य फला-दिलक्षणकर्म्मत्वस्य कृत्यादिलक्षणकर्तृत्वस्य चानभि-

---

मेकस्मैव नियममाह, 'मुख्य-भाक्तसाधारणस्येति, एतच्च कर्म्मत्वस्य कर्त्तृत्वस्य विशेषणं, मुख्यं कर्म्मत्वं फलवत्त्वं तत्प्रत्ययः पच्यते तण्डुलः पक्वस्तण्डुल इत्यादौ, भाक्तं कर्म्मत्वं विषयत्वादि, तत्प्रत्ययः ज्ञातो घटः ज्ञायते घट इत्यादौ, मुख्यं कर्त्तृत्वं कृतिमत्त्वं, तत्प्रत्ययः पचति चैत्रः पक्ता चैत्र इत्यादौ, भाक्तं कर्त्तृत्वं आश्रयत्वादि, तत्प्रत्ययस्तु चैत्रो जानाति चैत्रो ज्ञाता इत्यादाविति भावः। 'फलादीत्यादिपदात् विषयत्वादिलक्षणभाक्तकर्म्मत्वपरिग्रहः, 'कृत्यादीत्यादिपदात् आश्रयत्वादिलक्षणभाक्तकर्तृत्वपरिग्रहः। 'अनभिधान इति प्रधानक्रियोत्तरकृदाख्याताभ्यामनभिधान इत्यर्थः, तेन चैत्रेण भुक्त्वा गम्यते पक्त्वा चैत्रेण भुज्यते इत्यादौ क्त्वा कृत्यभिधानात् तृतीया न स्यादिति दूषणमपास्तं। क्त्वा कृत्यभिधानेऽपि प्रधानक्रियोत्तराख्यातेन कर्तृत्वानभिधानादिति भावः। 'द्वितीयादय इत्यादिपदात् तृतीयायाः कृद्योगे षष्ठ्याश्च परिग्रहः, ग्रामो गतश्चैत्रो गतवान् चैत्रो गन्ता इत्यादौ द्वितीयाद्यभावमुप-

---

नभिहिताधिकारसूत्रस्यार्थः स चानुपपन्नः चैत्रो जानातीत्यादावाख्यातेनाश्रयत्वस्यैव उक्तत्वेन कृतेरनभिधानात् तृतीयाप्रसङ्गात् चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ आख्यातेन विषयत्वस्यैवोक्तत्वेन कर्म्मत्वस्यानभिधानात् द्वितीयाप्रसङ्गाच्चेत्यत आह, 'मुख्येति, 'फलादीत्यादिपदेन विषयत्वादेः 'कृत्यादीत्यादिपदेन आश्रयत्वस्य च परिग्रहः, मुख्यं कर्म्मत्वं तण्डुलः पच्यत इत्यादौ, भाक्तं कर्म्मत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, एवं मुख्यं कर्तृत्वं चैत्र पचती-

-धाने द्वितीयादयः। कृता विशिष्टाभिधाने विशेषणस्याप्यभिधानात्।

यत्तु धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः पाचकादिपदे तु सामानाधिकरण्यानुरोधात् कृतिविशिष्टे लक्षणेति,

---

पादयति, 'कृतेति कर्मत्वविशिष्टस्याभिधाने कर्मत्वादेरप्यभिधानादित्यर्थः।

'यत्त्विति, आख्यातस्य कृतौ शक्तिकल्पनदशायां तथैव लाघवेन कल्पनादिति भावः। अथ द्वितीयादिवारणाय 'धातूत्तरेति। नन्वेवं पाचको भुङ्क्ते इत्यादौ पाककर्तृबोधः कथं स्यात् इत्यत आह, 'पाचकादीति, 'आदिपदात् चैत्रो गन्तेत्यादौ गन्त्रादिपदपरिग्रहः, 'लक्षणेतीति, एवञ्च मुख्यप्रयोगाभावेऽपि कृतः शक्तिकल्पनं शक्यसम्बन्धरूपायाः लक्षणायाः सम्पादनार्थमेवेति भावः। 'भावकृतोऽपीति घञादेरपीत्यर्थः, तथाच तस्य निरर्थकत्वप्रवाद-

---

त्वादौ, "मात्रा कर्तृत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायत इत्यादौ, 'द्वितीयादय इत्यादिपदेन तृतीयायाः परिग्रहः, तथाच मुख्य-भाक्तसाधारणकर्मत्वानभिधाने द्वितीया मुख्य-भाक्तसाधारणकर्तृत्वानभिधाने तृतीयेति तत्सूत्रार्थो वक्तव्य इति नोक्तदोष इति भावः। ननु तथाप्याख्यातेन कर्मत्व-कर्तृत्वानभिधाने द्वितीया-तृतीये इति सूत्रार्थकरणे कृत्स्थले द्वितीया-तृतीयानियामकानां तथानियमप्रसङ्ग इत्यत आह, 'कृतेति कृत्प्रत्ययेनेत्यर्थः, 'विशिष्टाभिधाने' कृतिविशिष्टाभिधाने, 'विशेषणस्य' कृतेः, तथाच प्रत्ययेन कर्म-कर्तृत्वानभिधाने द्वितीया-तृतीये इत्याख्यात-कृत्साधारणः सूत्रार्थ इति भावः। कृतः कृतिविशिष्टप्रत्ययस्य लक्षणैव एवेतिमतं

तन्न, भावक्तोऽपि कृतिवाचकतापत्तेः धातुत्वादि-घटितात् तस्मादाख्यातत्वस्यैव लघुत्वाच्च। यदपि कर्त्तृ-क्तोऽपि कृतौ शक्तिः कृतिविशिष्टे तु लक्षणैवेति, तदप्यसत्, यतो विनावच्छेदकरूपं शक्यत्वासम्भवात्, गोत्वत्वादिना शक्तौ चातिगौरवादस्तु गवादिपदानां

व्याघात इति भावः। ननु भावक्तो घञादेः कृतिवाचकत्वेऽपि निराकाङ्क्षतया न ततः कस्यापि अर्थस्य प्रत्यय इति व्यवहारः, अन्यथा भावविहितघञादेरपि घञ्त्वादिना करणेऽधिकरणे वा शक्ततया भवतामपि तत्र निरर्थकत्वव्यवहारः कथं स्यात्। वस्तुतस्तु प्रतीयते येनार्थः स प्रत्यय इति व्युत्पत्तिसिद्धस्य तावदन्यान्यत्वरूप-प्रत्ययत्वस्य असम्भवादेव भावविहितघञादेर्व्यवच्छेद इत्यत आह, 'धातुत्वादीति, 'आदिपदेन उत्तरत्व-प्रत्ययत्वपरिग्रहः, 'आख्यात-त्वस्यैवेति तिङादेरेवेत्यर्थः, 'क्तोऽपीति, क्तत्वादिनेति शेषः, 'कृताविति, लाघवादिति शेषः। गवादिपदानां विशिष्टे शक्तिं व्यवस्थापयति, 'यत इति, 'शक्यत्वासम्भवादिति, कार्य्यत्वादिवत् शक्यत्वस्यापि अवच्छिन्नत्वनियमात् इति भावः। 'विशिष्टान्तरा-

---

प्रसङ्गतो निरसयितुमाह, 'यदपीति, एतन्मते यद्यपि गवादिपदानामेव गोत्वादिविशिष्टे शक्तिरायाति, तथापि शब्दविशिष्टादिबोधकानामा-काशादिपदानां शब्दविशिष्टादौ शक्तिर्न स्यात् तथापि लाघवात् शब्दत्व-विशिष्टे शक्ति शब्दविशिष्टादौ लक्षणेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिति दोषमाह, 'यतोविनेति, 'यत इत्यस्य 'विशिष्टान्तराणां शक्यत्व विलीयेतेत्यनेनान्वय,

गोत्वविशिष्टं शक्यं विशिष्टान्तराणान्तु शक्यत्वं विलीयेत

णान्विति गुरुत्व-महत्त्वादिविशिष्टानान्तु गुरुपद-महत्पदादिशक्यत्वं विलीयेतेत्यर्थः, तथापि गुरुत्वत्व-महत्त्वत्वादिजातिरूपेण गुरुत्व-महत्त्वादावेव शक्तिः गुरुत्वादिविशिष्टे लक्षणा इत्यस्य सुवचत्वादिति भावः । अथ यत्र यत्पदस्य शक्त्या प्रयोगस्तत्रैव तत्पदस्य शक्तिः

तत्र च 'विशिष्टान्तराणामित्यस्य गोत्वविशिष्टादिभिन्नशब्दविशिष्टादीना-मित्यर्थं, 'शक्यत्व' व्याकाशादिपदशक्यत्व, 'विलीयेत' न स्यात् । ननु विशिष्टान्तराणामित्यत्रान्तरपदं किमर्थमुक्तं विशिष्टसामान्यस्यैवोक्तरीत्या शक्यत्वविलयसम्भवादिति गवादिपदस्य गोत्वादिविशिष्टशक्तिव्यवस्थापनेन स्वोक्तमन्तरपदं सार्थकयति, 'विनेति, 'विनेत्यादि 'गौरवादित्यन्तं गवादि-पदानां गोत्वविशिष्टं शक्यमस्तु इत्यत्र हेतु, अयमयमर्थः गवादिपदानां यदि गोत्वे शक्तिरुच्यते तदा शक्ते स्वावच्छेदत्वनियमाद्गोत्वत्वं शक्यता-वच्छेदकं वाच्यं तथाच स्वरूपतो गोत्वविशिष्टापेक्षया गोत्वत्वविशिष्टं गुरु इति तत्र शक्यमिति लाघवेन गोपदादीनां गोत्वादिजातिविशिष्टशक्ति-रस्त्विति ।

नन्वाकाशादिपदानां शुक्लशब्दादौ मुख्यप्रयोगविरहेण न शक्तिः जात्युपलक्षित एव जातयश्च शक्तिः न तु जातिविशिष्टजात्यवेऽपि जातयश्च-शक्तिकल्पने गौरवादितिमतेन कृता कृतेरभिधानमिति तन्मते व्याख्यात-जात्याधारत्वस्वार्थैरुक्त्या ये कुर्वन्ति तन्मतमाह, 'यत्त्विति, तथाच चैत्र पक्त्रीयादौ कृता कृत्यभिधानान्न तृतीयेति भाव । नन्वेवं चैत्र पचतीत्या-दाविव पाचकादिपदात् पाकानुकूलकृतेराश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादावन्वय एव बोध्यस्तथाच चैत्र पाचक इत्यादौ चैत्रे पाककर्तृभेदान्वयबोधो न स्यादि-त्यत आह, 'पाचकादीति, 'सामानाधिकरण्येति पाचकादिपदार्थभेदान्वय-बोधानुरोधादित्यर्थ, पाचकादीत्यादिपदेन तृजन्तादिपरिग्रह, त्यादिपदेन

केवलविशेषणे स्वारसिकप्रयोगविरहस्तुल्य एवेति। एवञ्च गतोग्रामोगम्यत इत्यादौ फलस्य तदात्मनेपदा-

---

अतो गुरुत्वादौ न गुर्व्वादिपदशक्तिरित्यत आह, 'केवलेति विशेषणतामापन्ने चेत्यर्थः, 'तुल्य एवेति, तत्रापि तत' इतौ शक्त्या प्रयोगस्य विरहादिति भावः।

'एवञ्चेत्यारभ्य 'केचिदित्यन्त एकमत, 'एवञ्च' कर्म्मत्वरूपस्य फलस्य विशेषणविधया कृतौ विशेष्यविधया चात्मनेपदस्य शक्यत्वे

चैत्रपद पाचकादीनां भिन्नाभ्यां रूपाभ्यां एकधर्म्मिप्रकारत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य परिग्रह, 'भावरूप इति, न चैत्रापत्ति, अपसिद्धान्तादिति भाव। निर्युक्तिकसिद्धान्तभङ्गे न दोष इत्यत आह, 'धातुत्वादीति, तस्मात् धातूत्तरप्रत्ययत्वात् धात्वाद्यन्यतमत्वघटितधातूत्तरप्रत्ययत्वमपेक्ष्याप्यालत्व लघु इति तदेव शक्तिप्रकारतावच्छेदकमिति भाव। इत्यञ्च प्रत्ययस्य शक्तिविशिष्ट एव शक्तिर्न तदुपलक्षित इति मतमाश्रित्यैवानभिहिताधिकारसूत्रार्थो निर्व्वहतीति तदेवमादरणीयमित्यवधेयं। आख्यातस्यैव कर्तृकृतः कृतौ न शक्तिर्लाघवात् अपि तु सर्व्वेष। ननु शब्दविशिष्टे तत्र मुख्यप्रयोगात् शक्ति शक्त्या मुख्यार्थबोधकत्वनियतत्वात् इत्यत आह, 'केवलेति, 'तुल्य इति कर्तृकृतोऽपि कृतौ मुख्यप्रयोगविरहेण तुल्यतेत्यर्थं। यद्यपि शब्दोऽस्तीति प्रयोग एव मुख्य प्रयोग आकाशपदस्थले एव गतं प्रमेयमित्यादावेव कर्तृकृत कृतौ मुख्यप्रयोग इत्येतदसङ्गत, तथापि तथा प्रयोगमनभ्युपगम्य इदमुक्तमिति संक्षेप। अन्यात्मनेपदस्य फलवाचकत्वेन चैत्रेण ग्रामो गम्यते इत्यादौ ग्रामस्य गमनजन्यफलशालित्वरूपकर्म्मत्वलाभेऽपि चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ तस्य कथ कर्म्मतालाभ इत्याशङ्कया 'एवञ्चेत्यादि 'केचिदित्यन्त एक मत दर्शयामास, 'एवञ्च' ग्राम गच्छतीत्यादौ फलस्य पदान्तरालभ्यत्वे चेत्यर्थ, एतस्य च ग्राम गच्छति ग्रामस्य गन्तेत्यादौ

भ्यामेव लाभात् लाघवात् धातोरनन्यलभ्यव्यापारवि-
शेषमात्रवाचकत्वस्थितौ ग्रामं गच्छति ग्रामस्य गन्ते-
त्यादौ द्वितीयादेः फलजनकत्वलक्षणं कर्मत्वमर्थः फले

च, 'कृदात्मनेपदाभ्यामिति, कृता विशेषणतया विशेष्यतया चात्म-
नेपदेन लाभ इति भाव । 'व्यापारविशेष' पाकादिक्रिया, धातो:
फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वे तत एव फललाभसम्भवेन द्वितीयादे:
फलमर्थो न सिद्ध्यतीत्यतस्तद्व्यवच्छेदाय मात्रपद । 'द्वितीयादे-
रित्यादिपदात् षष्ठीपरिग्रह । 'फलजनकत्व' फलत्वविशिष्टजनकत्वं,
'अर्थ इति, अन्यथा तत्र तत्प्रतीतेरनुपपत्तेरिति भाव । 'फले च'

द्वितीयादे फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वमर्थ इत्यग्रेतनेनान्वय । ननु फला-
वच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत एव चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ फललाभोऽस्तु किं
द्वितीयाया फलजनकत्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिकल्पनेनेत्यत आह, 'गतोग्रामो-
गम्यत इत्यादि चैत्रेण ग्रामोगत इत्यत्र फलविशिष्टवाचिक्तप्रत्ययात् पदार्थता-
वच्छेदकतया फलस्य लाभ, चैत्रेण ग्रामोऽगम्यत इत्यत्र चात्मनेपदात् फल-
विशेष्यकप्रतया फललाभ इत्यर्थ, तथाचान्यलभ्यत्वरूपबाधकेन धातो फले
न शक्तिरिति भाव । 'लाघवादिति फलानवच्छिन्नव्यापारविशेषत्वापेक्षया
व्यापारविशेषत्वस्य शरीरलाघवादित्यर्थ, 'व्यापारविशेषेति पचधातोर्वह्नि
स्थालीसयोगादिरूपव्यापार गम्यादिधातो स्पन्दरूपो व्यापार त्यजधातो
रपि स एवेत्यादिरर्थ, 'मात्रपदेन पदार्थतावच्छेदकतया फलवाचकत्वस्य
व्यवच्छेद, 'ग्राममित्यादि तथाचानन्यलभ्यत्वात् फलस्य द्वितीयादे फलजन-
कत्वलक्षणकर्मत्वे शक्तिरनायत्या कल्प्यत इत्यर्थ, 'द्वितीयादेरित्यादिपदेन
ग्रामस्य गन्तेत्यादौ षष्ठीपरिग्रह, धातूनामनेकार्थकत्वञ्च तत्र यथा कर्म-
त्वार्थकत्वात् । ननु चैत्रो ग्राम गच्छतीत्यादौ फललाभाय किं द्वितीयादे

च प्रातिपदिकार्थोऽधिकरणत्वेनान्वेति, फलमात्रं वा अर्थः, जनकत्वन्तु संसर्गमर्य्यादया लभ्यमिति केचित्,

---

द्वितीयाद्यर्थैकदेशे फले च, 'प्रातिपदिकार्थः' प्रकृत्यर्थः, 'अधिकरणत्वेन' आधेयतासम्बन्धेन। एतेन आधेयतावत् फलजनकत्वमर्थः, तदेकदेशे चाधेयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थोऽन्वेति इति कस्यचिन्मतं निरस्तम्। एकदेशान्वयप्रसङ्गेन लाघवानुरोधेन चाह, 'फलमात्रमिति फलत्वविशिष्टमात्रमित्यर्थः, फलत्वञ्च कार्य्यत्वं, 'संसर्गमर्य्यादयेति फल-धात्वर्थयोः संसर्गविधयेत्यर्थः। अत्र केचित् फलमात्रस्य कर्मप्रत्ययार्थत्वे वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते पाको न तेमनस्येति व्यवहारानुपपत्तिः जनकता-

---

फलजनकत्वे शक्तिः, किं वा तत्तद्धातौ फलजनकत्वे शक्तिरित्यत्र विनिगमनाविरहः धातूनामनेकार्थकत्ववच्च द्वितीयाद्यादीनामपि अनेकार्थकत्वमिति न तद्विनिगमकमिति चेत्, न, स्वस्यैकदेशीभूतफले ग्रामादेः प्रातिपदिकार्थस्यानन्वयप्रसङ्गात्। न चेष्टापत्तिः, पदृष्टत्वात्। यदि चाख्यातत्वावच्छेदेन फले शक्तिरिति कर्त्तृ-कर्म्मप्रत्ययस्थले तत एव फललाभ इत्युच्यते, तदा आख्यातार्थफलस्य धात्वर्थविशेष्यतया अन्वयस्य चैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ व्युत्पन्नस्य भङ्गप्रसङ्गात् कर्त्राख्यातकर्म्माख्यातभेदेन व्युत्पत्तिद्वयकल्पने च गौरवमित्यादि स्वयमूहनीयं। ननु द्वितीयाद्यर्थफलजनकत्वस्य ग्रामेऽसत्त्वात् कथं तेन सह ग्रामस्यान्वय इत्यत आह, 'फले चेति, विभक्त्यर्थैकदेशेन सह प्रातिपदिकार्थस्यान्वय फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ स्वामित्व-जनकत्वरूपचतुर्थ्यैकदेशीभूतस्वामित्वे ब्राह्मणस्य प्रातिपदिकार्थस्यान्वयदर्शनेनाव्युत्पन्न इति लाघवादेकदेशान्वयाभ्युपगमाच्चाह, 'फलमात्रं चेति, 'मात्रपदेन जनकत्वाद्यव्यवच्छेद, 'केचिदित्यन्तं मतं दूषयति,

तदसत्, ग्रामं गच्छति त्यजतीत्यादौ द्वितीयादितः

सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगिता-वच्छेदकत्वनयेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वनियमेन तेमनीयपाकेऽपि न तेमनस्येति व्यवहारापत्तिः, एवं फलमात्रस्य द्वितीयार्थत्वेऽपि यदि कर्मजसंयोगानधिकरणद्रव्यं प्रसिद्धं, तदा तत्रामुं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः तत्कर्मकगमनस्याप्रसिद्ध्या तदाश्रयत्वाभावस्य तत्र प्रत्येतुमशक्यत्वात्। जनकतासम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया गमनत्वावच्छेदेन द्वितीयार्थस्य तन्निष्ठसंयोगस्य तेन सम्बन्धेनाभावप्रत्ययासम्भवात् तस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केवलान्वयित्वनियमेन गमनकर्मण्यपि देशे अमुं न गच्छतीति प्रयोगप्रसङ्गः गमनत्वावच्छेदेन जनकतासम्बन्धेन तन्निष्ठसंयोगाभावस्य सत्त्वात् तस्मात् फलजनकत्वं स्वण्डशः फलं जनकत्वं वा द्वितीयादेरर्थः। नचैवमपि कूपं न गच्छतीति प्रयोगानुपपत्तिः तन्निष्ठसंयोगाप्रसिद्धेरिति वाच्यं। फलजनकत्ववदाधेयत्वस्यापि द्वितीयार्थतया संयोगत्वावच्छेदेन कूपाधेयत्वाभावस्यैव तत्र प्रत्ययात्, कूपं न गच्छति रस इत्यादौ चाकाशं न पश्यत्यन्ध इत्यादाविव नञर्थस्य वारद्वयमन्वय इत्याहुः। तदसत्। लाघवात् द्वितीयादेः संयोगाद्यात्मके फले शक्तावुदाहृतस्थले संयोगजनकत्वादौ लक्षणाभ्युपगमात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य

'तदसदिति, 'नियतेति गच्छतीत्यादौ विभागस्य तरुं त्यजति खग इत्यादौ संयोगरूपफलस्य भानप्रसङ्ग' इति वैपरीत्यमेव कथं न स्यादित्यर्थः, 'फल-

भिव्याहारादेव, यथा इष्टसाधनत्ववाचकाद्विधेरेव स्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारात् स्वर्गादिजनकत्वं, प्रतीतिस्त्विष्ट-फलयोरिष्ट-फलत्वाभ्यां स्वर्गत्व-संयोग-

---

र्थ्यर्थः, 'समभिव्याहारादेवेति'च्छेदः, गम्यते ग्राम इत्यादौ ग्रामादेः संयोगशालित्वं प्रतीयत इति पूर्वेणान्वयः, तथापि धातुविशेषसमभिव्याहारात्तथा सम्भवेऽपि त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्य्यायतापत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति भावः। समभिव्याहारविशेषाद्विशेषप्रत्यये दृष्टान्तमाह, 'यथेत्यादि, 'स्वर्गादिजनकत्वमिति, 'प्रतीयत इत्यनुषज्यते। ननु

यच्छिन्नव्यापारवाचित्वजिसमभिव्याहृतात्मनेपदस्य विभागात्मकफलबोधकत्वमित्यादिव्युत्पत्तिकल्पनेगौरवदोषो वारणीय इत्यर्थः। यद्यपि केवलव्यापारे धातुशक्तिवादिनाप्येवं वक्तुं शक्यते, तथापि तन्मते त्यजि-गम्योः पर्य्यायतापत्तिरेव दोष इति ध्येयं। ननु सामान्यबोधकशब्दस्य समभिव्याहारविशेषबलेन विशेषबोधकत्वं कुत्र दृष्टं इत्याकाङ्क्षायामाह, 'यथेति, स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ इष्टसाधनत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारबलेन विशेषबोधकतापर्य्यवसानं यत्र दृष्टं। नन्वेवं स्वर्गकामोयजेतेत्यादौ यथा स्वर्गसाधनत्वत्वरूपेण विधिप्रत्ययस्येष्टसाधनत्वबोधकता तथा संयोगत्वादिना फलबोधकता स्यादित्यत आह, 'प्रतीतिस्त्विति, तथाच तत्र यदि स्वर्गत्वादिना तत्रेष्टबोधकता तथापि संयोगत्वादिना आत्मनेपदात् फलप्रतीतिर्बाध्या। यदि च इष्टत्वरूपेण स्वर्गरूपेष्टबोधकता तदा अत्रापि फलत्वरूपेणात्मनेपदस्य संयोगादिबोधकता वाच्येति भावः। नन्वेवं यदि संयोगत्वादिरूपेणात्मनेपदस्य शक्तिग्रहस्तदा तेन रूपेणानुपस्थितिकाले गृहीतात्मनेपदफलशक्तिकस्य कालान्तरे संयोगत्वादिकं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य फलत्वप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि संयोगत्वादिना प्रकारेणात्मने-

त्वाभ्यां वेत्यन्यदेतत् । अस्तु वा बुद्धिविषयवाचक-तदादेरिव व्युत्पत्तिवशादेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-तच्छालिवाचकाख्यात-कृतोरपि विशेषरूपेण बोध-

---

फलत्वेन प्रतीतौ इत्यनुभवविरोधः संयोगत्वादिनैव प्रत्ययस्यानुभव-सिद्धत्वात् संयोगत्वादिना प्रतीतौ तु तेन रूपेण शक्तिरावश्यकी तथाच शक्त्यानन्त्यमित्यत आह, 'अस्तु वेति, 'बुद्धिविषयवाचकेति बुद्धिविषयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकेत्यर्थः, 'व्युत्पत्तिवशादेवेति सामान्य-रूपेण शक्तिज्ञानस्यैव विशेषरूपेण शाब्दबोधे तज्जनकपदार्थोपस्थितौ च कारणतावशादेवेत्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति फलत्वरूपेण प्रकृत्यर्थतावच्छेदकफल-तच्छालिवाचकेत्यर्थः, 'प्रकृत्यर्थतावच्छेदकेति स्वरूपकथनं, 'विशेषरूपेणेति शक्यतानवच्छेदकेनापि विशेषरूपेणे-त्यर्थः । न च येन रूपेण पदार्थोपस्थितिस्तेनैव रूपेण पदे शक्ति-ज्ञानस्य हेतुतया कथं सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानाद्विशेषरूपेण उप-स्थितिः विशेषरूपेणोपस्थित्यभावे च कथं विशेषरूपेण शाब्द-

---

पदात् मननाभो न स्यादित्यत आह, 'अस्तु वेति, तथाच तत्पदं बुद्धि-प्रकारवति शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य घटोऽस्य बुद्धिप्रकारवान् इतिज्ञान-सहकारेण यथा घटत्व-पटत्वादिरूपविशेषधर्मप्रकारेण बोधकत्वं तथा आत्मनेपदं फलतावच्छेदकविशिष्टे शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रकृत्य-र्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलमिति ज्ञानसहकारेण संयोगत्वादिना फल-बोधकता, एवं कर्मप्रत्ययफलविशिष्टे शक्तमिति शक्तिज्ञानस्य स्वप्रकृत्यर्थता-वच्छेदकफलमिति ज्ञानसहकारेण संयोगविशिष्टबोधकता स्यादित्यर्थः, एवं विभागादिकमादाय बोध्यं, 'आख्यात कृतोरपीत्यपिकारेण गम्यादिधातो

बोध पदार्थोपस्थिति-शाब्दबोधयोरपि समानप्रकारकत्वेन कार्य्य-
कारणभावादिति वाच्य। तद्भेदेन शक्तिज्ञान-पदार्थोपस्थित्यो
कार्य्य-कारणभावभेदात्, अत्र सामान्यरूपेण शक्तिज्ञानादेव विशेष
रूपेण पदार्थोपस्थिति-शाब्दबोधयोरभ्युपगमात् ।

परे तु 'बुद्धिविषयवाचकतदादेरिवेति, यथा तदादिपदस्थले
विशिष्य घटत्व-पटत्वादिरूपविशेषधर्म्मविशिष्टे न शक्ति शक्त्यानन्त्य-
प्रसङ्गात्, नापि स्वप्रयोक्तृबुद्धिविशेषविषयत्वविशिष्टे, तदादिपदजन्य-
शाब्दबोधानन्तर घटत्वादिप्रकारकप्रत्ययस्य सर्व्वानुभवविरुद्धत्वात्,
किन्तु स्वप्रयोक्तृबुद्धिप्रकारत्वेनानुगतीकृतघटत्व-पटत्वादिविशिष्टे
तदादिपदशक्ति, अतो न घटत्व पटत्वादिभेदे शक्त्यानन्त्यप्रसङ्ग-
इति प्राहु ।

न चैव नानार्थोच्छेद हरिपदादेरपि सत्ताश्रयत्वादेरेव शक्य-
तावच्छेदकत्वस्य सुवचत्वादिति वाच्य। तथामरकोषात् तत्तद्रूपेणैव
शक्यत्वप्रतीतेरिति भाव । एतच्चाभ्युपेत्योक्त, एवमपि फलत्वबद्-
बुद्धीच्छाविषयत्वभेदवत्त्वादेरपि विनिगमनाविरहेण शक्यतावच्छे-
दकत्वापत्त्या शक्त्यानन्त्यस्य दुर्व्वारत्वादिति ध्येय। त्यजि-गम्यो
पर्य्यायत्वाभावस्य कर्म्मसमभिव्याहृते गच्छति-त्यजतीत्यादौ विल-
क्षणप्रतीते स्वारसिकत्वस्य च कदाचिदपलापसम्भवात् ग्रामादे-
र्गमिकर्म्मत्वव्यवहारानुपपत्त्या फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्व व्यवस्थाप

संयोगावच्छिन्नव्यापारत्वरूपेण बोधकत्वसमुच्चय, तत्र च शक्तिग्रहो गम
धातु स्पर्शानुकूलव्यापारत्वस्वव्याप्यत्वादिरूप एवेति ध्येय इत्यर्थः । ननु यथा
सर्व्वेषामा नानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽपि नानार्थव्यवहारविषयता नानार्थ

कत्वं। अपि च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्म्मत्वं।

यति, 'अपि चेति, 'धात्वर्थतावच्छेदकेति धातुप्रतिपाद्यतावच्छेदकेत्यर्थः। धातुत्वञ्च शक्तिविशेषसम्बन्धेन धातुपदवत्त्वं शालित्वञ्च संसर्गः, न तु शक्यतावच्छेदके तदन्तर्भावः। न चैवमग्नौ जुहुयादित्यादावग्नेरपि जुहोति कर्म्मत्वापत्तिः अग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियाया जुहोत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगात्मकफलशालित्वस्याग्नेरपि सत्त्वादिति वाच्यं। अग्निसंयोगानुकूलघृतादिक्रिया न धात्वर्थः तथा सति घृतं जुहोतीत्यत्र द्वितीयार्थस्य परसमवेतत्वस्य धात्वर्थे अन्वयानुपपत्तेः, अपि तु संयोगावच्छिन्नघृतादिक्रियानुकूलकर्तृव्यापारस्यैव जुहोत्यर्थतया क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकत्वात्, अग्नाविति सप्तम्यर्थः स्वाश्रयं पचतीत्यादाविव परम्परासम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वं तच्च धात्वर्थव्यापारे अन्वेति सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य पदार्थान्वितत्वनियमात्, इत्यञ्च ग्रामो गमिकर्म्मेत्यादौ कर्म्मपदार्थैकदेशे धातुत्वविशिष्टगम्यादेरभेदसम्बन्धेनान्वयः व्युत्पत्तिवैचित्र्यादभेदार्थकलुप्तषष्ठीस्मरणाद्भेदस्य प्रकारतयैव भानं, यत्र च न तत्स्मरणं तत्र गम्यादिपदं तात्पर्य्यग्राहकं कर्म्मपदस्यैव गम्याद्यभिन्नधात्वर्थतावच्छेदकफलवति लक्षणेति भावः।

व्यवहारविषयतावच्छेदके सर्व्वनामभिन्नत्वविशेषणोपादानात् तथा त्यजि-गम्योर्थापारमात्रवाचकत्वेऽपि पर्य्यायव्यवहारविषयतावच्छेदके त्यजि-गमि-भिन्नत्वविशेषणादेव न पर्य्यायव्यवहारविषयता इत्यतो युक्त्यन्तरेण गम्यादीनां संयोगादिरूपफलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिं व्यवस्थापयति, 'अपि चेति, 'धात्वर्थेति तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तद्धात्वर्थकर्म्मत्वव्यवहारविषयता-

न तु धात्वर्थजन्यफलशालितामात्रं गमि-पत्योः कर्म्मत्वस्य पूर्व्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे स्पन्देः पूर्व्वापर-

---

ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव कर्म्मत्वमतो न ग्रामादेर्गम्यादिकर्म्मत्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह, 'न त्विति, 'कर्म्मत्वस्य' कर्म्मत्वव्यवहारस्य, 'पूर्व्वस्मिन् देशे' इति 'प्रसङ्गादित्यग्रेतन' सर्व्वत्र सम्बध्यते, पूर्व्वदेशस्यापि गमि-पत्यर्थजन्यविभागात्मकफलवत्त्वादिति भावः। यद्यपि पतधातोरकर्म्मकतया पूर्व्वोत्तरदेशयोरुभयोरेव तत्कर्म्मत्वव्यवहारापादनमुचितं, तथापि नरके पतति नरकपतित इत्यत्र द्वितीयातत्पुरुषानुशासनस्वरसात् उत्तरदेशस्य तत्कर्म्मत्वमस्त्येवेत्यभिप्रायः। नभ उत्पपातेत्यत्र नभसः कर्म्मतया उत्तरदेशस्य तत्कर्म्मत्वमस्त्येवेत्यभिप्राय इत्यपि कश्चित्। 'उत्तरस्मिन् देशे' इति, तत्रापि त्यज्यर्थसंयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः। 'पूर्व्वापर-

---

वच्छेदकमित्यर्थः, तेन न गमिधात्वर्थतावच्छेदकफलशालिनि त्यजिमर्गैस प्रसङ्गः। तथाच यदि व्यापारमात्रं गम्याद्यर्थं न तु संयोगावच्छिन्नव्यापारादि तदा गम्यादिकर्म्मत्वव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य दुर्व्वारत्वापत्तिरिति भवन्मते फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वविरहात् धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्याप्रसिद्धेः प्रकारान्तरस्यासम्भवात्। फलस्य धात्वर्थतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमेव तत्तद्धात्वर्थकर्म्मताव्यवहारविषयतावच्छेदकं वक्तव्यमिति भावः। ननु धात्वर्थजन्यफलशालित्वमेव तत्तद्धात्वर्थव्यवहारविषयतावच्छेदकमिति न तस्य दुर्व्वचत्वमत आह, न तु धात्वर्थेति कर्म्मत्वमित्यनुसज्यते, 'पूर्व्वस्मिन्निति तत्रापि गम्यर्थपत्यर्थस्पन्दरूपव्यापारजन्यपूर्व्वदेशविभागरूपफलशालित्वस्य सत्त्वादित्यर्थः, 'त्यजेरिति त्यजर्थस्पन्दव्यापारजन्योत्तरसंयोगशालित्वस्य उत्तरदेशेऽपि सत्त्वादित्यर्थः, 'स्पन्देरिति स्पन्द

देशयोः प्रसङ्गात् फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव

देशयोरिति, उभयोरेव स्पन्दजन्यविभाग संयोगात्मकफलवत्त्वादिति भावः। 'प्रसङ्गादिति, अस्मन्मते तु गमि-पत्योः संयोगावच्छिन्नायां, त्यजेर्विभागावच्छिन्नायां, स्पन्देश्च केवलायां क्रियायां शक्तिरिति नैतद्दोषावकाशः। पतनत्वञ्च गुरुत्वासमवायिकारणकक्रियामात्रवृत्तितज्जन्यतावच्छेदकजातिविशेषः, तस्यैव पतधातुशक्यतावच्छेदकतया न गमि-पत्योः पर्यायतेति भावः। ननु कर्म्मपदं तत्तद्धातुबोधकपदसमभिव्याहारात् फलत्वेन तत्तत्फलस्यैव बोधसाकाङ्क्षमिति नैतद्दोषः। न च तथापि पूर्व्वोत्तरदेशयोः स्पन्दिकर्म्मत्वव्यवहारो दुर्व्वार इति वाच्यम्। कर्म्मपदस्य धातुत्वेन सकर्म्मकतत्तद्धातुघटितकर्म्मत्वस्य बोध एव साकाङ्क्षतया तस्य उपयोगित्वादित्यत आह, 'फलावच्छिन्नेति, 'अवच्छिन्नान्तात् स्पन्दिव्युदासः।

जन्यविभागस्योत्तरसंयोगस्य वा पूर्व्वापरदेशयोः सत्त्वेन स्पन्दस्य कर्म्मत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। न चेष्टापत्तिः, स्पन्देरकर्म्मकधातुत्वादिति भावः। धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन भासितस्य कर्म्मत्वविषयतावच्छेदकत्वे च नोक्तदोषः स्पन्दे केवलस्पन्दशक्तत्वेन फलस्य स्पन्दिधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावादिति ध्येयं। ननु यद्धात्वर्थजन्यत्वम् फलवत्त्वेन यद्धात्वर्थकर्म्मत्वव्यवहारस्तद्धात्वर्थजन्यतत्फलशालित्वं तद्धात्वर्थकर्म्मत्वमित्यनुगतमेव फलानुसारेण कर्म्मत्वलक्षणं कर्त्तव्यमित्यत आह,'फलेति, 'धातुना' पच्यादिधातुना, तथाच पचिधातुः सकर्म्मकः न भूधातुरित्यादिव्यवहारविषयतावच्छेदकं सकर्म्मकत्वं वाच्यं तच्च फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादन्यत्र सम्भवतीति पचधात्वादौ भूधात्वादिव्यावृत्तसकर्म्मकत्वव्यवहारबलेन पचधात्वादौ फलावच्छिन्नव्यापारशक्तिसिद्धिरिति

च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारः। भाक्तस्तु ज्ञानात्यादे-

'सकर्मकत्वव्यवहारः' मुख्यसकर्मकत्वव्यवहारः, तथाच गम्यादेः स्वारसिकसकर्मकत्वव्यवहारोपपत्त्या फलावच्छिन्नक्रियादिवाचित्वसिद्धिरिति भावः।

केचित्तु सम्भूयसामान्यधर्मो न कर्मपदशक्यतावच्छेदकः न वा सामान्यतो धात्वर्थजन्यफलशालित्वं तच्छक्यतावच्छेदकमपि [illegible] विशिष्य गम्यर्थजन्यसंयोगशालित्व-त्यज्यर्थजन्यविभागशालित्वादिकमेव तच्छक्यतावच्छेदकं, ग्रामो गमिकर्मेत्यादौ गम्यादिपदं तात्पर्यग्राहकम्। न चैवं नानार्थतापत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्येकमादाय विभिन्नसमाविरहेण तथापि नानार्थत्वस्य दुर्वारत्वात्, तत्तद्धातुविशेषवाचकपदसमभिव्याहारस्य नियामकतया गमिकर्मेत्यादौ न त्यज्यादिघटितकर्मत्वप्रतीतिः, ग्रामः स्पन्दिकर्मेत्यादौ व्यवहारस्य साधोरयो न वा योग्यः, किन्त्वपार्थकः, कर्मत्वस्य धातुविशेषघटिततया स्पन्दादिधातोस्तन्निरूपकत्वप्रवेशादित्यत आह, 'फलावच्छिन्नेती'त्याहुः।

नन्वेवं ज्ञानात्यादौ सकर्मकत्वव्यवहारो न स्यात् तत्र फलस्य शक्यतानवच्छेदकत्वात् इत्यत आह, 'भाक्तस्त्विति, 'ज्ञानात्यादे-

---

भाव। ननु यदि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुत्वमेव सकर्मकधातुत्वं तदा शब्दज्ञानादिविषयकज्ञाधात्वादीनां सकर्मकत्वव्यवहारानुपपत्तिः तथाच तत्र सकर्मकधातुयोगविहितकर्मप्रत्ययादिर्न स्यादित्यत आह, 'भाक्तस्त्विति गौण इत्यर्थः, ज्ञानात्यादेर्ज्ञाधात्वादेः सकर्मकत्वव्यवहार इत्यस्यापत्ति यत्र च ज्ञाधात्वाद्यन्यतमत्वमेव भक्तिः। नन्वेवं सकर्मकधातुयोगविहित-

स्तादृशप्रयोग एव च कर्म्मप्रत्ययाः तत्र च द्वितीय-

रिति, सकर्म्मकत्वव्यवहार इति शेषः। तथाच यतिप्रभृतिभिन्नत्वे सति सविषयकवाचित्वमेव तत्र सकर्म्मकत्वमिति भावः। नन्वेवं तद्योगे कथं कर्म्मप्रत्यय इत्यत आह, 'तादृशेति उक्तमुख्य-भाक्त-साधारणसकर्म्मकव्यवहारविषयधातुयोग एवेत्यर्थः। 'कर्म्मप्रत्ययाः' द्वितीयादयः, आदिपदात् भोजनाय यतते पुष्पेभ्यः स्पृहयति मातुः स्मरतीत्यादौ चतुर्थी-षष्ठ्यादिपरिग्रहः।

केचित्तु ननु यादृशधातुयोगे कर्म्मप्रत्ययोऽनुशिष्यते तस्यैव सकर्म्मकतया कथं गम्यादेर्मुख्यं ज्ञानात्यादेश्च भाक्तं सकर्म्मकत्वमित्यत आह, 'तादृशेतीत्याहुः।

नन्वेवं धात्वर्थतावच्छेदके फले कथं प्रातिपदिकार्थस्य साकाङ्क्षत्वादन्वय इत्यत आह, 'तत्र चेति फलावच्छिन्नव्यापारवाचिधातु-

---

द्वितीयादिविधायकसूत्रे सकर्म्मकपदेन यदि फलावच्छिन्नव्यापारबोधकधातुरुच्यते तदा ज्ञानार्थादियोगे द्वितीयानुपपत्तिश्च। यदि च ज्ञाधात्वाद्यन्यतरधातुरेव तत्रस्थसकर्म्मकपदार्थस्तदा पचादियोगे कर्म्मप्रत्ययानुपपत्तिरित्यत आह, 'तादृशेति फलावच्छिन्नव्यापारबोधकपचादि-ज्ञादिधात्वाद्यन्यतमयोगे द्वितीयादय इति तत्सूत्रार्थ इति नोक्तदोष इत्यर्थः। ननु फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे द्वितीयादेर्न फलमर्थोऽन्यलभ्यत्वात् तथाच कथं धात्वर्थप्रतिपादकार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयबोधोऽभिधीयतेत्यत आह, 'तत्रेति, 'तत्र' तण्डुलं पचतीत्यादौ, 'द्वितीययेति, तथाच तत्र द्वितीयार्थाधेयत्वस्यैव धात्वर्थेऽन्वयो न तु प्रातिपदिकार्थस्येति नोक्तदोष-इति भाव। ननु धात्वर्थफले द्वितीयार्थाधेयताया अनन्वय एकदेशत्वात् फलावच्छिन्नव्यापारे च तण्डुलाद्याधेयताया नान्वय अयोग्यत्वादित्यत-

याधेयत्वमभिधीयते तच्चाकाङ्क्षावैचित्र्यात् धात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वेति, अत एव चास्याः पदार्थान्विता-

योगे चेत्यर्थः, 'तच्च' आधेयत्वञ्च, 'आकाङ्क्षावैचित्र्यात्' पदार्थतावच्छेदकान्वयित्वस्यैव अत्र साकाङ्क्षत्वात्, इत्यञ्च तण्डुलमोदनं वा पचतीत्यादौ तण्डुलौदनादिपदे तण्डुलावयवपरे तद्वृत्तिविक्लित्तिजनकस्पन्दानुकूलयत्नवांश्चैव इत्यादिबोध इति भावः। ननु यदि सुवर्थाधेयत्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकेऽप्यन्वयः तदा ग्रामे गच्छति ग्रामं त्यजतीत्यादौ अपि समवेतत्वं सप्तम्यर्थोऽस्तु, तच्च धात्वर्थतावच्छेदकफले अन्वेतु, द्वितीया-सप्तम्योर्बोधकतायामविशेषात् इत्यत आह, 'अतएव चेति धात्वर्थतावच्छेदकफलान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव चेत्यर्थः, 'अस्याः' द्वितीयायाः, 'भेदः' बोधकतायां विशेषः, तथाच पदार्थतावच्छेदके सप्तम्यर्थान्वयस्याव्युत्पन्नतया न तत्र धात्वर्थतावच्छेदका

आह, 'तच्चेति द्वितीयार्थाधेयत्वञ्च इत्यर्थं, 'तच्चेत्यस्यान्वेतीत्यनेनान्वय, 'आकाङ्क्षेति अन्यत्रैकदेशान्वयस्य निराकाङ्क्षत्वेऽप्यत्र साकाङ्क्षत्वे पदार्थैकदेशीभूतफलान्वितस्वार्थान्वयस्वीकारादित्यर्थं। नन्वेव तत्र तत्र द्वितीया स्थाने सप्तम्यापत्ति' आधेयत्वतात्पर्यदशायां सप्तम्या एव साधुत्वादित्यत आह. 'अत एवेति, 'अत एव' द्वितीयाया पदार्थतावच्छेदकान्विताधेयत्वबोधकत्वादेव, तथाच पदार्थान्विताधेयत्वतात्पर्यदशायां सप्तमीपदार्थैकदेशान्विताधेयत्वतात्पर्यदशायाञ्च द्वितीयेत्यर्थं। नन्वेवं कर्मप्रत्ययस्थले ये ये पदार्था येन येन रूपेण विशेषणीभूय भासन्ते त एव पदार्था कर्तृप्रत्ययजन्यबोधे विशेष्यीभूय भासन्ते इति सर्वैरवधारित, कर्मप्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेष्यीभूय भासमानस्य धात्वर्थजन्यफलस्य कर्तृप्रत्ययस्थले धात्वर्थविशेषणत्वेन

धेयत्वबोधिकायाः सप्तम्या भेदः। अस्तु वा कर्म्माख्यातस्येव द्वितीयाया अपि फलमर्थः। स्याद्वा फल-

न्वितमसमवेतत्वं सप्तम्यर्थः, किन्तु स्थाल्यां पचतीत्यादाविव धात्वर्थान्वितपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वमेव तदर्थः। न च तथापि द्वितीया-सप्तम्योः पर्य्यायतापत्तिर्दुर्व्वारैव इति वाच्यम्। द्वितीयाया आधेयत्वे निरूढ़लाक्षणिकत्वात् लाघवादेकत्वादावेव तच्छक्तेरिति भावः। एकदेशासहिष्णुतायामाह, 'अस्तु वेति, इत्यञ्च ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामनिष्ठसंयोगजनकसंयोगावच्छिन्नक्रिया इत्यादिको बोधः, अनन्वितत्वं संसर्गः दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादिवच्च न निराकाङ्क्षत्वमिति भावः। फल-व्यापारयोः सम्बन्धेऽपि धातोः शक्तिकल्पने गौरवं तादृशसंयोगस्य वारद्वयबोधस्यानुभवविरुद्ध इत्यत आह, 'स्याद्वेति, 'फल' संयोगत्वादिविशिष्ट, 'व्यापारः' स्पन्दादिर्वा, धात्वर्थजन्यफलशालिनैव च कर्मत्वमुक्तदिशैव च[1] पूर्व्वोक्तव्यवहारातिप्रसङ्ग[2] वारणीय इति भावः।

केचित्तु ननु द्वितीयायाः फलार्थकत्वे प्राचीननये ग्रामं गच्छतीत्यादेर्निराकाङ्क्षत्वापत्तिः प्राचीनैर्दण्डवान् रक्तदण्डवान् इत्यादेरपि निराकाङ्क्षत्वाभ्युपगमादित्यत आह, 'स्याद्वेत्याहुः।

[1] कर्मपदस्य सकर्मकधातुविशेषसमभिव्याहारात् फलेन संयोग विभागाद्यवच्छिन्नबोधसाकाङ्क्षत्वस्वीकारेणेत्यर्थः।

[2] गमि-पतिप्रभृतीनां पूर्व्वापरदेशयोः कर्मत्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः।

भावादित्यत आह, 'अस्तु वेति, तथाच जनकतासम्बन्धेन द्वितीयार्थफलस्य धात्वर्थे एवान्वय इत्यस्य एकदेशान्वयोऽपि नास्तीति भाव। ननु विषयो

व्यापारो पृथगेव धात्वर्थो विशिष्टस्तु अन्वयबललभ्यः ।

'विशिष्टस्त्विति गच्छतीत्यादौ जनकतासम्बन्धेन फलविशिष्टो व्यापारः, गम्यत इत्यादौ जन्यतासम्बन्धेन व्यापारविशिष्टं फलमित्यर्थः, कर्त्राख्यातस्थले फलं विशेषणं व्यापारो विशेष्यः, कर्माख्यातस्थले फलं विशेष्यं व्यापारो विशेषणं, व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् कर्मविहितसुपा-माधेयत्वमर्थः, तेन ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोग-जनकस्पन्दानुकूलकृतिमान् तादृशस्पन्दाश्रयत्ववान् वा चैत्र इत्याद्य-न्वयधीः, कर्माख्यातस्याश्रयत्वमर्थः, तेन गम्यते ग्रामश्चैत्रेणेत्यादौ चैत्रनिष्ठकृतिजन्यस्पन्दजन्यसंयोगाश्रयो ग्राम इत्यन्वयधीः कर्मकृत-स्याश्रयोऽर्थः तेन गतो ग्रामश्चैत्रेण इत्यादौ यथोक्तस्पन्दजन्य-संयोगाश्रयाभिन्नो ग्राम इत्याद्यन्वयधीरिति भावः ।

केचित्तु कर्त्राख्यातस्थल इव कर्माख्यातस्थलेऽपि फलं विशेषणं व्यापारो विशेष्यः व्युत्पत्तिभेदकल्पनायां मानाभावात् किन्तु कर्माख्यातस्यापि फलमर्थः तेन गम्यते ग्रामश्चैत्रेणेत्यादौ चैत्रनिष्ठ-कृतिजन्यसंयोगावच्छिन्नस्पन्दजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वयधीः, कर्म-कृतश्च फलविशिष्टोऽर्थः तेन गतो ग्रामश्चैत्रेणेत्यादौ यथोक्तस्पन्द-जन्यफलविशिष्टाभिन्नो ग्राम इत्यन्वयधीः, अतएव परत्र सुपा-मस्त्ययापेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकं प्रत्याय्यते

भूमिं प्रयातीतिवत् विहगः स्वात्मानं प्रयातीतिप्रयोगः स्यात् न स्याच्च विहगः स्वात्मानं न प्रयातीत्यादिः तस्य भूमिवृत्तिसंयोगात्मकफलजनक-प्रयाणाश्रयत्ववत् स्वात्मवृत्तिसंयोगात्मकफलजनकप्रयाणाश्रयत्वात् संयोगस्य

भूमिं प्रयाति विहगोविजहाति महीरुह न तु स्वा-
त्मानमित्याद्यनुरोधात्, क्रियान्वयिपरसमवेतत्वमपि

इति वक्ष्यमाणव्युत्पत्ति साधुमङ्गच्छते, अन्यथा तिङादे फलार्थ-
कत्वाभावाच्च कल्पे तदसङ्गतत्वापत्तिरित्याह ।

'अनुरोधादिति गमनादिफलस्य भूमि-वृक्षादिनिष्ठसंयोग-विभागादेरात्मनिष्ठत्वेऽपि आत्मानं प्रयाति आत्मानं विजहातीत्याद्यव्यवहारादिति भाव । परसमवेतत्वस्य फलान्वयित्वे तद्दोषतादवस्थ्यादुक्त 'क्रियान्वयीति धात्वर्थान्वयीत्यर्थ, तच्च कुत्र

द्विष्ठत्वादित्यत आह भूमिं प्रयातीति, प्रयातीत्यत्र संयोगावच्छिन्नव्यापारो-धात्वर्थ, द्वितीयाया संयोग, 'विजहातीत्यत्र धातोर्विभागावच्छिन्नव्यापारो द्वितीयायाश्च विभाग इति भावविशेष, 'अनुरोधादिति, पञ्चम्यन्त परसमवेतत्व कर्मप्रत्ययार्थं इत्यत्र हेतुत्वेन योज्य, परसमवेतत्व क्वान्वेतीत्याकाङ्क्षायामाह, 'क्रियान्वयीति, फलान्वयित्वे च फलस्य द्विष्ठतया पूर्वोक्त एव दोष स्यादिति भाव । परत्वञ्च भिन्नत्व तथाच विहगोभूमिं प्रयातीत्यादौ विहग भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसंयोगजनकप्रयाणाश्रय इत्यन्वयबोध, प्रयाण गमन समवतास्त जनकत्वञ्च प्रयाणान्वित, एव विजहातीत्यादौ विहग भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसंयोगजनकविहानाश्रय इत्यन्वयबोध, भिन्नघटकभूमे प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वय एकदेशत्वेऽप्याकाङ्क्षावत्त्वेन तस्य व्युत्पन्नत्वात् । न च तथापि उभयकर्म्मकसंयोगस्थले विहग स्वात्मानं प्रयातीति प्रयोगापत्ति तत्र प्रयाणस्य स्वात्मभिन्नसमवेतत्वात स्वात्मवृत्तिजनकत्वाच्चेति वाच्य । तादृशप्रयाणस्य विहगे बाधादेव तथा प्रयोगासम्भवात । ननु भेदे भूम्यादेर्भूमित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनान्वयस्वीकारात्र पृथ्वीं प्रयाति विहग इत्यादौ बोध विहगस्यापि पृथिवीत्वेन विहगवृत्तिप्रयाणस्य

तस्यान्वय इति बोधनाय, न तु तदन्तर्भावेनार्थः, समवेतत्वमपि तेन सम्बन्धेन परस्यान्वयबोधनाय परस्मैव चार्थः, परत्वं भिन्नत्वं यथाकथञ्चित् सम्बन्धेनान्वये कालिकादिसम्बन्धमादाय उक्तदोषतादवस्थ्यादिति ध्येयम्। किमपेक्षया परत्वप्रतिपत्तिरित्यत आह,

पृथिवीत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्समवेतत्वाभावात्, यदि च पृथिव्या किञ्चित्प्रतियोगित्वसम्बन्धेन भेदेऽन्वय स्वात्मानं प्रयातीत्यपि स्यात् स्वात्मनोऽपि स्वात्म-घटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वेन तथात्वात्। नैव, तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन पृथिव्यादेरन्वयस्वीकारात् अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधस्य चाभ्युपगमात्। यद्वा भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव परसमवेतत्वपदेन विवक्षितं तथाच स्वात्मवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकाश्रयस्य तस्मिन् बाधानुरोधेन तथा प्रयोग इत्याशयात् इत्यत्र भूमिं प्रयाति विहगो न स्वात्मानमित्यादौ यथा स्वात्मभिन्नसमवेतत्वस्याभावो वा धात्वर्थे प्रयाणे प्रतीयते तथाच विहग भूमिवृत्तिसंयोगजनकभूमिभिन्नसमवेतत्ववत् स्वात्मसमवेतत्वाभाववत्प्रयाणानुकूलवर्तमानकृतिमानित्यन्वयबोध, अत्र च जनकान्तं भूमिभिन्नसमवेतत्व स्वभिन्नसमवेतत्वाभाववत्त्वञ्च प्रकारद्वयमिति बोध्यम्। प्रयाणविशेषणं त्वेव विहगो महीरुहं विजहातीति न स्वात्मानं इत्यादौ विहग महीरुहभिन्नसमवेतमहीरुहवृत्तिविभागजनकस्वात्मभिन्नसमवेतत्वाभाववद्विहानानुकूलवर्तमानकृतिमानित्यन्वयबोध, विहानञ्च विभागावच्छिन्नस्पन्द तदवच्छिन्नत्वञ्च जनकतासम्बन्धेन विभागविशिष्टत्व विशेष। पूर्ववदित्यन्यत्र विस्तर। ननु भूमिं प्रयातीत्यादौ यथा कर्मप्रत्ययेन द्वितीयया स्वप्रकृत्यर्थभूम्यपेक्षया परसमवेतत्वं प्रत्याय्यते तथा विहगेन भूमिः प्रयातेत्यादावपि कर्मप्रत्ययेनाख्यातेन स्वप्रकृत्यर्थधात्वर्थप्रयाणापेक्षया परसमवेतत्व प्रत्याय्यते तथाच विहगवृत्तिकृतिजन्यप्रयाणभिन्नसमवेतप्रयाणजन्यफलाश्रयो भूमिरित्यन्वयबोध कर्म प्रयोग इति पर्य्यवसित। न चेद सम्भवति, विहगेन स्वात्मा प्रयायते इत्यादेः प्रसङ्गात्

कर्म्मप्रत्ययार्थः। इयांस्तु विशेषो यद्वत्परत्वं सुपा

'इयांस्त्विति, 'सुपा' कर्म्मविहितसुपा, 'प्रकृत्यर्थेति स्वार्थाधेयत्वादिप्रकारीभूता या व्यक्तिः तदपेक्षिकमित्यर्थः, 'आदिपदात् अस्तु वा कर्म्माख्यातस्यैव द्वितीयादेरपि फलमर्थः इतिमते स्वार्थफलपरिग्रहः। इत्यत्र भूमिं प्रयाति इत्यादौ भूमिवृत्तिसंयोगजनकभूमिभिन्नसमवेतस्पन्दाश्रय इत्याद्यन्वयबोधः भूम्यादेर्भेदस्यैकदेशभेदेऽन्वयश्च द्वितीयार्थाधेयत्वादौ प्रकारीभूता या भूम्यादिव्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन तथैव व्युत्पत्तेः, न तु प्रतियोगितासामान्येन, प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन वा, आद्ये विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः विहगस्यापि व्यासज्यवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकविहगभेदवत्त्वात्। द्वितीये अमेयं गच्छतीत्यादिव्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गात्, विहगस्य विहगान्तरगमनदशायामपि विहगो विहगं गच्छतीति व्यवहारस्यायोग्यत्वप्रसङ्गाच्च। उभयकर्म्मजसंयोगस्थलेऽपि मल्लो मल्लं गच्छति मेषो मेषं गच्छति इत्यादयः प्रयोगा इष्टा एव, स्वस्मिन् स्वभिन्नसंयोगजनकस्वभिन्नसमवेतस्पन्दाश्रयत्वाभावाच्च मल्लः स्वं स्वयं गच्छतीत्यादिको न तत्र प्रयोगः। अथैवं दीर्घतन्त्वादिस्थले तन्तुः तन्तुं गच्छति इति

विहगवृत्तिकृतिजन्यप्रयाणभिन्नसमवेतप्रयाणजन्यसंयोगस्य भूमाविव विहगेऽपि सत्त्वात् संयोगस्य द्विष्ठत्वादित्यन्वयः, 'इयांस्त्विति, 'परत्वं' परसमवेतत्वं, 'सुपा' द्वितीयादिना, 'प्रकृत्यर्थोपश्लिष्टं' स्वप्रकृत्यर्थभूम्यादि-

व्यवहारो न स्यात् तन्तोर्गमने तन्तुभिन्नसमवेतत्वस्य बाधात्। न च संयोगस्य द्विष्ठतया खस्मिन् खसंयोगाभावेन तदाश्रयसंयोगमेवेति वाच्यम्। संयोगस्य द्व्यवच्छिन्नत्वनियमेऽपि द्विसमवेतत्वनियमे मानाभावेन खस्मिन्नपि खक्रियया अवच्छेदकान्तरे खसंयोगे बाधकाभावात् अन्यथा एकतन्तुकपटं प्रति असमवायिकारणस्यासम्भवात् अंशुद्वयसंयोगस्य विरुद्धत्वात्, न हि तत्रांशुद्वयमेव पटासमवायिकारणं, द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या तन्तुमत्यंशौ पटोत्पत्तेरसम्भवात् मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधाच्च। न च द्रव्यारम्भकतावच्छेदकसंयोगनिष्ठवैजात्यस्य फलबलकल्प्यतया तन्तुनिष्ठपवनादिसंयोग एव तत्र पटासमवायिकारणं तन्तोस्तादात्म्यसम्बन्धेन पटासमवायिकारणतया च पवनादौ न पटोत्पत्तिः समवायिमात्रवृत्तिसंयोग एवासमवायिकारणमिति नियमस्य पाकजस्थल एव व्यभिचारादिति वाच्यम्। तथापि तत्र मूलाद्यावच्छेदेन तन्तुसंयुक्तस्तन्तुरिति प्रत्ययस्य विना बाधकं भ्रमत्वायोगात् इति चेत्, न, खस्मिन् खसंयोगाभ्युपगमेऽपि तन्तुस्तन्तुं गच्छतीत्यत्र तन्तुपदद्वयस्य तदवयवे लाक्षणिकत्वात् राम-रावणयोर्युद्धं राम रावणयोरिवेत्यादौ सादृश्यघटकतद्भिन्नत्वांशस्येव कर्मप्रत्ययार्थस्य परसमवेतत्वांशस्यापि बाधेन तत्रानन्वयेऽपि क्षतिविरहाच्च। न चैव परसमवेतत्वस्यायोग्यतया अनन्वयेऽपि केवलाधेयत्वांशमादाय विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीत्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। द्वितीयायाः कर्तृत्वे लक्षणयैव केवलाधेयत्वांशमादायापि तत्र तादृशप्रयोगस्येष्टत्वात्।

प्रकृत्यर्थाद्यपेक्षिकं तिङादिना च स्वार्थफलाश्रयापे-

केचित्तु परसमवेतत्वाधेयत्वाद्युभयविषयकशाब्दत्वस्यैव गम्यादिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयादिज्ञानकार्य्यतावच्छेदकतया केवलाधेयत्वांशमादाय विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति न प्रयोगः तन्तुस्तन्तुं गच्छतीत्यादौ तन्तुद्वयपदे लक्षणैव गतिः, गम्यादिपदसमभिव्याहृतत्वस्य द्वितीयादिविशेषणतया पचेः साकाङ्क्षत्वाद्विक्लित्तिजनकक्रियायां शक्तिरितिमते पाके परसमवेतत्वस्य बाधितत्वेऽपि तण्डुलं पचतीत्यादिवाक्यस्य नायोग्यत्वापत्तिर्न वा आत्मविषयकसाक्षात्कारस्य आत्मभिन्नसमवेतत्वेऽप्यात्मानमात्मा साक्षात्करोतीत्यादिवाक्यस्यायोग्यत्वापत्तिरित्याहुः ।

'तिङादिना चेति कर्म्मविहिततिङादिना चेत्यर्थः, 'आदिपदात् कर्म्मविहितक्तस्य परिग्रहः । 'स्वार्थफलाश्रयापेक्षिकमिति स्वार्थफलांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमित्यर्थं, प्रकृत्यर्थापेक्षया परत्वबोधने महीरुहगमनदशायामपि विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोगापत्तेः गमनस्य गमनभिन्नसमवेतत्वात्, एवञ्च भूमिर्गम्यते विहगेनेत्यादौ विहगनिष्ठकृतिजन्यभूमिभिन्नसमवेतसंयोगावच्छिन्नस्पन्दफलशालिनी भूमिरित्यन्वयबोधः । भेदे भूम्यादेः संसर्गश्च

भिन्नसमवेतत्व, 'तिङा' कर्म्माख्यातेन. 'स्वार्थेति स्वार्थो यत्फलं तदाश्रयभूम्यादिभिन्नसमवेतत्वमित्यर्थ, तथाच भूमिभिन्नसमवेतत्वादिप्रत्यय कर्त्तृकर्म्मस्थले तुल्य एव किन्तु कर्त्तृप्रत्ययस्थले कर्म्मप्रत्ययप्रकृत्यर्थो भूमि कर्म्मप्रत्ययस्थले च न प्रकृत्यर्थ इत्येव विशेष इत्यर्थः । न चैवं प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्व प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिविरोध कर्म्मप्रत्ययस्थले परसमवेतत्वस्या-

तिङर्थफलांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसम्बन्धेन तथैव व्युत्पत्ते, व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च प्रथमान्तपदोपस्थाप्यमाख्यातार्थे आख्यातार्थस्य धात्वर्थे विशेषणतया अन्वयः, स्वर्गकामो यजेतेत्यादाविव आख्यातार्थद्वयघटितस्यापि धात्वर्थत्वान्वयः, स्वभिन्नसमवेतगमनस्य स्वकर्तृकत्वाभावादुभयकर्मजसंयोगस्थले मम: खं खेन गम्यते इति न प्रयोगः इति भावः। एतच्च फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वमिति प्रथमकल्पानुसारेण, स्वादौ फल-व्यापाराविति द्वितीयकल्पे आश्रयत्वस्य कर्माख्यातार्थत्वमते आश्रयत्वांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिस्तदपेक्षिकमिति बोध्यम्। अन्वयबोधे त्वयं विशेषः यत्तदेतन्मते संयोगावच्छिन्नं न स्पन्दविशेषणं शालित्वस्य प्रकार इति ध्येयम्।

केचित्तु भेद एवार्थो न तु भेदवत्त्वैकदेशान्वयापत्तेः भेदस्य च क्रियायां विशेषणत्वं समवायोभयघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनान्वय इत्याहुः।

केचित्तु परसमवेतत्वं परो वा न द्वितीयार्थः किन्त्वन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकतासम्बन्धेनान्योन्याभावो वा द्वितीयादेरर्थः, अन्योन्याभावे च द्वितीयार्थाधेयत्वादौ प्रकारीभूता या व्यक्तिः सैव निरूपकतासम्बन्धेन प्रकार इति व्युत्पत्ते

प्रकृत्यर्थभूम्यन्वितत्वादिति वाच्यं। चाप्रकृत्यर्थभुम्यन्वितस्यापि तस्य प्रकृत्यर्थप्रयोगे विशेष्यत्वेन तदन्वयस्याप्रत्ययेन तादृशव्युत्पत्तेरविरोधात्। न हि प्रकृत्यर्थमात्रान्वितत्वार्थसंबोधकत्वव्युत्पत्ति, असम्भवात् घटमानयेत्यादावपि घटान्वितकर्मत्वस्यानयनेऽप्यन्वयादिति दिक्।

श्चिकं प्रत्याय्यते। घटं जानाति इच्छति कुरुते चैत्रः मैत्रेण ज्ञायते इष्यते क्रियते घट इत्यादौ सविषयक-

---

तेन विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगो न योग्यः योग्यश्च विहगस्य विहगान्तरगमनदशायां विहगो विहगं गच्छतीति प्रयोगः, कर्माख्यातस्थले तु तदर्थफलांशे विशेष्यीभूता या व्यक्तिः सैव निष्ठतासम्बन्धेनान्योन्याभावे प्रकार इति व्युत्पत्तिः तेन विहगस्य महीरुहगमनदशायां विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोगो न योग्यः योग्यश्च विहगस्य विहगान्तरगमनदशायां विहगो विहगेन गम्यते इति प्रयोग इत्याहुः। तदसत्। जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोऽनवच्छेदकतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विकल्पासहत्वादिति ध्येयम्।

मुख्यसकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थले अन्वयबोधं व्युत्पाद्य भाक्तसकर्मकधातुयोगे कर्मप्रत्ययस्थले अन्वयबोधं व्युत्पादयति, 'घटमित्यादिना।

केचित्तु घटं जानातीत्यादौ घटो ज्ञायत इत्यादौ च कर्मप्रत्ययस्याधेयत्वार्थकत्वे चानन्वयप्रसङ्ग इत्यत आह, 'घटमितीत्याहुः।

'इत्यादावित्यादिपदात् द्वेष्टि द्विष्यत इत्यादेर्ग्रहणम्। 'सविषयकेति, तथाच तादृशधातुसमभिव्याहार एव विषयित्वादि-

---

ननु द्वितीयाया आत्मनेपदस्य च फलार्थत्वे चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ च द्वितीयात्मनेपदार्थयोरनन्वयापत्तिः धात्वर्थज्ञानादेर्घटादिनिष्ठफलाजनकत्वादित्यत आह, 'घटमित्यादि, 'सविषयकेति ज्ञानेच्छा-कृति-द्वेष-भावना-

पदार्थाभिधायिधातुयोगे कर्म्मप्रत्ययेन यथायथं विषयित्वं विषयत्वञ्च कर्त्तृतिङा स्वाश्रयत्वं तृतीयया

प्रत्ययनियामक इति भाव । 'यथायथमिति सुपा विषयित्व कर्म्मतिङा न विषयत्वमित्यर्थ, सुपा विषयत्वाभिधाने च घट जानातीत्यादावयोग्यतापत्ते विषयत्वस्य घटवृत्तित्वेन घटानिरूपितत्वात् ज्ञानस्य तदनाश्रयत्वाच्च । न चाधेयतासम्बन्धेन घटस्य विषयत्वे निरूपकतासम्बन्धेन च विषयत्वस्य ज्ञाने अन्वय इति वाच्यम् । इद ज्ञान न घटस्य इति व्यवहारानुपपत्ते निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् आश्रयतासम्बन्धेन विषयत्वाभावस्य तदर्थत्वे घटीयज्ञानेऽपि नेद ज्ञान घटस्येति व्यवहारापत्ते । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनयेऽपि तदभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन घटीयज्ञानेऽपि नेद घटस्य ज्ञानमिति व्यवहारापत्ते । एव कर्म्मतिङा विषयित्वाभिधाने ज्ञायते घट इत्यादिव्यवहारानुपपत्ते विषयित्वस्य ज्ञानवृत्तित्वेन ज्ञानानिरूपितत्वात् घटादेस्तदनाश्रयत्वाच्च । न चाधेयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य विषयित्वे विषयित्वस्य च निरूपकतासम्बन्धेन घटादावन्वय इति वाच्यम् । तथा सति घटज्ञानदशायां घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्ते, निरूपकता-

बोधकधातुस्थले इत्यर्थ, 'कर्म्मेति द्वितीयया क्वचित् सप्तम्या चात्मनेपदेन चेत्यर्थ, 'यथेति घट जानातीत्यादौ कर्त्तृप्रत्ययस्थले द्वितीयाया विषयित्व चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ चात्मनेपदस्य विषयत्वमित्यर्थ, 'विषयित्व

चाधेयत्वं बोध्यते । अन्वयबोधे त्वयं विशेषः यदेकत्र

सम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तदभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमेन घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः । अतएवाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानविषयित्वाभाव एव घटो न ज्ञायत इत्यस्यार्थं इत्यपि परास्तं । तथा सति घटज्ञानदशायामपि घटो न ज्ञायत इति व्यवहारापत्तेः घटस्य विषयित्वानाश्रयत्वात् । न च कृधातुयोगे कर्मप्रत्ययेनापि विषयत्वविषयित्वयोरभिधाने स्वर्गं करोति याज्ञिकः हविः करोति याज्ञिकः स्वर्गः क्रियते याज्ञिकेन हविः क्रियते याज्ञिकेन गगनं करोति श्रीकृष्णः गगन क्रियते श्रीकृष्णेन इत्यादिरपि प्रयोगः स्यात् इति वाच्यं । साध्यताख्यविषयित्व-साध्यताख्यविषयत्वयोरेव धातुयोगे कर्तृ-कर्मप्रत्ययार्थत्वात् भ्रान्त्या गुरुतरभारोत्तोलनदशायां तदुत्तोलनानुत्पादेऽपि गुरुतरभारोत्तोलनं करोतीति व्यवहारस्येष्टत्वात् । न चैवं गुरुतरभारोत्तोलनं न कृतमिति व्यवहारो न स्यादिति वाच्यं । फलोपधानात्मकजन्यताविशिष्टसाध्यताख्यविषयत्वाश्रयस्य कर्तृ-कर्मप्रत्ययार्थत्वात् । वैशिष्ट्यञ्च क्रियाघटितसामानाधिकरण्य साध्यताख्यविषयत्वप्रवेशात् नान्तरीयके मत्तोभूत *न तु मयाकृतमिति व्यवहारोपपत्तिरिति भावः ।* 'एकत्रेति

विषयत्वमित्यस्य 'बोध्यते' इत्यनेनान्वयः, एवमग्रेऽपि तेन चैत्रो घट जानातीत्यादौ घटविषयकज्ञानाश्रयश्चैत्र इत्यन्वयबोधः चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ च चैत्रवृत्तिज्ञानविषयो घट इत्यन्वयबोधः एवमन्यदूह्यं । चैत्रो

कर्त्तर्य्याश्रयत्वं तत्र क्रिया तत्र विषयित्वं तत्र कर्म्म-
विशेषणं । अन्यत्र कर्म्मणि विषयता तत्र क्रिया तत्रा-
धेयत्वं तत्र च कर्त्तेति । ज्ञातो ज्ञाता नष्ट इत्यादौ

घटं जानाति चैत्र इत्यादौ इत्यर्थः, 'कर्त्तरि' चैत्रे, 'तत्र' आख्या-
तार्थाश्रयत्वे, 'क्रिया' धात्वर्थः, 'तत्र' धात्वर्थे, 'तत्र' विषयितायां,
'अन्यत्रेति चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादावित्यर्थः, एवञ्च घटं जानाति
चैत्र इत्यादौ घटवद्विषयितावज्ज्ञानवदाश्रयत्ववांश्चैत्र इत्यादिको-
बोधः, चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ चैत्रवदाधेयत्वज्ञानविषयतावान्
घट इत्यादिको बोध इति भावः । ननु मुख्य-भाक्तसाधारणसक-
र्म्मकधातुयोग एव यदि द्वितीयादयः तदा घटं यतते इत्यादिरपि
प्रयोगः स्यात् यत्यादिधातोरपि सविषयक्रियावाचित्वेन भाक्तसक-

घटं जानातीत्यादौ कर्त्तरि लिङा आश्रयत्वं चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ
च तृतीयया आधेयत्वं बोध्यते । ननु चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ यदि
कर्म्मप्रत्ययस्य विषयत्वं तृतीयाया आधेयत्वं अर्थस्तदा चैत्रो घटं जानाती-
त्यादौ वाक्ये चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादिवाक्यैकवाक्यतानुपपत्तिः विशिष्टै-
कार्थप्रतिपादकत्वविरहादित्यत आह, 'अन्यत्रेति, 'एकत्रेति चैत्रो घटं
जानातीत्यादावित्यर्थः, 'तत्र' कर्त्तरि मुख्यविशेष्ये, 'क्रिया' ज्ञानादि, 'तत्र'
क्रियायां ज्ञानादौ, 'तत्र' विषयितायां, 'कर्म्म' घटादि, 'अन्यत्र-
चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यादौ, 'कर्म्मणि' घटादौ मुख्यविशेष्ये, 'विषयते-
त्यादौ विशेषणमित्यस्यानुषङ्गः, 'तत्र' विषयितायां, 'क्रिया' ज्ञानादि, 'तत्र'
क्रियायां, 'तत्र च' आधेयत्वे च, 'कर्त्ता' चैत्रादिः, तथाच चैत्रो घटं जानाति
चैत्रेण घटो ज्ञायते इत्यादौ विशेष्य-विशेषणभावभेदादेकवाक्यताभङ्गः सर्व्व-

कर्तृ-कर्म-कृतां विषयाश्रय-प्रतियोगिबोधकत्वं। यतत-इत्यादौ यत्यादिनोपस्थिते यत्ने विषयित्वेन नान्वयः

संकत्वादित्यत आह, 'यतत इति, कृत्यादिना उपस्थिते यत्ने साध्यताख्यविषयत्वेनैवान्वयो न तूद्देश्यत्वेन भोजनाय करोतीत्यप्रयोगात्, अत उक्तं 'यत्यादिनेत्यादि, 'आदिपदात् यसुप्रयत्ने इति यसधातोः परिग्रहः । अतएव पाकाय प्रयासो न तु पाकस्येति भाव । यत्यादिना लक्षणया उपस्थापिते ज्ञानादौ विषयतासामान्येनान्वयादुक्तं 'यत्न इति, 'विषयित्वेन' विषयित्वावच्छिन्नप्रकारेण, आदिना साध्यतापरिग्रह', 'उद्देश्यत्वेन' उद्देश्यत्वत्वावच्छि-

---

त्वादिसिद्ध इति भाव । ननु सविषयकार्थकधातुयुक्तकर्म्मप्रत्ययेन यदि विषयत्वं प्रतिपाद्यते तदा चैत्रेण ज्ञातो घट इत्यादौ कर्म्मप्रत्ययार्थघटयोरभेदान्वयबोधो न स्यादिति एवं सविषयकार्थकधातुयुक्तकर्तृप्रत्ययेन यद्याश्रयत्वं प्रतिपाद्यते तदा चैत्रो घटस्य ज्ञाता इत्यादौ घट-ज्ञात्रोरभेदान्वयबोधो न स्यात्तथा एव घटो नष्ट इत्यादौ घटो नश्यतीतिवत् प्रतियोगित्वात्मकत्वेन नष्टपदार्थ घटयोरभेदान्वयबोधानुपपत्तिरित्यत आह, 'ज्ञातोज्ञातेत्यादि, 'कर्म्मेति, चैत्रेण घटो ज्ञात इत्यादौ कर्म्मकृतोविषयोऽर्थं चैत्रो घटस्य ज्ञातेत्यादौ कर्तृप्रत्ययस्य तथ आश्रयोऽर्थं घटो नष्ट इत्यादौ कर्म्मप्रत्ययस्य क्त प्रतियोग्यर्थं इत्यादि स्वयमूह्यं । यतो नाभेदान्वयबोधानुपपत्तिरिति भाव । ननु घटं करोतीत्यादिवत् घटं यतते इत्यपि स्यात् द्वितीयार्थविषयत्वस्य बोधादित्यत आह, 'यतत इत्यादाविति, 'विषयित्वेनेति, द्वितीयार्थं विषयित्वं यदि धातुजन्योपस्थितिसहकारेण यत्ने नान्वेति आकाङ्क्षाविरहादित्यर्थं तर्हि कथं तत्र घटादेरन्वय इत्यत-

किन्तूद्देश्यत्वेन पदस्याभाव्यात् । अतएवाभुञ्जानेऽपि भोजनाय यतते इत्यादयः प्रयोगाः ।

त्वप्रकारेण, तथाच द्वितीयाया उद्देश्यत्वावच्छिन्नाबोधकतया तद्बोधकचतुर्थ्यां घटाय यतत इत्यादिरेव प्रयोग इति भावः ।

केचित्तु कृञादिना उपस्थापिते यत्न इव यत्यादिना उपस्थापिते यत्नेऽपि साध्यत्वाख्यविषयित्वप्रकारेणैवान्वयबोधः । न चैवं घटं यतत इत्येव प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं । स्पृहधातूत्तरधातुयोगे चतुर्थ्या इव यत्यादिधातुयोगेऽपि चतुर्थ्या द्वितीयार्थबोधकत्वादित्याहुः ।

तन्मतं निराकरोति, 'अतएवेति, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनसाधकप्रवृत्तिशून्येऽपि, भोजनोद्देश्यकप्रवृत्तिमतीति शेषः, भोजनं करोतीति च न तत्र प्रयोग इति भावः ।

व्याह, 'किन्तूद्देश्यत्वेनेति, उद्देश्यत्वस्य तत्प्रयोजनकत्व विषयताविशेषोपेत्यन्यदेतत्, तथाच उद्देश्यत्वबोधाय यतियोगे च चतुर्थीप्रयोग एव साधुरिति भाव । ननु द्वितीयया यते कथं नाकाङ्क्षा इत्यत आह, 'पदेति, तथाच पदबलेनाकाङ्क्षाकल्पनं अत्र च पदाभावात् न तथाकाङ्क्षेति भाव । ननु न केवलं यत्यर्थे द्वितीयार्थविषयत्वान्वये आकाङ्क्षाविरहमात्रं बाधकमपि तु योग्यताविरहोऽपीत्याह, 'अत एवेति यत्यर्थे द्वितीयाद्यर्थविषयित्वादेरन्वयानङ्गीकारादेवेत्यर्थः, 'अभुञ्जानेऽपि' भोजनविषयकयत्नविरहिण्यन्नाद्युपादानकर्त्तर्यपि, अन्नाद्युपादानकाले च भोजनोद्देश्यकान्नाद्युपादानानुकूलकृतिरेव वर्त्तते इति न तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति भाव ।

धातोरर्थः फलमनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वा, आख्यातस्य जन्य-जनकभावः संसर्गमर्य्यादया लभ्यः।

मण्डनमतमाह, 'धातोरिति, 'फलमिति संयोगत्वादिविशिष्टमित्यर्थः, एवञ्च यादृशफलावच्छिन्नव्यापारवत्त्वं यद्धातोर्नैयायिकैरुपेयते तद्धातोस्तादृरूप्येण फलमित्यर्थः, तच्च पचेर्विक्लित्तिः, त्यजेर्विभागः, गमेः संयोगः, ददाति-क्रीणातीत्यादेर्विलक्षणस्वत्वादि, त्यजि-गमिप्रभृतीनां पर्य्यायतावारणस्य तावतापि सम्भवेन व्यापारान्तर्भावेन शक्यतायां गौरवादिति भावः। अनुकूलतान्तर्भावे गौरवादेकदेशान्वयापत्तेश्चाह, 'व्यापारमात्रं वेति, 'आख्यातार्थ इत्यनुषज्यते, व्यापारत्वं धर्म्मत्वं। नन्वेवं गौरवं धर्म्मत्वस्याखण्डोपाधित्वेऽपि प्रवृत्तित्वस्य जातित्वेन तदपेक्षया गुरुत्वात्। न च व्यापारत्वं प्रवृत्तित्वमेवेति वाच्यं। पचेतेत्यादौ विध्यर्थस्य कृतिसाध्यत्वस्यानन्वयप्रसङ्गादिति चेत्, न, पचतीत्यत्र पचेर्विक्लित्तिजनकक्रियात्वस्यानन्तपदार्थघटितस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य पचेर्विक्लित्तित्वस्य तिपो धर्म्मत्वरूपव्यापारत्वस्याखण्डधर्म्मस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनाया एव लघीयस्त्वात्। न च तिबादीनां लघुतरं प्रवृत्तित्वमपहाय धर्म्मत्वरूपव्यापारत्वस्योपाधिरूपस्य शक्य-

---

मण्डनमतं दूषयितुमुत्थापयति, 'धातोरर्थ इति फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वेन सिद्धान्तसिद्धस्य गम्यादिधातोः फलमर्थ इत्यर्थः। लाघवादाह, 'व्यापारमात्रमिति आख्यातस्यार्थः इत्यन्वयः, 'मात्रपदेनानुकूलत्वव्यवच्छेदः। नन्वेवं पचतीत्यादौ व्यापारे कथं धात्वर्थफलानुकूलत्वस्य लाभ इत्यत आह, 'आख्यातस्येति, 'जन्येति धात्वर्थफलाख्यातार्थव्यापारयोर्जन्य-जनक-

लडादितिङर्थयोर्वर्त्तमानत्वादीष्टसाधनत्वादिकमेकपदोत्तरत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति भावप्रत्ययस्य घञा-

---

नावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्य धातूनां कियतां तत्तत्फलजनकतत्तद्व्यापारत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वकल्पनमेव साध्विति वाच्यं। तिबादिकमपेक्ष्य धातूनां स्वल्पत्वाभावादिति भावः। 'जन्य-जनकभाव इति फल-व्यापारयोर्जन्य-जनकभावस्तयोः संसर्गमर्यादया लभ्य इत्यर्थः, पचति चैत्र इत्यादौ आख्यातार्थव्यापारस्य क्रियादिरूपस्य स्वजनकत्वाश्रयत्वसम्बन्धेनैव चैत्रादावन्वय इति भावः। 'वर्त्तमानत्वादीत्यादिपदात् अतीतत्व-भविष्यत्वयोरुपग्रहः, 'इष्टसाधनत्वादिकमित्यादिपदात् कृतिसाध्यत्व-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वादिपरिग्रहः। 'तत्रैवेति आख्यातार्थव्यापार एवेत्यर्थः। जानाति-जानीयादित्यादावपि धात्वर्थ एव तदन्वये फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्त्वेऽपि पचतीति प्रयोगो न स्यात्, स्याच्च पक्ष्यतीत्यादिप्रयोगः, न स्याच्च व्यापारातीतत्वदशायां फलसत्त्वे पपाचेति प्रयोगः, न स्याच्च काशीं गच्छेदित्यादौ काशीसंयोगजनकक्रियाया इष्टसाधनत्वादिलाभ इति भावः। भावविहितघञादेर्निरर्थकत्वेन वक्ष्यमाणदूषणापत्तिरत आह, 'भावेति, भविष्यत्त्वस्य घञर्थव्यापार एवा-

---

भाव इत्यर्थः। 'लडादीति चैत्र पचतीत्यादौ लडर्थो वर्त्तमानत्वं चैत्र-पचेदित्यादौ लिङर्थ इष्टसाधनत्वं चान्वेतीत्यथान्वितं, 'एकपदेति, एकेनाख्यातपदेन व्यापारवर्त्तमानत्वाद्योर्बोधनादिति भाव। 'तत्रैव' व्याख्यातार्थव्यापार एव, 'भावप्रत्ययस्येति यागः इत्यादिस्थले भावविहितस्य घञादेरि-

देरनुकूलव्यापार एवार्थः । तेन व्यापारसत्त्वे फलानुत्पाददशायां पाकोभविष्यतीति न प्रयोगः । न वा व्यापारविगमे फलसत्त्वे पाको विद्यते इति । नापि घट-भूतलयोर्म्मिथःसंयोग इतिवत् मिथोगमनमि-

---

न्वयात् तस्य च तदानीं बाधाच्च तत्प्रयोग इति भावः । 'विद्यत इतीति 'न प्रयोग इत्यनुषज्यते, 'मिथ इति, गमधात्वर्थस्य संयोगात्मकफलस्य द्विष्ठत्वेऽपि तदर्थस्य तदनुकूलव्यापारस्य स्पन्दरूपस्याद्विष्ठत्वादिति भावः । 'इत्यादीत्यादिपदात् महीरुह-विहगयोर्मिथस्त्याग इत्यादेः परिग्रहः । ननु धात्वर्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकीभूतफलशालित्वं कथं कर्मत्वमित्यत आह, 'प्रत्ययेति तत्तद्धातुसमभिव्याहृतप्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वं तत्तद्धातुकर्मत्वमित्यर्थः', अथ तत्तद्धात्वर्थफलशालित्वमात्रोक्तौ चैत्रो-

---

ऽर्थः', व्यापारोऽर्थः अनुकूलत्वं संसर्ग इति भावः । नन्वेतन्मतेऽपि धातो व्यापारबोधकत्वे मानाभाव इत्यत आह, 'तेनेति, व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावे पाको भविष्यतीत्यादौ धात्वर्थफले एव भविष्यत्त्वादेरन्वयोवक्तव्यतया च विक्लित्तिरूपफलानुकूलव्यापारस्य वर्तमानत्वेऽपि विक्लित्त्यनुत्पाददशायां पाको भविष्यतीति प्रयोगो वस्तुगत्या न भवति स स्यादित्यर्थः । व्यापारस्य धात्वर्थत्वाभावे दूषणान्तरमाह, 'न वेति, 'व्यापारविगमे' व्यापारीभूतस्थाल्यग्निसंयोगादिनाशे, 'फलसत्त्वे' विक्लित्तिरूपफलसत्त्वे, 'इतीत्यस्य 'न वेत्यनेनान्वयः । अनयोर्दोषयोरिष्टापत्तावपि न प्रतिकार इत्यभिप्रेत्याह, 'नापीति, गमनमित्यत्र भावल्युटो व्यापारार्थकत्वाभावे गमनमित्यस्य संयोग इत्येवार्थः, तथा च घट-भूतलयोर्मिथोगमनमित्यस्य योग्यत्वापत्तिः

त्यादि, प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफलशालित्वञ्च कर्मत्वं फलनिष्ठाधेयत्वं द्वितीयादिना

ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामस्येव चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तिः गम्यर्थस्य फलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वादतोऽन्यान्तं फलविशेषणं, व्यापारजन्यत्वमात्रोक्तावपि तद्गम्यर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्य चैत्रसमवेतक्रियाजन्यतया तद्दोषतादवस्थ्यं अतः परसमवेतत्वं व्यापारविशेषणं, चैत्रसमवेतक्रिया च न चैत्रान्यसमवेता तद्गम्यर्थफलस्य ग्रामसंयोगस्यापि चैत्रान्यो ग्रामावयवः तत्समवेतव्यापारो ग्राम एव तज्जन्यत्वात् तद्दोषतादवस्थ्यमत उपनीतान्तं व्यापारविशेषणं, चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र च ग्रामो न तिङ्प्रत्ययोपनीतः किन्तु चैत्रक्रियैव तदुपनीता, चैत्रो ग्रामस्य गन्तेत्यत्र तृप्रत्ययोपनीतः चैत्रान्यचैत्रावयवसमवेतः चैत्र एव तज्जन्यप्रकृतगम्यर्थसंयोगाश्रये चैत्रेऽतिव्याप्तिरतो-

व्यापारस्य पुरुषत्वे च स्पन्दरूपस्य संयोगानुकूलव्यापारो गमनमित्यस्यार्थो भविष्यति स च गोमयवृत्तिरिति गौणप्रसङ्ग इति भावः। ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वलक्षणं न सम्भवति असम्भवात् अन्यच्च कर्मत्वं दुर्वचमिति कथमेतदित्यत आह, 'प्रत्यय इति, प्रत्ययोपनीतो यः परसमवेतव्यापारस्तज्जन्यं यत्फलं तच्छालित्वमेव कर्मत्वमित्यर्थः, परत्वं स्वभिन्नत्वं, स्वपदञ्च यत्र ग्रामादौ कर्मत्वं ग्राह्यं तत्परं, इत्यत्र प्रत्ययोपनीतपरत्वानुपादाने गमिधात्वर्थकर्मत्वस्य स्वस्मिन् स्यात् स्वभिन्नसमवेतादृष्टात्मकव्यापारजन्यधात्वर्थशालित्वस्य स्वस्मिन्नपि सत्त्वादिति 'प्रत्ययोपनीतेति तद्धातूत्तरप्रत्ययप्रतिपाद्येत्यर्थः', गच्छतीत्यादौ चादृष्टादिव्यापारानुकूलत्वाविशेषसंसर्गत्वात् स्पन्दस्यैव बोध इति न तथादृष्टस्य

व्यापारनिष्ठञ्च तृतीयादिना अभिधीयते एवञ्च तण्डुलं पचति चैत्र इत्यस्य तण्डुलवृत्तिफलविशेषजनकव्यापारवांश्चैत्रः मैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यस्य मैत्रनिष्ठ-

---

'व्यापारेति, तथाच व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतेत्यर्थः । चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र तादृशव्यापारजन्यसाक्षात्कारमादायात्मनि तादृशव्यापारजन्यविभागाश्रयपूर्व्वदेशेऽतिव्याप्तिवारणाय तद्वृत्त्यर्थेति फलविशेषणं, फलपदञ्च स्वरूपकथनमिति भावः । फलस्य धातुलभ्यत्वादाधेयत्वं द्वितीयाद्यर्थमाह, 'फलेति, 'आदिपदाभ्यां तद्योगे कर्त्तृ-कर्म्मषष्ठ्योः परिग्रहः, 'फलविशेषेति विक्लित्तीत्यर्थः, 'व्यापारः' क्रिया, तद्वत्ता च चैत्रस्य स्वजनककृत्याश्रयत्वसम्बन्धेन, न तु व्यापारः प्रकृते कृतिरेव, चैत्रः पचेतेत्यादौ विध्यर्थस्य कृतिसाध्यत्वस्य तत्रानन्वयापत्तेः । 'मैत्रनिष्ठेति, निष्ठता च स्वनिष्ठकृतिजन्यतासम्बन्धेन, 'फलविशेषशाली-

---

प्रतिपाद्यतेति भावः । परसमवेतत्वानुपादानेऽपि स एव दोषः स्यादिति तदुपादानं, वर्त्तमानत्वादेस्तत्तत्क्रियादिरूपकालोपाधिरूपप्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारतया तज्जन्यधात्वर्थसंयोगादिशालित्वमादाय स एव दोष इति 'व्यापारेति, व्यापारपदोपादानाच्च व्यापारत्वेन प्रत्ययोपनीतत्वलाभान्नोक्तदोषः, धात्वर्थपदानुपादाने च पूर्व्वदेशादौ गम्यादिकर्म्मत्वापत्तिः प्रत्ययोपनीतपरसमवेतस्पन्दरूपव्यापारजन्यविभागादिशालित्वादिति तदुपादानं, विभागादेश्च न गम्याद्यर्थत्वमिति नातिप्रसङ्गः, 'एवञ्चेति द्वितीयादेराधेयत्वार्थत्वे चेत्यर्थः, 'फलविशेषेति विक्लित्तीत्यर्थः । नन्वेवं कर्त्तृ-कर्म्मप्रत्ययस्थले तुल्यवत्पदार्थबोधाद्युपगमे वैपरीत्येन कर्त्तृ-कर्म्मव्यवहारापत्तिः इत्यत आह, 'पचेति, तथाच धात्वर्थविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेष्यक-

व्यापारजन्यफलविशेषशाली तण्डुल इत्यर्थः। फल-व्यापारयोर्विशेषण-विशेष्यभावभेदादेव कर्तृ-कर्मप्र-

ति, शालित्वमपि कर्माख्यातस्यार्थः, नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदेनान्वया-नभ्युपगमात् एतन्मतेऽपि कर्मप्रत्ययस्य परसमवेतत्वमप्यर्थः, तच्च व्यापारेऽन्वेति परन्तु कर्मविहितसुपा स्वार्थाधेयत्वान्वितव्युत्पत्त्यपेक्षया, कर्मविहिततिङा च स्वार्थाश्रयत्वविशेष्यीभूतव्युत्पत्त्यपेक्षया प्रत्याय्यते। अतएव चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र चैत्रश्चैत्रं गच्छति चैत्रश्चैत्रेण गम्यते इत्यादयो न प्रत्ययाः इत्यत्र ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यत्र ग्रामवृत्ति-संयोगजनकग्रामभिन्नसमवेतव्यापाराश्रयश्चैत्र इत्यन्वयबोधः, चैत्रेण ग्रामो गम्यत इत्यत्र चैत्रवृत्तिग्रामभिन्नसमवेतव्यापारजन्यसंयोगा-श्रयत्ववान् ग्राम इति बोधः, शेषं पूर्वोक्तदिशावसेयं। ननूभय-त्रैवाख्यातस्य व्यापारबोधकत्वे कर्तृ-कर्मप्रत्ययव्यवहारभेदः कुत इत्यत आह, 'फल-व्यापारयोरिति, तथाच फलविशेषणकस्वार्थव्या-पारविशेष्यकबोधजनकप्रत्ययत्वं कर्तृप्रत्ययत्वं, स्वार्थव्यापारविशेषणक-फलविशेष्यकबोधजनकत्वञ्च कर्मप्रत्ययत्वमिति भावः। ननु चैत्रेण-पक्वस्तण्डुल इत्यत्र तृतीयाया व्यापारार्थकत्वमावश्यकमन्यथा हन्त एव व्यापाराश्रयार्थकत्वे कर्मणा सममनन्वयप्रसङ्गात्, तथाच सङ्ख्या-काल-

---

बोधजनकप्रत्ययस्य कर्तृप्रत्ययः धात्वर्थविशेष्यकप्रत्ययार्थव्यापारविशेषणक-बोधजनकप्रत्ययस्य कर्मप्रत्ययः इति न वैपरीत्यमिति भावः। व्याख्यातार्थ-व्यापारस्य धात्वर्थविशेष्यतया अन्वयस्य पचतीत्यादिस्थले व्युत्पन्नत्वेन पच्यत-इत्यादौ व्यापारविशेषणकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधो न सम्भवति उक्तव्युत्प-

त्ययव्यवहारः। वस्तुतस्त्वाख्यातस्यैव तृतीयाया अपि व्यापार एवार्थः कर्माख्यातस्य च धात्वर्थफलनिरूपितमधिकरणत्वं, कर्मक्त आश्रयः, कर्तृक्तश्च व्यापाराश्रयः, कर्म-कर्तृसामानाधिकरण्यानुरोधात् जा-

---

घटितधर्माद्यतिरिक्ताख्यातार्थस्य धात्वर्थविशेष्यत्वमेवेति व्युत्पत्तिभङ्गो नोचित इत्याशयेनाह, 'वस्तुतस्त्विति, 'आख्यातस्यैव' कर्तृविहिताख्यातस्यैव, 'तृतीयाया अपीति कर्मविहिताख्यातस्थले कर्मवाचकपदोत्तरतृतीयाया अपीत्यर्थः, । 'अधिकरणत्वमिति, धात्वर्थ-नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधासम्भवादिति भावः। एतच्च पूर्वकल्पसाधारणं परन्तु तत्कल्पे व्यापारोऽर्थः, अत्राधिकरणत्वमात्रं। 'कर्मक्त इति, एतदुभयमपि पूर्वकल्पसाधारणं, 'व्यापाराश्रयः' व्यापारवान्। नन्वत्रापि आश्रयत्वे व्यापारे च शक्तिः क्रियतां किं विशिष्टशक्तिस्वीकारेणेत्यत आह, 'कर्म-कर्त्रिति 'कर्म-कर्तृभ्यां तदर्थस्याभेदान्वयबोधादित्यर्थः, जानातीत्यादौ फल-व्यापारयोरप्रतीते-

---

पत्तिविरोधादित्यत आह, 'वस्तुतस्त्विति, तथाच कर्मप्रत्ययस्थले आख्यातार्थव्यापारो न भासते किन्तु तृतीयार्थव्यापार एवेति नोक्तव्युत्पत्तिभङ्ग इति भावः। ननु कर्मप्रत्ययस्थले फलस्य धात्वर्थस्य कथं नामार्थे तण्डुलादौ भेदेन साक्षादन्वयो व्युत्पत्तिविरोधादित्यत आह, 'सामानाधिकरण्येति तच्स्थले नामार्थ-प्रत्ययार्थयोरभेदान्वयबोधस्यानुभवसिद्धस्यानुरोधादित्यर्थः। नन्वेतन्मते यदि प्रत्ययार्थवर्त्तमानातीतत्वादिकं जानातीत्यादिवत् धात्वर्थफले ऽन्वितं तदा तस्य फलस्य भावित्वदशायां व्यापारस्य वर्त्तमानत्वेऽपि पच्यत इत्यादिप्रयोगो न स्यात् एवं व्यापारस्यातीतत्वे फलस्य विद्यमानतादशायां

नातीत्यादिप्रयोगे तु पूर्व्वोक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या। चैत्रेण पच्यते पक्व इत्यादौ सुबर्थ एव व्यापारे वर्त्त-

---

राद्य, 'जानातीत्यादि, 'पूर्व्वोक्तैवेति, धातोर्ज्ञानादिकं प्रत्ययस्य यथायथमाश्रयत्व विषयत्वादिकं अर्थं इति भाव । एवं नश्य-तीत्यादावपि प्रतियोगित्वादिकमर्थो बोध्य । ननु चैत्रेण पच्यत इत्यादौ यदि तृतीयाया एव व्यापारोऽर्थं न तु धात्वा-ख्यातयो तदा व्यापारे वर्त्तमानत्वान्वयो न स्यात् जानातीत्यादौ धात्वर्थे पचतीत्यादौ स्वार्थे एव वर्त्तमानत्वाद्यनुभावकस्य लडा-देर्व्युत्पन्नत्वात् धात्वर्थफल एव तदन्वयाभ्युपगमेऽपि फलस्य वर्त्तमान-त्वदशाया तथा प्रयोगापत्तेरत आह, 'चैत्रेणेति, तथाच फलवत्ता-देवमपि कथिञ्चदुत्पत्तिरिति भाव । पूर्व्वकल्पेऽपि चैत्रेण पक्वस्तण्डुल-इत्यत्र इद स्वीकार्य्यं तत्र तृतीयाया एव व्यापारोऽर्थ, क्तस्याश्र-यमात्र, अन्यथा क्तो व्यापाराश्रयार्थकत्वे कर्म्मणा सहानन्वयप्रसङ्गात् इति बोधनाय 'पक्व इत्युक्त । एतच्चापातत तृतीयान्तपदसमभि-व्याहृते पच्यते तण्डुल तण्डुल पक्व इत्यादौ वर्त्तमानत्वादेरनन्वय-प्रसङ्गात् । न च वर्त्तमानत्वादिकमनन्वितमेवेति वाच्य । तथा सति पक्ष्यमाणे तण्डुले अद्य तण्डुल पच्यते अद्य तण्डुल पक्व-इति व्यवहारापत्ति । न चैव पूर्व्वकल्पेऽपि चैत्रेण पच्यमानस्तण्डुल

पक्वस्तण्डुल इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिरित्यत आह, 'चैत्रेणेति, 'सुबर्थे एवेति, 'वस्तुतस्त्वितिमतानुसारेण पूर्व्वमते चाख्यातार्थव्यापार एवान्वयो बोध्य । ननु पच्यमान इत्यादौ व्यापाराश्रयस्य क्तदर्थत्वेन व्यापारस्य तदेकदेशतया

मानत्वाद्यन्वयः पचमानः पक्ववानित्यादौ पुनरनायत्या पदार्थतावच्छेदक एव व्यापारे तदन्वयः । स्तां वा व्यापाराश्रयौ शक्यौ विशिष्टमन्वयबललभ्यं एव-

---

इत्यादौ वर्त्तमानत्वाद्यन्वये का गतिरिति वाच्यं । वक्ष्यमाणदिशैव तस्योपपादनीयत्वादिति ध्येयं । 'पचमान इति, एतदपि पूर्व्वकल्पसाधारणं, 'पदार्थतावच्छेदके' शानच्प्रत्ययार्थतावच्छेदके, 'तदन्वयः' वर्त्तमानत्वाद्यन्वयः । एकदेशान्वयासहिष्णुतायामाह, 'स्तां वेति, व्यापारवानाश्रय इति चान्वयबोधः अन्यथा आश्रयत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन व्यापारस्यान्वये तत्रैवैकदेशान्वयतादवस्थ्यात्, एवञ्च पूर्व्वकल्पे तृतीयार्थे वर्त्तमानत्वान्वयो व्यापारोऽत्र तृतीयार्थोऽनभ्युपेयः किन्तु चैत्रेण पच्यमानस्तण्डुल इत्यादौ कर्म्मकृतोऽपि व्यापाराश्रयौ पृथगेव शक्यौ व्यापारस्तृतीयार्थाधेयत्वस्य विशेष्यतया अन्यतासम्बन्धेन धात्वर्थे फले विशेषणतया चान्वेति, फलस्याश्रये, आश्रयस्याभेदेन कर्म्मणीति ध्येयं । नन्वेकपदजन्योपस्थितिविशेष्ययोः

कथं तत्र वर्त्तमानत्वान्वय इत्यत आह, 'पचमान इत्यादि, 'अनायत्या' अन्यथानुपपत्त्या, 'तदन्वयः' शानजाद्यर्थे वर्त्तमानत्वान्वयः, ईदृशमेकदेशान्वयमनभ्युपगम्याह, 'स्तां वेति, 'शक्यौ' शानजादिशक्यौ, 'विशिष्टं' व्यापाराश्रयस्वरूपं, 'अन्वयबललभ्यं' व्यापाराश्रययोः पदार्थयोः परस्पराकाङ्क्षायोग्यतादिगम्यं । ननु मृगोऽस्तीत्यादौ सामान्यहरिणपशुविशेषवाचकान्मृगपदात् पशुर्हरिण इत्याकारकशाब्दबोधवारणाय एकपदोपात्तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनान्वयः प्रतिसिद्ध इति कथमेकपदोपात्तयोर्व्यापाराश्रययो-

कारस्यैवान्ययोगव्यवच्छेदादौ अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्यातिप्रसक्तत्वात् अन्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वे शक्याप्रसिद्धिः बाधितत्वञ्च

परस्परमनन्वयात् कथमेवमत आह, 'एवकारस्यैवेति, तथाच तवैवाचापि एकपदार्थयोरन्वयोनाव्युत्पन्न इति भावः। ननु तत्रापि अन्ययोगव्यवच्छेदविशिष्ट एवार्थो न तु अन्ययोगव्यवच्छेदौ पृथक् शक्यौ इत्यत आह, 'अन्ययोगेति, 'अतिप्रसक्तत्वादिति पार्थान्यस्मिन्नपि सत्त्वादित्यर्थः, तथाच पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् पार्थ एव द्रव्यमित्यादेरपि प्रसङ्गः पार्थान्यगुणादितादात्म्यव्यवच्छेदस्य द्रव्यत्वावच्छेदेन सत्त्वादिति भावः। 'शक्याप्रसिद्धिरिति, पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ तादात्म्यरूपान्ययोगस्थले अन्यत्वस्य केवलान्वयि-

---

विशेषण-विशेष्यभावेनान्वयो भविष्यतीत्याशङ्कामपाकर्त्तुमाह, 'एवकारस्यैवेति, पार्थस्यैव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वे पार्थान्ययोगव्यवच्छेदबोधाय यथा अन्ययोगे व्यवच्छेदे च खण्डशक्तिरेकपदोपात्तयोश्च विशेषण-विशेष्यभावेनान्वयोऽव्युत्पन्नस्तथा ज्ञानत्वादिस्थलेऽपि वक्तव्यमित्यर्थः। ननु पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ खण्डशक्तिस्वीकारेऽप्येकदेशे अन्यत्वे पार्थादेरन्वयो बाध्यस्तथाच तत्र लाघवादन्ययोगव्यवच्छेदे एकैव शक्तिरिति दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकवैषम्यमित्यत आह, 'अन्ययोगप्रतियोगिकव्यवच्छेदस्येति उभयाभाव-विशिष्टाभावसाधारणस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्येत्यर्थः, 'अतिप्रसक्तत्वात्' पार्थस्यैव धनुर्धरत्वमित्यादौ पार्थान्ययोग-घटोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्यान्ययोगव्यवच्छेदस्य द्रव्यत्वादावपि सत्त्वात् तथाच पार्थस्यैव द्रव्यत्वमित्यादेरपि प्रसङ्ग इति भावः। 'शक्याप्रसिद्धिरिति, अन्ययोगस्य केव-

त्वेन तत्तादात्म्यस्यापि केवलान्वयितया तत्सामान्यव्यवच्छेदाप्रसिद्धि-रित्यर्थः। 'बाधितत्वञ्च पार्थ एवेत्यादावितिच्छेदः, पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ समवेतत्वादिरूपान्ययोगव्यवच्छेदस्थले बाधितत्वञ्चे-त्यर्थः। गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनये अन्यसमवेतत्वस्य समवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावस्यासमवेतप्रसिद्धस्य धनुर्धरत्वादौ बाधितत्वात् पार्थस्यापि किञ्चिदपेक्षया अन्यत्वादिति भावः। दूषणान्तरमाह, 'पार्थान्ययोगत्वेति, 'योगत्व' समवेतत्वं, 'तस्य' अन्यसमवेतत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्य, 'ततः' पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्न-व्यवच्छेदतः, सामान्याभावस्य विशेषाभावतोभिन्नत्वात् अन्यनिष्ठत्व-त्वया च नान्यप्रतिपत्तिरिति भावः।

यत्तु 'बाधितत्वञ्चेतिच्छेदः, पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ समवेत-त्वरूपान्ययोगस्थले बाधितत्वञ्चेत्यर्थः, पृथिव्या अपि किञ्चिदपेक्षया

त्वान्वयित्वात् तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः'। नन्वन्य-समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदे एवकारस्य शक्तिर्वाच्या स चासम-वेताभावादावेव प्रसिद्ध इति नाप्रसिद्धिरित्यत आह, 'बाधितत्वमिति, पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादौ धनुर्धरत्वेऽन्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यव-च्छेदस्य बाधितत्वमित्यर्थं, तथाच पार्थ एव धनुर्धरत्वमित्यादिप्रयोगोऽयोग्य स्यादिति भावः। इदञ्च गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते अन्यथान्य-समवेतत्वाभावस्य लाघवेन समवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाप्रसिद्धेर-परीहारादिति ध्येयं। नन्वन्यसमवेतत्ववृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेद-कताकत्वमेव एवकारशक्यतावच्छेदकं तच्च पदार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकव्यवच्छेदेऽपि तिष्ठति पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकव्यवच्छेदस्याप्यधिकन्त्विति न्यायेन तादृशप्रतियोगिताकव्यवच्छेदत्वात्

पार्थ एवेत्यादौ, पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्या-
प्रतीतिप्रसङ्गः। तस्य ततोऽन्यत्वात् स्वान्ययोगव्यव-

अन्यत्वादिति भावः। 'पार्थ एवेत्यादाविति' परान्वयि पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसङ्गश्चेत्यर्थः, इति व्याचक्षते, तदसत्, अन्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धतया 'ततोऽन्यत्वादित्यस्यासङ्गतेः।

केचित्तु 'पार्थ एवेत्यादाविति 'अव्याप्रसिद्धिरित्यत्राप्यन्वितं, 'बाधितत्वञ्चेति, 'चकारोऽवार्थे, तथाच पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ *अव्याप्रसिद्धिर्बाधितत्वं वा इति योजना*, अन्ययोगस्य अन्यतादात्म्यरूपतया तस्य केवलान्वयित्वेन तदभावव्यवच्छेदरूपस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः। ननु धनुर्धरत्वं ज्ञानविशेषरूपं येन समवायादिसम्बन्धेन तादात्म्यं तेन सम्बन्धेनान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावो नाप्रसिद्धः असमवाय्यादावेव प्रसिद्धत्वादत उक्तं 'बाधितत्वञ्चेति धनुर्धरे बाधितत्वञ्चेत्यर्थः, पार्थस्यापि किञ्चिदपेक्षया अन्यत्वादिति भावः। दूषणान्तरमाह, 'पार्थ इति धनुर्धरत्वं येन सम्बन्धेन तादात्म्यं तेन सम्बन्धेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्येत्यर्थः, 'तस्य' तत्सम्बन्धेनान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावस्यासमवाय्यादौ प्रसिद्धस्य, 'ततः' तत्-

---

गौरवेण पर्य्याप्तिविवक्षणादित्यत आह, 'पार्थ एवेत्यादाविति, पार्थपदं सप्तम्यन्तं धनुर्धरत्वमिति विशेष्यत्वं, अन्यथा पदस्य प्रथमान्तत्वे 'तस्य ततोऽन्यत्वादित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः, 'तस्य' पार्थान्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य, 'ततः' अन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदात्, यद्यप्यधिकन्यूनवृत्तिन्यायेन सोऽपि अप्रसिद्ध एव तथापि अन्यसमवेत-

च्छेदेन शक्यत्वे च स्वत्वस्याननुगमाच्छक्यानन्त्यं

सम्बन्धेन पार्थान्यतादात्म्यत्वावच्छिन्नाभावात्, 'अन्यत्वादिति सामान्याभावस्य विशेषाभावतोऽभिन्नत्वात्, अन्यशक्त्या च नान्यप्रत्ययसम्भव इत्याहुः ।

'अननुगमादिति पार्थत्वादिरूपत्वादित्यर्थः, 'शक्यानन्त्यं' शक्यतावच्छेदकानन्त्यं, एतच्चापाततः प्रतियोगितासामान्यसम्बन्धेनान्ययोगवतो व्यवच्छेदस्य विशिष्टस्यैव तच्छक्यत्वस्य सुवचत्वात् । न चैवं पार्थ एव धनुर्धर इतिवत् पार्थ एव द्रव्यमित्यपि व्यवहारः स्यादिति वाच्यं । नीलो घटोनास्तीत्यादाविव अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संसर्गत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया प्रतियोगितासामान्यस्य शक्यतावच्छेदकान्तर्गतत्वेऽपि यद्धर्मविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहारेणैवकारप्रयोगः तद्धर्मावच्छिन्नान्ययोगत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरेव शक्तौ संसर्गतया भानेन तादृशव्यवहारासम्भवादिति ध्येयं । नन्वन्ययोग-व्यवच्छेदयोः खण्डशः शक्यत्वेऽपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नव्यवच्छेदस्याप्रत्ययप्रसङ्गस्तद्वत्त्ववत्तिप्रतियोगितावच्छेदकताकव्यवच्छेदत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टाभावोभयाभावमादायातिप्रसङ्गेनान्यसमवेतत्वत्वपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकेति वक्तव्यं तथायं दोष इति मामकी सूक्ष्मदृष्टिः । 'स्वेति पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवकारस्य शक्तिकल्पने चेत्यर्थः, 'अननुगमात्' पार्थ-पृथिव्यादिभेदेन नानात्वात्, 'शक्यानन्त्यं' पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ पृथिव्यन्यसमवेतत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यवच्छेदस्य शक्यत्वेन शक्यानन्त्यमित्यर्थः । नन्वन्यसमवेतत्वादौ व्यवच्छेदे च खण्डशक्तावपि कथं

नीलो घटो नास्तीत्यादौ नीलघटत्वाद्यवच्छिन्नस्येव पार्थ एवेत्यादावपि पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नस्याभाव-प्रतीतिः समानञ्चेदं कृतौ कालान्वयवादिनां । धात्व-

---

इत्यत आह, 'नीलोघट इति, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया एव संसर्गत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् इति भावः । ननु एवमपि पदार्थतावच्छेदके व्यापारे आख्यातार्थवर्त्तमानत्वान्वयबोधे व्युत्पत्त्यन्तरकल्पना एवं व्यापाराश्रययोः पृथक् शक्यत्वे शक्तिद्वय-कल्पना च मण्डनमते दोष इत्यत आह, 'समानमिति, 'इदं' एतादृशकल्पनं, 'कालान्वयेति वर्त्तमानत्वाद्यन्वयेत्यर्थः, तन्मतेऽपि चैत्रेण पच्यते इत्यादौ कृत्यर्थे कृतौ वर्त्तमानत्वान्वयात् पचमान-इत्यादौ तदर्थस्य कर्मरेकदेशे वर्त्तमानत्वान्वयात् किं वा कृति-तदाश्रययोः पृथगेव तत्प्रत्ययस्य शक्यत्वादिति भावः ।

केचित्तु नञेकपदार्थयोः परस्परमन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वादनायत्या तत्र अखण्डशक्यमाश्रीयते इत्यत आह, 'समानञ्चेति, 'इदं'

पार्थ एवेत्यादौ पार्थान्यसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य बोध-केन रूपेण शक्तिकल्पनादित्यत आह, 'नीलइत्यादि नीलघटत्वावच्छिन्न-स्याभावस्य प्रतीतिर्यथेत्यर्थः, अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिबललभ्यत्वेन पार्थान्यसमवेतत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यथावच्छेदे प्रतीयते इति भावः । नञेकपदोपात्तयोर्विशेषण-विशेष्यभावेनान्वयस्यानङ्गीकारे अगत्या अखण्डशक्त्यं स्वीकार्यमित्यत आह, 'समानञ्चेदमिति, 'कृतौ' आख्यातार्थकृतौ, 'कालेति वर्त्तमानत्वादीत्यर्थं, तथाच नैयायिकमते एकपदोपात्तयोर्विशेष्य-विशेषणभावेनान्वयः यथा

र्थानुकूलव्यापारविरहिण्यपि महीरुहादौ संयुज्यत-इत्यादिव्यवहारात् संयोगवत्त्वमात्रप्रतीतेः न तु तत्र प्रत्ययस्य व्यापारवाचितेति न सकर्म्मकत्वं, संयोग-

एकपदार्थयोः परस्परमन्वयित्व, पचतीत्यादावेकपदार्थयोरपि कृति-वर्त्तमानत्वयोरन्वयस्य तेनाभ्युपगमात् स्थलविशेषे तयोरन्वयस्याव्यु-त्पन्नत्वादिति भावः । इति व्याचक्षु' ।

ननु फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे फलावच्छिन्नव्यापारवाचित्वं न मुख्यसकर्म्मकत्व किन्तु फलवाचकत्वमेव तथाच संयुजिप्रकृतेरपि मुख्यसकर्म्मत्वापत्तिरित्यत आह, 'धात्वर्थेति, 'महीरुहादाविति श्येनमात्रकर्म्मजन्यश्येनसंयोगवति महीरुहादावित्यर्थः । ननु महीरुहः संयुज्यते इत्यत्र बाधेन व्यापारानभिधाने तु श्येनः संयुज्यते इत्यत्र व्यापाराभिधानमस्तु बाधकविरहादित्यत आह, 'संयोग-वत्त्वमात्रेति संयोगाश्रयत्वमात्रेत्यर्थं, न तत्र प्रत्ययस्य व्यापार-वाचितेति किन्तु यथायथमाश्रयत्वमेव प्रत्ययार्थं इति भावः । 'न सकर्मकत्वमिति, तथाच यद्धात्वुत्तरप्रत्ययेन व्यापारो बोध्यते ताद्धातुरेव मुख्यसकर्मकः अनुगतसकर्मकत्वानिरुक्तावपि पचति-

पचतीत्यादौ तथा पच्यमान इत्यादौ मध्यगस्यापीति भाव । ननु चैत्रेण तण्डुल पच्यते इत्यादिवत् महीरुहेण विहग संयुज्यत इत्यादावपि महीरुहवृत्तिव्यापारजन्यधात्वर्थसंयोगशालित्वमयोर्वाच्यत्वयाच नियमे विहगादिकर्म्मजन्यसंयोगशालिनि महीरुहादौ महीरुहेण विहग संयुज्यते इति प्रयोगे योग्य स्यादित्यत आह, 'धात्वर्थेति, ईदृशव्यवहारानभ्युपगमे आह, 'संयोगेति महीरुहवृत्तिसंयोगाश्रयोविहग इत्याकारिकाया एव प्रतीतेरित्यर्थं, 'सकर्म्मकत्वं' संयुक्तधात्वादीनां सकर्म्मकत्वमयोग्यर्थं । नन्वेवं

तत्र तत्र तत्तत्फलानुकूलतत्तद्व्यापारविशेष एव धात्वर्थः सर्वत्र धात्वाश्रयत्वमेव कर्तृत्वं संख्या-वर्त्त-मानत्वादिकं क्वचिदाश्रयत्वादिकमपि वा आख्यातार्थ-

---

त्वादिप्रकारकबोधस्य स्वारसिकत्वेन प्रामाणिकानुभवसिद्धत्वापलाप-प्रसङ्ग इत्येव तन्मते दोषो बोध्यः ।

गुरुमतमाह 'तत्र तत्रे'त्यादिना, 'तत्तत्फलेति तानि तानि फलानि संयोग-विभाग-विक्लित्ति-स्वत्वविगमादिरूपाणि, तदनुकूलो व्यापारविशेषः गमि-त्यजि-पचीनां कर्तुः स्पन्दन-दहनाद्यादेर्ज्ञान-रूप-इच्छादिव्यापारविशेष इत्यत्र विशेषपदोपादानात् मोदनादृष्ट-तज्जनकयागाद्युदासः, पचेः माषादिविक्लित्तिजनकस्य तण्डुला-वयवक्रियादेर्व्युदासः, तत्र पच्यर्थत्वे तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुल-पदस्य तण्डुलावयवपरतया परसमवेतस्य द्वितीयार्थस्य धात्वर्थ-माषादिविक्लित्तिजनकस्पन्दस्य पच्यर्थत्वेऽपि पचतीत्यादौ चैत्रादेः स्वजनकत्वादिसम्बन्धेन धात्वर्थाश्रयत्वादिति भावः । 'आश्र-यत्वादिकमिति, 'आदिपदात् प्रतियोगित्वपरिग्रहः', भाव-कर्मा-

---

गुरुमतं दूषयितुमाह, 'तत्र तत्रेति पचति-गच्छतीत्यादावित्यर्थः, पचती-त्यादौ विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोऽध सन्तापनादि' गच्छतीदौ संयोगानुकूल-व्यापार इत्यर्थः । नन्वेवं न्यायमताविशेष इत्यत आह, 'सर्वत्रेति धात्वर्था-श्रयत्वञ्च क्वचित् परम्परया क्वचिच्च साक्षादित्यर्थः, तथाचाश्रयतासम्बन्धेन धात्वर्थस्य चैत्रादावन्वय' साक्षाद्भेदेन नामार्थे धात्वर्थप्रकारान्वयबोधस्या-व्युत्पन्न एवेति भाव । नन्वेवमाख्यातार्थः को भविष्यतीत्याकाङ्क्षायामाह, 'संख्येति पचतीत्यादौ वर्त्तमानत्वादिकमाख्यातार्थ', नामार्थ-धात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वमते त्वाह, 'क्वचिदिति, पचतीत्यादावाश्रयत्वमा-

इति गुरुमतमपि तत्र तत्र तादृशयत्नाननुभवप्रसङ्गा-दनुपादेयम् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमणि-भट्टाचार्यकृत आख्यातवादः समाप्तः ।

ख्यातवारणाय क्वचिदित्युक्तं, कर्माख्यातस्य फलमेवार्थः । 'तादृशेति वर्त्तमानत्वादिविशिष्टेत्यर्थः, तादृशानुभवः स्वारसिकत्वेन विशेषणीयः, तेन लक्षणया तत्र यत्नानुभव इति निरस्तं । इदमुपलक्षणं यत्नत्वादिकमुपेक्ष्य आश्रयत्वादेर्गुरुत्वादित्यपि बोध्यमिति दिक् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितं आख्यातवादरहस्यं समाप्तं ।

ख्यातार्थं इति न नामार्थ-धात्वर्थयोरित्यादिव्युत्पत्तिविरोध इति भावः । नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वस्यैवाख्यातार्थत्वे क्वचिदित्युक्तं, 'आश्रयत्वादौ-त्यादिपदेन क्वचित् प्रतियोगित्वमित्यस्य संग्रह', 'गुरुमतमपीत्यस्यानुपादे-पादेयमित्यनेनान्वय', अनुपादेयत्वे हेतुमाह, 'तत्र तत्रेति पचति-गच्छती-त्यादावित्यर्थं । वस्तुतस्तु चैत्र पचतीत्यादिप्रयोगो न स्यात् पाकादेर्विक्लि-त्त्यनुकूलव्यापारस्य स्थाली-वह्निसंयोगादेराश्रयत्वस्य चैत्रादावभावात् पाक-विशेष्यकानुकूलकृतिमत्त्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेनाश्रयत्वञ्च न प्रामाणिकं तथानुभवविरहात्, अपि च तादृशपरम्परासम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वत्वापेक्षया लाघवेन कृतित्वजातेः शक्यतावच्छेदकतायाएव युक्तत्वादित्यादि स्वयमूह-नीयमिति संक्षेप ॥ ० ॥ ० ० ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-रामचन्द्रन्यायवागीश-भट्टाचार्य-विरचिताख्यातवादटिप्पणी समाप्तिपदमारूढवती ॥

अथ शब्दखण्डे नञ्वादः ।

संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च(1) नञोऽर्थः । तत्र चान्व-

अथ शब्दखण्डे नञ्वादविवृतिः ।

राधामुखाब्जमधुमत्तमधुव्रतश्री-
कृष्णस्य पादयुगलं शिरसा प्रणम्य ।
नञ्वादमन्नतशिरोमणिगूढभावं
श्रीमान् गदाधरसुधीर्विशदीकरोति ॥

यद्यपि सादृश्यादयः षडेव नञर्थाः, तदुक्तं,—

"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट्प्रकीर्त्तिताः" ॥ इति,

---

(1) नञ्पदार्थमर्य्यालोचयद्भिस्तत्त्वचिन्तामणिकारश्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायैः प्रणीतस्य तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतशब्दपरिच्छेदस्य नञ्पदार्थपर्य्यालोचनरहितस्य असम्पूर्णभावमाकलयद्भिरस्माभिस्तत्त्वचिन्तामण्यन्तर्गतशब्दपरिच्छेदस्य शेषे तार्किकाग्रगण्यचिन्तामणिदीधितिकारश्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचार्य्यप्रणीत-नञ्वादप्रबन्धः गदाधरभट्टाचार्य्यकृतटीकया सह परिशिष्टभावेन मुद्रापित इति ।

---

* 'संसर्गाभाव इत्यादि, प्रकृतावच्छेदकभेदेन शक्तिभेदस्य सूचनाय उक्तिभेदः, तथाच संसर्गाभावत्वं अन्योन्याभावत्वञ्च नञः प्रकृतावच्छेदक-

तथापि लक्षणयैव सादृश्याद्यर्थे प्रयोगनिर्व्वाहे सादृश्याद्यर्थे शक्तिकल्पनमयुक्तं अपि त्वभावान्यत्वरूपार्थद्वये, सादृश्याद्यपेक्षया अभावत्व-भेदत्वयोर्लघुतया तयोः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे विनिगमकत्वादित्याशयेनाह, 'संसर्गाभाव इति, 'नञोऽर्थः' नञ्पदवाच्यः, संसर्गाभावे अभावत्वेनैव शक्तिर्न तु तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावत्वरूपसंसर्गाभावत्वेन गौरवात् तेन रूपेण बोध-स्यानुभविकत्वाच्च । अतएव "तत्सादृश्यमभावश्चेत्यादिकारिकाया-मभावत्वेनैव संसर्गाभावस्योपादानं न तु संसर्गाभावत्वेन । न च संयोगादिरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनाभावभानानुप-गमे भूतले न घट इत्यादिशब्दजन्यबोधस्य संयोगादिसम्बन्धेन भूतलादौ घटादिविशिष्टबुद्धावविरोधित्वापत्तिस्तत्सम्बन्धेन तद्विशि-ष्टबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वावगाहिन्या एवाभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । निरुक्तसंसर्गाभावत्वेन शक्तावपि तादा-त्म्यातिरिक्तसम्बन्धत्वेनानुगतरूपेणैव संसर्गाभावत्वशरीरे संयोगादीनां निवेशान्नञ्पदशक्त्या विशिष्टसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-त्वालाभात् तादृशशाब्दबोधस्योक्तविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेना-काङ्क्षादिबलादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य[1] विशिष्टप्रतियोग्य-

(१) संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतिताकत्वस्येत्यर्थः ।

मित्यर्थं । न च लाघवात् सर्व्वसाधारणमभावत्वमेव शक्यतावच्छेदकमस्तु तत्तत्समभिव्याहारबलात् समवायाद्यवच्छिन्नायास्तादात्म्यावच्छिन्नायाश्च प्र-तियोगितायाः संसर्गतया भानादेव बोधवैलक्षण्यमिति वाच्यं । घटोनास्ती-त्यादौ संसर्गाभावत्वस्यैव घटो न इत्यत्र भेदत्वस्यैव प्रकारतया चानुभविक-

भावयोः सम्बन्धविधया भानस्योपगन्तव्यत्वात्[1], भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यबोधे कदाचित् संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं कदाचिच्च समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं भासते इत्यत्र तत्तत्सम्बन्धतात्पर्यमेव नियामकं, संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ संयोगेनेत्यादितृतीयान्तार्थः संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं प्रकारतयापि भासते ।

अथ संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नाभावस्य समवायावच्छिन्नघटसंयोगाभावसमनियततया तदभिन्नत्वेन कपाले समवायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिः[2]। न च तृतीयार्थोऽवच्छिन्न-

---

(१) तथा चाभावत्वेन प्रत्यक्षावपि आकाङ्क्षादिवशात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य सम्बन्धविधया भानाभ्युपगमेऽपि तादृशबुद्धेर्वैशिष्ट्यबुद्धिविरोधित्वोपपत्तिरिति भावः ।

(२) कपालवृत्तिसंयोगावच्छिन्नघटाभावे समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य तृतीयान्तार्थस्याबाधादिति भावः ।

त्वेन तथाभिधानात् । संसर्गाभावत्वस्य ध्वंस प्रागभावयोरप्यनुभवबलादनुगत प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभाववशाच्च सिद्धं, अत्यन्ताभावस्येव ध्वंस प्रागभावयोरपि बुद्धौ नियमतः तत्त्वावच्छेदेन तद्देशे प्रतियोगिमत्ताधीप्रतिबन्धः, अत्र च समवायादिना तद्घटवत्ताबुद्धिं प्रति तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावध्वंस-प्रागभाववत्त्वादिबुद्धित्वादिना प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् लाघवेन समवायेन तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धित्वमेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकमिति कल्प्यते, तच्च ध्वंस प्रागभावयोः समवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनैव निर्वहतीति प्राचीनाः । नव्यास्तु संसर्गाभावत्वं न संसर्गारोपपूर्वकप्रतीतिविषयतावत्त्वं संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं वा आरोप

त्वमेव तस्य च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायामन्वयान्नायमतिप्रसङ्गः[1] इति वाच्यम्। घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संसर्गतया तत्र पदार्थस्य प्रकारतया अन्वयासम्भवादिति चेत्, न, तृतीयार्थसमवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-घटपदार्थघटत्वविशिष्टयोरेकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यमिति न्यायेनाभावांशे अन्वयबोधस्वीकारेणानुपपत्तिविरहात्[2]।

अथाभावत्वस्यान्योन्याभावसाधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽन्योन्याभावे पृथक्शक्तिकल्पनमनर्थकम्। न चान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरोधेन तत्र शक्त्यन्तरकल्पनमावश्यकं अन्यथा तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारके अयं घट इत्यादिबोधे नायं घट इत्यादिवाक्यजन्यबुद्धेरप्रतिबन्धकत्वापातात् अन्योन्याभावत्वावगाहिबुद्धेरेव तथाविधबोधविरोधित्वात् अन्यथा अयं घटाभाववानित्यादिबुद्धेरपि

(१) तथाच संयोगसम्बन्धावच्छिन्न-घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव-समवायावच्छिन्नघटसंयोगत्वावच्छिन्नाभावयोरभेदेऽपि कपाले घटाभावेऽपि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया· समवायावच्छिन्नत्वविरहान्नातिप्रसङ्ग इति भाव।

(२) एकविशिष्टे अपरान्वयस्थले उद्देश्यतावच्छेदक-विधेययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावो भासत इति भावः।

स्वाभावप्रत्यक्षे हेतुत्वे मानाभावात् अतीन्द्रियाभावाव्याप्तेश्च संसर्गाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाद्यनिवेशे संयोगान्योन्याभावाद्यतिव्याप्तेश्च संयोगितादात्म्यस्य संयोगरूपतया तस्य फलत· संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् संयोगतया तादात्म्यतया चावच्छेदकताया वैलक्षण्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् एवमन्योन्याभावत्वमपि न तादात्म्यावच्छिन्नाभावत्वं उक्तरीत्या संयोगेन संयोगान्योन्या-

तादृशबोधविरोधित्वापत्तेरिति वाच्यम्। अभावत्वस्य नञ्पदशक्यतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकानुयोगि-प्रतियोगिवाचकपदसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षाबलेन भानात् तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपान्योन्याभावत्वलाभेन तेन रूपेण शक्तेरकिञ्चित्करत्वात्। न च नास्त्येवान्योऽन्याभावे पृथक्शक्तिः संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्द्वयोर्विशेषयोः पृथगुपादानं अभावसामान्यस्य नञ्पदार्थत्वलाभाय यथा यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयाविषयत्व विशेषद्वयोपादानं व्यतिरेकज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतालाभायेति वाच्यम्। पृथक्शक्तिं विना नञर्थः यद् इत्यस्यासङ्गतेर्दुर्वारत्वादिति चेत्, स्यादेवं, यद्यन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपं भवेत्, तदेव न, संयोग्यादितादात्म्यस्य संयोगादिरूपतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नसंयोग्यत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वापत्तेः, अपि त्वनुयोगिताविशेष एव, एवञ्च तादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वमप्यप्रामाणिकं इह संयोगेन घटो नास्तीत्यादिवत् अयं तादात्म्येन न घट इत्याद्यप्रत्ययात्, एवञ्च तादृशानुयोगिताविशेषप्रकारकत्वमेवाभेदसम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्रं तथाच तेन रूपेण पृथक्शक्तिकल्पनं तत्प्रकारकबोधानुरोधेनावश्यकम्। न

भावेऽतिव्याप्तिः, किन्त्वत्यन्ताभावादौ संसर्गाभाव इत्याकारानुगतप्रतीतिसाक्षिकमखण्डोपाधिरूपमेव सत्, एवमन्योन्याभावत्वमपि तथा प्रतीतिसिद्धमखण्डोपाधिरूपमेवेति तदेव शक्यतावच्छेदकं। यदि च घटो नास्तीत्यादावत्यन्ताभावत्वप्रकारकैव बोध इत्यानुभविकं न तु ध्वंसादिसाधारण-

चाभावत्वावच्छिन्ने प्रतियोगिसम्बन्धविधया अन्योन्याभावत्वरूपविलक्षणानुयोगिताया भानमेवाभेदसंसर्गक-प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्र आस्तां तथाचाभावत्वविशिष्टशक्त्यैवोपपत्तौ किं भेदे शक्त्यन्तरेणेति वाच्यम्। यतो नायं घट इत्यादौ घटत्वावच्छिन्नस्य घटत्वावच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेनैवानुयोगिताविशेषरूपभेदत्वांशे भानमावश्यकं अनुयोगिताया एव प्रतियोगिरूपसम्बन्धिविनिर्मोकेण प्रत्ययेऽभानात् अभावस्य चेदन्त्वादिनापि भानात् प्रतियोग्युपरागेणैव भानमित्यनियमात् एवञ्चाभावे धर्म्मिणि प्रतियोगिनः प्रकारत्वं तत्राप्रामाणिकमित्यनुयोगितांशे प्रतियोगिप्रकारकत्वमेव प्रतियोगिप्रकारकधीविरोधित्वे तन्त्रं तथाच भेदत्वरूपानुयोगिताविशेषविशिष्टे शक्त्यन्तरमावश्यकं तदन्तरेण(१) अनुयोगिताविशेषणतया प्रतियोगिनोऽन्वयासम्भवादित्याशय (२)।

एतेन तु नञ्पदजन्यप्रातिपदिकार्थे भावान्वयबोधे सप्तमीसमभिव्याहारज्ञानं हेतुर्नञ्जन्यान्योन्याभावबोधे समानविभक्तिकनामसमभिव्याहारज्ञानं तथेति व्युत्पत्तिभेदसूचनायैव पृथगभिहितं न तु शक्तिभेद इत्याहुः।

(१) अनुयोगिताविशेषविशिष्टे शक्तिं विनेत्यर्थः।

(२) अपदार्थे पदार्थस्य प्रकारतया अनन्वितत्वनियमादिति भावः।

संसर्गाभावत्वेन घटादिशून्येऽपि अत्यन्ताभावमादायैव नास्तीत्यादिधीरबाधिता तदा अत्यन्ताभावत्व अन्योन्याभावत्व द्वयमपि शक्यतावच्छेदकमिति प्राहुः।

नन्विह घटो न अयं घटो न इत्यादौ घटादेरभावे प्रतियोगितयान्वयेऽपि घटत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानं विना तादृशवाक्यजबुद्धीनां घटत्वादिविशिष्टघटादिविशिष्टधीविरोधितानुपपत्तिः। इह घट-पटौ न स्तः नीलघटो नास्ति नायं नीलघटः इत्यादिबुद्धीनां घटत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टबुद्धिविरोधितया तद्विशिष्टबुद्धिविरोधितायां शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहितायाः प्रयोजकत्वात्। न चाभावांशे शुद्धघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतैवोपदर्शितबुद्धिविरोधिताप्रयोजिका न तु तादृशप्रतियोगिकत्वावगाहितेति वाच्यम्। अभावस्य तद्रूपावच्छिन्नवत्ताविरोधित्वप्रयोजकं यत्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवगाहितामनादृत्य तद्रूपावच्छिन्नप्रकारतामात्रेणाभावबुद्धेः प्रतियोगिमत्ताधीविरोधित्वासम्भवात् घटो नास्तीति ज्ञाने शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वानवगाहनेऽपि तस्य घटसामान्यवत्ताबुद्धिविरोधित्वे नीलघटत्वावच्छिन्नवत्ताबुद्धेः शुद्धघटत्वावच्छिन्नाभाववत्ताबुद्धिविरोधितावत् नीलोघटो नास्तीति ज्ञानस्यापि अधिकन्त्वित्यादिन्यायेन तद्विरोधित्वौचित्येन(१) तस्यास्तथाविरोधित्वं न तु घटो नास्तीत्यादिबुद्धेरिति विशेषानुपपत्तेः। एवमुक्तस्थले घटत्वादेः प्रतियोगिता-

(१) घटसामान्यवत्ताज्ञानविरोधित्वौचित्येनेत्यर्थः।

ननु यत्किञ्चिद्घटवति घटो नास्तीति यत्किञ्चिद्घटे वा घटो नेति धीः घटान्तरस्य संसर्गाभावं अन्योन्याभावं वा अवलम्ब्य कुतो न स्यादित्यत आह, 'तत्रेति, 'तत्र' संसर्गाभावे अन्योन्याभावे च नञर्थे, 'अन्वयितेति प्रतियोगितासम्बन्धेन नञर्थे योऽन्वय तत्त्वावच्छेदकं घटो नास्तीत्यादौ घट-

यितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यं,

वच्छेदकत्वाभावे वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गोऽपि दुर्वारः। तद्भानन्तु न पदार्थविधया उक्तवाक्ये तदुपलम्भकाभावादिति कथं तदित्याकाङ्क्षायां आकाङ्क्षादिबलात् प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धघटकतया तद्भानमित्याह, 'तच्च चेति, 'तच्च' नञर्थे संसर्गाभावे, भेदे च, 'अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति येन रूपेण प्रतियोगिनोऽभावांशे विशेषणता तद्धर्मपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमित्यर्थः, 'व्युत्पत्तिबललभ्यमिति अपदार्थोऽपि तद्रूपावच्छिन्नोपस्थापकशब्दविशेषरूपाकाङ्क्षाबलात् प्रतियोगिसंसर्गतया लभ्य इत्यर्थः। घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वञ्च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वविशेषितानुयोगिता, सा च घटादिरूपविशेषणप्रतियोगिकेति तत्सम्बन्धतया भासते, अनुयोगिताया दर्शितविशेषणञ्च[1] संसर्गतावच्छेदकतया भासते, नञ्पदार्थतावच्छेदकानुयोगितायां घटादेरन्वयोपगमे तु तत्र[2] तादृशप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव सम्बन्धः घटादिनिष्ठप्रतियोगिताप्रतियोगिकं निरूपत्वं घटादिरूपप्रतियोगिप्रतियोगिकमपीति तस्य घटादिसम्बन्धता।

(१) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिनिरूपितत्वमित्यर्थं ।

(२) अनुयोगितायामित्यर्थं ।

त्वादिकं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थ, 'व्युत्पत्तेरिति पदान्तरासमभिव्याहृतघटत्वविशिष्टघटवृत्तिमत्पदसमभिव्याहृतनञ्पदजन्यसंसर्गाभावोपस्थितेर्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेनैव घटत्वविशिष्टप्रकारकान्वयबोधजनकत्वस्याभाव्यं व्युत्पत्तिस्तद्बलात् सिद्धं शाब्दबोधविषय इत्यर्थः। तेन

केचित्तु अभावे घटादेः सम्बन्धोऽनुयोगिता तत्सम्बन्धतया भासते, घटादिपारतन्त्र्येण च घटत्वादेरपि अभावविशेषणतया तस्य सम्बन्धः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व, अनुयोगितायाः घटाद्यन्वय-पक्षेऽपि तस्याः घटादिपारतन्त्र्येण घटत्वादेरन्वयबोध, सर्व्वत्रैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे ईदृशी रीतिरनुसरणीया। एवञ्च कम्बुग्रीवा-दिमत्त्वादेर्गुरुतया अनवच्छेदकत्वपक्षे कम्बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताया अप्रसिद्धावपि न क्षति। अवच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्य च खण्डशः प्रसिद्ध्यैव तादृशसम्बन्धेन तस्य विशेषणतासम्भवात्। न चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशे-षितप्रतियोगितायाः सम्बन्धप्रवेशपक्षेऽपि विशेष्य-विशेषणयोः खण्डशः प्रसिद्ध्या विशेष्य-विशेषणभावेन सम्बन्धता निर्व्वहत्येवेति वाच्यम्। एवं सति तादृशबुद्धेर्भ्रमत्वासम्भवात्, तथाहि तादृशज्ञाने न विशिष्टसम्बन्धेनाभावांशे प्रतियोगिनो भ्रमः विशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेः तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभाववती-त्यादेस्तत्सम्बन्धघटितभ्रमत्वस्य दुर्निरूपत्वात्, तज्ज्ञाने प्रतियो-गितांशे कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य भ्रमः तदवच्छिन्नत्वप्रसिद्धेश्च विषयितासम्बन्धावच्छिन्नतद्विशिष्टाभावस्य घटत्वादिविशिष्टाभावा-

---

नीलोघटो नास्तीत्यादौ न घटत्वावच्छिन्नाभावधीः तत्र घटपदस्य नीलपद समभिव्याहारात् तदसमभिव्याहृतत्वस्य तत्समभिव्याहृतत्वेनाज्ञातत्व तेन नीलोघटो नास्तीति प्रयुक्ते नील इत्यश्रुत्वा घटो नास्तीति यत्र शाब्दबोध तत्रापि नानुपपत्तिः, अन्वयितावच्छेदकत्व वैज्ञानिकं तेन लोहितो वह्नि र्नास्तीत्यादौ लोहितवह्नित्वस्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः, तत्र लोहितत्वानु

समनियतस्य प्रतियोगितायां वृत्त्यनियामकतया विषयिताया-श्चाभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताविरहेऽपि तेन सम्बन्धेन तद्वि-शिष्टवह्निप्रतियोगितावच्छेदकतायामित्यपि न, भ्रमत्वस्य प्रकारता-घटितत्वेन संसर्गतावच्छेदकीयविषयतायां विशेषणज्ञानानपेक्षायां प्रकारत्वासम्भवेन तदंशे भ्रमत्वासम्भवात् ।

यत्तु तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताक-तदभाववति तद्रूपेण तत्संसर्गक-तत्प्रकारकज्ञानं तद्रूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धेन तद्भ्रमः विशिष्टसम्बन्धाप्रसिद्धिस्थलेऽपि व्यधिकरणतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगि-तावच्छेदकसम्बन्धताकाभावप्रसिद्ध्या तादृशाभावमादाय तद्रूपा-वच्छिन्नतत्सम्बन्धेन भ्रमत्वनिर्वाहात् कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादि-ज्ञानं कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वादिविशेषि-तानुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिन एव भ्रमः, व्यधिकरणधर्मा-वच्छिन्नाभाव. प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभाव-धीहेतुतया तादृशकारणबाधेन तादृशाभावप्रतीत्यसम्भव इति मणिकारेण खण्डितः । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेद-कसम्बन्धताकाभावखण्डनन्तु तादृशरीत्या न सम्भवति विशिष्टसम्ब-न्धावच्छिन्नाभावबुद्धौ विशिष्टसम्बन्धज्ञानस्याहेतुत्वादिति तदपि न सत्, तादृशाभावस्याननुभवात् ।

योगितावच्छेदकतया भासवह्नित्वस्यैवावच्छिन्नत्वे तादृशावच्छिन्नत्वस्य प्रति-योगिताकत्वे तस्य चाभावे सम्बन्धः संसर्गविधया भानेऽप्येतादृशः परस्परोप-श्लेषो ह्यनुभवबलात् सम्बन्धविधयैव विषयः । इयांस्तु विशेषः यत्र तादृश-परस्परोपश्लेष एव सम्बन्धताख्यविषयता पर्याप्ता तत्र तादृशावच्छिन्नत्वा-

अथ स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिविशेषणस्य प्रतियोगिविशेष्याभावांशे प्रकारतोपगमे पीतघटश्ति नीलघटो नास्तीति बुद्धेरनुपपत्तिः स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य स्वपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वरूपतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे घटत्वादेर्विशेषणस्य तादृशसम्बन्धविरहात्। न हि तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकता घटत्वादौ पर्य्याप्ता, नीलत्वादेरपि तदवच्छेदकत्वात् घटादिसामान्याभावस्य च तादृशसम्बन्धेन घटत्वादिसम्बन्धिनः पीतघटादिमत्यसम्भवात्। अतो नीलसहितघटत्वादिरूपप्रतियोगिविशेषणधर्म्मपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वं प्रतियोगिसम्बन्ध एव इत्युपेयं इति चेत्, न, नीलघटो नास्तीत्यादौ नीलादिसहितस्वपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतोपगमेन सामञ्जस्यात्। न च स्वपदार्थस्य सम्बन्धिनो घटत्वादेः सम्बन्धाघटकत्वेन नीलादिसहितत्वेन घटत्वादेर्घटत्वादिसम्बन्धघटकत्वासम्भवात् नीलादिसहितस्वपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वस्य घटत्वादिसम्बन्धतेति वाच्यम्। अगत्या अत्र सम्बन्धिनोऽपि सम्बन्धघटकत्वोपगमादिति वदन्ति। तदसत्, कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्याप्तिभानस्यावश्यकतया स्वपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमेवा-

---

दौना प्रकारता। यत्र च तादृशविशिष्ट एव वैज्ञानिके पारमार्थिके वा सा पर्य्याप्ता तत्र न तादृशसम्बन्धघटकस्य सा किन्तु सम्बन्धीभूततादृशविशिष्टप्रतियोगिन एवेति। अतएव लोहित स्फटिक इत्यादौ लौहित्यसमवायिप्रतियोगिकसंयोगस्य सम्बन्धत्वेन संसर्गांशे लौहित्यसमवायिनोऽपि प्रति-

भावे तत्सम्बन्धः[१] इत्युपेयम्। तदर्थञ्च स्वभिन्नधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, तत्र च स्वपदार्थस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरनिवेशो न सम्भवति भिन्नत्वस्य केवलान्वयित्वात् भिन्नधर्मानवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धेः। तन्निवेशे च[२] सम्बन्धाप्रसिद्धिर्दुर्वारैवेति।

वस्तुतः कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिबुद्धौ कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वविशेषितानुयोगितायाः प्रतियोगिसम्बन्धतया भानमतेऽपि नानुपपत्तिः, यादृशसम्बन्धे यद्रूपवत्त्वयत्प्रतियोगिकत्व-यद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिकत्वानां त्रयाणामभावस्तद्रूपविशेषिततत्सम्बन्धेन तत्प्रकारकं तद्धर्मिविशेष्यकं ज्ञानं तद्रूपावच्छिन्नतत्सम्बन्धेन तस्य तद्धर्मिणि भ्रम इति भ्रमत्वनिरुक्त्या तादृशबुद्धेः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वविशेषितानुयोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिभ्रमत्वोपपादनसम्भवात्। तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वञ्च विषयत्वादौ प्रसिद्धं, सम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितञ्च भ्रमत्वं अवश्योपेयं, अन्यथा वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते तत्सम्बन्धेन तस्याभाववति तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वं भ्रमत्वमिति निर्वचनासम्भवात्, तथा निर्वचने वृत्त्यनियामकसम्ब-

(१) कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेः सम्बन्ध इत्यर्थः।

(२) कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिनिवेशे चेत्यर्थः।

योगित्वस्य संसर्गतया भानेऽपि न लौहित्यसमवायिनः प्रकारतेति ध्येयं। घटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वञ्चेति विसकलितमेव सम्बन्ध, न तु तेषां परस्परोपश्लेषोऽपीति केचित्। तत्तुच्छं, एतत् त्रितयं यदि घटत्वस्य संसर्गस्तदा प्रतियोगितायामपि घटत्वस्य सम्बन्धमाने अनुभवविरोधः।

न्यावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा तत्सम्बन्धावगाहिभ्रमासंग्रहात्, तेन सम्बन्धेन तद्भेदनिवेशे च व्यधिकरणसम्बन्धेन भ्रमासंग्रहात्। एवञ्च स्वसमवायिसंयोगसम्बन्धेन स्फटिकविशेष्यक-लौहित्यप्रकारकप्रमायामतिव्याप्तिवारणप्रकारोऽस्मत्कृतव्युत्पत्तिविचारे अनुसन्धेयः। कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिवाक्यस्य प्रामाण्ये च तदन्यथानुपपत्त्या गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमावश्यकं, अन्यथा नीलोघटो नास्तीत्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात्। तथाभेदसम्बन्धेन नीलरूपादिमतोऽन्वयितावच्छेदकत्वात् तेन सम्बन्धेन तस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गौरवेणासम्भवात् समवायादिना तत्र नीलरूपादेरवच्छेदकत्वे लाघवात्। न चान्वयितावच्छेदकविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव सम्बन्धो वाच्यः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादेरभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तद्विशिष्टव्यापकतावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धा नोक्तवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरिति वाच्यम्। गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिघटिततद्विशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वाप्रसिद्धा व्यापकतावच्छेदकशरीरे प्रतियोगितानां विशिष्योपादेयतया तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नाभावकूटस्य च दुर्ज्ञेयतया तस्य शाब्दबोधविषयत्वासम्भ-

---

अथ घटस्य सम्बन्धस्तदवच्छिन्नत्वेऽपि घटस्य संसर्गभाने स एव विरोध, घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता चाखण्डैवेति कश्चित्। तदपि न, लोहितवह्निर्नास्तीत्यादौ तदसम्भवात् घटो नास्तीत्यादावपि घटत्वादेरवच्छेदकत्वमानस्यापि चानुभविकत्वेन तदनभ्युपगमे चानुभवविरोधात्।

वात् । प्रत्यक्षात्मकविशिष्टबुद्धौ संसर्गोपस्थितेरनपेक्षितत्वेऽपि शाब्द-बुद्धौ संसर्गतात्पर्य्यज्ञानस्य हेतुतया संसर्गोपस्थित्यपेक्षणात्। तथाहि घटमानयेत्यादौ इदं वाक्यं कर्म्मत्वविशेष्यकाधेयत्वसंसर्गक-घट-प्रकारकबोधपरं इत्याकारकस्यैव संसर्गतात्पर्य्यज्ञानस्य हेतुता वाच्या, तत्र चाधेयत्वं प्रकार एव न तु संसर्गः । न च तत्राप्याधेयत्वं संसर्ग-तयैव विषयः तथाचैतद्वाक्यं घटवत्कर्म्मत्वप्रतीतिपरमित्याकारक-ज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यम् । तादृशवाक्यार्थस्यापूर्व्वतया शाब्द-बोधात् पूर्व्वं तज्ज्ञानस्याप्यसम्भवात् कथञ्चित् सम्भवे शब्दस्यानु-वादकतापत्तेः ।

यदि चेदं वाक्यं घटवत्प्रतीतिपरमित्याकारकमेव संसर्ग-तात्पर्य्यज्ञानं हेतुः प्रतीयते संसर्गविधया भासमानघटसम्बन्धस्य स्व-निष्ठाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितकर्म्मत्वनिष्ठविशेष्यता-कत्वमेवेति आधेयत्वस्याप्रकारतया न तज्ज्ञानापेक्षा न वा शब्द-स्यानुवादकतेति मन्यते तथापि तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारकबुद्धौ तद्ध-र्म्मांशे स्वरूपसम्बन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वबुद्धेरेव लाघवेनानुभवे-न च विरोधित्वात् कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीतिशाब्दजबुद्धेः कम्बुग्री-वादिमत्त्वांशे तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वानवगाहित्वे तस्या कम्बुग्रीवादिमत्त्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः ।

अत्र च घटो नास्तीत्यादौ घटः प्रतियोगितया घटत्वञ्च स्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकत्वेन सम्बन्धेनाभावे प्रकारीभूय भासते, घटत्वञ्च प्रतियोगि-विशेषणतापन्नमेवाभावे प्रकारः न तु स्वातन्त्र्येण धूमवान् पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादौ पर्व्वतविशेषणतापन्नं धूम इव वह्नौ तेनाभावो सदोष घट इत्या कारोनेति नव्या ।

अन्वयितावच्छेदकता यत्र रूपान्तरावच्छिन्ना तत्र तद्रूपविशिष्टावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव भासते अतो घटत्वादिरूपैकजात्यवच्छिन्नाभाववति पटत्वादिरूपापरजात्यादिविशिष्टवति जातिमान्नास्तीति वाक्यमप्रमाणं तद्देशे जातित्वाद्युपलक्षिताभावसत्त्वेपि तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावसत्त्वात् तद्विशिष्टावच्छिन्नाभावस्य अवच्छेदकविशेषणतद्धर्मान्तर्भावेन पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकः तद्विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताको वाऽभावः येन सम्बन्धेन यत्रान्वयितावच्छेदकता यत्र स्थले तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तत्र भासते तेन विषयितासम्बन्धेन गुणत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभाववति घटादौ गुणो नास्तीति वाक्यस्याप्रामाण्योपपत्तिः । समवायेन गुणत्वादिविशिष्टवाचकगुणादिपदार्थेनैवसम्बन्धेन तदवच्छिन्नस्यान्वयबोधविषयितादेरन्वयितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वात् । अथ घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः प्रतीयते इति सोन्दडमतेऽन्वयितावच्छेदकस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया भाननियमो न

अन्ये तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं घटस्यैव सम्बन्ध न तु घटत्वस्य इति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याहुः ।

तादृशव्युत्पत्तौ अन्वय-व्यतिरेकौ प्रमाणयति, 'नीलघटवती'त्यादिना, यद्युक्तव्युत्पत्तिर्नाभ्युपेयते तदा नीलघटवत्यपि पीतघटसंसर्गाभावस्य नीलघटे पीतघटस्यान्योन्याभावस्य सत्त्वात् घटप्रतियोगिकत्वेन तज्ज्ञानमपि नन्ना क्रियत इत्यर्थः, संसर्गान्योन्याभावभेदेनोदाहरणप्रदर्शनं, व्यतिरेकमुक्त्वान्वय-

सम्भवति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतया भासमानस्य घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकत्वात्। न च तृतीयार्थो वैशिष्ट्यं तस्य च प्रतियोगिन्यन्वयोपगमात् घटत्वादेरन्वयितावच्छेदकत्वं निराबाधमेव तस्य प्रतियोगिविशेषणवैशिष्ट्यपारलभ्येण प्रतियोगिन्यपि विशेषणत्वोपगमादिति वाच्यं। तथा सति प्रतियोगिनि बाधितधर्मस्य तदंशे प्रकारतया बोधनेन तद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः। एवं व्यधिकरणधर्मस्य प्रतियोगिनि प्रकारत्वोपगमेऽपि अन्वयितावच्छेदकता न व्यधिकरणधर्मनात्रपर्याप्ता अपि तु समानाधिकरणधर्ममन्तर्भाव्यैव तथा च समानाधिकरणधर्मस्य तत्र प्रतियोगितावच्छेदकानन्तर्भावात्। अन्वयितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वभानासम्भवः। न चान्वयितावच्छेदकैकदेशपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमपि भासत इत्युपगमसम्भवः। तथा सति घटसामान्याभावतात्पर्य्येणापि नीलघटो नास्तीति प्रयोगापत्तेः तद्धर्मांशे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्य्याप्तिभाने तद्धर्मपर्याप्तान्वयितावच्छेदकताकबोधसामग्र्यपेक्षाया अवश्योपेयत्वात्। न च तावतैव कथं घटसामान्याभावतात्पर्य्येण तथा प्रयोगापत्तिवारणं शुद्धघटत्वादिपर्य्याप्तप्रकारतावच्छेदकताकबोधोत्पादकसामग्र्या घटो नास्तीति वाक्यघटिताया अधिकन्त्वित्यादिन्यायेन नीलोघटो नास्तीति प्रयोगस्थलेऽपि सत्वादिति वाच्यं। अगत्या पदार्थान्तरविशेषितस्वार्थान्वयपरत्वेनाप्रामाणपदजन्यघटत्वावच्छिन्नोपस्थितेः शुद्धघटत्वावच्छिन्नप्रकारकबोधहेतुत्वमुपगम्य दर्शितस्थले तादृशबोधसामग्र्यभावस्योपपादनीयत्वात्। न च यत्र तृतीयान्तेन घटत्वावच्छिन्न-

प्रतियोगिताकत्वं प्रकारतया न प्रत्याय्यते तत्रैवान्वयितावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य संसर्गतया भाननियमः घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ घटत्वाद्यन्वितमवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तृतीयया अभावप्रकारतया प्रत्याय्यत इत्यन्वयितावच्छेदकं घटत्वादिकं उपलक्षणतयैव भासते अतः समानाधिकरणधर्मस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यं। प्रतियोगिन्युपलक्षणतया उक्तस्थलेऽन्वयितावच्छेदकभानोपगमे घटवति नीलघटत्वादिना पीतघटाद्यभावमादाय घटत्वेन घटो नास्तीतिव्यवहारस्य स्वप्रकृत्यर्थपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकतायास्तृतीयार्थत्वमुपगम्य घटत्वेनेत्यस्य घटत्वपर्य्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वार्थकतया नीलघटत्वावच्छिन्नाभावे तद्बाधेन वारणसम्भवेऽपि घटत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वाद्युपलक्षितपटाभावमादाय घटवति घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति व्यवहारस्य दुर्व्वारत्वात्। न च तृतीयया समभिव्याहृताभावान्वयितावच्छेदकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव बोध्यत इति घटत्वस्य द्रव्यत्वाव्यधिकरणतया न तथा प्रयोग इति वाच्यं। अवच्छेदकस्य वास्तववैयधिकरण्यविवक्षणे घटत्व-द्रव्यत्वयोर्व्वैयधिकरण्यभ्रमदशायां घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्याधीनबोधानुपपत्तेः। व्यधिकरणत्वेन ज्ञायमानत्वविवक्षणे तज्ज्ञानदशायां घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन पटाभावबोधकतया तद्वाक्यस्य[1] प्रामाण्यापत्तेः। न च तद्वाक्यस्य घटत्वे द्रव्यत्वव्यधिकरणत्वबोधक-

---

(१) घटवति घटत्वेन द्रव्यं नास्तीति वाक्यस्येत्यर्थः।

तथा न प्रामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यं । तदुभयवैयधिकरण्ये पदार्थत्वस्य वाक्यार्थत्वस्य चाभावेन तद्वाक्यतो बोधासम्भवात् ।

वस्तुतोऽन्यूनवृत्तिघटत्वाद्यवच्छिन्नद्रव्यादिसामान्याभाववति घटादिशून्यदेशे तथा व्यवहारात् वैयधिकरण्यमयुक्ततरं । न च तृतीयान्तेन यत्र घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावे बोध्यते तत्रान्वयितावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकत्वं सम्बन्धतया भासत इत्युपेयं · तथाच घटवति घटत्वावच्छिन्नपटाभावमादाय न तथा प्रयोगप्रसङ्गः ताटृशाभावप्रतियोगिताया द्रव्यत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यं । एवमपि घटवति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-घटाघटोभयाभावमादाय घटत्वेन घटाघटौ नस्त इतिवत् घटत्वेन प्रमेयं नास्तीति व्यवहारापत्तेर्दुर्व्वारत्वात् । ताटृशाभावप्रतियोगितायाः सकलप्रमेयवृत्तित्वात् । अत्र वदन्ति व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य व्यधिकरणधर्म्मवत् प्रतियोगिविशेषणतया भासमानः समानाधिकरणधर्म्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः, अत एव घटत्वेन घट-पटोभयं नास्तीत्यादिप्रतीतिविषयाभावस्य प्रतियोगिताया अव्यासज्यवृत्तित्वेऽपि व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्व्वाहः घटत्वादेस्तत्प्रतियोगितासमानाधिकरणत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणस्य घटत्वादिसहितघट-पटोभयत्वादेः प्रतियोगित्वाधिकरणघट-पटयोरपर्य्याप्तिरिति । यद्यपि पटादिनिष्ठप्रतियोगितायाव्यधिकरणघटत्वावच्छिन्नत्वेनैव व्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिर्व्वाहस्तथापि तदभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मविशिष्टप्रतियोगिनिरूपिताधि-

करणतया सममभावस्य विरोधात् घटवति भूतलादौ तादृशाभा-
वासत्त्वप्रसङ्गात् । अस्मन्मते च व्यासज्यवृत्तितदभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणघटत्व-पटत्वयोरधिकरणाप्रसिद्धा तादृशा-
भावविरोध्यधिकरणताया अप्रसिद्धा तस्य केवलान्वयित्वनिर्वाहः ।
न चैतदनुरोधेन वह्नित्वविशिष्टाधिकरणतावति पर्वतादौ महान-
सीयवह्नित्वावच्छिन्नाभाववत्त्वानुरोधेन च प्रतियोगितावच्छेदक-
तापर्याप्त्यधिकरणधर्मविशिष्टनिरूपिताधिकरणतयैव सम्वेदभावस्य
विरोधः तदा घट-पटौ नस्त इतिप्रतीतिविषयघट-पटोभयत्वा-
वच्छिन्नाभावस्यापि केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तथाहि तादृशाभावस्य
प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्नोभयत्वमात्रे केवलघटत्वादौ वा यत्-
किञ्चिदुभयवति केवलघटादिमति च तादृशाभावासत्त्वप्रसङ्गात् ।
नापि घट-पटद्वित्वविशिष्टद्वित्वे, तादृशविशिष्टानुपस्थितौ तथा
प्रतीत्युदयप्रसङ्गात्, अपि तु उभयत्वे तद्धर्मितावच्छेदकतापक्षे
घटत्वे पटत्वे चेति वाच्यं । स्वप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्तिर्या-
दृशे तादृशपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणतया सममभावस्य
विरोधात् घट-पटावचेतिप्रतीतिसाक्षिकद्वित्व-तद्धर्मितावच्छेदकता-
पन्नघटत्वादिसमुदायपर्याप्तनिरूपकतावच्छेदकताकाधिकरणतावति
अत्र घट-पटौ नस्त इतिप्रतीतिसिद्धतादृशसमुदायपर्याप्तप्रतियो-
गितावच्छेदकताकाभावासत्त्वात् तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वप्रसङ्ग-
विरहात् ।

केचित्तु तदभावप्रतियोगित्वमगत्या व्यासज्यवृत्ति स्वीक्रियते
तथा च यद्धर्मावच्छिन्ने प्रतियोगितायाः पर्याप्तिः प्रतियोगिताव-

च्छेदकविशिष्टस्य तदवच्छिन्नस्यैव चाभावविरोधितया न समानाधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विना तादृशाभावस्य केवलान्वयित्वानुपपत्तिरित्याहुः ।

घटत्वेन पटो नास्तीत्यादौ यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तृतीयान्तेनाभावांशे प्रत्याय्यते यस्य धर्मोऽभावनिरूपितप्रतियोगिनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतया भासते तदुभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमभावे प्रतियोगिनः सम्बन्धतया भासत इत्युपेयते, अभावांशे धर्मान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वबोधकतृतीयान्तासमभिव्याहारस्थले च यादृशधर्मोऽन्वयितावच्छेदकस्तत्पर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वमेव सम्बन्ध इति न काप्यनुपपत्तिः । घटत्वेन द्रव्यं नास्तीत्यादिबुद्धौ द्रव्यत्वादावपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वभानात् घटत्वेन पटो नास्तीत्यादिधीविषयाभावस्य च प्रतियोगिताया द्रव्यत्वाद्यनवच्छिन्नत्वात् । अत एव घटत्वविशिष्टपटवानिति प्रत्ययेऽच घटत्वेन पटो नास्ति घटत्ववान्पटो नास्ति इति वाक्यजबुद्धावेकमेव प्रतिबन्धकत्वं उभयत्र घटत्व-पटत्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तेः संसर्गतया भानात्तदुभयावच्छिन्नप्रकारताघटितस्य तदुभयपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकत्वसंसर्गावगाहिबुद्धित्वरूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्योभयसाधारणत्वादिति ध्येयं । अथ घटो नास्तीत्यादिवाक्याद्घटत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वशून्ययोर्ध्वंस-प्रागभावयोरन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहेणाप्रत्ययात् ध्वंस-प्रागभावसाधारणनञ्पदशक्तिर्न सम्भवतीति चेत्, न, ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितामते अन्तरा श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति

नीलघटवति न घटः नीलघटो न घटः इत्याद्यव्यव-

व्यवहारानुरोधेन ध्वंस-प्रागभावयोरपि समयविशेषावच्छेदेन सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोपगमस्यावश्यकतया तयोरपि नञा प्रतिपादनात्। व्युत्पत्तिविरोधेन तयोस्तेनाप्रतिपादनेऽपि सद्रात्ननघटितात्यन्ताभावत्वापेक्षया ध्वंसादिसाधारणाभावत्वस्य लाघवेनासद्रातनभावरूपाभावाभावसाधारण्यानुरोधेन च प्रवृत्तिनिमित्ततया नञ्पदवाच्यत्वाभ्युपगमात्। न चात्यन्ताभावत्वमखण्डधर्मान्तरं अनुयोगिताविशेषरूपं वा न सद्रातनत्वघटितमिति न गौरवमिति वाच्यं। तादृशधर्मान्तरे मानाभावात्। तद्भक्तिर्नास्तीतिवाक्यात् तद्भक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकयोर्ध्वंस-प्रागभावयोर्बोधनात् ध्वंस-प्रागभावसाधारणशक्तेरावश्यकत्वाच्च। न च ध्वंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधस्याप्रामाणिकतया तद्भक्तित्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणे तादृशात्यन्ताभावसत्त्वात् स एवोक्तवाक्यात् प्रतीयतइति वाच्यं। ध्वंसाद्यधिकरणे तादृशात्यन्ताभावस्याप्रामाणिकत्वात् अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितायाः प्रतियोगितायाः नञ्पदार्थसंसर्गाभावे प्रतियोगिसम्बन्धतोपगमे बाधकं दर्शयति, 'नीलघटवतीति, 'न घट इत्याद्यव्यवहारादित्यनेन सम्बध्यते। तादृश्याः प्रतियोगितायाः नञ्पदार्थे भेदे प्रतियोगिसम्बन्धत्वे बाधकमाह, 'नीलघट इति, 'अव्यवहारादिति व्यवहारस्य प्रमाणत्वाभावादित्यर्थः। शुद्धप्रति-

माह, 'इह नीलेत्यादिना, नीलघटवत्यपि क्वचित् पीतघटसत्त्वात् व्यवच्छेदकावच्छेदेनान्वयबोध इति तदारणाय 'इहेति। इदमत्रावधेयं न पीतो घट इत्यादौ पीतगुणवतो यभेदसम्बन्धेनानुयोगितावच्छेदकं घटत्वं

योगितायाः सम्बन्धत्वेऽबाधितविशेषान्तराभावबोधकतया तद्वाक्यानां प्रामाण्यस्य दुर्वारतया व्युत्पन्नैरपि तथा प्रयुज्यत इति भावः । तद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषिते धर्म्मिणि शुद्धतद्रूपविशिष्टप्रतियोगिविशेषितसंसर्गाभावस्य तद्रूपविशिष्टे प्रतियोगिनि शुद्धतद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिविशेषितभेदस्य च बोधने नञोऽसामर्थ्योपगमेन दर्शितप्रयोगवारणसम्भवेऽपि वस्तुगत्या नीलघटादिमति नीलघटादौ च अत्र न घटः अयं न घट इत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यं। न च वस्तुगत्या अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तस्याः सम्बन्धतानियमेऽयुक्तातिप्रसङ्गः प्रक्यवारण इति किमन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानोपगमेनेति वाच्यं। लोहितवह्निमांस्तोयादौ लोहितवह्नेरप्रसिद्धा अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन वास्तवेन प्रतियोगिताया वर्त्तनासम्भवात् अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभाने विपरीतज्ञाननिवर्त्तकत्वायोगस्य दर्शितत्वाच्च। सामान्यतो घटमनुपादाय नीलत्वेन तदुपादानस्य तदधिकरणे तत्र च विशेषान्तरात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्वाधितत्वप्रकाशनाय ।

केचित्तु अभावाधिकरणतायामन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानमुपगम्यापि घटवति न घटः घटो न घट इति प्रयोगः प्रक्यवारणः पीतघटादिरूपविशेषात्यन्तान्योन्याभावाधिकरणतायाः प्रति-

घ्यन्वयितावच्छेदकं नामार्थयोरभेदस्यैव संसर्गत्वात्, तत्र समवायेन पीतगुणानुयोगितावच्छेदकं घटत्वमपेक्ष्य गुरुतरमतो नावच्छेदकं, पीतगुणानुयोगितावच्छेदकस्य घटत्वं नान्वयितावच्छेदकं तथात्व तत्पदेनाबोधनात्

योगिसम्बन्धतादात्म्यवत् साधारणघटवत्त्व-घटत्वाभ्यामनवच्छेदात् अतो नीलपदोपादानमित्याहुः ।

तन्न साधु, घटप्रतियोगिकस्य घटाकाशोभयत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावस्य घट-पटोभयत्वावच्छिन्नभेदस्य चाधिकरणतायामनतिप्रसक्तघटवत्त्व-घटत्वाभ्यामवच्छेदसम्भवेन तादृशाभावमादाय तथा प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । प्रत्येकाभावातिरिक्तव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानभ्युपगमेऽपि घटप्रतियोगिकाभावत्वेनानुगताभावाधिकरणतानां घटवत्त्वादिना अवच्छेदे बाधकाभावात् अन्यथा वह्न्यादभावाभावानां प्रत्येकनिरूपिताधिकरणतानां धूमत्वावच्छेदेन सत्त्वासम्भवेन धूमवति वह्न्यभावो नास्तीति व्यवहारानुपपत्तेः । प्रतियोगिबोधकपदोपस्थाप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताभाननियमे बाधकमाह,'इह नीलघटवतीति।'व्यवहाराच्चेति, घटपदार्थतावच्छेदकशुद्धघटत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि पीतपदसमभिव्याहारलभ्यपीतघटत्वरूपान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाभावमादाय ईदृशव्यवहारस्य प्रमाणत्वाच्चेत्यर्थः । न केवलं नञादिपदजन्यशाब्दज्ञाने प्रतियोगिताद्रूप्यसंसर्गे प्रतियोगितासंसर्गावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तावच्छेदकताकत्वभाननियमः अपि तु प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारकज्ञानमात्र एव उक्तरूपानवच्छिन्नप्रतियोगित्वसांसर्गिकविषयताया अप्रामाणिकत्वादित्यवधेयं ।

अतो गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वकस्य एवैतादृशः शाब्दबोधो विशेषदर्शिनामिति। ननु भूतलं न घट इत्यादौ भूतलादौ घटादिसंसर्गाभावधीः स्यात्। न च संसर्गाभावबोधे अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षिता चैत्रो न पचतीत्यादौ

हारात्, इह नीलघटवति न पीतोघटः पीतोघटो न नीलः इत्यादिव्यवहाराच्च प्रतियोग्यभावान्वयौ च तुल्य-

न चैव सकलसाध्याभाववन्निष्ठेत्यादिलक्षणे साध्यविशेषाभावमादायाव्याप्तेर्वारणाय साकल्यस्य साध्यविशेषणतया वर्णनविरोध इति वाच्य । तच साध्यस्याभाव साध्याभाव इति षष्ठीतत्पुरुषजन्याभावबोधे षष्ठ्यर्थप्रतियोगिताया प्रकारत्वात् न तु संसर्गत्वात् । ननु नञर्थाभावस्य प्रतियोगिनेवाधिकरणेनापि संसर्गे संसर्गतयापि भासते नामार्थयोर्भेदान्वयबोध साक्षात्त्व सम्भवतीति व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्य नामविशेषणत्वात् नञश्च निपातत्वात् । अन्यथा प्रतियोगिताबोधकपदाभावात् घटोनास्तीत्यादौ नञर्थाभावे घटप्रतियोगिकत्वभानानुपपत्ते । न पचति चैत्र इत्यादावभावाधारताबोधकानुयोगिवाचकपदोत्तरविभक्त्यभावेन पाककृत्यभाववांश्चैत्र इत्यादिबोधस्य नाय घट इत्यादाविदमाद्यर्थे घटभेदाद्यधिकरणताया बोधस्यानुपपत्तेश्च । न च भिन्न एव नञोऽर्थ । न तु स्वातन्त्र्येण भेदस्तस्यानुयोगिन्यभेदान्वयो न तु भेदान्वय । अतएव चायमघटो न घट इति समास-व्यासयोरविलक्षणबोधजनकत्वानु-

तिङर्थस्य कृत्यादे संसर्गाभावबोधो न स्यात् अत आह, 'प्रतियोगीति, 'तुल्येति, अभावान्वय' प्रतियोग्यन्वयेन तुल्ययोगक्षेम तेनानुयोगिनि प्रतियोग्यन्वयस्य यत्र सम्बन्धत्व तत्र तदभावान्वयस्यापि तथात्व यत्र च प्रतियोग्यन्वयस्य प्रकारत्वं तत्र तदभावान्वयस्यापि प्रकारत्व तथाच तत्तत्पदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनोऽनुयोग्यन्वयबोधे यदपेक्षित तत्र तदभावान्वयबोधेऽपि तदपेक्षितमित्यर्थं पर्यवस्यति, एतदेव फलमुखेन दर्शयति, 'तेनेत्यादिना ।

भवोऽपि, एवञ्च पर्य्युदासस्थले भेदवत्तोगुरुतया न मुख्यनञर्थता अपि तु लक्ष्यार्थतैवेति प्रतिषेध एव नञोमुख्यार्थ इति मूलपाठ्यादिसम्मतमिति वाच्यं। तथा सति संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चेति विशेषणद्वयोर्नञर्थताकथनानुपपत्तेः। एवं तादात्म्येन विशिष्टबुद्धौ विशेषणताविशेषेण भेदप्रकारकधीरेव विरोधिनी न त्वभेदसम्बन्धेन भेदवत्प्रकारकधीरपि गौरवात्, तथाच सति(१) नायं घट इत्यादावधिकरणे भेदस्य भेदान्वयानुपगमे तादृशवाक्यप्रयुक्तेरयं घट इत्यादिवाक्यजबोधं प्रत्यानुभविकी विरोधिता भज्येत। तथाच भूतलं न घट इत्यादौ भूतलादावाधारतासम्बन्धेन घटादिसंसर्गाभावबोधासम्भवात् अन्योन्याभावबोधतात्पर्य्येणेव संसर्गाभावबोधतात्पर्य्येणापि तथा प्रयोगः स्यात्। एवं भूतले न घट इत्यादौ घटसंसर्गाभावाधिकरणतावद्घटभेदाधिकरणता कुतो न प्रतीयते इत्यत आह, 'प्रतियोग्यभावान्वयौ चेति, अधिकरण इत्यादिः, अन्वयपद संसर्गभानपरं, तथाचाधिकरणे यादृशपदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिन प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धभानं यादृशाधिकरणबोधकयादृशपदसमभिव्याहारसापेक्षं तादृशपदोपस्थाप्यप्रतियोग्यन्विताभावस्यापि आधाराधेयभावरूपसम्बन्धस्य भानं तादृशाधिकरणबोधकतादृशपदसापेक्षमित्यर्थः। 'अनुयोगिनीति, यादृशपदोपस्थाप्य इत्यादिः।

(१) भेदप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे च सतीत्यर्थः।

'यत्पदोपस्थापितस्येति, तथाच पदविशेषजन्यप्रतियोग्युपस्थित्यन्तर्भावेन कार्य्यकारणभावो बोध्य अन्यथा चैत्रो न पाककृतिरित्यत्रापि कृतिसंसर्गाभावधीः स्यादिति भाव। तिङाद्यर्थस्यापि कृत्यादेर्धात्वर्थे जनकत्वेन सम्बन्धं

योगक्षेमौ। तेन यत्पदोपस्थापितस्य अनुयोगिन्याधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयस्तच तत्संसर्गाभावस्यापि तथा

'आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इति आधाराधेयभावनियामकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य समवायादेः सम्बन्धमर्यादया भान इत्यर्थः, 'तत्संसर्गाभावस्यापि तथेति तत्पदोपस्थाप्यप्रतियोगिविशेषिततत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याधारतासम्बन्धोऽपि(१) तादृशपदोपस्थाप्ये(२) अनुयोगिनि सम्बन्धमर्यादया भासत इत्यर्थः। 'तिङाद्यर्थस्येति, नञोऽसत्त्व इत्यादिः, आदिपदात्सुप परिग्रहः, 'कृत्यादेरित्यादिना तिङर्थाश्रयत्वादि-सुवर्थस्वत्वादिपरिग्रहः, प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्य विशेष्यतानियामकत्वाभिधानं तिङर्थान्वयाभिप्रायेण, चैत्रस्य धनं पश्यतीत्यादौ द्वितीयाद्यन्तपदोपस्थाप्येनापि धनादिना षष्ठ्यर्थस्वत्वाद्यन्वयात् सुवर्थविशेष्यतया अन्वये प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वस्यानियामकत्वात्। सुपश्च कारकपदोत्तरस्य योऽर्थस्तद्विशेष्यत्वे धातूपस्थाप्यत्वं नियामकं शेषषष्ठ्यर्थविशेष्यत्वे च प्रातिपदिकोपस्थाप्यत्वं प्रत्ययान्योप-

(१) चैत्रो न पाककृतिरित्यादितत्तादृशसम्बन्धस्य सम्बन्धमर्यादया भानवारणाय तत्पदोपस्थाप्येति।

(२) चैत्रे न पचति इत्यादितत्तादृशसम्बन्धभानवारणाय तादृशपदोपस्थाप्य इति।

प्रतियोगित्वेनान्वयादाधाराधेयभावसम्बन्धेनैवेत्युपपन्नमित्यत 'अनुयोगिनीति अधिकरणत्वेनान्वयबोधविषय इत्यर्थः, 'तत्संसर्गाभावस्यापि' तत्पदोपस्थाप्यप्रतियोगिन संसर्गाभावस्यापि, 'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय, पचति चैत्र इत्यत्र प्रतियोग्यन्वयस्य सम्बन्धत्वं दर्शयित्वा तदभावान्वयस्य

यथा पचति चैत्रः न पचति चैत्रः चैत्रस्येदं नेदं चैत्रस्य इत्यादौ तिङाद्यर्थस्य कृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थापित एव तथेति तदभावस्यापि तत्र तथा। यथादेश्चैत्रादिनिरू-

स्थाप्यत्वं वा, गुरु-विप्र-तपस्वि-दुर्गतानां प्रतिकुर्व्वीतेत्यादौ प्रतीकारादिक्रियायामपि तदन्वयात्, उपपदविभक्तयश्च यद्यत्पदयोगे या विहितास्तत्तदर्थविशेष्यत्वे तत्तत्पदोपस्थाप्यत्वं[1], यथा चैत्रादन्य इत्यादौ अन्यादिपदयोगे अनुशिष्टानां पञ्चम्यादीनामर्थस्य प्रतियोगित्वादेर्व्विशेष्यत्वेऽन्यत्वादिनिष्ठेऽन्यादिपदोपस्थाप्यत्वं, 'तत्रेति अनुयोगिनीत्यर्थः, 'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः, 'तदभावस्यापि' तिङाद्युपस्थापितकृत्याद्यभावस्यापि, 'तत्र तथा' प्रथमाद्यन्तपदोपस्थाप्ये आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय इत्यर्थः। पचति चैत्रे न इत्यादितश्चैत्रादौ नञर्थस्याभावस्य विशेषणत्वेनानन्वयात् चैत्रो न पाककृतिरित्यादित इव चैत्रे न पचतीत्यादितश्चैत्रवृत्तित्वप्रकारेण पाककृत्यभावबोधाश्चेति भावः। चैत्रस्य धनमित्यादौ षष्ठ्यर्थः

(१) नियामकमिति पूर्व्वेणान्वय।

तद्दर्शयति, 'न पचति चैत्र इति। वैयाकरणमते कर्त्तुराख्यातवाच्यत्वात् तस्य च अभेद एव संसर्ग इत्यतः सुब्विभक्तिमुदाहरति, 'चैत्रस्येदमित्यादिना, 'तिङादीत्यादिना यथा कृत्यादेरित्यादिना सत्वस्य संग्रह। 'प्रथमान्तेति, तथाच विभक्तिजन्यकृत्युपस्थितिजन्यकृतिसंसर्गाभावस्याधाराधेयभावेनान्वय बोधे नञ्पदजन्यप्रथमान्तपदजन्याधिकरणोपस्थिति कारणमेवं रीत्या कार्य्य कारणभाव एव बोद्धव्य, एवमुत्तरत्रापि, 'तत्र' अनुयोगिनि चैत्रे धने च, 'तथा' आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वय', 'तदभावस्यापि' कृत्यादिसंसर्गा-

पितं स्वत्वादिकमर्थो न तु तन्निष्ठं स्वामित्वादिकं, तस्य धनाद्यवृत्तित्वेन चैत्रीयेऽपि धने नेदं चैत्रस्येति प्रसङ्गात्

स्वामित्वादिकं तत्र प्रकृत्यर्थचैत्रादिविशेषणतया भासते स्वामित्वादिप्रकारेण चैत्रादेरेव धनादौ स्वत्वादिसम्बन्धेनान्वयः, विभक्त्यर्थविशेष्यतापन्नप्रातिपदिकार्थस्य प्रातिपदिकार्थे साक्षादपि भेदान्वयबोधोपगमान्नामार्थयोर्भेदान्वये प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । अथ वा षष्ठ्याद्यर्थः स्वामित्वादिकं प्रकृत्यर्थविशेष्यतयैव भासते धनादेस्तदनाश्रयत्वेऽपि तन्निरूपकतया निरूपकतासम्बन्धेन तत्र तदन्वय इति प्राचीनमतं दूषयिष्यन् स्वमतमाह, 'षष्ठ्यादेस्त्वेति, 'आदिपदाद्द्वितीया-तृतीययोः परिग्रहः । 'चैत्रादिनिरूपितमिति, 'स्वत्वादिकमित्यादिना कर्मत्व-कृतिजन्यत्वादिपरिग्रहः, निरूपितत्वसम्बन्धेन चैत्रादिरूपप्रकृत्यर्थान्वयीत्यर्थः, 'तन्निष्ठमिति आश्रयतासम्बन्धेन विशेषणतया चैत्राद्यन्वयि आधेयतासम्बन्धेन चैत्रादिरूपविशेषणेनान्वयि चेत्यर्थः । 'स्वामित्वादिकमित्यादिना कर्मत्व-कर्तृत्वपरिग्रहः । 'तस्येति चैत्रनिष्ठस्वामित्वादेरित्यर्थः । 'धनाद्यवृत्तित्वे-

---

भावस्यापि । ननु यथा षष्ठ्यर्थः स्वामित्वं तस्य च धने निरूपकत्वसम्बन्धेनैवान्वयो न त्वाधाराधेयभावसम्बन्धेनेत्यत आह, 'षष्ठ्यादेरिति, स्वत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वे प्रकृत्यर्थस्य चैत्रादेः केन सम्बन्धेन तत्रान्वय इति तद्दर्शयति, 'चैत्रादिनिरूपितमिति, तथाच निरूपितत्वसम्बन्धेन तत्र प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति भाव । 'तन्निष्ठ' चैत्रादिनिष्ठं, एतेन स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्वे प्रकृत्यर्थेन समं तस्यान्वयबोधे निष्ठत्वमेव सम्बन्ध इत्युक्तं, 'तस्य' चैत्रादिनिष्ठस्वामित्वस्य, 'धनाद्यवृत्तित्वेनेति, तथाच वृत्तितानियामकेन सम्बन्धेन स्वामित्वाभावबोध-

निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादि-

नेति वृत्त्यनियामकत्वत्व-निरूपकत्वादिसम्बन्धेन धनादिसम्बन्धित्वेऽपि धनाद्यवृत्तितयेत्यर्थः। धनादौ आश्रयतासम्बन्धेन चैत्रादेस्तन्निष्ठ-स्वामित्वादेश्चाभावसत्त्वेनेति शेषः। 'प्रसङ्गात्' भवन्मते अबाधित-तादृशचैत्राद्यभावबोधकस्येत्यादिप्रयोगस्य प्रामाण्यप्रसङ्गात्। ननु स्वामित्वादेः प्रकृत्यर्थविशेष्यतापक्षे स्वामित्वादेर्निरूपकतासम्बन्धाव-च्छिन्नाभावस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतापक्षे तद्विशिष्टप्रकृत्यर्थचैत्रादेः स्वत्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य नञा प्रत्याय्यत्वोपगमात् नोक्तातिप्रसङ्गावकाशः तादृशाभावस्य धनादौ बाधादित्यत आह, 'निरूपकत्वादेरिति, 'आदिपदात् स्वत्वादेः परिग्रहः। 'प्रतियोगितान-वच्छेदकत्वादिति वृत्त्यनियामकतयेत्यादिः, वृत्त्यनियामकसम्बन्धाव-च्छिन्नसंसर्गाभावस्याप्रामाणिकत्वात् येन हि सम्बन्धेनायमिहेति प्रत्ययः तत्सम्बन्धमादायैव नायमिहेति प्रत्ययः निरूपकतासम्बन्धेन धने स्वामित्वमित्यप्रत्ययात्तेन सम्बन्धेन नात्र स्वामित्वमिति प्रतीते-रप्यभावः। अत एव धनमात्रे स्वामित्वस्याश्रयतासम्बन्धावच्छिन्ना-भावसत्त्वेनैतद्देशवृत्तित्वाभावी नीलरूपाभाव इतिवत् अचैत्रीयधने न चैत्रनिष्ठस्वामित्वमिति धने अचैत्रीयत्वस्य स्वामित्वे च चैत्रनिष्ठत्व-

---

नेऽबाधित एवेति तथा प्रयोग स्यादिति भाव। ननु स्वामित्वस्य प्रकृत्यर्थत्वं तस्य निरूपकत्वेन सम्बन्धेन धनेऽन्वयः तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक एव तदभावो नञा प्रत्याय्यते चैत्रीयन्तु धनं तन्निरूपकमेवेति कथं तत्र नेद चैत्रस्येत्यादेः प्रसङ्ग इत्यत आह, 'निरूपकत्वादेरिति, निरूपकत्वादिसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे किं बाधकमित्यत आह, 'दिगिति, प्रमाणा-

त्येषा दिक् । यत्र चाधाराधेयभावो न संसर्गमर्य्यादया लभ्यस्तत्रानुयोगिपदे सप्तम्यपेक्षा यथा भूतले घटो न

स्वाव्यावर्त्तकतया न व्यवह्रियते अपि तु धने [illegible] स्वामित्वमित्येव, अन्यथा निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नस्वामित्वाभावतात्पर्य्येण तथा व्यवहारस्य(१) दुर्व्वारतापत्तेः । अत एव कृतिमत्त्वरूपकर्त्तृत्वसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया न पचतीत्यत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नक्रियाभावबोधासम्भवेन पचतीत्यादौ कृतिमत्त्वसम्बन्धेन पाकादेः कर्त्तर्य्यन्वयबोधं मणिकारोनोपजगाम उपजगाम तु जानातीत्यादौ आश्रयतासम्बन्धेन ज्ञानादेरिति भावः । वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्वीकारे स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नचैत्राभाव-स्वत्वाभावयोः समनियततया अभिन्नत्वेनाभावकल्पनाधिक्यविरहेऽपि अतिरिक्तप्रतियोगिताकल्पनाधिक्याद्गौरवं बोध्यं । 'यत्र चेति ययोरित्यर्थः । 'संसर्गमर्य्यादया लभ्य इति भेदान्वये निराकाङ्क्षतयेत्यादिः । तादृशौ च प्रातिपदिकार्थौ, 'तत्रेति, तत्पदार्थे तत्पदार्थसंसर्गाभावबोधे अनुयोगिवाचकपदोत्तरं सप्तम्यपेक्षेति तत्राभावसम्बन्धस्याधारतारूपस्य संसर्गतासम्भवेन तदर्थकविभक्तिं विना तल्लाभासम्भवादिति भावः ।

---

(१) धनं चैत्रीयधने न चैत्रनिष्ठस्वामित्वमिति व्यवहारस्येत्यर्थः ।

न्तरसिद्धमेवार्थं शब्दो बोधयति न तु शब्दबलादेव वस्तुसिद्धिः । 'यत्र चाधारेति, यत्पदोपस्थाप्यस्य प्रतियोगिनोऽनुयोगिनीत्यनुषज्यते, यत्र च नामपदजन्यघटोपस्थितिजन्ये नञ्पदजन्यघटसंसर्गाभावबोधे अनुयोग्युपस्थापकपदोत्तरसप्तमीसमभिव्याहृतनञ्पदजन्या संसर्गाभावोपस्थितिः कारणं

अत्र च भूतल-घटाभावयोः साक्षाद्वैशिष्ट्यान्वयबोधस्याप्रसिद्धा तत्सामग्र्या अकल्पनात् भूतलं न घट इत्यादिवाक्याच्च तादृशशाब्दबोधापत्तिः। यदि च घटाभावादिविशिष्टभूतलादिपरतदादिपदघटितात्तदस्तीतिवाक्यात् भूतलांशे घटाद्यभावप्रकारकबोधः प्रसिद्ध इत्युच्यते तदा तादृशबोधोत्पत्तौ तादृशवाक्यज्ञान-तद्घटकतदादिपदजन्यतादृशविशिष्टार्थोपस्थित्यादिघटितसामग्र्या एव प्रयोजकत्वात्तदभावादेव नोक्तस्थले तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, भूतले न घट इत्यादौ प्रसिद्धबोधश्च घटाभावे भूतलादिवृत्तित्वप्रकारकस्तदुत्पादप्रयोजिका सामग्री च परस्परसमभिव्याहृतप्रथमान्तघटादिपदनञ्पदजन्यघटादि-तदभावोपस्थितिभ्यामिव तत्तत्पदसमभिव्याहृतसप्तमीजन्याधेयत्वोपस्थिति-तत्प्रकृतिजन्यभूतलोपस्थित्यादिनापि घटिता भूतलं न घट इत्यादौ तदभावादेव न तदुत्पादप्रसङ्गः। एवं न पचति चैत्र इत्यादौ प्रसिद्धस्य चैत्रादिविशेष्यकपाककृत्याद्यभावप्रकारकबोधस्य सामग्री प्रथमान्तजन्यानुयोग्युपस्थिति-विभक्तिजन्यकृत्यादिरूपप्रतियोग्युपस्थितिघटिता तदभावात् पाककृतिर्न चैत्र इत्यादौ न तत्प्रसङ्गः, एवं पाककृतिर्न चैत्रे इत्यादिस्थलप्रसिद्धस्याभावांशे चैत्रादिवृत्तित्वप्रकारकबोधस्याप्युक्तरीत्या वारणमिति बोध्यं। ननु सप्तम्यन्तभूतलादिपदेन नञर्थाभावे आश्रयतासम्बन्धेन

इत्यञ्च यावत् सप्तम्यन्तपदसमभिव्याहारो नञ्पदे न जायते तावन्न घट इत्यादितो घटसंसर्गाभावधीर्न भवत्येवेति। वृत्तिताऽनियामकसम्बन्धपुरस्कारेणैव सर्वत्राभावप्रतीतिरस्ति एतद्वत्त्वाभिलं चैत्रे नास्ति चैत्रस्तत्वं यत्र शाब्दीत्येवाभावप्रत्ययात् न तु निरूपकत्वादिसम्बन्धं प्रतियोगितावच्छेदको-

घट इत्यत्र तात्पर्य्यवशात् कदाचिद्भूतलादौ घटाभावः कदाचिद्घटादौ भूतलवृत्तित्वाभावः प्रतीयते, अतएव

भूतलादिवृत्तित्वबोधने तादृशपदेन नेदं चैत्रस्येत्यादौ षष्ठ्याद्यन्तपदेन प्रथमान्तार्थविशेषण-नञर्थाभावेऽपि कदाचित् प्रतियोगितया स्वार्थान्वयबोधजननवत् प्रथमान्तार्थविशेषणतापन्नाभावे स्वार्थान्वयबोधजननात् घटाभावोभूतले भूतलवृत्तित्वाभाववान् घट इति द्विविध एव भूतले न घट इति वाक्यजन्यबोधः, एवञ्च तादृशवाक्यात् कदाचित् प्रथमबोधः कदाचित् द्वितीयबोधः इत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां तात्पर्य्यभेदस्य नियामकत्वमाह, 'अत्रेति, 'अत्र' भूतले न घट इत्यादिवाक्यस्थले। ननु सर्व्वत्र सप्तम्यन्तार्थस्याभावनिरूपितयैवान्वयोऽस्तु न तु कदाचिदपि तत्प्रतियोगितया विनिगमकत्वाभावे व्यभिचारितयेत्यत आह, 'अत एवेति कदाचित् सप्तम्यन्तार्थप्रतियोगिकाभावस्यापि नञा बोधनादेवेत्यर्थः। 'इत्यादौ'

इत्यत्र क्वचिद्भावधीरस्ति इति भाव। यदा भूतले न घट इत्यत्र घटपदोपस्थाप्यस्य घटस्य नञ्पदजन्ये भूतलाधेयत्वप्रकारकसंसर्गाभावबोधे भूतलोपस्थापकपदोत्तरसप्तमीपदसमभिव्याहृतनञ्पदजन्यसंसर्गाभावोपस्थितिः कारणं भूतले न घट इत्यादौ फलाभावात्तथा विशेषसामग्री न कल्प्यते सामान्यसामग्री च विशेषसामग्रीं विना कुतो न कार्य्यजनिकेति एषा दिक्। ननु सप्तम्यर्थस्याभावो नञा बोध्यते तस्य चानुयोगिनि घटे आधाराधेयभावः सम्बन्धएवेति पूर्व्वोदाहरणमेवेत्यत आह, 'अत्रेति, 'कदाचिद्भूतलादाविति, तदानीमेव चरमोदाहरणमिति भाव। चरमबोधोपपत्तिक्रमाह, 'अतएवेति, 'एकविशेष्यकत्वेति, एषिवोऽस्मिन्नेष्ठीयमवृत्तित्वाभाववान् इति

पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवः ।

इत्यादिद्विविधवाक्ये, 'प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवः' गन्धाद्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वानुभवः, 'न जल इत्यतोगन्धाभावस्यैव जलवृत्तित्वबोधोपगमे तत्प्रतीतावभावस्यैव विशेष्यतया पृथिव्यां गन्ध इत्यतश्च तद्विशेष्यकबोधानुत्पत्त्या तयोरेकविशेष्यकबोधजनकत्वानुभवो विरुध्येत इति भावः ।

नञर्थाभावनिष्ठाधेयताबोधकत्वं सप्तम्याः खण्डयतां मतमुपन्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'विशेष्ये विशेषणस्याभाव इति नञोऽसत्त्वे यत्पदार्थे यत्पदार्थो विशेषणतया भासते तत्र नञा तत्पदार्थाभावो विशेषणतया प्रत्याय्यत इत्यर्थः, तथा च भूतले घट इत्यतो घटे भूतलवृत्तित्वस्य विशेषणतया बोधनात् भूतले न घट इत्यतोऽपि घटे भूतलवृत्तित्वाभाव एव विशेषणतया प्रतीयते न तु घटाभावे भूतलवृत्तित्वं, एकाकारवाक्यस्य द्विविधबोधजनकत्वोपगमे नञ्पदे सप्तम्यन्तभूतलादिसमभिव्याहारज्ञानस्य द्विविधकारणत्वकल्पनापत्तेः । उभयसाधारणतत्कार्य्यतावच्छेदकस्य(१) कथञ्चित् सम्भवेऽपि तादृशवाक्यधर्म्मिक-

---

(१) अन्यतरत्वादेरित्यर्थः ।

उभयत्रैव गन्धो विशेष्यः स्याद्वाचकत्वानुसारे तु पृथिवीवृत्तिर्गन्धो जले गन्धाभाव इति बोधे भिन्नविशेष्यकत्वं स्यादिति भावः ।

सप्तम्यर्थस्यैवाभावो भासते इति नियमवादिनां मते आह, 'केचित्त्विति, नञोऽसमभिव्याहारे यद्विशेष्ये यद्विशेषणतया भासते नञ्समभिव्याहारे तद्विशेषणस्य तद्विशेष्येऽभावो नञा बोध्यते यथाच भूतले घट इत्यादौ घट-

केचित्तु सर्व्वत्र विशेष्ये विशेषणस्याभावो नञा प्रत्याय्यते। अतएव भूतले घटो नास्ति घटौ न स्तः घटा न सन्ति इत्यादौ घटोऽस्तीत्यादाविव वचनैक्य-

---

द्विविधवाक्यार्थतात्पर्य्यज्ञानस्य पृथक्कारणतया तत्कारणताधिक्यस्य दुर्व्वारत्वादिति भावः। एतन्मते युक्त्यन्तरमाह, 'अत एवेति, 'घटोऽस्तीत्यादाविवेत्यादिना घटौ स्तः घटाः सन्ति इत्यादिपरिग्रहः, 'वचनैक्यनियम इति विशेष्य-विशेषणपदयोः समानवचनत्वनियमेन सुप्तिङोर्व्वचनसाम्यनियम इत्यर्थः, भूतले घटोनास्तीत्यादौ अभावस्य भूतलास्तित्वविशेष्यत्वे तदैक्येन(१) घटौ न स्त इत्यादौ द्विवचनानुपपत्तेरिति भावः। न चैतन्मतेऽपि घटोनास्ति घटौ न स्त इत्यादावाख्यातार्थस्य प्रतियोगितया अभावविशेषणत्वमेव न तु घटविशेषणत्वमिति कथमाख्यातान्तस्य समानवचनत्वमिति वाच्यं। विशेषणपदस्य साचात्स्वार्थविशेष्यपदेनेव स्वार्थविशेष्यनिपातार्थविशेष्यपदेनापि समानवचनत्वनियम इत्याशयात्। न च घटौ न स्त इत्यादौ

---

(१) अभावैक्येनेत्यर्थः।

एव भूतलवृत्तित्वस्य विशेष्य इति तत्रैव भूतलवृत्तित्वाभावो नञा बोध्यत इत्यर्थः। 'अतएवेति यतएवाभावान्वयेऽपि घटस्यैव विशेष्यत्वमित्यर्थः, 'वचनैक्यनियम इति अभावस्य विशेष्यत्वे विशेषणपदस्य विशेष्यपदसमानवचनत्वनियमात् घटौ न स्त-इत्यादौ द्विवचनादिकं न स्यात् किन्त्वभावस्यैकत्वात् घटो नास्तीत्येकवचनमेव स्यात् घटस्य विशेष्यत्वे च तस्य द्वित्वबहुत्वयोः क्रियापदस्यापि द्विवचनादिकं स्फुटमेवेति भाव.। यद्यपि भूतले

अस्तित्वाभावस्य घटादौ बोधपक्षे एकघटवति घटौ न स्त इति व्यवहारो न स्यात् घटे तद्देशास्तित्वसत्त्वे द्वित्वाद्यवच्छिन्नेऽपि तत्र तदभावासत्त्वादिति वाच्यं। द्वित्वाद्यवच्छेदेन प्रतियोग्यसत्त्वे प्रतियोगिसत्यपि तदवच्छिन्ने तदभाव इत्यस्यैतदादिनोपगमात्।

केचित्तु अत्र घटौ न स्त इत्यादौ घटद्वयत्वसामानाधिकरण्येनैव तद्देशास्तित्वाभावः प्रतीयते यत्र चैक एव घटस्तत्र तादृशद्वित्वसामानाधिकरण्येन घटान्तरे तादृशास्तित्वाभावस्याबाधाच्च घटौ न स्त इति वाक्यस्य योग्यता। न चैवं यत्राधिकरणे घटद्वयं वर्त्तते तदधिकरणास्तित्वाभावस्यापि घटपर्याप्तद्वित्वाश्रयतद्देशावृत्तिघटान्तरे सत्त्वात्तदधिकरणपरमपि घटौ न स्त इति वाक्यं प्रमाणं स्यादिति वाच्यं। घटपर्याप्तद्वित्वावच्छेदेन नञर्थाभावसामानाधिकरण्यमात्रोपगमात् यद्देशे यत्किञ्चित्घटद्वयसत्त्वं तद्घटद्वयद्वित्वे तद्देशवृत्तित्वाभावसामानाधिकरण्यासत्त्वेन न घटपर्याप्तद्वित्वावच्छेदेन तद्देशवृत्तित्वाभावसामानाधिकरण्यं इति तद्बोधकतादृशवाक्यस्य प्रामाण्याप्रसक्तेरित्याहुः। तच्चिन्त्यं, तादृशद्वित्वे तद्देशास्ति-

---

घटो नास्तीत्यत्र नामार्थनिरूपितत्वं तत्र धात्वर्थे विद्यमानत्वे, तत्राख्यातार्थे चाश्रयत्वे, तत्र नञर्थे अभावे, स च घटेऽन्वेतीति भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयत्वाभाववान् घट इति शाब्दबोधेऽभावस्यैव साक्षाद्घटे विशेषणं न त्वाख्यातार्थं, तथापि परम्परया विशेषणस्यापि विशेष्यसमानवचनत्वमौत्सर्गिकं चैत्रो न पचतीत्यादौ दृष्टत्वादित्याशय। न चैकघटवति भूतले घटौ न स्त इति न स्यात् द्वित्ववद्घटत्वावच्छेदेनैतद्भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयत्वाभावस्याभावात् तादृशसामानाधिकरण्येन नञर्थस्यान्वये घटद्वय-

त्वाभावसामानाधिकरण्यभानं हि धर्म्मितावच्छेदकतादृशद्वित्वप्रकारेण भासमानधर्म्मिणि तादृशाभावरूपविशेषणसम्बन्धभानं न तु तादृशद्वित्वे तादृशाभावाधिकरणवृत्तित्वस्य प्रकारतया संसर्गतया वा भानं तत्र तथा(१) तद्बोधकाभावात् । तथा च तादृशद्वित्वत्वे तादृशाभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य तत्सामानाधिकरण्ये वा तादृशद्वित्वत्वावच्छिन्नत्वस्य भानमप्रसक्तमेव एकदेशवृत्तिधर्म्मस्य द्वित्वाद्यवच्छेदेनाभावोपगमे तु अत्र घटौ न स्त इति वाक्यादुक्तद्वित्वत्वावच्छेदेन तद्देशास्तित्वाभावावच्छेदकत्वभानोपगमात् घटद्वयाधिकरणदेशास्तित्वाभावस्य तदधिकरणावृत्तिघटसाधारणद्वित्वावच्छेदेन सत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । तादृशद्वित्वत्वावच्छेदेनाभावावच्छेदकत्वभानस्वाभावरूपविशेषणे धर्म्मितावच्छेदकतावच्छेदकतादृशद्वित्वत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वरूपधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानं तत्र सम्भवत्येव अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ विशिष्टधर्म्मितावच्छेदकावच्छेद्यतया विशेषणभानस्य सर्व्वसम्मतत्वात् । यद्यप्युक्तयुक्त्या अत्र घटोनास्ति घटौ न स्त इत्यादावभावेऽस्तित्वादिक्रियान्वय-

(१) तादृशद्वित्वे तद्देशास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यभानं इत्यर्थः ।

स्यपि भूतले घटौ न स्त इति स्यादिति वाच्य । तादृशद्वित्वत्वावच्छेदेन नञर्थसामानाधिकरण्यस्यान्वयात् घटद्वयवति भूतले घधिकरणान्तरीयघटद्वित्वे तद्भूतलास्तित्वाभावसामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि तद्घटद्वयद्वित्वे तदभावेन घटौ न स्त इति प्रयोगस्य बाधितार्थकत्वात्, एवं घटा न सन्तीत्यत्रापि बोध्यं । तेषामिति, व्यनियमपदे तु तत्र सत्त्वाभावो जातिवृत्तिरित्यन्वयबोधेन नानुपपत्तिरिति भाव । समवायेन सम्बन्धसामान्येन वा

नियम इत्यप्याहुः। तेषां जातौ न सत्तेत्यत्र गतिश्चिन्तनीया जातिसमवेतत्वस्याप्रसिद्धेः, सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य सत्तायामपि सत्त्वात्।

एव खण्डयितुं शक्यते न तु अत्र न घट इत्यादौ अभावे सप्तम्यन्तार्थान्वयबोधः, तथापि क्रियां विना न वाक्यसमाप्तिरिति अत्र न घट इत्यादावप्यस्तीत्यध्याहारेण तिङन्तार्थस्यैवाभावेऽन्वय इत्यभिप्रेत्यैतदभिहितं, अस्तीत्यस्य समभिव्याहारे चाधारसप्तम्या निरूपितत्वमर्थः, वृत्त्यर्थकधातुयोगे निरूपकस्यैवाधारत्वात्। भूतले वर्तते भूतलेऽस्तीत्यादेः समानार्थकतया वृत्तिरस्त्यर्थः, 'गतिश्चिन्तनीया' सत्ताशब्दस्य सत्तासमवाये सत्ताप्रतियोगिकत्वविशिष्टसत्तासमवायानुयोगिकत्वे वा लक्षणया उपपत्तिप्रकारश्चिन्तनीयः। यथाश्रुतार्थेऽनुपपत्तिं दर्शयति, 'जातौ'ति, 'अप्रसिद्धे'रिति तदभावस्य सत्तायां नञा बोधयितुमशक्यत्वादिति शेषः, इदञ्चात्र समवायेन वृत्तेः सप्तम्यर्थत्वे बोध्यं, वृत्तिसामान्यस्य सप्तम्यर्थतोपगमे तु अप्रसिद्धिविरहेण तत्पक्षे बाधकमाह, 'सम्बन्धान्तरेणे'ति एकार्थसमवायेनेत्यर्थः। गुण-कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादिना सत्तादौ गुणादिवृत्तित्वाभावानुपगमे गुणे न विशिष्टसत्ता इत्यादावपि विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वे

जातिवृत्तित्वस्याभावो नञा प्रत्याय्य, आद्ये 'जातिसमवेतत्वे'ति, द्वितीये 'सम्बन्धान्तरेणे'ति एकार्थसमवायादिनेत्यर्थः। वस्तुतस्तु जातौ न सत्तेत्यादौ सत्तापदं सत्तासमवायपरं सप्तम्यर्थश्चानुयोगित्वं तथा च जात्यनुयोगित्वाभाववान् सत्तासमवाय इत्यन्वयबोधे नानुपपत्तिः न तु सत्तैव नास्तीति तदर्थं, अत एव 'गतिश्चिन्तनीये'त्युक्तं।

सप्तम्यर्थान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोग्यन्वय- इत्यपि कश्चित् ।

लक्षणया योग्यत्वमुपपादनीयं, लक्षणा च भावप्रत्ययस्यैव, समुदायस्य[१] शक्त्यप्रसिद्ध्या लक्षणाया असम्भवात् ।

मतान्तरमाह, 'सप्तम्यर्थेनेति भूतले घटोनास्ति जातौ सत्ता नास्तीत्यादौ भूतल-जात्याद्यस्तित्वरूपसप्तमीसमभिव्याहृतक्रियापर्यन्तार्थस्य आश्रयतया अन्वयी योऽभावः प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रकारीभवतस्तस्य विशेष्यतया प्रतियोगी भासत इत्यर्थः, एवञ्च परम्परया क्रियाविशेष्यप्रतियोगिवाचकघटादिपदसमानवचनत्वं क्रियापदस्य निर्व्वहतीति द्रष्टव्यं। येन रूपेण प्रतियोगिनो विशेष्यत्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वविशेषितैव प्रतियोगिता सम्बन्धतया भासते अतो घटादिमति विशेषाभावमादायाच घटोनास्तीत्यादयो न व्यवहाराः, अवच्छिन्नत्वञ्च नान्यूनवृत्तित्वं अपि तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन

---

(१) पदस्यैव शक्तिर्न वाक्यस्येति समुदायस्य वाच्यतया न तच्छक्तिरिति भाव'।

'सप्तम्यर्थेनेति, यद्यपि विशेषणस्यैवाभावो बोध्यते इति नियमस्यैव न रक्षायं तथापि प्रथमान्तस्यैव विशेष्यत्वे वचनैक्यनियमोपपत्तिस्तावताप्युपपन्नैवेत्याशयः। अत्र सप्तम्यर्थान्वयेन जातिवृत्त्यभावस्य प्रतियोगितया सत्तायामन्वयेन जातिवृत्त्यभावीया सत्तेत्यन्वयबोध तथाच इत्थे न सत्तेत्यपि स्यात् तत्र सत्ताया विशिष्टाभावस्य सत्त्वात् । न च सत्तात्वावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्ध', अनतिरिक्तवृत्तित्वस्यावच्छेदकत्वस्य तत्रापि सत्त्वात् अनुयोगितावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमन्तर्भाव्य व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवादित्यस्वरस' 'कश्चिदित्यनेन सूचितः। वस्तुतस्तु घटो न स इत्यादितो द्वित्वाद्यवच्छिन्न-

वह्न्यादिमति तार्णतार्णोभयवह्नी न स्त इतिवत्तादृशाभावमादाय च वह्निर्नास्तीत्यादयो न प्रयोगाः न वा गुण-कर्मान्यत्वविशिष्ट-सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभावमादाय गुणादौ सत्ता नास्तीत्यादयः, अभावे प्रतियोगिनोऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य संसर्गता-पक्षेऽपि तादृशातिप्रसङ्गस्य तथैव वारणीयत्वात्। अत्र चाभावेऽनु-योगितासम्बन्धेन प्रतियोगिप्रकारको घटो नास्तीत्यादिरेवानुभविकः प्रत्ययः न तु प्रतियोगिनि प्रतियोगितासम्बन्धेनाभावप्रकारकोऽभा-वीयो घट इत्यादिः। अथैवं प्रतियोगिन्यभावस्य प्रतियोगितासम्बन्ध-एव न स्यादिति चेत्का क्षतिः नञ्पदघटितवाक्यात्प्रतियोगिन्यभाव-प्रतियोगिताप्रकारकबोधस्य न सम्भवति प्रतियोगिताया अपदार्थ-त्वात्। न च नञ्पदोत्तरविभक्तिरेव प्रतियोगित्वार्थिका, तत्कल्पने गौरवात्, प्रथमाविभक्तेः सङ्ख्यातिरिक्तपरत्वेऽसाधुत्वात् निपातोत्तरं विभक्त्यन्तरानुदयात् तदनिश्चयेपि[1] शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात्। प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्धं सम्बन्धविधया अवगाहमानस्यैव ज्ञानस्य लाघवेन प्रतियोगिविशिष्टधीविरोधितया जातौ न सत्ता इत्यादि-वाक्याज्जातिधर्म्मिकसत्तादिसम्बन्धादिनिवर्त्तकज्ञानानिर्व्वाहश्चेत्याद्य-स्वरसः। यत्र नञोऽसत्वे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः सम्बन्धोभासते तत्रैव

[1] नञ्पदे विभक्त्यन्तरानिश्चयेऽपीत्यर्थः।

घटाभावएव विशेष्यतया प्रतीयते नञ क्रियापदसमभिव्याहारे तस्य प्रति-योगिपदेन समानवचनत्वमपि तन्त्रं, यतएव घटौ नास्तीति न प्रयोग द्विव-चनादिकन्तु प्रयोगसाधुत्वार्थं एवञ्च भूतले घटौ न स्त इत्यादेर्भूतलाधेयत्व-योर्द्वित्वावच्छिन्नाभावोऽस्तीत्येव वाक्यार्थं इति ध्येयं। फलमुखेन नियामकं

यत्र च विशेषण-विशेष्ययोरभेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तत्रान्योन्याभावो नञा बोध्यते यथायं घटो नीलः नायं घटो नील इति तत्र विशेषण-विशेष्यपदयोः समान-

---

नञा तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदभावः प्रत्याय्यते इति व्युत्पत्त्यनुसारेण भूतले न घट इत्यादितो भूतलादौ घटान्योन्याभावबोध वारयति, 'यत्र चेति यादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहारस्थल इत्यर्थः, 'विशेषण-विशेष्ययोः' प्रतियोग्यनुयोगिनोः, 'अभेदेन' तादात्म्येन, 'अन्वयः' विशेषण-विशेष्यभावः, 'तत्र' तत्रैव, 'अन्योन्याभावोनञा बोध्यत इति, तस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भाव'। एवञ्च भूतले घट- इत्यादौ घट-भूतलाद्योस्तादात्म्यप्रतीतेर्भूतले न घट इत्यादौ न भेदबोध इति सूचित। 'अय घटोनील इत्यादि प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वयोदाहरणं, नाय घटोनील इत्यादिरन्योन्याभावोदाहरणं, भूतले घट इत्यादावेव कथ न घट-भूतलाद्योरभेदबोध इत्यत आह, 'तत्रेति नामार्थयोरभेदबोध इत्यर्थ', समानविभक्तिकताविरहेऽपि स्तोकं पचतीत्यादौ स्तोक-पाकाद्योरभेदबोधात् न स्तोक पचतीत्यादौ पाकादिक्रियायां स्तोकभेदबोधात्

वक्तुं अन्योन्याभावस्थल दर्शयति, 'यत्र चेति, 'तत्रान्योन्येति, अभेदेन विशेषणत्वयोग्यस्य विशेष्येऽन्योन्याभावो नञा बोध्यते इत्यर्थं', अयं घटो नील इत्यनेनाभेदान्वयो दर्शित अत्र नञाऽन्योन्याभावबोधने। 'समानेति दधि सुन्दरमित्यादावपि लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेनैव शाब्दधीरिति भाव । द्वैतो

विभक्तिकत्वं विरुद्धविभक्तिराहित्यं वा तन्त्रं, अतएव

नामार्थयोरित्युक्तं। 'समानविभक्तिकत्वं' एकजातीयविभक्त्यन्तत्वं, एकजातीयत्वञ्च प्रथमात्व-द्वितीयात्वाद्यन्यतमरूपेण न त्वानुपूर्व्या, अतो-वेदाः प्रमाणमित्यादावपि अभेदान्वयबोधः, नीलघटेत्यादिसमास-साधारण्याय 'विरुद्धेति, विशेष्यपदे यज्जातीयविभक्तिराहित्य विशेषणपदेऽपि तज्जातीयविभक्तिराहित्यं न तु विशेष्यपदप्रकृतिक-विभक्तिविजातीयविभक्तिराहित्यं विशेषणपदे नीलघटरूपमित्या-दितो नीलघटाद्यभेदबोधानुपपत्तेः घटादिपदानन्तरविभक्तेरप्र-सिद्धेः, विशेष्यपदानन्तरकालीनाद्युत्तिप्रथमात्वाद्यन्यतमरूपवद्विभक्ति-राहित्यं वा विवक्षितं। इदन्तु चिन्त्यते, विरुद्धविभक्तिराहित्यं न स्वरूपसदपेक्षितं विरुद्धविभक्तिकयोरपि समानविभक्तिकत्वभ्रमे अभेदबोधात् समानविभक्तिकयोरपि विरुद्धविभक्तिकत्वभ्रमे अभेदा-

---

न पचतीत्यादौ आख्यातस्य धर्म्मिपरतया चैत्रे पाककर्तृत्व-प्रकारक न स्तोक-मित्यादौ पाके स्तोकाभेदस्य प्रतिपादने समानविभक्तिकत्वाभावादाह, 'विरुद्धविभक्तिराहित्य वेति, निर्व्विभक्तिकसमस्तनीलादिपदसमभिव्याहृत-नञ्पदस्थले विरुद्धविभक्तिविरहेऽप्यसाधुत्वादेव नान्वयबोध। वस्तुतस्तु उभये-ष्वभावमेतत् न त्वनेन रूपेण हेतुत्वं अनुयोगि-प्रतियोग्युपस्थापकनामपदयोः समभिव्याहारे समानविभक्तिकत्वं तन्त्रं तथाच घटो न नील इत्यादौ घट-पदार्थान्वितनीलपदार्थान्योन्याभावबोधेन घटपदसमानविभक्तिकनीलपद-समभिव्याहृतनञ्पदत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादौ धर्म्मिपराख्यातसमभि-व्याहृतनञ्पदत्वेन न स्तोक पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणसमभिव्याहारे द्वितीयत्वस्तोकादिपदसमभिव्याहृतत्वेन विशिष्यैव हेतुत्वं बोध्य मन्यथा, न पचतीत्यादौ धर्म्मिपराख्यातप्रतियोगिपदोत्तरविभक्तेः न स्तोकं

यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेष्वित्यादावेक-

बोधात्, नापि ज्ञातं, विरुद्धविभक्त्यनुपस्थितिदशायां विरुद्ध-विभक्तिराहित्याज्ञानेऽपि नीलोघट इत्यादौ आनुपूर्व्वीविशेषरूपेण भासमानायाः स्वादिविभक्तेर्व्विशेष्य-विशेषणपदयोस्तदन्तत्वरूपानुपूर्व्वीज्ञानात् नीलघट इत्यादौ च नीलपदाद्यव्यवहितघटपदत्वादिरूपानुपूर्व्वीज्ञानात् नील-घटाद्योरभेदान्वयबोधात्। तस्मात्तादृशानुपूर्व्वीज्ञानानामननुगतानामपि तदानन्तर्य्यघटितधर्म्मावच्छिन्नमभेदान्वयबोधं(१) प्रति हेतुता दीधितौ वाकारोऽनास्थासूचक इति युक्तमुत्पश्यामः। ननु प्रतियोग्यनुयोगिनोः प्रथमान्तत्वमेव नामार्थे नामार्थाभेदबोधे तन्त्रं किन्नोच्यते तावतैव भूतले न घटः नीले न घट इत्यादौ भेदधीवारणसम्भवात् इत्यत आह, 'अत-एवेति प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः प्रथमान्तत्वमुपेक्ष्याभेदान्वयबोध-प्रयोजकतत्समभिव्याहारस्यान्योन्याभावबोधे तन्त्रतोपगमादेवेत्यर्थः। 'नानुयाजेष्वित्यादाविति, प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः प्रथमान्त-त्वाभावेऽप्यभेदान्वयप्रयोजकसमानविभक्तिकतामात्रेण नञेति शेषः,

---

(१) तत्तदानुपूर्व्वीज्ञानानन्तर्य्यघटितेत्यर्थः, कारणानन्तर्य्यस्य कार्य्यतावच्छेदककोटिनिवेशस्तु व्यभिचारवारणाय।

भवतीत्यादावनुयोगिक्रियापदोत्तरसुविभक्तेरप्रसिद्धतया प्रतियोगिपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्तिशून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेनानुयोगिपदोत्तरविभक्तिविरुद्धविभक्तिशून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन वा हेतुत्वस्यानुगतस्यासम्भवादसङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयं। 'अतएवेति यतएव समान-

वाक्यत्वानुरोधात् ये यजामहमित्यादेरनुषङ्गे[1] गौरवाच्च यजतिष्वनुयाजभेदो बोध्यते विशेषणविभक्तिस्तु योग-

'यजतिष्वऽनुयाजभेदो बोध्यते' इत्यनेनाभिसम्बन्ध, तिवन्तोऽपि यजतिशब्दो यागरूपधात्वर्थवाचकः "इयतेर्नाशब्दमित्यादौ तादृशेत्यादिपदमिव ज्ञानादिबोधकः। ननु ये यजामहमित्यादेरनुषङ्गेण नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजेषु ये यजामह न करोतीत्येव प्रत्याय्यते तथा च "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इत्यत्र यथा रात्रिश्राद्धकरणे आख्यातार्थेष्टसाधनत्वाभावो नञ्प्रतिपाद्यस्तथा प्रकृतेऽपि विध्यर्थकतिवर्थस्य इष्टसाधनत्वस्यात्यन्ताभाव एव ये यजामहमन्त्रपाठकरणे नञ्प्रतिपाद्य न तु यजतिष्वनुयाजभेद इत्याशङ्का निराकरोति, 'एकवाक्यत्वानुरोधादिति अन्यथा वाक्यभेदेन गौरवादिति भाव। तदुक्त "सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यते" इति।

(1) श्रुतपदस्य पुनरनुसन्धानमनुषङ्गः।

विभक्तिकत्व तन्त्रमत एवेत्यर्थ, 'यजतिषु' यागेषु, 'ये यजामह' ये यजामहपदवन्त मन्त्र, 'करोति' उच्चारयेत्, 'अनुयाज' यागविशेष, 'एकवाक्यत्वेति, अनुयाजभिन्नेषु यजतिषु ये यजामहमन्त्रकरणविध्यर्थैक्यादैकवाक्यत्व यजतिषु ये यजामहकरणविधौ अनुयाजेषु तत्करणनिषेधे च विधौ अर्थभेदाद्भिन्नवाक्यता स्यादिति भाव। 'ये यजामहमित्यादेरिति, प्रथमानुसन्धानस्य एकवाक्यार्थबोधेनैव पर्यवसितत्वादिति भाव। घ्यादिना करोतीत्यस्य सङ्ग्रह, इदञ्च मणिकारादिखण्डनमनुसृत्य व्याख्यात, 'नानुयाजेषु करोतीत्येव वैदिकसम्मत पाठ। ननु नानुयाजेष्वित्यस्य निषेधविधित्वेऽनुयाजाधिकरणकतादृशमन्त्रकरणमनिष्टसाधनमिति वाक्यार्थ

गौरवान्तरमप्याह, 'ये यजामहमिति। ननु भेदप्रतियोगितया अनुयाजान्वये अनुयाजपदोत्तरसप्तम्या वैयर्थ्यप्रसङ्गः तथा आधारत्व-रूपस्वार्थाबोधनादित्यत आह, 'विशेषणेति, यथानुयाजेषु यजति-ष्वित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन साक्षाद्यजत्यादिविशेषणानुयाजार्थक-पदोत्तरविभक्तेर्नाधारत्वाद्यर्थपरत्वं अपि तु निर्विभक्तिकप्राति-पदिकस्यासाधुतया साधुत्वार्थकतैव तथा नानुयाजेषु यजतिष्वित्या-दावपि अन्तराभासमानञर्थद्वारा यजतिविशेषणार्थकानुयाजपदो-त्तरविभक्तिः साधुत्वमात्रार्थेत्यर्थः। न चैवं पदसाधुत्वाय घटो न नील-इत्यादौ नीलादिपदोत्तरमिव प्रकृते प्रथमैव स्यान्न तु सप्तमीति वाच्यं। अभेदेन साक्षाद्विशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थकयोरिव नञर्थ-भेदद्वारा विशेषण-विशेष्यभावापन्नार्थकयोरपि प्रातिपदिकयोः समानविभक्तिकतानियमेन प्रकृते प्रथमाया अप्रसक्तेः। ननु घटः कर्मत्वमित्यादौ घट-कर्मत्वादीनां आधाराधेयभावादिना अनन्वयात् नामार्थे नामार्थस्य विभक्त्यर्थप्रकारेणैव तत्सम्बन्धेन साक्षादन्वयः विभक्त्यर्थमन्तराकृत्यैव वा अन्वय इति व्युत्पत्तिरुपगन्तव्या तथाच घटो नीलः अनुयाजेषु यजतिषु इत्यादितः प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदा-न्वयासम्भवात् घटो न नीलः नानुयाजेषु यजतिष्वित्यादौ घट-यागादौ नीलानुयाजादिभेदो नञा कथं बोधनीय इत्यत आह,

---

सप्तम्यर्थस्यान्वयात् सप्तम्याः सार्थकत्वं स्यात् पर्युदासे तु तद्वैयर्थ्यमतस्तदनुरोधात् गौरवादिकमपि न्याय्यमत आह, 'विशेषणेति, विशेषण-विभक्तेः पदसाधुत्वप्रयोजनसत्त्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः। नन्वेवं प्रकारी-भूतविभक्त्यर्थोपस्थितिं विना कथं नीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरन्वय-

साधुः नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध एव प्रकारीभूतविभक्त्य-

'नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोध' इति आधाराधेयभावसम्बन्धेनान्वयबोध इत्यर्थः, 'प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेरिति विशेषणीभूतनामार्थे प्रकारतया तादृशसम्बन्धभानप्रयोजिकाया विभक्तिजन्यतदुपस्थिते-रित्यर्थः, एतच्च घटे कर्मत्वमित्यादौ विभक्त्यर्थाधारतादिविशेषितस्य घटादेराधेयतासम्बन्धेन कर्मत्वादावन्वय इति प्राचीनमतानुसारेणोक्तं, अन्यथा तादृशबोधासिद्धेरसङ्गत्यापातात् नामार्थयोः साक्षाद्भेदा-न्वयो न भवत्येव भवति तु विभक्त्यर्थमन्तराकृत्येति व्युत्पत्तिः घटे कर्मत्वमित्यादौ घटादिविशेषिताधेयत्वादिरूपविभक्त्यर्थस्यैव कर्मत्वादौ प्रकारतया भानादिति तु तत्त्वं। अन्यथा सप्तम्यर्थाधार-त्वादिविशेषितप्रकृत्यर्थस्याधेयतादिसम्बन्धेनापरनामार्थेऽन्वयेन सप्त-समभिव्याहारस्थले आधेयत्वादिसम्बन्धेनावच्छिन्ननामार्थाभावस्यैवा-परनामार्थे भासमानोपेयतया तत्त्वनियामकसम्बन्धस्यात्यन्ताभावप्रति-योगितावच्छेदकसम्बन्धत्वविरहेण तदसम्भवादसामञ्जस्यमापद्येत। वस्तुतो नामार्थयोरन्वयबोध इत्यत्र साक्षादन्वयबोधो न विवक्षितो-ऽपि तु नामार्थप्रकारतानिरूपितनामार्थविशेष्यताकबोध एव, निरू-पितत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारण, प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थिते-रन्यत्वादित्यस्य च विशेष्यीभवन्नामार्थप्रकारतया प्रकारीभवन्ना-मार्थविशेष्यतया अर्थान्तरभासकविभक्तिजन्यतदुपस्थित्यादेरन्तत्वा-

---

इयत आह, 'नामार्थयोरिति, ननु यत्र च विशेषण-विशेष्ययोरभेदान्वय-बोधो व्युत्पन्नस्तत्र भेदो नञा बोध्यते इति नियमात् कथं घटतिष्ठ-त्यनुयाजभेदान्वय तत्र प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थित्यभावेन विशेषण-

र्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात् लाघवेन तयोरन्वयबोधमात्र एव

दित्यर्थः, नामार्थविशेष्यकाभेदान्यसंसर्गक-तत्प्रकारकान्वयबोध एव विभक्तिजन्यतदुपस्थितेर्हेतुत्वादिति पर्य्यवसितार्थः, ईदृशकारणबाधान्नामार्थे नामार्थस्य साक्षान्नाभेदातिरिक्तसम्बन्धेन प्रकारत्वमेवञ्च भेदान्वय एव उक्तव्युत्पत्तेर्यजतिष्वनुयाजेष्वित्यादौ अभेदसम्बन्धेनानुयाजादेर्यागादिविशेषणत्वे बाधकाभावान्नानुयाजेषु यजतिष्वित्यादौ यागादावनुयाजभेदबोधो निरपवाद एवेति भावः। येषां मते नीलं घटमानयेत्यादौ विशेषणविभक्तेः सार्थकत्वाय तस्या अभेदार्थकत्वं न तु नील-घटयोस्तादात्म्यं संसर्गः तन्मते नञा नामार्थे नामार्थप्रतियोगिविशेषितभेदो बोधयितुं न शक्यते इति न भवत्येव तद्बोधः अपि तु नामार्थविशेषितविभक्त्यर्थाभेदाभाव एव, नेदं चैत्रस्य इत्यादौ चैत्रस्वत्वाभाववन्नञा प्रत्याय्यते एवञ्च नञोभेदे न शक्त्यन्तरमपि त्वनीलो घटइत्यादावनीलादिपदेन विभक्त्यर्थाभेदविशेषणतया नीलादिभिन्नस्य बोधानुरोधेन भेदवानेव लक्षणया नञर्थः। अत्यन्ताभावापेक्षया अन्योन्याभावविशिष्टस्य धर्म्मिणो गुरुतया विनिगमकसत्त्वेन तत्र शक्त्यसिद्धेरित्याह, 'लाघवेनेति, उक्तकार्य्य-कारणभावेऽभेदातिरिक्तसंसर्गकत्वानिवेशा-

---

विशेष्याभेदान्वयासम्भवादित्यत आह, 'नामार्थयोरिति अव्यय-निपातातिरिक्तनामार्थयोरित्यर्थ इत्यपरे। एतत्तत्त्वं व्याख्यातवादार्थविवेचने प्रपञ्चितमस्माभि। मतान्तरमाह, 'लाघवेनेति, अभेदातिरिक्तसम्बन्धेन नामार्थान्वयबोधत्वापेक्षया नामार्थान्वयबोधत्वस्य लघुत्वादिति भावः।

तथात्वं, विशेषणविभक्तिस्तु अभेदार्थिका, नीलोत्पलं चित्रगुरित्यादौ लुप्ताया विभक्तेरनुसन्धानमिति मते तु

दित्यादिः, 'तयोः' नामार्थयोः, 'अन्वयबोधमात्रे' भेदाभेदसाधारणान्वयबोधसामान्ये, 'तथात्व' मन्तराभासमानविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वं, तथाच नामार्थयोरभेदेनापि न साक्षादन्वयबोध इति भावः। नन्वेवं नीलो घट इत्यादौ नील-घटयोरभेदान्वयबोधानुपपत्तिः अभेदोपस्थापकविभक्त्यभावादित्याशङ्कां निरस्यति, 'विशेषणविभक्तिरिति विशेषणपदोत्तरविभक्तिरित्यर्थः, 'अभेदार्थिकेति, अभेदे प्रथमाविभक्तेरनुशासनविरहान्न तदर्थकत्वमसम्भव इति न शङ्क्यं विशेषणपदे विशेष्यपदसमानविभक्तिकत्वानुशासनसत्त्वात् अन्यथा अभेदसंसर्गतामतेऽपि विशेषणपदोत्तरद्वितीयादेः कर्मत्वाद्यबोधकतया आनुशासनिकत्वानुपपत्तेस्तदनुशासनस्यैवाभेदार्थकताग्राहकत्वोपगमात्। नन्वेवं नीलोत्पलमित्यादिसमासवाक्यान्नीलोत्पलयोरभेदबोधो न स्यात् तदर्थकविभक्तिविरहादित्यत आह, 'नीलेति, 'चित्रगुरिति। यद्यपि बहुव्रीहिसमासे गवादिपदस्यैव

'तथात्व' प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिहेतुत्वं, तर्हि नीलो घट इत्यादौ का गतिरत आह, 'विशेषणेति, शुचि पुष्पमित्यादौ असमासे लुप्तविभक्त्यनुसन्धानं विना साधुत्वमेव नास्तीति यत्र विभक्त्यनुसन्धानं विनापि साधुत्वं तत्र व्यभिचारमुद्धरति, 'नीलोत्पलमिति अत्राप्यनित्यसमासत्वेन विग्रहवाक्यानुसन्धानादेव शाब्दबोध इति यदि ब्रूयात्तदाह, 'चित्रगुरिति बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वेन विग्रहवाक्याभावेऽपि चित्रगवोरभेदान्वयबोधोत्तरं चित्रगोस्वामिनि लक्षणाया फलबलेन विभक्त्यनुसन्धानं कल्प्यमित्यर्थः, तत्र

न राजइत्यत्र षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्येव अत्रापि सप्तम्यर्था-
भेदस्याभावो बोध्यतां।

चित्रगवादिसन्धिनि लाक्षणिकं पूर्व्वपदं तात्पर्य्यग्राहकमिति चित्रादिपदोत्तरलुप्तविभक्त्यनुसन्धानमनर्थकं, तथापि पूर्व्वपदस्य निरर्थकत्वे समस्यमानपदयोः सार्थकत्वघटितसामर्थ्यानुपपत्त्या समासानुपपत्तेरित्युत्तरपदं पूर्व्वपदार्थाविशेषितस्वार्थसम्बन्धिन्येव लाक्षणिकं पूर्व्वपदसमभिव्याहारादेव तदर्थाभेदो लक्ष्यार्थैकदेशीभूते उत्तरपदमुख्यार्थे व्युत्पत्तिवैचित्र्याद्भासत इत्याशयेन चित्रगुरित्यादौ चित्रादिपदोत्तरविभक्त्यनुसन्धानाभिधानम्। न चारूढवानरोवृक्ष-इत्यादिबहुव्रीहौ समस्यमानपदार्थयोरभेदभाने च वानरकर्त्तृकारोहणकर्म्मत्वादिना वृक्षादिभान वानरादिपदस्य तेन रूपेण लक्षणां विना न निर्व्वहतीति आरोहणादिरूपपूर्व्वपदार्थघटितोक्तरूपेण उत्तरपदलक्षणाया आवश्यकत्वात् समस्यमानपदद्वयार्थान्वयस्य समासनियामकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तत्रोक्तलक्षणार्थघटकवानरादावपि आरूढादिपदार्थस्याभेदभानोपगमात् अभेदस्याभावोबोध्यतामिति तावतापि यजतिष्वित्यादावेकवाक्यत्वापत्तेरिति भाव.। अभेदाभावस्य नञा बोधने यजतिष्वित्यादौ पर्य्युदास एव

विभक्त्यनुसन्धानं विनापि शाब्दधिय आनुभविकत्वात् नीलो घट इत्यादावभेदस्य संसर्गतयैवानुभवाच्चाह, 'मत इति, विभक्त्यर्थाभेदाभावान्वयबोधने व्युत्पत्तिविरोधो नास्तीति दृष्टान्तमाह. 'न राज इत्यत्रेति, 'एकवाक्यतानुरोधादित्यादनुषज्यते, विशेष्यविभक्तेर्यद्यभेदार्थकत्व तदा, यभेद-

-अभावस्याविधेयतया प्राधान्याभावेन प्रसज्यप्रतिषेधत्वाभावात् "अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता। प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्" ॥ इति प्रसज्यप्रतिषेधलक्षणात्। अथैवमयमश्राद्धभोजी असूर्य्यम्पश्येत्यादौ नञः समासनिविष्टस्य भिन्नार्थकतया भिन्नाभेदस्यैव विभक्त्यन्तार्थस्य विधेयतया नञर्थाभावस्याप्राधान्येन प्रसज्यप्रतिषेधानुपपत्तिरिति चेत्, भवतु तत्र पर्य्युदासएव श्राद्धभोजनसूर्य्यदर्शनरूपक्रियाकर्त्तृभिन्नाभेदस्य विधेयत्वे तादृशक्रियाकर्त्तृभिन्नभेदस्य तादृशक्रियाकर्त्तृत्वरूपतया श्राद्धं न भुङ्क्ते सूर्य्यमपि न पश्यतीत्यादिस्थलीयतादृशक्रियाकर्त्तृत्वाभावरूपविधेयपर्य्यवसानेन, प्रसज्यप्रतिषेधतुल्यतया च तथा व्यवहारः। अत एव पर्य्युदासस्थलएव नञ्तत्पुरुषः अत्र वादिनामविवाद इत्यत्राभावस्य प्राधान्येन असमस्त एव नञ्समानार्थः अशब्द इति वदन्ति। सूर्य्यम्पश्यशब्देन नञः समासादेव सूर्य्यं न पश्यन्तीत्यर्थपर्य्यवसानात् सूर्य्यपदेन नञोऽसमासे च असूर्य्यपदस्य दृश्युपपदत्वाभावात् "असूर्य्य-ललाटयोर्दृशि-तपोरिति खश्प्रत्ययानुशासनविषयत्वमसूर्य्यम्पश्या इत्यत्र प्रयत्नेनोपपादनीयम्।

विशेष्यत्वेनोपस्थितस्य नामार्थस्य नञर्थान्योन्याभावे विशेषणत्वेनान्वयायोगात् योगेऽपि वा विभक्त्यर्थान्वयत्यागस्यैव दोषत्वादिति भाव। इत्थञ्च चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङो धर्म्मिपरतया नञोभेदत्वेन प्रतीतेर्जननात् पृथक् कल्पनमिति ध्येयं।

एकवाक्यत्वानुरोधादित्याद्युक्तयुक्तेर्भेदपरतेति स्वयमुक्त नानुयाजेष्वित्यत्र निषेधपरत्वे तस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् यजतिष्वित्यनेन तस्य प्राप्तिर्वाच्या तथाचैकविषयकविधिनिषेधे विकल्पापत्तेः भेदपरतेति स्मार्त्तानां युक्तिं

यत्तु करणनिषेधे विकल्पापत्तेर्भेदपरतेति, तदसत्, विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदितरपरतायाः "ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यं" इत्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् विकल्पानवकाशात् । न च तत्रापि

नानुयाजेष्वित्यस्य क्रियाप्रतिषेधपरत्वं बाधकान्तरेण खण्डयतां मतमुपन्यस्यति, 'यत्त्विति, 'करणनिषेधे' नानुयाजेष्विति नञोऽनुयाजे ये यजामह्मन्त्रपाठकरणप्रतिषेधपरत्वे, 'विकल्पापत्तेरिति यजतिपदार्थसङ्कोचेन यजतिष्वित्यादिनाऽनुयाजेऽपि मन्त्रपाठविधानात् विरोधेनैकस्याप्रामाण्यापत्तेः अतिरात्रे षोडशिग्रहणाग्रहणयोरिव अनुयाजे तन्मन्त्रपाठ-तदभावरूपवैकल्पिकाङ्गद्वयस्य विधायकतया विरोधपरिहारसम्भवेऽपि अनुयाजजन्यपरमापूर्वस्य भावाभावरूपाङ्गद्वयघटितसामग्रीभेदकल्पनेन तत्सामग्रीद्वयप्रयोज्यफलप्रकर्षापकर्षकल्पनेन च गौरवापत्तेरित्यर्थः, 'विशेषनिषेध इति तद्धर्मन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नविषयकतन्निषेधवाक्यसत्त्वे तद्विधायकवाक्यस्थतद्धर्मावच्छिन्नार्थकपदस्य निषेधविषयतावच्छेदकविशेषरूपावच्छिन्नेतरत्वविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नपरताया इत्यर्थः, 'ब्राह्मणेभ्य इति, ब्राह्मणपदस्य विरोधवारणाय कौण्डिन्येतरब्राह्मणपरत्वादिति भावः । 'तत्रापि' ब्राह्मणेभ्यइत्यादावपि, 'कौण्डिन्येति ब्राह्मणा-

---

दूषयितुमुत्थापयति, 'यत्त्विति, 'तदितरपरतायाः' विशेषेतरपरतायाः, वैदिकशब्दस्य पदत्वसमत्वाल्लौकिकशब्दे व्युत्पत्तिं दर्शयति, 'ब्राह्मणेभ्य इति 'विकल्पानवकाशादिति, तथाचात्रापि यजतिष्वित्यादिसामान्यविधेरनुयाजभिन्नयागपरत्वमित्येकविषयकविधि-निषेधयोरप्रसङ्गादिति भावः। 'तत्रापि'

कौण्डिन्यभेदो बोध्यः, कौण्डिन्यपदस्य विरुद्धैकवचनाव-रुद्धत्वात्, न खलु महतो राज्ञः न महतो राज्ञ इत्यत्रेव

न्वयी कौण्डिन्यभेदो न कौण्डिन्यायेत्यनेनत्प्रतिपाद्य इत्यर्थः, तथाच ब्राह्मणपदस्य न विशेषेतरपरता इति भावः। 'विरुद्धैकवचनाव-रुद्धत्वादिति कौण्डिन्यपदस्यानुयोगिवाचकब्राह्मणपदोत्तरचतुर्थी-बहुवचनविजातीयतदेकवचनान्तत्वादित्यर्थः, तथाचानुयोगि-प्रति-योगिवाचकपदयोर्विरुद्धवचनराहित्याभावेन नञा तदनुयोगिक-तत्प्रतियोगिकभेदबोधनं न सम्भवतीति भावः। ननु विरुद्धवचन-विरुद्धत्वेऽपि विभक्तिविभाजकप्रथमात्वादिना विजातीयविभक्ति-राहित्यमक्षतमेवेति न ब्राह्मणपदार्थे कौण्डिन्यपदार्थभेदबोधानु-पपत्तिरित्यत आह, 'न खल्विति, 'इत्यत्रापि राजनि महद्भेदो प्रतीयते इत्यनेनास्य सम्बन्धः, 'इत्यत्रेवेति व्यतिरेकदृष्टान्त', तथाच यथा महतो राज्ञ इत्यत्र राजनि महद्भेदः न महतो राज्ञ-इत्यत्र राजनि महद्भेदः प्रतीयते तथा महतां राज्ञइत्यत्र राजनि महद्भेदः न महतां राज्ञ इत्यत्र राजनि महद्भेदश्च न प्रतीयत-इत्यर्थः, तथाच वचनसाम्यमपि भेदाभेदबोधेऽपेक्षितमितिभावः। 'एकोन द्वावित्यत्रेवेति यथा एकोन द्वावित्यत्रानुयोगि-प्रतियोगि-वाचकैक-द्व्यादिपदयोर्विरुद्धवचनावरुद्धत्वेऽपि समानविभक्तिकता-

---

कौण्डिन्याय नेत्यत्रापि, 'विरुद्धेति, समानविभक्तिकत्ववत् समानवचनस्यापि नियामकत्वादिति भाव। इदमेव दृष्टान्तेन द्रढयति, 'न खल्वित्यादिना, 'महतो राज्ञ इति अभेदान्वयबोधकसमभिव्याहारे नञा अन्योऽन्याभावस्य बोधनात् भेदान्वयबोधेऽपि समानवचनत्वस्य नियामकत्वमुक्तं द्व्यादिशब्दानां

महतां राज्ञो न महतां राज्ञ इत्यत्रापि राजनि महदभेद-भेदौ प्रतीयेते, एको न द्वावित्यत्रैव कथञ्चित् तत्समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गात्। अत एव "रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत" इत्यादौ करणनिषेधेऽपि

मात्रेण भेदबोधस्यैवेत्यर्थः, 'कथञ्चित् तत्समर्थनेऽपीति कथञ्चिदुक्तस्थले भेदबोधसमर्थनेऽपीत्यर्थः, द्व्यादिशब्दस्य नित्यद्विवचनान्तता कौण्डिन्यादिशब्दस्य च न नित्यैकवचनान्तता एतादृशविशेषसत्त्वेऽपि अनुयोगि-प्रतियोगिनोर्विरुद्धसङ्ख्याया अविरुद्धस्थलएव विरुद्धवचनावरुद्धत्वं भेदबोधविरोधीत्युपगमेन प्रकृतस्थले विरुद्धसङ्ख्याविवक्षया एकोन द्वावित्येतत्साम्यमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तं, कौण्डिन्यस्यानेकत्वेऽपि तद्गतजातावेकत्वविवक्षया परम्परया तद्विशेषणत्वेनैकत्वसङ्ख्याविवक्षासम्भवो बोध्यः। 'द्वितीयस्य' द्वितीयक्रियापदस्य, 'अनन्वयप्रसङ्गात्' ब्राह्मणे कौण्डिन्यभेदान्वयपक्षे अनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्, एकवाक्य-क्रियापदद्वययोगाभावादितिभावः। 'अत एवेति विशेषनिषेधस्थले विधिवाक्यस्थसामान्यशब्दस्य विशेषेतरसामान्यपरताया व्युत्पन्नत्वादेवेत्यर्थ', 'करणनिषेधेऽपीति कुर्व्वीतेतिक्रिया-

---

नित्यद्विवचनान्तत्वेन तथा अन्न तु न तथा व्युत्पत्तिरव. 'कथञ्चिदिति, 'द्वितीयस्येति, ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय नेत्यत एव कौण्डिन्यभिन्नेभ्यो दधि दातव्यमित्यर्थलाभादिति भावः। वस्तुतस्तु विभक्त्यर्थैकत्वद्वित्वादेर्विवक्षितत्वेन भूपास्तुल्यमित्यादौ भूपा एकाद्यातुल्या इति बुद्धादयादिशब्दवचनाभ्यामप्यन्वयबोधो भवत्येव परन्तु न कौण्डिन्यायेत्यादौ विभक्त्यर्थैकत्वादिविवक्षाया बीजाभावान्न तथात्वसम्भव । 'अतएवेति यतएव

न विकल्पावकाशः, न हि तत्रापि रात्रीतरपरता,

वैयर्थ्यप्रसङ्गेन "अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्" इत्यादिविधिवाक्यस्थ-पदबोध्यामावस्यादिकाले "न रात्रावित्यनेन रात्रिभेदबोधस्वीकारा-सम्भवात् अगत्या वाक्यभेदोपगमेन रात्रौ श्राद्धकरणनिषेधपरत्वे-ऽपीत्यर्थः, 'न विकल्पावकाशः' अमावस्यादिरात्रिश्राद्धकरणे विधि-निषेधवाक्ययोर्विरुद्धसफलत्व-निष्फलत्वबोधकत्वेन एकवाक्यत्वाप्रामा-ण्यप्रसङ्गः, अमावस्यादिपदार्थे रात्रिभेदस्य "न रात्रावित्येतदर्थस्यान-न्वयेऽपि अमावस्यादिपदस्य रात्रिभिन्नामावस्यार्थकतया रात्रेः श्राद्ध-करणविध्यविषयत्वादिति भावः। अमावस्यापद-रात्रिपदे न उपाधि-विशेषावच्छिन्नमहाकालपरे, महाकालस्यैक्येनामावस्यायां रात्रि-भिन्नत्वस्य बाधप्रसङ्गात्, अपि तु कालोपाधिविशेषपरे कालोपा-धीनामपि आधारत्वोपगमात् नाधारसप्तम्यनुपपत्तिः वने सिंहनाद-इतिवदवच्छेदकत्वमेव वा सप्तम्यर्थः, अमावस्यादिरूपकालोपाधयश्च न पक्षद्वयाद्यवसायीनि अखण्डवस्त्वन्तराणि तथा सति अमावस्या-रात्र्योर्भेदनियमेन तत्र तद्भेदस्याप्यावर्त्तकताप्रसङ्गात् किन्त्वमाव-स्यापदं परमोत्पन्नकलारम्भकसंयोगनाशानुगुणक्रियाकलापपरं पर-म्परया तत्कलारम्भकद्व्यणुकपर्य्यन्तजनकसंयोगानामपि तदारम्भकत्वं, तादृशक्रियाकलापान्तर्गता एव काश्चित्कलावयवक्रिया रात्रिरूपाः यतोऽदृश्यदेशविशेषावच्छिन्ना दृश्यदेशविशेषानवच्छिन्ना वा सूर्य्य-क्रिया न रात्रिपदार्थः अपि तु दृश्यदेशवृत्तित्वविशिष्टसूर्य्यानधि-करणकाल एव, तत्त्वञ्च कलावयवक्रियाविशेषसाधारणं। अथामा-वस्याकालावच्छिन्नस्याधिकार्य्यात्मनिष्ठश्राद्धकरणाभावस्य प्रत्यवाय

जनकत्वे अमावस्यान्तर्गतभागविशेषे श्राद्धकर्त्तर्य्यपि तदन्यभागे श्राद्धकरणाभावसत्त्वात् प्रत्यवायप्रसङ्गः। नचैतदतिप्रसङ्गवारणाय तत्र तावत्कालवृत्त्यपिवस्त्वन्तरमखण्डममावास्यापदार्थः प्रवेश्यः न तु क्रियाविशेषः तादृशक्रियारूपामावस्यावच्छिन्नश्राद्धकरणाभावस्य उक्तस्थलसाधारण्यात्। यद्यपि दर्शितस्थलेऽपि अवान्तरकालावच्छिन्नाखण्डामावस्याकालस्य कर्त्तृनिष्ठश्राद्धकरणाभावस्यावच्छेदकतया तादृशकालावच्छिन्नत्वस्याभावविशेषणत्वेऽप्यतिप्रसङ्गो दुर्वारः, तथापि तादृशामावस्यादिनिष्ठावच्छेदकतायामनवच्छिन्नत्वनिवेशेनैतन्मते प्रतीकारसम्भव इति वाच्यं। "अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यादिति नित्यविधेः प्रत्यवायपरीहाररूपेष्टसाधनताबोधकतया अर्थतएव तद्विधिविषयामावस्यापदार्थे काले श्राद्धकरणाभावे प्रत्यवायसाधनत्वबोधात् विधावमावस्यापदस्य क्रियाकलापार्थकत्वे प्रत्यवायजनकतावच्छेदकगर्भे अखण्डवस्त्वन्तररूपामावस्यापदार्थान्तरनिवेशासम्भवादिति चेत्, सत्यं, तर्हि "अमावस्यायामित्यादिविधौ तावत्कालस्थायिवस्त्वन्तराण्येवामावस्यापदार्थः निषेधविधिस्थराचिपदञ्च तादृशामावस्यासाधारणदेशविशेषावच्छिन्नसूर्य्यक्रियाविशिष्टकालत्वावच्छिन्नपरं तद्विशेषणविशिष्टे काले निषेधमहिम्ना च तादृशविशेषणविशिष्टवैधर्म्यविशिष्टे अमावस्यापदार्थे श्राद्धकरणं प्रतीयते, विशिष्टवैधर्म्यं विशिष्टावृत्तिधर्म्मविशेषे वैशिष्ट्यं यत्र धर्म्मिणि तत्रापि तद्वैशिष्ट्यविरहदशायां तद्विशिष्टावृत्तिधर्म्मवैशिष्ट्यमक्षतमेव। अतएव "ब्राह्मणाय दीयतां अशौचिने न दातव्यं" इत्यतो भेदस्य व्याप्यवृत्तितानियमेन शुचेरपि कदाचिदशुचितया

रात्रिभिन्ने श्राद्धविधावपि "अमावास्यायां पितृभ्यो

तथाशौचविशिष्टभेदासत्त्वेऽपि शौचकाले तस्मै दानं प्रतीयते, भेदस्याथाप्रवृत्तिताप्रते विशिष्टभेदप्रतीतिरेवोपेयते। ननु विशेषनिषेधस्थले सामान्यविधिस्थसामान्यशब्दस्य विशेषेतरसामान्यलाक्षणिकत्वाभावेऽपि "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इत्यादौ न विकल्पावकाशः "न रात्रावित्यत्र नानुयाजेष्वितिवन्नञोभेदार्थकतया रात्रिभिन्ने काले कुर्वीतेत्यर्थकत्वेन निषेधत्वाभावादित्याशङ्कां परिहरति, 'न हीति, 'तथापि' न रात्रावित्यत्रापि, 'रात्रीतरपरतेति नञ्पदस्य रात्रीतरत्वार्थकतेत्यर्थः, न तु निषेधार्थकतेति शेषः, 'रात्रिभिन्न इति, 'अमावस्यायामित्यादिवत्' रात्रावित्यादेः रात्रिभिन्नकाले पृथक् श्राद्धविधायकत्वेऽपि अमावस्यायामित्यादिविधावमावस्यादिपदार्थस्य सङ्कोचेन ततो रात्रिसाधारण्येन श्राद्धकरणलाभादमावस्यादिरात्रौ श्राद्धानुष्ठानप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादित्यर्थः। इदमुपलक्षणं "रात्रिभिन्ने कुर्वीतेति विधित्वात् सर्व्वतिथिष्वेव श्राद्धानुष्ठानस्य दुर्वारतापि बोध्या। न चायं न श्राद्धान्तरविधिरपि तु अमावस्यादिविहितश्राद्धे रात्रिभिन्नकाले विधिरेवातो नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यं। "अमावस्यायामित्यादित एव काललाभेन कालाकाङ्क्षानिवृत्त्या तत्राप्रश्राद्धे कालवि-

विशेषनिषेधे सामान्यं तदितरपरत इत्येत्यर्थः', तथापि पर्युदासमाशङ्क्य निषेधति, 'न हीति, "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेत्यस्य रात्रिभिन्ने श्राद्धं कुर्वीतेत्यर्थं, तथाचामावास्यायामित्यादितो रात्रौ श्राद्धप्रसक्तिः स्यादिति भावः। वस्तेकवाक्यतया रात्रिभिन्नायाममावास्यायां श्राद्धं कुर्वीतेत्यर्थ-

दद्यात्” इत्यादितो रात्रिश्राद्धप्रसक्तत्वस्य दुर्व्वारत्वात् । न खलु क्रियारहितं श्राद्धविधायकं वाक्यान्तरमस्ति येनेदं तेन समं एकवाक्यतामासादयेत् । नापीदं

धानासम्भवात् । विकल्पेन कालविधाने उक्तातिप्रसङ्गानिवृत्तेः । ननु श्राद्धनिमित्ततया प्राप्ते अमावस्यादिकाले भागविशेषाकाङ्क्षायाः श्राद्धप्रयोजकत्वेन रात्रिभिन्नत्वविधिरयमित्यतो नामावास्यादिरात्रौ नामावस्यादिभिन्नदिवसे श्राद्धानुष्ठानप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यामावस्याया-मित्यादिविधिस्थामावस्यादिपदात् प्रतीयमाने अमावस्यादौ रात्रि-भेदस्यान्वयं विना न तत्सम्भवः “न रात्रावित्यादिवाक्यस्थस्य कुर्व्वीतेत्यस्य वैयर्थ्येन “अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यादित्यादिना क्रियान्तरघटितवाक्येन सह तदेकवाक्यताकल्पनञ्च न युज्यत इति कथं तत्र तस्यान्वयः तद्वाक्यस्थस्य कुर्व्वीतेत्यस्य सार्थकत्वोपगमे तु “अमावास्यायामित्यादिवाक्यस्थदद्यादितिक्रियानर्थक्य क्रियारहित-स्थामावस्यादिश्राद्धकालबोधक वाक्यान्तरं नास्ति येन तदुपस्थित-काले “न रात्रावित्येतदुपस्थितरात्रिभेदान्वयेन श्राद्धं कुर्व्वीतेत्ये-तद्भागबोध्यश्राद्धकरणान्वयेन च सामञ्जस्यं स्यादित्याह, ‘न खल्विति, ‘श्राद्धविधायकं’ श्राद्धकालबोधकं, ‘इदं’ “रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वी-तेति वाक्यं, ‘एकवाक्यतामासादयेदिति तादृशक्रियारहितवाक्येन समस्यैकवाक्यत्वे एतद्वाक्यस्थक्रियाया अन्वयात्तादृशवाक्ये च

कत्वे कुतो रात्रौ प्रसक्तिरत आह, ‘न खल्विति, क्रियायुक्तवाक्ययोरेक-क्रियापदार्थस्यानन्वयेन तयैकवाक्यत्वासम्भवादिति भाव । ‘येनेदमिति, ‘इदं’ रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीतेति वाक्यं, ‘तेन’ श्राद्धविधायकवाक्येन ।

नानुयाजेष्वितिवत् पृथक्क्रियारहितं। अथ रात्रौ

क्रियाविरहात् क्रियावैयर्थ्यानवकाशादिति भावः। "न रात्रावित्यत्र चेत् क्रियानिर्देशो न स्यात् तदा क्रियाघटितामावस्यादिकालबोधकवाक्येन एकवाक्यतयैव सामञ्जस्यं भवेत् तदपि नेत्याह, 'नापीति, 'नानुयाजेष्वितिवदिति नानुयाजेष्वितिवाक्यं यथा क्रियान्तररहितमित्यर्थः। एतेन क्रियावैयर्थ्यप्रसक्त्या नानुयाजेष्वितिवदनयोरेकवाक्यत्वसम्भव इति दर्शितं। न चात्र क्रियायाअसत्त्वेऽप्यमावास्यायामित्यादिना अस्यैकवाक्यत्वे अष्टकादिविध्येकवाक्यत्वासम्भवादष्टकादिश्राद्धस्य रात्रावनुष्ठानप्रसङ्ग इति क्रियाराहित्याभिधानमसङ्गतमिति वाच्यं। एकपदोपस्थितस्यानेकवाक्यार्थप्रवेशे बाधकविरहेणामावस्याश्राद्धविधायकवाक्यार्थ इवाष्टकादिविध्यर्थेऽपि न रात्रावित्यर्थस्य रात्रिभेदस्य प्रवेशसम्भवात्। अमावस्याष्टकादिबोधकतत्तद्विधिस्थपदानां भवन्मतेऽपि लक्षणोपस्थितरात्रिभेदविशिष्टतदर्थपरताया आवश्यकत्वादस्मन्मतेऽपि न रात्रावित्येतदर्थरात्रिभेदविशिष्टस्वार्थपरत्वकल्पनसम्भवात्। संसर्गाभावस्य प्रत्यक्ष इव शाब्दबोधेऽपि धर्मिणि प्रतियोगिसंसर्गधीर्हेतुरित्यभिमानेन शङ्कते, 'अथेति, 'रात्रौ श्राद्धस्य प्रसक्ताविति अमावस्यायामित्यादिविधावमावास्यादिपदस्य सङ्कोचे निषेधानुपपत्त्या तदसङ्कोचेन विधितोरात्रिश्राद्धकरणे सफलत्वबोधोपगमे इत्यर्थः, 'विकल्पापत्तिः' विरुद्धार्थकयोर्विधि-निषेधवाक्ययोरेकतराप्रामाण्य-

---

'नापीदमिति, 'इदं' श्राद्धविधायकं वाक्यं, नानुयाजेष्वित्यादेरप्यानुषङ्गिक-

आङ्गस्य प्रसक्तौ विकल्पापत्तिरप्रसक्तौ कथं निषेधः[1] प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति चेत, साधीयानयं मन्त्रपाठो यद्बलात् जलह्रदे दहनो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधेऽपि परमप्रयत्नेन तत्र दहनप्रसक्तिरुपादीयते,

---

प्रसङ्ग, 'अप्रसक्ताविति विकल्पभयेनामावस्यादिपदसङ्कोचेन विधे रात्रिश्राद्धकरणे सफलत्वबोधकत्वानुपगम इत्यर्थ, 'कथ निषेध' कथ न रात्राविति वाक्याद्रात्रिश्राद्धकरणे निष्फलत्वबोध, 'प्रसक्त हि प्रतिषिध्यत इति तद्धर्मिकसम्बद्धतया ज्ञातमेव तद्धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगितया ज्ञायत इत्यर्थ, प्रत्यक्ष एव प्रतियोग्यारोपस्य हेतुत्व अप्रामाणिक कुत शाब्दबोधे तद्धेतुत्वमित्याशयेन तद्धेतुतावादिनमुपहसति, 'साधीयानिति, 'अय मन्त्रपाठ' मन्त्रपाठतुल्यतयाभ्युपगत प्रसक्त हीत्यादिप्रवाद, 'यद्बलात्' यत्प्रवादबलात्, 'दहनप्रसक्तिरिति, जलह्रदादावित्यादि, 'उपादीयते' अपेक्षणीयतयोपेयते । ननु यत्र निषेधवाक्य विना क्रियाया प्रवृत्ति प्रसज्यते तत्रैव तद्वाक्यसार्थक्य विधिवाक्यस्य प्रवृत्तिफलक-

---

(१) रात्रौ श्राद्धस्याप्रसक्तौ निषेधानुपपत्तिरिति पाठान्तर ।

क्रियावत्त्वात् 'एवमिति, 'विकल्पापत्तिरिति रात्रौ श्राद्धस्य रागतप्रसक्त्य भावेन वैधौ प्रसक्तिर्वाच्या तदर्थममावास्यायामित्यादिविधेरेव रात्रिपरत्वमपि कल्प्यमित्येकविषयकतया विकल्प स्यादित्यर्थ, 'निषेधानुपपत्तिरिति, प्राचा मते वैधस्य रागाधीनस्य वा कर्त्तव्यताज्ञानस्य निषेधविधिजन्यशाब्दबोधहेतुत्वादिति भाव । अत्र सोपहासमाह, 'साधीयानिति, 'शाब्दबोधेऽपीति, अभावलौकिकप्रत्यक्षे आहार्यारोपरूपा प्रसक्ति

लवन्निषेधस्याप्रवृत्तिफलकत्वात् एवञ्च विधावभावस्यादिपदस्य रात्री-*तरपरत्वे रात्रिश्राद्धस्य विध्यविषयतया तत्राप्रवृत्तिनिर्वाहेण न* रात्राविति वाक्यं व्यर्थमेव स्यात् । न च "नान्तरीक्षे अग्निश्चेतव्य-इति वेदो यथा निष्फलोऽवेद्याममग्निचयनविधानादन्तरीक्षेऽग्निचय-*नाविधानादेवाप्रवृत्त्युपपत्तेस्तथा रात्रौ श्राद्धमित्यादिरपि निष्फल-*एव भवत्विति वाच्य । सफलत्वे सम्भवति निष्फलत्वानौचित्यात् अगत्या "नान्तरीक्ष इत्यादेस्तथात्वोपगमात्, प्रकृते तु क्रियापद-वैयर्थ्यमुपगम्य *विधिस्थाभावस्यादिपदेन "न रात्राविति*स्यैकवाक्यतया तत्सार्थकतोपपादस्योचितत्वात् । एतेन पर्य्युदासपक्षे नञो भेदरूप-मुख्यार्थपरता न सम्भवति नञोऽपि प्रातिपदिकतया प्रातिपदि-कार्थयोर्भेदेन नान्वय इति व्युत्पत्तौ निपातभेदनिवेशे गौरवेण तद्विरोधादभावस्यादिपदार्थे भेदस्यान्वयासम्भवादतो भेदवति लक्षणैवोपगन्तव्या अयुक्तश्च मुख्यार्थपरित्याग इति प्रकृते निषेधप-रत्वैव नञ इत्यपि निरस्तं, तद्वाक्यस्यार्थस्यानुरोधेन लक्षणोपगमौ-चित्यात् प्रातिपदिकार्थेनैव धात्वर्थस्यापि प्रातिपदिकार्थस्य भेदे-नान्वयात् नञः प्रतिषेधपरत्वपक्षेऽपि "न कुर्व्वीतेत्यत्र धात्वर्थ-श्राद्धकरणे नञ्इष्टसाधनत्वाभावबोधकत्वासम्भवादभेदान्वयानुरोधेन तस्याभाववति लक्षणाया आवश्यकत्वाच्च प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यत इति प्रवादस्यापि यत्र निषेधं विना तत्तत्क्रियायां प्रवृत्तिप्रसक्तिस्तत्रैव निषेधसाफल्यमित्येवार्थः ।

यत्तु प्रतिषेधपक्षेऽपि *विधिस्थाभावस्यादिपद न रात्रीतरपरं* येन निषेधं विना *रात्रिश्राद्धे प्रवृत्तिप्रसक्तिर्न स्यादिति* निषेधवैयर्थ्य

निषेधविधिवैयर्थ्यमिति चेत्, तात्पर्य्यानवबोधनिबन्धन-

स्यात् । न चैव सति विकल्पोऽपि, निषेधविरोधेन सामान्यशास्त्रस्य रात्रिश्राद्धांशे सकलसंसर्गबोधकत्वानुपगमात् । न च तथा सति कथं प्रवृत्तिप्रसक्तिरिति वाच्य। असंसर्गाग्रहस्य प्रवर्त्तकतामते संसर्गा-ग्रहेऽपि प्रवृत्तिप्रसक्तेः । न च सामान्यशास्त्रस्य प्रवर्त्तकासंसर्गाग्रह-सहितधर्म्म-धर्म्मिज्ञानरूपभ्रमजनकत्वे तद्विरोधेन निषेधवाक्येना-संसर्गाग्रहजननासम्भवान्निषेधस्यापि कथं निवर्त्तकतेति वाच्य। निषेधवाक्यस्य सामान्यशास्त्रापेक्षया बलीयस. संसर्गाविषयकत्वरूप-भ्रमत्वकल्पकतया प्रवृत्तिविरोधित्वात् । अत एव बलीयसा दुर्ब्बलं बाध्यत इति न्यायाद्रागतः प्रवृत्तिप्रसक्तिविषये अगम्यागमनादौ निषेधवाक्यस्य बलीयसो लौकिकमानबाधकतया निवर्त्तकत्वमेव न तु विकल्प, एवं पशुयागे आघाराज्यभागाङ्गकयागतुल्यताबोध-कातिदेशप्राप्ताघाराज्यभागनिषेधकस्य "न तौ पशौ करोतीति वाक्यस्याघाराज्यभागनिवर्त्तकत्वेऽप्यतिदेशबाध एव न तु विकल्पः, षोडशिग्रहणाग्रहणवाक्ययोस्तुल्यबलतया बाध्य-बाधकभावासम्भवा-द्विकल्प इति, तन्न, सामान्यशास्त्रस्यैवोपजीव्यतया बलवत्त्वेन बाधा-योगाद्विकल्पभयेन पर्य्युदासपक्षावलम्बनस्य युक्तत्वात् इत्याशयेनाह, 'निषेधेति, निषेधविधिः निषेधबोधकवाक्य, 'तात्पर्य्यानवबोधेति

कारण कदाचित् सम्भवदपि शाब्दबोधे तादृशप्रसक्ते कारणत्वं न कस्याप्यनुमतमित्यर्थ, शङ्कते, 'वैयर्थ्यमिति, रात्रौ श्राद्धकरणस्य रागा-दिधितो वा चप्राप्तौ तन्निषेधप्रतिपादनं निष्प्रयोजनमिति भाव । यद्यपि

निषेधवाक्यासत्त्वे विधिवाक्यस्यामावस्यादिपदस्य रात्रीतरामावस्यापरत्वग्राहकप्रमाणाभावेन रात्रिश्राद्धेऽपीष्टसाधनताया सामान्यपरतया गृहीतामावस्यादिपदघटितवाक्येन बोधनसम्भवाद्रात्रिश्राद्धे प्रवृत्तिप्रसक्त्या तत्प्रवृत्तिवारणस्यैव निषेधवाक्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः ।

केचित्तु "रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीत" इत्यस्य क्रियावैयर्थ्यभयेनामावस्यायामित्यादिविधिवाक्यैकवाक्यत्वासम्भवेऽपि अमावस्याष्टकादिश्राद्धविधायकवाक्येष्वमावस्याद्यनेकपदानां रात्रिभिन्नामावस्यात्वादिना लक्षणाभयेन निषेधवाक्य एव कालसामान्यबोधकसप्तम्यन्तपदाध्याहारोयुक्तः तथाच नञः पर्य्युदासार्थकतया श्राद्धनिमित्तीभूततत्तत्कालेषु रात्रिभिन्नत्वरूपविशेषणस्यैव विधिरयं । एवञ्चैतद्वाक्याद्रात्रिकालत्वेन श्राद्धजन्यापूर्व्वसामान्ये रात्रिभिन्नकालहेतुत्वलाभेन रात्रिकृतश्राद्धे अपूर्व्वरूपफलानुपधानग्रहान्न रात्रिश्राद्धकरणप्रसक्तिरिति पर्य्युदासपक्षं परिष्कुर्व्वन्ति, यत्र नञ्पदं नास्ति अपि तु न कुर्व्वीतेतिसमानार्थकं वर्ज्जयेत् त्यजेत् इति क्रियापदं यथा "याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्म्माणि वर्जयेदित्यादौ, तत्र न कुर्व्वीतेत्यादितो यथा श्राद्धादिकरणे विध्यर्थेष्टसाधनत्वाभावबोधस्तथा तत्तत्क्रियायामिष्टसाधनत्वाभावबोधो न सम्भवति अपि तु धात्वर्थेऽकरणे इष्टसाधनत्वमेव लिङा प्रत्याय्य तथाच हरिशयनादिकाल-

---

न कलञ्जं भक्षयेदित्यादाविव निषेधविधेः प्रत्यवायरूपानिष्टसाधनत्वमेवार्थः तथापि तत्र भक्षणस्य इष्टसाधनत्वेन तदभावस्य बाधेन बोधयितुमशक्यत्वात् निन्दार्थवादस्वार्थस्वगोपदेशाद्वानिष्टसाधनत्वमेव निषेधविध्यर्थं । इह तु इष्टसाधनत्वाभावबोधने बाधाभावान्निन्दार्थवादाद्यभावात् प्रत्यवाय

रात्रिश्राद्धकरणवारणस्य तदर्थत्वात्, एकविषयतया पुन-
रनन्यगत्या षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति, अत्र च

पुष्करिणीयागादीनां निष्फलत्वानुपपत्तिः तदकरणस्य प्रत्यवाया-भावरूपेष्टसाधनत्वसम्भवेन करणं प्रत्यवायमथावहेदित्यत्र समाधिः परिचिन्तनीयः। ननु विधिनिषेधस्थले विधेर्निषेधविषयेतरविषयकत्वे विकल्पस्थलमेव दुर्लभमित्याशङ्कामतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विकल्पस्थलस्य प्रकृतादिशेषं दर्शयन् निराकरोति, 'एकविषयतया पुनरिति एकरूपावच्छिन्नातिरात्र-विषयकयोर्विधि-निषेधवाक्ययोः प्रकृते दिवा-रात्रिविषयकत्वा-सम्भवे त्वित्यर्थः। 'षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति गृह्णाति न गृह्णातीत्यनयोरतिरात्रे विरुद्धयोरपि षोडशिग्रहण-तदग्रहणयोः कल्पयोरङ्गतया विधायकत्वोपगम इत्यर्थः, राजानमिव याज्ञिका-इत्यत्र चन्द्रवाचकराजन्शब्दस्येव षोडशकलावत्त्वेन चन्द्रबोधक-षोडशिशब्दस्य स्वशक्यसोमपदस्य वाच्यत्वरूपशक्यसम्बन्धात्मकलक्षित-लक्षणया सोमलतार्थकता तयोश्च नैकव्यक्त्यङ्गता विरोधात् अपि विकल्पतौल्यव्यक्तिद्वयाङ्गता, नातिरात्रे इति वाक्यस्य प्रकृते रात्रि-श्राद्धकरण इवातिरात्रे षोडशिग्रहणे इष्टसाधनत्वाभावार्थकत्वे तद-भावस्य नातिरात्राङ्गता निर्व्वहति ग्रहणविधिना तत्र इष्टसाधनता-बोधादेकतराप्रामाण्यञ्च स्यादिति प्रकृतादिशेषमाह, 'अत्र चेति,

कल्पनागौरवाच्च इष्टसाधनत्वाभाव एव विध्यर्थ, इत्यमावास्यायामि-त्यादिविध्युपस्थितं ग्राह्यं प्राकरणिकत्वात् तथाच अमावास्यायामित्यादि-विधे रात्रीतरामावास्यापरत्वे विधानाभावादेव तादृशेष्टसाधनत्वाभावो

षोडशिग्रहणं नेष्टसाधनमित्यादिकमर्थो ग्रहणविधिविरोधात्, अपि तु षोडशिग्रहणाभाव इष्टसाधनमित्यादिकं, व्युत्पन्नश्च नञ्समभिव्याहृतधात्वर्थस्याभावेऽपि विभक्त्यर्थान्वयः।

‘अत्र’ नातिरात्रे इत्यादिवाक्ये, ‘ग्रहणविधिविरोधादिति ग्रहणविध्यर्थविरुद्धार्थकताप्रसङ्गादित्यर्थः। तथाच विरुद्धयोरेकवाक्यत्वेन विरुद्धार्थकवाक्यद्वयस्य प्रामाण्यानुपपत्त्यैकवाक्यस्याप्रामाण्यं स्यात्। न च वेदवाक्यमप्रमाणीभवितुमर्हतीति भावः। ‘इष्टसाधनमितीति, अर्थ इत्यनुषज्यते, इष्टस्यातिरात्रे षोडशिग्रहणजन्यं परमापूर्वं न तु तज्जन्यं प्रधानफलं अङ्गताविरोधात्। तदीयप्रधानफलाजनकत्वस्य तदङ्गताघटकत्वादित्यग्रे व्यक्तीभविष्यति। नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थस्येष्टसाधनत्वस्य प्रतियोगितया क्रियाभावान्वयित्वे प्रकृत्यर्थान्वितेति व्युत्पत्तिविरोध इत्याशङ्क्य नञर्थद्वारा प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन न तादृशव्युत्पत्तिभङ्ग इत्याह, ‘व्युत्पन्नश्चेति,[१] ‘धात्वर्थस्याभावेऽपीति प्रतियोगितया धात्वर्थान्विते नञर्थाभावेऽपीत्यर्थः। ‘विभक्त्यर्थान्वय.’

---

(१) नन्वेवं विधिप्रत्ययार्थेष्टसाधनत्वस्य प्रतियोगितया क्रियान्वितनञर्थाभावेनान्वयो न व्युत्पत्तिसिद्ध “नाशुपस्य प्रादुर्भावादित्यादौ नामार्थप्रादुर्भावाद्यभावेन तत्प्रकृतिकपञ्चमीविभक्त्यर्थान्वयस्य दृष्टत्वेऽपि धात्वर्थाभावेन तत्प्रकृतिकविभक्त्यर्थान्वयस्य क्वाप्यदृष्टत्वादित्याशङ्का निराचिकीर्षुराह, ‘व्युत्पन्नश्चेति क्वचित् पुस्तके पाठ।

बोध्यते इति तद्बोधनाय श्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्यं व्यर्थमिति भाव। ‘तात्पर्येति, यदि रात्रौ श्राद्धं न निषिध्यते तदा कदाचिदमावास्या-

अत्र प्राभाकराः "न कलञ्जं भक्षयेत्" इत्यादिश्रुतेः

तिङर्थस्यान्वयः, 'गुरवः' प्राभाकराः[(१)], 'इत्यर्थमाहुरित्यनेनास्य सम्बन्धः, 'कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमितीति, एतादृगार्थभाने तन्मतसिद्धविध्यर्थकार्य्यस्य भक्षणान्वितेन नञर्थाभावेन सहान्वयादुपष्टम्भसङ्गतिः। नञ्समभिव्याहृतविधिप्रत्ययेन क्वचिदभावे आश्रयतासम्बन्धेनेष्टसाधनत्वं प्रत्याय्यते यथा "नातिरात्र इत्यादौ, क्वचिच्च तत्प्रतियोगितया तत् प्रत्याय्यते यथा "रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीते-

(१) अस्मल्लब्धमूलपुस्तके प्राभाकरा इत्येव पाठः।

त्यामित्यादिविधेः रात्रीतरामावास्यातात्पर्य्यानुरोधेन रात्रावपि श्राद्धकरणं प्रसज्येत अतो रात्रौ श्राद्धकरणे निषिद्धेऽमावास्यापदस्य रात्रीतरामावास्यापरत्वनिश्चयात्तैषा प्रसक्तिः दर्शश्राद्धममावास्यायामित्यादिविधेस्तात्पर्य्यग्राहकत्वेनैव तस्य सार्थक्यमिति भावः।

अत्र मीमांसकाः। एकवाक्यत्वं हि द्विविधं विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिजनकत्वं तात्पर्य्यजनकत्वञ्च, "रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीतेत्यादेः क्रियान्तरवैयर्थ्यादाद्यस्यासम्भवेऽपि द्वितीयस्य सम्भवे न किञ्चिद्बाधकं यथा अग्निहोत्रं जुहोति दध्ना जुहोति इत्यत्र, तत्र हि अग्निहोत्रं जुहोतीतिप्रधानविधिप्रवृत्तौ केन द्रव्येणेति प्रथाकाङ्क्षायां दध्ना जुहोतीति विधिप्रवृत्तिः तेन हि प्रधानविधेरेकदेशं जुहोतीत्यनेनानूद्य दधिरूपं द्रव्यं करणत्वेन विधीयते, यज्जुहोति तद्दध्ना इत्येवं बोधिते दधिकरणकोऽग्निहोत्रहोम इष्टसाधनमित्येवं रूपं विशिष्टैकार्थपरत्वं विधिद्वयस्य निर्व्वहति तथामावास्यायामित्यादिप्रधानविधिप्रवृत्तौ कालविशेषाकाङ्क्षायां यत् श्राद्धं कुर्व्वीत तद्रात्रिभिन्ने इति रात्रौ श्राद्धं न कुर्व्वीतेत्यनेन पर्य्युदासलक्षणया बोधिते रात्रिभिन्नामावास्याधिकरणकश्राद्धकरणमिष्टसाधनमित्यर्थपरत्वं

कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्यर्थ इत्याहुः। निय-
मतस्तु तात्पर्य्यादिवशात् मुख्यफलाजनकत्वेऽपि अङ्गस्य

त्यादौ, इत्यत्र किं नियामकमित्याकाङ्क्षायामाह, 'नियमतस्त्विति, 'तात्पर्य्यादीत्यादिना योग्यतापरिग्रहः, "रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत"

विधिद्वयस्य निर्व्वहति। न च मुख्यार्थानुरोधान्निषेधविधित्वमेव युक्तं, एकप्रकरणाम्नातत्वेन तदारभ्याधीनत्वेन चामावास्यादिविशेषणतानिभेद-परत्व-विधित्वे निश्चिते मुख्यार्थत्यागस्याप्यदोषत्वात्। अत एव नेक्षेतो-द्यन्तमादित्यमित्यादेर्व्रतप्रकरणाम्नातत्वेन मुख्यार्थं परित्यज्य लक्षणया इक्षणविरोधिसङ्कल्पं कुर्यादित्यर्थकत्वं सिद्धान्तितं। अत एव दीक्षितो न ददाति इत्यादेरपि न निषेधविधित्वं किन्तु दीक्षितस्य दानाभावादि-रूपाङ्गविधित्वं इत्याहुः। 'तदर्थत्वात्' निषेधविधिप्रयोजनकत्वात्। नन्वेवं विकल्पस्थलमेव दुर्निरूपमित्यत आह, 'एकविषयकतयेति, 'अनन्यगत्येति, तत्र सामान्य-विशेषभावाभावेन विशेषेतरपरत्वस्यासम्भवादिति भावः। ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ नञर्थे विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वादेः प्रतियोगि-तयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् अत्र तथान्वये लक्षणविधिना तन्नेष्ट-साधनत्वादेर्बोधनादिविरोध इत्यत आह, 'अत्र चेति, आदिभ्यां बलवद-निष्टाननुबन्धि-कृतिसाध्ययोः परिग्रहः। नन्वेवं नञर्थे धात्वर्थस्य प्रति-योगित्वेनान्वयात् नञर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वये च व्युत्पत्तिविरोध इत्यत आह, 'व्युत्पन्नस्येति, 'नञिति नञ्समभिव्याहृतो यो धातुस्तदर्थस्येत्यर्थः, 'अत एव' धात्वर्थस्याभावेऽपि विभक्त्यर्थान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादेव, 'प्राभाकरा इति, तेषां वैदिकलिङः कार्य्ये शक्तिः तत्र च प्रकृत्यर्थो विषयतया अन्वेति, तथाच स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्य्यमित्यन्वयधीः, न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणस्य नञर्थेऽभावेऽभावस्य च लिङर्थे कार्य्ये निषेधापूर्व्वरूपे विषयत्वेनान्वये कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्य्यमित्य-

इत्यच रात्रिश्राङ्करणाभावस्य फलजनकत्वबाधेन फलजनकत्वाभाव-एव तात्पर्य्यं कल्प्यते, "नातिरात्र इत्यादौ अतिरात्रे षोडशि-ग्रहणस्येष्टसाधनताया ग्रहणविधिना बोधनात्तत्र तदभावस्य बाधेन तदभावस्येष्टसाधनत्व एव तात्पर्य्यमिति भावः। नन्वङ्गविधिभिः कथमिष्टसाधनत्वं बोधनीयं "फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमित्यङ्ग-लक्षणेनाङ्गानां निष्फलत्वोपगमादित्याशङ्कामङ्गलक्षणे फलसामान्या-भावरूपाफलत्वनिवेशाभिमानविजृम्भितां निराकुरुते, 'मुख्येति अङ्गलक्षणे अफलपदस्य मुख्यफलाजनकत्वार्थकतया तादृशाफलत्व-सत्त्वेऽपि परमापूर्व्वरूपफलजनकत्वबोधनाविरोधादित्यर्थः, अन्यथाङ्गे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अत एव "यागे रागादङ्गे वैधीति प्रवादोऽपीति भावः। इष्टप्रयोजकत्वरूपेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे प्रधानफलरूपेष्ट-साधनताबोधनमप्यविरुद्धमिति बोध्यं। ननु षोडशिग्रहणं विनापि तदभावाङ्गकातिरात्रात् परमापूर्व्वप्रभवेन षोडशिग्रहणे परमापूर्व्व-रूपेष्टसाधनताबोधेऽपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः तच्चान्यत्रमादौ बलवद्द्वेष-

---

न्वयधीरिति फलबलादुत्पत्त्यनन्तरं कल्प्यमिति भाव। अतएव च "नामूढ-स्येतरोत्पत्ते" "नानुपमस्य प्रादुर्भावादित्यादेर्न्नञर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयादमूढ-स्येतरोत्पत्त्यभावात् अनुपमस्य प्रादुर्भावाभावादित्यर्थमाहुः। क्वचिद्विभक्त्यर्थ-प्रतियोगिकाभावस्य धात्वर्थे क्वचिच्च धात्वर्थप्रतियोगिकाभावे विभक्त्यर्थान्वये किं नियामकमत आह, 'नियतमस्त्विति, 'तात्पर्य्यादीत्यादिना प्रकरणादि-परिग्रहः। ननु षोडशिग्रहणस्याङ्गत्वेनाफलकत्वादिष्टसाधनत्वाभावबोधने-ऽपि न ग्रहणविधिविरोध एवं ग्रहणाभावस्याप्यङ्गत्वेनाफलकत्वान्नेष्ट-साधनत्वबोधने बाध इत्यत आह, 'मुख्यफलेति, फलवत्सन्निधावफलमङ्ग-मित्यङ्गलक्षणे चाफलत्वं मुख्यफलाजनकत्वं न तु सर्व्वथैव फलशून्यत्वमिति

परमापूर्व्वरूपोपकारसाधनत्वं अविरुद्धं, ग्रहणविध्यन्यथानुपपत्त्या षोड़शिग्रहणादतिशयितं परमापूर्व्वं, तस्माच्चातिशयितं मुख्यं फलं कल्प्यते इति सर्व्वसमञ्जसं। प्रति-

---

सम्भवादित्याशङ्कां फलभूमानमभ्युपेत्य समाधत्ते, 'ग्रहणविध्यन्यथानुपपत्त्येति ग्रहणविधेः प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः, 'अतिशयित' अतिशयरूपजातिविशेषवत्, प्रधानफलातिशयविरहेण स्वतोऽसुन्दरे परमापूर्व्वेऽतिशयरूपजातिविशेषस्वीकारेऽपि तथोत्कटरागासम्भवेन षोड़शिग्रहणजन्यश्रमादौ बलवद्द्वेष इत्यत प्रधानफलप्रकर्षस्यापि कल्प्यतामाह, 'तस्माच्चेति अतिशयितपरमापूर्व्वाच्चेत्यर्थः, 'फल' अतिरात्रप्रधानफलं, 'कल्प्यत इति, तथाच तादृशफले उत्कटरागात्तज्जनकातिशयितापूर्व्वेऽप्युत्कटरागोदयेन तज्जनकषोड़शिग्रहणजन्यश्रमादौ बलवद्द्वेषतिरस्कारेण तत्र प्रवृत्तिनिर्व्वाह इति भावः।

अत्र च वाकारासत्त्वेऽपि विकल्पनिर्व्वाहः, तथा हि ययोः कल्पयोरन्योन्यजन्यफलविरोधिता तयोरेव विरुद्धकल्परूपविकल्पता, मौरि-

---

भावः। 'उपकारेति प्रधानोपकारेत्यर्थः, 'अविरुद्धं' अदृष्टत्वेनाविरुद्धं, ग्रहणाभावेनैवेष्टसिद्धौ कष्टसाध्यग्रहणे कथं प्रवर्त्तेरन् अत आह, 'ग्रहण विधीति, अतिशयितफलाकल्पने अननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं ग्रहणविधेः स्यादिति भावः। अतिशयितपरमापूर्व्वं स्वतः काम्यं अतः कथं तदिच्छया ग्रहणे प्रवृत्त्या विधावननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यं न स्यादत आह, 'तस्माच्चेति, मुख्यं फलं स्वर्गादिरूपं। ननु भूतले न घट इत्यादौ प्रतियोग्यभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावः भूतले न घट इत्यादौ अभावाधिकरणाधिकरणयोः राधाराधेयभावः प्रकारतया भासते तदुपस्थापकपदादेरभावात् न

यवयोः समुच्चितयोरपि फलजनकत्वसम्भवेन तत्र तन्निराकरणाय तयोः फलजनने परस्पराभावसहकारिताप्रमाणमावश्यकं तच्च वाकारं विना न सम्भवतीति वाकारापेक्षा अतो यत्र यवैर्यजेतेत्यादौ वाकारो न श्रूयते तत्रापि स कल्प्यते अत्र च कल्पयोर्भावाभावरूपतया विरोधेन मिलनासम्भवादेकस्यापरकारणप्रतिबन्धकतया अन्योन्यफलविरोधितया अर्थतो लाभाच्च वाकारापेक्षा ।

अथ व्रीहि-यवविकल्पस्थले वाकारेण यागरूपकार्ये व्रीहि-यवयोः परस्पराभावसाहित्येन करणताप्रत्यायनासम्भवः एकस्यापि यागस्य देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागरूपस्य त्यागविषयपुरोडाशरूपद्रव्यनिष्पत्तिद्वारा व्रीहि-यवोभयसाध्यतासम्भवात् । न च स्वर्गं प्रति व्रीहियाग-यवयागयोःपरस्पराभावसाहित्येन करणता वाकारवशात् प्रतीयत इत्यपि सम्यक्, तथा सति व्रीहियाग-यवयागयोरेव विरुद्धकल्पद्वयरूपतया क्रमेण यागद्वयकर्त्तुः स्वर्गानुत्पादप्रसङ्गात् यवैर्यजेत इत्यस्य प्राप्तयागे करणीभूतव्रीहिरूपद्रव्यलाभेन द्रव्याकाङ्क्षानिवृत्तावपि विकल्पमुख्या द्रव्याकाङ्क्षया यवरूपद्रव्यविधायकताया मीमांसकसिद्धान्तसिद्धाया भङ्गप्रसङ्गाच्च । एतेन गुरुमते प्रधानविधेरपि यागजन्यत्वेनापूर्व्वबोधकतया अपूर्व्वं प्रत्येव व्रीहि-यवयागयोः परस्पराभावसहकारेण करणता वाकारसमभिव्याहारवशात् प्रतीयते एकेन ■ एकदा यागद्वयानुष्ठानासम्भवात् क्रमेण यागद्वयानुष्ठानस्थले च एकदा तयोरसत्त्वेन क्रमेणापूर्व्वद्वयोत्पत्तौ बाधकाभावः अपूर्व्वं यागस्य साक्षात्कारणतावत्साक्षादेव प्रतिबन्धकत्वादित्यपि निरस्तं, विधिप्रत्ययस्यापूर्व्वावाचकत्वादिनैयायिकादिमते

अपूर्व्वं यागयोर्वैकल्पिककारणताया विधिवाक्यतोऽप्रतीतेश्च । एवं वाकारेण करणयोर्व्रीहियवयोः परस्परासमवहितत्वं प्रत्याय्यते दण्डाच्चक्राद्वा घट इत्याद्यप्रयोगात् । व्रीह्यसमवहितयवस्य करणतालाभादेव च व्रीह्यसमवधाने कथं यागः इत्याकारानयवविधुत्थापकाकाङ्क्षायाः शान्तिर्न तु परस्पराभावसहकृतत्वपर्य्यन्तं वार्थः तृणादरणेर्वा वह्निर्जायत इत्यादिप्रयोगसत्त्वात् न हि तृणारण्यादिभिः परस्पराभावसहकारेण वह्न्यादिकार्य्यं जन्यते मिलितादपि तादृशकार्य्योत्पत्तेः, तथा च कथं व्रीहियवयोर्मिलितयोरशास्त्रार्थतेति चेत्, सत्यं, व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेत इत्यतो व्रीहिकरणकत्व यवकरणकत्वयोर्यागविशेषणयोर्यागनिष्ठेष्टसाधनतावच्छेदकत्वं प्रतीयते एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यबोधकशब्दस्य धर्म्मिविशेषणे विशेषणान्तरावच्छेदकत्वबोधकताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वादौत्सर्गिकविशिष्टान्वये सम्भवति चोपलक्षितान्वये तात्पर्य्याकल्पनात् । एवञ्च व्रीहिकरणकत्व यवकरणकत्वयोः कल्पयोर्यागनिष्ठस्वर्गोत्पादकतावच्छेदकत्वरूपप्रयोजकत्वेन विधायकं तादृशवाक्यद्वयं तयोस्तत्प्रयोजकत्वञ्च न मिलितयोरेककरणकत्वान्वयितया भासमानयागेऽन्यकरणत्वाभावस्य वाकारेण बोधात्तत्रापि स्वर्गसाधनत्वान्वयियागविशेषणतया तुल्यन्यायेन एककरणकत्वप्रयोज्यस्वर्गेऽपरकरणकत्वाभावस्य प्रयोज्यत्वलाभात् अतः कल्पयोर्विरोधेन विकल्पता वाकारकल्पनबीजन्तु व्रीह्यकरणक स्वर्गसाधनव्रीहियागजातीययागः किंद्रव्यकरणक इत्येतादृशविकल्प शुश्रूषाव्रीह्यकरणकत्वविशिष्टे करणान्तराकाङ्क्षायास्तद्विशिष्टे करणान्तरलाभेनैव निवृत्तेः तद्विशिष्टे करणान्तरबोधस्य तद्बोधकवाकार

मन्तरेणानुपपत्तिः, तृणादरणिर्वा वह्निः पाकहेतुरित्यादौ प्रमाणवाक्ये चैककारणसाध्यत्वान्वयिनि वाकारेणापरसाध्यत्वाभावबोधनेऽपि तदभावस्यागत्या उपलक्षणतयैव भाने तात्पर्य्यमुपेयते न तु विशेषणतया तद्भाने मिलिताभ्यामपि तत्तत्कारणाभ्यां जनितेन वह्न्यादिना पाकादिकार्य्यजननस्य प्रामाणिकतया एकसाध्यकार्य्येऽपरसाध्यत्वाभावप्रयोज्यत्वाभावात् । अथ इडोयजति समिधोयजति इत्यादिविधिबोधितानामङ्गानां न कथं विकल्पता तथापि प्रथमाङ्गविधितोऽङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्या यवविधिवद्विकल्पमुख्याकाङ्क्षयैव विध्यन्तरप्रवृत्तेर्वाकारकल्पनाया आवश्यकत्वात्तद्बलादेकाङ्गसमवधानाभावरूपवाकारार्थविशिष्टस्यैवापराङ्गस्य परमापूर्व्वसाधनतावगमात् विशेषणीभूतस्याभावस्य फलप्रयोजकताया आवश्यकत्वादिति चेत्, न, अङ्गानां यत्र क्रमः श्रुतस्तत्राङ्गविकल्पासम्भवेन समुचितानामनेकेषामङ्गत्वप्रदर्शनादेकाङ्गलाभेऽपि किमन्यदङ्गमित्यङ्गान्तराकाङ्क्षयैव द्वितीयादिविधीनां प्रवृत्तिसम्भवेन विकल्पमुख्या आकाङ्क्षायास्तदुत्थापकत्वानुपगमात्, तथा सति परस्पराभावसापेक्षताकल्पने गौरवात् । न चैवं "अग्रभागं ततस्ते आदद्यान्मूल्यञ्च जीवता" इति विधिबोधितयोः परभृत्यधिकरणकश्राद्धाङ्गयोरग्रभागदान-मूल्यदानयोर्व्विकल्पो न स्यात् विकल्पमुखीमाकाङ्क्षामन्तरेणाप्युक्ताकाङ्क्षया मूल्यदानविधेः प्रवृत्तिसम्भवात् इति वाच्यम् । तयोः "तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात्" इत्यर्थवादबोधितहरणनिवृत्तिद्वारा श्राद्धाङ्गत्वादग्रभागदानमात्रेण हरणनिवृत्तिसम्भवात् हरणनिवर्त्तकतया तल्लाभे हरणनिवर्त्तकान्तराका-

ङ्क्षाया अनुदयेन विकल्पमुखैवाकाङ्क्षया मूल्यदानप्रवृत्तेयकारस्य विकल्पार्थताया आवश्यकत्वात्। न च तथापि तत्र विकल्पानुपपत्तिर्यतो हरणनिवर्त्तकायदान-मूल्यदानयोः क्रमेण विधानोपगमे एव प्रथमविधितोऽयदानस्य हरणनिवर्त्तकत्वलाभेन तन्निवर्त्तकाङ्क्षापूरणाद्विकल्पः सम्भवेत् सदेव नोपेयत इति युगपदुपस्थितोभयदानविधाने बाधकाभावादिति वाच्यम्। अयदान-मूल्यदानयोः सम्प्रदाननियमेनायदानत्व-मूल्यदानत्वावच्छिन्नयोः पृथक्सम्प्रदानद्वयान्वयादाक्यभेदस्यावश्यकतया युगपदुभयविधानासम्भवात्। अथैवं यत्र धवच्छिदान-खदिरच्छिदानावच्छिन्नयोः पृथग्दात्र-कुठारकरणकत्वान्वये तात्पर्यं तत्र वाक्यभेदेन सामर्थ्यविरहात् धव-खदिरौ दात्र-कुठाराभ्यां छिनत्तीति प्रयोगानुपपत्तिः समासासम्भवादिति चेत्, न भवत्येव तथा तात्पर्येण तादृशप्रयोगः, यत्र छिदात्वरूपैकधर्मावच्छिन्नायामेव विभिन्नव्यक्तौ युगपत् धवकर्मकत्व-दात्रकरणकत्वयोः खदिरकर्मकत्व-कुठारकरणकत्वयोर्युगपदन्वये-तात्पर्यं तत्रैव च तथा प्रयोगः, प्रकृते च भक्षाभिपिपाद्युद्देश्यकत्वविशेष्यतावच्छेकतापन्नाय भागदानत्वादिना प्रवृत्तिनिर्व्वायाग्रभागदानत्वादिरूपविभिन्नधर्मावच्छिन्ने पृथक्सम्प्रदानान्वयस्यावश्यकतेत्यलमप्रकृताधिकविचारेण। भूतले न घटः भूतलं न घट इत्यादौ प्रतियोग्यभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य भूतलं न घटः न पचति चैत्र इत्यादौ अभावाधारयोराधाराधेयभावस्य च संसर्गतया भानं नञः प्रातिपदिकत्वेऽपि प्रातिपदिकार्थयोर्न भेदेन साक्षादन्वय इति व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वस्य प्रातिपदिकविशेषणतया नानुपपन्न

योग्यभावयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावो अभावाधिकरणयोराधाराधेयभावश्च सम्बन्धविधया भासते, निपातातिरिक्तस्थल एव प्रातिपदिकार्थयोर्भेदेनान्वये प्रकारीभूतविभक्त्युपस्थितेस्तन्त्रत्वात्। अत एव इवाद्यर्थान्वये न

इत्याह, 'प्रतियोग्यभावयोरिति, तद्विशेषणप्रवेशः प्रयोजनान्तरानुरोधेनावश्यक इत्यत आह, 'अत एवेति यतोनिपातार्थस्य प्रातिपदिकान्तरेण साक्षाद्भेदान्वयो नानुपपन्नः अत एवेत्यर्थः, 'इवाद्यर्थान्वय इति चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थसादृश्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनो' चन्द्र-मुखयोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वभान इत्यर्थः', 'न षष्ठ्याद्यपेक्षेति प्रतियोगिपदोत्तर षष्ठ्या' अनुयोगिपदोत्तरं सप्तम्याश्च नापेक्षेत्यर्थः। तयो सादृश्यरूपनामार्थेन साक्षादन्वये प्रतियोगित्वादे. प्रकारताया उपगन्तव्यतया तदुपस्थापकषष्ठ्यादिविभक्त्यपेक्षा स्यात् इति भाव। नन्वेव अघट भूतलमित्यादिवङ्मौ घौ असमोदेश इत्यादिनञ्तत्पुरुषे च मुख्ययोर्नञर्थयोरत्यन्तान्योन्या-

---

संसर्गतया नामार्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वादत आह, 'प्रतियोग्यभावयोरिति, 'निपातातिरिक्तेति, फलबलान्निपातभिन्नतदन्वयबोधे विभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्व न कल्प्यमिति भाव। एतच्च एवकारार्थसारमञ्जर्यामभिहितमस्माभि। 'अतएवेति यत एव निपातार्थान्वयमात्रे न विभक्त्यर्थापेक्षा अतएवेत्यर्थः। 'इवादीति, चन्द्र इव मुखमित्यादौ इवार्थे सादृश्ये चन्द्रस्य प्रतियोगितया मुखस्याधिकरणतया अन्वय, आदिना एव वा-तु चा-दिपरिग्रह। ननु नञोऽभावमात्रार्थकत्वे अघट भूतलमित्यादौ भिन्नाभ्यां रूपाभ्यामेकधर्मिबोधकत्वरूपं सामानाधिकरण्यं न स्यात् एवमघट पट-

पश्चाद्यपेक्षा, अघटं भूतलं असमोदेश इत्यादौ समासे सामानाधिकरण्याद्यनुरोधात् नञोऽभाववत्परता ।

भावयोरैवाधारतासम्बन्धेन भूतलदेशादावन्वयसम्भवेन तत्र तत्रात्यन्ताभावान्योन्याभाववतोर्धर्म्मिणोर्नञो लक्षणा सर्व्वसिद्धा बोधिता इत्यत आह, 'अघटमिति, 'सामानाधिकरण्यानुरोधादिति एकधर्म्मिबोधकत्वाद्यनुरोधादित्यर्थः, अन्यथा समानलिङ्ग-वचनत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः, प्रथमे धर्म्मिणि लक्षणां विनान्यपदार्थाबोधकत्वेन बहुव्रीह्यनुपपत्तिः अभावार्थकत्वेनाव्ययीभावापत्तिश्च द्रष्टव्या ।

इत्यादौ अन्वयस्थेत्यत आह, 'अघटमिति, अत्यन्ताभावान्योन्याभावार्थकनञ्भेदेनोदाहरणद्वय, अघट पट इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुरोधात् नञो लक्षणया अभाववत्परतेति मणिकारोक्त, तत्र च तत्पुरुषसमासेऽपि अघट-इत्यस्यैव सम्भवात् तेन घटभिन्नस्यैव बोधनात् अत्यन्ताभाववत्परत्वं नञो न लभ्यते इत्यतो बहुव्रीहिं स्फुटीकर्त्तुं 'अघटमिति नपुंसकलिङ्गमेव निर्द्दिष्टं, तत्र च न विद्यते घटो यत्रेति विग्रहेण अत्यन्ताभावबोधनात् । न च चित्रगुरित्यादौ उत्तरपद एव लक्षणाया व्युत्पादितत्वात् प्रकृते च घटपदस्यैवाभाववल्लाक्षणिकत्वे सङ्गतिरिति वाच्य। चित्रगवोरभेदान्वयबोधोत्तर तत्र चित्रगोसम्बन्धिनि लक्षणाया गोपदार्थस्य साक्षात् सम्बन्ध चित्रपदार्थस्य परम्परासम्बन्धो भासते इति साक्षात्सम्बन्धलाघवात् गोपद एव लक्षणेति तद्दोष, अत्र तु घटाभावयोरन्वयबोधोत्तर घटाभावसम्बन्धिन उपस्थितौ नञ्पदार्थस्यैव साक्षात्सम्बन्धभानमिति पूर्व्वपद एव नञि लक्षणाया सर्व्वसम्मतत्वात् । एतेनाघटमिति तत्पुरुषसमास एव द्वितीयान्त भवति क्रिया चाध्याहार्य्या प्रथमान्तश्चेत् परवल्लिङ्ग द्वन्द्व-तत्पुरुषयोरित्यनुशासनात् अघटो भूतल इति स्यादिति व्याख्यान अनादेयं अत्यन्ताभावार्थकनञ्तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् ।

केचित्तु प्रतियोगिपदोत्तरसुपः प्रतियोगित्वे अनु-

शक्यव्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणमप्रवेश्यैव षष्ठ्यादिविभक्तिमन्तरेणैव प्रतियोग्यनुयोगिभावादिभानमुपपादयतां मतमुपन्यस्यति, 'केचित्त्विति, 'सुप इति घटोनास्तीत्यादौ प्रथमाविभक्तेर्नानुयाजेष्वित्यादौ सप्तम्यादिविभक्तेरित्यर्थः, 'प्रतियोगित्व इति, आधेयतासम्बन्धेन विशेषणीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया निरूपकतासम्बन्धेन चाभावविशेषणतया भासमान इत्यादिः, एतच्च स्वामित्वादेः षष्ठ्यर्थतावादिप्राचीनमतानुसारेण, सर्वत्र सप्तम्यन्तेऽपिमस्य लक्षणेत्यस्य सम्बन्धः, स्वमतानुसारेणाह, 'अनुयोगित्वे वेति, निरूप्यत्वसम्बन्धेन विशेषणीभवतः प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया आश्रयतासम्बन्धेन चाभावविशेषणतया भासमान इत्यादिः, यथा स्वामित्वादेः षष्ठ्यर्थतामतेनेदं चैत्रस्येत्यादौ निरूपकतासम्बन्धावच्छिन्नाभावबोध-

---

नामार्थयोर्भेदान्वयबोधे प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वे निपातातिरिक्तत्वविशेषणमनिवेशयतां मतमाह, 'केचित्त्विति, घटस्याभाव इत्यादौ षष्ठ्यर्थोऽनुयोगित्वं, तत्र च घटस्य निरूपितत्वेनाभावस्य चाधिकरणत्वेनान्वयः, न तु प्रतियोगित्वं षष्ठ्यर्थं, तथा सति घटस्याधेयत्वेनाभावस्य च निरूपकत्वेनान्वय इति घटीयाभावेऽपि न घटस्येति स्यात् घटनिरूप्रतियोगित्वस्याभावेऽभावसत्त्वात् निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य चाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् एवञ्च न घट इत्यादौ प्रतियोगित्वस्य सुवर्थत्वे घटस्य तन्निराधेयत्वेनान्वयकल्पने घटस्याभाव इत्यादौ विभक्त्यर्थे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयोऽन्यत्र व्युत्पन्नोभज्येत एवं घटस्याभावो न घट इत्यत्र प्रथमायाः षष्ठ्यर्थसाकाङ्क्षत्वे घटानुयोगिकत्वाभाव प्रतीयते प्रतियोगित्वस्य प्रथमार्थत्वे नञर्थान्वयानुपपत्तिश्च इत्यत. 'अनुयोगित्वे वेति, इदन्तु बोध्य

योगित्वे वा नञुत्तरस्याधिकरणत्वेन नञो वा अभाववति लक्षणा विभक्त्यर्थानुयोगिसमानविभक्तिकस्यैवा-

---

न्वयोपेयतया तादृशसम्बन्धस्य चाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया असामञ्जस्यं तथाच घटो नेत्यादौ प्रतियोगित्वस्य सुपर्थतामते न काचिदनुपपत्तिः। नञर्थाभावानुयोगिकप्रतियोगिवाचकपदोत्तरविभक्त्यर्थाभावस्य नञा प्रबोधनात् नेदं चैत्रस्येतिवत्तादृशाभावतात्पर्य्येण न घटो नेत्यप्रयोगादतः प्रथममतेऽस्वरसोनास्ति परन्त्वनुयोगित्वस्याप्युक्तस्थले सुबर्थता सम्भवतीति तस्य सुबर्थताकल्पानुसरणं, एतावता नञर्थे प्रतियोगिनः साक्षाद्विशेषणत्वं निराकृत्य भूतलं न घटः न पचति चैत्र इत्यादौ नञर्थस्यानुयोगिनि भेदेन साक्षात्तथात्वं निराकरोति, 'नञुत्तरस्येति, सुप इत्यनुषज्यते, निपातोत्तरविभक्तेर्निरर्थकतामतानुसारेणाह, 'नञो वेति, 'अभाववति लक्षणेति, तथाच नञर्थेनानुयोगिनोऽभेदान्वय इति भावः। न च निपातोत्तरप्रथमाविभक्तेरेव सर्व्वोपगमात् भूतलं न घट

भूतले न घट इत्यादौ प्रथमार्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थे अधिकरणत्वेनान्वयः घटाभावो न घटः इत्यादौ तु प्रतियोगित्वेनान्वयस्तत्र प्रकरणादिकमेव नियामकं यथाद्यर्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थेऽधिकरणत्वेनान्वये यद्यादेर्विशेष्यविभक्तित्वं तन्त्रं यत्र तु षष्ठीविनिमयविभक्तिस्तत्र तदर्थस्यानुयोगित्वस्य नञर्थे प्रतियोगित्वेनैवान्वयः, अतएव अयमभावो न घटस्येत्यादौ अभावे घटानुयोगित्वाभावः प्रतीयते न तु घटाभावस्यानुयोगिकात्ववान् अभाव-इति नञुत्तरस्य सुपोऽधिकरणत्वं, तत्र च लक्षणा इत्युभयकल्पनापेक्षया सुपसाधननञोऽभावलक्षणया युक्ता इत्याशयेनाह, 'नञो वेति।

न्योन्याभाव-संसर्गाभावयोर्बोधने नञोऽसामर्थ्यं, तेन न

इत्यादौ भूतलादिपद-नञ्पदयोः समानविभक्तिकत्वेऽपि नानुयाजेषु यजतिष्वित्यादौ नञः सप्तम्यन्तताविरहेण यजत्यादिपदसमानविभक्तिकताविरहात् तदर्थस्याभाववतो यजत्यादावभेदान्वयासम्भव इति वाच्यम्। निपातोत्तरं सर्वविभक्त्युत्पादाभ्युपगमात्। अतएवैवकारवादे पृथिव्यामेव गन्ध इत्यादौ एवकारोत्तरसप्तम्यर्थव्यवच्छेदबोधो दीधितिकृतैवाभिहितः। अयं न पचति इदं न राज्ञ इत्यत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावसम्बन्धेन न कथं विभक्त्यर्थविशेषितभेदबोधः न कथं वा भूतलं न घट इत्यादौ भूतलादौ घटादिसंसर्गाभावबोधः नञर्थसंसर्गाभावे घटादिपदोत्तरप्रथमाया-घटादिप्रतियोगिकत्वस्य नञ्पदोत्तरप्रथमायाश्चाभावाधारत्वस्य भूतलादौ बोधनसम्भवादित्याह, 'विभक्त्यर्थेति विभक्त्यर्थान्योन्याभावस्य समानविभक्तिकपदार्थयोः संसर्गाभावस्य बोधने नञो न सामर्थ्य-

यत्तु विशेषणविशिष्टपदयोर्विरुद्धविभक्तिराहित्यं अन्योन्याभावबोधे प्रागुनियामकमुक्तं तच विरुद्धत्वं विरुद्धार्थकत्वं अन्यथा अव्ययस्थले कर्मत्वाद्यर्थकप्रथमान्तार्थस्य शुद्धप्रथमान्तार्थेन नञोऽन्योन्याभावबोधापातात् तथाच यथा ब्राह्मणस्य धनं न मूर्खस्य इत्यादौ नञर्थे भेदे मूर्खानुयोगिकत्वस्य बोधे नञर्थस्याधिकरणत्वेनान्वये मूर्खभिन्नस्य ब्राह्मणस्यैव धीर्लभ्यते तथा प्रतियोगिपदोत्तरस्य सुपः प्रतियोगित्वादौ लाक्षणिकत्वेऽनुयोगिपदस्य शुद्धसुबन्तत्वे विरुद्धार्थकत्वमेव विभक्तेरिति प्रागुक्तनियामकासम्भवात् अनियमेन सुबर्थप्रतियोगित्वादेरिव तिङादि-यथायथंशक्तिसम्बन्धादेरपि नञर्थेऽन्योन्याभावे साक्षादन्वयेन न पचति न राज इत्यादौ इति-[illegible]न्वयोर्भेदबोधा-

पचति न राम इत्यादौ इत्यादेरन्योन्याभावो भूतलं
घट इत्यादौ घटादेः संसर्गाभावो न प्रतीयते इत्यादि

इति महामहोपाध्यायश्रीरघुनाथशिरोमणिभट्टाचा
विरचितं नञ्वादरहस्यं सम्पूर्णं ।

मित्यर्थः । असामर्थ्यञ्च तादृशतादृशप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदाभ्यां
नञ्पदसमभिव्याहारज्ञानस्य तादृशफलानुत्पादकतया तत्कारणत्वा-
नुपगमादिति भावः । 'घाञ्जरित्यस्वरससूचनाय स च प्रथमा-
विभक्त्या षष्ठ्याद्यतिरिक्तार्थबोधने तथा असाधुतापत्तेरिति ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीगदाधरभट्टाचार्य्यविरचिता
नञ्वादटिप्पनी समाप्ता ।

पत्ति, एवं नञर्थे संसर्गाभावे भेदान्वयोपपत्त्यर्थमनुयोगिपदे साम्यपेक्षा
स च नञुत्तरस्य सुपोऽधिकरणत्वेन षष्ठ्यर्थेनैवोपपन्न इति नञोऽभाववाक्ता-
च्छिकत्वे तु भेदान्वयप्रसङ्गाभावात् अभेदान्वये साम्या अप्रयोजकत्वं
इति ग्रंथान्तरं तावत्समीचीनं ।